

SARAJEVO U REVOLUCIJI

4

SARAJEVO U REVOLUCIJI

KOMISIJA ZA IZDAVANJE EDICIJE

Predsjednik Komisije: Nisim Albahari; članovi Komisije: Džemaludin Abdagi , Fahrija Ajanovi , dr Zdravko Antoni , Emerik Blum, Miodrag Bogićević , mr Rafael Brčić , Nikola Cvijeti , Miodrag Čanković , Esad Čengić , Jovanka Čović , Vojo Dimitrijević , Rato Dugonjić , Mehmed Džinić , Moni Finci, Kazimir Franković , Zvonko Grbac, Nenad Guzina, dr Ahmed Hadžirović , Ratko Jovičić , Kemal Karačić , Mladen Knežević , dr Boro Knežić , Ljubo Kojo, Dragutin Kosovac, Vera Krstić , Alija Latić , dr Božo Madžar, Olga Marasović , Munir Mesihović , Brane Miljuš, Džemal Muminagić , Dane Olbina, (potpredsjednik komisije), Vlado Peka, Mile Perković , Savo Pređa, Vaso Radić , dr Hiba Ramadanović , Salamon Romano, Anto Šušić , Džemil Šarac, dr Nedim Šarac, dr Safet Šerifović , mr Dubravka Škarica, Danilo Štaka

UREDNIŠTVO

Nisim Albahari, Fahrija Ajanović , mr Rafael Brčić , Miodrag Čanković , Zvonko Grbac, dr Ahmed Hadžirović , dr Boro Knežić , Džemal Muminagić , Dane Olbina, Vaso Radić , mr Dubravka Škarica

REDAKTORSKA GRUPA

Nisim Albahari, mr Rafael Brčić , Miodrag Čanković , Mehmed Džinić , dr Ahmed Hadžirović , Dane Olbina

Izdava , stručna saradnja i dokumentacija
Istorijski arhiv Sarajevo

SARAJEVO U REVOLUCIJI

U BORBI DO PUNOG OSLOBODENJA
(novembar 1943 - april 1945)

i S / ' p o š r r v K / A H j t

tKlj li

^

SARAJEVO, 1981.

*Mi, s pravom možemo da
se ponosimo svojim
dosadašnjim tekovinama,
ali samo zato što nam one
omogu uju da bez zastoja
idemo dalje.*

TITO

(na VIII kongresu SKJ)

etvrtom knjigom edicije »Sarajevo u revoluciji« pod naslovom »U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 — april 1945)« obuhvaćena su politička zbivanja i borbe narodnooslobodilačkog pokreta Sarajeva ulovom periodu. U ovom razdoblju se mnogo toga dogodilo u gradu i njegovoj široj okolini. Značajna dostignuća NOP-a su u okupljanju granata na liniji NOB-e i u odlasku velikog broja omladine i drugih pripadnika pokreta u partizanske odrede i jedinice NOVJ. Uporedo sa uspjesima NOP-a u gradu i njegovoj okolini bjesnio je teror okupatora i njegovih pomagača, koji nije mogao da spriječi porast snaga i ugleda narodnooslobodilačke borbe. U dobroj mjeri su rasvijetljeni procesi obnavljanja, konsolidacije i djelovanja organizacija KPJ, SKOJ-a, AFŽ-a, udarnih grupa i drugih organa NOP-a, a i formiranje Gradskog odbora Narodnooslobodilačkog fronta i Gradskog narodnooslobodilačkog odbora. Time je oigledno prikazano kontinuirano učestvovanje i doprinos grada u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Uredništvo je, kao i do sada, nastojalo da se sva ta zbivanja što bolje osvjetle i dokumentuju vjerodostojnim izjelicama.

U ovu knjigu uvrštena su 62 rada koji u cjelini obrađuju i ilustruju period od osamnaest mjeseci borbe NOP-a i vojno-političke uslove u kojima se ta borba odvijala sve do oslobođenja. Među njima su i radovi u kojima su iznesene sumarne ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku četiri godine rata, prilozi o obavještajnoj službi i radio-vezama, doprinosi zdravstvenih radnika Sarajeva NOP-u i više napisa o stradanjima i borbi građana Sarajeva u mnogim fašističkim koncentracionim i vojnim zarob-

ljeni kim logorima. Posebno mjesto dato je razradi velike operacije za oslobodjenje Sarajeva u kojoj su borci i rukovodioci brigada, divizija i korpusa slavne Titove armije, zajedno sa građanima Sarajeva prognali okupatora i njegove služe iz ovog napučenog, ali slobodarskog grada.

U knjizi su i napisi o istaknutim revolucionarima Slobodanu Principu Selji, Hasanu Brki u Aci, Vasi Miskinu Crnom i Aganu Bostandži u. Uredništvo je smatralo da je potrebno u završnom dijelu edicije dati pregled svih odlikovanih Ordenom narodnog heroja sa cjelokupne teritorije bivše sarajevske oblasti s obzirom da edicija, u širem planu, obuhvata i tretira područja koje sa gradom Sarajevom čine jedinstvenu cjelinu. Stoga su jednoobrazno dati najhitniji biografski i podaci o njihovom revolucionarnom radu.

U izradi ovog, kao i prethodnih tomova edicije, Uredništvo je dobivalo stalnu pomoć i podršku društveno-političkih organizacija i Skupštine grada Sarajeva, a u kolektivu Istorijskog arhiva Sarajeva imali smo značajan oslonac u radu, posebno kada je u pitanju korištenje dokumentacije i stručna pomoć. Autorima tema i priloga i svim drugim brojnim saradnicima treba odati priznanje jer su uložili veliki napor da se istina o velikom revolucionarnom djelu saopšti i sačuva kao trajna vrijednost i pouka.

Objavlivanjem ove knjige završen je višegodišnji društveni poduhvat koji je, nadamo se, biti koristan prilog istoriji revolucionarnog pokreta Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

Sarajevo, maja 1981.

UREDNIŠTVO

dr NEDIM ŠARAC

USLOV I PRAVCI RAZVOJA NARODNOOSLOBODILA KOG POKRETA U SARAJEVU OD NOVEMBRA 1943. DO APRILA 1945. GODINE

Razmatranje nedavne prošlosti, koja je ispunjena vanredno dinamičnim i presudnim događajima, uvjerljivo dokazuje da je uoči i poslije aprilskog rata potpuno nakon podizanja oružanog ustanka 1941. godine, revolucionarno-demokratski pokret radnika, seljaka i progresivne inteligencije pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije određivao, u krajnjoj liniji, glavni pravac historije u ovoj našoj zemlji. U tim osnovnim povijesnim koordinatama, kao izravni nastavak prethodne etape, od kraja novembra 1943. godine do početka aprila 1945. godine odvijala se — u sklopu pobjedonosne opštejugoslovenske narodnooslobodilačke borbe i revolucije — jedna od najplodotvornijih i najburnijih faza viševjekovne historije Sarajeva. Izuzetno zgusnuta i dramatična zbivanja tokom tih šesnaest mjeseci predstavljala su faktički prelomni rasplet i završnicu procesa koji je otvorio novu epohu.

Šta se sve i kako odigravalo tada u ovom gradu i oko njega nije, na žalost, još moguće detaljno rekonstruisati i rasvijetliti, ali mnoštvo raspoloživih pouzdanih svjedočanstava nedvosmisleno pokazuje da je Sarajevo i u ovom razdoblju (1943-1945) zauzimalo istaknuto mjesto u matrici savremenih historijskih kretanja ne samo zbog svog neobičajnog važnog geopolitičkog položaja i sticajem drugih objektivnih okolnosti nego i zahvaljujući angažovanom stavu većine njegovih stanovnika. Udio Sarajeva, odnosno Sarajlija je bio utoliko veći i jer je ovaj administrativno-upravni, politički, privredni i kulturni centar Bosne i Hercegovine imao istovremeno i ulogu snažnog žarišta iz kojeg su se neposredno i posredno rasprostirali uticaji šireg domašaja i značaja.

Godina 1943. je započela i protekla na svim bojištima i drugim poprištima drugog svjetskog rata u znaku bitnih promjena u prilog antifašističkog saveza.

U velikim bitkama na Volgi, kod Lenjingrada i Kurska sovjetska Crvena armija je zadala teške udarce njemačkoj vojsci i definitivno joj preotela inicijativu na istočnom frontu. Anglo-američke snage su poslije istjerivanja neprijatelja iz sjeverne Afrike izvršile uspješno iskrcavanje na jugu Apeninskog poluostva. Tim operacijama ubrzan je pad fašizma u Italiji i njena vojska prisiljena na kapitulaciju po etkom septembra 1943. godine, što je vidno okrnjilo grupaciju sila osovine. Ofanzivne akcije jedinica Sjedinjenih Američkih Država (SAD) na Pacifiku, vrenja u Kini i ožvljavanje pokreta otpora u mnogim okupiranim zemljama su, tako e, bili znaci da je u opštoj situaciji nastupila prekretnica. Potkraj 1943. godine, prilikom susreta eril-Ruzvelt-Staljin u Teheranu, pored ostalog, uvršena je solidarnost i saradnja lanica antihitlerovske koalicije i naglašena aktuelnost uspostavljanja tzv. drugog fronta u Evropi. Jedna ta ka zaključaka »velike trojice« ticala se neposredno naše zemlje. Njihova dugo odlagana odluka o tretmanu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) kao saveznika kome treba pružiti materijalnu pomoć bila je diktirana osvjedočenim saznanjem da je narodnooslobodilački pokret pod vodstvom maršala Tita dominantna snaga na jugoslovenskom području i zaista jedini nosilac borbe protiv njemačko-kvislinških formacija u tom dijelu balkanskog prostora, koji je najnovijim razvojem vojno-političkih prilika u istočnoj Evropi i na Sredozemlju postajao sve značajniji za obje ratujuće strane.

U svjetlu pomenutih historijskih činjenica i ostalih promjena na svjetskom planu, u koje spada i raspuštanje Komunističke internacionale (maja 1943. godine), treba gledati jačanje meunarodnih pozicija narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije nasuprot svih kontrarevolucionarnih grupacija u zemlji, bilo da se radi o otvorenim trabantima okupatora ili o građanskim strujama. Iji su lideri nastojali pomoću direktne strane intervencije uzurpirati vlast, realizuju i neku od planiranih varijanti restauracije predratnog društveno-političkog uređenja. Tada su se za narodnooslobodilački pokret stekli povoljniji spoljnopolitički uslovi i došlo je do njegove afirmacije u inostranstvu, sve to isključivo vlastitim naporima i dostignuće ima na bojnopolju i u politici koja konfrontaciji sa raznolikim antagonistima. U izuzetno teškom periodu od 1941. do potkraj 1943. godine narodnooslobodilački pokret Jugoslavije se afirmisao u zemlji i u svijetu svojim krupnim političkim pobjedama i dostignuće ima, dokazanim visokim moralnim kvalitetima, organizacionim vrijednostima i ratnom vještinom NOVJ koja je sa 300000 naoružanih boraca, svrstanih u preko 100 brigada, odnosno 25 divizija i 8 korpusa i oko 100 partizanskih odreda, uspješno ratovala protiv 400000 okupatorskih vojnika (devetnaest njemačkih divizija i veći broj njihovih samostalnih pukova, osam divizija carske Bugarske i dijelovi četiri divizije Hortijeve Maarske) i preko 250000 ustaša, domobrana, četnika, Nedićevih, Ljotičevih, Rupnikovih i ostalih vojnika u kolaboracionističkim oružanim formacijama.¹⁾

Sprovode i sistematski svoj dalekosežni oslobodilački i revolucionarni program, narodnooslobodilački pokret je pod cijenu ogromnih žrtava - u 1943. godini postigao impozantne rezultate koji su pred cjelokupnom jugoslovenskom i svjetskom javnošću u potvrdili njegovu moć, nezavisnost, dosljednost i mnoge druge vrijednosti. Tako je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije — nakon što je u neprekidnim borbama u svim dijelovima Jugoslavije, napose u velikim bitkama na Neretvi i Sutjesci, dokazujući i ponovo svoju neuništivost i idejno-moralnu superiornost, onemogućila neprijateljske planove, operacije

¹⁾ Broz Josip Tito: Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita, »Svjetlost« i dr., Sarajevo, 1980, str. 680.

»Vajs« (Weiss) i »švarc« (Schwartz), potukla glavninu etni ke vojske i izvojevala niz drugih zna ajnih pobjeda nad broj ano i tehni ki daleko nadmo nijim udruženim snagama okupatora i kvislinga, zatim razoružala ve i dio okupatorskih talijanskih trupa, zauzela jadranski pojas i mnoge krajeve širom Jugoslavije — stasala do kraja 1943. godine u mo nu oružanu silu koja je oslobodila i kontrolisala više od polovine jugoslovenske teritorije (130000 kv. kilometara) sa preko 5 miliona stanovnika. U odgovaraju im razmjerama i istodobno su oja ali i ostvarili prestiž Komunisti ka partija Jugoslavije i ostale društveno-politi ke organizacije (Savez komunisti ke omladine Jugoslavije, Ujedinjeni savez antifašisti ke omladine Jugoslavije, Antifašisti ki front žena), organi narodne vlasti i sve druge komponente narodnooslobodila kog pokreta. Pokret je prakti no postao odlu uju i društveno-politi ki inilac, iji ukupni potencijal se stalno pove avao ubrzanim masovnim opredjeljivanjem pripadnika svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Ovakvim tokom doga aja sazreli su uslovi i potrebe da se neopozivo raskine sa starim poretkom i inauguriše nova organizacija državne zajednice jugoslovenskih naroda, na bazi postoje eg sistema narodne vlasti, izgra ivanog od podizanja ustanka 1941. godine. Takve revolucionarne mjere Tito je, u ime najviših političkih i vojnih tijela narodnooslobodila kog pokreta Jugoslavije, nedvosmisleno najavio ve u oktobru 1943. godine, u pismu u esnicima ministarske konferencije triju velikih savezni kih država u Moskvi, poru uju i im: »Mi ne priznajemo ni jugoslovensku vladu ni kralja u inostranstvu... Govorimo u ime ogromne ve ine naroda da on želi demokratsku republiku koja se oslanja na narodnooslobodila ke odbore... Jedina zakonita vlada u sadašnje vrijeme jesu narodnooslobodila ki odbori na elu sa antifašisti kim vije ima.«²⁾ Mjesec dana kasnije, to opredjeljenje je istaknuto u proglasu Centralnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije, a kao pravno-politi ki in zvani no sankcionisano uvenim dokumentima Drugog zasjedanja Antifašisti kog vije a narodnog oslobodjenja Jugoslavije (AVNOJ), 29. novembra 1943. godine u Jajcu, gdje je bilo središte prostrane oslobodjene teritorije koju su odranije najviši njema ki funkcioneri u internim komunikacijama nazivali »Titova država«. »Odluke ovog revolucionarnog vrhovnog organa narodne vlasti ozakonile su ranje nove Jugoslavije kao federativne, demokratske države, države radni ke klase i radnih masa, države koja je jugoslovenskom društvu obezbijedila put socijalisti kog razvitka.«³⁾ S obzirom na svoj dubokoistorijski smisao i neposredne implikacije, zaključci AVNOJ-a su imali snažan odjek u cijeloj zemlji i svijetu. Njihovo višestruko pozitivno, osobito mobilizatorsko dejstvo brzo je došlo do izražaja. Stoga su uskoro uslijedila razli ita neprijateljska reagovanja, prava kampanja sa zajedni kom kontrarevolucionarnom osnovom i tendencijom.

Drugom zasjedanju AVNOJ-a prethodio je niz zemaljskih antifašisti kih skupština koje afirmišu princip federativnog ustrojstva jugoslovenske državne zajednice i postavljaju osnove trajnih rješenja drugih suštinskih pitanja u društvu. U tu seriju, zapravo u itav ciklus krupnih istorijskih doga aja u 1943. godini svrstava se i Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašisti kog vije a narodnog oslobodjenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održano u Mrkonji -Gradu 25-26

²⁾ Plen a Dušan: Me unarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962, str. 211.

³⁾ Program Saveza komunista Jugoslavije, VII kongres SKJ, »Kultura«, Beograd, 1958, str.

novembra 1943. godine. Prvi put u dugoj historiji Bosne i Hercegovine, predstavnici svih njenih naroda su tada ravnopravno, jednodušno, samostalno i suvereno odredili državno-pravni status svoje domovine i regulisali odnose u njoj na podlozi dotadašnjih materijalnih i duhovnih tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije, izvojevanih u velikoj mjeri na tlu Bosne i Hercegovine i uz masovno učešće njenih žitelja. Izražavaju i interese i težnje svojih mandatora, vijećnici su u Rezoluciji ZAVNOBiH-a naglasili da »narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja« i »hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata«. ⁴⁾ Ta konstatacija - primjerena na elu samoopredjeljenja naroda koje je Komunistička partija Jugoslavije od postanka zastupala, a narodnooslobodilački pokret sada pod njenim vodstvom provodio u život - bila je potpun i definitivni odgovor na pitanje »ija je Bosna i Hercegovina?«, odgovor kojim su ujedno negirane višedecenijske hegemonističke pretenzije svih nacionalističkih krugova i osuđene na neuspjeh njihove tadašnje i kasnije mahinacije na štetu suvereniteta i zajedničkih interesa Srba, Muslimana, Hrvata i narodnosti u ovoj zemlji. Odlukama od 25-26. novembra 1943. godine faktički je utemeljena državnost Bosne i Hercegovine koja će biti u velikoj demokratskoj federativnoj zajednici naroda Jugoslavije ravnopravna i jednaka sa ostalim zemljama Jugoslavije.«⁵⁾ Ti fundamentalni konstitutivni akti federalne Bosne i Hercegovine dobili su, poslije sedam mjeseci, dopunu i razradu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a (30. juna - 2. jula 1944. godine), koje je Deklaracijom o pravima građana Bosne i Hercegovine⁶⁾ i drugim zaključcima definisalo demokratski karakter ove novostvorene državne jedinice u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije.

Proklamovanje i sprovođenje revolucionarnih dokumenata AVNOJ-a, ZAVNOBiH-a i drugih antifašističkih vijeća a uvelo je efektivnu snagu i popularnost narodnooslobodilačkog pokreta.

U dijelovima nekih sredina i struktura, gdje su dotad još postojala izvjesna kolebanja i predrasude, nastupile su diferencijacije čiji je ishod bio orijentacija većine ka narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, a puna izolacija protivnika.

S obzirom na osnovnu temu ovog rada, interesantan je podatak da su povelje iz Jajca i Mrkonjić-Grada, koje obilježavaju novi pravac historije, donijete uz neposredno sudjelovanje i predstavnika Sarajeva. Naime, u personalni sastav ZAVNOBiH-a, određen na njegovom Prvom zasjedanju, ušlo je devet lica iz Sarajeva (Anto Babić, Ibrahim Cengi, Hamdija Cemerlić, dr Oskar Danon, Rato Dugonjić, Sulejman Filipović, Pavle Goranin, Vojo Ljujić i Zora Nikolić), a među tada izabranim članovima AVNOJ-a sa područja Bosne i Hercegovine, pet vijećnika i jedan zamjenik zastupali su srez grad Sarajevo (A. Babić, H. Cemerlić, R. Dugonjić, S. Filipović i V. Ljujić, zamjenik Mišo Jokanović).⁷⁾ Oznake dogadjaja potkraj 1943. godine koincidirale su sa važnim zbivanjima u gradu Sarajevu,

•) »Zemaljsko antifašističko vijeće i narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine« — dokumenti 1943—1944 (dalje: ZAVNOBiH - dokumenti) knj. I, »V. Masleša«, Sarajevo, 1968, str. 70. i 73.

⁴⁾ Isto, str. 81.

⁵⁾ Isto, str. 233-234.

⁶⁾ Isto, str. 59-63. i 67.

gdje su - pod izuzetno teškim uslovima - komunisti i ostali brojni pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta već dvije i po godine vodili borbu na specifičnom sektoru fronta oslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.

Narodnooslobodilački pokret Sarajeva u cjelini je od rane jeseni 1943. godine neprekidno jačao i bilježio uspjehe, čiji su rezultati znatno prevazilazili lokalne razmjere. Taj razvoj, osobito izražen u posljednjoj godini rata, treba posmatrati u kontekstu opšteg poleta narodnooslobodilačke borbe i revolucije u ovoj zemlji, a analiza pokazuje da su pretpostavke konstantnog napretka, u prvom redu, bile: konsolidacija i svestrana aktivnost mjesnih organizacija Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije, umnožavanje i uvrštavanje uporišta u široj društvenoj bazi i izbor prikladnih i cjelishodnih metoda i formi rada. U vrlo složenom i slojevitom društveno-političkom životu Sarajeva sve otkrivenije se ispoljavala nadmoć narodnooslobodilačkog pokreta. Uspostavljanje takvog odnosa snaga nije bilo u stanju da spriječi i izmijeni u svoju korist ni cjelokupni aparat okupatorsko-ustaškog režima koji se, u nedostatku socijalnog oslonca, služio i održavao najgrubljim sredstvima i oblicima nasilja. Još manje su to mogle kompromitovane etničke i druge građanske kontrarevolucionarne i konzervativne struje predvođene mahom eksponentima sljedbenika Dragoljuba Draže Mihailovića, Vlatka Maček, ostataka Jugoslovenske muslimanske organizacije ili vrhova konfesionalnih organizacija. Nezapamten teror udruženih okupatora i kvislinga je, doduše, išao upao iz redova narodnooslobodilačkog pokreta mnoge borbe, ali nastale praznine su brzo popunjavane aktivistima iz raznih slojeva, napose omladine Sarajeva. Obrazovanje i funkcionisanje kompletne strukture narodnooslobodilačkog pokreta: narodnooslobodilačkog odbora, društveno-političkih organizacija povezanih u Narodnooslobodilački front, vojne sile u vidu nekoliko stotina naoružanih grupa, službe bezbjednosti i drugih revolucionarnih organa sa dominantnim uticajem u gradu, upućuje na zaključak da se Sarajevo - mada još nije bilo oslobođeno - već tada faktički uklapalo u novi državno-politički sistem federalne Bosne i Hercegovine.

Obilježja i nosioci okupatorsko-kvislinškog režima i ostale kontrarevolucionarne snage

Socijalno-ekonomski uslovi u Sarajevu su bili ogledalo klasne prirode postojećeg nacističko-ustaškog poretka i izraz produbljavanja njegove hronične krize. Za razliku od tankog sloja, uglavnom pljačkašima i korupcijom obogaćenih vlastodržaca i crnobezbijanaca većeg formata, životni standard pretežnog dijela građana se srozao čak na granicu krajnje neimaštine. Postojanje i povećanje tih raspona, kao jedne od najupečatljivijih oznaka socijalne nepravde i polarizacije, pothranjivalo je i povećavalo političko nezadovoljstvo i revolt ugroženih masa.

Opisujući »biedno i gladno Sarajevo«, gradonačelnik Mustafa Softić, u svom pismu od 23. novembra 1943. godine, iznosi da već više od mjesec dana stanovništvu nije podijeljena »nitna deka brašna«, mesa i masnoće, ništa od obuće, odjeće, ogreva i drugih neophodnih artikala sa liste, inače minimalnog, »garantovanog« sledovanja, pa dodaje: »Gradski općinski ured je postao ironičan

ja svoga vlastitog imena, građanima predmet ismijavanja, a da o sebi i ne govorim.«⁹⁾ Njegov novopostavljeni nasljednik, Naših Repovac, pola godine kasnije, izvještava o velikoj oskudici hrane, uglja i lijekova, i tvrdi da »plaćeni nadnice gradskih službenika i radnika ne pružaju mogućnost ni same prehrane.«¹⁰⁾ Iz drugih saopćenih službenih dopisa se vidi da je registrovanim potrošača u Sarajevu, čiji broj se od septembra 1943. godine do maja 1944. godine gotovo udvostručio, tj. popeo sa 65266 na 113106, za četiri mjeseca /juli — oktobar 1944. godine/ dato samo po 0,5 kg kukuruznog brašna, jer su umjesto 133, na raspolaganje stavljena svega 4 vagona žita.¹⁰⁾

Zbog nestašice namirnica, u toku prve polovine 1944. godine ukidane su javne menze, a uprave dječijeg doma i sličnih ustanova u Sarajevu su u novembru 1944. godine izvještavale da njihove kuhinje, u kojima su već otprije obroci bili vrlo ograničeni, sada imaju jedino zalihe krompira i graha za 4 — 5 dana.¹¹⁾

Kada je kakva-takva organizovana distribucija hrane putem »Gradskog obkrbnog ureda« u 1943. godini praktično prestala, građani su bili upućeni isključivo na tzv. slobodno tržište, gdje su gospodarili bezobzirni špekulanti i šverceri. Životni troškovi, koji su do decembra 1943. godine već bili povećani 15-20 puta u poređenju sa predratnim, rasli su dalje vrtoglavom brzinom.¹¹⁾ Tako je, na primjer, od marta do decembra 1944. godine mlijeko poskupilo za oko 360%, kukuruzno brašno 400%, mast i maslo 420%, a u istoj ili još većoj mjeri i ostali neophodni artikli potrošnje. Krajem 1944. i početkom 1945. godine 1 kg šećera je stajao 5000 kuna, 1 kg soli 3200 kuna, 1 kg pšenice i brašna 1500 kuna, 1 m³ ogревноg drveta 30000 kuna itd.¹¹⁾ Od aprila 1944. godine najamnine za stanove su ponovo podignute za 30%, a u novembru tramvajске tarife udvostručene.¹⁴⁾ Neregistrovani i nekontrolisani skok cijena ostalih potrepština i usluga danas je teško utvrditi, no sasvim je izvjesno da je tada na čitavom sarajevskom tržištu vladao totalni haos, prouzrokovan katastrofalnom inflacijom. O tim pojavama u Sarajevu pisao je potkraj 1944. godine list Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine »Oslobođenje«.¹⁶⁾

Privredno rasulo najviše je pogađalo najamne radnike i njihove porodice. Ispitivanja pokazuju da su od izbivanja rata do polovine 1944. godine na području ustaške Nezavisne Države Hrvatske troškovi života porasli za 60 puta, dok su radnici ke nadnice za to vrijeme u prosjeku povećane samo za osam puta.¹¹⁾ Radništvo Sarajeva je bilo osuđeno na gladovanje, jer su njihova ukupna prosječna mjesečna primanja imala na pijaci realnu vrijednost koliko i 7-8 kilograma pšenice i brašna. Kupovna moć brojnih srednjih i nižih slojeva bila je neznatno većja.

Usljed stalnih progona, prisilnog mobilisanja, odlaska u narodnooslobodilačku vojsku i u ostale zatvaranja radionica, broj zaposlenih radnika i namje-

⁹⁾ Istorijski arhiv - Sarajevo (dalje: IAS), Zbirka poklona i otkupa (dalje: ZP), br. 985. O privrednim prilikama u Sarajevu za vrijeme rata govori se u prilogu Hajre Marjanovića »Teški uslovi snabdijevanja građana«, u ediciji »Sarajevo u revoluciji« (dalje: SUR), tom 3, str. 723-729.

¹⁰⁾ Arhiv Muzeja revolucije BiH - Sarajevo (dalje: AMR), reg. br. 7572/b.

¹¹⁾ Arhiv Instituta za historiju - Zagreb, MUPRU 17. 11. 1944, II, 8781.

¹²⁾ »Novi list« - Sarajevo (dalje: NL), br. 1122. od 10. 1. 1945, Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Velika župa Vrhbosne (dalje: VZV), br. 16631/1944.

¹³⁾ NL, br. 803. od 22. 12. 1943.

¹⁴⁾ AMR, reg. br. 6596/b; NL br. 1080. od 17. 11. 1944, br. 1093. od 2. 12. 1944. i broj 1135. od 25. 1. 1945.

¹⁵⁾ NL, br. 886. od 1. 4. 1944. i br. 1067. od 2. 11. 1944.

¹⁶⁾ »Oslobođenje«, br. 20. od 31. 12. 1944.

¹⁷⁾ Jelić - Butić, Fikreta: »Ustaše i NDH«, Zagreb, 1977, str. 133.

štenika u Sarajevu je opadao. U evidenciji osiguranika, koja sigurno nije precizno iskazivala stvarno stanje, videno je u martu 1944. godine oko 12000 lica, što je bilo za preko 21% manje nego godinu dana ranije.") Prema nepouzdanim podacima nadležne statističke službe, u gradu je u toku 1944. godine ostalo 1056 nezaposlenih radnika. Njima je nedjeljno pružana novčana pomoć u visini od 360 — 700 kuna za koje nisu mogli kupiti ni cijeli kilogram hljeba najlošijeg kvaliteta.¹⁹⁾ Radnički podmladak, prepušten samovolji poslodavaca, služio je više-manje kao besplatna radna snaga. Štaviše, za dobijanje zaposlenja kandidat je, pored gotovo neizbježnog mita, morao donijeti uvjerenje da je prethodno pristupio organizaciji »Ustaška mladež« koja se - poput kvazisindikata »Hrvatskog radničkog saveza« i drugih režimskih »postrojbi« — fiktivno održavala prisilnim uklanjanjem radnika i mladeži.

Mada je krajem 1943. godine, pa opet u ljeto 1944. godine obnavljana kampanja za odlazak na rad u Njemačku, pozivi su upućivani i djeci od 15 do 16 godina, u vrijeme naglog pogoršanja materijalnog položaja ogromne većine stanovnika u Sarajevu, na te apele — pune primamljivih lažnih obećanja sada se malo ko odazivao.") Zato su organizovane specijalne racije i uhvaćeni su prisilno otpremani u fabrike, rudnike i ostale pogone njemačke ratne industrije.

Vrlo jaka mehanička demografska kretanja u toku rata zahvatila su i Sarajevo. Jedan smjer tog procesa ovdje je bio najviše uslovljen nacističko-ustaškim genocidom prema Jevrejima, raseljavanjem i progonima Srba, deportacijama i ubijanjem antifašista kao i odlaskom mnogih Sarajlija u partizane, a, s druge strane, masovna imigracija predstavljala je brojčano još izrazitiju pojavu sa višestrukim reperkusijama. U vrtlogu rata u grad se - osim manjih i većih grupa doseljenika među kojima je bilo i oko 260 lica koja su nacisti protjerali 1941. godine iz anektiranih područja Slovenije — sleglo nekoliko talasa izbjeglica. Do 1944. godine mahom je to bio muslimanski živalj iz istočne Bosne, pokrenut iz svojih stalnih prebivališta prvenstveno etničkim masakrima. Međutim, posljednji val koji je naišao potkraj 1944. i početkom 1945. godine sačinjavali su uglavnom saradnici okupatora iz oslobođenih jugoslovenskih područja i Albanije, koji su se krajem i vrijeme zadržali u Sarajevu i zatim produžili odstupanje sa Nijemcima. U prve tri godine rata broj izbjeglica (muhadžira) varirao je od 10 do 40 hiljada, da konačno početkom 1945. godine, prema zvaničnim izvještajima, dosegne 54349 lica ili gotovo 40% ukupne populacije u gradu i njegovoj najbližoj okolini.²⁰⁾ Izuzimaju i potonje kolaboracioniste, pretežan dio ovih stradalnika je sabijen u svojevrsne improvizirane logore na Alipašinom Mostu, Sedreniku, Palama i drugim mjestima, gdje su bili izloženi gladovanju, boleštinama, poniženjima, čak — nesretnim slučajem — i jednom žestokom bombardovanju savezničkim avijacijom. Sačuvani nalaz komisije dobrotvornih društava koja je u decembru 1943. godine obišla 4500 stanovnika logora u Alipašinom Mostu pokazuje da je tu dnevno sledovanje hrane svedeno na 15 dkg raženog hljeba po glavi.²¹⁾ Djeca — izbjeglice su smješтана grupno u školske zgrade i domove i pojedinačno zbrinjavana u porodice Sarajeva i drugih gradova.

Mužan položaj i neupućenost osnovne mase izbjeglica beskrupulozno su zloupotrebljavali raznovrsni ratni profiteri. Jedni su ih koristili kao jeftinu radnu

¹⁹⁾ NL, br. 994. od 7. 8. 1944.

²⁰⁾ Isto, br. 1121. od 9. 1. 1944.

²¹⁾ Isto, br. 764. od 7. 11. 1943, br. 957. od 25. 6. 1944, br. 960. od 28. 6. 1944, br. 963. od 1. 7. 1944. i dr.

²²⁾ AMR, reg. br. 7572/b; NL, br. 1139. od 30. 1. 1945

²³⁾ AMR, reg. br. 6671/b.

snagu, drugi su u bescijenje kupovali njihovu stoku, dok su tre i obmanama vrbovali preostale muškarce u okupatorske i kvislinške vojne formacije, napose u tzv. muslimansku miliciju i sli ne jedinice koje su bile izložene uticaju pojedinih frakcija reakcionarne građanske politike.

Nenormalne opšte prilike, napose loši higijenski uslovi i nedovoljna zdravstvena zaštita u inili su Sarajevo žarištem zaraznih bolesti koje su odnijele mnoge ljudske živote. U zimskom periodu 1942/43. godine harali su trbušni i pjegavi tifus. Tada je samo za dva mjeseca — ne ra unaju i vojni garnizon i ne-evidentirane slu ajeve — u gradu bilo preko 1100 oboljelih od trbušnog tifusa.") Nakon relativnog jenjavanja, epidemije su ponovo uzele maha na prelazu 1944. u 1945. godinu.

Vrlo je indikativno da je u Sarajevu — umjesto ranije visoke stope prirodnog priraštaja stanovništva — sada nastupio obrnut odnos između nataliteta i mortaliteta. Tako je 1944. godine broj umrlih bio 2373 prema 1553 novorođenih.") Glavne uzroke pojavi tog tragi nog nesrazmjera treba, prije svega, tražiti u okupatorsko-kvislinškoj vladavini, koja je fizi kim i psihološkim terorom, ali i kao glavni vinovnik gladi, epidemija i drugih neda a izazvala rapidan porast mortaliteta.

U navedene podatke su vjerovatno uvrštene i žrtve bombardovanja u drugoj polovini 1944. godine. Prvi ja i zra ni napad savezni ke avijacije na Sarajevo u posmatranom razdoblju bio je 29. novembra 1943. godine. Tom prilikom na grad su pale 132 bombe. Poginulo je 105, ranjeno 145 civilnih lica i srušeno i ošte eno 168 stambenih zgrada. Sljede e bombardovanje, 28. jula 1944. godine bilo je blaže, ali uspješnije sa vojni kog stanovišta. Od 18 ba enih bombi, najviše je usmjereno na protivavionske baterije na Kova i ima i na kasarne gdje je uništen jedan kamion i ubijeno nekoliko njema kih vojnika. Osmog septembra 1944. godine, »tepih« bombi izru en na željezni ki vor i vojna skladišta na Alipašinom Mostu zahvatio je obližnje stambene zgrade i barake izbjegli -kog logora, tako da je stradalo oko 300 nevinih ljudi. Zra ni napad 5. novembra 1944. godine — kada je sa 42 bombe onesposobljena željezni ka pruga Alipašin Most — Rajlovac i ošte en manji broj ku a oko nje i na bližoj periferiji grada — prethodio je posljednjem ve em bombardovanju Sarajeva, prije i poslije podne 7. novembra 1944. godine. Pogo eno je više privrednih i saobra ajnih objekata, ali i gusto naseljeni kvartovi. Prema novinskim informacijama, tada su u gradu izgubila život 173 lica.²⁴⁾ Kasnija dejstva avijacije, i to sve eš e iz sastava vazduhoplovstva Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, bila su u užem podru ju Sarajeva znatno umjerenija i preciznija. Obustava daljih bombardovanja onih dijelova grada u kojima nije bilo zna ajnijih neprijateljskih vojnih objekata i komunikacija uslijedila je, po svemu sude i, zato što je u tom smislu Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na intervenciju rukovodstva narodnooslobodila kog pokreta u Sarajevu, uputio, 24. novembra 1944. godine, poruku Centralnom komitetu KPJ.") Poznato je da su i neki kulturni radnici iz Sarajeva samostalno, privatnom linijom, posredstvom uglednih

") NL, br. 800. od 19. 12. 1943.

") Isto, br. 1120. od 8. 1. 1945.

") Svi navedeni podaci o bombardovanjima Sarajeva crpljeni su iz sljede ih izvora: Arhiv Vojno-istorijskog instituta - Beograd (dalje: VII), fond Nezavisna Država Hrvatska (dalje: FNDH), br. 29-15-1 i br. 24-16-1 K. 154; NL, br. 788. od 5. 12. 1943, br. 1022. od 9. 9. 1944, br. 1024. od 12. 9. 1944, br. 1072. od 8. 11. 1944. i br. 1074. od 10. 11. 1944.

") Arhiv Saveza komunista Jugoslavije — Beograd (dalje: ASKJ), fond Centralnog komiteta KPJ (dalje: FCK KPJ), sign. 1944/675.

ljudi u inostranstvu, slali molbe saveznicima da radi o uvanja javnih istorijskih spomenika i znamenitih vrijednosti u zbirnama Zemaljskog muzeja poštede grad daljnjih razaranja.²⁶⁾

Nezavisno od bombardovanja, na spoljnjem izgledu grada vidno su se ogledali tragovi dugotrajnog iscrpljujućeg rata u kome je Sarajevo doživjelo nametnutu strahovladu protagonista besprimjernog antihumanizma, nasilja i haranja. Ljude su lišili svih prava, prisilili ih da gladuju, nose dotrajalu odjeću i obuću sa drvenim donovima, ali im nisu mogli oduzeti nepokolebljivu vjeru u blisku perspektivu slobode i spremnost da tu težnju djelima dokazuju. Sarajevo je postalo grad zapuštenih ulica, ruiniranih fasada na kojima su kartonima i daskama umjesto postakljenih prozorskih okana. Na i kralji su ga bunkerima i zaprekama od bodljikave žice, unakazili propagandnim nacističkim i ustaškim kič-plakatima, preplavili oglasima punim najsurovijih prijetnji i saopštenja o izvršenim strijeljanjima, vješanjima i paljevinama »u znak odmazde«. Višekratnom redukcijom električne energije gotovo je ukinuta javna rasvjeta, a tramvajski saobraćaj je ograničen na nekoliko sati dnevno.²⁷⁾ Tradicionalna izletišta Sarajlija u neposrednoj okolini grada, Sedam šuma i Vrelo Bosne su uništena. Opšti utisak pustoši koja avala je obustava nastave u većini škola i zgrade su pretvorene u vojne kasarne ili nastambe izbjeglica. U martu 1944. godine, na stranicama lista »Front slobode«, »organa antifašističkog fronta za Istočnu Bosnu«, objavljen je članak »Sarajevo čeka svoje oslobođenje«, u kome se kaže: »Kulturni život u Sarajevu danas uopšte ne postoji. Nekoliko propalih karijerista, većinom ljudi sa sumnjivom prošlošću, piskaraju za račun svojih fašističkih gospodara. Pustoši i bijeda hara Sarajevom...«²⁸⁾ Sliku tadašnjeg Sarajeva upotpunjava i podatak iz poslijeratnog izvještaja Zemaljske komisije za utvrđivanje ratne štete za Bosnu i Hercegovinu, da je u toku četverogodišnjeg rata u ovom gradu uništeno i oštećeno 2989 zgrada.²⁹⁾

U Sarajevu je faktički od izbijanja ustanka 1941. godine bio na snazi svojevrsan režim opsadnog stanja, koji je vremenom dobijao na oštini jer su se njemački okupatori i ustaše osjele ali sve nesigurnijim. Njihov oprez i strah je rastao uporedo sa nizanjem uspješnih udara Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i na većine gradove (Travnik, Zenica, Tuzla, Banja Luka i dr.), u estalijim akcijama nadomak Sarajeva i snažnijim djelovanjem narodnooslobodilačkog pokreta u gradu. Zabrana kretanja noću i stroga kontrola izlaska i ulaska u Sarajevo nikad nije ukidana. Naprotiv, u svakoj delikatnijoj situaciji — kao, na primjer, u nekoliko navrata tokom 1944. i početkom 1945. godine — granice »redarstvenog sata« su pomjerane toliko da je javni život bio dnevno paralizan i po 12 sati, a već izdate dozvole za putovanje, druge vrste »propusnica« i lične isprave podvrgavane su reviziji ili potpuno stornirane.) Stalni ili privremeni boravak u gradu je, takođe, podlijevao permanentnom nadzoru. Plašeći se preobuzanih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, šef Župske redarstvene oblasti, Petar Petković, uveo je 1943. godine posebna ograničenja prava kretanja ženama u zaru sa pokrivenim licem.) Od jula 1944. godine se čak i vožnja sva-

²⁶⁾ »Oslobođenje« — Sarajevo, Dr. 54. od 26. 5. 1945.

²⁷⁾ NL, br. 1067. od 2. 11. 1944. i br. 1069. od 4. 11. 1944.

²⁸⁾ »Front slobode«, br. 4. od 10. 3. 1944.

²⁹⁾ »Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini«, br. 7-8, novembar-decembar 1951, Ured za informacije pri Predsjedništvu vlade NR Bosne i Hercegovine Sarajevo, str. 221.

³⁰⁾ NL, br. 823. od 25. 1. 1944, br. 873. od 17. 3. 1944, br. 1082. od 20. 11. 1944, br. 1125. od 13. 1. 1945. i dr.

³¹⁾ Isto, br. 702. od 26. 8. 1943

kog putnika pojedina no taksi-automobilom u užem centru grada morala pretihodno prijaviti policiji.³²⁾ Za prekršitelje pomenutih i ostalih sli nih propisa predvi ene su i izricane drakonske kazne, a patrole su no u i u drugim prilika- ma nerijetko, bez opomene, pucale na njima sumnjiva lica. Legitimisanje i pre- tresanje prolaznika, racije, premeta ine stanova i itavih kvartova ustaljena je praksa. Jedna od najzamašnjih operacija ove vrste izvedena je krajem januara 1945. godine. Tada su — pod izgovorom da traže sakrivenu crnoberzijansku ro- bu — cjelokupne raspoložive ustaško-policijske snage opkolile itavo Sarajevo i detaljno pretresle sve stambene i druge prostorije u gradu, pritom maltretira- ju i, hapse i gra ane i vrše i krade.³³⁾ U avgustu 1944. godine najbliža periferi- ja Sarajeva proglašena je »tvr avnim podru jem« u koje niko nije smio stupiti bez specijalnog odobrenja.³⁴⁾ Ve ranije unutar grada su podignuti bunker i oko njema kih i ustaških objekata i na raskrsnicama glavnih ulica. Poslije je taj si- stem utvr enja proširivan.³⁵⁾

Okupatori i kvislinzi su, dakle, o igledno osje ali neposrednu opasnost i pokušavali ne biraju i sredstva, da je otklone. Navedeni i svi sljede i njihovi po- stupci mogu se prvenstveno objasniti injenicom da je Sarajevo, u globalnoj strategiji nacisti kih i ustaških vrhova i u Berlinu, i u Zagrebu, bilo još osjetljivija ta ka, ležalo je na magistralnom pravcu povla enja trupa Tre eg Rajha sa jugo- istoka Balkanskog poluostrva i u vitalnoj zoni odbrambenih planova ustaša ija je sudbina bila nerazdvojno vezana za nacisti ku Njema ku. Takva gledanja na zna aj Sarajeva naglašena su i u razgovorima Hitler-Paveli , 18-19. septembra 1944. godine.³⁶⁾ Obojica su u datom trenutku, iz razumljivih razloga, davali prio- ritet vojnim motivima, ali ni ostali momenti nisu bili zanemarljivi s obzirom da su u najve em gradu Bosne i Hercegovine postojale brojne važne njema ke usta- nove, a Paveli je tu ustoli io svog guvernera šire regije — »glavara gra anske uprave« i svojevremeno instalirao sjedište Velike župe Vrhbosna, ustaškog sto- žera, logora i nekoliko tabora, te mnogo ostalih politi kih i upravnih organa usta- ške pseudodržave, iji je cjelokupni mehanizam fakti ki bio podre en nje- ma kim okupacionim vlastima, odnosno njihovim nadležnim službama od kojih je u poslovima uprave najviša instanca u Sarajevu dugo bila njema ka oblasna vojnoupravna komanda (Feldkommandantur) 1.034. Vo a ustaša došao je polo- vinom septembra 1944. godine svom patronu Hitleru, u njegov »Glavni stan« u Vu ijoj jami, da izrazi svoju odanost, ali prvenstveno da, kao jedan od posljed- njih pouzdanih saveznika Tre eg Rajha, zatraži izdašniju pomo i podršku, jer su, po priznanju samog Paveli a, u ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izbile »dvije krize«, propra ene »mnoštvom sabotaža i glasina«, ak i znakovima »ras- padanja« domobranstva.³⁷⁾ Ovaj posljednji zvani ni susret Firera i Poglavnika održan je u doba kada se besperspektivnost i rasulo njihovog »novog poretka« ogledalo u lancu najnovijih doga aja; pad Rima, atentat na Hitlera, iskrccavanje u Normandiji i zaposjedanje Francuske i Belgije od anglo-ameri kih snaga, ne- zadrživo napredovanje Crvene armije preko predratnih granica Sovjetskog Sa- veza i slom fašisti kih režima u Rumuniji i Bugarskoj, ustanak u Varšavi i teški

³²⁾ Isto, Dr. 977. od 18. 7. 1944.

³³⁾ Isto, br. 1136. od 29. 1. 1945; »Sarajevski dnevnik« - Sarajevo, br. 241. od 6. 4. 1946.

³⁴⁾ NL, br. 988. od 1. 8. 1944.

³⁵⁾ AVII, fond narodnooslobodila kog rata (dalje: FNOR) br. 4 - 3 K. 981, br. 9-1-2 K. 395, br. 4-1-9 K. 854/A, br. 12-2-13 K.1111; fond etni ke gra e (dalje: F G), br. 21-1 K. 140.

³⁶⁾ Krizman, Bogdan: »Vodstvo Tre eg Rajha i situacija u ustaškoj državi (1943 — 1944)«, »Tre i program«, br. 28. 1976, izd. Radio — Beograd, str. 120.

³⁷⁾ Jeli -Buti , Fikreta: Cit. djelo. str. 295.

porazi njema ko-kvislinških formacija u borbama s Narodnooslobodila kom vojskom na teritoriji zapadne Srbije i u drugim krajevima Jugoslavije. Istovremeno je propao i plan jedne struje ustaških prvaka koju su predvodili Mladen Lorkovi i Ante Voki , da u dogovoru s predstavnicima Ma ekove Hrvatske selja - ke stranke (HSS) izvrše izvjesnu reorganizaciju vlade i vojske Nezavisne Države Hrvatske radi o uvanja modifikovane ustaške vlasti pod okriljem zapadnih velesila — budu ih pobjednika u ratu.")

Me utim, ma koliko da je temeljno mijenjanje situacije na štetu fašisti - kog tabora u svjetskim i jugoslovenskim razmjerama ve od 1943. godine podrivalo udarnu sposobnost i moral nacisti kih, ustaških i ostalih kontrarevolucionarnih struktura, narodnooslobodila ki pokret u Sarajevu se sve do potkraj rata suo avao sa velikim teško ama, jer je djelovao na prostoru ogromne koncentracije okupatorsko-kvislinške oružane sile i represivne mašinerije. Kao stalno sjedište zapovjedništva III domobranskog zbora, komandi ustaških bojni i zdru-gova, Župskog oružni kog krila i njihovih prate ih jedinica, štabova njema kih divizija, pa i znatno krupnijih okupatorskih vojnih formacija, jake posade, te nerijetko i sabirni centar trupa za vo enje zamašnih operacija protiv Narodnooslobodila ke vojske — Sarajevo je predstavljalo jedan veliki vojni logor. Nekoliko mjeseci krajem 1944. godine i po etkom 1945. godine bilo je i prolazna stanica kolona njema ke grupe armija »E«, koje su se kroz balkansko podru je probijale iz Gr ke na sjeverozapad, prema Austriji. No i prije i poslije toga u gradu se nalazio jak garnizon. Ilustracije radi, treba navesti da se po etkom novembra 1943. godine u Sarajevu nagomilalo 14500 vojnika, pretežno okupatorskih; prvih dana oktobra 1944. godine njihov ukupan broj je iznosio 18000, a krajem februara 1945. godine 4000 Nijemaca i 7000 ustaša i domobrana.") U pojedinim etapama ovog razdoblja u Sarajevu je duže ili kra e vrijeme bilo stacionirano i više njema kih i kvislinških vojnika.

Drugi stub nacisti ko-ustaškog sistema — aparat represije bio je u Sarajevu usredsre en i razgranat kao rijetko gdje na okupiranoj teritoriji. Od brojnih komponenti tog mehanizma, uperenog poglavito protiv narodnooslobodila kog pokreta u gradu i u široj sarajevskoj regiji, posebnu pažnju zaslužuje policijsko-obavještajna organizacija. Iz pedantne poslijeratne rekonstrukcije proizilazi da su ovdje samo ogranci njema ke odgovaraju e službe od 1941. do 1945. godine imali 27 punktova.⁴⁰⁾ U njema kom konzulatu, iji se šef Hugo Gerdes sa osobljem bavio od prije rata obavještajnim radom, po etkom 1943. godine formirana je ispostava policijskog atašea kojom je sve do oslobo enja upravljao Rudolf Troj. Njegova aktivnost protiv narodnooslobodila kog pokreta vo ena je direktno i kontaktima sa kontrarevolucionarno nastrojenim muslimanskim gra-anskim krugovima, neposrednim vezama sa etni kim komandantom Gojkom Borotom i njegovim saradnicima u gradu, kao i uz pomo agentura u policiji, upravnim i politi kim forumima Nezavisne Države Hrvatske. Po etkom januara 1945. godine vodio je razgovore o daljoj njema ko- etni koj saradnji i sa Dražom Mihailovi em, kada se ovaj sa svojim štabom nalazio u neposrednoj okolini Sarajeva. Troj je li no u estvovao i u organizovanju diverzantskih kurseva u Ka-

³⁹⁾ Petranovi , Branko: »Vodstva gra anskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije«, zbornik »Politi ki život Jugoslavije 1941 -1945.«, Beograd 1973, izd. Radio—Beograd, str. 516.

⁴⁰⁾ AVII, FNOR br. 28-1-2 K. 457/A, br. 12-6 K. 408/A, br. 9-1-2 K. 395.

⁴¹⁾ Navedeni i svi ostali podaci o njema kom policijskom i obavještajnom aparatu u toku rata u Sarajevu, koji su uvršteni u ovaj tekst, uglavnom poti u iz knjige »Nema ka obaveštajna služba«, sv. V, Beograd, 1958.

sindolu kod Sarajeva, gdje su se od polovine 1944. godine oba etnici za izvršavanje specijalnih zadataka. Lektor Njemačke akademije u Sarajevu od 1934. godine, Fric Našold, koji je vršio i dužnost proelznika ovdašnje organizacije Njemačke nacionalsocijalističke stranke (AO NSDAP), za vrijeme okupacije je nastavio svoju obavještajnu misiju, oslanjajući se ne samo na registrovane naciste nego i na druge zavrbovane saradnike u gradu. Krajem novembra 1944. godine Gerdesa je zamijenio SS-pukovnik Vilim Rekvard, a Našolda — Helmut Redeker.⁴¹⁾

Tokom druge polovine 1944. godine broj ekspozitura vojne obavještajne službe Tretereg Rajha ABVER-a (ABWEHR) u Sarajevu povećan je sa tri na osam. Ti organi ABVER-a, kao i egzekutivni ogranci tajne njemačke vojne policije (GFP) u gradu i Našold su se uzajamno dopunjavali i koristili svoje posebne povjerenike u Ustaškom redarstvu i oružnicima (žandarmerijskim) ustanovama. Od proljeća 1943. godine do aprila 1945. godine u Sarajevu je nastupio sa SS-pukovnikom Vernerom Fromom djelovao oblasni štab komandanta SS-a i šefa policije, kome su bile podređene regionalne i lokalne komande i jedinice policije odnosno žandarmerije i službe bezbjednosti. U sastavu tog kompleksa isticala se operativna grupa »Einsatzkommando (EK-2)«, čiji su istureni organi sa po 40 do 80 plaćenih agenata vodili kartoteke, hapsili i saslušavali pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta. Ovdje je njemačka policija djelovala i putem relativno jake ispostave GESTAPO-a pod vodstvom SS-potpukovnika Antona Fešta. Fešt je svoje konfidente ubacivao i na oslobođenu teritoriju. Njegov prethodni stariji kolega From, trudio se da maksimalno eksploatiše savezništvo etnika i njima bliskih građana, da posredstvom svojih saradnika i poznanika među domaćim sveštenstvom i u drugim muslimanskim građanskim krugovima stvori i podvrgne ucaju Nijemaca »neregularne« naoružane grupe (milicija i sl.), potpuno hrani iluzije o uvodjenju nekakve autonomije u Bosni i Hercegovini pod zaštitom Tretereg Rajha i razvija rafiniranu propagandu — sve s ciljem pojačavanja pritiska na narodnooslobodilački pokret i efikasnijeg pariranja njegovoj politici. I njemačka oblasna vojnoadministrativna komanda u Sarajevu imala je posebne jedinice obezbjeđenja u slučaju formaciju su spadale i policijske snage — »Feldgendarmerietrupp.« Tokom 1944. godine u gradu je bio izvjesno vrijeme stacioniran njemački IV policijski dobrovoljački batalion koji je pripadao jedinicama pod komandom pukovnika Froma, a od pokretnih organa vojne obavještajne službe tu su, u sklopu domaćeg struktur ABVER-a, još evidentirani FAT (»Frontanflärungstrupp«), 126, FAT 169, FAT 175 i FAT 381. I svaka okupatorska vojna jedinica raspolagala je vlastitom ekipom obavještajaca.

Iako je nominalno ukinuta 21. januara 1943. godine, Ustaška nadzorna služba (UNS), koja je činila okosnicu obavještajne i policijske organizacije Nezavisne Države Hrvatske, faktički je nastavila rad u sklopu drugih službi kvasilinškog represivnog aparata. U Sarajevu je UNS bila uglavnom ugrađena u Župsku redarstvenu oblast koja je već ranije, kao ustanova Ministarstva unutrašnjih poslova, imala vlastite policijske odsjeke, a pod njenu nadležnost je još pripadao i »predstojnik gradskog redarstva« sa brojnim ljudstvom. Ovaj lokalni ogranak je krajem avgusta 1944. godine pojačan sa 100 novih policajaca, tako da je — prema jednom izvještaju — u službi Župske redarstvene oblasti na području grada početkom 1945. godine bilo 117 profesionalnih agenata i 446 »redarstvenih asistentika i stražara« raspoređenih u 12 rejonskih stanica i dva specijalna odreda.⁴²⁾

⁴¹⁾ NL, br. 1092. od 25. 8. 1944.

⁴²⁾ AVII, FNOR br. 31-3-3 K. 157.

(sijima je pridodato 14 agenata i oko 100 stražara koji su uo i oslobo enja Mo-
stara pobjegli u Sarajevo.⁴³⁾ U prvoj polovini 1944. godine u Sarajevu se po ela
naglo razvijati ispostava Redarstva oružanih snaga pod komandom nadsatnika,
ubrzio bojnika, Dragutina Krema, koji je poduzeo hajku protiv komunista i sim-
patizera narodnooslobodila kog pokreta ne samo u vojnim formacijama nego
lzvan njih. Posljednjih pedeset dana okupatorsko—kvislinške vladavine u Sara-
jevu, kada je opunomo enik Paveli a, ustaški pukovnik Vjekoslav Maks Luburit
sa svojim jedinicama, u kojima se nalazio i veliki broj obavještajaca i monštru-
oznih egzekutora, sprovodio stravi na nasilja i masakre, Krema i ravnatelj Žup-
ske redarstvene oblasti Emil Tuk su mu bili najbliži saradnici.⁴⁴⁾ Sarajevo je, ta-
ko e, ulazilo u djelokrug Željezni kog redarstva, odnosno policijske aktivnosti
Druge željezni ke ustaške bojne, obavještajnih službi III domobranskog zbora i
drugih u gradu lociranih vojnih i žandarmerijskih kvislinških formacija. Kona no,
narodnooslobodila ki pokret je bio i na udaru agentura etni ke špijunaže, na-
pose njihove Jugoslovenske tajne policije (JU.TA.PO.).⁴⁵⁾ Prema narodnooslo-
bodila kom pokretu u Jugoslaviji bila je usmjeravana aktivnost i obavještajnih
službi velikih sila antihitlerovske koalicije.

Razudene njema ke i ustaške obavještajno—policijske organizacije, iji
su se izdanci pružali ka svim elijama života u Sarajevu, uzaludno su težile, sva-
ka za sebe i sve zajedno, da svojom gustom mrežom potpuno obuhvate, one-
mogu e i unište postoje i narodnooslobodila ki pokret. Nasilje je bio nji-
hov osnovni metod. Oko izbora takvog na ina djelovanja nije nikada bilo dile-
ma. Svi programi, propisi i instrukcije od najviših do lokalnih okupatorskih i
kvislinških instanci zasnivali su se prvenstveno na primjeni maksimalnog pre-
ventivnog i represivnog terora. Odgovaraju i legislativni fond je 30. oktobra
1943. godine bio dopunjen Paveli evim i Artukovi evim Zakonom o »zaštitnim
mjerama zbog napadaja i ina sabotaže proti javnog reda i sigurnosti«, koji od-
re uje sankcije strijeljanja i otpremanja u koncentracione logore kako protiv iz-
vršioca inkriminiranog djela i njihove porodice, tako i protiv itavog naselja, pa
ak i lica osumnji enih da su pomagala po initelju. Donošenje odluke o kazni
prepušteno je policijskim organima, što otkriva da su se vode ustaša odricale
usluga i vlastitih »pokretnih priekih sudova«, iji je rad fakti ki predstavljao rug-
lo sudovanja. Novine i oglasne plo e su sve eš e bile ispunjavane zvani nim
obavještenjima o primjeni tog i njemu sli nih ustaških zakona i nare enja oku-
patorskih vlasti.⁴⁶⁾ Treba naglasiti da su pomenuta saopštenja — javno publiko-
vana radi zastrašivanja — dozirana, a stvarne razmjere ubijanja i odvo enja lju-
di u logore smrti prikrivane.

Iako su likvidacije i deportacije uhapšenih lica po kratkom postupku ve
od 1941. godine poprimile karakter uobi ajene policijske prakse, zatvori u Sara-
jevu su postali pretijesni. Stoga je za tu svrhu adaptirano još nekoliko zgrada.
Prema jednoj procjeni publikovanoj neposredno poslije rata, kroz ove kazama-
te prošlo je za nepune etiri godine blizu 60000 ljudi iz Sarajeva i njegove bliže i
dalje okoline, a u tim zatvorima umoreno ie ili iz njih poslano u smrt preko 9000

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ NL, br. 1169. od 6. 3. 1945. I br. 1188. od 28. 3. 1945.

⁴⁵⁾ AMR, fasc. XIII (1-31), 106.

⁴⁶⁾ NL, br. 760. od 3. 11. 1943, br. 803. od 23. 12. 1943, br. 815. od 9. 1. 1944, br. 932. od 27.
5. 1944, br. 1028. od 16. 9. 1944, br. 1077. od 14. 11. 1944 br. 1123. od 11. 1. 1945, br. 1188. od 28.
3. 1945. br. 1192. od 3. 4. 1945. I dr.

stanovnika Sarajeva — žrtava fašisti kog terora.⁴¹⁾ Saslušavanja uhapšenika su gotovo redovno pretvarana u torturu kakvu je mogla izmisliti i izvoditi samo najgora vrsta bezdušnika u funkciji politike mra njaštva. Ipak, uhapšeni zlostavljani komunisti i drugi u esnici narodnooslobodila kog pokreta, po pravilu su iz takvih dramati nih duela živi ili mrtvi izlazili kao moralni pobjednici, jer su njihova svijest i volja bile superiornije od fizi ke sile mu itelja. Ovaj fakat dostojan istaknutog mjesta u istoriji Sarajeva može se potkrijepiti neoborivim dokazima koje je svojim juna kim držanjem dala itava plejada sarajevskih aktivista ije su zajedni ke vrline i poruke, može se re i, simboli ki otjelovljene podjednako, na primjer, u Aganu Bostandži u, u Vlasti Bukovac ili porodici Foht — Šarloti, Josipu i malom Vlatku.

Dezinformacije i obmanjiva ka propaganda su bili drugostepeno, ali mnogo i nametljivo upotrebljavano oru e vlastodržaca. Montirane vijesti sa frontova, gdje je fašisti ki tabor od 1943. godine, u stvari, trpio poraze i osipao se, plasirane su putem štampe, filma, »Krugovalne postaje Sarajevo« i drugih kvislinskih i njema kih radio-stanica, na skupovima itd. Maksimalni publicitet su dobijala prazna obe anja uvijena u agitatorske fraze, insinucije na ra un anti-hitlerovske koalicije, osobito Sovjetskog Saveza, klevetanje narodnooslobodila kog pokreta, a ponajviše antikomunisti ki pamfleti. U Sarajevu je izlazio poluslužbeni dnevnik »Novi list« na ijim stranicama su se potkraj ljeta 1944. godine stidljivo po ela javljati priznanja »da je položaj na ratištima težak« i da su nastupili »kriti ni asovi«.⁴²⁾ Proustaški nedjeljnik »Osvit« se polovinom 1944. godine ugasio jer mu je tiraž, usljed gubitka itala ke publike, opao na 300 primjerala. U januaru 1945. godine, Ustaški stožer velike župe Vrhbosna pokrenuo je dugo najavljivani, ali kratkovje ni mjese nik »Naš put«⁴³⁾. Od decembra 1943. godine do maja 1944. godine isforsirano je devet priredbi »Usmenih novina« na kojima su istupali funkcioneri ustaških politi kih organizacija i nosioci njihove »promi be«.⁴⁴⁾ Pod pritiskom Luburi a, taj oblik propagande — prethodno prekinut zbog nedovoljne posjete i opšte atmosfere u gradu — obnovljen je u martu 1945. godine.⁴⁵⁾ Me utim, ogromna ve ina stanovništva Sarajeva ignorisala je informacije iz nacisti kih i ustaških izvora. Uprkos isklju ivanju kratkih talasa na privatnim radio-aparatima i strogim zabranama, masovno su slušane radio-emisije »Slobodne Jugoslavije«, Londona i Moskve, a od 10. novembra 1944. godine i iz oslobo enog Beograda. U Sarajevu je tajno cirkulisao bilten »Nedjeljne vijesti« koji je sedmi no u velikom tiražu neprekidno izdavalo mjesno rukovodstvo narodnooslobodila kog pokreta.⁴⁶⁾ Redovno su sa oslobo ene teritorije dopremani i rasturani listovi »Oslobo enje«, »Borba«, »Front slobode«, »Rije bosansko-hercegova ke antifašisti ke omladine«, »Naprijed«, »Glas«, »Žena danas«, »Nova žena« i drugi, asopis »Nova Jugoslavija«, proglasi, brošure i ostali informativni i instruktivni štampani tekstovi, pa su mnogi onda ov-

⁴¹⁾ »Sarajevski dnevnik«, br. 241. od 6. 4. 1946; IAS, zbirka materijala za ediciju »Sarajevo u revoluciji« (dalje: ZMSUR), br. 936/IV; rezultati ankete Gradskog odbora - Sarajevo, SUBNOR BIH, prilog 2.

⁴²⁾ NL, br. 999. od 12. 8. 1944. i br. 1018. od 5. 9. 1944.

⁴³⁾ Isto, br. 1127. od 16. 1. 1945. i br. 1187. od 27. 3. 1944.

⁴⁴⁾ Isto, br. 800. od 19. 12. 1943, br. 807. od 29. 12. 1943. br. 812. od 5. 1. 1944, br. 828. od 25. 1. 1944, br. 835. od 2. 2. 1944, br. 907. od 27. 4. 1944. i br. 929. od 24. 5. 1944

⁴⁵⁾ Isto, br. 1166. od 2. 3. 1945.

⁴⁶⁾ AMR, reg. br. 5763.

dje umnožavani i rasturani i izvan gradskog područja.") Prodiranje istine o tekućim događajima u našoj zemlji i u svijetu snažno je uplivalo na javno mnijenje. Opisuju i situaciju polovinom novembra 1943. godine, sekretar sarajevske organizacije Komunističke partije Jugoslavije, Vladimir Perić Valter je pisao: »Političko vrjeme u Sarajevu/ sve se više odvija na bolje. Velike pobjede Crvene Armije i krupni uspjesi naše vojske uinili su da se simpatije svijeta sve više vezuju za našu/odno/osl./obodila ki/ pokret i našu vojsku. Ljudi sve više stižu u uvjerenje o skoroj propasti fašizma i o punoj pobjedi našega pokreta.«⁵⁴⁾ Pola godine kasnije njegova ocjena je glasila: »Politička situacija u gradu je vrlo dobra.«⁵⁵⁾

Da bi ostvarili uticaj na radnike, ustaše su — oponašajući i naciste — pribjegavali socijalnoj demagogiji. Dok su se klasne razlike i protivrjeme vidno manifestovale i produbljivale u svim domenama ekonomske i političke stvarnosti, »Novi list« je njemačko-kvislinškom »novom poredku« pripisivao socijalističko opredjeljenje, ustaše su izdavale proglase »Radnom narodu Bosne i Hercegovine«, dekretirani vojnici i pseudosindikata su u duhu fašizma zagovarali klasnu harmoniju i u saradnji sa povjerenicima iz ostalih »staleških postrojbi« konstruisali neku vrstu korporativnog sistema, sve otvarali stanove za radnike i inscenirali proslave »državnog blagdana rada.«⁵⁶⁾ Njihova režija javne prvomajske skupštine u Sarajevu 1944. godine potpuno je propala, jer je bojkotovana odnosno odazvao se mali broj ljudi, a policijski agenti, plašeći se akcije pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, rastjerivali su s ulica sve prolaznike.⁵⁷⁾ Kao i sve varijante fašizma, ustaštvo je imalo naglašenu ekstremnonacionalističku dimenziju. Otuda njegovo upinjanje da istakne nacionalnu ukorijenjenost i kontinuitet, pored ostalog, svojatanjem Ante Starčevića i zvaničnim obilježavanjima godišnjica smrti Stjepana Radića, Ante Trumbića i drugih historijskih ličnosti.⁵⁸⁾ U stvari, ustaše su na društveno-političku scenu dovedeni vanjskom silom, u ulogu najamnika fašističkih osvajača, pa su sa njim zajedno s okupatorom uklonjeni kao kvislinzi, tlačitelji i istrebljivači svih naroda i narodnosti u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sremu. Iz istog ishodišta je potekla ustaška ultranacionalistička agresivnost: antisemitski i antisrpski etnocid, kao i politika koja se — ako joj svu emociju verbalistički maskiraju — svodila na negaciju individualiteta i asimilaciju Muslimana. Realnost je navela Pavelića da, ne odričući se vlastite doktrine i strategije prema Srbima, povede 1942. godine taktiku igranja tolerancije pripadnika pravoslavne konfesije nazvavši je »Hrvatska pravoslavna crkva«, na čelo je kasnije doveden i u Sarajevu kao episkop ustoličen Spiridon Mifka. Slijedilo je mobilisanje Srba u posebne jedinice domobranstva i drugi potezi, čak i uključivanje Sarajlije Save Besarovića u vladu ustaške države.⁵⁹⁾ Ove dvojice i kontroverzne tendencije izbijale su i iz govora ustaških prvaka na javnim skupovima u Sarajevu. Tako je Mladen Lorković, 27. oktobra 1943. godine, isticao ravnopravnost katoličke, muslimanske i pravoslavne vjere,⁶⁰⁾ a Vjekoslav

⁵⁴⁾ Isto; ASKJ, FCKKPJ sign. 1943/364 i 1944/637; Dokumentacija Instituta za istoriju - Sarajevo (dalje: Dil), fond Okružni komitet KPJ Sarajevo (dalje: FOK KPJS), br. 2721, 4914. i 4959; Dil, fond Pokrajinski komitet KPJ za BiH (dalje: FPK KPJ), br. 3285/1.

⁵⁵⁾ ASKJ, FCKKPJ, sign. 1943/364.

⁵⁶⁾ Dil, FPKKPJ, br. 3065.

⁵⁷⁾ NL, br. 717. od 12. 9. 1943, br. 910. od 30. 4. 1944, br. 955. od 23. 6. 1944, br. 970. od 10. 7. 1944. i br. 984. od 26. 7. 1944.

⁵⁸⁾ AMR, fasc. X (1-112), 169.

⁵⁹⁾ NL, br. 687. od 8. 8. 1943, br. 775. od 20. 11. 1943. i dr.

⁶⁰⁾ Isto, br. 743. od 13. 10. 1943.

⁶¹⁾ Isto, br. 755. od 27. 10. 1943.

vran i , 28. septembra 1944. godine, rezolutno je izjavljivao: »Mi Hrvati i Srbi smo dva naroda, koji se razlikuju potpuno, dva naroda koji ne mogu živjeti pod istim krovom, koji jedan drugog isključuju iz istog prostora.«.)

Izgubivši kapitulacijom i nestankom talijanskih okupacionih trupa dotadašnji jak oslonac i snabdjevača, etnici su se još više orijentisali na spregu sa njemačkim okupatorima, koja je i odranije značila potčinjavanje i služenje slabije strane koja ojača. Za te, kao i sve ranije kolaboracioniste koje postupke vodstvo etnika je imalo na umu saglasnost izbjegličke kraljevske vlade, koja je već od 1941. godine ne samo odobravala i branila cjelokupnu politiku D. Mihailovića nego faktički određivala njen osnovni pravac.

Neprijateljstvo prema narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji je bilo glavni motiv afiniteta i podloga saradnje između njemačkih okupatora i etnika D. Mihailovića koji su se predstavnici pod zaštitom Nijemaca »legalno« smjestili nadomak Sarajeva i održavali stalnu vezu sa grupama svojih istomišljenika u gradu, koje se posljednjih godina rata znatno aktiviraju.⁵⁾

etnički elementi u Sarajevu bili su inspirisani idejama velikosrpskih krugova u emigraciji, a neposredno vezani za politiku Draže Mihailovića, oslonjeni na njegove jedinice u okolici grada i organizaciono potpadali pod »Gorski štab 100« potpukovnika, odnosno pukovnika Gojka Borote, koji je, djelujući i u skladu sa naredbama i instrukcijama etničke »Vrhovne komande«, za svoj kontrarevolucionarni i obavještajni rad dobijao podršku i materijalne protuusluge njemačkog okupatora.⁶³⁾ Nosioći etničke aktivnosti u Sarajevu imali su relativno usku društvenu bazu i skupe manevarski prostor, omeđeni šovinističkom-pogromničkom i kolaboracionističkom politikom njihovog vodstva, porazima »kraljevske vojske u otadžbini« i njemačkom ustaškim režimom u gradu, a neprekidno stješnjavanjem narodnooslobodilačkog pokreta. Iluzije da će okupator omogućiti dolazak etnika na vlast u Sarajevu, na kojima je Borota pravio političke kalkulacije i razradio »Upute za organizaciju civilne uprave u gradu Sarajevu«, brzo i nepovratno su propale.¹⁴⁾ Kada su krajem 1943. godine istorijski zaključci ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a izazvali snažna politička strujanja, i ovdje je broj i uticaj sljedbenika D. Mihailovića opadao. Izvjesnu živost u njihove redove unio je »Svetosavski kongres« u selu Ba kod Ljige, održan krajem januara 1944. godine, koji je — stvaranjem političke platforme o restauraciji jugoslovenske monarhije sa trijalističkim ustrojstvom, konstituisanjem koalicije etničkih prvaka i njihovih bliskih saradnika i istomišljenika iz vrhova pojedinih predratnih građanskih stranaka i Socijalističke partije pod nazivom Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica i obrazovanjem »reprezentativnog« tijela Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije — trebalo da u zemlji i na međunarodnom terenu parira Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Neposredni praktični cilj te prevashodno propagandističke tempirane etničke političke taktike o igledno je bio da se otvori put rehabilitaciji D. Mihailovića i pod njegovim rukovodstvom

⁵⁾ ISTO, br. 1038. od 28. 9. 1944.

⁶³⁾ Dil, FPKKPJ br. 3285/1; AMR, br. 5763 i fasc. III (1-24), 646.

¹⁴⁾ Ova materija izložena je detaljnije u prilogama Knežić, dr Borivoja »Neuspjeli pokušaji etnika da formiraju ravnogorsku organizaciju u Sarajevu«, SUR, tom 3, str. 620-626. i Prele, Save: »Slom i rasulo etnika«, SUR, tom 4.

¹⁵⁾ AVM. F. G, br. 5-3-2 K 176.

oja a front kontrarevolucije. Otada su Mihailovi evi emisari eš e dolazili u Sarajevo i izgleda bezuspješno nastojali da formiraju gradski »ravnogorski narodni odbor« koji bi, u duhu tendencija »Svetosavskog kongresa«, ovdje pokrenuo i razvio politički rad pod devizama »nacionalnog pomirenja i sloge«.”) etni ka propaganda u Sarajevu vršena je i antikomunistički intoniranim lekturama koji su izdavani u ime fiktivnog »Ravnogorskog narodnog odbora za srez i grad Sarajevo«.”))

Da bi se »ravnogorskom pokretu« pribavila formalna legitimacija zastupnika svih naroda u zemlji, povedena je kampanja pridobijanja izvjesnog broja Muslimana i Hrvata. Istodobno se tražilo izjašnjavanje za priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji u sklopu restaurirane jugoslovenske monarhije.”) Pored D. Mihailovića, Borote i njihovih izaslanika, u ovoj utopističkoj akciji se vidno angažovao potpredsjednik »Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije«, zapravo »ravnogorskog pokreta«, Mustafa Mulalić, koji je u nekoliko navrata polovinom 1944. godine upućivao, mahom nasumce, cirkularna pisma na mnoge adrese i kasnije — prema jednoj informaciji — lično dolazio u Sarajevo radi agitacije i kontakata s Nijemcima. On je veličao D. Mihailovića a i pozivao na vjernost kralju Petru II, osuđivao KPJ i »stav narodnooslobodilački pokret, sugerirao opredjeljenje »muslimana... za ulazak u Srpsku federaciju«, predloživao im da je još jedno mjesto za njihovog predstavnika rezervirano u ravnogorskom »Centralnom nacionalnom komitetu« i predlagao stvaranje »muslimanskog narodnog komiteta« sa »centralom u Sarajevu i filijalima u Mostaru, Banjoj Luci i Beogradu«.”) Među »etničkim obavještajnim i agitatorskim grupama u Sarajevu, koje je formirao i vodio štab Gojka Borote, bila je i sekcija »Jugoslovenske ravnogorske omladine«, a krajem 1944. godine u okolini grada, na teritoriji pod »etničkom kontrolom postavljeni su povjerenici »Nacionalnog radničkog pokreta Ravna Gora (NARAP)« koji su se, takode, bavili rasturanjem proglašavanja i drugog kontrarevolucionarnog propagandnog materijala.”) O plodovima napora tog, na prvi pogled, razvijenog političkog aparata, koji je, međutim, bio ograničen na srazmjerno uzak krug ljudi, dosta kazuje činjenica da je tada iz Sarajeva u »etničke jedinice otišao minimalan broj građana. U izvještaju od 15. avgusta 1944. godine, V. Perić Valter je ovako opisao »etničku djelatnost u Sarajevu: »U svom radu protiv nas, ipak su najuporniji »etnički elementi u gradu. To se uglavnom odnosi na političku kampanju i harangu koju vode protiv našega pokreta. Narodnih organizacija nemaju, ni vojnih ni političkih. Sve stoji do li njih veza i uticaja nekoliko istaknutijih ljudi, okupljenih oko Srpske centralne banke i onih koji se nalaze u trgovini kim vezama sa njemačkom vojskom... Veze između u ovih u gradu i »etnika na terenu su stalne... Odlaska u »etničke formacije ipak nema...«⁷⁰⁾

U međuvremenu pukovnik Borota je proširivao saradnju s Nijemcima po uputama D. Mihailovića, koji se sa svojim štabom krajem 1944. godine i prvih dana 1945. godine nalazio u neposrednoj blizini Sarajeva. Jedan rani nacrt tak-

”) Isto, br. 12-10. K. 223 BH-P-350, br. 42-10 K. 223 BH-P-375 i br. 38-1 K. 182.

M) AMR, fasc. IV, br. 407.

”) Isto.

”) AMR, br. 5763. I br. 42470-693; AVII, FNOR br. 17-2 K. 24; IAS, ZP br. 102; Dil, FPKKPJ, br. 3285/1; Hurem, Rasim: »Konceptije nekih muslimanskih građanskih političkih organizacija u BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine«, »Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta«, Sarajevo 1968, br. 4, str. 542 - 545.

”) AVII, F. G., br. 16-3 K.14 i br. 22-3 K.14

”) AMR, br. 5.763.

vog ugovora o sarajevu - piše Borota - predviđeno je, uz ostalo, sljedeće obaveze okupatora: »da nas pomognu u oružju i ostalom materijalu, da nam radi obavještajne službe nabave i radio-stanicu, da jedan etnički oficir bude kod njih kao oficir za vezu... zajednički rad na uništavanju muslimanskih sela, koja su naklonjena komunistima«.71) Na neposrednim sastancima i u prepisima između D. Mihailovića i njegovog pukovnika G. Borote, početkom 1945. godine najviše pažnje posvećivano je koordinaciji vojnih operacija okupatora i etnika protiv NOVJ i povećavanju njemačkih isporuka oružja, municije i druge opreme etničkim jedinicama. U pismu od 25. januara 1945. godine, Mihailović je naredio Boroti: »Vidite kod broja 11 (Nijemaca - N.Š) da nas snabdeju s bacačima i plamenicama. Ovo bi nam bilo jako korisno u borbi protiv komunista. Uputio bih kod br. 11 u Sarajevo jednog višeg oficira za vezu...«.72) Autentični izvještaji potvrđuju postojanje i sprovođenje tijesne kolaboracije Nijemci-etnici na sarajevskom području.73) No, i mimo obaveza preuzetih u zvanim ugovorima sa okupatorom, pripadnici vojnih i ostalih formacija »ravnogorskog pokreta« potpuno samoinicijativno su nastojali da ospore i potkopaju tekovine narodnooslobodilačke borbe, presijekom komuniciranja gradskog narodnooslobodilačkog pokreta sa oslobođenom teritorijom, otkriju i razbiju organizacije KPJ i antifašističke aktivnosti i u tome sve što je na liniji kontrarevolucije.74)

...

Za ono što je krilo muslimanske građanske politike koje se nije priklonilo ustaštvu bila je karakteristična neodlučnost na nekoliko konformizmu sklonih i fluktuaciji podložnih frakcija. Ova pojava, kako je uočeno u V. Periću Valter, postala je u Sarajevu još izrazitija nakon smrti (25. septembra 1943) uticajnog lokalnog prvaka predratne Jugoslavenske muslimanske organizacije, Uzeira Hadžihasanovića, koji je davao osnovni ton držanju određenih sredina koje obično označavamo pojmom »aršija«, podrazumijevaju i u ovom slučaju samo njen muslimanski segment.75) Jedna od tih strujica, koja je suviše odobravala i neke druge grupe iz ove građanske strukture, uporno je tražila privremeno ili trajnije rješenje u raznim varijantama autonomije Bosne i Hercegovine, praktično pod njemačkim egidom.76) Iz istog i njima bliskog kruga poticala je tendencija stvaranja vlastite političke i vojne organizacije koja će im osigurati veći uticaj na savremena zbivanja i jaču poziciju naspram drugih faktora prilikom otklona pogađanja oko podjele vlasti i regulisanja državno-pravnih i društveno-političkih pitanja u zemlji nakon završetka rata. Njihova nastojanja Nijemci su blagonaklono pratili, a često podsticali i zakulisno podržavali, jer su s razlogom smatrali da je to pogodan način sprečavanja ubrzanog priključivanja muslimanskih masa narodnooslobodilačkom pokretu. Međutim, u rezultate ovakve višestrane prethodne i tadašnje aktivnosti, koja je predstavljala suprotstavljanje savremenim tokovima i osnovnim ciljevima narodnooslobodilačke borbe i revolucije, spada i činjenica gradskih i prigradskih odreda muslimanske milicije, napose propali pokušaj Muhameda Pandže da, navodno u ime petoćetnog oslobodila-

71) AVII, FCG, br. 33-2-1 K.182.

72) Latas, Branko - Dželebdžić, Milovan: »etnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945«, Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1979, str. 401.

73) AVII, FCG, br. 37-7-1 K.18; AVII, FNOR, br. 7-172-5 K.46/A.

74) AVII, FCG, br. 16-1 K.182 i 18-5 K.192.

75) ASKJ, FCKKPJ, sign. 1943/364.

76) Hurem, Rasim: Cit. rad, str. 534, 539. i 546-547.

kog odbora u Sarajevu, krajem 1943. godine obrazuje »Muslimanski oslobodilački pokret« .") Pandža je iz Sarajeva krenuo 20. oktobra 1943. godine u pratnji oko 20 pripadnika organizacije »Mladi muslimani« i na području između Trnova i Bjelašnice — nekoliko desetina kilometara od grada — pretežno iz mjesnih odreda muslimanske milicije i oružanih stanica okupio ukupno oko 250 ljudi. U proglasu koji je izdao i rasturao, Pandža nagovještava smisao i precizira neke tačke svog programa: u prvi plan stavlja tražan bilans »ustaškog i etničkog banditizma«, pledira da Bosna i Hercegovina dobije »zasebnu vlastitu upravu do svršetka rata«, isti je potrebu međuvjerske tolerancije i sa izrazito konfesionalnog stanovišta upućuje poziv Muslimanima da iz jedinica »domobranstva i drugih oružanih sastava« — što se ogledno odnosi i na Narodnooslobodilačku vojsku - predu »u redove Muslimanskog oslobodilačkog pokreta« svojim sljedbenicima izdaje karakterističan nalog: »...preuzmite vlast u ruke...« .) Postoji više pouzdanih informacija da je ta Pandžina kratkotrajna misija započela i već krajem decembra 1943. godine okončana uz učešće njemačke policije.^{7*)} Istav događaj je ovdje ukratko izložen prvenstveno radi konkretne ilustracije intencija, plitkih društvenih korijena i nemoćne cjelokupne politike koja je stajala u pozadini Pandžine avanture.

Stepen zainteresovanosti i uloge okupatora u određenim aktuelnim vojno-političkim akcijama građanskih grupa u Sarajevu, može se mjeriti činjenicom da je šef oblasne SS-policije V. From neposredno sudjelovao u formiranju milicije na Kobiljoj glavi, 13. marta 1944. godine.¹⁰⁾ Treba odmah reći i da sve »neregularne« teritorijalne jedinice pod ovim i sličnim nazivima, koje tokom rata nastaju u pojedinim bosanskohercegovačkim krajevima u znaku protuetničkih i antikomunističkih deviza njihovih propagatora i tvoraca, nisu imale istovjetan status u strukturi kvislinškog vojnog mehanizma. U glavnom gradu Bosne i Hercegovine i oko njega preovladivala je organizacijski donekle jednoobrazna tzv. muslimanska milicija u čijem stvaranju i usmjeravanju su, pored njemačkih i domobranskih oficira, imali vidnog udjela predstavnici muslimanskih građanskih političkih i drugih eksponiranih krugova iz redova vjerskih službenika. Međutim, te, u stvari, politički nekompatibilne i po socijalnom sastavu šarolike formacije, za koje se cijeni da su na širem području Sarajeva imale pet odreda sa ukupno preko 2.600 ljudi¹¹⁾, nisu ostale stalno pod punom kontrolom osnivača. U izvještaju iz Sarajeva od 15. avgusta 1944. godine, V. Perić, pišući o odnosu prema miliciji na prilazima gradu, kaže: «... energično smo istupili, nastojeći da likvidiramo njen kolebljiv stav... i sa ove strane prenijeli naš politički uticaj u nju.«¹²⁾

Nakon posjete Hitleru, koji mu je u povjerenju izražavao skepsu u borbeno-kvalitete Pavlevoje vojske, predsjednik vlade Nezavisne Države Hrvatske, Nikola Mandić, krajem aprila i prvih dana maja 1944. godine, duže vrijeme službeno je boravio u Sarajevu, vjerujući i da će, s obzirom na nedavni susret sa vođom Trećeg Rajha, ovdje ostaviti jak utisak na javnost i prikupiti izvjesne političke poene. Ali na osnovu dobivenih informacija iz oficijelnih izvora i na brojnim

⁷⁾ ASKJ, FCK KPJ sign. 1943/364 i 1943/373; AVII, fond ustaške grane (dalje; FUG), br. 13-15-1 K.154.

¹⁰⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/ŪS4; AVII, FUG, br. 13-15-5 K.154.

¹¹⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364 i 1943/373.

¹²⁾ AMR, fasc. X (1-112), 174.

¹³⁾ Ljubunčić, Hasan: »Dani nevolja i previranja«, SUR, tom 3, str. 614.

¹⁴⁾ AMR, br. 5763.

Konsultacijama, on je prilikom povratka — o igledno aludiraju i na zate enu politiku situaciju u Sarajevu — izjavio novinarima: »Neprijateljska je promjena vrlo jaka i ona zahvaća sve krugove našeg naroda...«³⁾ Takvom zaključivanju je sigurno doprinijela grupa od 13 viših državnih činovnika i javnih radnika koje je Mandić kao predstavnike sarajevskih Muslimana pozvao i primio 28. i 29. aprila 1944. godine. Premda politika nije homogena, ta delegacija je prvo usmeno, a odmah zatim u formi pisanog »Promemorija«, koji je ubrzo umnožavan i rasturan na području Bosne i Hercegovine, oštro kritikovala ustašku politiku i distancirala se od nje.⁴⁾ Ovdješnje rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta svakako nije bilo pasivni posmatrač priprema takvog istupa, koji je objektivno zadao ozbiljan javni, moralno-politički udarac kvislinškom sistemu. To ne znači da su svi članovi iz ove grupe i drugih frakcija, samim tim što su osuđivali zlodjela i nasilja ustaša, rezonovali i djelovali izvan opštih okvira građanskih političkih preokupacija i ambicija. Potpisnici »Promemorija« individualno ili u manjim grupama prethodno i ubuduće su se javljali u politici i kretanjima na različitim, pa i suprotnim kolosijecima, a neki pojedinci su odranije ili tada bili vezani za narodnooslobodilački pokret. Nekoliko članova iz pomenute delegacije, koje su kasnije povremeno održavali uže i šire sastanke i stoga u određenim slabije obaviještenim krugovima doživljavani kao potencijalna ugledna politička garnitura, stupilo je na poziv iz Zagreba u kontakt s vršiocem dužnosti glavnog tajnika Matije Pavla u ime HSS, Ivanom Farolfijem. Bio je to jedan od tada brojnih promašenih poteza vrhova HSS da privuku što više saveznika u borbi za ostvarenje svojih planova o preuzimanju političke kormila i vlasti na teritoriji bivše Nezavisne Države Hrvatske. Pomenuta sarajevska neformalna grupa je još neko vrijeme vegetirala na marginama politike i života. Matijevi saradnici su u prvim mjesecima druge polovine 1944. godine, pismima i porukama, ponovo pokušavali da meću Muslimanima u Sarajevu nađu podršku, operišu i »s parolama da je ovo interesna sfera Anglo-sasa i da se treba boriti za granice N.D.H.«⁵⁾ Ta, kao ni vremenski paralelna pisma prvaka »ravnogorskog pokreta« nisu ovdje pridobila ni jednu značajnu ličnost, jer su kombinacije i jedne i druge strane bile neprihvatljive i za najkonzervativnije muslimanske frakcije koje su se i nadalje, noseći vlastitom politikom inercijom i stimulisane određenim signalima Nijemaca, sve beznačajnije vrtile u krugu autonomističkih projekata. Međutim, neslaganja sa etnicima, Matijem i drugim građanskim strujama, nisu ni njima bila prepreka da istraju sa ostalim klasno srodnim snagama na frontu otpora narodnooslobodilačkom revolucionarnom pokretu.

U ovom spektru političkih struja, koje su se dodirivale i preplitale, ali i udaljavale i razlagale, relevantna je još jedna figura. Ličnost iz užeg rukovodstva Jugoslavenske muslimanske organizacije i ministar prije rata, jedan od potpisnika »Promemorija« od 30. aprila 1944. godine - Sefkija Behmen, koji je 1943. godine održavao veze sa njemačkim konzulom H. Gerdesom i etnički komandantom G. Borotom i bio ozbiljan kandidat za glavnog izbjeglice vlade Kraljevine Jugoslavije, po čemu je poslije odluke o njihovoj pobjedi Narodnooslobodilačke vojske i zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a pokazivati interesovanje za kontakte sa narodnooslobodilačkim pokretom,") rukovodeći i se anahroni svojim iskustvom da je u zamršenim situacijama korisno politički kapital istovremeno

³⁾ NL, br. 911 od 3.5. 1944.

⁴⁾ IAS, Zbirka »Varia« (dalje: V) 346/44; AMR, fasc. IV, 421 i fasc. XIII (1-31), 136.

⁵⁾ AMR, br. 5763.

⁶⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364: Dil, FPK KPJ, br. 1889.

raspodijeliti u više fondova. Taj, po mnogo čemu tipični predstavnik antiustaškog krila muslimanske građanske politike, je nakon participacije u akciji oko »promemorija« i uporedo sa sondiranjem terena na raznim pravcima, u estvovao u akcijama autonomaških krugova. Radio je, takođe, na reaktiviranju Jugoslavenske muslimanske organizacije uz oslonac na izvjesne odrede muslimanske milicije i u dosluhu sa vrhovima »ravnogorskog pokreta«.17) Uoči oslobođenja u sarajevskoj »aršiji« je planirano ustanovljenje samozvanog »političkog predstavništva muslimana Bosne i Hercegovine«, čiji su protagonisti — prenebragavali i ve nedvosmisleno izraženu volju masa i na njoj zasnovane odluke AVNOJ-a, ZAVNOBiH-a i konstituirajuće skupštine Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu, 3. jula 1944. godine — imali namjeru da se postave kao partneri pred narodnooslobodilački pokret i nametnu mu metod cjenkivanja.)

. . .

Hrvatska građanska politička struktura u Sarajevu koja se držala na odstojanju od ustaša, krajem 1943. godine je još uvijek bila uglavnom pritajena, u stavu pasivnog iščekivanja. Ovu iznijansiranu i tada nedovoljno iskristaliziranu grupaciju sačinjavalo je oko pedeset predratnih aktivista HSS i neveliki broj nekadašnjih pristalica drugih buržoaskih partija ili lica koja se nisu vidnije eksponirala u političkom životu. Vjeruje se, takođe, polovinom novembra 1943. godine, zapazio i notirao »da jedan dio sarajevskog/evskog/ katoličkog klera počinje simpatizirati i popularizirati našu vojsku i naš pokret.«.) Ovakvi simptomi diferencijacije i izjašnjavanja najavljivali su predstojeća višesmjerna intenzivnija gibanja na tom političkom krilu pretežno pod dejstvom onovremenih krupnih zbivanja u zemlji i u svijetu.

Od jeseni 1943. godine u toku je bila nova faza široke i sve dublje i brže diferencijacije među ostacima pristalica predratne Hrvatske seljačke stranke. Grupa njenih lokalnih funkcionera, koja je odbacila Maekov politički kurs i priključila se narodnooslobodilačkom pokretu, formirala je na oslobođenoj teritoriji u Hrvatskoj Izvršni odbor HSS, koji je djelovao u sastavu Jedinog narodnooslobodilačkog pokreta. Uznemirena tom akcijom, pogotovo razvojem savremenih događaja u pravcu oslobodilačkih i revolucionarnih težnji radnih masa, Maekova struja HSS se otada, osobito u ljeto 1944. godine aktivirala, nastojeći da obnovi svoj uticaj i izbije na površinu političkih zbivanja kao faktor okupljanja kontrarevolucionarnih snaga u zemlji. S tom namjerom Maekovi opunomoćenici su tražili i pravili kompromise i političke saveze sa ustaškom frakcijom oko Lorkovića — Vokića i sa etnicima.¹⁸⁾ Politička saradnja Maekova i D. Mihailovića na liniji borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta bila je 17. septembra 1944. godine utvrđena i dogovorom njihovih predstavnika, u kome je, pored ostalog, konstatovano: »Vodstvo HSS sa simpatijama prati rad Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije, a naročito poslije njegovog Kongresa održanog 1944. godine u selu Ba.«¹⁹⁾

¹⁷⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1945/70.

¹⁸⁾ Isto.

¹⁹⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364.

²⁰⁾ Konjević, Milan: »Formiranje i rad Izvršnog odbora H(R)SS na oslobođenoj teritoriji 1943-1945«, Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje, br. 12/1975, str. 59.

•) Plenar, Dušan: Cit. djelo, str. 308.

Sporazum Tito-Šubaši sklopljen na Visu, u junu 1944. godine, bio je neposredan povod vrhovima HSS oko Matke da pristupe mobilizaciji svojih pristalica i u Bosni i Hercegovini. Radi toga su u Sarajevu upućivani izaslanici koji nastoje popularisati Matkinu politiku liniju, ohrabriti i pokrenuti njene latentne privrženike na parolama: pobjeda antihitlerovske koalicije je neminovna, predstoji anglo-američka intervencija na jugoslovenskom prostoru i njihova podrška uspostavljanju velike Hrvatske u granicama postojećih kvislinške države.²⁾ Takva gledanja i prognoziranja bila su vrlo prihvatljiva i podsticajna za hrvatski građanski politički tradicionalizam, koji je ostao rezervisan prema ustaštvu, ali i posve oprečan narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Pobornici ovakvih shvatanja i tendencija u gradu, sada su se okupljali i aktivirali, nalaze i dodirne tačke i polje saradnje sa ostalim srodnim političkim strujama. I u redovima katoličkog klera, odakle su neprekidno zračili jaki politički uticaji, oglašavale su se grupe naklonjene Matkinom kursu.³⁾

Ulazak Jure Šuteja — vodećeg ličnosti HSS u Bosni i Hercegovini između dva rata — u vladu Ivana Šubašića, potom i u Privremenu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije i njegove poruke doprinijele su da nekolicina predratnih funkcionera HSS, u Sarajevu vaspostavi »Mjesni odbor« te partije,⁴⁾ koji teži da organizuje pristalice ove političke frakcije i proširi Matkinu nacionalisticko-kontrarevolucionarnu propagandu, čije su osnovne krilatice bile: zapadne saveznice velesile su protiv »komunističkog« narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, a on je tvorevina Srba i njihovo sredstvo za ponovno potčinjavanje Hrvata. Demaskiraju i takve obmane i podmetanja, član Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu Bogomir Brajković, koji je prije rata pripadao HSS, a 1943. godine se aktivno uključio u narodnooslobodilački pokret, pisao je krajem 1944. godine u listu »Oslobodjenje«: »U nekim gradovima Bosne i Hercegovine, a naročito u Sarajevu, pojedinci i grupice, povezani sa Matkinom i njegovom klikom, kao dr. Bariša Smoljan, dr. Zdravko Šutej, Raguz i drugi, trude se iz petnih žila da u ovim otsudnim slučajevima isplivaju na površinu političkog života... i pokušavaju da se isprse kao politički predstavnici hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.«.) Ove snage su tražile uporišta i u domobranstvu, a potkraj 1944. godine u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine rade na organizovanju tzv. hrvatske milicije.«.) Instruirani od predstavnika klerikalaca iz Matkine struje, koji su svojim saradnicima u Sarajevu u jednom pismu signalizirali: »Ako se sad nešto ne uhvati, biće sutra kasno«, članovi »Mjesnog odbora HSS« i grupa oko njega ulagali su početkom 1945. godine napore da sa istomišljenicima u unutrašnjosti zemlje obrazuju »glavni odbor HSS za Bosnu i Hercegovinu«, izvan i protiv politike narodnooslobodilačkog pokreta, te time ujedno diskvalifikuju i preduhitre predratne funkcionere HSS koji su djelovali na platformi i u okviru Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine.«.) Simptomatično je da se ovi potezi vremenski poklapaju sa pripremanjem, izdavanjem (24. marta 1945. godine) i rasturanjem u zemlji i u inostranstvu poslanice »Poslovnog odbora Hrvatskog Katoličkog Episkopata«, kojom njeni potpisnici — nadbiskupi Alojzije Stepinac i Ivan Šarić i biskupi Jozo Garić, Antun

**) Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; AMR, br. 5763.

*) ASKJ, FCK KPJ, sign-7S5577tr

*) Isto.

*) »Oslobodjenje«, br. 20 od 31. 12. 1944.

*) Isto.

*) ASKJ, FCK KPJ, sign. 1945/55 i 1945/70.

Akšamovi i Janko Šimrak — grubo kleve u narodnooslobodilački pokret i zalažu se za o uvanje Nezavisne Države Hrvatske.")

Zato što je samo zbir ilustrativnih fragmenata, ovaj sumarni osvrt na struje građanske politike mogao bi formirati jednostranu predstavu o zbivanjima u Sarajevu od kraja 1943. godine do aprila 1945. godine ukoliko se ne istaknu i sljedeći i opštepoznati historijski fakti: a) Premda su — kako je na prethodnim stranicama ovoga teksta djelimično pokazano — u njima preovladavala kontra-revolucionarna strateška opredjeljenja i tendencije vezivanja za strane sile: okupatore ili određene krugove u Velikoj Britaniji i SAD, nijedna nacionalna građanska politička konstelacija u ovom gradu nije bila bez grupa i pojedinaca koji su na bazi »realpolitičkih« kalkulacija u toku, prvenstveno u završnoj fazi rata postali privremeni saputnici narodnooslobodilačkog pokreta; b) Pretežno intelektualni slojevi odgovaraju njihovoj strukturi i u Srbima, Muslimanima, Hrvatima i ostalim skupinama dali su znatan broj iskrenih i dosljednih u esnaka narodnooslobodilačke borbe i revolucije, koji su odigrali vidnu ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu na području Sarajeva i u širim relacijama.

Razvoj i djelatnost narodnooslobodilačkog pokreta

Potkraj 1943. godine historijski događaji od presudnog značaja za cjelokupni tok narodnooslobodilačke borbe i revolucije otvorili su i novu stranicu sarajevske hronike narodnooslobodilačkog pokreta. Otada je njegov razvoj, nastavljajući i se na djelovanje komunističkih i ostalih antifašista u prethodnom razdoblju, tekao neprekidno uzlaznom linijom. Taj proces je, kao i svako zamašnije društveno-političko zbivanje, bio rezultanta uinkompleksnog spleta opštih i posebnih lokalnih činilaca. Pritom je svaki faktor imao određeni nezanemarljiv udio, a subjektivna uloga novog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u gradu, u prvom redu je srazmjerna njegovim izrazitim sposobnostima da realno ocjenjuje i na pogodan način koristi savremene objektivne prilike i druge uslove za sprovođenje generalne linije narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Iako je 19. septembra 1943. godine pao u ruke policije dotadašnji sekretar sarajevske organizacije KPJ, Esad Čengić Matoš, a uskoro, nezavisno od tog slučaja, bilo uhapšeno još oko 60 komunističkih i drugih aktivnih antifašista, narodnooslobodilački pokret u gradu je tokom posljednjih mjeseci 1943. godine pošlo sistematski da se konsoliduje pod vodstvom novoformiranog Mjesnog povjerenstva KPJ, koje je — došavši ovamo polovinom septembra po nalogu Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odnosno Oblasnog komiteta KPJ za isto područje Bosne — obrazovao Vladimir Perić Valter krajem oktobra ili početkom novembra 1943. godine.") To tijelo, koje je u narednom periodu organizovalo i usmjeravalo aktivnosti sarajevskog narodnooslobodilačkog pokreta, prvobitno su sačinjavala tri lica: sekretar Vladimir Perić i članovi Anđelko i Tanja i Safet

) NL, br. 1191. od 2.4. 1945; Petranović, Branko: »Aktivnost rimokatoličkog klera protiv srpskog ivanjskog pokreta u Jugoslaviji (mart 1945 - septembar 1946)«, Istorija XX veka, sv. X, Beograd, 1963, str. 268.

) Dil, FPK KPJ, br. 1734 i 1821; ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364. Osim Valter, V. Perić je imao pseudonime Petruškin, Karlo, Ivica i Braco.

Džinovi Mirko.¹⁰⁰⁾ Shodno potrebama sve opsežnije i složenije aktivnosti, Mjesno povjerenstvo KPJ kasnije je proširivano kooptiranjem novih članova i praktično preraslo u Mjesni komitet KPJ.¹⁰¹⁾ Ovaj forum djelovao je kao kolektivno rukovodstvo u kome je među članovima izvršena svojevrsna podjela rada i odgovornosti za određenu oblast aktivnosti — sektore, i obično i za jedan od četiri gradska reiona, jer je mreža partijskih i svih drugih organizacija i aktivna stvarana elastičnim i komplementarnim kombinovanjem principa proizvodnog i teritorijalnog ustrojstva. Visokim stepenom idejno-političke svijesti, drugarske etike i discipline pojedinaca i cjeline, neprekidnim aktivitetom i revolucionarnom borbenošću, permanentnom regeneracijom, funkcionalnom spregom mnoštva malih jedinica i uporišta, striktnim poštivanjem pravila stroge konspiracije i ispunjavanjem drugih obaveza nužnih u datim okolnostima — u Sarajevu je kompletan sistem komponenti narodnooslobodilačkog pokreta, čije su glavno koheziono i vodeće jezgro činili komunisti, za relativno kratko vrijeme izrastao u kompaktnu i moćnu političku snagu koja je bila prisutna u svim porama društva i vrlo efikasna, a otporna na spoljne udarce. Nosi i teoriju i praksu progresa, narodnooslobodilački pokret je imao neuporedivu prednost nad nacionalističko-šovinističkim i kontrarevolucionarno nastrojenim neprijateljskim grupacijama, prvenstveno zato što je bio otjelovljenje i beskompromisni pobornik bratstva, jedinstva i zajedništva, koji je onemogućio nacističko-kvislinšku politiku konfrontiranja nacija i trajno sintetizovao i zatalasao slobodarski duh i borbenu energiju radnih masa svih naroda i narodnosti ovog podneblja.

Stabilizacijom i dogradnjom organizacija Komunističke partije Jugoslavije u krupnijim preduzećima, gradskim rejonima i pojedinim ustanovama postavljena je vrsta armaturna strukture narodnooslobodilačkog pokreta. Polaznu osnovu su činile partijske ćelije u Glavnoj željezničkoj radionici, u centru grada, odnosno na Bistrici, u domobranstvu, u Vojnotehničkom zavodu i manje grupe i pojedinci u Željezničkoj direkciji i na nekim drugim mjestima.¹⁰²⁾ Postepenim primanjem novih članova i kandidata iz redova najaktivnijih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, organizacija KPJ je ojačala i razgranala se u kvartovima i po svim većim preduzećima i ustanovama, tako da je u početku druge polovine 1944. godine pod njenim uticajem i djelovanjem bio i ovaj grad i bliža okolina.¹⁰³⁾ Formirani su i posebni užji sekretarijati — biroji za koordinaciju izme-

¹⁰⁰⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364; IAS, zbirka materijala za inicijativu »Sarajevo u revoluciji« (dalje ZMSUR), br. 531/IV: sjeanice Safeta Džinovića »U našem gradu Sarajevu u borbi za oslobođenje svog grada«.

¹⁰¹⁾ U Mjesno povjerenstvo KPJ u Sarajevu ubrzo je uključen sekretar partijske ćelije u Glavnoj željezničkoj radionici Batagelji August Marko, a kasnije je u Mjesni komitet KPJ kooptirana Mira Stanišić i umjesto Batagelje, Ljubun i Abaz. - Džinovi, Safet: Cit. sjeanice; IAS, Zbirka memoarske građe (dalje: ZMG), Dj-3: sjeanice Durić, Aničić: »Rad partijske organizacije od septembra 1943. do oslobođenja«; IAS, ZMSUR, br. 927/IV: sjeanice grupe članova MK KPJ u Sarajevu: »Rad partijske organizacije od avgusta 1943. do 1945.«; Batagelj, August: »Moje uključivanje u partijski rad i saradnja Slovenaca sa NOP-om u Sarajevu«, SUR, tom 3, str. 437. i 439.

¹⁰²⁾ Arhiv Saveza komunista BiH (dalje: ASKBiH), fond Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu (dalje FOK KPJ IsB), br. 324/1944; Džinovi, Safet: Cit. sjeanice; Durić, Aničić: Cit. sjeanice; Grupa članova MK KPJ: Cit. sjeanice.

¹⁰³⁾ AMR, br. 46 i br. 5763; Dil, FPK KPJ, br. 3065 i br. 3285/1.

Partijske i druge organizacije na području Ilidže i Vogošće, koje su od novembra 1943. godine formacijski bile u djelokrugu Partijskog povjerenstva odnosno Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug, održavale su i neposrednu vezu i koordinirale aktivnost sa narodnooslobodilačkim pokretom u Sarajevu - ASKJ, FCK KPJ. sign. 1943/359.

povećano broj partijskih jedinica i ostalih aktiva u radionicama i ustanovama željezničkog transporta i u domobranskim štabovima i operativnim formacijama.¹⁰⁴⁾ Mada je u međuvremenu nekoliko komunista bilo uhapšeno, a više njih upućeno na razne vojne i političke dužnosti na oslobođenu teritoriju, organizacija KPJ u Sarajevu je do kraja 6. aprila 1945. godine sa preko 50 članova i kandidata.¹⁰⁵⁾

Rodoljubiva i revolucionarno disponirana omladina predstavljala je najizdašniji rezervoar poletnih i samoprijegornih u esnika narodnooslobodilačkog pokreta. Taj opštejugoslovenski fenomen bio je karakterističan i za Sarajevo. Podizanjem i ubrzanim razvojem organizacija Saveza komunista i omladine (SKOJ) u rejonima, kasnije i užim četvrtima grada, a mjestimično i u nekim preduzećima, ustanovama i kućama domovima, od kraja 1943. godine nastajao je snažan politički faktor koji je znatno povećavao ukupne kapacitete narodnooslobodilačkog pokreta.¹⁰⁶⁾ U članovima SKOJ-a, čiji broj je, zbog sukcesivnog odlazanja u partizane i povremenih hapšenja po etkom druge polovine 1944. godine iznosio oko 60, KPJ je imala najdinamičniji i najpouzdaniji neposredni oslonac i stalno vrelo novih partijskih kadrova.¹⁰⁷⁾ Postojelo je i operativno omladinsko rukovodstvo, u maju 1944. godine je i formalno konstituisano u Mjesno povjerenstvo, odnosno Mjesni komitet SKOJ-a u dotadašnjem sastavu: sekretar Anika Ouri Tanja i članovi Vlasta Bukovac Mira, Hasan Hadžiomerovi Žarko, Fuad Mrkonjić Tošo i Ferdo Šuh Brzi.¹⁰⁸⁾ Obim i intenzitet aktivnosti su diktilirali da se u drugoj polovini 1944. godine formiraju i kvartovska koordinaciona jezgra SKOJ-a.

Organizacije KPJ i SKOJ-a, kao i pojedini njihovi članovi bili su stožer okupljanja i avangarda sve brojnijih pristalica i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, grupisanih u aktive, podaktive, odjeljenja i ogranke, u koje je radi konspiracije, ulazilo najviše po 5 do 6 lica. U taj sistem vertikalno povezanih i akciono sinhronizovanih organizacionih jedinica spadale su i mreže posebnih aktiva Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ-a), sa približno 400 pripadnika polovinom 1944. godine, i Antifašističkog fronta žena (AFŽ).¹⁰⁹⁾ I u Sarajevu su, naime, žene, kojima je jugoslovenska revolucija pružila istorijsku šansu da ostvare ravnopravnost u društvu, masovno učestvovala u svim vidovima narodnooslobodilačkog pokreta. Uporedo sa izgradnjom partijskih, skojevskih i drugih organizacija, raste članstvo u znatnom procentu sačinjavale žene, nicala je struktura AFŽ-a koja je počinjala aktivima i grupama u pojedinim dijelovima grada i prigradskim naseljima, a završavala kvartovskim

"•) Dil, FPK KPJ, br. 3065; AMR, br. 5763.

"") Na osnovu šire ankete i temeljitih provjeravanja, Zvonko Grbac je došao do podatka da su u Sarajevu učestvovala ukupno bila 53 člana i kandidata za članove KPJ. — IAS, ZMSUR, br. 925/IV: Z. Grbac »Stanje partijske organizacije MK Sarajevo na dan 6.4. 1945.«

"") Dil, FPK KPJ, br. 3065; Mrkonjić, Fuad: »Omladinske akcije u okupiranom Sarajevu«, »Oslobodjenje«, Sarajevo, br. 6021. od 9.3. 1965.

"") Dil, MG, Š—21: Memoarski prilog Ferde Šuha.

"") Dil FPK KPJ, br. 3065; Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobodjenje«, br. 6020. od 8.3.1965; Durić, Anika: Cit. sjeanice.

Umjesto Vlaste Bukovac, koja je u ljeto 1944. godine uhapšena, u Mjesni komitet SKOJ-a je kooptirana Milena Mitrović Drinka. — Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobodjenje«, br. 6023. od 11.3. 1965. i br. 6026. od 14.3. 1965.

"•) Kao napomena 107.

rukovodstvima i kona no Gradskim odborom, koji se, prema sje anjima njegove predsjednice Cilike Hajnrh, konstituisao Do etkom januara 1945. godine.¹¹⁰⁾ ine i jedinstven front, sistem partijskih i skojevskih organizacija i ostalih aktiva narodnooslobodila kog pokreta postigao je takve razmjere u svom djelovanju da je politiki dominirao gradom. Zbog pomanjkanja iscrpnijih autentinih izvora, danas je teško precizno rekonstruisati cjelovitu šemu rasporeda i lokacija tog zamašnog sistema, ali je u ovoj prilici, za globalni uvid u realno stanje stvari, dovoljno navesti da je on u Sarajevu i okolini obuhvatao glavnu željeznicu radionicu i ložionicu, obje stanice i glavnu željeznicu ku direkciju, Vojnotehnički zavod, Pirotehniku i druge pogone ovog kombinata, tvornice duhana, arapa, ilima i drvne gra e »Rivolta«, Elektri nu centralu, preduze e »Herikter«, ve inu štamparija, Pivaru, vojne i brojne privatne zanatske radionice i trgova ke radnje, bolnice, direkcije pošta, šuma i finansija, »Hrutad«, administraciju županije, »Ured za kolonizaciju«, sudove, banke, mnoge škole i a ke domove, Pozorište, Radio-stanicu i više drugih ustanova, uža podru ja svih gradskih kvartova (Vratnik, Kova i, Baš aršija, Centar, Bjelave, Koševo, Gorica, Hrid, Bistrik, Skenderija, Kova i i, Novo Sarajevo i dr.), prigradska naselja (npr. Iliđa, Vogoš a, Trebevi), gradsku policijsku stražu i domobranske formacije: protuavionske baterije, zapovjedništvo III zboru, Samovoznu bojnu, aerodrom u Rajlovcu, štab V pješadijske pukovnije, IX topni ki sklop, komandu grada i domobranske sudove, Posadni zatvor itd."¹⁾ Prema poslijeratnim procjenama, u toj mreži organizacija i aktiva sudjelovalo je uo i oslobo enja oko 4000 ljudi.²⁾ Ovaj numeriki podatak se može prihvatiti kao približno ta an, ako se ima u vidu da je narodnooslobodila ki pokret, na primjer, u dijelu grada koji je bio u djelokrugu rada elije KPJ na Bistriku imao oko 500, u Glavnoj željezni koj radionici 450, u Vojnotehni kom zavodu 320, u Tvornici duhana 70, u Direkciji pošta 60 pripadnika, a u gotovo istim takvim proporcijama i aktive u drugim sarajevskim kvartovima, preduze ima i ustanovama."³⁾

Osnova i funkcija tog sistema se proširivala u srazmjeri sa izgradnjom i rastom svih komponenti i faktora narodnooslobodila kog pokreta.

Klice narodne vlasti u Sarajevu su se od kraja 1943. godine brzo razvijale i uskoro dostigle stupanj na kojem je konstituisanje odgovaraju ih organa predstavljalo manje-više samo proceduralni — rutinski in. U izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 23. maja 1944. godine, V. Peri izri ito kaže da gradski narodnooslobodila ki odbor »fakti no postoji«.⁴⁾ Nešto kasnije, najvjerovatnije sredinom godine, ovo tijelo je nakon širih konsultovanja i formirano. Izabrani su Zaim Šarac (predsjednik), Blagoje Kova evi i Ante Martinovi (potpredsjednici), Vladimir Peri (sekretar) i Borivoje Kneži .⁵⁾ Uspostavljani su i odbori vlasti po gradskim rejonima i u tadašnjim prigradskim naseljima.

Dil, FPK KPJ, br. 3065; Grbac, Zvonko: »Žene Sarajeva u borbi protiv okupatora«, zbornik »Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodila koj borbi 1941-1945«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977, str. 426-427; Hainrh, Cilika: »Nešto o mom radu u toku NOR-a«. SUR. tom 4.

¹⁾ Dil, FPK KPJ, br. 1821, 3065 i 3285/1; Dil, FOK KPJ IsB br. 4301; ASKJ, FCK KPJ, sign. 359/1943 i 324/1944; AMR, br. 46 i 5763; Džinovi , Safet: Cit. sje anje; Duri , An ika: Cit. sje anje; Grupa lanova MK KPJ: Cit. sje anje; Grbac, Zvonko: »Neki podaci o vojno-obavještajnom radu NOP-a u neprijateljskim vojnim i drugim institucijama«, SUR, tom 4.

²⁾ Dil, Zbirka memoarske gra e (dalje: MG), Dž-3: memoarski prilog Safeta, Džinovi a str. 4.

³⁾ Grupa lanova MK KPJ: Cit. sje anje; Duri , An ika: Cit. sje anje; IAS, ZMSUR, br. 289/IV: sje anje Mehe Hadžiomerovi a: »Rad aktiva PTT«.

⁴⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065.

⁵⁾ Grupa lanova MK KPJ: Cit. sjecanje; Džinovi , Safet: Cit. sje anje; ZAVNOBiH - do-

Poslije institucionaliziranja Narodnooslobodila kog fronta Bosne i Hercegovine na skupštini u Zdeni kod Sanskog Mosta, 3. jula 1944. godine, neposredno nakon II zasjedanja ZAVNOBiH-a, u Sarajevu su ve bili u velikoj mjeri sazreli uslovi za organizaciono oblikovanje opštepolti ke formacije svih u e snika i pristalica narodnooslobodila kog pokreta jer je ovdje njihovo okupljanje i jedinstveno djelovanje na platformi narodnooslobodila ke borbe i revolucije predstavljalo vrstu tekovinu dotadašnje prakse. Valter je po etkom 1944. godine pisao da je »održao niz politi kih sastanaka i konferencija« i uspio da poveže »skoro sve antifašisti ke krugove i grupe u Sarajevu«, pa veli: »Ra unaju i na svoj skori izlazak (na oslobo enu teritoriju — N. S.) i po sporazumu sa tim našim prijateljima odložili smo stvaranje antif. /ašisti ke/ fronte Sarajeva da bih ja dobio punije direktive. Ina e, sam sve uodno ve završio.«¹¹¹⁾ Prvog avgusta 1944. godine objavljen je i rasturan proglas »Gra anima grada Sarajeva« s potpisom »Antifašisti ki front grada Sarajeva«.¹¹⁷⁾ Prema navodima nekoliko autora memoarskih bilježaka, Gradski odbor Narodnooslobodila kog fronta formiran je u oktobru 1944. godine, s tim što su njegov izvršni organ sa injavale iste — u gradu poznate i ugledne — li nosti kao i Gradski narodnooslobodila ki odbor.¹¹⁸⁾ U sastav plenuma tog politi kog tijela, uvršteno je, u skladu sa širinom programske platforme NOF-a i njegovom masovnom bazom u Sarajevu, nekoliko desetina antifašisti ki raspoloženih gra ana. Po etkom decembra 1944. godine, izvještaj Oblasnom komitetu KPJ za isto nu Bosnu iz Sarajeva je glasio:

»Prema teku im direktivama organizovali smo Front, Odbor (narodnooslobodila ki — N. Š.), Oznu, vojne udarne grupe i tako dalje.«¹¹⁹⁾

U aprilu 1944. godine. V. Peri je izvjesno vrijeme boravio na oslobo enoj teritoriji radi referisanja, primanja uputstava i dogovora o daljem radu. Tom prilikom je u Drvaru podnio izvještaj generalnom sekretaru KPJ i vrhovnom komandantu Narodnooslobodila ke vojske, Josipu Brozu Titu koji je stalno pratio informacije o opštoj situaciji i stanju narodnooslobodila kog pokreta u Sarajevu.¹²⁰⁾ Dokumentat ovog interesovanja je i vlastoru na bilješka »Vidio Tito«, na sa uvanom originalnom izvještaju V. Peri a Centralnom komitetu KPJ, od 17. oktobra 1943. godine.¹²¹⁾

Nakon povratka sekretara Mjesnog komiteta KPJ iz Drvara, u Sarajevu se osjetila još življa i bogatija aktivnost. Pored ostalog, za kratko vrijeme je obrazovan poseban lanac provjerenih aktivista za izvršavanje specijalnih zadataka i obaveza u domenu novoformirane službe bezbjednosti — Odjeljenja zaštite naroda (OZNA). Potkraj maja 1944. godine ve je bila ustrojena kartoteka neprijateljskih funkcionera i agenata. Smjelim akcijama dolazilo se do popisa i došijea pripadnika ustaških organizacija, pribavljen je kompletan pregled osoblja Žup-

kumenti, knj. II, str. 490.

¹¹¹⁾ ASK BiH, FOK KPJ IsB, br. 324/1944.

¹¹²⁾ IAS, Zbirka plakata (dalje: ZP), br. C-304/62.

¹¹³⁾ Ljubun i , Hasan: Cit. prilog, str. 619; Džinovi , Safet: Cit. sje anje; IAS, ZMG, Š-6: izjava Zaima Šarca 29.3.1955. šire o formiranju Gradskog odbora NOF-a u Sarajevu i njegovoj djelatnosti govori se u prilogu dr Borivoja Kneži a »Konstituisanje gradskih organa narodne vlasti i narodnooslobodila kog fronta«, SUR, tom 4

¹¹⁴⁾ Dil, FOK KPJ IsB, br. 4301.

¹¹⁵⁾ »Sarajevski dnevnik«, br. 241. od 6.4. 1946 Grbac Zvonko: Cit. prilog, SUR, tom 4; Šarac, Zaim: Cit. izjava.

¹¹⁶⁾ Dil, FPK KPJ, br. 1821.

Znam da se sigurno mnogo razmišlja i radi
naših organizacija u gradu. Pisan bih ti o tome tako malo,
ali čest mi, u to sam vrijeme, razumjeti ako to ne učinim.
Uglavnom, stvari dobro stoje. Citavo rukovodno policijski aparat
i njegovih i nastavnih organizacija, nastojao je u posljednja
2-3 mjeseca da formali u naše organizacije i da ih razbije.
Teror je pojačan u četvrtaj mjeseci. Pravovremeno i energično uje-
rmo ihak smo uspjeli na tome da: omogućimo razbijače po-
pusta nego smo i osvojili naš rad. Struktura se više istra i us-
lako imatel. organiz. a bi će se omladina formo jačica.

Promena tokom ulovljenim organizovali smo
Trgovat, odbrani, Olu, vojne ulazne grupe i tako dalje. Jedan su
tam broj ljudi izbaciti smo na teren, mesto izjavu i više

ske redarstvene oblasti, kao i spisak 53 lica u službi njemačke policije i si.¹²²⁾ prikupljeni podaci o ličnostima i djelovanju mnogobrojnih nacističkih i kvislinških centara su evidentirani i korišteni za efikasniju borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Naoružane grupe, koje su pretežno i uzori bile udarne grupe, stvarane već početkom ustanka 1941. godine, obezbjeđivale su u esnike važnijih sastanaka, izvršioce akcija, pojedine rukovodioce narodnooslobodilačkog pokreta, sprovodile ljude koji su iz grada prebacivani na oslobođenu teritoriju i obavljale druge slične dužnosti, a u borbama za oslobođenje Sarajeva, napose u zaštiti objekata 5. i 6. aprila 1945. godine odigrale vrlo značajnu ulogu.¹²³⁾

S obzirom na koncentrisanost krupnih vojnih efekata i visokih okupatorskih i ustaških institucija u Sarajevu, ovdje je rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta od početka ustanka izuzetno tretiralo obavještajni sektor. Zatečene veze sa komunistima i ostalim aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta u domobranskim komandama i jedinicama, od kraja 1943. godine su u vršene i metodično je proširivan krug pouzdanih izvora dragocjenih informacija o brojnom stanju, rasporedu i planovima neprijateljskih vojnih formacija.¹²⁴⁾ Pokreti i namjere njemačkih trupa obično su pronačeni posredno preko punktova u domobranstvu i na drugim mjestima. Podaci o vojnim transportima dobivani su od pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u Direkciji željeznica, odakle je regulisan željeznički promet u cijeloj Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući i aktivistima u Direkciji pošta, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je doznalo sadržaj mnogih povjerljivih telegrafskih poruka i telefonskih razgovora između visokih upravnih i političkih ustaških funkcionera. Obavještajne ekipe su djelovale u gradskoj policijskoj straži, vojnim preduzećima, u krugovima bliskim »ravnogorskom pokretu«, na svim saobraćajnim komunikacijama u gradu i njegovoj bližoj i daljoj periferiji, u Radio-stanici i mnogim drugim ustanovama gdje se moglo doći do korisnih informacija o neprijatelju. Sabrani materijal je provjeren, srećan i najkraćim putem dostavljan Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske ili drugim vojnim i političkim organima na oslobođenoj teritoriji.¹²⁵⁾ Iz protokola prispjelih dopisa i depeša i raznih saopćenih akata štabova korpusa i divizija Narodnooslobodilačke vojske koje su tokom 1944. i početkom 1945. godine operisale na teritoriji istočne Bosne i na udaljenijim područjima, vidi se da su izvještaji iz Sarajeva bili cijenjeni i cenjeni.¹²⁶⁾

Niz uspješnih krupnijih akcija narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu na ovoj liniji, u posmatranom periodu, započeo je postavljanjem klopke povjereniku sarajevske ispostave UNS, Slavku Štimcu, početkom novembra 1943. godine.¹²⁷⁾ U završnici rata, iz štaba njemačkog generala Hajnca Katnera izne-

**) Dil, FPK KPJ, br. 3065; Prema, Savo: »Partizanska obavještajna služba«, zbornik »Istočna Bosna u NOB-i 1941-1945«, knj. II, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, str. 574; Mrkonjić, Fud: Cit. članak »Oslobođenje«, br. 6023. od 11.3. 1965; Džinović, Safet: Cit. sje. anje; Dil, MG, Š-21: memoarski prilog Ferde Šuha.

*) Džinović, Safet: Cit. sje. anje; Durić, Anika: Cit. sje. anje.

4) Dil, FPK KPJ, br. 1821 i 3065;

Dil, FOK KPJ IsB, br. 3836; ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364 i 1944/268; Grbac Zvonko: Cit. Prilog, SUR, tom 4.

123) Isto kao napomene 122, 123. i 124

F.N.O.R., br. 12, 3, 2, K. 395, br. 16-1-3 K. 395, br. 12-6 K. 408/A, br. 2-6-5 K. 460, br. 3-1-6 K. 460/A, br. 4-1-9 K. 854/A, br. 1-1-4 K. 1254 i dr.

127) ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/373

Јединица	Датум	Број	Група	Примљене депеше
"W" 7/11		--	67	<p style="text-align: right;">5/18 461</p> <p>Групе су се у Сарајеву задржавале веома мало. Ми су примале крајњу, одређену и раскључивале се у парку Краље и крашњи одмор вјерни се на Ишчи, Рајновцу и Аммиашини мосту у последња 2 дана ишли кроз трај око 200 моторних возила и неколико батерија типова По немачким изјавима до сада је овуда ишла тек једна шретина шретина од немачких снага које се пробивају из Срвине, Санџака и Црне Горе</p>
			46	<p>Немачке су групе углавном и поразиле око. Немци држе одважнички у ванредној стањности, по њеном мисли савјаше нације јединице. Највећи део шретина које су ишли кроз Сарајево ишли су дубоко у сестром. Много мањи део се укључава у Галама и Петити - Оми су војово.</p>
			22	<p>Јашице ми е ким ради наша ања ања. Одважнички да ми могу овим бунтом слати даше за Гок. који ми о партизанским стварима.</p> <p style="text-align: right;">Walker</p>

извод из књиге депеша V ударног корпуса NOVJ са три депеше примљене од Владимира Перла и Валтера 7. децембра 1944. године

sen je i poslan na slobodnu teritoriju itav neprijateljski plan odbrane Sarajeva i uhva en etni ki general Ivan Kuzmi .¹²¹⁾

Radi nesumnjivo velikog zna aja i delikatnosti, obavještajni sektor je vo- dio V. Peri , a za operativu se starao Enver Krzi Franjo (Muhamed).¹²¹⁾ Nepo- srednu pomo su im povremeno pružali i pojedini obavještajni oficiri NOVJ.

Posmatranja iz današnje perspektive potvr uju opravdanost optimalnog razvijanja obavještajne djelatnosti u Sarajevu, budu i da njeni rezultati nisu ima- li isklju ivo vrijednost za narodnooslobodila ki pokret u gradu, nego su služili znatno širim interesima. O odnosu najodgovornijih faktora ondašnjeg narodno- oslobodila kog pokreta u Sarajevu prema opštoj stvari i o motivima njihovih na- stojanja u funkciji opštejugoslovenske narodnooslobodila ke borbe i revoluci- je, najrje itije govore sljede e dvije re enice iz pisma V. Peri a sekretaru Ob- lasnog komiteta KPJ za isto nu Bosnu, po etkom 1944. godine: »Naše ilegalne organizacije i žive zato da pomognu našu vojsku i nar./odno/osl/obodila ki/ pokret. One e dati sve da ispune svaki nalog Partije«. ¹³⁰⁾

Gotovo da ne treba isticati koliko je redovan priliv informacija iz neprijateljskog tabora doprinomio pravovremenom osuje ivanju mnogih namje- ra okupatora i kvislinga. To je, me utim, svakako samo jedan element za ob- jašnjenje kako se sarajevski narodnooslobodila ki pokret održao i ja ao nado- hvat nacistima i ustašama. Njegova vitalnost je prvenstveno po ivala na bezgra- ni nom entuzijazmu u esnika i ste enom povjerenju masa, a vlastite zaštitne i odbrambene mogu nosti su mu sigurno bile znatno uve ane koncipiranjem pri- kladnog ustrojstva, primjenom inventivnih metoda rada, ostvarenim uvidom u planove neprijatelja i solidnim preventivnim mjerama koje su sublimirale pouke i bogata iskustva iz prethodnih godina.

Težište svestrane politi ke aktivnosti narodnooslobodila kog pokreta u Sarajevu ležalo je u organizaciji KPJ i SKOJ-a, iji se uticaj prenosio na aktive antifašista i dalje, u osnovne slojeve stanovništva grada i okoline. Dužnost ko- munista da prednja e u politi koj borbi i budu vjerni tuma i ciljeva i tokova na- rodnooslobodila kog rata i revolucije, nalažala je temeljno poznavanje pro- gramskih dokumenata, odgovaraju ih lanaka i najnovijih partijskih direktiva, koji su redovno bili predmet razmatranja na periodi nim sastancima. Štaviše, prou avane su teorijske rasprave i opsežnija djela. Ta ustaljena višegodišnja predratna praksa sistematskog grupnog i individualnog obrazovanja lanova KPJ i SKOJ-a, obnovljena je u punoj mjeri tokom prve polovine 1944. godine, mada ni ranije njen kontinuitet nije prekidano.¹³¹⁾ Obaveza itanja politi ke litera- ture odnosila se i na pripadnike aktiva narodnooslobodila kog fronta (NOF), USAOJ-a i AFŽ-a, s obzirom da je svaki od njih imao zadatak da upliviše na sre- dinu u kojoj se kretao. Uprkos žestokom pritisku i nasrtajima neprijateljske po- licije, za širi krug gra ana sedmi no su prire ivane tajne konferencije na kojima su lanovi Mjesnog komiteta KPJ i drugi istaknuti predstavnici narodnooslobo- dila kog pokreta objašnjavali intencije narodnooslobodila ke borbe i predo a- vali politi ku situaciju.¹³²⁾ Na politi ku atmosferu u gradu djelovale su informa-

¹²¹⁾ AVII, FNOR, br. 1-1-4 K. 1254; Preda, Savo: Cit. lanak, str. 574; Uzelac, Dušan-Kreso, Muharem: »Sarajevska operacija«, »Oslobo enje« — Sarajevo, br. 9632. od 29. 3.1975; Gon in, Mi- lorad: »Megalac Valter«, izd. »Narodna armija«, Beograd, 1972, str. 188-192. i 194-197.

¹²²⁾ Preda, Savo: Cit. lanak, str. 574; Grbac, Zvonko: Cit. prilog, SUR, tom 4.

¹²³⁾ ASK BiH, FOK KPJ IsB, br. 324/1944.

¹²⁴⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065; Grupa lanova MK KPJ: Cit. sje anje.

¹²⁵⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065 i 3285/1.

tivne emisije »Slobodne Jugoslavije«, saveznih radio-stanica, te od novembra 1944. godine i Radio-Beograda, a usmeno prenošene vijesti o evidenciji o uspjesima i držanju partizana u Varešu, Brezi, Pazariću, Fojnici, Rogatici, Kalinoviku, a i u drugim bližim i udaljenijim mjestima koja su oslobođena jedinoce NOVJ, imale su, takođe, snažan moralno-politički odjek u gradu. Krajem maja 1944. godine, Mjesni komitet KPJ o političkom gibanju u Sarajevu kaže: »Posljednji događaji znatno su olakšali i pospješili naše političko-prodiranje. Karakteristično je temeljita preorijentacija svijeta prema našem pokretu, i to važi i za Srbe i za Hrvate, posebno za Muslimane, kojih je velika većina u gradu.«¹³⁷⁾

Bjesomu ni teror nacista i kvilinga nije nikada u Sarajevu mogao da ugušiti pisanu riječ i misao narodnooslobodilačkog pokreta, niti da im presiječe put do mase. Ranije je već bilo riječi, da su sa oslobođene teritorije u grad stalno dopremani i rasturani brojni listovi i časopisi, brošure, bilteni, proglašeni i drugi tekstovi na elno-programskog i političko-informativnog karaktera. Govore i o velikom interesovanju u Sarajevu za taj materijal, na jednom mjestu u izvještaju V. Perića, od 23. maja 1944. godine, isti kaže se: »Ljudi su se grabili da do njega dođu« — a tri mjeseca kasnije susreće se istovjetna konstatacija uz pojačan akcent: »Svijet se prosto grabi za naš materijal i nikad tog materijala nije dosta.«¹³⁸⁾ Puni smisao citiranih tvrdnji može se dokazati tek ako se uzme u obzir da je, na primjer, po 200 do 300 primjeraka glasila Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu »Oslobođene«, koje su aktivisti organizovano predavali iz ruke u ruku, koristilo nekoliko hiljada italaca.¹³⁹⁾ Da bi se zadovoljile narasle potrebe, u štampariji (tzv. tehnika) narodnooslobodilačkog pokreta, koja je dugo neprekidno radila u stanu porodice Foht, pa po etkom 1945. godine prvo prenijeta Husi Basariću, zatim Hasanu Ljubunčiću, u osnovnu školu na Vratnik u Saburinoj ulici (danas osmogodišnja škola »Ivan Cankar«), umnožavani su u velikim serijama uvodnici i značajniji članci iz tih listova i časopisa, rezolucije, proglašeni i itava poglavlja pojedinih knjiga.¹⁴⁰⁾ U izvještaju od 14. jula 1944. godine stoji: »Literaturu koju smo sa oslobođene teritorije dobili koristili smo do maksimuma. Umnožili smo pojedine članke na hiljade primjeraka...«¹³⁷⁾ Veliki publicitet je dat dokumentima AVNOJ-a, Nacionalnog komiteta oslobođene Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i POJ, kao i odlukama i izvornim komentarima Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a koji su i ovdje uslovljavali i stimulisali duboka politička gibanja sa dalekosežnim reperkusijama.¹³⁸⁾ Po Sarajevu i prigradskim naseljima rasturani su proglašeni koje su u julu 1944. godine izdali Okružni komitet KPJ i Okružni odbor USAOJ-a za Sarajevo, u oktobru 1944. godine Okružni inicijativni odbor NOF za sarajevski okrug i u decembru iste godine Narodnooslobodilački front sarajevskog okruga koji je, obračunajući se »Narodu sarajevskog okruga«, ovom prilikom prvenstveno raskrinkavao najnovije neprijateljske propagandističke diverzije i istakao poziv: »Ja ajmo jedinstvo i bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana — zalogu naše pobjede!«¹³⁹⁾

¹³⁷⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065.

¹³⁸⁾ Isto; AMR, br. 5763.

¹³⁹⁾ Dil, fond Okružni komitet KPJ za sarajevski okrug (dalje; FOK KPJS), br. 2721, br. 4914, br. 4959 i dr.

¹⁴⁰⁾ AMR, br. 5763; Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; Grupa članova MK KPJ: Cit. sjećanje; Ljubunčić, Hasan: Cit. prilog, str. 613.

••) Dil, FPK KPJ, br. 3285.

•) Isto; ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/304a; ASKBiH FOK KPJ IsB, br. 324/1944; AMR, br. 5763.

¹⁴¹⁾ AMR, br. 175/1944, br. 176/1944. i br. 254/1944.

11)

5.

O.

26

1943 .

R A Z N O: - Vrhovni komandant Narodno Oslobodilačke Vojske i pret-
sjednik Narodnog Komiteta, naš ljubljani maršal Josip Broz Tito proslavio
je na 25. o. mj. svoj 51. rođendan. Iz svih krajeva naše zemlje kao i iz
inostranstva stigle su mnogobrojne i srdačne čestitke za dug život i sreću
ovog div-junaka i najboljeg sina naše otadžbine. -
- Maršal Tito izrazio je zahvalnost slovenskim jedinicama
brigade " Ivana Cankara " pod komandom pukovnika Pere Topivode za uspješne
borbe na sektoru Trebnje-Novovo mesto u Sloveniji. Ponovnu pohvalu izrazio je
junačkim borcima V. crnogorske brigade. -
- Maršal Tito izjavio je američkin novinarki, da je u na-
Tim povodom pozvala je radio stanicu " Slobodna Jugoslavija " sve naše rada-
nike u Njemačkoj da i oni doprinesu svoj ulio u toj borbi za osloboljenje.
Trebaju da sabotiraju rad, uništavaju mašine, razna tvornička postrojenja,
hranu i ostalo. -
- U Londonu je održan Sveslavenski Zbor na kojem su održani
pozdravni govori maršalu Staljinu, maršalu Titu, Čerčilu i Ruzveltu. Naro-
čito topal pozdravni govor održao je delegat S.S.S.R. Jerošenko diveći se
legendarnom herojstvu maršala Tita i Narodno Oslobodilačke Vojske. -
- 26. o. mj. bila je dvogodišnjica smrti narodnog heroja
Rade Končara, organizatora ustanka u Hrvatskoj. Drug Rade Končar bio je stre-
ljen od talijanskih vlasti u Splitu. Kada su ga poslije osude pitali hoće
li tražiti pomilovanje, drug Rade je odgovorio: " Niti bih vas pomilovao,
niti ću tražiti pomilovanje " -
- Kralj Petar II. " službeno " je izvjestio Čerčila o
ostavci kairske vlade. Po mišljenju Čerčila, Draža Mihajlović neće biti
više ministar. -
- U Bugarskoj je sastavljena nova, skroz fašistička vlada
na čelu sa Kalkovom. -

**RODOLJUBI ŠIROM ZEMLJE I STUPAJTE SMIJELO U REDOVE NARODNO OSLOBODILAČ-
KE VOJSKE I PARTIZANSKE ODREDE! ČISTITE GRADOVE I SELA OD OKUPATORA I IZ -
DAJNIKA NAŠEG NARODA**

S m r t f a š i z m u 6 s l o b o d a n a r o d u !

28. maj 1944.

»Nedeljni pregled vijesti« MK KPJ Sarajevo, od 28. maja 1944. obavještava o važnim događajima i poziva na borbu

Narodnooslobodilački pokret u Sarajevu imao je i vlastita izdanja. Poseban tim je redovno pripremao i u tehnici štampao sedmi broj biltena »Nedjeljne vijesti«, koji je utvrđenim postupkom distribuiran aktivcima i pojedincima.¹⁴⁰⁾ U julu 1944. godine organizacija SKOJ-a je pokrenula list »Glas sarajevske omladine«, ali se od daljeg rada u tom pravcu, po sugestiji iz viših foruma, odustalo.¹⁴¹⁾ Objavljeno je i nekoliko proglašenja. Za tri se zna pouzdano jer postoje pisani tragovi ili njihovi integralni tekstovi. Prvi je izdat krajem oktobra 1943. godine; u drugom (februara 1944. godine) »Komunisti kao partija Jugoslavije - Mjesni komitet Sarajevo« upućuje poziv »Domobranima, do asnicima, i asnicima sarajevskog garnizona« da — u duhu prethodnog upozorenja predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije — bez odlaganja pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije, a treći proglašava »Građani grada Sarajeva« nosi datum 1. avgust 1944. godine i potpis »Antifašistički front grada Sarajeva«. ¹⁴²⁾ Karakterističan odlomak iz ovog posljednjeg glasi:

»Srbi, Hrvati i Muslimani!

Pod mudrim rukovodstvom najmilijeg sina naše zemlje, neustrašivog vođe Maršala Tita, naša je Narodnooslobodilačka vojska stekla neograničenu ljubav i povjerenje svih naših naroda. Vođe i tešku i krvavu borbu, ona nije samo istila fašističku gamadu u našoj zemlji, ona je kroz borbu stvorila i zakalila bratstvo i jedinstvo naših naroda i omogućila da se udare temelji našoj novoj državnoj zajednici — Federativnoj Demokratskoj Jugoslaviji. Sklopljeni sporazum između predsjednika Nacionalnog komiteta Maršala Tita i predsjednika kraljevske vlade Dr. Subašića jasno pokazuje da plodove naše borbe niko i nikada ne može ugrabiti.

Uporedo sa drugim krajevima naše zemlje, i narodi Bosne i Hercegovine, preko svojih predstavnika u ZAVNOBiH-u, jasno su manifestovali svoju volju i svoju riješenost da sagrade slobodnu i ravnopravnu jedinku Bosnu i Hercegovinu u okviru slobodne i demokratske Jugoslavije, kao sretnu i zbratimljenu zajednicu naših iskrvavljenih naroda. To je i jedini put, jer treba da bude svima jasno da Bosna i Hercegovina nisu ni hrvatske, ni srpske, ni muslimanske, već su i biće jednako i srpske, i muslimanske, i hrvatske«. ¹⁴³⁾

Pojava tog proglašenja i izvođenje brojnih sličnih akcija predstavljalo je realizaciju zaključka Mjesnog komiteta KPJ, o kojima je u izvještaju Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, od 14. jula 1944. godine, rečeno: »Pred sve naše organizacije postavili smo kao osnovnu zadaću u popularizaciju našeg pokreta, vojske i druga Tita«. ¹⁴⁴⁾ U sklopu ove intenzivne kampanje kojom je obuhvaćen gotovo cjelokupan aktivni sastav narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu, a koja je započela u maju 1944. godine i potrajala više mjeseci

¹⁴⁰⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; AMR, br. 5763; izvor, Anonimno: Cit. s. 2.

¹⁴¹⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; Mrkonjić, Fuad: Cit. članak »Oslobođenje«, br. 6023. od 11. 3. 1965.

¹⁴²⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364; AMR, br. 36334/193; IAS, ZP, C-304/62.

¹⁴³⁾ IAS, ZP, C-304/62.

U vezi sa ovim proglašenjem, V. Perić je u izvještaju od 15. 8. 1944. godine naveo: »Izdali smo letak »Građani grada Sarajeva! Bio je primljen vrlo dobro«. - AMR, br. 5763. Reaguju i na pojavu tog proglašenja, etnici su nekoliko dana kasnije u okolini Sarajeva štampali i dopremili u grad svoj propagandni letak »Građani grada Sarajeva!«, koji je nosio potpis »R.(avnogorski) N.(arodni) O.(dbor) za srez i grad Sarajevo« - AMR, fasc. IV, br. 407

¹⁴⁴⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3285/1

ci, po opsegu i postignutom efektu naročito se isti e lijepljenje plakata sa Titovim likom i masovno dijeljenje njegovih — u Sarajevu iskopiranih — fotografija, formata razglednice, širom Titavog grada.¹⁴⁵⁾

Označeni i drugi savremeni događaji svjedoče da je prelomna tačka istovrsnog sukoba prevaziđena. Postignuta politička superiornost i pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta dolazile su do izražaja u najvažnijim oblastima društvenog života u gradu. Uticaj neprijatelja narodnooslobodilačke borbe i revolucije bio je paralizovan, njegova harangerska propaganda suzbijena. Planovi SKOJ-a i antifašističkih omladinskih aktivna onemogućeni ili su »Ustašku mladež«, »Mlade Muslimane«, »Križarsku avangardu« i »Jugoslovensku ravnogorsku omladinu« i u velikoj mjeri rasturili ove i njima bliske organizacije, udruženja i grupe u Sarajevu.¹⁴⁶⁾ Konstituiraju se skupština »Zapovjedništva sveuilištaraca«, koju ustaše nisu mogle dugo da upriličile ni primjenom prinude, potpuno je propala. Čak je i Župska redarstvena oblast bila primorana da javno prijeti građanima Sarajeva zato što ignorišu njene naredbe i pozive.¹⁴⁷⁾ U svim prilikama i na razne načine veoma ina Sarajlija sve vidnije manifestuje svoje političke raspoloženje i opredjeljenje protiv okupatora i kvisinga.

Brojni dokumenti i evidentne činjenice pokazuju da ni domaći političke djelatnosti narodnooslobodilačkog pokreta Sarajeva nisu bili ograničeni isključivo na atar grada i njegove neposredne okoline. V. Perić je u avgustu 1944. godine pisao: »Pored rada u gradu povezali smo se i organizovali i njegovu bližu okolicu. Dostojno sam i sam se išao u obilazak toga terena.«¹⁴⁸⁾ Razbijaju se političke pozicije i tendencije nacističkih, ustaških i ostalih ovdašnjih kontrarevolucionarnih centara, koja je aktivnost, po pravilu, premašivala lokalne razmjere, sarajevske snage narodnooslobodilačkog pokreta su se objektivno javljale u ulozima faktora šireg značaja. Već izloženi podaci upućuju na takav opšti zaključak. Njemu u prilog može se još, primjera radi, dodati da su po etkom druge polovine 1944. godine pomršeni planovi Nijemaca da u Sarajevu meću istaknutijim ljudima angažuju agitatore koji će spašavati 13. SS diviziju - »Handžar« od raspadanja i podržati stvaranje novih SS-jedinica.¹⁴⁹⁾ Narodnooslobodilački pokret Sarajeva je toliko ojačao i proširio polje svoje političke djelatnosti da je istovremeno mogao uplivisati i na mnoge odrede milicije u Titavoj sarajevskoj regiji i na znatno većem području. »Slična nastojanja razvili smo i prema tuzlanskom zelenom kadru, etnicima i drugim formacijama...U mogući smo da utičemo na držanje milicije i u istojnoj Bosni i prema Hercegovini« — izvještavao je V. Perić.¹⁵⁰⁾ Sarajevski komunisti i drugi pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta su, također, pripremili i organizovali prelazak više većih grupa domobranskih oficira i vojnika u NOVJ, te direktno ili indirektno znatno doprinijeli pasivnom držanju u borbama i rastrojstvu određenih jedinica ovog vida kvisinge oružane sile.¹⁵¹⁾

¹⁴⁵⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065 i br. 3285/1; Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobodjenje«, br. 6022. od 10. 3. 1965; Mikulić, Mario: »Plakati i Titove slike širom okupiranog Sarajeva«, SUR, tom 4

¹⁴⁶⁾ Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, br. 6021. od 9. 3. 1965.

¹⁴⁷⁾ NL, br. 1103. od 15. 12. 1944, br. 1189. od 29. 3. 1945. i dr.

¹⁴⁸⁾ AMR, br. 5763.

¹⁴⁹⁾ Isto; Dil, FPK KPJ, br. 3285/1.

¹⁵⁰⁾ AMR, br. 5763.

¹⁵¹⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/373; AMR, br. 5763; AVII, FNOR, br. 5-106-5 K. 461/A; Grbac, Zvonko: Cit. prilog, SUR, tom 4; Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobodjenje«, br. 6025. od 13. 3. 1965.

DOMOBRANI, DOČASNICI I ČASNICI !

Na vidiku je opěti juriš savezničkih armija na hitlerovu "evropsku tvrđavu". Približava se dan kada će pobjedničke ruske armije u zajednici sa našim velikim saveznicima potpuno razbiti njemački ratni stroj i osloboditi porobljenu Evropu srednjevjekaovne tiranije i despotizma. Blizu je dan kada će naša herojska Narodno Oslobođilačka Vojska ođietiti čitavu našu zemlju od krvavih okupatora i narodnih izdajnika. Neka vas ti veliki dani ne zateknu na strani zakletih neprijatelja naše slobode. Ne dozvolite da na vas padne ljaga da ste pokorno služili okupatoru i Paveliću, - ne dozvolite da na vas padne žig sramne izdaje vlastitog naroda. U ovim teškim i sudbonosnim danima, samo onaj koji se aktivno bori protivu okupatora i izdajnika vrši svoju dužnost prema narodu i otadžbini.

DOMOBRANI, DOČASNICI I ČASNICI

Ne idite u "Njemačku" ! Masovno prelazite u redove naše glavne Narodno Oslobođilačke Vojske !

februara 1944. godina.

Smrt fašizmu - slododa narodu !

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE
MJEŠKI KOMITET SARAJEVO

Valja naglasiti još neke momente.

Me uzavisnost i tijesna sprega snaga narodnooslobodila kog pokreta u Sarajevu i na okolnim i udaljenijim prostorima Bosne i Hercegovine o itovala se, pored ostalog, u sistematskoj cirkulaciji štampe, biltena i drugih publikacija, i to ne samo sa oslobo ene teritorije u grad — o emu je ovdje ve bilo govora — nego i obratno. Iz sa uvane originalne prepiske se vidi da su sarajevski bilten sa nedjeljnim vijestima i drugi štampani materijali redovno ili povremeno upu ivani na podru ja okružnih komiteta KPJ za Romaniju i za Kalinovik-Goražde-Fo u, u ostale krajeve sarajevske oblasti i u mnoge gradove Bosne i Hercegovine.¹⁵²⁾ U izvještaju Mjesnog komiteta KPJ od 23. maja 1944. godine se kaže: »Jedan dio materijala koji nam stiže, pošto se ovdje pro ita, ide u niz mjesta B. i H.«¹⁾, a nepuna tri mjeseca kasnije je navedeno: »Naš materijal šaljemo i po drugim gradovima, pored toga što smo itav ovaj okrug skoro isklju ivo u ovom razdoblju mi snabdijevali.«¹⁵⁴⁾

Bez obzira na neprijateljsku blokadu grada i ostale teško e, narodnooslobodila ki pokret Sarajeva je od posljednjih mjeseci 1943. godine do oslobo enja — sa rijetkim kra im prekidima — održavao i stalno dogra ivao višestruke veze sa Centralnim komitetom KPJ odnosno Vrhovnim štabom NOV i POJ, Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu i drugim najvišim bosanskohercegova kim politi kim organima, Oblasnim komitetom KPJ za isto nu Bosnu, Partijskim povjerenstvom, kasnije Okružnim komitetom KPJ za sarajevski okrug i Okružnim komitetom SKOJ-a za to podru je, vojnim komandama NOV i POJ krupnijih i manjih formacija (naj eš e sa Štabom X divizije i štabom Viso ko-fojni kog odreda) i pojedinim nižim partijskim forumima u široj okolini grada i na udaljenijim podru jima.¹⁾ Uz ve nazna ene veze, koje su uklju ivale politi ku saradnju, i sa Okružnim komitetom KPJ za Romaniju i Okružnim komitetom KPJ za Kalinovik-Fo u u drugoj polovini 1944. i po etkom 1945. godine, periodi no — Drema mogu nostima i potrebi — kontakti su uspostavljeni, na primjer, sa UDiasnim komitetom KPJ za Hercegovinu, Okružnim komitetom KPJ za Prozor, partijskim organizacijama i aktivistima u Brezi, Varešu, Visokom, Zenici i još nekim mjestima.¹⁾ Preko Sarajeva su išle i linije posrednih veza izme u pojedinih tijela i organa narodnooslobodila kog pokreta u zemlji.¹⁵⁷⁾

Komuniciranje se obi no vršilo posredstvom kurira koji su prenosili službena pisma, izvještaje, štampu i ostale publikacije, sanitetski materijal, oružje i drugu opremu, a od kraja 1943. godine narodnooslobodila ki pokret u Sarajevu imao je i stalne radio-veze kojima su razmjenjivana hitna i važna obavještenja i poruke, prvenstveno sa Centralnim komitetom KPJ, u po etku tri puta mjese no, a kasnije sve eš e.¹⁵⁸⁾ Redovni, u stvari, svakodnevni kontakti tim putem

¹⁾ Dil, FPK KPJ, Dr. 3065; Dil, FOKKPJS, br. 3670; Dil I-OK KPJ IsB, br. 3836 i hr. 3925; AMR, br. 5763 i 39156-46.

¹⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065.

^{*)} AMR, br. 5763.

^{*)} ASKJ, FCK KPJ, sig.i. 1943/304a, 1943/364, 1943/373, 1944/268 i 1944/637; ASK BiH FOK KPJ IsB, br. 324/44; Dil, FOKPJ IsB, br. 3295 i 4301; Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; Dil, FOK KPJS, br. 4386, 4454, 4959 i 5169; AMR, br. 46 i 5763; AVII, FNOR, br. 5-16-1 K. 461, br. 5-17-1 K. 461, br. 7-171-5 K. 461/A i dr.

¹⁾ ASKJ, FCK KPJ, sign. I943/364; Dil, FPK KPJ, br. 1821 i 3285/1; Dil, FOK KPJS, br. 2437 I 3670; Dil, FOK KPJ IsB, br. 3836, 3925 i 4301; AMR, br. 39156-46 i 5763.

¹⁾ Dil, FOK KPJ IsB, br. 3295 i 3925; Dil, FOK KPJS, br. 3670.

¹⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065.

održavani su i sa Pokrajinskim Komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao i sa štabovima ve ih jedinica NOVJ odnosno Jugoslovenske armije. Mjesni komitet KPJ u Sarajevu raspolagao je sa dvije radio-stanice koje su u dopisima V. Perića označene nazivima »Meho« i »Ivo«.¹⁵¹⁾ Jedna od njih, manja, koja je poticala iz bivšeg talijanskog konzulata, bila je instalirana u privatnim stanovima aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u gradu (porodice Kurtovi i Šaraba), dok je druga radio-stanica, veće dometa, kraće vrijeme korištena u Zrakoplovnoj luci — Rajlovac, a početkom 1944. godine odatle dopremljena u Sarajevo, u domobranski dojavni centar, gdje je neprekidno upotrebljavana sve do oslobođenja. Njeno djelovanje predstavljalo je vrhunac smjelosti i dosjetljivosti. Ova domobranska radio-stanica, naime, nalazila se pod istim krovom sa njemačkim vojnim radio-uređajima, tako da je neprijateljski goniometri i agenti nisu nikada otkrili.¹⁶⁰⁾

Konačno, sekretar Mjesnog komiteta KPJ je u više navrata izlazio na oslobođenu i poluoslobođenu teritoriju oko Sarajeva radi uspostavljanja neposrednih veza i usklađivanja rada sa partijskim funkcionerima i vojnim starješinama na ovom prostoru. Prvi put je to učinio u decembru 1943. godine.¹⁶¹⁾ Za vrijeme višednevnog izbjivanja iz Sarajeva tokom aprila 1944. godine, podnio je u Drvaru usmeni izvještaj i dobio smjernice u Centralnom komitetu KPJ i Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu.¹⁶²⁾ Prilikom odlaska u Drvar i povratka, ponovo je obavio konsultovanja sa članovima Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug i drugima. U julu 1944. godine izašao je na Dikalje pod Romanijom, na sastanak sa sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, Cvijetinom Mijatovićem Majom.¹⁶³⁾ Početkom novembra 1944. godine, u Jajcu je došlo do direktnih kontakata između rukovodilaca iz Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu i dvojice članova Mjesnog komiteta SKOJ-a, H. Hadžomerovića i F. Mrkonjića, koji su, u svojstvu delegata sarajevske omladine, ovamo doputovali na zakazani osnovni kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Bosne i Hercegovine (USAOBIH) i ubrzo se vratili natrag u Sarajevo¹⁶⁴⁾, jer je taj skup, u međuvremenu, bio odgođen do oslobođenja Sarajeva, pošto se stalo na stanovište da je njegovo održavanje u glavnom gradu Federalne Bosne i Hercegovine imati, uz mnoge organizacione prednosti, veći politički efekat.¹⁶⁵⁾ Prema tome, narodnooslobodilački pokret u Sarajevu u ovom periodu nije bio nikada izolovan od vodećih političkih faktora narodnooslobodilačke borbe i revolucije, niti su njegovi specifični kvaliteti i glavni pravci djelovanja — kao što to proizlazi iz izvjesnih poslijeratnih feljtonsko-publicističkih i filmskih interpretacija — svojevremeno na neku vrstu pokreta otpornija fizionomija je prvenstveno nosila obilježja subjektivno-individualnog porijekla.

Redu značajnijih istorijskih činjenica pripada i neprekidno pretakanje borakog kadra i materijalnih sredstava iz Sarajeva u jedinice NOVJ, političke i os-

¹⁵¹⁾ isto; ASKJ, FCK KPJ, sign. 1944/63/.

¹⁶⁰⁾ O radu pomenutih radio-stanica detaljnije se govori u prilogima Mire Stamić, Marijana Dugandžića, Ismeta Strika i Ivana Marovića, koji su objavljeni u ovom - četvrtom tomu edicije »Sarajevo u revoluciji«.

¹⁶¹⁾ ASK BiH, FOK KPJ IsB, br. 324/1944.

¹⁶²⁾ Kao napomena 120; Dil, FPK KPJ, br. 3285/1.

¹⁶³⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; Grbac Zvonko: Cit. prilog, SUR, tom 4.

¹⁶⁴⁾ Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobođenje«, br. 6026 od 14. 3. 1965. i br. 6027 od 15. 3. 1965; Materić, Lazo: »Omladinski pokret u sarajevskom okrugu«, SUR, tom 4.

¹⁶⁵⁾ ASKJ, fond Centralni komitet SKOJ-a (dalje: FCKSKOJ) sign. 1944/183 i 1944/215.

građani. Naše vojske su Srb. i Hrv. i SRK. Ljudi su
dvostruki protivnici različitih nacionalnih i političkih
stranaka. Oni su protivnici neprijateljskih nacija
kao i naše glavnice. Radnici su na svojim
krovovima obično protivnici da imaju u rukama
da njihovo čvrsto povežu.

Postoje različiti načini za masovnu mo-
bilizaciju ljudi. Naša vojska, čvrsti pro-
stori su protivnici. Oni su protivnici koji
daju mi stalno. Oni su u mogućnosti da
svojim ljudima bez većih teškoća neprijatelj-
skim teritorijama. Računamo da ćete vi sa-
moprijateljski nastojati da omogućite navede-
nje gorepomenog problema.

Na svojoj listi sam izložio iz-
javne stvari koje bi mi bile bitne za
trebnu našu pomoć. Učini pravo što si
dug - čakaliji koji je skoro postao za
krovi ali to u međuvremenu naišlo na
operacije neprijateljskih ljudi. Koliko vas da
naš glas i sifon (kuj) bi samo privremeno
stabilan) najhitnije radiš putem dostavite ih.
Ihah da druga strana.

U istoj stvari mislimo na našu davanje
da odgovoriti ja bi stoga dobro bilo da javni
vas o tome i o tome iz razgovora.

Stalacima vas pozdravljamo!
Srdeljivo - Hvala vam!

Valter
(Karlo)

1) 7-11 g.
6/3

Kraj pisma Vladimira Pariza Valtera Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, od 1. Jula 1944. godine

tale strukture globalne narodnooslobodilačke borbe i revolucije. U datim uslovima, obim tih kretanja je najviše zavisio od izgrađenih veza, zapravo, breša na obrubama u kojim je neprijatelj nastojao da zatvori ovaj grad. Izlazi sa nizom usputnih prihvatnih i tranzitnih stanica predstavljali su koridore ili tzv. kanale koji su spajali Sarajevo sa oslobođenom teritorijom. Njima su odlazili ljudi u partizane, dopreman je i odašiljan štampani materijal, prenošeno oružje i municija, odjeća i obuće, lijekovi i druge potrepštine, a to su ujedno bile i glavne staze kojima su se u oba pravca kretali kuriri, ostali aktivisti i obavještajni oficiri. Trasa jednog od najprometnijih kanala išla je preko Ilidže i dalje se granala prema područjima koja su kontrolisale Trupe III i V korpusa NOVJ i partizanski odredi. Ogranci i podogranci sa vojnim punktovima u Vogošnici, Ilijašu, Podlugovima, Visokom i drugim mjestima u tom kraju, kao i na potezu Rajlovac — Reljevo služili su prvenstveno za održavanje intenzivnih veza i odvijanje prometa sa komitetima KPJ i SKOJ-a za sarajevski okrug, Visokom i Podlugovima, VII i IX krajiškom brigadom i sa vojnim i političkim organima na udaljenijim dijelovima oslobođene teritorije.¹⁹⁹⁾ U drugim smjerovima, kanali su vodili preko Pala i preko Trnova.¹⁹⁷⁾ Silom prilika, povremeno su korištene i kombinovane varijante ustaljenih maršruta ili je, pak, tražena neka posve nova zaobilazna putanja, diktirana trenutnom situacijom.

Svim danas raspoloživim pismima i izvještajima Mjesnog komiteta KPJ iz Sarajeva, koja su upućivana na razne adrese, provijava naglašeno nastojanje da se kanali maksimalno obezbijede i prošire radi povećanja njihove propusnosti. U tom pogledu je mnogo učinjeno. Dio pošte i materijala prenosili su i radnici iz okoline grada koji su svakodnevno dolazili na posao u Sarajevo.¹⁹⁹⁾ Ustalili su odlasni grupe i od po 20 do 30 lica iz grada sa naoružanim pratilačima i vodičima, bitavi transporti prevoženi su automobilima domobranske Samovozne bojne, a uz njih su i aktivisti na željeznici organizovano je prebacivanje ljudstva i opreme vozovima do obližnjih prihvatnih centara uz željezničku prugu.¹⁹⁹⁾ Ipak, tokom bitavog posmatranog perioda, u Sarajevu je uvijek bilo više lica koja su se željela neposredno uključiti u NOV i POJ nego što se raspoloživim kanalima i sredstvima moglo otpremiti, odnosno prihvatiti na rubovima oslobođene teritorije. O tom markantnom, ali nedovoljno poznatom istorijskom faktoru postoje neosporna svjedočanstva u autentичnim dokumentima, osobito u sačuvanoj korespondenciji Vladimira Perića i Valtera, koja predstavlja dragocjeni i prvorazredan istorijski izvor za rekonstrukciju cjelokupnog razvoja i djelovanja narodnooslobodilačkog pokreta Sarajeva u ovom periodu. Tako u izvještaju od 17. oktobra 1943. godine, V. Perić piše da bi trajniji boravak »i manjih naših jedinica u neposrednoj blizini Sarajeva... u prvom redu omogućilo odašiljanje novih boraca u našu vojsku«.¹⁷⁹⁾ U maju 1944. godine javlja: »Kod nas ima dosta drugova koji čekaju da se prebace, a još više koji bi na prvi poziv sa radošću u pošli

•") ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364; Dil, FKK KPJ, Dr. 1821, 3065 i 3285; Grbac, Zvonko; Cit. prilog, SUR, tom 4; Mrkonjić, Fuad; Cit. Članak, »Oslobođenje«, br. 6031. od 19. 3. 1965.; Grupa članova MK KPJ: Cit. sje anje; Džinović, Safet; Cit. sje anje; Dil, MG, Š-15: memoarski prilog Mirka Šoje; Dil, MG, P-52: memoarski prilog Milana Pindže.

"") Dil, FPK KPJ, br. 3285/1; Grupa članova MK KPJ: Cit. sje anje; Durić, Anđelka; Cit. sje anje.

"") Ali, Himzo: »Uticaj sarajevskih radnika na razvoj NOP-a u Podlugovima i okolini«, SUR, tom 4.

"") Kao napomene 166. i 167; Dil, FOK KPJ IsB, br. 4301; AMR, br. 5763.

•") Dil, FPK KPJ, br. 1821

na teren«.¹⁷¹) Nakon nepuna dva mjeseca, veli da mogu, što se ti e raspoloženja u gradu, »na stotine ljudi odmah izbaciti«.¹⁷²) Izvještaj od 15. avgusta 1944. godine glasi: »Uslovi za mobilizaciju su vrlo dobri. itave ekipe ekaju da se prebace. Izbacili smo ipak izvjestan broj, iako je sve to malo prema onome što možemo u initi... Za nas nema krupnijih prepreka u slanju ljudi ak i u grupama od 20—30 drugova svaka tri dana.¹⁷³) U pismu Oblasnom komitetu KP za isto - nu Bosnu, od 2. decembra 1944. godine, itamo: »Kada bi na vašoj strani bili nešto bolji uslovi za prihvatanje ljudi to bi nam ogromno pomoglo u ubrzavanju slanja novih boraca za našu vojsku.«¹⁷⁴)

U profilu i dijapazonu narodnoosloobodila kog pokreta Sarajeva bili su, u odgovaraju em obliku, zastupljeni i drugi osnovni elementi opštejugoslovenske narodnoosloobodila ke borbe i revolucije. Uskla eno djelovanje snaga narodnoosloobodila kog pokreta, koje su ja ale produbljavanjem akcionog saveza svih rodoljuba — antifaaista, nanosilo je neprijatelju teške udarce i prožimalo itav društveni život u gradu. Ni jedno vitalno podru je nije ostalo van domašaja organizacija KPJ i SKOJ-a, organa narodne vlasti, odbora i aktiva NOF, USAOJ-a, AFŽ-a i ostalih ogranaka ovoga pokreta. Neprekidnom borbom protiv okupatora i kvislinga u Sarajevu je stvoren prostor u kome su — s obzirom na postojanje i rad institucija narodnoosloobodila kog pokreta, odnose u njegovom okviru i druge tekovine — prakti no zaživjeli po eci procesa revolucionarne društvene transformacije.

Tokom 1944. godine na tlu Sarajeva, u okviru narodnoosloobodila kog pokreta, izgra ivana je potencijalna oružana sila ije razmjere i sposobnosti e do i do punog izražaja u završnim borbama za oslobo enje grada. Ve na prelazu iz 1943. u 1944. godinu, aktiv narodnoosloobodila kog pokreta i njegov uticaj u domobranskim protivavionskim baterijama je bio toliko jak da je Mjesni komitet KPJ ra unao na izravnu podršku te jedinice u slu aju napada Narodnoosloobodila ke vojske na grad.¹⁷⁵) Sljede ih mjeseci pristupilo se ustrojstvu vlastitih specifi nih vojnih formacija, o emu izvještaj od 14. jula 1944. godine kazuje: »U vezi sa vrlo brzim raspletom doga aja i sa potrebom da se bude pripremno na sve što bi moglo uslijediti, u prvi plan našega rada postavili smo stvaranje, organizovanje i naoružavanje naših udarnih grupa i odreda. Ne bude li krupnijih prepreka (mislim na neprijateljske atake) bi e nam u mogu nosti da u velikoj mjeri pomognemo našoj vojsci pri njenim operacijama na sam grad. U tim pripremama smo ve solidno odmakli.«¹⁷⁶) Nešto kasnije, rukovodstvo narodnoosloobodila kog pokreta iz Sarajeva je poru ivalo: »Kod akcija naših jedinica na grad može se slobodno ra unati na našu pomo «.¹⁷⁷) I: »Prema teku im direktivama organizovali smo... vojne udarne grupe... Mi smo povelili energije ne mjere da vas do ekamo kako pristoji.«¹⁷⁸) Podlogu citiranih obavještenja i tvrdnji inila je razvijena organizacija naoružanih grupa po preduze ima, ustanovama i gradskim etvrtima, kao i unutar pojedinih domobranskih jedinica.¹⁷⁸)

¹⁷¹) Dil, FPKPJ, br. 3065.

¹⁷²) Dil, FPK KPJ, br. 3285/1.

¹⁷³) AMR, br. 5763.

¹⁷⁴) Dil, FOK KPJ IsB, br. 4301.

¹⁷⁵) ASKBiH, FOK KPJ IsB, br. 324/144.

¹⁷⁶) Kao napomena 172.

¹⁷⁷) Kao napomena 173.

¹⁷⁸) Kao napomena 174.

Osnovni oblik tih mobilnih formacija, koje su bile spremne da na dati znak stupe u akciju, obično je sačinjavalo pet lica, po čemu je i nastao njihov popularni naziv »petorka«. Bile su dislocirane u skladu sa unaprijed planiranom namjenom odnosno zadatkom jedne ili više takvih grupa u koje su bili uključeni članovi KPJ, SKOJ-a i dio pripadnika postojećih preduzetnih teritorijalnih i drugih aktivnosti. Prema aproksimativnoj procjeni, one su ukupno u Sarajevu uoči i oslobodjenja u svom sastavu imale oko 1500 boraca."¹) Izvršen je i odgovarajući razmještaj oružja, municije i druge opreme u osam većih i više manjih privremenih skladišta."¹) U tim skrivenim skladištima početkom 1945. godine nalazila se veoma količina oružja, municije, sanitetskog materijala i druge opreme."²)

Učesnici narodnooslobodilačkog pokreta sistematski su sabotirali u sarajevskim preduzećima i ustanovama. Željeznički saobraćaj je usporavan i omeđivan. Prilikom popravaka lokomotiva i vagona izrađeni su namjerni propusti, u ležišta osovina i strojeve sipan je pijesak i sivi. "³) Organizovano je i podmetanje mina pod pruge."⁴) Iako pod strogo nadzorom, radnici u vojnoj industriji su pravili loše i neupotrebljive proizvode, a kriomice iznosili oružje, municiju i opremu za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. U tim i drugim preduzećima aktivisti su obavljali demontažu postrojenja i sakrivali mašine koje su okupatori i kvasilinzi prije definitivnog povlačenja iz Sarajeva namjeravali odnijeti u Njemačku."⁵) I mnogi drugi planovi i poduhvati neprijatelja su na kraju naopretno ili potpuno osuđeni.

Zaokruživanje ove panorame plodotvorne i vrlo raznovrsne djelatnosti narodnooslobodilačkog pokreta Sarajeva zahtijeva da se izloži lapidarno bar još nekoliko karakterističnih ilustrativnih podataka.

U gradu je obezbijeđena čitava mreža stanova i drugih prostorija gdje su improvizovana skrovišta oružja, publikacija, lijekova i drugog materijala, održavani sastanci, svrabili kuriri, duže vrijeme boravili ili se privremeno sklanjali aktivisti koje je progonila policija."⁶) Bilo je više intervencija da se zamjenom zarobljene neprijateljske oficire i vojnike spašuju aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz zatvora i koncentracijskih logora."⁷) V. Perić je 17. oktobra 1943. go-

¹) Uzelac - Kreso: Cit. članak, »Oslobodjenje«, br. 9631. od 28. 3. 1975.

²) Filipović, Ibrahim: »Prikupljanje oružja i Narodne pomoćnici kao i pomaganje porodica boraca i žrtava fašizma«, SUR, tom 4.

³) Navodi pojedinih autora o tom materijalu se znatno razlikuju. Tako se u ovom prilogu I. Filipović iznosi sljedeće cifre: »oko 1800 pušaka, oko 135 pištolja, 9 puškomitraljeza, 18 parabela, oko 2000 bombi...«. Pisci pomenutog članka »Sarajevska operacija«, Uzelac i Kreso u listu »Oslobodjenje«, br. 9631. od 28. 3. 1975. godine, na osnovu drugih izvora, pominju veću količinu oružja, a prema citiranim svedočenjima Safeta Džinovića u tim »skladištima se nalazilo 2150 pušaka, 3270 pištolja, 10 puškomitraljeza, oko 2300 bombi« i dr.

Nepodudarnost pomenutih podataka, koja je posve razumljiva posljedica tadašnjih uslova djelovanja narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranom Sarajevu, međutim, ne osporava osnovnu konstataciju, zapravo istorijsku činjenicu da su aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u ovom gradu raspolagali sa relativno velikim količinama oružja i municije.

⁴) Dil, FPK KPJ, br. 3065; Alić, Himzo: Cit. prilog; Grupa članova MK KPJ: Cit. svedočenje.

⁵) Dil, FPK, KPJ, br. 3065.

⁶) AVII, FNOR, br. 17-21-8 K. 409; Grupa članova MK KPJ: Cit. svedočenje; Durić, Anđelić: Cit. svedočenje.

⁷) Grupa članova MK KPJ: Cit. svedočenje; Džinović, Safet: Cit. svedočenje; Durić, Anđelić: Cit. svedočenje.

⁸) ASKJ, FCK KPJ, sign. 1943/364, 1943/394 i 1944/32; ASK BiH, FOK KPJ IsB, br. 324/1944.

dine u pismu Centralnom komitetu KPJ tražio da se na takav način izbavi Esad (eng. 180) U izvještaju od 23. maja 1944. godine upućen je isti prijedlog za još 11 lica čija imena su navedena u priloženom spisku.181) U proljeće 1944. godine iz Sarajeva je na oslobođenu teritoriju otpremljeno nekoliko grupa zarobljenih crvenoarmejaca, a početkom decembra 1944. godine organizovano je bjekstvo Zvonka Grupa Putnika, koji je u avgustu upao u policijsku zasedu i poslije dugotrajne torture doveden u vojnu bolnicu na liječenje.182) Stalan priliv obavještenja o namjerama neprijatelja omogućio je, pored ostalog, da mnogi pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta pravovremeno izbjegnju hapšenje. U sarajevskim bolnicama liječenje je i zaštita znatan broj aktivista koji su bili uhapšeni, ranjeni ili im je prijetila neposredna opasnost.183) Nadalje, osim obučavanja lanova udarnih grupa u rukovanju oružjem, održavani su kursevi marksizma, prve pomoći, stranih jezika i sl.184) Od metala i tekstila izrađivane su petokrake zvijezde, a grupa lanica AFŽ-a sašila je više zastava koje su izvješene i nošene na manifestacijama u gradu 5. i 6. aprila 1945. godine i kasnije.185) Na svetonom dočeku oslobodilaca nastupao je i hor koji je prethodno uvježbao nekoliko borbenih pjesama.

Najrasprostranjenija i najmasovnija forma učenja i podrške narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu ostvarivana je putem Narodnooslobodilačkog fonda, poznatijeg pod popularnim nazivom »narodna pomoć«, čija je bogata kontinuelna tradicija sezala u predratno doba i direktno se nadovezivala na djelovanje partijske Crvene pomoći tokom 20-ih i 30-ih godina. Dublji smisao i praktični rad »narodne pomoći« nosio je u sebi zametak novih odnosa, koje je zastupala i uspostavljala narodnooslobodilačka borba i revolucija. Prvenstveno komunisti, kao i ostali aktivisti i simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta sami su davali i prikupljali novac, hranu, odjeću i obuću, sanitetski i drugi materijal koji je djelimično upućivan na slobodnu teritoriju, a pretežno akumuliran u fond solidarnosti i socijalnog staranja. Tim sredstvima pomagani su i izdržavani siromašni srodnici poginulih i aktivnih boraca i žrtava fašističkog terora. U izvještaju V. Perića od maja 1944. godine stoji: »Mjesec na ime potpora dijelimo nekoliko stotina hiljada kuna jer u Sarajevu ima masa porodica postradalih od fašističkog terora«.186) Ubrzo, naglim povećavanjem priloga, ta suma se popela na više miliona kuna i obimnija naturalna davanja, tako da je porodici na pomoć jednoj porodici potkraj 1944. godine iznosila 20000 do 50000 kuna, odnosno odgovarajuću količinu hrane i drugih neophodnih potrepiština.187) U jednom objavljenom poslijeratnom osvrtu naveden je podatak da je tim vidovima pomoći u Sarajevu bilo obuhvaćeno oko 1000 porodica.188) Nešto prikupljenog novca je trošeno i za kupovinu oružja i ostale neophodne nabavke.

Kao organski dio jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe i revolucije,

•••) Dil, FPK KPJ, br. 1821.

180) Dil, FPK KPJ, br. 3068.

181) Dil, FOK KPJS, br. 4386; Grupa lanova MK KPJ: Cit. sje. anje; Dil, MG, K-75: memoarski prilog Smilje i Alije Kurtović.

182) Ramadanović, dr. Hiba: »Učenje ljekara, apotekara i drugih zdravstvenih radnika u NOP-u«, SUR, tom 4. •

183) Grupa lanova MK KPJ: Cit. sje. anje; Durić, Anika: Cit. sje. anje.

184) Hajnrih, Cilika: Cit. prilog, SUR, tom 4.

185) Dil, FPK, KPJ, br. 3065.

186) »Sarajevski dnevnik«, br. 241. od 6. 4. 1946: »Organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu za vrijeme okupacije«; Filipović, Ibrahim: Cit. prilog, SUR, tom 4.

187) »Informativni priručnik u Bosni i Hercegovini«, br. 3-4, juli-avgust 1951, str. 111.

kompleksna i raznovrsna aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu, koja je predstavljala sintezu zajedničkog stvaralačkog napora svih njegovih prirodnika, razvijala se u izvanredno komplikovanim i teškim uslovima jer je neprekidno bila suočena sa blokom udruženih kontrarevolucionarnih snaga, napose sa mnogobrojnim profesionalnim okupatorskim i kvislinškim policijskim organima i konfidentima. Neprijatelj, ipak, nije ovdje u istovremenom periodu od kraja 1943. godine do oslobođenja nikada uspio ozbiljnije ugroziti narodnooslobodilački pokret, niti ga, makar privremeno, prisiliti da obustavi nastupanje. Istina, u međuvremenu — osobito posljednjih mjeseci 1943. godine i tokom druge polovine 1944. i početkom 1945. godine — žestoki nasrtaji njemačke i ustaške policije, uključujući i njihove pokušaje infiltracije među pripadnike pokreta, nanijeli su znatne gubitke KPJ i ostalim strukturama narodnooslobodilačkog pokreta, a prvenstveno SKOJ-a i aktivima antifašističke omladine, ali ni to nije moglo uzdrmati duboke i temeljne narodnooslobodilačke pokrete u gradu.

Kako je u tom pogledu izgledala situacija u pojedinim razdobljima riječito govore sačuvani prvorazredni dokumenti. U prvoj fazi ovog perioda, tj. u intervalu septembar-decembar 1943. godine, mahom zbog nesmotrenosti i nedovoljnog iskustva pojedinih aktivista, došlo je do hapšenja jedne veće grupe pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i, pored ostalih, dvojice istaknutijih partijskih funkcionera u gradu (Esad Ćengić i Agan Bostandžić). U pismu V. Perića iz prvih dana 1944. godine se još dodaje da se neprijatelj »u posljednje vrijeme služi svim mogućim sredstvima i trikovima da se uvođe u naše organizacije«. ¹⁷⁾ U njegovom izvještaju iz maja 1944. godine ukazuje se na poduzete mjere predostrožnosti, »jer neprijatelj na sve strane pokušava da provali u naše ilegalne organizacije«. ¹⁸⁾ Riječ je, uglavnom pojedina na hapšenja u prvom polugodištu 1944. godine ukazuju da su pomenuta nastojanja nacista i njihovih saradnika ostala bez vidnijih rezultata. Izuzetak čini prodor u partijsku i skojevsku organizaciju na Ilidži početkom juna 1944. godine, koji se, međutim, nije dalje širio. ¹⁹⁾

Naredna faza — kada su ostaci evropskog fašizma stajali pred totalnim slomom — nosila je u Sarajevu obilježja krajnje napetosti i žestokih borbi. Polovinom jula 1944. godine Mjesni komitet KPJ je obavještavao Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu: »Neprijatelj je više puta pokušavao da probije u naše organizacije. Ipak, do sada nismo imali veštih nezgoda. Naročito su okrutne metode Gestapoa i one bivaju zaista svakim danom sve gore prema ljudima kojih se dočepaju. U odnosu na gestapovski nalet uslovi rada su i teži od ranijeg vremena«. ²⁰⁾ U gradu su — kako kaže V. Perić — na dnevnom redu bile »svakodnevne racije, mobilizacija 1926-og godišta, šintersko hvatanje za njemačku vojsku...«. ²¹⁾ Narodnooslobodilački pokret je dalje vodio veliku politiku

¹⁷⁾ ASK BiH FOK KPJ istis, br. 324/1944.

¹⁸⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3065.

Imaju i u vidu njihovo izvorno značenje, u ovom radu sam izbjegavao upotrebu uobičajenog termina »ilegalni« i drugih izvedenica, jer smatram da ne odgovaraju karakteru narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenim područjima, budući da je cjelokupna narodnooslobodilačka borba i revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije od 1941. do 1945. godine faktički bila potpuno legalna. - N. Š.

¹⁹⁾ Dil, FOK KPJS, br. 5174.

²⁰⁾ Dil, FPK KPJ, br. 3285/1.

²¹⁾ AMR, br. 5763.

ofanzivu i odolijevao napadima neprijateljske policije. Izvještaj iz Sarajeva 15. avgusta 1944. godine je glasio: »Naše organizacije nisu u ovome razdoblju imale nijednoga krupnog udarca, iako je bivalo hapšenja i radilo se intenzivno.«²⁾ Osjetne promjene koje ubrzo zatim slijede Mjesni komitet KPJ je po etkom decembra 1944. godine ovako prikazao: » itav raznorodni policijski aparat i njemačkih i ustaških organizacija nastojao je u poslednja 2—3 mjeseca da provali u naše organizacije i da ih razbije. Teror je pojačan u znatnoj mjeri. Pravovremenim i energičnim mjerama ipak smo uspjeli, ne samo da onemogućimo razbijanje Pokreta, nego smo i razvili naš rad. Stradale su nam istina nekoliko omladinske organizacije, ali je se omladina ponovo podigla.«²⁰³⁾ Rezime tog osvrta je, dvadeset dana kasnije, u pismu V. Perića sekretaru Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug formulisan jednom rečenicom: »Mi smo imali nekoliko jačih udara sa strane policije, ali smo ipak uspjeli da sačuvamo sve osnovne organizacije.«²⁰⁴⁾

Potonji navodi tih dokumenata odnosili su se na seriju hapšenja u Sarajevu, koja je zahvatila nekoliko članova KPJ i više desetina aktivista u Direkciji željeznica, Tvornici duhana, bolnici, Direkciji pošta, kvartovskim organizacijama i domobranskim jedinicama, a prvenstveno neke jače punktove i pojedine pripadnike SKOJ-a i USAOJ-a.²⁰⁶⁾ Tokom te višemjesečne kampanje u zatvor su pala tri člana Mjesnog komiteta SKOJ-a, od kojih su Vlasta Bukovac i Milena Mitrović odvedene u koncentracioni logor i ubijene, dok se Ferdo Šuh — prethodno osuđen na smrt — uspio u posljednji momenat, u Zagrebu, spasiti bjekstvom iz zatvora.²⁰⁶⁾ Da bi se zaštitila od ušestralih racija i dobila u nastalim uslovima povoljnije mogućnosti za djelovanje, veća grupa omladinaca sa dijelom Mjesnog komiteta SKOJ-a bila je po odluci partijskog rukovodstva uključena u određene domobranske jedinice na teritoriji Sarajeva.²⁰⁷⁾ Pošto im je vojno redarstvo poslije izvjesnog vremena ušlo u trag, oni su nakon pružanja otpora agentima i izvršenih diverzija u kasarni, sa još nekoliko aktivista, krajem novembra 1944. godine, krenuli ka oslobojenoj teritoriji. Usput su upali u zasjedu muslimanske milicije koja je dvadeset dvojicu iz te skupine uhvatila i predala ustašama.²⁰⁶⁾ Iznimno, i oni i propagandisti koji gest, ustaše su polovinom decembra 1944. godine iz zatvora Župske redarstvene oblasti, pod pritiskom javnosti, uslovno pustili manju grupu sarajevskih učenika i učenika koje su mjesec dana ranije uhapsili zbog učešća u narodnooslobodilačkom pokretu.²⁰⁹⁾

Žestoke represalije neprijatelja nastavljene su po etkom 1945. godine, da posljednjih, približno pedeset dana nacističko-ustaškog režima u Sarajevu dosegnu vrhunac i poprime karakter pogroma i najbrutalnijeg terora širokih razmjera.

¹⁾) isto.

²⁾) Dil, FOK KPJ IsB, br. 4301.

³⁾) Dil, FOK KPJS, br. 4454.

⁴⁾) Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobojenje«, br. 6023, od 11. 3. 1965; Grupa članova MK KPJ: Cit. sje. anje; Džinović, Safet: Cit. sje. anje; Hadžiomerović, Meho: Cit. sje. anje.

⁵⁾) Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobojenje«, br. 6023. od 11. 3. 1965. i br. 6028. od 16. 3. 1965; Grupa članova MK KPJ: Cit. sje. anje; Šuh, Ferdo: Cit. memoarski prilog.

⁶⁾) Mrkonjić, Fuad: Cit. članak, »Oslobojenje«, br. 6024. od 13. 3. 1965; Grupa članova MK KPJ: Cit. sje. anje; Durić, Anika: Cit. sje. anje.

⁷⁾) Mrkonjić, Fuad: Cit. članak »Oslobojenje«, br. 6029. od 17. 3. 1965; Grupa članova MK KPJ: Cit. sje. anje.

⁸⁾) NL, br. 1104. od 16. 12. 1944.

posljednja faza okupatorsko-ustaške vladavine i borba za oslobodjenje Sarajeva

Od juna 1944. godine, kada je anglo-američka vojska, poslije dugih priprema operacije »Overlord«, izvršila iskrcavanje na francuskoj obali Atlantika i na talijanskom ratištu, savladavši konačno utvrđene njemačke položaje kod Monte Kasina, ušla u Rim, a Crvena armija prodirala prema Poljskoj i Rumuniji, te svojim prisustvom krajem avgusta i početkom septembra omogućila zbacivanje fašističkih režima u Bukureštu i Sofiji, kao neizbježne katastrofe Trećeg Rajha i njegovih preostalih malobrojnih saveznika se ubrzano približavao. Skori slom njemačkog okupatora i njegovih satelita se osobito očitovao na jugoslavenskom području. Sredinom 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije — koja je imala 40 divizija, odnosno 11 korpusa i više samostalnih brigada i manjih jedinica, vlastitu mornaricu i borbenu avijaciju sa ukupno oko 350000 naoružanih boraca i predstavljala samostalnu i međunarodno priznatu armiju, tada po brojnoj snazi četvrtu oružanu silu u antifašističkoj koaliciji — definitivno je preuzimala strategijsku inicijativu. Nakon neuspjeha sedme neprijateljske ofanzive i upućivanja krupnijih jedinica NOVJ u Srbiju u proljeće i ljeto 1944. godine, praktično je započelo konačno protjerivanje, zapravo uništenje njemačkih i kvislinških formacija na jugoslavenskom tlu. Razbijaju i okupatorske, etničke, nedijeljene i ostale kolaboracionističke vojne, političke i upravne organizacije u Srbiji i Makedoniji, znatno narasle snage NOVJ i svih drugih sastavnih elemenata narodnooslobodilačkog pokreta ostvarivale su punu kontrolu nad tim područjima i, pored ostalog, onemogućavaju grupu njemačkih armija »E«, u kojoj su od 350000 vojnika, da se iz Grčke i Albanije povlači i saobraćajnicama duž moravsko-varždarske doline. Umjesto tim komunikacijama, trupe general-pukovnika Lera, u pratnji svojih kvislinga, morale su se, uz velike napore i gubitke, probijati na sjever i sjeverozapad, kroz Sandžak i Bosnu. Na tom pravcu njihovog kretanja bilo je i Sarajevo.

Grupa divizija NOVJ u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije iz sastava Trećeg ukrajinskog fronta oslobodila je 20. oktobra 1944. godine Beograd. Tokom sljedećeg mjeseca oslobođena je cijela Vardarska Makedonija i Kosovo. Početkom januara 1945. godine bila je oslobođena cijela Srbija, pa trupe NOVJ prelaze Savu i uspostavljaju front u Sremu. U međuvremenu su oslobođene Crna Gora i Dalmacija, a do polovine februara 1945. godine i pretežan dio Hercegovine sa Mostarom, te u centralnoj Bosni Travnik i neka druga mjesta. U zapadnim i središnjim područjima Jugoslavije, duboko u neprijateljskoj pozadini fronta koji se formirao od Drave do Jadranskog mora djelovalo je šest korpusa NOVJ, koji su držali znatne slobodne teritorije. Ove i mnoge druge pobjede i uspjesi NOVJ i cjelokupnog narodnooslobodilačkog pokreta širom Jugoslavije u to vrijeme presudno su uticali na situaciju u ovoj zemlji. Vojni i politički rezultati, napose posljedice tih zbivanja na osoban način su dolazili do izražaja u još neoslobođenim krajevima, među kojima je spadalo i Sarajevo.

Tokom nekoliko mjeseci pred oslobodjenje Sarajeva je bilo dio istorijske pozornice na kojoj se zbivala haotična agonija i propast nacističko-ustaškog poretka i cjelokupne kontrarevolucije. Na izmaku 1944. godine i prvih dana 1945. godine kroz grad su prolazile posljednje kolone desetkovane Grupe njemačkih armija »E« iji se komandant general-pukovnik Aleksander Ler sa štabom zadržavao ovdje izvjesno vrijeme. Okupatori su pustošili, demontirali i odnosili mašine iz fabrika, rekvirirali posljednje zalihe namirnica i čak ispraznili

banke, tako da nije ostalo novca ni za plate radnicima i namještenicima.²¹⁰⁾ Njemački zapovjednik odbrane grada Sarajeva izdao je proglas u kome se najoštrijim kaznama prijeti napadačima na naciste, kućarima, izvršiocima sabotaža i njihovim saradnicima.²¹¹⁾ Povlače se i se s Nijemcima, u grad su tada nagrnuli raznovrsni kolaboracionisti, među kojima su bile i kvislinške »vlade« iz Albanije i Crne Gore.²¹²⁾ Potu eni i protjerani iz Srbije i Crne Gore, etnici sa tih i drugih oslobođenih jugoslovenskih područja su se potkraj 1944. i u januaru 1945. godine okupljali u sjeveroistočnoj Bosni, pretrpjevši i tu, u međuvremenu, težak poraz prilikom neuspjelog pokušaja da zauzmu Tuzlu koju su sredinom septembra 1944. godine snage NOVJ definitivno oslobodile i odlučno branile. D. Mihailović, koji je na prelazu iz 1944. u 1945. godinu oko tri mjeseca boravio u široj i neposrednoj okolini Sarajeva i za to vrijeme ličnim angažovanjem i osobito preko G. Borote produbljivao kolaboraciju sa okupatorom, nije više bio u stanju da obuzda paniku, neposlušnost i sva eni me u svojim najbližim saradnicima, niti da zaustavi rasulo ostataka etničke vojske. Izići je pretežan dio zajedno sa njemačkim i drugim kvislinškim trupama bježao pod pritiskom Jugoslovenske armije u zapadne predjele Jugoslavije, potom u Austriju i Italiju.²¹³⁾ Panika je zavládala i me u ustašama. Njihovi funkcioneri su od januara 1945. godine, po službenom odobrenju, ubrzano evakuisali porodice i opljanku pokretnu imovinu.²¹⁴⁾ Vršena je prisilna regrutacija 17-togodišnjaka i reorganizacija rastrojene i desetkovane vojske Nezavisne Države Hrvatske u duhu najnovije Pavelićeve naredbe da »svi dijelovi hrvatskih oružanih snaga i Poglavnikovih tjelesnih sdruženja ine nerazdijeljivu cjelinu«. ²¹⁵⁾ U Sarajevo su preseljavana sjedišta kvislinških ustanova sa područja Hercegovine i drugih oslobođenih krajeva. Iz Sandžaka su došli ostaci milicije pod komandom Sulejmana Pašarića koje je Pavelić dao u pukovnika i ovlaštenje da ovdje — pod geslom »Smrt komunizmu!« — na silu mobilizuje izbjeglice u novoformiranu »Sandžaku vojnicu«. ²¹⁶⁾

Ponašanje okupatora i kvislinga je odavalo činjenicu da su njihovi redovi bili rastrojeni vojnim porazima, metežom, demoralizacijom i defetizmom.

Polovinom februara 1945. godine, kada je i sam Hitler već shvatao da zbog razvoja vojno-političke situacije u jugoistočnoj Evropi, napose na jugoslovenskom ratištu, njegova vojska mora napustiti sarajevsku teritoriju, u Sarajevo je sa brojnom pratnjom okorjelih zlikovaca prispio ustaški pukovnik Vjekoslav

²¹⁰⁾ AVII, FNOR, br. 17-2 K. 24, br. 12-2-2 K. 395, br. 2-6-5 K. 460, br. 2-20-5 K. 460, br. 28-1-5 K. 854/A; »Oslobođenje«, br. 23. od 20. 2. 1945.

²¹¹⁾ NL, br. 1104, od 16. 12. 1944: »Proglas Njemačkog zapovjednika odbrane grada Sarajeva«.

²¹²⁾ AVII, FNOR, br. 2-39-5 K. 460, br. 7-171-5 K. 461/A, br. 28-1-9 K. 854/A; NL, br. 1131. od 20. 1. 1945.

²¹³⁾ AVII, FNOR, br. 2-39-5 K. 460, br. 7-172-5 K. 461/A i br. 28-1-9 K. 854/A; Tomasević Jozo: »Etnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945«, Liber, Zagreb, 1979, str. 380-386. i 389-395; Preša Savo: Cit. prilog, SUR, tom 4.

Jedna od etničkih kolona sa D. Mihailovićem, koja se odvojila od glavnine i kretala zaobilaznim putevima kroz Bosnu preko Bitovnje, Treskavice i Zelengore, u namjeri da se prebaci u Srbiju, bila je u nekoliko većih okršaja i bojeva, od 1. do 18. marta 1945. godine, potpuno uništena. — Vurić i Blažić: »Uništenje ostataka etničke vojske u Bosni«, zbornik »Isto na Bosna u NOB-i«, knj. 2, Beograd 1971, str. 708-712.

•) AVII, FNOR, br. 2-37-5 K. 460

²¹⁴⁾ NL, br. 1131 od 20. 1. 1945. i br. 1155 od 17. 2. 1945.

•) AVII, FNOR, br. 1-9-4 K. 1954: NL, br. 1178 od 15. 3. 1945. i br. 1185 od 24. 3. 1945.

Maks **Lutjuri** .²¹⁷⁾ Kao specijalni opunomoćnik Pavla, on je odmah po njegovim naređenjima koje su trebale da zaustave brzo napredovanje Narodnooslobodilačke vojske iz Hercegovine i da stabilizuju ustaški režim u gradu gdje — po **Luburi evom** kazivanju — »sve vrije«. Iz njegovog pisma, koje je, po **svemu** sudeći, nastalo polovinom marta 1945. godine, ne bi se moglo zaključiti da je vjerovao u uspjeh svoje vojno-političke misije, ali je o izglednoj udovijestnom mržnjom i najnižim nagonima beskrupuloznog ubice.²¹⁾ Široj sarajevskoj javnosti se indirektno predstavio na sastanku zvanica u prostorijama »Gradskog podruma«, 24. februara 1945. godine, govorom koji je najavljivao bezobzirne represalije.²¹⁾ Prigrabivši svu ustašku vlast u gradu, »Stožer pukovnika Maksa Luburića« postao je nosilac, organizator i podstrekač stravičnog terora. Luburićev bliski saradnik bojnik Dragutin Krema, zapovjednik Redarstva oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske u Sarajevu, uputio je 6. marta 1945. godine ultimativno naređenje građanima da najkasnije za deset dana prijave sva lica koja su davala priloge za narodnooslobodilački pokret. Prekršioce je čekala smrtna kazna.²²⁰⁾ U Kreminim uzaludnim opomenama da je postavljeni rok pri kraju, na jednom mjestu se kaže da u Sarajevu »partizani imaju svoje ljude svugdje«. ²²¹⁾ Prema zvaničnim aktima, gotovo uporedo — od 5. do zaključno 26. marta 1945. godine — novoimenovani »Priekratni sud stožera pukovnika Luburića — Sarajevo« održao je seriju od trinaest monstruoznih procesa čiji ishod je nekoliko dana kasnije objavljen na posebnim afišama i u novinama. Od 85 optuženih lica, 31 je strijeljano, a ostalima su izrečene vremenske kazne.²²²⁾ Faktički gotovo niko od njih nije izbjegao smrt. No u 27-28. marta 1945. godine, javno je u dvorcu na Marijin-dvoru obješeno 55 osoba. Taj zločin je bio popraćen novinskim saopštenjem i prigodnim proglasom »Ustašama i domobranima!« koji se završavao uzvikom »Živio Poglavnik!«²²³⁾ Poslije se ispostavilo da su mnoge ljude, čija se imena nisu nalazila na zvanično objavljenim spiskovima, ustaše mučile i ubile na najsvirepiji način u vili »Volkert« (Berković), u Skenderijji ulici, i na drugim mjestima, sve do Luburićevog bjekstva iz Sarajeva neposredno uoči oslobođenja.²²⁴⁾ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača federalne Bosne i Hercegovine je detaljnim provjeravanjem ustanovila ukupno 323 žrtve Luburićeve »krvave tiranije« u Sarajevu od 18. februara do 4. aprila 1945. godine.²²⁵⁾

Dok je ovaj masakr trajao, jedinice II, III i V korpusa Jugoslovenske armije — kako se od 1. marta 1945. godine zvala oružana sila Demokratske Federativne Jugoslavije — pod komandom zajedničkog Operativnog štaba (obrazovan 17. marta 1945) ovih formacija, sa uspjehom su, u sklopu proljetne ofanzive za

²¹⁾ AVII, FNOR. br. 27-2-4 K. 409; NL. br. 1162 od 26. 2. 1945.

²²⁾ Nedatirano pismo V. Luburića iz Sarajeva (vjerovatno nastalo sredinom marta 1945. godine — Š. N.) — Arhiv Bosne i Hercegovine — Sarajevo, kseroks — kopija, neregistrovano.

²³⁾ NL, br. 1162. od 26. 2. 1945. i br. 1163. od 27. 2. 1945.

²⁴⁾ NL, br. 1169. od 6. 3. 1945.

²⁵⁾ NL, br. 1178. od 15. 3. 1945.

²⁶⁾ IAS, ZP, C-271; NL, br. 1192. od 3. 4. 1945.

²⁷⁾ IAS, ZP, C-305/63; NL, br. 1188. od 28. 3. 1945.

²⁸⁾ »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945, br. 31. od 13. 4. 1945. i br. 32. od 14. 4. 1945.; »Sarajevski dnevnik«, br. 241. od 6. 4. 1946.

²⁹⁾ Arhiv Republikekog sekretarijata unutrašnjih poslova SRBiH, Odluka Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Federalne Bosne i Hercegovine, br. 244. od 25. 5. 1946.

kona no oslobo enje zemlje, izvodile sarajevsku operaciju. Savla uju i žilav otpor blizu 38000 neprijateljskih vojnika u široj sarajevskoj regiji pre nika preko 70 km, one su se sa više strana približavale gradu, a forsiranjem rijeke Bosne kod Kaknja 29-30. marta 1945. godine presjekle Nijemcima i ustašama odstupnicu dolinom Bosne.²²⁸) Dan ranije po eo je energi an napad na isturene klju - ne položaje spoljnog odbrambenog pojasa Sarajeva na Romaniji i na Ivan-sedlu. Prema zamisli njema kih generala, koja je razra ena polovinom februara 1945. godine, u zoni neposredne odbrane bile su predvi ene tri linije u vidu koncentri nih krugova, s tim što se posljednji unutrašnji prsten oslanjao na bunkere i utvr ene objekte u samom centru grada.²²⁷) Taj plan je morao pretrpjeti korekcije ve stoga što je dospio u ruke vodstva narodnooslobodila kog pokreta Sarajeva i odmah dostavljen zainteresovanim komandama Jugoslovenske armije. Osjeaju i prisustvo i aktivnost snažnog narodnooslobodila kog pokreta u gradu, visoki njema ki oficiri su uvi ali da im prijete ozbiljna opasnost i iz zale a. U njihovim povjerljivim dokumentima govorilo se o realnoj mogu - nosti »ustanka u Sarajevu«.²²¹)

Zaista, tijesno koordiniraju i svoju djelatnost sa teku im operacijama Jugoslovenske armije, narodnooslobodila ki pokret u gradu je tada bio u potpuno mobilnom stanju. Ranije utvr eni program aktivnosti u ovakvoj situaciji je dopunjen i detaljno preciziran. Za njegovo sprovo enje pri Mjesnom komitetu KPJ je obrazovan Operativni štab sa nižim komandnim centrima po preduze ima, ustanovama, gradskim rejonima i svim ostalim uporištima.²²⁸) Bobene grupe su naoružane i raspore ene na unaprijed fiksirane ta ke otpora, odnosno pozicije za napad, koje su pokrivale gotovo itav prostor grada i bliže periferije. Prvostepena obaveza je bila onemogu iti namjeru neprijatelja da uništi vitalne objekte i druga dobra u gradu. Putem radio-stanice je primljeno nare enje: »Sa uvajte objekte: elektri nu centralu, poštu. Organizujte odbranu objekata. Ne dajte da se unište archive.«²³⁰) Osim te zaštitne funkcije i u eš a u uli nim borbama, otkrivanju i likvidaciji pojedinih njema kih i ustaških utvr enja, te razoružavanju i zarobljavanju njihovih skupina, pripadnici narodnooslobodila - kog pokreta su organizovali kurirsku, vodi ku i patrolnu službu, pripremili prihvatilišta za ranjenike i punktove za snabdijevanje, brinuli se za sve ani do ek i smještaj jedinica Jugoslovenske armije itd.²³¹)

Petog aprila 1945. godine, kada su jedinice Jugoslovenske armije stigle nadomak grada, ritam finalnih doga aja istorijske prekretnice se naglo ubrzavao. Udarne grupe na Vratniku, uz pomo narodnooslobodila kom pokretu naklonjenih dijelova muslimanske milicije i aktivista u gradskoj straži, toga dana poslijepodne, prvo su sprije ile odred Nijemaca da zauzme položaje na starim zidinama, a poslije su razbile formaciju od oko 200 okupatorskih vojnika.²³²)

*•) Kosori , Pero: »Oslobo enje Sarajeva«, zbornik »Isto na Bosna u NOB-i«, knj. 2, str. 696 - 697; Uzelac - Kreso: Cit. lanak, »Oslobo enje«, br. 9631. od 28. 3. 1975. i br. 9634. od 31. 6. 1975.

**) AVII, FNOR, br. 1-2-4 K. 1254; Kosori , Pero: Cit. lanak, str. 695; Uzelac - Kreso: Cit. lanak, »Oslobo enje«, br. 9632. od 29. 3. 1975.

*•) Uzelac - Kreso: Cit. lanak, »Oslobo enje«, br. 9631. od 28. 3. 1975.

**) Isto, br. 9642. od 9. 4. 1975, Grupa lanova MK KPJ: Cit. sje anje.

**) »Oslobo enje«, br. 14. od 7. 4. 1946.

**) Uzelac - Kreso: Cit. lanak, »Oslobo enje«, br. 9642. od 9. 4. 1975.

**) »Oslobo enje«, br. 30. od 12. 4. 1945; Uzelac - Kreso: Isto.

Oko 17-30 sati iz pravca Vasina Hana prispjela je prethodnica, pa glavina 27. isto nobosanske divizije Jugoslavenske armije, koja je oslobodila taj dio grada do Baš aršije i nastavila dalje napredovanje.²³³⁾ Pripadnici narodnooslobodila - kog pokreta na Hridu i Bistriku u toku dana su zaposjeli pomoćnu električnu centralu, željezničku stanicu, vijadukte i blok zgrada Trećeg domobranskog zbora.²⁴⁾ Glavna kolona 37. sandžačke divizije Jugoslavenske armije spustila se sa Trebevića, u ovaj kvart. Međutim, noć u 5-6. aprila ovuda se povlačio ostatak njemačkog 334. puka koga su od Pala gonile snage 3. proleterske sandžačke brigade. Nijemci su se uz pomoć tenkova, poslije žestokih sukoba, probili na desnu obalu Miljacke, gdje je bio i glavni koridor odstupanja razbijene zaštitnice njihove 181. divizije. U borbama oko Vijećnice i dalje na glavnom potezu do Marijin-dvora u estvovala su jedinice 27. i 38. divizije Jugoslavenske armije. Duž te saobraćajnice, osobito oko Glavne pošte i Električne centrale, kao i pred Pozorištem, Tvornicom duhana i još nekim zgradama udarne grupe su 5. aprila imale najveće okršaje sa neprijateljem koji je u nekoliko navrata jurišao na ove objekte u namjeri da ih minira.²⁵⁾ I u ostalim dijelovima grada petorke i drugi aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su izvršili preuzete zadatke.

Ujutro 6. aprila bile su savladane ili protjerane i posljednje okupatorske i kvislinške trupe. Sarajevo je oduševljeno slavilo pobjedu i slobodu koju su izvojevali pripadnici svih naroda i narodnosti Jugoslavije, svrstani u jedinice II, III i V korpusa Jugoslavenske armije, udarne grupe — petorke i sve ostale organizacije narodnooslobodilačkog pokreta ovoga grada. Povodom oslobođenja Sarajeva, Vrhovni komandant Jugoslavenske armije maršal Jugoslavije Josip Broz Tito izdao je posebnu zapovijest kojom objavljuje ovu veliku pobjedu i pohvaljuje njene aktere.²⁶⁾ Tim saopštenjem akcentiran je značaj ovog događaja, koji je snažno odjeknuo u cijeloj zemlji. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je takođe javno, putem specijalnog komünikea, izrazilo priznanje i zahvalnost »Oslobodiocima Sarajeva — borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima II, III i V korpusa i 29. divizije.«²³⁷⁾

Nastavljaju i odmah dalje gonjenje neprijatelja, jedinice Jugoslavenske armije su do polovine aprila oslobodile Zenicu, Žepče, Zavidoviće i Maglaj, a ubrzo i druge dijelove teritorije u dolini rijeke Bosne, uništivši pritom sjeverno od Doboja i grupaciju četnika iz Posavine.

Tin dana oko 10.000 stanovnika Sarajeva i okoline, mahom mladi ljudi i djevojaka, uključujući se u Jugoslavensku armiju i učestvovali u njenim daljnjim borbama za konačno oslobođenje cijele zemlje, koje su uspješno završene 15. maja 1945. godine.²³¹⁾ U ovim završnim ratnim operacijama, napose u žestokim bitkama kod Karlovca, palo je, pored ostalih, i nekoliko desetina tih novih boraca Jugoslavenske armije. Time se — prema najnovijim popisima — ukupan broj poginulih boraca iz Sarajeva tokom četvorogodišnjeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije (1941-1945) popeo na 1890.²³¹⁾

»") AVII, FNOR, br. 12-2-22 K. 1111.

"") Kao napomena 232.

*") »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945; Grupa članova MK KPJ; Cit. sje. anje.

"") »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945.

"") Isto.

"") »Sarajevski dnevnik«, br. 241. od 6. 4. 1946.

*") IAS, ZMSUR, br. 936/IV: rezultati ankete Gradskog odbora - Sarajevo, SUBNOR BiH, prilog 1.

Svi najvažniji objekti u gradu su sačuvani, tako da se život mogao normalno odvijati. Iako je prije i pokušaj grupe ustaša da iz Zemaljskog muzeja odnesu biblioteku Balkanološkog instituta, bogatu numizmatiku i zbirku i druge historijske vrijednosti.²⁴⁰⁾ Neprijatelju je pošlo za rukom da uništi samo štampariju bivšeg lista »Jugoslovenska pošta«, zgradu II muške gimnazije i skladište eksploziva na Humu, a Tvornicu duhana, iz koje je od februara 1945. godine odvlačeno postrojenja i sirovine, ustaše su uoči oslobođenja djelimično opljačkali, minirali i zapalili. Međutim, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta i vatrogasci uspjeli su u toku borbi lokalizovati požar i spasiti velike količine duhana i hitavo odjeljenje za pakovanje cigareta.²⁴¹⁾ Manja oštećenja je pretrpjela Fabrika »Ključ« i još neki privredni pogoni.

Petog aprila oko ponoći i Vladimira Perića i Valtera, koji je vodio Gradski operativni štab i cjelokupnu aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu, raznijela je minobacačka granata u Brankovoj ulici, kada je nakon obilaska Glavne pošte i Električne centrale pošao ka zapaljenoj Tvornici duhana.²⁴²⁾ U borbama za oslobođenje Sarajeva, iz jedinica II, III i V korpusa Jugoslovenske armije palo je više od 650 boraca i starješina, a od pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u samom gradu, prema nepotpunim podacima, pored sekretara MK V. Perića, poginuli su: Ilija Alibegović, Mensur Alijević, Vlado Andrić, Bogdan Banović, Vlado Beribaka, Mustafa Polpa, Mehmedalija Čafić, Galib Fešta, Šmer Hatizbegović, Menmed Kalamujić, Ismet Krkbešević, Muhamed Kustura, Fuad Midžić, Rudolf Preljčić, Muhamed Šutković, Angelo Tavorzi, Roman Žagar i još tri neidentifikovana lica.²⁴³⁾ U toku sarajevske vojne operacije neprijatelju su nanijeti veliki gubici: oko 5700 mrtvih i 6000 zarobljenih, a uništena je i zaplijenjena znatna količina ratnog materijala.²⁴⁴⁾

Neposredno nakon oslobođenja, u Sarajevu je počeo intenzivno da pulziraju novi život. Nastupaju razna zbivanja, usmjerena ka korjenitim preobražajima, bila su u znatnoj mjeri opredijeljena njenicom da je glavni grad Federalne Bosne i Hercegovine i praktično postao centar te mlade države. Na tempo političkih kretanja, dogradnju ustanova i organizacija, zamah obnove u takmičarskom duhu i opštu atmosferu ovdje uticao je priliv izraslih borbenih kadrova, naročito povratak i angažovanje Sarajlija koji su kao pokretači i ustanka i vršioći odgovornih funkcija u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji stekli bogato iskustvo i ugled.

Već 8. aprila prije nego je u gradu prvi masovni zbor na kome je bilo oko 50000 ljudi.²⁴⁵⁾ Ta vijest je objavljena na naslovnoj stranici 30. broja lista »Oslobođenje«, koji se od 12. aprila 1945. godine izdavao i štampao u Sarajevu. Ra-

») »Oslobođenje«, br. 45. od 9. 5. 1945.

») »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945. i br. 38. od 25. 4. 1945.

») »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945.

Biografija V. Perića, koju je napisao Dane Olbina, objavljena je u ediciji »Sarajevo u revoluciji«, tom 3, str. 798-811.

») Kosori, Pero: Cit. Lanak, str. 699; Vojna enciklopedija, drugo izdanje, knj. 8, Beograd, 1974, str. 396; »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945; »Sarajevski dnevnik«, br. 241. od 6. 4. 1946; Dževad Softić, O aktivnosti udarnih grupa u gradu, SUR, tom 9, str.

44) Kosori, Pero: Cit. Lanak, str. 699; Vojna enciklopedija, drugo izdanje, knj. 8 str. 396

•) »Oslobođenje«, br. 30. od 12. 4. 1945.

dio-stanica je proradila 10. aprila, a na prvomajske praznike po elo je svakodnevno emitovanje višesatnog programa.²⁴¹⁾

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je došlo iz Jajca 15. aprila i sutradan donijelo odluku o sazivu Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, koje se tokom sesije 26-28. aprila konstituisalo u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine sa 220 poslanika i izabralo prvu Narodnu vladu Bosne i Hercegovine sa Rodoljubom Olakovićem na čelu.²⁴⁷⁾ U Sarajevo je prenijeto sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i Izvršnog odbora Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine. Krajem aprila formiran je Zemaljski akcioni odbor Jedinštenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, početkom maja, uz učešće preko 1800 delegata, održan je Osnivački kongres USAOBiH-a, a mjesec dana kasnije i Prvi kongres AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu.²⁴¹⁾

Istodobno, izmijenjenim poratnim uslovima je prilagođavana struktura i način rada organa i organizacija na gradskom nivou. Rekonstruisani su komiteti KPJ i SKOJ-a. Na prijedlog ratnog mjesnog odbora NOF, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je 19. aprila 1945. godine imenovalo Gradski narodnooslobodilački odbor od 28 članova, za čiji predsjednik je postavljen Husein Brkić.²⁴¹⁾ Nakon nekoliko pripremnih sastanaka, na široj konferenciji predstavnika omladine grada, 18. aprila izabran je privremeni Gradski odbor USAOJ-a.²⁵⁰⁾ Slijedećim postupkom, dva dana ranije, obrazovan je Inicijativni odbor AFŽ za grad Sarajevo i 22. aprila Gradski akcioni odbor Jedinštenih sindikata.²⁵¹⁾ Društveno-političke organizacije, stičući sve veći broj aktivnih članova, brzo su se na novim temeljima ratne baštine razgranjavale po rejonima, kvartovima, preduzećima, ustanovama i školama. Pregalaštvom se postizalo i ono što je prema normativima udžbeni ke ekonomije izgledalo nemoguće, jer plima masovnog entuzijazma nije znala za prepreke i alternative.

Bili su to događaji revolucionarnog kontinuiteta koji su spajali ratni i poslijeratni period - dva velika poglavlja istorije Sarajeva.

**) »Oslobojenje«, br. 41. od 1. 5. 1945. i br. 9646. od 12. 4. 1975.

²⁴¹⁾ »Oslobojenje«, br. 33. od 16. 4. 1945; ZAVNOBiH - dokumenti, knj. II- str. 321-322, 484, 487-489. i 491 -492.

^{14c)} »Oslobojenje«, br. 41. od 1. 5. 1945, br. 44. od 7. 5. 1945, br. 61. od 8. 6. 1945. i br. 63. od 11. 6. 1945.

*") ZAVNOBiH - dokumenti, knj. II- str. 328 -329; »Oslobojenje«, br. 36. od 21. 4. 1945.

""») »Rije antifašističke bosansko-hercegovačke omladine« — Sarajevo, br. 11. od 10. 4. 1945; »Omladinska rije« — Sarajevo, br. 12. od 19. 4. 1945.

""») »Oslobojenje«. br. 34. od 17. 4. 1945. i br. 37. od 23. 4. 1945.

MIODRAG ANKOVI

PRVO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a - PRELOMNI DOGAĐAJI U RAZVOJU NOP-a

U novembarskim danima 1943. godine odigrala su se na tlu Bosne i Hercegovine dva historijska događaja koja označavaju prelomnu tačku u razvoju narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. To su Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održano u noćima 25. na 26. novembra, i Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), održano u noćima 29. na 30. novembra. Oba ova događaja, svaki na poseban način, izražavaju suštinu demokratskih i revolucionarnih promjena, kao i ciljeva koje su napredne revolucionarne snage postavile pred sebe već od prvih dana ustanka 1941. godine. Komunistička partija Jugoslavije je zapravo viziju stvaranja nove Jugoslavije najavljivala i prije rata, u vrijeme kada se nad zemlju nadvila opasnost od fašizma i kada je u borbi protiv reakcionarnih režima Kraljevine Jugoslavije isticala zahtjeve za demokratizaciju zemlje, za narodnu vladu, za uspostavljanje takvog oblika vlasti koji će narodima i narodnostima Jugoslavije obezbijediti najosnovnija nacionalna i socijalna prava. U tom smislu je KPJ, kao jedina snaga koja je dosljedno ostala uz radničku klasu i narode Jugoslavije, prihvatila na svoja plećna organizaciju borbe protiv okupatora od prvih dana okupacije i odgovornost za tako smion poduhvat, vjeruju i da će narodi Jugoslavije poći u tu odlučnu borbu.

Dalekosežne odluke ovih zasjedanja predstavnika naroda BiH odnosno Jugoslavije, delegiranih iz raznih struktura narodnooslobodilačkog pokreta, koji su već tada bili provjereni u vatri oružane borbe i imali za sobom velike vojne i političke rezultate, predstavljale su temelje svega što je pokret postavio sebi kao krajnji cilj borbe, odnosno kao viziju pobjedonosne revolucije i uspostavljanja nove demokratske federativne Jugoslavije.

Sve ono što je sadržano u Rezoluciji I zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka II zasjedanja AVNOJ-a nije samo odražavalo politiku trenutak i vrijeme u kojim se zasjedanja održavaju nego su ta dokumenta predstavljala osnov za svu politiku i vojnu aktivnost do oslobođenja zemlje, a i u periodu poslijeratne socijalističke izgradnje. I danas se politička praksa vraća na ove sadržaje trajnih vrijednosti, pozivaju se na njih u borbi za jačanje i vrstinu jedinstva naroda i narodnosti BiH i Jugoslavije.

Idejne poruke ovih zasjedanja, održanih u vrijeme dok je još veći dio Evrope pod nacističkom vlasti, nisu velike samo za naše narode nego su imale široki odjek i van Jugoslavije, u antifašističkoj koaliciji, jer su ukazivale na mogućnost uspješne borbe protiv mrane fašističke sile. To je borbi naših naroda i Narodnooslobodilačkog vojski pod rukovodstvom izvanrednog revolucionarnog stratega, druga Tita, donijelo slavu, pribavilo poštovanje i neprestano povećavalo podršku demokratske javnosti svijeta. Veliki vojni uspjesi NOV i POJ, kao i činjenica da je ona na tlu Jugoslavije vezivala veliki broj fašističkih divizija, neminovno su opredijelili članice antihitlerovske koalicije da priznaju tu realnost, da priznaju NOV i POJ kao partnera u ratu na koga se mogu osloniti, pa se stoga odlučuju da mu pruže i odgovaraju u materijalnu pomoć.

Sa "stanovišta borbe naroda Bosne i Hercegovine, rješenja najavljena u Rezoluciji I zasjedanja ZAVNOBiH-a predstavljaju veliku prekretnicu u njihovoj istoriji, jer poslije vjekovnog ropstva pod Turskom i Austro-Ugarskom, te podređenog položaja u Kraljevini Jugoslaviji, uspostavljaju državnost BiH koja će u okviru nove Jugoslavije biti jedna od šest ravnopravnih federalnih jedinica. To je bila tekovina oružane borbe u kojoj su narodi BiH, Srbi, Muslimani i Hrvati, ubjedljivo iskazali svoja opredjeljenja da zajedno izgrade budućnost Bosne i Hercegovine. Time su se jednom za svagda suprotstavili svim svojatanjima i buržoaskim pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu, posebno sa lažnim parolama o tzv. autonomiji koju su zagovarali reakcionarni krugovi u redovima muslimanskog naroda.

Odluke ovih istorijskih skupština naroda BiH i Jugoslavije dejsstvovala su snagom svojih suštinskih ideja koje su kao plima prodirale u sve krajeve naše zemlje i odražavale vjekovnu težnju naših naroda za slobodom. Brzina kojom su te odluke dospjevale u narod bila je, za ratne prilike, za uvažavajuća. Organi i organizacije narodnooslobodilačkog pokreta dali su se svom snagom u akciju da ih popularišu, da ih objasne, da dospiju do svakog poštenog čovjeka. Na oslobođenoj teritoriji, u jedinicama NOV i POJ, kao i na još neoslobođenoj teritoriji odluke su odjeknule i bile prihvaćene kao put ka slobodi – protjerivanju okupatora i njegovih slugu i kao putokaz za budućnost. Njihovom širenju znatno su doprinijele i savezničke radio-stanice. Ni sama kvislinška štampa ih nije mogla prenebreknuti, jer su one svojom političkom težinom udarale neposredno po svim vidovima njihove demagogije i antikomunističke propagande.

Uslovi za konstituisanje ZAVNOBiH-a sazrijevali su uporedo sa snaženjem novih organa vlasti - narodnooslobodilačkih odbora. Krajem 1943. godine dvije teritorije Bosne i Hercegovine bile su trajnije oslobođene, a to je omogućilo da NOO rade kontinuirano i da se afirmišu kao istinski organi narodne vlasti. Pored brojne mreže mjesnih, formirani su i opštinski, sreski, pa i okružni NOO. U Bosanskoj krajini radilo je 15 sreskih i 4 okružna NOO, a u septembru iste godine izabran je i Oblasni NOO. U istočnoj Bosni je tako i radilo

ke partije obe ajem da naša Partija ni u budu e ne e žaliti nikakvih žrtava, da e ona uložiti sav svoj trud, sva svoja bogata iskustva, da se borba naših naroda za slobodu i sretan život kruniše slobodnom, narodnom, federativnom Jugoslavijom, u kojoj e Bosna i Hercegovina biti ravnopravna jedinica.«⁷⁾

U svom referatu Rodoljub olakovi je opsežno govorio o situaciji koja je u to vrijeme vladala u svijetu, o prilikama u svim krajevima Jugoslavije, o pobjedama saveznih armija i naše NOV i POJ, o me unacionalnim odnosima i teškim problemima oko prevazilaženja naslje a prošlosti, kao i o teško ama koje predstoje u daljoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Skrenuo je pažnju delegata na tešku prošlost naroda BiH i na neophodno ja anje bratstva me u njima.) Ovdje navodim njegove misli koje neposredno karakterišu specifi nost prilika i življenja naroda BiH:

»Naša uža domovina, Bosna i Hercegovina, vidjela je više zla od fašisti - kih okupatora i njegovih sluga nego ma koja pokrajina Jugoslavije. Podli osvaja vješto je iskoristio teško naslje e prošlosti, ono nepovjerenje i otu enost me u narodima Bosne i Hercegovine, koje su podržavali svi protunarodni režimi u Jugoslaviji, da raspiri šovinisti ku mržnju, da zakrvi narode, kako bi njima lakše vladao.«⁸⁾

»Pred nama su krupni zadaci, na našem putu bi e još mnogo teško a i žrtava. Ali cilj koji su preda se postavili, u ovom surovom prelomnom dobu za itavo ovje anstvo, najbolji sinovi naše kroz vijekove ponižavane, ugnjetavane i mrcvarene domovine takav je da za njega nije prevelika nikakva žrtva. Kroz vijekove smo bili tu i robovi, a povrh toga jedni drugima nekad dželat, a nekad žrtva. Ho emo i bi emo ljudi slobodni i bra a u domovini koja nas je sve odnjehala. Prožeti istinskom ljubavlju prema svojoj zemlji, duboko vjeruju i u snagu svojih naroda, u pravednost i opravdanost naše borbe, mi emo, ne prezaju i ni od kakve opasnosti, i i nepokolebljivo svome cilju i mi emo pobijediti.«.)

U diskusiji je u estvovalo više delegata, među kojima i dva iz sarajevskog regiona. Bila su važna istupanja nekih delegata Muslimana jer je u tom trenutku pitanje privla enja, još prema NOP-u neopredijeljenog dijela muslimanskih masa bilo izuzetno zna ajno pitanje, u Sarajevu tako e. To se može zaklju iti i na osnovu citata iz govora dr emerli a koji je unesen u zapisnik: »Mnoge muslimanske ši ar ije izbacile su parolu: ekati, da se ne zaletimo. Ti ljudi htjeli bi da se i dalje održe na našoj muslimanskoj grba i i namiguju danas i etnicima, spremni da sutra zajedno s njima sjednu za vrat i srpskom i hrvatskom i muslimanskom narodu... Danas je došao odsudni as kada mi Muslimani treba odlu no da odbacimo te naše muslimanske špekulante i da se potpuno uklju imo j narodnooslobodila ki pokret u kojem nama leži jedini spas...«¹⁾

Na kraju zasjedanja je jednoglasno usvojena dosta opširna Rezolucija u kojoj je dat rezime stavova o svjetskoj i unutrašnjoj vojno-politi koj situaciji, sa naro itim osvrtom na situaciju u BiH, i precizirano da »narodi BiH odri u svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime« itd.

⁷⁾ Isto, str. 8.

⁸⁾ Na zasjedanju nisu vodene stenografske bilješke. U Zapisnik su unesene samo osnovne ideje koje su govornici iznosili i poneki naro ito zna ajan citat. Referati R. olakovi a i O. Karabegovi a su bili napisani i priloženi uz zapisnik.

¹⁾ Prvo zasjedanje..., str. 23.

⁰⁾ Isto, str. 27.

¹⁾ Isto, str. 34; »Oslobo enje«, br. 4, 15. decembra 1943, str. 5. U knjizi ZAVNOBiH, Dokumenti..., ovaj dio govora dr emerli a nije naveden kao citat nego je prepri an uz mala skra ivanja.

nubila analiza treće tačke Rezolucije, u kojoj je o tome riječ, i upoređivanje sa odlukom II zasjedanja AVNOJ-a »O oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije — takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inozemstvu...«²⁾ ukazuju na znatne sličnosti datih obrazloženja, a to svakako nije slučajnost.

ⁿ Prvi put po etak Rezolucije ukazuje na veliku i istorijski značaj ovog zasjedanja. Tu se kaže:

»Prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine sastali su se predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani vrstnim bratstvom u ustanku, s ciljem da na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda u Bosni i Hercegovini donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da urede svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima.«³⁾

Revolucionarni karakter sadržaja zasjedanja definisan je u sljedećem stavu:

»Narodi Bosne i Hercegovine ne žele povratak starog stanja još i zato što oni nisu imali nikakvih demokratskih prava u bivšoj Jugoslaviji i što je Bosna i Hercegovina bila pokrajina koju su ugnjetavala i pljačkala velikosrpska gospodstva uz pomoć i zajedno sa reakcionarnim klikama u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i u Hrvatskoj seljačkoj stranci.«⁴⁾

U »Oslobođenju«, organu NOP-a BiH, od 15. decembra 1943. godine, predsjedavajući I zasjedanja ZAVNOBiH-a, dr Vojislav Kecmanović rekao je napisao uvodni članak u kome je odluku da BiH postane ravnopravna federalna jedinica nove Jugoslavije ovako ocijenio:

»Mi ne sumnjamo ni za jedan časak u to da su bosansko-hercegovački Srbi, Hrvati i Muslimani našli u tom rješenju najzdraviji i najsolidniji osnov za izgradnju svoje bolje i srećnije budućnosti. Njihovi se sinovi već danas, a mnogi od njih i to oni najbolji — već od početka ustanka bore za zajedničke ideale slobode i pravde. Bosna i Hercegovina je od početka ustanka trajno bila poprište najkrvavijih borbi, ona je i danas središte našeg političkog izgrađivanja. Zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća a narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, koje je prije kratkog vremena završeno, nije imalo da raspravlja ni o kakvim drugim problemima, ono je samo dalo formalnu sankciju od strane istinskih predstavnika bosansko-hercegovačkih Srba, Muslimana i Hrvata onom djelu, koje su na bojnopolju stvorili naši borci, naši sinovi i kćeri.«

Na I zasjedanju ZAVNOBiH-a izvršena su i dva izbora: vijećnik AVNOJ-a i članova Prezidijuma ZAVNOBiH-a. Za vijećnike AVNOJ-a jednoglasno su, pojedinačnim glasanjem, iz Sarajeva izabrani Ante Babić, Hamdija Čemerlić, Rato Dugonjić, Sulejman Filipović i Vojo Ljujić, a za zamjenika Mišo Jokanović. Sa područja sarajevskog regiona izabrana su dva vijećnika: za srez Rogaticu — Mujo Hodžić (zamjenik Grujo Novaković), a za srez Fojnicu — Muhamed Sudžuka (zamjenik Nikola Tolo).

U Prezidijum ZAVNOBiH-a izabrano je pet članova: predsjednik — dr Vojislav Kecmanović, tri potpredsjednika i sekretar — Hasan Brkić. Pored njih, izabrano je još 26 članova, među kojima iz sarajevskog područja A. Babić, H. Čemerlić, S. Filipović, V. Ljujić, M. Sudžuka i N. Tolo.

) Drugo zasjedanje AVNOJ-a, 1943-1953, Kultura, Beograd, 1953, str. 19-20.
) Prvo zasjedanje..., str. 57.
) Isto, str. 59.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Ослобођење

ОРГАН НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ГОДИНА I

15 ДЕЦЕМБАР 1943

БРОЈ 4

Босна је нашла свој пут

Мрачан је био и трновит дуги пут босанске историје. Гранична зона источне и западне културе, поприште вјековних, некад отворених а некад латентних, борби између Цариграда и Рима, између Фанара и Ватикана; сукоби и борбе између Ислама и западног кршћанства, који су понекад попримзли најварварскије облике; ратно поприште силника са Истока и Запада; феудално господство узурпатора над босанским кметом; од вијекова већином туђа, ријетко кад своја, а никад народна. За-

хова владања босански Срби и Муслимани спали на последње мјесто у табели писмености свих европских народа.

У бесконачност би нас одвело набрајање свих зала и несрећа, којима су властодршци, домаћи и страни, кроз вијекове тровали наше односе, а свему радном свијету ових двију покрајина сисали крв, да је вазда имао сувише мало за живити, а довољно за умријети. И тако међусобно затровани, економски ослабљени, неписмени и не-

чеше све више приступати и Муслимани и Хрвати Босне и Херцеговине. Тако последњи ударац цивилизоване реакције — фашизма — ударац најподлији и најгнуснији који је икада био намјенен Босни, није донио резултата који је очекивао душманин — него, напротив, буђење и освјештавање.

Данас је наредни устанак давно већ прешао свој први период борбе за голи живот и опстанак српског народа, израстао и развио се у општи народно-ослободилачки покрет свих народа

Za narode i narodnosti Jugoslavije od neizmjerne važnosti bilo je II zasjedanje AVNOJ-a osnovanog na I zasjedanju u Biha u, novembra 1942. godine. Govore i o osnivanju AVNOJ-a, drug Tito je na II zasjedanju rekao:

»Stvaranje Antifašisti kog vije a narodnog oslobodilačke Jugoslavije jeste jedna od najvećih tekovina naše narodnooslobodilačke borbe do tog vremena, položeni su temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređeno u zemljama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, temelji jedne prave, istinski demokratske, narodne vladavine...

Mi danas imamo Antifašisti kog vijeće narodnog oslobodilačke Jugoslavije, koje je stvoreno prije godinu dana. U tom Antifašisti kog vijeću zastupljeni su svi narodi Jugoslavije. U njemu su zastupljeni svi slojevi društva. Prvi put u svojoj historiji naši narodi šalju u taj svoj organ predstavnike koji su iznikli iz njihove sredine, koje oni slobodno biraju i u koje oni imaju zaista puno povjerenje.«¹⁵⁾

Na II zasjedanju, u novonastaloj situaciji, koju karakteriše široka afirmacija narodnooslobodilačkog pokreta, razgranata mreža NOO i velike pobjede NOV i POJ koja je oslobodila znatan dio zemlje, stekli su se uslovi da drug Tito inicira:

»Danas je potrebno da Antifašisti kog vijeće narodnog oslobodilačke Jugoslavije postane zaista najviše zakonodavno i izvršno tijelo naroda Jugoslavije. Danas je već došlo vrijeme da se stvori jedan izvršni organ u formi jedne privremene vlade, koji će biti sposoban da rukovodi svim poslovima koje mora da vrši jedna prava narodna vlada.«¹⁸⁾

AVNOJ je i odlučio da se konstituiše »u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline,«¹⁹⁾ i u tom svojstvu donosi niz odluka od trajnog značaja za dalji razvitak koji će voditi do konačnog priznanja nove Jugoslavije i pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe. Sve te odluke imaju posebnu historijsku vrijednost i težinu sa stanovišta revolucionarnih procesa koji se njima sankcionišu i koji će novoj Jugoslaviji dati najhitnija obilježja demokratske zemlje, u kojoj će radnička klasa i radni ljudi ostvariti svoje vjekovne težnje o ravnopravnoj zajednici slobodnih naroda i u kojoj će bratstvo i jedinstvo postati kohezioni faktor društva i nove države.

Odluke »o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inozemstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću«, »o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu«, »o imenovanju Nacionalnog komiteta oslobodilačke Jugoslavije«, »o priznanju i zahvalnosti Narodnooslobodilačkog vojske«, »o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ«, »o priključenju Slovenskog primorja, Beneške Slovenije, Istre i hrvatskih jadranskih otoka Jugoslaviji«, »o uvođenju naziva maršala Jugoslavije u NOVJ« i »o dodjeljivanju naziva maršala Jugoslavije Josipu Brozu Titu« — same po sebi najviše itijeg govore o značaju koji je ovo zasjedanje AVNOJ-a imalo i koji će imati u svim daljim procesima izgradnje društveno-političkog sistema zasnovanog na ravnopravnosti naroda i istinskim demokratskim osnovama.

¹⁵⁾ Drugo zasjedanje AVNOJ-a..., str. 53, 57-58

¹⁶⁾ Isto, str. 57.

¹⁷⁾ Isto, str. 13.

Bosanskohercegova ka delegacija na Drugom zasjedanju AVNOJ-a sa drugom Titom u Jajcu

Za narode Bosne i Hercegovine, kao što je to već rečeno u obrazloženju suštine I zasjedanja ZAVNOBiH-a, ove odluke predstavljaju razrješenje svih problema koji su ih tištili, a koje su reakcionarni režimi, buržoazija i drugi reakcionarni krugovi svjesno stvarali kako bi BiH zadržali kao prostor za ostvarivanje svojih klasnih i sebi nih ciljeva. U duhu avnojskih rješenja, koja su jednoglasno donijeli predstavnici svih naših naroda, BiH je dobila priznanje svih naroda Jugoslavije o svojoj državnosti, a bratstvom i jedinstvom sa svim narodima Jugoslavije otvoreni su vidici i putevi njene budućnosti. Zato je na II zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sanskom Mostu 1. i 2. jula 1944. godine, u referatu »Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije«, Hasan Brkić mogao da konstatuje:

»Zemaljsko antifašističko narodno oslobodilačko veće Bosne i Hercegovine, kao najviši zakonodavni i izvršni predstavnički organ u Bosni i Hercegovini, ima pravo da imenuje svoju vladu. To pravo izvojevali su naši narodi u narodnooslobodilačkoj borbi, to nam je pravo priznala federativna Jugoslavija.«¹⁹⁾

Nije moguće tačno utvrditi kada su u Sarajevo i sarajevski region stigle prve vijesti o stvaranju ZAVNOBiH-a i II zasjedanju AVNOJ-a. U nedostatku drugih podataka, može se pretpostaviti da se to dogodilo 4. decembra 1943. godine, kada je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« emitovala vijesti da je održano II zasjedanje AVNOJ-a, da su delegati izabrani od »zemaljskih skupština«, da je referat na Zasjedanju podnio vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, da je riješeno da se AVNOJ »preobrazuje u Vrhovni zakonodavni i izvršni organ« i imenuje NKOJ, da je Tito dobio zvanje maršala itd.¹⁹⁾ Ako prije toga i nisu stigle vijesti sa slobodne teritorije, ova emisija je sigurno uhvaćena, jer je NOP Sarajeva imao organizovanu posebnu službu za hvatanje radio-vijesti, koje su, zatim, objavljivane u »Nedeljnim pregledima vijesti« (biltenima) Mjesnog komiteta, a aktivisti NOP-a su ih rasturali među članovima i simpatizerima pokreta.

Prvi pisani izvor o prispjehu u štampanih materijala sa slobodne teritorije, koji su sadržavali vijesti sa I zasjedanja ZAVNOBiH-a i II zasjedanja AVNOJ-a, je pismo Povjereništva Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo od 24. decembra 1943. (Povjereništvo se nalazilo na teritoriji Visočkog kotara, a preko te teritorije išle su jedno vrijeme gotovo sve veze organizacije NOP-a u Sarajevu sa PK KPJ za BiH i CK KPJ i vojnim jedinicama.) U tom pismu se, na kraju, kaže slijedeće: »Dobili smo dvije zadnje pošiljke materijala (100 kom. »Oslobodilačka«, 50 kom. »Odluka AVNOJ-a«...). Šaljemo poštu i specijalnog kurira od druga Valtera.«²⁰⁾ Budući da se u pismu govori o dvije pošiljke, moguće je pretpostaviti da je prva od njih stigla barem nekoliko dana prije navedenog datuma.

Dio te pošiljke bio je namijenjen Sarajevu. Kako su vijesti koje je donio četvrti broj »Oslobodilačka« (nosi datum 15. decembra 1943, br. 3 je iz oktobra iste godine, a br. 5 iz januara 1944) odjeknule u Sarajevu i kakav su efekat izazvale, pokazuju dijelovi pisma Vladimira Perića Valtera, sekretara MK KPJ Sarajeva, pisanog krajem 1943. ili prvih dana 1944. godine:

¹⁹⁾ Hasan Brkić, U matici života, »Oslobodilačka«, Sarajevo, 1967, str. 49.

²⁰⁾ Drugo zasjedanje AVNOJ-a..., str. 95-96.

²¹⁾ Fotokopija originala u Istorijskom arhivu Sarajeva, zbirka NOR-a.

»Zadnji događaji su bili prelom u politici kom raspoloženju u Sarajevu/. To je dovelo do ogromnog podizanja ugleda i naše Partije i AVNOJ-a. Ja sam li no održao niz političkih sastanaka i konferencija sa najuglednijim i najuticajnijim ljudima u Sarajevu/ iz raznih bivših partija i tim putem uspio da povežem skoro sve antifašističke krugove i grupe u Sarajevu...

Naše kvartovske organizacije se postepeno podižu. Sa publikacijama koje si mi poslao, umnožavaju i ih, izvešćemo najširu propagandu, u duhu direktiva koje si mi dao. Ipak, stvari od vas štampane imaju mnogobrojne prednosti pa bih te molio da mi obezbijediš slanje veštica i količinu materijala.«²¹⁾

Valter, dakle, tako ocjenjuje uticaj odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a na razvoj političkih prilika u Sarajevu. Da njegovo oduševljenje nije bilo bez osnova, pokazao je dalji razvoj događaja. Upozori u samo na to da »najugledniji i najuticajniji« ljudi iz raznih predratnih političkih partija koji su dotad bili bar rezervisani prema NDH i ustaštvu, nisu više, poslije perspektiva koje otvaraju odluke II zasjedanja AVNOJ-a, imali ni formalnih osnova da i dalje ostaju na svojim ranijim stranama i pozicijama u stilu — ija je Bosna, te ko i kakva »prava« treba u njoj i na nju da ima?! Oni su se jednostavno morali opredijeliti, a opredijeliti se protiv koncepcija AVNOJ-a, posebno koncepcije o federaciji i mjestu BiH u njoj, značilo bi opredijeliti se protiv težnje najširih narodnih masa. Time se ne tvrdi da su se svi ti prvaci »bivših partija«, kako ih Valter naziva, odlučili ili na saradnju sa NOP-om iz špekulantskih razloga. Naprotiv, kasnija aktivnost mnogih od njih dokazala je da je njihovo pristupanje NOP-u bilo iskreno, a za NOP Sarajeva veoma značajno.

Zanimljiv je na svoj način i drugi dio citiranog Valterovog pisma. Iz njega se, naime, vidi da NOP Sarajeva ima dobru tehniku za umnožavanje pisanih materijala, ali Valter ipak traži veštice i broj originala. Mislim da se »mnogobrojne prednosti« originala ne sastoje u tome što je onda manje obaveza za tehniku NOP-a, nego u tome da grafički anin, drže i u rukama, na primjer, »Oslobođenje«, štampano tzv. visokom štampom, ima u vidu da negdje na oslobođenoj teritoriji postoje snage i mogući da se i u danima kada se odvija tzv. šesta neprijateljska ofanziva, uspješno obavlja jedan tako odgovoran posao, koji traži određene »mirnodopske« uslove. To mu govori o snazi pokreta, o oslobođenoj teritoriji i gradovima na njoj, o kadrovima i tehnici itd.

Nije poznato u kojoj mjeri je bilo moguće udovoljiti Valterovoj želji da se u Sarajevo šalje više štampanih materijala sa oslobođene teritorije. Poznato je, međutim, da su pored »Oslobođenja«, »Borbe« i drugih listova stizale razne brošure, proglose i letci koji su u gradu umnožavani i rasturani. Neki od njih su dospijevali i u ruke organa ustaške vlasti, koja je, svakako, i na drugi način bila obaviještena o zasjedanjima u Mrkonji-Gradu i Jajcu. Ti organi su, sa svojih stanovišta i iz svojih pobuda, morali reagovati na događaje i pokušati da umanje njihovu vrijednost i uticaj na građane Sarajeva. Inicijalno su to preko svog sarajevskog glasila »Novog lista« i drugih glasila, ali tako da su, u stvari, omogući Sarajlijama da »legalno« iz tog lista izmeću u redova, saznaju vijesti i činjenice koje su uglavnom signirale ono što se zbilo i što je bilo sadržano u materijalima koje je u gradu rasturao NOP. Pokazalo je to na nekoliko takvih primjera.

Već 8. decembra 1943. godine ustaški »Novi list«, pod naslovom »Još jedna jugoslavenska vlada«, obavještava da je prije dva dana Radio-London objavio »sastav komunističke jugoslavenske vlade«. Dalje se kaže:

*) ASKBiH, FOKKPJ IsB, br. 324/1944.

»Najnoviju jugoslavensku vladu izabrao je, kako londonski krugoval objavljuje, jugoslavenski narod preko nekakva 142 izaslanika iz svih krajeva Jugoslavije!...

To prelazi i najlue politike špekulacije osim jedne jedine špekulacije razbojničke družine oko druga maršala Tite...

Mi se ne bi ni osvrnuli na ovu najnoviju jugoslavensku vladu, kad ne bi i među nama bilo zlo inaka, koji e nastojati neupu enim i lakovjernim predstaviti ovu razbojničku komedijantsku vladu kao skoro povampirenje Jugoslavije.»")

Osam dana kasnije, »Novi list« donosi članak pod naslovom »'Vlada', 'parlament' i 'ustav' bandita«, na skoro dva puna stupca, u kome stoji:

»Najnovija boljševička smicalica s imenovanjem 'vlade'... 'maršala' Josipa Broza, nazvanog Tito, još uvijek je predmet razgovora u javnosti...

S našeg unutrašnje-političkog gledišta naravno komedija s Titovom banditskom 'vladom' nema nikakva značenja. Međutim u njegovim komesarima t. j. ministrima, nema ni jednog malo istaknutijeg člana i jedne hrvatske stranke. Isto tako je i s njegovim 'sovjetom,' t. j. parlamentom. Mi čak znamo i to, da se niti njegova 'vlada' niti njegov 'parlament' nisu nikada ni sastali. Tko bi ih i mogao sakupiti iz raznih šuma! Isto je tako za nas više nego komedija 'ustav' što ga je 'donio' taj njegov 'parlament,' a po kojem Jugoslavija postaje federalistička država... «")

U broju od 25. i 26. decembra iste godine donosi se pod naslovom »Tito 'ratuje' protiv Petra Karadorjevića« dopis iz Štokholma, u kome doslovno, »prema viestima iz Londona«, stoji:

»Teške optužbe partizanskog vođa i Tita dovele su do otvorenog rata između u Titovih radikalnih lijevnih i demokratsko-nacionalističkih elemenata jugoslavenske emigracije. Antifašisti koji su optužili je jugoslavensku izbjeglicu koju vlada radi neprijateljskog držanja prema partizanima i širenju neistinitih vijesti o partizanskom pokretu... Bivši kralj Petar poklonio je svoje povjerenje izbjeglici koju vladi i Mihajloviću, te podpomogao izdajice i kriminalce. Pod zaštitom kraljevske zastave i monarhije počinjena su i još se počinjavaju izdajstva i zločini. Antifašisti koji su odlučili je radi toga, da jugoslavenskoj izbjeglici koju vlada oduzme sve njene punomoćnosti i da zabrani bivšem kralju Petru povratak u Jugoslaviju prije nego što konačno oslobodjena zemlja poništi sve međunarodne ugovore i obaveze, koje je zaključila, odnosno preuzela emigrantska vlada... Pitanje monarhije u Jugoslaviji i pitanje budućeg kralja moraju se riješiti samo nakon oslobodjenja itavog jugoslavenskog teritorija.«²⁴⁾

Objavljeno je još niz drugih tekstova pod naslovima kao što su »Brozova komunistička 'vlada' dokaz boljševizacije Europe« (12.12), »Moskva priznaje Titovu banditsku 'vladu'« (14.12), »Što su nam spremali« (17.12), »Malo o Petru Karadorjeviću i malo o partizanima« (24.12) i tako dalje. Efekat svih tih napisa trebao je da bude uvećan mnogobrojnim vijestima o velikim gubicima partizana. Tako je 23. decembra objavljeno da gubici partizana u istočnoj Bosni »u toku poduhvata, koji je poveden protiv njih iznose 2.926 mrtvih..., najmanje 4.000 ranjenih, 2.800 zarobljenih i stanoviti broj prebjeglih tako, da se ukupan broj... može označiti s najmanje 10.000, koliko je sigurno ustanovljeno... Plieni iznosi 1.604 puške, 1.107 strojica, 58 bacačica, 2 protuzrakoplovna topa, 22 obična i

) »Novi list«, br. 790, 8. 12. 1943 str. 3.

) Isto, br. 797, 16. 12. 1943, str. 3

) Isto, br. 805, 25. i 26. 12. 1943 str. 2

protuoklopna topa, 4 oklopljena kola...« ") U istu kategoriju jeftine demagogije spadaju i vijesti kao što su »hrvatski i njemački sastavi zauzeli Višegrad, Foča, Gorazde, Rogaticu i Ajdine« "), »Od početka rujna do kraja godine nabrojano je okruglo 37.790 ubijenih i 49.659 zarobljenih bandita«²⁷⁾ i slično.

Nije potrebno posebno isticati da je ovakva »promidžba« (kako su oni nazivali propagandu) izrazito neinteligentna, primitivna i plitka. U ovoj propagandi se osjećaju i pojačani znaci panike koja hvata ustaške krugove u vremenu kada su sve više suočeni sa neumitnim tokom historijskih događaja, i na svjetskom i na domaćem planu, koji će ih trajno pregaziti. Brojna upotreba izraza kao što su »banditska vlada«, »triebljenje bandita« i neuspjelo karikiranje vijesti koje u grad stižu sa oslobođene teritorije nisu mogli sakriti suštinu tih vijesti. Posmatraju i samo citirane tekstove, iako je uočiti da su građani Sarajeva, kao i svi oni do kojih je »Novi list« dolazio, u najsazetijem obliku saznali da je održano II zasjedanje AVNOJ-a, da je na njemu obrazovana privremena vlada, da će nova Jugoslavija biti izgrađena na federativnom principu; da su izbjegli koju jugoslovenskoj vladi u Londonu oduzeta sva prava zakonite vlade, te da svi ugovori i obaveze koje je ta vlada zaključila podliježu reviziji; da je kralju Petru II zabranjen povratak u zemlju do konanog oslobođenja, kada će pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod; da je drug Tito dobio zvanje maršala, a posredno i da se AVNOJ konstituisao u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Jugoslavije.

Tako se može konstatovati da su poslije I zasjedanja ZAVNOBiH-a i II zasjedanja AVNOJ-a građani Sarajeva, a i njegove okoline, bili u potpunosti informisani o tim zasjedanjima. Informacije su, kao što se vidi, tekle na dva kolosijeka: direktne, autentične i sveobuhvatne preko organa NOP-a Sarajeva (koje, iz razumljivih razloga, nisu bile dostupne svim građanima) i indirektno preko ustaške štampe i drugih njihovih sredstava propagande. Tako je, na primjer, »Krugovalna postaja Sarajevo« (radio) objavila ovakvu vijest kada su njemačko-ustaške snage zauzele Jajce: »Pet mjeseci trajala je strahovlada partizanskih bandita u kraljevskom gradu Jajcu«.²⁸⁾ Jasno je da je italac, apstrahujući »strahovladu«, itd. pročitao da je Jajce, sredinom II svjetskog rata, bilo pet mjeseci slobodno. Razumljivo je da su građani Sarajeva upotpunjavali svoja saznanja i preko vijesti saveznika radio-stanica i iz mnogih drugih izvora.

Zato nije ni čudo da su preporuke i odluke predstavničkih organa naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije iz Mrkonjić-Grada i Jajca bitno uticale ne samo na politiku raspoloženje nego i na akciono opredjeljenje sve većeg broja građana Sarajeva za NOP. Valter je u više navrata mogao da ističe kako sve komponente NOP-a stalno jačaju, kako nema većih provala, iako ima pojedinačnih hapšenja, i kako je aktivnost NOP-a sve šira. U toj razvojnoj liniji NOP-a u Sarajevu može se sagledati veliki prodor ideja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a u sve društvene slojeve, što će rezultirati širokim, raznovrsnim oblicima aktivnosti po svim kvartovima grada, preduzećima, ustanovama, u uzdrmanim vojnim formacijama domobranstva i etnika, kao i u krugovima građanskih slojeva koji su se dotad koiebljivo držali. Formiranje Gradskog odbora NOP-a i Gradskog NOO (u prvoj polovini odnosno krajem 1944. godine) logična su posljedica tih pozitivnih političkih kretanja.

²⁷⁾ Isto, br. 803. 23. 12. 1943, str. 1.

²⁸⁾ Isto, br. 811, 4. 1. 1944, str. 2.

²⁹⁾ Isto, br. 811, 4. 1. 1944, str. 2.

³⁰⁾ Isto, br. 821, 16. 1. 1944, str. 5.

mr RAFAEL BR I

UBRZANI PROCES SLABLJENJA OKUPATORSKE VLASTI I VOJNE SILE

Padom Musolinijeve fašističke vlade 24. jula 1943. godine, otpočela je velika kriza agresorskog naci-fašističkog bloka koja se ne može zaustaviti sve do potpunog poraza i безусловne kapitulacije Njemačke u maju 1945. godine. Izbacivanje fašista iz vlade, na čelu sa Musolinijem, i osnivanje nove rezultiralo je kapitulacijom i ispadanjem Italije iz osovine Berlin — Rim — Tokio. Tako je Treći Rajh ostao bez svog glavnog saveznika u Evropi. Kriza osovinškog bloka bila je izazvana krupnim neuspjesima i porazima na istom ratištu i gubicima u sjevernoj Africi, u borbama protiv saveznika anglo-američkih armija. Tim velikim porazima pridružio se i njemačko-italijanski neuspjeh na jugoslovenskom ratištu, u neprijateljskim ofanzivama na Neretvi i Sutjesci, gdje okupatorima i njihovim domaćim slugama nije uspjelo okružiti i uništiti glavnu snagu NOVJ. Neuspjesi okupatora i kvislinga, koji su se odigrali na tlu Bosne i Hercegovine i Crne Gore, u zimu i proljeće 1943. godine, imali su takve razmjere da je njemačka vrhovna komanda oružanih snaga došla do gorkog saznanja da sa postojecima snagama nije više moguće ne samo uništenje NOP-a nego i kontrolisanje glavnih saobraćajnica i područja u centralnom dijelu Jugoslavije, područja od vitalnog značaja za njemačku ratnu privredu.

Do kraja ljeta 1943. godine fašistička Italija je sa svojih sedamnaest divizija imala značajnu ulogu na jugoslovenskom ratištu, naročito zbog toga što su kontrolisale jednu trećinu okupirane teritorije u Jugoslaviji i što je, u novonastaloj situaciji, Trećem Rajhu veoma teško bilo da nadoknadi italijanski okupacioni kontingent. Ovo tim prije što je kapitulacijom Italije ukupno smanjenje vojnih efektivna iznosilo oko dva miliona vojnika.

Treći Rajh je bio prisiljen da još u toku ljeta udvostruči svoje okupacione trupe u Jugoslaviji i znatno poveća njihovu udarnu moć. Doveo je mnoge nove, iskusne, operativne i svježije oklopne i motorizovane jedinice sa ostalih frontova, jer je smatrao da je za datu situaciju veoma značajno u svojim rukama imati si-

tuaciju na Balkanu i Jugoslaviji, posebno zbog mogućeg iskrcavanja zapadnih saveznika.

Očekujući i italijansku kapitulaciju, Tre i Rajh je, na osnovu Hitlerove direktive broj 48¹⁾ reorganizovao i objedinio njemačko komandovanje na Balkanu i uporedo s tim izvršio objedinjavanje okupacione uprave i političkih predstavništava. Došlo je i do veće centralizacije njemačkih privrednih štabova kojima je rukovalo Ministarstvo »etverogodišnjeg ratnog plana«. Da je Jugoslavija na Balkanu imala prvorazredan značaj, najbolje potvrđuje činjenica što je sjedište najviše njemačke vojne komande premješteno iz Soluna u Beograd. Sveukupni značaj Jugoslavije u ratnim planovima Tre i Rajha toga vremena, ogledao se kroz tri osnovne komponente: vojni — za odbranu cijelog Balkana u slučaju iskrcavanja zapadnih saveznika, privredno — sirovinski izvor zbog gubitka tih izvora u istočnoj Evropi i politički — zbog sve veće opasnosti od narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

Kapitulacijom Italije, za Hitlerovu Njemačku više nije bilo potrebe ni za fiktivni »savezni« obzir da u ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — tj. u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini — svuda gdje je to bilo moguće zavede potpuni njemački okupacioni sistem, sa svim oblicima okupacione vlasti kakvi su primjenjivani na okupiranim područjima Poljske i Sovjetskog Saveza. Naime, zbog sve snažnijeg razvoja narodnooslobodilačkog pokreta i njegove vojne i političke snage, koja se najjače ispoljavala na tlu Bosne i Hercegovine i drugim krajevima tzv. NDH pa i cijele zemlje, nacisti su gotovo napustili svaki obzir prema »nezavisnosti« i »samostalnosti« ustaškog kvasilinškog režima.

I prije kapitulacije Italije Bosna i Hercegovina je tretirana kao vojno okupaciono područje — vojnišna prostorija — na kojoj su pod vodstvom, prije svega, njemačkih vojnih komandi vođene vojne operacije i velike ofanzive protiv snaga NOV i POJ, odnosno protiv »Titove države«. Pavelićeva civilna i vojna vlast u Bosni i Hercegovini bila je formalna i svedena na postojanje »opunomoćenika«, »civilnih komesara«, oficira za vezu pri okupatorskim vojnim komandama — od divizije pa na više i nekih drugih manje značajnih oblika, uglavnom u okupiranim gradovima gdje je bila koncentrisana okupatorska i kvasilinška vojna sila i čitava struktura policijskih, obavještajnih i kontraobavještajnih organa i institucija.

I dok se do ljeta 1943. godine vojnookupaciona uprava cijele NDH nalazila u rukama dvojice njemačkih generala — opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu, Edmunda Gleza fon Horstenaua, i generala Rudolfa Litsersa, komandanta »Komande njemačkih trupa u Hrvatskoj«, koji je komandovao svim neprijateljskim snagama u velikim bitkama NOR-a na Neretvi i Sutjesci, za koje je izjavio da su, za Nijemce, završene bez uspjeha, — u ljeto 1943. godine dolazi do velikih promjena. U Beogradu su konstituisane tri nove njemačke visoke ustanove: Komanda Grupe armija »F« (Heeresgruppenoberkommando »F«) na čelu sa feldmaršalom Maksimilijanom Vajksom, koji je do tada komandovao Grupom armija »B« na sovjetskom frontu, a sada je dobio zadatak da objedinjava ko-

¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje navodim: Zbornik NOR), tom XII, knj. 3, dok. br. 111 - Hitlerova direktiva br. 48, od 26. jula 1943. godine. Uporedi i dok. br. 121, na istom mjestu, — Naređenje Generalštaba OKW od 18. avgusta 1943. godine, upućeno komandantu Jugoistoka, a odnosi se na reorganizaciju sistema komandovanja na Balkanu. Šire o tome: Muharem Kreso, Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a, AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini 1942-1943. godine, materijali sa drugog skupa u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973, »Rad«, Beograd 1974, str. 503-517.

mandovanje svim njema kim, kvislinškim i kolaboracionisti kim oružanim snagama na Balkanu; Vojnoupravna komanda Jugoistoka (Militärverwaltungsbe-fehlshaber Südost) na čelu sa generalom Felberom (Hans Gustav), koji je do-tad bio vojno upravni komandant sjeverne Francuske, Belgije i Holandije (u Ju-goslaviji je sada dobio zadatak da objedinjava okupacione uprave) i Ispostava Ministarstva spoljnih poslova Tre eg Rajha za jugoisto nu Evropu (Sonderbe-vollmächtigter des Auswärtigen Amts für den Südosten), na čelu koje se nala-zio ing. Herman Nojbaher, sa zadatkom da okuplja sve političke snage u Jugos-laviji (izuzev u tzv. NDH) za borbu protiv NOP-a, tj. da prvenstveno u Srbiji, Crnoj Gori i dijelovima isto ne Bosne i Hercegovine stvori »antikomunisti ki front«.

Sve su njemačke vojne komande i ustanove u Jugoslaviji bile podređene komandantu Grupe armija »F«, s tim što je u organizovanju i preduzimanju voj-nih operacija protiv NOV i POJ na području tzv. NDH redovno uslijedio dogovor sa opunomoćnim njema kim generalom (Glez - fon Horstenau) i ostalim nje-ma kim komandama — kao što su 2. tenkovska armija (komandant general Lo-tar Randulic), koja je zamijenila raniju Litersovu »Komandu njemačkih trupa u Hrvatskoj«, 5. SS-brdski korpus i od jeseni 1944. godine 21. armijski korpus i Grupa armija »E«. General Felber je istovremeno obavljao funkciju vojno uprav-nog komandanta Srbije, dok je to u tzv. NDH i dalje bio general Glez fon — Horstenau. Što se tiče ingerencija Hermana Nojbahera, izvanrednog opunomoć-nika Ministarstva inostranih poslova Tre eg Rajha u Srbiji, Crnoj Gori, Albani-ji i Grčkoj, on je sve njemačke akcije koje su dodirivale područje tzv. NDH tre-bao uskladiti sa njema kim poslanikom u Zagrebu, Zigfridom Kašeom.

Tako izvršeno objedinjavanje vojnog komandovanja, okupacione uprave i političkih predstavnika, kao i velika koncentracija njemačkih privrednih štabo-va u Jugoslaviji — izuzev u tzv. NDH, gdje je i dalje glavni zadatak imalo nje-mačko poslanstvo i njemački oficir za privredu, s tim što su vojne komande naj-veće svoje neposredne potrebe podmirivale izravno, na licu mjesta, ne obazi-rući se na ustaljenu organizaciju njemačkih i ustaških privrednih organa i orga-nizacija — bilo je popraćeno intenziviranjem organizacije i djelovanja njemačkih obavještajnih službi, u prvom redu, »Službe bezbjednosti — SD« i »Sigurnosne policije — Sipo« u cijeloj NDH, pa tako i u Bosni i Hercegovini, gdje je, po miš-ljenju Hajnriha Himlera, sve to imalo poseban značaj.

Proces jačeg prodora SS-a i Gestapoa u NDH otpočeo je mnogo ranije, po etkom aprila 1943. godine, a bio je motivisan uspostavljanjem »Komande njemačkih trupa u Hrvatskoj«. I dok su za tu »Komandu« postojali mnogi razlo-zi, koji su proizlazili iz cjelokupne vojnopolitičke situacije — kada su od kraja 1942. godine nasuprot Vermahta i kvislinških formacija stajale jake vojne snage NOP-a: korpusi, divizije, brigade i partizanski odredi, kao i sâm narod koji je, pored dobro organizovane, disciplinovane i brojne vojne sile, raspolagao i poli-tičkim organizacijama i organima na oslobođenim i neoslobođenim teritorijama, u okupiranim gradovima itd., te koji su svuda i na razne načine ometali saobra-ćaj, proizvodnju, permanentno narušavali i kompromitovali opšti i politički polo-žaj Tre eg Rajha, uzdrмали njegov autoritet i potpuno ugrozili opstanak njegove produžne ruke — ustaške NDH, a time i opstanak političke strukture koju je Hitler nametnuo narodima ovog dijela Jugoslavije — dotle su za široku organi-zaciju ustanova SD i Sipo postojala uglavnom dva osnovna razloga:

1. Kod nacista je bilo uobičajeno da velike akcije trupa prati i odgovarajuća bezbjednosnopolijska aktivnost, odnosno bila je potrebna cijela organiza-

cija Službe bezbjeganusu — SD (Sicherheitsdienst) i Sigurnosne policije — Si-po (Sicherheitspolizei). Ta potreba postala je još veća i značajnija u uslovima kada je Treći Rajh ostao bez svog italijanskog saveznika.

2. Za najviše rukovodioce SS-a i Gestapoa veoma značajan razlog bila je politička i vojna dezorganizacija Pavelićeve NDH, koja nije ispunila nijedan od tri osnovna zadatka koje su od nje nacisti očekivali (liferant radne snage za njemačku ratnu industriju, trupa za Istočni front i puno korištenje sirovinskih resursa, naročito u BiH²), a smatralo se da u njoj još uvijek postoji »rezervoar ljudskog potencijala«, posebno za divizije oružanog SS-a, pri čemu su za Himmlera, Hajnriha Milera i Gotloba Bergera, pored Folksdojčera naročito bili zanimljivi Muslimani Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, kao što je poznato, uslijedila je velika akcija SS-a u Bosni i Hercegovini, posebno u samom Sarajevu, za koju je bilo vezano mnoštvo komponenti užih i širih političkih interesa Trećeg Rajha.[^]

Itava akcija objedinjavanja komandovanja, okupacione uprave, političkih predstavništava i policijsko-obavještajne službe odvijala se u praksi na osnovu izvršene analize cjelokupne vojne, političke i privredne situacije u Jugoslaviji i pojedinim njenim okupiranim dijelovima sa posebnim statusom, u okviru jedinstvenog njemačkog okupacionog sistema. Iji su konci od ljeta 1943. godine nezadrživo pucali na svim stranama. U tom pogledu sačuvana dokumentacija koja se odnosi na njemačku procjenu situacije u Jugoslaviji, sa posebnim naglaskom na Narodnooslobodilačku vojsku, za koju se kaže da je najznačajniji i najaktivniji faktor antihitlerovske koalicije na Balkanu, pruža dragocjene podatke, koji objašnjavaju sve poteze koje su nacisti morali preduzeti. Međutim, u tim dokumentima, poseban značaj ima Vajksova procjena, s obzirom na njen karakter sveukupnosti i dugoročno postavljene ciljeve. U toj procjeni⁴) Vajks izričito traži da se njegovi stavovi prezentiraju Hitleru, jer »situacija na Jugoistoku nije više stvar tamo neke okupirane teritorije... i insistira da zaključci koji se otuda mogu izvući i dobivaju za rat odlučujuću značajku...«. Zbog svega toga on traži »brze i potpune odluke« i podvlači da su ustanički pokreti prerasli u ofanzivna borbena dejstva i da su vršili pripreme za podršku savezničkom iskrcavanju, kao i da su »borbe NOP-a Jugoslavije izgubile karakter gerilskog rata«, te da se »u borbama sa posadama na odlučujućim mjestima pojavljuju brojno jake, planinski vojskovođe, bar za planinsko ratovanje, dobro opremljene jedinice...«. Pri tome je, svakako, mislio na protuofanzivu NOVJ u istočnoj Bosni, poslije probijanja obruba u velikoj neprijateljskoj ofanzivi na Sutjesci.

On smatra da je nepravilno govoriti o gerilskom ratu ili smatrati da je »suzbijanje Titovih partizana policijska stvar«, te da u ovom trenutku — rana jesen 1943. godine — »najveća opasnost prijete iz Hrvatske (tj. sa teritorije tzv. NDH — prim. R.B.) i da odatle crvene snage namjeravaju prodrijeti u Srbiju pre-

*) Šire o tome vidi: Rafael Brčić, Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini (1942-1943), AVNOJ i NOB u BiH (1942-1943), materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973, »Rad«, Beograd, 1974, str. 131-155; Holm Sundhausen, Obavještajna služba i policijski aparat Hajnriha Himmlera u NDH 1941-1945, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1972, str. 89-131.

) Isto; uporedi Rafael Brčić, Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu 1941-1943, Sarajevo u revoluciji, knj. II, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1978, str. 243-283.

) Procjena komandanta Jugoistoka feldmaršala Vajksa od 1. novembra 1943. Vojno-politička situacija na području Jugoslavije krajem oktobra 1943. godine (Zbornik NOR, tom. XII, knj. 3, dok. br. 156, str. 619-630; Uporedi: Muharem Kreso, op. cit.

ko Drine«.⁵⁾ Iako to izričito ne navodi, o igledno je da je područje Sarajeva i okoline imalo prvorazredni značaj u Vajksovoj procjeni njemačke situacije i opasnostima koje prijete od snaga NOVJ, raspoređene u širem području oko Sarajeva.

I u političkom pogledu, situacija u tzv. NDH je ocjenjivana kao najkritičnija. Ona je, zaista, takva i bila, bez obzira na činjenicu da su njemački vojni i politički krugovi u njoj svoj teški položaj pripisivali redovno unutrašnjopolitičkim razlozima u samoj NDH. Naime, izuzev njemačkog poslanika Kašea i u dobroj mjeri samog Hitlera, sve njemačke okupacione vlasti i vojne komande smatrale su ustaški režim neodrživim i velikim opterećenjem u nastojanjima da i u tzv. NDH organizuju sve antikomunističke snage za borbu protiv sve snažnijeg NOP-a i njegove NOVJ. S tim u vezi, poznato je, da su potkraj ljeta 1943. godine uslijedili njemački pokušaji da Maček i desno krilo Hrvatske seljačke stranke uključe u zajedničku vladu sa ustašama. To nije urodilo plodom, jer ni krajnje desno krilo već pocijepane HSS-e, pod uticajem opšte političke situacije u zemlji i svijetu, nije željelo da se kompromitira otvorenom saradnjom sa okupatorom, nego je predlagalo potpuno odbacivanje Pavelića i formiranje novine vlade — »vlade stručenjaka«, koju bi HSS podržavala ali ne i direktno u njoj učestvovala.⁶⁾ Zbog te neuspjele akcije, Vajks predlaže da se preduzmu »potrebne enerģije i radikalne političke mjere da se stvori nova politička struktura«, pri čemu je, u prvom redu, podrazumijevao odstranjenje Pavelića i ustaškog pokreta i zavođenje vanrednog stanja u NDH, koju je trebalo hitno zaposjesti isključivo njemačkim trupama.

Svoje ocjene i procjenu situacije Vajks je bazirao na referatima Glez von Horstenana, Kašea, Pavelića i Fridriha Navratila (koji je u to vrijeme bio ministar oružanih snaga NDH), kao i novonaimenovanog predsjednika vlade NDH, dr. Nikole Mandića, u završnom razgovoru s njima 14. oktobra 1943. godine u Zagrebu. Poslije rasprave s njima Vajks je u svoj dnevnik zapisao: »U državi vlada potpuni darmar, dezertiranja su na dnevnom redu, ni dobar izgled Pavelićeve tjelesne garde ne može obmanuti. Ministri se tuže na stanje ustanka i mole njemačku pomoć, ali za to nigdje nema dovoljno snage. Izneseno je mnogo neispunjenih želja. Politička, privredna i vojna situacija u zemlji izgledaju beznadežne. Promjene može donijeti samo potpuni preokret u politici.«⁷⁾

Konstatuju i dezorganizaciju i rasulo ustaške države, Vajks zaključuje da se na području NDH razlikuju četiri djelokruga vlasti: »područje posjednuto njemačkim trupama« (trupe se nalaze u otpornim tačkama duž jadranske obale i najvažnijih puteva i željeznih pruga; njihove boje i pozadinske veze stalno su ugrožene, dok su svi pokreti trupa pod kontrolom i registruju se); »područje hrvatske državne vlasti« (s tim u vezi kaže: »Izuzev u Zagrebu gdje su se pod zaštitom Poglavnikove tjelesne garde povukle hrvatske državne ustanove, ne postoji više nikakav hrvatski državni autoritet, čak ni u onim dijelovima zemlje koje drže hrvatske trupe«); »područje srpske autonomije« (to su ona područja koja drže etnici koji su u ugovornim odnosima sa »hrvatskim vlastima«) i,

*) Isti izvor.

⁵⁾ Šire o tome vidi: Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1977; Gert Fricke, Kroatien 1941-1944 Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise von Horstenau, Rombach, Freiburg, 1972, str. 140-141. - O ovoj knjizi vidi moj osvrt u: Vojnoistorijski glasnik, br. 2-3/1974, str. 189-194.

⁷⁾ Gert Fricke, op. cit., str. 146.

»podru je sa vladavinom komunista kojima rukovodi Tito, koji je stvorio 'sovjet-sku državu i raspolaže dobrom civilnom upravom'«.)

Kada je od Vrhovne komande oružanih snaga Tre eg Rajha (OKW), 21. oktobra 1943. godine, bio upitan da li postoje vojne pretpostavke za zvani no proglašenje vanrednog stanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Vajks je tri dana kasnije odgovorio da to predstavlja ne samo jedinu mogu nost nego i »krajnje sredstvo, jer tu može pomo i samo hirurški zahvat.«')

Za preduzimanje potrebnih mjera i donošenje »pravih« odluka da se sredi situacija u NDH, posebno u Bosni i Hercegovini, gdje su kriza i rasulo ustaške vojne i civilne vlasti bili najizraženiji, a trupe Vermahta i oružanih snaga NDH gotovo svakodnevno bile izložene velikim gubicima u borbama protiv NOV i POJ, najviše njema ke vojne i politi ke instance nastojale su da dobiju mišljenja i od svojih odgovornih predstavnika u NDH. Ovo najviše zbog toga što su višestruki njema ki vojno-politi ki i privredni interesi bili najsnažnije uzdrmani u Bosni i Hercegovini, kako u ranijem, tako i u ovom periodu. Naime, poslije neuspjeha velike njema ke i italijanske operacije »Švarc« protiv glavnine snaga NOVJ na Sutjesci, gdje su u estvovala i kvislinške snage, uslijedila je velika protuofanziva NOVJ u isto noj Bosni, iji je rezultat bio oslobo enje gotovo itave isto ne Bosne i mnogih mjesta i gradova, gdje su bili organizovani stalni organi nove narodne vlasti i itav niz organizacija i institucija NOP-a. Kako su istovremeno snage NOV i POJ u zapadnoj Bosni ponovo oslobodile veliku teritoriju, a u neposrednoj blizini Sarajeva Prva krajiška NOU brigada izvela veliku uspješnu akciju na neprijateljski aerodrom Rajlovac, uništivši 34 neprijateljska aviona, nakon ega je uslijedila aktivnost i novostvorenih NOP odreda u okolini Sarajeva, njema ke komande i politi ki predstavnici vlasti tzv. NDH bili su u velikom strahu da partizani ne preduzmu napad za oslobo enje Sarajeva. U tom slu aju — smatrali su oni — bio bi doveden u pitanje njema ki politi ki prestiž i uopšte opstanak okupatorske i kvislinške vlasti u cijeloj Bosni i Hercegovini, na podru ju koje je za Nijemce ujesen 1943. godine, pored jadranske obale, imalo izuzetan strateški zna aj u Jugoslaviji i na Balkanu.

Iako se o situaciji u NDH izjašnjavao sli no Vajksu, njema ki general Glez fon Horstenau je imao nešto druga ije mišljenje. On je, o ekuju i »aktivnu opoziciju Paveli eve vlade« i njema kog poslanika Kašea, predlagao njema ko statateljstvo (Vormundschaft) nad cijelom NDH, na osnovu poznate devize: »ne vladati nego kontrolisati«. Po njemu, to je zna ilo imenovanje jednog njema kog generala za komesara Rajha u NDH (Reichsbevollmächtigter für Kroatien), ostavku »sadašnje i postavljanje nove vlade na najširim osnovama«, spajanje ustaške vojnice uklju uju i i Paveli ev tjelesni zdruk (PTS) sa domobranstvom i isklju enje Paveli a »iz unutrašnjih politi kih poslova«.¹⁰⁾ Smatrao je da je on najpogodnija li nost, ve je njema ki opunomo eni general u NDH, da bude taj »politi ki komesar« Rajha u NDH.

Poslanik Kaše je svoje stavove izložio u iscrpnoj analizi koju je naslovio »Situacija u Hrvatskoj i prijedlozi za dalje razvijanje njema ko-hrvatskih odno-sa«.) U analizi je pošao od njema kih nastojanja da se pobjedonosno završi

*)Kao napomena 4.

') Kriegstagebuch OKW/WFSt, Band III, str. 1234.

") Gert Fricke, op. cit., str. 149-150; Bundes Archiv - Militär Arhiv, Koblenz, Deutscher Bevollmächtigter General in Agram, 75835 - Akte über kroatische innerpolitische und militärische Fragen 1942-1944. — Odgovor Glez-Horstenaua na pitanje o zavojenju vanrednog stanja u NDH, 26. oktobra 1943. godine; Kriegstagebuch OKW/WFSt, III, str. 1233-1234.

") Arhiv VII, NjA, Mikroteka, T-501, R-265/1114-1142, 3. XII 1943.

borba za »životni prostor«, s tim u vezi, on insistira da se ozbiljno mora proučiti nastala situacija u svjetlu potpuno jasnih ciljeva i namjera, kako »za vrijeme rata« tako i poslije njegovog završetka. Te ciljeve ovako je postavio:

»a) U današnjem ratu je odlučujuće da se angažuju naše snage, s tim da to ne dovede do smetnji u kasnijem razvoju...«. U te snage on ubraja radnike, vojnike, prostor i sirovine.

»b) Po završetku rata Rajh treba da vodi jugoistočni prostor kao i cijelu Evropu, ali na način da tu ne vezuje one svoje snage koje su mu potrebne u svjetskim razmjerama«. Po njemu, to zna i da »narodi ovog prostora« što potpunije priznaju naše upravljanje...«

On insistira dalje na tome da oslonac njemačke okupacione vlasti u Jugoslaviji i ubuduće treba da su »Velikohrvatski krugovi, posebno ustaški pokret«, s tim da uzajamne napetosti među njemačkim predstavnicima treba svesti na snošljivu mjeru, a što se tiče teritorijalnih ustupaka Srbiji i Crnoj Gori, on smatra da to treba uiniti još u fazi rata.

Situaciju uopšte, a posebno politiku u tzv. NDH i on smatra vrlo teškom. U vezi s tim podvlači i da, pored razvijenog NOP-a, »Hrvatsku takode razdiru:

— opozicija HSS, iza koje stoji veća inačica Hrvata«, međutim, kada bi i ta »opozicija došla na vlast u Hrvatskoj, vrlo brzo bi izazvala razornu masu«, zbog čega on i dalje upozorava »na velike opasnosti od svih špekulacija sa seljačkom strankom«;

— »srpsko pitanje smatra najdelikatnijim« i praktično ne vidi pravo rješenje, posebno zbog toga jer se njemačke jedinice u borbi protiv NOP-a na području NDH »široko oslanjaju na saradnju etničkih odreda i kada i same njemačke komande zahtijevaju od hrvatske vlade teritorijalne ustupke u korist Srbije«. U nedostatku »boljih rješenja«, Kaše podvlači i da je »naredio da se pravoslavni u Hrvatskoj više ne nazivaju Srbi već pravoslavni građani Hrvatske«;

— »muslimansko pitanje« Kaše posmatra u duhu ustaške politike (to su »Hrvati islamske vjeroispovijesti«) i smatra ga »prvenstveno vjerskim a ne nacionalnim pitanjem«. Držanje Muslimana, »njihov fatalizam i pasivnost prema privrednim mjerama koje nameće rat« smatra »štetnim« i protivi se autonomističkim zahtjevima Muslimana.

Posmatrajući i utjecaj propagande vodilne sile antihitlerovske koalicije, za koju smatra da je vrlo značajna, on ne vidi način kako to paralisati. Umjesto toga, pravda zločin njemačke legionarske vojske u Bosni, a u napadima angloameričke propagande na ustaše i njihova zlodjela vidi korist, jer ta propaganda »pomaže Njemačku koja da ustaše vrsto veže za sebe«.

Treba podvući i da njemačka vrhovna komanda oružanih snaga (OKW), iako je bila uvjerena u opravdanost odluke da se u hitnoj NDH proglašeno vanredno stanje, tj. da sve organe uprave u njoj preuzmu njemačke vojne komande, nije ipak takvu odluku donijela zbog toga što nije raspolagala traženim pojačanjima novih divizija, koje se nisu mogle odvojiti sa ostalih frontova. Stoga je Hitlerovo naredenje od 7. septembra 1943. godine, bilo prihvaćeno kao najbolje, tj. da se dotadašnja politička linija odnosa prema NDH »mora bar za izvjesno zadržati nepromijenjenom«. ¹³⁾

¹³⁾ Isto; uporedi: Muharem Kreso, Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, AVNOJ i NOB-a u BiH (1942-1943), op.cit.

¹⁴⁾ Kriegstagebuch..., op.cit., III, str. 1233-1234.

Za situaciju u Srbiji i u redovima etnika Draže Mihailovića, po ocjenama Vajksa i Nojbahera, karakteristično je mišljenje da se »etnički pokret DM približava krizi«, a nasuprot njemu, da »komunizam u Srbiji ima sve veći uticaj«, te da »sve češće i žestokiji i krvavi okršaji između partizana i etnika« ovdje i na drugim prostorima — u istočnoj Bosni, na primjer, u na krizu etnika Draže Mihailovića, koji se »pripremaju da spriječe prodor crvenih snaga preko Drine u Srbiju«. Nastalu krizu u etničkom pokretu poslije velikih pobjeda NOVJ u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, kao i ofanzivnih akcija NOV i POJ u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1943. godine, Vajks i Nojbaher su objašnjavali time da je unutar etništva zavladao zabrinutost »zbog sve veće boljševičke opasnosti« i saznanja da sa britanske strane »ne trebaju očekivati spoljnopolitičku i unutrašnjopolitičku podršku«, iako djelimično tako, takvo shvatanje krize etništva uklapalo se u njemačku koncepciju okupljanja antikomunističkih snaga, na čemu je već uveliko radio Herman Nojbaher u Srbiji, Crnoj Gori i dijelovima istočne Bosne i Hercegovine.

Dvadesetdevetog oktobra 1943. godine, na osnovu Nojbaherovog izvješaja o situaciji u istočnoj Srbiji i u etničkom pokretu Draže Mihailovića u Jugoslaviji, izdato je naređenje o jedinstvenom rukovođenju borbom protiv NOP-a u Jugoslaviji, pri čemu se podrazumijevalo okupljanje svih antikomunističkih snaga. Nojbaher je na tome poslu najviše radio, iako u njegovoj nadležnosti nije bila teritorija tzv. NDH. On je bio dobro obaviješten o snazi NOP-a i smatrao je da glavna opasnost njemačkim pozicijama na Balkanu prijete iz NDH, gdje su bile raspoređene glavne snage NOVJ. Poznata je njegova krilatica da u »razumno tretiranoj Srbiji postoji najbolja mogućnost protiv boljševizacije Balkana«¹¹⁾ pa je kao političko rješenje predlagao prenošenje težišta njemačkog oslonca na velikosrpske krugove — za razliku od Kašea — i s tim u vezi predlagao »stvaranje velikosrpske federacije, koju bi sačinjavali Srbija, Crna Gora i ... Sandžak...«¹⁵⁾ ostavljajući i mogućnost njenog proširenja i na druge dijelove Jugoslavije i Balkana. Tu je, u prvom redu, mislio na dijelove istočne Bosne i dio istočne Hercegovine, sa čime je bio saglasan i njemački poslanik Kaše.

Interesantno je napomenuti da Hitler nije bio voljan da prihvati ovo rješenje, ali ga je smatrao interesantnim i vraćao mu se više puta u toku 1944. godine. Značajno je, međutim, podvući da je tada Hitler prvi put takvu mogućnost »ozbiljno uzimao u obzir«. O tome jasno govori činjenica da je istog dana, 29. oktobra 1943. godine, dao specijalno ovlaštenja Nojbaheru da on isključivo može pregovarati sa etnicima Draže Mihailovića, koji su, po ocjeni OKW, pokazivali znake rasula.¹⁶⁾ Naime, pošto je Draža odbio britanske zahtjeve da prekinu saradnju sa okupatorom i da njegovi etnici krenu u napade na komunikacije koje drže Nijemci, te da prekinu neprijateljstva protiv NOVJ - što će ubrzo dovesti do povlačenja britanskih misija, njegovog izbacivanja iz izbjegličke vlade i prekida javne materijalne savezničke podrške - po Nojbaherovim uputstvima, uslijedila je obilna materijalna pomoć etničkim odredima, tako da je spriječeno njihovo osipanje, a izvršenom mobilizacijom, takođe uz pomoć njemačkog okupatora brojno stanje etnika se do kraja 1943. godine znatno popravilo.¹⁷⁾ Međutim, ovdje treba primijetiti da su etničke vojne formacije, po broj-

¹¹⁾ Herman Neubacher, Sonderauftrag auf dem Balkan, str. 128.

¹²⁾ Herman Neubacher, op. cit., str. 155.

¹³⁾ Isto.

¹⁴⁾ Isto, str. 166-167.

posti i udarnoj moći i bile daleko ispod svojih etničkih naziva. Bila je to nazovi-vojska, čiji su se pripadnici redovno nalazili kod svojih kuća, u selima odakle su mobilisani; nisu živjeli vojnički životom, bili su nedisciplinovani i nisu se smjeli upuštati u borbu protiv partizana. Čak i onda kada su zajedno sa njemačkim trupama pokretani u borbu, bježali su kućama i prije njenog početka. Nijemcima je to konveniralo, jer su smatrali da je i to bolje nego da rade na svoju ruku. Takvo stanje tolerisale su etničke komande nadajući se »boljim danima«, koji će doći ili iskrcavanjem zapadnih saveznika, ili da će poslije njemačkog poraza, sa svojom »vojnom organizacijom biti faktor« prilikom »rješavanja unutrašnjeg uređenja u Jugoslaviji«. U mnogim njemačkim dokumentima vidi se da nijedan etnički korpus, na primjer, nije mogao okupiti više od 500 do 1000 etnika;¹⁸⁾ isto je važno i za niže formacije. Bila je to tipična pljačka vojska koja se hranila opljačkanim dobrima seljaka, a za obavještajne usluge od Nijemaca dobivala oružje, municiju i drugo.

Iz veza koje su još u ranom periodu bile uspostavljene i razvijene na osnovu zajedničke borbe protiv NOV i POJ i NOP-a uopšte, etnici su kroz saradnju sa njemačkim okupatorom nastojali da ostvare i određene vlastite političke ciljeve. Na prvom mjestu, etnicima je u težnji da se domognu vlasti i vrata staro stanje, onakvo kakvo je bilo u bivšoj Jugoslaviji, odgovarala političko-vojna saradnja sa Nijemcima u borbi protiv zajedničkog neprijatelja - NOP-a; u Nijemcima su imali zaštitu od ustaša, naročito kod vojnih njemačkih komandi i policijskih ustanova, i na kraju, etnici su naročito u periodu od kraja 1943. do avgusta 1944. godine računali da će kod Nijemaca postići i izdvajanje istočne Hercegovine i dijelova istočne Bosne iz tzv. NDH i priključenje ih Nedićevoj Srbiji odnosno Crnoj Gori u sastavu »Velike Srbije«. Tako je, na primjer, februara 1944. godine etnički rukovodilac Milorad Popović koji je dobro sarađivao sa obavještajnom službom Petog SS-planinskog korpusa u Mostaru, zajedno sa predstavnicima srpskih gradanskih krugova u Hercegovini, podnio Nojbaheru peticiju u kojoj je tražio priključenje Hercegovine Crnoj Gori.¹⁹⁾ Nojbaher je primio i od mnogih etničkih komandanata zahtjeve o priključenju dijelova istočne Bosne.

Politički zahtjevi i planovi etnika o proširenju Nedićeve Srbije na račun tzv. NDH bili su u 1944. godini svakodnevna pojava, a svoju kulminaciju imali su u avgustu mjesecu. Do tada su razne njemačke instance u Srbiji i Bosni i Hercegovini pothranjivale takve zahtjeve u kojima se jasno vidjela i namjera da se velikosrpskim krugovima ukaže veće povjerenje nego ustaškom režimu. Podloga takvim stavovima nalazila se u ispoljenoj želji da Nedić, kao provjereni prijatelj Trećeg Rajha, bude na čelu »Velike Srbije«, a Draža Mihailović da komanduje svim »srpskim snagama« — etnicima, Srpskom državnim stražom, Srpskom granatnom stražom, Srpskim dobrovoljačkim korpusom, Ruskim zaštitnim korpusom, snagama od oko 50000 naoružanih ljudi, kojima bi Treći i Rajh trebao da obezbijedi naoružanje i opremu, a Nedićeva vlada stalne mjesečne prinadležnosti. Takav prijedlog došao je pred Hitlera. Na sastanku, 22. avgusta 1944. godine, kojem su pored Hitlera prisustvovali general-feldmaršal Vilhelm Kajtel (na čelu OKW), Vajks, Himler, Joakim Ribentrop (ministar inostranih po-

¹⁸⁾ Zbornik NOR, tom XII, knj. 3. i knj. 4 — više dokumenata. Tako, na primjer, Vajks navodi da u Bosni etnici imaju 7 korpusa, ali pošto u svakom raspoložuju samo sa 500-1000 pušaka, uzdržavaju se od akcija. Urađena »inicijativa za prelaz na djela« o ekuciji spolja. Zbornik NOR, tom XII, knj. 3, dok. br. 156, str. 622-623.

¹⁹⁾ Obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. V, str. 594

slova Rajha), general-pukovnik Alfred Jodl (na elnik operativne komande OKW), general artiljerije Valter Varlimont i Nojbaher, Hitler je izdiktirao njemački stav prema etnicima Draže Mihailovića, Nediću i uopšte prema velikosrpskim tendencijama:

a) nemam ništa protiv 'malih taktičkih manevara' sa pokretom DM,
b) zatraženo formiranje armije, koja bi bila jačine 50000 ljudi nikako ne bi moglo doći u obzir.²⁰⁾«

Zbog interesantnosti argumenata koje je Hitler upotrebio kao obrazloženje svoga stava, navodim ih u širem izvodu:

»Englezi ne mogu da isporu uju oružje DM jedino iz straha pred Staljinom, koji je izaslanik u Hrvatskoj Tito. Oni bi se time doveli u ... opoziciju prema Rusiji. Zbog toga su, vjerojatno, sugerisali Srbima (odnosi se na etnike DM — prim. RB) da oružje, koje je bez sumnje biti upravljeno i protiv Staljina, pribave od Nijemaca. Ono će, međutim, jednom kasnijom prilikom biti upotrebljeno protiv Nijemaca.

Na Balkanu treba, u suštini, riješiti hrvatsko, srpsko i bugarsko pitanje«. U vezi s tim, Hitler nastavlja:

»1. Hrvati nemaju nikakvu predstavu o državnosti i ne mogu je nikad ni moći imati. Onaj ko je 500 godina bez nje, ne može se nikad ni razviti u državu. Kasnije jednom doći ćemo na to da Hrvatsku inkorporiramo u Rajh ili da iz nje napravimo protektorat. Danas možemo u najmanju ruku — a to u suprotnosti prema ostalim balkanskim narodima — samo prividno i zajedno sa sadašnjom hrvatskom vladom.

2. Srbi su narod koji je određen da ima državu i koji je kao narod uspio da se održi. Njihova ideologija je velikosrpska. U njima postoji bezobzirna otporna snaga. Pri jednoj takvoj upotrebi, oni će uvijek zastupati velikosrpsku ideju. Ono što dolazi iz Beograda zna i opasnost. Ja sam 1941. godine uinio Srbima ponudu koja je bila neuobičajena. Zahtijevao sam samo da ostanu neutralni i za to sam im obećao Solun. Već u cijenu nisu mogli da dobiju. U stvarnosti je, međutim, došlo do razvoja koji nikako ne odgovara toj velikodušnoj ponudi. Uostalom, ukazujem na to da, ako danas ponovno uspravimo Srbiju, Hrvatska propada«. ²¹⁾

Ovome, naravno, nije potreban nikakav komentar, jer je o čemu su za Hitlera zna ili njegovi »Srbi« i »Hrvati«. Jedino treba istaći da je na osnovu Hitlerove saglasnosti o »malim taktičkim manevrima« propao pokušaj specijalnog izaslanika Nojbahera da saradnju sa etnicima proširi do generalne punomoći i za komandanta Jugoistoka. Još treba reći, da su na ovakvu Hitlerovu odluku uticali i dogovori u Rumuniji i Bugarskoj, a nisu je mogli izmijeniti i dogovori u tzv. NDH — »pučnici Voki-Lorkovi«, jer je stanje u NDH brzo »sredio« Hitlerov poslanik Zigfrid Kaše, koji je mišljenje — da je ustaška NDH »jedini pravi saveznik Trećeg Rajha« — Hitler prihvatio i u jesen 1944. godine ponovno odlučio da stanje u NDH ostane nepromijenjeno, u situaciji kada je »bolje išta nego ništa« (»Doch war das besser als nichts«), poslije gubitka Grčke, Rumunije i Srbije.²²⁾

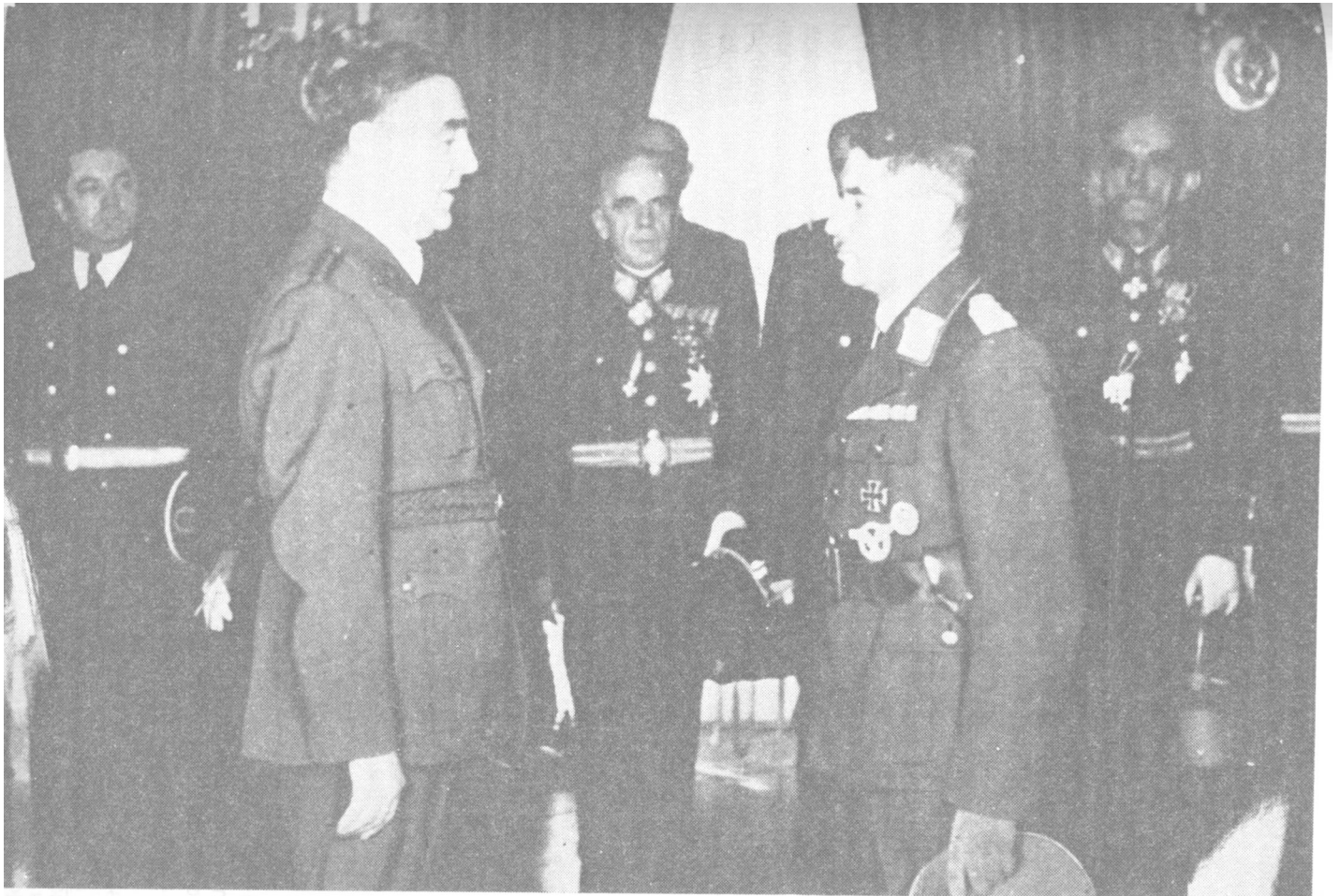
Na sastanku sa Hitlerom, 18. i 19. septembra 1944, Pavelić je izvijestio kako je slomio pučnicima Voki-Lorkovićima zaustavio raspadanje oružanih snaga, te kako su »ustaške orne za borbu a domobranci sve bolji«. Zatražio je »više oružja za

²⁰⁾ Zbornik NOR, tom. XII, knj. 4, dok. br. 112, str. 524-532.

²¹⁾ Isto.

²²⁾ Gert Fricke, op. cit., str. 172.

Feldmaršal Aleksander Ler na jednom od dogovora sa ustaškim poglavnikom Antom Paveli em

ustaše i nikakvo dalje pomaganje etnika«. Hitler je, pored ostalog, ukazao na težak položaj Rajha i tražio da se »Hrvati više angažuju u odbrani svoje teritorije«, dok je Kajtel zahtijevao da i »Hrvati sarađuju sa etnicima, jer im su se Kaše i Paveli uvijek protivili«.)

Paveli je, prihvataju i sve Hitlerove zahtjeve, jer su jedino tako mogli opstati on i njegova ustaška NDH, namjerno preotao svu težinu situacije u NDH. Izbjegao je da bilo šta kaže o pozadini pučstva Voki — Lorkovi, ko je sve u to bio umiješan i šta su bili krajnji ciljevi mnogih krugova u tzv. NDH, među kojima je bilo i predstavnika Trećeg Rajha, na primjer, generali Glez—Horstenau, Aleksander Ler i Julijus Ringel, »Austrijanci«, koji su uz pomoć Velike Britanije i Vatikana, preko papskog legata u NDH Markonea, radili na stvaranju konfederacije, podunavskih katoličkih zemalja pod pokroviteljstvom zapadnih saveznika. U tu »konfederaciju ušle bi tzv. NDH, Mađarska i Slovačka, a kasnije eventualno, ukoliko bi uslovi dozvoljavali, još i Srbija, Bugarska, Rumunija i Češka.« U jednom izvještaju poslanika NDH u Mađarskoj, od 9. januara 1945. godine, navodi se da je predstavnik Vatikana uvjeravao vladu NDH, Mađarske i Slovačke o mogućem primirju između Trećeg Rajha i zapadnih saveznika, kao i u to da će »zapadni saveznici zaštititi ove katoličke zemlje od Rusije i omogućiti im da i dalje razvijaju svoju katoličku i demokratsku državost«.²⁴⁾

Iste planove imali su i Paveli i ministri Mladen Lorković i Ante Voki. Oni su u dosluhu sa Glez—Horstenauom pokušali da privole Paveli a da uspostavi tješnji kontakt sa HSS—om i izvrši određene promjene u unutrašnjoj politici i tako omogućiti približavanje NDH zapadnim saveznicima, od kojih se, putem veza u Švicarskoj i samom Vatikanu, očekivalo da će priznati »Hrvatsku državu« u jednoj zajednici podunavskih zemalja. Paveli je pokazivao izvjesno razumijevanje, čak je i lično davao određene prijedloge šta i kako da se radi, ali je, odjednom, uplašen da ne izgubi i ono malo vlasti, promijenio stav i 31. avgusta 1944. godine uhapsio oba svoja ministra i još 60 drugih funkcionera.²⁵⁾ Iako je pučstva Voki — Lorkovi bio otkriven, a njemački general Glez—Horstenau smijenjen, time nije bila prekinuta akcija generala »Austrijanaca«, sa kojima je aktivno saradivao i Herman Nojbaht, poslije prenošenja njegovog sjedišta iz Beograda u Beč. Ta akcija je nastavljena u nešto izmijenjenom obliku sve do kraja rata, ali sa mnogo više aktera nego u ljeto 1944. godine.

Nesposobnost, nesamostalnost, nemoć i rasulo vojne i političke vlasti NDH naročito su bili izraženi u Sarajevu i njegovoj okolini. To se ogledalo u svim pravcima, a ovdje ćemo navesti samo neke najznačajnije. Djelatnost vojne i civilne vlasti NDH pododavno se na području Velike župe Vrhbosna gotovo isključivo osjećala u gradu, a od proljeća 1943. godine, pored vojne podređenosti njemačkim komandama, bila je ovisna i od njemačkih SS i policijskih organa. U ovom periodu na terenu su se nalazile manje ili više vojne jedinice — ustaške i domobranske, ali povremeno i samo u onim mjestima oko Sarajeva koja nisu kontrolisale snage NOV i POJ, odnosno u kojima se nisu nalazili etnici Draže Mihailovića. Raspored i boravak oružanih snaga NDH ili etničkih skupina ovisio je u principu, od volje njemačkih komandi, a u praksi, što je bio slučaj, od

7 2 1944* Arhiv Vojnog N.A., Mikroteka, T#77, №82/630649-50 - pismo Kaše upućeno MIP-u Rajha,

*) Arhiv VII, arhiva NDH, k. 1534, br. reg. 36/7-1.

*) Fikreta Butić, O nekim akcijama u NDH uoči njezina sloma, »Putevi revolucije« br 7-8 str. 188-189.

r

aktivnosti i snage NOV i POJ. U samom gradu vojne komande i civilni organi vlasti tzv. NDH nisu mogli gotovo ništa preduzeti samostalno, već uvijek u saglasnosti sa njema kim vojnim komandama, zatim ustanovama SD i Sipo, Orpo, Ispostavom policijskog atašea pri njema kom konzulatu u Sarajevu i drugim brojnim njema kim organima i institucijama. Unutrašnje rastrojstvo vojne i civilne vlasti stalno je raslo, a ispoljavalo se u sve izraženijoj sumnji u pobjedu Njemačke, a time i u opstanak NDH, i u sve snažnijoj simpatiji prema NOP-u mnogih pojedinaca i grupa antifašisti ki raspoloženih oficira i podoficira domobranstva. Tako su, na primjer, mnoge domobranske jedinice stacionirane u gradu bile voljne da kompletno pređu na stranu NOP-a, ali su se njihovi komandanti plašili represalija koje bi mogli preduzeti Nijemci i ustaška vojna policija.")

Sve ovo je, naravno, imalo snažnog odraza i na daljnju diferencijaciju unutar krugova pripadnika građanske politike, i to u svim nacionalnim grupacijama. Mnogi su sagledavali svu ozbiljnost situacije i velike promjene koje se dešavaju. Međutim, njihovo opredjeljivanje za NOP nije teklo ravnomjerno, jer je kod njih još uvijek bila vrsta klasna pripadnost koja ih je vezivala za okupatora i njegovu NDH, odnosno za reakcionarne grupe na Zapadu, prije svega, u Velikoj Britaniji, što je, istovremeno, značilo za jugoslovensku izbjegličku vladu i etničke Draže Mihailovića, ili, poslije sporazuma Tito — Šubašić, za one opozicione snage u zemlji i inostranstvu koje su tvrdoglavo ostale na pozicijama izrazitog neprijateljstva prema NOP-u.

Sve ovo šarenilo pripadnika građanske političke orijentacije u Sarajevu, u kojima su njemački okupator i ustaška NDH jedino mogli potražiti podršku i »saveznika« u borbi protiv nove Jugoslavije, s obzirom da su radnička klasa, omladina i napredna inteligencija odavno vezani za NOP, odnosno za njih izgubljeni, govori, takode, na svoj način, o slabljenju i rasulu vojne sile i civilne vlasti NDH, a time i njemačkog okupatora koji je bio prisiljen da ovdje dovla i nova vojna pojačanja sa drugih ratišta. Proces slabljenja i rasula bio je sveoigledniji i zbog toga što se traženjima za nova pojačanja redovno nije moglo udovoljiti, jer tih snaga nije bilo, kao što nije bilo niti je moglo više biti govora o nekom iole ozbiljnijem osloncu na kvislinške vojne snage — ustaše, domobrane, etnike, seosku miliciju i slično, jer su se njihovi redovi nalazili u krizi i pred potpunim rasulom. U tom pogledu, za njemačkog okupatora je i »poustašavanje« oružanih snaga NDH krajem 1944. godine imalo formalni značaj u cjelini, a u pogledu onih snaga koje su se nalazile u Sarajevu i okolini »poustašavanje« je ostalo i dalje kod onih »snaga« koji su bili ustaše ili su se smatrali ustašama. Treba podvući i da je i taj »potez« ustaškog poglavnika bio diktiran sa njemačke strane i imao je nekog značaja jedino u Zagrebu, gdje se i nalazio najveći broj ustaških formacija, institucija i organa vlasti.

O svemu tome govore mnogi sačuvani dokumenti razne provenijencije. Nije potrebno njihovo citiranje, jer su te stvari manje-više dobro poznate. Jedino u citirati dijelove iz pisma Vladimira Perića Valtera, sekretara Mjesnog ko-

*) »...Što se tiče raspoloženja vojske, naročito oficira i podoficira... mnogi pripremaju teren da 'odu u šumu', ali se plaše nemilosrdne pretrage i represalija nad svojim porodicama i nasilja Nijemaca, a naročito ustaša i vojne policije.« (Muzej grada Sarajeva, Zbirka NOB, inv. broj 1121 — Pismo Marka (Muhameda Šefkića), obavještajnog oficira Objavještajnog centra Petog NOU korpusa u Trećem domobranskom zbornom području u Sarajevu, upućeno Milanu (Ookiću), šefu toga Obavještajnog centra koji se nalazio pri Štabu X krajiške NOU divizije, na području Visokofojničkog NOP odreda, najčešće na Biočini.)

miteta KPJ Sarajevo, od 23. maja 1944. godine,²⁷⁾ gdje se sve to jasno vidi i u kojem pored ostalog, stoji:

»... Uslovi za rad u neprijateljskim vojnim jedinicama su vrlo dobri. Naša partijska organizacija u vojsci je mlada. Ipak se rad na povezivanju i organizovanju asnika i domobrana odvija relativno dobro... Domobranstvo je skoro sasvim demoralisano izuzev malenog broja oficira — ustaša, ne e se boriti protiv nas. S druge strane mogu e je da se ak itave jedinice pridruže našoj vojsci pri njenom napadu na Sarajevo...«

Dezorganizaciju i rasulo vlasti i vojne sile tzv. NDH nisu mogle zaustaviti ni sve njema ke i ustaške mjere, preduzete da se taj proces makar ublaži. Taj proces je od ljeta 1943. godine bio permanentan i poja avan svakim novim uspjehom NOP-a i posebno njegove oružane sile — Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, lako je u ljeto 1943. godine bilo jasno Vrhovnoj komandi oružanih snaga Rajha (OKW) da više nije mogu e velikim vojnim efektivima »okružiti i uništiti« snage NOVJ i, u skladu s tim, da je iluzorno preduzimati velike ofanzivne operacije protiv »Titove NOVJ«, koja je po etkom 1944. godine brojala preko 300000 naoružanih vojnika, ipak su nacisti u jesen 1943. godine izveli još jednu veliku svoju ofanzivu na isto nu Bosnu. Ali, ne sa ciljem da unište snage NOVJ, jer za to nisu raspolagali potrebnom vlastitom vojnom silom, nego zbog toga da sprije e prodor ja ih snaga NOVJ u Srbiju. Ne ulaze i u detalje tih borbi i ciljeve koje su imale protivni ke strane, dovoljno je podvu i paralelu zna aja isto - ne Bosne i Srbije za jedne i druge. Vojne komande i politi ke ustanove Rajha u Jugoslaviji smatrale su da Srbiju treba braniti »na lijevoj obali Drine«, dok su Vrhovni štab, Nacionalni komitet oslobo enja Jugoslavije i drug Tito smatrali da »put na istok (u Srbiju — prim. R.B.) vodi preko zapada«. Te rije i svoga Vrhovnog komandanta borci NOVJ su potpuno razumjeli i svim snagama nastojali da ih pretvore u djelo, jer su u tim rije ima bili sadržani svi kvaliteti NOB-e, a posebno bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, utemeljeno, kovano u krvi u narodnooslobodila kom ratu i revoluciji 1941 — 1945. godine. Na toj osnovi odvijala se narodnooslobodila ka borba u svim njenim komponentama — u predstavni kim organima (od seoskog ili mjesnog NOO do AVNOJ-a), politi kim organizacijama (KPJ, SKOJ, Narodnooslobodila ki front, USAOJ, AFŽ), vojnim jedinicama, vojnopozadinskim organima, u organizacijama NOP-a u okupiranim gradovima. Jednom rije ju: svuda i kroz mnoštvo oblika, a sve pod parolom »Svi na front, sve za front«.

To su osje ali okupator, kvislinzi i sve reakcionarne snage, pa su svi zajedno, bez obzira na odre ene me usobne politi ke, ideološke i druge razlike u odnosu na svoje klasne i politi ke ciljeve i interese, nastojali zaustaviti nezaustavljivu plimu revolucionarnog preobražaja u Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini i u samom Sarajevu.

U ovom periodu - od ljeta 1943. do aprila 1945. godine - okupator i njegove kolaboracionisti ke snage su, pored vojne sile, pokušavali da i politi kopolijskim mjerama i terorom postignu što više. Zbog toga je uslijedilo organizovanje i izgra ivanje razgranatog i sveobuhvatnog policijsko-gestapovskog aparata ija je oštrica prvenstveno bila uperena protiv NOP-a i za tu svrhu, na punu kontrolu svih dijelova kvislinške »vlasti«, a sve s ciljem privla enja svih onih snaga koje su pokazivale odre ene znake suprotstavljanja NOP-u.

²⁷⁾ Istorijski arhiv Sarajevo, Zbirka depeša Valtera Peria, Pismo od 23. maja 1944 godine upu eno CK KPJ.

Uspostavljanje sistema SS-a, tj. ustanova SD, Sipo, Orpo u cijeloj NDH, pa tako i u Sarajevu, otpočelo je u proljeće 1943. godine osnivanjem ustanove »opunomoćenika rajhsfirera — SS« (Reichsführer—SS) u tzv. NDH, na čelo koje je postavljen SS — general Konstantin Kamerhofer. Kako je to bila organizacija koja je podrazumijevala potpunu okupaciju ustaške države, a s obzirom na njen status »nezavisnosti« i »suverenitet«, zbog čega je trebalo umiriti ustašku sujetu i samog njemačkog poslanika Kašea u Zagrebu, Himler je lično došao u Zagreb i Kašeu dao do znanja da »ne dozvoljava da mu se iko miješa u poslove SS — policije«. ²⁸⁾

Istovremeno sa naimenovanjem Kamerhofera upućen je Kašeu nalog da sa vladom NDH utvrdi potrebne formalnosti za organizovanje njemačke žandarmerije od domaćeg ljudstva, a sa njemačkom komandom, koja će takode biti podređena Kamerhoferu. Taj sporazum je postignut krajem aprila 1943. godine i na osnovu njega otpočelo je formiranje posebne SS — policijske organizacije u NDH, čiji je osnovni zadatak da djeluje na razbijanju NOP-a.

Uz njemačku SS-policiju i dalje su postojali oružništvo i policija NDH, s tim što su te organizacije u pogledu borbe protiv NOP-a uvijek bile podređene Kamerhoferu i Ginteru Hermanu (šefu nove Ajnzacgrupe — Einsatzgruppe) — EG SD i Sipo, odnosno njihovim oblasnim komandama — EK i KdO (Einsatzkommando — EK, Kommando der Ordnungspolizei — Orpo — KdO), od kojih su po dvije bile osnovane u Bosni i Hercegovini — jedna u Banjoj Luci, a druga u Sarajevu. Svaka od ovih oblasnih komandi imala je više svojih nižih okružnih, sreskih i opštinskih ustanova, ispostava i uporišta, već prema tome kakva je bila situacija na područjima koja su zahvatala. Po pravilu, bilo je zamišljeno da u svakoj policijskoj oblasti bude tri do pet okružnih policija, najmanje šest sreskih u svakom okrugu i prosječno po četiri policijske stanice u svakom srezu. ²⁹⁾

Najprije se pristupilo uključivanju Ajnzacštafela (Einsatzstaffel — folksdojerskih oružanih formacija) u njemačku policiju, a zatim je njemačka narodna skupina iz svoje sredine odredila posebna lica za vrbovanje novih pripadnika njemačke policije u svim mjestima u kojima su se nalazile njene organizacije. To je bio slučaj i u Sarajevu gdje je otprilike rata na njenom čelu stajao dr Fric Našold, lektor njemačkog jezika. Međutim, vrbovanja su uskoro proširena na hrvatsko i muslimansko, pa čak i na srpsko stanovništvo, i to na godišta 1908-1928, što se nije odnosilo na oficire, podoficire, bivše žandarme i stružarice lica koji su mogli biti i stariji. Određena privilegija koja se sastojala u stalnim priradležnostima i pomoćima i porodicama iz kojih su vrbovani pripadnici njemačke policije, imala je u početku zapažen efekat. Međutim, kako je u praksi ta pomoć porodicama najčešće izostajala, mnoge zbog nepismenosti nisu mogle dokazati svoja prava na povlastice u pogledu snabdijevanja, jer je trebalo ispuniti mnoštvo raznih formulara, tako da je ustanovljena privilegija sve manje bila privlačna. U vezi s tim, potrebno je podvući da su nacisti vrbovanja usmjerili uglavnom na siromašne i nepismene ljude, iz sredina koje su teško sastavljale kraj s krajem. ³⁰⁾

U Sarajevu je oblasni rukovodilac SD i Sipo — za područje istočne Bosne, dio srednje Bosne i za Hercegovinu — bio SS-pukovnik Verner From, koji je

²⁸⁾ Holm Sundhausen, op. cit.

²⁹⁾ Isto.

³⁰⁾ Dosije sa suđenja njemačkom poslaniku Kašeu, str. 158.

do dolaska u Sarajevo bio komandant SD i Sipo u Bjalistoku (SSSR), gdje je uglavnom bio angažovan u organizovanju borbe protiv ruskih partizana.³¹⁾ Kao iskusnog višea oficira SS, oprobano na djelu, Himler ga je po nalogu Hitlera naimenovao za komandanta policijske oblasti u Sarajevu. Njegov glavni zadatak sastojao se u tome da izgradi njema ku policijsku organizaciju u toj oblasti, a posebno u gradu Sarajevu. Ubrzo je pozvan u Berlin gdje je od na elnika Glavne uprave SS, SS-generalna Gotloba Bergera, dobio direktivu da organizuje akciju vrbovanja Muslimana u SS-diviziju, kao i nalog od Himlera da uspostavi što tješnju saradnju sa Muslimanima u Bosni kako bi, s jedne strane, dobio regrute za SS i njema ku policiju, i s druge, uspostavio vezu sa me unarodnim islamom, prvenstveno sa »neutralnom« Turskom. Himler mu je dao do znanja da Muslimanima može obe ati »autonomiju pod neposrednim njema kim rukovodstvom«. U tom pogledu trebalo je da »bosanski muslimani sastave Memorandum, koji bi veliki muftija iz Jerusalima predao njema koj vladi«, a From bi, u pozadini, izvršio sve pripreme.³²⁾

Borave i u Sarajevu, From se bavio i organizovanjem tzv. gra anskih i seoskih milicija — lokalnih formacija za borbu protiv narodnooslobodila kog pokreta. Da bi se i toj aktivnosti, kao i mnogim drugim politi kim akcijama, dao prizvuk »savezni kog« djelovanja (Nijemaca i ustaške NDH), Fromovom štabu je pridodat jedan domobranski oficir (Zvonko Kesi) u svojstvu oficira za vezu. Preko njega From je uspostavio i održavao široke veze sa vojnim i upravnim organima NDH u Sarajevu, a naro ito sa generalima i višim ustaškim i domobranskim oficirima, te funkcionerima civilne vlasti tzv. NDH.

U nemogu nosti da obezbijedi širi oslonac u gradu, From je pribjegao održavanju tjesnih veza sa štabovima lokalnih etni kih odreda u okolini grada, posebno sa Savom Derikonjom i Gojkom Borotom. Nailaze i na slab odziv kod stanovništva u gradu i imaju i nepovjerenje prema ustaškoj nacionalisti koj politici, From je etnike »cijenio kao najbolje saradnike u borbi protiv NOP-a.«³³⁾ Zbog toga je postao njihov izraziti »prijatelj«, pa je, kao takav, rad cijele EK2 u Sarajevu (Einsatzkommando 2) usmjeravao u tom pravcu, pri emu mu je desna ruka bio i sâm rukovodilac EK2, SS-potpukovnik Anton Fest, a pored njega i ostali istaknuti SS-oficiri iz njenog sastava (šef TK EK2 — TeilKommando — TK) SS-poru nik Erih Frik i mnogi drugi.

etni kim pitanjem naro ito se mnogo bavio Festov SS-podoficir Hans Derper koji je vodio i pregled svih etni kih jedinica na teritoriji sarajevske EK2, a sadržavao je podatke o brojnom stanju etni kih formacija, pokretima, naoružanju i opremi, potrebama u hrani itd. Ina e, EK2 i svi njeni organi (Tajlkomande, ispostave i uporišta) održavali su stalne veze sa etnicima u okolini Sarajeva radi dobivanja što iscrpnijih podataka o NOV i POJ i NOP-u uopšte.

Kao i ostali oblasni rukovodioci njema ke SS-policije i njihovi saradnici, i Fromova ustanova u Sarajevu vršila je hapšenja i sprovodila »mjere odmazde«. To se najbolje vidi po tome što je From kao oblasni komandant SS (SS-Polizeigebietsfiihrer) raspolagao i snagama sigurnosnepolicije i policije za održavanje reda (Sipo i Orpo) te izdavao potrebna nare enja za policijske akcije.

) Arhiv VII, NjA, Kut. 32A, br. reg. 9/2.

) Holm Sundhausen, op. cit.

) Arhiv VII NjA, kut. 76, br. reg. 2/1 - Izjava poru nika njema ke policije Borovskog, data jugoslovenskim istražnim organima 1948. godine.

O svim detaljima Fromove djelatnosti nema dokumenata — oni ili nisu sačuvani ili su još uvijek nedostupni istraživačima, međutim, može se sa dosta sigurnosti zaključiti da je, u nastojanju da pridobije Muslimane, osuđivao »neovlašćena istupanja SS-jedinica«. Tako, na primjer, EK2 odnosno KdO mogli su da vrše hapšenja samo onda ako im je to prethodno odobrio From.³⁴⁾

Pored oblasnih komandanata SD i Sipo, uporedo je vršeno i formiranje »Njemačko-hrvatske policije za održavanje reda i poretka«.³⁵⁾ Rekrutovanje za ovu policiju — Orpo — vršilo se primjenom na to da se oni regruti koji nisu ispunjavali uslove za SS-jedinice upućuju u ovu policiju. I dok su sredinom juna 1943. ove snage u tzv. NDH brojale oko 10000, njihov se broj do kraja 1943. godine popeo na 16000 (Hrvati i Muslimani) i još oko 3500 pripadnika njemačke narodnosti.³⁶⁾ Nema preciznih podataka koliko je Orpo brojala u gradu Sarajevu, pretpostavlja se da taj broj nije prelazio cifru od 400 i oko 200 pripadnika SS-policije.

Sredinom ljeta 1943. godine Hitler je naredio sljedeću organizaciju ove policije: 1. BdO (Befehlshaber der Ordnungspolizei) pri »opunomoćniku RFSS u Hrvatskoj«, 2. pet oblasnih komandanata Orpo, pri oblasnim komandama SD i Sipo, koji su istovremeno bili i komandanti žandarmerije, 3. osamnaest okružnih Orpo žandarmerija, 4. stotinu deset sreskih Orpo žandarmerija i 5. oko 450 Orpo žandarmerijskih stanica,³⁷⁾ što, naravno, nikada ni približno nije ostvareno zbog sve snažnijeg razvoja NOP-a i velikih uspjeha NOV i POJ, koji su i u okolini Sarajeva kontrolisali oslobodenu i poluoslobodenu teritoriju (Visočkofojni ki NOP odred, Romanijski NOP odred i mnoge brigade i divizije Treter i Petog NOU korpusa).

Zbog svega toga je i djelatnost njemačke SD, Sipo i Orpo uglavnom pokrivala okupirani grad i okolne prostore gdje su se nalazili mali etnički odredi, koji su pripadnici korišteni za prikupljanje obavještajnih podataka o NOV i POJ, a NOP-u uopšte, te o držanju pojedinih gradskih krugova i tome slično. To podjednako važi za oblasnog komandanta SD i Sipo, Froma, kao i za samu EK2 Sarajevo i njenog komandanta Antona Fešta, SS-potpukovnika, koji je na tu dužnost došao početkom septembra 1943. godine.

U skladu sa objedinjavanjem komandovanja, vojnookupacione uprave, političko-policijskih predstavništava i jačanje koncentracije privrednih štabova, o čemu je već bilo govora, za šefa Sarajevske EK2 treba istaći i da je bio u radnom kontaktu sa Feldkomandantom, kao i sa Transportnom komandantom u Sarajevu, dok sa Abverom i Tajnom poljskom policijom (GFP) nije održavao gotovo nikakve veze niti je s njima izmjenjivao izvještaje, izuzev li njihove kontakata sa rukovodiocima Abverovih ustanova — majorom Vasarijem (dr Juli Vassary — »Kralj Ivan«), kapetanima Vanerom (Josef Wanner) i Amanom (Hans Amann). Umjesto toga održavane su stalne veze sa I-c (Eins-C - obavještajna služba u velikim trupnim formacijama), službom svih vojnih formacija — od puka i divizije do Grupe armija »E«, kada je ova krajem 1944. godine stigla u Sarajevo. Naravno, to je bila dobra veza i saradnja sa Ispostavom policijskog atašea u Sara-

³⁴⁾ Kao napomena 29.

³⁵⁾ Ovaj naziv bio je uobičajen jer su osoblje Orpo sačinjavali Nijemci, a ljudstvo Hrvati, Muslimani i pripadnici njemačke narodne skupine.

³⁶⁾ Arhiv, VII, NjA, kut. 32-A, br. reg. 4/1 - Izvještaj Kamerhofera od 20. 11. 1943.

³⁷⁾ Bundes Archiv Koblenz, R-19/131, HA Orpo — Hitlerovo hitno pismo upućeno Kamerhoferu od 15. jula 1943.

jevu (najprije sa Abromajt Francom — Abroneit Franz, a kasnije sa prof. Rudolfom Trojem — Rudolf Treu), zatim sa njema kim konzulatom (dr Hugo Gerdes — Gördes), AO NSDAP (Ausland Organisation NSDAP) i organizacijom TOT, koja je svoje odjeljenje imala u Sarajevu, te sa Njema ko-hrvatskim klubom u Sarajevu. Od ustanova NDH, EK2 Sarajevo je imala posebno dobre veze sa šefom civilne uprave (Ivica Frkovi), komandom domobranstva, Velikim županom, upravicima Ustaškog redarstva (Drago Jilek i Gregori) i sa predsjednikom gradske opštine.

Zamjenik šefa EK2 Sarajevo bio je SS —kapetan, nešto kasnije i SS —major dr Herman Löffler (Löffler), koji je istovremeno vodio sektor III (SD), a svoj rad je organizovao tako što je, iz podataka koji su mu pristizali ili ih je sam prikupljao, sastavljao posebne izvještaje o pojedinim kompleksima koji su bili od »životnog interesa« prema na elima Gestapoa. Administrativne i personalne poslove (sektori I i II) vodio je SS —poru nik Fric Humel, odnosno kasnije SS —potporu nik Gustav Bleher. Sekretar EK2 bio je SS —podoficir Hans Derper koji je obra ivoao NOP (referat IV), a poslije šefa komande, on je bio najupu eniji u rad i zadatke EK2 u Sarajevu. Ova SD i Sipo komanda bila je opremljena radio-stanicom i bila stjecište izvještaja sa terena, pa su u njoj davani nalozi za obavještajne i egzekutivne zadatke. Izdavala je dnevni izvještaj koji je obuhvatao tekue aktuelne podatke, zatim posebne izvještaje o odre enim pitanjima ili akcijama i, na kraju, mjese ni izvještaj na svega dvije stranice, u kome su se nalazili najvažniji podaci o zbivanjima u proteklom mjesecu: prikaz opšte situacije i raspoloženja stanovništva, položaj snaga NOV i POJ, njihova snaga i sli no. Uz mjese ne izvještaje bila je ponekad priložena i karta sa ucrtanim podacima o protivnicima i njihovom rasporedu. Svoje agente je pla ala.

Radi dobijanja što jasnije slike o brojnoj snazi, sjedištima, naoružanju i namjerama jedinica NOV i POJ, EK2 je pokušavala da uspostavi široku mrežu svojih ispostava i uporišta na terenu. U tome je malo postigla, jer je tokom 1944. godine situacija oko Sarajeva za okupatora bila veoma teška s obzirom na postojanje i svakodnevnu aktivnost jedinica NOV i POJ. EK2 je pokušala u gradu otkriti obavještajne partizanske veze i kanale preko kojih su išli materijalna pomo i odlazili novi borci u NOVJ. Me utim, organizacija NOP-a u gradu od dolaska Vladimira Perića Valtera na njeno elo bila je tako dobro organizovana, efikasna i obezbijena da nijedan kanal nije bio otkriven; hapšenja pripadnika NOP-a nisu više bila masovna kao ranije, jer je NOP u gotovo svim neprijateljskim ustanovama i organima vojne i civilne vlasti imao svoje ljude koji su na vrijeme ukazivali na opasnosti koje dolaze i od Nijemaca i ustaške policije. Ta ocjena o snazi NOP-a u gradu i, istovremeno, o slabosti okupatorske vojne sile i civilne vlasti tzv. NDH još snažnije se potvrdila u posljednjim mjesecima pred oslobo enje Sarajeva, kada su u gradu i njegovoj okolini boravile velike vojne njema ke snage u sastavu Grupe armija »E«, koje su se ve im dijelom izvla ile prema zapadu, a jednim dijelom ostale u gradu i njegovoj okolini da »brane Sarajevo« i »sarajevski mostobran«. O svim njihovim namjerama Valter i organizacija NOP-a u gradu bili su uvijek i na vrijeme obavještavani. To najbolje potvr uje injenica da je Valterov obavještajac, domobranski oficir Gideon Švarc, zamjenik zapovjednika topni ke baterije na Grdonju, uspio da iz kase njema kog komandanta odbrane Sarajeva, generala Katnera (Hajnc), uzme plan njema ke odbrane grada. Kao što je poznato, Valter je taj plan dostavio Operativnom štabu korpusa NOVJ, predvi enih da u estvuju u napadu za oslobo enje Sarajeva.

U opštoj složenosti teške vojne i političke situacije Njemačke kod Rajha u Jugoslaviji, naročito poslije oslobodjenja Srbije i Beograda, krajem oktobra 1944. godine, njemačka Grupa armija »E« našla se u nezavidnoj situaciji na putu svoga povlačenja na zapad. Njene prethodnice i boje na obezbjeđenja trpjeli su svakodnevne poraze i bili izloženi opasnostima od potpunog uništenja, posebno na pravcima kretanja kroz istočnu Bosnu, gdje su ih jedinice Trećeg egipćanskog korpusa prisilile da se kreću preko Sarajeva, umjesto da idu niz Drinu i preko Save, na već uspostavljeni Sremski front. Ta situacija je prisilila OKW i Hitlera na hitno donošenje odluke da Grupa armija »E« »sama obezbjeđuje svoj prodor na zapad.«³⁹⁾

U okviru toga plana trebalo je utvrditi i braniti Sarajevo »svim sredstvima«,³⁹⁾ uz upotrebu svih raspoloživih njemačkih i ustaških snaga, a u slučaju potrebe, moglo se »oslanjati na etnike«, saglasno Hitlerovom stavu od avgusta 1944. godine.⁴⁰⁾ Treba podvući i da se nije radilo o nikakvim promjenama stava prema ustaškoj NDH, naime, da se »brane njene istočne granice«, nego, prije svega, o jednom generalnom planu OKW i Hitlera koji je imao za cilj da se uspostavi odbrana »južnog bastiona Rajha« na granicama Austrije i pred Trstom⁴¹⁾, jer se do posljednjeg trenutka vjerovalo u mogućnost sukoba između zapadnih saveznika i SSSR-a, kako bi se zapadnim saveznicima Rajh mogao prikazati kao spasilac »nacionalnih antikomunista i snaga« u zemljama jugoistočne Evrope i kao »čuvar evropske civilizacije od »varvarskog boljševizma«. Zato su, povlačeći se, Nijemci sa sobom vukli sve kvislinške i reakcionarne snage i njihove porodice, naročito iz jugoslovenskih zemalja. Te su im snage služile i kao pogodno sredstvo za izazivanje smutnje u odnosima između zapadnih saveznika i nove Jugoslavije, i kao »topovsko meso« za »odbranu Južnog bastiona Rajha«. U tom okviru treba posmatrati »plan odbrane Sarajeva« odnosno »istočne granice Hrvatske«, kako je Hitler ubjeđivao Pavelića u septembru 1944. godine, odnosno kako je general Ler tumačio potrebu »utvrđivanja Sarajeva«, određivši snage i komandu za njegovu odbranu, po svom dolasku u Sarajevo, 15. novembra 1944. godine.⁴²⁾ Taj uži Lerov plan ostao je na snazi do 20. marta 1945. godine, kada je Hitler odobrio napuštanje Sarajeva i jugoistočne Bosne.⁴³⁾

U toku zime 1944/1945. godine Nijemci su teškom mukom i uz velike gubitke održali položaje oko Sarajeva i u dolini rijeke Bosne. Odborenje Hitlera za evakuaciju Sarajeva Ler je primio sa velikim olakšanjem, jer je po njegovom mišljenju »takva odluka u operativnom pogledu odavno bila neizbježna.«⁴⁴⁾

³⁹⁾ Zbornik NOR, tom XII, knj. 4, str. 1117.

⁴⁰⁾ Isto.

⁴¹⁾ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 4, dok. br. 112, str. 524-533.

⁴²⁾ Erich Schmidt Richberg, Der Endkampf auf dem Balkan, Heidelberg 1955, str. 159.

⁴³⁾ Toga dana je general Ler sa Operativnim odjeljenjem stigao u Sarajevo, doletio je avionom iz Kosovske Mitrovice. (Izvod iz Ratnog dnevnika Grupe armija »E« za period oktobar-decembar 1944. u Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 1117-1118). Dvadesetsedmog novembra 1944. godine Ler je izdao naredbe o postavljanju Komande odbrane Sarajeva, na čelu sa general-majorom Hajncom Katnerom i odredio da bude potčinjen 5. SS-brdskom armijskom korpusu. Kao Štab komande odbrane u početku je služio Štab 91. puka za osiguranje (isto, str. 1184). Nešto kasnije nadređena komanda Komandi odbrane Sarajeva bio je 21. brdski armijski korpus, sa komandnim mjestom u Kasindolu, odnosno na Ciglanama, jer je V SS-korpus krajem decembra 1944. otišao prema Zagrebu. General Ler je napustio Sarajevo u januaru 1945. godine, kada je naimenovan za komandanta Jugoistoka. Nešto kasnije otišao je i SS-pukovnik From, oblasni komandant SS Sarajevo.

⁴⁴⁾ Erich Schmidt Richberg, op. cit., str. 107

⁴⁵⁾ Isto.

Na kraju, ukratko o odnosima njemačke obavještajne službe i ustaške policije. Odmah treba reći da su se ti odnosi uglavnom vrtili oko njemačko-etničke saradnje. Naime, već je rečeno da su sve do jeseni 1944. godine kod mnogih njemačkih instanci u Srbiji i Bosni i Hercegovini egzistirali stavovi da se etnicima Draže Mihailovića i njemačkim ustupcima. Te zahtjeve presjekao je Hitler u avgustu 1944. godine. Međutim, na osnovu (od Hitlera) date moguće »malih taktičkih manevara«, njemačke vojne komande i obavještajne službe nisu se, zbog praktičnih razloga, pridržavale osnovnog smisla takve odredbe, nego su nastavljale saradnju i dalje. Stoga je u kompleksu ukupnih vojno-političkih zbivanja, rije su refleksije sve snažnije dodirivale i Sarajevo i njegovu okolinu, dolazilo do mnogih kombinacija, različitih unaka i kalkulacija u cjelokupnoj strukturi neprijatelja NOP-a. Međusobne nesuglasice, protivurječnosti, različita ideološko-politička stanovišta i drugi elementi različitosti, permanentno su otupljivali ionako uzdrmanu i rastrojenu moć njemačkog okupatora, ustaških i etničkih kvilinga, kao i mnoge njihove saputnike iz redova građanskih krugova i reakcije koji nisu mogli da se oslobode svojih uskih klasnih i politički neodrživih pozicija, jer su, narastanjem vojne i političke stvarnosti nove Jugoslavije — ispoljavane kroz nebrojene oblike i sadržaje i u gradu Sarajevu — mogle i dalje životariti jedino u glavama najtvrdokornijih pojedinaca, okorjelih protivnika stvaranja nove Jugoslavije — rođene u NOB-u, na njihovim pozicijama je već stupila većina naroda i narodnosti Jugoslavije.

Odnosi Nijemaca i ustaša, uz sve ono što je ranije rečeno u vezi sa opštom teškom situacijom, prelamali su se i oko etnika, pa su »normalne« kritike ustaških vrhova na etničko-njemačku saradnju i zahtjeve etnika Draže Mihailovića i Milana Nedića, bez obzira na zajednički interes svih njih u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — komunističke i Titove Jugoslavije. Tako, na primjer, ministar u vladi tzv. NDH, dr Vjekoslav Vrančić, u »memorandumu«, koji je podnio jula 1944. godine poslaniku Kašeu i generalu Glez-Horstenauu, kritički se osvrće na postupke Nojbaheira, Lotara Rendulica i nekih drugih njemačkih vojnih predstavnika, navodeći da su »lokalnu taktiku pretvorili u oportunističku politiku kojom se jedino koriste protivnici Njemačke i Nezavisne Države Hrvatske«. U njemačko-etničkoj vezi i saradnji Vrančić naročito podvlači »štetnost odnosa Wehrmachta prema Jevrejima, Nediću i Draži Mihailoviću« i tvrdi da Nojbaheir i Rendulic na štetu NDH i Hrvata »nastoje pridobiti Srbe za Treći Rajh«. ⁴⁵⁾

Kada je poslije oslobođenja Beograda prenio svoje sjedište u Beograd, i kada je uveliko radio sa Lerom i Ringelom na stvaranju nekakve »podunavske konfederacije« u okviru »odbrane južnog bastiona Rajha«, Nojbaheir je preko svoje ispostave u Zagrebu dobijao opširna obavještenja o političkoj situaciji u NDH, koja su bila dijametralno suprotna izvještajima koje je slao poslanik Kaše. U tim obavještajima govori se o »bezglavosti i psihozi bjekstva među ustaškim rukovodiocima«; za njih kaže da se »niko više ne bavi nikakvim ozbiljnim ni produktivnim radom«, da svako »špekuliše, niko nikom ne vjeruje« i da se »svako svakoga plaši«, te da svakodnevno iz gradova koji još nisu pali u ruke partizanima »sve više ljudi bježi u šumu partizanima... U ustaškim krugovima vlada odavno opšte mišljenje da je najbolja politika sjedenja na dvije stolice«. ⁴¹⁾

Tako su mislili i rukovodioci njemačkih obavještajnih službi u Sarajevu, pa su svugdje gdje je to bilo značajno isključivali ustašku policiju i redarstvo. Tako

⁴¹⁾ Obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. V, str. 42-43.

⁴⁵⁾ Herman Nojbaheir, op. cit., str. 160. i sljedeće.

h lo izigrano i uiana enje koje su Ginter Herman, šef Ajnzacgrupe SD i Sipo j^ei" bu j Šef Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH (Ravsigur), Vjekoslav ^ i sklopili u vezi sa egzekutivom Ajnzacgrupe i svih njenih ogranaka (Ajnrackomande, ispostave i uporišta na terenu):

1 da organi SD i Sipo izvijeste policiju NDH 24 sata prije preduzimanja akcija vojnog karaktera protiv partizana, kako bi ustaška policija zajedno sa SD i Sipo u estvovala u samoj akciji i imala uvid u cjelokupni poduhvat;

2. da u gradovima hapšenja vrše isključivo ustaške vlasti, a njemački policijski organi imaju pravo da zatraže odobrenje za vršenje egzekutivnih radnji, odnosno pravo na uvid i praćenje postupka.

Međutim, postepeno su organi Sipo i SD svuda, pa i u Sarajevu, napustili svaki obzir, pa su pod odredbu da njemački organi Sipo i SD imaju pravo da hapse svako ono lice koje se ogriješilo o Treći Reich, podveli sve slušajevce koje su htjeli da sami vrše egzekutive, što je, kao i kod ustaša, uvijek značilo torturu, prisilni rad i smrt.⁴⁷⁾ Bilo je određenih odstupanja, međutim, samo onda ako je i' to bilo u interesu Trećeg Reicha. Na primjer, u Sarajevu, svirepi postupci ustaških policajaca Jileka, Gregorića i drugih, a posebno u slučaju krvnika Luburića, o kojima su zločinima nad pripadnicima NOP-a u gradu Sarajevu Nijemci ne samo bili potpuno obaviješteni nego su Luburiću i njegovim »saradnicima« dali »odriješene ruke«.

Koliko su Nijemci držali do ustaškog režima i kako su gledali na borbenu moć oružanih snaga NDH prije i poslije »poustašivanja«, najbolje govori činjenica da su u cijelom ovom periodu nastojali da sve urade sami. Tako su postupili i u posljednjim trenucima bježanja pred snagama NOVJ i NOP-a u gradu, kada su sami obezbjeđivali izvlačenje svojih posljednjih trupa iz Sarajeva. Posljednji su se, pod borbom, izvukli prateći dijelovi štaba 21. armijskog brdskog korpusa, u ranoj noći 6. aprila, na čelu sa komandantom generalom Ernestom fon Lejzerom, dok su komandant odbrane Sarajeva, njemački general Hajnc Katner i »glavar civilne uprave« u Sarajevu, ministar u vladi NDH dr Ivica Frković, napustili grad 4. aprila. Luburić i njegova zločinačka klika pobjegli su nešto ranije, ne sa ekavšini Pavleviću odluku da se »Sarajevo hitno napusti«. Kada je došao u Zagreb, Pavlević ga je pohvalio za »djela« koja je izvršio u Sarajevu i naimenovao za »zapovjednika organiziranog evakuiranja Zagreba«.

⁴⁷⁾ Obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. V, str. 483.

SAVO PRE A

SLOM I RASULO ETNIKA

etnici su i oko Sarajeva koncem 1941. godine i dalje saradivali sa njemačkim i italijanskim okupatorom, a od sredine 1942. godine i sa vlastima tzv. NDH, prvenstveno radi zajedničke borbe protiv NOP-a. Poslije proljetne neprijateljske ofanzive na istočnu Bosnu, tzv. treće ofanzive, etnici su prihvatili punu kolaboraciju sa njemačkim okupatorom, dobili legalan status saveznika i teritoriju na kojoj su uspostavljali svoje organizacije. Sa vlastima tzv. NDH uspostavljena je tolerancija, a na više sektora zaključeni su i sporazumi.

Što se tiče etničkih organizacija, posebno vojnih formacija, njihov broj i strukturu treba uzimati uslovno, jer se redovno radilo o administrativnom ustrojstvu naziva jedinica, bez obzira na brojnost i borbenost. Nazivi korpusa, brigada, bataljona i komandi bili su na papiru, u mobilizacijskim spiskovima, dok su u operativnim jedinicama redovno imali znatno manji broj pripadnika. To je uglavnom bila nedisciplinovana i nekompletna vojska, koja se nalazila kod svojih kuća i s vremena na vrijeme štabovi su vršili mobilizaciju koja redovno nije davala rezultate, a u pokretima za borbu protiv jedinica NOP-a, najčešće su bježali kućama, u svoja sela. Takav odnos tolerisale su i etničke komande, jer je to odgovaralo njihovoj politici i strategiji, kao i okupatoru kome je uglavnom bilo stalo da tu masu pasivizira, da se ne uključuje u NOB.

Ovaj prilog je nastavak pisanja o etnicima oko Sarajeva u ranijim tomovima ove edicije i ovdje se obrađuje njihovo rasulo i slom u vremenu od sredine 1943. do oslobođenja Sarajeva, 6. aprila 1945. godine.

U avgustu 1942. godine došla je u istočnu Bosnu velika grupa etničkih oficira, koje je poslala VK Draže Mihailovića i smjestila se u blizini Sarajeva, na terenu koji su držali etnici Save Derikonje. Odmah je poela reorganizacija etničkih jedinica, formirani su štabovi i komande. Najveći štab je bio Istureni dio Vrhovne komande (IDVK), imao je šifru »1«, a komandant je bio major Zaharije Ostojić, zvaničnik Brana. On je nastojao da pod svojom komandom objedini sve etničke grupe i odrede u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji. Formirao je brigade i korpuse i postavio štabove, a za komandni kadar imenovao svoje oficire, koji su već bili provjereni u borbama protiv partizana.

Prvom naredbom IDVK je formirao Romanijski etnički korpus, koji je obuhvatao teritoriju bivših srezova: sarajevskog, rogatičkog i kalinovičkog. Imenovan je štab korpusa, koji je imao šifru »Gorski štab 220«.

Prvi komandant Romanijskog korpusa bio je kapetan Milorad Momčilović i ostao je sve do aprila 1945. godine. Na čelnik Štaba bio je poručnik Slavomir Čurković, a od decembra 1944. godine zamijenio ga je kapetan Vlado Čerić. Za pomoćnika komandanta korpusa postavljen je major Milivoje Koprivica. Tokom rata sastav Štaba se mijenjao.

Prije formiranja korpusa, na teritoriji koju je on obuhvatao postojale su etničke jedinice koje su samostalno djelovale pod komandom domaćih starješina. Štab korpusa nastojao je da sve etničke jedinice stavi pod svoju komandu i svrsta u brigade. Formirano je pet brigada: Prva sarajevska etnička brigada, istočno od Sarajeva, II sarajevska, južno od Sarajeva, I i II rogatička, u rogatičkom srezu, i Kalinovička brigada, u kalinovičkom srezu.

Prva sarajevska etnička brigada formirana je sa teritorije Romanije i Zvizde. Za komandanta brigade postavljen je Savo Derikonja, koji je proizveden u inopostoru nika i ostao je sve do 1945. godine. U Štabu su bili: poručnik Stevo Galić, poručnik Radovan Bulatović, Neđo Ostojić, Vlado Pupovac i drugi. Štab se najviše nalazio u Vučijoj Luci, na Vrani i na Visojevici. U brigadi je formirano pet bataljona.

Prema spiskovima koji su sačuvani, I sarajevska brigada imala je početkom 1943. godine 694 puške, 20 mitraljeza, 2 minobacača, ali mogla je da pokupi oko 1000 boraca i da ih pokrene u akciju. To je bila jedna od najjačih etničkih brigada u Bosni i Hercegovini.¹⁾

Druga sarajevska brigada formirana je u septembru 1942. godine. Za vrijeme treće neprijateljske ofanzive neke jedinice dobrovoljaca vojske sa teritorije Kalinovika i Jahorine prešle su etnicima i priključile se italijanskim divizionima u Hercegovini. U Mostaru je Dobroslav Jevđević prikupio sve etničke jedinice i grupe od Sarajeva, Višegrada i Kalinovika, formirao čete i bataljone, snabdio ih italijanskim oružjem, municijom i opremom i uputio prema Nevesinju i Kalinoviku, gdje su u sastavu sa italijanskim divizionima, učestvovali u očišćenju terena od partizana. Poslije ofanzive, Jevđević je većinu tih jedinica poslao u istočnu Bosnu, a nekoliko četa na teren Trnova i Igmana. Od tih grupa formirana je II sarajevska etnička brigada. Prvi komandant bio je poručnik Bogumil Bosnić, a poslije njega mijenjali su se: kapetan Vlado Tešanović, poručnik Stevo Vojnović i drugi. U Štabu su bili: na čelnik štaba Dušan Veljo, bivši opštinski bilježnik iz Trnova, Radovan Stanić, trgovac iz Kijeva Milorad Kapor, student iz Ili-dže, Nikola Veljić i drugi. Brigada je imala u svom sastavu 4 bataljona i štabsku četu.

Bataljoni i čete ove »brigade« nisu bili na okupu, ljudstvo je boravilo kod kuća a po selima, pa je, prilikom akcija i borbi sa partizanima, vršena mobilizacija. Jedino je njihov Igmanski bataljon boravio u logoru na Igmanu, jer je bio sastavljen od ljudstva iz Sarajevskog polja, gdje su ustaše imale vlast. Brigada je bila naoružana sa oko 400 pušaka, nekoliko puškomitraljeza, mogla je mobilisati i do 600 ljudi, a u spiskovima ih je imala oko hiljadu. Disciplina je u ovoj brigadi bila slaba, pokušali su mobilizaciju dva ili tri puta, pod parolom da se ide pred kralja, ali oni bi krenuli sa svog terena, razbježali bi se i vraćali svojim kućama.

¹⁾ Organizacija i spiskovi I i II sarajevske etničke brigade nalaze se u AVII, Fond etnici, DM, IDVK i Romanijski korpus, BH-X-62.

Na terenu I i II sarajevske brigade formirane su početkom 1943. godine, pozadinske etničke jedinice, tzv. komande sreza. Sarajevski srez imao je dva dijela, prema teritorijalnoj podjeli brigada. Komandant I dijela sarajevskog sreza bio je Božo Plemić iz Mokroga, koji je jedno vrijeme bio i komandant bataljona. Na toj dužnosti ostao je sve do 1944. godine. Komandant II dijela bio je Stjepan Lučić iz Pala, sa sjedištem u Lukama kod Pala.

Zadatak pozadinskih komandi bio je da, prema potrebama, mobiliziraju ljudstvo i za etničke operativne jedinice, da prikupljaju hranu, odjeću i obuću, da organizuju transport i obezbijede komunikacije na terenu, da organizuju obavještajnu i policijsku službu i cjelokupnu administrativnu vlast na terenu. Poseban zadatak su imali da organizuju sječu i izvoz drveta prema sporazumu sa Nijemcima, koji je zaključen u Derikonju.

Prema predratnoj administrativnoj raspodjeli, formirane su opštine u sarajevskom srezu: paljanska sa sjedištem u Jelovcima, koševska u Vučijoj Luci, rajlovačka u Crnom Vrhu, gajevska u Srednjem, trnovska kod Trnova, hadžička na Igmanu itd. Predsjednici opština su bili istaknuti etnički saradnici. Svaka opština je imala žandarmerijsku stanicu.

Prva i Druga etnička sarajevska brigada vodile su borbe protiv partizana u sklopu Romanijskog etničkog korpusa, ili samostalno, kada su partizanske jedinice prolazile njihovim terenima. Većina borbi je bila u sporazumu sa njima i njihovim jedinicama.

Početkom novembra 1942. godine, Romanijski etnički korpus, pod komandom Milorada Momčilovića, poduzeo je, sa jedinicama Drinskog korpusa, napad na Šekoviće. U sastavu korpusa djelovala je I sarajevska brigada, koja je izvršila mobilizaciju na cijelom području oko Sarajeva. Šesta isto nobosanska proleterska brigada, u to vrijeme, bila je otišla u Srem, a u Šekovićima je ostao malobrojan Biranski NOP odred, koji se nije mogao oduprijeti jakim etničkim snagama, nego se povukao u šume oko Šekovića. Etnički su zaveli teror i opljačkali Šekoviće, Derikonja sa velikom komorom odveo u svoj kraj opljačkano žito, meso i svu hranu koju su seljaci pripremili za zimu.

Sredinom novembra 1942. godine Šesta brigada povratila se iz Srema, pa je na Maleševcima razbila majevske etnike i odmah produžila za Šekoviće. Kada su čuli da dolazi partizanska brigada, etnici su se razbježali bez borbe. Ubrzo je Šesta brigada iz Šekovića produžila za Romaniju, u potjeru za etnicima, pa se na Visojevici i na Ozrenu kod Srednjeg sukobila sa I sarajevskom etničkom brigadom. Etnički su bježali ispred partizana i sklonili se u blizini Sarajeva, pod zaštitu Nijemaca.

Za vrijeme tzv. četvrte neprijateljske ofanzive, Romanijski etnički korpus izvršio je mobilizaciju i sa svojim brigadama u estvovao u borbama na Neretvi. Prva sarajevska etnička brigada mobilisala je oko 1000 ljudi i veliku komoru. Istakla se u borbama protiv partizana kod Kalinovika, pa ih je Dobro Jevević pohvalio i istakao kao primjer kako se treba boriti protiv partizana. Druga sarajevska etnička brigada izvršila je takode mobilizaciju, ali kada su pošli prema Neretvi, u putu je većina dezertirala. U ovim borbama je učestvovala i Rogatička etnička brigada, pa je i ona pohvaljena.

Poslije pete neprijateljske ofanzive, I i II sarajevska etnička brigada bježale su ispred partizanskih jedinica, koje su se probile iz njemačkog okruženja na Sutjesci preko Zelengore, u istočnu Bosnu, ali su se okomile na zaostale borbe, tifusare i partizanske bolnice. Zarobili su priličan broj ranjenih i bolesnih partizana, većina su odmah strijeljali, a neke su predali Nijemcima.

U septembru 1943. godine Vrhovna komanda DM naredila je opštu mobilizaciju nekoliko korpusa u Podrinju: Drinski, Romanijski, Cerski i Zlatiborski i oduzela ve e operacije u isto noj Bosni. To je tzv. »tre i (Ra i ev) ustanak«. Cili im je bio da ovladaju romanijskim platoom, u stvari isto nom Bosnom, jer su pretpostavljali da e se Saveznici iskrcati na Jadranu i da e jednim krakom nastupati dolinom Neretve, prema Sarajevu, pa bi se etnici priklju ili i sadejstvovali sa tim snagama.

Naime, u to vrijeme je Draža Mihailovi vodio dvojnu igru. Kod njegovog štaba spustio se padobranom general Armstrong sa ultimativnom porukom savezni ke komande za Sredozemlje i engleske vlade da otpo ne napad na Nijemce, ukoliko želi da ostane njihov saveznik. Ali, Draža Mihailovi nije mogao napasti Nijemce, jer je imao tajne razgovore sa Nedi em i visokim predstavnicima njema ke komande oko objedinjavanja svih snaga sprskih kolaboracionista sa etnicima i stvaranja Velike Srbije. Da bi pokazao engleskoj misiji da on vodi borbe protiv ustaša i hrvatskih kvislinških snaga i da stvara svoju teritoriju, koju mogu Saveznici da koriste prilikom iskrčavanja, preduzeo je ofanzivu na isto nu Bosnu.

Sa druge strane, Draža Mihailovi je obaviješten da je Vrhovni štab NOV i POJ uputio na istok nekoliko svojih divizija, pa su etnici namjeravali da se suprotstave partizanima na terenima isto ne Bosne i da sprije e njihov prodor u Srbiju. Taj etni ki napad na isto nu Bosnu odgovarao je i Nijemcima, jer su se bojali prodora partizanskih snaga u Srbiju, pa su sa etni kim komandama postignuti sporazumi o zajedni kim akcijama protiv partizana. etnici su dobili od Nedi a i na terenu od njema kih jedinica, ve e koli ine oružja, municije i opreme.

etnici su napali ustaško-domobranski garnizon u Višegradu, Rogatici i Sokocu, pa su poslije namjeravali da krenu prema Vlasenici, Srebrenici i Tuzli, protiv partizana. Poslije kra ih borbi zauzeli su Višegrad i izvršili masovni pokolj muslimanskog stanovništva koje je ostalo u gradu. Ustaško-domobranski garnizon povukao se iz Rogatice, a muslimansko stanovništvo bježalo je ispred etnika, prema Sarajevu.

U isto vrijeme, ustaše su izvršile masovan pokolj u srpskim selima na Romaniji. Na Glasincu i cijelom romanijskom podru ju vladao je strahovit teror etnika i ustaša. U to vrijeme na terenu isto ne Bosne nalazile su se 27. i 17. divizija III korpusa NOV, a u Gornjem Podrinju 5. krajiška divizija, na svom putu za Srbiju. Na Romaniji, a naro ito oko Sokoca vodene su oštre borbe. U tim borbama su sa naše strane u estvovali Druga krajiška NOU brigada i Romanijski NOP odred. To je bio jedinstven slu aj u ovom ratu, da se na jednom terenu, u isto vrijeme, tuku tri vojske: etnici i ustaše, partizani i etnici, partizani i ustaše. Poslije nekoliko dana borbi, ustaše i etnici su pobjegli, etnici preko Drine u Srbiju, a ustaše u Sarajevo. Partizani su oslobodili gotovo cijelu isto nu Bosnu i našli se na prilazima Sarajevu.

Prva i Druga sarajevska etni ka brigada u estvovale su u borbama i razbijene su na Romaniji. Naro ito je loše prošla Druga brigada, koja je izvršila mobilizaciju oko Trnova, Trebevi a i u Sarajevskom polju pod parolama: »Poeo je tre i srpski ustanak«, »Idemo pred kralja Petra« itd, i krenula sa komorom pred etni ke jedinice koje su nadirale od Višegrada. Njih blizu 400 na Kosmaju kod Pala, sukobili su se sa dijelovima Romanijskog partizanskog od-

reda, potpuno su potu eni i razbijeni, pa se ve ina mobilisanih seijaKa vratila svojim ku ama.²⁾

U toku 1944. godine sarajevske etni ke brigade u estvovala su u više borbi sa partizanskim jedinicama oko Sarajeva, na terenima Romanije, Jahorine i Viso ko-fojni kog NOP odreda. U ve ini tih borbi dejstvovali su sa njema kim trupama.

Štab Romanijskog etni kog korpusa osnovao je u januaru 1943. godine komandu grada Sarajeva, kao posebnu jedinicu, koja je dobila naziv »Komanda 100«. Ova komanda imala je zadatak da organizuje etni ki pokret u gradu Sarajevu, da uspostavi veze sa prvacima gra anskih stranaka, sa muslimanskom aršijom, sa domobranskim oficirima, da organizuje etni ku propagandu u gradu i obavještajnu službu i da objedini prikupljanje materijalne pomo i za etni ke jedinice, jer su do tada pojedini komandanti prisvajali poklone, koje su dobivali iz Sarajeva. Ali, najvažniji zadatak je bio da se organizuju veze sa njema kim štabovima i komandama u Sarajevu.

Za komandanta »Komande 100« postavljen je potpukovnik Gojko Borota i na toj dužnosti ostao je sve do oslobo enja Sarajeva, tj. do pogibije. Borota je vrlo zagonetna li nost. Za vrijeme stare Jugoslavije služio je kao aktivni oficir u Sarajevu. U aprilskom ratu postavljen je za komandanta puka i dobio je in artijerijskog potpukovnika. Sa svojom jedinicom predao se njema kim trupama i odveden u zarobljeništvo. Koncem 1942. godine pojavio se u Sarajevu kao domobranski potpukovnik i postavljen je za komandanta radne bojne koja je na Jahorini sjekla šumu i izvozila za Njema ku. Ubrzo se povezao sa etnicima, pa su oni, u dogovoru sa štabom Romanijskog korpusa, improvizirali napad na radnu bojnu. Borota je »zarobljen« i odveden u etni ki štab. Ubrzo je, po nare enju majora Zaharija Ostoji a, postavljen za komandanta »Komande 100«. Sve su to bile ujdurme obavještajnih službi kojima je Borota služio.³⁾

Komandant Romanijskog etni kog korpusa, kapetan Milorad Mom ilovi , naredio je svim pot injenim komandantima da sve svoje veze i kanale sa gradom predaju Boroti. Do tada su Derikonja i Božo Plemi imali svoje veze preko Vu ije Luke, Stjepan Lu i preko Pala, a obavještajni oficiri uz Mom ilovi a, preko Radavi i Crnog vrha. etni ki komandanti su nerado predavali svoje veze, pa je esto dolazilo do trvenja i sukoba sa »Komandom 100«.

»Komanda 100« imala je nekoliko grupa obavještajnih oficira, raspore enih u punktove oko Sarajeva, koje je nazivala »Istureni organi«, preko kojih je održavala vezu sa gradom, i prate u etu u kojoj su bile ve inom Sarajlije. U prvo vrijeme komanda je bila smještena u Vu ijoj Luci, ali je ubrzo prešla u Srednje, gdje je ostala sve do završetka rata. Ti punktovi bili su smješteni u Radavi, Vu ijoj Luci, Tilavi, na Trebevi u i Igmanu. »Istureni organ« s najviše oficira bio je u Radavi, gdje je i Borota esto boravio. Na tom punktu su bili poru nik Mirko Avdalovi , poru nik Dragoslav Duri i drugi. U Radavi je organizovan niz sastanaka sa pojedinim li nostima gra anskih stranaka, etni kih simpatizera, sa predstavnicima muslimanske aršije, sa grupama domobranskih oficira, a

*) O tzv. »tre em Ra i evom ustanku« vidi: Savo Pre a: etni ki pohod na isto nu Bosnu, edicija Isto na Bosna u NOR-u, knj. 2, str.302.

3) Vidi zapisnik o saslušanju Luke Ko ana, a utanta pukovnika Borote, Arhiv Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine, K-351/46.

narođito je taj kanal korišten za veze sa njemačkim komandama u gradu. Iste su iz grada izlazile porodice u posjetu svojim sinovima, muževima ili braćama, koji su bili kod Borote, pa su i etnički oficiri održavali konferencije, vodili razgovore, niređivali ručkove i pijanke sa tim građanima. Preko Radave je ubacivan propagandni materijal, upućivan po kuririma ili preko pošte na adrese u gradu.

etnici nisu uspjeli stvoriti ilegalni pokret u Sarajevu iako je »Komanda 100« činila više pokušaja. Za to postoji više razloga, ali ih se može navesti nekoliko osnovnih. Prvo, kada su ustaše došle na vlast u Sarajevu, Srbi su bili na udaru. U prvom naletu, 1941. godine, ustaše su likvidirale sve etničke i druge nacionalističke srpske i jugoslovenske organizacije u gradu. Mnogi prvaci tih srpskih organizacija hapšeni su i poslani u logore ili odmah likvidirani, a jedan broj uspio je pobjeći u Srbiju ili se sklonio u italijansku okupacionu zonu. Srbi koji su ostali u Sarajevu bili su zaplašeni ili su u prilično malom broju podržavali NOP. Drugo, pokušaj stvaranja etničkog pokreta među Muslimanima nije uspio, jer je Draža Mihailović svoj ravnogorski pokret zasnivao na velikosrpskim koncepcijama, što muslimanska aršija nije mogla prihvatiti. Narođito su tome doprinosili teror, progoni, pa i pravi genocid nad muslimanskim narodom, koji su etnici sproveli u istočnoj Bosni i Sandžaku, pa svi pokušaji uvjeravanja etničkih prvaka da se »ne bude više takvi slučajevi dogoditi«, da »treba zaboraviti«, da se »treba nagoditi« itd., nisu uspjeli. Muslimanski narod nije vjerovao etnicima, a muslimanska reakcija zanosila se planovima o njihovoj Bosni i Hercegovini. I etničke, ustaške vlasti, policija i obavještajne službe pratili su aktivnost etnika, pa su sprečavali svaki pokušaj stvaranja etničkih organizacija u gradu. Međutim, najveći razlog etničkih neuspjeha u gradu bilo je masovno opredjeljenje srpskog stanovništva za NOP. Ali, i pored svega toga, etničke veze u Sarajevu nisu bile beznačajne. »Komanda 100« prilično znala je stvarala je obavještajnu službu, koja je, u prvom redu, bila usmjerena protiv NOP-a

Jednu od prvih obavještajnih grupa organizovao je žandarmerijski kapetan Nedeljko Durić, koji je prešao na katoličku vjeru i služio u oružnicima. U toj grupi bili su domobranski oficiri i podoficiri, a bilo je i nekoliko građanskih lica. Durić je slao iscrpne izvještaje »Komandi 100« o pokretima trupa, o držanju pojedinih lica, o radu i aktivnosti organizacija NOP-a itd., a imao je zadatak da provjerava sve lica koje su iz grada dolazile u etnike. Dolazio je u Radavu i sastajao se sa Borotom i njegovim oficirima. Koncem 1943. godine ustaška obavještajna služba otkrila je rad Durića i ove grupe, pa ih je sve pohapsila, ali su na intervenciju Gestapoa, ubrzo pušteni i izbjegli iz grada kod Borote, u etnike.

Druga obavještajna grupa, koju je organizovao Borota, djelovala je u domobranskoj radnoj bojnoj, u kojoj su bili: kapetan Uroš Cvijetić, kapetan Špiro Orlović, kapetan Duro Rajević, kapetan Ilija Omanović i nekoliko podoficira. Rekonstrukcijom etničke obavještajne službe vidi se da je Borota posvećivao veliku pažnju ovoj grupi i da je sa njima imao neke veće kombinacije. Ali, ustaška obavještajna služba otkrila je i ovu grupu, svi su pohapšeni i strijeljani.

Treća grupa je »ravnogorska omladina«, koju je organizovao Žarko Odović, nekadašnji učitelj Prve gimnazije u Sarajevu. Žarko je boravio jedno vrijeme u »Komandi 100«, bio je na dužnosti blagajnika, ali je istovremeno obavljanje i obavještajni rad, pa ga je Borota poslao u grad da organizuje omladinu. Manju organizaciju je postavio na principu trojki i petorki, povezanih u piramidu. Formirane su četiri grupe, a svaka grupa je imala svoju šifru i podšifru. To su bili, pretežno, učenici srednjih škola.

Ova omladinska etni ka organizacija imala je zadatak da rastura etni ki propagandni materijal po gradu, da prikuplja pomo za etnike, da prikuplja podatke o politici u situaciji, o držanju pojedinih li nosti, o radu i aktivnosti ustaške policije, ali najvažniji zadatak je bio da se prikupljaju podaci i prati rad organizacija NOP-a. Odovi je iscrpne podatke slao Boroti o članovima KPJ, SKOJ-a i simpatizerima NOP-a, o aktivnosti pojedinih uglednih li nosti koji imaju veze sa NOP-om itd. Sve te izvještaje Borota je dostavljao Gestapou. Tako u jednom pismu Borota daje nalog Odovi u: »...Spisak komunista odmah mi pošalji, jer imaju Nijemci najozbiljniju namjeru da ih hapse i gospodin profesor (profesor Troj Rudolf — S. P.) se ljuti što mu taj spisak nisam doneo odmah posle sastanka...« Da bi ubrzao rad, Borota je povezo Odovi a sa oficirima Gestapoa, pa im je on neposredno predavao podatke o organizacijama NOP-a i dogovarao se o zajedničkim akcijama. U jednom pismu Odovi izvještava Borotu: »...Nastavak spiska primio sam i sino ga predao. G. Fruik mi je kazao da je prvi spisak već preveden, pa e i ovaj odmah prevesti i postupiti po ovome...«⁴⁾

Ustaška obavještajna služba otkrila je i ovu etni ku grupu, pa je uhapsila Žarka Odovi a i, pored velike intervencije Gestapoa, objesila na Marindvoru. Većina omladinaca iz ovih grupa uspjela je da izbjegne iz grada u Radavu, pa ih je Borota rasporedio u svoje jedinice, a jednu grupu je poslao na neki politički kurs u Rudo.

Interesantna je bila grupa domobranskog pukovnika Simona Lov evi -Jegera, upravnika vojne bolnice u Sarajevu, u kojoj su bili okupljeni domobranski viši oficiri, neki ljekari i građani prozapadno orijentisani. Lov evi je bio veliki prijatelj sa njemačkim konzulom u Sarajevu, dr Geordesom, inače rukovodilcem njemačke obavještajne službe. »Komanda 100« dostavljao je obimne podatke, a Boroti omogućio sastanke sa grupama domobranskih viših oficira koji su bili antiustaški raspoloženi, kao i sa nekim funkcionerima NDH koji su nastojali da se otkače od ustaša i Pavelića. Ustaše su ga otkrili i strijeljali.

Iz arhive UNS-e (Ustaška nadzorna služba) može se vidjeti da je ustaška policija aktivno pratila rad i djelovanje etničkih organizacija u Sarajevu. Imali su ubačene agente u »Komandu 100«, preko kojih su otkrivali kanale i veze u gradu. Gestapo je nekoliko puta obavještavao Borotu da postoje ustaški agenti kod njega i da mu pripremaju klopku.

Borota i njegovi obavještajni oficiri posvetili su veliku pažnju bivšim jugoslavenskim oficirima koji su služili u domobranstvu. Uspostavili su veze i sastajali se sa nekim oficirima koji su bili sa domobranskim jedinicama raspoređeni oko grada, na Hreši, Grdonju, Zlatištu, u Rajlovcu i Vogošići. Namjeravali su da ih, u pogodnom momentu, uključe u etničke jedinice.

Poslije etničkog kongresa u selu Ba, koji je održan 27. januara 1944. godine, Vrhovna komanda Draže Mihailovića naredila je svim štabovima i komandama da stvaraju »ravnogorske organizacije« u selima i gradovima, u koje će okupiti etničke pristalice, neovisno od nacionalne i vjerske pripadnosti. »Komanda 100« dobila je zadatak da stvara te organizacije u gradu. Borota i pojedini komandanti (Derikonja, Božo Plemić, Stjepan Lučić) održali su sastanke sa svojim prijateljima i saradnicima, a to su bili prvenstveno trgovci koji su eksploatisali šume, i sa njima se dogovarali oko formiranja etničkih odbora u gradu.

⁴⁾ O etničkim vezama i aktivnosti u Sarajevu, vidi AVII, Fond etnici DM, Romanijski korpus, »Komanda 100«, br. reg. 67/119-1. K- -9.

»Komanda 100« preduzela je široku akciju — uputili su pisma velikom broju uglednih građana Sarajeva, Srbima, Muslimanima i Hrvatima, i pozvali ih na saradnju. Pisma nisu bila jednoobrazna, već su za svaku ličnost našli neke specifičnosti, koje su upotrijebili da bi ih pridobili za saradnju. U nekim pismima su ukazivali na tradiciju iz prošlih ratova, u drugim prijetili da je posljednji čas da pridruže etni kom pokretu, u trećim tražili materijalnu pomoć itd... Na ova pisma mali broj građana je odgovorio, ali iz sadržaja uvidnih dokumenata se vidi da su ipak neki prihvatili poziv, pa su slali materijalnu pomoć.

Pored ovih pisama, »Komanda 100« organizovala je preko svojih kanala i veza ubacivanje propagandnog materijala u grad. To su bili razni letci i brošure, pisani na mašini ili izvlačeni na šapirograf. Pokušali su da štampaju letke u nekim sarajevskim štamparijama (Marko Slijepčević), ali su ih ubrzo otkrile ustaše. Sva etnička propaganda je bila pretežno orijentisana protiv NOP-a.

etnički štabovi i komande su u punoj kolaboraciji sa Nijemcima od sredine 1942. godine i kontinuirano saraduju sve do njihovog povlačenja iz Sarajeva. Karakteristično je da su u toj kolaboraciji, pored poznatih njemačkih i italijanskih agenata kakvi su bili Derikonja, Jevđević, Borota, druki i drugi, uzeli puno učestvovali i etnički komandanti, za koje su njemačke obavještajne službe imale podatke da su povezani sa engleskim obavještajnim službama, kao što su: major Zaharije Ostojić, major Vojislav Lukačević, major Petar Bačević i drugi. I pored toga, Nijemci su sa njima saradivali, snabdijevali njihove jedinice oružjem, municijom i opremom i koordinirali zajedničke akcije protiv NOP-a.

Major Zaharije Ostojić došao je iz Kaira u novembru 1941. godine, podmornicom, na Crnogorsko primorje, sa grupom engleskih obavještajaca i sa jakim radio-stanicama. Preko crnogorskih partizana i Užica stigao je kod Draže na Ravnu Goru. Draža Mihailović ga je odmah postavio za načelnika organizacionog i obavještajnog odeljenja VK, a sredinom 1942. godine postavljen je za komandanta IDVK za Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak.

O Ostojićevoj saradnji sa Nijemcima ima dosta dokumenata, ali u navesti nekoliko podataka iz saradnje oko Sarajeva, a naročito u vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive. Jevđević javlja Ostojiću u depešom: »... Danas sam sa njemačkim oficirima napravio sporazum da ne prelaze na levu obalu...«⁵⁾ ili, Ostojić obavještava Dražu, depešom: »... Preko Voje pokušavam da iskoristim prisustvo njemačkog komandanta na Konjicu za dobijanje dalje dozvole za gonjenje komunista kroz Bosnu. Od Jevđevića tražio da izradi od tetki a da Nemci ostave nama za našašavanje od boljševika zonu Rama-Šuica-Livno...«⁶⁾.

Interesantan je sastanak njemačkih i etničkih oficira 15. januara 1944. godine u selu Mrkovići, u blizini Sarajeva. Sastanak je organizovao Borota na traženje njemačke komande. O cilju ovog sastanka Borota obavještava Ostojića: »... da se uštede uzaludne žrtve srpskoga naroda prilikom akcije Nemaca protiv komunista — partizana, kao i mogućnost eksploatacije šume... Nemci izneli da u zajednici koja bori protiv komunista mogu da nam stave na raspolaganje svoju pomoć, koja bi se sastojala u davanju oružja, municije, obuće, pa čak i hrane. Protuusluga bila bi da su oni obavješteni uvek o kretanju komunista, da

⁵⁾ Arhiv VII, Fond etnici DM, IDVK, BH-X-132.

⁶⁾ Arhiv VII, Fond etnici DM, IDVK, D-XXXIII-1914 (depeše).

im stavimo na raspolaganja odelenja vodi a kada vode akciju protiv komunista... Bilo je govora o nastavku izvoza drveta. Popravku pruge Semizovac-Ivan i i, a koju su djelom partizani uništiti, izvršili bi Nemci, pomo u naše radne snage, a uvanje pruge preuzeli bi naši odredi...«¹⁾.

U drugom pismu Borota obavještava Derikonju: »...Naši se sa oružjem nesmetano kre u izme u Nemaca, a svi su neverovatno predusretljivi spram etnicima. Komandant 220 sreza (Kalinovik) je u tešnjoj vezi i stalno je sa Nemcima...«⁸⁾.

Njema ki komandant za Jugoistok, feldmaršal Maksimilijan Vajks, napisao je u novembru 1943. godine iscrpnu analizu o situaciji na Balkanu, o priprema za odbranu u eventualnom iskrcavanju saveznika, o akcijama na uništenju partizanskih divizija i o saradnji sa etnicima Draže Mihailovi a, a drugom naredbom dao je uputstvo pot injenim komandama o sklapanju sporazuma sa komandantima etni kih odreda, iz kojih se vidi da njema ka komanda nastoji da etni ke jedinice stavi pod svoju komandu i što više iskoristi u borbama protiv NOP-a.⁹⁾ Nijemci su po eli sa ve im isporukama oružja i municije etni kim jedinicama, ali su ih, gotovo u svim ve im akcijama, stavljali pod svoju komandu. Odre eni su i oficiri za vezu, koriš ene su i radiostanice, specijalni kuriri itd. Kod štaba V SS-planinskog korpusa bio je Todor Perovi , koji je na su enju 1945. godine dao detaljan opis saradnje etni kih komandi i njema kih štabova i zajedni kih akcija protiv NOP-a. Krajem 1943. godine Perovi je dolazio u Sarajevo, gdje se u to vrijeme nalazi štab V SS-korpusa, radi dogovora o zajedni - kim akcijama u Hercegovini. Sastao se i sa pukovnikom Vernerom Fromom, oblasnim rukovodiocem njema ke policije, sa kojim je razgovarao o objedinjavanju etnika i muslimanske milicije. O tim razgovorima Perovi je izjavio: »... Naše jedinice formalno nisu bile u sastavu njema kih jedinica, ali su u akcijama izvršavale nare enja njema kih komandi... Svaki put, pred po etak operacije protiv partizana, Fišer bi pozvao komandante... izneo im plan akcije koja je pretstojala i odredio položaj koji imaju posjesti etni ke jedinice...«¹⁰⁾.

Pored veza i saradnje Vermahta sa etni kim komandantima na terenu, koncem 1943. godine po ele su politi ke veze VK Draže Mihailovi a sa njema - kim okupacionim vlastima, naro ito kada je došao u Beograd Herman Nojbaher, predstavnik Ministarstva spoljnih poslova Tre eg Rajha. Nojbaher je nastojao da se nagodi sa srpskom buržoazijom na planu stvaranja Velike Srbije u kojoj bi sa Srbijom bile ujedinjene pokrajine: Vojvodina, Kosovo, isto na Bosna i Crna Gora. Na tim koncepcijama pokušao je da objedini sve kvislinške grupe i da ih poveže sa etni kim pokretom Draže Mihailovi a. Nojbaher je imao sastanak sa Dražom Mihailovi em po etkom 1944. godine kod a ka, na kome su razmatrani ti planovi. Dogovorena je organizovanija saradnja etnika sa Nijemcima u borbi protiv partizana i, pored ostalog, o isporuci ve ih koli ina oružja i municije etnicima. Za dalje razgovore i kontakte Nojbahera i Draže Mihailovi a odre eni su Milan A imovi , bivši ministar unutrašnjih poslova u Nedi evoj vladi, ina e stari njema ki agent, i Rudolf Šterker, njema ki obavještajac.¹¹⁾

¹⁾ Arhiv VII, Fona etnici DM, Romanijski korpus, BH-X-293/1.

²⁾ Arhiv VII, Fond etnici DM, Romanijski korpus, BH-X-277

³⁾ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 3 dok. 156.

⁴⁾ Vidi zapisnik o saslušanju Tadora Perovi a, AVII, Fond etnici DM, M-270, str. 23.

⁵⁾ Vidi, o pregovorima i vezama Nojbahera sa Dražom Mihailovi em AVII, Fond etnici DM, zapisnik o saslušanju Franca Rožnika, M-423, zapisnik o saslušanju A ima Slijep evi a, M-227, zapisnik o saslušanju dr Dure Durovi a, M-198, pismo dr Milana Duki a, VK-X-84 depeša D Jev evi a, D-LV-332.

Draža Mihailović je došao na Okruglicu sa svojim štabom koncem 1944. godine i zadržao se na terenima oko Sarajeva. Sa njim je došlo nekoliko članova »Nacionalnog komiteta« i američka vojna misija sa pukovnikom Mek Dauelom.

^{0m} Po dolasku na Okruglicu, Draža je održao »savjetovanje« sa oficirima svoje Vrhovne komande (VK) i komandantima jedinica u istočnoj Bosni, na kojem su raspravljali o političkoj situaciji u svijetu i u Jugoslaviji, u sklopu toga, o položaju i daljoj perspektivi etničkog pokreta. Morali su konstatovati da su izgubili pozicije u Srbiji, jer su partizanske divizije iz Bosne, Crne Gore, Hrvatske i Vojvodine, sa srpskim partizanskim jedinicama razbile njemačke, kvislinške i etničke formacije i spojile se sa jedinicama Crvene armije. Draža je morao napustiti Srbiju, a uskoro se povlaćiti i njegove jedinice u istočnu Bosnu.

Ali, Draža i njegovi oficiri očekivali su iskrcavanje Saveznika na jadranskoj obali, pa su pokušali da povrata moral u jedinicama i da stabilizuju etnički pokret u istočnoj Bosni i Hercegovini. O skorom iskrcavanju saveznika pristizale su im vijesti iz više izvora, od predstavnika jugoslovenske emigracije. Optimističke poruke slao mu je potpukovnik Živan Knežević, jugoslovenski vojni ataše, i Konstantin Fotić, poslanik jugoslovenske vlade u Vašingtonu. Iz Kaira javio mu je depešom Mladen Knežević da »... Iz engleskih izvora potvrđuje se vijest o akciji na Balkanu. Misli se da će početi za dve nedelje. Pominje se obala Split-Neretva...²⁾ Optimistička obećanja dolazila su od šefa američke vojne misije Mek Dauela, kao i od nekih saveznčkih oficira koji su bili naklonjeni etnicima. Sve je to uticalo na Dražu da se nada sa svojim štabom u blizini mjesta gdje se očekivalo iskrcavanje Saveznika.

U vrijeme dolaska na područje oko Sarajeva, Draža Mihailović se morao ozbiljno pozabaviti stanjem u redovima njegovih komandanata, koje je još u vrijeme predpovlačenje iz Srbije ozbiljno iskrslo na površinu, izražavajući opšte stanje demoralizacije i međusobnih sukoba, do kojih je došlo poslije oslobođenja Srbije i Beograda, a naročito zbog sve povoljnijeg razvoja odnosa između NOP-a i saveznika. Stoga je Draža Mihailović smijenio sve komandante koji su mu otkazali poslušnost. Za komandanta Romanijskog etničkog korpusa postavio je pukovnika Borotu i dao mu zadatak da pripremi ulazak etnika u Sarajevo, jer se nadao da će mu Nijemci u povlačenju predati Sarajevo, s tim da se ovo označi kao oslobođenje najvećeg grada Bosne i Hercegovine koje su izveli etnici pod njegovom komandom. To je vezano i sa mogućim iskrcavanjem Saveznika na jadranskoj obali i prodorom dolinom Neretve prema Sarajevu. Borota je prikazao Draži detaljan plan ustrojstva upravno-političkih organizacija, držanje i se predratne administrativne raspodjele. Predviđene su i ličnosti na rukovodećim položajima. Međutim, to je sve ostalo samo na papiru.

Draža Mihailović je pokušao preko Sarajeva da se poveže sa muslimanskom, hrvatskom i slovenačkom buržoazijom. Da se nagodi i objedini sve kvislinške vojne formacije sa svojim etnicima. Na Okruglici je izradio plan ustrojstva i skicu uredbe za organizaciju »Jugoslovenske vojske u otadžbini«, koja bi bila prihvatljiva za razne nacionalne grupacije. Ovaj plan predviđao je organizaciju zasebne nacionalne srpske, hrvatske, slovenačke i muslimanske vojske, ujedinjene pod jedinstvenom komandom Jugoslovenske vojske. Komandanti

²⁾ Vidi, Jožo Tomašević: etnici u drugom svjetskom ratu, str. 343

su označeni nacionalnim simbolima i imenima: » general Gubec« za hrvatsku armiju, » general Andrej« za slovenačku armiju i » general Perzele« za muslimanski korpus. Za komandanta srpske armije imenovao je generala Miroslava Trifunovića u Dronju, iako je i srpsku armiju vezao za svoje ime. Za komandanta hrvatske armije imenovao je Matiju Paraca, za komandanta slovenačke armije pukovnika Ivana Preželja, a za komandanta muslimanskog korpusa Muhamed-bega Preljubovića, trgovca iz Bijeljine. Sve komandante ovih nacionalnih armija Draža je proizveo u čin generala.¹³⁾

U sklopu ovog plana, pokušao je kod Sarajeva da formira hrvatski i muslimanski korpus. Za komandanta hrvatskog korpusa imenovao je generala Dragutina Kuzmića, koji je ranije prišao etnicima i sa Dražom došao u Srednje. Prilikom oslobođenja Sarajeva, nekoliko manjih domobranskih jedinica u povlačenju se priključilo generalu Kuzmiću, ali su ga brzo napustili.

Inače, od ovih nacionalnih Dražinih jedinica postojali su samo štabovi sa manjim jedinicama, koje su se pri povlačenju razbježale.

Za vezu sa sarajevskom muslimanskom aršijom Draža je postavio Mustafu Mulalića, potpredsjednika Nacionalnog komiteta, koji je došao sa njim na Okruglicu. Mulalić je prije rata bio poznat kao srpski nacionalista, bio je poslanik na listi JNS-a, a živio je u Sarajevu. Iz Sarajeva je pobjegao 1941. godine, ispred ustaša, u Beograd, a u ljeto 1943. godine prebacio se kod Draže, jer, kako je u zapisniku rekao, »pala je kocka na njega da u ime Muslimana ide kod Draže Mihailovića.¹⁴⁾

Mulalić je nekoliko mjeseci boravio u blizini Sarajeva, pa je preko Borote i njegovih kanala uspostavljao veze sa svojim prijateljima, poznanicima i prvaci- ma sarajevske aršije. U Nahorevu održan je sastanak sa Mustafom Softićem, gradonačelnikom Sarajeva i grupom delegata iz aršije, na kome su etnički oficiri tražili da Muslimani priključuju »ravnogorskom pokretu«, da se uključe muslimanska milicija u etničke jedinice, koje će se ubuduće zvati »Jugoslovenska vojska u otadžbini«. Obećavali su da će prestati sa terorom i progonom muslimanskog naroda i da se zaboravi sve što je bilo.

Pored Mulalića je još nekoliko muslimanskih prvaka bilo vrlo aktivno na uključivanju Muslimana u »ravnogorski pokret« i etničke jedinice, kao: Fehim Musakadić, dr Ismet Popovac, Mustafa Pašić, Hamdija Čengić i drugi.

Draža je nastojao da uspostavi i veze sa HSS (Hrvatska seljačka stranka), u prvom redu s predsjednikom te stranke, dr Vlatkom Matijevićem. Raniji pokušaji etničkih komandanata i političkih prvaka da se povežu sa pojedinim prvaci- ma HSS imali su samo lokalni karakter. Na tom poslu angažovano je više članova Nacionalnog komiteta, a naročito se angažovao dr Stevan Moljević, Dražin politički savjetnik, koji je poznao mnoge prvake HSS-a. Moljević je poslao preko Sarajeva veliki broj pisama i poruka svojim poznanicima.

U martu 1945. godine Draža je poslao u Zagreb ing. Vladimira Predaveca, koji se ranije priključio etnicima i u estvovao ispred grupe Hrvata na etničkom kongresu u selu Ba, da uspostavi kontakt sa Matijevićem. Naložio mu je da na e na ina da ga posjeti, prenese poruku i izloži političke koncepcije etnika. Međutim, Predavec nije uspio da dođe do Matijevića, ali mu je, u ime Draže Mihailovića, poslao prilično opširan memorandum, u kojem je pozvao HSS na sarad-

¹³⁾ Vidi, AVII, Fond etnici DM, elaborat o organizaciji DM, str. 337-340; Karapandžić : Gra-
anski rat u Srbiji 1941-1945. str. 325; Jozo Tomašević : etnici u drugom svjetskom ratu, str. 386.

¹⁴⁾ Vidi, zapisnik o saslušanju Mustafe Mulalića, AVII, reg. br. 46-2/212, k-260.

nju i na objedinjavanje svih političkih i vojnih grupacija hrvatske, srpske i slovenačke buržoazije protiv NOP-a. Maček je dobio taj memorandum i u svojim memoarima napisao: «... U tom pismu Mihailovići mi je otkrio plan po kojem bi se formirale tri nezavisne armije (srpska, hrvatska i slovenačka) sa istim pravima i da se zajednički bore protiv komunista. Na nesreću u njegov prijedlog došao je isuviše kasno...»¹⁵⁾

U isto vrijeme Draža je nastojao da uspostavi kontakt sa Pavlevićem i njegovom vladom. Iz Srednjeg je poslao u Zagreb beogradskog advokata dr Ranka Brašića, koji je ranije bio njegov kurir sa jugoslovenskim poslanstvom u Švajcarskoj. Brašić je nekoliko puta posjetio Pavlevića, prenio mu Dražine poruke i imao više razgovora na objedinjavanju svih snaga protiv NOP-a. Pavlević je poslao Dražićeve u količinu lijekova, jer je u to vrijeme u etničkim jedinicama vladao tifus. Po etkom aprila Draža je poslao veu u delegaciju kod Pavlevića, u kojoj su bili: general Svetomir Đukić, Vladimir Predavec, Ranko Brašić i dr Andrić, ali do nagodbe sa ustaškom vladom nije došlo.¹⁶⁾

...

Sa Sarajevom etnici imaju živ kontakt. Dolazili su razne delegacije iz grada, predstavnici industrijalaca, trgovaca i si., sve je to organizovao Borota. Dolazile su grupe domobranskih oficira na razgovore, kao i neki funkcioneri vlasti NDH. Uputivane su brojne delegacije i kuriri preko Sarajeva. Glavni razlog za boravak Draže Mihailovića i njegove Vrhovne komande kod Sarajeva su pregovori i kontakti sa njemskim komandama. Njima su dolazili na razgovore njemski viši oficiri, predstavnici štabova Grupe armija E, kao i delegati njemskog Ministarstva inostranih poslova. Draža je, preko svojih komandanata, zaključio sa Nijemcima niz sporazuma i u njemskim arhivama postoje sporazumi, koje je on lično potpisao. U jednom od tih dokumenata stoji:

»1) Potpisanje svih etničkih jedinica pod zapovjedništvo njemčke vojske, pošto se obavi hitan razgovor delegacija u Beču,

2) Do donošenja političkih odluka angažovanje 3.000 etnika, koji se nalaze u prostoru Sarajeva pod zapovjedništvom pukovnika Ostojića, protiv komunista, prema njemskom uputstvu. etnici zahtijevaju snabdijevanje,

3) Koncentrisanje etničkih jedinica, koje se povlače iz Srbije, u prostor koji im njemčke trupe budu odredile,

4) Ljudstvo u starosti do 35 godina povlači se sa njemskim trupama. Starija godišta ostaju u zemlji, da i dalje vode gerilsku borbu protiv crvenih,

8) Radi kontrole utroška municije, kao i radi kontrole za sprovođenje akcija koje Nijemci budu zahtijevali, delegiranje jednog njemkog oficira za vezu kod pukovnika Ostojića,

9) Kao oficir za vezu kod V SS planinskog korpusa figurirao bi pukovnik Borota,

10) etnici garantuju sigurnost željeznice pruge Sarajevo—Brod i njenu zaštitu...»¹⁷⁾ O primjeni ovoga sporazuma postoji niz dokumenata, ali u citirati samo neke dijelove koji su vezani za Sarajevo. Tako Borota javlja u jednoj depeši: »Broj 11 (Nijemci) poručuju hitno sledeće: Sve želje u pogledu municije ispunjene i biće otposlane kuda treba... Traže da se sa njima uspostavi radio-

¹⁵⁾ Vidi, Jozo Tomašević : etnici u drugom svjetskom ratu, str. 399; Nikola Milovanović : Zavera protiv revolucije, NIN 31, 8.19.

¹⁶⁾ Isto, Tomašević

¹⁷⁾ Vidi AVII. Fond etnici DM. VK-X-74/1; Zbornik NOR-a, tom, XII, knj. 4, prilog 2, str. 1170.

veza, kao najhitnije i najvažnije. Zele i nama dati jednu stanicu. Molim Vas hitne instrukcije...«"),

ili u drugoj depeši: »Predlaže se jedno mjesto sa koga bi mogli da primamo materijal. Kalabi a su snabdjeli preko Maglaja... Primio je prili no materijala i municije. Mole oficira za vezu... Mole da se upoznajaju sa Vašim namjerama...«")

Na ove koncepcije pored Nojbahera, po ele su da ra unaju razne li nosti, a najaktivniji su bili Dimitrije Ljoti i Dobroslav Jevdevi .

Nojbaheer je poslao svoje predstavnike kod Draže, u Srednje: Milana A imovi a, bivšeg ministra u Nedi evoj vladi, Rudolfa Šterkera, njema kog obavještajca, i majora Ivu Pavlovi a, bliskog saradnika Milana Nedi a, koji su mu izložili zamisao i plan. Draža je prihvatio te kombinacije, ali je uslovio priklju enje etni kih jedinica sa punom kontrolom i stavljanje svih kvislinških formacija pod njegovu Vrhovnu komandu. Ovlastio je Milana A imovi a kao svog politi kog predstavnika kod Nojbahera, a kao predstavnika VK poslao je advokata Rajka Pavlovi a, svoga obavještajca.

Draža Mihailovi je preko delegata tražio od Nojbahera ve u pomo ne samo u oružju i municiji ve opremu i puno snabdijevanje njegovih jedinica, a naro ito je zahtijevao smještaj ranjenika u njema ke bolnice.

Rajko Pavlovi , po dolasku u Be , javio je Draži depešom, da ih je Nojbaheer primio, razumio i prihvatio sve njihove zahtjeve. Nijemci su obe ali prihvatiti teške ranjenike, dati im potrebne lijekove i sanitetsku opremu za jedinice. Njema ka vlada je odobrila Draži Mihailovi u kredit od 100 miliona dinara, ali da ga mogu koristiti samo pod kontrolom njema kih službi.²⁾

. . .

Pod pritiskom velikih uspjeha NOVJ, koncem ljeta 1944. godine, došlo je do rasula etni kih jedinica u Srbiji, a preostali dijelovi sa štabovima povla ili su se prema Sandžaku. Nastojali su da se povežu sa etnicima Pavla uriši a, da se koncentrišu na jadranskoj obali i povežu sa Saveznicima u Italiji. Poslali su i delegaciju savezni koj komandi, ali nisu dobili nikakav odgovor. U me uvremenu su obaviješteni o pokušaju Luka evi a da se poveže sa engleskim trupama u Bile i i o njegovom neuspjehu, hapšenju i predaji partizanima. Sve su im nade za iskrcavanje Saveznika na jadranskoj obali propale, pa im je jedini izlaz ostao, da se povla e sa njema kim jedinicama prema Sarajevu. U to vrijeme Draža Mihailovi je ve bio na Okruglici, pa je izdao nare enje da se sve etni ke jedinice iz Srbije. Sandžaka, Crne Gore, i Hercegovine koncentrišu u isto noj Bosni.

Tako e su se povla ile i Nedi eve vojne formacije iz Srbije i priklju ile etnicima. Od tih jedinica Draža je formirao »Srpski udarni korpus« i stavio ga pod komandu generala Miroslava Trifunovi a, komandanta etnika u Srbiji.

U isto noj Bosni partizanske divizije III korpusa vodile su odlu uju e borbe sa njema kom Grupom armija »E«, koja se povla ila sa Balkana, preko Sarajeva. Kada su etni ke kolone po ele da pristižu u isto nu Bosnu i napale partizane sa le a, jedinice NOVJ morale su da se okrenu protiv etnika. Vo ene su oštre borbe na Romaniji, u Šekovi ima, na Majeveci, pa i u cijeloj isto noj Bosni.

¹⁾ Vidi, AVII, Fond etnici DM, D-LV-402 i 403. (depeše).

²⁾ Vidi, AVII, Fond etnici DM, D-LV-529 i 530. (depeše).

³⁾ Vidi AVII, Fond etnici DM, zapisnik o saslušanju Branka Gašparevi a, M-240.

⁴⁾ Vidi AVII, Fond etnici DM, D-LV-501 i 502 (depeše).

etničke jedinice su trpjele poraz za porazom, a uz to bile su iscrpljene, demoralisane i zahvaćene tifusom. Teško su dolazili do hrane, jer je isto na Bosna u četiri godine rata bila opljačkana. Međutim etnički komandantima pošli su sukobi, otkazivanje poslušnosti, a u jedinicama masovno dezerterstvo.

U takvoj situaciji, u decembru 1944. godine, Draža Mihailović je održao sastanak u Kladrju sa svojim komandantima, na kojem su dugo raspravljali o položaju etnika. Odlučili su da sve svoje snage orijentišu u sjeveroistočnu Bosnu, jer je u tim krajevima na hranu, moć i prezimiti i srediti situaciju u jedinicama. Ali, u prvom redu, planirali su da od partizana preotmu Tuzlu i druge gradove na Trebavi i u Posavini, da stvore svoju teritoriju, koju će proglasiti oslobođenom, poslati emisare saveznicima, pa i Crvenoj armiji, koja nastupa preko Vojvodine, i tražiti priznanje.²²⁾

Etnici su napali na Tuzlu koncem decembra 1944. godine sa jakim snagama, ali, poslije višednevnih borbi, jedinice III korpusa i 23. srpske divizije i grad Tuzlu su odbranili. Etničke jedinice povukle su se prema Ozrenu, pretrpjevši veliki poraz i uz ogromne gubitke od preko 2000 poginulih i zarobljenih.

Poslije neuspjelog napada na Tuzlu, nastali su sukobi i optuživanja etničkih komandanata i Nedićevih oficira o tome ko je kriv. Ubrzo je »Srpski udarni korpus«, formiran od Nedićevaca, napustio Dražu i vratio se u sastav njemačkih jedinica, pa su ih Nijemci ukrcali u vagone u Zavidoviću i Doboju i poslali u Austriju. Draža se sa preostalim jedinicama prebacio na Trebavu. U martu 1945. godine pridružili su mu se crnogorski etnici pod komandom Pavla Đurišića, oko sedam hiljada, koji su se povlaćili iz Crne Gore sa Nijemcima.

Draža Mihailović sa svojim etnicima zadržao se na Trebavi i u Posavini nekoliko mjeseci. Ali, pod pritiskom Prve armije NOV, u martu 1945. godine prebacili su se na lijevu stranu rijeke Bosne, na područje planine Vučjak, gdje su bili pod punom zaštitom njemačkih jedinica, koje su još držale prugu Sarajevo-Brod.

U Štabu na Vučjaku bile su duge diskusije i oštre rasprave. Svi etnički komandanti bili su za odlazak u Sloveniju, ali Draža je uporno insistirao na povratku u Srbiju. Došlo je do razdora. Pavle Đurišić je sa svojim etnicima krenuo za Sloveniju, a njemu su se pridružili: Dragiša Vasić, etnički ideolog i zamjenik Draže Mihailovića, potpukovnik Zaharije Ostojić, komandant IDVK, potpukovnik Petar Baćević, komandant hercegovačkih etnika, major Mirko Lalatović, na čelo operativnog odeljenja u VK, pukovnik Pavle Novaković i drugi. Sa ovim etničkim komandantima pošao je i priličan broj njihovih pristalica. Najjača grupacija je bila sa Zaharijem Ostojićem, u kojoj je bilo etnika iz sarajevskih brigada. U isto vrijeme je većina bosanskih etnika napustila svoje jedinice i u grupama se razila u svoje krajeve.

Draža Mihailović, sa preostalim etničkim jedinicama koje su mu ostale vjerne, krenuo je sa Vučjaka 13. aprila 1945. godine prema Srbiji. Ali, nisu išli najbližim pravcem kroz istočnu Bosnu, jer su im bile prepreke Bosna i Drina, koje su u proljeće nabujale, već su pošli preko planinskih masiva, da bi zaobišli

²²⁾ Vidi, Banović i Stepanović : Kako je unvaćen Draža Mihailović, feljton u »Politici«, objavljen od 5. do 17. septembra. 1962; Ješo Jeremije Perić : Tuzla ne smije pasti, edicija »Istočna Bosna u NOB-u«, str. 645; Oslobođila ki rat, II, str. 448-450; Zapisnik o saslušanju A. i M. Slijepčevića, M-227/1; Boško Kostić : Za istoriju naših dana, str. 211

Vidi, Jozo Tumašević : etnici u drugom svjetskom ratu, str. 394-397.

rijeku Bosnu, a Drinu prešli u gornjem toku. Sredinom maja pojavili su se u blizini Sarajeva, zauzeli su Fojnicu, pa su u kolonama preko Ivan-sedla, Bjelimi a i pored Kalinovika došli na Drinu, u blizini Fo e. Partizanske snage ve su bile zaposjele Drinu. Poslije nekoliko dana oštih borbi, etni ka grupacija je bila potpuno razbijena. Ve i broj je zarobljen, oko etiri hiljade etnika, a nekoliko stotina uspjelo je da se probije za Srbiju preko Sandžaka. Draža Mihailovi je bio opkoljen sa Štabom kod Preville, u blizini Fo e, zarobljena mu je pratnja, štapska komora i arhiva, a Draža je sa jednim pratiocem uspio da se sakrije u šipražje i ostane do no i. Bježao je po šumama oko Goražda nekoliko dana, pa je kod Rogatice pronašao Radomira Neškovi a, komandanta Rogati ke brigade, koji se sa manjom grupom sklonio u šume Sjeme a. Draža je ostao kod Radomira više od mjesec dana. Kada se oporavio, prebacio se na planinu Kuštravicu kod Borka Radovi a (Knežina), a nešto kasnije kod Save Derikonje, na planinu Zvijezdu. Sa ovim etni kim grupama krio se u planinama isto no od Sarajeva skoro cijelo ljeto 1945. godine.

U oktobru iste godine, Draža se, sa manjom grupom oficira i žandarima, prebacio preko Drine kod Višegrada, s namjerom da se probije u Srbiju. Ali, u blizini Užica opkolile su ga jedinice KNOJ-a i teškom mukom je izbjegao potjeri. Da bi zavarao trag, poslao je svoju pratnju da se probija do Ravne gore, a on se vratio sa jednim pratiocem kod majora Dragiše Vasiljevi a, bivšeg komandanta Drinskog etni kog korpusa, koji se skrivao sa manjom grupom doma ih etnika u brdima pored Drine kod Višegrada.²³⁾

U februaru 1946. godine oficiri OZN-e otkrili su bazu Draže Mihailovi a u planini Panos kod Višegrada, živa ga uhvatili i predali narodnom sudu.

. . .

Po etkom 1945. godine, kada se Draža sa svojim štabom povukao u sjeveroisto nu Bosnu, oko Sarajeva su ostale Prva i Druga sarajevska etni ka brigada. Manji broj je otišao sa potpukovnikom Ostoji em, ali ve ina etnika je ostala na svojim terenima. Draža je naredio da u blizini Sarajeva ostane i Štab Romanijskog korpusa, sa pukovnikom Borotom na elu, kao i štabovi svih brigada, te da nastave borbu protiv partizana, pa i kada se Nijemci povuku iz Bosne.

Ali, ubrzo je po elo rasuio u etni kim jedinicama, ve ina mobilisanih seljaka odlazila je u svoja sela i kod ku a ekala dalji tok doga aja, a jedan broj se predavao narodnim vlastima i uklju ivao u jedinice NOVJ. Oko štabova su ostale manje jedinice i grupe etnika, oni nisu smjeli da se predaju zbog zlo ina koje su izvršili u toku rata.

Pukovnik Borota sa svojim štabom zadržao se u neposrednoj blizini Sarajeva, s osloncem na Nijemce, sve do 6. aprila 1945. godine, kada su partizanske divizije oslobodile grad. Ispred jedinica JNA povukao se u šume kod Skakavca, bazirao arhivu i radio-stanicu u pe inu i pripremao se na nastavak gerilskog ratovanja.

Kada se Draža pojavio sa svojom grupacijom zapadno od Sarajeva, u maju 1945. godine, Borota mu se javio radio-vezom i obavijestio ga da nastavlja borbu protiv komunista. Draža mu je poslao grupu oficira i detaljno razra eno

***) Vidi, Banovi i Stepanovi : feljton u »Politici«, Kako je uhva en Draža Mihailovi , objavljen od 5. do 17. septembra 1962.

uputstvo za organizaciju etni kog pokreta i etni kih jedinica u novim uslovima i za nastavljajanje napada i teroristi kih akcija u gradovima i na putevima oko Sarajeva. Ali, ve u julu, u sukobu sa manjim potjernim odelenjem KNOJ-a, Borota je teško ranjen i zarobljen u blizini Visojevica. Oficiri OZN-e su ga previli i prebacili u bolnicu u Sarajevo, ali je ubrzo podlegao ranama.

U avgustu 1945. godine, kada je Draža boravio sa grupom Save Derikonje, održao je sastanak na obroncima planine Zvijezde sa svim komandantima etni kih brigada i oficirima koji su se nalazili na tom terenu. Na tom sastanku nastojao je da podigne moral u etni kim grupama. Tvrdio je da mora do i do sukoba me u ratnim saveznicima, da e Jugoslavija biti poprište borbi, a kao primjer naveo je zaoštavanje odnosa sa zapadnim saveznicima oko Trsta i u Gr koj, te da e etnici imati svoje zna ajno mjesto, pa treba da se organizuju u novim uslovima i nastave borbu. Naredio je da se izvrši reorganizacija u etni kim jedinicama. Imenovao je novi štab Prvog bosanskog etni kog korpusa: komandant major Boro Mitranovi , zamjenik major Dragoljub Dimitrijevi Sane, a komandanti brigada ostali su ranije imenovani etni ki oficiri. Štab korpusa imao je zadatak da objedini sve etni ke grupe u isto noj Bosni.

Dražo je sa svojim komandantima razra ivao ranije napisano uputstvo za primjenu taktike etni kog ratovanja u novim uslovima. Sa manjim grupama treba praviti zasjede na putevima, do ekivati automobile i manja odjeljenja jedinica JNA; minirati pruge i do ekivati vozove; napadati i paliti zadruga i seoske odbore; likvidirati komuniste, politiki ke aktiviste i odbornike po selima, a naro ito je insistirao da se prave zasjede oficirima OZN-e, KNOJ-a i Narodnoj miliciji. Treba da se formiraju ilegalne etni ke organizacije u selima i gradovima, da se stvori cijela mreža jataka, koji e prikupljati podatke i preko veza obavještavati etni ke grupe i ilegalce. Naro ito je insistirao da se u Sarajevu povežu sa prijateljima i formiraju etni ku ilegalnu organizaciju, koja e politiki djelovati u gradu: štampati i rasturati letke, pisati parole po ulicama, pisati pisma pojedinim građanskim politiki arima koji su bili pod udarom narodne vlasti, a naro ito okupiti omladinu, koja je ranije bila povezana sa »ravnogorskim omladinskim pokretom«. Dao je zadatak da se što prije izvede niz diverzantskih akcija oko Sarajeva, o kojima bi mogli uti na Zapadu — da etnici nastavljaju borbe u Jugoslaviji protiv komunista.

Poslije ovog sastanka, etni ki komandanti i oficiri razišli su se po terenu. U to vrijeme postojale su grupe oko etni kih komandanata i oficira, imale su nazive po njihovim vo ama. Najja a grupa bila je Save Derikonje, koja se kretala isto no od Sarajeva, u šumama Romanije i Zvijezde, a ponekada se razbijala u manje grupe i trojke. Oko Rogatice nalazile su se grupe Radivoja Kosori a i Radomira Neškovi a, oko Han-Pijeska Arsen Petruši i Borko Radovi , oko Vlasenice Rajko elonja i Boško Neri , oko Vareša Sreto Eri i Bora Mitranovi , na Igmanu Vaso Gogi i Bora Lu i , na Trebevi u Stjepan Lu i , oko Trnova Vlado Tešanovi , oko Kalinovika Gojko Kova itd.... Prema izvještaju Okružnog odjeljenja OZN-e, u sarajevskom okrugu registrovano je u avgustu 1945. godine oko 1200 etnika, 500 ustaša i oko 180 legionara, koji su se sklanjali po šumama. Vlada DFJ proglasila je amnestiju u septembru mjesecu, pa se jedan broj odmetnika prijavio narodnim vlastima, ali ostali su u grupama ratni zlo inci koji se nisu smjeli predati.

Gotovo sve etni ke grupe oko Sarajeva bile su aktivne. U drugoj polovini 1945. godine i u 1946. godini izvršile su niz napada na putevima preko Romanije: Sarajevo — Vlasenica — Rogatica, Sarajevo — Pale — Goražde, Sarajevo

W ^o 7/21	- 43	<p>По најновјем сербајскѣ обавештењима Драга Ми- хаиловић се још налази на Окрузици са својим мѣ- лом. Може да сам радио-ста- ница. Једна је мѣрава. Одржа- вају везу са једним америк- ким мѣлом. Са Драгом</p>
W ^o P 1/11	- -	<p>је Америкацаз грѣској по- ријекла, поручник Филму.</p>
W ^o 1P 1/11		<p>И до нових обавештења из на- ших извора Драга се налази на Окрузици Са њим су главни Националној комитету а од Србама Владимир Предвез и неки Кривични Курини. Објављу информацију и даће и његовојим.</p>
W ^o		<p>Драг и Михаиловић се налазе најзад без обавештења барем у једној Окрузици. Првобитно сави то са њиме свршава. Имају информацију да је један Драговић неки у истраживању се- веру, да се државни бивајући крајина. Тотом се ра на крајина и он још.</p>
W ^o 1P 1/1		<p>Са Драгом се налази још једна реме, великајевих губ. левој ва Бојни из Зотаревић и налази мѣла и још. Још налази у једној су још још. Рајни још са којом држави, а и још држави и држави, који је налази још још. То је још ога крајина још још 1500 још.</p>

Telegrami Vladimira Perl a Valtera V korpusu NOVJ u kojima obavještava o boravku D. Miha-
ilovi a u okolini Sarajeva

Preuzvišenosti,

Preplavivši Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekoga vremena zapljuskuje i one pokrajine, koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i, naročito poslednjih dana, preti da preplavi i te krajeve, onako isto kako je to bio slučaj u mimuloj godini sa srpskim krajevima. Prilikom prve audijencije, kojom ste donosiocu ovoga pisma učinili čast, imao je on prilike da obavesti Vašu Preuzvišenost o svima nevoljama i patnjama, što ih je komunizam prouzrokovao srpskome narodu u toku nekoliko minulih meseci.

Osećajući u ovim časovima potrebu da, pored ostalih, i Vašoj Preuzvišenosti, kao duhovnome vodji hrvatskoga naroda, skrenem pažnju na sve strahote eventualnog komunističkog osvajanja hrvatskoga prostora, meni je čast da u prilogu dostavim Vašoj Preuzvišenosti jedan memoar u kome su izložena moja gledišta na sadašnji vojni i politički položaj. Donosilac ovoga pisma biće Vašoj Ekselenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaveštenja.

Bez obzira na sve one momente i okolnosti, koji su nas ili koji bi nas mogli deliti, ja smatram za svoju dužnost, da samolim i Vašu Preuzvišenost, da uloži sav svoj uticaj i sve svoje napore u cilju aktiviranja svih nacionalnih snaga hrvatskoga naroda u borbi protiv boljševizma. Upućujući Vam ovu molbu, ja želim da verujem, da će Vaša Preuzvišenost, idući stopama svojih velikih prethodnika, odgovoriti svim onim istorijskim dužnostima i zadacima, koji se pred Vašu Preuzvišenost postavljaju u današnjim teškim vremenima. Jer, od pravilnoga shvatanja tih dužnosti i zadataka sa strane Vaše Preuzvišenosti zavisice i mesto, što će ga istorija hrišćanstva, a napose hrvatskoga naroda, Vašoj Preuzvišenosti dodeliti.

U tom verovanju i nadi, ja preporučujem Vašoj blagonaklonoj pažnji donosioca ovoga pisma i molim Vašu Preuzvišenost, da i ovom prilikom primi izraze mog osobitoga poštovanja.

Vrhovna Komanda, 15 aprila 1945.

armijski general

Drap. M. Mihailović

Kjegovoј Preuzvišenosti

d-ru ALOJZIJU ŠEPIŃCU,
nadbiskupu zagrebačkom i metropolitu hrvatskom

Z a g r e b

— Trnovo — Kalinovik, pa i više puta porušili prugu i dočekali vozove na pruzi: Sarajevo — Pale, kod Dovlića, Sarajevo — Zenica, kod Jošanice, i Semizovac — Srednje. U svim tim napadima etnika bilo je mnogo žrtava, ginuli su vojnici i oficiri JNA, pa i civili koji su se zatekli u vozovima i kamionima.

Grupa Save Derikonje, koja je operisala istočno od Sarajeva, u noći 15. maja 1945. godine, rasporedila se u trojke i izvršila 28 ubistava u neposrednoj blizini Sarajeva. Pod udarom etnika su bili odbornici, članovi KPJ, politički aktivisti, oficiri JNA i službenici mjesnih i opštinskih odbora. Istovremeno su napali i na zemljoradničke zadruge i opljačkali robu i novac, pa i neke magacine zapalili. U selima je postojao strah u narodu, pa su se stotine ljudi i djevojaka uključivali sa jedinicama KNOJ-a u potjeru i pretres šuma gdje su se skrivali odmetnici.

U julu 1946. godine se Savo Derikonja proglasio komandantom Bosanskog etničkog korpusa i okupio oko 80 etnika, sa kojima je krenuo sa Romanije da napadne omladinske radne brigade na pruzi Brčko — Banovići. Bataljon KNOJ-a je sustigao Derikonjinu grupu u blizini Olova i u borbi su ubijeni Derikonja i njegov zamjenik Vojin Vuković i još pet etnika, a ostali su se razbježali u grupama. U toj borbi bataljon KNOJ-a imao je pet mrtvih i sedam ranjenih vojnika i oficira.

Većina etničkih i ustaških grupa oko Sarajeva uhvaćena je od 1945. do 1950. godine, ali nekoliko manjih grupa ostalo je sve do 1953. godine. Posljednja grupa etnika uhvaćena je kod Goražda, koju je predvodio Milan Matović, bivši komandant Foćanske etničke brigade.

Tako su i ove kvislinške snage doživjele svoj potpuni vojni i politički slom i rasulo. To se odigralo najviše dijelom na teritoriji sarajevskog područja, u vrijeme kada je NOVJ trijumfalno oslobodila Sarajevo, uništivši istovremeno i svaku njihovu kombinaciju da se održe pod okriljem okupatora i inostrane reakcije i vrate stari monarhistički režim u Jugoslaviji.

dr BORIVOJE KNEŽI

KONSTITUISANJE GRADSKIH ORGANA NARODNE VLASTI I NARODNOOSLOBODILA KOG FRONTA

Kao i u drugim većim okupiranim gradovima, i u gradu Sarajevu rad i borba na liniji narodnooslobodilačkog pokreta bili su vrlo teški, a po raznovrsnosti oblika borbe i po sukobima sa okupatorom i ustašama i specifični. Ovo ima poseban značaj ako se ima u vidu da je Sarajevo kao glavni grad Bosne i Hercegovine bilo sjedište okupatorskih i ustaških vlasti za cijelu Bosnu i Hercegovinu, i da je punih četiri godine bilo pod okupacijom, nabijeno neprijateljskim vojnim snagama. Uprkos takvoj situaciji, već u prvim danima ustanka 1941. godine narodnooslobodilački pokret u gradu Sarajevu imao je masovan karakter i to zato što je u Sarajevu još prije okupacije i stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske postojao jak napredni i antifašistički pokret i razni vidovi njegovog djelovanja.

Prihvatanje ideje o antifašističkom frontu u Jugoslaviji pada u vrijeme oštrih socijalno-političkih previranja i nacionalnih sukoba, a još od Splitskog plenuma CK KPJ 1935. godine predstavljalo je oživljavanje revolucionarne borbe u novim uslovima i na revolucionarno-demokratskim osnovama; u vrijeme kada je bilo neophodno da svijest o fašizmu kao glavnoj opasnosti za narodne slobode, za demokratsku državnu organizaciju, za progresivni pokret uopšte, prodre što dublje u široke narodne mase. Stav Komunističke partije Jugoslavije da se fašizam može pobijediti samo udruženim snagama radničke klase, seljaštva, nacionalno ugnjetenih naroda i svih ostalih demokratskih elemenata, predstavljao je osnovnu i vodeću snagu koja je davala pravac cijelom antifašističkom pokretu kao Narodnom frontu koji okuplja ne samo komuniste i radnike nego i sve progresivne i antifašističke raspoložene građane, pa i članove građanskih stranaka koji su bili spremni da se bore protiv tadašnjih profašističkih režima i fašizma uopšte. A to je značilo, na prvom mjestu, traženje široke demokratizacije društveno-političkog života u zemlji kao najvažnijeg preduslova za odbranu od fašističke opasnosti i kapitulancije.

Na liniji takvog stava Partije i sarajevska partijska organizacija razvija široku aktivnost, čiji su rezultati dolazili do izražaja naročito u uspješnom stvaranju antifašističkog raspoloženja među građanima Sarajeva i u njihovom sve širem okupljanju na liniji Narodnog fronta kao opšteg narodnog pokreta bez posebnih organizacionih formi. Radi stvaranja takvog raspoloženja i što snažnijeg uticaja Partije na stanovništvo grada Sarajeva, koriste se razne forme (politički skupovi

vi, predavanja i priredbe sa programima naprednog i slobodoljubivog sadržaja, prodiranja u razna društva i udruženja, organizovanje demonstracija protiv fašizma, zbijanje radni ke klase kroz sindikalne aktivnosti, zatim organizovanje štrajkova, omladinskih izleta i sli no). Ove forme političkog rada pokazale su se vrlo uspješne i efikasne. Tako je Narodni front i u Sarajevu imao masovnu bazu uживaju i političko povjerenje naroda.

Kapitulacijom stare Jugoslavije i dolaskom Nijemaca i ustaša u Sarajevo nastaje kvalitetno nova situacija u gradu, koja je, kako pred partijsku organizaciju, tako i pred svo rodoljubivo i demokratski orijentisano građanstvo, postavila nove zadatke. Umjesto dosadašnje parole o odbrani zemlje od fašisti ke opasnosti, došle su na red pripreme za organizovanje oslobodila ke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. Odmah je sarajevska partijska organizacija lecima i drugim mogu im sredstvima informisanja po elala da priprema građane, radnike, omladinu, inteligenciju, a i seosko stanovništvo van gradskog područja. Opšta platforma Narodnog fronta, okupljanje svih rodoljubivih snaga naroda u borbi protiv fašizma, živjela je u svijesti građana ve u prvim teškim danima okupacije, ispunjenim fašisti kim zločinima i nasiljem nad stanovništvom — oduzimanjem osnovnih prava i sloboda, prava na život i egzistenciju, te pokazala punu vrijednost i ispravnost politike koju je tako uporno i razložno isticala i sprovođila KPJ. U uslovima okupacije, Narodni front, odnosno NOF, iako u prvim godinama rata u Sarajevu ne egzistira kao institucionalna politička organizacija, u svojoj suštini postoji kao jedinstven pokret rodoljubivih masa u narodnooslobodilačkoj borbi i kroz razne akcije i u najtežim uslovima ispoljava bratstvo i solidarnost među narodima i opredijeljenost mnogih da dadnu sve od sebe u borbi protiv fašizma. Sve ono što se činilo u tim danima borbe u okupiranom Sarajevu značilo je ostvarivanje platforme narodnooslobodilačkog fronta u praksi, bilo da se radi o odborima Narodne pomoćnici, koji su zaista široko i višestruko vršili određene funkcije koje su, u svakom pogledu, prevazilazile običnu socijalnu pomoć, nego su u mnogo čemu imale karakter sveukupne narodne volje pa i elemenata narodne vlasti, bilo da se radi o odlaženju ljudi u partizanske jedinice ili pružanju izdašne materijalne i druge pomoći našoj vojsci (sanitetski materijal, obavještajna služba i radio-veze, oružje, municija, širenje istine i vijesti o našim uspjesima i o porazima fašista na svim frontovima), kao i o postojanju naoružanih udarnih grupa u gradu.

Ovakav oblik pomoćnici i solidarnosti bio je stalan u uslovima ilegalnog rada tokom bitavog rata. Kroz takvu djelatnost stalno je povećavao broj simpatizera i stalno se širila istina o Partiji i vjera u nju, u pravilnost njezinog stava. Odlaskom sve većeg broja građana u partizane rastao je i broj porodica koje su najneposrednije bile vezane za NOB-u odnosno organski se povezuju s NOP-om.

Na političkom planu odmah nakon okupacije i u toku nje, pristupilo se okupljanju građana koji su još prije rata ispoljavali antifašističko raspoloženje, da bi se kasnije ova aktivnost proširila i na ostale građane, pa je narodnooslobodilački pokret za relativno kratko vrijeme stekao i okupio znatan broj aktivista. Raznovrsnost zadataka i masovnost pokreta nametali su potrebu organizovanijeg povezivanja njegovih pripadnika i angažovanje pojedinaca na novim, posebnim zadacima. NOP postaje sve prisutniji, rad i uticaj NOP-a se širi i na one intelektualne i građanske krugove koji u početku nisu pokazivali veću spremnost da se aktivnije angažuju na liniji pokreta iako su osuđivali postupke okupatora i ustaša, pa čak i na neke istaknute pojedince iz ranijih građanskih stranka. Slijede i stavove CK KPJ, koji su istaknuti još u julskom pozivu na ustanak

•1941. godine, da se u oorbu za narodno oslobođenje treba ujediniti sve što je rodoljubivo bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost, komunisti Sarajeva rade na tome da zaista okupe oko zastave NOP-a sve poštene i ugledne ljude koji se svojim učešćem u pokretu doprinijeli da se nacizam i fašizam u našoj sredini ne ukotvi i da se od njegovih zločina postupaka ograde i njemu konfrontiraju svi koji nisu podnosili jaram i veliko zlo što je donijela okupacija. Borba za svakog poštenog uvijek bila je tada najvažnija i najneposredniji zadatak. U tome se, može se posve sigurno i opravdano reći, i uspelo. Ljudi, radnici, omladina, žene iz svih gradskih kvartova i ulica, iz preduzeća, škola, ustanova povezuju se i uključuju u borbu koja se vodi pod najtežim okolnostima, uz mogućnost da se izgubi i život, pa i životinjanova porodice. Tim zadivljujućim radom i predanošću u stvari narodnog oslobođenja obuhvaćen je veliki broj građana, a brojni primjeri bezrezervnog žrtvovanja života zaslužuju neizmjernu zahvalnost i poštovanje. Nije bilo nijednog kraja u gradu gdje nisu djelovali aktivisti NOP-a. a raznovrsnost te djelatnosti oslikavala je borbeno lice Sarajeva.

Takav rad pokazao je rezultate i uključivanjem u NOP i takvih ljudi koji su, kao poznati sarajevski intelektualci, ljekari, apotekari, profesori, pravnici, inženjeri i drugi, uživale povjerenje građana već od ranije kao patrioti i ljudi širokog demokratskog uvjerenja, privrženi narodu i borbi za ostvarenje njegovih nacionalnih i socijalnih prava. Zasluge i uspjesi NOP-a u Sarajevu, u toku rata, rezultat su i činjenice da je okupio, pored hiljada omladinaca i omladinki i starijih, i takve ljude kakvi su Zaim Sarac, Ante Martinović, Blagoje Kovačević, Nedo Zec, Ante Babić, Husein Brkić, Vera Šnajder, Ante Bošnjaković, Asaf Šarac, Muhamed Džudža, Sulejman Filipović, Osman Kapetanović, Muhamed Ugljen, Hasan Ljubunčić i mnogi drugi umrli i živi.

Ovakav razvoj društvene i političke aktivnosti naveo je partijski najodgovornije ljude u Sarajevu da već u toku druge polovine 1942. godine misle na to kako povezati ovu aktivnost u vidu određenijeg konstituisanja organa narodne vlasti i odgovarajućeg gradskog političkog tijela NOP-a, jer su pojedina na povezanost i pojedina ni akcioni angažmani postali prevazišli u okviru već razvijene djelatnosti. Sve ovo treba uslovno shvatiti, jer okupatorski teror tražio je najviši stepen konspiracije. Tako se i desilo da je do realizacije ovih nastojanja došlo tek u jesen 1943. godine, kada je ovo pitanje praksom aktualizirano, naročito poslije velikih vojnih i političkih pobjeda NOP-a i NOVJ, a da i ne naglašavamo, poslije Zasedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu i II zasedanja AVNOJ-a u Jajcu.

Ovo masovno okupljanje stanovništva grada stvorilo je, dakle, mogućnost da se radi na tome da se formira jedan centar narodnooslobodilačkog pokreta koji bi u naprednoj građanskoj sredini i među njenim intelektualcima djelovao organizovano. Glavni zadatak ovakvog tijela bio je da što dublje prodre u različite građanske sredine i da svaki član pojedinačno, prema dobivenom uputstvu, organizuje punktove od pojedinih građana u svojoj sredini, zatim da se povezuje sa pojedinim strukama, kao npr. sa ljekarima u bolnici, profesorima na školama, sudijama u sudovima i pravnicima u drugim strukama, pojedincima u organima gonjenja i uopšte sa pojedincima koji su u svojim sredinama uživali ugled. To je, ujedno, omogućilo i dobivanje korisnih političkih informacija o raspoloženju i situaciji u tim krugovima. Naročito je bio značajan rad po grupama na nacionalnoj osnovi (srpskoj, muslimanskoj i hrvatskoj), preko kojih je održavana veza sa građanima koji su u toj sredini imali određeni društveni uticaj. Ovaj rad na nacionalnoj osnovi pokazao se vrlo koristan i u političkom pogledu vrlo efika-

san. Ovakav rad je odigrao i značajnu ulogu u pravilnoj orijentaciji znatnog dijela građana do kojih se na ovaj način dopiralo. Valterov rad na povezivanju poštenih ljudi iz građanskih redova najbolje ilustruje njegovo opširno pismo, upućeno CK KPJ, 23. maja 1944. godine, gdje, između ostalog, navodi:

»7. Na liniji povezivanja sa političarima iz bivših građanskih partija u inili smo nekoliko značajnih uspjeha.

Uglavnom smo dosada okupili i povezali sve najviše elite i poštene građanske političke ličnosti u gradu.

Materijal koji sam donio sa sobom imao je silan uticaj. Na svim stranama pa i ovdje je sa velikim interesom proučavan. Ono što je stiglo obično je i ovim putem vrlo veliki broj ljudi i ljudi su se grabili da do njega dođu. To specijalno važi za »Novu Jugoslaviju«, »Naprijed«, »Srpsku riječ« i »Oslobođenje«.

Jedan dio materijala koji nama stiže, pošto se ovdje pročitava, ide u niz mjesta BiH. Vodite o toj okolnosti računa.

Nisam pristupio u ovome trenutku stvaranju mjesnog odbora iako on faktički postoji. Prema našim zaključcima, bliže sam se povezao sa ljudima koji bi jednog dana morali odneti teret, trebali da učestvuju u takav forum. Sa njima se redovno sastajem i dogovaram o organizaciji svega posla na toj liniji.

Mogu reći i da su mnogi od tih ljudi vrlo dobri, predani radu i da su mnogo u inili u popularizaciji našeg pokreta u Sarajevu.

Organizovali smo okupljanje po nacionalnim skupinama, jer se takav rad pokazao najpraktičnijim i najboljim. Drugovi sa kojima održavam vezu održavaju redovne nedeljne konferencije na kojima se prenose naši stavovi i postavljaju pred ljude određeni zadaci.¹⁾ Zahvaljujući i ovakvom radu, narodnooslobodilački pokret u Sarajevu već krajem 1943. godine predstavlja jaku organizovanu snagu, koja je naročito do i do izražaja nakon dolaska Vladimira Perića i Valtera, u septembru 1943. godine, na čelo sarajevske partijske organizacije. On je, na njemu svojstven način, brzo i savjesno, sa dosta političkog smisla i razumijevanja u inili mnogo da se sva ta aktivnost poveže u snažnu i jedinstvenu cjelinu.

Od kraja 1943. godine pokret ima svoja uporišta ne samo u gotovo svim preduzećima, ustanovama, školama, kvartovima, kako u centru, tako i na periferiji grada, u svim sredinama građana, nego i u neprijateljskim (domobranskim) formacijama i u policijskom aparatu neprijatelja. Postojala je široka mreža ilegalnih kanala, koji su grad povezivali sa oslobođenom teritorijom i preko kojih je vršen izlazak na oslobođenu teritoriju i iznošen sanitetski i drugi materijal, oružje i municija partizanskim jedinicama, a prikupljen od građana Sarajeva. Preko mreže obavještajne službe u neprijateljskim vojnim formacijama i u policijskom aparatu, te preko prislušne službe u glavnoj pošti, dobivane su veoma dragocjene informacije. Neke od ovih informacija bile su veoma važne za rad u samom gradu a neke su bile vojnostrategijskog značaja i kao takve bile od velike koristi za pojedine vojne operacije naših vojnih jedinica. Sve to se obavljalo pod pojačanom terorom i pritiskom okupatora i ustaških vlasti, kada oni inače pokušavaju sve da se infiltriraju među pripadnike pokreta. Specifičnost situacije i uslovi rada iziskivali su da je znatan broj građana radio za pokret tako što su bili vezani samo za određene ličnosti u pokretu, a ne za aktivnosti koji radi zajednički, na sastancima.

¹⁾ Arhiv CK KPJ 195/1944.

Grupa aktivista NOF-a: Zaim Šarac, Ante Babi, Safa Džinovi, Vera Šnajder (prvi red); Ante Bošnjakovi, Husein Brki, Ante Martinovi, Milan Pindžo (drugi red); Redžep Gorušanovi, Nika Mili evi, Budimir Bokan, Hamdija Nikšić (treći red)

Drugo zasjedanje AVNOJ-a i za grad Sarajeva predstavljalo je najvažniji događaj u izgradnji nove Jugoslavije. Na ovom zasjedanju — kao što je poznato — utvrđena su osnovna načela državnog uređenja, formirani vrhovni organi državne vlasti i položeni temelji državnosti novih federalnih jedinica. Za grad Sarajeva takav je događaj imao i II zasjedanje ZAVNOBiH-a, održano sedam mjeseci nakon II zasjedanja AVNOJ-a, na kojem se ZAVNOBiH, do tada najviše političko predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, konstituisao kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine i time položene osnove državnosti ove federalne jedinice.

Saznanje o održanim navedenim zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i o odlukama donesenim na njima, o kojima su pristalice pokreta i ostali građani obaviješteni putem letaka i mjesnog biltena »Nedeljne vijesti« te u razgovorima sa pojedinih građanima, mnogo je pridonijelo i jačanju pouzdanja kod građana Sarajeva u konačnu i skoro pobjedu u borbi protiv neprijatelja i stvaralo odgovarajuće raspoloženje i uvjerenje da uspješan završetak narodnooslobodilačkog rata predstavlja ujedno i pošteno i bolje budućnost naših naroda. U vezi s tim, trebalo se pripremati i za poslove i zadatke u oslobođenom Sarajevu. A to je značilo odmah pristupiti i formalnom formiranju potrebnih ilegalnih društveno-političkih organizacija i ilegalnog narodnooslobodilačkog odbora, koji su još od ranije na oslobođenim područjima postojali i uspješno djelovali. Naravno, da bi ove organizacije i ovaj odbor morali prilagoditi svoju aktivnost uslovima okupacije, izvršavaju i samo one zadatke koje je iziskivao i omogućavao rad u jednom okupiranom gradu.

Kao što je poznato, istovremeno sa organizovanjem ustanka data je direktiva da se, kako na oslobođenim, tako i na okupiranim područjima, osnivaju narodnooslobodilački odbori, koji će tokom narodnooslobodilačkog rata dobivati sve više oslobodilački karakter s obzirom na zadatke koje je pred njih postavljao sam rat. Ovi odbori na oslobođenim područjima će jedno vrijeme biti privremeni nosioci narodne vlasti, da bi kasnije prerasli u stalne nosioce narodne vlasti.

S obzirom na uslove i mogućnosti rada, posebni zadaci su se postavljali pred odbore Fronta na oslobođenim područjima a posebni pred odbore na okupiranim područjima. Na oslobođenim područjima njihovi glavni zadaci su — pored ostalog — biti organizovanje aktivnosti naroda s ciljem obezbjeđivanja svega onog što je bilo potrebno borcima, kao i obezbjeđivanja pozadine i vođenja borbe protiv negativnih pojava, te organizovanja snabdijevanja i ishrane stanovništva, naročito siromašnih slojeva i nezbrinutih borbenih porodica. Međutim, pred odbore Fronta na okupiranim područjima, pa i prethodno u gradu Sarajevu, kao glavni zadaci postavljali su se borba za okupljanje svih antifašističkih i rodoljubivih građana na liniji Narodnooslobodilačkog fronta, prikupljanje i pružanje potrebne pomoći partizanskim jedinicama i njihovo jačanje upućivanjem novih boraca, organizovanje i rukovođenje borbom protiv terora okupatora i ustaških vlasti, sprečavanje hapšenja odnosno oslobađanje uhapšenih građana — saradnika pokreta, borba protiv svih protivnika Fronta i okupljanje masa u Front, kao i borba protiv šovinističke ustaške propagande a za bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata i drugih naroda i narodnosti.

Kada je riječ o Narodnooslobodilačkom frontu, potrebno je odmah naglasiti da on nije bio nikakva koalicija nekih političkih stranaka. Samo je Komunistička partija Jugoslavije kompletno ušla u njega. Osnovna skupština u Zdeni, održana 3. jula 1944. godine, kojoj je prisustvovalo oko 150 delegata iz cijele Bosne i Hercegovine, bila je samo završna faza njegovog formiranja kao moćne

dr Zaim šarac - prv. predsednik Gradskog odbora NOF-a Saraievo

opštepolitičke organizacije, koja je omogućila još širu mobilizaciju naroda na ostvarenju ciljeva narodnooslobodilačke borbe, za konačno protjerivanje okupatora iz zemlje i za izvršenje, nakon oslobođenja zemlje, korjenitih socijalnih promjena, te organizovanje Narodnog fronta kao političke osnove narodne vlasti. Front je okupljao kako pojedince tako i grupe, sve one koji su bili spremni da se bore za bolju budućnost zemlje, da njeguju bratstvo i jedinstvo naših naroda i da, sa svoje strane, što više pridonese uspješnom završetku rata. Međutim, nije se razvijao ravnomjerno u svim krajevima naše zemlje, naime u ranije oslobođenim dostigao je veći stepen razvijenosti nego u neoslobođenim. Stoga ni u Sarajevu, u momentu kada je oslobođen, nije mogao biti razvijen do onog stepena kao u ranije oslobođenim gradovima.

Prvi ilegalni odbor Narodnooslobodilačkog fronta za grad Sarajevo formiran je u prvoj polovini 1944. godine, nakon povratka drugar Vladimira Perića i Valtera iz Drvara, iz Vrhovnog štaba, gdje ga je kao sekretara Mjesnog komiteta i rukovodioca pokreta, primio Tito, kome je referisao o situaciji u Sarajevu. Odbor je imao 6 članova: dr Zaim Šarac, predsjednik, dr Blagoje Kovačević i Ante Martinović, potpredsjednici, Vladimir Perić i Valter, sekretar, i dr Borivoje Knežević, blagajnik.

Nakon Osnivanja skupštine u Zdeni i izbora Izvršnog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine, ovaj odbor, u oktobru 1944. godine, proširen sa još 35 članova²⁾, a njegovo predsjedništvo su sada sačinjavali: dr Blagoje Kovačević, predsjednik, dr Zaim Šarac i Ante Bošnjaković, potpredsjednici, i Vladimir Perić i Valter, sekretar, i Borivoje Knežević. S obzirom na teror okupatora i ustaških vlasti, ovaj prošireni odbor se nije nikada sastajao u punom sastavu nego su se pojedini članovi sastajali u manjim grupama, u sastavu koji je zavisio od zadataka pred njih postavljenih u momentu sastanaka. Jedino se Predsjedništvo sastajalo u punom sastavu, i to prilikom sastanaka. Na ovim sastancima Predsjedništva utvrđivani su zadaci, kako za Predsjedništvo, tako i za pojedine grupe članova ili za pojedinog člana Odbora. Ti zadaci bi se kretali u okviru naprijed navedenih zadataka Fronta na okupiranim područjima i prema konkretnoj situaciji u samom gradu.

Političku situaciju i uopšte raspoloženje masa u Sarajevu najbolje ilustruje sljedeći izvod iz već navedenog pisma Vladimira Perića i Valtera: »Domobranstvo je skoro sasvim demoralisano i izuzev malog broja oficira — ustašane se bore protiv nas. S druge strane moguće je da se neke jedinice priključe našoj vojsci pri njenom napadu na Sarajevo. Opšte je ubjeđenje da je slom fašističke Njemačke neizbježan i blizak. To je opredijelilo i držanje kolebljivog dijela stanovništva Sarajeva, koje se prislanjalo okupatoru dok je bilo izgleda za njegovu pobjedu. Karakteristično na je temeljita preorijentacija svijeta prema našem pokretu i to važi i za Srbe i za Hrvate a naročito za Muslimane koji sačinjavaju većinu u gradu, lako neprijatelj i dalje prosipa more laži o našem pokretu, specijalno o drugu Titu, ipak istina o našoj borbi hvata sve dublje korjene, a novi stav saveznika i uspjesi naše vojske potvrđuju da je nova Demokratska fede-

²⁾ Prema rekonstrukciji grupe aktivista NOF-a napravljenoj neposredno nakon rata ovih 35 članova pored predsjedništva bili su:

1. Hasan Ljuburić, 2. Sejo Škaljić, 3. dr Nedo Zec, 4. dr Derviš Ramadanović, 5. Enver Krzić, 6. Vera Šnajder, 7. mr ph. Mišo Besarević, 8. Gliša Štojkanović, 9. Božo Ružička, 10. dr Maks Kovačević, 11. Halil Hrnjević, 12. dr Ante Čičić, 13. Ferdo Šuh, 14. Beba Kovačević, 15. Milka Perić, 16. Toni Žagovec, 17. Mustafa Kurto, 18. Alija Kurtović, 19. Derviš Krvavac, 20. Safet Pašalić, 21. Refuf Tvrtković, 22. dr Sveto Teofanović, 23. dr Bogdan Zimonjić, 24. Nedim Filipović, 25. Midhat Begić, 26. Marsela Begić, 27. Zumreta Teftedarević, 28. Blažo Nikolić, 29. Anto Džeba, 30. Avdo Toholj, 31. Zlata Šišić, 32. Jusuf Hadžić, 33. dr Hiba Ramadanović, 34. Olga Brajković, 35. Rade Barbarić.

GRADANI GRADA SARAJEVA !

Njemačka je usred katastrofe. Od poraza na frontovima do atentata na Hitlera i krvavih obračuna među samim Njemcima, svuda se osjećaju posljednji trzaji smrtno ranjene zvijeri. Danas Njemci i njihovi ustaški džokati provode sinterske racije po gradovima samo zato da bi preko kostiju hiljad naših ljudi odložili čas kada će morati položiti račun pred narodom za svoja nedjela.

Pucaju okovi koji drže u sužanjstvu naše narode ! Bliži se čas kada će naša junačka narodna vojska uz pomoć naših velikih saveznika potpuno očistiti našu zemlju od fašističkih tirana !

Antifašistički front Sarajeva poziva sve čestite i poštene građane da se jedinstveno okupe oko Narodno-oslobodilačkog pokreta i da ulože svaku svoju snagu da bi se ubrzao čas našeg oslobođenja.

Dvanaesti čas otkucava ! Neka drhte izdajnici i izrodi Neutralnih ne smije i ne može biti ! Treba pamtiti da je opasno dugo se zadržavati na raskrsnici !

Naprijed rodoljubi ! Čas konačnog obračuna sa tiranima naše slobode je otočeo !

DA ŽIVI LJUBIMICA NAŠIH NARODA, ŽALOG NAŠE SLOBODE I SREĆE

NARODNO - OSLOBODILAČKA VOJSKA JUGOSLAVIJE !

DA ŽIVI JUNAČKI VODA NARODA JUGOSLAVIJE MARŠAL TITO !

DA ŽIVJE NAŠI MOĆNI SAVEZNICI SOVJETSKI SAVEZ, ENGLJESKA I AMERIKA !

DA ŽIVI FEDERATIVNA I DEMOKRATSKA JUGOSLAVIJA !

DA ŽIVI ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE !

DA ŽIVI ZEMALJSKO ANTIFAS. VIJEĆE NAROD. OSLOB. BOSNE I HERCEGOVINE

DA ŽIVI BRATSTVO I JEDINSTVO NARODA BOSNE I HERCEGOVINE

SMRT NJEMAČKIM OKUPATORIMA I NJIHOVIM SLUGAMA - USTAŠAMA I ČETNICIMA

1. august 1944. god.

ANTIFAŠISTIČKI FRONT
GRADA SARAJEVA

Antifašisti ki front Sarajeva poziva gra ane da se okupe oko NOP-a

ralna Jugoslavija, koja se stvara, upravo naša sutrašnja zajednica i da tok, kojim su pošle stvari u našoj zemlji, niko i ništa ne zaustavi«⁴⁾).

O situaciji u gradu i o uspjesima na ratištima građani Sarajeva su redovno obavještavani lecima i redovnim izdavanjem Biltena. U tom pogledu značajan je letak »Antifašisti kog fronta grada Sarajeva«, od 1. avgusta 1944. godine,⁵⁾ gdje se, pored ostalog, navodi: »Uporedo sa ofanzivom naših saveznika, naša junačka narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije razvila je još jaču zastavu otadžbinskog rata protiv okupatora i njegovih plaćenika. Kroz ove tri godine, borba naših naroda za slobodu, bila je simbol slobodarstva i borbe za sve potlačene narode. Ulaze i u odlučujuće bitke za uništenje tiranije naši narodi i naša junačka vojska postali su predvodnik svijetle porobljenih naroda u opštem jurišu protiv fašizma...

Uporedo sa drugim krajevima naše zemlje, i narodi Bosne i Hercegovine, preko svojih predstavnika u ZAVNOBiH-u, jasno su manifestovali svoju želju i svoju riješenost da sagrade slobodnu i ravnopravnu jedinku Bosnu i Hercegovinu u okviru slobodne i demokratske Jugoslavije, kao sretnu i zbratimljenu zajednicu naših iskrvavljenih naroda. To je i jedini put, jer treba da bude svima jasno da Bosna i Hercegovina nisu ni hrvatska, ni srpska, ni muslimanska, ve da su i biće jednako i srpska, i muslimanska, i hrvatska...

Antifašistički front Sarajeva poziva sve građane i poštene građane da se jedinstveno okupe oko Narodnooslobodilačkog pokreta i da ulože svoje snage da bi se ubrzao našeg oslobođenja«.

Kao što se i prije formalnog formiranja ilegalnog Odbora Narodnooslobodilačkog fronta rad u gradu na liniji narodnooslobodilačkog pokreta odvijao u duhu navedenih ciljeva Fronta, tako se i rad među ženama u gradu odvijao na liniji Antifašističkog fronta žena. Stoga se paralelno sa formiranjem ilegalnog Odbora NOF-a grada Sarajeva pristupa organizovanju žena formiranjem ilegalnog odbora Antifašističkog fronta žena grada Sarajeva, a na isti način se postupilo i u pogledu organizovanja omladine u okviru USAOJ-a odnosno USAOBiH-a.

Kao što je bio slučaj u cijeloj Bosni i Hercegovini, tako je i u Sarajevu sve do održavanja Zemaljske konferencije NOF-a u Zdeni, jula 1944. godine, rad NOF-a i organa vlasti bio neposredno objedinjen i u političkom smislu sačinjavao je jedinstvenu poziciju i jedinstvene zadatke koje je nametao narodnooslobodilački rat. Međutim, što se više približavalo oslobođenju Sarajeva, pred Odbor NOF-a postavljali su se i zadaci u vezi sa formiranjem ilegalnih organa narodne vlasti i njihovim radom u oslobođenom Sarajevu. Trebalo je izvršiti sve potrebne pripreme kako bi Sarajevo spremno dočekalo oslobođenje, pa i pripreme u vezi sa organizovanjem narodne vlasti u njemu. U vezi sa tim, krajem 1944. godine pristupa se formiranju ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora za grad Sarajevo, koji je brojao 20 članova⁵⁾. Predsjednik odbora bio je dr Zaim

⁴⁾ Arhiv CK KPJ, 195/1944.

⁵⁾ Istorijski arhiv Sarajevo, ZP - U - 304.

⁶⁾ Navodimo spisak ovog odbora koji je takođe napravljen na bazi konsultacija vešeg broja aktivista:

1. dr Zaim šarac 2. dr Blagoje Kovačević, 3. Vladimir Peri Valter, 4. dr Boro Knežić, 5. Ante Martinović, 6. ing. Emanuel Šamanek, 7. Mustafa Nazečić, 8. Hasan Ljubunčić, 9. Gliša Stojkanović, 10. Nezir Škaljić, 11. Mira Stanišić, 12. dr Nedo Zec, 13. dr Hiba Ramadanović, 14. Husein Brkić, 15. Sukrija Kurtović, 16. Ismet Nikšić, 17. dr Mustafa Vranić, 18. Boško Bilbija, 19. dr Hasko Borić, 20. Ferdo Šuh

Šarac, potpredsjednici dr Blagoje Kovačević i Ante Martinović, a sekretar Vladimir Peri Valter. Želio bih posebno da kažem nekoliko riječi o predsjedniku Narodnooslobodilačkog odbora Sarajeva, dr Zaimu Šarcu, koji je rad u Sarajevu predstavljao veliki doprinos NOP-u. Prije svega, složio bih se sa riječi ima druga Hasana Ljubunčića, koji je u ovoj ediciji napisao da je dr Zaim Šarac kumovao mnogim dobrim i korisnim stvarima za NOP. O tome još uvjerljivije govori i Valter u svom pismu CK KPJ od 15. 8. 1944, u kome, obavještavajući o situaciji u Sarajevu, posebno u muslimanskim krugovima, kaže »kolikih zasluga u popularisanju našeg pokreta u Sarajevu ima upravo onaj ovjek — Musliman (Zaim Šarac, op. Red.) — kome su drugovi često i Aco pisali. O njemu bih mogao samo najljepše reći. Bio je spreman da pobjeđe i gore iako ga izvjesni objektivni razlozi koče u tome...⁸⁾).

Jedan od prvih zadataka Gradskog Narodnog odbora bio je da pripremi listu gradana koji bi mogli ući u organe narodne vlasti nakon oslobođenja Sarajeva, kao i spisak stručnjaka koje bi trebalo angažovati da bi vlast odmah u potpunosti mogla uspješno funkcionisati. Pri sastavljanju spiska stručnjaka, morale su se imati u vidu i potrebe ZAVNOBiH-a za stručnjacima nakon njegovog dolaska u Sarajevo. Nadalje, trebalo je unaprijediti i predvidjeti sve što će odmah na početku obezbijediti uspješan i pravilan rad novih organa narodne vlasti u Sarajevu. Radilo se o vlasti koja se kvalitetno razlikovala od vlasti u staroj Jugoslaviji i predstavljala jednu od značajnih tekovina narodnooslobodilačkog rata, sa svim obilježjima prave narodne i demokratske vlasti. Njihov samoprijegoran rad pratila je istovremeno i svijest o poteškoćama i problemima koji će se odmah pred ove organe postaviti.

Pretpostavljaju se u Sarajevu kao nosioci narodne vlasti, pored Gradskog narodnog odbora, bitni i rejonski narodni odbori, još prije oslobođenja Sarajeva formirana su četiri ilegalna rejonska narodnooslobodilačka odbora i ilegalni narodnooslobodilački odbor za lidžu od po 10 članova.

Formiranje naprijed navedenih društveno-političkih organizacija (NOP-a, AFŽ-a i USAOJ-a) i navedenih ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora predstavljalo je jednu od garancija i jedan od bitnih uslova uspješnog organizovanja društveno-političkog rada i rada narodne vlasti u oslobođenom gradu. Ovo je ujedno predstavljalo završnu fazu izvršenja ranije dobivenih instrukcija, što proizlazi i iz pisma Vladimira Perića Valtera od 2. 12. 1944. godine, upućenog drugu Cvijetinu Mijatoviću u Maji, sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za istočno Bosnu, u kojem se, pored ostalog, navodi da su u gradu, prema »tekućim direktivama«, organizovani »Front, Odbor, OZN-a, vojne udarne grupe itd.«⁷⁾.

Neposredno nakon oslobođenja i dolaska članova ZAVNOBiH-a u Sarajevo imenovan je, odlukom Prezidijuma ZAVNOBiH-a od 19. aprila 1945. godine, prvi organ narodne vlasti u oslobođenom Sarajevu — Gradski narodnooslobodilački odbor sa Huseinom Brkićem kao predsjednikom,⁸⁾ a na konferenciji, održanoj 21. jula 1945. godine, izabran je Gradski odbor Narodnooslobodilačkog fronta kao jedinstveno političko rukovodstvo grada Sarajeva sa dr Zaimom Šarcem kao predsjednikom.⁹⁾

•) AMR 5763.

•) Arhiv IRPS, br. 4031.

•) Dokumentacioni centar SO Centar - Sarajevo, knjiga zapisnika GNOO iz 1945. godine, zapisnik od 20. aprila 1945.

•) Sarajevski dnevnik, br. 19. od 23. jula 1945, str. 1.12.

EMILIJAN BARIŠI

O AKTIVNOSTI U NOF-u

Prema mom sjećanju, političko raspoloženje širokih narodnih slojeva u Sarajevu od jeseni 1941. do 1945. godine dijelom je zavisilo i od stanja na bojištima Saveznika, kao i od stanja na frontovima na domaćem ratištu. Neuspjeh Nijemaca pred Moskvom 1941, pa zatim pobjeda Saveznika u sjevernoj Africi i potpuni poraz Romela 1942, desant američke armije u sjevernoj Africi, pa kasnije desant saveznčkih armija na Siciliji i, konačno, kapitulacija Italije, a naročito poraz Frenka Paulusove armije pred Staljingradom, pa pogotovo što je i NOV u to vrijeme znatno proširivala oslobođene teritorije, znatno je utjecalo na političko raspoloženje i opredjeljenje stanovnika u gradu Sarajevu, koje je bilo u neprestanom porastu za NOP.

Borci i aktivisti NOP-a u gradu dobivali su sve više podstreka za daljnju aktivnost, a dotadašnji kolebljivci sve više su se približavali pokretu. Istovremeno pokolebani su moral i otpornost reakcije, koja je sve više slabila, što je kvantitativne elemente dovodilo inače do bijesne, mržnje i prave okrutnosti prema naprednim elementima.

U takvoj situaciji tko je god priželjkivao poraz fašista, a pogotovo ako se prije bio opredijelio za socijalističke ideje i novo društveno uređenje, nije mogao a da sa još više žara, samoprijedora i rizika ne produži borbu, u granicama svog znanja i snaga, te da tako dadne svoj obol porazu fašizma i pobjedi naprednih i humanih ideja za koje se borio narodnooslobodilački pokret.

Da bi se događaji i prilike u borbi bolje osvijetlili, mislim da je potrebno prikazati karakteristične okolnosti u kojima se borba u gradu, vodila u tom periodu, odnosno moj udio u toj borbi.

Prije odlaska u partizane, koliko se sjećam, u srpnju 1941. godine, Slaviša Vajner, koga sam ranije upoznao preko Pere Pešuta, dao mi je nalog da svoj stan držim na raspolaganju za eventualne potrebe Partije. Koliko je Vajner bio kompetentan da mi izda takav nalog, nije mi bilo poznato, ali sam bio duboko uvjeren da je on član Partije pa i član nekog višeg partijskog foruma. Iz konspirativnih razloga, nisam se za to interesirao. Svakako da je moj stan bio za tu svrhu pogodan, jer sam bio poznat kao Hrvat i kao aktivan član hrvatskih kulturnih društava u Sarajevu.

Prvi put je korišten moj stan u rujnu 1941. godine, kada je došao kurir sa Romanije koga je poslao Slaviša Vajner, sa pismom za ing. Julija Stipetića i za

Vajnerovu suprugu Slavku. Pisma su bila odmah i uručena. Sa drugom Stipeti-
em upoznao me Vajner kratko vrijeme iza mog premještaja iz Vareša u Saraje-
vo. Nas trojica smo se već sastajali, a kad sam bolje upoznao Stipetića, bio
sam uvjeren da je član Partije i da je po odlasku Vajnera preuzeo neke nje-
gove zadatke u partijskoj organizaciji. Kurir sa Romanije dolazio je još jedan ili
dva puta sa Vajnerovim porukama. U siječnju 1942. god., nakon Vajnerove po-
gibije, prekinut je dolazak kurira meni na vezu.

Za vrijeme mog službovanja u Varešu od 1933. do 1938, upoznao sam se
sa tamošnjim naprednim radnicima i sa njima formirao grupu iz koje je kasnije,
već po mom odlasku iz Vareša, preko Vjere Kušec, odnosno Mladena Kneževića
Traktora, formirana partijska ćelija. Kada je partijska organizacija odlaskom
partizanskog odreda »Zvijezda« sa Okruglice, maja 1942. godine, ostala bez ve-
za, došao je u moj stan Ante Filipović, tada sekretar mjesne partijske organiza-
cije u Varešu. Povezao sam ga sa drugom Acom — Reufom Gološevićem, tada
članom MK KPJ.

Još prije rata, u generalnoj direkciji »Jugoslavija«, upoznao sam se sa ko-
legama istomišljenicima, među kojima su se isticali drugovi Vjekoslav Holjac i
ing. Dragutin Tešić. Već im kontaktom, što u uredu a što u familijama, ta veza i
poznanstvo su se produbili. Kada je početkom 1942. potekla inicijativa Mjesnog
komiteta da se uspostavi veza sa aktivistima u tadašnjem »Hrutadu« (prije »Ju-
goslavija«), tada je posredstvom, koliko se sjećam, ing. Albe Urbanovskog formi-
rana ćelija. Članovi bili Holjac, ing. Tešić i ja. Sastanci naše trojke održa-
vani su povremeno, bilo u mom stanu, bilo, pak, u stanu ing. Tešića, jer je uz
stan Vjekoslava Holjca stanovao folksdojer. Sastancima je rukovodio i davao
smjernice za rad drug Aco, rjeđe drug Urbanovski. Tek nakon provale, u kasnu
jesen 1942. godine, saznali smo druga Ace pravo ime — Reuf Gološević.

Početkom 1942. god. krila se u mom stanu Vjera Kušec koja je došla iz
partizana da bi se liječila. Tu joj je liječnik ukazivao nik koga sam
poznavao. Za to vrijeme Vjeru su tražili Gestapo i Ustaško nadzorno redarstvo.
Nakon liječenja i oporavka, otpratio sam je do drvenog mosta na Miljacki gdje
smo se i rastali. Vjeru Kušec upoznao sam još u Varešu, kao srednjoškolku ko-
ja je tamo dolazila da provede školske praznike. Već tada sam opazio da se in-
teresira za napredne teme, pa smo često vodili diskusije o našoj politici i situ-
aciji, rasvjetljavajući i je sa marksističkog gledišta.

Drugaricu Miru Stanišić, koju sam od ranije poznavao, u drugoj polovini
1942. god. povezao sam sa drugom Acom. Ona je preko mene zatražila vezu,
jer je htjela da se uključi u rad.

Partijska ćelija u »Hrutadu« bila je aktivna sve do kasne jeseni 1942. kada
je neprijatelj provalio u partijsku organizaciju grada Sarajeva, pa tako i u ćeliju u
»Hrutadu«. Na dan 21. decembra 1942. god. uhapšena su sva trojica članova
partijske ćelije »Hrutada«, Vjekoslav Holjac, ing. Drago Tešić i ja. Koliko se sje-
ćam, u veljači 1943. god. izvedeno je pred Pokretni prijedni sud ukupno 97 okriv-
ljenih. Nekoliko dana nakon što je proces počinio, prekinut je radi dopune istra-
ge. Na nastavak sučenja izvedeno je 47 okrivljenih, pa među ostalim ing. Tešić i
ja, dok su ostala pedesetorica puštena sa Pokretnog prijednog suda. Nakon za-
vršenog sučenja, izuzev onih dvanaest koji su osuđeni na smrt, vraćeni smo u
Ustaško nadzorno redarstvo. Poslije desetak dana, puštena su na slobodu pe-
torica, od kojih se sjećam samo ing. Drage Čapić i ing. Dragutina Tešića, dok
su ostali odvedeni u logor Jasenovac gdje je većina ili pogubljena ili stradala od
svirepih postupaka.

Nakon što smo pušteni iz zatvora 3. maja 1943. godine, morali smo se dva puta tjedno javljati Ustaškom nadzornom redarstvu. Ta okolnost i iskustvo ponukali su me da dalje nastavim rad u pokretu sa veom oprežnošću u i konspiracijom, ali nikako da prekinem. Opa politička situacija u zemlji u to vrijeme kao i događaji na domaćem i savezničkim ratištima naglo su se okrenuli na štetu naših protivnika, a to je stvorilo znatno povoljniju političku klimu i gotovo nametnulo potrebu da se u pokretu još više angažiram.

Istražni zatvor bila je prilika da proširim moja poznanstva sa drugovima koji su i dotad bili aktivni u pokretu. Tada sam upoznao prof. Antu Babića, prof. Nikolu Berusa, prof. Cvjetka Rihtmana i druge od kojih se imena više ne sjećam.

Sa prof. Antom Babićem bio sam suočen prilikom saslušanja u Ustaškom nadzornom redarstvu, a u vezi pokušaja prof. Novkovića ili Novačića da se povežu sa aktivom u gimnaziji kojim je rukovodio prof. Babić.

Kratko vrijeme nakon što sam se prestao javljati redarstvu, a to je bilo, koliko se sjećam u kasnu jesen 1943. godine, određen sam za člana kvartovskog odbora narodnooslobodilačkog pokreta. Koliko se sjećam, u tom su odboru bili dr Boro Knežić i Mira Stanišić -Engel, sada Popović. Kao Hrvat, imao sam zadatak i želju da prvenstveno djelujem među Hrvatima, iako propagandni rad nije bio ograničen isključivo na Hrvate. Široki krug poznanika i prijatelja raznih nacionalnosti i vjerskog opredjeljenja nametnuo je automatski potrebu da i me u njima propagandno djelujem.

Među svim riskantnim situacijama, najviše me je impresionirala okolnost da je Mjesni komitet KPJ, čiji je sekretar tada bio drug Valter, održavao u nekoliko navrata sastanke u mom stanu. Da li je to bila hrabrost, drskost ili nesmotrenost, ni danas mi nije jasno, jer stan kompromitiranog druga, za tadašnju vlast, nije bio baš pogodno mjesto za sastanke takovog partijskog foruma. U to doba, poučen prijašnjim iskustvom, nisam se interesirao tko je drug Valter ni kakove je funkcije u pokretu imao. Tek nakon njegove pogibije, prilikom oslobođenja Sarajeva, mnogo sam toga o njemu saznao. Drug Valter upoznao me sa još nekolicinom drugova. Tek po oslobođenju Sarajeva sreo sam i prepoznao jednog od tih drugova, a to je bio Safet Džinović, a kako mi ga je drug Valter predstavio — više se ne sjećam.

Najviše aktivnosti usredotočio sam na svoju neposrednu radnu okolinu, tj. »Hrutad«. Vremenom i promjenom prilika, o čemu sam već pisao, proširio se krug. Osim već spomenutih aktivista, i na drugove od kojih sam zapamtio ing. Juraja Najdharta, Josipa Padovana, Srećka Šešelja, Ristu Gutalja, Marka Markovića.

Koncem 1944. i početkom 1945. pitanje ishoda rata nije se više postavljalo, pogotovo na unutrašnjem frontu poslije oslobođenja Beograda i velikog dijela Jugoslavije. U toj atmosferi i Sarajevo je došlo slobodu u aprilu 1945. godine.

CILIKA HAJNRIH

NEŠTO O MOM RADU U TOKU NOR-a*)

Za Narodnu pomoć, ranije Crvenu pomoć, radila sam duže vremena, još mnogo prije okupacije. Poslije okupacije, a jedno vrijeme i prije bila sam član Mjesnog odbora Narodne pomoći u Sarajevu. To je bilo do novembra 1941. godine, kada sam uhapšena i internirana u logor Loborgrad, a zatim u Staru Građisku preko Jasenovca.

Moji zadaci u okviru ovog odbora, koji je djelokrug bio vrlo širok, kretali su se najviše oko sakupljanja novih sredstava, sabiranja raznog materijala za potrebe pokreta, mnogih ugroženih porodica i pojedinih aktivista, kao i prihvatanja partijskih radnika u smislu obezbjeđenja stana, prehrane i druge pomoći. Moj stan u Jezero ulici služio je kao utočište i veza za veliki broj drugova ilegalaca i prije rata, a i u toku okupacije, dok sam se nalazila u Sarajevu.

Pored stana u mojoj kući, imala sam još jedan stan koji sam koristila isključivo za smještaj aktivista Partije.

Narodna pomoć u toku okupacije proširuje svoje zadatke obuhvatajući i sve veći broj aktivista pokreta i patriotski raspoloženih građana. Radi se na prikupljanju novca, hrane, sanitetskog materijala, oružja, glicerina, alkohola i drugih potreba. Sve je veći broj ilegalaca koji moraju da budu sklonjeni u sigurne stanove. To sve više dolazi do izražaja u vrijeme priprema oružanog ustanka, a pogotovo onda kada je ustanak već otpočeo. Novac koji je Odbor Narodne pomoći sakupljao stajao je kod mene, jer sam mogla, za svaki slučaj, pravdati velike svote novca muževljevom obrtnicom (imao je samostalnu farbarsku radionicu). Tako smo se obezbjeđivali za slučaj da policija povede neku istragu. Kao rad za Narodnu pomoć tretirano je obezbjeđivanje stanova za ilegalne sastanke raznih partijskih aktiva, sastanaka koje je nabrzinu trebalo održati, kao i sastanaka žena aktivista.

Ja lično radila sam i na drugim zadacima, jer su kod mene dolazili i pojedini funkcioneri Pokrajinskog i Mjesnog komiteta Partije i davali mi konkretne zadatke koje sam obavljala kako sam najbolje znala i mogla. Tako sam, između ostalog, pomogla i prilikom bjekstva Lepe Perovi, tadašnjeg sekretara MK KPJ, u septembru 1941. godine. Lepa mi je iz zatvora u zgradi pravoslavne bogoslovije bacila na ulicu ceduljicu na kojoj je bio naznačen plan njenog bjekstva. Prenijela sam taj plan Esadu Peroviću u iz Mjesnog komiteta, pa je potom

*) Hajnrilh Cilika je još za života (umrla 1977), na zahtjev Komisije za ediciju »Sarajevo u revoluciji«, dala tri kraća priloga o svom revolucionarnom radu koja su objedinjena u ovom napisu.

organizovano njeno spašavanje uz pomoć hrabrog i odvažnog druga Mije Sunarića.

Policija me dva puta preventivno hapsila, ali, usljed nedostataka dokaza, i pustila. U mene su sumnjali još od ranije. Ali, 10. novembra 1941. godine uhapsila me je po treći put i internirala u logor. U Lobargradu i Staroj Gradiški bila sam nešto preko 13 mjeseci. U Lobargradu sam zatekla preko 1500 žena, i to oko 300 Srпкиnja iz okoline Brčkog i Bijeljine, a ostale su bile Jevrejke. Među onima koje su bile iz Sarajeva, zatekla sam i Hanu Ozmoić i neke članove porodice Leze Perere. Ovaj logor je u junu 1942. godine likvidiran. Bio je pod upravom i stražom Nijemaca — kulturbundovaca. Gestapo je gotovo sve ove logoraše transportovao u logor Aušvic. Naknadno smo saznali da su putem poubijali djecu i starce. Zatvorenice Hrvatice, među kojima i ja, uhapšene uglavnom iz političkih razloga, prebačene su, nakon odlaska Jevrejki i drugih, u logor Stara Gradiška.

Povodom likvidacije logora Lobargrad, neke žene su bacale skriveno zlato u latrinu. Jedna Zagrepčanka, po imenu Bukica, za koju sam saznala od Kate Govorušić da je komunistica, sakupila mi je dvadesetak dukata, da ih sakrijem, i predam Partiji ako se vratim u Sarajevo. Dukate sam ušila u ručnik u aktentašne i kada sam se zaista vratila u Sarajevo, dala sam ih svojoj sestri Marici Uherki, koja je te dukate predala apotekaru Muhamedu Džudži koji je tada radio u pokretu. Ovaj ih je predao jednom inženjeru, također aktivisti Partije, koji je nešto kasnije bio strijeljan na Vraca, povodom decembarske provale 1942. godine.

Kada sam 18. decembra 1942. godine puštena iz logora sa grupom od 24 lica koja nisu osuđena, zadržali su nas jedno vrijeme u vojno-ustaškom zatvoru u Sarajevu. Tu sam saznala da je u Sarajevu došlo do provale i da je uhapšen veliki broj ljudi. Nakon nekoliko dana pošto sam izašla, tj. puštena iz zatvora, obavijestila sam apotekara Muhameda Džudžu da se skloni, jer sam pretpostavljala da i njega traže. Za nekoliko dana bio je uhapšen. Branio ga je advokat Ante Bošnjaković koji mi je pokazao optužnicu protiv Džudže u kojoj su ga teretili zbog sastanaka koji su održavani u njegovoj apoteci i dukata koje sam već pomenula. Nije priznavao navode optužnice, nego je tvrdio da je dukate dobio od neke žene sa ruskim imenom. To me je spasilo ponovnog zatvora.

Aprila 1943. godine, kada je došao u Sarajevo Esad Karić, bila sam ponovo angažovana za rad u pokretu. Bila sam pozvana na jedan sastanak u stanu Slavice Milićević, kojem je pored Esada prisustvovala i Lepa Karić. Dobila sam zaduženje da nabavim pisaću mašinu, papir i sve što je potrebno za rad partijske tehnike, koju je poslije provale trebalo obnoviti. Pored toga, zadužene smo bile i za okupljanje žena u aktive za rad na prikupljanju Narodne pomoći. Formirale smo aktive u kojima su bile Lepa Karić, Emilija Kapri, Marija Blažek, Alojz Rebić, radnik Željezničke radionice, Anto Milošević i brat mu Vid, Libuša Majer, Katica Slama, Ružica Gajger, Olga Ivković, Milja Lonco, Slavica Milićević i dr. U Slavicićinoj kući sakupljan je materijal i slat preko kurira Igmanskom odredom. Isti kurir je kasnije, prilikom hapšenja na Ilidži, ubijen. Bio je to kurir Lohija Malić.

Olga Katić Olivera bila je zadužena za Koševo, gdje je formirana grupa žena — aktiv kojim je rukovodila Milica Milanović. U aktivu su bile Oviđa Bukvić, Zehra Brekalović, Marija Kos, Vera Crnić i Tonka Dukić.

Ista grupa održavala je vezu i sa Bjelavama. Grupu je povremeno obilazila Anika Čurić Tanja. Svaka od drugarica imala je na vezi još pet do šest žena. Milica Milanović je okupila oko trideset žena. Sastanci su održavani kod Milice Milanović, gdje su ostavljani prikupljeni novac i materijal. Grupa je organizovala

Grupa poginulih i umrlih aktivistkinja AFŽ-a: Cllika Hajnrh, url An ika, Sara Foht, Jelena Vitas (prvi red); Olga Odl , Olga Pezdirc, Rahila Alagl , Natalija Misovi (drugi red); Olga Ivkovi , Smilja Kurtovi , Marica Uherka, Behlja Brklja (tre i red)

prikupljanje pomoći, pletenje arapa, rukavica, kuhanje sapuna itd. Također su prikupljale podatke o stanovnicima, domobranima i ustašama i informacije koje je širio neprijatelj. Materijal je preuzimala Olga Katić. U stan Milice Milanović dovedena je jedna ranjena partizanka, koju je ona odvela doktoru Blagoju Kovačeviću, na hirurgiju. U bolnicu je otpremljena i partizanka porodilja iz Sinja, Marija Zekan.

Sve naše aktivistkinje završile su te najprve pomoći i rukovanja oružjem. Obuku je održala Olga Katić. Prikupljan je i sanitetski materijal iz vojne bolnice, preko medicinske sestre Mire Zgerm. Izvršen je planski raspored drugarica u predviđenoj borbi za Sarajevo. Olga Katić je tri do četiri dana prije oslobođenja Sarajeva odvedena zadnjim transportom i svi likvidirani u Jasenovcu.

Ljubica Podošek iz Škerlićeve ulice, još 1942. godine nosila je korpama hranu u vojni logor za zarobljene partizane iz Šekovića. Stavljala je i stan na raspolaganje za sastanke. Održavala je kurirske veze u gradu, a posljednji zadatak joj je bio da primi tijelo poginulog Valtera, do prebacivanja u mrtvačnicu. Stan Katiće Slame cijelo vrijeme rata bio je na raspolaganju za sastanke.

U istom stanu održao je Valter sastanke sa Mirom Stanišić i sa mnogim. Preko Katiće Slame i njenog druga održavana je veza sa društvom »eška beseda«. Ljerka Cvitković dala je cijeli stan na raspolaganje Valteru. Imala je veze sa Bjelavama, radila je sa grupom naprednih profesora. Sve te žene radile su u svom krugu, rasturale biltene, pripremale sve za oslobođenje Sarajeva. Stan Leopoldine Bebe Kovačević u Carinarnici na željezničkoj stanici korišten je za prijem kurira. Ona je aktivno radila sa sestrom Matildom u Novom Sarajevu.

U kasnu jesen 1943. godine došlo je do provale naše grupe. Lepu arku, koja porodica je bila pohapšena, uspijevam prebaciti na oslobođenu teritoriju. Bila sam s njom povezana, pa tako spašavaju i nju, nisam prokazana. Tada je uhapšeno oko 30 saradnika NOP-a.

U to vrijeme u Sarajevo, po partijskom zadatku, dolazi Vladimir Perić Valter. Poziva me ubrzo na sastanak koji je održan u današnjoj ulici Radojke Lakić. Dobivam zadatak da organizujem sastanak sa mojom sestrom na Ilidži, kojem ću i on prisustvovati. Na sastanke s mojom sestrom Maricom Uherkom vozio ga je Zvonko Grbac motorom. Od tada već dobivam od Valtera različite konkretne zadatke.

U jesen 1944. godine dobila sam zadatak od Valtera da organizujem grupu za prikupljanje podataka o sastavu i kretanju neprijateljskih elemenata, etničkih, ustaških i kulturbundovskih, kao i o njihovim sjedištima. U mojoj grupi su bili Milan Cvijetić, Mira Bonačić i Anto Milošević. Kasnije sam prebačena na vezu Mire Stanišić, a potom na vezu Envera Krzica kome smo predavali sav prikupljeni materijal koji je on odnosio na evidenciju fašističkih zločinaca za kartoteku OZNE.

U isto vrijeme dobila sam zadatak od Valtera, preko Mire Stanišić, da sašijem i sklonim na sigurno mjesto naše, engleske i američke zastave, koje su nam trebale za isticanje kada Sarajevo bude oslobođeno. Preko drugarice Ivanke Skarić, predao mi je Enver Krzic materijal za naše zastave, a za američke i engleske materijal sam jedva nabavila u Visokom. Zastave smo šile, Ivanka Škarić i ja u stanu Bebe Price, sestre Ognjena i Srana, u Tuzlinoj ulici. Zastave smo »bazirali« na tavan i u od ulazne kapije njihove kuće. Šestog aprila 1945. godine, ujutro, kada je Sarajevo oslobođeno, Vasilije Todorović je donio kolje, nabio zastave i povješao na našim javnim ustanovama.

Po etkom januara 1945. godine formiran je ilegalni Gradski odbor AFŽ. Sastanak je održan u stanu Haše Pašić u Ulici Bana Jelačića. danas Laioša Ko-

Sa Prve konferencije AFŽ-a u oslobo enom Sarajevu

šuta, mada je na drugom spratu stanovao zloglasni policijski agent Vahid Jakubovi. To je, nekako, bilo zvani no organizaciono formiranje ovog organa NOP-a, iako su žene Sarajeva ve odavno jako mnogo i organizovano radile za NOP. U Odbor su ušle drugarice: Cilika Hajnrih, predsjednik, Hiba Ramadanovi, potpredsjednik, Mira Staniši, sekretar, i članovi Vaska Vukalovi, Olivera Kati, Ljerka Cvitkovi i Azra Grebo Džubur. Odbor je formiran u prisustvu sekretara MK KPJ, Vladimira Perića i Valtera. Na ovom sastanku donesen je zaključak da se na cijelom području grada formiraju pododbori čiji je cilj bio organizovanje punktova za konačnu obranu sa neprijateljem, te za prihvatanje partizanskih ranjenika. Svaka od članica je bila zadužena za jedan punkt u različitim područjima grada.

Bila sam zadužena za centar grada. U pododbor su ušle: Lujza Pajić, Dževahira Midžić, Mila Gušević i Emilija Kapri, u čijoj je kući bio sklonjen sanitetski materijal, aršafi, cigarete, šećer i drugi prehrambeni artikli. Materijal su prikupljali aktivisti pojedinih punktova, a zatim je i prikupljeni materijal donesen u bazu. Mnogi od ovih aktivista su i do danas ostali anonimni, a veliki broj njih, zbog ove svoje aktivnosti, završio je u koncentracionim logorima. Hiba Ramadanović bila je zadužena za punkt Skenderije. U ovom pododboru su bile Anka i Slavica Hodak u čijoj kući je bio i smješten materijal. Za Bistrik, mislim, bila je zadužena Vaska Vukalović. A ko je bio u pododborima Vratnika i Bjelava ne mogu da se sjetim, iako znam da su postojali. Tada su vršene sve pripreme i za slučaj borbe za oslobođenje Sarajeva.

Bio je vrlo težak ilegalni rad u blokiranom Sarajevu gdje je Maks Luburi sprovodio svoju strahovladu i vršio nezapamćene zločine. Sastanci Gradskog odbora AFŽ-a održavani su svaki put u drugoj kući. Jedan takav sastanak održan je u kući Adele Drašković. Tom sastanku prisustvovao je i Valter.

Pored redovnih sastanaka, održana je i proslava 8. marta, meunarodnog dana žena. Sastanak je održan u kući Franje Ritirža u bivšem cvjetnom rasadniku na Koševu. Dnevni red sastanka je bio: Referat o značaju 8. marta — Hajnrih Cilika: Izvještaj o političkoj situaciji — Valter Perić. Izvještaj o radu po punktovima su podnijele sve drugarice.

Izvjesno vrijeme prije oslobođenja grada provaljena je partijska organizacija u Glavnoj željeznoj radionici. Nešto prije toga Valter mi je dao zadatak da, kao radnica i rođena Sarajka, nađem nekoga koga poznajem u Željeznoj radionici, te da neke od dobrih aktivista povežem sa gradskom partijskom organizacijom. Svi meni dotad poznati bili su već ranije pohapšeni, tako da više nikoga nisam poznavala i nisam se imala kome obratiti. Zadatak je bio da pronademo drugu »crvenokosog Slovenca« koji je radio u Radionici. To su bili jedini podaci. Još sa izleta za vrijeme stare Jugoslavije poznavala sam Lujzu Dica koji je radio u toj radionici. Njega nisam vidjela nitavo vrijeme rata, niti sam znala kakvo mu je držanje. Reskirala sam i poslala njegovoj kući. Prvo sam ispitivala šta zna za ljude koji su pohapšeni i da li daje za Narodnu pomoć, dok se na kraju nisu »karte« otkrile, rekao mi je da je i on aktivista. Drugi dan iza toga, došao je on Valteru na sastanak, ali bez Slovenca, iz opreza. Tek trećeg dana je doveo Slovenca je bio partijski rukovodilac u Željeznoj radionici.*) Tako se obnovila veza i povezala partijska organizacija Glavne željezne radionice sa organizacijom Centra.

Oslobođenjem Sarajeva aktivnost žena dobiva još veću širinu i snagu kao i druge, nove forme rada.

*) Radi se o Augustu Batagelju (Red.).

IBRAHIM FILIPOVI

PRIKUPLJANJE ORUŽJA I NARODNE POMOĆI I KAO I POMAGANJE PORODICA BORACA I ŽRTAVA FAŠIZMA

Front borbe na okupiranoj teritoriji, u ilegalnosti, morao je da bude snabdjeven oružjem, municijom, sanitetskim i ostalim materijalom, kao i front na oslobođenoj teritoriji. Sav takav materijal morao je biti sklonjen na više mjesta u gradu. Tako je i došlo do formiranja većeg broja skladišta u periodu — kraj 1943. do oslobođenja Sarajeva.

Od novembra 1943. godine do oslobođenja Sarajeva nalazio sam se na radu u Glavnoj željezničkoj radionici. U NOP-u sam radio u sektoru sakupljanja narodne pomoći i oružja. Najviše sam održavao veze sa Enverom Kržem Franjom, koji je od Mjesnog komiteta uglavnom bio zadužen za ova pitanja.

O cjelokupnoj ovoj organizaciji koja je imala zadatak za rad NOP-a neposredno pred oslobođenje grada, u svom rukopisu umrli Safa Džinović Mirko, organizacioni sekretar Mjesnog komiteta, je napisao:

»Neposredno pred oslobođenje grada sve udarne grupe »petorke« stavljene su u stanje pripravnosti. Grupe su naoružavane iz tajnih skladišta gdje se duže vrijeme prikupljalo oružje i municija. U gradu je bilo mnogo organizovanih manjih grupa aktivista koje su imale zadatke da u datom momentu obezbijede i zaštite važnije objekte i postrojenja ukrađu da ih neprijatelj prilikom povlačenja iz grada ne bi uništio. Tako, npr., u Željezničkoj radionici (sada »Vaso Miskin Crnić«) bilo je oko 40 ovih grupa, u Vojnotehničkom zavodu 60, u pirotehnici 20, u Novom Sarajevu 40, u centru grada takođe 40, na Vratniku i Kovačima ima oko 35, u Koševu 20 itd. U izvjesnoj mjeri se računalo i na neke domobranske jedinice u kojima se nalazio izvjestan broj lica.

Pošto su se ove udarne grupe »nalazile po cijelom gradu, to su i skladišta oružja raspoređena tako da im se u određenom momentu oružje može podijeliti. Tako su organizovana većja i manja skladišta oružja, municije i druge potrebne opreme«.

Ovdje treba se zadržati na podacima o nekim spremištima oružja i hrane za koje sam znao ili imao udjela u njihovom organizovanju.

Jedno skladište se nalazilo u Ulici Mešinoj 10 (danas Nusreta Pašića) br. 19, u kući Saliha Kupusovića. Za ovo skladište znali su domaćin i Alija Hajrudinović, a oni su pomagali i pri donošenju oružja i municije. Drugo većje skladište nalazilo se u Saburinoj ulici br. 4, u osnovnoj školi. Pri smještanju ovdje po-

Ku a Gaiiba Feste u kojoj je bilo jedno od spremišta oružja i drugog materijala

magao je upravitelj škole Hasan Ljubun i tadašnji služitelj Mustafa Mujki . pored navedenih mjesta, skladište za predio Vratnika nalazilo se u mlinu Zulfi-karpaši a, kod Vilme Vukmanovi , na Natkova ima, zatim u stanu Abduselama Šiši a. Doma ini su pomagali pri smještanju svih materijala. Nadalje, sklonište je bilo i u ulici Konstantina Jefti a, u stanu Hamida Dizdara i u stanu Jusufa Ha-dži a, u Prijepolj evoj ulici 4.

Ve e skladište nalazilo se u Garaplinovoj ulici br. 12, u ku i porodice Be-kira Omersofti a. Ova ku a prije toga bila je bombardovana. Za ovo skladište znao je samo vlasnik zgrade i jedan domobran kojeg je Omersofti stavio na raspolaganje kao uvara. Sulejman je neko vrijeme pomagao i pri prenosu oružja. Preuzimao je paket u blizini Konaka. Skladišta na Bistriku bila su u ku i Galiba Feste, u Ulici 6. novembra i kod Besima Korkuta, u istoj ulici. Jedno spremište je bilo i u Stevana Sindeli a ulici u stanu Eme i Ibrahima AŠ i a, kao i u stanu Dare i Ivce Lisac. Skladište je bilo smješteno i u Medresetima, u Muha-meda Kadri a ulici br. 22, u ku i Mel e Kulenovi , a pomagali su pri prenošenju, smještaju i uvanju njeni sinovi, omladinci Nedžad i Dževad Kulenovi .

U Sagrdžijama (danas Ulica Remzije Omanovi a), u zgradi broj 73, nalazi-lo se dje ije obdanište gdje su bila smještena izbjegli ka (muhadžirska) djeca iz isto ne Bosne. Obdanište bilo je pod upravom Muslimanskog dobrotvornog društva »Merhamet«. U tom obdaništu smješteno je pored oružja, municije još i hrana, odje a, obu a i sanitetski materijal. U Kauk ije Abdulah-efendije ulici br. 90 nalazilo se skladište u dvorištu stana Saliha Janjca. Pri preuzimanju, smještaju i uvanju materijala u ovom skladištu pomagala je i Salihova sestra Bedrija. U Novom Sarajevu skladišta su bila u stanovima Franje Štiglajtera, Marije Bla-žek, Slavice Panti i Milke Peri , gdje su pored skojevaca oružje donosili i sami doma ini. U Željezni koj radionici oružje smo sklanjali u kanale cijevne mreže centralnog grijanja, a za njega smo znali Antun Južni i ja. Antun je to i stalno kontrolisao, pošto je bio brigadir za održavanje cjelokupne mreže i instalacije centralnog grijanja.

Koliko je ukupno u ovim skladištima bilo oružja i municije, ja o tome ni-sam u mogu nosti da kažem, ali mogu re i da je, u uslovima rada u okupiranom gradu, bilo relativno mnogo oružja, municije i druge opreme. Prema tome, mo-že se tvrditi da je naš pokret u Sarajevu bio prili no naoružan, što mu je omogu avalo da izvršava i delikatnije zadatke.

U skladištima se nalazilo isto tako i mnogo hrane, odje e, obu e pa i po-stelje, te sanitetskog materijala, razumije se koliko je to bilo mogu e.

Izvori snabdijevanja oružjem i municijom naj eš e su bili Vojnotehni ki zavod, domobranska skladišta, Topni ki sklop, Domobranska jedinica na Grdo-nju, Samovozna bojna, kao i oklopni vozovi. Oklopni vozovi pod komandom Iva-na Volari a i Branka Mari a služili su za snabdijevanja oružjem i municijom. Vo-lari i Mari su preuzimali oružje i municiju iz vojnih skladišta za navodne borbe sa partizanima na pruzi, pri opravci nekih željezni kih objekata. U planu je obi -nō predviđena borba prilikom opravke pruge ili mostova o emu je NOP Saraje-va bio unaprijed obaviješten iz vojne delegacije pri željeznici. Iz ove delegacije NOP je bio još snabdijevan i podacima iz Povjerljivog vojnog biltena, namijenje-nog samo višim vojnim starješinama. Dobivani su i podaci o planu i stvarnom kretanju vojnih željezni kih kompozicija bilo da se radilo o domobranskim, ustaškim ili njema kim. Dobivane su i željezni ke karte, koje su štatile odre ene aktiviste NOP-a od racije ili odvo enja u neprijateljske vojne formacije. Dostav-ljani su spiskovi gra ana, radnika i službenika na željeznici koje su fašisti na-mjeravali mobilisati i ukloniti iz željezni kih preduze a i ustanova. Dobivao se

iscrpan izvještaj o dnevnom zahtjevu Nijemaca za formiranje transportnih kompozicija. Sve se znalo blagovremeno: veličina, vrsta i pravac kretanja transporta, bez obzira koji je transport bio.

Iz ovih izvora oružje i municiju i ostalu vojnu opremu dostavljali su mnogobrojni simpatizeri, skojevci pa i članovi Partije, koji su se tamo nalazili. Posebno je potrebno podvući činjenicu da je domobranski oficir Mustafa Šaragi veoma vrijedno pribavljao navedeni materijal. On je znao ponekad da vodi po tri domobrana sa paketima oružja i municije, koji bi došli kao patrola na određeno mjesto, predali oružje i municiju i otišli. Druga bi grupa zatim prenosila do određenog mjesta, ali nikad do ulice gdje je bilo skladište. Pored već navedenih, na nabavci oružja, municije, sanitetskog materijala i ostalih materijala radili su brojni aktivisti od kojih treba navesti još ove: Milorad Srdić, domobran u Vojnotehničkom zavodu, Abaz Ljubunović, Štefan Tomić, Jakub Kršlak, Savo Zderić, Nikola Bilić, Jelica Lukenda, Anica Roport, Milka Perić, Tomislav Bilandžić, Anka Pauković, Vlasta Bukovac, Ema Ašić, Drinka Mitrović, Vera Pušković, porodica Čerkez, Vaska Vukalović i drugi.

Da bi se oružje moglo i znalo koristiti, vršena je obuka u rukovanju, u manjim grupama (udarne grupe). Obuka je obuhvatala sve aktiviste koji su mogli nositi bilo koje oružje, a morali su savladati i orijentaciju u bližoj i daljoj okolini Sarajeva. Pri ovoj obuci korištene su vojne karte, busole i kurirska služba, kao i improvizirane relejne stanice. Obukom su rukovodili iskusni i provjereni članovi Partije i provjereni domobranski oficiri. Obuka je bila stalna od januara 1944. godine do pred samo oslobođenje, tj. do konca marta 1945. godine.

U toku 1944. godine formirani su kvartovski štabovi od tri do četiri osobe, sa zadatkom da izvrše potpunu obuku udarnih grupa na svome području.

Štabovi su bili sastavljeni isključivo od članova Partije. U već pomenutom rukopisu Safet Džinovića stoji: »Još ranije je pri MK formiran štab koji je imao zadatak da rukovodi akcijama ovih naoružanih grupa. Postojali su i kvartovski vojni štabovi kao i štabovi pri ustanovama i preduzećima te, napokon, i štabovi u domobranskim jedinicama, što je sve skupa činilo štab pri Mjesnom komitetu partije na čelu sa Valterom«.

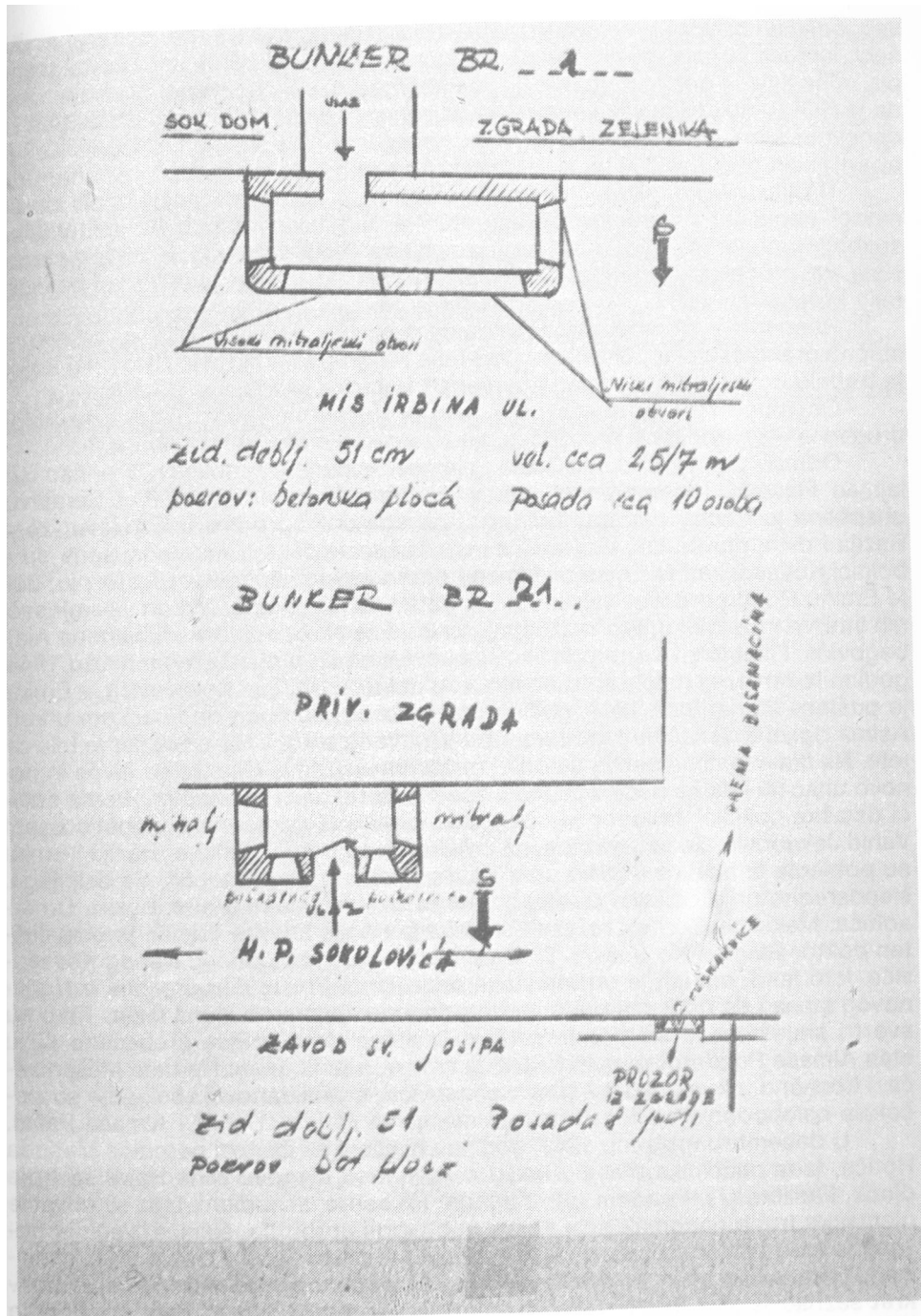
Štab pri Mjesnom komitetu pribavio je u martu 1945. kompletan plan unutarne i vanjske vojne odbrane grada Sarajeva, kako mikrolokaciju objekata (bunkera), tako i njihovu konstrukciju, opremljenost ljudstvom, oružjem i municijom.

Sama činjenica da su i ovakvi zadaci uspješno obavljani, govori o velikom i značajnom doprinosu rukovodstva sarajevske organizacije NOP-a.

Narodna pomoć bila je od velikog značaja kako za narodnooslobodilački pokret tako i za porodice pripadnika NOP-a koji su se nalazili na oslobođenoj teritoriji ili u nekom od koncentracionih logora neprijatelja, bilo da su u neprijateljskom zatvoru u gradu ili da su izgubili život u borbi sa neprijateljem, itd.

Prikupljena je pomoć u novcu, robi, hrani i si. U ovom periodu uglavnom nije trebalo slati materijal na oslobođenu teritoriju, pošto su se jedinice Narodnooslobodilačke vojske i POJ same, tokom borbe, snabdijevale sa svim potrebštinama koje su bile neophodne za život, rad i borbu tih jedinica. Većina potreba je bila za pomoć našima u samom gradu.

Pomoć je prikupljana preko pojedinaca bez obzira na njihovu organizovanost. Pomoć je dobijana i preko pojedinih odbora (Odbor za brigu oko izbjeglica iz Sandžaka u Sarajevu); naročito velika pomoć je osigurana Društvom Muslimanskog dobrotvornog društva »MERHAMET«. Od ovog društva u Koiem je dobivalo radio i priloge donosio veliki broj građana Sarajeva, dobivalo se: no-

Šeme bunkera iz sistema neprijateljske odbrane Sarajeva koje su aktivisti NOP-a uspjeli dostaviti jedinicama NOVJ

vac, odje a i obu a — za sve uzraste — za muškarce i za žene, posteljina, dušeci, jastuci, jorgani, deke, aršafi, jastu nice, hrana (brašno, sol, še er, krompir, suhe šljive i ostale namirnice), pa ak i posude. Slobodno bi se moglo re i da je NOP grada Sarajeva imao svoje najzna ajnije skladište u »Merhametu« i u osnovnoj školi u Saburinoj ulici. Svoju socijalnu i humanitarnu ulogu NOP je obavljao na ovaj na in u legalnoj formi i dao joj masovnu bazu.

U ovo vrijeme okupacije grada Sarajeva, sigurno se može tvrditi da su mnogi pojedinci i porodice boraca NOR-a ili žrtava fašizma bili materijalno snabdijevani, jer je solidarnost bila na najve oj mogu oj visini, te sa tog staništa ovo može pokretu da služi na ast i ponos, jer je i to bio jedan od pokazatelja koliki je njegov ugled i autoritet bio u Sarajevu.

Raspodjela pomo i ugroženim porodicama aktivista NOP-a vršena je obi no preko lanova pokreta sa podru ja i iz grupacije gdje je živio onaj kojeg je trebalo pomo i. Povremeno je vršena i kontrola predaje te pomo i.

Osvrnu u se i na spašavanje dvije porodice sa osam lanova, te jedne drugarice — zarobljene partizanke, iako je ovakvih slu ajeva bilo i više.

Odmah po oslobo enju Tuzle i okoline, kada je u redove NOV prišao Sulejman Filipovi , domobranski pukovnik, odranije saradnik NOP u Sarajevu, uhapšena je tre eg oktobra 1943. godine njegova porodica u Sarajevu: žena Razija i dvije djevoj ice, Emira i Emina. Razija i k er joj Emira uhapšene su u bolnici Koševo, kad je Emira bila još na operacionom stolu, a majka uz nju, dok je Eminu Gestapo odveo od ku e 4. oktobra 1943. godine. Nakon višemjese -nih intervencija, pa i preko tadašnjeg ministra za skrb, doktora Muhameda Alajbegovi a, Filipovi eva supruga Razija i k i Emira su puštene tek u martu 1944. godine iz zatvora i ostale su u bolnici kod doktora Blagoja Kova evi a, a Emina je puštena 21. januara 1944. godine pod uslovom da bude pod paskom u ku i Asima Ugljena, tadašnjeg predsjednika Vrhovnog suda u Sarajevu, jer je bila di-jete. Na tim mjestima ostale su do 1. maja 1944. godine. Cijenilo se da e ih po-novo uhapsiti i da se ne e više mo i spasiti, jer su bile predvi ene, prema odluci ustaške policije, za logor St. Gradiška, a što im je u bolnici i saopštio agent Vahid Jakubovi . Tada je donesena odluka da se odmah sklone. Razija i Emira su pobjegle iz bolnice i otišle usred dana u stan u Logavinoj 68, do daljnjega. Neposredno prije dolaska Gestapoa, hitno su preba ene u stan Bekira Omersofti a, Maksima Gorkog br. 2. O uklanjanju Razije i Emire odmah je obaviješ-ten doktor Blagoje Kova evi . To je u injeno radi bezbjednosti samog Kova e- vi a. Isto tako, odmah je obaviještena ceduljicom Emina da pobjegne iz Uglje- novog stana i da u 12 sati bude na odre enom mjestu, obu ena u zar. Tako su sve tri smještene u stan Omersofti a. Iz stana Omersofti a preba ene su u stan Almase Pozderovi , u JNA ulici, zatim na Vratnik, u stan Ismeta Mešanovi- a, i kona no u ku u hadži-Asima Šabanovi a, u O aktanovoj ulici, gdje su do- ekale oslobo enje sa ilegalnim legitimacijama Fatime, Behije i Almase Paši .

U decembru mjesecu 1943. godine uhva eni su lanovi porodice Mesuda Hoti a, tada na elnika štaba X NOU divizije, i to njegova žena Hajra sa troje djece, Fadilom (7), Feridom (5) i Ferihom (3) i sestrom Bibom. Njih su uhvatile njema ke trupe nadomak selu Valica kod Gornjeg Vakufa. Nakon hvatanja od-vedene su u zatvor u Prozor, zatim u Konjic, te preba ene u zatvor Vražije divi- zije u Sarajevu, u prvoj polovini januara 1944. godine. Narodnooslobodila ki po- kret saznao je za njihovo dovo enje u Sarajevo preko Emine Filipovi , koja je tada ležala u njema kom zatvoru. Brzo su preduzete potrebne mjere, doneseni su odje a, obu a, pokriva i itd. Me utim, nakon deset dana Nijemci su ih odlu- ili dalje transportovati u logor u Njema ku. Narodnooslobodila ki pokret je i za

to brzo saznao i preduzeo mjere kako bi se što duže zadržale na putu do Zenice, preko saobraćajnog službenika Hasana Spahe, a u Zenici, preko drugova, da se izbave iz transporta i smjeste u logor (zatvor), dok se ponovo ne poduzmu odgovarajuće mjere, što je i uspjelo. Troje djece spašeno je za pet dana, a majka i djevoja tetka nakon tri mjeseca. Cijela porodica smještena je u školu u Saburinoj ulici pod drugim prezimenom, gdje su ostale sve do oslobođenja Sarajeva i do dolaska Mesuda Hoti a sa našom vojskom u Sarajevo. Svi su i danas živi.

Partizanka Esmā Džonlāgi zarobljena je u borbi u istočnoj Bosni i dovedena u Vojni zatvor u Sarajevo. Zaslugom NOP-a i tadašnjeg našeg saradnika, generalštabnog potpukovnika Šefkije Hasandedića, ona je tajno predata na brigadu NOP-a u Sarajevu, te je nakon izlaska ponovo otišla na oslobođenu teritoriju.

Navedeni slučajevi nisu i jedini. Ovi su samo ilustracija vidova borbe za spašavanje i oslobađanje boračkih porodica i aktivnih boraca.

dr DŽEVAD SOFTI

UDARNE GRUPE - OBLIK BORBE NOP-a U GRADU

Poslije duževremenog obavljanja kurirskih zadataka (odlazaka iz Sarajeva na teren Konji klog, Ramskog i Viso ko-fojni kog NOP odreda) i zadataka u udarnim grupama u gradu, definitivno sam po zadatku organizacije NOP-a, kao član SKOJ-a, napustio Sarajevo koncem avgusta 1944. godine i upućen u 17. NOU brigadu (raniji Ramski NOP odred). Na osnovi toga, a naročito uvidom u naše i neprijateljske dokumente i drugu raspoloživu građu i konsultovanjem brojnih članova esnika NOP-a, članova naoružanih udarnih grupa u gradu, donekle sam u mogućnosti da dam, makar skroman, prilog i potvrdu u rasvjetljavanju ovog značajnog oblika aktivnosti NOP-a u gradu Sarajevu.

Od početka okupacije naše zemlje, u novim i neuporedivo pogoršanim i težim uslovima ilegalne djelatnosti, partijska i skojevska organizacija u Sarajevu sprovodili su razne vidove organizovanog otpora i borbe protiv okupatora i kvislinga. Pored ostalih, jedan od važnih vidova borbe bio je stvaranje i aktivnost udarnih, borbenih grupa. Ovaj organizovani oblik za borbu — udarne grupe — u raznim periodima okupacije imao je i različite nazive. Tako se, na primjer, u našem gradu susrećemo sa nazivima, zavisno od vremena kada su nastali, »udarne grupe«, »borbene grupe«, »udarni odredi«, »vojne grupe«, »naoružane grupe«, »udarne trojke«, »petorke« itd.

Bez obzira na nazive na koje se nailazi u materijalima, dokumentima ili u napisima brojnih autora — u esnika NOP-a u tim akcijama, svrha stvaranja tih grupa i sadržaj njihovih akcija je gotovo isti. Zadaci koje su obavljali borci u ovim grupama određivani su od rukovodstva koje ih je organiziralo.

U periodu priprema i organizovanja oružane borbe i tokom cijele okupacije Sarajeva, udarne grupe su stvarane, uglavnom, od članova Partije i najborbenijih skojevaca. To su bili, u stvari, najodlučniji i najhrabriji borci, u čijem je sastavu bilo najviše omladinaca. Pa i u dobima kada je sarajevska organizacija NOP-a doživljavala najteže udare — velike policijske provale i druga brojna hapšenja — aktivnost i doprinos udarnih grupa bili su od velikog značaja.

Naoružavanje članova Partije i SKOJ-a i organizovanje udarnih grupa u Sarajevu i ne samo u našem gradu zasniva se na odluci istorijskog Majskog savjetovanja KPJ u Zagrebu 1941. godine, koje je označilo opredjeljenje KPJ na oružanu borbu protiv fašističkih okupatora. Na tom savjetovanju je, pored ostalog, zaključeno da se pri svim partijskim rukovodstvima organiziraju vojni komiteti koji će preuzeti prikupljanje oružja i ratnog materijala, da se obrazuju borbene grupe i njihova priprema za oružane akcije, organizuje obavještajna služba itd.

U Mjesnom komitetu Partije za grad Sarajevo, za sprovođenje ovih zadataka sa Majskog savjetovanja, bio je direktno zadužen Nisim Albahari (u MK KPJ nije postojao poseban vojni komitet, ali su u isto vrijeme u Sarajevu djelovali Vojni komitet i Vojnoobavještajni komitet pri PK KPJ za BiH). Pišu i o ovim zadacima u tom vremenu, Nisim Albahari, izme u ostalog, navodi »U gradu smo, prilikom izvršavanja važnijih zadataka i kretanja ulicama, nosili oružje, a posebno kada smo organizirali obezbjeđenje prilikom prebacivanja pojedinih drugova...«¹⁾

Formiranju oružanih udarnih grupa, u sastavu od tri do deset članova, pristupilo se po odluci Mjesnog komiteta KPJ, tokom mjeseca juna 1941. godine,²⁾ a o njihovoj aktivnosti se posebno raspravljalo na sjednici MK KPJ u drugoj polovini mjeseca jula iste godine³⁾.

Jedan od osnovnih zadataka u esnika NOP-a u tom vremenu bio je da što više prikupe i nabave oružja i municije i da ovladaju upotrebom oružja i njegovim održavanjem. Jedan dio članova Partije, a posebno članova SKOJ-a dotad još nije imao prilike da se upozna sa upotrebom vatrenog oružja, pošto nisu odslužili vojnu obavezu.

Nakon kapitulacije kraljevske jugoslavenske vojske, u mnogim sredinama bili su dostupni razno oružje, vojna oprema i municija. Bilo je neophodno obučiti naše ilegalce i buduće partizane u rukovanju oružjem. Kao primjer snalažljivosti i korišćenja najraznovrsnijih formi je dovitljivost Baneta Šurbata koji je vodio omladince na strelište »cirkus-placa« da tu nauče bar najosnovnije.⁴⁾ Na taj način, kao i uz pomoć bivših učesnika u španskoj republikanskoj armiji i naših ljudi iz redova aktivnih i rezervnih oficira bivše kraljevske jugoslavenske vojske, gotovo svi drugovi iz Sarajeva, ne samo iz udarnih grupa, bili su i osposobljeni u rukovanju oružjem i naoružani prilikom odlaska u partizane. Usput rečeno, sa sobom su nosili i više od ličnog naoružanja; neki od njih i teške rance ili zavežljaje su municijom. Udarne grupe bile su mnogima i prva škola partizanskog ratovanja. Tokom ustanka i docnije, mnogi od njih će postati i istaknuti vojni i partijsko-politički rukovodioci.

Zadaci koje su u Sarajevu izvršavali naoružani omladinci donekle su se razlikovali s obzirom na pojedine situacije i vremenska razdoblja, po ev od onoga što navodi Rato Dugonji za prvu godinu ustanka, pa do direktnog učesništva u oružanim borbama za oslobođenje Sarajeva u završnim operacijama. U drugoj polovini 1941. i početkom 1942. godine, udarne grupe su bile gotovo masovno i široko organizovane. Po kazivanjima nekih članova MK KPJ i PK KPJ za BiH, one su postojale gotovo u svakoj mahali i ulici. To je bilo naročito u vremenu kada se u štabovima partizanskih odreda razmišljalo i kada je planiran napad na sarajevski garnizon. Tada su udarne grupe u gradu dobile zadatak da svojim akcijama potpomognu partizanskim jedinicama, u granicama mogu nositi, sadejstvom iz grada.⁵⁾

Da su udarne grupe predstavljale stvarnu snagu i ozbiljan oslonac NOP-a grada, pokazuju i podaci da su, u 1941. godini i kasnije, skoro svako veče izlazile iz grada grupe naoružanih komunista sa transportima materijala u Donje Bi-

¹⁾ »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 52.

²⁾ M. Perkovi : iz razgovora u MK SKOJ-a i MK KPJ, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 748; Olga Marasovi : NOP u gradu u prvoj godini ustanka, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 468.

³⁾ Isto, (M. Perkovi), str. 749.

⁴⁾ R. Dugonji : SKOJ od aprilskih do ustaničkih dana, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 149. i 152.

⁵⁾ O. Marasovi : NOP u gradu u prvoj godini ustanka, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str.

osko, Barice, Koševo ili Radavu, gdje su ih sa ekivale na ugovorenim mjestima partizanske patrole koje su preuzimale taj dragocjeni materijal. Udarne grupe su prebacile na slobodnu teritoriju gotovo sve Špance i članove Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, aktiviste i simpatizere NOP-a, delegacije iz Hrvatske i Slovenije na Vojno-političko savjetovanje u Stolicama, među kojima Radu Konar, Vladu Popovića, Mihom Marinka, Franca Leskoška i brojne druge aktiviste.⁷⁾ Da se radilo i o znatnim količinama materijala upućivanog iz grada, najbolje svjedoči i izvod iz pisma Vrhovnog štaba NOP i DVJ od 3. marta 1942. godine, upućenog Mjesnom komitetu KPJ Sarajevo, u kojem se kaže: »Kada šaljete transporte sa municijom, šaljite sve za Vrhovni štab koji najbolje zna kojim je jedinicama ta municija najpotrebnija...«⁷⁾

Nakon otvorene kolaboracije s etnikom sa okupatorom u oružanoj borbi protiv NOP-a i udaljavanja partizanskih odreda i operativnih jedinica Vrhovnog štaba NOP i DVJ od Sarajeva, dotad stalna i višestruka veza grada sa oslobođenim teritorijama postaje izuzetno otežana i u izvjesnim periodima, osim kurirske veze, potpuno nemoguća. Tako je, približno u to vrijeme, prva velika policijska provala u organizaciju NOP-a Sarajeva, u proljeće 1942. godine, kada je pohapšeno preko 300 članova NOP-a i drugih antifašista, te i njene posljedice, donijeli su i nova iskustva za sadržaj i oblike aktivnosti udarnih grupa. Novonastalo i vrlo otežano objektivno stanje i nužnost mnogo veće konspiracije, doveli su, uslovno rečeno, do znatnog sužavanja broja udarnih grupa i nešto izmijenjenog metoda u izvršavanju zadataka. Na ovo je uticao i odlazak velikog broja boraca iz grada u NOVJ.

Za period 1942. godine i prvu polovinu 1943. godine, za Sarajevo je karakteristično no veliko povećanje policijskog i vojno-upravnog aparata, kao i pojačavanje terora nad građanima. Izuzetno su bili teški uslovi kretanja gradom, a pogotovo van njega, svima onima koji nisu pripadali nekim kvislinškim vojnim, policijskim ili srodnim formacijama. U tom periodu, udarne grupe su djelovale pod rukovodstvom kvartovskih rukovodstava NOP-a, a najviše po direktivi članova MK KPJ, odnosno MK SKOJ-a. U organizovanju i osposobljavanju udarnih grupa u to vrijeme, naročito pomoć su pružili Ahmed Fetahagić i Adem Bućan, članovi MK KPJ, Nazif Hadžović, sekretar MK SKOJ-a, Nusret Brklja, Radomir Mirković, Remzija Omanović i drugi.⁸⁾ Sasvim su konkretni neki od primjera aktivnosti udarnih grupa u tom vremenu: učestvovali su u poznatoj akciji u gradu povodom 25-godišnjice oktobarske revolucije, prebacivanje iz grada jedanaestorice aktivista NOP-a sa Avdom Humom, prebacivanje Džemala Bijedića na slobodnu teritoriju i drugih pojedinaca i grupa.

Vojnikim slomom tzv. pete neprijateljske ofanzive i političkim krahom okupatorskih i kvislinških planova, velikom akcijom 1. krajiške NOU brigade na Rajlovcu, ispadanjem fašistike Italije iz stroja Sila osovine, Prvim zasjedanjem ZAVNOBiH-a i Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, a naročito veliki vojno-politički uspjesi NOV i POJ, odnosno NOP-a uopšte, imali su ogroman značaj na političko raspoloženje i odlučivanje opredjeljivanje za NOP građana Sarajeva, naročito omladine. U jesen i zimu 1943. godine, a naročito tokom 1944. godine rukovodstvo NOP-a u gradu je, putem svojih veza sa nemalim brojem domobranskih oficira, ubacilo u domobranske formacije odvažne omladince, gotovo svi su bili

⁷⁾ S. Prečević: Veze sa Romanijom, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 435.

⁸⁾ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/93.

⁹⁾ M. Džinić: Aktivnost i borba omladine u najtežem periodu okupacije Sarajeva, »Sarajevo u revoluciji«, tom trećem, str. 476-478

skojevci ili članovi KPJ. To je bilo, na primjer, sa protuaeroplanskom bitnicom »Grdonj«, 5. pješom pukovnijom, Samovoznom bojnom, Vojnom bolnicom (uprava i transportna jedinica), Ortopedskim zavodom, 9. topničkim sklopom i drugim vojnim ili poluvojnim formacijama. Preko domobranskih starješina, a nagih simpatizera ili aktivista NOP-a, bilo je omogućeno ubacivanje omladinaca koji više nisu imali uslova ili mogućnosti za »slobodno« kretanje po gradu. To je bio slučaj i sa mnom. Da bih i dalje mogao obavljati zadatke za NOP, od kraja 1943. godine raspolagao sam sa domobranskom uniformom, ali nimalo naoružanjem i zvaničnom legitimacijom — vojnom ispravom teklića (kurira) tadašnjeg Ortopedskog domobranskog zavoda. Isprave i sve ostalo dobio sam od zapovjednika ove ustanove, satnika Osmana Hamzića koji je bio povezan sa rukovodstvom NOP-a. Po instrukciji koju sam dobio, za poznanike i okolinu važio sam kao dobrovoljac u domobranstvu iako nisam pripadao nikakvoj vojnoj jedinici.

Formiranjem Mjesnog povjerenstva SKOJ-a, odnosno obnavljanjem Mjesnog komiteta SKOJ-a, koncem 1943. i početkom 1944. godine, na čelu sa Anđelkom Čurićem, Tanjom, skojevci Mejtaša, Bjelava i Koševa, kojima sam i ja pripadao po mjestu stanovanja, bili su povezani sa Hasanom Hadžiomerovićem i Žarkom, članom Mjesnog rukovodstva SKOJ-a. Najodgovorniji i najodlučniji omladinci sa ovog područja bili su zaduživani za zadatke udarnih grupa. Po mom sjećanju, sa ovog terena bili su uključivani u te grupe: Branko Vitas, Žarko Todorović, Esad Omanović, braća Narančići, Milan Sutić, Strahinja Pavić, Zijo Mahmutbegović, Struja, Mustafa Hafizović, Hajrudin Krvavac Šiba i drugi. Vjerovatno na preporuku Steve Vondraka, odlučeno je da prestanem sa aktivnošću u okviru aktivna skojevske organizacije. Tako sam od sredine jeseni 1943. godine bio zadužen za prenošenje materijala i poruka, te za održavanje praktičnih veza, i to veoma često, između Tanje i Saše Džinovića i Mirka, kao i zadataka, koje mi je davao i Vlado Perić Valter. Pošto su me Tanja i Mirko upoznali i sa mjestom njihovog tadašnjeg boravka, brinuo sam o njihovom snabdijevanju hranom.

Ilegalci iz udarnih grupa, pa i ja, obezbjeđivali su, neki često i sa nekim povremenom, po zahtjevu starijih drugova, mjesta gdje su se trebali održati kakvi sastanci. Nekad se radilo o obezbjeđenju kuća, odnosno stanova, a nekad o dijelovima ulica gdje su se sastajali naši drugovi sa domobranskim oficirima. Razumljivo, mi mladi, u najvećem broju slučajeva, nismo znali ni o kome, ni o čemu se radi. Ali smo znali i na to bili spremni — da i uz upotrebu oružja izvršimo svaki zadatak. Na najopasnijim zadacima, a svi su zadaci bili opasni i zbog njih se išlo na gubišće uz prethodna upozorenja, učestvovali su drugovi Tomislav Bilandžić, Tomo, zvan i Rebul, i Ivica Pauković. Rebul, važan i za okolinu kao »dobar Hrvat«, jer mu je otac radio u Redarstvu tzv. NDH, a Ivica Pauković, koji je stariji brat Braco bio ustaški zastavnik, a otac funkcioner sindikata NDH, imali su obijava »pedigre«. Braco Pauković je u to doba najviše službovao u primorskom mjestu Ploče, na ušću Neretve. Preko brata Ivice i svojih roditelja direktno je izvršavao zadatke koje su mu postavljali drugovi iz rukovodstva NOP-a. U više navrata predavao je i meni oružje, čak i engleske mašinke, te jednu radio-stanicu. Kada je Braco bio ugrožen u svome garnizonu, prebacili smo ga, po odobrenju i sa preporukom Valtera u 10. NOU diviziju. Ana Pauković, majka brata Ivice i Braca, obješena je na Marindvoru uoči oslobođenja, kao u esnik NOP-a. Ova kuća, odnosno porodica, bila nam je od neprocjenjive važnosti. Dosta je olakšavalo izvršavanje posebnih zadataka to što je ona u ovoj imala drugih važila kao ustaški opredijeljena.

Tako je i Rebula, skojevac i u enik Željezni ke zanatske škole pri Glavnoj željezni koj radionici, bio veoma podesan za kretanje i izvršavanje delikatnih zadataka. Kao sin policajca, nije izazivao sumnju. Nažalost, prilikom prenošenja oružja u jednu sabirnu »bazu«, bio je ranjen i uhapšen, lako podvrgnut bestijalnim policijskim mučenjima, usljed kojih posljedica je bio kratko smješten i na kažnjeni ko odjeljenje »1—3« koševske bolnice (a i tamo podvrgnut fizičkim torturama Gestapoa), imao je hrabro držanje. O tome svjedoče i kazivanja drugih »pacijenata« sa »1—3«. Iz Rebuline Željezni ke zanatske škole bilo je još skojevaca koji su izvršavali zadatke u udarnim grupama. Ovdje je mjesto da navedem bar neka imena tih hrabrih omladinaca. Preko Šamije Dizdarevića, kojem sam jedno vrijeme bio »viša veza«, uključivali smo te omladince u razne akcije udarnih grupa. To su, na primjer, bili: Ibrahim Adžovi, Ibrahim Bešagi, Tomislav Bilandži, Ljubo Bosilj, Mustafa Čuki, Rifat Fazlagi, Omer Hafizbegovi (poginuo skupa sa Valterom), Muharem Huselji, Esad Ibrahimbegovi, Edhem Kamberovi, Sulejman Koradžić, Ejub Kapidžić, Nusret Krehi, Vehid Miširli, Suad Mrkonjić, Ivanko Pašalić, Husein Sabljaković, Ahmed Siradžić, Jefto Šolja i drugi.

Nažalost, zbog tadanjih razumljivih uvjeta konspiracije, nije ostao, koliko ja znam, nijedan dokumenat koji bi mogao poslužiti kao obuhvatniji registrator u esnika u udarnim grupama. Puno, vjerovatno, ranijom nedovoljnom budnošću, novo rukovodstvo NOP-a u gradu od jeseni 1943. godine, nije dozvoljavalo da se bilo koje ime, pa ni pseudonim, adresa ili slično zapisuje ni šifrom. Sve se moralo pamtititi. Bila je obaveza da se lozinke, čak i sitne fraze više puta ponavljaju kako bi se, samo tako, upamtile. Ovaj princip konspiracije je prenošen na sve udarne grupe, a prekršioći su bili isključivani iz akcija za određeno vrijeme. Kolika je bila konspiracija, navešću i vlastiti primjer. Za prava imena nekih starijih drugova iz rukovodstva NOP-a grada saznao sam tek po definitivnom odlasku na oslobođenu teritoriju, u NOVJ, a za neka tek poslije oslobođenja. Dakle, tek poslije rata sam doznao da sam radio po neposrednim uputstvima pojedinih članova MK SKOJ-a i MK KPJ. Za mene i moje uže saradnike, ti drugovi su bili rukovodioci koji su došli u grad iz partizanskih jedinica. Pošto smo imali vezu sa nekim obavještajcima sa terena i jedinicama, ja sam uvijek bio uvjeren da je Valter neki visoki obavještajac upućen iz Vrhovnog štaba da organizuje otpor i aktivnu borbu u Sarajevu i da održava veze sa okolnim jedinicama NOVJ.

Drugovi Rebula, Ivica Pauković i ja, tokom jeseni 1943. i 1944. godine, djelovali smo kao udarna grupa na prebacivanju novih boraca iz grada na slobodnu teritoriju. Zavisno od aktivnosti i prostiranja četničkih jedinica, koristili smo tri pravca izlaska. U pravcu Visokofojnog NOP odreda preko sela Vratnica i Ekrinice i odnosno, u širem smislu, preko Ilidže. Drugi pravac je bio preko Hrasnice i podnožja Igmana do Konjice kog NOP odreda, a treći, sa Ramskim NOP odredom preko Bradine i Ostrošca. Za Visokofojni ki odred veza su nam bili drugovi sa visokog područja, Salko Oručević i Ibrahimbegović Zečević (razumljivo, navodim one ljude za koje sam ja znao, odnosno preko njih održavao vezu). Kurirni Visokofojni kog odreda su, uglavnom, kontaktirali s nama preko Boška Bilbije, čija je obućarska radnja (u današnjoj Titovoj ulici 37) bila jedna od redovnih »baza« za vezu. Zečević je i uhapšen prilikom jedne provale skupa sa mnim. No, ovaj kanal i dalje je dobro funkcionisao. Veza sa Konjicom odredom išla je, valjda, najduže preko Nikole Kolumbića i Šake sa kojim smo održavali kontakte preko naših punktova: krojača radnja u Ferhadiji ulici (danas Ulica Vase Miškina 23), u dvorišnoj zgradi, i u Maršala Tita 57/I. Veza sa Kolum-

bi em posebno je obezbjeđivana sa jeanom ili dvije udarne grupe. I za Saku sam, takode, mislio da je to neki visoki obavještajac, koji dolazi i odlazi čak u Vrhovni štab. Veze sa područjem Ramskog odreda održavane su preko kurira, koji su, gotovo uvijek bili u željezni kim uniformama. Oni su dolazili iz rejonu Bradine. Ovaj kanal je bio valjda i najteži za održavanje i često je prekidan.

Po etkom decembra 1943. godine u kontaktu sa kurirom Ramskog odreda, bio sam istovremeno uhapšen sa Aganom Bostandžićem od Gestapoa. To je bilo u blizini zgrade današnjeg Islamskog teološkog fakuleta. Bio je to stan porodice Bešlić. Pošto su u zgradi i oko zgrade bile postavljene zasjede, nismo uspjeli dati nikakav otpor.

Jedan po jedan smo upadali u klopku. Pored Agana i cijele porodice Bešlić, tom prilikom su uhapšena i dva člana iz moje udarne grupe, Žarko Todorović i Esad Omanović. U zgradi Okružnog zatvora na petom katu (zatvor Gestapoa), nakon strahovitog mučenja ubijen je Bostandžić. Proturen je da je izvršio samoubistvo u ćeliji. No, zatvorenik koji je isticao ćelije rekao nam je da je ubijen. U klopku jedino nije upao kurir (član) koji je iz Ramskog NOP odreda) koji se vratio na slobodnu teritoriju.

Sama »tehnika« prebacivanja ljudi na slobodnu teritoriju, preko udarnih grupa, bila je veoma dobro i konspirativno organizirana. Oni koji su prebacivani na ovaj način, morali su imati »preporuku« organizacije NOP-a iz grada. Oni su u strogo precizirano vrijeme predavani, odnosno preuzimani od veze do veze, a nekada je to zavisilo od situacije, direktno odvođeni van grada. U slučaju da se neko iz bilo kojeg razloga vratio u grad, imao je veoma male šanse da napravi provalu kanala; budući da partizani su obično u večernjim satima izvođeni, vrlo često sa domobranskim sanitetskim kolima ili kamionom, a nisu nikada bili u prilici da vide šoferu. S njima je ranije neko kontaktirao iz udarne grupe. Put je obično vodio iz Novog Sarajeva, najčešće iz rejonu stare stonice pijace. Jedna ili više udarnih grupa su obezbjeđivale odlazak. Zadatak im je bio i da u slučaju provale, pucnjavom zametnu gužvu i stvore mogućnost da vozilo sa novim boricima izmakne. Po pristizanju do mjesta gdje su čekali kuriri, borci bi sa čekalima, a »lokalna veza« bi nakon znakova raspoznavanja odvela vozilo u grupe do »baze« kurira. To su obično bile bašine ili pojate, a u toplijim mjesecima i improvizirane bajte. Time bi se zaštitile kuće i onih koji su bili naša veza, a u slučaju povratka, tada ili kasnije, nekoga iz kolone, ne bi bio u mogućnosti da prepozna naše ljude iz baza.

Veoma je bio raznovrstan sadržaj aktivnosti udarnih grupa. Možda od »najsitnijih« pa do veoma važnih vojnih zadataka. Bilo je stravičnih sudara sa okupatorskom i ustaškom policijom, ali i vedrih dogodovština. Navešću par ličnih doživljaja iz perioda okupacije.

U vrijeme pribavljanja oružja i njegovog sakupljanja za »sabarne baze«, dobio sam usmeno adresu i ugovorenu lozinku za preuzimanje nekih pušaka koje su dostavili domobranski oficiri. U rejonu Marindvora, zazvonio sam pred jednim stanom. Bio sam obučen u domobransku uniformu. Kada su se vrata otvorila, na njima se pojavio moj gimnazijski razrednik, profesor Tvrtko Kanaet. Blenuo sam iznenađen i nikako da izgovorim lozinku. Profesor se prvi snašao i svojom poznatom uzrečicom »blago majci«, pozvao me u stan. Nažalost, u to vrijeme, Druga muška gimnazija praktično nije radila, tako da docnije nisam mogao koristiti, vjerovatno, veliku naklonost svog razrednika.

Tokom 1942. godine, kada su ustaške vlasti ponovo naredile iščupanje gimnazijske biblioteke od »jeretika« knjiga i zaostataka irilice, tadanji profe-

sor hrvatskog jezika Nijaz Resulovi , organizuje preko skojevaca i drugih omladinaca antifašista spasavanje ovih vrijednosti. Odrđen sam u jednoj grupi, sa još dva člana, da dio odstranjenih knjiga noćno u, prije redarstvenog sata, prebacimo u neku bazu. Ja sam svoj dio stavio u roditeljsku kućicu, nešto u biblioteku, nešto na tavan. Poslije oslobođenja, nakon jedne godine, već kao oficir JNA, predao sam tadašnjem direktoru, profesoru Hamdiji Kapidži u sa uvane knjige, koje su sve nosile pečate gimnazije. Za nagradu, bio sam istaknut u zidnim novinama gimnazije i predstavljen nastavni komitetu. Nažalost, profesora Resulovića i drugu dvojicu skojevaca nisam susreo. Oni su poginuli kao borci NOR-a.

U vremenu poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a odnosno Drugog zasjedanja AVNOJ-a, tj. u tzv. Valterovom periodu u Sarajevu, zadaci na organizovanju, osposobljavanju i jačanju udarnih naoružanih grupa bili su, takođe, u središtu pažnje. U jednom izvještaju, koji Valter šalje iz Sarajeva 14. jula 1944. godine, između ostalog, stoji: »U vezi sa vrlo brzim raspletom događaja i sa potrebom da se bude pripremano na sve što bi moglo uslijediti, u prvi plan našeg rada postavili smo stvaranje, organizovanje i naoružavanje naših udarnih grupa i odreda. Ne bude li krupnijih prepreka (mislim na neprijateljske atake) biće nam u mogućnosti da u velikoj mjeri pomognemo našoj vojsci pri njenim operacijama na sam grad. U tim pripremama smo već solidne odmakli.«⁹⁾ Tu su i poruke da se može slobodno računati na pomoć iz grada, kao, na primjer, »... Mi smo povelili energiju ne mjere da vas dočekamo kako pristoji«¹⁰⁾.

Možda samo jedna Valterova rečenica iz pisma koje je uputio Centralnom komitetu KPJ, 15. avgusta 1944. godine, najviše govori o unutarnjoj organiziranoj snazi NOP-a: »Preko mjesnih organizacija i preko našeg partijskog biroa u vojsci organizovali smo, kako je već objavljeno, naše vojne odrede. Najviše i dio ima oružje i to ne samo puške...«

Udarne grupe, formirane po kvartovima, mahalama, većim ulicama, preduzeća, ustanovama, kao i neprijateljskim vojnim formacijama (ustanovama i jedinicama), kao oblik neprekidne aktivnosti NOP-a u gradu Sarajevu tokom cijelog NOR-a, odigrale su posebnu ulogu i u pripremi za oslobođenje i u samom oslobađanju Sarajeva. Zahvaljujući i dobro pripremljenom i razrađenom sistemu njihovih organizacija, tj. organizacionom ustrojstvu, a naročito širini NOP-a i njegovom političkom jedinstvu, one su značajno doprinijele odbrani od neprijateljevog razaranja najvažnijih objekata, ometale ili paralisale dejstva neprijateljskih jedinica i ostvarile organizovane dodire i sadještva sa jedinicama Jugoslovenske armije. Tako, na primjer, u odnosu na pripremljenu neprijateljevu odbranu sarajevskog garnizona u završnim operacijama, komandant Operativnog štaba grupe korpusa, Radovan Vukanović, zapisao je: »Ovako pripremljena odbrana nije pružala mogućnost za infiltriranje naših jedinica u grad prije i za vrijeme napada, ali je to donekle bilo nadoknađeno postojanjem u gradu ilegalnih grupa antifašističkih boraca koje su sačinjavali pretežno radnici. Te grupe su osobito bile aktivne u posljednjoj fazi borbe za grad, kada je poginuo i njihov rukovodilac, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, Vladimir Peri Valter.«¹¹⁾

Naoružane udarne grupe, same ili uz pomoć jedinica Jugoslovenske armije, uspjele su odbraniti i sačuvati značajne i vitalne objekte (Elektriku centralu.

⁹⁾ Dil, FPKKPJ, br. 3285/1.

¹⁰⁾ Dil, FOKKPJ, IsB, br. 4301.

¹¹⁾ R. Vukanović : Operativna iskustva iz dejstava Grupe korpusa oko Sarajeva i u dolini Bosne, krajem marta i početkom aprila 1945. godine, Vojno delo, VIZ, Beograd, br. 3/1975.

Zgrada Elektrine centrale, jedan od značajnih objekata Sarajeva, koji su udarne grupe uspjele sačuvati od razaranja

Glavnu poštu, bistri ki željezni ki most, centralu na Hridu, Tvornicu duhana, tramvajsku remizu) i druge važne centre. Ove grupe ilegalaca su oružjem tukle okupatorske i kvistlinške vojnike i u predgra ima i u ulicima borbama u centru grada, zarobljavali i razoružavali grupe i pojedince, bili su vodi i, isturene patrola, kuriri i obavještajci našim brigadama po periferiji, mahalama, svim gradskim prilazima i kvartovima, najvažnijim pravcima nadiranja, u prihvatu i smještaju ranjenika itd. Pored ranije datih žrtava boraca u uvjetima ilegalne borbe, u udarnim grupama tokom sve četiri godine okupacije, pri samom oslobodjenju Sarajeva, u direktnoj borbi, položili su živote i ovi ilegalci: Vladimir Peri Valter, Fuad Midži , Galib Fešta, Ilijaz Alibegovi , Vladimir Andri , Bogdan Banovi , Mensur Alijevi , Muhamed Kustura, Rudolf Prel ec, Muhamed Šutkovi , Angelo Tavozzi, Asim Slini , Vlado Beribaka, Roman Žagar, Mustafa olpa, Omer Hafizbegovi , Mehmed Kalamuji i još tri neidentifikovana borca — ilegalca. Pored poginulih bio je i jedan broj ranjenih.

Po kazivanju drugova Zahida Bajraktarevi a Zije i Avde Toholja, članova jedne od udarnih vrtnih grupa, Valter je 5. aprila u popodnevnim satima krenuo sa Bjelava iz kuće Alije i Smilje Kurtovi . Išao je ulicom Vuka Karadžića ka Vratniku, namjeravajući dalje, prema Vasinom Hanu. Sa Valterom su u crnom »mercedesu« bili Vojo Osmokrovi i Avdo Toholj, a vozio ih je šofer Alija. Valter je oko 17.30 sati izašao iz automobila u Bajramaginovom sokaku, danas Ulica Mustafa Dovađžije, pred današnjim domom kulture »Vratnik«. Tu su se Valter i drugovi sreli sa jednom jedinicom 16. muslimanske NOU brigade sa kojom je od starješina bio Salih Mešanovi i neki aktivisti iz udarnih grupa (Zahid Bajraktarevi i drugi). Po riječi ima Toholja i Bajraktarevi a, Mešanovi je upitao Valtera »Gdje ste vi, drugari, na Glogu, na zakazanom sastanku?« Valter je pogledao na sat i odgovorio da je taj sastanak zakazan za 20 sati, a da sada nema ni 18 sati. Na osnovi toga je vidljivo da je Valter već odranije imao, na neki način, zakazan sastanak sa našim vojnim jedinicama.

Nakon ovog susreta, Valter je krenuo sa Vojom Osmokrovićem, Zahidom Bajraktarevićem i jedinicom Saliha Mešanovića sa Vratnika niz Kovačevića i preko Bašaršije, današnjom Titovom ulicom do Zemaljske banke, ispred Nadbiskupije, gdje su stigli nešto poslije 18 sati. Valter je preko nekolicine kurira poručio ilegalcima udarnih grupa u Električnoj centrali da nikome ne dozvole pristup u Centralu i da se u najkraćem roku stavi partizanske jedinice. Na ovom mjestu Valter se zadržao kraće vrijeme, a zatim se vratio na Bašaršiju, gdje se sastao sa komandantom 27. istočno bosanske NOU divizije, Milošem Zekićem. Poslije toga se ponovo uputio do Zemaljske banke, a zatim je krenuo u Električnu centralu. Sa Valterom su tada pošli Vojo Osmokrović, Zahid Bajraktarević i jedna partizanska deseterina koju je Valteru dao Salih Mešanović. Pošto se nisu mogli probiti do Centrale desnom obalom Miljacke, prešli su na lijevu obalu, preko mosta Drvenije, i zatim nastupali do mosta Skenderije, da bi se ponovo vratili na desnu obalu i stigli do Električne centrale. U Dobrovoljačkoj ulici su im se pridružili Neko Mustagrudić, Šemso Haverić i još jedan drug iz jedne od bistričkih udarnih grupa.

Kada je Valter sa drugovima stigao u Električnu centralu, u njoj je zatekao ilegalce ing. Irfana Kadića, Hasana Brankovića, Vladu Andrića, Esada Sultanovića, Ferida Jahića, upravnika Centrale Slipevića i još neke. Pošto se uvjerio da je u Centrali sve u redu i da nema oštećenja, Valter je naredio da se napravi nekoliko prekida struje preko sklopke, kako bi dao do znanja da Električna centrala normalno radi. U međuvremenu odbijen je i drugi napad na Centralu, pa je Valter krenuo da obiđe Glavnu poštu.

Grupa pripadnika udarnih grupa poginulih u toku borbe za oslobo enje Sarajeva: Fuad Midži , Gaiib Festa, Vladimir Andri (prvi red); Asim Slini , Vlado Berlbaka, Roman Žagar (drugi red); Mustafa olpa, Omer Hafizbegovi , Ismet Krkbeševi (tre i red);

U pratnji Osmokrovića, Bajraktarevića i ostalih drugova, u Pošti je zatekao samo jednog starog portira. Postrojenja Pošte su detaljno pregledana da nije nešto minirano ili uništeno, ali i tu je bilo sve u redu. Zatim je Valter telefonom nazvao Vatrogasnu četu i naredio im da idu gasiti Tvornicu duhana koja je već gorila. I zaista, iako sa konjskom zapregom i ručnim pumpama, Vatrogasna četa je stigla pred Tvornicu za desetak minuta. Budući da je u Pošti bilo sve u redu, Valter ju je zaključio i krenuo ponovo u Električnu centralu. Usput je sreo jednu partizansku jedinicu i uputio je da obezbjeđuje Glavnu poštu. Po povratku u Električnu centralu, Valter je organizovao da partizanska deseterina, koju je ranije doveo, i deset radnika iz Centrale, kao i Osmokrović i Bajraktarević, te još neki ilegalci krenu od Centrale Brankovom ulicom prema Tvornici duhana. Nešto oko pola noći 5. na 6. aprila ili u prvim minutama 6. aprila, ova grupa je stigla preko puta Tvornice duhana. Tada je na ovu Valterovu grupu otvorena pušćina i mitraljeska vatra. Valter je mislio da to pucaju borci naših jedinica, pretpostavljajući da su dotle već stigli, pa ih je dozivao i upozoravao da ne pucaju. Međutim, nakon toga, neprijatelj koji se još tu nalazio, još je više pojačao vatru. Valter je pogođen minobacačkom granatom, a istovremeno su ranjeni Vojo Osmokrović, Zahid Bajraktarević, jedan vatrogasac i još jedan vojnik. Nešto prije Valterove pogibije, ranjen je Hasan Branković, a poginuli su Vlado Andrić i Asim Slinić. Nakon svega, Valterovo tijelo i svi ranjenici preneseni su u Koševsku bolnicu.

O Valterovoj pogibiji i doprinosu udarnih grupa u oslobodjenju Sarajeva, Pero Kosori, komandant Trećeg korpusa NOVJ i član Operativnog štaba Grupe korpusa je napisao:

»... Naravno to su udarne i diverzantske grupe izvodile smjele i uspješne akcije. Svoju nepokorenost okupatoru Sarajevo je skupo platilo — preko 10000 građana upućeno je u koncentracione logore i većinom umoreno. Sarajevo, koje je u toku narodnooslobodilačkog rata imalo centralno mjesto u borbi naroda Bosne i Hercegovine, postalo je po oslobodjenju zemlje glavni grad Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Oslobodjenje Sarajeva djelo je zajedničkih borbi 3. crnogorske, 29. hercegovačke, 37. sandžačke, 4. i 10. krajiške, 27. i 38. isto-bosanske divizije i borbenih udarnih grupa u gradu. U borbama za oslobodjenje Sarajeva poginuo je Vladimir Peri Valter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za grad Sarajevo, veoma istaknuti organizator i rukovodilac ilegalnog otpora, čija smrt na dan oslobodjenja Sarajeva tragično simbolizuje istrajni i herojski otpor slobodarskog Sarajeva.«¹²⁾

¹²⁾ P. Kosori: oslobodjenje Sarajeva, »isto na Bosna u NOB-u«, knjiga druga. str. 700, VIZ. Beograd, 1971.

dr HIBA RAMADANOVI

U EŠ E LJEKARA, APOTEKARA I DRUGIH ZDRAVSTVENIH RADNIKA U NOP-u*

Izme u dva rata, a naročito tokom NOB-e, zdravstveni radnici Sarajeva potvrdili su na djelu, u svojoj ogromnoj većini, visoki stepen etike i humanizma, ali ne hrabrosti i patriotske svijesti u borbi i otporu protiv nacifašizma, a za slobodu svoga naroda. Njihova borba i sve ono što su učinili za NOP u ilegalnim uslovima okupiranog grada i u EŠ em u jedinicama NOV i POJ i Jugoslavenskoj armiji, predstavlja veoma značajnu karakteristiku revolucionarne aktivnosti NOP-a, po čemu je Sarajevo postalo poznato i služilo kao jedan od borbenih primjera velikih gradova u našoj zemlji. Ovo su, općenito uzev, korijeni revolucionarne i antifašističke tradicije grada.

Zdravstveni radnici Sarajeva su, pored neposrednog učestvovanja u NOB-i, direktno pomagali NOP-u, tj. profesionalne pomoći njegovim učesnicima, u estvovanju u radu i društveno-političkoj organizaciji i organa NOP-a (odborima i aktivnostima Narodne pomoći, gradskim odborima Narodnooslobodilačkog fronta i Antifašističkog fronta žena, te narodnooslobodilačkom odboru), kao i u gotovo svim akcijama koje je izvodio NOP u gradu. Oni su i u širem smislu riječi, koristili se i u okupacionim uslovima tadašnje tzv. legalne i institucionalne forme rada, postojele institucije, pružali nesebičnu pomoć stanovništvu grada, iznemoglim, ranjenim i bolesnim, posebno u vrijeme velikih epidemija i drugih nesreća koje je sa sobom donijela okupacija, te isto tako pomagali i desetinama hiljada muhadžira — izbjeglicama iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine.

Sanitetski kursevi

Organizovanje sanitetskih kurseva, odnosno tečajeva prve ili hitne pomoći bila je briga KPJ još prije izbijanja rata. U Sarajevu je jedna od takvih konkretnih akcija, neposredno pred rat, bila i uključivanje članova SKOJ-a i antifašističkih

* Ovaj napis, općeniti presjek, o učestvovanju i doprinosu zdravstvenih radnika NOP-u je rezultat dužih konsultovanja, kao i istraživanja desetina učesnika NOP-a, kako zdravstvenih radnika u okupiranom gradu i NOV i POJ, tako i onih koji su radili na zadacima Narodne pomoći, prikupljanju sanitetskog materijala i lijekova, pa do pacijenata uhapšenih, maltretiranih i mučenih u zatvoreni kim odjeljenjima sarajevskih bolnica. Svoj doprinos za izradu ovog priloga su dali brojni zdravstveni i drugi radnici, a u pisanoj formi priložili su i posebne radove (koji su korišteni i koji će u tondu biti sačinjavani kao dokumentacija) Šadija Čumiš — Berberijan, Munira Karahasanovi — Serdarević, Marija Sesar — Himerlajh, Jelena Dopuša, Salamon Levi Moni, Derviš Ramadanovi, Branko Peri, Zaim Topić, Mehmed Muteveli, Aco Vinšbah, Oorđe Mirić, Kemal Ali Čehajić, Hamdija Filipović, Mustafa Vranić, Adalbert Nigl, Ekrem Idrizbegović i Boro Knežić.

ke omladine u stanice Pasivne (civilne) odbrane grada. Ta se akcija opravdala ve pri spasavanju i organizovanju pomo i ranjenim ili zatrpanim graanima od bombardovanja u kratkom aprilskom ratu, u razvijanju antifašisti kog raspoloženja, u sticanju prvih iskustava, pri deponovanju na bezbjedna mjesta sanitetskog materijala za potrebe NOP-a, a te potrebe su ubrzo uslijedile. Sli no je bilo i sa ukljuivanjem napredne omladine i odraslih u te ajeve prve pomo i koje je organizovao Crveni krst Sarajeva, na kojima su se i prakti no savladavale osnove pružanja hitne i prve pomo i. Jedan od takvih te ajeva, po kazivanju profesorice Jelene Dopu e, poha ale su i maturantkinje Druge ženske gimnazije, a njih su na asove obuke pratile nastavnice. U Vojnoj bolnici su te u enice prisustvovala prakti nom radu. »U po etku ljeta 1941. godine«, piše Dopuda, »meni su dolazile u enice II ženske gimnazije u Sarajevu i zamolile me da im održim kratki kurs, koliko je najnužnije za prvu pomo ranjenicima. Ja ih nisam pitala ko ih je uputio na mene. Nekad su dolazile same, nekad po dvije, ali ne u isti dan. Ne mogu da se sjetim svim tih djevojaka...«¹⁾ Iz ovog je vidljivo da su skojevke i druge napredne omladinke, dobivši zadatak da se osposobe za sanitetsku službu, i same nastojale da do u do ljudi koji e im to omogu iti.

U predustani kim i ustani kim danima situacija postaje neuporedivo teža i složenija, pa se i itava organizacija morala prestrojiti, prilagoditi novim zadacima i novim uslovima djelovanja. Morao se posvetiti veliki zna aj radu vezanom za ranjenike u partizanskim jedinicama — nabavci i slanju sanitetskog materijala i medicinskih kadrova, te u gradu organizovati prihvat i lije enje najtežih ranjenika.²⁾ Zato je i nastavljen rad na održavanju kurseva prve pomo i, ali sada u manjim grupama, po privatnim stanovima ili u prikladnim prostorijama nekih ustanova (Antituberkulozni dispanzer), a sve to u najstrožoj ilegalnosti. U prvoj ustani koj godini, te kurseve, po nalogu i nadzoru lanova Mjesnog komiteta KPJ i drugih aktivista Partije, vodili su i pružali svu stru nu pomo ljekari, apotekari, studenti medicine i drugi zdravstveni radnici, kao i drugi ranije obu eni pripadnici NOP-a. Me u njima su bili dr Sveto Teofanovi , dr Sinan Mušanovi , Jelena Dopu a, Olga Naki , sestre Hodak, Enver Lakiši Beg i drugi. Još u fazi pripreme oružanog ustanka, MK KPJ je neposredno organizovao sanitetske kurseve, a sprovođenje ovog zadatka je povjereno Radojki Laki . Kursevi su održavani u stanovima Dušanke Teofanovi na Crnom vrhu, Lujze Paji u Skerli evoj ulici, Senije Pilavdži i Zehre Muidovi na Bistriku, sestara Ane i Slavice Hodak na Skenderiji, u jednoj baš i na Sepetarovcu, itd.³⁾ Kroz ove kurseve, samo u prvoj godini ustanka, prošlo je nekoliko desetina aktivista NOP-a, od kojih je znatan broj izašao u prve partizanske jedinice i tako predstavljao oslonac u osnivanju prvog partizanskog saniteta, ambulanti, bolnica, novih sanitetskih kurseva u odredima i na oslobo enoj teritoriji.

Tokom kasnijih godina, pa sve do oslobo enja, u gradu su sa manjim prekidima održavani ovakvi kursevi sa raznorodnim programima. Intenzitet i masovnost njihovog održavanja su naro ito poja ani u 1944. i 1945. godini. Tako sam i ja, sredinom 1944. godine, dobila zadatak od Vladimira Perića Valtera da se povežem sa Anom Hodak (ime sam doznala poslije rata), radi užurbanog organizovanja sanitetskih kurseva u gradu. Ana i njena sestra Slavica su obavljale sve organizaciono-tehni ke poslove u vezi sa organizovanjem kurseva, a ja

¹⁾ Iz rukopisa Jelene Dopu e, istorijski arhiv Sarajevo, zbirka NOR-a.

²⁾ Uglješa Danilovi : Sarajevo i sarajevska oblast u ustanku naroda BiH, Sarajevo u revoluciji, tom tre i, str. 13.

³⁾ Nisim Albahari: Od aprilskog rata do ustanka, Sarajevo u revoluciji, tom drugi, str. 52.

am bila zadužena za stručni dio posla. Vladala je najstroža konspiracija, a izjoru polaznica je posve ivana najve a pažnja. Ja sam, uglavnom, osposobljavala žene koje su kasnije organizovale manje grupe. Radila sam sa po tri meni nepoznate žene i kada bi se kratak kurs završio, dolazile su na drugo mjesto održavanja tri nove drugarice. Teško je znati koliko je žena osposobljeno za oružanje prve pomoći, zatim za njegu bolesnika i uopšte za rad u bolnici. Injenica je da je prvih dana poslije oslobođenja grada, u zdravstvene ustanove, a naročito na Hirurško odjeljenje Opštredržavne bolnice, došla velika grupa žena, o čijim osposobljenim za taj rad, koje su pružile izvanrednu pomoć u njezi i liječenju ranjenih i bolesnih. Posebno su mi ostali u sjećanju rad i požrtvovanje Milice Milanović.

Osim kurseva u organizaciji NOP-a, korišteni su i tzv. legalni tečajevi za osposobljavanje »zdravstvenika« koje su organizovali aparat i organizacije ustaške NDH. Ovi tečajevi su se organizovali po tzv. taborima, logorima, stožerima itd. Tako je, negdje krajem 1942. godine, Mjesni komitet SKOJ-a Sarajevo dao direktivu nekolicini omladinaca da se infiltriraju u sanitetski kurs Ustaške mladeži, među kojima su bili skojevci Branko Peri, Muhamed Fetahagi, Mahmut Topić, Mašo, Ivica Peri i Nedžad Fetahagi. Oni su davali otpor, teško im je padalo da se nađu u sredini Ustaške mladeži. Poslije ubjeđivanja kakve to prednosti i koristi može donijeti budućim aktivnostima NOP-a, pristali su na to, iako ne draga srca.⁴⁾ Na ovaj način su skojevci bili ne samo osposobljeni za sanitetsku službu nego su dobili i mogućnost da se kreću u okviru gradske bolnice, po njenim odjeljenjima, da dođu do značajnih i rijetkih lijekova i sanitetskog materijala, i to u znatnim količinama, da stupe u kontakt sa drugovima i drugaricama koji su ležali na zatvoreni kim i drugim odjeljenjima, što je bilo od posebnog značaja za NOP. Konačno, djeluju i u toj sredini, svojim ponašanjem, ugledom i uticajem, uspjeli su pridobiti i vezati za NOP veliki broj simpatizera i kasnije ih uključiti u aktivan rad.

Učestvovali u zdravstvenim radnicima u jedinicama NOV i POJ

Tokom cijelog perioda NOR-a, iz Sarajeva su izlazili u partizanske jedinice odnosno u NOVJ i Jugoslovensku armiju ljekari, apotekari, studenti medicine, bolničari i drugi zdravstveni radnici, odnosno radnici koji su radili u raznim zdravstvenim ustanovama. Među prvima u partizanskim odredima nalaze se studenti medicine Enver Lakišić, Beg, Abinun Mordo Markus, Vjera Kušec, Džemil Šarac, Šefik Dori, Šedo, a potom Esad Brki i drugi, kao i jedan broj drugarica koje su pohađale sanitetski kurs u gradu: Branka Blažek, Ankica Pavlović — Albahari, Hanika Altarac Vuja, Zlata i Danica Kabiljo, Antonija Henjelić, Donkica Perera, Ruža Oljača, Nada i Ljilja Dursun, Ljerka Durbešić, Jelena, Nada Misović, Natalija, Milica Prodanović, Mira Daniti, Mira Stanišić i druge.

U 1941. i narednim godinama stupio je u NOVJ, organizovano — preko partijskih veza i kanala ili po vlastitoj inicijativi, znatan broj ljekara. Jedni su izašli u partizanske jedinice direktno iz Sarajeva, a drugi iz drugih mjesta. Tako su stigli u NOV i POJ i poznati ljekari Sarajeva: Salamon Levi Moni, Titov saborac sa robije, Leon i David Pinto, Leon Peri, Artur Horvat sa bolničarom Osmanom Pertefom, Alija Tomić, Simeon Griner, Isak Samokovlija, književnik i ljekar, Bla-

⁴⁾ Sarajevski novi list, br. 31, januara 1943. godine.

ujuje Kovačević, Nektropolion Cernozubov, Reuf Tvrtković, Sidonija Lipman Polak, Derviš Ramadanović i ja, Tihomir Mazić, Roza Papo, prva žena koja je unaprijed bila u čin generala JNA, Mojsije Zon Milan, veteran radničkog pokreta, Jozo Zef Konforti, Danica Bjelica-Pećanac, Džemil i Zijo Gavrankapetanović, Šerif Ametović, Vojo Novaković, Rosa Hadživuković, Irina Knežević-Kovanjko, Luka Šimunović, Mario Romano, Alfred Nik i drugi. Tako je i jedan broj apotekara stupio u NOVJ: Bukica Kajon-Rikov, Bakir Džinić, Šadija Čumišić-Berberijan, Jelisaveta Nik, te veterinar Edhem Čamo i drugi.

Sanitetski kadrovi, od bolničara do najviših medicinskih naučnika, sa kojima je tada raspolagalo Sarajevo, bili su značajan oslonac ne samo u organiziranju tečajeva prve pomoći i drugih akcija NOP-a u gradu nego i u organizaciji saniteta u prvim partizanskim odredima, kasnije u jedinicama NOV i POJ, pa do u najširem smislu zdravstvenog prosvjetavanja i pomoći narodu na oslobođenim i poluoslobođenoj teritoriji.

Značajan doprinos ovim naporima su pružili i oni koji su tek po dolasku u partizane pripremljeni i osposobljavani za dužnosti bolničara i bolničarki, a takvih primjera i potreba je bilo dosta. Najčešće su to bile radnice i srednjoškolke iz grada i omladinke sa sela.

Koliko breme odgovornosti su ponijeli i koliko su samopožrtvovanja unijeli ovi zdravstveni kadrovi u svoje nove partizanske obaveze, život je to ubrzo pokazao i potvrdio. Tako na primjer, u ustaničkim danima 1941. godine, Enver Lakišić, iako student medicine, bio je veoma uspješan referent Saniteta Romanijskog partizanskog bataljona. Poginuo je u jesen 1943. godine kao sekretar Partijskog povjerenstva za sarajevski okrug. Salamon Levi Monić postao je upravnik Bolnice drvarskih ustanika, zatim referent Saniteta 16. vojvođanske NOU divizije, da bi koncem 1943. godine bio na čelu Saniteta Trećeg korpusa NOVJ i jedan od prvih na čelu Vojnomedicinske akademije JNA. U bolnici Vareškog partizanskog bataljona na Okruglici radili su Markus Abinun i bolničarka Klara Levi Dragica (oboje su ubili četnici) i Vjera Kušec. NOP odred »Zvijezda« je imao nekoliko manjih bolnica u Srednjem, Visojevici, u kojima je radila Ankica Albahari, Sabancima, Karauli, Nišićima, — radila Blankica Daniti Brankica, dok su u bolnicama Kalinović kog NOP odreda u Trnovu i Presjenici radili Enver Lakišić Beg i Donkica Perera, a bilo je i drugih sanitetskih kadrova iz Sarajeva. Upadom četnika u bolnicu u Srednjem, u kojoj su se nalazili teški i nepokretni ranjenici i bolesnici, početkom maja 1942. godine, izvršen je masakr nad dvanaest ranjenika i bolničarki. Tada su ubijeni Nusret Dizdarević, Miki Engli, Mira Daniti, Ružica Velickić. Četnici su poklali još sedam tifusara i dva teška ranjenika. U partizanskoj bolnici u Bijelim Vodama, koja je organizovana u avgustu 1941. godine, svesrdno su radile Ruža Oljać kao upravnik, Ljilja Dursun i Jelena Zafirovski. U bolnici Zeni kog NOP odreda, prva bolničarka bila je Nada Džakula Perendija, a od januara 1942. godine upravnik je bio Rasim Džindo, medicinar, a bolničarka Ljubica Maslić-Nemastil. U Vukosavcima je upravnik bolnice i referent saniteta Majević kog NOP odreda, u 1941. i početkom 1942. godine, bila Rosa Hadživuković, ubijena februara 1942. godine od istih četnika ruku, kada i članovi Štaba Majević kog odreda Ivan Marković Irac, Fadil Jahić Španac i drugi. U partizanskoj bolnici, smještenoj u bivšem kraljevskom dvorcu u Han-Pijesku, upravnik je bila Danica Kabiljo, inače pravnik, s kojom je radila, tako i Sarajka, Hanika Altarac Vuja. Hanika je bila i upravnik partizanske ambulante u Šahbegovićima, a kasnije referent saniteta u bataljonu i brigadi, kao sanitetski poručnik. U decembru 1941. godine u bolnici Ozrenskog NOP odreda radila je Roza Papo, koja je u toku 1942. godine postala referent bataljanskog saniteta

Grupa poginulih i umrlih zdravstvenih radnika Sarajeva - aktivista NOP-a: Blagoje Kovačević, Alija Tomić, Ljubica Nemastil - Maslić, Mojsilje Zon (prvi red); Nedo Zec, Borivoje Javorac, Donkica Perera, Sefer Dori (drugi red); Bogdan Zimonjić, Rasim Džindo, Mara Mazić, Morao Ablun Markus (treći red)

Šeste isto nobosanske proleterske brigade. Edhem Ćemo bio je prvo referent saniteta u Muslimanskom bataljonu Romanijskog NOP odreda, a potom u bataljonima Šeste proleterske brigade. Ravijojla Janković Rava, kao poručnik NOVJ, osposobila se i postala referent saniteta 19. briganske NOU brigade. Poslije pogibije, odlikovana je Ordenom narodnog heroja Jugoslavije. Žak Finci, koji također nije ušao u rat kao zdravstveni radnik, postao je referent saniteta 20. romanijske NOU brigade. David Pinto, specijalista za unutarnje bolesti, bio je načelnik Odjeljenja za zarazne bolesti Poljske pokretne hirurške bolnice Trećeg korpusa NOVJ. U oslobojenoj Rogatici je bila organizovana Gradska partizanska bolnica, koju je vodio istaknuti član NOP-a, dr Alija Tomić. U uslovima okupacije smijenjeni su šef Hirurškog odjeljenja Glavne državne bolnice, dr Blagoje Kovačević, aktivist NOP-a u Sarajevu od 1941. godine, bio je u 1944. godini predsjednik ilegalnog Gradskog odbora Narodnooslobodilačkog fronta i potpredsjednik Gradskog narodnooslobodilačkog odbora. U istoj godini, po odluci rukovodstva NOP-a, prelazi na oslobođenu teritoriju i biva postavljen za upravnika Bolnice 5. korpusa NOVJ. U oslobođenom Sarajevu imenovan je za šefa Hirurškog odjeljenja i upravnika Državne bolnice. Jedan je od osnivača Medicinskog fakulteta u Sarajevu, jedan od prvih njegovih redovnih profesora, prodekan i dekan. Bio je član Glavnog odbora Narodnog fronta BiH i član strukturnih društvenih foruma. Za člana Naučnog društva BiH biran je 1952. godine. Sarajevska hirurška klinika nosi njegovo ime.

Ovi kadrovi u sanitetu naše vojske i još brojni druga imena nisu ovdje navedena (što bi prelazilo namjenu i prostorne mogućnosti jednog ovakvog općenitog napisa o učesnicima u zdravstvenim radnicima Sarajeva u NOP-u), pokazali su, gotovo u cijelosti, primjerno poštovanje, samoodricanje, hrabrost, pa i spremnost na takva umijeća i rezultate koji su daleko nadilazili njihovu stručnu spremu, ranije iskustvo, materijalnu opremljenost i okolnosti pod kojima su se borili i radili. Od mnoštva primjera svjesnog žrtvovanja i krajnjih ljudskih napora naših bolničara i bolničara, bataljonskih i brigadnih referenata saniteta, ljekara i njihovih pomoćnika, navešćemo bar dva-tri slučaja. Rava Janković je u oktobru 1943. godine, u borbama za oslobođenje Tuzle, pod kišom kuršuma i granata, odbijajući i sama nasrtaje neprijateljskih vojnika, uspjela da za relativno kratko vrijeme previje i spasi četrdeset i tri ranjenika. Istom prilikom, kada je saznala da je jedan ranjenik drug ostao na bodljikavoj žici pred bunkerom, ona je krenula da ga spasi, iako je znala da su u prethodnim takvim pokušajima poginula već četiri partizana.

Junaci su podvizi — držanje zdravstvenog osoblja prilikom stradanja bolnica, ranjenika i bolesnika u Srednjem i Brnjicu (Kakanj) u proljeće 1942. godine; primjeri pod kakvim okolnostima i u kakvim uslovima je izvršena amputacija noge Aliji Hodžiću, članu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, ili amputacija ruke koju je izvršila jednom ranjeniku u Šekovići ima bolnička arka Vuja, koja je do rata bila tekstilna radnica. Umjesto nabrojanja mnoštva slučajeva ili drugih primjera iz neprijateljskih ofanziva ili izmeću njih, navešćemo riječi priznanja druga Tita, koje je uputio u svom pismu Prvom kongresu partizanskih ljekara, održanom u Bosanskom Petrovcu od 25. do 27. septembra 1942. godine:

»... Izražavam u ime Matice Narodnooslobodilačke ke vojske veliko priznanje vašem dosadašnjem teškom i napornom radu kao ljekara u redovima naše Narodnooslobodilačke ke vojske. Vi ste od prvih dana ove velike oslobodilačke borbe, zajedno sa borcima, prolazili kroz sve one ogromne teškoće, kroz koje su prolazili naši partizanski odredi i proleterske brigade, izdržavajući i naše ovjerske napore pri vršenju vaših ljekarskih dužnosti.

Izražavam našu poštu svim onim palim herojima ljekarima koji su u toj teškoj borbi dali svoje živote i čija imena ne će biti nikada izbrisana iz srca naših boraca, kao ni iz srca naših naroda.«⁵⁾

Valja reći i da je ovaj kongres na kraju rada uputio proglas svim ljekarima, studentima medicine i ostalim sanitetskim radnicima na neoslobodjenoj teritoriji. Proglas su potpisali svi delegati.

Učešće u borbi NOP-a u umjiranom gradu

Udmah poslije okupacije, u Bolnici Koševo, najvećem medicinskom centru u gradu, zavladao je nametnuti režim straha, torture, uhoćenja i nepovjerenja. Prva među njim u personalnim mjerama, koje je ustaška vlast zavela po okupaciji, bila je postavljanje novih ljudi na rukovodeće položaje. Umjesto dra Asafa Šarca, za upravnika, po novom ravnatelja Bolnice, postavljen je dr Šeparević, za šefa Internog odjeljenja, umjesto dra Bogdana Zimonjića, postavljen je dr Aliosman Mehmedagić, umjesto dra Blagoja Kovačevića, šef Hirurškog odjeljenja postao je prof. dr Hugo Džanković, na Opatovom odjeljenju za šefa je postavljen dr Sefić umjesto dra Momčila Vučkovića, šef Dječjeg odjeljenja postao je dr Niko Skrivanelić umjesto dra Konstantina Delijanisa. Na Rentgen institut došao je iz Zagreba dr Dorić.

Uprkos svim okolnostima u gradu i Bolnici, kod ogromne većine zdravstvenih radnika preovladavao je osjećaj patriotizma i brige za bolesne i ugrožene ljude.

Pored izmjena na rukovodećim položajima, odmah su otpušteni iz službe dr Lukić, ginekolog, dr Jelka Knežević, ginekolog, dr Šišković, infektolog, i drugi.

Mjere koje je zavodila nametnuta ustaška vlast izazivale su nezadovoljstvo i u početku pojedinačne otpore, koji će kasnije prerasti u organizovanu akciju i trajnu borbu.

Napredni zdravstveni radnici i službenici Bolnice u početku su djelovali pojedinačno, prikupljali su Narodnu pomoć i sanitetski materijal. Kasnije je rad postao organizovaniji i okupio je veću količinu ljudi, pa je Bolnica i pored stalnog nadzora Nijemaca i ustaških vlasti, bila sve više izložena za ugrožene ilegalce i brojne građane koji su bili izloženi opasnostima i koje je, lažnim dijagnozama, trebalo zaštititi, a pružana je i ljekarska pomoć borcima NOV i POJ koji su u gradu bili ilegalno smješteni.

U ilegalnom radu za NOP su učestvovali i dali vidan doprinos mr Muhamed Džudža, dr Blagoje Kovačević, dr Bogdan Zimonjić, Miroslav Štromar Ivan, strijeljan 1945. godine, Dordije Zirojević i Javorac, oba ubijeni u Jasenovcu, dr Sara Pinto, ubijena takođe u konclogoru, dr Nedo Zec, odveden u Jasenovac 1942. godine, i Mirić, dr Zdenka Humar, Alija Požegija, Zaim Topić, dr Mara i dr Tihomir Mazić, Halil Abdomerović, dr Alija Tomić, ing. Omer Hasanaaić, dr Artur Horvat, dr Derviš Ramadanović i još drugi aktivisti NOP-a.

Ud aktivista NOP-a koji su kao zatvorenici bili smješteni u sarajevske bolnice i kojima su zdravstveni radnici pružali posebnu pomoć i njegu, pominjemo Omera Maslića, koji je docnije proglašen narodnim herojem, a novembra 1941. godine je uspio pobjeći iz bolnice i izaći na slobodnu teritoriju u NOP odred »Zvijezda«, Olgu Marasović, sekretara MK KPJ, koja je prebačena iz zatvora na

•) »Borba«, organ KPJ, br. 28, 1. oktobar 1942. godine,
Dr Moni Levi: Sjećanje na I kongres partizanskih ljekara u Bosanskom Petrovcu.

Neuropsihijatrijske» odjeljenje Bolnice, Esada engi a, Zvonku Grpca, dr Jakova Zarubicu i dr Slavka Bolanija, zarobljene partizanske ljekare, i dr Safeta Latifi a, sva trojica su intervencijom dr Mustafe Vrani a i dr Blagoja Kova evi a preba eni u Bolnicu, te bra u Nenada i Rajka Bokonji a, Ananija Manojlovi a, borca Prve proleterske brigade, invalida lije enog u Rogatici do 1942. godine! Adema Bu a, Maria Mikuli a, šefkiju Mirojevi a Šefku, profesora Veru Šnajderi profesora Mom ila Vidakovi a, majku Sare Pinto, koja je zadržana u bolnici do kraja rata, Mehmeda Muteveli a, profesora Midhada Šami a, Dervišu Ljubovi i mnoge druge. Derviš Ramadanovi , pod lažnom dijagnozom pjegavog tifusa, ležao je na Zarazn m odjeljenju da bi izbjegao odlazak u domobranstvo. Goto-vo svi ovi ljudi bili su zdravi, a ljekari i drugi zdravstveni radnici su se služili svim metodama i medicinskom dokumentacijom drugih bolesnika da bi dokazali njihovu bolest i na taj na in legalizovali njihov boravak u bolnici.

I pored svih nastojanja da se spasu ovi »bolesnici«, krajem rata Nijemci i ustaše su likvidirali dra Jakova Zarubicu i Ananija Manojlovi a.

Medicinska pomo pružana je i van Bolnice. Tako smo ve 1941. godine, na poruku Hasana Brki a, uspostavili vezu sa Dervišom Numi em, našim drugom sa fakulteta, koji je doveo u naš stan, u Ulici Jedileri br. 7, jednog ranjenog druga. Radilo se o rani na desnoj nadlaktici. Nabavili smo sanitetski materijal i obradili ranu. Kasnije smo doznali da je to bio Envei Lakiši Beg, student medicine. U drugoj polovini 1941. godine jedan od naših drugova tražio je od nas da se prihvatimo lije enja jednog ranjenog partizana, smještenog u Sarajevu. Zadatak smo prihvatili i za relativno kratko vrijeme, lije enjem i njegovom doma ina, uspjeli smo ga oporaviti. Kasnije smo doznali da je to bio Esad Feji iz Mostara.

Koncem 1941. godine u moj stan je svratio književnik Zija Dizdarevi , drug sa studija u Beogradu. Nakon nekoliko sati provedenih u razgovoru, Zija je otišao. Vidjeli smo da se spremao na put. Bio je slabog zdravlja. Ubrzo smo doznali da je Zija uhapšen. Pokušali smo ga iz zatvora prebaciti u bolnicu. Obezbijedili smo krevet preko dra Odobaši a, šefa Odjeljenja za plu ne bolesti. Zatim smo obavili razgovore sa dr Muhamedom Kundurovi em, za koga smo znali da je pomagao zatvorenicima. Nažalost, svi naši pokušaji i nastojanja nisu uspjeli.

Ljeta 1942. godine pregledala sam bolesnike u ambulanti Zaraznog odjeljenja i kada su bili svi bolesnici pregledani, rekla mi je ista ica da na podu u- i još jedan bolesnik. Kada se taj bolesnik uvjerio da u ambulanti nema nikoga, ustao je i spustio mi u ruku ceduljicu na kojoj je pisalo »Pomozi ovom drugu«, sa potpisom Džemala Bijedi a. Ceduljicu sam odmah uništila. Primijetila sam da je ranjen u ruku. Uputila sam se prema Hirurgiji, a iza mojih leđa išao je bolesnik i tiho govorio: »Ja sam vaš zemljak, nemam dokumenata, a ranjen sam prilikom napada partizana na voz kod Doboja.« Smjestila sam ga na Hirurgiju kao hitan slu aj. Obavijestila sam o ovome bolni ara ordu Miri a, na Hirurgiji, za koga sam znala da je pouzdan, rekavši mu da vodi brigu o ovome bolesniku, što je on savjesno izvršio. Nakon više od dva mjeseca susrela sam ovog bolesnika u gradu, imao je gips i šinu na ruci, prepoznali smo se i upitala sam ga da li mu je potrebna moja pomo . Rekao mi je da ide u bolnicu da skine gips i da e taj posao obaviti sa Miri em. Poslije oslobo enja doznala sam da je to bio Adem Bu , lan MK KPJ Sarajeva i narodni heroj.

U zimu 1942. godine, za vrijeme mog dežurstva, došao je preko veze, tada meni nepoznati Alija Požegija i rekao mi da ponesem sa sobom nešto sanitetskog materijala i lijekova. Došli smo u Hadži-Idrizovu ulicu, danas Sutjeska br. 3, i ušli u jednu staru ku u, gdje nas je na posljednjem spratu ekao vojnik.

domobranskoj uniformi. On me uveo u stan, u veliku sobu u kojoj su na podu ležali bolesni i promrzli ljudi. Pružila sam bolesnicima nužnu pomoć i rekla da u sutra ponovo doći. Vojnik mi je rekao da nije potrebno ponovo dolaziti jer će sutra doći drugi liječnik. Kasnije sam od Alije Požegije doznala da su to bili borci sa Igmana.

Koncem 1943. ili početkom 1944. godine otišao je Derviš Ramadanović, preko veze, u jedan stan blizu Željezničke stanice Bistrič, gdje je bila ilegalno smještena Olga Brajković, kojoj je trebalo pružiti ljekarsku pomoć. Kasnije je nekoliko puta navraćao radi kontrole.

Odmah nakon bjekstva Olge Marasović iz Bolnice, naredjenjem Župske redarstvene oblasti Sarajevo, od 17.VII 1942. godine, formirano je u Koševskoj bolnici zatvoreničko odjeljenje.¹⁾ Bilo je smješteno na spratu u zgradi Zaraznog odjeljenja i nosilo je naziv »i-3«. U isto vrijeme, iznad Dječjeg odjeljenja bilo je smješteno Zatvoreničko odjeljenje za hirurške služebe. Na oba ova odjeljenja, koja su bila pod stalnom policijskom stražom, djelovali su i napredni zdravstveni radnici.

Na odjeljenju »i-3« bilo je oko 50 postelja kroz koje je prošao veliki broj pacijenata. Neki su ležali vrlo kratko i odvodili su ih noću u kamionima, na strijeljanje na Vrać, neki su puštani na tzv. slobodu, a neki su na ovom odjeljenju do ekala oslobođene zemlje. Među bolesnike neprijatelj je ubacivao svoje agente, što je, nesumnjivo, otežavalo stanje zatvorenika, a naročito je dovodilo u opasnost zdravstvene radnike koji su zatvorenicima pokušavali da pomognu. Od stalnog personala na ovom odjeljenju bio je jedan liječnik, nekoliko sestara i jedna medicinska sestra. Medicinska sestra Dika Zečevići svesrdno je pomagala bolesnicima i bila u stalnoj vezi sa liječnicima koji su saradivali sa NOP-om. Na odjeljenju su redovito obilazili svoje »bolesnike« dr Blagoje Kovačević, dr Nedo Zec, dr Bogdan Zimonjić, dr Asaf Šarac, dr Derviš Ramadanović i ja.

Negdje odmah poslije osnivanja Odjeljenja »i-3«, Gestapo je doveo u vrlo teško stanju zatvorenika Iliju Čuluma iz Drvara. Liječnik ili smo ga dr Bogdan Zimonjić i ja. Bio je veoma iznuren, a imao je i vrlo teške posljedice zbog nedostatka soli u organizmu. Liječnik se pokušavao oporavljati, ali je njemačka policija zahtijevala da se otpusti iz bolnice, odnosno vrati u zatvor. Dr Bogdan Zimonjić uspio je da ubijedi njemačke ljekare da je ovaj slučaj medicinski veoma interesantan, pa je Ilija ostao. Neposredno nakon oslobođenja u Bolnicu je došao Ilija u partizanskoj uniformi — u prvom mahu niko ga nije prepoznao — da posjeti ljekare koji su ga ličificirali.

Jednog rana, zvaao se Knežević, a imena se ne sjećamo, doveli su gestapovci vrlo izmučnog, sa teškim krvarenjem od povrede bubrega. Od ovog hrabrog omladinca nisu uspjeli dobiti nikakva priznanja, ali su smatrali da još nisu iscrpili sve da bi iznudili priznanje. Nekoliko puta su intervenisali kod ljekara da se nastavi intenzivno liječenje, kako bi se osposobio za daljnja »saslušavanja«. Dolazili su čak i kod ljekara da se interesuju za njegovo zdravlje. Bolesnik se nije oporavio i podlegao je.

U jesen 1943. godine, u naš stan je došao Valter sa Bahrom šamićem, našom školskom drugaricom, i rekao da je iz gestapovskog zatvora prebačen u Bolnicu jedan drug, koga je zvaao Matoš. Bez posebnog uvoda, predstavio se kao partijski rukovodilac u gradu i tražio da se što prije uspostavi kontakt sa

¹⁾ Župska redarstvena oblast Sarajevo, br 4171 od 17. VII 1942. godine.

ŽUPANSKA REDARSTVENA OBLAST U SARAJEVU

9

Broj: Taj. 4171/42.

Sarajevo, 17. aprila 1942.

UPRAVLE DRŽAVNE BOLNICE
NA RUKE UPRAVITELJA G. DR. STOJE

[Handwritten signature]

SARAJEVO.

Obzirom na jučerašnji događaj koji će imati teških pos
za sve više i više službenike koji su svojim nemarom i propustom d
neli bjezstvu opasne komunističke Olge Marasović iz odjeljenja za
molimo Vas, da u interesu javnog reda i sigurnosti najkasnije do
na 18. o. m. j. odredite jedno posebno odjeljenje za smještaj redarstva
i sudskih uhićenika preko kojeg će ovo redarstvo voditi strogi nad
kako bi se svakova slučajevi spriječili.

ZA DOB SREĆNI

[Handwritten signature]

UPRAVITELJ

ovim zatvorenikom. Na odjeljenje »i-3« otišao je dr Derviš Ramadanovi i ušao u sobu u kojoj je bio smješten ovaj bolesnik. Pratila ga je bolni arka u koju nije imao povjerenja. Pacijent je bio Esad engi . Pipaju i puls bolesniku, Derviš mu je tiho rekao: »Pozdravio te Vlado«. Esad mu je ispod pokriva a vrsto stegnuo ruku. Sutradan je ponovo izvršio pregled bolesnika. Tada mu je Esad spustio u ruku par e papira. Bio je to kraji ak novina na kojem je pisalo »Kako dalje da se držim?« Derviš je smatrao da ie vrlo važno da se odmah ova poruka preda Valteru. Našao ga je u stanu porodice Cvitkovi . itaju i poruku, Valter je tedno vrijeme razmišljao, a onda mu je rekao da bi bilo najbolje da Esad i dalje simulira oduzetost i nesposobnost govora. Valter je angažovao dr Nedu Zeca i dr Blagoja Kova evi a koji su svojim stru nim uputama pomagali zatvoreniku da simulira bolest. Blagoje Kova evi , Derviš i ja prenosili smo sve upute. Prilikom pregleda, a naro ito konzilijarnih pregleda, u kojima su u estvovali i njema ki ljekari, držanje Esadovo bilo je vrlo ubjedljivo i za nas koji smo znali njegovo pravo stanje. Da bi dokazao neosjetljivost nogu, Blagoje Kova evi pustio bi nogu sa visine od pola metra na željezni rub postelje. Esad bi neodre eno gledao u jednu ta ku sa izrazom psihi ki nesre ene osobe koja uopšte ne reaguje na bol. Policija je pokušavala provjeriti istinitost lije ni kih navoda. Ubacivali su u njegovu sobu ljude koji su imali zadatak da ga stalno prate, premještali ga iz jedne sobe u drugu. Jedna bolni arka, naklonjena ustašama, esto ga je maltretirala, prijetila mu i pratila svaki njegov pokret ne bi li našla elemenata simulacije. Tako je Esad ostao nekoliko mjeseci u bolnici a da nije progovorio ni jedne jedine rije i, osim u izuzetnim prilikama, i to više mimikom, sa ljudima u koje je imao povjerenja. Poslije dva-tri mjeseca takvog života, kada su Nijemci ocijenili da od njega ne mogu dobiti ništa, a zahvaljuju i i inicijativi Partije i pregovorima koji su vođeni da bi se izvršila zamjena, odnos njema ke policije se prema njenVu nešto izmijenio.

U isto vrijeme kada i Esad, u Bolnici je ležao i politi ki zatvorenik Aco Vinšbah. Aco je bio obaviješten o itavoj situaciji, uvijek spreman da pomogne Esadu, u svim teškim momentima, pomagao je i drugim bolesnicima, a iznad svega imao je veoma dobro držanje.

Po etkom 1944. godine dovedena je iz gestapovskog zatvora u Bolnicu Kamila Kulenovi , napredna omladinka iz Travnika. Bila je veoma iznurena. Derviš Ramadanovi bio je dežurni ljekar kada su ga pozvali na zatvoreni ko odjeljenje. Kamila je te ve eri bila u teškom psihi kom stanju, psovala ustaše i Paveli a, Gestapo i Hitlera, prijetila neprijateljima brzom pobjedom Partije. Me u zatvorenicima je vladalo veliko uzbu enje, jedni su pokušavali umiriti je u namjeri da je spasu posljedica, drugi su govorili da je treba što prije ukloniti jer bi se moglo pogoršati stanje u bolni kom zatvoru. Derviš je uspio, poslije dosta napora, umiriti bolesnicu. Poslije nekoliko dana uslijedila je intervencija Gestapoa. O cijelom slu aju upoznat je dr Blagoje Kova evi i kada je trebalo dokazivati njema kim ljekarima da se radi o bolesnici sa teškom tuberkulozom, ije je stanje beznadežno, imali smo spremne rentgenske snimke drugog pacijenta, koji je bio u takvom stadiju bolesti pa smo je uspjeli spasiti.

Krajem 1944. godine u Bolnicu je dovedena jedna mlada ranjena djevojka u kamionu sa njema kim ranjenim i mrtvim vojnicima. Pratioci ovog transporta nazivali su djevojku banditom kojeg treba odmah strijeljati. Bolesnica je smještena na »i-3«. Poslije dva dana, Derviš Ramadanovi je obaviješten da se radi o

partizanskoj bolnici, zvala se Dragica Gruba. Ranjena je negdje oko Busova e. Pravo je čudo da su je Nijemci ranjenu doveli u Bolnicu, a ona je bila tako uplašena i slaba da se mogao očekivati najteži ishod. Poslije nekoliko dana, pozvao ju je Derviš na rentgen radi pregleda i tom prilikom joj je rekao da se ne plaši, da je za nju već intervenisano, da drugovi znaju gdje se nalazi i dao joj je nešto novaca. Ova djevojka došla je oslobođena na zatvoreni kom odjeljenju

Važno je ista i da su i zatvorenici svojim držanjem pomogli zdravstvenim radnicima da bez težih posljedica obavljaju veoma ozbiljne zadatke. Često maltretirani i saslušavani, bolesnici nisu nikoga odali. Zajednički prisjeđanjima i preispitivanjem, na kažnjeni kom odjeljenju »i-3« liječnici su, pored dosad navedenih, i još mnogi ilegalci i zarobljeni partizani, od kojih se sjećamo ovih imena: Kemal Ali Mehaj, Salko Ajanovi, Amira Filipovi i njena majka Razija, Ahmed Mandžić, Meho Fetahagi, Stanimir Čurić, Stevo Belenzada, Emilija Kapri-Stijačić, Bakir Džinić, Karlo Dombaj, Alija Hodžić, Tomislav Bilandžić, Rebula, Vlasta i Zdravko Bukovac, Ivica Markulj, Jovo Žeraji, Mujo Jelašković, Rabija Hasanbegović, Ivica Mišković, Boba i Aco Blagojević, Muhamed Džudža, Branko Premužić, Enka Popović-Lerer sa djetetom, Borislav Poluga Boro, Emina Aliefendić Stana, Ana Božić, Enisa Kopić, Hasan Mehić, Nusret Prohić, Vahid Hajro, Jelena Davidović, Pero Samardžić, Dinka Vujić, Pero Kostadinović, Mehmed Pekuša, uhapšeni domobranski oficir, grupa sremskih partizana (Paja Milovanović, stari Simo i Pero), Talijan Dino, Kapoferi Luigi i (Caoferi Luigi) iz Milana, jedan Napolitanac, neki Mujo iz Ostrošca, Mato od Livna, Ana iz Krajine i još mnogi drugi njihova imena nismo mogli doznati.

Sretna je okolnost što je pri kraju 1942. godine za upravnika Bolnice, umjesto dr. Šeparevića, došao dr. Konstantin Stopa, koji je nastojao da uspostavi dobre odnose sa ljekarima i da, u granicama mogućnosti, pruži pomoć koja se od njega tražila. Neposrednu saradnju sa dr. Stopom održavao je dr. Nedo Zec. Pored ostalog, u stanu dr. Stope početkom 1944. godine slušale su se vijesti »Slobodne Jugoslavije«. Tako su dolaskom dr. Stope uslovi za rad bili mnogo olakšani. Iznenada se situacija pogoršava kada su ustaše dodijelile u bolnicu dr. Fabijanca, hirurga, koji je bio direktno vezan za Luburića. Njegovo djelovanje sastojalo se u tome da na svim odjeljenjima kontroliše sastav bolesnika, daju i primjedbe i prijetnje i silom ako na odjeljenju ima, za njega, sumnjivih, koji dugo leže, pregledaju i medicinsku dokumentaciju, a posebno se interesirao za sastav bolesnika po nacionalnoj pripadnosti. Prijetio je direktno ljekarima da ne smiju primati Srbe. Tako je jednom prilikom na Zaraznom odjeljenju strogo opomenuo ljekare, na šta je šef Odjeljenja, dr. Asaf Šarac, pored svih prijetnji, rekao: »Zarazne bolesti i uši ne biraju ljude« i time završio razgovor.

Dr. Fabijanac je prilikom pregleda provocirao bolesnike, pitao je da li u njihovom kraju vlada petokraka zvijezda ili četnaška kokarda. Bilo je slučajeva da je ustaška policija, po njegovom naređenju, hapsila i odvodila ljude iz bolesničkog kreveta. Nakon završetka rata, Fabijanac — kakve drskosti — došao je u Bolnicu po svoje stvari. Ljudi koji su ga poznavali i znali za sva njegova zlodjela, odmah su javili vlastima. Redovni sud ga je osudio na zasluženu kaznu.

Saradnik dr. Fabijanca bio je i neki Turkalj, službenik Bolnice. On je završio na isti način kao i Fabijanac.

U mjesecu martu 1945. godine Fabijanac je pokušao da dr Derviša Ramanovića mobilize u ustašku vojsku i pozvao ga u Hadžiće da organizira hirurgičku ekipu. O ovome je obaviješten Valter. Dogovoreno je da Derviš ode u Hadžiće ali da nade na ina da se brzo vrati. Po povratku u Sarajevo, sutradan, sa motivacijom da iz Vojne bolnice podigne opremu i sanitetski materijal, javio se Valteru, koji mu je rekao da podigne materijal i da se sa mnogom spremi za odlazak na slobodnu teritoriju.

Bili smo u posebno teškoj situaciji, jer je prilikom odlaska trebalo obezbijediti siguran smještaj za naše dijete, staro svega nekoliko mjeseci, i moju stariju sestru Hajriju Šerbić. Obratili smo se Ljerki Cvitković i ona je odmah pokušala da smjesti dijete i moju sestru kod svoje sestre Branke, udate za Antu Martinovića. Porodica Martinovića je odmah prihvatila ovaj prijedlog, upozoravajući i na nesigurnost s obzirom na njihov ilegalni rad za NOP. Obratili smo se Fadili Arnautović, našoj drugarici sa studija, za koju smo znali da sarađuje u NOP-u. Ona i njeni roditelji su bez razmišljanja prihvatili dijete u svoju kuću. O ovome smo odmah obavijestili Remziju Kresu, koji je bio veza između partijske organizacije i porodice Arnautovića. Oko smještaja su nam pomogli Azra Grebo i Jakub Laević. Istoga dana otišli smo na zakazano mjesto radi prebacivanja. Međutim, došao je Safet Džinović i rekao nam da se toga dana ne možemo prebaciti, a vojne vlasti iz Hadžića tražile su da se Derviš odmah vrati u jedinicu. Uspjeli smo, ipak, da te noć i ostanemo u Sarajevu, a sutradan, u 4 sata poslijepodne došao je na dogovoreno mjesto, automobilom, u domobranskoj uniformi, Mirko Šojić, partizanski kurir, pa smo se Safa Džinović, Derviš i ja, sa dosta sanitetskog materijala, prebacili do sela Osijek, a odatle na slobodnu teritoriju, preko Fojnice i Gornjeg Vakufa, u Jajce. Tu smo se javili Hasanu Brkiću sa karakteristikama koje smo nosili od MK KPJ. Ja sam ostala u Jajcu kao ljekar, a Derviš je upućen u Livno, gdje je kao hirurg radio u bolnici Osmog korpusa NOVJ, sve do mjeseca juna 1945. godine.

Zdravstvenom službom u Gradskom fizikatu rukovodili su dr Asim Musakadić i dr Ekrem Idrizbegović, saradnici NOP-a. Godine 1942. izbili su masovna epidemija trbušnog i pjegavog tifusa (preko 3000 slučajeva) i veliki broj oboljelih od dizenterije. Stanje je zahtijevalo da se što hitnije poveća broj stručnih kadrova. Orijentacija dr Musakadića i dr Idrizbegovića bila je da se, u prvom redu, zaposle ljekari koji su bili ugroženi. Tako su zaposleni na suzbijanju epidemije dr Katica Radulaški sa svojom kolegom, dr Isak Samokovlija, dr Mustafa Vranić, dr Alija Tomić, dr Alfred Nik, a od pomoći zdravnika radnika zaposlen je Vehbija Vuk, dezinfektor.

Prema sugestiji dr Ekrema Idrizbegovića, dr Nik je bio zatvoren u Gestapu, odakle je intervencijom Fizikata pušten na rad za suzbijanje epidemije. Kasnije je uspio da se sa porodicom prebaci u partizane. Dr Alija Tomić je došao iz Rogatice, kao veoma poznati u esniku NOP-a. U početku je bio smješten na Hirurško odjeljenje Bolnice u Koševu, a kasnije namješten u Fizikat, jer je njegov vraćanje u Rogaticu bilo opasno. Dr Alija Tomić se u novoj sredini odmah aktivirao na prikupljanju sanitetskog materijala i, uz znanje dr Musakadića, prebacivao je i veće količine tog materijala na slobodnu teritoriju. Vehbija Vuk, aktivni u esniku NOP-a, pored drugih zadataka, učestvovao je i u prenošenju oružja iz Vojnotehničkog zavoda sanitetskim kolima, u čemu su mu pomagali šoferi Salko Halaević i Nikola Kozak.

Upravnik Bolnice za TBC u Pofali ima je u toku rata bio dr Jozo Sunarić. Prema kazivanju dr Idrizbegovića, dr Sunarić je pružao svesrdnu pomoć kako

tuberkuloznim bolesnicima, tako i onima kojima je smještaj u bolnici bio potreban da bi se sklonili od progona policije. Intervencijom dr Musakadića, dr Sunarić je primio na rad u bolnicu dr Davida Pintu i dr Marija Romana koji su svakoga otklonili od ekvivalenta hapšenja i progona. Dr Pinto je kasnije otišao u Tuzlu, odakle se prebacio u partizane, a dr Romano je prebacio se u NOVJ, preko Fojnice.

Znalo se među ljekarima da je smještaj bolesnika, naročito Jevreja i Srba, lakši u ovoj bolnici jer se vjerovalo da tu leže teški tuberkulozni bolesnici pa su oni i neizlječivi. Stoga su nadzor i kontrola ustaške policije bili manji. U ovu bolnicu je, uz pomoć sekretara MK KPJ Džemala Bijedića, bio privremeno smješten, u decembru 1942. godine, kao tifusar, član MK SKOJ-a Mehmed Džinić.

Poslije bombardovanja Beograda, u Bolnicu u Kasindolu, 7. i 8. aprila 1941. i kasnije dolazi veliki broj izbjeglica iz Beograda, uglavnom porodice visokih funkcionera Kraljevine Jugoslavije. Nakon nekoliko dana ulazi okupatorska vojska u Kasindol. Uprava Bolnice dobija naredbu da se u roku od dvadeset i četiri sata isprazne svi bolesnički paviljoni. Upravnik Uroš Banjanin poziva osoblje i ljekare na dogovor kako da se izvrši ovo naredbu. Situacija je bila vrlo teška jer su njemački vojnici oduzeli sva sanitetska i druga vozila i naše molbe da se zadrži bar jedna sanitetska kola za prevoz bolesnika, grubo su odbijene, tako da je za prebacivanje bolesnika do Sarajeva ostalo samo nekoliko nosila. U toj naizgled bezizlaznoj situaciji istupaju službenici uprave Bogoslav Jurman i jedan Crnogorac, koga smo zvali Braco, sa prijedlogom da se za prenošenje bolesnika angažuju svi ljudi Bolnice, sanitetsko osoblje, službenici i lakši bolesnici, da se obezbijede suha hrana i smještaj najtežih bolesnika u bolnice u Sarajevu, a ostalima da se omogući odlazak kućama. Hranu je bilo teško nabaviti. Nijemci su odmah po dolasku zapeli magacine hrane, ali su Jurman i Braco uspjeli, uz pomoć ekonomskog, da pored njemačke straže iznesu hranu, kroz sporedni ulaz. Vreće sa hranom sakrili su u svoju ljekarsku sobu i u toku noći podijelili hranu bolesnicima. U Sarajevo smo krenuli sutradan. Na putu preko Vraćina, dugom oko 16 kilometara, osoblje Bolnice i lakši bolesnici nosili su teže bolesnike. Bolesnici su krvarili i ljekari su, pod najtežim okolnostima, pružali pomoć. Najteži bolesnici su smješteni u Bolnicu u Pofalićima, a ostali su se snalazili kako je ko znao i umio.

Bogoslav Jurman javio mi se sredinom 1941. godine, sa molbom da pomognem njegovoj sestri. Kasnije o njemu nisam čula, i tek poslije oslobođenja doznala sam da je bio predratni komunist i da je ubijen u Lepoglavi.

Narodna pomoć — pribavljanje sanitetskog materijala i lijekova

Već prve ratne godine kada su se počele voditi prve ustaničke borbe oko Sarajeva, nametnula se prijeka potreba za dostavljanjem sanitetskog i drugog materijala, kao i lijekova u naše partizanske jedinice. Kao što je i sve druge akcije pokretala KPJ, tako su i dugoročne akcije Narodne pomoći bile organizovane na njenu inicijativu. Razrađena je i stalna sistem prikupljanja Narodne pomoći i organizovana mreža ljudi koji su se bavili na tome zadatku raditi.

U Sarajevu je djelovao Mjesni odbor Narodne pomoći, a po kvartovima kvartovski odbori, odnosno aktivisti, kojima su rukovodili članovi KPJ i SKOJ-a. Ta aktivnost postala je oblik najmasovnijeg i najšireg okupljanja građana Sarajeva, antifašista, simpatizera NOP-a, ljudi, žena, omladine, pa čak i djece. Ovi brojni odbori i aktivisti po cijelom Sarajevu, odigrali su veliku ulogu u sveopćoj aktivnosti NOP-a.

U okviru te aktivnosti, pristupilo se, na prvom mjestu, snabdijevanju naših partizanskih jedinica sanitetskim materijalom, lijekovima, injekcijama, raznim instrumentima i drugim vidovima pomoći. Razvijene su postojeće i uspostavljane seveze sa ljekarima, apotekarima i svim onim zdravstvenim i drugim radnicima koji su na bilo koji način mogli doći do takvog materijala, jer se ovaj kritični i dragocjeni materijal mogao naći samo u zdravstvenim ustanovama. Okupacione i ustaške vlasti zavele su najstrožu kontrolu korištenja ovog materijala, koji se morao redovno evidentirati i utrošak pravdati, što su kontrolisali kako šefovi institucija tako i policija.⁷⁾ Ovdje ubrajamo i onaj veliki broj rodoljuba koji nisu bili zdravstveni radnici, ali su taj materijal iznosili, odnosili, pohranjivali i skrivali po svojim kućama, radnjama, magazama i sabiralištima, odakle su ga naši kuriri odnosili partizanskim bolnicama i jedinicama. Svi vidovi pomoći, novčane i materijalne, pa i one nazovimo male, bili su veoma veliki i značajni. Bili su ne samo izraz antifašizma i pripadništva NOP-u već i spremnosti da se za te ciljeve žrtvuje, a ulog za to nije bio mali, bio je ono najvrednije — život. Jer, svaka pa i najmanja saradnja sa NOP-om mogla je da dovede do hapšenja, teških mučenja, odvođenja na stratište Vraća ili koncentracione logore, do smrti.⁸⁾ Do sanitetskog materijala se dolazilo na različite načine. Nekada uz znanje i saradnju onih koji su tim materijalima i lijekovima raspolagali i rukovali, drugi puta uz pretno »pravljenje« da se ne vidi i ne zna za kakve se svrhe uzima. Tamo, pak, i onda kada se na saradnju nije moglo računati, do njega se dolazilo lažnim potvrdama, prevarama, pa i krađama.

Gotovo da nije bilo zdravstvenih ustanova, od bolnica, onih civilnih i vojnih, apoteka, ambulanti i dispanzera, iz kojih ili preko kojih nije vršeno snabdijevanje partizanskih jedinica i bolnica. Riječ je čak o kompletnim opremama za rad hirurških ekipa, pa sve do popunjavanja jedinica sa ljekarima i drugim zdravstvenim radnicima. To snabdijevanje u toku cijelog rata odvijalo se, izuzev manjih prekida, redovno, ali i na posebne zahtjeve štabova NOVJ, uključujući i Vrhovni štab NOP i DVJ, shodno trenutnim potrebama za određene vrstama lijekova (epidemija pjegavog i trbušnog tifusa; na primjer, potrebe bolnice u oslobođenoj Foči za spasavanje i zbrinjavanje promrzlih boraca Prve proleterske NOU brigade nakon igmanskog marša, antitetanusni serum, pa do masti protiv šuge).⁹⁾

Znatno veći broj apoteka u gradu bio je u privatnom vlasništvu, a nekima od njih bili su vlasnici Jevreji (Elazar, Levi, Finci i drugi). Nakon njihovog progona, ove apoteke su preuzele nametnute ustaške vlasti i u njima postavile za »ravnatelje« svoje »povjerenike«. Ubrzo je izdato posebno naređenje, kojim se zabranjuje izdavanje i prodaja lijekova i sanitetskog materijala bez odobrenja i doznanaka ustaškog povjereništva za Bosnu i Hercegovinu. Slično je bilo i u bolnicama gdje je uspostavljena rigorozna kontrola izdavanja i trošenja materijala i lijekova. Međutim, u najvećem broju apoteka, NOP je imao oslonac u nekim aktivistima i simpatizerima pokreta. To posebno važi za apoteku na Bjelavama (vlasništvo mr Muhameda Džudže), koja je, iako pod prismotrom, od početka ustanka bila stalni izvor za snabdijevanje svakovrsnim materijalom i značajan punkt NOP-a u uspostavljanju i održavanju veza partijske organizacije Sarajeva sa drugim gradovima i partizanskim jedinicama. Džudža je, kao veoma obrazovan

⁷⁾ Sarajevski novi list, br. 104, 10. septembar 1941. godine.

⁸⁾ Proglas Redarstva oružanih snaga — Ispostava Sarajevo, od 6. III 1945. godine.

⁹⁾ Arhiv CK KPJ, 1942/103, 137.

Zavojni materijal samo preko Ustaškog povjereništva

Sarajevo, 9. rujna.

Ustaško povjereništvo za Bosnu i Hercegovinu izdalo je jutros slijedeće saopćenje:

Zabranjuje se do daljnjega svaka prodaja zavojnog materijala te inih potreština, potrebnih za pružanje prve pomoći, bez odobrenja ustaškog povjereništva za Bosnu i Hercegovinu.

Sve osobe, kojima takav materijal bude potreban, trebaju se obratiti ustaškom povjereništvu za doznaku, pa bile to liječničke ili bolničke narudžbe.

Prijave potraživanja

Nare enje Ustaškog povjerenstva za BIH o zabrani prodaje lijekova i sanitetskog materijala (Sarajevski novi list, br. 104, od 10. septembra 1941)

marksistički intelektualac i član KPJ, još u ustaničkim danima djelovao na specijalnim zadacima NOP-a. Policijskom provalom, krajem 1942. godine, uhapšen je i Muhamed Džudža. Nakon torture i mučenja izveden je pred ustaški pokretni prijevremeni sud i transportovan u koncentracijski logor Staru Gradišku, a odatle u kaznionu Lepoglavu. Kao zatočnik nastavlja ilegalnu borbu. Po etkom 1945. godine, prilikom transportovanja iz Lepoglave prema Jasenovcu, ustaše su ga ubile. U apoteci, vlasništvo mr Ronjevića, na Obali kod Careve uprije je radila mr Šadija Umišić. Zahvaljujući njoj, i ova apoteka je, takode, tokom cijelog rata bila izvor redovnog snabdijevanja NOP-a, partizanskih jedinica i bolnica. U radu joj je pomagala laborantica u istoj apoteci, Zaga Ostojić-Todorović. Pošiljke su obično spremale prilikom noćnih dežura, a za iznošenje materijala su najpodesnije bile žene koje su nosile žarove. Materijal su najčešće iznosili Munira Karahasanović, Marica Himerlajh, Feriha Kulenović, Safija Bostandžić, Ediba Teftedarević, a vrlo često i njena dvanaestogodišnja sestra Oula, kao i frizer Luka i drugi. U toj apoteci održavali su se i partijski sastanci koje su sazivali Osman Kapetanović, Agan Bostandžić, a kasnije i Safa Džinović, kao i sastanci aktivista Narodne pomoći. Jedno vrijeme ova apoteka je služila kao skladište oružja, municije i propagandnog materijala, kao i kurirski punkt. Tu su dolazili kuriri Konjičkog, Ramskog i Visokofojnog NOP odreda sa listama potreba za svoje jedinice.

Godine 1941. u borbama na Romaniji, Nijemci su od partizanskih jedinica zaplijenili nešto sanitetskog materijala. Tadanji upravnik Vojne bolnice dr Ešref Softić vršio je pregled tog zaplijenjenog materijala i na njemu vidio etikete apoteke Ronjević, kao i Vojne bolnice Sarajeva. Pretpostavljao je da su taj materijal poslali mr Bakir Džinić i mr Šadija Umišić, pa ih je upozorio na opasnost i veći opreznost, a kompromitujući i materijal uništio. Zbog takvog svoga rada Šadija je nekoliko puta hapšena i mučena. Ostala je dosljedna i stalno aktivna i izašla je na slobodnu teritoriju. Bakir Džinić je izveden pred ustaški pokretni prijevremeni sud i upućen u koncentracijski logor.

Poslije pete neprijateljske ofanzive, došao je kurir kojeg je sa oslobođene teritorije uputila Rabija Ljubunčić i potražio lijekove i injekcije za drugove bolesne i ranjene u petoj ofanzivi. Nakon provjere, dobio je sve što je tražio.

Iz apoteke ranijeg Okružnog ureda za osiguranje radnika koja je bila zatvorenog tipa, lijekovi su se izdavali samo na recepte dotičnog ureda. Potrebni materijal se dobivao preko Jelene Vitas, Mice Prpić, Strahinje Tošović, mr Hamdije Filipović i laboranta Stanka Knežević. Mr Filipović obezbjeđivao je recepte i pokriće za izuzete lijekove od dr Sinana Mušanović i dr Ante Šimunović. Iz apoteke »Levi« na Bašaršiji, do materijala se dolazilo preko Bukice Kajon i magacina Hilme Karahasanović, a kasnije Zlate Kapetanović. Prije nego je apoteka dobila ustaškog povjerenika, Hilmo se obratio Hajrudinu Karahasanović u Kikindži i obavijestio ga da će sutradan u apoteci biti postavljen povjerenik. Pošto je imao ključeve od magacina, pitao je Kiku da li bi se materijal mogao negdje skloniti i poslati u »šumu«, jer će ga »oni tamo« sigurno trebati. Iste večeri su obojica prebacili gotovo sav materijal iz magacina u magazu Hajrudinovog oca »Foto-Karahasanović«, u dvorištu hotela »Gazi-Husrevbeg«. Tako je ta magaza otada postala jedno od stalnih skladišta materijala Narodne pomoći. U prvo vrijeme materijal iz magaze odnosio je kurir PK KPJ za BiH Mustafa Dodaždžija, a kasnije i drugi kuriri. U toj 1941. godini Luka Kurilić je preko farmaceuta Pere Petrovića iz apoteke mr Muftića kupovao tetanus-serum, zavojni mate-

rijal, tinkxuru joda i drugo. Koo njega su se snabdijevali i drugovi dr Derviš Ramadanovi , mr Mišo Besarovi i mr Bogdan Cviji .

U apoteci »Kod Orla« u blizini Principovog mosta (vlasnik mr Josip Petri- ni) radila je na praksi student medicine Nesiha Mehmedbaši , koja je izdavala li- jekove i sanitetski materijal za potrebe NOP-a. Ona je koncem 1944. godine uhapšena, mu ena, odvedena u koncentracioni logor i ubijena. Tu je, tako e, radio i mr Ragib Halilbaši , koji je u nekoliko navrata predao dr Dervišu Rama- danovi u velike koli ine lijekova za NOP. Finansijska sredstva za to dr Derviš Ramadanovi je dobijao od Safe Džinovi a, kojem je taj materijal i predao.

Materijal se dobijao i iz drugih zdravstvenih ustanova. U Vojnotehni kom zavodu je radio kemi ar Ante Bakoti . On je, uz pomo šoferu, iznosio velike koli ine, ak kantama, tinkture joda i raznih masti za svrab, uši i sli no. Sve je to prenošeno u ku u Marije Himerlajh. Ante je uhapšen 1942. godine, a 22. aprila 1945. godine je juna ki poginuo, kao jedan od organizatora proboja zato eni- ka iz logora Jasenovac. Kao izvor snabdijevanja služile su i ambulante, pa i pri- vatne ordinacije. Me u njima se moraju naglasiti ambulante u kojima su radile dr Divna Petkovi , dr Mara Mazi , bolni arka Ljeposava Kova evi , ordinacija dr Zimonji a i druge. Iz ambulante Gradskog fizikata i uz direktnu pomo dr Ek- rema Idrizbegovi a, dobijale su se bjanko potvrde o vakcinisanju, potrebne za putovanje van grada.

Pored apoteka, naši glavni snabdjeva i bile su bolnice. Ve po etkom av- gusta i septembra 1941. godine, prioritetni zadatak aktivista u Bolnici Koševo bio je pribavljanje sanitetskog materijala. Svi aktivisti i simpatizeri NOP-a, koji su imali bilo kakve veze sa tim materijalom, imali su obavezu da izuzmu što je više mogu e takvog materijala, ali i da to izuze e opravdaju kako se nestanak ne bi primijetio. Ovi materijali su pohranjivani u dva magacina Bolnice. Jedan je bio unutar kruga, u centralnoj praonici rublja iji je šef bio aktivista NOP-a Lju- bomir Stojkovi . On ga je primao, prikrivao i izdavao aktivistima. Drugi magacin se nalazio u stanu aktivistkinje NOP-a, Stane Kova evi na Višnjiku, u Himzari- noj ulici.

U upravi bolnice, njenim odjeljenjima i apoteci bilo je organizovanih akti- vista sa kojima se moglo ra unati u svakom pogledu. Na Zaraznom odjeljenju, gdje su radili Ivo Pehovac i dr Asaf Šarac, obojica izraziti humanisti, pružana je svakovrsna pomo . Na tom odjeljenju radila sam i ja i uspijevala da pribavljam lijekove i sanitetski materijal. Najneposredniji saradnici u tom poslu bili su mi dr Sara Pinto i dr Zdenka Humar. Jednom prilikom, kada je postavljen zadatak da se nabavi velika koli ina dezinfekcionog materijala, šprica i seruma, obratila sam se otvoreno dr Asafu Šarcu rekavši mu zašto i kome je taj materijal potre- ban. Bez razmišljanja uslijedio je njegov odgovor: »Klju je tamo, a ja kolegice ne znam ništa šta vi radite«. Ovo je bilo dovoljno da se zadatak nesmetano iz- vrši.

Prili na koli ina ovog materijala je iz Bolnice iznesena i predata Ljerki Cvitkovi , kod koje se nalazilo jedno od skladišta Narodne pomo i. I na Hirur- škom odjeljenju uslovi za nabavku materijala su bili dosta povoljni, zahvaljuju i okolnosti da je na tom odjeljenju bio dr Blagoje Kova evi . On je omogu avao da se u svakoj mogu oj prilici iznese nešto od toga. Taj posao na ovom odjelje- nju obavljali su, uglavnom, dr Derviš Ramadanovi i bolni ari or e Miri i An- drija Mu ibabi . Lijekovi su vezom prebacivani do stanova Ljerke Cvitkovi i Ali- je Požegije, koji je i ina e po liniji NOP-a održavao vezu sa Bolnicom. Narodnu pomo su davali simpatizeri i aktivisti u Bolnici Koševo svakog mjeseca, kao

»procenat« od svoje plate, što je činilo značajna sredstva. Pomoć je prikupljana intenzivnije od jula i avgusta 1941. godine, a sav novac je Zaim Topić, službenik Bolnice, predavao partijskom funkcioneru ing. Strahinji Šimšiću u Plavom.

Po etkom 1942. godine Strahinja Šimšić tražio je od Zaima Topića da, preko svih veza u Bolnici, sakupi što veći količinu lijekova, sanitetskog materijala i svega što je potrebno da bi se opremila jedna nova partizanska bolnica u istočnoj Bosni. Kasnije se saznalo da se radilo o partizanskoj bolnici u Foči i nastradalim i promrzlim borcima igmanskog marša. Marta 1945. godine, sticajem okolnosti, kao da se ponovio isti slučaj. Derviš Ramadanović je sa Hirurškog odjeljenja Vojne bolnice podigao cjelokupnu opremu za rad hirurške ekipe koja je trebalo da radi u sklopu neprijateljske vojske u Hadžiima. Tog mjeseca, po direktivi MK KPJ, Sata Džinović, Derviš i ja, trebalo je da se prebacimo na slobodnu teritoriju. U dogovoru sa Valterom, ponijeli smo pomenutu opremu i predali je bolnici NOVJ u Livnu, gdje je Derviš dodijeljen na rad. Među aktivistima i simpatizerima NOP-a koji su saradivali sa Dervišom bili su bolničari i službenici Bolnice, Miroslav Štromar, Milenko Gojković, Goran Mirić, Goran Zirojević i drugi. Goran Mirić navodi kao bazu za sakupljanje sanitetskog materijala kuću Alije Požegije i Stane Kovačević u Himzarinoj ulici. Među ostale zdravstvene radnike te Bolnice i drugih zdravstvenih ustanova na koje se odmah u početku moglo računati spadaju: dr Nedo Zec, dr Bogdan Zimonjić, dr Sveto Teofanović, dr Zdenko Horvat, dr Vera Teofanović, dr Sara Pinto, dr Leon Pinto, dr Mošo Alkalaj, dr Muhamed Iblizović, dr Ešref Softić, dr Jelka Knežević, dr Jelena Nikolić, dr Jovo Bokonjić, dr Alija Tomić, dr Sinan Mušanović, dr Ljubomir Todorović, dr Ibro Brkić i drugi.

Zahvaljujući dr Ešrefu Softiću, upravniku Vojne bolnice, kao i još nekim aktivistima NOP-a — ljekarima i apotekarima ove bolnice i nekih drugih vojno-zdravstvenih ustanova, dr Arturu Horvatu, dr Mustafi Vraniću, dr Ivi Bakranu, mr Hamdiji Filipoviću, mr Bakiru Džiniću, dr Branku Oberhoferu, dr Josipu Senčeviću, dr Mustafi Hajdareviću, dr Finku i još nekima, takode je nabavljena i iznošena znatna količina materijala, pojedinci oslobođeni od obaveze služenja vojnog roka u domobranstvu uz potvrde sa lažnim dijagnozama i izmišljenim operativnim zahvatima. Uz njihovu pomoć pobjegao je sa »operacionog stola« Zvonko Grbac i organizovano prebacivanje u NOVJ petnaest zarobljenih crvenoarmejaca koji su radili u skladištu Vojne bolnice i na Alipašinom Mostu. Prilikom povlačenja neprijateljskih formacija iz Sarajeva, prijetila je opasnost da Nijemci i ustaše iznesu sav sanitetski materijal, lijekove i instrumente ili da ih unište. Upravnik bolnice dr Softić zadužio je mr Hamdiju Filipovića i dr Mustafu Vranića da sa grupom povjerljivih vojnika, pripadnika NOP-a, što više materijala sklone. Sklonili su ga u podrum bifea Stjepana Matića i Stipe na Marindvoru. I apoteka Vojne bolnice dala je znatan doprinos. Do kraja 1942. godine u njoj je radio mr Bakir Džinić, a poslije mr Hamdija Filipović. Iz te apoteke materijal su iznosili ing. Fuad Midžić, dr Nedim Filipović, dr Mustafa Vranić (ljekar vojnog logora) i Mustafa Šehović, student medicine. Pravedanje za izuzete lijekove vršile su sestre Marija i Jelena. Prilikom oslobođenja Sarajeva, radeći na važnim zadacima NOP-a, Fuad Midžić je, pored ostalog, sa udarnom grupom naoružanih vojnika spasio apoteku i Voinu bolnicu od pljačke i pustošenja.

esto je dolazilo i do kritičnih situacija u pogledu snabdijevanja lijekovima i sanitetskim materijalom naših partizanskih jedinica i bolnica. Tako je 1942. godine lično drug Tito, u jednom pismu Vrhovnog štaba upućenom sekretaru Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, tražio što hitniju nabavku određenih lijeko-

va.^{o)} Pošto se u to vrijeme neki od tih lijekova nisu mogli naći ni u jednoj od »naših« apoteka, apotekari i ljekari, aktivisti i partijski radnici, snašli su se kako su znali. Mr Šadija umiši je ponekad u apoteci »Elazar« zamjenjivala svoju kolegicu po struci, inače veliku ustaškinju, sestru poznatih ustaša braće Zubi — Ankicu Zubi. Jednom prilikom Šadija je izdala veliku količinu tetanus-seruma na falsifikovano trebovanje koje je donio Nihad Kulenović. Tada je upućena i Feriha Bostandžić u Zagreb da preko naše veze donese lijekove. Dr Muhamed Iblizović nabavio je antitetanus injekcije iz apoteke Mehmeda Zlatara u Visokom. Mr Mišo Besarović, koji je radio u apoteci svoga oca, tako je nabavio izvjesnu količinu tih lijekova. Ovi lijekovi su nabavljani i drugim kanalima i vezama i slati našim štabovima. Adalbert Nigl išao je nekoliko puta u Zagreb po lijekove. Prvi put 1941. godine, kada je donio inzulin i prvo cjepivo protiv pjegavca proizvedeno kod nas, kao i znatnu količinu antitetanus seruma. Cjepivo protiv pjegavca bilo je upravo proizvedeno, a proba njegove efikasnosti izvršena je tom prilikom na klinici u Draškovićevoj ulici u Zagrebu, gdje je kao kunić poslužio sam Adalbert. Tako su partizani dobili prvo domaće cjepivo i to prije nego neprijateljska strana koja ga je i poručila. Nigl je i drugi put, 1942. godine, donio iz Zagreba veću količinu antitetanus seruma.

Prenosivost materijala od bolnica, apoteka, ambulanti i drugih zdravstvenih ustanova, pored zdravstvenih radnika, OĐavljali su većim dijelom aktivisti Narodne pomoći. Prebacivanje materijala na slobodnu teritoriju vršili su hrabri i požrtvovalni kuriri. Na izvršavanju tih zadataka pohapšen je, mučen i ubijen znatan broj kurira i drugih aktivista NOP-a.

Širom Sarajeva, po svim kvartovima, bila su smještena sabirališta i spremišta materijala. Do sabirališta se materijal prenosio u većim i manjim količinama, u torbama, paketima, ruksacima, na konjima pod samarom, u dječijim kolicima, u zavežljajima žena preobučeni u žene i na druge načine, u predjelu Ploča. Vratnika i Kovačevića sabiralište se nalazilo u Osnovnoj školi u Saburinoj ulici, čiji direktor je bio Hasan Ljubunović. Skladišta su bila i na Kovačevićima porodica Karahasanović, Lazić, u kući Živka Sole Brke, kod Nusreta i Behije Brklje, te braće Šefkića na Vratniku. Na Bistriku spremišta materijala su se nalazila u kućama Salke Kapetanovića, Salke Hrnjićevića, Junuza i Ibri Kamenice, pa u Zagrebu koj ulici u stanu Janje Vlašić u kući i Voje Milidraga. U Novom Sarajevu, sabiralište je bilo u stanu Emine Aliefendi Stane u Ulici Vojvode Putnika, u Brodskoj ulici kod Marice Himerlajh. Na Mejtašu i Bjelavama, u jednoj šupi u dvorištu porodice Dorić, Šefika Šede i njegove majke, u stanu Mehmeda Sadovića, Ferde Lešnika, Nikole Georgijevića, na Logavini, u stanovima Bahrećkić, Šukrije Maslić, Muhameda Šabanovića itd, itd.

Imaju u vidu navod Olge Marasović: »Lijekovi i sanitetski materijal bili su od neprocjenjive važnosti za partizanske jedinice. Sve su one u sarajevskom regionu, gotovo isključivo bile upućene na Sarajevo kada se radilo o nabavci najpotrebnijih lijekova...«^{o)}, bit će razumljiva jetka primjedba prisutnog njemačkog generala, ljekara, da sarajevska bolnica troši više lijekova i sanitetskog materijala nego tri puta veću, glavna bolnica u Berlinu, uz gestapovski dodatak da se zna kome taj materijal ide.

^{o)} Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/124.

ⁿ⁾ Olga Marasović: NOP u gradu u prvoj godini ustanka, Sarajevo u revoluciji, tom drugi, str. 496.

U svim zdravstvenim ustanovama Sarajeva, od one najmanje — ambulante i ljekarnice — do najveće, Glavne državne bolnice, odvijala se gotovo neprekidna živa politička aktivnost i pripadnici NOP-a izvršavali su disciplinovano sve, pa i najopasnije zadatke. U toj aktivnosti dolazilo je, i pored najvećeg opreza i konspiracije, neminovno, do prokazivanja ne malog dijela naših aktivista od proustaški nastrojenih pojedinaca i razgranate neprijateljske špijunaže, tako da su neki aktivisti hapšeni i mučeni u ustaškim i gestapovskim zatvorima. Izvjestan broj njih je pušten iz zatvora zahvaljujući najčešće intervencijama uglednih pojedinaca, posrednih ili neposrednih veza NOP-a. Najveći broj je otpremljen u konoclogore i tamo ubijen ili strijeljan na Vracama, a samo je mali broj preživio strahote Jasenovca i drugih logora smrti. Među brojnim zatočenicima, pali su i staknuti borci mr. prof. Muhamed Džudža, dr. Leon Perić, dr. Salamon Kunortić, dr. Arnold Sternberg i drugi.

Od ukupnog broja žrtava nacifašističke strahovlade za vrijeme okupacije (iz Sarajeva je pogubljeno na raznim stratištima i u koncentracionim logorima i poginulo preko 9000 lica), bilo je i nekoliko desetina zdravstvenih radnika; poimenice nije utvrđen niti jedan broj. Svi ubijeni zdravstveni radnici bili su, gotovo po pravilu, aktivisti NOP-a.

Danas je teško shvatiti pa i zamisliti kakvim su sve svirepim represalijama bili izloženi aktivisti NOP-a i drugi patrioti — antifašisti u zdravstvenim ustanovama grada, prilikom prokazivanja i njihovog pada u neprijateljske ruke. Gotovo svakog uhapšenog su ne samo mučili ili do besvijesti, danima i noćima, već su nerijetko hapsili i njihove porodice ako se ne bi pravovremeno skrile. Najmasovnije hapšenje zdravstvenih radnika — aktivista NOP-a — bilo je drugom polovinom jula 1942. godine, kada je 16. jula iz Glavne državne bolnice pobjegla i ilegalno izvedena iz grada, uhapšena Olga Marasović, sekretar MK KPJ Sarajeva. Tada je UNS-a po prijavi svoga špijuna u toj bolnici, Jozu Putića, bolničara, uhapsila grupu izmeću 32 i 35 aktivista (kandidata i članova KPJ i skojevaca), simpatizera i drugih antifašista, po profesiji bolničara, ljekara i službenika uprave Bolnice: dr. Nedu Zeca, Zaima Topića, profesor Zirojevića Doruču, Maksima Zirojevića Doruču, Javorca, Marka Ergarca, Jozu Putića, Aliju Skopljaka, Mehu i Husu Hamića, Nikolu Aleksića, Zlatu Brajić, Fanicu Ažman i druge.¹²⁾ Gotovo su svi bili teško maltretirani i mučeni u zatvoru, bar jedanput, a neki i više puta. Naravno, to su se bili okomili na Zaima Topića, jer je bio prijavljen kao sekretar »komunističke ćelije«, što je bilo samo djelimično tačno. Naime, Topić je zaista bio jedan od rukovodilaca NOP-a u Bolnici, od oktobra 1941. do sredine 1942. godine, ali nije bio sekretar partijske ćelije, jer tada nije bila formirana u Bolnici. Djelovao je, u organizacionom smislu, partijski aktivni komunist, kandidat i drugih pripadnika NOP-a. Nakon otprilike petnaestodnevne torture u zatvoru, ogorčeni što nisu od uhapšenih ništa »iscijedili«, ustaše su ih sve, zajedno sa članom MK KPJ Strahinjom Šimšićem Kikom (koji je ranije bio uhapšen), otpremili u zakovanim vagonima u koncentracione logore Jasenovac (većinu) i Staru Gradišku, gdje je od te velike grupe preživjelo samo petero: dr. Nedo Zec, Fanica Ažman, Jozu Putić, Meho Hamić i Zaim Topić.

Nakon toga hapšenja, znatno je pojačana tajnost, odnosno konspiracija ilegalnog rada; nisu uočene veće greške i zato su, i pored nastavljene aktiv-

¹²⁾ Dopis Glavne državne bolnice Sarajeva, br. T. 272/42 od 13. VIII 1942. godine, Ministarstvu zdravstva u Zagrebu, fond gradske Istorijskog arhiva Sarajeva.

nosti boraca NOP-a, u zdravstvu sa dr Dervišem Ramadanovi em i drugima, i uprkos velikoj i poja anoj gestapovsko-ustaškoj mreži doušnika u »krugu« Glavne sarajevske bolnice, do kraja rata uhapšena, koliko se zna, samo još dvojica aktivista NOP-a u toj ustanovi: Miroslav Štromar Ivan, tehni ar i hamdija Gigovi , kantiner.

Od samog početka ustanka, pa sve do smrti, početkom 1945. godine, Štromar je bio neustrašivi aktivista koji je, najčešće u uniformi domobranskog vojnika obavljao najteže zadatke NOP-a. Po narodnosti je bio Austrijanac, zapravo po roditeljima, inače se osjećao Jugoslavenom, rođenim u Sarajevu. Kada ga je prokazao neki špijun, uhapsile su ga ustaše i poslale, kao tobože folksdojler, u Gestapo na saslušanje i mučenje. Štromar je odlučno negirao da je Nijemac, čak je i svoje ime poricao, govoreći da nije Erich, nego Ivan, ali mu to nije pomoglo. Isprebijana do smrti, Gestapo ga je vratio u zatvor, »da još razmisli«. Štromar se potom povjerio, na Hirurškom odjeljenju Vojne bolnice, dr Osmanu Kulenoviću i prenio mu da poruči dr Dervišu Ramadanoviću da se skloni iz Sarajeva, ukoliko njega ponovo uzme u »obradu« Gestapo. Dr Kulenović je ovu poruku uputio preko svoje supruge Šemse. Gestapovci su ponovo podvrgli Štromara mukama, dok nije izdahnuo, ne progovorivši ni riječi.

MIRA STANIŠI -POPOVI

POSLJEDNJI SASTANAK MJESNOG KOMITETA U OKUPIRANOM GRADU

Medu najsnažnija i najupe atljivija sje anja na dane moga rada u ilegalnoj organizaciji Sarajeva za vrijeme rata i neprijateljske okupacije, spadaju sje anja na rad u danima neposredno pred oslobo enje Sarajeva.

Bilo je i ranije teških situacija i uzbudljivih dana i sati, dosta sastanaka na kojima se raspravljalo o situaciji, na kojima je trebalo donijeti važne odluke i odrediti neposredne zadatke i izvršioce tih zadataka. Ali ovaj posljednji sastanak Mjesnog komiteta pred oslobo enje grada razlikovao se od ranijih, jer je trebalo donijeti program rada i odrediti zadatke u vezi sa oslooodenjem.

Jasno, potpuno spremni morali smo o ekivati posljednje borbe za Sarajevo i oko Sarajeva.

Trebalo je sa uvati od neprijatelja sve što se u to vrijeme moglo sa uvati, naro ito ono što je stvoreno dugotrajnim revolucionarnim radom ne samo kroz etiri godine mukotrpne okupacije nego i u toku ranijih godina.

Zato su sastanci lanova ilegalnog Mjesnog komiteta Sarajeva u to vrijeme imali naro iti pe at. Svi smo na sastanke dolazili u posebnom uzbu enju, osje aju i da je došao kraj mukama ovoga grada i mukama njegovih gra ana, da je pred nama jedan sasvim novi zadatak: sprije iti neprijatelja da u bijesu svog povla enja ne uništi ono što je bilo neophodno za što bržu i bezbolniju obnovu i izgradnju oslobo enog grada.

Ne samo da je bilo važno sa uvati objekte neophodne za život grada ve je od neprocjenjive važnosti bilo sa uvati i kadrove, prokušane i odgojene u teškim uvjetima oslobodila ke borbe.

Nije to bio lagan zadatak u uvjetima, kada neprijatelj, svjestan svoje nemo i i neposrednog poraza, nije birao na in i sredstva da uništi ljude i objekte neophodne gradu i njegovom ponovnom ra anju.

Upravo u ovakvom momentu bilo je od neprocjenjive važnosti da se odrede najneposredniji zadaci i da svako bude na pravom mjestu.

Sastanci Mjesnog komiteta održavani su sada ne samo u raznim stanovima ve esto i na ulici. Nije to bilo posebno sazivanje kao ranije, sa odre enim dnevnim redom. Zbog velikog broja zadataka i zbog hitnosti njihovog izvršavanja, sada su se sastajali sa Valterom, politi kim sekretarom, ili sa Safom Džinovi em, organizacionim sekretarom, samo oni drugovi koji su baš tada dobijali odre eni zadatak. To su bili lete i sastanci, i to svakodnevno, jer se situacija u

gradu svakog dana mijenjala. Ako snio htjeli biti na vrelu svih događaja, kontakti su morali biti vrlo česti, ponekad i nekoliko njih u danu.

Uz sve to bili smo besprijeekorno disciplinovani, bez čega se nije moglo zamisliti uspješno izvršavanje zadataka. Znali smo da je uz nas i veliki broj građana — rodoljuba spremnih za borbu na ovaj ili na onaj način, da se i oni sa nama u estvovati i da partijska organizacija mora usmjeriti tu borbu.

Svako je imao svoj sektor rada, s tim, da u slučaju potrebe i ostali u estvuju na realizaciji toga zadatka.

Pošto se radilo u najstrožim mjerama konspiracije, detalje svog zadatka znao je samo određeni drug, a pomoć, ako je bila potrebna, bogato mu je pružana.

Kako su bili posljednji dani, tj. sati okupatorove moći i znali smo da se one neće lako predati i da će uiniti sve što može da do krajnjeg časa u svojoj agoniji, ostane drzak i svirep.

Sjedam se sastanka iz toga vremena u kući Borke Šarabe Bore. Kuća je bila bosanska, smještena na kraju ulice Ispod Budakovića br. 24, sa velikom baštom preko koje se je moglo izaći na drugu ulicu.

Uvijek se pri izboru stanova za smještaj ilegalaca i njima neophodnih tehničkih sredstava (štamparije, radio—stanice i dr.) pazilo da u slučaju nužde, odstupnica bude moguća i na drugu ulicu.

U istoj kući smo prije par nedjelja iskopali sklonište pod zemljom, koje je služilo za smještaj ilegalnog materijala, a u slučaju nužde (iznenadne racije, policijskog pretresa i si.) mogla su se skloniti i tri lica. Sastanak je bio kratak. Tu su bili članovi Mjesnog komiteta: politički sekretar Vladimir Peri Valter, organizacioni sekretar Safa Džinović, Anđelko Čurić i ja. Sastanku su još prisustvovali August Batagelj iz Glavne željezničke radionice, Rade Barbarić iz VTZ-a i Vojo Osmokrović koga je Vrhovni štab poslao sa posebnim zadatkom — da pomogne u pripremama za oslobođenje Sarajeva.

Svi smo bili nekako puni radost., jer smo osjećali da je oslobođenje Sarajeva pred vratima i da je kraj masovnim racijama, hapšenjima, vješanjima i svim oblicima šikaniranja fašističke propagande, pritiscima preko štampe, radija itd.

Došli smo spremni da primimo konkretne zadatke u kojima ćemo i mi, ovaj put javno, u estvovati u oslobođenju svoga grada.

Sastanak je otvorio Vladimir Peri Valter, Braco, kako smo ga mi zvali. Uzbuđen, kao i svi ostali, a po svom starom običaju, strog i odmjeren, bio je vrlo kratak i konkretan.

Na znam po koji put je potuivo naglasio da i sada, u ovim posljednjim danima neprijateljske agonije, budnost, oprez i prisebnost mora odgovarati ozbiljnosti predstojećih događaja. Sa puno optimizma, dokazujući ponovno svoje izvanredne organizacione sposobnosti, postavio je glavne zadatke:

1) Objekti od vitalne važnosti za život grada morali su biti sačuvani: Električna centrala, Željeznička stanica, Glavna pošta, Tvornica duhana i dr.

2) Radio—stanica je bila smještena malo podalje od mjesta i dijelova grada u kojima smo se većinom kretali.

Odlučeno je da se smjesti u stan Bore Šarabe, koji je bio pristupačiji nama i u slučaju da policija suzi obruč oko grada. Zajedno sa stanicom treba da budu i drugovi koji obavljaju tehničke poslove oko otkucavanja depeša i održavanja stanice.

3) Trebalo je sve imati pri ruci, trebalo je sve što se radilo, raditi sa velikom budnošću.

Konspirativnost je uvijek bila i ostala karakteristika partijske organizacije, su i sada poduzete vrlo stroge mjere i dat je nalog svim aktivistima da se povuku iz svojih legalnih stanova.

Osnovno mjerilo da se ljudi kao najvažniji faktor moraju sa uvati, ponovno je istaknuto.

4) Kao poseban zadatak naglašeno je da se pripreme zastave, da grad bude oki en onako kako to treba pri ulasku jedinica Narodnooslobodila ke vojske.

Briga nam je bila kako da pored jugoslovenske zastave izvjesimo i zastave saveznika. Tražilo se po leksikonima i drugim knjigama kako ta no izgledaju zastave Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Ameri kih Država i Velike Britanije.

Taj zadatak dobila je Cilika Hajnrih, koja je, uz pomo nekoliko aktivistkinja, u stanu Bebe Price, sve to napravila i brižljivo sa uvala do 6. aprila — dana oslobo enja Sarajeva, kada su se zastave ponosno zavijorile na sarajevskim ulicama.

5) Cvjetko Rihtman, lan aktiva profesora, dobio je zadatak da uvježba hor za pjevanje himne, Internacionale i partizanskih pjesama.

Danas je teško i zamisliti kako je hor mogao vježbati i pjevati u jednom stanu usred okupiranog grada, na domaku ustaške policije, a pjevao je.

6) Utvr eni su zadaci koje treba da preuzme na sebe ve ranije formirani Narodnooslobodila ki odbor grada Sarajeva, a isto tako i Gradski odbor Narodnooslobodila kog fronta Sarajeva. Te je zadatke preuzeo prof. Ante Martinovi .

7) Odre ene su patrole koje e cijelu no pred oslobo enje patrolirati gradom, pratiti povla enja neprijateljskih jedinica i povezati se sa našom Narodnooslobodila kom vojskom. Zato su bili zaduženi: Enver Krzi , Ante Milošević , Milan Cvijeti i drugi, a bili su obu eni u ustaške i domobranske uniforme.

Ve e uo i oslobo enja Sarajeva u stanu Miše Besarovi a date su posljednje upute i podijeljeno je oružje udarnim grupama i patrolama kojih je bio veliki broj i koje e se kretati gradom, svaka po svom zadatku.

8) Gradski odbor Antifašisti kog fronta žena dobio je zadatak da organizira po ku ama smještaj za eventualne ranjenike i borce koji su tako du go bili izvan svojih ku a i topline porodi nog doma.

Nakon sastanka, pošto je odre eno vrijeme i mjesto na kojem e se podnijeti novi izvještaj, svi smo se razišli da bismo prionuli na posao. Došla je i no izme u 5. i 6. aprila. Jedinice naše narodnooslobodila ke vojske polako su kroz borbu ulazile u grad, a još na prilazima gradu poneke su se sastale sa našim patrolama i pojedinim drugovima.

Ujutro 6. aprila 1945. Sarajevo je bilo oslobo eno. Gotovo svi zadaci unaprijed postavljeni organizovano su izvršavani. Ja sam te cijele no i u ku i Šarab e dežurala pored naše radio-stanice, osluškivala pucnjavu i s uzb u enjem ekala as kada emo Vrhovnom štabu poslati obavijest o oslobo enju grada.

U rano jutro pojavio se Vojo Osmokrovi , ranjen i iznuren. Sa velikim uzb u enjem saop io nam je da je Sarajevo oslobo eno i da je Valter poginuo.

Desilo se to nakon odbrane elektri ne centrale, kada su njih dvojica pošli da vide šta je sa Tvornicom duhana. Baš u tom asu mina, izba ena iz njema kog baca a, rasprsnuvši se, ubila je Valtera, rukovodioca ilegalnog pokreta grada Sarajeva, a teško ranila Voju.

Moj rad u Mjesnom komitetu najviše je bio orijentisan na rad sa ženama, odnosno okupljanje žena u okviru AFZ-a. Stoga smatram da je neophodno ovdje nešto kazati o toj aktivnosti žena našeg grada.

Sarajevo je dalo veliki broj žena koje su kao aktivni borci naše revolucije dale veliki doprinos pokretu. Mnogo je bilo razloga i povoda koji su ih privukli narodnooslobodilačkom pokretu. One najsvjesnije, koje su izrastale zajedno sa radničkim pokretom, borile su se otpora zajedno sa muškarcima. Uz njih, rame uz rame, išlo je hiljade žena koje su se u samom gradu borile protiv okupatora. Između njih bile su i majke, sestre, supruge i kćeri onih koji su bili ubijeni, pohapšeni, odvedeni u logore, ili onih koji su sa puškom u ruci vodili borbu u partizanskim odredima. Svaka je htjela da na svom mjestu, prema svojim mogućnostima, doprinese ovoj borbi, pomogne svome drugu, sinu, bratu ili ocu koji se borio ili umro u logoru, zatvoru, a možda ni živ nije bio. U sve to ulazile su potpuno svjesne opasnosti i odgovornosti koje su pred njima. Partija je na njih računala kao na snagu koja je krvlju vezana za borbu protiv okupatora.

Gotovo u svim teškim slučajevima, sa kojima sam se susretala, žena je bila ona koja je pristajala i odlučivala da li će njen stan biti na raspolaganju ilegalnom pokretu, a dati stan na raspolaganje, značilo je izložiti ne samo sebe već i cijelu porodicu vrlo teškim i često bezizlaznim situacijama.

Sjećam se Sare Foht, rođ. Ozmo. Onda, kada sam sa njom surađivala, znala sam da je jedanaest članova njene porodice pobio okupator. Između ubijenih bila je i njena sestra Hana i brat Danijel Ozmo. Od velike porodice Sara je ostala sama sa dva sina i mužem.

Od prvog dana okupacije Sarina kuća je služila kao sklonište za mnoge ilegalce i partijsku tehniku. Za Sarin rad znali su samo oni drugovi koji su po zadatku Partije u kuću ulazili, jer, naravno, onaj koji je dao stan nije smio na drugim poslovima raditi, da bi se tako osigurala sigurnost stana i u znatnoj mjeri smanjila opasnost od provale. Već je opasnost čekala su porodicu koja je dala stan na raspolaganje aktivistima pokreta.

U početku je to Sara radila sama, bez znanja svojih ukućana, jer je položaj njenog stana bio pogodan za takvu aktivnost. Par mjeseci poslije toga, kako je rastao otpor u Sarajevu, i naša Sara je povećavala svoj doprinos. Njeni sinovi, mali Vlatko i nešto stariji Ivica, postaju naši saradnici zajedno sa ocem Joškom.

Sada cijela porodica učestvuje u svemu. Tu se štampaju bilteni, tu je magazin materijala, tu stanuju ilegalci. Mali Vlatko i njegov brat Klek su u kući.

Rade do posljednjeg daha, sve dok ih nije otkrila sarajevska policija. Hrabro su se držali u zatvoru, u istrazi nikoga nisu otkrili, iako je njihovo rublje stizalo iz zatvora krvavo staroj majci Joška Fohta. Od cijele porodice ostao je samo sin Ivica. Sara, Joško i Vlatko Foht su strijeljani.

Da kažem i o porodici Kurtovići koja je stanovala u Abdin ulici br. 9. To je, također, kuća u kojoj žive ilegalci, u kojoj se ponekad štampaju letci, nekad šifriraju depeše za Vrhovni štab i za Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu.

Primjer žene — majke je Natalija Cvitković, majka Miljenkova, koja se do kraja života držala kako to dolikuje majci španskog dobrovoljca i narodnog heroja. Tri sina je izgubila, ali i nakon toga, u teškim uslovima okupacije, svi njihovi drugovi i drugarice, koji su se sa njima borili za istu stvar, bili su u njihovoj kući i primljeni sa puno ljubavi i pažnje, kao roditelja djeca, jer ona ljubavi i pažnje koju nije mogla više dati svojoj rođenoj djeci dala je njihovim drugovima koji su nastavili borbu.

Adela Drašković nastavila je tamo, gdje je njen sin Borko stao; ubili su ga Nijemci ubrzo poslije bombardovanja Beograda, aprila 1941. Vera Šnaider-Po-

10vi i nakon nestanka i ubistva svog supruga Marcela, iako ima trogodišnju i
lejaku k erku Milicu, prima i izvršava sve zadatke.

Takve su bile majke i supruge. Samo sam ove spomenula, jer mi ograni-
enost prostora nije dala da i druge pomenem. Bilo ih je mnogo i divnih i hrab-
rih i nezaboravnih.

pri formiranju Gradskog odbora Antifašisti kog fronta žena, doista nam
nije bilo teško izabrati lanove Odbora izme u tolikog broja žena, koje su to-
kom cijele okupacije organizovano radile i borile se.

• • •

Pored ostalih zadataka, kao lan Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo radila
sam i kao šifrant na tajnoj radio-stanici. Stalna radio-veza sa oslobo enom teri-
torijom uspostavljena je, koliko ja znam, tek po dolasku druga Vladimira Peri a
Valtera na rad u Sarajevo, u jesen 1943. godine.

U samom po etku izvještaje je sastavljao i sam šifrirao drug Vlado. To
je sve bilo u po etku uspostavljanja radio-veze, dok su izvještaji bili dosta rijet-
ki i malobrojni. Me utim, kasnije, pri svakodnevnoj radio-vezi, izvještaja je bilo
toliko da ih drug Vlado, pored mnogih drugih poslova, nije stizao sam šifrirati,
niti primljene dešifrirati.

Tada je odlu eno da mu u tom poslu pomognem, pa je tako jedan dio tog
posla prešao na mene. U po etku sam sve to radila pod kontrolom druga Vla-
de, a kad sam se sasvim uputila u posao, predavala sam mu ve dešifrirane po-
ruke i odmah potom šifrirala odgovore koje je drug Vlado u ime sarajevske or-
ganizacije upu ivao Vrhovnom štabu.

Sadržaj telegrama najviše se odnosio na kretanje neprijateljskih jedinica i
njihove planove, koje smo prikupljali preko naše obavještajne službe.

Pošto je posao bio dosta obiman, radilo se do kasno u no . Dogovorili
smo se da doma ine, Aliju i Smilju Kurtovi , uklju imo u pripremanje Biltena i
sli ne poslove kako bih ja imala više vremena za šifrantski rad. Taj posao smo
obavljali uve e kad su djeca naših doma ina otišla na spavanje, a zbog policij-
skog sata niko od poznanika nije bio u mogu nosti da do e u posjete.

Koncem marta 1945. godine stigao je, po specijalnom zadatku, Vojo
Osmokrovi . Morali smo pripremiti sve za njegovo neometano djelovanje i bo-
ravak u Sarajevu.

Kao prvo, morao se prona i siguran stan u koji bi se on smjestio. Kako se
nekako ku a porodice Kurtovi (u Abdi evoj ulici broj 9) pokazala najpogodni-
jom, a izgradili smo i sklonište u podrumu ku e, odlu eno je da se taj stan
ustupi Voji, a naš rad da nastavimo u stanu Borislave Borke Šarabe (ulica Ispod
Budakovi a), u kome smo, tako er, bili prili no bezbjedni. I tu je izgra eno
sklonište u samoj ku i, ispod sobe u kojoj smo se najviše zadržavali, a iz vrta
njihove ku e postojao je izlaz na drugu ulicu.

Telegrami su morali biti gotovi do 17 sati popodne, jer je tada drug Vlado
odlazio i prenosio telegrame do drugova koji su ih odašiljali. Tada bi, pri sastan-
ku sa radio-tegrafistom, dobivao i telegrame koji su nama stizali i koje je drug
Vlado uve er donosio na dešifriranje.

Stoga je uo i oslobo enja Sarajeva, kad su borbe oko grada postajale sve žeš e, odlučeno da se i radio-stanica donese u stan Borke Šarabe, to jest u stan u kome smo radili. Zajedno sa stanicom došla su i tri druga koja su obavljala tehni ke poslove. Tko su bili oni, tada nisam znala, ali sam odmah zapazila da je jedan bio invalid bez noge. Za njega smo bili mnogo zabrinuti, jer u slu aju potjere ne bi mogao ni pokušati da bježi.

Nekoliko dana poslije oslobo enja Sarajeva šifru kojom smo održavali radio-vezu predala sam drugu Uglješi Danilovi u u njegovom uredu, u pravosudnoj pala i na Obali, danas dio zgrade u kome se nalazi Sarajevski univerzitet.

SLAVKO DADI

POSljednji Dani Okupatorske Tiranije u Sarajevu

Ovaj moj rad se odnosi, većim dijelom, na vrijeme pred oslobođenje Sarajeva, uglavnom na februar, mart i pet dana aprila 1945. godine. Ja sam u to vrijeme bio čak četvrtog razreda Srednje tehničke škole (mašinski odsjek) i skojevac u novosarajevskoj organizaciji.

Za četiri godine okupacije u uslovima strepnji, gladovanja, neviđenih maltretiranja i zlostavljanja građani našeg grada su podnijeli ogromne žrtve. Kako se približavao dugo očekivani dan oslobođenja, bili su jedinstveniji nego ikad ranije, naročito u jednom — istjerati okupatora i njegove domaće slugu što prije. Budući da je prilikom razvoja događaja na frontu, radovali su se oslobođenju svake stope naše napuštene zemlje i željno očekivali nove vijesti preko Radio-Bеоgrada. Dovoljan je bio pogled pa da se međusobno razumiju. Okupator je bio svjestan otpora građana koji se ispoljavao od diverzija i sabotaža do dostojanstvene šutnje i prezira. Daleko više od toga, okupatora je brinula organizovana djelatnost ilegalnog pokreta u gradu i nezadrživo nadiranje operativnih jedinica NOVJ, odnosno, JA prema Sarajevu.

Posljednje dane okupacije Sarajevo je dovelo do organizovanja. Pored partijske i skojevske organizacije koje su imale uticaja u svakoj fabrici, ulici i naselju, postojao je Gradski narodnooslobodilački odbor, Gradski odbor Narodnog fronta, Gradski odbor Antifašističkog fronta žena, a što je posebno značajno, ogromno iskustvo ilegalnog rada i veliki politički uticaj narodnooslobodilačkog pokreta među građanima. Konstantno je radila partijska tehnika koja je, iako u vrlo teškim uslovima strogo ilegalnog rada, uspješno obavljala svoj posao, štampali su letci, proglasi, obavještenja, radio—vijesti itd. Radio—veze Mjesnog komiteta KPJ radile su do oslobođenja Sarajeva. U jednom od izvještaja koje je Vladimir Perić Valter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ, poslao Operativnom štabu Grupe korpusa, pred oslobođenje Sarajeva, stoji da u Sarajevu veliki broj pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta čekao na dati znak.

Pod neposrednim rukovodstvom sekretara Mjesnog komiteta KPJ Valtera, pored ostalog, bile su udarne grupe i obavještajna služba. Meni je tek poslije oslobođenja Sarajeva bilo jasno zašto je moj skojevski rukovodilac Drago Baković, od mene i ostalih članova SKOJ-a, tražio da ga stalno obavještavamo o zapažanjima kao što su: kako se pojedini građani snabdijevaju prehrambenim artiklima i tekstilnom robom, ko je uselio u stanove Jevreja i Srba koji su odvedeni, ko je uzimao njihov namještaj, gdje se nalazi koja jedinica okupatorske vojske ili domaćih izdajnika, koliko broji vojnika, itd. To su, u stvari, bili zadaci

naše obavještajne službe koja je uspjela da za najveći broj saradnika, pristalica ili političkih doušnika okupatora registruje, na posebnim kartonima, mnoga njihova zlodjela, pljačke, korupciju i slično. Ti kartoni su korišteni poslije oslobođenja kao vrlo pogodan materijal prilikom dokazivanja ponašanja pojedinaca za vrijeme okupacije. Dešavalo se da mnogi ostanu zapanjeni istinitošću u podacima sa kojima raspolažu partizani.

Okupator je nastojao svim silama, uz maksimalno korištenje ratne tehnike i ogromnog broja ljudi, da osigura prolaz dolinom rijeke Bosne. Shvatajući i svu nemoć da zaustavi napredovanje NOV, nije birao sredstva ni metode u ostvarenju svoga cilja. Sarajevski garnizon je tada predstavljao glavno stjecište okupatorovih vojnih snaga i privjesaka domaće i izdajničke. Većina neprijateljskih formacija koje su se povlaćile iz Srbije, istočne Bosne i Hercegovine, okupila se u Sarajevu i nizvodno uz rijeku Bosnu. Ovaj pravac okupatoru je služio za povlaćenje.

Nijemci su, kao i ustaše, imali dovoljno dokaza za to da je front naših snaga u gradu dobro organizovan, naročito poslije nestanka Plana odbrane Sarajeva, koji se nalazio u komandi generala Katnera. Okupator se bojava pobune u gradu pa je preduzeo sve mjere koje je imao na raspolaganju. Posebno je značajan sastanak u vili »Braun«, koji su organizovali Nijemci, i dolazak u Sarajevo ustaškog pukovnika Vjekoslava Luburića i Maksa, sa grupom ustaških koljača, a s ciljem da se na najgori represivan način spriječi otkrivanje pobuna u gradu, odnosno ustanak kako su to oni okvalifikovali.

General Katner, glavni komandant njemačkih, ustaško—etničkih i domobranskih jedinica na ovom području, organizovao je 17. februara 1945. godine u vili »Braun« sastanak sa svim potčinjenim komandantima. Cilj sastanka je bio dogovor o odbrani Sarajeva. Zaključeno je da Sarajevo treba braniti »pod svaku cijenu«. Plan odbrane je obuhvatao ne samo grad sa izričito naznakom pojedinih objekata već i šire područje. Sve je ovo radjeno s ciljem obezbjeđenja nesmetanog povlačenja njemačkih jedinica iz pravca Višegrada i Mostara prema Bosanskom Brodu. Sastanku je prisustvovao i Luburić. Tu je, također, dogovoreno kakve sve mjere treba preduzeti prema građanima, naročito prema aktivistima NOP-a¹⁾.

Uloga Luburića je bila da sa svojom »kaznenom ekspedicijom«, u stvari, grupom monstruoznih sadista i koljača, stvori atmosferu straha kako bi se njegove gazde sa svojom vojskom povukle bez većih gubitaka i zastoja. Taj prototip neovjeka uživao je neograničeno povjerenje od Pavelića i njegovih gospodara Nijemaca. On je ranije bio komandant svih zloglasnih koncentracijskih logora u Pavelićevoj državi. Pod njegovim rukovodstvom i uz njegovu pomoć u izvršenju izmišljeni su najsvirepiji načini ubijanja rodoljuba i nedužnog stanovništva. Ograzio u krvi poslije krstarenja po mnogim krajevima u NDH, došao je i u Sarajevo. Taj dolazak je bio tih, gotovo neopazivan. Nastojao je da se nezapaženo uvuče u grad. Međutim, samo nekoliko dana prije njegovog dolaska, javljeno je Mjesnom komitetu KPJ iz jedne partizanske jedinice, da je naručen pešak sa ustaškim grbom i napisom: »Stožer pukovnika Luburića«. Jedna od prvih njegovih mjera sastojala se u tome da je, na bazi policijskih i drugih agenturnih podataka, otpočeo hapšenje svih građana koji su bili označeni kao saradnici

¹⁾ Pukovnik Mustafa Dizdarević. »Oslobođenje« od 10. aprila 1980. godine.

OGLAS

Priekri ratni sud stožera pukovnika Luburica u Sarajevu je radi djela protiv obustava Nezavisne Države Hrvatske iz § 98. t. 1., 2., 3., 4., 5., 6. i 7. N. z. osudio:

I. Osuđom od 5. ožujka 1945. Ukp. br. 1/1945.

1. Pečić Muhameda, sina Hamida, rođenog 1906. u Mostaru, mehaničara iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
2. Vukobratović Muhameda, sina Hamida, rođenog 1905. u Mostaru, posjednika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
3. Šelo Jusufa, sina Salke, rođenog 1898. u Blagaju, umirovljenog oružnika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
4. Koloder Pašu, sina Mustafe, rođenog 1902. u Mostaru, obučara, iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
5. Maljević Arslana, sina Ahmeda, rođenog 1902. u Mostaru, piljara, iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
6. Bobić Mustafu, sina Bećira, rođenog 1900. u Drežnici, posebnika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
7. Plavdžić Aliju, sina Osmana, rođenog 1899. u Oplićima, piljara, iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
8. Alendar Sulejmana, sina Ibra, rođenog 1911. u Ljubuškom, upravljača samovoza, iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
9. Salković Salima, sina Ahmeda, rođenog 1923. u Mostaru, posebnikog činovnika, iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
10. Rebać Ahmeda, sina Salha, rođenog 1900. u Mostaru, bravara željezničke radionice iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
11. Zubac Ivana, sina Frajje, rođenog 1912. u Bradnicima, redarstvenog dočimovnika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
12. Čumurija Mehmeda, sina Ahmedage, rođenog 1890. u Mostaru, trgovca iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
13. Glavović Muđu, sina Sulejmana, rođenog 1905. u Mostaru, piljara iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
14. Račević Ibranića, sina Sebe, rođenog 1918. u Mostaru, kovača iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem;
15. Sulejmanović Kemala, sina Izaha, rođenog 1922. u Mostaru, stolara, na 7 godina teške tamnice;
16. Pala Edhema, sina Saćira, rođenog 1924. u Mostaru, trgovačkog pomoćnika iz Mostara, na 7 godina teške tamnice;
17. Rizvančić Omera, sina Hasana, rođenog 1927. u Mostaru, upravljača samovoza, iz Mostara, na 7 godina teške tamnice.

II. Osuđom od 10. ožujka 1945. Ukp. 2/1945.

18. Klitik Ivana, sina Stjepana, rođenog 1894. u Đurđevu, djelatnog dopisovnika-sudca iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
19. Stroman Miroslava, sina Josipa, rođenog 1904. u Škebenju, činovnika Državne bolnice iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
20. Đurić Vanina, kćer Omera, rođena 1910. u Ljubinju, krojačica, iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
21. Šeprenović Nikole, sina Nikole, rođenog 1904. u Janju, činovnika ravnanstva hrvatskih državnih željeznica iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
22. Wagner Ljudevita, sina Josipa, rođenog 1909. u Grudi, djelatnog zrakoplovnog nadporučnika, na kaznu smrti strijeljanjem;
23. Kapetanović Salka, sina Zaima, rođenog 1913. u Trebinju, činovnika ravnanstva hrvatskih drž. željeznica iz Sarajeva, na 20 god. teške tamnice;
24. Radosavljević Lazara, sina Lazara, rođenog 1904. u Sarajevu, višeg željezničkog kontrolora iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice;
25. Repovac Bakira, sina Ismeta, rođenog 1921. u Ostrovcu, elektromehaničara iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice;
26. Đurić Mehmeda, sina Omera, rođenog 1922. u Ljubinju, daka iz Sarajeva, na 7 godina teške tamnice;
27. M... kćer Josipa, rođena 1924. u Dubrovniku, učenicu iz Sarajeva, na 7 godina teške tamnice;
28. Džumilović Džemila, sina Abduselama, rođenog 1925. u Beogradu, svećenika iz Sarajeva, na 3 godine teške tamnice;
29. Vujević Mirko, sina Strahinjine, rođenog 1928. u Sarajevu, puškara iz Sarajeva, na 3 godine teške tamnice;
30. Mandić Stanu, kćer Riste, rođenu 1927. u Reljevu, učenicu iz Sarajeva, na 5 godina zatvora.

III. Osuđom od 12. ožujka 1945. Ukp. 3/1945.

31. Focht Josipa, sina Ivana, rođenog 1897. u Zagrebu, bivšeg povjerenika podzavljene trgovine, iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
32. Focht Sarlotu, kćer Haima Ozmo, rođenu 1902. u Otovu, kućanicu iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem.

IV. Osuđom od 12. ožujka 1945. Ukp. 4/1945.

33. Matić Ratca, sina Filipa, rođenog 1924. u Sinju, djelatnog strielca iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
34. Čatlović Davora, sina Nikole, rođenog 1923. u Sinju, djelatnog rojnika iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem.

45. Alikadić Rasima, sina Omera, rođenog 1917. u Seonici, željezničkog činovnika iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
46. Nezirhodžić Abdulaha, sina Hadži Husaina, rođenog 1911. u Sarajevu, trgovca iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
47. Terzić Ibrahima, sina Mustafe, rođenog 1913. u Tuzli, popraviljača samovoza iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
48. Hadžiomerović Elinu, kćer Mahmuda, rođenu 1925. u Mostaru, sveučilištaru iz Sarajeva, na 20 godina teške tamnice;
49. Adžemović Šerifa, sina Muhameda, rođenog 1913. u Donjem Vakufu, sudca Kotarskog suda iz Sarajeva, na 15 godina teške tamnice;
50. Načadžić Huselina, sina Avde rođenog 1919. u Sarajevu, činovnika Ulemić-medžlisa iz Sarajeva, na 15 godina teške tamnice;
51. Keketović Osmana, sina Mustafe, rođenog 1906. u Sarajevu, dočimovnika iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice;
52. Bahtijarević Kemala, sina Ibrahima, rođenog 1908. u Banjoj Luci, činovnika Ravnanstva pošta iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice;
53. Kazinić Džemila, sina Hasana, rođenog 1911. u Gacku, djelatnog častničkog namjesnika, na 5 godina teške tamnice;
54. Bešlić Rešada, sina Nurate, rođenog 1909. u Tuzli, činovnika Ravnanstva hrvatskih državnih željeznica iz Sarajeva, na 2 godine teške tamnice;
55. Kukulakić Irfana, sina Mehmeda, rođenog 1917. u Bičkom, trgovca iz Sarajeva, na 1 godinu teške tamnice.

Odlukom Zapovjednika pukovnika Luburica, a temeljem pronaša § 60. ZOUVŠ, ublažena je smrtna kazna strijeljanjem, na kaznu doživotne teške tamnice, osuđenima pod gore navedenim brojem 37. do 44.

VIII. Osuđom od 21. ožujka 1945. Ukp. 8/1945.

56. Nazečić Halida, sina Mustafe, rođenog 1927. u Sarajevu, učenika iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem.

IX. Osuđom od 21. ožujka 1945. Ukp. 9/1945.

57. Džemidžić Mesuda, sina Smaila, rođenog 1923. u Sarajevu, djelatnog strielca iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem.

X. Osuđom od 24. ožujka 1945. Ukp. 10/1945.

58. Kariklić Ljubicu, kćer Svetozara, rođenu 1921. u Bof. Samedu, domaćicu iz Reljeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
59. Kelež Jakova, sina Luke, rođenog 1912. u Trebinju, djelatnog zrakoplovnog poručnika iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
60. Šarenkapu Safeta, sina Mehmeda, rođenog 1909. u Sarajevu, knjižara iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
61. Kolumbić Nikolu, sina Marijana, rođenog 1916. u Dubrovniku, zemljoradnika sa Stupa, na kaznu smrti strijeljanjem;
62. Paullić Efrema, sina Ivana, rođenog 1902. u Trzinu, učitelja, prijavio nadporučnika, iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem;
63. Đokić Simu, sina Vlade, rođenog 1924. u Vogosći, gostioničara iz Vogosće, na kaznu smrti strijeljanjem;
64. Vujašinović Dragu, sina Tome, rođenog 1918. u Cajnici, sveučiliškog pripravnika sa lica, na kaznu smrti strijeljanjem;
65. Žigart Ivana, sina Ivana, rođenog 1906. u Trstu, prijavio nadporučnika iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
66. Durbešić Nevena, sina Ive, rođena 1923. u Sarajevu, sveučilištarica iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
67. Knežević Dobrilu, kćer Nikole, rođenu 1922. u Sarajevu, privatnu činovnicu iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
68. Krsmanović Glišu, sina Riste, rođenog 1909. u Zabrdju, pobičara poreza iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
69. Martinović Stjepana, sina Antina, rođenog 1904. u Sarajevu, prijavio zrakoplovcu iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu;
70. Kalinić Nikolu, sina Četka, rođenog 1904. u Reljevu, zemljoradnika iz Reljeva, na doživotnu tešku tamnicu;
71. Paullić Mariju, kćer Ivana, rođenu 1920. u Trbovlju, domaćicu iz Sarajeva, na 15 godina teške tamnice;
72. Kovačić Dr. Maksu, sina Jakoba, rođenog 1892. u Sv. Trojici, profesora, prijavio nadsatnika iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice;
73. Š... npašić Fatima, kćer Envera, rođena 1922. u Ozrenu, domaćica iz Sarajeva, na 2 godine teške tamnice;
74. Grčić Antu, sina Nikole, rođenog 1920. u Desnami, zemljoradnika iz Sarajeva, na 2 godine teške tamnice;
75. Kariklić Vukosavu, kćer Svetozara, rođenu 1926. u Rajkovcu, domaćicu iz Reljeva, na 1 godinu teške tamnice;
76. Gajer Emiliju, kćer Ivana, rođenu 1898. u Temišvaru, krojačicu iz Sarajeva, na 1 godinu teške tamnice;
77. Knežević Ing. Stipu, sina Ivana, rođenog 1904. u Sarajevu, prijavio

Oglas o presudama »Priekog ratnog suda stožera pukovnika Luburica - Sarajevo«, od marta 1945. godine

NOP-a. Razumije se, na tim spiskovima nalazili su se i mnogi patrioti, koji su, denuncijama i prokazivanjem raznih doušnika, pali pod udar Luburijevih zločina i njihove mjere.

Mjesni komitet KPJ odmah je preduzeo posebne mjere opreza i stavio do znanja da svaka i najmanja greška, otkrivanje i nepažnja imaju za posljedicu — smrt.

Sarajevo, njegova bliža i dalja okolina, njegov centralni položaj u zemlji i vojnostrateški značaj ovog područja, bili su od velike važnosti i za NOB i za neprijatelja. Pored ostalog, okupator i njegove domaće sluge, u gradu su imali smještene brojne policijske i obavještajne službe od kojih su neke pokrivale šire područje. Oštrica njihove djelatnosti je bila usmjerena isključivo protiv NOP-a jer su ovim područjem, u velikom periodu rata, a naročito u ovim mjesecima 1945. godine, stalno prolazile »veze« prema ostalim centrima Jugoslavije, Vrhovnom štabu i CK KPJ.

Dolaskom u Sarajevo Luburijev, koji je već imao instrukcije iz Zagreba, kao i na sastanku sa Nijemcima u vili »Braun«, svojom zapovijedi broj 1. od 18.2.1945. godine, obrazovao je štab od 9 članova pod nazivom »Stožer pukovnika Luburijeva«. Za glavara Stožera postavljen je ustaški pukovnik dr Muhamed Ridanović (liječnik iz Mostara). Odredio je i pet »stručnih saradnika« u Stožeru. Zapovjednik Stožera Milan Cigoje imao je posebnu grupu ustaša u čijem sastavu su bila dva oficira, pet podoficira i potreban broj ustaša, isprobanih kolijadara. Također je imenovao i Prijeki ratni vojni sud na čijem je čelu bio dr Oktavijan Sviježi.

Prema izvještaju štaba II udarnog korpusa NOV i POJ, od 1. marta 1945. godine, broj 14,²⁾ Luburijev je, između ostalog, imao i zadatak da od izbjeglica iz Mostara i drugih krajeva i onih na koje je mislio da može računati unati formira dvije nove ustaške jedinice, ali do toga, razumljivo, nije ni došlo.

Luburijev se smještajem potpuno izdvojio od postojećih ustaških i njemačkih štabova i jedinica. Za sebe i svoje krvnike najprije je rezervisao zgradu u bivšoj Sokolskoj ulici broj 10, danas Misirbina, a zatim je prešao u vilu zvanu »Folkert« ili »Berković« u Skenderijevim ulici, a zadržao je i kuću u trgovca Babunovića u četvrti i prostorije restorana »Gradski podrum«. Te zgrade su prekomunikacione i postale »kućama užasa«.

U gradu je zavladao nevini teror. Nastala su masovna hapšenja. Gradani su u prvom mahu pretpostavljali da se uhapšeni ljudi odvođe u logore ili su u nekom od zatvora u Sarajevu. Luburijev je nastojao da kroz vrlo prepredenu igru »Stožera«, »Sudova« i »Branitelja« sakrije pravu istinu, oslabi budnost i omogućiti svojoj rulji krvnika da lakše hvataju i ubijaju svakog ko se ikako suprotstavlja strahovladi njegove bande.

Jedinice JA sve više su stezale obrubom oko Sarajeva, a organizacije i spremnost NOP-a u gradu su neprestano jačale. Razjarene zvijeri okupatora i domaće izdajnika užurbano i otvoreno su pljačkale sve do čega su mogli doći. Luburijev se trudio svim silama da prikaže narodu »snagu« i »sigurnost« okupatora. O tome je pisao sarajevski ustaški »Novi list«, od 26. 2. 1945. godine, pod naslovom: »Puškom u ruci obranimo Hrvatsku«. To je, u stvari, bio prikaz Luburijevog govora na sastanku uz veštinu koju je priredio u bivšem »Gradskom podrumu«. Na tom sastanku su bili predstavnici njemačkih i hrvatskih

²⁾ Muzej grada Sarajeva, Zbirka NOB. UK. 2842.

oružanih snaga, ustaški ministar dr Vjekoslav Vran i , Ivica Frkovi , ustaški vitez predstavnici Hrvatskog stožera, Gradskog poglavarstva i svih sarajevskih društava, kako piše »Novi list«. Kakva je bila »snaga« i »sigurnost«, najbolje se vidi i po tome što je zgrada »gradskog podruma« (današnje kino »Romanija«) bila obezbijedena puškomitraljezima, ulica potpuno ispražnjena i zabranjeno Kretanje svim prolaznicima i vojnicima.

U govoru koji je tom prilikom održao, izme u ostalog, Luburi je rekao: »O uvali smo i uredili svoju državu da nam može pozavidjeti mnogi i mnogi narod«. Zatim: »Medu ostalim doga ajima, u zadnje vrijeme zabilježena je još jedna žrtva koju je dala Hercegovina, povla enje naših oružanih snaga iz Mostara«, ili dalje: »Ima ih koji vide i opasnost za Sarajevo. Ali Sarajevo je bilo hrvatsko i osta e uvijek hrvatsko. Sarajevo e se boriti u Mostaru, na Drini, u Konjicu i gdje god ho ete itd«. ³⁾

Luburi je tako bjesnio. Svoju »borbenost« pokazivao je uvijek na isti na- in — mu enjem i ubijanjem golorukih. Svoju surovost i brutalnost podjednako je ispoljavao i na vojnicima, a naro ito domobranima. Na smrt je osudio i strijeljao predsjednika domobranskog ustaškog suda u Sarajevu Ivana Kliki a, zato što se je »ogriješio« o ustaške zakone, prilikom su enja izricao je blage kazne i sudio ustašama. Kud god je Luburi prolazio, za njim su ostajali pustoš, tuga i bol.

27. marta 1945. godine ulice Sarajeva bile su izlijepljene plakatima sa imenima i presudama tobožnjih prestupnika protiv tzv. NDH. ⁴⁾

Od 85 imenovanih rodoljuba, 44 su osu ena na smrt strijeljanjem, a ostali na vremenske kazne od 3 godine do doživotne robije, dok su trojica osu enih

³⁾ Sarajevski »Novi list«, br. 1162. od 26. 2. 1945.

⁴⁾ Na plakatima piše:

»Prieki ratni sud stožera pukovnika Luburi a u Sarajevu radi djela protiv obstanaka Nezavisne Države Hrvatske iz § 98. t. 1., 2., 3., 4., 5., 6. i 7. K. z. osudio

I Osudom od 5. ožujka 1945. Ukp 1.45.

1. Peci Muhameda, sina Hamida, ro enog godine 1906. u Mostaru, mehani ara iz Mostara na kaznu smrti strijeljanjem,

2. Vu ijakovi Muhamed, sin Hamida, ro enog 1905. u Mostaru, posebnik iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

3. Seljo Jusuf, sin Salka, ro enog godine 1898. u Blagaju, umirovljeni oružnik iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

4. Koluder Pašo, sin Mustafe, ro enog 1902. u Mostaru, obu ar iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

5. Maljevi Arslan, sin Ahmeta, ro enog 1902. u Mostaru, piljara iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

6. Bobi Mustafa, sin Be ira, ro enog 1900. u Drežnici, posebnika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

7. Pilavdži Aliju, sina Osmana, ro enog 1899. u Oplji ima, piljara iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

8. Alendar Sulejmana, sina Ibre, ro enog 1911. u Ljubuškom, upravlja a samovoza iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

9. Salkovi Salema, sina Ahmeda, ro enog u Mostaru, posebni kog inovnika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

10. Rebac Ahmeda, sina Saliha, ro enog 1900. u Mostaru, bravara željezni ke radionice iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

11. Zubac Ivana, sina Franje, ro enog 1912. u Brdvi ima, redarstvenog do inovnika iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

na smrt strijeljanjem »pomilovani« odlukom Luburi a i osu eni na vremenske kazne. Na plakatima su nazna eni brojevi i datumi presuda. Tako iskonstruisanim plakatima o navodnim su enjima, pomilovanjima i si., Luburi je želio da prikaže kako postupa po nekakvim zakonima. Da bi prikazao tu svoju »zakonitu rabotu«, dešavalo se i to da u nedostatku branitelja, prilikom improvizovanih su-

12. umurija Mehmed, sina Ahmedage, ro enog 1900. u Mostaru, trgovca iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

13. Glavovi Muju, sina Sulejmana, ro enog 1905. u Mostaru, piljara iz Mostara, na kaznu smrti strijeljanjem,

14. Rajjevi Ibrahim, sina Alke, ro enog 1918. u Mostaru, kova a iz Mostara na kaznu smrti strijeljanjem,

15. Sulejmanovi Kemal, sina Izaha, ro enog 1922. u Mostaru, stolara iz Mostara, na 7 godina teške tamnice,

16. Ša a Edhema, sina Ša ira, ro enog 1924. u Mostaru,

17. Rizvani Omera, sina Hasana, ro enog 1927. u Mostaru,

II Osudom od 10. ožujka 1945. Ukp 2.45.

18. Kliki Ivana, sina Stjepana, ro enog 1894. u ur evcu, djelatnog dopukovnika sudca iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

19. Štromar Miroslav, sin Josipa, ro enog 1904. u Škebeni, inovnik Državne bolnice iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

20. Duri Vahida, k er Omera, ro ena 1910. u Ljubinju, kroja ica iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

21. Segovi Nikola, sin Nikole, ro en 1904. u Janjini, inovnik Ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

22. Wagner Ljudevit, sina Josipa, ro en 1909. u Grudi, djelatni zrakoplovni nadporu nik iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

23. Kapetanovi Salko, sin Zaima, ro en 1913. u Trebinju, inovnik Ravnateljstva HDŽ iz Sarajeva, na 20 godina teške tamnice,

24. Radosavljevi Lazar, sin Lazara, ro en 1904. u Sarajevu, viši željezni ki kontrolor iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice,

25. Repovac Bakir, sin Ismeta, ro en 1921. u Ostrožcu, elektromehani ar iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice,

26. Duri Mahmud, sin Omera, ro en 1922. u Ljubinju, ak iz Sarajeva, na 7 godina teške tamnice,

27. Majer Libuša, k er Josipa, ro ena 1924. u Dubrovniku, u enica iz Sarajeva, na 7 godina teške tamnice,

28. Džumhur Džema, sin Abduselama, ro en 1925. u Beogradu, sve enik iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice,

29. Vujevi Milan, sin Strahinje, ro en 1928. u Sarajevu, puškar iz Sarajeva, na 3 godine teške tamnice,

30. Mandi Stana, k er Riste, ro ena 1927. u Reljevu, u enica iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice,

III Osudom od 12. ožujka Ukp 3-1945.

31. Focht Josip, sin Ivana, ro enog 1897. u Zagrebu, bivši povjerenik podržavljene trgovine iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

32. Focht Šarlota, k er Haima Ozmo, ro ena 1902. u Olovu, ku anica iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

IV Osudom od 12. ožujka Ukp 4-1945.

33. Mati Ratko, sin Filipa, ro en 1924. u Sinju, djelatni strielac iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

34. atipovi Davor, sin Nikole, ro en 1923. u Sinju, djelatni rojnik iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

enja, lan sudskog vije a preuzme tu ulogu. To je, u stvari, bio vrlo smišljen naravan iskusnog zlo inca i prefrigani na in sakrivanja najkrvavijih svirepih zlo-bna. Veoma mali je broj preživjelih, onih koji su osu eni na vremenske kazne, a vrlo veliki onih koji su mu eni i ubijani a da nigdje nisu zapisani osim u srcima rodbine i prijatelja.

V Osudom od 12. ožujka Ukp 5-1945.

35. Hadžovi Salih, sin Ahmeda, ro en 1922. u Vihoru, djelatni dorojnik iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

VI Osudom od 13. ožujka Ukp 6-1945.

36. Hadžiibrahimovi Galib, sin Ahmeda, ro en 1911. u Visokom, pri uvni vodnik iz Visokog, na kaznu smrti strijeljanjem,

VII Osudom od 14. ožujka Ukp 7-1945.

37. Hadžiselimovi Ferid, sin Be ira, ro en 1916. u Sarajevu, brija iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

38. Huskovi Ibrahim, sin Muje, ro en 1906. u Stocu, trgovac iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

39. Ganibegovi Abid, sin Šemse, ro en 1912. u šipovu, obu ar iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

40. Saha i Sulejman, sin Sulje, ro en 1911. u Jajcu, stolara iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

41. Mehmedbaši Nasiha, k er Mahmuta, ro ena 1924. u Sarajevu, sveu ilištarka iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

42. Zemunovi Hajrudin, sin Ragiba, ro en 1920. u Koraju, rudarski inovnik iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

43. Damjani Reofil, sin Franje, ro en 1912. u Splitu, djelatni konji ki satnik, na kaznu smrti strijeljanjem,

44. Kr okajac Hilmo, sin Mehmeda, ro enog 1915. u Br kom, vlasnik podržavljene trgovine iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

45. Alikadi Rasim, sin Omera, ro en 1917. u Seonici, željezni ki inovnik iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

46. Nezirhodži Abdulah, sin Hadži Huseina, ro en 1911. u Sarajevu, trgovac iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

47. Terzi Ibrahim, sin Mustafe, ro en 1913. u Tuzli, popravlja a samovoza iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

48. Hadžiomerovi Emina, k er Mahmuta, ro ena 1925. u Mostaru, sveu ilištarka iz Sarajeva na 20 godina teške tamnice,

49. Adžemovi Šerif, sin Muhameda, ro enog 1913. u Donjem Vakufu, sudca Kotarskog suda iz Sarajeva, na 15 godina teške tamnice.

50. Nal adži Husein, sin Avde, ro en 1919. u Sarajevu, inovnik Ulema-medžlisa, na 15 godina teške tamnice,

51. Keketovi Osman, sin Mustafe, ro en 1906. u Sarajevu, do inovnika iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice,

52. Bahtijarevi Kemal, sin Ibrahima, ro en 1908. u Banjoj Luci, inovnik Ravnateljstva pošta iz Sarajeva, na 10 godina teške tamnice,

53. Kažini Džemil, sin Hasana, ro en 1911. u Gacku, djelatni astni ki namjestnik iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice,

54. Bešlagi Rešad, sin Nurage. ro en 1909 u Tuzli, inovnik Ravnateljstva HDŽ iz Sarajeva, na 2 godine teške tamnice,

55. Ku ukali Irtan, sin Mehmeda, ro en 1917. u Br kom, trgovac iz Sarajeva, na jednu godinu teške tamnice,

VIII Osudom od 21. ožujka Ukp 8-1945.

56. Naze i Halid, sin Mustafe ro en 1927. u enik iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

Taj isti Prijeki ratni sud, pukovnika Luburi a, osudio je na kaznu smrti strijeljanjem Josipa i Šarlotu Focht. Za izvršenje smrtne kazne nad ovim pripadnicima NOP-a Sud je donio posebnu Odluku o vremenu i na inu izvršenja kazne. Odlukom je precizirano da se kazna smrti izvrši u utorak 13. ožujka 1945. godi-

IX Osudom od 21. ožujka Ukp 9-1945.

57. Džemidži Mesud, sin Smaila, ro en 1923. u Sarajevu, djelatni strijelac iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

X Osudom od 24. ožujka Ukp 10-1945.

58. Karikli Ljubica, k er Svetozara, ro ena 1921. u Bos. šamcu, domaćica iz Reljeva, na kaznu smrti strijeljanjem, koja joj je kazna, me utim, u smislu propisa člana 65. ZOUVS-a rješenjem ustaškog pukovnika Maksa Luburi a ublažena i zamijenjena kaznom doživotne teške tamnice,

59. Kelez Jakov, sin Luke, ro en 1912. u Trebinju, djelatni zrakoplovni poručnik iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

60. Šarenkapa Safet, sin Mehmeda, ro en 1909. u Sarajevu, knjižar iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

61. Kolumbi Nikola, sin Marijana, ro en 1916. u Dubrovniku, zemljoradnik sa Stupa, na kaznu smrti strijeljanjem,

62. Pauli Efreim, sin Ivana, ro en 1902. u Trstu, u čitelja pri čuvnog nadporu činika iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

63. Čoković Simo, sin Vlade, ro en 1924. u Vogoš i, gostioni ar iz Vogoš e, na kaznu smrti strijeljanjem,

64. Vujasinović Drago, sin Tome, ro en 1918, u ajni u, sve eni ki pripadnik sa lliđe, na kaznu smrti strijeljanjem,

65. Žigart Ivan, sin Ivana, ro en 1906. u Trstu, pri čuvni nadporu činika, na doživotnu tešku tamnicu,

66. Durbešić Neven, sin Ive, ro en 1923. u Sarajevu, sveu ilištarac iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

67. Knežević Dobrila, k er Nikole, ro ena 1922. iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

68. Krsmanović Gliša, sin Riste, ro en 1909. u Zabr u, pobira poreza iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

69. Martinović Stjepan, sin Antin, ro en 1904. u Sarajevu, pri čuvni zrakoplovac iz Sarajeva, na doživotnu tešku tamnicu,

70. Kalinić Nikola, sin etka, ro en 1904. u Reljevu, zemljoradnik iz Reljeva, na doživotnu tešku tamnicu,

71. Pauli Marija, k er Ivana, ro ena 1920. u Trbovlju, domaćica iz Sarajeva, na 15 godina teške tamnice,

72. Kovačić dr Makso, sin Jakoba, ro en 1892. u Trojci, profesora, pri čuvni nadsatnik iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice,

73. Šahinpašić Fatima, k i Envera, ro ena 1922. u Ozrenu, domaćica iz Sarajeva, na 2 godine teške tamnice,

74. Grgić Ante, sin Nikole, ro en 1920. u Desnami, zemljoradnik iz Sarajeva, na 2 godine teške tamnice,

75. Karikli Vukosava, k i Svetozara, ro ena 1926. u Rajlovcu, domaćica iz Reljeva, na godinu dana teške tamnice,

76. Gajer Emilija, k i Ivana, ro ena 1898. u Temišvaru, kroja čica iz Sarajeva, na godinu dana teške tamnice,

77. Knežević ing Stipe, sin Ivana, ro en 1904. u Sarajevu, pri čuvni satnik iz Sarajeva, na jednu godinu teške tamnice,

XI Osudom od 26. ožujka 1945 Ukp 11-45.

78. Hamzić Izeta, sina Mustafe, ro enog 1902. u Sarajevu, kavanara iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice,

79. Parlov Stjepana, sina Nikole, ro enog 1900. u Travniku, soboslikara iz Sarajeva, na 5 godina teške tamnice,

XII Osudom od 26. ožujka 1945. Ukp 12-1945.

80. Prašelj ing. Matiju, sina Franje, ro enog 1901. u Trstu, inženjera šumarsko-tehni kog iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

...e u 16 sati, da kaznom rukovodi ustaški natporu nik Stjepan Cerjak koji je od-
noVOran da neki osu enik, prije izvršenja kazne, ne pobjegne. Da im se, ako to
hudu zahtijevali, dodijeli sve enik njihove vjeroispovijesti. Da kaznu izvrši deset
momaka i da asnik-rije nik ustanovi smrt osu enika. Na kraju, odgovorni Cer-
"a" treba da sa ini zapisnik o izvršenju kazne, itd.⁵⁾ I ovo je jedan od pokušaja
dokazivanja »zakonitog« rada tih organa.

Sarajevom su svaki dan kružile nove vijesti o hapšenju, odvo enju i strije-
ljanju. Mnogi gra ani, me u kojima je bilo žena i djece, odvedeni su tih dana a
da se nikada nije saznalo za njihovu sudbinu. Ve ina je transportovana u zlog-
lasni logor Jasenovac i tamo likvidirana. Kada je ponestalo vagona za transport
u logore, mnoga nova mjesta u Sarajevu su, pored Vra a, Berkovi a vile, Bend-
baše i drugih, postala stratišta. esto su se uli pucnji na Kozijoj upriji, iza
Vojnog logora, na Bakarevcu i drugim mjestima. Redarstveni as je pomjeren i
po injao je u 18.00 sati. I to vrijeme im nije bilo dovoljno da iskale svoj bijes. Po
danu su izvodili na ulice ranije uhapšene ilegalce koji su im služili kao mamac.
Svaki onaj ko bi im se približio i sa njima razgovarao, bio bi uhapšen. Dovoljno
je bilo da ustaše uju i neprovjeren podatak o ne ijoj simpatiji prema NOP-u,
pa da ga liše slobode.

Tako je, npr. u Odredbi Redarstva oružni kih snaga, broj 153/taj. 1945. od
30.1.1945. godine, re eno: »Redarstvo oružanih snaga ispostava Sarajevo od-
re uje premeta inu stana i uhi enje g. Sabrije..., domobran iz Samovozne boj-
ne, a dobro ga poznaje šofer od generala Gaš i a. Imade navodno kožni kaput.
Postoji sumnja da ilegalno djeluje.«⁶⁾ Ovaj podatak jasno govori koliko su usta-
še uspani ene. Nisu uspjeli saznati ni prezime tom ovjeku, a izdaju nalog za
hapšenje, koji je u to vrijeme predstavljao smrt.*)

Luburi se dovijao na razne, ve isprobane na ine da bi prikrio svoju zlo-
ina ku djelatnost. Tako je, npr, esto objavljivano u dnevnoj štampi da se vrše
racije s ciljem pronalaženja sakrivenih živežnih namirnica. Ponekad su objavli-
vana imena uhva enih švercera, kazne i si. Me utim, providnost lažnog prikazi-
vanja ogleda se u tome što je 6. marta 1945. godine Ve ernji list objavio javni
poziv gra anstvu: »Ukoliko je prilikom posljednjih opsežnih racija na tajna skladišta
živežnih namirnica u injeno »nešto krivo« da se obrate pismeno Stožeru
pukovnika Maksa Luburi a jer postoji posebno imenovano povjerenstvo kome
je na elu ustaški muftija dopukovnik PTS-a hadži-hafiz Akif ef. Handži «.⁷⁾

XIII Osudom od 26. ožujka 1945. Ukp 13-1945.

81. Smiljani Radojku r. Staniši , suprugu Uroša, ro enu 1910. u Sarajevu, državnu inovni-
cu iz Sarajeva, na kaznu smrti strijeljanjem,

82. Tomaševi Višnju, k er Vlade, ro enu 1924. u Fo i, državnu inovnicu iz Sarajeva, na 5
godina strogog zatvora,

83. Pe ek Milu, k er Ivana, ro ena 1912. u Sarajevu, državnu inovnicu iz Sarajeva, na 5 go-
dina strogog zatvora,

84. Blagov anin Grozdanu, k er Ilije, ro enu 1903. u Sarajevu, državna inovnica iz Sarajeva,
na 3 godine strogog zatvora,

85. Ordulj Jozefina, k er Marka, ro ena 1906. u Kaknju, državna inovnica iz Sarajeva, na 3
mjeseca strogog zatvora.

) Sarajevski »Novi list«, br. 1192. od 3. travnja 1945, presuda Ukp 2.45 od 10. ožujka 1945

) Muzej grada Sarajeva, INV. br. 3618.

*) Rije je o Sabriji Musi u (Red.)

) Sarajevski »Novi list«, br. 1172. od 6. ožujka 1945.

Ustaše su osje ale da imaju cijeli grad protiv sebe. Da bi još više zastrašili građane, ustaše su noć u izme u 27. i 28. marta 1945. godine objesili na Marindvoru, od Fabrike duvana do Zemaljskog muzeja, 55 građana.⁶⁾

Ustaše nisu birale ni vjeru ni naciju. Tu je bilo Srba, Muslimana, Hrvata, muškaraca i žena, mladih i starijih. Među obješenima bio je i jedan broj policijskih inovnika. Prema kazivanjima nekih građana koji su stanovali u neposrednoj blizini, jedan broj obješenih donesen je već poubijan a drugi su ubijeni vješanjem. Uli su se pucnji. Pijani, krvožedni kolja i tjerali su neke žrtve da pjevaju, tukli ih kundacima i pendrecima pa tek onda objesili. Kao razlog vješanja, u Vernerjem listu od 28. 3. 1945. godine, objavljeno je: »Kazna odmazde vješanjem zbog djela umorstva i atentata«. Navodno u vremenu od 22. do 24. marta 1945. godine ubijena su četiri policijska agenta. Na obavijesti o odmazdi vješanjem stoji i kratko obrazloženje: »jer su bili djelatni članovi protudržavnih organizacija, postrojenih u 'petorke' sa zadaćom da vrše atentate na predstavnike hrvatskih vojnih i građanskih vlasti, pozornim tvorivima dižu u zrak pojedine državne zgrade, vrše djela sabotaze i druge protudržavne djela, te konačno provedu unutarnji udar u gradu Sarajevu«. Bojazan od »unutarnjeg udara« je sigurno os-

- 1) 1. Fazil Omer, sin Mehmeda rođen 1919. u Mostaru, redarstveni nadporučnik Ž.R.O. u Sarajevu,
2. Sari Ragib, sin Avde, rođen 1899. u Gacku, redarstveni poručnik Ž.R.O. u Sarajevu,
3. Skando Amil, sin umri. Ahmeda, rođen 1911. u Mostaru, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
4. Ibo Muradin, sin Omera, rođen 1918. u Kaknju, redarstveni dorojnik Ž. R. O. u Sarajevu,
5. Hadžovi Hajro, sin Ferhata, rođen 1916. u Prijepolju, redarstveni dorojnik Ž.R.O. u Sarajevu,
6. Arslanagi Mahmut, sin Hasana, rođen 1907. u Arslanagi a Mostu, redarstveni stožerni vodnik Ž.R.O. u Sarajevu,
7. Avdi Hamid, sin umrlog Arifa, rođen 1915. u Plani, redarstveni rojnik Ž.R.O. u Sarajevu,
8. Spahali Mustafa, sin umri. Šabana, rođen 1915. u Poitelju, redarstveni dovodnik Ž.R.O. u Sarajevu,
9. Talovi Hamid, sin Alije, rođen 1914. u Gacku, redarstveni dovodnik Ž.R.O. u Sarajevu,
10. Hajdarevi Hasan, sin Salka, rođen 1922. u Šareni, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
11. Meretli Alija, sin Salka, rođen 1922. u Vlahovi ima, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
12. Mujkanhodži Salih, sin Mušana, rođen 1914. u Sarajevu, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
13. Vilogorac Ahmed, sin Omera. rođen 1914. u Ljubinju, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
14. Lukavac Šurija, sin umri. Nazifa, rođen 1911. u Pljevlju, redarstveni dorojnik Ž.R.O. u Sarajevu,
15. Opija Afan, sin umri. Salke, rođen 1916. u Aladini ima, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
16. Islamovi Huso, sin Bajre, rođen 1912. u Bijeljini, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
17. Šaran Lutvija, sin Mušana, rođen 1912. u Trebinju, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
18. Avdi Pašo, sin Hamze, rođen 1901. u Plani, redarstveni vodnik Ž.R.O. u Sarajevu,
19. Zubevi Salko, sin Hasana, rođen 1905. u Trebinju, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
20. Mulahasanovi Avdo, sin Derviša, rođen 1913. u Ocrkavlju, redarstveni dorojnik Ž.R.O. u Sarajevu,
21. Kusturica Edhem, sin Ahmedov, rođen 1918. u Rami, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,
22. Kreho Ragib, sin Mustafe, rođen 1915. u Sarajevu, redarstveni dorojnik Ž.R.O. u Sarajevu,
23. Delali Omer, sin Mušana, rođen 1913. g. u Trnovici, redarstveni stražar Ž.R.O. u Sarajevu,

razlog svirepih represalija. To je, u stvari, razlog Luburi evog dolaska u Sarajevo. Pored toga, ustaško i gestapovsko divljanje dostiglo je svoj vrhunac kada su saznali za nestanak jednog od najznačajnijih dokumenata — Plana odbrane rada, koji se nalazio u kasi potpukovnika Vedela, na elniku štaba, generala Hajna Katnera, koji je jedini imao ključ od kase. Prema utvrđenim podacima, Plan je naša obavještajna služba, preko Valtera i jednog domobranskog oficira, pribavila i dostavila Operativnom štabu Grupe korpusa JA, pa je tako pružena veoma značajna informacija za uspješnu borbu za oslobođenje Sarajeva. Pored uhapšenih nekoliko stotina pripadnika NOP-a, pa i potpuno nevinih građana, u zatvoru se našlo i 25 njemačkih vojnika i 150 pripadnika oružanih snaga NDH.

Vijest o vješanju brzo se proširila Sarajevom. Najbolji pregled stravi nog događaja imali su putnici tramvaja koji je prolazio drugom stranom ulice. Građani, puni revolta, stiskali su zube i pesnice, okretali glave i reagovali. To su ustaše pretpostavljale, pa su u svaki tramvaj ubacivali po jednog ili više agenata koji bi odmah hapsili one koji reaguju. Tako je, prema prijevodu Petra Jurića, i mlada kondukterka Ružica Seibol izgubila život samo zato što je rekla: »Šta ovo rade, pobogu?«.

To nije uplašilo Sarajlije. I pored toga, bilo je građana koji su prolazili ispred stražara odaju i posljednju poštu ubijenim. Mnogi su i po nekoliko puta

24. Sari Edhem, sin Avde, rođen 1907. u Gacku, redarstveni poručnik Ž.R.O. u Sarajevu,
25. Potogija Muhamed, sin umri. Tahira, rođen 1908. u Vukovu, redarstveni izvidnik Ž.R.O. u Sarajevu,
26. Karamehmedović Mehmed, sin umri. Abaza, rođen 1907. u Trebinju, redarstveni izvidnik Ž.R.O. u Sarajevu,
27. Pašić Suljo, sin Derviša, rođen 1914. u Mulju, redarstveni izvidnik Ž.R.O. u Sarajevu,
28. Rojnik Stanko, sin Vinka, rođen 1912. u Braslovca, redarstveni izvidnik Ž.R.O. u Sarajevu,
29. Sari Kasim, sin umrlog Avde. rođen 1917. u Gacku, redarstveni izvidnik Ž.R.O. u Sarajevu,
30. Odović Veljko, sin pok. Trifka, rođen 1908. u Rogatici, državni činovnik u Sarajevu,
31. Odović Zorka, kćer Luke Kojića, rođena 1899. u Rogatici, domaćica iz Sarajeva,
32. Levnajić Mane, sin Jove, rođen 1900. u Sincu, trgovac iz Sarajeva,
33. Pauković Anka, kćer Alojza, rođena 1908. u Drvaru, domaćica iz Sarajeva,
34. Erkež Štefanija, kćer Ivana Bošnjaka, rođena 1902. u Mostaru, domaćica iz Sarajeva,
35. Smajlagić Ilijas, sin Džemala, rođen 1920. u Maglaju, trgovac iz Sarajeva,
36. Keško Stanislav, sin Daniela, rođen 1915. u Sarajevu, pirotehničar iz Sarajeva,
37. Šukrin Hašim, sin Šukrije, rođen 1924. u Borju, sveučilištarac iz Sarajeva,
38. Samardžić Ines, kćer Vlade, rođena 1926. u Mostaru, svršena učenica iz Sarajeva,
39. Hodžić Hamdija, sin Ibrahima, rođen 1898. u Sarajevu, gostioničar iz Sarajeva,
40. Čemalović Mustafa, sin umrlog Alije, rođen 1895. u Buni, kafedžija iz Sarajeva,
41. Pavlin Pavle, sin Josipa, rođen 1918. u Makarskoj, pediker iz Sarajeva,
42. Buden Ana, kćer Save, rođena 1905. u Velešima, domaćica iz Sarajeva,
43. Tuševljak Marinko, sin Vasilija, rođen 1904. u Podivju, radnik iz Sarajeva,
44. Moćević Dušan, sin Triše, rođen 1923. u Ilovcima, posebnik iz Sarajeva,
45. Mirković Vladimir, sin Riste, rođen 1901. u Sarajevu, trgovac iz Sarajeva,
46. Odović Žarko, sin Veljka, rođen 1919. u Rogatici, rudar iz Sarajeva,
47. Živak Milan, sin Jove, rođen 1902. u Konjicu, željezničar iz Sarajeva,
48. Tadić Mićentije, sin Mida, rođen 1902. u Ljubinju, zemljoradnik iz Ljubinja,
49. Mikailović Miloslav, sin Radoslava, rođen 1924. u Kragujevcu, zemljoradnik iz Zvornika,
50. Likić Joco, sin Jove, rođen 1913. u Donjim Pilicima, zemljoradnik iz Zvornika,
51. Čikić Miloš, sin Ovije, rođen 1923. u Hrgavi, zemljoradnik iz Bihaća,
52. Petrović Milorad, sin Radomira, rođen 1924. u Krasovcu, pekar iz Krasova,
53. Perić Borivoj, sin Božidara, rođen 1922. u D. Livadici, zemljoradnik iz Livadice,
54. Stević Vidoje, sin Mihajla, rođen 1927. u Sirakovu, zemljoradnik iz Sirakova,
55. Nikolić Slobodan, sin Save, rođen 1927. u Boževcu, zemljoradnik iz Boževca.

prolazili u namjeri da prepoznaju nekoga — rođaka, komšiju ili, pak, druga. Tako je i kćerka obješenog Mustafe Čemalovića, 19-godišnja Adila, došla da poljsljednji put vidi oca. Nije mogla izdržati da ne potrč i još jednom zagrlj ubijenoj oca, na njenu sreću, spotakla se i pala. U tom momentu, iz krvnikove mašinke rafal je prešao iznad njene glave. Slučajnost je htjela da ostane živa.

Tek poslije oslobođenja Sarajeva otkrivena je prava istina i pronađeni su jezivi dokazi zločina kog nasilja nad Sarajlijama. Najstrašnija zvjerstva odigrala su se u vili »Berković«. Ta zgrada je bila obezbijedena na i kanim puškomitraljezima, stalnim stražama i patrolama ustaša. Podrumske prostorije pretvorene su u najkrvavije mučilište. Ljudi koji su stanovali u neposrednoj blizini, često su čuli užasne krike, vapaje, jauke i pucnje. Luburđevići zločinci su nastojali da prikriju stvarnost koja se je odigravala u toj kući. Neprestano je svirala bučna muzika. Ali to nije moglo da prikrije boli. U ovoj »kući užasa« pronađena su stravična svjedočanstva. U parku su otkopana 23 unakažena leša, na samo pola metra dubine, a potoci zgrušane krvi prekrili su podrumske prostorije. Mesarske kante, kazani za kuvanje živih ljudi, bodeži, pegle, dugački ekseri, dlijeta, razna klijesta itd. — predstavljali su sredstva za mučenje. Izgleda to je bio jedini alat kojim su Luburđevići i njemu slični gradili NDH. Na presudama je jasno pisalo: »Kazna smrti strijeljanjem«. Zar su svi ovi »rekviziti« bili potrebni za strijeljanje. Kako su izvršavane kazne, to najbolje svjedoče otkopani leševi. Lica i ostali dijelovi tijela su im bili do te mjere unakaženi da ih je bilo teško prepoznati. Jedan broj su prepoznali po odjeć i ili izrazitim karakteristikama na tijelu koje nisu uništene.

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Federalne Bosne i Hercegovine je detaljnim provjeravanjem ustanovila ukupno 323 žrtve Luburđevićeve »krvave tiranije« od 18. februara do 4. aprila 1945. godine u gradu Sarajevu.⁹⁾

Cijene i stvarnost onakvu kakva jeste partijska organizacija grada preduzela je čitav niz raznih mjera u pogledu konspiracije, sklanjanja ljudi i potrebnih materijala. Preduzete su maksimalne mjere opreza i budnosti jer bi svaka i najsitnija nesmotrenost imala za posljedicu jezivu smrt. Luburđevići i njegovi krvnici nisu mogli da sakriju počinjene zločine. Tinjao je revolt građana. Tako je i mladi skojevac Halid Nazećić zvan Rus odlučio da izvrši atentat na Luburđevića, iako mu naša ilegalna organizacija nije dala taj zadatak. Opsjednut idejom atentata, Halid je sam vršio pripreme. Njegovi roditelji i brat primijetili su da je uzbuđen i nervozniji nego obično. Najčešće je sam odlazio od kuće u namjeri da proučava kretanje Luburđevića. Jednog martovskog dana, Luburđević je u zgradi Narodnog pozorišta na Obali pripremio neku stvarnost, vjerovatno u namjeri da još jednom demonstrira »snagu i moć« pred konačno rasulo svoje države. Halid je to saznao i uspio da se progura sa još jednim skojevcem među građane koji su bili okupljeni pred zgradom pozorišta. Postavio se na pogodno mjesto sa revolverom u džepu. U momentu kada se Luburđević približavao mjestu gdje se nalazio neustrašivi skojevac, Halid je trgnuo pištolj u namjeri da izvrši atentat. Tog časa udario ga je po ruci njegov drug koji se iznenada uplašio, misleći, valjda, da će na taj način izbjeći i strašne posljedice za Halida i za sebe. Trebalo je samo ne-

⁹⁾ A-RSUP, cit. Odluka Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača,

Gra ani Sarajeva — obješeni na Marijin-dvoru u no i 27/28. marta 1945. godine

koliko trenutaka da se brojni agenti i uniformisani stražari prosto sru e na Halida, oduzmu mu pištolj i odvedu ga u nepovrat.

U posljednjim danima divljanja, Luburi i njegova banda nisu iskalili svoji bijes krvnika samo na pojedincima. Krajem februara 1945. godine blokirana su naselja Ilidže, Hrasnice, i Vrela Bosne. Odveden je veliki broj nevinih ljudi, od kojih je malo ostalo na životu. Dva dana prije oslobo enja ispražnjeni su svi ustaški zatvori, po nare enju Luburija. Preostali zatvorenici, njih oko 460, otpremljeni su posljednjim transportom za Jasenovac. Prema podacima Javnog tužilaštva NR Hrvatske, broj 105/48 od 13. 9. 1948. godine, a u vezi sa saslušanjem Emila Tuka i procesom protiv Ljube Miloša, potvrđuje se da su svi antifašisti iz Sarajeva (oko 460), koji su u aprilu 1945. godine upućeni u Jasenovac, nastradali tako što su otišli direktno u Gradinu na likvidaciju. Nisu uopšte došli u logor Jasenovac. Prema izjavi Ljube Miloša i ostalih optuženih jasenovskih kolijada, niko se iz ove grupe nije spasio. Brza likvidacija je izvršena zbog toga što su se ustaše spremale za povla enje i nastojale uništiti što više tragove svojih zločina. Tako se broj Luburijevih žrtava u Sarajevu i njegovoj bližjoj okolini popeo na 783, a vjerovatno ni taj broj nije potpun.

Opštepolutička situacija je bila takva da se približavao slom Trećeg Rajha. Crvena armija je nezadrživo hitala ka Berlinu, saveznici su nadirali sa zapada, a najveći dio naše zemlje je oslobođen. Ustaška država je imala svoja obilježja još samo u pojedinim mjestima. Skupa sa jedinicama okupatora povla ili su se razni kvistlinzi i drugi saradnici.

Tih dana stigla je vijest da je Hitler dao saglasnost za napuštanje Sarajeva. Luburij je pobjegao iz Sarajeva 4. aprila 1945. Tog istoga dana došao je u Sarajevo Ivica Frković, Pavlečević ministar, da realizuje nalog Pavlečevića za povla enje. Pošto nije našao Luburija, nalog je predao ustaškom pukovniku Franji Sudaru, kao najstarijem ustaškom oficiru, počinu. Sudar je pismo o povla enju pročitao pred oko 15 ustaških asnika, među kojima su bili: ustaški dopukovnik — hadži-hafiz Akif ef. Handžić, ustaški stožernik — Stjepan Barbarić, ustaški stožernik iz Mostara — Tomislav Mešić, ustaški bojnik — Dragutin Krema, ustaški bojnik — Kazimir Grulih, Ivan Uleme Medžlisa Alija Aganović i drugi. Odmah je dat nalog za povla enje svim vojnim jedinicama i inovni kom aparatu. Tada je konstatovano da je za evakuaciju potrebno 1300 vagona samo za potrebe ustaša, među tim, Nijemci su imali dvije, a ustaše samo jednu kompoziciju od po 20 vagona za jedan dan. Pored toga, na aerodrom Rajlovac stigla su četiri transportna aviona u kojima se bježati ustaški glavari. Ustaške glavešine i drugi zlikovci uspaničeno organizuju bjekstvo i posljednjih ostataka raznih policijskih i drugih prjrepaka. Zlikovci Ustaške tajne policije, Vojnog redarstva i Politikog odsjeka Župske redarstvene oblasti (ŽRO) vide se na svakom koraku. Vuku robu i druge dragocjenosti koje su ranije opljačkali. Mnogi su zaboravili prijatelje, a neki čak i porodice. Hvatali su se ko je za što stigao. Vozovi su prepuni, kada je ponestalo vagona, korišteni su kamioni. Posljednji su krenuli pješice.

U gradu se osjećala neobičajna uznemirenost među vojnicima. Poraz je očit. Fašisti ga teško priznaju, bar ne javno. Ipak se desilo nešto što se nije moglo očekivati. Poslije podne 5. aprila, došao je jedan njemački kapetan u kancelariju predsjednika tadašnjeg »Župskog odbora hrvatskog Crvenog križa«, dr Ivana Pavičevića. Predao mu je pismo, na njemačkom jeziku, u kome piše: »Internacionalnom Crvenom krstu — Sarajevo. Pošto mi veeras napuštamo Sarajevo, to se pozivate da odmah preuzmete zarobljenike u logor u Sarajevu — Vojvode

ulica u kome se nalaze zarobljenici – bolesnici od tifusa.« Iznenađeni i otkrivenim postupkom Nijemaca, dr Ivo Pavić je odmah pošao sa još jednim komandantom Crvenog krsta da preuzme logor. Došao je u jednu drvenu baraku. **Kojoj** je ugledao stravičan prizor. Ležalo je oko 100 bolesnih zarobljenika. Neki su bili crni, ispašeni i iznemoglih. Komandant logora nije imao ni spisak zarobljenika. Rekao je: »Važno je da Vam predam po broju ljude«.

Dva dana prije oslobođenja, agenti ŽRO, zajedno sa uhapšenim kriminalcima i prostitutkama, tovarili su na kamione arhivu Uprave Župskog redarstva namjerom da je spale u kotlovnici Fabrike duvana, dok je dio najpovjerljivije arhive koja je pripadala političkom odsjeku, ranije spakovan i otpremljen u Zagreb.

Kotlovnica Fabrike duvana je bila najpogodnije mjesto za paljenje arhive. **Istina, kapacitet** je bio mali, a vrijeme kratko, tako da je posljednji dan pred **oslobođenjem**, **sva** prostorija u kojoj je smještena kotlovnica bila zatrpana raznim **papirima** i zapaljena. Međutim, ustaše, ipak, nisu uspjele uništiti glavne fondove **razne arhivske grade**.

Naše udarne grupe sa Bistrika i Vratnika prve su stupile u akciju. Aktiv sa Bistrika, posebno njegov rukovodilac Galib Fešta, angažovao se na oslobađanju mostova na višegradskoj pruži i na Miljacki. Negdje oko podne, 5. aprila, Galib Fešta je, u dogovoru sa nekim domobranskim oficirima, zauzeo zgradu divizije (današnja komanda VI armijske oblasti). I druga mjesta u gradu, kao što su Elektri na centrala, Glavna pošta, Glavna željeznička radionica i Ložionica, bolje rečeno, cijeli željeznički koridor, most na Vrbanji, samostan u Kovačici i ima itd., ilegalni pokret je nastojao da zaštiti, u čemu je dobrim dijelom i uspio. Sve ove akcije su obavljene prije ulaska jedinica JA u Sarajevo. Najteže zadatke su imale udarne grupe koje su štatile objekte nizvodno od Vijećnice (Glavna pošta, Pravosudna palata, Elektri na centrala, Fabrika duvana itd.). Okupator je želio te objekte potpuno uništiti.

Prilikom povlačenja, iako je većina neprijateljskih vojnika i civilnih radnika vodila računa o spasavanju vlastite glave, bijes nije napuštao fašističke zločince. Njima kim jedinicama, pod zaštitom tenkova, uspjelo je da unište neke administrativne zgrade, modernu rotaciju štamparije »Jugoslovenske pošte«, štampariju »Drina«, dva magacina, kotlovnicu i neke mašine u Fabrici duvana. U noć od 5. na 6. april strahovito je odjeknula eksplozija tvrđave na Humu. Detonacija je bila tako silovita da je popucao veliki broj prozorskih stakala i srušene su mnoge trošne stambene zgrade. Prema nekim podacima, u tvrđavi je bilo oko 200 vagona avionskih bombi i druge municije.

Valter je nastojao da svugdje bude prisutan. Odlazio je od jedne do druge udarne grupe, utvrđivao stanje i procjenjivao situaciju i davao uputstva. Kada je bio u Pošti, saznao je za požar u Fabrici duvana. Tada je Vojo Osmokrović naredio da se odmah krenu na gašenje požara. Zajedno sa starijim vatrogascima. Vojo i Valter su krenuli prema Fabrici duvana. Kada su stigli u današnju Brankovu ulicu, ispred broja 1, eksplodirala je granata od koje je na mjestu poginuo Valter, a Vojo Osmokrović u suzljive dok su neki vatrogasci ranjeni, s granama Sarajeva do ekala su šesti april 1945. godine, dan oslobođenja grada, dan slobode, dan za koji su mnoge Sarajlije dale svoj život.

FERDO ŠUH

O ORGANIZACIJI I NEKIM AKCIJAMA OMLADINE

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, zatim odluke kongresa USAOJ-a, vojni uspjesi jedinica NOVJ i saveznih armija u Evropi, Africi i na Dalekom istoku, imali su uticaj na još veće rasplamsavanje NOP-a u okupiranom Sarajevu. Okupator i njegove ustaške sluge nastojali su da pod svaku cijenu oslabe NOP u Sarajevu. U gradu je vladao neopisivi teror. Mnoga lica podvrgli su najsvirepijem mučenju gestapovci i ustaškopolicijski zlikovci. Pred samo oslobođenje grada kolja Maks Luburi uhapšene rodoljube podvrgao je još strašnijim mučenjima (peglanje, vađenje oči, posebni usijanim žara ima, kidanje pojedinih dijelova tijela i druga strašna mučenja), a u znak odmazde 55 rodoljuba i građana obješeno je na stabla drvoreda na Marijin-dvoru. Omladince su hvatali na ulicama i prisilno ih mobilisali u neprijateljske vojne formacije, ili su kopali rovove, gradili utvrde, ili su bili vodiči konja u vojnim komorama, dok su neke odvodili i na rad u Njemačku. To je bio pravi lov na ljude.

Već koncem 1941. godine, kada je ustanak dobio široke razmjere, stvaraju se masovne organizacije Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine (NOSO BiH). Tako je u decembru 1941. godine, u »Biltenu«, organu KPJ za BiH, objavljen članak o stvaranju NOSO BiH-a, a u martu 1942. godine objavljena su Pravila NOSO BiH-a i instrukcija Privremenog pokrajinskog odbora NOSO BiH-a o stvaranju i radu Saveza. To je bio izraz potrebe i prvi (dalji) korak da se na osnovi široke platforme NOP-a okupi sva rodoljubiva omladina. U smislu ovih instrukcija radila je omladinska organizacija grada Sarajeva, prilagodavajući se konkretnim uslovima i iznalazeći vlastite oblike djelovanja.

Aktivnost u esnaku u ilegalnoj borbi za NOP nije jenjavala, nego se sve veći broj građana opredjeljivao za aktivan i organizovani rad, a veliki broj je prebačen na oslobođenu teritoriju, u jedinice NOV. U samom gradu, u esnaku u ilegalnoj borbi, pretežno omladina, izvršili su niz akcija.

Krajem 1943. godine novoformirano Mjesno povjerenstvo KPJ sa Vladimirom Perićem i Valterom Nađelom, pristupilo je organizovanju novog omladinskog rukovodstva u gradu. U Mjesno povjerenstvo SKOJ-a ušli su: Bukovac Vlasta Mira, Hadžiomerović Hasan Žarko, Mrkonjić Fuad Tošo i Šuh Ferdo Brzi. Sekretar Mjesnog povjerenstva SKOJ-a bila je Anđelka Durić Tanja (član MK KPJ), a za njenog zamjenika biran je Hasan Hadžiomerović.

**Zgrada u kojoj je održan prvi sastanak obnovljenog Mjesnog povjerenstva SKOJ-a
(danas u Ulici Veselna Masleše br. 10)**

Djelovanje omladinskog rukovodstva bilo je podijeljeno uglavnom na četiri gradska reiona. Prvi reion, koji je išao desnom stranom Miljacke od Vratnika do Dalmatinske ulice (danas Mahmuta Bušatlije) i Kulovića ulice (Slobodana Principa), držao je na vezi Žarko. Drugi reion od Dalmatinske i Kulovića ulice do Marijin-dvora, držao sam na vezi ja, a od Marijin-dvora do Kneževog dvora, četvrti reion — Mira. Lijevu stranu Miljacke, od Babića bašine do Kovačića, treći reion držao je na vezi Tošo. Međutim, nismo se morali pridržavati ove podjele terena ona je bila orijentaciona. Mogli smo, ukoliko je situacija zahtijevala, imati na vezi i van svojih područja djelovanja skojevske ili aktive USAOJ-a. Tako je Žarko pored područja prvog reiona imao na vezi skojevsku organizaciju u Kovačiću i Mira jedan dio ženske srednjoškolske omladine, dok je Tošo rukovodio skojevskom organizacijom u Željezničkoj radionici, itd. Ovaj rad odmah je otpočeo sa dosta uspjeha i otvoren je proces širenja i daljeg jačanja omladinske organizacije. Tako Valter Peri, nakon izvjesnog vremena (23. maja 1944) obavještava CK KPJ:

»Konačno smo riješili i pitanje naših omladinskih organizacija.

Formirali smo Mjesno povjereništvo SKOJ-a. Već ranije smo imali organizacije po pojedinim dijelovima grada. Novo rukovodstvo, iako je mlado, poletno je i borbeno, sa puno ljubavi prema omladinskom radu. Velika je šteta što i naši delegati nisu pošli na Kongres.

Mjesno partijsko povjerenstvo je dobilo direktivu da uloži sav napor kako bi se naše omladinske organizacije uvele na što masovnijim a omladinski rad postavio na što ispravniju bazu.

Omladina je razvila niz raznih natjecanja.

S obzirom na gornje vrlo je važno dobijanje omladinskih materijala i konkretnijih direktiva za rad rukovodstva. Mislim da bi naš CK ili PK SKOJ-a trebao neposredno da se poveže sa mjesnim povjerenstvom SKOJ-a za Sarajevo«.

Rad omladinske organizacije izražavao je stavove sadržane u dokumentima i instrukcijama CK SKOJ-a i USAOJ-a. Zahvaljujući stalnim vezama MK KPJ sa CK KPJ i Vrhovnim štabom, i sarajevska omladinska organizacija je bila u mogućnosti da bude u toku najaktuelnijih stavova i pozicija u razvoju NOB-e. Za omladinu bio je od posebnog značaja II kongres USAOJ-a u Drvaru (od 2. do 4. maja 1944. godine), na kojem posebno ističemo riječi Edvarda Kardelja upućene omladini i njenom radu, pod naslovom »II zasjedanje AVNOJ-a i zadaci našeg Antifašističkog omladinskog pokreta«. U tom radu Edvard Kardelj posebno govori o potrebi borbe za jedinstvo rodoljubive omladine i obrazlaže zbog čega treba posvetiti naročitu pažnju omladini u specifičnim uslovima i oblicima borbe na okupiranoj teritoriji. Kardelj podvlači i da se borba omladine na okupiranim područjima umnogome razlikuje od borbe na oslobođenoj teritoriji i da o njenim oblicima borbe treba posebno voditi računa.

Osnovni zadaci i politička orijentacija koje je MK SKOJ-a, u to vrijeme, realizovao svojim radom bili su:

1. omasovljenje omladinske organizacije iz redova radničke i srednjoškolske omladine; 2. rad na političkom uzdizanju omladine; 3. upućivanje omladine u NOV; 4. prikupljanje oružja, municije i sanitetskog materijala; 5. obnavljanje omladine u rukovanju raznim vrstama oružja; 6. širenje ilegalne štampe meću omladinom i simpatizerima NOP-a; 7. prikupljanje podataka o neprijateljskim

u formacijama i njihovom smještaju; 8. prikupljanje narodne pomoći u prehranbenim artiklima, odjeći i obući za porodice žene i dječaci; 9- formiranje borbenih udarnih grupa radi izvršavanja posebnih i drugih zadataka; 10. vršenje sabotaža u proizvodnim preduzećima koja ne služe okupatoru; 11. prebacivanje ugroženih u područja ilegalne borbe na oslobođenu teritoriju, te razna obezbjeđivanja i kurirski zadaci.

Već u prvim mjesecima 1944. godine, omladinska organizacija Sarajeva rasla je na nekoliko stotina članova i pored toga što je priličan broj omladine prebačen u NOV. U omladinsku organizaciju su pristizale stalno nove i nove

snage. Obzirom na specifičnost ilegalnog djelovanja skojevske i USAOJ-a organizacije, osnovni oblik organizovanja u radu bio je aktiv. Okupljao je od 3 do 6 članova. Sekretari aktiva bili su članovi kvartovskog jezgra, a sekretari jezgra činili su rejonsko rukovodstvo.

Svaki član skojevskog aktiva imao je na vezi 3-6 članova USAOJ-a. Razlika u idejno-političkim zadacima za članove skojevske organizacije i organizacije USAOJ-a nije postojala. Skojevska organizacija stalno se uvećavala (širila) iz redova USAOJ-a, ali prijem u članstvo SKOJ-a prethodila je provjera.

Poučeni iskustvima iz ranijih policijskih provala u našu organizaciju, zavodili smo ozbiljne mjere budnosti i konspiracije. Prije nego bi se neki omladinac ili omladinka primili u organizaciju, svestrano je provjeravano njihovo dotadašnje držanje, odanost, konspirativnost i spremnost na eventualne patnje i žrtve. Jedan od načina provjere sastojao bi se u tome, što bi se omladinki ili omladinu postavio neki zadatak skopčan sa opasnošću. Ukoliko bi neko odbijao da izvrši ovakve ili slične zadatke ili ako bi se pokolebao, on bi jednostavno bio zaočnjen. Praktikovalo se, ako su to prilike dozvoljavale, da aktivne SKOJ-a ili USAOJ-a čine omladina koja se izmeću sebe mnogo ne poznaje. Dalja mjera sigurnosti, da ne bi došlo do provale u organizaciju, u slučaju pada jednog člana u policijske ruke, bila je prebacivanje preostalih članova na oslobođenu teritoriju. Ukoliko bi to, pak, bilo spriječeno određenim okolnostima, onda su se članovi aktiva povla ili u najstrožu ilegalnost.

Ukoliko je i bilo hapšenja pojedinih naših članova, ona nisu imala težih posljedica na rad organizacije, upravo zahvaljujući primjernom držanju uhapšenih i preventivnim mjerama koje su preduzimate na jačanje budnosti i konspiracije. To je omogućilo da nas Ustaška nadzorna služba (UNS), Redarstvo oružanih snaga (ROS), Župska redarstvena služba, Gestapo i druge okupatorske i kvilinske policije ne otkriju. Doušnici policije ponekad su uspijevali da se ubace u naše redove, ali nisu imali većeg uspjeha. To potvrđuje i Valterovo pismo PK KPJ za BiH od 15. avgusta 1944. godine u kome podvlači:

»Naše organizacije nisu u ovom razdoblju imale ni jednoga krupnoga udarca iako je bilo hapšenja i radilo se intenzivno. Organizacije, kao što sam već ranije pisao. Broj članova Partije se uvećavao. Stvorili smo nove organizacije u svim važnijim preduzećima pored naših kvartovskih organizaci-

Krajem 1943. godine, Zvonko Grbac Putnik i Ismet Maslić donijeli su sarajevsko sa oslobodjene teritorije nekoliko stotina primjeraka odštampanih Deklariacija II zasjedanja AVNOJ-a. Partijska tehnika u Sarajevu umnožila je te odluke u još većem broju. Početkom 1944. godine slijedila je uspješna akcija rastu-

ranja ovih odluka po cijelom gradu, uz u eš e mnogih ilegalnih boraca NOP-a. Niko od u esnika ove akcije nije pao u policijske ruke, iako je policija na sve na ine pokušavala da nam ude u trag. I »Borba« je objavila vijest o ovoj akciji p o c j naslovom »Odluke AVNOJ-a u džepovima okupatorskih oficira«.

Aprila mjeseca 1944. godine, u Sarajevo je sa oslobo ene teritorije stigao izvjestan broj plakata sa Titovom fotografijom. Trebalo ih je izlijepiti po gradu na što vidnijim i prometnijim mjestima. Ova akcija povjerena je omladini i ona ju je uspješno izvela. Tako je jednog jutra, gotovo na svakom prometnijem mjestu u gradu osvanula Titova fotografija sa tekstom: »Maršal Tito — vo a naroda Jugoslavije«.

Sljede eg mjeseca, za Titov ro endan izvedena je još jedna sli na akcija. Sarajevo je osvanulo preplavljeno Titovim fotografijama koje su umnožili poznati sarajevski fotografi, pripadnici NOP-a. Nije bilo gotovo nijedne ulice u centru grada u kojoj slike nisu rasturene. Neki skojevci ubacivali su slike ak i u stanove pojedinih ustaških funkcionera. Titova slika našla se i pod prozorom dežurnog policajca u Župskom redarstvu, a uba ena je i u Veliku župu, iako je ispred nje stražario naoružani ustaša.

U jutarnjim satima, u odlasku na posao gra ani koji bi našli fotografiju, stavljali su je u džep, brzo odlaze i s toga mjesta. Policijski aparat je i ovog puta bjesnio. Zaustavljali su i pretresali gra ane ne bi li našli Titovu fotografiju, te tako ušli u trag u esnicima u ovoj akciji. Me utim, nisu imali nikakvog uspjeha.

U junu mjesecu 1944. godine došlo je do provale u skojevsku organizaciju na terenu Marijin-dvora. Uhapšeno je 7 lanova, me u njima i Vlasta Bukovac Mira i njen brat Zdravko, sekretar aktiva, lako srm bili sigurni da e njeno držanje na policiji biti dobro, ipak smo, kao i prilikom Žarkovog hapšenja, preduzeli sve mjere predostrožnosti. Skojevske aktive, koje je držala Mira, primili smo na vezu nas trojica. Ubrzo smo doznali da se Mira i ostali skojevci dobro drže pred policijom i da nisu ništa priznali, osim jedne drugarice, koja nije mogla da podnese zlostavljanje, ali sre om ona nije mnogo znala, s obzirom na konspirativne mjere koje smo provodili. Policija se naro ito okomila na akciju lijepljenja i dije-ljenja Titovih fotografija.

Drugo hapšenje lana MK SKOJ-a desilo se slu ajno, u julu 1944. godine, kada je MK držao sastanak u stanu Halila Avdi a, u Vuka Karadžić a ulici. Tada je uhapšen Žarko, ali je, zahvaljuju i dobro smišljenoj izjavi pred policijom kao i intervenciji preko naših veza. vrlo brzo pušten. Tako smo i dalje nastavili rad.

Nakon Naredbe druga Tita o formiranju Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-e), prišli smo odabiranju najboljih skojevaca, koji e se pored ostalih zadataka, posebno baviti i obavještajnim radom, lako je i do tada ilegalni rad imao karakter i obavještajnog rada, sada je taj rad dobio odre enu organizacionu formu. Jedan od zadataka omladinske organizacije bio je i prikupljanje podataka o licima koja su u estvovala u neprijateljskim vojnim i policijskim formacijama, politiki m organizacijama ili su na drugi na in saradivala sa okupatorom i njegovim kvislinzima, kako bi se ti gra ani, nakon oslobo enja naše zemlje, mogli izvesti pred Narodni sud, da odgovaraju za svoja nedjela.

Jedan od sekretara skojevskog aktiva, Ivanko Pašali (danas penzionisani oficir JNA u Sarajevu) predložio mi je da možemo vrlo lako iz ustaškog tabora, smještenog u Ulici Bjelave broj 13a uzeti kompletnu ustašku evidenciju (kartone sa slikama i ostalu arhivu), jer njegova sestra Antonija (sada udata Maši) stanuje u potkrovlju te ku e, a ima i klju od prostorija pošto ih povremeno isti Mi smo zaista ušli bez problema u ustaški tabor, uzeli kompletnu evidenciju i

strpali u ruksak, te sam to odnio kući, jer su Valter, Mira Stanišić i moj arhivu, rano vrijeme, zajedno radili na srećivanju kartoteke za »crni kofer«. Da ustaše otkrile da smo kroz vrata ušli u tabor, te tako doveli u opasnost kovu sestru, mi smo iz dvorišta razbili prozor tako da staklo padne u sobu, Ivan da se radi o provali. Trik je uspio i niko na nju nije posumnjao, jer je u to vrijeme kao radnja u II smjeni u Vojnotehni kom zavodu.

Sli nu akciju izveli smo Bilandžić Tomislav Rebula i ja. U ustaški stožer u Titovoj ulici (dvorišna zgrada) provalili smo, ali ovdje smo zaista morali razvaliti bravu da bismo ušli u tabor.

Sa prebacivanjem štampe i drugog propagandnog materijala sa oslobođene teritorije u Sarajevo bilo je ponekad i poteškoća, jer su mnogobrojne neprijateljske vojne snage bile koncentrisane oko Sarajeva, pa su i kanali za prebacivanje na oslobođenu teritoriju povremeno, ponekad i par dana, bili zatvoreni kako neprijatelj ne bi otkrio naše veze.

Pošto je fond naše literature bio ograničen, a potrebe velike, mi smo pojedine materijale ili izvode iz knjiga kidali na listove koji su činili cjeline, te tako ih davali na čitanje. Pokrenuli smo akciju za izdavanje posebnog omladinskog lista. Odredili smo mu ime — »Glas sarajevske omladine«. Trebao je da izlazi svakih 15 dana. Ali je iznenada došla odluka da se list ne štampa. Ovu odluku nam je saopštio Valter, po dolasku sa oslobođene teritorije, jer se je smatralo da bi neprijatelj još više pooštrio mjere, a tada su predstojali i drugi prioritetniji zadaci. Žalili smo što list nije štampan, jer je već bio prikupljen jedan broj priloga i crteža.

U mjesecu septembru na mjesto Vlaste Bukovac Mire, koja je transportovana u koncentracioni logor, za mladu MK SKOJ-a kooptirana je Milena Mitrović Drinka, pa je Komitet SKOJ-a bio opet kompletan.

Ustaško-njemačke racije u ljeto 1944. godine bile su svakodnevnice. Hvatale su i legitimisano svako lice izuzev djece, žena i ostarjelo starih lica. Ko god od mladih ljudi nije posjedovao legitimaciju sa njemačkim »ausvajsom«, odnosno oslobođenoj vojnoj obavezi koje su dale njemačke vojne vlasti, jer su takva lica radila na mjestima od interesa za okupatora, bio je mobilisan u neprijateljske vojne formacije. Tako se izvjestan broj omladinaca iz Sarajeva našao, protiv svoje volje, u neprijateljskoj vojsci.

Podatke o organizovanju racija, ukoliko su ih vršili domobranci ili pripadnici policije (Župsko redarstvo) skoro redovno smo dobijali od pripadnika NOP-a koji su bili u tim formacijama. No, i pored svih preduzimanih mjera da bi se spriječilo kretanje organizovanih omladinaca pred raciju i u toku nje, ipak se nije moglo izbjeći da u nekim racijama ne budu uhvaćeni i pojedini članovi SKOJ-a ili USAOJ-a.

Neki omladinci koji su bili nasilno mobilisani, pošto bi pobjegli iz vojnih transporta, sami su odlazili u najbližu jedinicu NOV. U drugim slučajevima, uz pomoć aktivista NOP-a u neprijateljskim vojnim formacijama, uhvaćeni skojevci i drugi aktivisti NOP-a pušteni su na slobodu. Tako su jednom intervencijom pušteni Žarko i Tošo, jer su bili žrtve racije. Mjesni komitet SKOJ-a je nastojao da se rad omladinske organizacije normalno odvija. Trebalo je, prije svega, upućivati na slobodnu teritoriju omladinca koji podliježu vojnoj obavezi ili one koji bi prilikom hvatanja mogli biti prisilno mobilisani. Problem je bio u tome što smo i mi, članovi Komiteta, kao i veći broj sekretara aktiva SKOJ-a, bili u dobi koja podliježe vojnoj obavezi. OSTATI u gradu i kretati se po cijeli dan izvršavajući i razne zadatke, kada se svakodnevno vrši »lov na ljude«, bilo je gotovo nemo-

gu e. Mogli smo se snabdjeti raznim lažnim ispravama, ali to nije bila garancija da jednog dana ne budemo uhva eni i da baš na osnovu lažnih legitimacija, ukoliko budu provjeravane, do emu u još težu situaciju. Osim toga, bilo je nemogu e sve omladinske rukovodioce prebaciti u NOV, a da se to ne odrazi na itavu omladinsku organizaciju.

O svemu ovome je obaviješten i MK KPJ, pa je donesena odluka da se lanovi MK SKOJ-a i izvjestan broj sekretara skojevskih aktiva ubaci u neku domobransku jedinicu u kojoj su naši saradnici i da im se na taj na in omogu i slobodno kretanje po gradu. Odluka je pala da se omladinci ubace u Deveti topni ki sklop. Domobranska uniforma i vojna legitimacija u toj situaciji bile su spas od racija. Obezbijedene su stalne dozvole za izlazak iz kasarne u grad, pa smo sada mogli nesmetano održavati sastanke i obavljati ostale zadatke. Zapovjednik ove domobranske jedinice, koji nije znao kakvu ulogu imamo u Pokretu, ali je znao da smo došli preko ilegalne veze, bio je prema nama tolerantan.

U me uvremenu došlo je do nepredvidene situacije. Naime, za obuku omladinaca bio je zadužen neki zastavnik, koji je prethodno završio vojnu oficirsku školu u Njema koj, ali i neki njema ki narednik specijalno odre en na rad u deveti topni ki sklop da kontroliše ovu jedinicu. Uskoro su nam prestali da izdaju propusnice za izlazak u grad, pa smo morali da bježimo i da se izlažemo još veoj opasnosti. O novonastaloj situaciji upoznali smo MK KPJ, pa je Valter li no intervenisao u našoj »vojnoj vezi« i ponovno smo svakodnevno dobivali propusnice za izlazak u grad.

Obuku na topovima, kao i ostale vježbe, skojevci su shvatili ozbiljno, iako je to bilo skop ano sa neprestanim maltretiranjem. Psovke, »lezi — diži se«, skakanje »žabice«, pa i udarci, bili su svakodnevni pratiodci ove obuke. Sve se to mirno podnosilo, imaju i u vidu dobijene direktive.

U ovoj jedinici zatekli smo oko dvadesetak zarobljenika — boraca NOV iz Dalmacije. I to su bili omladinci izme u 18 i 20 godina. Nakon nekoliko dana, kada smo saznali pojedinosti o njima, zadužili smo Marija Mikuli a i Dragutina Bakovi a da im oprezno pri u, uspostave kontakt i uklju e ih u rad omladinske organizacije. Mikuli je za izvršenje ovog zadatka bio posebno pogodan s obzirom na to da je i on Dalmatinac. Ubrzo je uspostavljena veza i otad smo im urali biltene i drugu ilegalnu štampu.

Po etkom oktobra mjeseca 1944. godine, Žarko i Tošo su upu eni na oslobo enu teritoriju, u Jajce preko Fojnice, da bi kao delegati sarajevske antifašisti ke omladine prisustvovali Prvom kongresu USAOBiH-a. U Fojnici su razgovarali o stanju i aktivnosti SKOJ-a i USAOJ-a sa sekretarom Okružnog komiteta SKOJ-a, Lazom Materi em, kao i ostalim lanovima komiteta, iako je u meuvremenu odgo eno održavanje Prvog kongresa USAOBiH-a, oni su na prijedlog Mile Perkovi a, sekretara Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, otputovali sa Lazom Materi em u Jajce. Po dolasku su upoznali Pokrajinski komitet SKOJ-a sa radom omladinske organizacije u okupiranom Sarajevu. Tom prilikom su tražili da se u Sarajevo sa oslobo ene teritorije dostavlja više štampe i drugog propagandnog materijala. Od posebne važnosti bilo je to što su tada dobili instrukcije i smjernice za dalji rad.

Gestapo, Vojno i Župsko redarstvo, kao i ustaško-obavještajna služba, nastojali su po svaku cijenu da prodru u omladinsku organizaciju i da otkriju njene aktiviste. Bili smo svjesni situacije, pogotovo kada se organizacija broj ano uve avala, da e se neprijatelju pružiti mogu not ubacivanja konfidenata iako je rad bio strogo konspirativan. Naše pretpostavke i bojazni uskoro su se

...inile. Zahvaljuju i nedovoljnoj budnosti i slaboj konspirativnosti, došlo je do izvjesnog broja hapšenja. U toku oktobra 1944. godine uhapšeni su Sr an Rarbi sekretar jezgra SKOJ-a u Koševu, a zatim Aleksandar Veselinovi , Drautin Bakovi , Dejan Šinikovi , Dane ankovi i ja. Otac Nenada Bokonji a je uspio preko dr Nede Zeca, smjestiti Nenada u duševnu bolnicu, glumio je duševnog bolesnika i nije uhapšen. Sead Sara evi sklonio se u strogu ilegalnost.

U novembru mjesecu uhapšeni su Vahida Koradži , Muharem Tanovi Pecka, Esad Bajraktarevi , Mesud Džemidži Meca i Enver Filipovi , a nešto kasnije i Milena Mitrovi Drinka, sestre Pudari , Nevenka, Biserka i Tota, u enice Ženske gimnazije.

Istog mjeseca pada u zatvor i Mirza Kapetanovi , sekretar jezgra SKOJ-a iz Skenderije, kao žrtva provokacije jednog konfidenta. Tako je u periodu oktobar-novembar i decembar 1944. godine palo u neprijateljske ruke petnaestak omladinki i omladinaca.

U zatvoru sam doznao da je omladinski aktivista (Boro Ausi , zubotehničar) obavještajac Župskog redarstva. U njegovom stanu smo bili uskladištili izvjesnu koli inu oružja i municije. Iz zatvora sam, preko veze, o tome obavijestio Valtera, a on odmah upoznao Satu Džinovi Mirka i An iku uri Tanju, koji su organizirali odnošenje oružja i municije. Prva grupa naših omladinaca koja je došla po oružje, iznenadila ga je i uspjela odnijeti izvjesnu koli inu oružja i municije. Me utim, druga grupa, koja je došla u njegov stan, pala je u klopku policije. Došlo je do sukoba i ranjen je u predio prepone Tomislav Bilandži Rebulala. Izložen najsvirepijem mu enju, još neizlije en, transportovan je u koncentracioni logor u Jasenovac, gdje je na zvjerski na in ubijen.

Nekada je uspijevalo da se nešto u ini za uhapšene drugove, preko naših ilegalnih veza. Krajem decembra 1944. godine, na intervenciju Mjesnog komiteta KPJ, preko uglednih gra ana Sarajeva koji su »garantovali« da se mladi više ne e baviti »politi kom djelatnoš u«, izvjestan broj uhapšenih omladinaca i omladinki pušten je iz zatvora. Oni su predani direktno roditeljima, koji su morali potpisati izjave da odgovaraju krivi no i moralno za sve postupke svoje djece. Ustaška štampa objavila je ovu vijest, kao »humani gest« poglavnika NDH prema »zavedenoj omladini«. Ovom prilikom pušteni su na slobodu Dejan Šinikovi , Dane ankovi , Vahida Koradži , Esad Bajraktarevi , Enver Filipovi , sestre Pudari , Biserka i Tota, te Aleksandar Veselinovi . Me utim, Veselinovi , pri izlasku iz Uprave Župskog redarstva obratio se zloglasnom Vahidu Jakubovi u, jednom agentu političkog odjeljenja, rije ima: »Nisam vam ništa priznao iako ste me strašno mu ili, ali je ta no sve ono za šta ste me teretili. lan sam SKOJ-a, lan sam udarne petorke i rasturao sam Titove slike«. To priznanje skupo je platilo, jer su ga zadržali u zatvoru, transportovali u koncentracioni logor u Jasenovcu, gdje su ga odmah ubili.

Prijeki ratni sud u Sarajevu, 29. januara 1945. godine osudio je uz ostale i Dragutina Bakovi a i Muharema Tanovi a na po 20 godina teške tamnice, a mene na kaznu smrti strijeljanjem. Mjesni komitet KPJ (li no Valter) organizovao je preko komandanta grada Sarajeva i nekih aktivista NOP-a u Vojnom sudu intervenciju za naše izvla enje. Uspjelo je, i smrtna kazna mi je preina ena na doživotnu robiju. Ostali uhapšeni omladinci i omladinke (Sr an Barbi , Gina Buji i Zlatan Mihali) transportovani su u logor Jasenovac, a Mesud Džemidži je na zvjerski na in ubijen u Luburi a vili u Sarajevu.

Sedamnaestog marta 1945. godine transportovana je grupa uhapšenih omladinaca, te nakon deset dana putovanja stigla je u Vojni zatvor »Nova Ves«

Grupa poginulih i ubijenih aktivista SKOJ-a: Ante Kučinski, Vlasta Bukovac, Milena Mitrović, Tomislav Bilandžić (prvi red); Vojislav Bričić, Emina Hadžiomerović, Kemal Bakaršić, Aleksandar Veselinović (drugi red); Zlatan Mihalić, Ljubomir Đurović, Semha Sadiković, Midhat Kapetanović (treći red).

u Zagrebu. Među njima sam se nalazio i ja. U transportu se, zajedno s nama, nalazila i grupa ilegalaca NOP-a iz Travnika (Franjo Bradula, nastavnik Sara e- vi i još tri do četiri druga), koji su dovedeni u Sarajevo pri povlačenju neprijateljskih vojnih snaga pred jedinicama Jugoslovenske armije.

U toku januara mjeseca 1945. godine, Fuada Mrkohji otkrila je policija. Kada su agenti Župskog redarstva došli da ga uhapse, on je uspio da preskoči dvorišni zid i pobjegne. Nekoliko dana živio je u ilegalnosti u Sarajevu, a zatim je prebacio se na oslobođenu teritoriju. Za odmazdu, ustaše su mu uhapsile majku, transportovale u logor Jasenovac i tamo je ubile.

Komiteta SKOJ-a je poslije toga djelovao u okrnjenom sastavu, jer je i Hasan Hadžiomerović morao preći u strogu ilegalnost i liječiti se. Naime, 8. septembra 1944. godine, prilikom saveznog bombardovanja Sarajeva, bio je lakše ranjen u ruku. U Mjesni komitet SKOJ-a kooptiran je februara mjeseca Rade Barbarić Jasen, koji je u svojstvu sekretara ostao do oslobođenja Sarajeva.

Desetog aprila 1945. godine, nakon što je NDH objavila amnestiju, pušteni su na slobodu svi koji su 17. marta iz Sarajeva transportovani u Vojni zatvor »Nova Ves« (Jakub Vejo, ing. Branko Perišić, Sulejman Velagi i grupa Travničana). U zatvoru smo ostali samo Dragutin Baković, Muharem Tanović i ja. Šestog maja, dva dana prije oslobođenja Zagreba, prilikom akcije spašavanja uhapšenih u borbenika u ilegalnoj borbi NOP-a Zagreba, koju je organizirala zagrebačka partijska organizacija, oslobođeni smo i nas trojica.

Ovo nešto istrgnutih podataka nikako ne mogu ilustrovati sveukupnost široke aktivnosti omladine Sarajeva, koja je, brojna i dobro organizovana, imala ozbiljnu snagu NOP-a. Ona je našla posebne oblike rada, prilagođene teškim uslovima okupiranog grada. Djelovala je povezano, a mladi ljudi Sarajeva u svojoj ogromnoj većini bili su opredijeljeni za borbu protiv okupatora i njegovih slugu, koji su se posebno okomili na omladinu. Nošena entuzijazmom mladosti i patriotskom ljubavi za svoj narod i slobodu, omladina se nije dala pokoriti. Stalno je težila da se nađe u redovima jedinica Narodnooslobodilačke vojske, a velikom broju, zahvaljujući organizaciji NOP-a, to je i uspjelo, iako je izlazak iz grada bio skupljan sa mnogo opasnosti i prepreka. Za raznorodnost formi i oblika ilegalnog rada mladih Sarajeva, od aktiva SKOJ-a i USAOJ-a, borbenih udarnih grupa, kurirske službe, savjesnog rada na organizovanju i uvođenju skladišta oružja, municije i drugih materijala, pružanja pomoći ugroženim porodicama uhapšenih itd., mora se odati priznanje i sekretaru MK KPJ Valteru, koji je i sam sudjelovao u gotovo svim tim akcijama i inventivno iznalazio nove sadržaje za rad omladine i imao veliko razumijevanje za njene probleme.

FUAD MRKONJI

BILI SMO DELEGATI ZA KONGRES USAOBiH-a

Usljed svakodnevnih racija, ljetni dani 1944. godine bili su vrlo teški za kretanje po Sarajevu, a pogotovo za održavanje brojnih veza i sastanaka vezanih za ilegalnu borbu. Ustaško-njemačke racije, koje su bile prava hajka na ljude, preduzimane su gotovo svakodnevno. Ustaše, policajci, agenti, feldžandarmi ili domobranci blokirali bi cijele ulice i kvartove. Naoružani puškama i automatima, zaustavljali bi ili, bolje reći, hvatali i legitimisali svakoga, izuzev djece, starijih žena i oronulih staraca. Pretresali su i stanove. Ko nije imao legitimaciju da radi na nekom mjestu koje ga osloba od vojne obaveze, bio bi sproveden u neku od kasarni i mobilisan u ustašku ili njemačku vojsku. U kasarnama je vršeno provjeravanje uхваćenih i sprovedenih. Neke od njih, starije i one koji su radili na određenim mjestima, puštali su, a ostale su prisilno oblačene u domobransku, ustašku ili njemačku uniformu i otpremali iz Sarajeva u druga mjesta, vrlo često u Austriju ili Njemačku. Na taj se način i manji broj naprednih omladinaca našao protiv svoje volje u neprijateljskoj vojsci.

Članovi SKOJ-a, i omladinci koji su bili vezani za omladinsku organizaciju, često su obavještavani o racijama. Podaci o pripremanju racija, naročito ukoliko su ih vršili domobranci, gotovo redovno su dobivani od pripadnika NOP-a u domobranskim jedinicama. Ipak i pored svih protivmjera koje su poduzimane, nije se moglo izbjeći da u nekim racijama ne budu uхваćeni i pojedini omladinski aktivisti. Omladinci koji su tokom transportovanja uspijevali da pobjegnu i da se vrate u Sarajevo, odmah su otpremani u NOVJ, jer je za njima obavezno raspisivana potjernica kao za vojnim bjeguncima. Neki omladinci, pošto bi u putu pobjegli iz transporta, sami su hvatali vezu i prebacivali se u najbližu partizansku jedinicu.

Razumljivo, i za članove Mjesnog komiteta SKOJ-a bilo je opasno kretanje. U jednoj raciji uхваćen je i odveden u kasarnu član Komiteta Hasan Hadžimerović Žarko. Uspio nam je javiti da je uхваćen. Odmah se preko naše vojne veze intervenisalo i pušten je istog dana. I ja sam bio dva puta uхваćen prilikom racija. Jednom sam uspio da pobjegnem dok su me sprovodili u kasarnu, a drugi put sam pušten, opet na intervenciju preko naše vojne veze.

MK SKOJ-a na svojim sastancima tražio je rješenje kako da se u uslovima ovih hajki aktivnost omladinske organizacije ipak uspješno odvija. Trebalo je, prije svega, organizirati omladince sa uvatima od hvatanja i prisilne mobilizacije. Donijeta je odluka da se omladinci, koji podliježu vojnoj obavezi i oni koji bi prilikom racija mogli biti prisilno mobilisani, što više i brojnije upuštaju u NOVJ.

jedan od problema bio je i to što smo i mi, članovi MK SKOJ-a (Hadžiovi, Ferdo Suh Brzi i ja), kao i veina drugih skojevskih rukovodilaca, bili u Hobu koje je podlijegalo vojnoj obavezi. Ostati u Sarajevu, kretati se po cijeli Han i izvršavati razne zadatke u takvim okolnostima, bilo je gotovo nemoguće. Snabdijevali smo se raznim lažnim legitimacijama, ali to nije bila garancija da iednog dana ne budemo uhvaćeni u raciji i da baš na osnovi tih lažnih legitimacija ukoliko budu provjeravane, upadnemo u bezizlaznu situaciju. S druge strane bilo je nemoguće sve omladinske rukovodioce poslati na oslobođenu teritoriju a da se to ozbiljno ne odrazi na aktivnost i borbenost itave omladinske organizacije u gradu.

O ovom problemu raspravljao je i Mjesni komitet Partije. MK KPJ donio je odluku da Žarka, Brzog i mene, kao i izvjestan broj sekretara skojevskih aktivna i grupa, preko naših veza u domobranstvu, smjesti u neku domobransku jedinicu. Na taj način bi nam bilo omogućeno da se u domobranskim uniformama slobodno krećemo i bezbjednije izvršavamo brojne zadatke.

Enver Krzi Arap, odnosno Franjo, zadužen za rad po vojnoj liniji, obezbijedio je preko naših aktivista u domobranstvu da budemo raspoređeni i smješteni u 9. domobranski topnički sklop. Ovu odluku MK KPJ saopćili su nam Safet Džinović Mirko i Anika Durić Tanja, na jednom sastanku MK SKOJ-a. Odluka je izazvala prilično mučan utisak na nas trojicu. Pomišljao sam, a vjerujem da su isto tako mislili i Žarko i Brzi, kako to da se mi članovi MK SKOJ-a nalazimo u uniformama protiv kojih se svim srcem i žarom borimo! Šta ćemo misliti o nama kada nas budu vidjeli u neprijateljskoj uniformi, oni koji ne znaju da smo je obukli po direktivi! Zar nećemo misliti da smo izdajice? Mirko kao da je čitao naše misli. Rekao je da nema nikakvog kolebanja, da je to direktiva i da ćemo nas domobranska uniforma i legitimacija spasiti od racija; mi ćemo se nesmetano kretati po gradu. Obezbiđeno je da nam se izdaju stalne dozvole za izlazak iz kasarne u grad. Obavijestio nas je da se u ovoj domobranskoj jedinici nalazi i izvjestan broj domobrana — Dalmatinaca, koji su zarobljeni kao partizani u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi. Njih su, umjesto da ih pobiju ili otpreme u koncentracione logore, s obzirom da su bili posve mladi, obukli u domobrane. Trebalo se s njima povezati. Mirkove riječi i razbile su naša kolebanja. Ni ovo nije ništa drugo, nego jedan od zadataka koje svakodnevno izvršavamo. Nakon kraćeg prekida u izlaganju, Mirko je nastavio, posebno ističući da opreznost i konspiracija moraju biti najstroži, jer treba imati u vidu da se u svakoj domobranskoj jedinici nalaze i ustaški doušnici. Oni se često služe i provokacijama, prave i se simpatizerima NOP-a. Stoga je potrebno, rekao je, da nas trojica, kao i drugi omladinci koji budu s nama, budemo »primjerni« u formalnoj disciplini.

Rećemo nam je da je potrebno da se pravimo kao da jedan drugog ne poznajemo. Omladinci su morali ozbiljno shvatiti obuku kod topova i dobro naučiti rukovati njima. Kada bude povoljna situacija na unutarnjem ratištu, može doći i u bližoj budući do bitke za oslobođenje Sarajeva, pa, kako reče Mirko: »Neka nam se topovi nalaze u pri ruci.« Poslije Mirkovog izlaganja, postavili smo još nekoliko pitanja o našim zadacima, a onda je Mirko, obraćajući se Brzom i meni, rekao da se nas dvojica sutra u devet sati prije podne sastanemo na uglu kod mosta Skenderija, kod trafike, sa jednim domobranskim narednikom koji će nas odvesti u domobransku jedinicu. Pošto je opisao domobranskog narednika, rekao je da mu pridemo i upitamo ga ima li cigareta na prodaju. Ako nam odgovori da ima stotinu kutija »drina«, ali bez šibica, onda ćemo sve biti u redu.

Pošto je Žarko morao da izvrši još neke zadatke, trebalo je da u jedinicu dode kroz nekoliko dana. Što se tiče ostalih omladinaca koje je trebalo povući u domobransku jedinicu, ostavljeno je nama da izvršimo izbor, s tim što ukupan broj nije smio biti veći od dvadeset. Tako su se u domobranstvu, osim nas trojice članova MK SKOJ-a, našli i skojevci: Dragutin Baković, Hasan Bušatlić, Halid Cerić, Mesud Čeremić, Irtan Hadžiomerović, Muhamed Herić, Ejub Kapidžić, Zlatan Mihalić, Mario Mikulić, Muhamed Mešić, Muharem Tanović, Sulejman Velagić i još neki čiji se imena ne sjećam.

Bio je kraj avgusta 1944. godine, kada je »domobranski narednik« Jakub Vejo, s kojim smo se povezali, doveo mene i Brzoga u kasarnu. Kroz tri dana pridružili su nam se Žarko i nekoliko sekretara skojevskih aktiva.

Deveti topnički sklop nalazio se u sadašnjoj ulici Živka Jošila, pored mosta koji je vodio u staru klaonicu. Okružen zidom i bodljikavom žicom, više je ličio na neki zatvoreni logor nego na kasarnu. Naoružanje ove vojne jedinice sastojalo se od desetak poljskih topova sovjetske izrade, koji su bili zaplijenjeni negdje na istočnom frontu, dvije haubice bivše jugoslavenske vojske, nekoliko puškomitraljeza i veliki broj italijanskih pušaka.

Pošto su skojevci, koji su ubačeni u domobranu, prethodno upoznati sa stavovima o disciplini, konspiraciji i zadacima, oni su sa svom ozbiljnošću prihvatili njihovu obuku. Obuku na topovima i ostale vježbe ozbiljno su shvatili, iako je to bilo skopano sa stalnim maltretiranjem i terorisanjem koje su provodili domobranski oficiri i podoficiri koji su vršili obuku.

Uprkos svim ovim svakodnevnim peripetijama, zadaci postavljeni pred skojevce ostvarivani su prema utvrdjenom planu. Nesmetano smo se kretali po gradu u uniformama, zaštićeni od raznih racija i premetačina. Bili smo naoružani pištoljima, koje smo, razumljivo, legalno nosili. Na taj način bilo nam je omogućeno redovnije održavanje sastanaka i izvođenje akcija sa omladincima u gradu. Mi, članovi MK SKOJ-a, imali smo propusnice za stalni izlazak u grad. Ostali skojevci dobivali su propusnice kada su im bile potrebne radi odlaska na sastanke ili na druge zadatke.

Zarobljeni partizani, njih dvadesetak, obučeni u domobranske uniforme, bili su, takođe, omladinci od 18 do 20 godina. Neki od njih su nam odmah pali u oči po svom negodovanju prema tzv. NDH i simpatijama prema NOB. Bojeći se provokacija, morali smo biti oprezni u uspostavljanju kontakata s njima. Pošto smo saznali ko su sve zarobljeni partizani, na jednom sastanku zadužili smo Mariju Mikulić i Dragutina Bakovića da im postepeno prilaze, s njima uspostave dodire i jednog po jednog uključe u rad za NOP. Za kratko vrijeme uspostavljena je veza sa svima. Neki od njih su u početku bili nepovjerljivi, ali kada su im Mikulić i Baković donosili naše biltene i drugi ilegalni materijal, uključili su se u rad. Neki su odmah tražili da ih prebacimo na oslobođenu teritoriju. Tu im želju nismo mogli ostvariti, jer bi odlazak njih dvadesetak u partizane bacio sumnju na čitav topnički sklop i sigurno bi se postavilo i pitanje našeg daljnjeg opstanka u toj jedinici. Objasnivši im da su i ovdje korisni NOP-u i da neće biti angažovani na ozbiljnim zadacima, umirili smo ih i odgodili ispunjenje njihove želje za odlazak na oslobođenu teritoriju. Dvojicu od njih smo ipak morali otpremiti u NOVJ, jer su svojim izjavama pred ostalim domobranima o tome da će sami otići u partizane, postali opasni za kompromitaciju čitave organizacije.

Skojevci koji su ubačeni u domobransku jedinicu, kao i zarobljeni omladinci — partizani, potpuno su ovladali rukovanjem topovima i ostalim oružjem

koje se nalazilo u topni kom sklopu. Izvršili smo i raspored kod kojih topova i gkomitraljeza se se na našj omladinci ukoliko dođe do okršaja ili druge potrebe. Napravili smo i plan za likvidiranje osvjedo enih neprijatelja u ovoj topni koj jedinici za koje smo bili sigurni da bi nam se u slu aju borbe suprotstavili. Ova obuka s oružjem dobro nam je došla i stoga što smo sada, donekle vojni ki osposobljeni, mogli više pomo i na zadacima uvježbavanja naših udarnih arupa u gradu. Te grupe, koje su esto nazivane odredi i petorke, bile su brojne, u svakoj po nekoliko omladinaca, sa zadatkom da izvršavaju složenije, opasnije i hitne zadatke. Pripremane su i da pomognu jedinicama NOVJ da se uspješnije probiju u sam grad kada do e do borbe za oslobo enje Sarajeva, zatim da oružanom odbranom sa uvaju važne objekte u gradu od neprijateljskog razaranja prilikom povla enja itd.

Ovo prikrivanje naših ljudi u neprijateljskoj jedinici trajalo je oko dva mjeseca. U prvoj polovini novembra 1944. godine uhapšena je jedna grupa skojevaca i starijih aktivista na području Koševa. Neko je iz uhapšene grupe, pod pritiskom batina i mu enja, otkrio i lana MK SKOJ-a Ferdu Šuha i sekretara aktiva SKOJ-a Dragana Bakovi a, koje je policija zatim uhapsila. Pošto je policija otkrila i rad još nekolicine skojevaca u topni kom sklopu (koji su se uspjeli spasiti od hapšenja), bilo je o igledno da bi daljnji opstanak ostalih skojevaca u ovoj jedinici bio krajnje opasan i nemogu . Stoga je donesena odluka da se ve i broj skojevaca sa još izvjesnim simpatizerima, koji su se nalazili u ovoj jedinici, uputi u NOVJ. Prije odlaska, skojevci su dobili zadatak da sa sobom ponesu pištolje, bombe, puške i puškomitraljeze, a da iz topova povade zatvara e i unište ih. Nakon ove uspješne akcije, sa spiska domobranskih oružanih snaga nestao je Deveti topni ki sklop.

Tih mjeseci, druga, po karakteru sasvim druk ija akcija, bila je isto tako zanimljiva i važna. Na kraju jednog sastanka MK SKOJ-a u mjesecu oktobru iste godine, Tanja je zatražila da Žarko i ja malo ostanemo s njom. Kada su Brzi i Milena Mitrovi Drinka otišli, Tanja nam je saopštila da idu eg dana, u 5 sati poslije podne, do emo u ukovi a ulicu (danas Veselina Masleše ulica br. 10) u stan Ivana Paukovi a.

Danas može izgledati nelogi no što Tanja to nije rekla na sastanku Komiteta, u prisustvu Brzog i Drinke, jer nas dvojica nismo bili ništa povjerljiviji od njih. Ali, tada, u uslovima najtežeg konspirativnog rada, to je bilo sasvim normalno i opravdano. Sve ono što se nije nekog neposredno ticalo, nije morao znati. Važilo je — kako smo ga mi esto nazivali — zlatno pravilo konspiracije — »ne govori onome kome možeš, nego samo onome kome moraš«. Dobre strane ovog pravila najbolje su iskusili svi oni koji su se ilegalno borili i radili prije i u toku rata.

Nekoliko minuta prije zakazanog termina, Žarko i ja smo ve bili u Paukovi evom stanu. Pošto smo prethodno uli ugovoreni znak zvonceta na vratima i nakon što je doma ica Ana Paukovi otvorila ulazna vrata, u sobu su ušli Valter, koga sam ve poznavao, Mirko i Tanja. im sam ugledao Valtera, znao sam da se radi o nekom posebnom zadatku, jer se Valter pojavljivao na sastancima — koliko ja znam — samo onda kada je trebalo nešto zna ajno uraditi ili preduzeti. Nakon pozdravljanja, Valter je, kao i uvijek, odmah prešao na predmet sastanka. Saopštio nam je da je trebalo da Žarko i ja još u mjesecu maju kao delegati odemo na Drugi kongres USAOJ-a u Drvar. Obavijestio nas je da tada nismo otišli, jer je bio neizvjestan naš povratak, a u Sarajevu smo tada bili potrebni. Zatim nam je rekao da se po etkom novembra održava Prvi kongres

USAObiH u Jajcu i da ćemo prisustvovati kao delegati tom kongresu u ime antifašističke omladine grada Sarajeva. Nakon završetka Kongresa treba da se vratimo u Sarajevo — rekao je Valter.

Valter nam je dalje govorio da iz Sarajeva treba krenuti za dva dana. Krenu ćemo u svojim domobranskim uniformama — pripadnici smo 9. topni kog sklopa — da bismo se što lakše prebacili iz grada do prvih partizanskih jedinica. Ići ćemo preko kanala u Ilijašu. Do Ilijaša ćemo putovati vozom, a da bismo nesmetano putovali kao domobranci, dobićemo domobranske »otvorene zapovijedi«. Kada dođemo na oslobođenu teritoriju, nikome ne bi trebalo da priđemo da smo delegati na Kongresu. To će jedino znati drug koji će nas dovesti na oslobođenu teritoriju u kurir koji će nas dopratiti do Fojnice. Zatim je Valter rekao da će nam Mirko sutra dati pismo za Okružni komitet SKOJ-a u Fojnici. Prije nego što smo krenuli sa sastanka, Valter se okrenuo prema Žarku i meni, riječi su: »Eto, drugovi, neka vam je sretan put i budite na Kongresu dostojni predstavnici sarajevske omladine«.

Dva dana nakon ovog sastanka, rano ujutro Žarko i ja našli smo se na željezničkoj stanici. Tu smo se povezali sa Jelicom Lukendom, domaćinom iz Sarajeva, koja je trebalo da nas dovede do Ilijaša i poveže sa drugom koji će nas prebaciti do prvih partizana. Put do Ilijaša prošao je nesmetano. Kad smo stigli u Ilijaš, krenuli smo obalom Bosne do visećeg mosta, preko kojeg se prelazilo u selo Kadariće. Kod mosta nas je čekao jedan drug sa kojim se prvo pozdravila Jelica, a onda i mi. Jelica je ostala, a mi smo sa ovim drugom prešli most i poslije kraćeg penjanja uz jednu uzbrdicu, stigli smo do prvih kuća u kojima smo ugledali partizane. Bili su to borci Visokofojničkog NOP odreda, koji se nalazio na ovom terenu. Upoznali smo se sa kuririma koji nas je čekao i sa kojim je trebalo otići do Fojnice. Skinuli smo sa naših kapa domobranske ambleme i stavili petokrake, koje smo ponijeli iz Sarajeva.

Kada se dobro smirilo, pošli smo prema Fojnici. Put do ovog grada prošao je dobro, izuzev što smo se na nekim mjestima morali neprimjetno provlačiti ispred neprijateljskih položaja koji su se nalazili u neposrednoj blizini. Trećeg dana od našeg odlaska iz Sarajeva, stigli smo predvečer u Fojnicu. Kurir nas je odveo u Okružni komitet SKOJ-a, koji je bio smješten u jednoj trošnoj zgradi na kraju samog mjesta. Ovdje smo se upoznali sa sekretarom Komiteta Lazom Materićem, kao i sa ostalim članovima Komiteta.

Ja sam tada prvi put bio u Fojnici. U to vrijeme bila je vrlo živo mjesto. Veliki broj partizana stalno je dolazio i odlazio iz ovog grada. U ovom mjestu bilo je sjedište Okružnog komiteta KPJ i SKOJ-a za Sarajevo. U Fojnici su se tada nalazili i Štab Desete NOV divizije, okružne i sreske organizacije. Tu sam sreo i mnogo poznatih lica, koja su se iz Sarajeva prebacila na oslobođenu teritoriju, među kojima najviše omladinaca. Prilikom susreta s njima, nisam smio govoriti da idem na Kongres, nego da sam došao na oslobođenu teritoriju za stalno.

Za vrijeme boravka u Fojnici najviše vremena smo provodili u OK SKOJ-a, gdje smo sa drugovima iz Komiteta vodili razgovor. Razumljivo da su nas mnoga pitanja interesovala. Jer, i pored toga što je sarajevska organizacija bila u stalnom kontaktu preko kurira ili radio-veze sa rukovodstvima NOP-a na oslobođenoj teritoriji, ipak, mnoge su stvari za nas bile nove. Vrijeme boravka ovdje iskoristili smo i u čitanju razne literature koju nismo dobijali u Sarajevu. Tada sam, između ostalog, pročitao i knjigu o Drugom kongresu USAOJ-a u Drvaru. U knjizi su bili govori delegata i ostalih govornika. Čitanju i ovu knjigu, bilo mi je posebno žao što nisam mogao otići na ovaj kongres.

Jednog jutra Lazo Materić nam je saopštio da mu je javljeno iz Pokrajinskog komiteta SKOJ-a da se predviđeni kongres USAOBiH-a odgađaju za neodređeno vrijeme. Međutim, rekao nam je da su mu, takođe, javili da nas dvojica dođu u Jajce radi podnošenja izvještaja o stanju i radu omladinske organizacije. S nama je u Jajce krenuo i Lazo. Put za ovaj, već tada historijski grad, vodio je pješice preko Gornjeg Vakufa, a odatle partizanskim vozom preko Bugojna i Donjeg Vakufa.

U prvi mrak 6. novembra 1944. godine stigli smo u Jajce. Bilo je to već uoči godišnjice oktobarske revolucije, pa je Jajce izgledalo sve drukčije. Na svakom koraku pjevalo se i igralo kozaračko kolo. I u PK SKOJ-a zatekli smo praznino raspoloženje. Pošto smo se upoznali sa tadašnjim sekretarom Milom Perkovićem i ostalim članovima PK SKOJ-a, rekao nam je da dođemo poslije večere otputovati u Dom kulture na priredbu, pripremljenu za ovu prigodu. Kada smo došli u Dom kulture, u kojem je održano i historijsko Drugo zasjedanje AVNOJ-a, ušli smo u salu, sve drukčije ukrašenu. Sjeli smo na mjesta rezervisana za nas u prvim redovima. Bili smo u kompletnim domobranskim uniformama, samo su nam kapama bile petokrake. Stoga smo se osjećali prilično nelagodno. Primijetili smo da nas prisutni često zagledaju i da smo, u neku ruku, predmet posebne pažnje. Nas dvojica smo tada prvi put prisustvovali priredbi na oslobođenoj teritoriji, pa nije nimalo drukčije što smo bili naprosto ushićeni svim što smo vidjeli oko nas.

Iako smo bili umorni od puta, ipak smo poslije programa ostali dugo igrati i kozaračko kolo i pjevati ih. Meni bi ovo prijatno raspoloženje često prekidač pomisao da se moram ponovo vratiti u okupirano Sarajevo. Ovdje uvijek slobodno diše, svakome slobodno prilazi i slobodno razgovara o svemu. I najteži momenti u slobodi se lakše podnose. Nema na slobodnoj teritoriji one napetosti, podozrenja i neizvjesnosti, koji su stalno prisutni u ilegalnoj borbi. Ali šta se može — svako ima svoje zadatke, tješio sam sebe, nastojeći i da odagnam neprijatne misli i da se uklopim u raspoloženje koje me okružuje.

Tokom boravka u Jajcu imali smo nekoliko sastanaka sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Na ovim sastancima iznijeli smo podatke o stanju omladinske organizacije u Sarajevu (SKOJ, USAOJ, USAOBiH), upoznali ih sa našim radom i oblicima rada, borbe i akcijama omladine u specifičnim uslovima okupacije, govorili o sve jašem teroru i zločinima okupatora i kvistlinga i njihovim neuspjesima da omladinu odvoje od NOP-a. Referisali smo i o tome koliko je omladinki i omladinaca, preko organizovanih kanala, prebačeno u NOVJ i da se to čini skoro svakodnevno, te o aktivnosti udarnih grupa, o obuci u rukovanju oružjem i njegovom nabavkom na razne načine, o tome kakvo je opšte raspoloženje sarajevske antifašističke omladine i još o mnogo drugom, čega se sada ne mogu sjetiti. Drugove iz PK SKOJ-a je naročito interesovala masovnost uključivanja omladine u NOP, a ne samo aktivnost već organizovanih omladinaca. O ovom najširem angažovanju omladine na liniji USAOBiH bilo je posebno riječi i u nekoliko navrata. S naše strane, tražili smo da nam se sa oslobođene teritorije dostavljaju razna štampa i drugi materijali za kojima se u Sarajevu dugo osjećamo potrebu. Drugovi iz PK bili su, uglavnom, zadovoljni radom, borbom i rezultatima SKOJ-a i omladinske organizacije uopšte u okupiranom Sarajevu.

Iako je Prvi kongres USAOBiH bio odgođen, naš odlazak u Jajce, u PK SKOJ-a za BiH, imao je veliku političku korist za dalji rad antifašističke omladine i za cjelokupnu omladinu Sarajeva. Ipak se ostvarilo da Hadžimerović i ja bu-

demo delegati na Prvom kongresu USAOBiH-a, održanom u osloboenom Sarajevu, maja 1945. godine.

Poslije diskusije o nizu pitanja i nakon što su nam drugovi iz PK zaželjeli sretan put i skoro višnje u osloboenom Sarajevu, četvrtog dana našeg boravka u Jajcu krenuli smo u Fojnicu, da bismo odavde nastavili put u Sarajevo. Povratak u Sarajevo, poslije gotovo mjesec dana od izlaska na slobodnu teritoriju, bio je mnogo teži i zaobilazniji, uzbudljiviji i opasniji. Morali smo, idući pješice, mijenjati pravce kretanja zbog prisustva etnika na području Kralupa, u kojem u visokom garnizonu pored ustaškog bunkera sa stražom na cesti, i ubaciti se, snažljivo i s rizikom, u transport njemačkih vojnika, pa stići do Sarajeva na nove partijske i skojevske zadatke.

dr HASAN HADŽIOMEROVI

IZBJEGLI SMO PROVALU POLICIJE U SKOJEVSKU ORGANIZACIJU

Bilo je to juna 1944. godine, jednog prekrasnog ljetnog dana. Invazija saveznika na Zapadu tek što je krenula, pa je to ovome danu i našem raspoloženju davalo nekakav poseban karakter. Sve je podsjećalo na skoro dane kona nog kraha neprijatelja i naše žarko željene i nekad tako daleke pobjede.

No, rat je još trajao. I što se više bližio kraj, neprijatelj je bivao sve ljuđi i svirepiji. Satjerivan od naših oslobođenih snaga iz okolnih područja u Sarajevu, neprijatelj je tu nalazio posljednje utočište za svoj razularen i bijes i bio spreman na najgrublje obračune.

Ali, upravo nekako neobično za to vrijeme i prilike, naša organizacija u gradu, kako partijska, tako i skojevska, doživljavala je jedan zaista neobičan fenomen. Već više mjeseci, duže nego ikad dotad, neprijatelj nije uspio izvršiti ni jedan ozbiljniji upad u našu organizaciju. Koristili su se poukama iz ranijeg perioda kada su činjene greške i izmicala pažnja u skrivanju organizacije pred neprijateljem, što je dovelo do masovnih hapšenja i ogromnih žrtava, novo partijsko rukovodstvo, s Valterom na čelu, posebno je insistiralo na veoma strogoj konspiraciji i, što je još važnije, uspjelo je i da je ostvari.

U slučajevima izvjesnih pojedinačnih hapšenja, kojima se nikada nije moglo apsolutno izbjeći, organizacija je vršila brzo »blokiranje« za svako dalje hapšenje. Svi ugroženi hitno su sklanjani, a zatim, po pravilu, prebacivani na slobodnu teritoriju.

U ovakvim uslovima omladinska organizacija je znatno i brojno i borbeno ojačala. Teško se danas pozivati na bilo kakve precizne statističke podatke, ali je sigurno da se ne bi nimalo pogriješilo ako bi se kazalo da je broj omladinaca prve borbene linije, onih koji su bili posebno organizovani, dostizao brojku od 400. Njima je Partija najviše povjeravala najdelikatnije zadatke. Vršili su kurirske zadatke, radili na kanalima za prebacivanje na slobodnu teritoriju, prihvatili i sklanjali prijavljene za odlazak u partizanske odrede i jedinice NOV-a, obezbjeđivali stražu za vrijeme važnih partijskih sastanaka, bili su uključeni u udarne grupe i pripravnici za sve borbene zadatke. Po mnogim indicijama, neprijatelj je mogao osjetiti prisustvo jake ilegalne organizacije u Sarajevu. Dovoljno je pomenuti primjer lijepljenja, a zatim dijeljenja Titovih fotografija po stanovima u gradu, što je omladinska organizacija izvanredno uspješno izvela. Možda se kao primjer umješnosti i sposobnosti omladinaca u jednoj ovakvoj akciji može

pomenuti i to da je i na zgradama policije, čak i na zidu njene centralne zgrade, bila nalijepljena Titova fotografija. Svakako, policija je bila tim bješnja što je teže ulazila u trag organizaciji i što se pri pojedinačnim hapšenjima, kada joj se činilo da je na pragu ostvarenja svoga cilja, ipak pokazivala nemoć.

I upravo u takvim uslovima odigrao se događaj o kojem ovdje, kao neposredni učesnik, želim govoriti. U ovom slučaju on nije toliko interesantan kao moj lični doživljaj, ma koliko on i kao takav može biti posebno zanimljiv, koliko kao događaj koji je odslikao jedan kritičan trenutak u životu skojevske organizacije u gradu, a ujedno i kao primjer kako se ona u takvim okolnostima snalazila i mogla snalaziti.

A evo kako se to sve zbililo.

Nas petoro činili smo Mjesni komitet, ili kako smo to onda još nazivali, Mjesno rukovodstvo SKOJ-a: Anika Ouri Tanja, sekretar i član Mjesnog komiteta Partije, Bukovac Vlasta Mira, Mrkonjić Fuad Tošo, Šuh Ferdinand Brzi i ja-

Dan ranije bili smo na našem uobičajenom sastanku, u jednom prizemnom stanu u Vuka Karadžića ulici, na samom njenom početku. Kuća je bila ograničena visokim kamenim zidom, imala kaldrmisanu avliju, po turskom običaju. Kuća je imala samo po dvije sobe u prizemlju i na spratu, u koje se ulazilo s obje strane i prolazilo iz prve u drugu, od kojih je svaka imala, ili bolje rečeno, mogla imati samo po jedan prozor, jer su bile male.

I tada, kao i uobičajeno, počinjali smo negdje u predvečerje, a završavali dovoljno vremena prije početka policijskog sata, koji je, kad nije bilo izuzetnih prilika, najčešće počinjao oko 22 sata. Taj stan nam je obezbijedio Brzi, jer je bio njegov red. Normalno, nas nije interesovao njegov vlasnik. Njega smo vidjeli samo kada smo ulazili, upoznali smo se bez pominjanja imena. Po velikom broju rasklopljenih aparata i po alatu zaključio sam da je radio-tehničar ili nešto oko te struke.

Dnevni red je bio uglavnom uobičajen. Prvo, izvještaj o novostima u organizaciji, zatim pitanja mobilizacije i prebacivanja omladine na slobodnu teritoriju, pribavljanja oružja i formiranja udarnih grupa, rasturanja štampe, biltena i letaka, agitacije i propagande, »baziranja« (sklanjanja) ugroženih drugova, pitanja Narodne pomoći i porodicama boraca, itd. Te večeri, međutim, pojavio se i jedan poseban zadatak. Drugarica Tanja nas je upoznala da u vezi s nekom širom operacijom, koju je uslovno nazvala »Akcija naših jedinica za oslobođenje Sarajeva«, treba sutra do podne da sredimo neke veoma važne podatke, u jednoj posebnoj informaciji koju bismo napravili i koju bi kurir istog dana prenio na slobodnu teritoriju. Mi smo se, naravno, te večeri dogovorili o tim podacima i na kraju kako ih treba srediti i zaključiti ili da se samo nas trojica, bez Tanje i Mire, koje su imale druge zadatke, nađemo u istom stanu sljedećeg dana u deset sati izjutra i da to do podne završimo.

Kako je dogovoreno, tako je i učinjeno. Našli smo se tu u predvečerje i odmah otpočeli sa sastavljanjem informacija. Ja sam pravio bilješke koje je poslije trebalo otkucati. Negdje, kada smo to već bili završili, oko jedanaest sati, zaszvirala je uzbuna za vazdušni napad. Za vrijeme uzbune bilo je zabranjeno kretanje vani, pa smo morali ostanuti u stanu. I taman usred razmišljanja, kojim smo ubijali vrijeme čekajući i kraj uzbune da bismo krenuli dalje za svojim poslom, na prozoru naše sobe pojavila se jedna silueta sa šeširom. Ocrtavala se u gornjem dijelu prozora, jer je donji dopola bio zakriljen cvijećem koje je pod njim, s dvorišne strane, bilo posađeno. Taj nama nepoznati uvijek dozivao je:

„Gazdarice!« Pitali smo Brzoga da li je to možda neko njemu poznat ili neko iz kruga poznanika vlasnika kuće. Dao je znak da mu je to lice sumnjivo. Trebalo je brzo djelovati. Prirodna reakcija u takvoj situaciji je — iza i na vrata i pitati koga treba. Pošao sam prvi, dok su njih dvojica ostala u sobi da pakuje ako je šta kompromituje i ostalo iza nas i da se ne pojavljuju bez potrebe.

Ušao sam u sobu sa onim aparatima, koja je, u stvari, bila kuhinja. U njoj su bila i ulazna vrata, a lijevo od njih prozor prema dvorištu. Otvorio sam ih i držim još ruku na ključu u vratima, prije nego što se preda mnom ukazala cijela prilika visokog, snažnog i elegantno obučenog ovdjeka, upitao: »Izvolite, koga trebate?« Umjesto odgovora, on se naglo ubacio unutra, dohvatio ključ u vratima, a ja sam u magnovenju skočio prema zatvorenom prozoru i u letu vidio kako već kroz dvorište trče Tošo i Brzi. Meni je, međutim, nedostajalo vremena da umaknem. Neznajka je uspio da me uhvati s leđa i ubaci unutra dok je po meni sipalo staklo od razbijenog prozora. Pošlo je gombanje i borba, tako reći, na život i smrt. U džepu su mi bili papiri sa zabilješkama. To mi je bilo samo u glavi. Jasno je, sa tim papirom imali bi sve u rukama. Kako da se oslobodim toga? Oko nas su se pošli kotrljati i aparati, neki satovi, dijelovi namještaja. U jednom trenutku, kada sam bio okrenut prsima prema dolje, uspjelo mi je da brzim zahvatom završim ruku u unutrašnji džep kaputa, u kome je bio taj, sada užasavajuće opasan papir, da ga izvadim i bacim na pod, pod kredenac. No, kredenac je bio priljubljen uz pod. Na veliku sreću, papir je u tom komešanju odletio pod stoličnim. U tom trenutku za mene nije bilo ni tegve teg ni sreće nijeg. To je bilo gotovo spasonosno. Sve što je iza toga moglo uslijediti, postalo mi je odjednom bezopasno i sporedno.

Imam sam se, makar tako i za toliko, olakšao od toga papira, dobio sam nekakvu udesnu snagu i kuraž. Skočio sam na noge i odlučno upitao: »S kim imam posla?« Preda mnom je stajao sav zadihan, rašerupan i nakostriješen ovdjek. Naravno, ni ja u njegovim oči nisam mogao izgledati mnogo drugačije. Gledali smo se jedan trenutak netremice, bez riječi. Bilo je jasno, rvački dvoboj je bio završen. Na redu su bile druge stvari. Ulazna vrata su već zjapila širom otvorena. U njima je, kao kakva ružna slika u ramu, stajao jedan esesovac s uperenom mašinkom. Uzbuna je u međuvremenu bila prestala. Dvorište je bilo puno znatiželjnog svijeta. Ne znam odakle se pojavio konopac. Njime su mi dobro utegnuli ruke i za dva njegova kraja povelili me, jedan s jedne, drugi s druge strane, razumije se, u neku od tadašnjih policija. Svijet, tek što je izašao iz skloništa, gledao nas je zabezegnuto. Išli smo kao kroz kakav poasni špalir. Shvatio sam, povelili su me u pravcu glavne ustaške policije. S desne strane bio mi je, sada ga već tako mogu nazvati, agent, a s lijeve esesovac. Sporetka nismo ništa govorili, dok negdje na sredini puta nije počeo dijalog o čemu ima između mene i agenta. On se čak i osmjehivao, valjda pobjedonosno. Najzad je upitao: »Šta ste radili tamo?« Ne znam kako i otkuda, ali kao s neba, odjedanput mi je sinulo u glavu šta da odgovorim. Priča je bila već u trenu skrojena. Prošla me kao da sam je zaista doživio. To mi je odjednom dalo novu snagu i kuraž.

Dok smo išli, pogledaju i ga u oči, ubjedljivo sam mu ja pričao. Ona se, uglavnom, svodila na sljedeće. Kada je dat znak za uzbunu, nalazio sam se u prolazu upravo kraj kuće gdje se odigrao ovaj događaj. Naišla su dva moja poznanika sa fudbalskog igrališta Skenderija, koje znam samo po nadimcima kao »Miki« i »Crni«, i pozvala me da se sklonim s njima u taj stan, kao stan nekog njihovog bliskog rođaka, i dok popijemo katu, uzbuna će kao i obično, kratko trajati pošto su avioni na prolazu prema Rumuniji, radi bombardovanja Ploesti-

ja, samo prolazili iznad Sarajeva. Ostatak pri e je dalje poznat. Pojavio se neko, pozivao gazdaricu, pošao sam da otvorim i kada je taj »neko« poletio prema meni, normalno, po eo sam bježati, a moja dva druga u inila su isto i umakla. im sam saznao da imam posla sa policijom, prestao sam se boriti i, eto, tako upao u ovu situaciju. Agent se samo smješkao i dobacivao: »Tu smo sada, ima vremena, vidje emo mi sve to!«

Doveli su me u ustašku policiju, u sadašnjoj ulici Branka Šotre. U prijavnoj sobi bili su samo kriminalci. Jedino sam ja bio, prema tadašnjoj zatvorskoj terminologiji, »politi ar«. Ali, u tom trenutku bio sam im neodre en. Mogao sam im biti i provalnik i političar. Polupijani policajci, kako je to bio kod njih redovan običaj, prilazili su mi i »prijateljski« savjetovali da je najbolje da odmah sve priznam. Jer, jedino tako mogu spasiti život. A šteta je, govorili su, da ga tako mlad izgubim.

Ubrzo su me pozvali u susjednu sobu. U njoj je bilo više stolova i motalo se dosta agenata i policajaca. Mojih, agenta i esesovca, više nije bilo. Agent što me uveo u sobu, doveo me je pred trojicu ljutih, namrgo enih ustaša koji su me ciljali oštrim pogledom. Rekao im je: »Ovo je taj!« Za mene je to bilo nešto novo, neo ekivano u ovom doga aju prema onome kako je po elo. Onaj sa najve im inom izme u njih, upita me: »Šta je to bilo i šta smo radili?« Ja sam otpo eo sa svojom pričom. Još sam je bolje dotjerivao. Bila mi je, u tom trenutku, jedini oslonac, nada za izbjavljanje iz te zamke. Vjerovatno sam djelovao ubjedljivo. To sam itao u njihovim oćima. Kad sam završio, oni su se kratko pogledali, a onaj glavni rekao je: »Dobro, vodite ga!« To me iznenadilo i za udilo. Ali, bar trenutno, osjetio sam neko olakšanje.

Ipak, mislio sam, to je igra. U njihovim sam rukama, imaju vremena. Pustie me da se dobro ispri am, a onda, na kraju, mogu mi samo pokazati onaj naš papir. U njemu sve jasno stoji. uo sam kada su raportirali da je pretres stana ve izvršen. Da li su našli papir, normalno, nisam znao. Meni nije ništa drugo ostajalo nego da dokraja pričam svoju priču. Druge alternative nisam imao. A kada mi, eventualno, kao posljednji svoj adut, iznesu papir s mojim rukopisom, onda bi sa tom pričom bilo gotovo. Šta bi iza toga slijedilo, zna se: tortura i krvav obra un. Moj zadatak, u tom slu aju, bio bi da sprije im dalji prodor policije u organizaciju, a same organizacije — da blokira sve mogu nosti takvog djelovanja. Jako me mu ilita neizvjesnost — šta je sa papirom, zatim da li su se Tošo i Brzi na sigurno mjesto sklonili. Siguran sam bio da je organizacija ve reagovala i da je ona preduzela svoje mjere, pa sam vjerovao da i na moju situaciju može na neki na in uticati.

U tim mislima me zatekao sljede i poziv. Mislio sam da me zovu ponovno na neko saslušanje. No, poziv se odnosio na prevoženje u zatvor kod Vije nice, u poznatu »Hasan-kulu«. I to me malo za udilo, jer sam o ekivao da e me odmah uzeti u postupak. Me utim, to mi je bio dobar znak, jer sam po eo osje ati da mi vrijeme postaje saveznik. Nisu me smjestili u eliju. Bio sam u kolektivnoj zatvorskoj sobi, punoj nekih sitnih kriminalaca, besprizornih. Okupili su se oko mene kao novog gosta. Interesovali su se šta sam to ja uradio. Naravno, ja sam i za njih imao istu priču, kojom sam se približavao njihovoj sudbini. No, oni su sumnji avo vrtjeli glavom, nabacuju i mi da sam ja ipak »politi ar«. Malo im je ak i smetalo što iznevjeravam njihovo povjerenje. Ali, znao sam da me u njima mora uvijek biti nekih sitnih provokatora i doušnika, pa sam normalno morao biti oprezan.

Sutradan je uslijedio prvi poziv na saslušanje u glavnoj policiji, gdje sam bio prvi put i doveden. Prebacili su me »crnom maricom«. Policajac me doveo u sobu u kojoj je sjedio isljednik Petar Beus. Kada smo ostali sami, po eo je sa saslušanjem. Postavio mi je, normalno, pitanje koje me navelo da ponovno ispričam svoju priču. Kad sam završio, on se osmjehnuo i rekao: »Ne emo tako, mora emo druga riječ!« Ja sam malo zastao, pogledao ga. Mjesta za šokove nije bilo. Valjalo je trezveno misliti. Pomislio sam najprije: tipi na policijska provokacija. Dok sam stajao tako bez riječi, on je nastavio: »Ti si sada u sektoru ustaške politike policije. Njen šef Emil Tuk, koga ti sigurno dobro znaš, tvojom i našom srećom je obolio od gripa, a tvoj slučaj je izričito povjerio meni. Kako mi sada nemamo mnogo vremena, ja ti moram izravno reći i da radim za vašu organizaciju, da sam dobio zadatak da te spasim i molim te da mi ne otežavaš posao. Jedino što će na tebi ostati jeste da direktno pred Tukom odbraniš verziju koju u mu ja referirati sa prijedlogom da budeš otpušten kad se on bude pridigao iz postelje, pošto je poručio da te ne otpuštam dok te i on ne vidi i sasluša. Zatim ćeš morati računati na jedno važno suočjenje. Naime, ona trojica ustaša poslata su da te vide da li si ti jedan od dvojice koji su, također, prije nego što si uhvaćeni, dolazili navodno da izvrše atentat na njihovog satnika, zvanog Koraja, u njegovom stanu. Kada su te sprovodili svezana u zatvor, njegova žena je prepoznala u tebi jednog od tih navodnih atentatora. Dakle, moraš još jedanput da te pogleda i da dadne izjavu da li si jedan od tih. Ja je znam i mora u je obraditi da ta njena izjava bude pozitivna za tebe, jer joj se uvrtilo u glavu da si ti sigurno jedan od one dvojice!«

Dakle, kompletna policijska provokacija. Niko me u tom trenutku ne bi mogao ubijediti u suprotno. On se mučilo sa mnom da me »otvori« da krenemo, čak se i mučilo nervirao. Međutim, ja sam tjerao svoje, pa svoje. Kada je vidio da ne može postići svoj cilj, digao je slušalicu i pozvao nekoga. Zatim je naredio policajcu da me izvede i zadrži u hodniku. Nisam obraćao pažnju na to ko je sve tuda prolazio, ulazio ili izlazio iz prostorije, bio sam u svojim mislima.

Nakon kraćeg vremena, Beus je pozvao da me ponovo uvedu u njegovu sobu. U njoj je, na moje veliko iznenađenje i zaprepaštenje, sjedio vlasnik stana u kome sam uhapšen, lako sam ga jedanput vidio, dobro sam ga upamtio. Evo ga, pomislio sam, i on je u njihovim rukama. Sad je sve gotovo. Ali, ipak mi nije bilo na uhapšenika, ni po držanju ni po izrazu lica. Osjetio sam da je s našim poslom tu. Prešao je odmah na stvar: »Nemoj Peri praviti teškoće, uvijek radi za nas, treba da te išćupa odavde. Njegova pozicija je delikatna, ne smije se gubiti vrijeme, slijedi njegove upute, pripremi ih nisi našli ništa, papir smo pronašli, u našim je rukama, možeš biti miran, skrenuli smo pažnju policije na provalu i sada možemo obraditi slučaj kako nam najbolje odgovara.«

Govorio je vrlo ubjedljivo tako da sam u njegovim riječima i pogledu mogao pročitati iskrenost i poruku. Pa ipak, sav rizik nije bio otklonjen. No, moralo se brzo odlučivati. Instinkt mi je govorio da mogu povjerovati i, konačno, povjervao sam. Pristao sam na ono na šta su me pozvali. Vlasnik je odmah otišao, a ja sam ostao sa Beusom da na novi način krajimo moju priču.

Ko je, u stvari, bio vlasnik stana?

To je bio Halil Avdić, radio-tehničar, jedan od provjerenih članova naše organizacije. Kao jedan od rijetkih, a dobrih stručnjaka u oblasti radio-tehnike, radio je i na održavanju uređaja tadašnje Sarajevske radio-stanice.

Kako mi je kasnije rečeno, povremeno je radio i na održavanju policijskih radio-komunikacijskih sistema. Dakle, naš uvijek bio je ujedno i uvijek njihovog »visokog povjerenja«. Naravno, naša organizacija je bila sa svim tim u toku. I zato, kada se sve ovo desilo u njegovom stanu, postojale su mogućnosti da se slučaj, bar u prvom momentu, obrne na »provalnu krađu«, a on da se proglaši kao »žrtva«.

Me utim, da bi slika bila potpunija, treba reći i nešto i o agentu koji me uhapsio.

Bio je to neki Pašić, iz porodice i sredine u kojoj je bilo dosta članova naše organizacije i u esnika našeg pokreta, pa je većinio usluge našoj organizaciji i pokretu. Znao je čak i gdje je sklonjen jedan ranjeni borac sa slobodne teritorije. Ali, slučaj je htio da se toga dana, kada se ovaj događaj odigrao, na i kod svoje kuće, u prvom komšiluku stana gdje smo držali sastanak. Stanarka sa gornjeg sprata došla je u posjetu njegovoj kući i kazala da joj se čini da su tri mladića provalila u donji stan, vidjela ih je, kako je rekla, kad su ušli, a nepoznati su joj. I tako je on, u stvari, na njen poziv, pošao da hvata provalnike. Usput je susreo jednog od domaćih esesovaca, saradnika okupatora, i pozvao ga da mu se na i pri ruci. Kako se stvar poslije odvijala, već je poznato. Kada je vidio šta je uradio, činio je sve da se stvar spasi. Uspio je da slučaj skrene na motive »provalničke krađe« i Avdića u čini »žrtvom«. Poslije je nastojao da se što više dokazuje pred našom organizacijom. Otkrila ga je policija potkraj rata i obješen je na Marijin-dvoru. Bez sumnje, tuđna igra sudbine, kakvih je bilo dosta u našoj borbi i revoluciji.

Sigurno je da ove okolnosti vezane za Avdića i Pašića nisu bile od malog značaja za dalje povoljno odvijanje stvari.

Kada smo, napokon, Beus i ja ostali sami, prešli smo odmah na svoj posao. On mi je predočio svoj plan. Moju priču imao je u novom kazivanju, već dotjeranu. Bila je mnogo ubjedljivija. O činio je od izvjesnih naivnosti, ugradio u nju dodatne elemente, u činio je vršom i pouzdanijom. Meni je ostalo da je, za ispit pred Tukom, dobro upamtim. Rekao mi je da me, u svakom slučaju, mora u zatvoru zadržati najmanje petnaest dana. U tom vremenu trebalo je da ode iz Sarajeva jedna ekipa agenata EK—2, gestapovske policijske jedinice, koja se tako i interesovala za ovaj slučaj. U to vrijeme se vršila i smjena jedne grupe agenata ustaške policije, pa je i to bio povoljan momenat za brisanje svih naših tragova. U međuvremenu, prije saslušanja pred Tukom, trebalo je još izvršiti i suočjenje sa ženom pomenutog ustaškog satnika u vezi s navodnim pokušajem atentata na njega.

Stvari su po čelo da se odvijaju po planu kako smo se dogovorili. Najprije je izvršeno predvičeno suočjenje. Ko zna šta bi i s tim bilo da Beus nije izvršio prethodno »prepariranje« ustaške dame. Bio je obezbijeno odgovor da ja nisam bio jedan od u esnika te akcije na njenog muža. Prema tome, to je u mom dosijeu bilo skinuto s dnevnog reda. Psihološki, to je bio dosta povoljan momenat.

Na redu je bio susret sa Tukom. Dugo sam ga čekao. Odigrao se baš nekako kad je isticalo onih planiranih petnaest dana. Doveden sam pred njega. Susret je bio težak. Počela su unakrsna pitanja. To je bio školovani policajac, uz to i pravnik. Najteže je bilo izdržati njegove oštre policijske poglede. Od njih su o i prskale. Izdržao sam. On je izlazio ljutito u pokrajnju sobu. Ostao sam sam sa jednim agentom. Uskoro je, sigurno po njegovom pozivu, ušao i Beus u sobu u kojoj je bio Tuk. Trenuci su bili kao vječnost. Kada se Beus ponovo pojavio, njegov pogled je sve govorio. Bilo je u redu.

Uveo me u svoju sobu. Ostali smo sami. U tim prilikama nije bilo mnogo mjesta ni vremena za rije i zadovoljstva. Pogledali smo se u oči i srdačno pozdravili. Bio sam slobodan. U revoluciji bi se to moglo ovako reći: još jedan uspješno izvršen zadatak.

Izašao sam napolje. Pred vratima me čekao Avdi. Možda je to bilo malo drsko od nas, ali on me, uz to, odveo odmah još i pred svoj stan, gdje se zbio događaj, i tu me slikao. Zatim sam otišao u stan porodice Paukovi, u tadašnjoj ulici, u samom centru grada, gdje su me već čekali članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a. Susret i pozdrave, mislim, nema potrebe opisivati.

Toga junskog dana, 1944. godine, Tanja mi je saopćila da sam primljen u Partiju. U to doba u Partiju se obično tako primalo.

Događaj koji sam ovdje ispričao, kao i mnogi drugi u doba naše borbe i revolucije, odvijao se, kako se moglo uočiti, u spletu mnogih predvidljivih i nepredvidljivih okolnosti. U njihovoj realnosti je djelovala i naša organizacija u okupiranom Sarajevu. Mislim da nam je primjer ovoga događaja mogao, bar u jednom malom isječku, pokazati dokle je ona i kako sve dopirala, kako je bila vitalna i sposobna da se snalazi u najsloženijim uslovima borbe i kako je napokon i sama stvarala te uslove.

U ovom konkretnom slučaju, po onome kako su se stvari počele odvijati, ona je bila opasno ugrožena na jednom vrlo osjetljivom mjestu, ali, po onome kako su se one na kraju završile, pokazalo se da je još jedanput uspjela da se otkriva i, po svojoj udarnoj snazi, ostane za neprijatelja vrlo primjetljiva, ali, u isto vrijeme, za njega i veoma teško uhvatljiva.

ŠAMIJA DIZDAREVI

AKTIVNOST OMLADINE ŽELJEZNI KE ZANATSKOJE ŠKOLE

Sprovode i istorijsku poruku druga Tita sa I kongresa USAOJ-a, od jeseni 1943. godine do okončanja okupacije, unaprijed je rad skojevske organizacije i u organizovani ilegalni rad za NOP uključeno nekoliko desetina antifašistički opredijeljenih omladinaca i ostvaren politički uticaj na većinu omladinaca iz škole, radionice i područja stanovanja.

Sve ovo je ostvareno u uslovima potpune zabrane bilo kakvog političkog, kulturnog, sportskog ili sličnog okupljanja, osim što je okupatorski režim favorizovao organizacije »Ustaška mladež« i »Mladi muslimani«.

S ciljem zastrašivanja i stvaranja psihoze nepovjerenja između radnika i okupatorske vlasti su objavljivale smrtno presude i presude o masovnom uplaku i rođoljublju u logore smrti. Karikaturama, tekstovima i fotografijama, na panoima radionice i na ulaznim vratima, predskazivali su uništenje i rasulo Narodnooslobodilačke vojske i nudili propusnice za predaju »preostalih partizana«. Da bi spriječio diverzije i sabotaze, okupator je radionice i pogone obezbjeđivao njima kim i ustaškim vojnicima. Na ulazno-izlaznoj kapiji organizovan je svakodnevnih pretresa. Iznenađujući pretresi vršeni su i u prostorijama za rad i u kućama. Kanali za pregled i podmazivanje lokomotiva obezbjeđivani su stalnim stražarima.

Represivne mjere okupator kombinuje i davanjem privilegija radnicima i radnicima. Radnike i službenike na željeznici oslobodio je vojnih obaveza u situaciji kada mu je na svim frontovima bio potreban svaki vojnik. U mnogim školama poziva na regrutaciju do završetka školovanja. Zaposlenim u radionici izdaje lične isprave koje su ih štatile od iznenadnih racija i hapšenja na javnim mjestima. U vrijeme velike gladi i stalno rastućeg šverca u Sarajevu, porodicama zaposlenih u školi i radionici obezbjeđuje, preko Željezničke potrošačke zadruge, povoljnije snabdijevanje prehrambenim artiklima nego ostalim građanima Sarajeva. Besplatnim prevozom na željeznici omogućava i dopunsko snabdijevanje, a pojedincima i šverc nabavkom životnih namirnica iz Slavonije.

Kombinujući i ove i slične mjere sa terorom, okupator je težio politici pasivizacije, neutralizacije i poslušnosti radnika i radnicima da bi obezbjeđio pouzdan željeznički transport i sigurnost remonta lokomotiva, vagona i šinskih borbenih vozila, a na širem planu potiskivanje socijalnog nezadovoljstva i sprečavanje njihovog ispoljavanja u bilo kojem obliku.

U odnosu na omladinu srpske nacionalnosti, kojima je 1941. godine za-
anjeno školovanje, ustaše, po nalogu Nijemaca, sada upu uju zvani ne pozi-
za nastavak prekinutog školovanja, a mladim generacijama omladinaca do-
zvoljavaju upis u prve razrede školske 1943/44. godine.

Do marta 1943. godine skojevska organizacija škole bila je povezana sa
Mjesnim komitetom SKOJ-a, preko skojevskog jezgra za podru je Novo Sara-
jevo koje su sa injavali: Darinka Cvitanovi , Nada Pejanovi i rukovodilac sko-
evske organizacije u školi Ejub Kapidži . Koncem septembra policija je uhapsi-
la sva tri lana skojevskog jezgra. Pod strahovitom torturom policije, Darinka je
priznala u eš e u ilegalnom pokretu, upu ena je u ustaški logor u Jasenovcu i
ubijena. Nada Pejanovi i Ejub Kapidži su izdržali policijsku torturu. Pušteni su
iz zatvora uz obavezu javljanja policiji. Nada je ubrzo napustila Sarajevo i otišla
u partizane, a Ejub je od zadobijenih batina i mu enja obolio i poslije par mjese-
ci lije enja, ponovo se uklju io u ilegalni pokret. Poslije hapšenja Kapidži a,
skojevskom organizacijom u školi rukovodio sam ja. Sredinom 1944. godine iz-
bjegao sam hapšenje i otišao u partizane. U ovom vremenu vezu skojevske or-
ganizacije škole sa Mjesnim komitetom SKOJ-a održavali smo preko skojev-
skog jezgra za podru je Centra kojim je rukovodio Tomislav Bilandži . Tomo je
djelovao pod imenom Rebula, a ja pod imenom Tempo.

U drugoj polovini 1944. godine, sa našom organizacijom ponovo je pove-
zan Ejub Kapidži , ali je ubrzo ponovo uhapšen na osnovu provale u skojevskoj
organizaciji Vratnika sa kojom je bio povezan u 1942. i 1943. godini. Iz zatvora
»Beledija« grupa ilegalaca u domobranskim uniformama i sa oružjem, kojom je
rukovodio Drago Bakovi , pokušala je osloboditi Ejuba. Ali nisu uspjeli. U me-
uvremenu je Ejub preba en u ustaški zatvor gdje je izdržao tromjese no mu-
enje. Intervencijom rukovodstva ilegalnog pokreta u Sarajevu, sprije eno je iz-
vo enje grupe omladinaca, među kojima i Ejuba, pred Ratni vojni sud i upu iva-
nje u Jasenovac.

Veze sa Mjesnim komitetom SKOJ-a i u posljednjoj godini rata, u uslovi-
ma najžeš eg terora, postojale su gotovo bez prekida. Vezu su uspostavljali i
aktivni SKOJ-a koji su i ranije imali povremene kontakte i primali zadatke preko
lana Mjesnog komiteta SKOJ-a Hase Hadžiomerovi a Žarka.

Aktiv SKOJ-a u internatu »Narodna uzdanica« bio je stvarno skojevsko
jezgro u enika naše škole ve od prvih dana ustanka. Iz ovog aktiva do po et-
ka 1943. godine izginulo je 7 skojevaca, tj. ve a polovina. Uz ovaj aktiv bila je
stalno vezana skojevska grupa ženskog internata »Narodne uzdanice« kojim je
rukovodila Mira Ceri , a jedno vrijeme i skojevska grupa kojom je rukovodio Ib-
rahim Bešagi Ilija. Uz ovaj aktiv su djelovali i dva aktiva USAOJ-a iz kojih su u
1943. godini i po etkom 1944. godine primljeni u SKOJ: Ahmet Buzaljko,
Mustafa orali , Mustafa Ra i , Esad osi . Džemil Fazlagi , Haso Ibrahimbe-
govi i Be ir Hondžo.

Na Vratniku i u dijelu Bistrika djelovala su dva aktiva SKOJ-a i dva aktiva
USAOJ-a u kojima su bili i naši u enici. U Novom Sarajevu djelovao je jedan ak-
tiv SKOJ-a u kojem su tako e bili i naši u enici, dok u etiri aktiva SKOJ-a na
drugim podru jima grada u enici naše škole bili su u manjini. U aktivu Koya i
djelovali su Tomislav Bilandži i Aleksandar Kesi , u aktivu Iliđe - Jeftan Šoja
i Ljubomir Bosilj i , u aktivu Babi a bašta — Ibrahim Adžovi , a na podru ju
Centar i aršija, odnosno Pošta — Nusret Krehi , Vehid Misirli i Ivanko Paša-
li .

Radi zapažene aktivnosti me u omladinom, u SKOJ su primljeni koncem 1943. godine: Suad Mrkonji , Ahmed Sir o, Fadil Drina, Milan Danojli , Safet Hasanbegovi , Safet ulbi , Munir Džemidži , Vedat Hadžimahmutovi , Enver Filipovi , Izet Sadovi , Halid Ljutika, Enes engi , Salko Hadžikari , Muris U ambarli , Drago Jovanovi i Rizah Džonlagi . U 1944. godini u SKOJ su primljeni: Omer Hafizbegovi , Munever Lugi , Enes Biogradli , Abdulah ankovi Ahmet Hadži , Duško Jankovi , Asim Kauk ija, Salem Kolari , Muharem Kalauzovi , Hajrudin Priganica, Mustafa Rehi i Jakub Simitovi . U posljednjoj godini okupacije u SKOJ su primljeni i petnaestogodišnjaci Halid Mesihovi , Ante Su i , Kre o Mustafa i još nekoliko omladinaca.

O prijemu u SKOJ u našoj školi i Radionici odlučivali su aktivni SKOJ-a (uz konsultaciju) sa članovima kvartovskog jezgra. Omladincima su postavljani određeni zadaci radi njihove prethodne provjere i spremnosti da izvrše, na primjer, određenu diverziju, prenošenje materijala, izvlačenje iz bolnice i zatvora uhapšenog druga itd. Na osnovu ovakvih i sličnih provjera, cijnila se pripremljenost omladinaca za izvršenje i najtežih zadataka i pod pretpostavkom eventualnog hapšenja.

Skojevci su, u našoj školi, bili u prosjeku petnaestogodišnjaci, a ni najstariji među njima nisu imali punih osamnaest godina. U vezi s tim, postojala je podjela obaveza zavisno od skojevskog staža, odnosno iskustva u ilegalnoj borbi. Zadatke iz, uslovno rečeno, vojnoobavještajnih i kontraobavještajnih djelatnosti, predaju prikupljene pomoći u ilegalne punktove, prijem i predaju veštih i ilegalnih štampanih materijala, dovođenje omladinaca i drugih pripadnika pokreta na određena mjesta za odlazak u partizane obavljali su pojedinci.

Svi su bili angažovani, pa i najmlađi, na proučavanju biltena i druge literature, na prikupljanju materijalne pomoći, na popularizovanju narodnooslobodilačke borbe, na raskrinkavanju propagande okupatora, na pronalaženju istomišljenika i njihovom uključenju u aktive USAOJ-a. Ovakva podjela zadataka, zavisno od uzrasta omladinaca, bila je nužna da bi se smanjio rizik od veštih hapšenja i otkrivanja glavnih punktova ilegalnog pokreta u Sarajevu pa i pod pretpostavkom da pojedinci ne izdrže policijske torture prilikom eventualnog hapšenja.

Za prijem u USAOJ zaduživani su pojedina članovi SKOJ-a. Pratili su reagovanja omladinaca na lažnu propagandu okupatora »o uništenju Narodnooslobodilačke vojske«, »o ispravljanju linija fronta koje su se sve više primicale granicama Poljske i Rumunije«, »o potapanju savezničkih brodova po nekoliko puta«. Osluškivali su komentare omladinaca o uspjesima Narodnooslobodilačke vojske, o hapšenju njihovih poznanika, prijatelja, komšija, rođaka, zemljaka ili o njihovom odlasku u partizane. Evocirane su uspomene na skojevce koji su otišli u partizane i na junačko držanje uhapšenih skojevaca koji nisu progovorili ni riječi pred policijom.

U komuniciranju između skojevskih jezgara, aktivna grupa, udarnih petorki i pojedinaca na zasebnim organizacionim vezama primjenjivane su mjere konspiracije. Skojevci su se međusobno poznavali samo toliko koliko se nije moglo ili nije trebalo prikrivati. Veza između članova Partije i drugih učesnika u pokretu u školi i Radionici bila je još konspirativnija. Gotovo dvije školske godine naravno geometriju predavao je Josip Sigmund, a mi nismo znali da je istaknuti rukovodilac ilegalnog pokreta sve do njegovog hapšenja 1942. godine i strijeljanja 1943. godine. Fehim Ali bio nam je nastavnik praktične obuke i bili smo

dnevno zajedno, a nismo znali da je član Partije, kao što nismo znali ništa **u oštrini** u pokretu nastavnika Bože Bendelje, Ibri Filipovića, Ferida Burekovića

Svakodnevnim susretima u učionicama i radionicama škole koristili smo za kazivanje sastanaka, za prenošenje poruka, za predaju štampanih materijala. Težište organizovanog djelovanja bilo je, ipak, svedeno na haustore i ulice. **Die** smo stanovali, da **bi** se u zadnjim mjesecima, kada su formirane udarne grupe, **moje** rad sve više prenosio u školu odnosno Glavnu željezničku radionicu. Te **druge** specifičnosti organizovanja smo uvažavali i ne **robuju** i šemama prilagođavali se situaciji, rade i na liniji i stavovima partijskog i skojevskog rukovodstva u Sarajevu.

U 1943. i 1944. godini škola je u prve razrede upisala 150 omladinaca, od kojih su 102 učenici bili Muslimani. Slika odnos nacionalne zastupljenosti bio je i u prve dvije godine školovanja. U toku rata škola je primila ukupno 333 učenika među kojima je 214 (65%) omladinaca bilo muslimanske nacionalnosti.

Uvažavaju i ove i druge specifičnosti i okolnosti, skojevska organizacija **škole** je uspjela da sa manje žrtava nego u prve dvije godine rata, proširi svoje **djelovanje** i na omladince ostalih pogona Glavne željezničke radionice, **Željezničke** stanice, Željezničke ložionice, tj. na željezničkovor u Sarajevu. Uticaj na novoprimiteljne omladince u internatu »Narodna uzdanica« bio je potpun, a **znatan** i na ženski internat »Narodne uzdanice«, te na ulice i područja u kojima su **djelovali** aktivisti SKOJ-a, kao i na desetine omladinaca koji su izužavali zanate kod privatnih poslodavaca u Sarajevu.

Posjedovanje »ausvajsa« omogućilo je svim skojevcima iz škole legalizaciju kretanja i u vrijeme policijskih akcija. Odluku regrutacije na osnovu statusa željezničara koristili smo za što duži ostanak u ilegalnom pokretu u Sarajevu. Posjedovanje knjižica »Željezničke potrošačke zadruge« maksimalno smo koristili falsifikujući ih da bismo mjesec na sljedovanja životnih namirnica uzimali po nekoliko puta i davali kao pomoć ilegalcima.

Koristili smo se do maksimuma rodbinskim, komšijskim, zemljaci i svim drugim vezama među omladinom. Preko omladinaca iz redova izbjeglica (muhadžira) koji su bili u domu »Narodna uzdanica« saznavali smo istinu o vrbovanju omladinaca iz redova izbjeglica u muslimansku miliciju i druge fašističke formacije, i sve što smo mogli da ih odvratimo od stupanja u takve jedinice.

Ni u najtežim situacijama nismo prestajali sa radom na ideološkom obrazovanju skojevaca. Posjedovanje ilegalnih materijala bio je jedan od preduslova za organizovan rad, za održavanje i izvršavanje ilegalnih veza. Proradivali smo radio-vijesti i nedjeljne biltene, materijale I i II kongresa USAOJ-a i odluke I i II zasjedanja AVNOJ-a i II zasjedanja ZAVNOBiH-a. Imali smo i nekoliko brojeva »Borbe«, »Oslobođenja«, »Omladinske borbe«, »Srpski vek« i »Proleter«. Istovremeno, uništavali smo proglase okupatorske propagande. Jedna od ovakvih akcija, koja je ostala zapamćena, odnosila se na uništenje oglasa sa Titovom fotografijom, u kojem su Nijemci nudili nagradu od sto hiljada maraka u zlatu onome ko uhvati ili ubije Tita. Zadaci rasturanja i podjele ilegalnog materijala, kao i uništenje neprijateljskih propagandnih materijala, bili su skopani s velikim rizikom.

Prikupljanje materijalne pomoći: lijekova, zavojnog materijala i druge sanitetske opreme, hrane, novca, odjeće, pribora za štampanje itd, organizovali smo na širokoj osnovi. Materijalni efekat ovih davanja bio je značajan u uslovi-

ma velike gladi i šverca u Sarajevu. Politički efekat bio je još značajniji, a dao se u povećanju broja simpatizera i njihovog povezivanja sa narodnooslobodilačkim pokretom. Pomoć su davali i skojevci odricanjem od mjesečnih sijeđenja prehrambenih artikala u Željezničkoj potrošačkoj zadruzi.

Skojevska organizacija se uspješno suprotstavljala uticaju fašističke organizacije »Ustaška mladež«. Uspjeli smo spriječiti kolebljive omladince da se uključe u »Ustašku mladež« i u sportske i kulturno-prosvjetne sekcije čiji je osnovni cilj bio politizacija omladine na osnovama fašističke ideologije. Od nastavnog osoblja podršku ustaškoj mladeži davali su nastavnici hrvatske književnosti i tjelesnog vježbanja, ustaški oficiri Petar Šimić i Robert Kvasina, koji su i na časove u školi dolazili u ustaškim uniformama, učemu su ih oponašali pripadnici »Ustaške mladeži«.

Rizik političke akcije u raskrinkavanju ove fašističke organizacije bio bi neizvjesniji da su ostali nastavnici davali podršku stavovima Kvasine i Šimića.

Na muslimansku omladinu vršen je organizovan pritisak, od članova uprave škole, za uključivanje u profašističku organizaciju »Mladi muslimani«, čija su politička platforma bili klerikalizam, dogma Kurana i muslimanski šovinizam. Uprava škole je kažnjavala izostanke sa molitve koja je bila obavezna, svakog petka. Nosioi mladomuslimanske ideologije bili su pojedini sarajevski studenti sa Zagreba kog univerziteta, neki maturanti Medrese i neki absolventi Više islamske teološke škole. U našu školu su prodirali preko upravnika i jednog nastavnika praktične obuke. Sastanke su zakazivali po privatnim kućama i u službenim vjerskim prostorijama. Stvarali su utisak kako su i oni dio ilegalnog pokreta u Sarajevu i istovremeno vješto proturali ideje o neprihvatljivosti komunista kog morala i etike. Stvaranje svoje organizacije objašnjavali su potrebama suprotstavljanja etničkoj klanju koje su navodno otkrivali u Sarajevu. Skojevska organizacija je uspješno raskrinkala ovu profašističku organizaciju, osim kod vjerskih fanatika i osvjedočenih fašista.

U poznatoj akciji antifašističke omladine u maju 1944. godine učestvovali su velike grupe skojevaca u dijeljenju fotografija druga Tita sa tekstom »Maršal Tito — vođa naroda Jugoslavije«. To je ujedno, poslije plakata sa ucjenama druga Tita iz sredine 1943. godine, bila prilika da omladinci i građani Sarajeva, ponovo, na autentičan način, upoznaju lik druga Tita. Ta akcija, godinu dana prije završetka rata, imala je ogroman mobilizatorski efekat za širenje narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu. Titove fotografije su ubacivane i u službene prostorije okupatorskog režima i stanove ustaških i policijskih funkcionera.

Jedna od značajnijih akcija skojevaca, kojom su rukovodili partijsko rukovodstvo i lično Vladimir Peri Valter, bila je »ubacivanje« dvadesetak skojevaca u domobranske jedinice kako bi se ovi prekaljeni i istaknuti omladinci što duže zadržali u ilegalnom pokretu i kako bi učestvovali u pripremama za završne akcije u Sarajevu. Među ovim omladincima bili su i skojevci naše škole: Ejub Kapidžić (do svog drugog hapšenja), Esad Ibrahimbegović, Muharem Huseljić, Rifat Fazlagić, Mustafa Čukić i Mustafa Čoralić. U grupi skojevaca iz škole, kojom je rukovodio Ejub Kapidžić, bio je i Esad Dizdarević koji nije bio učesnik naše škole. Gotovo dva mjeseca su skojevci bili prikrivani u 9. domobranskom topničkom sklopu i izvan kasarne djelovali kao ilegalci u uniformama i uz legalno nošenje oružja, sve dok nije partijsko rukovodstvo Sarajeva donijelo odluku da se skojevci iz ove jedinice prebace na slobodnu teritoriju.

Sredinom 1944. godine u ilegalnom pokretu Sarajeva otpočele su i prve organizovane akcije s ciljem da se prikupe podaci o ratnim zločinima. U jednoj

akcija tzv. akciji »crni kofer« u estvovao je i skojevac Ivanko Pašali zajed-
lanom Mjesnog komiteta SKOJ-a, Ferdom Šuhom Brzim. Ova akcija je
ortena u prostorijama Ustaškog tabora na Bjelavama. Prodor do kartoteke
zVhura izvršen je preko tavana zgrade u kojoj je stanovala sestra Ivanka Pašali-
I Iz kartoteke su izvu ene fotografije i kartoni ustaških zlikovaca. Prvu zna-
!*iniii dopunu ove kartoteke ubrzo je obavio Tomislav Bilandži i Ferdo Šuh sa
grupom omladinaca, prodorom u Stožer »Ustaške mladeži«.

Akcije na stvaranju kartoteke fašisti kih zlo inaca trajale su sve do 6. ap-
rila 1945. godine. Jedan dio skojevskih aktiva naše škole bio je uklju en u for-
macije OZNE, za nastavak borbe na uništenju zaostale bande i poslije oslobod-
enja Sarajeva.

Uspješno smo prikupljali i vojnoobavještajne podatke. Za razliku od sko-
jevaca koji su djelovali na podru ju stanovanja, mi, koji smo radili u željezni -
kom voru Sarajeva, bili smo u povoljnijoj situaciji. Izvjestan broj skojevaca bio
je iz željezni kih porodica koje su se nalazile na gotovo svim željezni kim prav-
cima prema Sarajevu. Jedno vrijeme primali smo informacije i iz Vojne bolnice
Sarajevo, preko porodi nih veza. Posredstvom skojevca Mustafe Ouki a održa-
vali smo vezu sa Salkom Trtkom, podoficirom sa Vojnog aerodroma u Rajlovcu,
koji je poslije višemjese ne saradnje preuzet na vezu naše obavještajne službe
u Sarajevu, preko ilegalca Dževada Softi a Džeke.

Na jednom od brojnih zadataka — obuci ilegalaca u rukovanju s oružjem i
stvaranja udarnih grupa, u kojem su u estvovali Tomo Bilandži i Aleksandar
Kesi , ustaše su presrele Bilandži a i ranile ga sa nekoliko metaka. Tomo je
pružio otpor oružjem, me utim, teško ranjen, uhapšen je i odveden u bolnicu, a
zatim u ustaški zatvor, gdje je bio izložen najtežim mukama do 17. januara
1945. godine, kada je odveden u Jasenovac i ubijen. Hapšenjem ovog ilegalca
Sarajeva i naše škole postojala je bojazan od hapšenja i drugih skojevaca. Me-
utim, do toga nije došlo, jer je jedan broj drugova ubrzo otišao na slobodnu
teritoriju.

Skojevci škole u udarnim petorkama radili su da sprije e okupatora da
uništi vitalne objekte i izvu e radioni ku opremu. U udarnim grupama u estvo-
valo je tridesetak lanova SKOJ-a i USAOJ-a a da ni najstariji me u njima nisu
imali više od sedamnaest godina. Me utim, to nije bila prepreka da se na u u
zajedni kom frontu sa starijim drugovima. U estvovali su i u borbama sa jedini-
cama koje su oslobod ale Sarajevo: na prilazima Sarajevu, kod Vije nice i oko
najvažnijih objekata u gradu. Zajedno sa Valterom u blizini Elektri ne centrale,
poginuo je skojevac Omer Hafizbegovi .

Na izvršavanju zadataka za NOP, aktivno u eš e uzela je jedna tre ina
škole. Na osnovi dosadašnjih istraživanja, u periodu od 1943. godine do oslo-
bo enja, u SKOJ je primljen etrdeset i jedan omladinac, a uhapšeno je sedam
omladinaca, što je trostruko manje nego u periodu od 1941. do 1943. godine. U
ovom istom vremenu, sedamnaest skojevaca izbjeglo je hapšenje odlaskom u
jedinice NOVJ. etrnaest skojevaca je izgubilo živote, a rijetki su preživjeli bez
jedne ili više zadobijenih rana u borbi protiv okupatora i kvislinga. Takode, pet-
naest skojevaca, iz ovog vremena, postali su oficiri NOV i POJ.

Od 1943. do 1945. godine, život su izgubili: Fuad Baji , Tomislav Bilan-
dži , Šefkija Derviškadi , Josip Dombaj, Ljubomir Duraškovi , Ahmed Erzumli ,
Omer Hafizbegovi , Slavko Kneževi , Mustafa Munasija i , Enver Murti , Lazar
Radmilovi , Abdulah Smajiš, Hajrudin Tabakovi i Avdo Tatarevi .

Ouvale smo kontinuitet revolucionarne borbe i nastavili djelo koje su u vrijeme rata započeli učitelji naše škole, iz njihovih redova su regrutovane desetine prvoboraca naše revolucije, među kojima i tri narodna heroja (Vaso Miskin, Jusuf Ćonli i Spasoje Mićević). Radili smo i osjećali u duhu Titovih riječi i na V kongresu KPJ: »... bitava naša zemlja stalno je bila poprište borbi na život i smrt, - jer se borba vodila i na neoslobojenoj teritoriji, u gradovima i selima. Tu borbu vodili su u pozadini neprijatelja, ili bolje rečeno - u srcu neprijatelja, komunisti i omladinci, radnici i svi ostali pravi rodoljubi. U Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i drugim gradovima stalno se vodila nejednaka borba naših pozadinaca s neprijateljem, i u toj borbi je palo mnogo članova naše partije i članova Saveza komunističke omladine, a i na hiljade i hiljade drugih istinskih rodoljuba - radnika, omladinaca, narodne inteligencije.«*)

Na kraju želim napomenuti da sam pri izradi ovog priloga izvršio širu konsultaciju sa 13 mojih drugova, učesnika svih navedenih aktivnosti omladine u Željezničkoj zanatskoj školi u Sarajevu u vremenu od jeseni 1943. do oslobođenja.

*) V kongres KPJ, stenografske bilješke, Kultura, 1949, str. 89/90.

MARIO MIKULI

PLAKATI I TITOVE SLIKE SIROM OKUPIRANOG SARAJEVA

Zbilo se to u subotu uveče 29. aprila. 1944. godine. Taj dan je osvanuo sunčan i svijetao, kakve inače Sarajlije pamte u rano proljeće. A proljeće je bilo etvrto po redu u okupiranom gradu.

Za građane Sarajeva svi dani lili su jedni na druge. Smjenjivali su se okupirani crnom slutnjom i neizvjesnoš u koliko će to nesnošljivo zlo koje je zaposjelo ulice, kuće i domove još dugo trajati, širom porobljenog svijeta, to zlo je imalo isto ime i isto značenje: fašizam. Isto lice, stravično i bahato, cinično i nakazno od neprekidnih ubijanja, vješanja, strijeljanja, mučenja, hapšenja i odvođenja u nepovrat.

U gradu postoji nevidljivi front. Padaju drugovi, borci, članovi KP, skojevci, simpatizeri. Tuku ih, muče, odvođe na strijeljanje na Vraća, šalju u Jasenovak i druge logore. Užas se stalno širi po cijeloj Sarajliji. Nestaju ljudi, prava hajka na rodoljube. Povlače se sa juga, u Sarajevu se okuplja veliki broj ustaških agenata, gestapovaca, provokatora. Fašizam nepovratno gubi vlast i teritorije. Pojava se panika u njegovim redovima, strah i odmazda. U narodu ohrabrenje i svjetlost sa svakom novom vijest u sa frontova. Radost u srcima onih koji žele slobodu. Komunistička partija priprema svoje borce na odlučuju u bitku. Nazire se na crnom nebu svjetlo slobode. Engleski avioni nadlije u Sarajevo i nose bombe u pravcu Rumunije. Na velikom zidu Jajce-kasarne, iznad Sarajeva, stoji ogromna ustaška parola: »Pojava svoj rad da skрати rat«.

I mi smo pojava ali svoj rad, ali ilegalni! Pojava ali svoje akcije, krili progone ilegalce, prenosili oružje, održavali sastanke, rasturali propagandni materijal, pripremali se za akcije, primali nove borce u organizaciju, brinuli se o porodicama poginulih boraca i prebacivali drugove na oslobođenu teritoriju.

Bio sam u to vrijeme sekretar jednog skojevskog aktiva u centru grada i stanovao, kao pitomac, u »Napretkovom konviktu«, u zgradi gdje je danas smješteno Malo pozorište. Ključ od internata nisam imao, a bio sam siguran da mi niko ne bi otključao vrata i pustio me na ulicu, poslije obavljene akcije. Vrata u domu zatvaraju se u 19 sati. Poslije toga niko se ne pušta ni van ni unutra, shvatio sam dobro uslove u kojima sam se našao, a kako nisam bio spreman da odstupim, morao sam se snalaziti kako sam najbolje znao i umio. U velikoj spavaonici, današnjoj pozorišnoj sali Malog pozorišta, spavao je veliki broj pitomaca — srednjoškolaca koji su došli u Sarajevo na školovanje. Među njima je

bio jedan broj ustaški i proustaški orijentisanih omladinaca kojih sam se morao uvati. Ispriao sam dvojici kolega pored mog kreveta izmišljenu priču o ljubavnom sastanku u mahali. Savio sam zatim jedan pokrivač i na njega lutku koja je predstavljala Marija Mikulića. Izgledalo je kao da ležim i spavam. Radi uvjerenosti, pokrio sam »svoju« glavu drugim pokrivačem, ostavivši da ispod njega viri moja karakteristična marama za kosu, po kojoj su me svi znali. Sve sam obezbijedio, osim povratka. Krišom sam iskoristio kroz prozor na stubištu i izašao tamo u određeno vrijeme na ulicu gdje me moj drug, saosjećajnik u akciji, čekao sa dvije savijene Titove slike — plakate. Izgledao sam miran i pribran, a bio sam uzbuđen, razdirale su me neizvjesnost i zebnja, ali i riješenost da se zadatak mora uspjehom obaviti. Znao sam da to nije nikakva avantura, već dug prema mojim poginulim drugovima i da sam tada dio fronta koji ne smije popustiti i odstupiti. U meni su rasli dostojanstvo i ponos, koji su nadjačali strah. Prvu sliku druga Tita trebali smo zalijepiti na Vijećnici, a drugu pred Imaretom, nas dvojica, Abdulah Vodopić, Hodža i ja. Bio je to nešto stariji drug, srednjeg rasta, mršav, upalih obraza, koštunjav, živih i pokretljivih očiju, koje su se nepovjerljivo pokretale predosjećajući aju i nevidljive opasnosti kojima je bio okružen. Ja sam bio na izgled smireniji. Glumio sam nezainteresovanog, usamljenog mladića. Obojicu nas je brinula neizvjesnost: kako akciju izvesti, jer ona se nije mogla izvesti u kasnu noć. Poslije 23 sata nastupao je redarstveni sat. Niko nije smio biti zatečen na ulici. Patrole su krstarile gradom. Titove slike su morale biti izlijepljene prije redarstvenog sata.

Snabdjeveni izvanrednim ljepilom, dobrom osjetljivošću, sa dvije Titove slike, odštampane jednobojno na formatu omanjeg plakata, krenuli smo na zadatak. Kretali smo se ulicama prema Bašaršiji. Sretali smo policajce, Nijemce i ustaše. Njih smo, zapravo, jedino i primjećivali. Misli su nam bile zaokupljene i usredsređene na naš izgled, morali smo biti smireni, ležerni. Znali smo šta nas čeka ako padnemo u ruke policiji. Odredili smo mjesto gdje ćemo nalijepiti prvi plakat. Čekali smo već. Pred zatvorom Župskog redarstva, »Belediji«, gdje sam 1943. godine ležao u zatvoru, šetao je naoružan stražar. Trebalo je da na svega pedesetak koraka od njega, na samom uglu Vijećnice, nalijepim prvi plakat. Uzbuđenije je raslo. I dok smo čekali priliku da stupimo u akciju, bilo je već 21,30. Odlučio sam se. Na moje iznenađenje, sada sam bio potpuno miran i pribran. Počeo sam premazivati prostor gdje je trebalo nalijepiti plakat. Hladnokrvnost je bila i jedini mogući način da se obavi zadatak i da se ne skrene pažnja. Na moje iznenađenje slika je sa zida pala pred moje noge. Odljepila se. »Ne prima zid, ili ljepilo nije u redu?« — pitao sam se u sebi. Nešto nije u redu. Podigao sam sliku i ponovo premazao podlogu. Iza mojih leđa prošao bi pokušaj prolaznik i produžio, ne obazirući se šta radim. Drugi put sam dobro pritisnuo dlanovima sliku, ali ona je ponovo pala pred moje noge. Podigao sam je, sada već sa strahom. I treći put sam krenuo da lijepim. Moj drug, koji me je obilazio, bio je otko iznemiren. »Šta je?« — pitao me je u prolazu. »Ne znam zašto zid ne prihvata« — odgovorio sam mu, ne okrećući se. Kod trećeg neuspjeha, kad mi je slika ponovo pala, osjetio sam kako me strah postepeno osvaja. Bojao sam se da sam upropastio akciju, da nisam uspio. Nastupila je neizvjesnost. Videći da se bezizlazno trudim, moj drug, u jednom trenutku, pride, uze prvu sliku i prebaci je na drugu stranu ulice. Nalijepi je uspješno na drvena vrata jedne stare avlije. Vrata su prihvatila plakat, bez vrsto i bez ikakvih problema. Kasnije sam odgonetnuo zagonetku mog zida. Podloga je bila neravna i hrpava, nepodesna za lijepljenje plakata. Tada to nisam znao. Nisam imao iskustva.

osredno poslije lijepljenja prve slike, naišao je drug koji je nadgledao spro-
n je akcije. Bio je to doktor Derviš Ramadanovi . Moj drug ga je u prolazu,
tko obavijestio o akciji. Zatim smo krenuli odvojeno i oprezno prema centru
da sa drugom Titovom slikom. Namjeravao sam je nalijepiti na jednom og-
p^{ra}_{n0(T1} prostoru u sredini ulice pred Imaretom. Idu i putem, uli smo sirene,
peduzbuna. Pogasiše se svjetla. Meni je laknulo. Osjeao sam se sigurnijim,
• r ie u mraku zadatak bilo lakše obaviti. Bilo je 22,30 sati. Sa velikom sigurnoš-
u sada sam premazao drvenu podlogu velikog oglasnog prostora, te sigurno i
stru no nakaširao plakat. Kona no sam odahnuo. Srušio se sa mene teret stra-
ha i odgovornosti — i pitanje: Šta ako se ne uspije — koje me je progonilo do
toq trenutka. Uspjelo je! »Smrt fašizmu«, re e na rastanku moj sau esnik, stis-
kaju i mi ruku. »Sloboda narodu!« — odgovorih.

Ostao sam sam na mra nim ulicama Sarajeva. To sam shvatio tek kad
sam se našao pred velikim zatvorenim vratima Napretkovog internata. Umazan
od ljepila, bespomo an, nenaoružan, ostavljen slu aju da me poslije redarstve-
nog sata otkriju patrole i ubiju, jer im se sigurno živ u ruke ne bih dao. To sam
Dio vrsto riješio. A bježati? Kuda? Bez ugovorene veze to je bilo neizvodljivo.
A u internatu me ipak nema. Dvadeset minuta je do jedanaest sati, do redar-
stvenog sata. Tada se iznenada pojavio jedan mladi u uniformi njema ke orga-
nizacije »TOT«. On je stanovao u dvorišnoj zgradi, iza velikih zatvorenih vrata.
Prepoznao me. Bio sam kolega njegovog brata koji je takode stanovao u Na-
pretkovom internatu. Povjerovao je u moju pri u o sastanku sa djevojkom. Otk-
lju ao nam je velika vrata i zaklju ao. Ostalo je s druge strane Sarajevo u ko-
me su te ve eri prvi put nalijepljeni plakati sa Titovim likom. Trebalo je da se do-
epam svog azila, da se sna em, lako nenaviknut na penjanje, uspentrao sam
se vrlo brzo na rešetke vanjskog starinskog lifta kojim se prevezio ugallj u u-
muranu Napretkovog konvikta, na sprat. Ušao sam u umuranu i pritajio se.
Opet se pojavio strah od posljedica, od neizvjesnosti, koji me i otrpatio na akci-
ju. Dugo sam pritajen utao i mirovao, i kad sam bio siguran da se ne u sresti
sa upravnikom, koji je imao obi aj no u da šeta hodnicima obilaze i spavaone,
proletio sam do umivaonika, oprao sa sebe ljepilo i vratio se u krevet. Sutradan
je bila nedjelja. Dok sam u koloni pitomaca prolazio pored tržnice, ugledao sam
grupu agenata kako bijesno diskutiraju me u sobom, i biio mi je jasno o emu
se radi. Bješnjeli su. upali su kao pomamni ostatke Titovih slika, ali ova moja,
koju sam ja nalijepio pred Imaretom, zadala im je posebne muke. Saznao sam
da su se okupljali gra ani dok su je skidali, iskazuju i neo ekivanu znatiželju i
u enje, gledaju i bijes i nemo policije. Kad sam se vratio iz partizana, obra-
dovao sam se ugledavši vidljive ostatke tog plakata koji nisu mogli sasvim uniš-
titi.

Te iste no i nalijepljeni su plakati na istaknutim i vidnim mjestima u goto-
vo svim kvartovima grada, u centru, na Bjelavama, u Kova i ima, Bistriku, na
svim zgradama od javnog zna aja. Na njima su gra ani Sarajeva, u nedjelju
uiutro. prvi put ugledali Titov lik sa kratkim tekstom »Maršal Tito - voda naroda
Jugoslavije.« Bilo je to djelo sarajevskih skojevaca. Kasnije sam saznao da su u
akciji u estvovali: Ferdo Šuh Brzi, Haso Hadžiomerovi Žarko, Vlasta Bukovac
urinka, Fuad Mrkonji Tošo, lanovi Mjesnog komiteta SKOJ-a, te Nedim Ša-
rac, Branko Peri , Hajrudin Krvavac Šiba, Dragutin Bakovi Bakan i drugi.

O uspjehu akcije podnesen je izvještai Mjesnom komitetu SKOJ-a i Mjes-
nom komitetu Partije.

Fotografija druga Tita koja je u velikom broju dijeljena po Sarajevu maja 1944. godine

Pojava prvih Titovih slika u Sarajevu podigla je moral svih nas, a naročito koji su, poslije mnogih provala, osje ali zastoj u akcijama.

Sarajevo je produžilo da se bori. U borbu su ulazili novi borci. Kao u svim epohama, omladina je nošena ljubavlju prema slobodi i progresu, nerivo ulazila u bitke. Bili su to hrabri mladi i djevojke, puni slobodarskog zasa i vjere u svoju partiju. Išli su u teškim uslovima ilegalne borbe u akcije i baveze, spremni da se svakog časa prihvate zadataka koji im se povjere. Mnogi od tih divnih mladića — kao Mesud emidžić Meca, Zlatar Mihalić, Mirko Kapetanović, Vlasta Bukovac, Halid Nazeć — tragično su završili svoj mladi život izvršavajući i povjerene im zadatke. Nisu mijenjali svoje stavove dokraja, ni kod mukama pobješnjelih fašističkih zločinaca. Pali su poput mnogih njihovih saboraca omladinaca na jedinstvenom frontu narodnooslobodilačke borbe širom Jugoslavije. Bili su potrebni gradu, morali su biti u okupiranom Sarajevu, takav je bio ratni zadatak.

Od oružja, najviše smo imali samo riješenost da se do smrti fašizma borimo za slobodu. Povezivala nas je zajednička ideja. Ona nam je davala duboki smisao i ozbiljnost. Takav mladić, djevojačkog lica, bio je Zlatan Mihalić, srednjoškolac, koji nije stigao ni da se zaljubi, jer je iznad svega volio slobodu. Ali nikad deklarativno. Bio je povučen i utljiv. Mogao je mirno da živi u svojoj dobro situiranoj porodici, u kojoj je bio sin jedinac, okružen brižnom ljubavlju majke i šest sestara. Sve je imao, osim slobode svog naroda. Primio sam ga u SKOJ, bio je član moga aktiva. On je učestvovao u akciji rasturanja Titovih slika. Uhapšen je prilikom prebacivanja na oslobođenu teritoriju. Najglasnije je biti u trenutku kad mu krvnici budu sudili. Razbijenih i krvavih zuba, premlaćen i suočen sa smrću, prkosno im je izgovorio šta misli o njima. Takav je i poginuti učesnik u oslobodjenju svog Sarajeva.

Grad Sarajevo je bio u to doba sjedište brojnih fašističkih tajnih službi, sa mnoštvom agenata, policajaca, ustaša, gestapovaca i konfidenata. Šef Gestapoja, dr Fest, uporno je ponavljao svojim krvnicima: »Nemojte mi dovoditi žive komuniste! A žive, samo na koljenima«. U Sarajevu su danonoćno motrili i hapšili. Ulicama su i dalje marširali Nijemci, ustaše i domobranci. Gradom je »marica« prevozila uhapšene, a »tatra« je svojim zloslutnim zvukom najavljivala hapšenje nekog vojnog lica i jurila ulicama sa agentima vojnog redarstva. Sa »kružgovinskih postaja« treštala je nacistička »Lili—Marlen« i vješto sastavljeni lažni izvještaji sa frontova na kojima je fašizam otko gubio tlo pod nogama. Mi smo bili svakim danom sve jači. Radovali smo se uspjesima oslobodilaca. Pala je Musolinijeva Italija, veliki dio naše zemlje je već oslobođen. Oslobođen je i moj Split, gdje sam i postao skojevac.

Prikrivali smo svoja nadanja i uzbuđenja. Bili smo kao savijena opruga koja je čekala svoj trenutak — da udara. U to vrijeme ilegalna štampa i naši izvještaji sa frontova išli su od ruke do ruke među organizovanim aktivistima i pisana riječ revolucionarna strujala je mislima i osjećanjima nas mladih. Bila je potrebna maksimalna opreznost da se u okupiranom Sarajevu, pred mnoštvom neprijatelja rasturi takav materijal. Sva vidljiva mjesta, gdje su se, zbog predavanja ilegalnog materijala, sastajali organizovani ilegalci, bila su provaljena. Bemaosa, Bolnica Koševo, parkovi, Babića bašta, bili su pod stalnom prisмотрom. Renata je bilo svuda, po kafanama, ulicama. Zato su i naši ilegalni sastanci održavani pod strogom konspiracijom. Ispplanirani i brižljivo pripremljeni, održavani, po potrebi, u stanovima, uvijek u drugom, da ne bismo pali u ruke agentima, a sastanak se dolazilo tačno, u određeno vrijeme, bolje reći u minutu, a razmak između dolazaka pojedinih učesnika bio je, po pravilu, nekoliko minuta.

Opreznost da nas ko ne prati bila je obavezna za svakog ilegalca. Sekretari aktivna bili su izloženi trajnoj opasnosti u organizovanju sastanaka, obezbjeđujući kontinuiranog rada, da ih vode, da vrše raspodjelu ilegalnog materijala, organizujući akcije koje im je povjerila Partija.

Briga o ljudima, o ugroženim ili uhapšenim, kao i o njihovim porodicama traženje smještaja za provaljene i za one koje traži policija, bio je složen posao koji je zahtijevao veliku i svakodnevnu koncentraciju, dovitljivost i umješnost u rukovođenju. Male neopreznosti skupo su plaćane, najčešće hapšenjem, batinanjem i, konačno, likvidiranjem. Posebna opasnost su bile provale, kad neko od drugova ne izdrži mučenje u zatvorima i pod batinama odati neprijatelju vezu u organizaciji. U takvim prilikama bilo je teško boriti se, pogotovo što smo najčešće bili nenaoružani. Zato smo bili sretni kad bi nam partijska organizacija Sarajeva odobrila odlazak na oslobođenu teritoriju, tim prije što nas je bilo više koji smo već jednom bili hapšeni i ležali po zatvorima. Ali potrebe NOP-a zahtijevale su prisustvo organizovanih ljudi u samom gradu.

Jedna dobro organizovana organizacija, kakav je bio SKOJ u Sarajevu, primila je od svoje partije i zadatak da rasturi veliki broj Titovih slika i da tako građanima Sarajeva, u njihovim domovima, stavi do znanja da NOP u Sarajevu živi i da se nije predao.

U noć 25. maja, rođendana druga Tita, Mjesni komitet KP Sarajevo pripremio je i drugu veliku akciju. Nekoliko hiljada Titovih fotografija, velike i male dopisne karte, trebalo je razdijeliti širom okupiranog Sarajeva. Taj zadatak bio je ponovo povjeren skojevcima i drugim omladincima antifašistima. Fotografija sa likom druga Tita unesena je u Sarajevo sa oslobođene teritorije. Donijeli su je iz Visokofojnog NOP odreda drugovi Vladimir Peri Valter i Zvonko Grbac. Zatim se prišlo njenom umnožavanju. Jedan dio, oko 500 komada, ilegalno je napravio Stevo Nevjesti, zaposlen kao fotograf u tehničari »Župske redarstvene oblasti«. Bio je aktivista NOP-a i naš uvijek odaniji. Bio je korisne usluge našoj partiji, izvršavajući i vrlo opasne i povjerljive zadatke na tako osjetljivom mjestu. Jedan drugi sarajevski fotograf, Ivica Lisac, uz pomoć skojevaca, umnožio je još dvije hiljade fotografija u velikim dopisne karte. Jedne noći za vrijeme umnožavanja, njemačka Feldžandarmerija kucala im je na vrata. Bila je to vrlo opasna situacija. Srećom, sve je dobro prošlo, iako je ovaj težak posao sa hrabrim i neustrašivim izvođačima mogao imati stravičan kraj. Još je jedan fotograf, kome ne znam imena, učestvovao u umnožavanju oko 500 Titovih fotografija. Tako je ukupno umnoženo oko tri hiljade fotografija, učestvujući rasturanju je učestvovala kompletna skojevska organizacija i USAOJ.

Poslije uspjele akcije lijepljenja plakata, kad niko od učesnika nije pao u ruke policije, ovo je bila druga značajnija akcija u istom mjesecu.

Na fotografiji formata dopisne karte u crno-bijeloj tehnici, Tito je bio predstavljen poprsjem, okrenut nama, bez kape, zaogrnut vojnom šinjelom. Majstorski portret, kakav može da nastane samo u izuzetnim trenucima, kada se sa uspjehom i znalački pristupa portret. Susret sa tom fotografijom kao i sa Titovim likom na prethodnom plakatu, bio je za mene poseban doživljaj. Bio je to lik uvijek koji rukovodi komunistima Jugoslavije, narodnooslobodilačkom borbom njenih naroda, već živom legendom jedne velike epohe. Na prvi pogled, osjetilo se povjerenje u ličnost druga Tita, u njegov topao ljudski osmijeh, neusiljen i nenamješten. Taj topli osmijeh govorio je ujedno i o ponosu i dostojanstvu koje nosi u sebi ta izuzetna ličnost. U njemu su, vidjeli mi se, izražena sva naša borba i naša nadanja. U tom pogledu koji se nije zaustavljao, koji je vizio-

nar ^ nira0 negdje daleko, u budu nost, osjetio sam: tome se ovjeku mora
vire0V portret, osjen en i osvijetljen sa jednog izvora svjetla, bez fotograf-
Skth fekata pokazao je vrstu muskulaturu i muževnost Titovu, ali imao je i
likovne vrijednosti. To je bio Tito, sa diskretnim osmijehom, uvjeren i si-
Prav@ u icjeje kojima je naoružao komuniste, svoj narod i svoje borce.
9ura lako goloruki, mi, skojevci, sa fotografijama druga Tita. ini mi se, bili smo

- s hrabriji i tada još odvažniji u opasnim situacijama. Osje ali smo se naoruža-
sigurnim oružjem, ja im od svih pušaka i automata u nas uperenih. A mla-
dost ponesena li nim primjerom, nije znala za opasnosti. I tako je, u ast Tito-
q ro endana 1944, mladost Sarajeva uzela u svoje ruke na stotine fotografija
sa likom svoga Vrhovnog komandanta i unato straža, agenata i bezbroj faši-
sta prkose i strahu i opasnostima hvatanja, mu enja, ubijanja, razdijelila ih po
okupiranom gradu.

Za u esnike ove akcije birani su odani i provjereni mladi i i djevojke iz re-
dova radni ke i srednjoškolske omladine. Iznenada, kako to ina e u takvim situ-
acijama biva, održani su skojevski sastanci, napravljeni rasporedi grupa, podije-
ljen je materijal, sekretari zaduženi da sa svojim lanovima aktiva obave akciju
no u, brzo, istovremeno i bez gubitaka. Sarajlije su sutradan nalazile fotografije
u svojim poštanskim sandu i ima, na svojim stubištima, pod prozorima, u avli-
jama, na upadljivim i prometnim mjestima, u fabrikama. Pojava Titovih fotografi-
ja u okupiranom Sarajevu unijela je pravi kaos i paniku među neprijatelje. Ne-
mo ni da sprije e akciju, a zate eni njenim uspjehom, ustaše i Nijemci su
bješnjeli. Strah i nesigurnost, uneseni Titovim fotografijama poja ali su ionako
konfuznu situaciju među okupatorom. To je za njih bio još jedan dokaz da je
narodnooslobodila ki pokret živ i neuništiv u gradu i da su uzaludne bile sve ra-
cije, hapšenja, odvo enja i ubijanja pripadnika i saradnika NOP-a.

S druge strane, ova akcija je zna ila svjetlo u porodicama iji su lanovi
ležali po logorima, zatvorima ili se borili u Narodnooslobodila koj vojsci. Ra-
dost i ohrabrenje ušli su u naše domove i inilo nam se da je sloboda sa Tito-
vog lika sasvim blizu. Zna i, nismo sami, uništeni, kako sa »krugovalnih posta-
ja« uporno urlaju okupatori. »Ko« — pitali su se gra ani. »Ko?« — pitali su se i
bijesni agenti. Mi, skojevci smo utali, ponosni na svoju akciju.

dr MEHMED MUTEVELI

NEISPALJENI HITAC HALIDA NAZE I A

Drugovi iz razreda su ga zvali Dundo ili Debeli zbog njegovog nešto gojaznijeg izgleda, znatno rjeđe Rus zbog toga što je uspio, prilikom jednog pretresa u razredu, skloniti neku zabranjenu rusku literaturu. Bio je dobar ak, posebno se isticao znanjem njemačkog jezika, uporan u učenju njemačkih nepravilnih glagola. Po prirodi otvoren, uvijek vedar, nasmijan, živahnih pokreta, društven, djetinjasto dobro udan i mladi romantičan. Sa nešto viška kilograma i ne mnogo talenta za sport, nikako nije uspijevaao da uđe u razredni fudbalski tim.

Rođen je 25. jula 1927. godine u Sarajevu. Rat ga je zatekao u IV razredu Druge muške realne gimnazije u Sarajevu. Bilo je to surovo, bespoštedno ratno vrijeme — kada su djeca postajali ljudi, kada su bezbrižne dječije igre i radosti bile brutalno prekidane sablasnim zavijanjem sirena, bombardovanjem; i kada su smrt, hapšenja i odvođenja u logore bliskih i komšija postali svakodnevnica.

I dok su obalom Miljacke, u besprijezornom redu, prolazile njemačke motorizovane i oklopne kolone, ulijevaju i strahopoštovanje prema do tada nevinoj vojnoj snazi i opremljenosti fašističke armade, dok su Hitlerove jurišne — pancir divizije prodirale duboko u srce sovjetske zemlje, ugrožavaju i Moskvu i stižu i na Volgu, dok je Gebelsova propaganda, potpomognuta ustaškim talambasima, najavljivala skorou kapitulaciju Crvene armije i trijumfalnu pobjedu Trećeg Rajha u blickrigu, u dušu građana uvlačila se tuga, zebnja i briga. Mrak u zamračenom gradu postao je još veći. Jedan od onih koji nisu mogli, ni htjeli, u to povjerovati, bio je i Halid Naze i . Podršku je nalazio u stavu svoje porodice, među drugovima — istomišljenicima iz razreda i u riječi ilegalca Mirka (Safa Džinovi), Ćire (Nusret Hadži), Esada Feića i drugih sa kojima se družio i kontaktirao. To saznanje o fašizmu, o narodnooslobodilačkom pokretu i Komunističkoj partiji potpuno ga je obuzelo i uinilo otvorenim i izuzetno aktivnim saradnikom narodnooslobodilačkog pokreta.

U V razredu gimnazije, 1942. godine, postaje član SKOJ-a, predaju i se svim žarom svoje mladosti, iskreno i bez ostatka, radu i borbi, izrastaju i u beskompromisnog i neustrašivog ilegalnog borca. Od bezbrižnog i romantičnog dječaka sa korza, dobroćudnog bucmastog malog štrebera, koji je izbjegavao i razredne tučnje, on se neočekivano preobrazio u odlučnog i hrabrog ilegalca. Sav se predao toj aktivnosti, svjestan da je to odsudna, njegova i njegove generacije bitka za slobodu, pravdu, za sretniji život, za jednakost i bratstvo među ljudima. Sve drugo, pa i školske obaveze bio je spreman tome da

Grupa omladinskih aktivista, u sredini Halld Nazecic

podredi. Nikakva cijena nije mu za to bila prevelika, pa ni vlastiti život, inio i_e to ne samo rije ima ve i rasturanjem literature, biltena Vrhovnog štaba, radio-vijesti sa frontova itd. Prikupljao je Narodnu pomo . Znatne koli ine cigareta i duhana, sam i uz pomo drugova, iznosio je iz Tvornice duhana u koju je es-to zalazio, dolaze i svome ocu koji je bio jedno vrijeme direktor fabrike. Znali su ga svi, pa i uvari. Cigarete je prenosio na skrovića mjesta, za dalju otpremu u jedinice i na slobodnu teritoriju.

Njegov otac Mustafa, koji je bio saradnik i jedan od blagajnika NOP-a, nabavljao je za velike kutije luksuzno pakovanih cigareta od Hauptmanna Kresitcha (koji je radio u Ortskomandanturi grada i kao tuma u Gestapou) razne potvrde, propusnice i bjanko-legitimacije sa potpisom Ortskomandanta. Halid je sve to predavao Salki Hrnji evi u i drugovima u organizaciji SKOJ-a.

Na nekima je pisalo da su dokumenti doti nog nosioca takve objave provjereni u Ortskomandanturi, te da se mole njema ke i ustaške vlasti da mu ne ine smetnje. Ispod toga stajao je pe at i potpis Ortskomandanta. Legitimacije, ovakve i sli ne potvrde su znatno pomagale u kretanju i bile od velike pomo i ü ilegalnom radu. U estvovao je u vježbama sa oružjem i bio vo a jedne udarne petorke u kojoj su se nalazili Rasim Šukri, Vladimir Zazula i drugi.

U želji da ode u borbene jedinice, krajem 1944. godine, zajedno sa drugom Ismetom Kajmakovi em pokušava se prebaciti u partizane. Organizovana grupa je trebalo da krene kamionom sa tadašnje sto ne pijace, do koje sam ga pratio. Spremaju i potrebne stvari za put, Halid je ostavio nered u sobi i ormaru, što je majka Aiša primijetila i, naslu uju i o emu se radi, javila ocu Mustafi, a ovaj partijskoj vezi koja ga je zbog potrebe vratila u grad, gdje je nastavio raditi.

Negdje po etkom 1945. godine, prvih dana februara mjeseca, u Sarajevo je došao ustaški pukovnik Vjekoslav Maks Luburi , kolja nevinog svijeta iz Jadvovna, šef logora smrti u Jasenovcu i Staroj Gradišci. Stigao je sa svitom »crnih ustaša«, me u kojima su bili i bojniki Cigoje, stožernici Stipe Barbari i Tomislav Mesi . Uspostavio je takozvani Stožer pukovnika Luburi a i prijeki ratni sud tog stožera. Za njihove potrebe ispražnjena je zgrada u Sokolskoj ulici, Berkovi a vila u Skenderiji, ku a trgovca Babunovi a u Dženeti a ikmi i neke druge. Prije kona nog sloma, zapo eli su posljednji krvavi pir i orgije ostrvljenih i ogrezlih kolja a, racije, otima ine, silovanja, plja ke, ubistva i vješanja.

Dok je najve i dio zemlje ve bio oslobo en, dok se u slobodnom Beogradu polažu temelji novoj socijalisti koj Jugoslaviji, u okupiranom Sarajevu snažni i dobro organizovani pokret otpora vodi beskompromisnu borbu protiv fašisti kih njema ko-ustaških snaga koje, u bezumnom bijesu onih koji gube, pokušavaju da što skuplje naplate vlastitu kožu, iskaljuju i svoj zulum i bijes. Tih šest nedjelja Luburi eve strahovlade su možda bili i najteži i najkrvaviji dani u okupiranom gradu. Berkovi eva vila u Skenderiji ulici pretvorena je u stravi ni zatvor, mu ilište i stratište kakvo ni inkvizicija nije poznavala i iz koje niko živ izašao nije. U njenoj blizini, u Dobrovolja koj ulici br. 54, preko puta vatrogasne ete, stanovao je sa svojim roditeljima Halid Naze i . Da li su sablasni no ni krici i vapaji iz Berkovi eve vile doprinijeli da se odlu i da ubistvom Maksa Luburi a možda okon a ova mu enja ili osveti njegove žrtve, ili nešto drugo — osta e tajna koju je odnio sa sobom. U partijskoj organizaciji grada se govorilo o toj mogu nosti, ali takva odluka nije nikad donesena. Halid se na to odlu io sam iz svoje pobude.

Luburi je bio okružen tjelohraniteljima i veoma rijetko se pojavljivao u javnosti. Neki od njegovih prijatelja su bila dobro obaviješteni. Dundo je sve to znao, te se odlučio za to iskoristi ustašku svećanost u Pozorištu, na koju se očekivao i Luburjev dolazak. Za pratioca u toj akciji uzeo je jednog nesigurnog omladinca i napravio kobnu grešku. Nekoliko mjeseci ranije, na njegovo insistiranje i suprotstavljajući njegovih drugova, u organizaciju je povezo mladića, vršnjaka iz ispravne gimnazije. Njemu, kao i drugima, bilo je poznato da je on pripadao ustaškoj ladeži i bio uniformisani ustaški jurišnik u taboru Novo Sarajevo. Njegovu želju i trud da učestvuje u organizaciju Halid je cijenio kao iskrenu i poštenu, kao otrežnjenje od zablude i volju da bar sada, pred kraj rata to i djelom dokaže. Možda je i vodio ga u jednu ovako rizičnu akciju, i sam želio da provjeri i svoje mišljenje i iskrenost njegovih želja i stavi na iskušnju njegovu spremnost za dokazivati i eventualno možda, da drugovima pokaže da nije pogriješio, možda?

Po pripremljenom planu, u gomili na ulazu u Pozorište nalazila su se i dvojica atentatora. Pretpostavka da će prisustvovati Luburi se obistinila. Naišao je sa pratnjom, u crnoj ustaškoj pukovni u kojima su uniformi, sa pištoljem i nožem za opasavanje. Kada se dovoljno primakao, Halid je, osjetivši valjda pravi trenutak, izvadio pištolj i uperio u zlikovca. U tom kritičnom trenutku, pratilac ga je izdao ili se uplašio, udario ga po ruci i revolver je ispao. Očekivanje zbunjenosti bio je dovoljan da ljudi iz obezbjeđenja i tjelohranitelji šepaju obojicu, po njemu i odvedu u Berkovićevu vilu. Iz nje se pojavio samo jednom da bi 21. marta 1945. godine prisustvovao sudskoj farsu, pred prijekim ratnim sudom Stožera pukovnika Luburija. Ostalo je sporno, da li se pratilac uplašio ili je u pitanju izdaja. Ako se pročitao obrazloženje oslobadajućih presuda Prijekog ratnog suda za pratioce, čini se da dileme ne bi trebalo biti.

U međuvremenu je otac Mustafa dospio kod Luburija, pozvan od njegovog pobočnika, pa je uz strah nosio i želju da pokuša nešto učiniti za sina. Čini mi se sadista je brižnom ocu rekao kako je njegov sin mlad, nepunoljetan i zaveden komunisti kom propagandom, da će biti pušten i im kaže neke ljude i veze te da se otac ne brine za njegovu sudbinu, jer je on, Luburi, njegov dužnik, pošto je Mustafa Naze i primio na posao u duhansku stanicu u Ljubuškom njegovu majku dok je on, kao frankovac, bio u emigraciji. Kakav cinizam kada se zna kako se »odužio«. No, da idemo tragom osude čiji tekst se nalazi u Muzeju revolucije u Sarajevu.

»Prieki ratni sud stožera pukovnika Luburija, nakon provedene glavne rasprave, održane 21. ožujka 1945. godine u Sarajevu, u kojoj su bili prisutni:

Sudci:

- 1- sudnik — sudac dr Oktavijan Sviježi, kao predsjedatelj suda,
2. ustaški bojnik Kazimir Grulich,

ustaški nadporučnik Janković Mirko, kao prisjednici.

Zastupnik optužbe

ustaški satnik - sudac Koprivčević Zvonimir.

Perovogja

Ustaški rojnik Irfan Dešić

izrekao je osudu:

Naze i Halid krivi je što je postao članom komunističke organizacije, širio i propagandu komunističke —promišljenosti tvorivo, postao vođom jedne komunističke

petorke omladinske organizacije SKOJ, skupljao streljivo i oružje, a sve u namjeri da sruši društveni i politički poredak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ime je počinio kažnjivo in iz § 98. t. 1, 2. i 6. pa se temeljem istog zakonskog propisa osuđuje na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava i zaplienu imovine u korist Nezavisne Države Hrvatske,

dok se optuženi Juri Slavko oslobađa od optužbe.

Razlozi:

1. Optuženi Naze i Halid, sin Mustafe i Aiše r. Fazlagi, rođen 1927. godine u Sarajevu, vjere islamske, neoženjen, škola VIII r. srednje škole, ... sudski i redarstveno navodno nekažnjavan, do sada u pritvoru uz redarstva oružanih snaga ispostava Sarajevo...

Zastupnik optužbe ustmeno je optužio imenovane da su bili članovi Komunističke partije, da su istu organizirali, skupljali crvenu pomoć, a napose Naze i Halid da je sakupljao oružje i streljivo, a sve u cilju da se sruši državni i politički poredak u državi, ime su počinili kažnjivo in iz § 98.1.1, 2. i 6. K. z.

Sud je nakon provedene glavne rasprave stekao potpuno uvjerenje po krivnji prvooptuženog kako na temelju njegovog zapisnika danog redarstvu oružanih snaga, ispostava u Sarajevo, tako i na temelju njegovog priznanja danog na glavnoj raspravi. Sud kod odmjeravanja kazne nije mogao uzeti u obzir propise § 71/1 K. z. zbog drskog i cinidnog držanja za optuženika, kao i njegovog prvog izkaza, što se tiče drugooptuženog Juri Slavka, pošto je htio po prokušanom komunističkom na elu uvući i nedužni svijet, kako bi odteretio sebe i prikrivio svoje druge veze.

Optuženik se na glavnoj raspravi niti ne kaje za počinjeni kažnjivo in, već jasno izjavljuje, da je to učinio kao član Komunističke partije znajući i za zakonske posljedice svoga kažnjivog čina.«

Na tu osudu zlikovac Luburić je odmah dopisao i lično potpisao sljedeće:

»Razpoložba:

1. Osudu u celosti potvrđujem,

2. U smislu propisa § 62. odjeljak zadnji HOUVSA osuđujem u onome delu u kojem je izrečena kazna, zbog izvanrednih prilika, proglašujem odmah izvršivom, jer se prema mojoj savjesnoj ocjeni, odgoda izvršenja smrtne kazne iz vojnih obzira ne može dopustiti.

3. Drugooptuženog Juri Slavka odmah pustiti na slobodu.

U Sarajevu, dana 21. ožujka 1945.

Zapovjednik, ustaški pukovnik:
Vjekoslav Luburić, s. r.

U nastojanju da doznaju imena drugih skojevaca kao i njegove veće, ustaše su ga podvrgle najsvirepijim i najbrutalnijim fizičkim mučenjima pred kojima stajalo i razum i dah.

Halid je u nesvesnom hrabrošću, besprimjernim stoicizmom podnosio sve te patnje, zvjerska mučenja, a da iz njega nisu iscijedili nijedno ime, a mnogo ih je mogao da kaže. Nije to uspjelo ni Maksu Luburiću, prvom i iskusnom dželatuu iz Jasenovca i Stare Gradiške, koji se i sam uključio u krvave orgije razjarenih zvižeri u masakriranju mladića koji nije doživio ni svoje punoljetstvo. Upali su mu nokte, lomili zube, pekli užarenim peglama po tijelu, izvadili oko, iskasapili su mu tijelo... ali mu duh i vjeru nisu slomili. Umro je nijem, ne odavši nikoga Ubi-

zakopale plitko u bašti Berkovića u vile u Skenderiji, gdje je odmah, po
C6]Shodenju grada, među 23 žrtve pronađeno i njegovo bezoblično, unakaženo
oS i koje nisu mogli prepoznati ni otac ni brat. Prepoznao ga je drug iz razre-
* oorganizacije, Vlado Zazula, po dijelovima crvenog džempera, a naknadno u
da 1 bolnice i brat Džemo po u kuru i ga, a koje mu je majka poslala
|T nresvlaku u zatvor. Vlado je tražio tijelo svoga brata Sergeja, koji je tako e
n?o kao žrtva ovih ustaških divljanja.

Bezbrizno djetinjstvo je proveo u roditeljskom stanu u Dobrovolja koja uli-
i broj 54- Svirepo je umoren stotinjak metara dalje u »Luburićevoj vili«. Na sre-
dokra i između ova dva mjesta, stanovala je djevojka Dagmar prema kojoj je
osjećao iskrenu ljubav, ali koja mu nije uzvraćala. Na ovom uskom prostoru za-
tvorio se kratak životni krug mladog skojevca, divnog druga Dunde, samo 14
dana prije nego što je svanula zora slobode. Ali je kao i ona ostao njegov pri-
mjer koji u srcima nose njegovi ratni drugovi, građani Sarajeva za kojima slobodu
je dao svoj mladi život.

Danas ranije zvano Kranjčevićeva stepeništa nosi ime Halida Naze i a.

DANILO ŠTAKA

AKTIVNOST OKRUŽNOG KOMITETA KPJ ZA SARAJEVO

U drugoj polovini 1943. godine na teritoriji oko Sarajeva politički uticaj Komunističke partije Jugoslavije i drugih organa revolucionarnog pokreta sprovodio se preko organizacije koja je djelovala kao okružna partijska organizacija. Međutim, područje Okružnog komiteta Sarajeva nije u svim vremenskim periodima obuhvatalo istu teritoriju. Tako je Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Sarajevo, koji je formiran 1940. i djelovao do početka ustanka 1941. godine, obuhvatao široku teritoriju oko Sarajeva, uključujući i romanijsko područje (Sokolac, Rogaticu, Pale, Han-Pijesak), zatim Visoko, Vareš, Brezu, Hadžići, Kakanj i druga mjesta kao i bližu okolinu Sarajeva, Vogošću, Vrelo Bosne, Ilidžu, Kasindol, Trnovo itd. U oktobru 1941. godine teritorija koja je, u vojnom smislu, nazivana sarajevskom oblast, podijeljena je na tri okruga i formirani su okružni komiteti: Romanijski, Kalinoviki i »Zvijezda«. Obrazovanjem ovih okružnih organizacija, prestao je da postoji raniji Sarajevski okružni komitet. Ova tri komiteta djelovala su na području istoimenih velikih partizanskih odreda, a njihova aktivnost trajala je intenzivno do maja 1942. godine. Tada dolazi do značajnih vojno-političkih promjena, što stvara nove i teže uslove za djelovanje Partije na ovom terenu. Okružni komitet za »Zvijezdu« je u maju 1942. godine prestao sa aktivnostima, dok je Romanijski okružni komitet djelovao do kraja rata, a Kalinoviki komitet je u ovom periodu doživljavao odgovarajuće organizacione transformacije, prekide i sl. no.

Po dolasku većih jedinica Narodnooslobodilačke vojske u istočnofojni kraj, juna 1943. godine, pokrenuta je inicijativa da se ponovo formira okružni komitet za sarajevski region, ali ovaj put ta nova partijska organizacija neće obuhvatiti sve okolno područje oko Sarajeva, nego uglavnom teritoriju na lijevoj strani rijeke Bosne, a dijelom prelazi i na teritoriju bivšeg Okružnog komiteta za »Zvijezdu«.

Tako formiranjem Povjereništva Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug, 5. novembra 1943. godine¹⁾, otpočelo je djelovanje nove organizacije, koja se brzo razvija, raste i jača da bi u aprilskim danima 1945. godine predstavljala, na ovom području, ozbiljnu snagu narodnooslobodilačkog pokreta, na koju će

¹⁾ Izvještaj Okružnog povjereništva Partije za okrug Sarajevo poslije prve konstituirajuće sjednice Povjereništva, Dokumentacija CK SKJ, sign. 3211.

liti ke| druge organizacije sarajevskog okruga i poslije oslobo enja zemlje.

^ **Formiranje** partizanskih jedinica na ovom podru ju i šire još od prvih dana ustanka uticalo je i na opredjeljenje ogromnog broja ljudi za narodnooslobodila kuborbu. To opredjeljenje naroda, uz manje plime i oseke, održalo se sve **oslobo enja**. Zna ajan uticaj na opredjeljenost ljudi sa ovih podru ja imala to' Dartijska organizacija grada Sarajeva. Osim toga što je ve i broj lanova P rtiie SKOJ-a i ostalih aktivista i simpatizera narodnooslobodila kog pokreta Holaziö u partizanske jedinice, uticalo se i u svakodnevnim kontaktima ljudi iz okoline sa stanovnicima grada Sarajeva. Ve i broj radnika iz okoline Sarajeva radio je u Glavnoj željezni kog radionici, Vojnotehni kom zavodu, Fabrici duvana Tvornici arapa »Klju«, na željeznici i u drugim preduze ima i ustanovama u gradu Sarajevu. Tu su oni dolazili u kontakte sa komunistima i naprednim radnicima i bili redovno informisani o zbivanjima u zemiji i svijetu. I na ovaj na in sarajevska partijska organizacija vrši odre en uticaj na stanovništvo iz okoline Sarajeva, ime se postiže sve ve a povezanost politi kih akcija grada Sarajeva i okolnih podru ja.

Poslije oslobo enja Fojnice, Kreševa, privremenog oslobo enja Kaknja, zatim rušenja pruge Podlugovi-Vareš, koje je izvršila V krajiška divizija,²⁾ na ovom terenu razvijen je širok politi ki rad za NOP, a time su ponovo stvoreni uslovi za djelovanje partizanskih jedinica u neposrednoj blizini Sarajeva.

Dolazak jedinica XVII isto nobosanske NOU divizije i privremeno osloba-anje Vareša i njegove okoline — oktobra 1943. godine — doprinijelo je, također, stvaranju povoljnije politi ke situacije na ovom podru ju.³⁾

Sredinom jula 1943. godine dolazi do realizovanja inicijative Centralnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije da se formira Viso ko-fojni ki partizanski odred.⁴⁾ U organizovanju odreda posebno mjesto pripada V krajiškoj diviziji i njenom štabu. Ve po etkom avgusta formiran je Štab Viso ko-fojni kog odreda u sastavu: Milorad Novosel, komandant, Aziz Koluder, politi ki komesar. Danilo Štaka, zamjenik politi kog komesara, Akif Sietetovi , intendant, i Edo Ambrozi , obavještajni oficir.

Odred se brzo popunjavao aktivistima koji su izlazili iz Sarajeva i sa terena gdje je djelovao. Osim mobilizacije ljudstva za narodnooslobodila ku voj-sku, odred je imao i zadatak da održava veze i kanale sa partijskim organizacijama i aktivistima u industrijskim mjestima na ovom podru ju. Posebno mu je stavljeno u zadatak održavanje veze sa partijskom organizacijom grada Sarajeva. Odmah poslije formiranja odreda, partijska organizacija grada Sarajeva uputila je me u prvima, preko odreda, na slobodnu teritoriju, drugove Džemila Šarca i Zahida Nali a. Šarac je ostao na terenu Fojnice i ubrzo je imenovan za sekretara Sreskog komiteta KPJ za Fojnicu, a Nali , kao glumac, upu en je u Jajce.

Štab odreda održavao je veze sa narodnooslobodila kim pokretom u Sarajevu, u prvo vrijeme preko Iliđe, Visokog i Ilijaša. Me utim, broj veza i kanala sa Sarajevom se proširuje. Uspostavlja se veza i sa sekretarom partijske organizacije u garnizonu Rajlovac, Mustafom Sara evi em. Kasnije ie uspostavljena veza sa Sarajevom i preko sela Osijek, koju je održavao Mirko Soji . Uspostav-

) Zbornik NOR-a, tom IV/14, dok. 250. i tom IV/15, dok. 171. i 245.
u« ^{1) izv} Ještaj sekretara partijske elije iz Vareša. Dokumentacija Centralnog komiteta Bosne hercegovine, sign, stara, broj 87/1989, od februara 1944. godine.
) Ratni dnevnik Milutina Mora e, komandanta V divizije, str. 122.

ljanje veze sa partijskom organizacijom Sarajeva, kao i sa organizacijama i aktivistima u pojedinim mjestima koja je držao neprijatelj, pomoglo je bržem brojanom ja anju Viso ko-fojni kog odreda, a time i popuni partizanskih jedinica, naročito V, a kasnije i X divizije.

U početku, odnosno u ljeto 1943. godine, partijske organizacije na ovom terenu bile su vezane sa Okružnim komitetom KPJ Prozor. Partijske organizacije Ilidže, Rajlovca, Breze i Vareša bile su vezane sa partijskom organizacijom grada Sarajeva. Vežu Okružnog komiteta za Prozor i partijskih organizacija na terenu Fojnice i Kreševa održavali su Smajo Mandžuka, Anđelko Tvrtković i Nikola Kovačević. Zbog nedovoljne i nepovoljne veze sa Okružnim komitetom Prozor, Štab odreda sa grupom aktivista na terenu preuzeo je veći dio političke aktivnosti. Nosioci te aktivnosti bili su Gliša Janković, Ranko Balorda i još neki drugovi na području Visokog, a Nikola Kovačević, Ivica Momčinović, Seid Huzbašić, Rešad Dizdarević na području Fojnice i Kreševa.

Štab odreda uputio je poziv svim borcima koji su se poslije borbi naših jedinica na Sutjesci i Zelengori zadržali u Sarajevskom polju da se priključe Viso ko-fojni kom partizanskom odredu. Sprovode i stavove Centralnog komiteta da se naše jedinice popunjavaju borcima iz gradova i industrijskih mjesta, Viso ko-fojni kom odred je septembra mjeseca znatan broj svojih boraca uključio u jedinice V krajiške divizije.⁵⁾ Tom prilikom došlo je i do izmjena u Štabu odreda. Na prijedlog Okružnog komiteta za Prozor, za članova Sreskog komiteta KPJ za Fojnicu upućen je Aziz Koluder. U dogovoru sa Milutinom Moraćem, komandantom V divizije, određen je Gliša Janković za komandanta Viso ko-fojni kog odreda, za političkog komesara Lazo Radošević, komesar bataljona u IV krajiškoj brigadi, a za zamjenika komandanta odreda imenovan je Trifko Čokić iz Vogošće, dok ostali članovi Štaba nisu mijenjani.")

Ovako reorganizovan, Viso ko-fojni kom odred je nastavio rad sa već od ranije utvrđenim zadacima: dalja politička aktivnost, mobilizacija ljudstva a posebno uspostavljanje vršnih i sigurnijih veza sa Mjesnim komitetom Sarajevo i njegovim sekretarom Vladimirom Perićem Valterom. Stalnim zadatkom odreda bile su oružane akcije na prugama Sarajevo — Zenica i Sarajevo — Mostar, kao i na cesti Blažuj-Busovača, u čemu je uspješno djelovao. Njegova aktivnost u akcijama i u političkom radu na terenu, uticala je na političko opredjeljenje naroda, kako na oslobođenoj, poluoslobođenoj, tako i na neoslobođenoj teritoriji. Nastavlja se obnavljanje narodnooslobodilačkih odbora, formiraju se novi gdje nisu postojali, naročito na fojni ko-kreševskom području. U isto vrijeme i u mjestima koja je držao neprijatelj pojačava se aktivnost članova Partije. Negdje se formiraju nove partijske ćelije, u Brezi, Visokom, Varešu, Fojnici, a negdje se postojeće reorganizuju, jer je dio članova Partije iz tih ćelija otišao na poziv Štaba odreda u partizanske jedinice (Ilidža i Vogošća).

1. Avgusta mjeseca 1943. godine, na teren Viso ko-fojni kog odreda došao je Enver Lakić Beg, koga sam poznavao još iz Trnova, gdje je bio rukovodilac bolnice Kalinović kog partizanskog odreda. Prilikom susreta, rekao nam je da se poslije V neprijateljske ofanzive prebacio iz Mostara u Brezu gdje je boravio u kućici azima Ugljena, direktora Rudnika Breza. Obavijestio nas je da u Brezi postoje partijska ćelija i dva partijska aktiva. Pomenuo je da ide u Jajce, u Vrhovni štab i Centralni komitet da ih informiše o stanju na ovom terenu, kao i o

*) Ratni dnevnik Milutina Moraće, str. 129.

•) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 17. dok. 62.

radu partijske organizacije u Brezi i uopšte o politici i zbivanjima u ovom kraju. Konstatovali smo da složena vojna i politička situacija proizlazi zbog pojačanih snaga neprijatelja. Postojanje nekoliko većih industrijskih preduzeća nametalo je potrebu da politička aktivnost Partije bude intenzivnija i svakodnevna.

Enver se zadržao na terenu Visokog i Fojnice nekoliko dana, a zatim se uputio u Jajce. U Jajcu je jedno vrijeme vršio dužnost komesara Komande mjesta. Na toj dužnosti ostao je sve do konca oktobra, kada je upućen sa Ratkom Bajićem na teren Visokog kojim je odred, radi formiranja Povjereništva Partije za okrug Sarajevo.

U to vrijeme dolazi do povećanog priliva ljudi u Odred, kako onih sa terena gdje je odred djelovao, tako i iz Sarajeva i okolnih mjesta. U isto vrijeme, u Visokom kojim je odred se uključuju pojedini drugovi koji su izostali iza jedinica poslije V neprijateljske ofanzive. Dolazak iskusnijih boraca, Drage Filipovića, Spasoja Blagovanića, Radovana Šušurina, Gruje Soknića, Mitra Šušurina, Drage Stakića, Vasića, Stevića i Dikana, Sekule Todorovića, Trifkovića i drugih, doprinio je jačanju borbenosti odreda, kao i njegovoj političkoj aktivnosti.

Sa jačanjem uticaja Partije u narodu, neprijatelj je sve više da onemogući razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i uništi odred. Jedan od načina, koji je neprijatelj primjenjivao u borbi protiv NOP-a, sastojao se u formiranju manjih grupa (10—15), sastavljenih od ustaških zlikovaca u partizanskim odijelima sa petokrakom zvijezdom na kapi. Hodali su po selima, hvatali odbornike narodne vlasti i druge aktiviste. Tako su polovinom septembra u selu Crni Kamen, u blizini Kreševa, uhvaćeni sekretar Sreskog komiteta za srez Fojnicu Aziz Koluđer i omladinac Vinko Vidović. Ova ustaška grupa, na čelu sa njima, u septembru, uhvatila je inženjera Herkulesa Belca, direktora Rudnika barita u Kreševu, i još jednog aktivistu iz Kreševa, te ih odvela u Kiseljak. Tom prilikom je ubijen u Kreševu auto-prevoznik Dušan Petrović.

Neprijatelj je pored formiranja ovakvih grupa u pozadinu naših jedinica, pokušao da i u naše jedinice ubaci svoje agente. Tako je u avgustu mjesecu 1943. godine pokušao u Odred ubaciti Nusreta Kaljanca,⁷⁾ koga sam poznao od 1941. godine, dok je boravio na Igmanu. Kaljanac se poslije našeg proboja iz neprijateljskog okruženja u toku V neprijateljske ofanzive, predao Nijemcima. Poslije predaje, dao je za ustašku štampu izjavu o raspadu Narodnooslobodilačke vojske. Sutradan poslije njegovog dolaska u Fojnicu, došao je kod mene Enver Lakišić i pitao da li sam vidio Nusreta Kaljanca, na što sam mu odgovorio da sam sa njim razgovarao i da mi je rekao da treba nastaviti put za Jajce. Kaljanac je izašao u Fojnicu za Zdenkom Kordićem, u pratnji iz Moštra kod Visokog. Među drugovima koji su ga primijetili bio je i Enver Lakišić koji je čitao njegovu izjavu za ustašku štampu. Istog dana dogovorili smo se sa obavještajnim oficirima IV krajiške brigade, Durom Čurčićem, da ga saslušamo i uputimo u Vrhovni štab, koji se u to vrijeme nalazio u Jajcu. Tako smo i učinili. Prilikom saslušanja se pokazalo da ga je zavarovao neprijatelj i da je upućen u naše jedinice sa špijunskim zadacima.

Neprijatelj je i dalje pokušavao ubaciti svoje agente u Odred. Tako je koncem 1943. godine ubačen, odnosno upućen sa lažnom uputom Štaba korpusa na dužnost na elniku Štaba odreda Ismet Sahanić, a zatim Šušurović Muzurović,

⁷⁾ Iz dokumentacije SDD - RSUP Sarajevo.

rododromom iz Bijelog Polja, koji je poslan na slobodnu teritoriju sa zadatkom da utvrdi ko je Valter. Tako je bilo i sa kapetanom Mladenom Zivojinovićem i još nekim u 1944. godini. Zahvaljujući i budnosti članova Partije i boraca odreda, svi oni su pravovremeno otkriveni i dobili zasluženu kaznu.

Nastavljena je aktivnost na mobilizaciji omladine i popuni Visokog i Brežegkog Odreda. Iz jedinica V divizije u odred je vraćena grupa boraca iz Fojnice i Kreševa. Pozvan je izvjestan broj članova Partije sa Ilidže, Visokog i Breže. Tako je iz Visokog stigla grupa članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije: Ahmet Tafro, Vejsil Hadžiomerović, Subhija Karamehi, Ibrahim Oručević i drugi. Iz Ilidže su stigli Vlado Krošnjar, Zlata Nikšić, Ljubica Čolo, Jela Vidović, Ljubica Petrović i drugi. Pojava je vojna aktivnost Odreda, kako na pruži Sarajevo — Zenica, tako i na pruži Sarajevo — Konjic. Pojedine kadrove iz odreda, u sporazumu sa Okružnim komitetom Prozor, uputili smo na teren, na politički rad. Tako je Trifko Okić, zamjenik komandanta Odreda, poslan na teren Vogošće, a za zamjenika komandanta došao je Bojo Bofeljić. Nešto kasnije je upućen Spasoje Blagovanić, a potom i Jovo Nestorović, intendant Odreda, na područje Mokronoga. Na njegovo mjesto postavljen je Sekula Todorović.

Politički rad mogao je dati rezultate samo u uslovima koordinirane aktivnosti Odreda, partijskih organizacija i aktivista na terenu. Zahvaljujući i takvoj aktivnosti partijske ćelije na Ilidži i Štaba odreda, kao i IV krajiške brigade dolazi do akcije protiv jedinica Vražije divizije, stacioniranih na Ilidži. Isto tako, zahvaljujući i aktivistima iz Vlakovca, sa Mladenom Crkvenjašem na čelu, Odred je u jesen 1943. godine zarobio grupu četnika sa Igmana zajedno sa Duškom Petrušićem, komandantom Iganskog etničkog bataljona.

Jedna od uspješnih akcija koja se i politički pozitivno odrazila na terenu je hvatanje Slavka Štimca, šefa UNS-e u Sarajevu. Hvatanje je organizovala naša obavještajna služba, a izvela grupa boraca Visokog i Brežegkog odreda sa kojima su bili: Dimitrije Kovačević, oficir u obavještajnom centru Vrhovnog štaba, Smajo Mandžuka, član Okružnog komiteta Partije za Prozor, Edo Ambrozi, obavještajni oficir Odreda, te Mišo Čokić, Neđo Lučić i Milenko Oplakan, borci Visokog i Brežegkog odreda. (Ovdje se pokazalo od kakve je koristi bila i kakvom vještinom je radila organizacija NOP-a u Sarajevu sa organizacijom na terenu.) Prisustvo Odreda na području opštine i bivšeg sreza Fojnica (Kreševo, Kiseljak, Fojnica i Busovača) i sreza Visokog, imalo je veliki značaj za sprečavanje ustaško-četničkog prodiranja na ovo područje. Politički rad je, sa svoje strane, stvarao uslove za jačanje uticaja Partije i u industrijskim mjestima. Odred, kao organizovana vojna snaga, posredno se povezivao sa Ilidžom, Rajlovcem, Hadžićima i mjestima duž pruge Sarajevo — Lašva, pa tako stvarao uslove za široku političku aktivnost i izlazak velikih grupa aktivista i simpatizera NOP-a na oslobođenu teritoriju.

U međuvremenu se vratio iz Jajca i Enver Lakić, prenoseći stav CK KPJ i PK KPJ za BiH da se formira partijsko povjereništvo za okrug Sarajevo. Prema odluci Centralnog komiteta, kako nam je saopštio Enver, Okružno partijsko povjereništvo sa inžavali su: Enver Lakić, sekretar, Ratko Bajić, Danilo Štaka, Smajo Mandžuka i Andjelko Tvrtković, članovi.) Na svojoj prvoj sjednici, održa-

•) Izvještaj sekretara Okružnog komiteta Envera Lakića Centralnom komitetu KP Jugoslavije, Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1943/373.

*) Isto

lanovi Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo: Lazo Materi , An elko Tvrtkovi , Ratko BaJI I Danilo Štaka

noj 5. novembra 1943. godine, osim vojničke situacije, analizirani su političko stanje na terenu i organizaciona pitanja Partije i SKOJ-a.¹⁰⁾

Tada smo ocijenili da Muslimani u većini sa simpatijama gledaju na NOP \ NOVJ. Kada naše jedinice prolaze kroz njihova sela, materijalno ih pomažu i obavještavaju o kretanju neprijatelja, ali da još nema aktivnog učesnika u NOVJ i POJ. U selima u kojima postoji milicija ne pucaju na naše jedinice, ali još održavaju vezu sa Nijemcima, ustašama i domobranima.

Hrvati se jednim dijelom pasivno odnose prema NOP-u. Predsjednik Kotarske organizacije HSS, Niko Tolo, prišao je NOP-u zajedno sa sinovima. Na zboru je osudio izdajničko vodstvo HSS kod nas i na strani ogradio se od njihovog štetnog rada. Što se tiče Srba, većina je na strani NOP-a, dok je jedan manji dio pod uticajem etnika i njihovih vođa, Save Derikonje, Gojka Borote, Srete Erića i drugih.

Na istom sastanku analizirano je stanje partijskih organizacija na području okruga. Na terenu Fojnice postojala je jedna partijska jedinica, sa tri člana i dva kandidata, i jedan aktiv sa četiri člana. Za Fojnicu je formiran Sreski komitet partije čiji je sekretar Džemil Šarac, a Mirko Koprivica, komesar Komande mjesta u Fojnici, i Aziz Koluder, članovi. Kasnije je Koprivica povučen u brigadu, a Aziza Koludera su uhvatile ustaše, te su u Komitet kooptirani Bosa Tošić i Josip Šimunović.

U Kreševu je postojao aktiv NOP-a sa tri člana, u Kiseljaku sa četiri člana, a u Busova i sa tri člana. U Visokom je bio jedan član Partije i aktiv NOP-a sa četiri člana, u Brezi partijska elija sa tri člana i tri aktiva od po tri člana, a u Varešu aktiv od četiri člana. Na Ilidži je postojala partijska elija sa pet članova, a u Vogošću, takođe, partijska elija sa pet članova.

Partijska organizacija u Viso ko-fojni komandnom sastojala se od tri partijske elije sa ukupno 12 članova Partije i dva kandidata. elije su formirane po etapama, prva etapa imala je pet članova, druga četiri i treća tri člana.

Na sastanku je zaključeno da se pošalje izvještaj Centralnom komitetu o stanju i problemima na terenu Povjereništva. U izvještaju smo tražili da nam se obezbijedi više propagandnog materijala, radi informisanja naroda i boraca o stanju u svijetu i kod nas.

Odmah poslije sastanka, članovi Povjereništva upućeni su u obilazak partijskih organizacija sa zadatkom da na sastancima organizacija proanaliziraju stanje na terenu, kao i da pruže pomoć partijskim organizacijama u daljem radu. Dobio sam zadatak da obištem partijsku organizaciju na Ilidži. Trebalo je da se na licu mjesta dogovorimo o daljem uključivanju izvjesnog broja članova Partije i SKOJ-a u Viso ko-fojni komandni odred, te da se, zatim, reorganizuje partijska elija na Ilidži. Tom prilikom su sa terena povučeni Živko Bosiljić, koji je u to vrijeme bio sekretar partijske elije, Mirko Tošić, Bojo Bosiljić i još neki, a za sekretara partijske organizacije izabran je Risto Vidaković. Zadatak mi je bio da još jednom provjerim funkcionisanje kanala Sarajevo—Ilidža i Ilidža—Fojnica, odnosno slobodna teritorija. Ratko Bajić i Smajo Mandžuka ostali su na terenu Kralupa i Moštra, Anđelko Tvrtković vratio se na teren Fojnice i Kreševa, a sekretar Povjereništva Enver Lakišić trebao je da se prebaci preko rijeke Bosne, u selo Vratnice, zajedno sa Edom Ambrozićem i odatle da se poveže sa partijskom organizacijom u Brezi i Varešu.

¹⁰⁾ Isto

Okupili smo se u selu Žerovanj, 6. decembra, o ekuju i Envera Lakiši a radi održavanja ranije dogovorenog sastanka. Me utim, u Žerovanj je došao Edo Ambrozi sam i obavijestio nas da su on i Enver zano ili kod našeg aktiviste Ibrahima Ze evi a u selu Vratnici, nedaleko od Visokog. U toku no i ku u su opkolili ustaše i Nijemci. Enver i on su pokušali spasiti se skakanjem u rijeku Bosnu. On je uspio preplivati nabujalu rijeku, a Enver se utopio. Tom prilikom uhapšeni su Ibrahim Ze evi i njegov sin Salko. Kako su ustaše saznale da se u Ku i Ibrahima Ze evi a nalazi sekretar Povjereništva, to nismo nikada doznali.

Poslije ovog obavještenja, lanovi Povjereništva sa inili su detaljan izvještaj i dostavili ga Centralnom komitetu KPJ i Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. Odre en sam da odem u Centralni komitet i da obavijestim drugove o pogibiji Lakiši a. Istovremeno, trebao sam ih upoznati i sa još nekim pitanjima — o zamjeni Esada engi a, koji je pao u ruke Gestapou u Sarajevu; zatim da se posavjetujemo o upisu i prikupljanju narodnog zajma, jer su velike sume novca nudili i poiedinci koji su se ogriješili o NOP i drugom.

Po dolasku u Jajce, navratio sam u Okružni komitet KPJ Jajce, kod sekretara Gojka Rodi a. On mi je rekao da o ekuje svaki as neke lanove PK i da poslije razgovora sa drugovima u Centralnom komitetu navratim opet kod njega, gdje u detaljnije upoznati Avdu Humu o ovom sluaju.

Centralni komitet je bio smješten u hali »Elektrobosne«. Na ulazu u fabriku sreo sam druga Tita, koji je šetao ispred hale, gologlav, prigrnut šinjelom sa maršalskim znacima.

Primio me je Aleksandar Rankovi . Upoznao sam ga sa svim pitanjima koja su raspravljana u Povjereništvu. Tako e sam iznio predlog lanova Okružnog povjereništva da sekretar Povjereništva bude Ratko Baji . Prihvatio je moju informaciju, napomenuvši da je ve pro itao informaciju koju mu je ranije poslao Lakiši . Centralni komitet se složio da sekretar Povjereništva bude Ratko Baji . Što se ti e razmjene Esada engi a, obe ao je da e se to razmatrati. U vezi sa narodnim zajmom, rekao mi je da od ljudi koji su se ogriješili o NOP ne treba uzimati novac.

Tom prilikom izrazio sam želju da budem primljen u Partijsku školu pri Centralnom komitetu, ali do toga nije došlo, jer je uslijedila VI neprijateljska ofanziva.

Sa Avdom Humom sam razgovarao u OK KPJ Jajce. Informisao sam ga sa slu ajem Lakiši a i o vojnom i politi kom stanju na našem terenu. Rekao mi je da se i u PK KPJ za BiH slažu da sekretar bude Ratko Baji i da su, u tom smislu, ve poslali pismo na teren.")

Neposredno poslije imenovanja Ratka Baji a za sekretara, formiran je, u decembru mjesecu 1943. godine, Okružni komitet SKOJ-a, u sastavu: Lazo Ma-

") Pismo glasi: — Na vaše pismo odgovaramo vam ovo: Mi za sada nemamo ovjeka koje- ga bi mogli ooslati za sekretara toga ooviereništva na mjesto druga Envera. Funkciju sekretara treba privremeno da obavlja drug Ratko Baji , dosadašnji lan Okružnog povjereništva za okrug Sara- jevo.

Mi smatramo da kona no treba prekinuti sa takvim na inom rada, to jest, tom neopreznoš u i nekonspirativnoš u. Ne razumijemo zašto je drug Enver nosio u džepu spisak svih lanova Partije, ak i odbornika. Zašto se spava u ku ama kompromitovanih ljudi tako neoprezno. Ljude koji su nam korisni i koji imaju uticaja me u narodom kao što je Niko Tolo i još neki, ne treba držati na do- maku Gestapoa. nego ih treba prebaciti na oslobo enu teritoriju. Ukoliko ne mogu iza i na oslobo- enu teritoriju bilo iz kojih razloga, onda moraju da se kriju u svome kraju kod sigurnih neKompro- mitovanih ljudi, a ne da stanuju kod ku e da ih neprijatelj jednog po jednog odvodi. Poželjno bi bilo da nam pošaljete detaljniji izvještaj o stanju na vašem terenu, a naro ito u gradu Sarajevu. Organi-

teri, sekretar, Milka Pilipovi i Esad Bibanovi, članovi, a kasnije su uključeni još Inga Kraljevi i Boro Princip.

Razvoj Partije na terenu nametnuo je potrebu da se pored Sreskog komiteta KPJ za Fojnicu, formira i Sreski komitet za Visoko. Ovaj sreski komitet formiran je 25. decembra 1943. godine, u sastavu: sekretar — Trifko Čelik, članovi — Jovo Nestorovi, Kojo Todorovi i Marko Sopi, a kasnije je uključena i Bosa Toši. Radi sistematskog ideološko-političkog obrazovanja članova, 25. decembra 1943. godine organizovan je partijski kurs na planini Pogorelici, koji je pohađalo 20 drugova i drugarica. Rukovodilac kursa bio je Nikola Kovačević, a predavači: Džemil Šarac, Josip Šimunović Braco i drugi. Kurs je trajao 15 dana, do 7. januara 1944. godine, kada su ustaše iz Kreševa napale na Pogorelicu. To je bio počinak VI neprijateljske ofanzive na ovom području. Sa Pogorelice morali su se povući i članovi Povjereništva, Sreskog komiteta za Fojnicu i jedan broj aktivista iz Fojnice i Kreševa. Zajedno sa njima povukla se i jedna eta Visoko-fojničkog odreda, dok je druga eta ostala na području Kralupa (Visoko). Ofanziva je nastavljena i na Požetvu, gdje smo se sklonili, pa smo se morali povući u pravcu Zec-planine. Pošto je neprijatelj produžio prema Prozoru, vratili smo se u selo Požetvu. Tu eta nije mirovala, nego je nekad samostalno, a nekad sa jedinicama Ramskog NOP odreda vršila akcije na neprijateljska uporišta, na pruži Bradina—Jablanica. Iz Požetve uspostavljena je veza sa Sreskim komitetom Visoko i komandantom Visoko-fojničkog odreda Glišom Jankovićem, koji je sa drugom etom ostao na tom području, vršeći i akcije na neprijateljska uporišta duž pruge Sarajevo—Zenica i ceste Blažuj—Busovača.

U to vrijeme na teren Požetve izlazi glumac Sarajevskog pozorišta Esad Kazazović, upućen, prema njegovoj izjavi, od ministra NDH Lorkovića, da se interesuje za Slavka Stimca. Po dolasku na Požetvu, javio se u Okružni komitet Partije sa molbom da mu se da informacija o Štimcu, kao i to da li postoji mogućnost za njegovu zamjenu. Štimac je već bio sproveden u Vrhovni štab, a nikakva zamjena nije dolazila u obzir, što je Kazazović u i saopšteno. Tom prilikom Kazazović je ponudio saradnju. Od tada je on, s vremena na vrijeme, dostavljao pojedine podatke o kretanju neprijatelja.

Po završetku VI neprijateljske ofanzive, na području Fojnice, Visokog i Sarajevskog polja vratila se eta Visoko-fojničkog odreda i politički aktivisti — članovi Okružnog povjereništva i Sreskog komiteta Fojnica. Formiraju se nove partijske organizacije na terenu Kralupa, Moštra, Crnotine i u još nekim mjestima.

U mešovitu uvremenu je stiglo i pismo Pokrajinskog komiteta upućeno Okružnom povjereništvu, 13. marta 1944. godine. Ovo pismo razjašnjava pojedina zbivanja kod nas i u svijetu. Ono daje i određenu orijentaciju za rad Partije, tim

zujte najširu kampanju razjašnjavanja rezultata i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a: istorijski značaj odluka, pitanje izbjeglike vlade, kralja i monarhije, odlučujući korak u konačnom izvršenju nove narodne demokratske vlasti itd. Pri tome mobilisati sve masovne organizacije.

Sazivati krupne masovne mitinge i što brojnije konferencije, na neoslobojenoj teritoriji uže konferencije, sastanke, usmenu agitaciju i širenje naše štampe. Ista i značaj stvaranja Nacionalnog komiteta na čelu sa drugom Titom. Donositi kratke rezolucije ili pozdravna pisma. Ovo je direktiva Centralnog komiteta koju vam dostavljamo i nastojte svim silama da je što uspješnije sprovedete u djelo.

Za sada ovoliko. Potvrdite prijem ovog pisma.

Uz drugarski pozdrav.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

uro Pucar — Stari

nriie što je situacija na terenu Viso ko-fojni kog odreda bila izuzetno teška. Upadi etnika sa Okruglice, esti ispadi neprijatelja iz garnizona u Visokom, Kiseljaku, Rajlovcu, kao i u Sarajevu, te teror nad narodom ovih krajeva, izazivali su strah među stanovništvom. Tako je neprijatelj odveo iz Dusine ve u grupu Muslimana u logor, od kojih se mnogi nisu vratili ku ama. U jednoj njema koj akciji na terenu Visokog uhva ena je Bosa Toši , lan Sreskog komiteta Visoko, koja je, na intervenciju Okružnog povjereništva OK KPJ, sa još nekim druqovima zamijenjena za zarobljena neprijateljska vojna lica. Bez obzira na pojaanu aktivnost neprijatelja, politi ka aktivnost KPJ nije posustajala. lanovi Partije posebnu su aktivnost razvili u radu sa omladinom i ženama. Malo je sela koja nisu imala svoju omladinsku i skojevsku organizaciju. U gotovo svim selima formirani su odbori AFŽ-a. Nosioci toga rada bili su sreski komiteti Partije i SKOJ-a za Visoko i Fojnicu, kao i partijske elije koje su bile organizaciono vezane za Povjereništvo.

Na terenu je ja ao uticaj Partije, naro ito među muslimanskim stanovništvom. Na podru jima gdje se nekad naši politi ki radnici nisu smjeli ni pojaviti, posebno tamo gdje je postojala milicija, naše jedinice kre u se sada slobodno, pozivaju se naši politi ki radnici da dodu u sela da drže konferencije, da formiraju omladinske organizacije, organizacije žena, izaberu narodnooslobodila ke odbore.

Ovakvo raspoloženje naroda na lijevoj strani rijeke Bosne uticalo je na mi-njenjanje situacije i na njenoj desnoj strani. Uticaj Partije odražavao se i na politi ko raspoloženje u gradovima i mjestima koja su bila pod kontrolom okupatora. Dolazi do masovnijeg uklju ivanja stanovništva u narodnooslobodila ku borbu i dolaska ljudi iz Sarajeva i drugih industrijskih mjesta u okolini Sarajeva u Narodnooslobodila ku vojsku. U tom periodu su na slobodnu teritoriju izašli azim Ugljen, direktor Rudnika Breza, Marko Šaki , kotarski predstojnik iz Visokog, a u jesen 1943. godine Ante Babi , profesor, Hamdija Cemerli , pravnik i još neki.

Osim pisanih kontakata i povremenih odlazaka lanova Okružnog komite-ta, veza sa Pokrajinskim i Centralnim komitetom bila je rijetka. Na naš teren u maju mjesecu 1944. godine došao je Uglješa Danilovi , lan PK KPJ za BiH. On je održao sastanak sa grupom lanova Okružnog komiteta kome su prisustvovali: An elko Tvrtkovi , Smajo Mandžuka i Lazo Materi , dok Ratko Baji i ja, oboljeli od pjegavog tifusa, nismo prisustvovali sastanku. Na sastanku sa Uglješom raspravljano je o situaciji na terenu, o problemima daljnje politi ke aktivnosti i o zadacima koji stoje pred Okružnim komitetom.

Poseban zadatak bio je dalje ja anje politi ke aktivnosti na podru jima koja su još kontrolisali Nijemci, ustaše i etnici. U to vrijeme dolazi do diferencijacije u miliciji, u muslimanskim i hrvatskim selima. Ve koncem maja ili po etkom juna uputila je zahtjev muslimanska milicija sa podru ja Lugova (kompleks sela na podru ju izme u Busova e, Lašve i Kaknja) da se pošalje grupa aktivista radi organizovanja naših organizacija na tom terenu. Okružni komitet uputio je grupu u kojoj su bili Fahir Ibrulj Fajo, lan Sreskog komiteta Visoko, Esad Bibanovi , lan Okružnog komiteta SKOJ-a, i ja. Po dolasku u Lugove, stupili smo u kontakt sa mjesnom milicijom. Dogovorili smo se da se održi razgovor sa doma inima iz obližnjih sela. Na ovom terenu zadržali smo se više od 15 dana i svuda smo bili dobro primljeni. Pristupili smo formiranju NOO u selima: Ozanovi i, Sebinje, Dobraljevo, Gora i drugim. Karakteristi no je napomenuti da su se ljudi na svim sastancima izjašnjavali za pružanje pomo i Narodnooslobodila -

Испријед синови војничке народне у последњи обрачуна против фашизма и паликућа.

Помозите вама јуначку војску и ступајте у њене редове.

О м л а д и к о

Ти си прва на фронту слободне војне бригаде у последњи обрачуна са вјоковним непријатељем твоје младости и покољ народа. Створи своје јединство и буди сироман као до данас до жртве за браћу оцабране.

С Р Б И, Х Р В А Т И И У С Т Р А И И

Пред нама стоје још многи и тежки задаци. Све снажно око до данас извојевали створено је зајачујући јединству и јачег ослободилачког покрета. Јединство наших народа је аллотоме победе. Јачајмо то јединство и мобилишимо све људске и материјалне снаге за постоји фронту. Последњи је час. Бријеме је да сви они који су се до данас колебали пођу путем борбе и помоћу узврати час ослобођења.

Почело је последњи битка за слободу народа Југославије. Позивано вас све на распленсвече своје народно ослободилачке борбе против свих непријатеља наших народа.

Сви, без разлике националности и вероисповијести, праведности, каткојед, у борбу за ослобођење наших народа и за извршну демократичку федеративну Југославију.

С Р Т Н Е М А Ч И М О С Т А Р И М А И С К О В И М О С Т А Р И М А

Л И М Б Л А Н А Р О Д Н О О С Л О Б О Д И Л А Ч К И П О К Р Е Т А Ј У Г О С Л А В И Ј Е И Н А Ш Е В Ј О К О В И М О С Т А Р И М А И М А Р Ш А Л Т И П О

Ж И Т И М О А М У Р И Ј А М О С Т А Р И М А Н А Р О Д Н О О С Л О Б О Д И Л А Ч К И П О К Р Е Т А Ј У Г О С Л А В И Ј Е

К Р И В О Н А Ц И О Н И П О К Р Е Т А О С Л О Б О Д И Л А Ч К И П О К Р Е Т А Ј У Г О С Л А В И Ј Е

У М Б Л А С Л О Б О Д Н А Д Е М О К Р А Т И К А Ф Е Д Е Р А Т И В Н А Ј У Г О С Л А В И Ј А

У М Б Л А Н О С Т Р А Н С К И П О К Р Е Т А Ј У Г О С Л А В И Ј Е Ф Е Д Е Р А Т И В Н О С Р Е Д Н О Р О Д Н О О С Л О Б О Д И Л А Ч К И П О К Р Е Т А Ј У Г О С Л А В И Ј Е

Јули 1944 г.

ОФИСНИ КОМИТЕТ
ОСЛОБОДИТЕЛНИ НАРОДНИ ПОКРЕТ
ЗА САРАЈЕВО

koj vojsci, ali su se teško i sporo odlučivali da njihovi sinovi stupe u naše jedinice. Stvaranje naših uporišta i organa vlasti predstavljalo je dobar osnov za temeljitiji politički rad, kao i uslove za mobilizaciju ljudi iz njihovih redova. Formiranjem narodnooslobodilačkih odbora na ovim područjima i njihovom aktivnošću stvoreni su uslovi za jačanje našeg političkog uticaja i na druga sela prema Lašvi, kao i neka sela preko rijeke Bosne. Naš boravak u ovim selima nije ostao nezapažen. Među onima koji su tražili kontakt sa nama, bila je i grupa žandarma iz Lašve. Već na prvom sastanku, održanom u selu Gori, predali su nam šest pušaka i izvjesnu količinu municije. Slično stanje je bilo i u drugim selima sreza Zenica, Visoko i Fojnica. Odnosi milicije prema NOP-u počinju da se mijenjaju ne samo u muslimanskim nego i u hrvatskim selima. U to vrijeme, oko hiljade milicionara predalo je oružje narodnooslobodilačkoj vojsci, među kojima je i hrvatska milicija iz Brestovskog sa njihovim komandantom Čioiom.

Djelovanje okružne partijske organizacije zahtijevalo je bolje organizovanje veza između Okružnog komiteta i partijskih organizacija koje su radile u ilegalnim uslovima, naročito onih koje su održavale vezu sa Sarajevom. I dalje je funkcionisala ranija veza preko Iliđe. Isto tako je dobro funkcionisala veza između Sarajeva i Ilijaša, koju su u prvo vrijeme održavali Himzo i Fehim Ali, Branko Adžić, Mirko Bilal i drugi. Postojale su i veze preko Visokog, koje je povremeno održavao Hamdo Mušanović, i preko Rajlovca. Preko sela Osijek vezu je održavao, s vremena na vrijeme, Mirko Šojić. Ovim kanalima su izašli poznati sarajevski ljekari, dr Blagoje Kovačević i dr Hiba i dr Derviš Ramadanović, kao i veliki broj boraca i stručnih kadrova potrebnih organizovanju privrednog i društvenog života na slobodnoj teritoriji. Ovim vezama služio se i Valter za izlazak na sastanke sa članovima Okružnog komiteta ili za odlazak u Centralni i Pokrajinski komitet, u vrijeme dok su se nalazili u Jajcu ili Drvaru. Pojedini drugovi iz Sarajeva znali su i mimo ovih kanala dolaziti na teren, iskoristivši ponekad i posadu blindiranog voza.

Ponekad ove veze nisu dobro funkcionisale, dolazilo je do zastoja, pa i prekida, pa Sata Džinović Mirko u svom pismu Okružnom komitetu, od 2. decembra 1944. godine, piše da se pošta na toj vezi zna zadržati po četiri i više dana, a naročito na vezi preko Ilijaša i Rajlovca.¹²⁾

Polovinom 1944. godine veza ovog terena sa Sarajevom, koja se odvijala preko Iliđe, bila je dovedena u pitanje iako je ovom vezom veliki broj ljudi bio prebačen iz Sarajeva u Visokofojnički odred.¹³⁾ U avgustu 1944. godine uhapšen je sekretar Partijske ćelije na Iliđi, Risto Vidaković, kod koga je Gestapo našao spisak članova Partije sa tog područja. Njegovo hapšenje izazvalo je zastoj na kanalu Sarajevo — Iliđa, pa mi je Okružni komitet dao u zadatak da odem na Iliđu i uspostavim vezu i jedan broj članova Partije i SKOJ-a povremeno na slobodnu teritoriju.

Na Iliđi su uhapšeni aktivisti, među kojima i Marica Uherka, član Partije, dok je Lohija Malić, koji je održavao veze sa Sarajevom, izvršio samoubistvo kada su Nijemci došli da ga uhapsu. Osim Marice, tada su uhapšeni još jedan drug, Slovenac — krojač, čije ime ne pamtim, Zaim i Hamica Dedić i Uzeir Ibrahimović iz Hrasnice. Emilija Kapri iz Sarajeva i još neki saradnici NOP-a¹⁴⁾. Na

¹²⁾ Pismo Safe Džinović (Mirka), članica Mjesnog komiteta Sarajevo, Okružnom komitetu, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta.

¹³⁾ Institut za proučavanje radničkog pokreta, sign. 88/8679.

¹⁴⁾ Institut za proučavanje radničkog pokreta, sign. 88/8679.

terenu su ostali Mirko Toši , kao sekretar partijske elije, Gojko Bojani i Milan Staniši , a povu eni su na slobodnu teritoriju: Savo Toši , or o Pindžo, Jele-na Toši i još neki.

Aktivnost partijske organizacije u garnizonu Rajlovac, iji je sekretar u to vrijeme bio Mustafa Sara evi , a lanovi Ibro Sijer i , Reuf Selmanagi , Enver Rezakovi i Adem Budimli , bila je usmjerena uglavnom na rad me u domobranima. Zahvaljuju i tome, ve u drugoj polovini avgusta 1944. godine u naše jedi-nice izlazi jedan broj domobranskih vojnika i oficira.

Ve polovinom 1944. godine, na terenu Sreskog komiteta Visoko postoja-le su partijske organizacije: u Kološi ima, elija sa etiri lana (sekretar Vaso Mili), zatim u Mašinovi ima, elija sa tri lana (sekretar Aziz erkez), u Kadari-ima, elija sa etiri lana (sekretar Boško Popi), u Ljubni ima, elija sa etiri lana (sekretar Blagoje Popi), i u Reljevu, elija sa tri lana (sekretar Niko Ni-kolajevi). Osim ovih elija, na terenu sreza Visokog bili su i aktivni u Topuzovu Polju, Kozarcima, Vilenjaku, Bio i, Kaknju. Osim aktivista Partije organizovanih u aktive, postojao je jedan broj aktivista na terenu sa kojima su radili lanovi Partije. Na podru ju Sreskog komiteta Fojnica bile su partijske elije u Komand-i mjesta (sekretar Hamdo Coli) i u gradu Fojnici (sekretar Bibijana Novkovi). Postojala je i partijska elija pri Komandi mjesta Kreševo (sekretar Marko Sop-i), kao i partijske elije u Brezi (sekretar, u prvo vrijeme, bio Ivica Stoj i), Varešu (sekretar Relja Vasiljevi) Vogoš i (sekretar Todor šu ur) i na Ilidži (sekretar Mirko Toši).¹⁵⁾

Mreža partijskih organizacija bila je okosnica ja anja daljeg uticaja Partije u narodu. Stvaraju se uslovi za brojno i organizaciono ja anje SKOJ-a i USAOJ-a. Malo je bilo sela gdje nisu postojali organi vlasti. Ti organi su postojali i na podru ju koje je bilo pod kontrolom etnika, ustaša i Nijemaca.¹⁸⁾ Orga-nizovana je široka mreža veza za rasturanje štampe, listova »Oslobo enje« i »Borba« te drugih propagandnih materijala. Štampa se rasturala po svim oslo-bo enim i neoslobo enim podru jima. Osim materijala koji je dobivan od Po-krajinskog komiteta KPJ, ZAVNOBiH-a, Narodnooslobodila kog fronta, Okružni komitet organizovao je svoju tehniku za umnožavanje radio-vijesti i materijala za idejno osposobljavanje lanova Partije. Tehnika je pored svakodnevnih vijes-ti i pregleda politi kih doga aja, izradila oko 50 brošura, u tiražu od 200 do 500 primjeraka. Me u njima bilo je i radova ve eg obima i zna aja, kao što su: »Država i revolucija«, »Osnovi lenjinizma« i drugo.

Izuzetna pažnja poklonjena je umnožavanju i rasturanju materijala, me u kojima treba ista i šest svezaka aktuelnih lanaka: Moša Pijade »AVNOJ i KPJ«, Ivan Ribar »Stvorimo jedinstvenu antifašisti ku organizaciju«, Edvard Kar-delj »Drugo zasjedanje AVNOJ-a i zadaci Antifašisti kog omladinskog pokre-ta«, Ivo Lola Ribar »Savez komunisti ke omladine u surovoj školi rata« Rato Du-gonji »O savezu mlade generacije« »Jedinstvo omladine...«.

Veliki broj ovih brošura upu ivan je i partijskoj organizaciji u Sarajevu Kroz tehniku Okružnog komiteta prošao je ve i broj drugova i drugarica iji je rad u cjelini, za ondašnje prilike, bio na visokom nivou. Najduže su u tehnicu ra-

¹⁵⁾ Izvještaj Sreskog komiteta Fojnica od novembra 1944. godine, Institut za prou avanje is-torije radni kog pokreta, sign. 163294.

¹⁸⁾ Izvještaj Sreskog komiteta Visoko od novembra 1944. godine, Dokumentacija CK SKBiH, sign. stara 162/3294.

...j. Quško Vriko, Alija Kujuni, Ana Štefani i Katica Juri. Tehnika je radila i oslobodila, sve do avgusta 1945. godine, kada je rasformirana.

^P politička aktivnost komunista u narodu i brojnost članova Partije stvarali su uslove za formiranje opštinskih rukovodstava na području sreza Visoko. Polovinom 1944. godine formirani su opštinski komiteti Partije: u Kralupima — Mirko Bilal, sekretar, i Savo Toši, Ilija Bilal, Vasilije Popi i Vaso Vuri, članovi, a u Moštrama — Vaso Mili, sekretar, i Duško Baji, Persa Toši, Aziz Perkez i Slavo Mitruši, članovi, dok su i dalje postojali sreski komiteti Partije: za srez Visoko — Kojo Todorovi, sekretar, a Jovo Nestorovi, Fajo Ibrulj, Bosa Toši, Branko Adži, Hamdo Misirli i Vlado Malinovi, članovi, za Fojnicu — ti prvo vrijeme sekretar je bio Seid Huzbaši, a poslije uključivanje Visoko-fojničkog odreda u brigade X divizije, Nikola Kovačević, a članovi Ljubica Misilo, Bibijana Novković, Hamdo Čoli i Duško Bosio, koga je kasnije zamijenila Zlata Nikšić. Partijske organizacije na Ilidži, u Vogošću, Varešu, Brezi, Visokom, Kaknju i Rajlovcu bile su i dalje vezane za Okružni komitet.

U poređenju sa formiranjem opštinskih komiteta formirani su i opštinski odbori Narodnog fronta u Fojnici i Kreševu, a kasnije u Kralupima i Mokronozima.

Radi daljeg organizacionog jačanja i političkog uticaja Partije, Okružni komitet je, 25. jula 1944. godine, uputio pismo svim partijskim organizacijama i komitetima na području sarajevskog okruga. U pismu se govori da nas posljednji događaji upućuju da je rat za oslobođenu zemlju ušao u svoju posljednju fazu i da možemo skorih mjeseci očekivati rješenja na svim evropskim frontovima. Takva situacija nameće potrebu našoj partijskoj organizaciji da sa više odgovornosti i svestranosti prilazi političkom radu, rješavaju i brzo sva pitanja i probleme koji se pred njom budu postavljali. U vezi s tim, kaže se da bi trebalo na jačanje pristupa članovima i obrazlagati političku situaciju; izvršiti najširu popularizaciju odluka AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta; široko popularisati sporazum Tito-Šubašić kao našu veliku pobjedu kojom su izolovane sve izdajice naroda i priznata demokratska i nacionalna prava itd.¹⁷⁾

U Fojnici, koja je sa manjim prekidima bila oslobođena od jula 1943. godine, bili su smješteni okružni komiteti Partije i SKOJ-a, štab X NOU divizije, zatim Sreski NOO za Fojnicu, Komanda mjesta i druge organizacije. Razvio se veoma širok politički i kulturni život. Iste su držane političke konferencije na kojima su istupali politički i društveni radnici iz partijskih i vojnih rukovodstava, ništa manja društveno-politička aktivnost nije bila razvijena u Kreševu, koje je, kao i Fojnica, sa manjim prekidima, bilo od 1943. godine oslobođeno. Već u 1943. godini formiran je NOO Fojnice, koji je u prvo vrijeme radio kao i Sreski NOO, a potom Opštinski odbor NOF-a. Predsjednik prvog NOO u Fojnici bio je Rigo Vriko, sekretar Meho Salihagi, a članovi Stijepo Trogranić, Mato Mijatović, Tomo Jukić, Mujo Panić, Atif Suša, Rešad Huskić i Mato Banović. Aktivnost ovog odbora bila je usmjerena ne samo na Fojnicu nego i na širu okolinu sreza Fojnice.

Poslije prvog oslobođenja Vareša, oktobra 1943. godine, formiran je Opštinski narodnooslobodilački odbor: Ivan Pejinović, predsjednik, Josip Andrijašević, potpredsjednik, Osman Herceglijica, sekretar, a članovi fra Miroslav Milošević, župnik, dr Mato Krstević, Filip Andrić, ing. Ivan Kralj, Alojz Dodik, Blaž Milovonović, Ivan Breković, Mustafa Hasanagić, Jovo Erić, Edhem Sišić i Mustafa

¹⁷⁾ Pismo Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo partijskim organizacijama od jula 1944. godine, Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta, sign. 3379.

Šiši . Ovaj odbor, odmah poslije konstituisanja, uputio je proglas narodu Vareša pod naslovom: »Narod Vareša i okoline opredijelio se za stope tuzlanskog bazena.«.)

Ni etnici nisu mirno gledali na aktivnosti Partije, kao ni na opredijeljenost naroda ovih krajeva za NOP. Osim pojedina nih upada etni kih grupa sa Igmana, Okruglice i Niša, etnici su se eš e pokušavali probiti na teritoriju koju su kontrolisali borci Viso ko-fojni kog odreda. Prilikom zauzimanja područja Kralupa, etnici su, osim terora koji su vršili nad pristalicama NOP-a, postavili sebi zadatak da zaplijene tehniku Okružnog komiteta. Zahvaljuju i našim obavještenjima da je mjesto gdje je smještena tehnika otkriveno (tehnika Okružnog komiteta do tada je bila smještena u bunker nedaleko od sela Ljubni a, u gaju Pere Bilala), par dana prije etni kog napada zakopali smo je u ku i Riste Bujaka u selu Žerovanj. etnici su tragaju i za tehnikom, došli i do ku e Riste Bujaka, uhapsili njegovu ženu Zagorku, maltretirali je da bi odala mjesto gdje je tehnika sklonjena, pa i kosu joj ošišali, ali nisu uspjeli da od nje dobiju ma kakvo obavještenje. Vrlo brzo je organizovan protivnapad boraca Viso ko-fojni kog odreda i VII krajiške brigade. etnici su razbijeni i protjerani sa područja koja su bili privremeno zauzeli. To je bio posljednji pokušaj etnika da razbiju Viso ko-fojni ki odred i onemogu e rad političkim aktivistima na terenu.

Pokušaji etnika da svojim akcijama na terenima Kralupa, Mokronoga ili Crnotine uti u na političku opredijeljenost naroda ovih krajeva ostali su bez uspjeha. Mnogi ljudi koji su se kolebali u svom opredjeljenju, sada su se priklju ili NOP-u. Komunisti se aktiviraju u radu društveno-politi kih organizacija. Još u prvoj polovini 1944. godine u Fojnici je formiran Sreski odbor NOF-a iji je predsjednik bio Marko Šaki, a sekretar Seid Huzbaši, dok je na viso kom području formiran Inicijativni odbor NOF-a: dr Alija Silajdi, predsjednik, a potpredsjednici Bogdan Bajić i Osman Zerdo, sekretar Kojo Todorović i blagajnik Niko Nikolajević, a Husein Bura, Osman Salinović, Jovo Nestorović, Mulo Dlaki, Risto Lontoš i Osman Mehić, lanovi.

Osim sreskih odbora, postojali su i opštinski odbori NOF-a u Kralupima, Mokronozima, Kreševu i Fojnici. Tako e su formirani inicijativni odbori NOF-a za Brezu i Rajlovac.

Okružni komitet posebnu pažnju posve ivao je ja anju uticaja Partije u Viso ko-fojni kom odred, kao i njegovom brojnom i kadrovskom ja anju, naro ito stoga što je u odred gotovo svakodnevno dolazilo po desetine drugarica i drugova iz Sarajeva i drugih mjesta.

Komunisti u Odredu zajedno sa ostalim borbama eli ili su se u svakodnevnom borbama. Pomenu u samo neke od akcija Odreda: borba protiv Nijemaca u selu Goduši 1943. godine, zarobljavanje 20 domobrana u Blažuju (u vili Jokanovića), borba protiv Nijemaca u Kralupima 26. januara 1944. godine, borba protiv Nijemaca i ustaša u Dusini, borba protiv etnika 30. aprila 1944. godine, miniranje pruge Sarajevo-Zenica u Porječanima, spaljivanje mostova na rijeci Bosni, miniranje pruge u neposrednoj blizini Ilidže, itd., itd. U tim borbama i akcijama dalo je svoje živote mnogo komunista, boraca, među kojima: Gliša Janković, Oord Milanović, Salko Bešlić, Dragan Popović, Mitar Šušur, Spasoje Blagovanić, Ilija Koprivica, Ranko Novosel, Trifko Dokić, Ibrahim Oručić i desetine drugih.

*) Proglasom se pozivaju radnici Vareša da podu putevima radnika Tuzle. Tekst Proglasa nalazi se u Vijeku u sindikata u Varešu.

Od polovine 1943. godine preko Odreda i njegove teritorije je prošlo oko tri hiljade boraca kojima su se popunjavale pojedine krajiške brigade. Odred je ve pred uklju ivanje u brigade X divizije imao tri bataljona sa oko 800 boraca, od kojih su njih 100 lanovi Partije, 17 kandidati za Partiju, raspore eni u 17 partijskih elija, i 117 lanova SKOJ-a.¹⁹⁾ Aktivnoš u i brojnoš u Odreda stvoreni su uslovi da se formira Sarajevska brigada, na prijedlog Okružnog komiteta. Me utim, ta inicijativa nije realizovana, iako je u prvo vrijeme bila prihva ena. Odred se polovinom januara uklju uje u brigade X divizije.

U to vrijeme se pristupa formiranju Sreskog komiteta KPJ za srez Fojnicu. Na konstituiraju oj sjednici, koja je održana novembra 1944. godine, u Komitet su uklju eni: Kadrija Kreso, sekretar, i Edhem Pašali i oko Gakovi , lanovi.

Na terenu prema Zenici djelovala je partijska elija od tri lana koju su sainjavali drugovi: Adem Fehimovi , sekretar, Sukrija Uzunovi i Milan Stojakovi , lanovi.²⁰⁾ Djelovala su i tri aktiva, dva na terenu opštine Orahovica i tre i na 'podru ju opštine Stranjani (selo Brnjic). Aktivnost elije i aktiva bila je usmjerena na organizovanje NOO i odbora NOF-a po selima. Me utim, rad sa omladinom kao i rad sa organizacijom žena bio je u za etku. Glavna aktivnost usmjerena je na uklju ivanje novih ljudi u NOV.

Po etkom 1945. godine naše jedinice približavaju se Sarajevu, priprema se njegovo kona no oslobo enje. Aktivnost svih organizacija i itavog stanovništva ovog kraja usmjerena je ka što ve oj i boljoj pomo i jedinicama Narodnooslobodila ke vojske.

Pred kona no oslobo enje ovih krajeva naše zemlje, ovdje su radila tri sreska komiteta: Viso ki, Fojni ki i Zeni ki, koji su u svom sastavu imali dva opštinska komiteta i 16 partijskih elija sa oko 200 lanova Partije, 12 aktiva sa 30 lanova, što u odnosu na 20 lanova Partije i 27 lanova aktiva, koliko ih je bilo na ovom podru ju novembra 1943. godine, predstavlja zna ajan uspjeh.²¹⁾

Što su se dani slobode primicali, to su se neprijatelji svih boja pokušavali organizovati, nalaze i zajedni ki interes u borbi protiv narodnooslobodila kog pokreta. Poja anim dolaskom naših jedinica na ovaj teren i pripremama za napad na Sarajevo, svi pokušaji reakcije da uspori pravce razvoja NOP-a u ovim krajevima ostaju bezuspješni. Poneki trenutni uspjeh reakcije na onemogu avanju aktivista u njihovom radu u nekim mjestima, rezultat je nedovoljne budnosti, ponekad lanova Partije pa i Komiteta. No, te slabosti su veoma brzo otklonjene.

U tim danima, pored pružanja pomo i vojsci, po elo se sa obnovom sela i naselja, kao pojedinih privrednih i zanatskih radionica. Tako je u Fojnici, komandant mjesta Ahmet Huzbaši okupio sve zanatlije i dogovorio se o radu. Pošto je i ovaj kraj izrazito šumarski, uz pomo šumarskih stru njaka i inženjera Pavla Fukareka, pokrenuta je akcija na sje i šume za potrebe vojske i rada pilane. Sli na aktivnost na oživljavanju privrede bila je i u Kreševu i drugim mjestima i naseljima. U Kreševu je aktivirana Kova ka zadruga.

Oživljavanjem privrednog života na ovpm podru ju istaknuta je parola da se svaki komad zemlje zasije. Na izvršenju ovog zadatka uz lanove Partije is-

¹⁹⁾ Izvještaj pomo nika politi kog komesara Viso ko-fojni kog odreda Slavka Mari a od 15. 12. 1944. godine, Dokumentacija CK KPBiH-a sign. 59/3146.

²⁰⁾ Izvještaj Sreskog komiteta Zenica od decembra 1944. godine, Institut za prou avanje radni kog pokreta, sign, stara 63.

²¹⁾ Izvještaj Sreskog komiteta Visoko, februara 1945. godine, Institut za prou avanje istorije radni kog pokreta, sign. 60/8652.

takla se i omladina, a kao rijetko kada, došla je do izražaja i izuzetna međuljudska solidarnost. Ljudi su bili po selima tako organizovani da se nije pitalo čija je zemlja, moja ili komšijina, ona se orala, a ako komšija nije imao sjemena, onda su im imuni seljaci pomagali. Pomoć u sjetvi, naročito je pružana porodicama čiji su sinovi izginuli u narodnooslobodilačkoj borbi ili su se nalazili u partizanima. Već tada, zahvaljujući radu Partije, prodirala je svijest o solidarnosti, da ukoliko ne budu zasijane slobodne zemljišne površine na svim mjestima, čitav narod živjeti u bijedi.")

Napokon su došli i očekivani dani slobode, u prvoj dekadi aprila 1945. godine, dani kada su narodi našeg kraja slavili svoju pobjedu nad silama mravnog zla i zločina. Mnogi borci koji su iz ovih krajeva otišli sa našim brigadama, nisu se vratili kućama. Radost što je došla sloboda, pomućena je tugom za izginulima, ali svjesni da borba nije završena, sinovi ovih krajeva zajedno sa ostalim borcima su nastavili da progone neprijatelja do konačne pobjede.

Već 11. aprila 1945. godine formira se novi Okružni komitet KPJ za okrug Sarajevo; Hajro Kapetanović, sekretar, i članovi Grujo Novaković, predsjednik Okružnog NO odbora, Gojko Rodić, organizacioni sekretar, Duško Jovanović, Ljubica Milošević i Lazo Materić.

Na prvom sastanku novog Okružnog komiteta, osim analize političkog stanja na terenu novog okruga, koji obuhvata područje od Žepča do Foča i Goražda i Višegrada, raspravljano je i o organizacionim pitanjima Partije. Utvrđeno je i sastav sreskih komiteta na čitavom okrugu i donijeti zaključci o popunjavanju novih komiteta, kao i organizovanju sreskih narodnooslobodilačkih odbora i sreskih odbora Narodnooslobodilačkog fronta u mjestima gdje nisu dotad organizovani. Osim ovih pitanja, pokrenuta su i druga, vezana za obnovu gradova i naselja, puteva, pruga, kao i pitanja organizovanja političkog života, kao uslova za obavljanje novih poslova i zadataka.

*) Pismo sekretara Okružnog **Komiteta**, Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta, stara sign. 23/8753.

IVICA MOM INOVI

O ORGANIZOVANJU NARODNE VLASTI I NOF-A U FOJNI KOM I VISO KOM KRAJU

Prvi dolazak jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i njihov kontakt sa narodom opština Fojnica, Kreševo i Kiseljak, juna mjeseca 1942. godine, znao je veoma mnogo za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području. Tako se već u avgustu i septembru 1942. godine biraju prvi seoski narodnooslobodilački odbori u više sela opštine Fojnica.

S obzirom da su u drugoj polovini 1942. godine formirani i aktivni NOP-a u Kreševu i Fojnici, da su veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za BiH i partizanskim jedinicama bile gotovo konstantne, u ovom kraju sve se više širio krug simpatizera i pomaga narodnooslobodilačkog pokreta.

Dolaskom jedinica Pete NOU divizije na ovo područje i oslobođenjem Fojnice, Kreševa i šire teritorije Kiseljaka, 17. juna 1943. godine, politička aktivnost na ovom području oživljava i postaje još intenzivnija. Na konferencijama po selima biraju se organi narodne vlasti — seoski narodnooslobodilački odbori, a u Fojnici i Kreševu mjesni NOO-i, da bi se iza toga ubrzo pristupilo izboru opštinskih i sreskih NOO-a. Nosilac i organizator ove aktivnosti bio je Okružni komitet KPJ Prozor — Rama, a od novembra 1943. godine Povjereništvo KPJ za sarajevski okrug, koje je zajedno sa ostalim članovima KPJ na terenu i aktivistima, organizovalo konferencije po selima, objašnjavaju i ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta, političku i vojnu situaciju u zemlji i svijetu.

Jula 1943. godine formiran je Viso ko-fojni partijski odred u čijem sastavu su vremenom stupali omladinci i omladinke iz Fojnice, Kreševa, Visokog, Ilijaša, Breze, Vareša, Kaknja, Sarajeva, Vogošće, Ilidže, Kiseljaka, Busova i drugih mjesta. Sve ovo je stvorilo još bolje uslove za razvoj NOP-a uopšte, a posebno za formiranje narodne vlasti i društveno-političkih organizacija na područjima opština Kreševo, Fojnica i većeg dijela opštine Kiseljak.

Tokom druge polovine 1943. godine vršene su intenzivne pripreme za izbore za gradske narodnooslobodilačke odbore i odbore AFŽ. Najprije je izabran Mjesni narodnooslobodilački odbor u Fojnici, već 6. avgusta 1943. godine. Za taj važan događaj — biranje prvog narodnooslobodilačkog odbora — u Fojnici je vladalo veliko interesovanje. Ulice su bile popunjene, a okupljeni su u parolama: »Birajte u narodnooslobodilačke odbore najpoštenije i najmarljivije drugarice i drugove«, »Narodnooslobodilački odbori istinska su narodna vlast«, »Prva brigada narodnooslobodilačkih odbora jeste brigada za Narod-

narodnooslobodilačku vojsku, za front« i sli no. Ve u tri sata poslije podne saia Hrvatskog doma »Rodoljub«, koji je tada nosio takav naziv, bila je puna, ak iz najudaljenijih sela opštine stizali su ljudi da prisustvuju ovom događaju i da uju borce Narodnooslobodilačke vojske. Zbor je otvorio i o ciljevima narodnooslobodilačke borbe govorio Lazo Radošević, politički komesar bataljona, a kasnije i politički komesar Visočkofojničkog NOP odreda. On je, uz ostalo, istakao veliki značaj narodnooslobodilačkih odbora, čiji je osnovni i najvažniji zadatak da na najbolji način povežu pozadinu i front jedinstvenom borbom za oslobođenu zemlju.

U Mjesni narodnooslobodilački odbor izabrani su: Riko Vričko, predsjednik, Meho Salihagić, sekretar, Marko Glavadanović, blagajnik i Ferid Huzbašić, Ivo Vuković, Marica Trogranić i Stjepo Trogranić, članovi. Izbor prvog Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora u Fojnici obilježen je točnije rečeno za one prilike bogatim kulturno-zabavnim programom koji su, za nove odbornike i mještane, izveli borci Pete krajiške NOU divizije.

Odbor je usvojio zaključak da se odmah pristupi osnivanju seoskih narodnooslobodilačkih odbora, te prikupljanju hrane, sanitetskog i drugog materijala za borce Narodnooslobodilačke vojske. Odlučeno je da se hrana skuplja na više punktova u selu Prokosu. Sakupljena je i velika količina sanitetskog materijala, koja je upućena uglavnom bolnici Pete NOU divizije.

Ubrzo poslije izbora Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora u Fojnici, izabrani su i seoski narodnooslobodilački odbori, i to u Prokosu, Tetimi, Ostružnici, Bakovićima, Citonji, Bakovićima, Otigošima, Gojevićima, Bistrici i drugim selima.

Odbornici Mjesnog i seoskih narodnooslobodilačkih odbora u Fojnici su izabrali i Opštinski narodnooslobodilački odbor za Fojnicu. Bilo je to 20. avgusta 1943. godine. Za predsjednika je izabran Riko Vričko, za sekretara Mehmed Salihagić, za ekonomu Stjepan Trogranić, a odbornici su još bili Mato Mijatović, Atif Suša, Tomo Jukić, Mujo Pamić, Rešid Huskić i Mato Banović.

Opštinski NOO u Fojnici odmah je donio niz odluka i odredbi. Koliko se sjećam, ovo su bile najvažnije:

1. Odluka o mobilizaciji boraca za NOVJ,
2. Odluka o dobrovoljnom prikupljanju hrane, o rekviziciji hrane i konfiskaciji imovine narodnih neprijatelja,
3. Odluka o zabrani prodaje stoke i bilo kakve robe sa oslobođene na okupiranu teritoriju (protiv prekršilaca bile su predviđene oštre kazne, a za teže slučajeve i smrtna kazna),
4. Odluka da trgovci ne kriju robu, da je drže u radnjama i prodaju u određeno vrijeme (za prekršioce i ovdje su bile predviđene oštre kazne),
5. Odluka o kirijama za stanove (radnici i namještenici koji su radili u NOO bili su oslobođeni plaćanja kirije),
6. Odredba o vrijednosti novca na oslobođenoj teritoriji fojničkog sreza. Kao platežno sredstvo priznati su lira, kuna i srpski dinar (Nedevnovac), a sva su izjednačena sa bivšim jugoslovenskim dinarom. Njemačka marka ovom odredbom nije bila priznata kao platežno sredstvo.
7. Odredba o slobodnoj trgovini »monopolskih artikala«: soli, duhana, petroleja, šibica i cigaret-papira...

Sve ove i neke druge odluke i odredbe su odmah stupile na snagu i prema njima su narodnooslobodilački odbori nastojali regulisati život u selima i oradu, što se dobro vidi iz pismene izjave Rika Vrička, pod naslovom »Materijal za istoriju narodne vlasti u fojnoj kom srezu«, od 9. juna 1946. godine, koja se uva u Opštinskom komitetu SKBiH Fojnica.

Opštinski narodnooslobodilački odbor u Fojnici razvio je i izdavao ko-propagandnu aktivnost. Pored ostalog, izdavao je svakog dana radio-vijesti na četiri stranice, a subotom i radio-bilten na osam stranica. Štampane su uglavnom vijesti koje su emitovali »Slobodna Jugoslavija«, zatim Radio-Moskva i Radio-London. Povremeno su objavljeni i lanci istaknutih boraca, drugarica i drugova iz ovog kraja, zatim razne lokalne vijesti, skice frontova, karikature okupatorskih vođa i nekih doma ih kvislinga. Vijesti i bilteni rasturani su ne samo na području Fojnice i Kreševa nego i u Zenici, Varešu, Visokom, Kiseljaku, Brezi i drugim mjestima.

S obzirom da su Riko Vričko i Mehmed Salihagi izabrani u Opštinski NOO, pristupilo se novom izboru Mjesnog NOO Fojnica. Ferid Huzbašić je izabran za predsjednika, Marica Trogranić za sekretara, za blagajnika Jozo Mihać, dok su Ahmed Rezaković, Fehim Huseinbašić i Ilija Trogranić bili članovi.

Svi ovi odbori — od seoskih do Opštinskog i Mjesnog u Fojnici — funkcionisali su kao jedan organizam. U svom radu postigli su krupne rezultate, naročito u mobilisanju novih boraca za jedinice NOVJ, zatim u prikupljanju za borbu hrane, lijekova, odjeće, obuće, cigareta i drugog materijala. Organizovali su redovno praćenje kretanja neprijateljskih snaga, pa su o tome obavještavali partizanske jedinice i organe i organizacije NOP-a, zatim prenos pošte i redovno informisanje o uspjesima NOVJ itd.

Odbori su u ovakvom sastavu djelovali na području Fojnice sve do 8. novembra 1943. godine, kada se izvjestan broj odbornika povukao sa jedinicama Desete krajiške NOU divizije, zbog neprijateljske ofanzive. Stoga se kasnije i došlo do određene promjene.

Gotovo identična situacija je bila i u Kreševu, gdje je 6. avgusta 1943. godine izabran prvi Mjesni NOO, u koji su ušli: Mihovil Krstić, predsjednik (koji je u oktobru iste godine zarobljen i otjeran u logor), Niko Ban, odbornik, a od oktobra predsjednik, te odbornici Atif Fejzagić, Anto Frančević, Mato Buljan Šarac, Mato Vuković i Meho Merdan. Ubrzo je i u Kreševu bio formiran Opštinski NOO, kao i seoski narodnooslobodilački odbori u gotovo svim selima.

Rad narodnooslobodilačkih odbora na području Fojnice i Kreševa nije prestajao ni poslije 8. novembra 1943. godine. Dobijao je samo nove oblike i sadržaje, a umjesto odbornika koji su otišli sa jedinicama Desete divizije, u rad su se uključivali novi ljudi, izabrani, naimenovani ili kooptirani odbornici. Prije povlačenja sa jedinicama Desete krajiške divizije, Riko Vričko je spakovao sve zapisnike, pribilježbe, dnevnike, biltene, radio-vijesti i ostali propagandni materijal i sklonio kod opštinskog odbornika Mate Mijatovića, koji je sve to zakopao na sigurno mjesto. Dragocjena arhiva ponovo je otkopana u aprilu 1945. godine. Međutim, idućeg mjeseca, ta nije 4. maja, etnici su upali u Fojnicu, zapalili je i opljačkali. U požaru je izgorio i ovaj dragocjeni materijal. Naime, u povlačenju i bježanju pred jedinicama Jugoslovenske armije i traženju izlaza iz teške Kpze, jer su bili svjesni da su rat izgubili zajedno sa svojim gospodarima Nijemcima, glavnina etničkih jedinica na čelu sa Dražom Mihailovićem upala je u Fojnicu. Tom prilikom etnici su ukinili dosta zlodjela stanovništvu Fojnice i okolnih

Otvorenje naše Jeneranske konferencije i nedavni pregovori u Moskvi između Maršala Staljina, predsjednika engleske vlade g. Čerčila i ostalih državnika bili su NAJIZRAZITIJ PRIMJERI CVESTINE FRONTA UJEDINJE NIH NARODA.

Eto to je sva istina o odnosima među našim Saveznicima!

A neprijatelji nas i naših Saveznika lažu, podmeću i zavode. Oni će lagati i podmetati i dalje, oni će činiti sve da otegnu svoje konačno uništenje. No mi smo danas jači nego ikada i slobodno možemo reći: PSI IAJU, A KARAVAN PROLAZI.

Uza sve to moramo još nešto napomenuti: iza sve te podmylosti, iza svega toga lopovskog podmetanja krije se još nešto, KRIJE SE NJIHOVA SLABOST DA OTVORENO ISTUPAJU, KRIJE SE STIPAN PRED ONIM ŠTO DOLAZI, A DOLAZI NJIHOVO UNIŠTENJE, DOLAZI OSLOPODJEVANJE ONIH KOJE SU ONI DO DANAS UGLJETAVALI. Oni moraju biti uništeni! Od nas zavisi da li će se to desiti prije ili kasnije, da li potpuno ili ne. Što ih prije uništimo, biće manje patnji i stradanja, a što ih potpunije uništimo, biće nam budućnost osigurani ja.

ro0o-

Ukazujemo svima Odborima Narodno Oslobodilačkog Fronta i čitavom narodu na ovakvu vrstu neprijateljskog djelovanja. Neprijatelj počinje da se krije još vještije nego što se je do danas krio. To traži od nas još više budnosti i više pregalaštva u radu.

Nedopustimo neprijatelju da stane na put našem jedinstvu!

Učvrstimo Narodno Oslobodilački Front i učinimo ga glavnim osloncem naše nove državne vlasti!

Ubrzajmo proces ulaska još širih narodnih masa u narodno oslobodilački pokret!

Pojačajmo priliv novih boraca u našu vojsku!

Jačajmo jedinstvo i bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana - zalogu naše pobjede!

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Decembra 1944.

Narodno Oslobodilački Front
sarajevskog okruga

sela a pri povla enju zapalili su grad, tako da je veliki dio ku a do temelja izgorio. Ista etni ka grupa je pokušala da zauzme i Kreševo, ali u tome nije uspjela zahvaljuju i brzjoj intervenciji i djejtstvu jedinica Jugoslovenske armije.

Od druge polovine 1943. godine postojale su gotovo stalne i višestruke kurirske veze organizacija NOP-a grada Sarajeva sa partijskim rukovodstvom na ovoj slobodnoj teritoriji. Pored pošte i drugog materijala koji se prenosio sa oslobo ene teritorije u Sarajevo, i obratno, kanalima Sarajevo-Iliđa-Kreševo-Fojnica, a poslije Sarajevo-Ilijaš-Visoko-Fojnica-Kreševo izašao je veliki broj građana Sarajeva na oslobo enu teritoriju, u Visokofojnici NOP odred ili druge jedinice Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije. Preko ovih i drugih kanala veze grada Sarajeva sa oslobo enom teritorijom održavane su sve do oslobo enja, aprila 1945. godine.

Poslije završetka VI neprijateljske ofanzive oživljava rad svih narodnooslobodila kih odbora i drugih organizacija NOP-a na području Fojnice, Kreševa i na ve em dijelu opštine Kiseljak. Politi ka i vojna situacija na ovom području bila je u to vrijeme veoma povoljna. Na terenu su se stalno nalazile jedinice Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, koje su vodile neprekidne borbe protiv okupatora i doma ih izdajnika – ustaša, etnika i drugih kolaboracionista. U gotovo svim selima opština Kreševo i Fojnica, kao i u selima opštine Kiseljak djeluju i rade narodnooslobodila ki odbori, a u Fojnici i Kreševu i mjesni i opštinski odbori narodne vlasti, zatim AFŽ-a i omladinskih organizacija. U opštinskim sjedištima i po selima održavana je živa politička aktivnost, posebno poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ije su istorijske odluke bne prisutne na svakom skupu, od užeg sastanka do šire konferencije. O ito je bilo da se sve ve i broj stanovništva ovih opština opredjeljuje za narodnooslobodila ki pokret, podjednako pripadnici sva tri naroda – Muslimani, Hrvati i Srbi. U svim organima vlasti i odborima društveno-politi kih organizacija bili su podjednako prisutni pripadnici svih naroda koji su živjeli na ovom području. To je bila sigurna garancija da se u ini korak više u razvijanju bratstva i jedinstva – zajedništva koje su okupatori i doma i izdajnici i dalje pokušavali da naruše.

I dok se jedan broj ljudi sa ovoga područja od prvih dana ustanka opredjelio za NOP, u drugoj polovini 1943. godine i po etkom 1944. godine krug takvih građana i seljaka sve više se širi i oni se okupljaju u odbore Narodnooslobodila kog fronta i narodne vlasti, gdje djeluju na ostvarivanju ciljeva NOB-a. Pojavljuje se sve ve i broj aktivista koji rade u organima narodne vlasti i NOF-a, od kojih, pored ve pomenutih, isti em još Jozu, Marka i Iliju (Milko) Trograna, Ahmeta Rezakovi a i Marijana Dragi evi a iz Fojnice, te Tadiju Vidovi a i Jovu Kova evi a sa područja sela Dusine.

U daljoj političkoj aktivnosti radilo se i na formiranju rukovodstava SKOJ-a i USAOJ-a. Tako je u avgustu 1944. godine u Fojnici formiran Sreski komitet SKOJ-a u sastavu: Duško Bosio ić, sekretar. Zlata Nikšić, Boro Soknić i Branko Trograna i , lanovi. Polovinom septembra iste godine u Fojnici je izabran Mjesni i Opštinski odbor USAOJ-a. U Mjesni odbor izabrani su: Zlata Trograna i , predsjednik, a Vlado Trograna i , Atif Memija, Ejub Salihagi , Slavko Trograna i , Sabira Huzbašić, Mustafa Ga o i Marica Ilić i , lanovi. Za predsjednika Opštinskog odbora USAOJ-a izabran je Fadil Salihagi .

Po etkom oktobra 1944. godine izabran je i Sreski inicijativni odbor Narodnooslobodila kog fronta u sastavu: Marko Šakić, predsjednik, Mijo Bošnjak, **Alibeg** Romo, sa područja opštine Kiseljak, Ivelja Malenica, fra Alojzije Misilo,

župnik samostana u Kreševu, Abdulatif Hadžimejli , Osman Paji , Ljubica Misi-
lo iz Kreševa, te Niko Tolo i Fabijan Doja.

U novembru iste godine u Fojnici je formiran i Sreski odbor AFŽ-a, a za
predsjednika izabrana Sabira Huzbaši .

U drugoj polovici oktobra 1944. godine u Kreševu je formirana Komanda
mjestu, a za komandanta je postavljen Jozo Trogran i , istaknuti aktivista na-
rodnooslobodila kog pokreta iz Fojnice, za njegovog zamjenika Janko Mihi , iz
sela Otigoš a, dok sam ja postavljen za političkog komesara. Po etkom janua-
ra 1945. godine, umjesto mene, na ovu dužnost došao je Marko Sopi . Nešto
kasnije za komandanta je postavljen Janko Mihi umjesto Jozeta Trograna i a.
Komanda mjestu u Fojnici formirana je nešto ranije, u avgustu mjesecu. Za nje-
nog komandanta postavljen je Marko Glavadanovi , a za političkog komesara
Mirko Koprivica.

Treba ista i da su komande mjestu odigrale značajnu ulogu u organizaciji
prihvata, smještaja i ishrane brojnih jedinica Narodnooslobodilačke vojske, na-
ročito bolnica sa ranjenicima i bolesnicima. One su organizovano pronalazile
mjestu za smještaj hrane i svega što je bilo potrebno našim jedinicama, a što
se na ovom širokom području moglo naći. Tako su, na primjer, angažovane
mnoge zanatske radionice, kao krojačke, obuvene, brijačke i druge, koje su
radile za NOVJ. U Kreševu je kovačka zadruga radila na popravci oružja i izradi
raznih predmeta od željeza za potrebe naših jedinica.

Potrebe su zahtijevale i u Fojnici i u Kreševu dopunske izbore za mjesne
narodnooslobodilačke odbore. Tako je u Fojnici 15. septembra 1944. godine
izabran novi Mjesni narodnooslobodilački odbor: Marijan Dragičević , predsjed-
nik, Huso Dolami , sekretar, Nikola Pavić , blagajnik, te Ahmet Rezaković , Fe-
him Huseinbašić i Ilija Trogran ić , članovi. Istog dana izabran je i Mjesni
narodnooslobodilački odbor NOF-a. Nikola Pavić ić , predsjednik, Fadil Saliha-
gić , sekretar, Vilma Čapelj ić i Nada Alaupović , članovi. Oba ova odbora razradili
su zajednički program rada i na osnovu njega sinhronizovano djelovali.

I u Kreševu je Mjesni narodnooslobodilački odbor intenzivno razvio svoju
djelatnost. Dopuna ovoga odbora izvršena je 26. novembra 1944. godine, pa
sada radi u ovom sastavu: Ljiljo Buljan, Ivica Filipović , Andrija Šerkić , Niko Ban,
Atif Fejzagić , Anto Frančević , Mato Buljan, Mato Vuković , Meho Merdan, Jozo
Šerkić i Salem Čizmić .

U Fojnici je po etkom decembra 1944. godine konstituisan prvi Sreski na-
rodnooslobodilački odbor. Za predsjednika je izabran Mijo Bošnjak, ugledni
zemljoradnik sa terena kiseljačke opštine, a za sekretara Seid Huzbašić , dok je
povjerenik za privredu bio Mato Marić , povjerenik za prosvjetu Pero Lovrić , po-
vjerenik za zdravstvo dr Miroslav Sanar, povjerenik za trgovinu i ishranu Ferid
Huzbašić , za finansije Ivan Milićević i za unutrašnje poslove Ahmed Huzbašić .
Ovaj odbor je u ovom sastavu i ovako organizovan radio sve do jeseni 1945.
godine, odnosno do prvih izbora za narodnu vlast u oslobođenoj zemlji.

U toku prve polovine 1945. godine sve društveno-političke organizacije i
organi narodne vlasti na području opština Kreševo, Fojnica i Kiseljak razvile su
široku aktivnost. Bilo je to vrijeme kada se radilo i danju i noću, kada se nije
znalo za umor niti se tražio predah. Svi su imali jedan cilj: prikupljanje hrane,
odjeće, obuće, lijekova i svega što je bilo neophodno jedinicama naše NOVJ
odnosno JA, koje su vodile posljednje bitke za oslobođenu zemlju. Pružena je
puna pomoć u oranju i sjetvi pod parolom »Nijedan komadić plodne zemlje ne
smije biti neobrađen«, razvio se i rad na pojavačenoj sjetvi i obradi drveta, pružana

je pomoć u suzbijanju tifusa i drugih bolesti; vodila se briga o svakom grlu sto
ke; otvarane su škole i tečajevi opismenjavanja, pružana je pomoć siromašnim
seoskim i gradskim područjima. U tim teškim ali slavnim vremenima rata mislilo
se i na zabavu; organizovane su mnoge zabavno-kulturne priredbe. U Fojnici ie
postojao i ženski hor koji je nastupao na svim priredbama

Svi ovi odbori nastavili su da djeluju do oslobođenja zemlje a neki i kasni-
je, kao, na primjer, organi narodne vlasti do prvih izbora. U njihovom radu na-
ravno, presudnu ulogu su imali komunisti, oni su usmjeravali njihov rad i ukup-
nu društveno-političku aktivnost. Tako je, kroz rad organa narodne vlasti i druš-
tveno-političkih organizacija NOP-a, postepeno ali sigurno trasiran društveno-
politički i ekonomski preobražaj i razvoj ovog kraja u poslijeratnom razdoblju

LAZO MATERIC

OMLADINSKI POKRET NA SARAJEVSKOM OKRUGU

Okružni komitet SKOJ-a za sarajevski okrug djelovao je od decembra 1943. godine na području zapadno od Sarajeva dolinom rijeke Bosne, obuhvatajući uglavnom teritorije opština: Vogošća, dio Novog Sarajeva, Ilidža, Ilijaš, Breza, Vareš, Kakanj, Visoko, Kiseljak, Fojnica, Kreševo i Busovača.

Druga polovina 1943. godine na području teritorije Visoko-fojničkog NOP odreda, uz formiranje Okružnog povjerenstva, odnosno Komiteta KPJ za sarajevski okrug, u jesen iste godine, donijela je u političkom smislu značajan zaokret u korist NOP-a u ovim krajevima. Ovdje je period od II zasjedanja AVNOJ-a i I zasjedanja ZAVNOBiH-a predstavljao vrijeme nastupajuće povoljne političke klime i uspostavljanja svih organa NOP-a — organizacije KPJ Visoko-fojničkog odreda, organa narodne vlasti, omladinskog pokreta i AFŽ-a. Razumije se, na to su uticali brojni faktori i naši vojni i politički uspjesi širom zemlje i u Bosni i Hercegovini posebno. Mnogi događaji koji su tome prethodili opredjeljivali su svijest narodnih masa svih nacionalnosti, a u tome naročito porast našeg uticaja meću omladinom. Okupatorske političke pozicije i dosad neprestano slabljene, sada su i dalje gubile tlo pod nogama i bilo je vidljivo kako se i oni koji su dojučer imali rezervisan ili kolebljiv stav, sve više opredjeljuju za NOP.

Porazi okupatora u V neprijateljskoj ofanzivi, oslobođenje Tuzle i gotovo cijele istočne Bosne snažnim prodorom NOV-e, kapitulacija Italije, prisustvo naših krupnih vojnih jedinica na ovom području, kao i oslobođenje Fojnice, Kreševa i šireg područja, te odjek velike i neobično uspjele diverzije na neprijateljski aerodrom Rajlovac, bili su inicijatori pozitivnih promjena, sve očitijih i neposrednijih. Paralelno sa formiranjem KPJ, razvijala se i organizacija SKOJ-a i organizacija USAOJ-a na ovom području. Situacija u omladinskom pokretu Jugoslavije, veliko prilaženje mladih NOP-u i stupanje u jedinice NOV-e, uspostavljanje široke masovne organizacije koja je trebalo da obuhvati svu patriotski raspoloženu i poštenu omladinu, određivala je i naše zadatke u tom vremenu. Ciljevi NOP-a u cjelini bili su suštinski i glavni zadaci i omladinske organizacije, naročito poslije istorijskih odluka AVNOJ-a, kao i poslije II kongresa USAOJ-a početkom maja 1944. godine u Drvaru, dali su potpune okvire rada meću omladinom i njenoj borbi. Pored snažnog opredjeljenja: svi na front i sve za front — protiv fašističkih okupatora i njegovih sluga, ustaša i etnika, kao i izdajnika svih drugih boja i fela u zemlji; stvaranje vrstog jedinstva i bratstva meću narodima i narodnostima Jugoslavije, jačanje organa narodne vlasti kao temeljnih stubova nove i

nudu e socijalisti ke Jugoslavije, u prvom planu i pred omladinom Jugoslavije stajali su zadaci borbe koju su drug Tito i KPJ vodili za priznavanje nove Jugoslavije kao federativne, ravnopravne i demokratske zajednice naroda naše zemlje. Ta borba ispoljavala se mnogostrukim aktivnostima i na ovom području, uz prisustvo jakog otpora reakcionarnih i konzervativnih snaga i terora koji je dolazio ne samo od njemačkih okupatora nego i od ustaških progona i etničke strahovlade u pojedinim područjima. Borba da se omladina išupa ispod njihovih uticaja i privede na pozicije narodnooslobodilačke borbe nije bila laka i zahtijevala je vanredan napor svih snaga NOP-a toga vremena. U tom smislu mnogo je značilo i kontinuitet revolucionarnog rada iz ustaničkog zamaha 1941. godine, koji nikada nije ni prestajao, kao i duboko usvojeno uvjerenje masa da se Narodnooslobodilačka vojska jedino iskreno i hrabro bori za pravedne ciljeve i interese naroda. Mnoge porodice koje su imale svoje sinove i kćerke u NOV i POJ bile su, također, snažan oslonac našeg rada. Zato se omladinski pokret ovdje usmjerio, u prvom redu, na zadatak da stvori široku omladinsku organizaciju, da proдре u sve gradove i sela i da pridobije svu omladinu za naše ciljeve. SKOJ, kao najsvjesniji i najdisciplinovaniji dio omladine, imao je u tome posebnu ulogu, jer je trebalo da u okviru omladinske organizacije, prednjači i stvaralački usmjerava aktivnost omladine kao cjeline.

Od polovine 1943. godine naše oružane snage, prvo V krajiška, a poslije X divizija, zadržavale su se u rejonima oko Sarajeva i vodile teške borbe sa neprijateljem. U to vrijeme, tokom mjeseca jula formiran je Visokofojni NOP odred, koji su sačinjavali borci iz Sarajeva i okolnih mjesta. To je na jednom dijelu sarajevskog okruga znatno intenziviralo politički rad i aktivnost, pa, prema tome, i oživljavanje rada sa omladinom. Naše jedinice su bile tu, pa je Fojnica najčešće bila slobodna, a povremeno i Kreševo. Neprijatelj, stoga, stalno drži jake garnizone u Sarajevu, Rajlovcu, Ilidži, Vogošću, Ilijašu, Brezi, Varešu, Visokom, Kaknju, Kiseljaku i drugim mjestima, a u pojedinim muslimanskim i hrvatskim selima okupator je naoružao mještane i formirao seosku miliciju. Ova milicija, naročito kasnije, nije u svim selima bila raspoložena za borbu protiv partizana. Štaviše, ta milicija je u mnogim selima saradivala sa NOP-om, dok je bilo i onih koji su se borili protiv jedinica NOV.

Naše vojne jedinice uglavnom su se zadržavale na lijevoj strani rijeke Bosne, od Rajlovca do Kaknja, a na desnoj strani samo su povremeno dolazile, jer su tu po selima, uglavnom neprekidno krstarili etnici, uz podršku Nijemaca i ustaša. Kada bi se naše partizanske jedinice povukle prema Fojnici, Bugojnu i Prozoru zbog drugih operativnih zadataka, a takvih je slučajeva bilo više, tada bi neprijateljske snage, a naročito etnici, zagospodarili tim terenom i na lijevoj strani rijeke Bosne. To je otežavalo našu aktivnost i rad društveno-političkih organizacija.

Pored jakih oružanih snaga neprijatelja na ovom području, kojim je, kako u gradovima, tako i u selima, činilo razne represalije — od zatvora i mučenja do ubistava i vješanja; neprijatelj je imao u svojim rukama snažno sredstvo propagande: štampu, radio itd. Sve je to široko korišteno da bi se narod, naročito omladina zastrašili i onemogućili da pristupaju NOP-u. U tom smislu, njemački okupator, ustaše i etnici djelovali su jedinstveno protiv NOP-a i u zločinima postupcima nisu se razlikovali. Jedan dio klera pomagao je, također, te mjere fašističkog režima, pa je i pod plaštom religije pokušavao da odbije narod i omladinu od opredjeljenja za NOP.

Omladinski pokret se razvijao pod složenim uslovima. Situacija je bila takva da je gotovo svaka organizacija zahtijevala druge i različite forme i metode rada. U mjestima gdje su bili garnizoni — Vogoš i, Rajlovcu, Ilidži, Ilijašu, Brezi, Varešu, Visokom i Kaknju — rad se odvijao u strogo ilegalnim uslovima, jer bi svaka provala imala dalekosežne posljedice, a rad u selima je bio gotovo polulegalan, rjeđe ilegalan. Jedino se u Fojnici radilo sasvim legalno pošto je bila skoro stalno slobodna. Zbog ovako otežanih uslova rada, omladinski rukovodioci kao i ostali politički radnici često su se kretali po terenu u narodnoj nošnji toga kraja ili u domobranskoj uniformi. No, bez obzira na takve uslove i bez obzira gdje su se nalazile naše oružane jedinice, mi smo skoro stalno bili prisutni na svim područjima gdje se moglo iole djelovati.

Iako su bili veoma složeni uslovi rada, nije bilo većih provala neprijatelja u našu organizaciju, niti stradanja omladinskih kadrova, izuzev što je pred kraj rata pohapšen u Varešu jedan broj napredne omladine, među kojima je bilo i skojevaca, ali organizacija nije provaljena. Istina, u nekoliko slučajeva (Vogoša, Ilidža, Visoko, Breza i Kakanj) neprijatelj je, osjetivši djelovanje omladinske organizacije, pokušavao ući u trag pojedincima ili organizaciji, ali je Okružni komitet SKOJ-a na vrijeme reagovao i najistaknutije povukao iz grada u omladinska rukovodstva na terenu ili u partizanske jedinice (Salko Oru, Milenko Ostojić, Momčilo Blagovanić, Persa Tošić, Hasan Šahinović, Džavid Karamehmedović, Anađukić, Mujo Alić i ostali).

Na sarajevskom okrugu, jedino je omladinska, odnosno skojevska organizacija ilidžanskog područja imala neprekidnu kontinuitet u radu od 1941. do 1943. godine i dalje do oslobođenja, zahvaljujući i aktivnosti organizacija KPJ na ovom terenu, dok je u ostalim gradovima i selima ponovo formirana i konstituisana uglavnom u drugoj polovini 1943. i u 1944. godini. U drugoj polovini 1943. godine, na ilidžanskom terenu u selima je radilo 14 skojevskih aktivista sa oko 95 članova. Aktivisti su imali od 3 do 14 članova a obuhvatali su srpsku, hrvatsku i muslimansku omladinu. Ispred osnovne organizacije KPJ za rad sa omladinom bio je zadužen Živko Bosilj i, a poslije njegovog odlaska u Visokofojnički odred, u drugoj polovini 1943. godine, zadužene su drugarice Persa Tošić i Savka Bosilj i, a zatim Boško i Milojka Tošić. Oni su koordinirali i objedinjavali rad svih aktivista.

Kada su nastali nešto bolji uslovi za politički rad među omladinom na sarajevskom okrugu, tada, do druge polovine 1943, nije još bilo formirano partijsko i skojevsko rukovodstvo za sarajevski okrug, nego je na ovom području dopiralo svojim radom okružno rukovodstvo za okrug Prozor—Rama. Bila je to već tada važna spona organizacije NOP-a grada Sarajeva sa teritorijom koju kontrolišu naše vojne jedinice, preko kojih je Sarajevo održavalo i kontakte sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, Centralnim komitetom KPJ i drugim štabovima NOV.

U to vrijeme za rad sa omladinom na sarajevskom području bili su zaduženi Smajo Mandžuka, sekretar, i Lazo Materi, član Okružnog komiteta SKOJ-a za okrug Prozor - Rama. U drugoj polovini oktobra 1943. godine formiran je Sreski komitet SKOJ-a za Fojnicu¹⁾, a zatim i Sreski komitet SKOJ-a za Visoko u kome su bili: Marko Sopić, sekretar, Milan Bosnić, Draginja Milaković i Boro Sekulić, članovi, dok još nisu bili ispunjeni uslovi za formiranje sreskog ko-

¹⁾ Izvještaj Okružnog komiteta KPJ — Prozor, Visoko, Sarajevo, Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, 22. oktobra 1943. godine. Institut za istoriju, KAT br. 1839.

miteta SKOJ-a za neposrednu okolinu Sarajeva. U Viso ko-fojni kom odredu bilo je odredsko rukovodstvo SKOJ-a iji je sekretar bio Milan Bosni , upu en . prvara za omladinskog rukovodioca na ovom podru ju.²⁾ Tek u decembru 1943. godine formiran je Okružni komitet SKOJ-a za sarajevski okrug: Lazo Materi , sekretar, Milka Pilipovi i Esad Bibanovi , lanovi.

Formiranjem sreskih omladinskih rukovodstava i Okružnog komiteta SKOJ-a na ovom podru ju, rad među omladinom postaje intenzivniji, planski i organizovaniji, a omladinski pokret ovdje brzo dobija na svojoj širini i masovnosti, kao i na sadržaju. Koncem 1943. godine i po etkom 1944. formirane su u više mjesta i sela organizacije USAOJ-a, a potom i organizacije SKOJ-a.

Jula — augusta 1943. godine formiraju se dva aktiva SKOJ-a u Vogoš i, u selima Hotonj i Blagovac. Prvi sekretari ovih aktiva su: Ana oki i Mom o Blagov anin, a potom Nikola Blagov anin³⁾. U jesen je obnovljen skojevski aktiv u Visokom iji je prvi sekretar bio Salko Oru Plavi, a onda Mustafa ako Muta. Koncem 1943. godine i po etkom 1944. godine formira se skojevska organizacija u Brezi iji je sekretar Narcisa emalovi , a potom Milenko Ostoji . Zatim dolazi do formiranja skojevskih aktiva u Fojnici, u selima kralupske⁴⁾ opštine: Kadari i, Balibegovi i, Radi a Potok i Kralupi, iji su prvi sekretari bili: Risto Popi , Pavle Radi , Relja Radi i Savo Ribar. Na mokronoškoj⁵⁾ opštini, u selima Topuzovo Polje, Gorani i Grad, Vilenjak i Lisovo, formirani su takode skojevski aktivi, a sekretari su bili: Milanija Todorovi , Vaso uri , Svetozar Toljevi i Boro Krsmanovi . U drugoj polovini 1944. godine formira se i skojevska organizacija u Doboju (Kakanj), iji je sekretar bio Fadil Dogdibegovi Dikan, a zatim Salih Hadžiselimovi Cico. Organizacija SKOJ-a i u Varešu je formirana u drugoj polovini 1944. godine, a u Kiseljaku tek poslije oslobo enja.

U jednom broju sela, gdje nije u ovo vrijeme (Banjer, ekr i i, Dolipolje, Ljubnji i, Zim a, Dusina, Prokos, Bakovi i, Mehuri i, Gora i dr.) bilo skojevskih aktiva, postojali su odbori USAOJ-a, dok su u nekim selima kakanjske i brezanske opštine u po etku stvarana uporišta od dva-tri omladinca preko kojih se djelovalo na ostalu omladinu. U mjestima i selima gdje su formirani skojevski aktivi djelovala je organizacija USAOJ-a kroz koju su se provjeravali i kalili najbolji, koji su kasnije primani u SKOJ. Svuda gdje je djelovala organizacija SKOJ-a, djelovala je i organizacija USAOJ-a, okupljaju i raznim formama aktivnosti antifašisti ku omladinu. Zbog otežanih uslova rada za politi ko djelovanje u toku druge polovine 1943. godine, na desnoj strani rijeke Bosne nije se uspjelo formirati više omladinskih organizacija. Sli no je bilo i na kiselja koj opštini. Osnovni oblik politi ke aktivnosti u ovom periodu na ovim terenima, kao i na veem dijelu našeg okruga, su politi ke konferencije sa omladinom ili razgovori po grupama, a rje e se išlo na vrsto organizovane oblike rada (odbore USAOJ-a i skojevske aktive). Ovakav oblik rada iziskivali su uslovi poluilegalnog rada kojem smo se morali ve prvih mjeseci prilagoditi. Me utim, ovakva politi ka aktivnost dala je veoma dobre rezultate, ime je omogu eno da se nakon

²⁾ Milan Bosni , poginuo u borbama kod Kreševa aprila 1944. godine.

³⁾ Prema izvještaju Okružnog komiteta KPJ — Prozor, Visoko, Sarajevo, upu enog Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, oktobra 1943. godine, na ovom podru ju postojale su skojevske organizacije samo u Ilidži, Rajlovcu i Vogoš i. Institut za radni ki pokret, KAT br. 1839.

⁴⁾ Kralupska opština obuhvatala je zapadni dio sadašnje ilijaške opštine na lijevoj strani rijeke Bosne.

⁵⁾ Mokronoška opština obuhvatala je zapadni dio današnje viso ke opštine na lijevoj strani njeke Bosne

izvjesnog vremena, kada su stvoreni povoljniji uslovi, u jednom broju sela formiraju omladinske organizacije. Naš uticaj u ovim krajevima razvio se i dao odgovarajuće rezultate pod kraj 1944. i početkom 1945. godine.

Omladinska organizacija postala je snaga na koju se moglo računati u svim akcijama i poduhvatima i u mjestima gdje su postojali neprijateljski garnizoni, a mnogo više u Odredu i na selima. Stoga je omladinsku organizaciju sarajevskog okruga predstavljao veći i broj delegata na Drugom kongresu USAOJ-a, održanom u Drvaru od 2. do 5. maja 1944. godine. Delegati su bili Lazo Materi, Milka Pilipović, Rajko Radi, Savo Ribar, Fadil Salihagi i iz Visokogojni kog odreda Rešad Dizdarević i Stevo Oplakan.

Poslije Drugog kongresa USAOJ-a, tj. u drugoj polovini 1944. godine, iako još uvijek pod relativno nepovoljnim uslovima, omladinska organizacija i dalje je jačala i širila se. Pokrajinski komitet SKOJ-a uputio je iz Bosanske krajine jedan broj omladinskih kadrova sa kojima su popunjena i proširena omladinska rukovodstva. U Okružni komitet SKOJ-a za Visokogojne su došli: Boro Princip i Vuković, a iz Visokogojni kog odreda povučen je Inga Kraljević, za Visokogojnog komiteta SKOJ-a. Prema tome, u oktobru 1944. godine Okružni komitet SKOJ-a imao je sljedeći sastav: Lazo Materi, sekretar i Esad Bibanović, Inga Kraljević, Boro Princip i Vuković, članovi. Sreski komitet SKOJ-a za Visokogojan je tada sa Vladom Malinovićem, Draganom Gvozdenovićem i Goranom Gakovićem, tako da je ovaj komitet imao sastav: Vlado Malinović, sekretar, Milenko Ostojić, Anka Drobac, Risto Lontoš, Meho Fetahagi, Dragan Gvozdenović, Džavid Karamehmedović i Goran Gaković, članovi. Sreski komitet SKOJ-a za Fojnicu bio je u sastavu: Duško Bosio, sekretar, Zlata Nikšić i Branko Trogranić, članovi. U ovom periodu došlo je i do formiranja tri opštinska komiteta SKOJ-a, i to na opštinama Kralupi, Mokronozi i Fojnica. Iz ovog se da zaključiti da je omladinska organizacija ne samo brojano i kvalitetno ojačala nego i kadrovski, i da je sa ovakvim kadrovskim sastavom bila spremna za nove i veće aktivnosti. U Visokogojni kom odredu bilo je dosta jako odredsko rukovodstvo SKOJ-a sa Mahmutom Mašićem kao sekretarom. Ova organizacija i rukovodstvo, pored aktivnosti u odredu, djelovali su i na terenu i bili direktno vezani za Okružni komitet SKOJ-a. Sve to imalo je odraza na kvantitativno i kvalitativno jačanje omladinske organizacije na okrugu.

Govoreći o političkom stanju na terenu, koje je, u stvari, određivalo sadržaj i metod rada omladinske organizacije, Okružni komitet SKOJ-a, u oktobru 1944. godine, u izvještaju upućenom Pokrajinskom komitetu SKOJ-a, naveo je sljedeće:

»Neprijatelj je ovih dana napravio manju ofanzivu na visokogojni kom srezu i popalio sela: Beker i Baka, Dolipolje, Banjer, Kulu, Kopače, Svrake, Balibegoviće, Kadariće itd. Pored toga, bilo je i ubijanja naših ljudi. To je ulilo strah kod naroda. Uticaj sarajevske reakcije na mase u ovim krajevima još je prilično jak. Služili su se, između ostalog, parolama da je fašizam još jak i da treba čekati saveznike — Engleze. Muslimanska reakcija govori kako partizani i etnici imaju međusobne veze i saradnju, a oni su poželjeti stvarati zeleni kadar, nastoje i na svaki način da muslimanske mase odvoje od nas. Srpska reakcija govori da sporazum Tito-Šubašić nije odobren od krune i da oni (reakcija) imaju veze sa saveznicima. Reakcionarni dio HSS poziva hrvatsku omladinu u domobrane. Cilj jedne, druge i treće reakcije je odvajanje masa od nas i stvaranje svojih vojski.

Mi smo na odgovarajući način reagovali na ove parole i lažne reakcije, objašnjavajući narodu i omladini pravu istinu.

Ianovi Okružnog komiteta SKOJ-a za Sarajevo: Esad Bibanovi , Inga Kraljevi , Lazo Materl I Boro Princip

Ovaj teren je gotovo stalno (3 i po godine) pod kontrolom neprijatelja koji je smišljeno radio na zavadanju i razdvajanju masa. To mu je u nekim područjima uspješlo tako da je prije izvjesnog vremena, između u Kaknju i Zenice, došlo do borbe između etnika i hrvatske milicije s jedne strane, i muslimanske milicije s druge strane, kada je poklano 70 muslimana, prema informacijama koje smo dobili⁶⁾.

U izvještaju Okružnog komiteta SKOJ-a Pokrajinskom komitetu SKOJ-a u decembru 1944. godine stoji:

»Povlačenje njemačkih divizija iz Albanije, Crne Gore i Hercegovine preko Sarajeva za Brod otežalo je naše političko djelovanje, jer su se naše jedinice povukle od Visokog prema Fojnici. Uslovi rada su tako teški da ni članovi Okružnog komiteta SKOJ-a nisu imali veze jedan sa drugim skoro po dva mjeseca. Takvih je slučajeva bilo i sa nekim članovima Sreskog komiteta. No i pored ovako loše situacije i teških uslova mi djelujemo gotovo na svim opštinama: Kralupi, Podgora (Breza), Mokronozi, Kakanj, Ilidža, Vogošća, Rajlovac, Kreševo, Fojnica i Busovača⁷⁾.

U istom izvještaju o organizacionom stanju omladinske organizacije stoji sljedeće:

»Postoje Sreski komiteti SKOJ-a Visoko sa 6 članova, Fojnica sa 4 člana, 3 opštinska komiteta. SKOJ-a, i to dva na visočkom i jedan Fojničkom srezu, 24 aktiva SKOJ-a sa 108 članova, odredsko rukovodstvo SKOJ-a sa 4 člana, 3 bataljonska biroa sa 13 članova, 14 aktiva u odredu sa 116 članova. Na našem području postoji 58 odbora USAOJ-a sa 327 članova. Iz ovih odbora brzo se može proširiti Skojeva organizacija. Većina odbora radi sa mladom omladinom, a gdje uslovi zahtijevaju ilegalni rad, radi se po grupama ili pojedinačno (Ilidža, Breza, Visoko, Vareš i Kakanj). U nekim mjestima gdje ne postoje odbori USAOJ-a pronašli smo po 1—2 omladinca (stvorili uporišta) i tako preko njih djelujemo na omladinu. Formirano je 14 radničkih eta sa 303 člana i 11 analfabetičkih eta za opismenjavanje koji ne rade zajedno već po grupama zbog otežanih uslova. U Visokom ko-fojničkom odredu radi se na opismenjavanju nepismenih. Postoji 15 Saveza pionira. Ovu organizaciju bilo je teško formirati zato što na nekim područjima djeca idu u škole koje su pod kontrolom neprijatelja. Na našem terenu rade tri pjevačka hora sa 52 člana, i to dva na visočkom, a jedan na fojničkom srezu. Na ovom planu dosta je velika aktivnost u odredu. Za posljednjih mjesec dana održano je 25 omladinskih konferencija na kojima je prisustvovalo oko 580 omladine. Na konferencijama je govoreno o odlukama ZAVNOBiH-a, o značenju stvaranja NOF-a i o značenju Prvog kongresa omladine BiH⁸⁾.

I pored našeg nastojanja da formiramo što prije rukovodstvo SKOJ-a za srez Sarajevo, ipak to nismo tako brzo uspjeli zbog otežanih uslova djelovanja takvog rukovodstva. Stoga je Okružni komitet SKOJ-a direktno rukovodio sa omladinskim organizacijama na ovom području (Vogošća, Rajlovac, Ilidža). Tek u januaru 1945. godine formiran je omladinski komitet za ovo područje od drugova koji su završili u decembru 1944. godine skojevski kurs u Fojnici. Komitet su sačinjavali: Zdravko Marić, sekretar, Boško Kariklić, Risto Popić i Mirko Morović, članovi.

⁶⁾ Institut za istoriju Sarajevo KAT br. 3943.

⁷⁾ Institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 4509.

⁸⁾ Institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 4509.

Za omladinsku organizaciju na ovom području karakteristično je da je obuhvatala veliki broj ženske omladine kako u većim naseljima i gradovima (Ilidža, Visoko, Breza, Vareš, Fojnica), tako i na selima kralupske i mokronoške opštine, pa je ponegdje čak činila i veći dio organizacije. Ženska omladina se svojom aktivnošću u raznim akcijama veoma mnogo isticala.

Značajno je ista činjenica i to da je naročito u gradovima omladinsku organizaciju SKOJ-a i USAOJ-a sačinjavala omladina svih nacionalnosti (Srbi, Hrvati i Muslimani).

Sadržaj rada i forme djelovanja omladinske organizacije, a prije svega SKOJ-a, zavisili su, u prvom redu, od uslova i mjesta u kojima se djelovalo. Aktivnost omladinske organizacije bila je raznovrsna i veoma sadržajna. To se može vidjeti iz mnogih primjera, ali koji ni izdaleka ne mogu obuhvatiti sve bogatstvo formi i ukupnu širinu aktivnosti.

Najvažniji zadatak omladinske organizacije bio je aktivnost na agitaciji i pripremi omladine za mobilizaciju i odlazak u naše oružane jedinice, naročito u Visokofojnički odred. U tome je organizacija imala veoma vidne rezultate. Tako je u jesen 1943. godine i u 1944. godini sačinila u Visokofojnički odred organizovano stupio već broj skojevac i omladine uopšte. Na preporuku Okružnog komiteta SKOJ-a zbog moguće provale organizacije, u Visokom od jeseni 1943. do ljeta 1944. godine u partizane je stupilo više omladinaca, a iz drugih organizacija (Vogošća, Breza, Kakanj, Vareš, Fojnica, Kralupi, Mokronozi itd) bilo je organizovanog masovnijeg odlaska omladine u naše jedinice. Tako je Visokofojnički odred početkom 1944. godine brojao 130, a koncem iste godine već je imao oko 800 — 900 dobro naoružanih boraca. Pritom treba imati u vidu da su tokom 1944. godine borcima iz ovog odreda popunjavane druge pokretne jedinice (brigade i divizije). Oko 90% boraca u Odredu sačinjavala je omladina.⁹⁾

Iz svih mjesta gdje su bili neprijateljski garnizoni postojale su veze (kanali) sa slobodnom teritorijom, tj. sa partijskim i skojevskim rukovodstvima na terenu i sa štabovima naših jedinica. Omladina iz grada Sarajeva i njegove neposredne okoline sukcesivno je dolazila već u navedenim kanalima preko Ilidže, Rajlovca i drugih mjesta, tako da je u toku 1943—1945. godine stupilo u razne jedinice oko 2000 boraca, koji su popunjavali čete i bataljone Visokofojničkog i Ramskog NOP odreda, kao i jedinice krajiških i hercegovačkih brigada. Samo iz Sarajeva postojalo je nekoliko kanala (Ilidža, Rajlovac, Ilijaš, Vogošća i Visoko). Na svim ovim kanalima bila je angažovana omladina iz organizacija sa našeg terena.

Kurirska dužnost u ovom području bila je važan i odgovoran zadatak. Ona je bila svakodnevno skopana sa životnim opasnostima. Nju su mogli obavljati samo savjesni i snalažljivi, disciplinovani i hrabri. Takvi su i birani na ove zadatke. Kuriri su nosili pored najpovjerljivije pošte za Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab i ostala partijska i politička rukovodstva i vojne štabove, često i oružje, municiju, sanitetski materijal, tehnički materijal za štampanje i drugu opremu potrebnu našim jedinicama. Kuriri su bili gotovo uvijek i vodiči onima koji su iz gradova odlazili u partizane (ilidžanskim kanalom na kojem je bila angažovana uglavnom omladina, često su izlazili iz i ulazili u Sarajevo i najodgovorniji drugo-

⁹⁾ Prilikom rasformiranja Visokofojničkog NOP odreda januara 1945. godine, Okružni komitet SKOJ-a zadržao je jedan broj omladinskih kadrova i rasporedio ih u rukovodstva za rad sa omladinom na terenu (Zdravko Marić, Mirko Moro, Mahmut Mašić, Salko Oručević, Boško Kariklić itd.)

vi). Oni su, obavljaju i ove zadatke, pružali pomoć partijskim organizacijama odnosno ilegalnim političkim radnicima. Na ovim zadacima posebno se isticala omladinska organizacija Ilidže, Vogoša, Visokog i Breze. Takođe veliki broj omladine iz seoskih organizacija kralupske opštine (Žerovanj, Ljubnji i, Radi a Potok, Kadari i, Kralupi itd), mokronoške opštine (Mestovci, Zim a, Topuzovo Polje itd) i Fojnice bio je angažovan na kurirskim poslovima — od političkih rukovodstava sa terena do organizacija u gradovima, te od organizacija na terenu do vojnih jedinica itd. Zbog situacije i uslova u kojima su organizacije postojale i radile i zbog brojnosti kanala, na ovom zadatku angažovan je veći broj omladine koja je uspješno obavila taj posao jer nije bio nijedan slučaj da je kanal provaljen greškom angažovanih omladinaca.

Aktivnost omladine Ilidže, Vogoša, Breze, Vareša, Visokog i Kaknja odvijala se i kroz obavještajni rad o kretanju neprijateljskih snaga, njihovoj brojnosti, namjerama itd., a o tome su obavještavali političke radnike, odnosno politička rukovodstva na terenu i štabove vojnih jedinica. Omladinska organizacija Visokog gotovo je uvijek unaprijed saznavala kada će biti racija i stalno je o tome obavještavala odgovorne i one kojima prijete opasnost. Na području Breze i Vareša pozitivno se politički odrazio i dolazak 27. isto nobosanske divizije, kada je u oktobru 1943. godine bio oslobođen Vareš, a u periodu od 19. do 22. decembra 1943. godine oslobođeni Breza i Vareš. Tom prilikom stupio je u naše jedinice veći broj radnika i druge omladine, kako iz ovih gradova, tako i iz okolnih sela.

Posebno dobre rezultate omladinska organizacija je pokazala u prikupljanju priloga za našu vojsku. Ti prilozi sastojali su se od oružja i municije (Ilidža, Vogoša, Visoko, Breza i Vareš), odjeće, obuće, hrane, sanitetskog materijala, novca, foto-materijala, tehničkog pribora za štampanje, baterija za radio-aparate itd. Skojevski aktiv iz Breze početkom 1944. godine poslao je Okružnom komitetu SKOJ-a na slobodnu teritoriju čak 30 knjiga naprednih pisaca. Omladina Visokog se isticala u prikupljanju raznih priloga, tako da je ponekad slala na slobodnu teritoriju, izmeću ostalog, i po 30 pari opanaka, veću u količinu foto-materijala i kože, baterija, tehničkog materijala za štampanje itd. Omladinska organizacija u selima kralupske i mokronoške, fojničke, ilidžanske i vogošanske opštine, pored prikupljanja priloga u hrani, novcu i odjeći, organizovala je pletenje arapa i rukavica, ponekad i šivanje, krpljenje i pranje odjeće naših boraca itd.

Veliku aktivnost organizacije SKOJ-a i USAOJ-a ispoljile su u političkom, propagandnom i ideološkom radu među omladinom. Na sastancima skojevskih aktivista i odbora USAOJ-a diskutirani su i prerađivani razni lanci iz omladinske i druge štampe i materijala. Poseban značaj poklonjen je upoznavanju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ZAVNOBiH-a, značajna stvaranja NOF-a, stavova Drugog kongresa USAOJ-a, priprema za održavanje Prvog kongresa USAOBiH-a itd. O tome je govoreno i na omladinskim konferencijama, a tehnika Okružnog komiteta KPJ posebno je za omladinu umnožila odgovarajuće materijale. U izvještaju Okružnog komiteta SKOJ-a, koji je upućen decembra 1944. godine Pokrajinskom komitetu SKOJ-a stoji:

»Umnoženi su potrebni materijali za održavanje proširenih političkih sastanaka (kurseva) sa omladinom: 'KPJ u današnjoj NOV', 'KPJ i tko su sve saveznici okupatora', 'SKOJ u surovoj školi rata', 'Uloga mlade generacije u NOV i zadaci SKOJ-a', 'Organizacija SKOJ-a u vojsci', 'Drugo zasjedanje AVNOJ-a i zadaci antifašističkog omladinskog pokreta', 'Samokritika i lična odgovornost', 'Pojačajmo borbu za jedinstvo omladine', 'Omladina i narodna vlast', 'Organiza-

Vona rezolucija sa drugog kongresa', 'Stvorimo jedinstvenu antifašisti ku organizaciju', 'Najosnovnije stvari koje mora znati svaki skojevac' i 'Omladina' od Kalinjina.¹

Zahvaljuju i tome što je tehnika Okružnog komiteta KPJ bila dobro organizovana i što smo bili blizu gradovima u kojima su postojale omladinske i druge organizacije koje su nas snabdijevale u dovoljnoj mjeri materijalima za umnožavanje, moguće je bilo da dođemo do ovako značajnih materijala i u dovoljnom broju za omladinsku organizaciju. Pored toga, redovno su štampane radio-vijesti sa kojima smo snabdijevali sve naše omladinske organizacije. Ovo je sve uticalo na brzu i dobru obaviještenost omladinske organizacije o stanju na frontovima, o ciljevima NOP-a, o neprijateljskoj ulozi i mjestu sluga okupatora itd. To je imalo značaja i za relativno brzo podizanje političke i ideološke svijesti velikog broja omladinaca obuhvaćenih omladinskom organizacijom. U toj ukupnoj propagandnoj, političkoj i ideološkoj aktivnosti posebno je naglašavan značaj bratstva i jedinstva među našim narodima i omladinom kao zaloga naše pobjede i bolje budućnosti. U aktivnosti za jačanje bratstva i jedinstva, gotovo uvijek smo uspijevali političkim radom osujetiti ekscitabilne situacije i međusobna ubistva i obračune.

Rasturali smo radio-vijesti i letke, kao letak o pripremama Prvog kongresa omladine BiH; letak Centralnog komiteta KPJ povodom 26. godišnjice Velikog oktobra; letak Okružnog odbora USAOJ-a, izdan jula 1944. godine, namijenjen omladini sarajevskog okruga — radni koji, srednjoškolskoj i seoskoj omladini, a tako i smo doturali letke i omladini koja se nalazila u neprijateljskim redovima sa pozivom da stupa u redove NOV. Rasturala ih je omladina po gradovima i selima.¹⁾ Mnogi od ovih materijala i letaka proturani su na neoslobođenoj teritoriji, pa čak i u neprijateljske oružane formacije, a lijepljene su i razne parole sa odgovarajućim sadržajem. Neke od ovih materijala i letaka slao je Okružni komitet SKOJ-a, putem postojećih veza, za Mjesni komitet SKOJ-a Sarajevo i oni su u gradu rasturani. Omladina Visokog, početkom 1944. godine, ubacivala je čak u bunkere materijal u kome je pisano o popularizaciji Odluka II zasjedanja AVNOJ-a. Letke su u gradu dijelili po danu, na pazarni dan i kada je bilo mnogo naroda, pa bi u gradu nastala prava panika.

U omladinskim organizacijama na terenu i u Visokom kofojni kom odred u bila su organizovana takmičenja povodom godišnjice velike oktobarske revolucije, novembra 1943. godine, Prvog maja 1944. godine, u sastavu održavanja II Kongresa USAOJ-a i priprema za osnivanje kongresa USAOBiH-a, te povodom Svjetske omladinske nedjelje, marta 1945. godine, itd. Takmičilo se u raznim aktivnostima: u sakupljanju priloga za naše jedinice (u odjeći, obući, sanitetskom materijalu, u prikupljanju oružja i municije), zatim u opismenjavanju, obuhvatanju omladine omladinskom organizacijom, pomoćima i boračkim porodicama u poljoprivrednim radovima (Ilidža, Kralupi, Mokronozi, Fojnica), u sabotazi i diverzantskim akcijama na okupiranoj teritoriji — presijecanju telefonskih i električnih veza, onesposobljavanju strojeva za rad u radionicama, itd. Te su akcije naročito bile uspješne u Brezi gdje su omladinci sipali pijesak u motore mašina kako bi ih onesposobili za rad. Sličnih uspješnih akcija bilo je i u Visokom, Varešu i Kaknju. Omladina Visokog, u oktobru 1943. godine, izradila je od letava i crvenog krep-papira veliku petokraku zvijezdu, osvijetlila je svijetlima i postavila iznad grada, na brdo Visokom.

¹⁾ Institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 4509

²⁾ Original letka nalazi se kod autora.

ОМЛАДИНИ САРАЈЕВСКОГ ОКРУГА

Рат, који већ преко три године воде слободолубиви народи свијета са угњатим италијанским фашистима, је дошао у своју последњу фазу. Закључци Конференције о Немачкој и Европској конференцији нису остали призна прича, као што су говорили, али ствари су почели да се остварују и данас се читање "европске књижевности" налази уобручана моћним савезничким армијама с истока, запада и југа. Данас су удари савезника моћнији него икада, данас су жртве и уништења невидљива у историји ратова. Моћна енглеско америчка војска утире непоновљиво пут ка побједи унаставајући немачку ратну машину, на бојиштима у Француској и Италији, а моћна авијација наставља се уништавањем свога што она жели окупатору за време војне рата.

На истоку је црвена армија приредила италијанским хордима катастрофу какву не памти историја. Стотине и хиљаде немачких војника пало је у ропство, десетине дивизија уништено, стотине и стотине градова и насеља ослобођено. Црвена Армија приближује се границама Немачке да зада директан ударца онима који закривили су читав свијет и оковали у ропство све народе Европе.

Нови народи дочекују ове дане последњег обрачуна у јуначкој борби за коначно ослобођење и изградњу своје нове демократске федеративне демократске Југославије. Својом јуначком борбом они су извојевали сјајне побједе које су им објездједили све права, омогућили све издајнике који су им спремали ново ропство и данас иду у последњи обрачун свјесни своје улоге и задовољни својом будућношћу.

Под ударцима наших народа пала је издајничка избјегличка клика, а последњих дана је постигнут споразум између демократских снага око краљевске владе др. Шубашића и представника Нар.Осл.Покрета. Тај споразум између др. Тита и др. Шубашића, обећаје народима Југославије осуду свих издајника који су јавно или тајно сарађивали са непријатељем и сливање свих борбених снага са Н.О. бојесом у један јединствен фронт.

Нови народи и народи Европе стоје пред скором побједом, која ће поробљеним народима донијети слободу, а окупаторима и издајцима смрт и уништење.

Na ovom području gotovo nije bilo akcije, bez obzira ko ju je organizovao (elije KPJ, NOF, AFŽ ili NOO), da omladina nije uzela aktivnog učesnika u njima, **posebno** što su skojevci i članovi USAOJ-a bili u većini slučajeva i aktivni članovi ovih organizacija.

U izvještaju Okružnog komiteta SKOJ-a od 4. IV 1945. godine, Pokrajinskom komitetu SKOJ-a povodom takmičenja za proslavu Svjetske omladinske nedjelje, između ostalog, stoji:

»Proslava je počela 20. III — paljenjem vatara na brdima. Zapaljeno je 90 vaiara u kojoj je akciji učestvovalo 300 omladine. U Fojnici 21. III je formirana nova radna grupa sa 120 omladine. U selima visoko u planinama su radile na raznim poslovima za vrijeme proslave, a radnice su dale 2700 radnih dana.

Na našem području omladina je posjećivala porodice palih boraca i uređivani su grobovi boraca. 24. III — omladinska radna grupa iz Fojnice, njih 160, prenijela je 3000 kg žita na udaljenost od šest sati hoda. 26. III omladina Fojnice prenijela je od Sebešića do Šitice — udaljenost 15 km — 2000 komada konzervi hrane, 1600 kg pšenice, 400 kg riže i 36 granata.«¹²⁾

Omladina Fojnice i okolnih sela (Dusina, Prokos, Turkovići, Mujakovići itd.) isticala se u svim oblicima aktivnosti (radne akcije, kulturno-zabavni život, rad pionirske organizacije, kurirska služba itd. Širokoj i intenzivnoj aktivnosti doprinijelo je i to što je u Fojnici bilo sjedište štabova naših divizija, brigada, okružnih komiteta KPJ i SKOJ-a, sreskog komiteta itd. Fojnica je bila glavni punkt preko koga se išlo sa slobodne teritorije u Sarajevo, i obrnuto.

U danima pred oslobođenje Sarajeva, omladina kralupske, mokrnoške i fojničke opštine prenosila je za naše jedinice, na koje ima, iz Fojnice potrebnu municiju i hranu.

Među usobne neizbježne ekonomske i druge veze selo—grad, okupator nije mogao nikakvim mjerama i represalijama blokirati i spriječiti. Kretanje stanovništva vješto su koristile naše organizacije za razna obavještanja i za slanje pomoći našim jedinicama i rukovodstvima na terenu. Sve je to uticalo da se brojni politički i drugi događaji u Sarajevu intenzivno i brzo reflektuju i na širu okolinu Sarajeva, i obratno, građani Sarajeva uvijek su znali za prisustvo naših jedinica u okolini Sarajeva. To je ulijevalo snagu i podizalo moral stanovništvu. Naše jedinice i stanovništvo oko Sarajeva slušali su o brojnim akcijama i hrabrim podvizima aktivista u Sarajevu, što je, svakako, uticalo na još veću aktivnost organizacija koje gravitiraju Sarajevu. Sarajevo je te tradicionalne veze sa okolinom u toku rata ne samo održavalo nego stalno učvršćivalo i proširivalo. Često su ranije veze i prijateljstva u okolnim mjestima značila mnogo za dobijanje što brže prave veze sa partizanskim jedinicama.

Koncem 1943. godine, formiranjem Okružnog povjereništva KPJ i Okružnog komiteta SKOJ-a za Sarajevo, uspostavljena je veza sa Mjesnim komitetom KPJ u gradu Sarajevu, a sekretar Vladimir Perić Valter više puta je izlazio na teritoriju koju su kontrolisali Visokofojnički odred i druge naše jedinice. Prvi moj kontakt sa organizacijom Sarajeva bio je negdje krajem decembra 1943. godine, kada su u selo Kadariće, u blizini Ilijaša, na Valterovu inicijativu, došli Zvonko Grbac i Ismet Maslić. Hari po letke u kojima su bile i odluke II zasjedanja AVNOJ-a. Dao sam 500 primjeraka tih letaka, oni su ih odnijeli u Sarajevo. Ti letci su umnoženi u još nekoliko hiljada primjeraka i skojevci su ih rastu-

¹²⁾ Institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 5374.

rili po Sarajevu. O tome je »Borba« donijela napis pod naslovom: »Odluke AVNOJ-a u džepovima okupatorskih oficira.«¹³⁾

Februara mjeseca 1944. godine Valter je izašao na sastanak sa članovima Okružnog komiteta KPJ u selo Žerovanj, kralupska opština, u blizini Vojne Bukarca. On je članove Okružnog komiteta KPJ upoznao sa stanjem i političkom situacijom u gradu. Govorio je o radu i teškim uslovima u kojima djeluju partijska, skojevska i druge organizacije. Iznio je brojne uspjehe koji su postignuti u njihovoj aktivnosti, bez obzira na okrutnost i surovi teror okupatora. Govorio je da dosta omladine iz Sarajeva želi u partizane, ali da ima i nekih objektivnih teškoća oko njihovog masovnijeg prebacivanja. Članovi Okružnog komiteta KPJ upoznali su Valtera sa stanjem i situacijom na okrugu kao i sa radom partijske i skojevske organizacije. Valter se posebno interesovao za rad i forme rada u ilegalnim uslovima (Visoko, Vareš, Breza i Kakanj). Tom prilikom dogovoreno je o daljnjoj saradnji i vezama, o funkcionisanju kanala preko kojih idu veze, itd. Posebno je tada razgovarao sa mnim, kao sekretarom Okružnog komiteta SKOJ-a, o saradnji izmeđ u ovog komiteta i Mjesnog komiteta SKOJ-a Sarajeva.¹⁴⁾

Negdje početkom aprila — maja 1944. godine, kada je Valter išao na oslobođenu teritoriju u Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ, održan je sličan sastanak u selu Mestovci, mokronoška opština. Izmeđ u Valtera i članova Okružnog komiteta KPJ bilo je više ličnih kontakata, a među njima značajan je bio posebno onaj kada je izašao na oslobođenu teritoriju, u novembru 1944. godine. Na osnovu tadanjih razgovora sa Valterom, Okružni komitet SKOJ-a je aprila 1944. godine poslao Mjesnom komitetu SKOJ-a jedan broj fotografija druga Tita veličine plakata koje su skojevci izlijepili na svim istaknutim mjestima u gradu, a nešto kasnije je ista fotografija, veličine dopisne karte, u velikom broju razdijeljena po svim ulicama grada.

Okružni komitet SKOJ-a je u julu mjesecu 1944. godine poslao Mjesnom komitetu SKOJ-a u Sarajevu više primjeraka letka koji je izdao Okružni odbor USAOJ-a za Sarajevo sa pozivom u NOB omladini svih nacionalnosti i zanimanja. Još neki omladinski materijali koje je umnožavao Okružni komitet SKOJ-a (SKOJ u surovoj školi rata, II zasjedanje AVNOJ-a i zadatci antifašističkog omladinskog pokreta, Najosnovnije stvari koje mora znati svaki skojevac, itd) slani su u velikom broju primjeraka Mjesnom komitetu SKOJ-a. Okružni komitet SKOJ-a kada je dobivao »Oslobođenje«, »Borbu« i ostalu štampu, redovno je upućivao izvjestan broj primjeraka i Mjesnom komitetu SKOJ-a.

Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH je uglavnom kontaktirao sa Mjesnim komitetom SKOJ-a preko Okružnog komiteta SKOJ-a Sarajevo. To se vidi iz sljedećih primjera: u pismu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, od 16. marta 1944. godine, koje je upućeno Okružnom komitetu SKOJ-a Sarajevo, izmeđ u ostalog, stoji i sljedeće:

»Javite Mjesnom komitetu SKOJ-a Sarajevo da će se održati konferencija bosansko-hercegovačke omladine na koju i oni trebaju poslati svoje delega-

¹³⁾ »Borba« od 28. 29. i 30. novembra 1968. godine.

¹⁴⁾ Tom prilikom je Valter kao uspomenu na ovaj susret zamijenio sa mnim ručnu sat, davši mi zlatnu »omegu« za »doksu«.

•) institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 2739.

U pismu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, od 7. jula 1944. godine, pored ostalog, obavještava se Okružni komitet SKOJ-a da odmah pošalje u grad, Mjesnom komitetu SKOJ-a jedan paket »Omladinske rije i« BiH.¹⁶⁾

U pismu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a od 20. oktobra 1944. godine, poslanog Okružnom komitetu SKOJ-a, stoji:

»Vi treba najhitnije da izvjestite Mjesni komitet SKOJ-a Sarajevo o održavanju kongresa bosansko-hercegovačke omladine. Iz grada treba da podu na kongres 3—4 delegata. Apsolutno ne smije da se desi da ne stignu. Zato im javite da odmah izidu pa makar i ekali jedno vrijeme kod vas. Javite im da pošalju za delegate što bolje ljude. Ukoliko ima mogu nosti, pozovite delegate iz ostalih neoslobo enih gradova sa vašeg terena.

P. S. Šaljemo Vam 70 brojeva »Omladinske rije i« za vaš Okružni komitet i 30 komada za Mjesni komitet Sarajevo. Gledajte da to uputite što hitnije u grad.«¹⁷⁾

Mi smo o ovome odmah detaljno obavijestili Valtera i Mjesni komitet SKOJ-a. Pošto je kongres bio zakazan za 5. novembar 1944. godine, oni su poslali koncem oktobra do Okružnog komiteta SKOJ-a za delegate dva lana Mjesnog komiteta SKOJ-a, Mrkonji Fuada Tošu i Hasu Hadžiomerovi a Žarka. Ovi delegati trebali su sa našim delegatima krenuti na Kongres. S obzirom da je Kongres odgo en (održan je tek po oslobo enju Sarajeva), drugovi Mrkonji i Hadžiomerovi otišli su sa mnom u Pokrajinski komitet SKOJ-a u Jajce. Oni su Milu Perkovi a, sekretara Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, informisali o politici u Sarajevu i o stanju i aktivnosti skojevske, odnosno omladinske organizacije. Tada sam i ja referisao o stanju i problemima u radu omladinske organizacije na sarajevskom okrugu. Mile se posebno interesovao o formama i metodama rada u ilegalnim uslovima; mogu nosti proširenja organizacije i slanja što ve eg broja omladine u naše oružane jedinice, ukazuju i na to da e neprijatelj biti sve okrutniji i brutalniji i da još više treba poja ati budnost u gradovima kako ne bi došlo do provale u organizacijama. Posebno je istakao da treba o ekivati skori pad fašizma i da, stoga, omladinsku organizaciju treba spremi ti za nove zadatke. Poslije toga sastanka u Pokrajinskom komitetu SKOJ-a, mi smo se vratili na sarajevsko podru je, a drugovi Mrkonji i Hadžiomerovi u Sarajevo.

Pred nas se vrlo akutno postavio kao imperativan zadatak što brže osposobljavanje omladinskih kadrova koji e mo i zadovoljiti narasle potrebe političkog rada. S tim u vezi, Okružni komitet SKOJ-a odluo je da decembra 1944. godine organizuje skojevski kurs u Fojnici (selo Tješilo). Na kursu je bilo 36 polaznika (dva lana Sreskog komiteta SKOJ-a, svi lanovi opštinskih komiteta SKOJ-a, sekretari skojevskih aktiva i neki lanovi rukovodstva SKOJ-a iz odreda). Sa viso kog sreza bilo je 17, fojni kog 6, zeni kog (Kakanj) 5 i iz Odreda 8 u esnika. Polaznici kursa, izme u ostalih, bili su: Milenko Ostoji , iro Radi , Salko Oru , Risto Popi , Anuša Zec, Mom o Blagov anin, Risto Lontoš, Lazo Krsmanovi , Mirko Moro, Vaso uri , Ferid Semi , Ranko Samardži , Stanko Ribar, Grujo Popi , Mustafa Ga o, Debelac Hamdo Sasa, Zdravko Mari , Petko Bilal, Ana oki , Boško Karikli , Danilo Tomi , Svetozar Toljevi , Milojka Kašikovi , or e Prtvar itd. Polaznici sa viso kog sreza donijeli su i izvjesnu koli inu hrane za ovaj kurs.

) Institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 3205.

) Institut za istoriju Sarajevo, KAT br. 3870/2.

Kurs je po eo sa radom 10. decembra i trajao je tri nedjelje. Obra ivano je 6 tema: 1. Nova narodna vlast (AVNOJ, Nacionalni komitet, Zemaljska vije-a); 2. Omladina u slobodnoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji; 3. Savez SSSR, Engleske, Amerike; 4. KPJ i NOB-a; 5. SKOJ i USAOJ; 6. Savez i saradnja naše zemlje sa SSSR-om. Polaznici su bili podijeljeni u 4 kružoka na kojima su, poslije predavanja, prou avali materijale i vršili konsultacije, a zatim su na zajedni kim sastancima vršena ispitivanja. Kursom je rukovodio Esad Bibanovi , lan Okružnog komiteta SKOJ-a, koji je ujedno bio i predava , a koji je koncem 1943. godine završio viši skojevski kurs u Jajcu. Na kursu, pored njega, predavali su i neki lanovi Okružnog komiteta KPJ i Okružnog komiteta SKOJ-a.) Poslije završetka kursa polaznici su raspore eni za lanove sreskih i opštinskih komiteta. Neki od njih poslije par mjeseci postali su i sekretari sreskih komiteta i lanovi Okružnog komiteta SKOJ-a.

Omladinska organizacija na sarajevskom okrugu zbog specifi nih i otežanih uslova rada nije bila brojno velika, ali je svojom aktivnoš u i svojim uticajem na omladinu, pa i u narodu bila veoma snažna. Posebno je njena aktivnost bila zna ajna i zapažena u mjestima gdje su postojali neprijateljski garnizoni (Ilidža, Rajlovac, Vogoš a, Breza, Vareš, Visoko i Kakanj). U svim ovim mjestima postojali su skojevski aktivni i organizacija USAOJ-a, koja je radila po grupama. Zbog stroge ilegalnosti u kojoj su radile ove organizacije, one su naj eš e bile direktno vezane za Okružni komitet SKOJ-a. Zahvaljuju i aktivnosti i uticaju omladinske organizacije u ovim mjestima, neprijatelj nije uspio, i pored svih nastojanja, da organizuje i za sebe veže omladinu. To potvr uju i podaci koji su objavljeni u »Omladinskoj rije i« od 19. aprila 1945. godine, dakle, 10-12 dana poslije oslobo enja ovih krajeva, kada fašizam još nije kona no pao:

»Omladina viso kog sreza svojom borbom i radom pomaže Front. Za i-tavo vrijeme okupacije ona je rade i ilegalno pomagala svoju vojsku. Odmah po ulasku naših jedinica u Visoko 7. IV-1945. godine za par dana obuhvata eno je 500 omladinaca u USAOJ i formirana su tri odbora USAOJ-a, tri radne ete sa 200 lanova, 3 diletantske grupe i tri hora, tri Saveza pionira sa 250 lanova, podsekcije za fudbal i ping-pong. Prišlo se odmah iš enju grada i sakupljanju oružja koje je ostalo iza pani nog bijega neprijatelja. Na tim radovima dato je 300 radnih dana.« ")

Vladao je tada i u svim novooslobo enim mjestima radni entuzijizam me u omladinom, kao u Brezi, Varešu, Podlugovima, Kaknju, Kreševu, Kiseljaku, Ilidži itd, koja je masovno stupala u omladinsku organizaciju i sve druge oblike organizovanog rada mladih.

Intenzivan rad omladinskih rukovodstava SKOJ-a na sarajevskom okrugu omogu io je da se, za relativno kratko vrijeme, gotovo na svim dijelovima sarajevskog okruga stvore osnovne organizacije SKOJ-a i USAOJ-a. Iz tih organizacija vrlo brzo su izrasli novi ljudi, mladi komunisti, sposobni da preuzmu cjelokupni rad sa omladinom u svojim selima, opštinama i srezovima. Njihovo prakti no znanje i iskustvo, ste eno kroz svakodnevnu praksu i u izuzetno teškim uslovima legalnog, polulegalnog i ilegalnog rada, na vrijeme je povezano i dopunjeno izvjesnim teoretskim znanjima. Od tih mladih kadrova Okružni komitet SKOJ-a mogao je po oslobo enju sarajevskog okruga, odmah formirati nova opštinska i sreska omladinska rukovodstva i na onim podru jima na kojima su se do tada nalazile neprijateljske snage.

) Originalne pribilješke o ovome kursu sa sastanka Okružnog komiteta SKOJ-a, održanog decembra 1944. godine, nalaze se kod autora.

) »Omladinska rije i« od 19. aprila 1945.

MOM ILO BLAGOV ANIN

OMLADINA VOGOŠ E NIJE POKLEKLA

Omladina Vogoš e gotovo u cjelini pripadala je NOP-u. Mada je u periodu od maja 1942. do novembra 1943. godine bila relativna oseka ustani kih snaga, to je u Vogoš i u politi kom smislu bio samo privid. Prethodni uspjesi NOP-a i dosta veliki broj boraca ovog mjesta u jedinicama NOV, naro ito u VI proleter-skoj isto nobosanskoj brigadi, vezivao je mlade za partizane. Veze sa partij-skom i skojevskom organizacijom grada Sarajeva, uz manje povremene preki-de, bile su tako er faktor politi kog ja anja našeg uticaja. Ova uzajamnost i za-jedni ki rad sjedinili su još više omladinu Vogoš e. To je bilo dragocjeno, naro-ito u periodu od 1942. do sredine 1943, tj. od etni kog pu a do ponovnog dolaska partizanskih jedinica u ove krajeve.

Iako u ovom razdoblju nije bilo u blizini partizanskih jedinica, a prenosile su se vijesti kako su partizani uništeni, omladina je i dalje vjerovala u kona nu pobjedu. Me u omladinom se nije osjetila podvojenost koju je etni ki pu do-nekle izazvao među starijim. Istina, splasnula je organizovana aktivnost, ali u manjim grupama je nastavljen rad.

Za itavo selo ove grupe omladinaca su bile nada, pomo i utjeha. Radili smo i pomagali svima, a naro ito porodicama iji su sinovi u partizanima. Uve-er smo se okupljali zajedno sa starijima da bismo uli novosti sa Isto nog fronta, prepri avali najnovije vijesti o partizanima i njihovim akcijama. Organizova-li smo sijela i priredbe. Svi su nas voljeli.

Neposredno poslije V neprijateljske ofanzive, jula 1943. u Vogoš u se prebacila grupa partizana, mještana, da bi se oporavili, organizovali rad i uspo-stavili veze sa partijskom organizacijom Sarajeva. U toj grupi su se nalazili Spa-soje Blagov anin, Trifko i Milorad oki , Radovan Šu ur, Tomo Mendeš, Ranko Balorda, Sekula Todorovi , Risto Lontoš i dr. Mještani su ih primili sa ogromnim oduševljenjem i toplinom. Oni su se sasvim slobodno kretali kao da je Vogoš a slobodna teritorija iako su se u blizini nalazile etni ke jedinice, a u samom selu njema ki garnizon.

Ova grupa je obnovila rad omladinskih organizacija i formirala, po etkom jeseni 1943. godine, prve skojevske aktive u Blagovcu i Hotonju. U aktiv SKOJ-a u Blagovcu primljeni su Nikola i Boško Blagov anin, a ja sam izabran za sekretara. Nešto kasnije primljeni su Aleksa i Janko Šu ur, Milka, Mirjana, Jokica, Grozda, Sekula i Slavko Blagov anin, Milena, Danica, Ana i Stanko To-dorovi . U Hotonju su skojevski aktiv sa injavali: Ana, Desa i Mirko Doki , Mile Boži , Nedeljko i Milan Šu ur. Za sekretara je izabrana Ana Doki . Formiranju

ovih aktiva prisustvovali su drugovi: Risto Lontoš i Milorad Šikić. U stvari, naš prijem u SKOJ bila je formalnost jer smo i prije bili nosioci svih akcija omladine u Vogošici.

Vjerovatno je ta aktivnost, potaknuta i činjenicom da su nam bliski rođaci i braćra bili u partizanima, sadržavala i izvjesne naklonosti i obaveze. Ulaškom u SKOJ naš rad dobija ne samo organizovan već i vrlo ozbiljan karakter. Odjednom smo shvatili da se na nas ozbiljno računava, da se od nas zahtijeva, da kao dio NOP-a snosimo odgovornost za organizaciju i uspjeh svih zadataka koji nam se povjeravaju. Trebalo se suprotstaviti etničkoj propagandi koja je u okolini Sarajeva nastojala da prikrije saradnju sa Nijemcima. S obzirom da je Vogošica bila pod njemačkom kontrolom, etnici su obavještavali Nijemce da je Vogošica partizansko uporište i ukazivali na nju i forme partizanskog uticaja. Otkrivali su porodice koje u estvuju i saradnju sa NOP-om. Nijemci su u više navrata vršili pretrese po selima tražeći partizane, oružje, ranjenike i materijale. Skojevci zajedno sa mještanima su uvijek blagovremeno otkrivali njihove namjere i uklanjali sve što bi nas moglo kompromitovati. Zahvaljujući i aktivnosti SKOJ-a, grupa partijskih ilegalaca, uprkos svim pretresima, kretala se po selima vrlo slobodno. Budući da su ova sela bila pod njemačkom kontrolom, etnici, prema sporazumu sa Nijemcima i ustašama, nisu mogli upadati u sva sela. Ali pošto Nijemci nisu nikada imali uspjeha u ovim pretresima, etnici, ljuti zbog neuspjeha svojih saveznika, organizovali su upade u sela. Što se tiče njihovog glavnog zadatka — hvatanja partizana, otkrivanja skloništa, itd. — ni etnici nisu imali uspjeha ali nikad se nisu vraćali praznih šaka. Opljačkali bi sve što im je došlo do ruku: od hrane do krupne stoke. Progonili su i zlostavljali goloruke stanovnike, hapsili i odvodili u zatvor saradnike NOP-a, držali ih tamo kao taoce.

U takvim uslovima aktivni SKOJ-a imali su zaista puno posla. Trebalo je obezbijediti normalan rad grupi prispijelih partizanskih ilegalaca. Hrana i smještaj bili su najmanji problem. Trebalo je omogućiti stalnu vezu sa partijskom organizacijom Sarajeva, mnogobrojne kontakte sa stanovnicima okolnih sela, obezbijediti sastanke koji su održavani u selima.

Naročito su bili rizični zadaci na uspostavljanju direktne veze skojevske i partijske organizacije u Vogošici sa partizanskim jedinicama koje su u periodu 1943-1944. nekoliko puta dolazile nadomak Sarajeva. Naime, etnici Save Derikonje držali su položaje sjeverno od Sarajeva, što je jako otežavalo ove kontakte. Uprkos svih teškoća, nijedan zadatak nije ostao neizvršen, i to ne samo zbog nesebičnog zalaganja članova skojevskih aktiva već i pomoći seljaka iz sela gdje su bili etnici.

Osnivanjem skojevskih grupa u Vogošici u jesen 1943. ponovo su proradile sve veze Sarajeva sa okolnim selima, uspostavljeni kanali za iznošenje lijekova, oružja i propagandnog materijala. Sredinom 1943. godine na području Visokog i Fojnice formira se Visoko-fojnički NOP odred. Taj događaj imao je poseban značaj za rad skojevske organizacije u Vogošici. Skojevci su dobili zadatak da pomognu borcima, koji su nakon V neprijateljske ofanzive jedno vrijeme bili u svojim selima na oporavku, da se povežu i prebace do Odreda, da vrše agitaciju radi mobilizacije novih boraca za Odred. Odredu je naročito bio potreban propagandni materijal, lijekovi, odjeća i obuća. Zadovoljenje ovih potreba bio je jedan od važnih zadataka mladih skojevaca.

U ovo vrijeme Vogošica je bila prava mala slobodna teritorija za ilegalce, simpatizere i pripadnike NOP-a, ili one koji su to tek trebali postati. Preko Vogošice su odlazili novi borci u Visoko-fojnički odred. Svi oni su se zadržavali u

Omladina Vogoš e

njoj po nekoliko dana dok se ne organizuje prihvata i prebacivanje preko rijeke Bosne.

etnici Riste Radića, koji su imali svoj štab u Grabljivim njivama, tj. u neposrednom susjedstvu Vogošće, obavijestili su njemačku komandu u Vogošću i o djelovanju skojevske organizacije. Nijemci u prvo vrijeme nisu vjerovali da se u selima, gdje oni imaju svoje garnizone, nalaze partizanski ilegalci. Za njih su to bili «dobro udni seljaci» koji ih esto česte šljivovicom. Kasnije su se uvjerali da u selima ne djeluju samo ilegalne grupe nego da je i veliki broj stanovnika na strani NOP-a.

Značajno je ista i da su se skojevski aktivisti Vogošće krajem 1943. povezali sa Okružnim komitetom SKOJ-a za sarajevski okrug, koji je inače djelovao na terenu Visokofojnog odreda i sarajevske okoline. Veza je bila redovna i direktna. Sekretar Komiteta, Lazo Materić, nekoliko puta je dolazio u Vogošću, što je uticalo na rad skojevskih aktivista. Sastanci aktivista SKOJ-a postali su redovni, organizovaniji. Pored izvršavanja konkretnih zadataka, u aktivima je organizovan i ideološko-politički rad. Dobili smo uputstva kako treba postupiti u širim slojevima omladine. Redovno smo dobijali ideološko-političke materijale i dokumente organa KPJ, SKOJ-a i AVNOJ-a, iz kojih smo se temeljnije upoznali sa osnovnim pojmovima o SKOJ-u, Partiji, ciljevima NOB-e. Dobili smo prve predstave o marksizmu. Počeli su redovno stizati bilteni o situaciji na frontovima Saveznika, a naročito o borbama partizanskih jedinica. Bile su to vijesti radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« i saopštenja Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Sada smo u selima shvaćeni ozbiljnije i od onih koji nam ranije, s obzirom na našu mladost, nisu uvijek vjerovali. Sada smo imali »crno na bijelo« u biltenima, brošurama, saopštenjima, sve iz prve ruke. Vidjelo se da djelujemo organizovano i da smo dio cjeline NOP-a. Nas, mlade, to je veoma hrabrilo.

OK SKOJ-a nas je obavještavao i o akcijama Visokofojnog odreda u kojima bismo trebali pomoći. Tako, na primjer, kada je Odred, krajem 1944, organizovao akciju na etnički štab Riste Radića u Grabljivim njivama, mi smo bili zaduženi da prevedemo dvije partizanske čete i obezbijedimo konspiraciju. To je za nas bilo veliko povjerenje.

Drugovi iz OK SKOJ-a su se sve više interesovali o našem uticaju na omladinu i našem radu sa njom. Interesovali su se koji su oblici uticaja neprijatelja, tražili su da detaljno opišemo svaki naš zaključak, da navedemo razloge naših stavova. Ponekad smo sticali utisak da se OK interesuje i za manje važna pitanja. Zato smo sa posebnom ozbiljnošću prihvatili sve zadatke, da nabavimo određene lijekove, da prenesemo povjerljivu poštu, da nabavimo dijelove za oružje i si. Više smo voljeli zadatke koji su bili vezani sa opasnostima kada su se morali izvršiti u neprijateljskim garnizonima Vogošće, Rajlovca ili Sarajeva.

U početku 1944. godine pružila nam se, sticajem okolnosti, prilika da izvršimo jednu akciju dostojnu skojevaca, jednu pravu skojevsku akciju. Februara mjeseca u Vogošću se prebacila grupa partizana koji su pobjegli iz etničkog zatvora u Srednjem. Na Blagovac ih je doveo Bogdan Vlaović, danas penzionisani major JNA, koji je tada bio u etnicima, ali je sarajevio sa partizanima. Tu se ova grupa sastala sa drugovima Trifkovićem i Ristom Lontošom. Trebalo je da se dogovore o našem prebacivanju u Visokofojni odred. Sastanak je održavan u kući Stoje Šušur, udove porodice koja je 1941. poginuo kao partizanski puškomitraljezac kod Vareša. Kuća se nalazila svega par stotina metara udaljena od njemačkih položaja.

etnici su vrlo brzo otkrili nestanak partizana i odmah organizovali potjeru. Pedesetak etnika sa tri puškomitraljeza, u sumrak sljedećeg dana, na našem

sa komandantom Ristom Radićem, naopazeno, kroz šumu, ulaze u selo. Iskristili su nebudnost naših drugova i opkolili kuću. U okršaju koji je nastao poginuli su Trifko Čukić i Gavro Blagovanić, a dvojica drugova, Vilko, čiji se prezimena ne sjećam, i Milenko Stanišić, koji su došli iz Srednjeg, teško su ranjeni. Trebalo im je pružiti hitno ljekarsku pomoć i prebaciti ih negdje, jer nisu nikako mogli ostati na Blagovcu gdje su bili Nijemci, a etnici u susjednom selu. Neko je predložio da ranjenike treba odmah prebaciti u Sarajevo, u blizinu Koševske bolnice gdje im se, zahvaljujući našim vezama, mogla pružiti ljekarska pomoć. Nije se dugo raspravljalo i prijedlog je postao odluka. Brzo su pripremljene saonice. Izmeću nekoliko dasaka smješteni su ranjenici i pokriveni slamom. Upregnuti su konji i mali karavan je krenuo.

Ovu akciju su organizovali članovi skojevskog aktiva Blagovac, a izveli smo je Boško, Lazar, Nikola Blagovanić i ja, kao sekretar aktiva. Krenuli smo ka njemačkom garnizonu u Vogošću, jer drugog puta nije bilo. Pored njemačke straže prošli smo sretno. Više smo se plašili prolaska pokraj žandarmerijske kasarne, jer su nas žandari poznavali. Na sreću, i ova prepreka je uspješno prebrojena. Ranjenike smo smjestili na sigurno mjesto — u jednu zemunicu, neposredno iznad bolnice Koševo, u koju su dolazili ljekari koji su ih liječili. Liječenje je organizovano preko dr. Blagoja Kovačevića koji je bio naša veza u Sarajevu. Poslije izlječenja Vilko je prebačen u Visokofojnički NOP odred, a Miljenko je, bježeći pred etnicima i Nijemcima, poginuo nesretnim slučajem.

Etnici su otkrili ovu našu akciju. Na svaki način su zajedno sa Nijemcima nastojali da nas pohvataju. Mi smo se dugo vremena, zahvaljujući pomoći seljaka, zadržali u Vogošću i nastavili rad sa omladinom. Nekoliko puta smo od OK SKOJ-a tražili da nam se odobri prelazak u Visokofojnički odred. OK SKOJ-a je u početku tražio da što duže ostanemo u selu, ali je napokon, sredinom 1944. godine, poslao grupu partizana koju je predvodio Marko Sopić i koja nas je zajedno sa sekretarom skojevske grupe iz Hotonja prebacila u Odred.

Naš odlazak u odred nije uticao na rad omladine u Vogošću, naprotiv, rad je još više razvijen i proširen na itavopodručje tadašnje koševske opštine.

HIMZO ALI

UTICAJ SARAJEVSKIH RADNIKA NA RAZVOJ NOP-a U PODLUGOVIMA I OKOLINI

U periodu od konca 1943. do maja 1944. godine živio sam u Podlugovima a radio u Glavnoj željezni koj radionici u Sarajevu. U Podlugovima i okolnim mjestima radio je tada ve i broj aktivista i simpatizera NOP-a, a i ja sam me u njima djelovao sve do mog odlaska u partizane, maja 1944. godine. Najve i broj ovih aktivista bili su radnici zaposleni u Sarajevu, koji su svakodnevno odlazili na posao u preduze a u kojima su radili. Ovi radnici bili su još odranije poveza- ni sa organizacijom NOP-a u gradu Sarajevu, a njihovu aktivnost je u ve ini slu- ajeva inicirala partijska organizacija Sarajeva. Među njima bilo je i lanova KP i lanova SKOJ-a. Iako su aktivisti koje smo angažovali na terenu Podlugova i okoline radili najviše na vezama sa sarajevskom organizacijom, oni su djelovali i pod rukovodstvom Povjerenstva odnosno OK KPJ i SKOJ-a za sarajevski ok- rug.

Ilija Bilal, radnik Glavne željezni ke radionice, lan KP, prvi je obavio po- vezivanje Okružnog povjerenstva KP sa Mjesnim povjerenstvom KP u Sarajevu. Obnovljen je i uspostavljen kanal preko kojeg se veza održavala sve do oslobo- enja. Kanal je povezivao oslobo enu teritoriju sa Sarajevom u tri kraka: Rajlo- vac, Ilijaš i Podlugovi. Preko ovog ilegalnog kanala gotovo svakodnevno su iz grada izlazili na oslobo enu teritoriju aktivisti sa raznim zadacima, zatim simpa- tizeri i omladina koji su odlazili u jedinice NOV.

Kada je rije o radnicima koji su sara ivali sa NOP-om na ovom terenu, onda treba konstatovati da ih nije bio mali broj. Oni su bili najve im dijelom že- ljezni ari razli itih zanimanja, među njima i jedan broj pružnih radnika. Bilo ih je koliko sam mogao utvrditi, oko 60: 14 iz Glavne željezni ke radionice; 9 iz Loži- onice; 1 iz VTZ-a i oko 36 onih koji su uglavnom radili u Podlugovima i okolini. Njima se u aktivnostima priklju io i znatan broj omladine sa sela.

Pošto smo u radu za NOP bili me usobno na razne na ine povezani, mi smo inili jedan širi aktiv NOP-a. Taj aktiv je iz dana u dan broj ano rastao. Po- stavljani su sve složeniji zadaci te i naša aktivnost prilagodavala se novim okol- nostima.

Novembra 1943. godine u Ilijašu je formiran aktiv USAOJ-a u sastavu: Mu- jo Ali , sekretar, sada pukovnik JNA, i lanovi Risto Popi , Muris Hadžiahmeto- vi , Hasib Ajdin i Poldi Vodušek, kasnije major JNA. Aktiv je veoma brzo okupio ve i broj novih lanova.

Krajem 1943. godine u Podlugovima je formiran NOO u sastavu: Grujo Mari, predsjednik, Fehim Ali, sekretar, i Mile Duvnjak, blagajnik.

Savka Balorda, majka narodnog heroja Janka Balorde, uspjela je krajem 1943. godine angažovati za NOP i izvjestan broj žena Muslimanki u Lješevu i okolini. One su plele arape, džempere i prikupljale druau ODremu za partizanske jedinice. Ovdje su se naročito isticala Sejda Lisak, Fata Fazli i druge. NOP je uhvatio duboko korijenje u narodu, pa smo imali vrstu oslonac u sredini u kojoj smo djelovali.

Zbog važnosti područja na kojem smo razvijali aktivnost za NOP, ono je bilo pod stalnom prisмотрom i djelovanjem neprijatelja. Nijemci, ustaše i etnici nastojali su svim silama da razbiju NOP. etnici su hvatali i ubijali naše aktiviste koji su se kretali ovim terenom. Povoljna okolnost za rad aktiva bila je i u tome što su radnici koji su bili zaposleni u Sarajevu, imali stalne propusnice za putovanje i tako su se slobodnije kretali.

Naši sastanci su najčešće bili kratki. Raspravljalo se o konkretnim pitanjima i zadacima, a održavali smo ih i na željezničkoj stanici, prije polaska voza ili u samom vozu. »Bilten« MK KP Sarajevo dobijali smo u Glavnoj željezničkoj radionici, a Fehim Ali je i u slušao radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije«, Moskve i Londona, u stanu aktiviste Fehima Imamovića u Podlugovima, pa nam je svako jutro saopštavao najnovije vijesti. Ove vijesti smo istog dana prenosili na uobičajeni način, u vozu, na radnom mjestu i na ulici, drugim radnicima, a ovi su ih širili dalje.

Naši aktivisti sa željeznice su različitim sabotажama nastojali usporiti ili otežati opravak lokomotiva i vagona. Radili smo što je moguće sporije, ugrađivali lošiji materijal prilikom popravki lokomotiva, mašine oštećivali, lomili alat, uništavali armature, manometre, mesingane i bakarne dijelove, ležajeve i si. Jedan naročito uspješan način da se nanese velika šteta neprijatelju, a da se sabotaža teško može uočiti, sastojao se u tome da se, prilikom popravki lokomotiva ili vagona, u ležišta ubaci pijesak ili željezna pilotina. Prilikom vožnje, usljed velikog trenja, razvijala se visoka temperatura i ležište bi zaribalalo, pa su lokomotive ili vagoni izbacivani iz vožnje. imali smo i razne druge »sitnije« sabotaje, zavisno od prilike.

Posebnu aktivnost smo razvijali na prikupljanju podataka obavještajne prirode. Brojne, veoma značajne, podatke od interesa za jedinice NOV, kao i za NOP u Sarajevu, aktivisti su uspješno prenosili iz grada na oslobođenu teritoriju, i obratno. Izvršavaju i ove zadatke, ostvarili smo saradnju preko Zvonka Grpca Putnika i Ismeta Maslića Harija, aktivista NOP-a u Sarajevu. Njih dvojica su i često donosili do našeg voza, kojim smo se vraćali kućama, vojnu opremu i razni pribor koje smo prebacivali do Podlugova. Ove pošiljke bile su pakovane najčešće u ruksake ili vreće. Mi smo to skrivali pod klupe i na druga mjesta u vagonima. U Podlugovima smo imali organizovana dva sigurna kanala za prelaz preko rijeke Bosne na oslobođenu teritoriju.

esto su preko ovog kanala izlazile iz Sarajeva i veće grupe aktivista ili simpatizera NOP-a koji su odlazili u naše partizanske jedinice. Njih su dovozili iz Sarajeva Ismet Maslić Hari i Sabrija Musić, vozilima neke domobranske jedinice u kojoj je djelovao aktivni NOP-a. Ponekad je na ovaj način iz Sarajeva izlazilo i po 10-20 ljudi. Oni su dovoženi do Ilijaša ili Podlugova, gdje su po dogovoru prihvatani na jednom od punktova NOP-a a zatim otpremani u jedinice Visokofojni koga NOP odreda. Ovim kanalom izvedeni su iz Sarajeva u jesen 1944. godine i zarobljeni oficiri i vojnici Crvene armije koje su Nijemci doveli u Sarajevo i jedne odredili na rad u njemačku vojnu bolnicu, a druge u skladište materijala i

goriva na Alipašinom Mostu. Zvonko Grbac je preko nas prvo izveo na oslobođenu teritoriju, a odatle u Viso ko-fojni ki NOP odred kapetana Sašu Hornova, rodom iz Habarovska. Kapetan Hornov je zatim pismom, koje je naš kurir odnio u Sarajevo, obavijestio svoje drugove u Sarajevu da se nalazi u partizanima »koji nose crvenu petokraku zvijezdu« i da treba i oni da pođu za njim. Poslije ovoga, etrnaestorica crvenoarmejaca koji su radili u njemačkoj vojnoj bolnici izvedeni su na oslobođenu teritoriju preko naše veze, u Viso ko-fojni ki odred. Naša aktivistkinja Fanika Žagovec uspostavila je kontakt sa crvenoarmejcima na Alipašinom Mostu, pa su i oni prebačeni na oslobođenu teritoriju. Rodom su bili iz Harkova, Novorosijska i iz Gruzije, a neki čak iz Kazahstana.

Upućeni drugove i drugarice na stanici u Sarajevu preuzimali smo i bez vozne karte i bez Dropusnica, ali smo ih uvijek uspijevali proturiti do Podlugova iako je uz konduktera pregledao isprave ustaša, pratilac voza. To nam je uspijevalo, jer je najveći broj drugova iz Sarajeva bio prebacivan specijalnim radničkim vozovima u kojima je među voznim osobljem bilo dosta naših simpatizera.

Jedan prelaz preko rijeke Bosne, koji je vodio na oslobođenu teritoriju, uspostavljen je preko žičanog mosta, ispod sela Kadarića, nedaleko od Podlugova. Direktno odgovoran za sigurnost ovog prelaza bio je aktivista NOP-a Branko Adžić. Drugi prelaz bio je preko mosta kod sela Ljubnića, također, nedaleko od Podlugova. Za ovaj prelaz bio je odgovoran Ilija Bilal. Nakon izvjesnog vremena, ustašama su ovi prelazi postali sumnjivi pa su ponekad, noću, postavljali zasjede, ali nikad nisu ništa mogli otkriti. U takvim slučajevima za prelaz preko rijeke Bosne upotrebljavana je »lađa« koju je izgradio i vješto sakrivao Branko Adžić. To je bio, u stvari, omanjiamac. Kada se ni na ovakav način nije mogao prebaciti materijal na lijevu stranu rijeke Bosne, a to se ponekad dešavalo, onda smo Bosnu prelazili i na gazovima, tj. mjestima gdje je ona bila najplića. Ovim kanalima prebačeno je na lijevu stranu oslobođene teritorije 700-800 pripadnika NOP-a. Jedna od baza kojima smo se koristili u svome radu, nalazila se u blizini Podlugova, u kući Ilije i Mirka Bilala, na lijevoj strani rijeke Bosne. To je bila, u stvari, poluoslobođena teritorija. Kuća je služila i kao prihvatilište onih koji su iz Sarajeva i drugih mjesta odlazili u partizane preko naše veze. Tu smo dopremali i oružje, municiju, vojnu opremu i drugi materijal. Ovdje smo se sastajali i sa terenskim radnicima i rukovodiocima partizanskih jedinica, oficirima obavještajne službe (Danilom Štakom, Rankom Balordom, Smajom Manuikom, Edom Ambrozijem, i drugim). Prikupljena obavještenja donosili smo i predavali terenskim radnicima i obavještajnim oficirima.

Spomenuću još neke aktivnosti iz tog vremena. Veljko Balorda, mašinovođa, skoro svakodnevno vozio je vlakove od Podlugova do Vareša, i obratno. Marta 1944. godine prebacio je iz Vareša lokomotivom grupu aktivista koji su trebali da se uključe u Viso ko-fojni ki odred, i to tako što je jedne smjestio u spremište uglja, a dvojicu pored sebe, na mjesta mašinovođe i ložara. Mi smo ih prihvatili u Podlugovima, a Edo Gackić prebacio na lijevu stranu rijeke Bosne, do kuće Ilije i Mirka Bilala, odakle su ih terenski radnici odveli u Viso ko-fojni ki odred. U jesen 1943. godine Fehim Alije je obaviješten da radničkim vozom iz Sarajeva putuju u Visoko svojim kućama Zora Dragutinović i Sofija Mojsilović, aktivistkinje NOP-a iz Visokog i da ih u Visokom čeka policija. Naši aktivisti uspjeli su ih pronaći u vozu. Izašle su iz voza u Podlugovima i odmah se prebacile na oslobođenu teritoriju, a zatim se uključile kao borci u Viso ko-fojni ki odred. Zora Dragutinović je kasnije poginula u borbi za oslobođenu Kaknju.

Negdje u zimu 1943. godine uspjeli smo nagovoriti žandarmerijsku posadu u Podlugovima da napusti dužnost i priključi se NOP-u. Jedan od dvojice

lanova posade, koji se zvao Amil, rodom iz Goražda, odmah se priključio jednoj partizanskoj jedinici nedaleko od Podlugova, a drugi, koji je bio rodom iz Slavonije, još iste noći napustio je Podlugove i otišao kući, gdje se priključio partizanskim jedinicama. Tako je podlugova kašandarmerijska stanica ostala preko noći bez posade.

U jesen 1943. godine dobili smo zadatak da izradimo 1000 komada mesinganih manjih petokraka za oznaku oficirskih činova. Ovaj zadatak su izvršili Marko Žalica i Ešref Gacki Fiko. Od mesinganog lima su modelirali, a zatim na presi izrađivali zvjezdice. Zadatak je bio vrlo delikatan jer je tako veliki broj zvjezdica trebalo iznijeti iz radionice pored rigorozne kontrole.

U jesen iste godine, kod Ali i Hana, na mjestu zvanom Banovac, Nijemci su ostavili u kvaru jedan manji tenk. Pošto se nalazio na samoj ivici ceste, a ispod je bila dvadesetmetarska provalija prema rijeci Bosni, zaključili smo da bismo tenk mogli gurnuti u provaliju. Nas nekoliko aktivista, Fehim, Mujo, Mušan Ali i ja povadili smo iz tenka sve dijelove koji su se mogli demontirati, a zatim smo ga pomoću kamionske dizalice i poluga gurnuli u provaliju. Nijemci su ga prvo morali rastaviti te tako izvaditi iz provalije.

Naš aktiv nije djelovao izolovano, vrsto je bio povezan sa aktivima NOP-a iz Breze, Visokog i Vareša. Članovi našeg aktiva, mašinovođa Veljko i Nećo Balorda, Nazif i Safet Ajdin uvijek su izvršavali svaki zadatak. Tako su oni u nekoliko mahova na lokomotivi prevozili u Vareš i članove Okružnog i Sreskog komiteta, te Smaju Mandžuku, Trifka Čelika, Zvonka Grpca, Koju Todorovića i druge, radi povezivanja sa tamošnjom partijskom organizacijom. Prevozili su i razni materijal za NOP u Brezi ili Varešu.

Veliki politički odjek na našem terenu imalo je uništenje aviona u Rajlovcu, o čemu smo i mi svojevremeno razmišljali. Naime, noću između 10. i 11. avgusta 1943. godine I krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada uspješno je izvela veliku akciju spaljivanja tridesetak neprijateljskih aviona. Podatke o ovoj velikoj akciji objavili su tada Radio-London i »Slobodna Jugoslavija« kao i naša štampa i bilteni. Mi smo oprezno i pažljivo, putujući u vozom, nametali diskusiju s drugim radnicima i putnicima o ovoj akciji, veličaju je i naglašavaju i njen značaj. Isto to smo činili na našim radnim mjestima, a omladinci u školama.

Zbog sve većih akcija koje su borci Visokofojnog odreda izvodili na neprijateljske komunikacije i vozove na pruzi Sarajevo—Zenica, Nijemci su 23. oktobra 1943. godine izvršili odmazdu nad taocima koje su ranije pohapsili u selima u okolini Podlugova. Dvadeset šest talaca su povješali na stanicama duž željeznice kepruge od Semizovca do Podlugova. U Podlugovima je ispod vješala uspio pobjeći Rade Skopljak, radnik iz okoline Podlugova, koji se kasnije priključio našim jedinicama.

U selu Lješevo u blizini Podlugova, na putu Podlugovi—Visoko, 6. novembra 1943. godine u okviru jedne široke akcije naših obavještajnih organa, uhvaćen je povjerenik UNS-e iz Sarajeva, Slavko Štimac. On je sproveden u Jajce gdje se tada nalazio Vrhovni štab.

Novembra mjeseca 1943. godine održan je sastanak aktivista u kući pripadnika NOP-a Ibrahima Zečevića, u selu Vratnici, na putu između Podlugova i Visokog. Ovom sastanku su prisustvovali i sekretar Okružnog povjereništva KP za Sarajevo Enver Lakišić Beg i obavještajac Edo Ambrozi. Za sastanak je saznala njemačka policija pa je zajedno sa oružnicima opkolila kuću. U toj situaciji jedini izlaz je bio da se bace u nabujalu Bosnu, ali su na njih napadali i otvorili vatru. Enver je poginuo a Edo je uspio preplivati Bosnu. Nakon nekoliko da-

na Enverovo tijelo izvaeno je iz Bosne i pokopano u selu Moštre. Ibrahima Ze-
evi a policija je tada uhapsila i on je nakon dužeg mu enja umro u zatvoru. Je-
dini preživjeli iz ovog doga aja je Nail Ze evi , sada nastanjen u Visokom.

Koncem 1943. godine na oslobo enu teritoriju izašao je i kotarski pred-
stojnik iz Visokog Marko Šaki , koji je odranije bio na vezi sa našom obavještaj-
nom službom. Markov izlazak na oslobo enu teritoriju bio je iznena enje za ne-
prijatelja, kao i za neke pripadnike NOP-a koji nisu znali za njegov rad za NOP.
Tada je postalo jasno da je Marko bio jedan od onih koji su spasli mnoge poro-
dice hapšenja i protjerivanja u logore jer su živjele u blizini mjesta gdje su parti-
zani rušili željezni ku prugu.

Našim vezama preba en je na oslobo enu teritoriju i azim Ugljen, tadaš-
nji direktor rudnika u Brezi, kasnije vije nik ZAVNOBiH-a. On je, pored ostalog,
mnoge omladince zaposlio u rudniku da ne bi morali oti i u neprijateljsku voj-
sku. Na oslobo enu teritoriju, našom vezom, izašli su Mustafa Bakši i Muha-
med Spaho, sin reis-ul-uleme.

Naši aktivisti od po etka 1944. godine pa dalje, obezbje ivali su boravak i
uspješno pomagali politi ki rad Hamdije emerli a, vije nik» AVNOJ-a, Alije Si-
lajdži a i drugih, a naro ito njihov rad u muslimanskim selima koja su se nalazi-
la na još neoslobo enoj teritoriji, a u kojima se do tada slabije osje ao uticaj
NOP-a

Naša grupa aktivista u jesen 1943. godine stupila je u vezu i sa posadama
domobranskih bunkera koji su obezbje ivali željezni ke mostove u Ilijašu i
Podlugovima i željezni ku stanicu u Podlugovima. Mi smo u nekoliko navrata
uspjeli preko ovih domobrana nabaviti nekoliko pušaka, puš ane municije, po-
koji pištolj i bombu. Nabavljali smo i drugu opremu, naro ito odje u i obu u.
Još aktivniju i širu saradnju sa ovim posadama ostvarili smo kasnije.

Negdje u maju 1944. godine Zvonko Grbac je preko veze uspio ubaciti Is-
meta Masli a u posadu oklopnog voza koji je saobra ao na relaciji Sarajevo-Ze-
nica. Od tada su njih dvojica dopremali oružje i drugi materijal za NOP iz Sara-
jeva i oklopnim vozom. Materijal su iskrcavali na prethodno dogovorenim mjes-
tima, gdje su ga preuzimali naši aktivisti. Takva jedna akcija izvedena je u mje-
secu maju 1944. godine. Zvonko Grbac i Ismet Masli prebacili su iz Sarajeva
znatne koli ine oružja i vojne opreme oklopnim vozom, što smo preuzeli na ot-
vorenoj pruzi, jedan kilometar prije željezni ke stanice Ilijaš. U dogovoreno vri-
jeme sa ekali smo voz. ismet Masli je izbacio nekoliko vre a sa upakovanim
vojni kim odijelima, jednim puškomitraljezom, više pušaka i municije, nekoliko
pištolja i izvjesnu koli inu sanitetskog materijala. U ovoj akciji u estvovali su
Branko Adži , Fehim Ali i ja, kao i Trifko elik, politi ki terenski radnik. Naš
uticaj na posade koje su se nalazile u bunkerima koji su obezbje ivali mostove
duž željezni ke pruge oko Ilijaša, Podlugova i dalje prema Visokom, bio je us-
pješan. To se vidi i po tome što su gotovo svi ovi domobrani sa oružjem, u je-
sen 1944. godine, izašli na oslobo enu teritoriju i uklju ili se u jedinice NOV.

Jedna od naših baza nalazila se na mjestu zvanom Troku a, na putu izme-
u Podlugova i Ilijaša. U jednoj od ovih zgrada tada je stanovao njema ki inže-
njer Oskar Vahter, koji je radio sa ekipom stru njaka na demontaži fabrike
oružja »Jugo elik«.

Imao je posadu od 20 vojnika. Na visokom jarbolu ispred ove zgrade vijo-
rilajema ka zastava. Pred zgradom je stajao njema ki stražar.

Oskar Vahter nije bio ortodokсни hitlerovac. S vremena na vrijeme okol-
nim stanovnicima ukazivao je izvjesnu pomo . Pomagao je i prilikom spašava-

nja Fehima Ali a iz zatvora ve 1941. godine. U jednoj od ovih zgrada bili su nastanjeni građani koji su se tu zatekli kada su Nijemci stigli u Ilijaš. Tu se, po dolasku iz Slovenije, nastanio i istaknuti član našeg aktiva, Rafko Zidanšek, koji je zajedno sa mnogim Slovencima bio protjeran iz Slovenije. Mi smo se dogovorili sa Rafkom da tu organizujemo naše uporište jer nam je ovo mjesto izgledalo neupadljivo.

Smatrali smo da bi teško neko mogao pretpostaviti da se ovdje nalazi sklonište NOP-a. Ova pretpostavka se pokazala tačnom.

Niko nije mogao ni zamisliti da se u zgradi koja se nalazi odmah pored one u kojoj je bio nastanjen njemački inženjer-oficir, koga je čak uvala njemačka straža, nalazi važna baza NOP-a, sastajalište naših aktivista i drugih političkih radnika. U toj bazi je bilo i oružja, vojne opreme i sanitetskog materijala koje je tu dopremano i sklonjeno do otpremanja na oslobođenu teritoriju, a u dva maha navraćao je i Valter, držao sastanke sa sekretarom Okružnog povjereništva, odnosno Okružnog komiteta KP. Prvi sastanak je održan novembra 1943. godine, drugi marta 1944. godine. Prvi put se Valter sastao sa Enverom Lakiševićem, sekretarom Okružnog povjereništva KP za Sarajevo, a drugi put sa Ratkom Bajevićem, tada sekretarom Okružnog komiteta KP za Sarajevo. U oba slučaja naši su aktivisti, prvi put Bilal Mirko i Fehim Ali, a drugi put Ajdin Nazif i ja, držali obezbjeđene ovih drugova i mjesta gdje su sastanci održani. U ovoj kući i lijevici su ili dobili prvu pomoć naši ranjenici (Jovo Nestorovi, prvoborac, i dr). Liječnici su ih liječio ljekar Oberson urica, Slovenac, koji je radio u rudniku Breza.

Prva partijska komisija na ovom kraju formirana je u Ljubni na 5. oktobra 1943. godine, u sastavu: Ilija Bilal, sekretar, Pero Bilal, Momčilo Glišić i Jovo Nestorovi, članovi. Formiranju komisije prisustvovali su Danilo Štaka i Smajo Mandžuka, članovi Okružnog komiteta za Sarajevo. U ovoj komisiji po etkom 1944. godine primljen je i Rade Jeftić.

Druga komisija formirana je u Ali i Hanu koncem novembra 1943. godine, u sastavu: Ali Himzo, sekretar, te Fehim i Avdo Ali i Nazif Ajdin, članovi. Formiranju komisije prisustvovali su Smajo Mandžuka, član OK iz Sarajeva, i Vasilije Popić, Smajin pratilac.

Treća komisija formirana je u Kadari na 1. martu 1944. godine, u sastavu: Boško Popić, sekretar, Branko Adžić, Vasilije i Momčilo Popić, članovi.

Četvrta komisija formirana je u Ešrefu i ima, u sastavu: Rajko Pantić, sekretar, Vaso Vuković, Ostoja Cvijanović i Mirko Mirić, članovi.

U isto vrijeme u Brezi je djelovala partijska komisija sa pet članova. Sekretar je bio Ivica Stojčić.

U drugoj polovini 1944. godine formiran je Opštinski komitet Kralupi. Sekretar ovog komiteta bio je Mirko Bilal, a jedno vrijeme Vasilije Popić. Formirao ga je Okružni komitet KP za Sarajevo.

Po etkom 1944. godine osjetili smo da nas neprijatelj budno motri i da nam prijeti opasnost da budemo otkriveni. U februaru 1944. godine, prvo je iz naše grupe uhapšen Avdo Ali, dok je Ešref Gackić uspio pobjeći i ispred policije koja je noću došla njegovoj kući i da ga uhapsi. Zatim je policija uhapsila Fehima Ali i sprovedla ga u zatvor u Visoko. Tamo su se već nalazili Avdo Ali i sedam visokih trgovaca koji su materijalno pomagali NOP. Iste noći uhapšena je i Dika Gackić, Ešrefova sestra.

Sve njih teretili su za saradnju sa partizanima, za otpremu razne robe, hrane i vojne opreme. Policija nije bila tačno obaviještena o radu našeg aktiva, a naši aktivisti su se na policiji dobro držali pa nije bilo opasnosti od novih

hapšenja. Odmah poslije hapšenja naših aktivista, još iste noći, potražio sam Smaju Mandžuku i Edu Ambrozića, zahtijevaju i da me povuku u naše jedinice, pošto sam pretpostavljao da i meni prijete neposredna opasnost od hapšenja! Drugovi su odbili moj zahtjev i zadužili me da preuzmem veze koje su dotad držali Fehim i Avdo Alić.

Ubrzo poslije toga visočki trgovci su pušteni iz zatvora, a Fehim i Avdo Alić otpremljeni su u travnički zatvor.

Uz velike intervencije i njih dvojica su poslije tri mjeseca pušteni.

Uslovi za rad našega aktiva postajali su sve složeniji. Neprijatelj je bio sve aktivniji. Preduzimao je razne mjere da onemogući i NOP u našem kraju. Mnogi aktivisti su stradali na zadacima. Od etnika su stradali Pero Bilal, zatim Ilija Bajić, radnik Glavne željezničke radionice, Momčilo Glišić, član našeg aktiva, te Jovo Prtvar, Rajko Pantić i drugi. Neki naši aktivisti pali su policiji u ruke, a neki su stradali naišavši na neprijateljske zasjede na putovima kojim su se kretali.

Koncem maja 1944. godine odlučeno je da se naš aktiv gotovo kompletan uputi u partizanske jedinice. Samo u jednoj grupi prešlo nas je oko trideset na oslobođenu teritoriju, u partizane. Za nas je ova odluka predstavljala ostvarenje davne želje. Neki od naših aktivista koji su se tada uključili u NOV, postali su za kratko vrijeme vojni i politički rukovodioci.

Poslije našeg odlaska u jedinice NOV, ilegalni rad na području na kome je djelovao naš aktiv nije zamro. Naprotiv, organizacija je i dalje uspješno radila, svi kanali su i dalje funkcionisali jer su naše zadatke odmah preuzeli novi aktivisti, uglavnom omladinci. Aktivisti koji su ostali na ovom terenu kao politički radnici ili oficiri obavještajne službe, već po prirodi zadataka koje su obavljali, i dalje su nastavili svoju aktivnost organizovanjem političkog rada, jačanjem društveno-političkih organizacija i okupljanjem novih pristalica NOP-a.

U mnogim selima koja su se nalazila na neoslobođenoj teritoriji formirani su aktivni NOP-a. Zalaganjem naših aktivista i uz pomoć drugih političkih radnika, i na teritoriji koju su kontrolisali etnici postepeno su stvarana naša uporišta i aktivni simpatizera NOP-a. Naravno, to uspješno! Dolit će aktivnost ostvarena je u dotad pasivnim muslimanskim selima Misočići, Župčići, Salkanovu Hanu, Luki i drugima. Tu je formirano nekoliko aktiva i punktova NOP-a, u kojima je radilo više dobrih i odanih aktivista. Uspješno je organizovano prikupljanje hrane, odjeće, obuće i druge opreme za borbu u našim oružanim jedinicama.

Od drugarica najaktivnija je bila Mulija Begić, iz sela Župčić; zatim Ibrahim Imamović takođe iz Župčić, Mušan Hasečić sa porodicom, iz Misočić, te Salko Mašić, iz sela Luke, i drugi. Kućne ovih aktivista bile su sigurne baze NOP-a. Ovdje smo mogli bezbjedno organizovati sastanke, a preko njih su funkcionisale veze između aktivista. Njihove kuće bile su i privremena skladišta materijala koji je prikupljan za potrebe NOP-a od početka 1944. godine i dalje, do oslobođenja naše zemlje. Od velikog značaja bila je i činjenica da je iz sela Župčić, odmah na početku ustanka otišao u NOB Meho Omerhodžić, koji je ranije završio medresu. Iz rata je izašao kao zamjenik političkog komesara XIX srednjobosanske brigade. NOP se tako postepeno širio i u ovim selima. Izvjestan broj mladih muškaraca, pod našim uticajem, tada je otišao u NOV.

Obavljaju i vrlo delikatne zadatke oko organizovanja rada odbora NOF-a u Podlugovima, koji je sada radio pod veoma teškim uslovima jer su domobranske jedinice povučene, a položaje i obezbjeđenje su preuzele ustaške jedinice, pa je ustašama u ruke naš aktivista Franjo Žagovec. Franjo je ostao u Podlugovima po zadatku, jer je trebalo da obezbijedi veze i uvede nove aktiviste u

rad posebno u rad na ilegalnim kanalima. Uhapšen je u Podlugovima kada je trebalo da održi jedan sastanak. Ustaše su ga divlja ki tukle nao igled putnika i drugih koji su se tu zatekli. Sutradan su ga objesili na pija nom trgu u Visokom. Na ustaške zasjede su naišli i stradali kuriri Osman Opa in i Omer Imamovi , iz selažup a.

Bez obzira sto je neprijatelj — s obzirom na važnost Sarajeva i njegove bliže okoline — nastojao da i u ovom vremenu uguši narodnooslobodila ki pokret, on se sve više širio i ja ao. Napredni duh i slobodarske ideje nisu se mogli slomiti odmazdama, paljenjem sela, vješanjem i strijeljanjem. Stotine i stotine boraca otišlo je u Viso ko-fojni ki NOP odred, iz koga su popunjavane i druge jedinice NOVJ, u prvom redu, V krajiška i X divizija.

Pored boraca u partizanskim jedinicama, veliki doprinos narodnooslobodila koj borbi dali su omladina, žene i ak djeca ovog kraja. Svojim nesebi nim i požrtvovanim radom, oni su doprinijeli da se mnogi zna ajni zadaci uspješno izvrše. Ishrana naših boraca, terenskih politi kih radnika, organizovanje sastanaka, prenošenje pošte, obavještavanje, smještaj ranjenika i briga o njima, nikada nisu došli u pitanje. Ne smiju se zaboraviti zasluge koje pripadaju porodicama oke Balorde, Svete Kašikovi a, Ilije, Pere i Mirka Bilala, Branka Adži a, Sekule i Mom ila Popi a, zatim Ali a, Ajdina i drugih. Sve do kona nog osloboenja ovoga kraja od okupatora i doma ih izdajnika, one su svojim nesebi nim zalaganjem doprinosile razvoju i ja anju NOP-a.

Po izlasku u Viso ko-fojni ki NOP odred bio sam puškomitraljezac, zatim kurir izme u Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo i Štaba Desete bosanske divizije, obavještajni oficir bataljona, a od decembra 1944. godine do oslobo enja Sarajeva pomo nik šefa Obavještajnog centra Desete divizije za Sarajevo i okolinu. Imao sam i vezu sa Mjesnim komitetom Sarajeva preko Safa Džinovi a. Kurirsku vezu je održavao Mirko Šoji , skoro svakodnevno. Sjedište našeg centra bilo je na predjelu Crnotine, nadomak Sarajeva. Bili smo dobro naoružani i imali radio-stanicu. Tako je štab Desete bosanske divizije danju i no u imao i najnovije informacije o neprijatelju. U martu 1945. godine dali smo naro ito korisna obavještenja o kretanju 7. SS-divizije »Princ Eugen«, koja se brzo prebacivala sa jednog kraja na drugi i mijenjala svoje borbene položaje.

Naš obavještajni centar je imao više kanala i veza sa Sarajevom, preko Ili dže, Osijeka, Rajlovca, Ilijaša, Podlugova i drugih mjesta. Danju i naro ito no u održavane su neprekidne veze, pa bez obzira i na vremenske prilike. Preko ovih veza izašli su dr Blagoje Kova evi i Boro Kneži , lanovi NOO Sarajevo, zatim Safa Džinovi Mirko i mnogi drugi. Obavještajni centar je imao pregled podataka o politi kom opredjeljenju mnogih domobranskih oficira u Sarajevu i okolini. Pošto je takvih oficira u naše jedinice, preko našeg obavještajnog centra, u periodu od decembra 1944. godine do aprila 1945, upu eno više desetina, nije nam, koliko ja znam, mogao pri i špijun a da nismo o tome bili ve obaviješteni. Jednom prilikom prihvatio sam 14 domobranskih oficira sa potpunom ratnom spremom, obezbijedio im pratnju do Štaba odreda i dalje.

Ponekad, kao 5. aprila poslije podne, bili smo bespomo ni, gledaju i kako neprijatelj minira hangare u Rajlovcu, a 6. aprila u zoru zarobili smo 4 njema ka vojnika i predali ih našoj komandi mjesta u Rajlovcu, toga dana formiranoj. Sva etvorica su bila pod punom ratnom spremom. Tako je došlo oslobo enje našeg kraja, radosni dani obnove.

akademik PAVLE FUKAREK

NA RADU I SPROVOĐENJU ZADATAKA ZAVNOBiH-a

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kao najviše političko predstavništvo naroda i narodnosti, ustanovljeno je 25. i 26. novembra 1943. godine na svom prvom zasjedanju u Mrkonjić-Gradu. Ono je u svojim zadacima imalo zapisano da »u vršuje bratstvo naroda Bosne i Hercegovine, da razvija oružanu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača i uvode i nove borce u našu Narodnooslobodilačku vojsku ubrzavaju i privlače u narodnooslobodilački pokret naročito Muslimane i Hrvate, da oslanjaju i se na narodnooslobodilačke odbore od seoskih do oblasnih, u vršuje i proširuje narodnu vlast, da još u većoj mjeri pomaže Narodnooslobodilačku vojsku«, pa i da »još uspješnije rješava ekonomska, socijalna, prosvjetna i zdravstvena pitanja«. Tako je osnivanjem ZAVNOBiH-a utemeljena izgradnja političkog sistema narodne vlasti u Bosni i Hercegovini.

Na Drugom zasjedanju, u Sanskom Mostu 30. juna, 1. i 2. jula 1944. godine, ZAVNOBiH se konstituirao kao najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavništvo i time postao, iako ne izričito, ali prema funkcijama, prva narodna vlada federalne Bosne i Hercegovine.

Pod tim okolnostima pokazala se jasna potreba da se, uz izabrane predstavnike naroda — vijećnike, u rad i zadatke nove narodne vlasti uključe i iskusni i pouzdani stručnjaci pojedinih privrednih, socijalnih, zdravstvenih i drugih oblasti. Tih stručnjaka bio je već priličan broj u vojnim jedinicama, ali i u još neoslobojenim gradovima, gdje su bili u velikom broju uključeni u ilegalni partijski rad ili kao simpatizeri pomagali NOP.

ZAVNOBiH je krajem 1944. godine prešao iz Sanskog Mosta u oslobođeno Jajce, i tu postepeno dovršio organizaciju 14 stručnih odjeljenja, koja su preimenovana u »povjereništva«. O tome kako su se radila ova »povjereništva« ZAVNOBiH-a i stručna »odjeljenja« u oblasnim narodnooslobodilačkim odborima, kako su samoinicijativno nalazila sadržaje i pravce svog rada i djelovanja pod teškim uslovima rata i okupacije, bilo bi zahvalno napisati jedan iscrpan prikaz, za koji bi se vjerovatno našlo mnogo sačuvanih dokumenata.

Potrebno je svakako, naglasiti da je pitanje popunjavanja stručnih »službi«, prvenstveno u »povjereništva« ZAVNOBiH-a bio jedan od važnih zadataka, kojim su bile usmjerene aktivnosti ilegalnih partijskih organizacija u okupiranim gradovima. Iz sjeanica pojedinaca, a i dokumenata sačuvanih u arhivima, može se saznati da je u 1944. godini narodni heroj Valter Peri organizirao izla-

zak na oslobođenu teritoriju nizu uglednih stručnjaka, koji su bili članovi ilegalne partijske organizacije u Sarajevu ili njeni simpatizeri. U saopćenom pismu Valtera Perića, upućenom 22. novembra 1944. godine, drugu Rodiću (Ratku Bajiću) u Fojnici, nalazimo napisano i sljedeće:¹⁾ »Do tebe smo neki dan poslali drugove: 1) Ratka Kneževića šumar, inženjera i 2) Misirlića student agronomije« i na kraju: »Pošto drug Stari* postavlja hitan zahtjev za slanjem stručnjaka na oslobođenu teritoriju, to je potrebno da se oba druga pošalju do ZAVNOBiH-a. Narednih dana ćemo poslati i više stručnjaka, ako ne bude smetnje na kanalu, da i njih uputite dalje. Pozdrav Ivica«.

Preko uspostavljenog »kanala« sa Viso ko-fojničkim odredom osim pomenutih drugova, R. Kneževića i H. Misirlića, iz Sarajeva su izašli i stigli do ZAVNOBiH-a u Jajce dr Blagoje Kovačević, ljekar, dr Borivoje Knežević, pravnik, a zatim Ugljen, direktor rudnika u Brezi, dr Luka Šimović, ljekar, te Marko Šakić, tadašnji kotarski predstojnik u Visokom i ilegalni saradnik NOP-a, dr Hiba Ramadanović, ljekar, dr Derviš Ramadanović, ljekar, dr Željko Marčević, ljekar, i drugi.²⁾ Preko uspostavljenog »kanala« sa teritorijom Romanije, iz Sarajeva su na oslobođenu teritoriju izašli brojni stručnjaci, koji su svoje puteve nastavljali dalje do Jajca i ZAVNOBiH-a.

Ova moja saopćenja, trebala bi biti samo skroman doprinos upoznavanju određenih, a manje poznatih zbivanja, koja su vezana za stvaranje nove narodne vlasti u današnjoj socijalističkoj, samoupravnoj republici Bosni i Hercegovini, a posebno dolaska njenih prvih predstavnika u oslobođeno Sarajevo.

Po etkom mjeseca decembra 1944. godine, nakon oslobođenja Bileće i Trebinja, prešao sam iz Komande mjesta sa Oblasnim narodnooslobodilačkim odborom za Hercegovinu iz Gacka u Trebinje. Tu sam se uključio u novoformirano Tehničko odjeljenje, kojemu je na čelu bio Simo Babić. Odjeljenje je bilo upravo taj oblik »stručnih organa« narodne vlasti, a njegovi zadaci su već bili određene privredno-tehničke praktične djelatnosti vezane za obnovu ratom porušenih naselja i saobraćaja, snabdijevanje grada električnom strujom, snabdijevanje građevinskim i drugim potrebnim materijalima vojnih jedinica i stanovništva, kao i drugi neophodni poslovi. Zajedno sa inženjerom Duškom Pajićem, tu smo uspješno rješavali neke probleme šumarstva i drvne industrije u specifičnim kraškim uslovima Hercegovine.

Krajem mjeseca decembra, iz Jajca u Trebinje stigao je Uglješić Danilović sa zadatkom da prikupi i povede sa sobom u Jajce određene vojne rukovodioce i stručnjake, koji bi se uključili u stručne službe ZAVNOBiH-a. Vaso Miskin Crni, koji je tada bio sekretar Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu, saopštio mi je da se spremim za putovanje, jer sam određen, kao šumarski stručnjak, da se uključim u određeno »povjereništvo« ZAVNOBiH-a u Jajcu.

¹⁾ Original ovog pisma nalazi se u Istorijskom arhivu Sarajeva.

* Uroš Pucar Stari (Red.)

²⁾ Vidi o tom više u prilogu u ovoj knjizi edicije »Sarajevo u revoluciji«, koji piše Danilo Štaka: Aktivnost Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo.

Putovanje iz Trebinja u Jajce nije bilo lako ni sigurno, jer se kolona trofejnih automobila na pravcu Dubrovnik- Metković-Vrgorac-Split, pa od Splita preko Livna i Glamoča do Jajca — morala kretati kroz područja u kojima su još ustaške i četničke bande imale jaka uporišta i povremeno zatvarale putne pravce ili iz zasjeda napadale prolazna vozila.

Na željezničkoj stanici nekadašnje »Šipadove« šumske željeznice u Potocima, ukrcali smo se u prvu partizansku željeznicu i stigli u ranim jutarnjim satima 1. januara 1945. godine u Jajce. Ne znaju ni kuda i kome da se obratim, potražio sam Hasana Brkića, tadašnjeg sekretara ZAVNOBiH-a, s kojim sam se poznavao još iz predratnih studentskih dana. On me je uputio u Privredno odjeljenje, na čijem je čelu bio povjerenik, Hamdija Čemerlić.³⁾ To se odjeljenje nalazilo u posebnoj manjoj zgradi blizu vile u kojoj je tada bilo smješteno političko rukovodstvo ZAVNOBiH-a. Tu je bila smještena i posebna »šumarsko-drvoindustrijska grupa« Privrednog odjeljenja, kojom je rukovodio ing. Emil Georgijević (u činu kapetana NOVJ), a uključeni su bili i drugi »civilni«, stručnjaci: ing. Joža Slander, ing. Rade Knežević, Alfred Nojman, a kasnije su još došli ing. Milan Gojmerac, ing. Alfred Forkapić i ing. Hajrudin Bujukalić.

Iako je to bila, u neku ruku, republička stručna šumarska i drvoindustrijska grupa, ona je uglavnom rješavala probleme na području oko Jajca, obnavljajući i šumska radilišta i šumski saobraćaj, pilanska i druga postrojenja, gdje su to prilike dozvoljavale. Prva partizanska željeznica nije bila samo na kolosijecima šumske pruge, koja se završavala u Jajcu, nego je obnovljen i uspostavljen saobraćaj na predratnoj državnoj uskotrajnoj željeznici od Jajca do Bugojna i Gornjeg Vakufa. Tada je već vladala neka vrsta male »energetske« krize, jer nije bilo ni dovoljno ugljena, pa je pogonska snaga željeznice bila ovisna od ogrevnog drveta, o čijem su se morali starati stručnjaci Privrednog odjeljenja ZAVNOBiH-a. Činilo mi se da su to uspješno obavili, iako je željeznici saobraćaj bio često u prekidima zbog pomanjkanja pare u kotlovima lokomotiva loženih sirovim i mokrim drvetom, a koje su često i sami putnici morali utovarati sa obližnjih, za takvu nevolju predviđenih, slagališta, kada ga je nestalo u vojnoj kompoziciji.

Veliki značaj i odjek imalo je i prvo savjetovanje o neposrednim zadacima šumarskih stručnjaka, u ratnim uslovima i prilikom oslobađanja zemlje, na kojem je učestvovalo desetak tehničara i inženjera iz mjesnih narodnih odbora na teritoriji centralne i zapadne Bosne. Za ovo savjetovanje, pravi mali stručni »kongres«, bio je pripremljen niz aktuelnih, političkih i stručnih referata, a karakterizirala ga je svestrana diskusija, u kojoj su razmatrani posebno uslovi rada i obnove u pojedinim predjelima.

U Jajcu sam zatekao već i broj drugova i poznanika iz predratnih omladinskih i studentskih dana, koji su, na sličan način kao i ja, bili uključeni u stručne

³⁾ U okviru ZAVNOBiH-a bila su tada formirana sljedeća odjeljenja:
za unutrašnje poslove (povjerenik Dragomir Ljubibratić),
za pravosuđe (povjerenik Bogomir Brajković),
za finansije (povjerenik Drago Krndžija),
za prosvjetu (povjerenik Anto Babić),
za narodno zdravlje i socijalno staranje (povjerenik dr Luka Šimović),
za ishranu (povjerenik Dušan Ivezić),
za ekonomsku obnovu (povjerenik ing. Fazim Ugljen),
za poljoprivredu, stočarstvo i veterinarstvo (povjerenik dr Vaso Butozan).

službe ZAVNOBiH-a. Tu su me u ostalim bili ing. Jahiel Finci, Augustin Papi, Ljubo Boži, azim Ugljen i neki drugi. I njihovi su zadaci bili uspostavljanje stru nih djelatnosti u gra evinarstvu, rudarstvu, poljoprivredi, ekonomici i drugim privrednim oblastima. Osim toga, u ZAVNOBiH-u je tada bio i moj gimnazij-ski profesor Ante Babi, zatim Skender Kulenovi, Ešref Badnjevi, sa kojima sam se ve ranije susretao u studentskom pokretu u Zagrebu.

Ve po etkom 1945. godine o ekivalo se skoro oslobo enje grada Sara-jeva. Te godine je zima bila vrlo oštra, pa se moglo ra unati na to da e oslobo- enje grada pasti u najnepovoljnije godišnje doba. Istovremeno se sa pravom pretpostavljalo da e prilikom borbi sa jakim neprijateljskim garnizonom u gra- du i njegovoj okolici, a naro ito prilikom povla enja potu enih fašisti kih i kvis- linških jedinica, do i i do ve ih razaranja zgrada i saobra aja. Na to se trebalo pripremiti i stvoriti uslove da u oslobo enom gradu ne nastane neki zastoj, od- nosno, da se razoreno odmah može obnoviti i stanovništvo snabdijevati po- trebnim namirnicama i drugim materijalom.

Drvo je tada bilo najzna ajnija sirovina u prvim danima poslije oslobo e- nja, i to ne samo nužan izvor energije kao gorivo nego i osnovni gra evinski materijal za obnovu svega porušenog i uništenog.

Sa ovim u vezi, pozvani smo ing. Ratko Kneževi, Riko Vri ko (koji je bio tada još na zadatku u Sanici) i ja u Pokrajinski komitet Partije. Tu smo od druga ure Pucara Starog saznali da nam je zadatak da u najkra em roku obnovimo i organiziramo šumsku i drvnoindustrijsku djelatnost na podru ju Fojnice, vode i ra una o tome da se proizvede što više gra evinskog materijala, posebno že- ljezni kih pragova, telefonskih stupova i jamske gra e, te da se taj materijal us- kladišti na povoljnim mjestima, kako bi se odmah mogao prebaciti u Sarajevo. Uz to smo primili 11 miliona kuna u papirnim nov anicama i, što je bilo posebno zna ajno, doznaku za nekoliko sanduka cigareta i šibica koji su prije kratkog vremena, prilikom prvog oslobo enja, iz Travnika preba eni u Bugojno. Na podru ju Fojnice još je važila ustaška nov anica »kuna«, jer nije bilo druge, a cigarete i šibice bile su sredstvo kojim se tada moglo više posti i nego nov- cem.

To je, dakle, trebalo biti osnovni »kapital« za uspostavljanje prvog šum- skog drvnoindustrijskog »kombinata« na oslobo enoj teritoriji Bosne i Hercego- vine. Šire podru je Fojnice, po svom položaju i saobra ajnim vezama, bilo je ve i odranije jedan od glavnih snabdjeva a Sarajeva ogrevom i tehni kim drve- tom. Tu se moglo ra unati na dovoljan broj šumskih radnika sjeka a, capinera, tesa a, pa i na ranije poslovo e privatnih pilana, koji bi se odmah mogli uklju iti u posao. No, do Fojnice trebalo je tek sti i, zaobilaznim putem preko snijegom pokrivena Vranice planine. Poseban su problem bili sanduci sa cigaretama i šibicama, za ije smo prebacivanje morali prona i volovske saonice, a kasnije, preko planine, tovarne konje što u ono vrijeme nije bilo lako obaviti.

Me utim, nakon tri dana putovanja, spustili smo se Ratko Kneževi i ja sa prevoja Vladi inog hana u dolinu Fojni ke rijeke i u samu Fojnicu.

U Fojnici je tada bio štab X bosanske divizije, iji je komandant bio gene- ral Vojo Todorovi, naš stari poznanik iz predratnog Sarajeva, a u povjereništvu OZN-e bili su tako er poznati drugovi, An elko Tvrtkovi i Ratko Baji. Od njih smo dobili prve informacije o stanju na tom podru ju, a tako er i svesrdnu pod- ršku u izvršavanju naših zadataka.

Tadašnji komandant mjesta Fojnice, Ahmed Huzbaši, koji je poslije pogi- nuo naišavši na ustašku zasjedu, na putu iz Fojnice u Kreševo, bio je sin pilana-

Andre Rado,

ARHIV
Instituta IIR
Sarajevo

ARHIV
Instituta IIR
Sarajevo

Ho tpe sus prije rebi da u postali duvove

- 1) Katka Brstevica, sumar. inženjerica
- 2) Kisićevića, struč. agronomije

Prvih dvojica su bili na razmjeni sa našom organizacijom. Prvi je bio zatvoren; drugi tvrdi da je bio od ranije u članu Partije, mi ga međutim radi pouzdanosti nikako nismo bili angažovali sa članom Partije a mi je se ni ulazilo u ispitivanje istinitosti njegove tvrdnje. Drugi od gore pomenutih svakako je dobar naš drug.

Posto dug stari gostujući bitan zahtjev za glavnim stručnjakom na oslobođenoj teritoriji, to je Zdravko da se oba druga pošalju do Zagreba. Narodnik da uoči da se pošalji i više stručnjaka ako se može dostupiti na kanala, pa će biti Zdravko da i njih uputite dalje

Pozdrav

22/11-49

Trice

ra, pa nas je uputio na pouzdane i sposobne ljude koje smo odmah uklju ili u naše poslovanje.

Na ulazu u varošicu ostala je o uvana zgrada bivše šumske uprave, na žalost, sa istrulim podnim gredama, ali to nije smetalo da tu postavimo »štab« našeg »kombinata«, odnosno da uredimo pravu poslovnicu sa svim potrebnim evidencijama i knjigovodstvom u kojem je bilo upisano sve što je izra eno i gdje je lagerovano, te koliko je za to izdato novca i pripadaju ih cigareta i kutija šibica. Poslije nekog vremena, uspjelo nam je iz susjedne, još okupirane Busova e izvu i Oskara Cimera, vrlo sposobnog šumarskog tehni ara, koji je bio lan ilegalnog mjesnog NOO. On nam je u sprovo enju naših zadataka bio od velike koristi, jer je poznavao u tan ine prilike i ljude na fojni kom podru ju.

U Fojnici i njenoj okolici bilo je ranije pet pilana. Dvije su spaljene u 1941. godini, a preostale tri, sticajem raznih okolnosti, radile su neprestano sve do oslobo enja. Dvije od njih, jedna na potoku Bežaniji, a druga u zaseoku Zimije, bile su primitivne poto are sa drvenim ramom i jednom pilom, dok je tre a, u selu Ostružnici, imala jedan gater sa više pila. Me utim, na stovarištima oble gra e (trupaca) i izra ene daske gotovo da nije bilo nikakvog materijala. Osim toga, prve dvije su imale dotrajale i razvaljene jazove, a tre a tako er mnogo ošte enja, pa je trebalo, prije svega, pristupiti opravkama, a istovremeno organizirati sje u i dovoz drveta iz najbližih šuma.

Osnovana je i šumska »manipulacija« u dolini Jezernice, pod Prokoškim jezerom, obnovljena radni ka stambena zgrada te zapo eta izgradnja vodene »riže« kojom je trebalo spuštati drvo u dolinu do »lagera« na cesti. Iz Gornjeg Vakufa dobili smo dobrog i iskusnog majstora za gradnju riže, a brojni seljaci iz predjela Prokosa, naro ito iz porodice Klisura (iz istoimenog sela) bili su ve i ranije na glasu kao izvrsni šumski radnici, pa nam nije bilo teško skupiti dovoljno radnika, tim više što smo ih mogli pla ati ne samo malovrijednim novcem nego i cigaretama i šibicama. Na žalost, šumski radnici nisu imali dovoljno vlastitog alata, sjekira i pila, i premalo tzv. »belegija« (brusova), jer su im sela spalili neprijatelji i u drvenim ku ama je izgorio sav alat koji su imali. Me utim, u Fojnici je bilo nekoliko trgovaca koji su imali sklonjenog raznog materijala i alata nama potrebnog, pa smo, nešto milom, nešto lukavstvom, a najviše »preko veza«, uspjeli otkupiti za prvo vrijeme dovoljno dobrih ru nih pila, capina i sjekira. Nešto toga materijala bilo je i u pilanama, pa je višak preba en na šumska radilišta.

Najteže je bilo organizirati sje u hrastovine i izradu željezni kih pragova i skretni ke grede, jer su hrastove šume sa stablima sposobnim za izradu pragova ležale isto no od Fojnice, na tada ni ijoj zemlji. Zadnje naše jedinice — jedna baterija topova — bile su u selu Ostružnici, pred samom Fojnicom, a na drugoj strani, oko Kiseljaka i Gromiljaka ustaški bunker i sa posadama koje su uvale pristup cesti iz Sarajeva za Busova u. Bande ustaša su se znale povremeno zalijetati u to ni ije podru je, jer su u njemu imale još malo svojih isto mišljenika (koji su ih obavještavali o svemu što se dešava u Fojnici).

U selu Vrepci, na padinama Citonje, bilo je nekoliko pouzdanih doma ina, kojima se mogao povjeriti, ali bez nekih »stru nih« ograni enja (koja u to vrijeme nisu mogla biti uop e od zna aja), posao i da na odre ena mjesta dopreme što je mogu e ve u koli inu izra enih pragova.

Za nešto više od mjesec dana uspjeli smo tako proizvesti i osigurati ve u koli inu rezane (pilanske) grede, ve e koli ine željezni kih pragova i tzv. skretni ke gra e, zatim telegrafskih stupova i jamske grede za rudni ke podgrade.

DŽEMIL ŠARAC

VISO KO-FOJNI KI NOP ODRED

Odred je formiran 17. jula 1943. godine. Dejtvoovao je na lijevoj a povremeno i desnoj obali gornjeg toka rijeke Bosne, ome enog sa sjevera rijekom Lašvom, sa zapada i jugozapada planinama Krušica, Štit, Vranica, Zec i Bitovnja, a sa jugoistoka Sarajevskom kotlinom.

U ljeto 1943. godine, kada je stvaran Viso ko-fojni ki odred, situacija na savezni kim frontovima razvijala se povoljno. Sovjetske snage nalazile su se pred pobjedom u kurskoj bici, a Italija je bila pred kapitulacijom. Na našem frontu, podlije bitke na Sutjesci, ja ale su snage i razvijala ofanzivna dejstva Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, rastao je politi ki uticaj narodnooslobodila kog pokreta u masama. U toj godini naša narodna vojska narasla je na 300 000 boraca, svrstanih u 9 korpusa, 27 divizija, 109 brigada, 108 partizanskih odreda i ve i broj manjih jedinica i grupa, a u Jajcu je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Narodnooslobodila ki pokret predvo en komunistima, na prelazu druge u tre u godinu narodnooslobodila ke borbe naših naroda i narodnosti postaje dominantna vojna i politi ka snaga na jugoslovenskom prostoru. U tim uslovima bilo je mogu e, naro ito poslije pojave i uspješnih bojeva 5. divizije NOVJ i rezultata koje su postizali komunisti i drugi rodoljubi u borbi za ciljeve NOP-a, na prostoru gornjeg toka rijeke Bosne pri i stvaranju partizanskog odreda i dalje razvijati organizaciju i djelovanje KPJ, SKOJ-a, Narodnooslobodila kog fronta, organa nove narodne vlasti i drugih snaga narodnooslobodila kog pokreta. Sazrijevanje uslova za formiranje odreda rezultat je, dakle, ne samo odnosa snaga na ovom prostoru nego i širih vojnih i politi kih procesa, od kojih su presudni, razumije se, oni na bosanskohercegova kom i jugoslovenskom tlu. U tim uslovima, i u ovom kraju realizovane su zamisli druga Tita: »... Stvaranje partizanskih odreda, stvaranje naše nove, narodne armije i rukov enje narodnooslobodila kom borbom — to i jesu bili najvažniji zadaci naše partije u toku etverogodišnjeg rata, to su najve a djela naše partije u toku cijele njene historije; to su najve a djela zbog toga što je taj oslobodila ki rat zna io ujedno i nacionalno osloboenje naroda Jugoslavije i socijalno osloboenje radnih masa naše zemlje. To je bio oslobodila ki i revolucionarni rat u kome su postavljeni temelji nove Jugoslavije.«¹⁾

¹⁾ J. B. Tito: Vojna djela II, drugo dopunjeno izdanje, ViZ, Beograd, str. 158 — 159.

Rejon Sarajeva imao je za okupatora i kvislinge veliki vojni, politički i privredni značaj. Neprijatelj je nastojao da taj prostor u centralnom dijelu Jugoslavije obezbijedi za manevar svojih vojnih grupa (tu je splet komunikacija koje iz tog rejona, ako je riječ o operativnom području odreda, izvode na sjever — dolinom Bosne i na jug — u dolinu Neretve), kao i uslove za eksploataciju materijalnih i ljudskih izvora za potrebe svojih oružanih snaga i svoje ratne privrede, te za sprečavanje ili bar ograničavanje napredovanja NOP-a. NOP koristi te ljudske i materijalne izvore za razvoj narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Neprijatelj je težio da što više suzi prostor za djelovanje NOP-a u Sarajevu i na širem prostoru prisustvom i dejstvom svojih oružanih snaga, naročito najgrubljim represalijama prema stanovništvu. Stoga su okupator i njegove sluge držali u Sarajevu znatne snage, pa je tu bilo sjedište po jedne njemačke i domobranske divizije i jakih policijskih efektiv. U pojedinim periodima, naročito u drugoj polovini 1944. i početkom 1945. godine, okupator je u taj rejon dovodio i jače snage. U svakom od garnizona: Visoko, Kiseljak, Busovača i drugim u dolini rijeke Bosne, neprijatelj je obično držao snage jačine do bataljona. Sve je to bilo kombinovano sa ustaškom i muslimanskom milicijom i etnicima, te sa razgranatom obavještajnom službom u gradovima i jednom broju sela. Za posjedanje teritorije zapadno od komunikacije Sarajevo — Kiseljak — Busovača — Lašva, uključujući i tu dio visokog kraja, neprijatelj nije imao snaga, odnosno nije se usudio da duže vrijeme posjeda taj prostor. Prisustvo i dejstva Visokog kofojničkog odreda bilo je najčešće dovoljno, uz rad komunističkih i drugih rodoljuba, da ta teritorija bude slobodna i oslonac u razvoju našeg pokreta.

Pokazalo se da slobodna teritorija nije uvijek vezana za prisustvo naših oružanih snaga. Prostor na kojem se nisu nalazile snage odreda i dijelovi 5. ili 10. divizije, odnosno prostor koji su rjeđe kontrolisale te naše snage, bio je slobodna teritorija na prostoru svih sela u kojima je NOP imao jače oslonce. Na takvoj teritoriji normalno ili gotovo normalno djelovali su partijske i druge organizacije i organi revolucije. Naravno, prisustvo naših oružanih snaga u takvim rejonima osiguravalo je narastanje NOP-a i bitno uticalo da se odnos snaga pomjera u korist revolucije.

Neprijatelj nije imao dovoljno snaga da posjedne svako selo ili da ga češće kontroliše. Ukoliko nije uspio da od doma vojnih kvislinških elemenata stvori neko uporište, takva sela su bila »prazna« — zavisilo je faktički od političke situacije u selu koja je to teritorija: slobodna ili okupirana.

Glavnina njemačkih i kvislinških snaga bila je obično vezana za obezbjeđenje šireg rejona Sarajeva, posebno gradova, komunikacija i nekih drugih objekata. Okupatorsko-kvislinška grupa nije uspijevala da za duže vrijeme preotme inicijativu jedinicama NOVJ na ovom prostoru. Osloncem na garnizone, neprijatelj je povremeno izvodio aktivna dejstva, ali ne angažujući i nikad sve svoje efektivne, osim za vrijeme 6. i 7. ofanzive, kada je upotrijebio svoju glavninu u napadima. Povremeni ispadi vojnih ili manjih taktičkih grupa na slobodnu teritoriju iz garnizona Visoko, Kiseljak i garnizona duž komunikacije Sarajevo — Zenica i Sarajevo — Konjic bili su najčešći i vid aktivnih dejstava kvislinških snaga. Ti ispadi imali su za cilj potiskivanje i nanošenje gubitaka našim snagama, demonstraciju prisustva i sile okupatora i kvislinga, pljačku i time zastrašivanje stanovništva, mobilizaciju ljudstva, hvatanje dezertera, pa su predstavljali ozbiljne teškoće stanovništvu i organima narodnooslobodilačkog pokreta.

Nosioci aktivnih dejstava bile su njemačke trupe, mnogo rjeđe ustaše, pa domobranci, a dijelom i neki pokretljiviji etnički sastavi, dok su milicija i veština

etnika uglavnom nastojali da kontrolišu »svoju« teritoriju, osiguravali bokove i pozadinu njemačkih snaga, u stvari su za njihovu račun vršili pozadinsko obezbjeđenje. Kvislinzi — ustaše, domobranci, etnici i milicija u rejonu Sarajeva, kao i na jugoslovenskom ratištu u cjelini, imali su pomoćnu ulogu u odnosu na snage okupatora, a sasvim beznačajnu u političkom i vojnom odlučivanju.

Za dejstva u našoj pozadini, na slobodnoj i poluslobodnoj teritoriji, okupator se oslanjao na ustaške i etničke grupe, na dosta razgranatu obavještajnu službu i naročito na svoje manje »Brandenburg« i lovačke formacije. Povremenim ubacivanjem takvih grupa na slobodnu teritoriju, kao i pokušajima ubacivanja pojedinih agenata u Visokofojnički odred i druge naše jedinice, neprijatelj je nastojao da osigura neophodne podatke i da uznemirava naše snage, posebno organe NOP-a na terenu. Naši obavještajci, Edo Ambrozi, Ahmed Huzbašić, Raif Dizdarević i drugi, uz oslonac na aktiviste i simpatizere NOP-a, vodili su tešku borbu s neprijateljem i nastojali da osiguravaju odred i drugim jedinicama, kao i partijskim organima osnovne podatke o rasporedu, pokretu i akcijama neprijatelja. Među najuspjelijim akcijama naših drugova iz odreda, uz učesnika Kovačevića iz obavještajnog organa Vrhovnog štaba i Marka Šakića iz Visokog i još nekih drugova, bilo je hvatanje šefa ustaške policije iz Sarajeva, kao i blagovremeno otkrivanje i onemogućavanje nekih agenata koji su imali velike ambicije.

Ukupna dejstva njemačkih i kvislinških snaga imaju određene specifičnosti, jer se obično nije radilo o klasičnom dodiru ratujućih snaga, a ipak je front bio »svuda« — politički i vojni, ispretrun i nesto fluidan. Njemačko-kvislinške snage su se prilagođavale našem načinu ratovanja pokušavajući da nalaze rješenja u suprotstavljanju našim oružanim snagama i našem načinu vođenja oružane borbe i nastojeći da trajnije preuzmu inicijativu. Vezanost neprijatelja za Sarajevo, Visoko, Kiseljak, Busovača i druge objekte, naročito na komunikacijama, i nemogućnost da trajnije kontroliše druge prostore, uz naprezanje da ponovo osvoji dijelove teritorije koje je već imao pod svojom vlašću i više puta gubio, kao na primjer, Fojnicu, Kreševo i okolna sela, neprekidno sužavanje stvarno kontrolisane teritorije i mogućnosti manevra, stalni i sve veći nedostatak živih snaga i sredstava i sve manja politička podrška dijela masa koji je imao iluziju u snagu i ciljeve okupatora, osnovne su karakteristike položaja neprijatelja u ovom rejonu, njegovih slabosti, koje je sve manje mogao da otklanja što je rat duže trajao. Inicijativa je, u stvari, bila na strani NOP-a, posebno naših oružanih snaga. Nosioci te inicijative bile su jedinice 5. i 10. divizije i Visokofojnički odred.

Zbog dejstva naših snaga i raznovrsnih oblika borbe i otpora stanovništva, stepen eksploatacije naših prirodnih i materijalnih izvora, mobilizacije i angažovanja naših ljudskih izvora, posebno »naplata« okupacionih troškova od strane okupatora bili su neuporedivo niži nego što su to Nijemci postizali u drugim evropskim zemljama. Postoji, na primjer, i podatak da je prosječna godišnja proizvodnja gvozdene rude u Varešu pala na 40% u odnosu na nivo 1939. godine, iako su se okupator i organi tzv. NDH trudili da tu proizvodnju održe i povećaju. A ljudstvo koje je neprijatelj uspio da mobilizuje u svoje oružane snage nije mogao da koristi van jugoslovenskog prostora. Naprotiv, okupator je morao dovesti znatne snage sa drugih ratišta i iz svoje dubine, u Njemačkoj, i angažovati ih protiv NOVJ.

Do prvog neposrednog dodira stanovništva ovog kraja s ja im partizanskim jedinicama došlo je u ljeto 1942. godine, kada su dijelovi grupe brigada pod komandom Vrhovnog štaba, na svom pohodu za Bosansku krajinu, oslobodili Kreševo (u julu) i Fojnicu (u septembru). Kvislinški oslonci su razbijeni i oslabljeni, tako da se više nisu mogli potpuno obnoviti i u vrstiti. Naše jedinice ostavile su tada snažan utisak među stanovništvom svojim borbenim mogućnostima, ponašanjem i političkim djelovanjem. Ta demonstracija naše vojne i političke snage doprinijela je bližem upoznavanju mnogih u tom kraju sa ciljevima NOP-a i KPJ i olakšala rad naših aktivista. Uticaj neprijatelja u viso ko-fojni kom kraju na dio masa koji je privremeno povjerovao okupatorima i kvislinzima ili se kolebao, po eo je brže da slabi. Uticaj NOP-a je rastao, posebno među omladinom. Bilo je sve više mladih ljudi spremnih da se uklju e u borbu koju su predvodili komunisti. Bilo je, me utim, ne malo ljudi po kasabama i selima koji su osu ivali politiku fašista, naro ito njihova zvjerstva i koji su priželjkivali poraz okupatora i kvislinga, ali su odlagali direktno uklju ivanje u borbu. Nalazili su neke razloge da ostanu po strani. Kolebali su se između slobode i pravde i, kako su cijenili, nedovoljne snage i nejasne perspektive NOP-a i vojne mo i okupatora. Izgledalo im je da su snage okupatora u tom kraju, nadomak velikog garnizona u Sarajevu, toliko jake da još nije sazrelo vrijeme za borbu, posebno oružanu. Postepeno se sve ve i broj takvih ljudi ubje ivao ne samo u ispravnost ciljeva i politike NOP-a nego i u njegovu snagu, nadmo nost i realnu perspektivu.

Prodor i uspješne bojeve 5. divizije NOVJ, oslobod enje Fojnice i Kreševa u rano ljeto 1943. godine i političke rezultate koje su postizali komunisti i drugi rodoljubi, vjerovatno je mogu e ocijeniti kao po etak definitivnog mijenjanja odnosa snaga u korist NOP-a na tom podru ju. Tada je formiran i Viso ko-fojni ki NOP odred. U po etku, sastav Odreda sa injavali su komunisti i napredni omladinci iz viso ko-fojni kog kraja, grupa boraca okupljenih oko Milorada Novosela, koja se priklju ila NOP-u, i grupa drugova, starih partizana koji su došli ponovo u ovaj kraj poslije bitke na Sutjesci i produžili da se bore. Jedan dio tih drugova je u septembru upu en u jedinice 5. divizije.

Osnovni zadaci odreda bili su: vo enje oružane borbe, samostalno i u sadejstvu s drugim snagama NOVJ, nanošenje gubitaka neprijatelju u živoj sili i materijalnim sredstvima, posebno dejstvima na komunikacijama Sarajevo — Lašva i Sarajevo — Konjic; vezivanje i razvla enje snaga neprijatelja, mobilizacija novih boraca za NOVJ, politički rad među stanovništvom; osiguranje veza sa snagama NOP-a u Sarajevu i drugim gradovima uz prihvatanje ljudi i materijalnih sredstava upu ivanih na slobodnu teritoriju, slabljenje i razbijanje teritorijalne vojne organizacije i organa vlasti kvislinga i spre avanje njihovog obnavljanja; osiguranje uslova za uspostavljanje i funkcionisanje organa NOP-a, zaštita stanovništva i materijalnih dobara i dr.

Ve inu sastava odreda inili su omladinci — dobrovoljci viso ko-fojni -kog kraja, Sarajeva i drugih gradova i sela sa podru ja gornjeg toka rijeke Bosne. Bilo je među njima i omladinki. Do jeseni 1944. godine Odred je bio omladinska partizanska jedinica. Ne postoje ta ni podaci, ali je sigurno da među ina boraca i starješina nije imala, u prosjeku, više od 20 godina. Samo mali broj tih ljudi imao je neko vojno obrazovanje prije dolaska u Odred. Ra una se da je u odred i preko njega ili uz njegovo osiguranje, uklju eno u druge jedinice NOVJ blizu 3 hiljade ljudi.

U upornoj borbi za mase, komunisti se nisu odricali napora da se i u redovima lokalnih domobranskih, etničkih i milicijskih sastava pojačaju procesi ko-

Grupa boraca i društveno - političkih radnika sa područja Visokofojničkog NOP odreda

lebanja, otpadanja i privlačenja na pozicije NOP-a. U pitanju su bili ljudi koji se nisu uprljali zločinima u službi okupatora. Naravno, snagu našem uticaju davala su, prije svega, dejstva naših jedinica — 5. i 10. divizije i Visokofojni kog odreda, dakle, »kritika oružjem«, cjelokupna uspješna oslobodilačka i revolucionarna praksa NOP-a na velikom jugoslovenskom prostoru. Služili smo se što smo više mogli i »oružjem kritike«. Politički rad u dijelu masa koji je neko vrijeme pogrešno procjenjivao suštinu politike, snagu i perspektive okupatora i njegovih sluga, direktno obrađuje pripadnicima lokalnih kvislinških snaga, postupci s onima koji su prelazili na našu stranu i sa zarobljenicima doprinosili su ovim procesima. Bili smo uvjerljivi za mnoge. Rezultati su bili znatni. Prvo, pojedinci i desetine, a u 1944. godini i stotine pripadnika kvislinških formacija prešli su na stranu NOP-a, u jedinice odreda i 10. divizije, dok su druge stotine prestatle da služe okupatoru, dezertirale i pasivizirale se. U ljeto 1943. godine Odred se, u vrijeme njegovog formiranja, priključila jedna velika grupa etnika, nezadovoljna etni kom saradnjom s okupatorom i NDH, a i kasnije je bilo prelaženja na našu stranu iz te sredine. U septembru i oktobru 1944. godine prešlo je na našu stranu oko 500 domobranaca iz Kaknja, Rajlovca, Visokog, Podlugova i Lašve. Jedan dio tih ljudi upućen je u jedinice 10. divizije, a velika je ostala u našem odredu.

Nije bilo prelaženja boraca Odreda na stranu neprijatelja. Dok je za razvoj našeg pokreta u tom području bilo karakteristično neprekidno jačanje, za neprijatelja, posebno za njegovu vojnu organizaciju, bila je karakteristična tendencija opadanja, u stvari, raspadanja snaga.

Prvi štab odreda sačinjavali su: Milorad Novosel, komandant, Aziz Koluđer, politički komesar, Trifko Čokić, zamjenik komandanta i Danilo Štaka, zamjenik političkog komesara.²⁾

Odred je bio etnog sastava — prvo je imao dvije, a ubrzo tri jedinice, a u septembru 1944. godine formirana su dva bataljona i u oktobru treći, uz odgovarajuće pomoćne jedinice.

Do oktobra 1943. godine Odred je bio operativno vezan za 5. diviziju, a od tada za 10. diviziju. Međutim, štab odreda je imao dosta široku autonomiju u odlučivanju o upotrebi snaga, razumije se, u okviru određenih direktiva za dejstva. Na te odluke uticao je Okružni komitet KPJ za Sarajevo, naročito kada su postupci Odreda imali bliže političke implikacije. Precizne zadatke o cilju, angažovanim snagama, vremenu, prostoru i objektima, Odred je dobivao u slugejima kada je neposredno sadejstvovao sa jedinicama naših divizija. U tim slugejima obično su dijelovi Odreda neposredno sadejstvovali s pojedinim bataljonima i brigadama.

Odred je samostalno ili u sadejstvu s dijelovima naših divizija prelazio i na desnu obalu rijeke Bosne, vodio borbe u rejonu Kaknja, Breze, Vareša i dr, a zajedno sa Ramskim NOP odredom, koji je u maju 1944. godine prerastao u brigadu, dejstvovao je na komunikaciji Sarajevo—Konjic—Rama.

²⁾ Od septembra 1943. do januara 1945. godine, pored tih drugova, kroz štab su prošli na dužnostima komandanta, političkog komesara i njihovih zamjenika i drugovi: Gliša Janković (narodni heroj, poginuo u NOR-u), Lazo Radošević, Spasoje Blagovanić (poginuo u NOR-u), Bogdan Bosilj (poginuo u NOR-u), Radovan Šušur, Ranko Balorda, Džemil Šarac, Rade Todorović, Mile Prole, Seid Huzbašić, Svetko Bajić, Avdo Hakirević, Slavko Vuković, Smajo Mandžuka i Slavko Marjanović.

Odred je, u suštini, uspješno izvodio partizanska dejstva, nastoje i da što više iskoristi i primijeni, tada ve bogata iskustva naše vojske u partizanskom ratovanju. Naravno, prisustvo i dejstva divizija, operativno-taktičkih sastava NOVJ i sadejstvo s tim jedinicama uticali su i na taktičke postupke Odreda, tako da se u nekim slučajevima radilo o učešću u primjeni kombinovanog oblika oružane borbe.

Najve u pažnju Visočke vojske odred je poklanjao manevru snagom i sredstvima, izvođenju borbenih dejstava i na komunikacijama. Postepeno su rasla iskustva, snaga i, uporedo s tim, uspjesi Odreda.

Odred je rasformiran 8. januara 1945. godine, a njegovo ljudstvo uključeno u sastav 7, 9. i 17. brigade 10. divizije.³⁾

Prema nepotpunim podacima, odred je nanio neprijatelju gubitke: oko 550 ubijenih, više od 450 ranjenih i 500 zarobljenih, i zaplijenio blizu 600 pušaka, 35 puškomitraljeza i mitraljeza i velike količine municije i vojne opreme.

Odred je, posebno tokom ljeta i jeseni 1944. godine, efikasno ugrožavao saobraćaj na neprijateljskim saobraćajnicama. Izveo je niz diverzantskih akcija na putevima i prugama Sarajevo—Lašva i Sarajevo—Konjic. Nosio je dejstva bile su jedinice, obično jačine do bataljona i diverzantske grupe. Ponekad su učestvovali i grupe omladinskih aktivista sa terena. Među diverzantima isticao se Stojan Jež. U takvim dejstvima, pored znatnih gubitaka koje je imao neprijatelj u živoj sili, uništeno je i oštećeno: preko 100 vagona i 9 lokomotiva, više manjih željeznih i drvenih mostova i propusta, preko 30 kamiona, a na desetinama mjesta porušene su pruge i ceste itd. Odred je imao oko 110 mrtvih, ranjenih i nestalih. Među poginulim su i tri člana Štaba odreda.⁴⁾

Problemi materijalnog snabdijevanja i zbrinjavanja ranjenih i bolesnih rješavani su osloncem na stanovništvo. Područje na kojem je Odred izvodio borbeno dejstvo bilo je istovremeno i poprište dejstava 5. kasnije 10. divizije. Ta teritorija je u trećoj i četvrtoj godini rata bila gotovo iscrpljena. Ipak, elementarna ishrana naših jedinica bila je osigurana, zahvaljujući naprezanju i žrtvama naših sela. Neprijatelj se u pozadinskom obezbjeđenju svojih jedinica u velikoj mjeri oslanjao na ovu teritoriju. Pogoršavao je situaciju upadima i pljačkom iscrpljenih sela, pogotovo dužim zadržavanjem u gradovima i nekim selima. Davanjem minimalnog sledovanja u gradovima, neprijatelj je uticao, u izvjesnoj mjeri, na pasiviziranje jednog broja ljudi i podsticao mobilizaciju u kvislinške formacije.

Zbrinjavanju ranjenih i bolesnih poklanjala se u Odredu najveća pažnja. Ranjenici su zbrinjavani obično kod mjesnog stanovništva, a ponekad u pokretu. Odred se najčešće snabdijevao sanitetskim sredstvima iz gradova, putem ilegalnih partijskih kanala.

Odred se snabdijevao oružjem i vojnom opremom u borbama, a domobrani i etnici koji su prelazili na stranu NOP-a prenosili su i oružje. Bilo je problema u snabdijevanju municijom i u osiguranju sredstava za vatrenu podršku,

³⁾ U to vrijeme na teritoriji Bosne i Hercegovine bilo je 36 brigada, ne računajući 3 artiljerijske. Poslije oktobra 1944. godine nisu stvarani novi brigadni sastavi, osim artiljerijskih i brigada KNOJ-a. - Vojna enciklopedija, II izdanje, II tom, str. 16. i 17.

⁴⁾ Podaci o gubicima neprijatelja i gubicima Odreda navedeni su prema izvještajima Štaba Odreda Štabu 10. divizije u ljeto i jesen 1944. godine. (Arhiv VII, K 854, reg. br. 31/1 -3, 45/1 -3, 47/1 -3, 57/1 -3, 5/1 -5 i 15/1 -5.)

narođito do ljeta 1944. godine. Ti problemi su, kao i problemi ishrane, ponekad presudno uticali na postupke Viso ko-fojni kog odreda ili njegovih dijelova.

Komunisti su formirali Odred. Partijska organizacija je rasla, jačala i brojno, idejno i akciono uporedo sa narastanjem i kalenjem Odreda. U ranu jesen 1943. godine u Odredu je bilo 12 članova KPJ, 2 kandidata i više skojevaca, a kada je Odred imao oko 130 boraca, partijska organizacija broji 27 članova, dok u jesen 1944. godine, kada je Odred narastao na 800 boraca, partijska organizacija ima 93 člana, 11 kandidata, a organizacija SKOJ-a 117 članova.⁵⁾ U svakoj etničkoj djelovalo je vrsto komunisti ko jezgro. Najveći i broj puškomitraljezaca bili su komunisti, članovi KPJ i SKOJ-a ili drugi hrabri omladinci, odani ciljevima NOB-a. Komandni kadar sa injavali su pretežno ili isključivo komunisti. Partijska i skojevska organizacija bile su nosioci političkih i vojnih zadataka Odreda, a njihovi članovi primjer u izvršavanju obaveza. Kada je u 1944. godini došlo do velikog priliva novih boraca u Odredu, među kojima je bilo i onih koji su došli iz domobranskih, etničkih i milicijskih redova, politički rad je bio od najvećeg značaja. Trebalo je pomoći mnogim od tih ljudi koji su proveli kraće vrijeme u kvislinškim redovima, a radilo se uglavnom o prisilno mobilisanim seljacima, da se uključe u borbu i intenzivnim političkim radom, osposobe i postanu svjesni borci za novu Jugoslaviju. Uspijevalo se u tome.

Komunisti su razvijali bratstvo i jedinstvo među Srbima, Hrvatima i Muslimanima u Odredu i među stanovništvom. Nacionalna struktura partijske i skojevske organizacije u Odredu izražavala je, u suštini, narođito u 1944. godini, nacionalnu strukturu stanovništva ovog područja. Borbom protiv fašističkih osvajača i njihovih domaćih slugu, podstrekača i nacionalne mržnje i genocida, političkim radom i odnosom prema narodu, Odred je doprinio pobjedi velikih zavjeta naše revolucije.

Partijska organizacija Odreda bila je vezana za Okružni komitet KPJ za Sarajevo, a organizacija SKOJ-a za Okružni komitet SKOJ-a. Oko dvije trećine komunističkih u partijskoj i skojevskoj organizaciji sarajevskog okruga bile su u vojsci. U stvari, i naši aktivisti na terenu bili su naoružani i mnogi od njih su povremeno u estvovali u oružanoj borbi. Tako je i na ovom području sprovedena orijentacija KPJ na oružanu borbu, kao osnovni zadatak u NOR-u.

Izvjesno je da bi jedna dublja, stroža kritička analiza dejstava Viso ko-fojni kog odreda u rasponu avgust 1943 — januar 1945. godine pokazala da bi njegova ukupna vojna i politička dostignuća bila veća a da su borci, posebno Štab, bili iskusniji, da su u pojedinim situacijama bili inicijativniji i vještiji u vođenju partizanskog rata. Odred se za sedamnaest mjeseci postojanja i borbe nadomak jakih njemačkih i kvislinških snaga u Sarajevu i duž komunikacija koje je neprijatelj uporno branio, u sredini koja je postepeno prevazilazila teške posljedice vjekovne zaostalosti i raznih raskola, održao, neprekidno jačao i narastao.

⁵⁾ Podaci o brojnom stanju partijske i skojevske organizacije u Odredu u jesen 1944. godine, navedeni su prema Izvještaju zamjenika političkog komesara odreda - Okružnom komitetu KPJ za sarajevski okrug, a o brojnom stanju Odreda prema Izvještaju štaba odreda Štabu X divizije, od 30. IX 1944. - Arhiv VII, K 854, reg. broj 47/1-3.

Od malog odreda sa oko 50 partizana, izrastao je u snažnu partizansku jedinicu od 800 boraca, među kojima 220 komunista. Odred je držao dosta jake snage neprijatelja i nanosio im gubitke, omogućio ili bar olakšao da se blizu 3000 boraca uključi u NOVJ, da ideali narodne revolucije postanu poznati, bliski ili životna opredjeljenja mnogih. Po prvi put su se na pravoj, zajedničkoj strani našli najbolji sinovi hrvatskog, srpskog i muslimanskog naroda i u tom kraju. Odred je zajedno s partijskim organizacijama na terenu osigurao neophodne komunikacije između snaga NOP-a u Sarajevu i drugim gradovima toga reiona i slobodne teritorije.

MILAN KLJAJI

JAHORINSKI NOP ODRED

Tokom maja i juna 1942. godine prostranim područjem, koje se do treće neprijateljske ofanzive nalazilo pod kontrolom Kalinovog partizanskog, zatim Drinskog, Foćanskog i Jahorinskog dobrovoljačkog odreda, uz pomoć okupatora zavladao su etnici i ustaše. Mnoge partizanske oružane grupe i pojedinci — koji su imali zadatak da obnove partizanske jedinice do kojih je rasula došla u trećoj neprijateljskoj ofanzivi — bili su prisiljeni pod pritiskom okupatorskih, ustaških i etničkih progona, da napuste ovo područje. Tako od kraja jula 1942. do kraja marta 1943. godine, na ovim prostorima nema značajnijih oružanih partizanskih akcija. Stanje kakvo je bilo na ovom području u tom periodu može se objasniti samo donekle ovim činjenicama:

— snažnom antikomunističkom hajkom u koju okupatori, etnici i ustaše ulažu sve svoje snage da bi u korijenu zatrli svaki trag koji bi mogao da podsjetna na uspjehe partizana u prvom periodu ustanka na ovom području;

— masovnim terorom ustaša nad srpskim življem u nekim dijelovima ovog područja, a naročito u Gornjem Podrinju, što je činjeno pod vidom osvete za zločine što su ih etnici izvršili nad muslimanskim življem u decembru 1941. i prvoj polovini januara 1942. godine;

— novim divljanjem etnika koji — pored najcrnje hajke protiv komunista i partizana — teže da sa lica zemlje zbrišu sve što je muslimansko. Tako u drugoj polovini avgusta 1942. godine, uz blagoslov i pomoć Talijana, etnici napadaju na ustaški garnizon u Foćici, pod izgovorom borbe protiv ustaša, vrše ponovni masovni pokolj nedužnog i golorukog muslimanskog stanovništva, mahom staraca, žena i djece.¹⁾ U februaru 1943. godine, takođe uz odobrenje Talijana — koji su u Foćici uspostavili svoj garnizon krajem avgusta 1942. godine, nakon etničkog napada na ovaj gradić, etnici, opet pod izgovorom borbe protiv ustaša, pale kuće i uništavaju imovinu u muslimanskim naseljima koja se nalaze na prostorima između Drine, Lima i granica Crne Gore i Sandžaka.²⁾ Tako su etnici do kraja februara 1943. godine uspjeli da ostvare dominaciju na gotovo čitavom prostoru.

Sve ove etničke akcije, uz mnoge druge, bile su srazunate, pored ostalog, i na to da uvjere srpski živalj, a posebno zaostale seljake srpske mase, u

¹⁾ Zbornik, Tom IV, knjiga 6, str. 500. i 501, dokumenat br. 167.

²⁾ Zbornik, Tom IV, knjiga 10, str. 730, dokumenat br. 363.

mo etni kog pokreta i da predstave sebe i svoje zaštitnike Talijane nenadmašnim prijateljima srpskog naroda.

Postupci okupatora, etnika i ustaša, trebalo je da me u pripadnike svih nacionalnih struktura unesu sumnju u mogućnost ostvarenja ideje bratstva i jedinstva u zajednici koja bori protiv okupatora što je KPJ istakla kao jedan od prvih i najvažnijih ciljeva oslobođenja u borbi.

Da je i pored povlačenja partizana sa ovog područja, bilo izvjesnog kontinuiteta u radu partijskih organizacija, svjedoče autentici podaci. Okružni komitet KPJ za područje Foča — Kalinovik, neposredno pred početke i neprijateljske ofanzive, donosi odluku da se formiraju takozvane konspirativne partijske jedinice sa zadatkom da održavaju kontinuitet političkog uticaja KPJ na mase i da organizuju najraznovrsnije ilegalne oblike otpora i borbe protiv okupatora i njegovih sluga. Izvještaj partijskog rukovodstva za Kalinovik i okolinu od 14. aprila 1943. godine o tome daje brojne podatke.³⁾

Prema tome, ne može se pretjerati ako se kaže da ovaj prostor, u periodu od jula 1942. godine do marta 1943. godine, nije bio bez ikakvog uticaja KPJ i bez

³⁾ Evo šta je u tome izvještaju zapisano: »...

II. Organizaciono stanje

1. Po odlasku partizanskih jedinica sa ovog terena ostali su pojedinci članovi Partije, kandidati, simpatizeri. Pošto partijske jedinice nisu bile dovoljno uvršene i pošto je bio mlad kadar partijaca, rad pod etničkom vlašću nije bio organizovan, svestran, nego individualan. Jedinice se nisu sastajale nego su pojedini partijci radili bez veze sa partijskim organizacijama i bez partijskih direktiva.
2. Po dolasku NOV na ovaj teren drug Ferid (Fiočeni — prim, autora) se povezao sa članovima ovoga kraja i organizovao je partijsko rukovodstvo za Kalinovik i okolinu. To partijsko rukovodstvo je sastavljeno od sedam članova.
3. Prvi sastanak rukovodstva održan je u Dobrom polju 4. 4. 1943. godine gdje su postavljeni zadaci novog formiranja partijskih jedinica na terenu za uvršenje i zbog NOO rad sa omladinom i rad pod AFZ.
4. Rezultat rada do sada je sljedeći:
  - U Miljevini je formirana part. jedinica od pet članova (dva stara + kand. + 1 član aktiva). Sekretar je novoprimiti član Radoje Stanković.
  - U Mrežici je formirana part. jedinica od 3 člana (2 člana aktiva) sekretar je Neđo Todorović. Stvorena je grupa aktiva od 5 drugova (dva su bila i prošle godine u aktivu)
  - U Dobrom polju je ponovo formirana partijska jedinica od starijih partijaca koji broji 3 člana. Sekretar je drug Marko Regoje
  - U Borijama je formirana jedinica od 3 člana. Sekretar je drug Šepan Klarić.
  - U Kalinoviku je formirana part. jedinica od 5 članova. Sekretar Mišo Kovačević (radi se o Mihajlu Kovačeviću — prim, autora).
  - U komandi mjesta formirana je part. jedinica od 5 članova. Sekretar je Ilija Vukadinović.
  - U Obalju — Ulog formirana je part. jedinica od 5 članova. Sekretar je Petko Kovačević.

Kandidati

Mrežica 5 kandidata, Kalinovik 4 kand. Pri komandi mjesta 1 kand. Obalj — Ulog 3 kandidata.

III SKOJ

1. Većina muške omladine nalazi se prisilno mobilisana u etničkim redovima i nisu se od njih mogli vratiti kućama. U selima su postojali skojevski aktivisti koji se nisu uvrstili, te za vrijeme etničkih akcija nisu mogli ni razviti svoj rad. Danas u selima imamo po nekoliko skojevaca i skojevki koji su ostali kod kuće.
2. U Kalinoviku je formirano rukovodstvo SKOJ-a od pet (5) članova. (2 kandidata, 2 stara skojevca, 1 novi). Arhiv CK SKBiH, Fond Okružnog komiteta KPJ Sarajevo, Nova signatura 1/1.

pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Ta tvrdnja može na i svoju potvrdu i u etničkim izvještajima.⁴⁾

Prisustvo članova KPJ, SKOJ-a i drugih pripadnika NOP-a na ovom području, bez obzira na obim i kvalitet njihovog djelovanja, zadavalo je brige etničkim i njihovim komandama. U izvještaju koji upućuje neidentifikovani etnički obavještajac 19. novembra 1942. godine, komandantu etničkih jedinica istočne Bosne, nalazi se trideset i sedam imena koja se optužuju za komunističku aktivnost, i to: 15 imena sa područja Trnova, 18 sa područja Iliđe, 3 sa područja Kasindola i 1 iz Dobrog Polja.⁵⁾

Aktivnost ovih članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera bila je usmjerena na sljedeće:

— Upoznavanje prijatelja i poznanika sa brojnim činjenicama iz kojih je svakome moglo biti jasno da etnički pokret nije ništa drugo već samo kvakuljska banda koje vode ne birajući sredstva da srpski narod uvuku u otvorenu službu okupatoru, da ga zavade sa ostalim narodima i narodnostima, posebno sa Muslimanima i Hrvatima, i da ga suprotstave narodnooslobodilačkom pokretu.

— Obavještavanje naroda o akcijama i uspjesima partizana što je u narodu stvaralo nevjericu u etničku propagandu koja je neprekidno i uporno tvrdila da su partizanske snage uništene. Tako su među poštenim i patriotski raspoloženim stanovništvom njegovane nade i stvarano uvjerenje u skoriji povratak partizana i njihovu konačnu pobjedu.

Ovakva aktivnost u narodu je stvorila nepovjerenje prema etničkom pokretu, što se ispoljavalo u čestim pojavama otkazivanja poslušnosti etničkim komandama i komandantima, u skoro svim etničkim jedinicama na ovom području. Kada su ocijenili da ovakve i slične pojave — koje su bile sve češće i masovnije u trenucima kada su etnici pokušavali da narod mobilizuju protiv partizana — ne mogu otkloniti sredstvima propagande, etnici su pribjegavali sredstvima nasilja i terora. Ljude su podvrgavali strahovitom batinanju i drugim oblicima fizičkog kažnjavanja. A kada im ni to nije pružilo zadovoljavajuće rezultate, otpočeli su sa fizičkim likvidiranjem ljudi. Slovo »Z« postalo je upozorenje za svakoga da ga može pojesti mrak ukoliko se bude suprotstavljao zahtjevima etničkih komandi. To famozno slovo »Z« — što je bukvalno značilo zaklati — nalazimo i u zvanim aktima etničkih komandi.⁶⁾

⁴⁾ Evo šta piše u izvještaju Štaba druge etničke brigade komandantu, broj 1050 od 27. decembra 1942. godine: »Priča se da se komunisti Tomo Međo sa 7 »drugova« krije negdje u Crnoj rijeci i da ga kriju i hrane Turci... - Arhiv VII, Beograd, br. reg. 9/7 K. 237.

⁵⁾ U ovom izvještaju kao komunisti registrovana su sljedeća lica: iz Trnova, — Josip Opat, Vlado Aškraba, Risto Kovačević, Nedo Kovačević, Dušan Aksenti, Bosa Aksenti, Relja Kenji, Tošo Tešanović, Mirko Trgovčević, Stana Trgovčević, Vukašin Anđić, Vlado Džilić, Petar Anđić, Miloš Divljan, oko Simani; iz Dobrog Polja, — Viro Regoje; iz Kasindola — Pero Bojović, Boško Kutlaja i Tomo Međo. Arhiv VII, Beograd, Fond etničke grupe, br. reg. 18/10-114, K. 236.

⁶⁾ Evo šta se, pored ostalog, kaže u izvještaju štaba Druge sarajevske etničke brigade, komandatu broj: 1050, od 27. 12. 1942: »Priča se da se komunisti Tomo Međo sa 7 »drugova« krije negdje u Crnoj rijeci. Naša trojka uhvatila i uhapsila komunistu Mirka Trgovčevića iz Tošića koji se sada nalazi kod nas u zatvoru radi prikupljanja podataka od istog. Izgleda da će se nad njih primijeniti slovo Z.« Arhiv VII, Beograd, Fond etničke grupe, br. reg. 9/7 K. 237.

U decembru 1942. godine etnici su na misteriozan način likvidirali Mila Eleza, seljaka iz Borija⁷⁾ i Radu Puhala,⁸⁾ seljaka iz sela Jelašaca, ugledne ličnosti kalinovi kog kraja, koje su djelovale protiv etni kog uticaja — na liniji KPJ, kao i mnoge druge.

Pojedinim ilegalnim partijskim radnicima polazilo je za rukom da u ilegalne baze sklone ponekoga borca ili aktivistu uz koje je ime etni koji su stavio slovo »Z«. Tako su komunisti, skojevci i patrioti iz sela Borija uspjeli od sigurne smrti otrgnuti Milana Radovanovića i Boru Nikolića, borce II proleterske brigade, koji su sredinom 1942. godine pali u etničko zarobljeništvo. Ova dvojica proletera, zajedno sa Šepanom i Simom Klarićem i još nekim patriotima uspjela su da 22. marta 1943. godine organizuju napad na brojniju etničku grupu u selu Borijama i da od etnika, koji su se povlačili u pravcu Foče, zaplijene dva ispravna topa kalibra 105 milimetara, deset sati prije nego što su u Kalinovik ušle jedinice II proleterske brigade.

Zahvaljujući postojanju pomenutih aktiva komunista i njihovom radu, bilo je moguće prije i masovnijem i organizovanijem idejno-političkom radu odmah nakon 23. marta 1943. godine, kada su najvećim dijelom ovog prostora ponovo ovladale partizanske snage. U prilog ovoj tvrdnji svjedoči i činjenica da je već 4. aprila, što znači u roku od 11 dana nakon oslobođenja Kalinovika, na ovom području organizovano partijsko rukovodstvo, koje je obnovilo, uvrstilo i brojno ojačalo partijske jedinice koje su se nalazile u Mrežici, Miljevini, Borijama, Dobrom Polju, Kalinoviku i Ulogu.⁹⁾ U ovom rukovodstvu nalazili su se: Vojo Dimitrijević, Miloš Radović, Risto Tošović, Gligor Tepavčević, Tomo Meštrović, Aleksa Avramović, Vukobregović i Vukašin Anđelić. U istom periodu je organizovano i rukovodstvo SKOJ-a, koje je uspjelo da za kratko vrijeme uz postojeće organizuje i nekoliko novih aktiva SKOJ-a.¹⁰⁾ Do početka maja bilo je organizovano i rukovodstvo USAOJ-a, koje je uspjelo organizovati svoje odbore gotovo u svim selima ovog prostranog područja. Tako je za relativno kratko vrijeme znatno proširena baza narodnooslobodilačkog pokreta na ovom prostoru. To i stalne pobjede partizanskih jedinica nad neprijateljem i njihovo dostojanstveno držanje prema narodu doprinijeli su da se po njemu obnavljati simpatije i povjerenje najširih narodnih masa u NOP.

Podrška narodnooslobodilačkom pokretu značajnog broja stanovnika i na ovom području našla je svoje izraze u vrijeme IV neprijateljske ofanzive, kada su svi oni — koji su odlučili da kod svojih kuća sačekaju partizane — stavili sebe i svoju imovinu u službu prevoza, prenosa i prehrane bolesnih i ranjenih partizana.

Jedan broj članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera stupio je tada u proleterske jedinice. Među njima su bile i dvije žene, obje iz sela Jelašaca, Ruža Žmukić i Ljubica Jokićević, udata Lalović. (Prva je do ekala živa oslobođenja sačinjavala starijeg vodnika, a druga je nestala u vihoru V neprijateljske ofanzive.)

⁷⁾ Mile Elez je do marta 1942. godine obavljao funkciju komandanta Zagorskog bataljona u Kalinoviku komandir NOP odreda. Od početka marta nalazi se na dužnosti političkog komesara u istom bataljonu i na toj dužnosti je ranjen u bitkama za Borač. Krajem juna došao je kući u selo Borija, iz partizanske bolnice gdje je liječen, sa zadatkom da nastavi ilegalno da radi na liniji KPJ.

⁸⁾ Rade Puhalo, seljak iz sela Jelašca, obavljao je do maja 1942. godine dužnost komandira Prve čete u istom bataljonu.

⁹⁾ Vidi izvještaj Partijskog rukovodstva za Kalinovik i okolinu od 14. aprila 1943. godine. Arhiv CK SKBiH, Fond CK KPJ Sarajevo, stara signatura 5/1155 a nova 1/1.

¹⁰⁾ Isto.

Po etkom V neprijateljske ofanzive u Petnaestu (prvu) majevi ku i druge brigade stupilo je tridesetak ljudi sa ovoga podru ja. I ovoga puta kao i ranije, na terenu su ostavljene grupe lanova KPJ i pojedinci, ali sada uglavnom onih koji nisu uspjeli oporaviti se nakon preležanog tifusa koji je tada masovno harao.

Za kratko vrijeme znatno je proširen i broj organizovanih oblika NOP-a.

Gotovo da nije bilo sela u maju 1943. godine na prostorima Kalinovika, Miljevine, Mrežice i znatnog dijela trnovske opštine u kojem se ne bi našlo jedno ili više lica koja su vrsto stajala uz narodnooslobodila ki pokret. Oni su se naraito poslije pete neprijateljske ofanzive angažovali na spasavanju ranjenih i bolesnih partizana od etnika i ustaša ije su ih zasjede tada vrebale na svakom koraku, kao i njihovom povezivanju sa partizanskim jedinicama. Među ranjenim i bolesnim partizanima našao se i jedan broj onih koji su bili rodom sa ovoga podru ja, a koji su se nakon oporavka povezali sa aktivistima koji su se nalazili na terenu ili su na ovaj teren došli sa zadatkom da rukovode radom na spašavanju ranjenih i iznemoglih boraca i njihovom okupljanju i organizovanju u oružane grupe. Jedan broj takvih etnici su uspjeli da ubiju u toku jula 1943. godine. To su oni u inili pomo u crnih trojki koje su ove ljude lovile na spavanju i na druge podmukle načine. Među tada ubijenim su Mirko Jovovi , iz sela Božanovi a, Aleksa Avram, iz sela Vlahovlje, Ne o Janji , iz sela Miljevine, i Petar Regoje, iz Dobrog Polja.") Na svakom od njih nakon njihove likvidacije na eno je slovo »Z«, urezano nožem na elo ili na koji drugi dio tijela.

Takvi zlikova ki postupci grupica koje su pripadale etnicima i muslimanskoj ustaškoj miliciji nailazili su na ogor enje poštenog muslimanskog i srpskog življa, ije su se simpatije stalno okretale prema narodnooslobodila kom pokretu. Svakim danom rastao je i broj onih koji su riješili da sa puškom u ruci stanu na stranu NOP-a. Tako je tokom ljeta 1943. godine, na podru ju izme u Sarajeva, Fo e, Goražda i Kalinovika, organizovano nekoliko oružanih grupa koje su nailazile na pomo i podršku naroda i pored pomenutih i brojnih drugih oblika etni kog i ustaškog terora. Te oružane grupe po ele su da obilaze sela u kojima su okupljenim seljacima objašnjavani uspjesi i rodoljubivi ciljevi NOB, ali i izdaja rukovode ih garnitura etni kih jedinica i jedinica muslimanske milicije. Sljede i korak ovih grupa sastojao se u napadima na etni ke patrole i kurire. Sve je to pozitivno djelovalo na omladinu i druge simpatizere NOP-a koji su u sve ve em, mada ne izrazito velikom broju, pristupali dobrovoljno ovim grupama. Grupe ija se aktivnost osje ala ve u toku jula i avgusta 1943. godine djelovale su u Crnoj Rijeci, Miljevini, Zagorju, Trnovu, Kasindolu i Presjenici. Svaka od ovih grupa ve u drugoj polovini avgusta okupljala je izme u petnaest i dvadeset boraca.

To je podsticalo razmišljanja o potrebi organizovanja partizanskog odreda, pa je partijsko rukovodstvo odlu ilo da postoje e oružane grupe i drugi organizovani oblici NOP-a stupe u još odlu niju akciju protiv etnika i ustaške milicije i da na taj način oja aju svoje redove. Tako se u prvoj polovini septembra u ovim grupama našlo oko 200 naoružanih ljudi, svakako, najviše omladinaca. Krajem prve polovice septembra 1943. godine, ove grupe boraca okupile su se

") Mirko Jovovi je obavljao funkciju komandira Prateg voda u I (15) majevi koj brigade. Aleksa Avram bio je lan KPJ i jedan od lanova Opštinskog narodnooslobodila kog odbora. Ne o Janji bio je skojevac i borac 15. majevi ke brigade.

u selu Poljicu na području Miljevine i formiran je Jahorinski NOP odred. Svjedočanstva o tome nalazimo i u dokumentima Vrhovnog štaba NOV i POJ.¹²⁾ Tada je Odred imao 3 čete, svaka četa sa preko 60 boraca. Imenovan je i Štab Odreda: Miladin Ristić, omladinac iz Miljevine, komandant odreda, Tomo Medo, predratni član KPJ iz Kasindola, politički komesar odreda, Spasoje Bojović, zemljoradnik iz Kasindola, zamjenik komandanta odreda, Ramiz Sladić, radnik iz Sarajeva, zamjenik komesara odreda, Goran Kutlaga, seljak iz Kasindola, obavještajni oficir odreda, i Blaško Bojović, seljak iz Kasindola, intendant odreda.

Sve ove akcije koje je organizovala partijska organizacija pomno su pratili četnici koji su težili da konjoliduju svoje redove i da tako na najmanju mjeru svedu uticaj narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području. Imali su namjeru četnici da osujete i ovu akciju. Istoga dana nakon formiranja, Odred su napale brojne organizovane grupe četnika, skupljenih na cijelom ovom području (Jabuka, Miljevina, Kalinovik i Trnova).

U ovoj borbi, koja je trajala skoro čitav dan, spoznalo se da partizanski odred nema još snaga da bi mogao sa uspjehom da se odupre četnicima, koji su na ovom području još uvijek bili i brojniji i bolje naoružani. Da bi se stvorili povoljniji uslovi za manevrisanje i sveukupni uticaj na širem prostoru, Štab Odreda je riješio da podijeli odred u tri grupe kojima su određena i područja aktivnosti. Najbrojnija grupa, sa kojom su se našli politički komesar, zamjenik komandanta i zamjenik političkog komesara odreda, upućena je na teren Crne rijeke i Trnova. Druga grupa izvodila je akcije na području Miljevine, a treća u okolini Kalinovika. U toku druge polovine septembra i u oktobru svakodnevno je dolazilo do sukoba sa manjim ili većim grupama četnika i ustaške milicije, pri čemu su bilježeni i zapaženi rezultati. Od značajnijih akcija, valja istaći onu na Rogoju, koju je izvela grupa sa područja Trnova, početkom oktobra 1943. godine, kada je razbijena i u bjekstvo natjerana kolona od preko 100 četnika.

Pored teškoća koje je imao sa neprijateljem, posebno sa četnicima, u Odredu su se u toku oktobra desila i dva nemila slučaja, koja su potresla Odred i sve prijatelje narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području. Nesretnim slučajem, od vlastite bombe, u selu Varizima na području Mrežice, izgubili su život komandant odreda Miladin Ristić, Nikola Divljan, komandir jedne čete, i Košta Anđić, borac. U drugoj nesretnici, takođe od vlastite bombe, u grupi koja je djelovala oko Kalinovika, teško su ranjeni Gavro i Božo Klarić, u predjelu zvanom Dobra voda, u blizini sela Borija, nedaleko od ceste Kalinovik — Foča.

Treba, međutim, reći i da su akcije i uspjesi Odreda izazivali sve veći bijes u redovima neprijatelja, a naročito među četnicima, koji sve češće i žestocije i nasrću na pojedine dijelove Odreda. Tako su četnici početkom novembra 1943. godine uspjeli da mobilizuju veću broj ljudi i da sa dosta jakim snagama napadnu dijelove Odreda koji su se u to vrijeme nalazili na području Crne rijeke, ispod južnih padina Jahorine. Iako trostruko brojno nadmoćniji, četnici su bili odbijeni i natjerani u bjekstvo. Od tada do 20. novembra Odred je izveo još nekoliko uspješnih akcija i suprotstavio se više puta četnicima pokušajima da mu nanesu teže udarce.

¹¹⁾ Evo šta se kaže u depeši Vrhovnog štaba, upućenoj 16. 9. 1943. godine Štabu I bosanskog NOU korpusa:... »Peko zauzeo Trnova i Kalinovik. Na tamošnjem sektoru organizovan je partizanski odred koji već broji preko dvijestotine boraca«. Zbornik, Tom II, knjiga 10. str. 30, dokument br. 140.

U okviru političkih i vojnih akcija koje su izvedene u toku oktobra, u Odred su svakodnevno pristupali novi borci, tako da je krajem oktobra ponovo Odred brojao oko 200 boraca. Po etkom novembra okupili su se svi borci Odreda u Crnoj rijeci, u zaseoku Šarovina, gdje su ponovo razvrstani u tri čete. Tada je za komandanta Odreda, umjesto poginulog Miladina Ristievića, imenovan Spasoje Bojović, koji je do tada, kao što je već rečeno, obavljao dužnost zamjenika komandanta, dok su za komandire četa imenovani Rade Mijović, Obren Ivanović i Rade Janjić, a za političke komesare četa Milan Kljajić, Mirko Močević i Gligor Tepavčić. Jedan broj boraca je određen da djeluje ilegalno na pojedinim dijelovima ovog područja. Odred je uspio da izvede samostalno još nekoliko akcija do 21. novembra 1943. godine, kada su na području Odreda stigle jedinice 27. NOU divizije — 2. krajiška i 17. majevička NOU brigada.³⁾ Od tada do početka decembra jedinice Odreda učestvuju u akcijama koje na ovom području izvode ove jedinice 27. NOU divizije. Tako, na primjer, učestvuju u borbi sa Nijemcima do koje je došlo 23. novembra u klancu Meduševlje, između Bogatića i Trnova, zatim 25. novembra, kada su njemačke oružane snage dočekane u Novicama i prisiljene da se vrate u Sarajevo. Dijelovi Jahorinskog odreda učestvovali su i 26. novembra u napadu na ustaško-domobransko uporište kod vodovoda Bistrica na Jahorini, a 28. novembra i u napadu na neprijateljske snage u Kasindolu, kao i u borbama koje su narednog dana, 29. novembra, nastavljene u Kijevu i selu Grabu, kada je neprijatelj, takode, bio prisiljen da se povuče.⁴⁾

U svim pomenutim akcijama koje su izvršene od početka novembra do početka decembra, jedinice Odreda samostalno su uspjele da uhvate oko 60 etnika, među kojima su se nalazili Jefto Pikula, poznati etnik iz Vojkovića, i neki »i« i »a Gojko«, iz stalne pratnje etničkog oficira Milorada Momčilovića, i još neki.

U ovom periodu, uključujući i mjesec septembar i oktobar, Jahorinski odred je uspio da uspostavi sigurne veze sa Crnom Gorom, Hercegovinom, Koničkim odredom, Visokim kofovnim odredom i Sarajevom. Ove dvije posljednje veze održavane su preko Ilidže. Pored političkog djelovanja u Odredu, politički radnici iz Odreda i članovi KPJ koji su bili zaduženi za rad na terenu, uspjeli su da od juna do kraja decembra 1943. godine stvore sigurna uporišta NOP-a u mnogim srpskim i muslimanskim selima. Ta uporišta bila su pouzdan oslonac ilegalcima, kuririma i manjim partizanskim grupama, naročito u trenucima kada bi etnici i ustaška milicija, naravno, uz pomoć okupatora, uspijevali da ostvare kontrolu nad ovim područjem.

Po etkom decembra 1943. godine počinje VI neprijateljska ofanziva. Jedinice 27. divizije pomjerile su se već 2. decembra sa ovog prostora, pa se Jahorinski odred ponovo našao sam na ovom terenu. Šestog decembra 1943. godine, jedinice njemačke SS-divizije »Princ Eugen« napadaju na Odred koji se tada našao kompletan u selu Zagora — Crna rijeka. U žestokoj borbi na kosi zvanj Kopravice — kuda vodi put iz Crne rijeke za Jabuku — došlo je do presijecanja borbene linije Odreda. Prva četa, koja se nalazila na lijevom krilu, zajedno sa dijelovima Druge čete bila je odbačena prema Golici, krajnjem istom vrhu Jahorine. Treća četa sa većim dijelom Druge čete i sa većinom članova Štaba odreda bila je prisiljena da se povuče u šumu na prostoru zvanom Grebak, jugo-

³⁾ Zbornik, Tom IV, knjiga 20, str. 252, dokumenat br.78.

⁴⁾ Isto.

isto no od sela Zagora. Prvu četinu i pomenute dijelove Druge čete, ukupno oko pedeset boraca, no je zatekla na samom vrhu Jahorine. Sa ovim dijelom Odreda bili su Ramiz Sladić, zamjenik političkog komesara odreda, i Blaško Bojović, intendant odreda. Komanda čete zajedno sa članovima Štaba odreda donijela je zaključak da se ovaj dio Odreda — u vrijeme se sastavu nalazilo još nekoliko drugova koji su se do tada kretali sa Štabom odreda — za vrijeme dok traje VI neprijateljska ofanziva priključi 27. diviziji, znalo se da se nalazi u rejonu Podgraba i Prate. Narednog dana, pred samu zoru, ova grupa boraca krenula je putem kojim je sa ovog terena otišla 27. divizija, sa kojom je uspjela da uhvati vezu tek predveče u selu Ponoru na Romaniji. U Štabu divizije, koji se tada nalazio u selu Nepravdi ima, donesena je odluka da se ovih 50 boraca iz Jahorinskog odreda uključi u Romanijski partizanski odred.

Preostali dio Druge i Treće čete sa komandantom i političkim komesarom Jahorinskog odreda našli su se za koje ima njemačkih jedinica. Svoje ili su se sa brojnim teškoćama, kao što su svakodnevni sudari sa etnicima i ustaškom milicijom, nestašicom hrane i odjeće, velikim snijegom i niskim temperaturama. Sve je to smanjilo mogućnost kretanja i manevrisanja Odreda na vrlo ograničen i uzak prostor. Stoga je panika počinjala da zahvata pojedine borce, pa su neki samovoljno napuštali Odred. U takvoj situaciji, a da bi se izbjegle teže posljedice, koje su mogle da budu višestruke, komandant i komesar Odreda u dogovor sa ostalim komandnim kadrom i komunistima donijeli su odluku da se jedan dio boraca uputi u njihova sela. Tako je jedna grupa boraca upućena na područje Presjenice, druga na područje Trnova, treća na područje Kalinovika, a četvrta zajedno sa komandantom i političkim komesarom, u kojoj se nalazilo nešto preko dvadesetak ljudi, ostala je na području sela Zagora u Crnoj rijeci. Ovoj grupi, u drugoj polovini decembra, priključile su se i grupe kurira, koje su još prije početka Šeste neprijateljske ofanzive bile upućene na razne zadatke u Sarajevo, Hercegovinu i Visokofojnički odred. Ovu grupu boraca oko 25. decembra napao je etnički bataljon iz sastava Druge sarajevske etničke brigade. Borcima Jahorinskog odreda tada se priključilo, istina bez oružja, dvadesetak omladinaca Muslimana iz obližnjih sela sa područja Jabuke. Dolaskom ovih novih boraca, streljački stroj Odreda, u protivnapadu na etnike, mogao je zauzeti dvostruko širi front od onoga koji je moglo da zauzme tridesetak pripadnika Odreda. Tako su etnici — svega tri do četiri sata nakon što su upali u selo Zagora — bili prisiljeni da napuste Crnu rijeku u potpunom strahu, ostavljaju i iza sebe robu i stoku što su je od naroda već bili opljačkali. Ovaj uspjeh Odreda doprinio je znatno porastu ugleda NOP-a i vjere u njegovu sposobnost da se može održati i u takvim uslovima u kojima se, po svim procjenama, bilo nemoguće održati. Bijesni zbog toga, etnici su se odlučili na novi pokušaj da likvidiraju ovu grupu, koja je, u stvari, sa injavala jezgro Odreda. Njihovi bataljoni ponovo su se okupili u Jabuci, Dobrom Polju i Trnovu, sa namjerom da u ine juriš na Crnu rijeku, negdje početkom januara 1944. godine. Međutim, baš tada na ovo područje stižu jedinice Pete krajiške NOU divizije, koje su spriječile etnike u njihovim namjerama.¹⁵⁾

¹⁵⁾ Iz depeše Vrhovnog štaba NOV i POJ, upućene 24. 1. 1944. godine Štabu III korpusa NOV i POJ vidi se: »... Sektor Jahorina - Kaiinovik zanemarili ste. Dok su još dijelovi V divizije tamo, dajte prijedlog kako da riješimo situaciju na ovom za nas važnom sektoru«. Zbornik, Tom II, knj. 11, dok. br. 210.

JAHORINSKI NOP ODRED. Zatekli smo već formiran odred, koji broji oko 70 boraca. Odred je nesređe, sa slabim političkim rukovodstvom koje ćemo izmjeniti i dati nove mlade ljude. Ovome odredu je i V divizija poklonila pažnje ali nisu uspjeli da ga srede radi toga jer nisu dali kadrova, koji su bili potrebni. Odred ima uslova da se razvija i da postane važan mobilizacijski stožer u daljoj i bližoj okolini Sarajeva. Ima uslova za mobilizaciju, a za prvo vrijeme će se oslanjati na dijelove II Krajiške brigade, koja će mu dvostrano pomoći. Preko ovog odreda treba da uspostavimo veze sa Sarajevom i Visočko-Fojničkim NOP odredom, koje su sve pokidane, ali ima mogućnosti da se obnove, a izvjesni drugovi su dobili već te zadatke.

STANJE U DIVIZIJI. Prebacivanjem divizije na ovu prostoriju bilo je pod teškim okolnostima i sa osjetnim žrtvama. Naročito je u ovom pokretu potrešena XIX Birčanska brigada.

II KRAJIŠKA BRIGADA. Brigada je sredena i vojnički i politički. Rukovodeći kadar je potpun, izuzev u sanitetu. Politički rad je živ i nema unutar-brigade nikakvih problema. Poslije napornog marša, brigada se odmah oporavila i boreći su u pokretu i borbama pokazali apsolutnu borbenu gotovost i izdržljivost. Moral je na visini. Poginulo je u borbama pri pokretu politički komesar IV. bataljona drug Miro Hajkić, Poginulo je i ranjeno i nekoliko nižih vojnih rukovodilaca /vođaika i desetara/. Kulturno-prosvjetni rad u brigadi je donekle bio opao u pokretu, ali opet oživljuje. Naročito je razvijen rad na likvidaciji nepismenosti i izdavanju novina. Rad dilitantskih grupa je također oživio.

Dolaskom Pete divizije, grupi koja se našla u Crnoj rijeci pošli su da se priključe uju borci iz Presjenice, Trnova i Kalinovika. Međutim u ovima nije više bilo Mladena Vlaškog iz Tošića, Miloša Puhala iz Jelašca, Dušana Kovačevića, iz Trnova, i Mirka Močevića, iz Presjenice, koje su etnici uspjeli da likvidiraju još u prvoj polovici decembra 1943. godine. Od početka januara 1944. godine borci Jahorinskog odreda u estvuju pored ostalog, kao dobri poznavaoци terena i prilika, u svim akcijama koje na ovom području izvode jedinice Pete divizije (X krajiška brigada), a koje su se na ovom prostoru nalazile puna dva mjeseca — do 13. marta 1944. godine, kada su krenule za Srbiju. Tada se u Jahorinskom odredu ponovo našlo na okupu oko 70 boraca.¹⁶⁾ U toku ova dva mjeseca, komunisti sa ovog područja, uključujući i kadrove iz Jahorinskog odreda, bili su angažovani, pored pomenutih akcija, i u radu na formiranju i unapređivanju rada narodnooslobodilačkih odbora, aktiva SKOJ-a i USAOJ-a. To je period kada je na ovom prostoru djelovalo 48 članova KPJ — mještana, i to 21 u Odredu i 27 raspoređenih u sedam partijskih jedinica.¹⁷⁾ Pod uticajem događaja do kojih je došlo između 23. marta i kraja decembra 1943. godine, o kojima je već bilo riječi, uticaj KPJ i NOP-a na narodne mase i na ovom području stalno je rastao, mada ne željenim intenzitetom i obimom, na štetu neprijateljskih uticaja koji su stalno opadali. O tome svjedoče i sljedeće činjenice:

U toku četvrte neprijateljske ofanzive najveći i broj muške i znatan broj ženske omladine sa ovog područja, usljed snažnog uticaja etničke propagande i etničkih prijetnji, nije kod svojih kuća sačekao partizane. Jedan dio se povukao sa etnicima, a drugi se sklonio kod rodbine u susjednim područjima u kojima se partizanske jedinice nisu duže zadržavale.¹⁸⁾

Kasnije, međutim, a naročito poslije pete neprijateljske ofanzive, bilo je sve više ljudi koji su otkazivali poslušnost neprijateljskim organizacijama i njihovim organima vlasti, a svoje simpatije okretali prema NOP-u.

Početkom 1944. godine, kada su na ovo područje stigle jedinice Pete krajiške NOU divizije, najveći i broj muške omladine nije htio da se povlači sa etnicima već je sačekaao partizane.

Tako je u toku januara, februara i prve polovine marta 1944. godine, komandama mjestu u kojima su se nalazili kadrovi iz Jahorinskog odreda — uz pomoć partijskih organizacija sa terena — pošlo za rukom da uključene u jedinice Pete krajiške divizije oko 120 boraca Srba i Muslimana sa područja Kalinovika, Miljevine i Trnova. Među njima su bile i tri djevojke — sestre Mara i Mila Jakšić i Kosara Janjić, iz Miljevine. Samo sa područja opštine Kalinovik, krenulo je za Srbiju sredinom marta 1944. godine sa Desetom krajiškom NOU brigadom preko 90 omladinaca.¹⁹⁾ Dolaskom na ovo područje 27. NOU divizije sredinom marta 1944. godine dolazi do značajnih kadrovskih promjena u Jahorinskom odredu. Za komandanta Odreda tada je imenovan Slobodan Kezunović, a za političkog komesara Rafael (Lea) Altarac Ratko, koji je do tada obavljao funkciju

¹⁶⁾ Vidi izvještaj Save Prečevića i Riste Toševića, upućen Oblasnom komitetu KPJ za isto područje Bosnu, 31. marta 1944. godine. Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta KPJ za isto područje Bosnu, nova signatura 121/2.

¹⁷⁾ Vidi izvještaj partijskog rukovodstva za Kalinovik i analizu od 14. aprila 1943. godine Arhiv CK SKBiH, Fond Okružnog komiteta KPJ, nova signatura 1/1.

¹⁸⁾ Vidi izvještaj partijskog rukovodstva za Kalinovik i analizu od 14. aprila 1943. godine. Arhiv CK SKBiH, Fond Okružnog komiteta KPJ, nova signatura 1/1.

¹⁹⁾ Vidi Ratni dnevnik Milutina Morača, »Vojno delo«, Beograd, 1962. drugo izdanje, strana

zamjenika političkog komesara u jednom bataljonu iz sastava 27. NOU divizije.²⁰⁾ Istovremeno se pristupilo unapređenju rada postojećih i osnivanju novih organa NOP-a. Tako je krajem marta formirano Okružno povjereništvo KPJ za područje Foča—Kalinovik u čiji sastav su ušli: Savo Preda, sekretar, Tomo Meo, koji je povučen sa dužnosti političkog komesara Jahorinskog odreda, Ramiz Sladić, Uglješa Karaklajić i Stojan Đurić.²¹⁾

I ovoga puta, kao i ranije, naglašeno je na prvoj sjednici Okružnog povjereništva KPJ da partijske organizacije ne smiju da napuštaju teren u slučaju povlačenja naše vojske. U vezi s tim, istaknuta je potreba daljeg rada na stvaranju ilegalnih ćelija i drugih oblika ilegalne aktivnosti.²²⁾

Komande mjesta u Foči, Kalinoviku, Miljevini i Trnovu dobile su zadatak da organizuju posadne čete i gerilske grupe čiji je zadatak da likvidiraju etničke bande, da organizuju obavještajnu službu i da rade na mobilizaciji novih boraca za Jahorinski odred.²³⁾

Formiran je inicijativni okružni NOO u koji su imenovani: Tomo Meo, za predsjednika, ing. Mehmedalija Fazlagić, iz Goražda, za potpredsjednika, Hilmi-ja Šahinpašić, za sekretara, a za članove Janko Janjić, seljak iz Miljevine, i Ivo Regoje, seljak iz Dobrog Polja.²⁴⁾ Bilo je formirano i Okružno povjereništvo SKOJ-a od četiri člana.²⁵⁾

Sredinom maja jedinice 27. divizije bile su prisiljene da nauste ove prostore pod pritiskom krupnih njemačkih oružanih snaga. Sa 27. divizijom otišao je za Romaniju i Jahorinski partizanski odred, koji je po etkom neprijateljskih operacija brojao oko 90 ljudi.²⁶⁾ Zajedno sa 27. divizijom i Jahorinskim odredom sa ovog terena otišao je i jedan broj članova novoformiranog Okružnog povjereništva KPJ i Inicijativnog okružnog narodnooslobodilačkog odbora. Preostali članovi ovih partijskih organa i organa vlasti ostali su na ovom području, borave i većinom u rejonima Crne rijeke, Igmana i Ilidže. U vrijeme napada okupatorskih snaga na ovo područje, etnicima je pošlo za rukom da uhvate i 26. aprila strijeljaju Vukašina Anđića, Neđu (Bjelku) i Milku Anđića.²⁷⁾ Od kraja maja pa sve do septembra 1944. godine, preko ovog područja jedna za drugom prolaze mnoge partizanske jedinice u raznim pravcima, ali se nijedna duže vremena ne zadržava. Pošto više na ovom području nema odreda, partijsko povjereništvo nastavilo je da djeluje ilegalno, održavajući i sa dosta uspjeha veze sa Sarajevom, Viso kofojničkim odredom, Crnom Gorom, Konjičkim odredom i Hercegovinom, te Oblasnim komitetom KPJ za istočnu Bosnu.

¹⁰⁾ Vidi izvještaj političkog komesara 27. divizije o izborima u Kalinoviku koji u trnovskoj opštini od 13. maja 1944. godine. - Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu, nova signatura 153/2.

^{*)} Vidi izvještaj Save Prede i Riste Tošovića od 31. marta 1944. godine Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu. Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, nova signatura 153/2.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ Isto.

¹³⁾ Isto.

¹⁴⁾ Isto.

²⁾ Vidi izvještaj političkog komesara 27. divizije o izborima opštinskih narodnooslobodilačkih odbora u Kalinoviku koji u trnovskoj opštini od 19. maja 1944. godine. Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu, nova signatura 153/11.

¹⁾ Vidi izvještaj Okružnog povjereništva KPJ Foča—Kalinovik od 12. 8. 1944. godine, Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu - Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, nova signatura 197/11.

Šesnaestog septembra 1944. godine na ovo područje stiže Jedanaesta hercegovačka NOU brigada. Tada je zalaganjem Okružnog povjereništva i odlukom KPJ sa područja Kalinovika formiran ponovo Kalinovički odred, koji je krajem 1944. godine brojao preko 200 boraca.²⁹⁾ Ovaj odred je rasformiran u januaru 1945. godine, kada je najveći dio njegovog sastava uključen u Jedanaestu NOU hercegovačku brigadu, a manji dio raspoređen na službu pri komandama mjesta u Kalinoviku i Foča.

Krajem decembra, na ovom području susreće se ponovo sa Jahorinskim odredom, koji je početkom februara 1945. godine imao oko 80 boraca.²⁹⁾ Zadatak ovog odreda, kao što je bio slučaj i sa Kalinovičkim, Bjelašničkim, formiranim krajem 1944. i Fočanskim odredom, formiranim u januaru 1945. godine³⁰⁾, bio je da likvidira ostatke etničkih bandi, da mobilizuje one koji su bježali ispred etnika kao i one koji su napuštali njihove redove, te da održava red na slobodnoj teritoriji.

Ovaj sastav Jahorinskog odreda učestvuje u operacijama za oslobodjenje Sarajeva, nakon čega se i njegov boravički sastav uključuje dijelom u jedinice Korpusa narodne odbrane, a dijelom stavlja na raspolaganje komandama mjesta i opštinskim narodnooslobodilačkim odborima.

²⁹⁾ Vidi izvještaj Okružnog povjereništva KPJ Foča-Kalinovik od 25. 10. 1944. godine, Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu. — Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, nova signatura 250/3, Zbornik, Tom IV, knjiga 32, str. 756, br. 175.

³⁰⁾ Vidi izvještaj Povjereništva OK KPJ Foča-Kalinovik Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu, od 9. februara 1945. godine. — Arhiv CK SKBiH, Fond Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, nova signatura 400/4.

³⁰⁾ Isto.

RATKO JOVIĆ - DUŠAN JOVANOVIĆ

BORBE OBNOVLJENOG ROMANIJSKOG NOP ODREDA

Prilike i uslovi narodnooslobodilačke borbe na širokom području Romanije poslije 5. neprijateljske ofanzive razlikuju se od onih koje su vladale u periodu prvih godina ustanka. Do aprila 1942. godine, ovo područje je bilo najvećim dijelom oslobođeno i zahvaćeno plamenom narodnog ustanka pa je formiran Romanijski NOP odred pod komandom proslavljenog komandanta Slaviše Vajnera i političkog komesara Pavla Goranina Ilije, sa blizu 3500 boraca. U drugoj i trećoj neprijateljskoj ofanzivi okupatorske i ustaško-etničke snage nanijele su znatne gubitke ovom odred i u dobroj mjeri zaustavile proslavljeni i uspješni ustanički polet partizanske Romanije. Tome je najviše doprinijela izdajnička sprega etnika sa Nijemcima; oni su iznutra podrivali jedinstvo naroda, raspirivali do krajnjih mjera šovinističku mržnju i činili sve da razbiju razbuktali ustanak naroda koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije. U vrijeme ove ofanzive ustanka, u 1942. godini, okupatorske snage su zaposjele sva veća i manja mjesta koja su ranije bila oslobođena i u kojima su organi NOP-a i Partije bili razvijeni ne samo oružane snage nego i elemente nove narodne vlasti na širokom oružanom frontu od ogranaka Trebevića na nad Sarajevom pa sve do Milan-planića prema Vlasenici, pa preko Rogatice do rijeke Drine, a na sjeverozapadnoj strani, prema Olovu i Varešu. Od druge polovine 1943. godine pa nadalje situacija se izmijenila i u vojnom i u političkom pogledu, iako je neprijatelj, zaposjedajući i manja mjesta kao npr., Sokolac, gdje je bio smješten zloglasni ustaški zdrug (sa tri bojne) pod komandom pukovnika Stipkovića, bojnika Milana Šulentića i bojnika Franje Sudara, nastojao da uguši i uništi svaki trag o ustanku dalje harajući i po već odranije popaljenim selima Glasinca i drugih dijelova ustaničke Romanije. U svemu tome Nijemci i ustaše oslanjaju se na etnike koji su, u njihovim međusobnim dogovorima, imali posebnu izdajničku, prijavu i zločinu ulogu.

Na teritoriji Romanije je poslije V neprijateljske ofanzive nastupio period u kome se, sa stanovišta jačanja snaga NOP-a, javlja potreba i zadatak ponovnog formiranja partizanskog odreda, koji će, po ocjeni PK KPJ za BiH, sa jedne strane, kao oružana jedinica partizanskog profila vršiti udare na neprijatelja na komunikacijama i raditi na tome da se likvidiraju etničke grupacije koje su u pozadini, po selima, predstavljale pljačkaške i nasilni ko-siledžijske, protunarodne bande, a sa druge strane, mobilizirati i patriotske snage, nastojati da što prije obnovljeni odred brojno i vojnički ojača, kako bi izrastao u jedinicu koja će zatim prerasti u brigadu NOVJ. To se pokazalo kao najbolja orijentacija, da i ovdje imamo udarnu snagu koja će uz politički rad KPJ i drugih organa pokreta, uticati na novo širenje narodnooslobodilačke borbe i vratiti vjeru u pobjedu kod jednog dijela stanovništva koje je zahvatilo kolebanje. Sve to nije bilo ni jednostavno ni lako. Iako je gotovo istu stvar isto napravio u Bosnu, poslije V neprijateljske ofanzi-

ve, oslobodila glavnina snaga NOVJ'), ipak je ona sve do konca rata bila i dalje poprište žestokih borbi, jer se okupator nije mirio s time da izgubi vlast na ovoj, politici ki važnoj i za njega strateški značajnoj teritoriji.

Naredne dvije godine rata, u kojima se okupator uiniti sve da brani prilaze Sarajevu kao važnoj tački njegove strategije i istovremeno sprečavati da se naše snage prebacuju u Srbiju, a pri kraju rata obezbjeđivati i izvlačenje svojih velikih grupa sa juga, iz Grčke i Albanije, pokazalo je koliko je trebalo još krvi da se prolije i koliko napora da se uiniti konačne pobjede i trijumfa NOVJ i u ovim krajevima. Te neprestano teške borbe u cijeloj istočnoj Bosni da se postavi karakter obnovljenom Romanijskom NOP odred, koji se jako brzo narastati i sve više djelovati posebno i pod komandom jedinica III korpusa NOVJ, jer su to vojno-političke prilike iziskivale, a manje kao tipično pozadinski partizanski odred. Same prilike i svaka situacija za sebe određivale su mjesto i ulogu ovog odreda, za koji se može reći da je, zahvaljujući borbenosti i politici koj svijesti njegovih boraca, odgovorio svom osnovnom zadatku i zadao neprijatelju dosta gubitaka, imajući i sam veliki broj žrtava. Najbolje je reći: ovaj odred, naročito kada su njegove snage porasle na više stotina boraca, djelovao je dvojako, tj. i kao vrsta vojna jedinica u velikim borbama za oslobodjenje pojedinih gradova u istočnoj Bosni i van svog teritorijalnog područja, a povremeno i na romanijskom području, vršeći i raznorazne vojno-političke zadatke koje je borba namećala, sve do njegovog prerastanja u XX romanijsku NOV brigadu, maja 1944. godine.

Obnavljanje Romanijskog NOP odreda otpočelo je u julu 1943. godine, odmah po povratku VI proleterske istočnobosanske brigade, u kojoj je najveći broj boraca Trećeg bataljona bio sa područja Romanije. Bataljon, koji je pred petu ofanzivu imao oko 215 boraca, u teškim borbama u toj ofanzivi bio je više nego prepolovljen. Izginulo je oko 110 boraca. Međutim, u VI proleterskoj istočnobosanskoj brigadi nalazili su se pored Trećeg bataljona još jedna kompletna četa iz Guečeva u sastavu Drugog bataljona, a i Prvi bataljon imao je znatan broj boraca sa romanijskog područja. Većina dio boraca od onih koji su se zakratko bili zadržali na ovom području radi oporavka, bili su jezgro novog partizanskog odreda, kao iskusni borci, pošto je većina njih u estvovala u oružanim jedinicama od prvih dana ustanka. Paralelno sa obnavljanjem Romanijskog partizanskog odreda PK KPJ preduzeo je mjere da se formira i Planinski partizanski odred na terenu Han-Pijeska i okoline.

Oba ova odreda brzo su rasla. Nije prošlo ni dva mjeseca, Romanijski odred je brojao preko 100 boraca. Bio je od velikog značaja jer i samo njegovo postojanje i kretanje po širokoj teritoriji mobilno i politički je pozitivno djelovalo na stanovništvo tih krajeva. U prvim danima Odred je naročito pomagao Okružnom komitetu KPJ da poveže partijski rad na terenu, da se aktiviraju svi ljudi na realizaciji postavljenih zadataka. Bez Odreda bilo je otežano kretati se po terenu i uspostaviti kontakt sa aktivistima na selu, a i u okupiranim gradovima. Veza sa Oblasnim komitetom KPJ, koji se najčešće nalazio u Šekovići i okolini, bila je također uspostavljena. Preko Odreda, ili preko posebnih patrola koje su odašiljane u najvažnija mjesta ili krajeve gdje je okupator koncentrisao svoje snage, sakupljane su informacije i vršena obavještajna služba koja je naročito bila od koristi našim krupnijim snagama, tj. štabovima divizija III korpusa NOVJ,

¹⁾ Drug Tito u svom referatu na II zasjedanju AVNOJ-a. govoreći o velikim pobjedama NOVJ, istakao je: »Do 1. novembra o.g. oslobodjeni su ogromni novi prostori naše zemlje. Oslobodjeni je veliki dio Dalmacije sa ostrvima, veliki dio Hrvatskog primorja, veliki dio Slovenije, Bosanska krajina, istočno Bosna, veliki dio centralne Bosne, istočni Sandžak, veliki dio Crne Gore i jedan dio Hercegovine«. — Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj jugoslovenske armije. Glavna politička uprava JA, 1949, str. 258.

u njihovom vođenju operacija. Odred se nije ograničio samo na zadatke od značaja za srećivanju političkog stanja na teritoriji koja je povremeno bila oslobođena ili poluoslobođena, što je, pak, stalno podlijevalo promjenama, zavisno od vođenja vojnih operacija, nego je i sam otpočeo voditi borbene aktivnosti.

Po završetku 5. neprijateljske ofanzive, na romanijskom i britanskom području sa glavninama snaga NOVJ i Vrhovnim štabom nalazio se oko mjesec dana i drug Tito. Sa drugom Titom i drugim članovima Vrhovnog štaba i CK KPJ, u to vrijeme, kontaktirao je Pokrajinski komitet KPJ za BiH, koji se nalazio u selu Zeki (Šekovići). Tada je došlo do inicijative za brzo obnavljanje Romanijskog NOP odreda, kao i na Planini, oko Han-Pijeska, Planinskog NOP odreda. Ostvarivanju ovog zadatka pristupilo se odmah u toku jula 1943. godine.

Po završetku djelovanja obnovljenog Romanijskog NOP odreda nastaju imenovanjem Štaba odreda: Vojo Nenadić, komandant, Veso Racković, politički komesar, Ratko Jović, zamjenik komandanta, Savo Prekić, zamjenik političkog komesara. Ovako formirani Štab otpočeo je sa realizacijom instrukcije koju je dobio od Pokrajinskog komiteta. Na terenu je djelovao Okružni komitet KPJ za Romaniju, koji je sekretar bio Grujo Novaković. Pokrajinski komitet je nakon par nedjelja uputiti iz VI brigade Nisima Albaharija u Okružni komitet, a Mihajlo Bjelaković da preuzme ožanj odred kao komandant. Sa po etnim sastavom Štaba odreda djelovalo je oko mjesec dana, da bi po etkom septembra došlo do nove organizacije u Štabu odreda. Tada je za komandanta određen Mihajlo Bjelaković.

Prikupljanje boraca u po etku nije išlo tako brzo, ali je i ti momentalni problemi biti brzo prevaziđeni. Kada je obnovljeni odred imao nekoliko desetina boraca, on se po eto kretati po široj teritoriji Romanije i već 6. avgusta, u selu Nepravdi ima napao i likvidirao tzv. etnički glasinski bataljon²⁾. etnici su u to vrijeme djelovali pod komandom komandanta bivše etničke Rogatičke brigade Dobrice Ćukića. Romanijski odred u toj borbi ubio je Dušana Jašarevića, etničkog komandanta tog bataljona i zarobio 2 etnika i jedan puškomitraljez. Odred je odmah u po etku svojeg postojanja bio važna spona u održavanju veza sa područjem Vražalica, Goražda, Jahorine i preko Pala sa Sarajevom. Te veze, koje su kontinuirano održavane, bile su od naročito značaja. Isto tako, Odred je mnogo značio i za prihvatanje ranjenih i iznemoglih boraca — partizana koji su pristizali iza svojih jedinica iz borbi u petoj neprijateljskoj ofanzivi. U dva navrata Odred je na rogatičkoj cesti (u toku avgusta) napasti njemačke i ustaške automobilske kolone i nanijeti im gubitke, a na cesti Sokolac — Sarajevo, kod Han-Obhodžića 30. avgusta napadnut je ustaški kamion i ubijena su dvojica ustaša.

Odred je produžiti svoju misiju prikupljanja boraca i do druge polovine septembra znatno brojano porasti. U izvještaju Gruje Novakovića, od 25. septembra 1943. godine, Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu, između ostalog, stoji:

»Odred danas stoji dosta dobro. Brojno stanje mu je danas oko 100 boraca. Podijeljen je u dvije ete. Komanda odreda i vojni rukovodioci po etama su dobri, ali političkih i partijskih rukovodilaca nemamo dobrih.

U Odredu imaju tri etilije i to štabaska sa 4 etana, prva eteta 8 a druga eteta 6 etanova, ukupno 18 etanova. Kvalitet ovih partijaca je nešto bolji nego na terenu. Rad se po eto odvijati po svim sektorima, kao što je to do sada praktikovano po vojnim jedinicama brigada. Pripremili smo i politički kurs koji je se sprovesti i u partiji i po etama.

²⁾ Ovaj »bataljon«, koji nikada nije brojao više od 20 etnika, nije mogao uhvatiti korijena u Glasincu pošto je najveći dio stanovništva bio na strani NOP-a u toku cijelog rata.

Odred je vršio ukupno 8 akcija i sve su bile uspješne. 3 puta na etnike. Zarobljena su od njih 2 p.m., uhvaćeno 6 etnika i ubijen jedan komandant etni kog bataljona.

Na domobrane vršene su 2 akcije i zarobljeno je 15 domobrana i 2 p.m. Prugu smo dva puta rušili uspješno, a dva puta smo presijecali telefonske veze i palili mostove na cesti. Zapalili smo jednu željeznu kuću stanicu i 1 kamion. Naravno to je značajna naša borba sa ustašama kada su ustaše izašle na Glasinac sa jakim snagama. U dva maha smo ih rastjerali i ubili 1 i 1 teže ranili. Mi nismo ni jednom imali žrtava.

Sa potpisom odreda izdali smo 2 proglasa koje Vam dostavljamo.

Izdali smo radio vijesti, ali nam se sada pokvario radio. Nastojimo da ga popravimo. Šaljemo i primjerak vijesti.

Obavještajna služba kod nas dobro je razvijena. Neprestano krstarimo teritorijom i po selima držimo konferencije, zborove i sijela. Narod se sve bolje odaziva. O vezama dostavljamo kopiju izvještaja...

...U odredu imamo sada 5 muslimana, od kojih dva studenta iz Goražda. etni ki uticaj u masama stalno opada. Osjećamo se da samo pomoć u terorizmu drže uticaj na nekim sektorima. Međutim u njima stalno izbijaju sva i na svim stranama. Podvojenost u njihovim redovima opšta je pojava. Pokušavaju da vrše mobilizaciju ali nemaju uspjeha...«³⁾

U toku mjeseca oktobra 1943. godine, na romanijskom području odigrali su se značajni vojni događaji u kojim je Romanijski odred imao znatnog udjela. Već 3. oktobra 1943. godine Romanijski odred je smjelom akcijom razbiti nešto veću etničku grupaciju (oko 350 etnika) pod komandom Stjepana Lučića, koji su najvećim dijelom nasilno mobilizirani na Palama i Sarajevskom polju, a krenuli su u pravcu Glasinca da likvidiraju Romanijski NOP odred, terorističko stanovništvo, i izađu u susret velikim i brojnim snagama etnika iz Srbije. Na Kosmaj kod Sjetline bile su koncentrisane njegove snage. Štab odreda, koji se u to vrijeme nalazio u okolini Nepravdića, saznajući za ove etnike, krenuo je da ih napadne, mada je tada u ovom dijelu odreda bilo svega oko 80 boraca. U toku noćnog i, žestokim napadom razbijena je u potpunosti ova etnička avantura i zarobljeno 27 etnika, a jedan dio sam se predao. Ispostavilo se da je ova etnička akcija inicirala etnička Vrhovna komanda, a nju su dozvolili, pratili i pomagali Nijemci i ustaško-domobranske snage.

Zatim treba navesti još veću borbu protiv etničke grupacije sa oko 3000 etnika iz Srbije pod komandom Dragoslava Račića. Prema zamisli Draže Mihailovića, ova grupacija trebalo je poslije zauzimanja Višegrada i Rogatice, gdje su izvršili teške zločine nad muslimanskim življem, da daljnim kretanjem u pravcu Vlasenice i Tuzle izvrši povezivanje svih etničkih grupacija u istočnoj Bosni, te da zauzme Tuzlu i druga mjesta i stvori širu, njihovu »oslobodenu teritoriju«, kako bi se i vojnički i politički predstavili kao pobjedonosna vojska i prema reakcionarnim krugovima zapada, a i u zemlji kao jedini nosioci buduće vlasti. Njihovim izbijanjem na romanijsko područje, u akciji koju su zvali »III Račićev ustanak«, oni su vršili zločine u muslimanskim i srpskim partizanskim selima.

Romanijski odred koji se nalazio na terenu, odmah je obavijestio Štab III korpusa, kako bi se na Romaniju uputile neke naše snage radi likvidacije ove bande. Uputena je II krajiška brigada iz sastava 27 NOU divizije, koja je u zajednici sa Romanijskim odredom, u borbama 21/22. oktobra, istovre-

³⁾ AIIRP Sarajevo — Fond OK KPJ istočna Bosna, nova sign. 18/1.

meno napasti Rogaticu i ve u koncentraciju etnika u Srijercima kod Sokolovi- a. etnici e tada biti do nogu potu eni, ostaviti oko 150 poginulih i gotovo cjelokupno naoružanje (veliki broj pušaka, mitraljeza i nekoliko topova). Jedan dio etnika je i zarobljen, a ostali su se razbježali prema rijeci Drini. Na taj na in nanijet je etnicima na teritoriji isto ne Bosne još jedan veliki poraz. U ovoj borbi razbijene su tzv. etni ke brigade, Azbukovi ka, Ljubi ka, Romanijska (Derikonjina) i druge.

Neposredno poslije ove borbe nastupilo je prebacivanje i ostalih snaga III korpusa na romanijski teren koje e razviti veiike borbe za oslobo enje Sokoca i dalje, u pravcu Mokrog, odnosno Sarajeva i prema Podrinju. U svim ovim bor- bama, koje su trajale duže vremena, u estvova e i Romanijski odred koji e biti pod komandom Štaba III korpusa NOVJ ili štabova divizija iz njegovog sastava. To je vidljivo iz brojnih izvještaja i naredbi ovih jedinica u kojima se odre uju raspored i zadaci Odreda u borbenim akcijama. Odred je postao ve i i snažniji pa su i njegovi zadaci bivali sve zna ajniji u vojnim operacijama kao i u borbe- nim efektima u tim operacijama.

Jedan dio Romanijskog odreda ve 26. oktobra do eka e ja u motorizo- vanu njema ku kolonu na rogati koj cesti, kod sela edovci, nanijeti im gubitke i zarobiti jednu haubicu 105 mm, kamion sa municijom i drugom opremom i 1 njema kog vojnika. Ova haubica sa oko 80 granata bi e upotrijebljena odmah na vrhu Romanije, odakle su tu eni neprijatelji na pravcu prema Mokrom.

Zadnjeg dana oktobra oslobo en je Sokolac, a potom su naše snage dej- stvovala na Romaniji; 6. novembra oslobo eni su Goražde i Fo a, a jedan dio snaga 27. isto nobosanske i 5. krajiške divizije osloba aju Višegrad i Rudo.

Kao što smo ve napomenuli, od jula 1943. godine formiran je i novi Pla- ninski NOP odred. Ovaj odred u po etku djelova e u saradnji sa Bir anskim NOP odredom, a u partijsko-politi kom radu njegovu aktivnost usmjeravao je OK KPJ za Vlasenicu.

U Štab odreda imenovani su: Svetozar Kosori , komandant, Dušan Jova- novi , politi ki komesar, Relja Vaskovi , zamjenik komandanta, i Mihailo Obre- novi , zamjenik politi kog komesara, štab ovog odreda, prema instrukcijama Pokrajinskog komiteta, otpo eo je sa okupljanjem boraca iz ranijih partizanskih eta: Mrkaljske, Kusa ke i Žeravi ke, koje su prije bile u sastavu Romanijskog ili Bir anskog odreda. Za razliku od Romanijskog odreda, Planinski odred e uglavnom usmjeriti svoju aktivnost na iš enje teritorije od etnika, omogu a- vaju i time širenje i intenziviranje politi kog rada na terenu.

Sjedište Planinskog odreda bilo je u selu aporima gdje se nalazio i Op- štinski NOO. U Han-Pijesku se stacionirala ustaška, a povremeno i njema ka posada. U Han-Kramu, Žljebovima i na Han-Pogledu neprijatelj je držao manje posade radi obezbje enja transporta i veza, kao i na šumskoj pruži u Podžep- lju, Pjenovcu i dalje prema Olovu.

Vojne akcije Planinskog odreda po inju sa prvim danima avgusta postav- ljanjem zasjeda na komunikaciji Vlasenica—Han-Pijesak—Sokolac. Prva je iz- vedena na Han-Plo i i Ružinim Vodama, kada su do ekana 2 njema ka kamiona i ranjeno više Nijemaca. Zatim su slijedile sli ne akcije na Debeloj Me i i Hani- u. U Debeloj Medi do ekani su ustaše i etnici Radivoja Kosori a. U zasjedi na Han-Kramu uništena su neprijateljska sanitetska kola i zaplijenjeno dosta sani- tetskog materijala. Na Boj inom brdu kod sela Crna Rijeka napadnuta je grupa od oko trideset etnika Pere Viti a, koji su zlostavljali muslimanska sela oko Podžeplja. Tom prilikom zarobljeno je 5 etnika.

U zasjedi kod Bukove glave u blizini Han-Pijeska uništen je prvih dana septembra ustaški štapski automobil i u njemu ubijeni komandant I staja eg zdruga, bojničnik Milan Šulenti i njegov pratilac.

U toku mjeseca septembra Planinski odred, oformljen kao udarna eta, brojao je oko 90 boraca, bez onog ljudstva koje je bilo u terenskim grupama i na dužnostima pri Opštinskom NOO i komandi mjesta. Paralelno sa razvojem Odreda kao vojne jedinice razvija e se i partijska organizacija i drugi organi pokreta, naročito SKOJ i USAOJ. Oni e imati svoje aktive u Mrkaljima, Viso niku, aporima, Žeravicama, Gornjim Babinama, Rje icama i Džimrijama. Partijski rad, iako nedovoljno razgranat (bilo je 10 lanova KPJ i 9 kandidata)⁴⁾, postao je okosnica aktivnosti NOR-a na ovom terenu.

Tre eg oktobra 1943. godine Planinski u zajednici sa Romanijskim odredom, po zadatku PK KPJ za BiH, pomo i e u prebacivanju 12 drugova koji su kao stariješinski kadar prebaeni preko rijeke Drine u Srbiju. Ovo prebacivanje izvršeno je kod sela Mravinjca, izme u Goražda i Ustikoline. Pokret ova dva odreda trajao je oko 10 dana i za to vrijeme vo ene su borbe sa Nijemcima, etnicima i ustašama.

Na putu prema Drini, na pruzi Sarajevo — Višegrad kod Banja-stijene, oba odreda su razrušila prugu, prevrnula lokomotivu, ubila i ranila nekoliko ustaša, te zaplijenila dosta oružja i municije. Na Krivoj Dragi, na putu prema Goraždu, zarobljena su 2 Nijemca, pokidane telefonske veze, zaplijenjeni neki materijali i u nizu borbi zarobljeno 8 domobrana i 1 puškomitraljez. Na tom putu uspostavljen je kontakt sa dijelovima Muslimanske milicije, koja je bila nama naklonjena, iz koje su Ibro elik i Smajo Memiševići stupili u Romanijski odred. Salko Muratspahi i Mustafa Pilav ostali su na terenu u toj miliciji kao naša veza. I na povratku sa Drine, vo ene su borbe na Hranjenu protiv ustaša, a napadom na željezni ku stanicu Sudi i razoružana je posada od 13 domobrana.

Petnaestog oktobra ustaše iz uporišta Sokolac izvršile su napad na selo avarine, prvi put no u, a sutradan su obnovile napad sa ja im snagama uz pomo dva aviona i po ele paliti selo. Odred je u oba napada pružio žilav otpor i natjerao ustaše na bijeg, nanijevši im znatne gubitke.

Oko 200 etnika tzv. Vlaseni ke lete e brigade pod komandom Rajka Bobara, 19. oktobra, na Malom polju napali su etu Planinskog odreda. Tada su nas potisnuli u pravcu sela Viso nik, kada su poginuli Svetozar Kosori , popularni komunista i komandant odreda, i Mio Radulović Babi , pomo nik političkog komesara udarne ete.

Odred e i dalje rasti, a 24. novembra 1943. godine, kada je brojao blizu 200 boraca, bi e u cjelini uklju en u sastav Romanijskog NOP odreda, na inicijativu i prijedlog OK KPJ za Romaniju.

U toku novembra, kada je romanijsko podru je u najve em svom dijelu bilo oslobo eno, nastupa intenzivna konsolidacija političkih i drugih prilika na terenu. O toj situaciji koja se povoljno odvijala, detaljnije se govori u opsežnom izvještaju OK KPJ za Romaniju Oblasnom komitetu KPJ za istu nu Bosnu, napisanom po etkom decembra.⁵⁾ U tom dokumentu se navodi da partijska organizacija broji 67 lanova i 16 kandidata razvrstanih u 12 elija. U Romanijskom odredu je 26 lanova i 10 kandidata. U Okružnom komitetu djeluju Nikola Cvijeti , koji je polovinom oktobra stigao na Romaniju, Nisim Albahari, Grujo Nova-

⁴⁾ AIIRP Sarajevo, Fond OK KPJ isto na Bosna, nova sign. 18/1.

⁵⁾ AIIRP Sarajevo, Fond oblasnog komiteta za istu nu Bosnu, nova sign. 81/1.

kovi, Milorad Borovčanin, zadužen za omladinu, Mileva Šepanović, ispred AFŽ-a, a ispred Romanijskog odreda Savo Preda. Formiran je i Opštinski komitet za Glasinac u kome su bili Milisav Marić, Milorad Bašović, Svetko Marković, Milivoje Marić i Milja Ećimović. Organizovano je Okružno povjereništvo SKOJ-a i Opštinski odbor USAOJ-a za Glasinac sa 15 seoskih odbora. U oslobojenoj Rogatici formirana je partijska ćelija od 4 ćelana, a u Pratici je bilo 5 ćelanova KPJ. U Goraždu odranije djeluje MK KPJ. Komande mjesta postavljene su u Sokocu, Rogatici, Goraždu, Sokolovići, a porima i još nekim mjestima. U Sokocu je održan veliki narodni zbor. Na rogatićkom širem području djeluje partijska ćelija u Guevju, zatim uporište u Nepravdićima, Miošima, Šatorovićima i Osovu, kao i u drugim selima. U Romanijski odred koji tada broji 400 boraca stalno pristizu novi borci. Neki ćetnici koji su se pokolebali, a nisu bili zloćinci, pristupaju u Odred. Odred se već tada priprema za formiranje 3 bataljona. Na goraždanskom sektoru situacija je postala povoljna i stekli su se uslovi za mobilisanje većeg broja boraca.

U selu Ozerkovićima, 24. novembra 1943. godine, postrojili su se borci Romanijskog i Planinskog odreda. Prisutno je oko 600 boraca. Izvršeno je pripajanje Planinskog odreda Romanijskom NOP odredu, i od tada će djelovati kao jedinstvena vojna jedinica sa tri bataljona. Svaki bataljon imao je 3 kompletne ćete. U izvještaju koji je dostavljen Štabu 27. NOU divizije i Štabu 3. korpusa NOVJ naveden je kompletan starješinski kadar po bataljonima i ćetama.⁶⁾

Nekoliko dana (3. decembra) od ove reorganizacije izmijenjen je sastav Štaba odreda na inicijativu Štaba 27. NOU divizije.⁷⁾ Štab 3. korpusa NOVJ će ubrzo i potvrditi izmjenu Štaba Romanijskog odreda u koji su ušli: komandant Mitar Minić, politički komesar Grujo Novaković, zamjenik komandanta Mihajlo Bjelaković i zamjenik pol. komesara Stevo Vranić. Na ćelnik Štaba je Jakov Vodušek, a intendant odreda Ljubo Kojo. Štab divizije sa komandantom Perom Kosorićem i političkim komesarom Pavlom Goraninom, pri izmjenama rukovodio se potrebama da u ovako naraslom Romanijskom odredu treba ubrzati proces prerastanja u brigadu.

U drugoj polovini novembra, a posebno po ćetkom decembra, neprijatelj je otpoćeo sa novom velikom ofanzivom. Sedmog decembra ušao je u Sokolac i Rogaticu i produžio prema Višegradu. Nadiranje neprijatelja osjećalo se sa više strana. Romanijski odred se u to vrijeme nalazio u borbi na Crvenim stijenama, braneći i nadiranje neprijatelja iz Sarajeva. Neprijatelj je ponovo vršio velika zlodjela, paleći sela i domove brojnih porodica. U izvještaju III korpusa NOVJ, koji je upućen 8. marta 1944. godine Vrhovnom štabu, navodi se: »Okupatori su i ovog puta vršili strašna zvjerstva nad nezaštićenim narodom i po srpskim i po muslimanskim selima. Da bi vam slika njihovih zlodjela bila jasnija, navodimo neke primjere:

U Glasinac koj opštini, Rogatićki srez, od 32 sela ostala su poslije VI ofanzive dva nepotpuna sela. U Borićkoj opštini Rogatićki srez od 17 sela ostalo je 5. U Rogatićkoj opštini od oko 10 sela ostala su dva. U Dubskoj opštini, Rogatićki srez od 26 sela ostala je samo po neka ćelina. U Praticanskoj opštini od 20 sela ostalo je 5. U Knežinskoj opštini, Vlasenićki srez od 20 sela ostalo 3. U Šekovićkoj opštini spalili su oko 60 ćelina.«⁶⁾

⁶⁾ AVII Beograd, reg. br. 1627/1-6 I, Izvještaj od 24. novembra 1943. godine fotokopije

⁷⁾ AVII Beograd, reg. broj S/II, k. 1111, Zb. NOR-a, tom IV, knjiga 20.

⁸⁾ AVII Beograd, reg. broj 16/9, k. 986. Zb. NOR-a, tom IV, knjiga 20.

Штаб
Романијског НОП одреда
24. 11. 1943. год
Корисније о формирању
Батаљона

№ 1
1637
61

Штабу Н. О. у Б. Корисца

Датум 24. 11. 1943. г. извршено је формирање 1. батаљона
Батаљона са по 3 рејона у Батаљону.

Штабови Батаљона су издати сљедеће:

(1) Штаб 1. Батаљона

Командант друге Јовићкић Радован
замјен. команданта друге Кецићкић Љубан
Политички друге Радован Милан
замјеник полит. друге Стефановић Милан
Интендант друге Бајићкић Милан
референт сатин. друге Павловић Милан

1. рејон 1. Батаљона

Командир рејона друге Коваровић Жарко
Политички - - Јовићкић Милан

2. рејон 1. Батаљона

Командир рејона друге Шалић Габро
Политички - - Трујић Јово

3. рејон 1. Батаљона

Командир рејона друге Кривошејић Риста
Политички - - Кецићкић Небо

(2) Штаб 2. Батаљона

Командант друге Рамарић Риста
замјен. команданта - - Васићкић Веља
Политички - - Јовановић Душан
замјеник полит. - - нема -

Romanijski odred u novoj situaciji pomjeren je sa Crvenih stijena, i između 9. i 12. decembra vodi teške borbe oko Sokoca i Rogatice, na Vragolovima, Han-Stjenicama, Gu evu, Dobrašini i nizu drugih mjesta. U ovim borbama izgину e 23 borca odreda. Tada su popaljeni svi mostovi na putu Rogatica—Mesi i neki na uskotra noj pruzi. U to vrijeme (7. decembra) stigli su dijelovi Jahorinskog partizanskog odreda na Romaniju. Njih oko 50, naredbom Štaba 27. NOU divizije, uklju uju se u sastav Romanijskog odreda. Oni e tako ostati u sastavu odreda, a docnije XX romanijske brigade.

Naše krupne jedinice iz III korpusa NOVJ staino vode teške borbe sa velikim snagama neprijatelja. Stoga su naše divizije, a i Romanijski odred sa njima, vršili šire manevre i pokrete u pravcima Olovo—Kladanj, Vareš—Breza, Han-Pijesak—Vlasenica, kako ne bi izložili naše snage udaru neprijatelja i uništenju. Šesnaestog decembra cio Odred smjestio se u selima Rakova Noga, Gajevi Ivan ici, Ladevi i, odakle se ubrzanim maršem uz veliku tajnost krenulo ka Brezi.

Na rudarska mjesta Brezu i Vareš izvršen je napad naših jedinica u no i 18/19. decembar. Odred je napadao na Brezu od pravca Vareša, s obje strane drumu i pruge. Uz njih u napadu na Brezu u estvovali su II krajiška brigada i kompletan Talijanski partizanski bataljon. Poslije duže i teške borbe naše snage su ušle u Brezu, ali su se ubrzo morale povu i zbog ve e koncentracije neprijatelja i djejtva oklopnog voza koji je došao iz Sarajeva. Jedinice XVII majevi ke brigade oslobodile su Vareš, koji su držale kra e vrijeme, ali su se i one morale povu i u okolna planinska sela. Ve 22. decembra, po nare enju štaba divizije, naše snage kre u od sela Borovice u pravcu Ravne planine i Zvijezde. Romanijski su krenuli iz sela Borovice prema Borovim njivama, gdje je jedan krajiški bataljon vodio borbe s neprijateljem. Vode se neprestane teške borbe na Ravnoj planini i Romanovcu. U ovim poznatim borbama, koje su naizmjeni - no tekle uspješno za nas ili neprijatelja, palo je mnogo boraca iz jedinica XVII i XXVII divizije, i iz Romanijskog odreda, a glavnina naših snaga iza i e 29. decembra na širi prostor oko planine Zvijezde. Naš odred našao se u selima Zubeta i Ravno.

Koliko su bile žestoke ove borbe vidi se iz Izvještaja Štaba 27. divizije III korpusa NOVJ, u kome stoji:

»Poslije žestoke borbe naše jedinice uspjele su da razbiju 1 bataljon 14 puka divizije »Princ Eugen«. Tom prilikom pobijeno je 200 Nijemaca, zarobljeno 30. U naše ruke pao je plan njema ke ofanzive, cijela pukovska komora, dva topa, devet mitraljeza, kao i velika koli ina municije. Naši gubici bili su osjetni, 73 izba ena iz stroja, od toga 28 mrtvih.«⁸⁾ Iako se ovo odnosi samo na 27. diviziju, pokazalo se da su i ovi podaci bili nepotpuni, jer su ukupni gubici na obje strane bili i ve i.

U istom izvještaju, o Romanijskom NOP odredu je navedeno da je »Odred po borbenosti bio za sve vrijeme ofanzive na visini«, ali se navodi da je bilo i pojava dezerterstva.

Štab 27. divizije stigao je po etkom januara 1944. godine u selo Žunovi. Ve 2. januara od neprijateljske avijacije poginuo je politiki komesar divizije, Pavle Goranin Ilija, poznat i omiljen u narodu Romanije od po etka ustanka, pa je ovaj gubitak pogodio i borce i narod Romanije.

⁸⁾ AVII Beograd, reg. broj 11/2, k. 1111, Zb. NOR-a, tom IV, knjiga 20.

Poslije ovih borbi 7. januara 1944. godine Romanijski odred bio je razmješten u okolini Han-Pijeska, a 15. januara krenuo je u dolinu rijeke Spreme, gdje je vodio borbe sa etnicima i »zelenim kadrom« na prolazu ka Tuzli.

Snage III korpusa NOVJ, za to vrijeme, vršile su pripreme za napad na Tuzlu. Romanijski odred u estvuje u napadima na Tuzlu i zajedno sa 16. muslimanskom brigadom likvidira i najvažnije neprijateljsko uporište nad Tuzlom — Ilinicu i 18. januara »Isto ni logor«. Međutim, kako su u teškim borbama sve naše jedinice imale velike gubitke, 20. januara naredno je povlačenje i Tuzla nije oslobođena. U ovom prilikom Štab III korpusa NOVJ u izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ, konstatuje: »Romanijski odred u sastavu 27. divizije u estvo- vao je u napadu na Tuzlu i pokazao svoju vrijednost i sposobnost za izvršavanje dodijeljenih zadataka na svakom terenu«. ¹⁰⁾

Odred se 26. januara na i ponovo na romanijskom terenu. On se tada oko tri i po mjeseca voditi mnoge borbe, naročito sa etnicima i ustašama. To se bitne borbe najčešće u sadejstvu sa jedinicama III korpusa NOVJ. On je u to vrijeme kontrolisao komunikaciju Han-Pijesak—Žljebovi, pravio zaslone, propraćao bolnicu i veće grupe ranjenika i komore, te osiguravao divizijsku komoru od pravca Sokoca. Nadalje, mobilizirao je borce i popunjavao svoje bataljone i samostalne čete. Tako je 7. februara razbio jednu ustašku satniju kod Žljebova. Ubijena su dvojica ustaša, a pet ranjeno, a 13. februara II krajiška brigada i Romanijski odred napali su Rogaticu i okolna uporišta. U višednevnim borbama bilo je obostranih žrtava, ali Rogatica nije oslobođena. Nakon povlačenja sa Rogatice, Romanijski NOP odred ostao je 5-6 dana u selu Sokača radi povlačenja ovog terena od etnika i ustaša. Bile su to borbe u Han-Rudinama, Maravićima, Kramer Selu, Rabu i drugim. Neprijatelju su naneseni znatni gubici u mrtvim i ranjenim.

Po etkom marta 1944. godine Romanijski odred se uspjeli da oslobodi Ili talijansku brigadu »Garibaldi« koja se prebacivala u sastav 17. divizije. Nju su prethodno napale ustaše i zarobile je. Odred je napao ustaše i u kratkoj borbi ubio nekoliko ustaša i oslobodio ovu partizansku talijansku jedinicu.

Odred se u periodu mart-april imati više borbi sa etnicima Radomira Neškovića, Radivoja Kosorića, Draga Mitrovića i dr., oko sela Mrkalja, Strmice, Džimirja, Sokolovića, Mislova i Crne Rijeke. Razbijeno je oko 350 okupljenih etnika zajedno sa Nijemcima i ustašama. Napad na Romanijski odred izvršile su 5. aprila okupljene snage u selu Džimirjama, kada se Odred morao povući u selo Crnu Rijeku. Sutradan je Odred izvršio na njih uspješan napad u Sokolovićima. A 12. aprila oko 350 etnika napalo je naše bataljone u selima Karaula i Crna Rijeka. U toj borbi, u protunapadu naših snaga, etnici su se povlačili ili prema Sokolovićima i imali 15 mrtvih i više ranjenih.

Odred je sa XV mafevi kom brigadom razbio 15. aprila etnike u Sokolovićima, koji su se povukli u Rogaticu, a istovremeno jedan dio Odrada vodio je borbu sa dvije ustaške satnije kod Mrkalja, koje su razbijene i povukle se u Sokolac.

Pošto su divizijske snage bile udaljenije i raspoređene van romanijskog područja, na Romaniji uglavnom djeluju snage našeg odreda. Štab III korpusa NOVJ daje Romanijskom odred i njegovoj borbenosti u tom periodu ovu ocjenu: »Naročito otkazuje u ovom pogledu Romanijski partizanski odred, koji

¹⁰⁾ AVII Beograd, reg. broj 1/1-3, k. 408 Zb. NOR-a, tom IV, knjiga 23.

je u više mahova poprimio i zadatke jedne ja e jedinice.«") I ova ocjena upu u- je na to da je Odred sazeo da preraste u brigadu.

Krajem aprila 1944. godine priklju i e se Romanijskom odredu još jedna grupa od oko 60 boraca iz Jahorinskog odreda, u okolini Han-Pijeska. I oni e sve do kraja rata voditi borbe skupa sa romanijskim borcima.

U navedenom periodu, od osnivanja do prerastanja odreda u brigadu, po- ginula su 93, a teže ili lakše je ranjeno preko 250 boraca i rukovodilaca.

U po etku maja Romanijski odred e biti u okolini sela Tiš e (Vlasenica). Štab III korpusa Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, u svojoj naredbi broj 39. od 18. maja 1944. godine, donije e odluku o formiranju XX romanijske NOU brigade. U selu Rudištima, 20. maja, održan je sve ani zbor boraca, na kome je pro itana naredba o formiranju brigade i imenovanju Štaba u sastavu: koman- dant Mitar Mini , politi ki komesar Grujo Novakovi , zamjenik komandanta Mi- hajlo Bjelakovi , zamjenik politi kog komesara Radomir š epanovi , dotadašnji zamjenik politi kog komesara I bataljona 15. mafevi ke brigade, za vršioca duž- nosti intendanta Lazo Novakovi , dotadašnji zamjenik intendanta 19. bir anske brigade, a za na elnika Štaba brigade imenovan je Jakov Vodušek. Okupljenim borcima govorio je komandant 27. divizije Miloš Zeki . U sastav brigade ušli su kompletan Romanijski odred i Prvi bataljon XV mafevi ke brigade.

Ovako formirana XX romanijska brigada nastavi e svoj borbeni put u ko- me e se pod komandom Štaba III korpusa NOVJ i 27. divizije boriti u mnogim bitkama sve do kraja rata. Ona e se ista i u borbama za oslobo enje Bratunca, Srebrenice, Zvornika, Rogatice, Vlasenice, Sokoca, Sarajeva, a potom u borba- ma u dolini rijeke Bosne, posebno za oslobo enje Zavidovi a. XX romanijska brigada da e svoj važan doprinos u borbama za kona no razbijanje etnika Draže Mihailovi a, u nizu borbi od Romanije do Tuzle, kao i u razbijanju velike koncentracije ustaša u Odžaku i okolini u maju 1945. godine.

") IRPJ - reg. broj 4111/IV.3-1 (44), Zb. NOR-a, tom IV, knjiga 24.

FETKO KOTJELJNIKOV

ISPOLJAVANJE OKUPATORSKIH I ETNI KIH INTERESA NA PALJANSKOJ OPŠTINI (1943-1945)

Paljanska opština, na domaku Sarajeva, u periodu 1943—1945. godine bila je tlo na kojem su se prelamali razni interesi okupatora, etnika i ustaša nasuprot borbi NOVJ. Paljanska opština, prilično razvučena teritorija, karakteristična je po tome što je u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata bila poprište značajnih borbi. U prvim godinama rata veći i broj njenih stanovnika stupio je u narodnooslobodilačku borbu u okviru Romanijskog, a jedno vrijeme i Kalinovičkog NOP odreda. Samu teritoriju opštine Pale isto je oslobodila Narodnooslobodilačka vojska, ali samo sjedište opštine — mjesto Pale — nije bilo oslobođeno sve do aprilskih dana 1945. godine. Ovoj činjenici sigurno je osnovni razlog bio u tome što je njemački okupator, u zajednici sa svojim slugama, Pale i paljansku opštinu tretirao kao neposredni plato u odbrani Sarajeva od narastajućih snaga NOP-a. Stoga je okupator, imajući u vidu i važnost željezničke komunikacije Sarajevo — Višegrad, na ovo tlo isturao značajne vojne snage, i to ne samo pješadijske jedinice nego i artiljeriju i druge oružane formacije. Ipak, nije uspijevaao da ovo područje podredi svojim interesima, mada je, u političkom pogledu, u periodu 1943—1945. godine, uz punu saradnju sa etnicima, uspio da uspori ustanički polet koji je okupatoru i njegovim ustaškim slugama u prvoj godini rata nanio velike gubitke, kako u ljudstvu, tako i u materijalnom pogledu — rušenjem važne željezničke komunikacije, odnosno njenim onesposobljavanjem. Okupator je bio onemogućen i u pokušaju razbijanja jedinstva naroda u borbi za njegovo oslobođenje mada se dovijao na različne načine, a posebno iznalaze i izdajnike i u redovima srpskog naroda, koji su kao etnici vršili svoju podmuklu misiju u korist okupatora. Kako je ovu opštinu narodnooslobodilački pokret stalno tretirao kao sastavni dio romanijskog područja, to su se sve velike borbe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda na romanijskom tlu reflektovale i na ovaj kraj, odnosno, vojno-politička akcija bila je organski vezana za organe i organizacije narodnooslobodilačkog pokreta Romanije.

Kao aktivni učesnik NOB-a od prvog dana ustanka, bez obzira da li sam bio borac Romanijskog NOP odreda, I proleterske ili XX romanijske brigade, stalno sam bio u kontaktu sa ljudima iz moje rodne opštine Pale, pratio tamošnje stanje, a upoznavši i neke dokumente iz ratnog vremena, saznao sam i o događajima o kojima se u ovdje nešto reče.

Kako je narodnooslobodilačka borba od druge polovine 1943. godine u cijeloj zemlji uslovia novu vojnu i političku situaciju, tako su se ovi politički momenti odražavali i na Pale, na ovaj specifični položaj, i to u istoj svjetlosti. I za narodnooslobodilački pokret bilo je vrlo važno da preko Pala obezbijedi veze sa partijskom organizacijom u Sarajevu, a za okupatora, koji se sve više nalazio na silaznoj liniji vojne i političke moći i uz nesigurnost u isključivom oslanjanju na politiku i oružane snage NDH, bilo je važno da ostvari što više saradnju sa etnicima na koje je, inače, sve više računao.

Etnici su u ovom periodu sve više bili u neposrednoj sprezi sa okupatorom pa su mu preko svoje i njegove obavještajne službe davali podatke o kretanjima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, a za uzvrat od okupatora su dobivali oružje i municiju. Još više su dobivali u materijalnom pogledu. Naplaćuju i šumske takse i uzimaju i novac sebi, u stvari, sijeku i drvo za okupatora u bogatim šumama ove opštine, etnici koje vode mislile su samo na vlastito bogatstvo.

U početku etnici u bataljon I sarajevske etničke brigade (komandant brigade je bio Savo Derikonja) pod komandom Bože Plemića i zamjenika Stevana Jugovića držao je liniju: Šahbegovi i — Kadino Selo — Jelovci — Careve vode do Majdana i šire. Oni su još od maja 1942. godine ostvarili dogovore sa Nijemcima o njihovoj aktivnosti na ovoj teritoriji. Već tada Božo Plemić silazi čak i u Sarajevo gdje se sastaje sa Nijemcima i sklapa odgovarajuće ugovore o priznavanju njemačke vladajuće sile i oružanih snaga NDH kao jedine gospodare za koje etnici i oni obavljati zadatke utvrđene tim sporazumom. Tako etnici u cijelom narednom periodu igrati ovu prljavu ulogu. Iz brojnih izvještaja i mnogih drugih dokumenata, s kojima raspolaže Istorijski arhiv Sarajevo, vidi se da su oni neprestano obavještavali, kako svoje više komande, tako i Nijemce u Sarajevu, o kretanju i namjerama partizanskih snaga i NOP-a uopšte. Zatim su vršili razornu etničku propagandu protiv »komunističkih bandi«, pravili spiskove aktivista i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta na terenu, predlagali a i sami vršili likvidaciju nekih od njih, pravili zasjede partizanskim kuririma ili manjim partizanskim grupama, istovremeno zlostavljaju i stanovništvo i bezobzirno ga pljačkaju i, zadovoljavaju i time svoje prohtjeve i samovolju koja nije imala granica.

U oktobru 1942. godine iz Srbije se vraća Stjepan Lučić, predratni predsjednik opštine Pale, i locira svoje dejstvo drugom stranom Pala: od Luka na Trebeviću — Bistrica — Gornje Pale do Gorovića. Kao »novi« uvijek iz Srbije«, pokušava po selima da agituje i organizira etnike veličaju i Dražu kao glavnog zastupnika i opunomoćenika »kralja u otadžbini«, propovijeda borbu protiv komunista kao najvećih neprijatelja srpstva, i politiku otklanjanja do »pobjede saveznika« i povratka na stare pozicije iz vremena nenarodne Jugoslavije. Mada je Stjepan bio poznat među mještanima s obzirom da je prije rata bio predsjednik opštine više od deset godina, on u početku nije mogao skupiti više od dvadesetak ljudi.

Dolaskom Stjepana Lučića dolazi do nove podjele etničke vlasti: Stjepan Lučić postaje komandant sarajevskog sreza, a Božo Plemić predsjednik opštine Pale. Dolazi do jačeg povezivanja sa Savom Derikonjom i igmanskim etnicima, pa u propagandnim govorima po selima isti uviđaju da je Sarajevo okruženo etnicima i da je samo pitanje dana kada će se etnici »špiriti« u grad i preuzeti vlast.

U odnosu na Sarajevo, paljanski etnici, odnosno etnici Stjepana Lu i a, trebali su da vrše i određenu sponu između Dražine vrhovne komande u sprovođenju njegove politike među Muslimanima u Sarajevu, koju su oni navodno pošli da »mijenjaju« nastoje i da okupe ranije opredijeljene »Muslimane — Srbe« ponovo za etničku politiku. Razumije se da oni više u tome nisu mogli imati uspjeha, jer je etništvo, pogotovo u istočnoj Bosni, bilo u tolikoj mjeri kompromitovano da je politika o nekoj reafirmaciji velikosrpstva među muslimanskim stanovništvom bila depasirana. Ovo pominjem stoga što je vidljivo iz ranijih radova u ovoj ediciji kako je prošao pokušaj da se u selu Bistrici održi sastanak etnika sa nekim pojedincima sarajevske aršije.)

Stjepan Lu i , kao istaknutiji etnički »videniji« uvijek i starješina, bio je poznat ne samo po svom izdajničkom radu nego i po planovima da likvidira Romanijski NOP odred.

U drugoj polovini marta 1943. godine etnici su izvršili veliku mobilizaciju po selima da bi pošli u akciju protiv partizana u IV neprijateljskoj ofanzivi. Okupilo se oko sto etnika kao Trebevički etnički bataljon. Trebalo je da ovaj bataljon, uglavnom na silu mobilisanih ljudi, dođe do partizane negdje kod Kalinovika. I krenuli su na zadatak, ali su se u tom pohodu do Dobrog polja rasuli ne opalivši nijedan metak. Većina mobilisanih seljaka prijekim putem se vratila svojim kućama. Tako, tom prilikom, do borbenog dodira sa partizanima nije ni došlo, jer se i ostatak, da kažemo, pravih etnika vratio na svoje polazne pozicije.

Polovinom septembra 1943. godine na teritoriji paljanske opštine od Doolja do Gornjih Pala etnici su proglasili opštu mobilizaciju i mobilisali sve što je sposobno da nosi oružje. Komandant etnika je tada bio aktivni oficir bivše jugoslovenske vojske, kapetan Savo Bogičević , a komandant sreza sarajevskog, kako su tada etnici bili izvršili podjelu, Stjepan Lu i . Za mobilizaciju je određeno zborna mjesto u selu Jasik na Trebevičima. etničke patrole su silom gonile muškarce na zborna mjesto. Majke, žene i sestre su plakale i klele etničku mobilizaciju. Među mobilisanim etnicima bilo je dosta poštenih ljudi i simpatizera NOP-a, kojima je bila jasna i oigledna etnička saradnja sa Nijemcima.

Mobilizacija je vršena pod parolom da se ide pred kralja Petra u Višegrad i da je kucnuo zadnji čas da pobijedi etnički pokret. Tako je mobilisano nešto oko 350 ljudi, sa dosta komore, hrane, soli i drugog materijala. Uzeli su za naziv »Letećaa etnička brigada Stjepana Lu i a« i krenuli preko Viteza i Gluhovića, završivši u selu Kosmaju.

Saznavši za ovu mobilizaciju i pokret etnika i njihov dolazak na Kosmaj, dijelovi Romanijskog NOP odreda, njih svega oko 70—80 boraca, pod komandom Mihajla Bjelakovića, pošto su dobili detaljna obavještenja od naših ljudi među prisilno mobilisanim etnicima, odlučili su da ih preduhitre i razbiju. Izvršen je iznenadni munjeviti napad na ovu etničku tzv. »Letećaa brigada« bila je totalno razbijena. Veliki dio tek mobilisanih ljudi se predao i kasnije pušten kućama; 27 etnika se odmah u toku borbe predalo i stupilo u naše jedinice, jer se znalo da su naši simpatizeri. Pored ovih, jedan broj je tih dana pristupio Romanijskom NOP odredu. Odred se popunio novim borcima i ojačao, a Lu i je pobjegao i od te njegove »leteće brigade« nije ostalo ništa.

) Hasan Ljubun i : Dani nevolja i previranja, Sarajevo u revoluciji, tom III, str. 608, IAS, Sarajevo 1979.

Neuspjeh za ovaj pohod etnici su pripisali kapetanu Savi Bogi evi u, koga su seljaci uhvatili i premlatili, tako da je on sa ovog terena pobjegao nešto kasnije i nikada se više nije vratio. etnici su poslije ovoga izgubili politički ugled među stanovništvom na terenu sa koga su mobilisali ljudstvo. Ovom akcijom oni su razbijeni i potuženi tako da se do kraja rata na terenu opštine Pale ne mogu ni oporaviti niti predstavljati neku ozbiljnije organizovanu snagu.

I ova etnička prisilna mobilizacija naroda, uostalom, kao i mnoge druge, bila je bezglava i bez ikakvih izgleda. Jer, sve ovo se dešavalo septembra mjeseca 1943. godine u trenutku kada je Romanijski NOP odred bio sastavljen od prekaljenih boraca, koji su do tada prošli mnoge bitke i odoljeli tolikim neprijateljskim ofanzivama. S druge strane, raspoloženje naroda, pogotovo na Glasincu, bilo je takvo da etnici, kompromitovani kao saradnici okupatora, nisu mogli gotovo ni na šta računati.

Stjepan Lučić, dakle, kao što se potom vidjeti, postao je u to vrijeme jedan od oslonaca etničkih komandi u okolini Sarajeva. On i dalje, i poslije ove neuspjele akcije, zapravo poraza, ostaje komandant sreza Sarajevo (Komanda 222) i na toj dužnosti usko saraduje sa pukovnikom Gojkom Borotom, komandantom etničkog štaba »Romanijskog korpusa«, ali sada kao novopečeni, »univerzalni obavještajac«. To je vidljivo iz mnogih sačuvanih dokumenata koji govore o njegovim zadacima na formiranju »ravnogorskog pokreta«, zatim o njegovoj obavještajnoj aktivnosti i ličnim vezama, odnosno o »obavještajnoj mreži« u gradu Sarajevu, kao i o jalovim pokušajima njega i njemu sličnih, da i u sporazumu sa propalim buržoaskim političarima Muslimanima u zadnji čas spasavaju vlastitu kožu.)

¹⁾ Navodim jedan od izvještaja Stjepana Lučića koji ilustruje njegovu obavještajnu aktivnost:

JUGOSLOVENSKA VOJSKA U OTADŽBINI
KOMANDA 222, SREZA
POV. BR. SLUŽBENO

23. decembra 1944. godine, Položaj

KOMANDANTU I. D. S. V. K.
DOSTAVLJAM VAM SLJEDEĆI IZVJEŠTAJ:

Po izvještajima od naših obavještajaca saznaje se da je među muslimanskim sveštenstvom u Sarajevu došlo do kolebanja — gibanja i da uviđaju da im mnogo manje pretila opasnost od naše organizacije nego li od partizana. To je jedan prilog u poboljšanje našeg ugleda kod narodnih masa.

U posljednjem komunističkom biltenu koji se svakonedjeljno izdaje u Sarajevu — najavljuju da će kroz nekoliko sedmica napasti na Sarajevo, o ovoj izjavi — pisanju treba voditi računa.

Partizani iz Crne Reke već su komunistizirali Zabojsku, njihov se uticaj već osjeća i na Trebeviću, Ulubiću i Podivju, sa istim održava vezu i Pandurevićovo Novo koje je pre 10 dana imao sa istim i sastanak u Crnoj Reci, sa Pandurevićovom se nalazi na radu i Lučićovo Boro bivši politički komesar iz 1941. godine na Trebeviću.

Predlažem da se grupa zelenaša koja prenosi komunističku propagandu odmah pre svega razjuri sa terena Trebevića, jer ako se to odmah ne učini možemo imati jake posljedice. Trebević je ključ Sarajeva i ako se oni ojačaju mi se možemo sa Trebevićem oprostiti.

Najzgodnije bi bilo da se pozovu Bilećani da raskinu veze sa Trebevićem i Crnu Reku i to što pre, ili se pozove I. Sar. Brigada.

Ako se ovo učini pre u Trebeviću ne raskinući bi u primoran da na položaj komandanta Sreza dadem ostavku i povučen se u neposrednu blizinu Pala.

Prednje Vam se dostavlja ovaj izvještaj znanja radi. S VEROM U BOGA ZA KRALJA I OTADŽBINU!

Komandant
Stjepan Lučić

Od dolaska Vladimira Perića i Valtera na dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu stalno se pokazivala potreba da se ostvari vrsta kanal — veza MK KPJ Sarajeva sa Oblasnim komitetom KPJ za isto nu Bosnu. To nastojanje bilo je prisutno sve do konca rata i realizovano je u određenom obliku, ali ne tako razgranato i vrsto kao što su bile veze Sarajeva sa Okružnim komitetom KPJ za Sarajevo, Viso ko-fojni kim odredom kao i Pokrajinskim komitetom KPJ za BiH i CK KPJ, koji su se nalazili u Bosanskoj krajini. Valter je sa ovim partijskim rukovodstvima imao vrstu i organizovanu radio-vezu, pa je održavanjem tih veza bio neposredno u kursu partijske politike i imao orijentaciju za rad »iz prve ruke«. Sam Oblasni komitet KPJ za isto nu Bosnu insistirao je na ostvarivanju veze sa Sarajevom. U tom smislu, u oktobru 1943. godine, preko Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, Nisim Albahari je u pratnji Veljka Bjelakovića sišao u Pale i preko naše ilegalne organizacije u Palama uputio jednog aktivistu na raniju vezu u Sarajevo. Međutim, ta veza je bila prekinuta i taj aktivista se vratio ne uspostavivši odgovarajući i kontakt sa Valterom. Poslije ovoga upućen je preko Romanije Savo Preda, on je tu vezu sa Valterom uspostaviti. Od tada je povremeno i preko Pala biti održavane određene veze kojima je se dobijati potrebne političke informacije, a posebno informacije za potrebe naših jedinica pod komandom III korpusa, jer su se sve više približavale operacije za oslobođenje Sarajeva.

Bez obzira na prisustvo okupatorskih snaga i njegovih slugu na teritoriji paljanske opštine sve do oslobođenja Sarajeva, okupator nije uspio da ostvari svoj uticaj na stanovništvo ove opštine. Za cijelo vrijeme rata veći broj, naročito mladih, uključivao se u jedinice Romanijskog odreda, a neki i u brigade NOVJ. I same jedinice domobranstva tzv. NDH na ovom terenu bile su u svom političkom opredjeljenju znatno poljuljane pa su većina vojnika i jedan broj oficira bili više naklonjeni narodnooslobodilačkom pokretu. To je doprinelo da je stalno rastao naš politički uticaj, a najveći broj srpskog stanovništva ponovo je prihvatio naše političke pozicije, pomažući i naš pokret onako kako je to činilo i u prvim godinama rata. Srpski etnici iz okoline Sarajeva, pa i paljanski etnici skupa s njima, doživjeli su totalno rasulo.

U završnim operacijama borbe za oslobođenje Sarajeva ovo opredjeljenje stanovništva mnogo je značilo za njen uspjeh. Tada na ovom kraju najviše operiraju jedinice II udarnog korpusa NOVJ. U tim operacijama Pale su oslobođene prvo 3. a definitivno 5. aprila 1945. godine.

OBAVJEŠTAJNI RAD
ZNAČAJNA KOMPONENTA
AKTIVNOSTI NOP-a

ZVONKO GRBAC

O VOJNOOBAVJEŠTAJNOM RADU ZA NOP U NEPRIJATELJSKIM VOJNIM I DRUGIM INSTITUCIJAMA

Još u periodu pripremanja oružanog ustanka, partijska organizacija u Sarajevu se orijentisala i na stvaranje veza sa pojedincima koji su mobilisani u domobranske jedinice ili sa naprednim ljudima koji su, sticajem okolnosti radili u dijelovima aparata takozvane NDH. Ta nastojanja su naročito došla do izražaja kada je otpočeo oružani ustanak. Tada su se ukazale potrebe za neposredniju obaviještenost o namjerama neprijatelja i kretanju njegovih snaga. Zato su podaci o svakom ispadu neprijatelja prema oslobojenoj teritoriji oko Sarajeva bili od dragocjene važnosti.

U početku ustanka PK KPJ za BiH formirao je Obavještajni komitet za vojna pitanja, vezan za Pokrajinski komitet. Bio je zadužen za prikupljanje informacija i najvažnijih neprijateljskih planova i namjera od pojedinih oficira — naših saradnika u domobranskim jedinicama i višim štabovima NDH.

Najveći broj ovih saradnika vezao se već od ranije za napredni radni pokret, najprije u toku studija na raznim fakultetima ili kroz druge oblike rada u razvijenoj antifašističkoj aktivnosti u zemlji pred drugi svjetski rat. Mnogi od njih bili su sami obuhvaćeni antifašističkom aktivnošću ili preko članova porodice, organizovanih aktivista revolucionarnog pokreta, pa su se uključivali i u rad za narodnooslobodilački pokret. Na neke od ovih uticala je i opća situacija izazvana agresijom nacifašizma na našu zemlju, kao i već tada u stvari zločin okupatora i njegovih slugu, što ih je, kao patriote i rodoljube, navelo da se opredijele protiv nasilja.

Dolazak oružanih njemačkih jedinica u Sarajevo prate i posebne službe, izvježbane vojnopolicijske jedinice Abvera, Feldpolicije, Zihershtab i sa ozloglašanim Ajnzackkomandama, Gestapoom i brojnim iskušanim agentima.

Sarajevo kao administrativno-politički centar u NDH, postaje istovremeno područje od posebnog značaja za okupatora. Grad se pretvara u vojni centar mnogih njemačkih, ustaških i domobranskih komandi. U štabovima tih jedinica, kasnije su planirane mnoge operacije, ofanzive, kaznene ekspedicije, progoni i zločini, sve upućeno prema gradovima, selima i pučanstvu ove pokrajine.

Iz ovog centra se upravljalo svim kapacitetima eksploatacije i prerade u rudnim i šumskim područjima kako bi se zadovoljile potrebe za ovim deficitarnim sirovinama njemačke ratne mašine. U direkcijama rudnika i preduzeća za eksploataciju šuma, okupator je postavio svoje stručne oficire koji su obezbje-

ivali bezobzirnu pljačku. Stoga je Sarajevo postalo vrlo važan okupatorov garnizon, zapravo strateški vojno-politički i privredni centar u cijelom toku rata.

Odluka PK KPJ za BiH da se vojnoobavještajna služba odvoji od redovnog partijskog rada imala je za cilj obezbjeđenje maksimalnog opreza i što veće tajnosti ovog rada. Već u junu mjesecu 1941. godine PK sprema kadrove koji će se obučiti da rukuju radio-stanicom. Stoga se odvajaju aktivisti, među kojima Radojka Lakić, Mira Kurilić, Nihad Kulenović i Zehra Muidović. Obuka će se vršiti u stanu Zehre Muidović, kod koje je pod lažnim imenom stanovala Radojka Lakić. U stanu na Velikom Alifakovcu, prvi kurs se odvijao pod posebnim režimom konspiracije, uz velike napore. Vježbe su trajale cijeli dan, počevši od ranog jutra, neprekidno do redarstvenog sata. U toku za to vrijeme nije niko mogao ući. To je obezbjeđivala sama Zehra. Kurs je započeo sredinom jula i trajao je neprekidno oko četrdeset dana.

Uspostavljene su i kurirske veze sa drugim mjestima, posebno one sa većim gradovima. Iz Zagreba dolaze u Sarajevo neki pripadnici NOP-a, među kojima i Milo Ostrolić anin, radnik, član KPJ. On dolazi na vezu rezervnom naredniku Stevi Bukovcu, članu KPJ, koga su ustaške vlasti mobilisale u 15. domobransku pješaku pukovniju, koja se u to vrijeme nalazila na sektoru Pala. Bukovac je obavljao dužnost štapskog kurira, što mu je omogućilo šire kretanje. Od svog dolaska na Pale, po zadatku, počeo je među domobranima, oficirima, podoficirima i vojnicima tražiti istomišljenike i organizovati za saradnju. Saradnja Bukovca sa Ostrolić aninom pomogla je da se, preko partijske veze, u Sarajevu pronađe najpodesniji način kako bi se ova mogućnost pretvorila u korisnu akciju. Na osnovu detaljnije prikupljenih obavještajnih podataka, sarajevska organizacija obavijestila je Štab Romanijskog odreda, koji je ubrzo uspostavio vezu sa Bukovcem i natporu nikom Ivanom Subašićem. Veze između sarajevske organizacije sa grupom u 15. pješaku pukovniji pomažu da se što više ubrza rad na pridobijanju ljudstva ove jedinice za saradnju, jer likvidacija dobro naoružane neprijateljske pukovnije u vrijeme osvajanja prostora prema Sarajevu u jesen 1941. godine, značila bi mnogo. Ojačao bi ugled oslobodilačke borbe u narodu, pomoglo bi se bržem širenju ustanka. Međutim, ova akcija nije potpuno uspjela, jer su Nijemci, preko svoje obavještajne službe, doznali za raspoložene naprednih oficira i domobrana, te grupu hapse i vode pred pokretni prijevratni sud.

Pojedini komunisti u gradu uspostavljaju veze sa rodoljubivim oficirima, što je omogućilo da se prikupe i da se koriste razne vojne tajne neprijatelja. U sarajevskom garnizonu u to vrijeme bio je Štab IX topničkog sklopa baterija koja se nalazila na položaju prema Romaniji, u selu Mokro. Zapovjednik je bio rezervni natporučnik Ešref Vražalić. Sa Vražalićem dobro se poznavao rezervni topnik natporučnik Mustafa Avdić Šot. Odlaze i na položaje u Mokro, Vražalić je pristao da cijelu bateriju preda partizanima.

Za Vojnoobavještajni komitet ovo je bilo od velike važnosti, jer je pružalo realnu mogućnost da se u partizanskim jedinicama stvori jedna artiljerijska jedinica. Stvaranje upravo takvih ratnih jedinica, sa teškim naoružanjem, u partizanskoj vojsci, bilo je od posebnog značaja s obzirom na predviđene planove o oslobodjenju Sarajeva. Sa Vražalićem je bilo dogovoreno da partizani napad-

nu njegovu jedinicu, što bi on iskoristio za potpunu predaju ljudstva i cjelokupnog naoružanja i komore.¹⁾

Prve veze na vojnoobavještajnim poslovima sa domobranskim oficirima održavali su Uglješa Danilovi i Avdo Humo, članovi PK KPJ za BiH. Neke informacije koje su bile hitne prirode, a odnosile su se na područje Bosne i Hercegovine korištene su u izravnim kontaktima sa pojedinim članovima Glavnog štaba BiH ili izravno sa jedinicama, a one šireg vojno-političkog značaja, dostavljane su i u Vrhovni štab. Paralelno sa tim poslom, stvarane su i posebno strogo izdvojene kontaktne veze sa Glavnim štabom za BiH i Vrhovnim štabom. Te su veze bile stalne, vremenski određene, a u hitnim slučajevima su korišteni i posebno povjerljivi kuriri.

Tada su uspostavljene veze sa oficirima iz protuzračne jedinice u Rajlovcu, koja se, kao i garnizon avijacijski centar, nalazila van granica grada, sa natporučnikom Brankom Vegarom i Dragutinom Sopčevićem, kao i sa narednikom Brankom Faleskinijem.

U garnizonu Rajlovac u II zračnoj luci ubačeni su u ljeto 1941. godine članovi KPJ, koji su organizovali grupu mladih oficira letalica za saradnju na vojnoobavještajnim poslovima. Ova je grupa krajem godine uspostavila vezu sa rezervnim domobranskim oficirima u III zbornom području u Sarajevu, iz kojeg su dolazila razna povjerljiva namjena.

U XV pješaka pukovniji u to vrijeme je zapovjednik pukovnik Sulejman Filipović, koji se, kao pješadijski oficir bivše jugoslovenske vojske, aktivirao. Filipović je pristao da pomaže u obavještavanju o vojnim pitanjima koja su interesantna za partizane. U gospodarskom odjelu III domobranskog zbora službovao je dopukovnik Kazimir Poje. Njemu su bili dostupni svi detaljni podaci o brojnomo stanju oficira, podoficira i domobrana svih jedinica domobranstva sa područja III zbora, zatim detaljni podaci o snabdijevanju, naoružanju i položajima koje je njegova služba snabdijevala, itd.

Odlukom PK KPJ za BiH, koja je rezultirala iz svih potreba za vojnim informacijama, veze na vojnoj liniji sa domobranskim oficirima trebalo je pojačati. U drugoj polovini februara 1942. godine, Branku Galebu, profesoru matematike i fizike, koji je i do tada radio na poslovima obavještajne službe za nas, pridodati su i inženjer Julije Stipetić, direktor u Gradskoj štedionici, i Ismet Milavić — sudija u Okružnom sudu. Galeb je zadržao i dalje na vezi vazduhoplovne oficire iz Rajlovca, natporučnika Envera Rezakovića i poručnika Mustafu Radaslića, a Milavić, Vladu Jankovića, zastavnika Stanka Grabrića i inženjerskog Branka Spasića i Španca. Inženjer Stipetić je preuzeo saradnju sa oficirima iz protuzračne odbrane, natporučnikom Brankom Vegarom i Dragutinom Sopčevićem i narednikom Brankom Faleskinijem. Milavić je saradnju nastavio sa pukovnikom Sulejmanom Filipovićem i dopukovnikom Kazimirom Pojem. Ovako nastali obavještajni komitet uspio se sastati 2-3 puta na uzajamno referisanje i dogovaranje o prikupljenim informacijama. Komitet je tada prikupljao podatke o brojnom stanju svih pješadijskih jedinica sa područja III zbora, zatim o stanju u topništvu, vazduhoplovstvu, protuzračnoj odbrani, oružništvu, zatim o ustaškim

¹⁾ Zbornik Tom 2. knj. 1, dok. 249. i MGS dok. NAV. - N - T - 315. AIS inv. br. 9850, str. 20-21. Partijska organizacija u gradu je odlučila u bitnicu uputiti jednog komunistu za vezu. Džemo Muminagić je u odredu »Zvijezda« razgovarao o takvom napadu, ali je sve to omela prva provala u proljeće 1942. g. Sarajevo u revoluciji, Džemal Muminagić : »Na part, zadatku...«, Tom 2, str. 610.

snagama, a to znači — NOP je tada imao uvid u osnovne podatke svih oružanih formacija domobranstva pa i njihovih komandi. Tako se od februara 1942. godine nastavlja organizovaniji obavještajni rad, koji vremenom dobija šire razmjere. Ovim radom i dalje je rukovodio Pokrajinski komitet.

Po odlasku Tempa na oslobođenu teritoriju, zatraženo je od Galeba da dostavi iscrpan izvještaj o cjelokupnoj organizaciji stvorenoj u Sarajevu po vojnoobavještajnoj liniji. Zatim, s tim izvještajem o stanju vojnoobavještajne službe u Sarajevu trebalo je da bude upoznat Vrhovni štab. Galeb je napisao pismo i, prema nalogu, predao ga Olgi Marasovi, sekretaru Mjesnog komiteta, da ga prenese sa ostalom poštom na oslobođenu teritoriju.

U prvoj polovini aprila 1942. godine ustaška policija je okončala hapšenje u velikoj provali i tragala za Olgom Marasovi, sekretarom MK KPJ Sarajeva, koja je tada primila i veze sa Obavještajnim komitetom. Iz predostrožnosti, svežanj pripremljene pošte za Vrhovni štab Olga je predala Vukici Princip, koja je trebala zajedno sa njom poći na oslobođenu teritoriju. Policija je, prilikom hapšenja, kod Vukice pronašla Galebov opširan izvještaj i uhapsila članove Vojnoobavještajnog komiteta i veći dio njihovih saradnika iz domobranstva. To se jako štetno odrazilo na obavještajni rad i stvorilo velike poteškoće u njegovom obnavljanju u daljnjem periodu. Tako je bilo i u pogledu ranije uspostavljenih veza u nekim ustanovama tzv. NDH, kao u Župskoj redarstvenoj oblasti, na željeznici, pošti i drugim.

Istovremeno, u jeku masovnih hapšenja, gotovo potpuno je paralisana naša veza sa oslobođenom teritorijom i onemogućeno je funkcionisanje ilegalnih kanala kojima se naša organizacija koristila. Kada je od strane partizanskih jedinica u maju 1942. godine prestala blokada Sarajeva, kontrolu nad tim prostorom preuzimaju ustaše, četnici i razne milicije. Novonastala situacija iziskivala je i upućivala na najmaksimalniji oprez. Daljnje prodiranje naše obavještajne službe u neprijateljske jedinice i ustanove onemogućeno je za izvjesno vrijeme.

Prijetala ustaška propaganda o »uništenju ilegalne organizacije« u gradu Sarajevu zbunila je i preplašila mnoge ljude na koje se moglo računati da bi eventualno radili u korist naše obavještajne službe. Oficiri domobranstva su se nerado odazivali na bilo kakvu saradnju, bez duge provjere sigurnosti za svoju ličnu bezbjednost. Naime, tada su pohapšeni oficiri iz Rajlovca, iz protuavionske odbrane i komandant pukovnije, a sve to je negativno djelovalo na potencijalne saradnike. Ako se tome doda, da je zbog nedovoljne konspiracije, za uvođenje slabog držanja pojedinaca pred policijom i niza drugih propusta, iz partijske organizacije pohapšeno i u logore odvedeno stotine ljudi, strah od takvih posljedica bio je duže vrijeme prisutan.

Poslije tromjesečne zastoje, u Sarajevu je Pokrajinski komitet uputio grupu partijskih radnika iz partizanskih jedinica. Rad za NOP se otpočinje postepeno obnavljati. Sarajevska organizacija NOP-a ponovo radi od jula 1942. godine i ponovo daje svoj značajan doprinos razvoju i uspjesima narodnooslobodilačke borbe. Formiran je novi Mjesni komitet sa zadatkom obnavljanja svih oblika i sektora djelovanja, u čemu je i služba prikupljanja vojnopolitičkih i ostalih obavještenja dobila posebno mjesto.

Svi članovi Mjesnog komiteta su bili zaduženi da se angažuju na pronalaganju veza u policiji, obavještajnim centrima neprijatelja, u vojsci i državnim ustanovama, radi prikupljanja podataka korisnih za NOP. Izdvojeno od MK KPJ, određen je Šahin Šahinpašić Josip da ove izvještaje prikuplja i dostavlja organima NOP-a na oslobođenom području. Kad su uspostavljene nove kurirske veze

preko novih tajnih kanala, omogućeno je da se šalju nove informacije i obavijesti iz neprijateljevih izvora. U obnovljenoj partijskoj organizaciji prikupljanje vijesti iz neprijateljskih izvora bilo je znatno šire postavljeno nego ranije. O tome su se brinuli svi članovi Partije, a čovjek koji je zadužen za posebne veze sa domobranskim oficirima bio je orijentisan na to da pribavlja podatke od najvećeg vojnog znanca.

Uspjesi NOP-a i partizanskih jedinica u toku 1942. i početkom 1943. godine osjetili su se znatno u domobranstvu i u ostalim vojnim i civilnim ustanovama neprijatelja. Iz domobranske vojne pekarne pošli su saradivati natporučnik Mustafa Šahinpašić i Hari i Hasan Duraković, iz protuzračne odbrane — satnik Ljudevit Gerl, iz garnizona Rajlovac — poručnik Miroslav Stanić i Ivica Andrijević, iz Fabrike »Avia«-ja, Zvonko Grbac Putnik. Iz III zbornog područja, pred IV neprijateljsku ofanzivu, izvještaje dostavljaju satnici Alfred Gajer, Franjo Drezer i Maks Kovačević. U Velikoj župi sa nama saraduje Milan Vidović, u Vojnoj bolnici ljekari Artur Horvat i Ivan Bakran i vojni službenik Esad Pašalić. Svi oni svoje veze održavaju sa pojedinim članovima iz mjesne organizacije KPJ. Šahinpašić je u to vrijeme, do početka druge provale, decembra 1942. godine, uspostavio vezu i sa upravnikom Vojne bolnice, pukovnikom dr Simonom Jeger-Lovevićem, koji je u određenom vidu bio raspoložen da daje neka obavještenja.

Za razliku od proljetnih hapšenja, policiji sada nije uspjelo otkriti rad na vojnoobavještajnim poslovima niti lice koje je vodilo ove poslove. Istina, Šahinpašić se jedno vrijeme legalizovao kod vlasti, službujući u Velikoj župi. Iz mjera predostrožnosti, napustio je mjesto službovanja i prešao u ilegalnost. Taj njegov prelaz je istovremeno izazvao prekid mnogih veza obavještavanja. Josip se sve manje sastaje sa saradnicima, pa, prema tome, i rezultati izostaju.

U proljeće 1943. godine, okupator, u namjeri da pojača vazduhoplovnu udarnu snagu, u Rajlovac ubacuje četiri teška bombardera Do-17. Dvije kompletne posade spremno su pristale da izvrše prelet u partizane, uz pristanak da prethodno izvrše zadatak koji bi im se dao²⁾.

Istovremeno, Ljudevit Gerl predlaže mogućnost organizovanja obavještajne djelatnosti i prema etnicima na Crnom vrhu. Njegova je zamisao inicirana time što je znao za saradnju domobrana i četnika, koju je ostvario šef domobranske vojno-obavještajne službe III zbornog područja, bojnik Lovrić sa etnikom Savom Derikonjom. Gerl je čak i otišao na jedan sastanak sa etnicima, međutim, Josip nije u svemu tome vidio neke korisne mogućnosti i nije podržao akciju.

Naše veze na aerodromu u Rajlovcu prikupljale su detaljne podatke o vaterenim tačkama odbrane, o broju ljudstva, broju aviona, sa svim potrebnim skicama i prijedlogom o mogućnosti jednog koncentričnog napada na aerodrom. Pošto na prijedlog nije dobijen odgovor od Josipa, rajlovačka organizacija je podatke dostavila, u dogovoru sa Esadom Lovrićem i Matošem, obavještajnom oficiru Visokofojnog koga odreda. Od kakve koristi su bile veze sa rajlovačkom organizacijom, veće je poznato, naročito u vezi sa velikom akcijom, napadom na sam aerodrom, avgusta 1943. godine.

Po završetku 4. i 5. neprijateljske ofanzive na snage NOV, naš pokret je izašao moralno i vojnički ojačan, oslobodivši veliku teritoriju u istočnoj Bosni,

²⁾ Dimitrije Kovačević je pismeno obavještavao Vrhovni štab da Rajlovačani traže vezu za prelet 4 bombardera DO-17 u partizane. Pismo CK KPJ, br. 5859. Dva su ova bombardera uspjela preletjeti u NOV 1943. u novembru mjesecu.

te se ponovo primakao, sa brojnim, tada ve znatno iskusnijim vojnim jedinicama, prilazima Sarajevu. Ovim su stvoreni znatno povoljniji uslovi za pojaanu aktivnost u ilegalnom radu u gradu. U Sarajevo su prodirale vijesti, slušane su emisije »Slobodne Jugoslavije« o ishodu borbi na Sutjesci, o natovje anskom proboju i hrabrosti, visokom moralu naših boraca u tim borbama, o vojnom krahu osnovnog plana okupatora i vojni kom porazu doma ih izdajnika. etni ki porazi zapo eti na Maleševcima na Majevidi, a potom i na Neretvi i drugdje, doprinijeli su, takode, sazrijevanju nove povoljne atmosfere za NOP. Po ko zna koji put, ponovo je raskrinkana lažna propaganda okupatora i ustaša o totalnom uništenju partizanskih snaga.

Partija je ve mogla znatno više da u ini na pridobijanju domobranskih oficira i brže da stvara grupe pouzdanih saradnika, koji su sve otvorenije prihvatili saradnju sa NOP-om. To e najbolje potvrditi nova etapa u radu i organizovanju vojnoobavještajne službe, koja je zapo ela dolaskom Vladimira Peria Valtera, septembra 1943. godine.

Pripadnici NOP-a iz garnizona Rajlovac bili su snabdjeveni posebnim legitimacijama za slobodno kretanje po širem podruju okruga, pa su uspostavljeni kontakti sa aktivistima iz Podlugova i Ilijaša, sa Ibrahimom Ze evi em iz Lješeva, bra om Ilijom i Mirkom Bilalom, bra om Fehimom i Himzom Ali em, Brankom Adži em i dr., a istovremeno uspostavljaju se veze i dostavljaju informacije o domobransko-ustaškim snagama na podruju trougla Sarajevo—Kiseljak—Visoko, posebno o utvr enim stanim posadama na potezu Sarajevo—Visoko.

Formiranjem Viso ko-fojni kog NOP odreda u ljeto 1943. godine, još je više proširena ova saradnja, naro ito na korištenju prikupljenih vojnih obavještenja. Neki ugroženi aktivisti NOP-a iz Sarajeva su, uz pomo naših saradnika avijati ara, skrivani u Rajlovcu, a zatim prebacivani u Viso ko-fojni ki odred (Milan Vidovi , Lepa arki , ing Karola Rado, Milan Vodenik, Bosa Skari i dr.). Ovo spašavanje saradnika NOP-a iz Sarajeva, pomoglo je da se prona u poddesni i sigurni kanali za slanje omladine iz grada u Narodnooslobodila ku vojsku, u emu su se pojedinci iz Rajlovca, sa Iliidže, kao i radnici iz Podlugova i Ilijaša u toku 1943. godine, pa do oslobo enja, u punom smislu angažovali.

Jedan je kanal polazio iz Sarajeva, preko Iliidže, Crnotine, Ahatovi a u Kralupe, drugi iz Sarajeva, preko Rajlovca, Reljeva. Kadari a i Bio e, tre i preko Vogoš e, cestom do Ilijaša ili Podlugova do Ljubni a ili Žerovnja, etvrto Sarajevo—Visoko—Gorani, željeznim saobra ajem.

Dolaskom jedinica V NOU divizije na ovo podruje, a naro ito kasnije X NOU divizije, zapo inje period vrlo ozbiljne saradnje na vojnoobavještajnim poslovima iz domobranskih izvora. U te jedinice slati su kuriri skoro svakodnevno sa zadacima vezanim za razne obavještajne poslove. Za brže kretanje i hitne slu ajeve prebacivanja ljudi i pošte, nabavljen je poseban motor-bicikl.

Valter istovremeno koristi vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Prozor i uspostavlja kanal sa Vrhovnim štabom. On traži upu ivanje odgovaraju ih snaga u blizinu Sarajeva radi boljeg koriš enja stalnog kanala preko Iliidže. Za tu svrhu prona eno je rješenje u pojaavanju veza na sektoru Kiseljak—Visoko, pripremaju i taj pravac za duže vrijeme, ak i za predstoje e borbe za oslobo enje Sarajeva.

U Sarajevu se od po etka 1944. godine po inju koristiti izvještaji saradnika iz domobranstva, odnosno iz III zbornog podruja, iz Vojne bolnice, II bitnice

protuzra ne odbrane, II zra ne luke Rajlovac, Komande grada, IX topni kog sklopa, Samovozne bojne, Željezni ke direkcije, Direkcije rudarstva, Velike župe »Vrhbosna«, Finansijske direkcije, Vojnotehni kog zavoda, Mirovinskog zavoda i Župske redarstvene oblasti. U svim tim komandama i ustanovama nastavili su ili poinjali sa radom saradnici NOP-a. Na sakupljanju ovih podataka u neprijateljskoj vojsci i ustanovama NDH radili su Šahin Šahinpašić Josip, satnik Ljudevit Gerl, iz protuzra ne odbrane, profesor Midhat Begić, ve i broj oficira iz rezerve, Sulejman Demirović i Ibro Kapetanović, zatim Enver Rezaković i ja. Iz centralnih organa vlasti NDH podatke prikupljaju inženjeri Branko Perišić i Ivan Prpić Braco.

Pri izgradnji vojnoobavještajne službe, uz pomoć saradnika u neprijateljskoj vojsci, Valter se rukovodio instrukcijama koje je dobio u Pokrajinskom komitetu, a dobivao ih je i direktno od Vrhovnog štaba. Radio je znalački; svuda se osjeća njegova brižljivost, pridavanje posebne pažnje i brige tom poslu. Od svojih saradnika tražio je vjerodostojne podatke o namjerama neprijatelja, ali uvijek uz prethodnu provjeru, dakle, samo upotrebljive podatke.

Pri izgradnji obavještajne službe, prema direktivama koje je dobio i prema svim informacijama koje je primao, Valter se sukobio sa prvim teškoćama. Uporedujući i nove podatke sa onima od Šahinpašića, ustanovio je da Šahinpašić ima samo četiri aktivna saradnika, da su obavijesti kojima raspolaže gotovo bezvrijedne. Ovo saznanje je uvjerilo Valtera da ovu službu mora postaviti na zdrave noge i mnogo šire, jer je to iziskivao razvoj NOB u BiH i šire. O zatečenom stanju obavijestio je Vrhovni štab.³⁾

Valter se brzo uvjerio da postoje kanali kojima je moguće slati poštu i razne materijale, posebno kanalima kojima se upućuju ljudi do Visokofojni kog odreda. Ovim putem je uspostavljena veza i sa Okružnim povjerenstvom KPJ za Sarajevo. Uvjerio se da kuriri dobro obavljaju povjerene im zadatke i da postoji mogućnost slanja velikog broja ljudi u Visokofojni ki odred. Primitak pošte iz Vrhovnog štaba i Pokrajinskog komiteta smatrao je značajnim uspjehom.

Sjećam se da je tada od mene tražio da odvojim kanale mog obavještajnog rada od političkog rada sarajevske partijske organizacije, da se oslobodim rukovođenja organizacijom u garnizonu Rajlovac i da se angažujem na radu sa oficirima u domobranstvu, isključivo po vojnoobavještajnim poslovima. Tada je napomenuo da ne smije on li rukovoditi sektorom obavještajne službe. Šahinpašića je uputio na oslobođenu teritoriju. O ovim svojim namjerama reorganizacije pisao je i Vrhovnom štabu.⁴⁾

Valter se u jesen 1943. godine u Ilijašu, u stanu Rafka Zidanšeka, sastao sa Enverom Lakiševićem Begom, sekretarom Okružnog komiteta KPJ Sarajevo, i sa njim se dogovorio o slanju omladinaca u NOVJ. Tražio je da se obrati posebna pažnja ljudima koji dolaze mimo naše veze, bez pismenih podataka. Valter uključuje u vojnoobavještajni rad satnika Ljudevita Gerla, iz protuzra ne odbra-

³⁾ Valterovo pismo Vrhovnom štabu NOV i POJ, AGS 47.

⁴⁾ Valter obavještava da je kanale odvojio od rada partijske organizacije, da je uspostavio vezu sa E. Lakiševićem, da će moći izvršiti zadatak slanja ljudi, i to masovnije nego do tada. O Josipu obavještava da je ovaj davao informacije o dobrim vezama sa oficirima, ali da je kod provjere ovih navoda ustanovljeno da su oficiri zaista bili u vezi, ali da su ga napustili još u decembru 1942. godine i da je od tada prekinut svaki rad. Njegove su veze svedene na svega 4 ovjeka. Iako i zbog nastalih potreba zajedničkog razmatranja nekih pitanja, Josipovih 12 dana nije dolazio na sastanak, što je praktično onemogućilo avaj valjanu saradnju. Tom je prilikom naveo: da će zbog toga on li ne morati preuzeti, voditi ovaj sektor. AGS, br. 47. Valterovo pismo Vrhovnom štabu.

KaDetanovi UfnrJi o ba Vreš, a: Sulejman FmPOvi , Baro Jerko, Stevo Vrani , Osman
 red^ , slet m riin tt' A kl 6 , KaZim Poer, Jusur, Sabljakovi, šemsudln Šiši (drugi
 rea), ismet Mlavl , Gvido Svare, Sefket Hasandedl , Mustafa Avdi (tre i red)

ne, dopukovnika Šefketa Hasandedi a, na elnika štaba III zbornog područja, Envera Krzi a i Midhata Begi a, iz Komande grada, natporučnika uru Pavlovića a, pravnik u V pješaka koj pukovnici, koji je bio posebno povjerljiva osoba generala Prohaske, dopukovnika — pravnik Ivana Klici a i nadsatnika Vejsila Hadžibegi a, obojica iz Vojnog suda, Bekira Omersofti a, Esada Pašali a, iz III zbornog područja, Alfreda Gajera i njegovu grupu rajlova kih oficira, natporučnika Sulejmana Demirovi a i Zvonka Dugonji a, iz protuzračnih bitnica na Grdonju i Alipašinom Mostu, nadsatnika Milana Vodenika, iz IX topničkog sklopa, ljekare iz Vojne bolnice i Lazu Radosavljevića a iz Željezničke direkcije.

Nije prošlo mnogo vremena a stvorena je vrlo razgranata mreža saradnika na prikupljanju raznih vojnih, političkih i privrednih podataka i informacija iz neprijateljskih vojnih i državnih ustanova i policije. Ovaj posao već je bio razvijen do te mjere da su gotovo sve najvažnije vojne i građanske vlasti NDH u Sarajevu bile obuhvaćene ovom mrežom. Mnoge važne obavijesti iz njemačkih vojnih komandi dospijevale su do ruku saradnika, naročito onih koji su radili u III zbornom području. Posebno šifrovane obavijesti naslovljene na zapovjednika III zbornog područja, generala Markulja, također su kontrolisali saradnici NOP-a. Na tajnoj povjerljivoj pošti radili su naizmjenično 4 oficira, i to danonoćno. Sva važnija naređenja i obavijesti iz štaba III zbornog područja stizali su do Valtera. Iz istih izvora dobijeni su vojna dokumenta, vojne knjižice, propusnice sa originalnim pečatima, sve za potrebe ilegalne organizacije. Preko ovog stožera stizala su i upozorenja za sklanjanje naših saradnika koje je otkrila njemačka i ustaška policija.

Saradnici se redovno javljaju informacijama iz 5. pješadijske pukovnije koja je raspoređena od Sarajeva do Ivan-sedla, iz IX topničkog sklopa, iz baterije protuzračne odbrane. Iz Komande grada dolaze podaci o stvarnom brojnom stanju svih područnih jedinica garnizona. U Vojnodomobranskom sudu svaka imala značajna obavijest bila nam je dostupna. Uz pomoć naših veza, Vojnog zatvor korisno služi ilegalnoj organizaciji. U slučaju iznenadnih racija, Valter i njegovi najbliži saradnici dolaze čak i u zatvor kako bi se sklonili ispred njemačko-ustaške policije.

U pogodnom trenutku su obuzdani i neprijateljski blindirani vozovi. Stoga je u ovu jedinicu došao Ismet Maslić Hari, koji je pripremio sve kontakte sa zapovjednikom, natporučnikom Ivom Volarićem, i njegovim zamjenikom, poručnikom Brankom Marićem. Stalna upozorenja Okružnog komiteta i Štaba X divizije, te Visočkofojničkog odreda o teškoćama koje prijavljaju posade oklopnih vozova, zahtijevale su da se Valter pozabavi problemom neutralisanja »pancera«. Preko oficira iz III zbornog područja, u zapovjedništvo oklopnih vlakova upućen je jedan saradnik NOP-a. Njegov zadatak je bio da prikupi detaljne podatke o oficirima, podoficirima i borcima sastavu automatarima. Iz tih podataka doznalo se da u toj jedinici službuje mnogo ustaša i njihovih istomišljenika. Sa zapovjednikom i njegovim zamjenikom postignut je sporazum. Trebalo je postepeno ukloniti ustaše sa mitraljeza i topova i postaviti simpatizere NOP-a, a za zapovjednike kompozicija trebalo je, također, postaviti podoficire ili oficire pristalice NOP-a. Svi dotadnji zapovjednici vozova imali su puno posebnih grijeha, jer su se redovno gotovo svi bavili prevozom švercovane hrane. Stoga ih je lako bilo udaljiti sa tih položaja.

Tako su obavljani zadaci koje je postavljao Valter. Organizacija NOP-a dobijala je unaprijed red vožnje za sedmicu na svim pravcima kontrolnog patroliranja »pancera«. Uz to, trebalo je dojaviti ilegalnoj vezi svaki bitan nalog koji su

dobili od Nijemaca ili ustaša. Traženo je da blindirani vozovi zakašnjavaju na određeno mjesto gdje su, po nalogu, trebali vatrom iz oružja zaštititi nama neprijateljske snage. Po našem dogovoru, domobranci su pucali u zrak.⁵⁾ Na oklopnim vagonima u estali su kvarovi. Popravke u Željezni koj radionici trajale su dugo. Od ove akcije obavještajne službe kretanje oklopnih vozova vidno se smanjilo, u sva tri pravca od Sarajeva, ime je našim jedinicama omogu eno slobodnije prelaženje pruga, naro ito manjim.

Uspjesi NOVJ snažno su podsticali politu ku akciju NOP-a u Sarajevu, pomogli su da se mladi opredijele za borbu. Putevi iz Sarajeva do pojedinih naših jedinica ponovo su uspostavljeni sa više sigurnih kanala, što je omogu ilo da se ubrzano popunjavaju krajiške i druge brigade, te Viso ko-fojni ki NOP odred. Iz Sarajeva je partijska organizacija upu ivala skojevce i simpatizere NOP-a u grupama. Za prevoz su katkad korišteni i automobili, u prvo vrijeme, vojno-sanitetski Crveni križ, a kasnije i kamionet Samovozne bojne.

Sav taj posao morao je biti savjesno i dobro organizovan. Bilo je dana kada je Crveni križ i po dva puta prevezio grupe, svaki put do 20 omladinaca.

Valter je upu ivao i pojedince, ugledne gra ane ili neke domobranske oficire, satnike, natporu nike do Viso ko-fojni kog odreda ili izravno u Štab X divizije. Li na sigurnost ljudi bila je veoma važna

Ovim kanalima preba en je i stariji poru nik Crvene armije, Aleksandar Hornov, zarobljen u borbama na Istoku. On je sa grupom od 19 ljekara i bolničara, takode zarobljenih u Sovjetskom Savezu, radio u njema koj Vojnoj bolnici u Sarajevu.⁶⁾

etnici Gojka Borote i »trup« poru nika Šime Babi a iz Rajlovca nastojali su da sprije e funkcionisanje naših kanala. Me utim, kanali nisu nikad bili otkriveni, iako su se preko rijeke Bosne u nekoliko navrata prebacivale etni ke snage na lijevu stranu. Svaki etni ki pokret je bio pravovremeno primije en. O ovim promjenama redovno je bilo obavještavano partijsko rukovodstvo u Sarajevu i Valter li no, tako da su u vrijeme etni kog pritiska korišteni kanali preko Rajlovca, gdje etnici nisu smjeli dolaziti. Da bi se sprije ili mogu i ispadi etnika u vrijeme prebacivanja naših ljudi na sektoru Reljeva, Ilijaša i Podlugova, korištene su i druge veze Sarajeva sa slobodnom teritorijom i uvijek odabiran najpogodniji kanal. Tako je grupa skojevaca koja se nalazila u IX topni kom sklopu, pošto je bila otkrivena, preba ena vozilima na poseban na in, ali ne s potpunim uspjehom.⁷⁾

⁵⁾ Sa jednim tako »reorganizovanim pancerm« i novim osobljem izvršena je proba i dat probni zadatak. Na inscenirani pokušaj napada na voz koji je izvela jedna eta Viso ko-fojni kog odreda (kapetan Trifko elik), razvila se borba, pucalo se u zrak, izbva ena je ugovorena koli ina municije. Partizani su na pruzi ostavili jednu šubaru sa kokardom. Zapovjednik Volari je izvijestio Komandu grada o » etni kom napadu« na prugu. Ustaša Babi sa grupom njema kih vojnika iz osiguranja Rajlovca »Siherung des Raumes« iz 369. Jeger divizije izvršio je uvi aj. Ustanovili su da su napad izazvali etnici sa Crnog vrha. Odveli su 25 etnika, a dvojicu su pritom ubili.

•) Aleksandar Hornov, stariji poru nik iz Habarovska, pristao je da kao delegat — zarobljenih crvenoarmejaca ode u partizane, izvidi situaciju, poslije ega e svojoj grupi poslati izvještaj. On je to u inio po dolasku u Viso ko-fojni ki odred, poslao je pismo. Grupa je pristala, svi su istim kanalima preba eni u partizane.

⁷⁾ Ovu skojevsku grupu otkrilo je vojno redarstvo i pokušalo trojicu uhapsiti. Skojevci su pružili otpor, demolirali topove i ostalu vojnu opremu sa cjelokupnim automatskim naoružanjem. Grupa je upu ena zbog blokiranih kanala od etnika na ilijaškom sektoru, preko Igmana, u Hercegovinu. Na Treskavici je došlo do borbe sa tamošnjom milicijom, koja je grupu razbila u dva dijela. Jedna grupa pohvatana je i predana ustašama dok se druga vratila i prikrila u Sarajevu, prikrila u Sarajevu.

Veliki broj dnevnih izvještaja iz raznih vojnih i građanskih ustanova NDH trebalo je sređivati, po važnosti i značaju raspoređivati i upućivati pojedinim vojno-političkim ustanovama na oslobođenoj teritoriji, iako su veze putem kanala bile svakodnevne, neki izvještaji, iako vrlo hitni, nisu uvijek stizali na vrijeme, pa su tako ostajali bez efekta. Valter se odlučio da zbog toga organizuje ilegalnu radio-vezu. Ta odluka je rezultat uputstava koja je dobio u Oblasnom komitetu prije polaska na ilegalni rad u Sarajevo. On je iz Vrhovnog štaba nešto kasnije dobio i šifru koja je korištena u radio-vezi.

Krajem 1943. godine uspješno je uspostavljena radio-veza sa Vrhovnim štabom, a u idućoj 1944. godini, u proljeće, i sa V korpusom NOVJ. Od tada su te veze korištene sve do oslobođenja Sarajeva, 6. aprila 1945. godine.

Na samom početku ove radio-talasne akcije, Valter je lično obavljao sve šifranske poslove na tekstovima depeša. Kasnije je u ovaj posao, zbog obimnosti, uveo Miru Stanišića, člana MK KPJ.

Iz razumljivih mjera vanrednog opreza, Valter je uspio ostvariti maksimalnu tajnost rada, pa su za taj rad znali samo oni ljudi, koji su na njima direktno radili. Nijedno lice u Sarajevu van te akcije, za cijelo vrijeme rata, nije o tome ništa znalo. Ovakav jedinstven podvig strogo ilegalne radio-službe u toku rata iz okupiranog grada, pred kojim ima Nijemaca, u trajanju od 15 mjeseci, malo je ko me uspio. Bila je to jedna od najkorisnijih aktivnosti Valtera i njegovih saradnika.

Valter je odlazio u Ilijaš na sastanke sa sekretarima Okružnog komiteta, prvo sa Enverom Lakiševićem Begom, potom sa Ratkom Bajevićem Rodom, kao i na sastanak sa sekretarom Povjerenstva za Kalinović, Ramizom Sladićem. Veoma je značajan njegov sastanak sa sekretarom Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu, Cvijetinom Mijatovićem Majom. Radi što veće bezbjednosti ovog sastanka, iz Oblasnog štaba je u Sarajevo upućen kapetan OZN-e Savo Pređa, da se u dogovoru sa Valterom utanači i dan, vrijeme i mjesto sastanka.

U Sarajevu je utvrđen dan sastanka, a mjesto gdje će se sastanak održati, trebalo je odabrati na Romaniji, na pogodnom mjestu gdje ne može doći ni do kakvog iznenađenja. Zato smo se na Romaniju uputili Savo Preda i ja, motorbiciklom.

Na Romaniji, u neposrednoj blizini ustaškog bunkera, došlo je do kvara na točku, pa nam je dalji put bio onemogućen. Pošto su to opazili ustaški stražari, uputili smo se do zapovjednika ustaškog utvrđenja. Kako sam ja bio obučen u avijatičarsku uniformu, a Preda u domobransku, zapovjedniku, ustaškom zastavniku, ispričali smo da tražimo avion u slučaju potrebe, koji se nije vratio u bazu u Rajlovcu.

Čak je jedan stražar primijetio, da je to vjerovatno avion u slučaju potrebe, koji je dan ranije viden u vrlo niskom letu. Pokazao je i pravac u kojem je avion nestao. To je pomoglo da nas zapovjednik prihvati, zadrži do nailaska bilo kakvog vozila kojim su se ustaše služile. Taj dan nijedno vozilo nije naišlo. Ustaše su nam obojici dale hranu i prenoćište. Drugo jutro naišao je sa naoružanim kamionom ustaški pukovnik Sudar. Njemu je referisano o posjeti dvojice avijatičara i o kvaru na motoru. Pukovnik je naredio da se motor natovari na kamion među ustaše, te da se nađe mjesto za obojicu avijatičara. Sudar nas je prevezao do Katedrale u Sarajevu i čak nam istovario motor.

Dva dana iza tog slučaja, ponovo smo se Preda i ja našli na Romaniji, tada već kao poznanici ustaša iz bunkera. Ponijeli smo cigarete i prepečenice, time smo pogostili svoje »poznanike«. Obojici je time bio otvoren put preko cijele Romanije, u pravcu Glasina kog polja.

U dogovoreni dan, istim ovim putem putovali smo, Valter i ja, na sastanak sa Mijatovi em. Valter je nosio uniformu domobranskog natporu nika, iskoristio je priliku da porazgovara sa zapovjednikom, ustaškim zastavnikom o »politi koj situaciji«, astio oko sebe cigaretama, stvarao prijateljsko raspoloženje, pa smo ipak na vrijeme stigli na ugovoreno mjesto, u šumicu u Dikaljima, gdje je održan sastanak, sredinom jula 1944. godine.

Morao sam ukloniti sa puta motor-bicikl, da to ne ispadne nikome sumnjivo, rastavio sam pola motora, istio dijelove i ponovo sastavljaao, sve vrijeme dok je trajao razgovor dvojice sekretara.

Po povratku za Sarajevo, ponovo smo se zadržali kod ustaša u prvom bunkeru. Obnovljeni su razgovori i pošto nije bilo ništa sumnjivo što bi moglo pri initi na putu do grada poteško e, tog istog dana smo se bezbjedno vratili u Sarajevo.

Prema kazivanju Save Prede, koji je prisustvovao ovom sastanku, predmet razgovora izme u Mijatovi a i Valtera bio je dogovor o stalnim vezama MK KPJ Sarajevo i Oblasnog komiteta KPJ za isto nu Bosnu, kao i me usobno obavješavanje o politi koj situaciji i narednim zadacima.

U toku 1944. godine Valter odlazi u Vrhovni štab, Pokrajinski komitet KPJ za BiH i štabove V korpusa, X divizije i drugih jedinica. Vjeran svome stilu rada, nastojao je da posao i zadatke koje je obavljao unaprijedi i obogati. Zato je svugdje primao savjete i sugestije koje je kasnije sprovodio, u svom veoma složenom radu u Sarajevu.

Posebna aktivnost je u Sarajevu razvijena (prema instrukcijama Vrhovnog štaba) oko organizovanja novog sektora rada — »Odjeljenja zaštite naroda« (OZN-e). Odmah po povratku iz Jajca u prolje e 1944. godine, Valter odabira ljude koji e se ovim poslovima baviti u Sarajevu. Njihov zadatak je prikupljanje podataka o svim neprijateljima NOP-a u Sarajevu, bez obzira da li se radi o okupatoru ili o doma im izdajnicima. Podaci su morali sadržavati sve informacije o licu za koje se daju. Za neka lica prona ene su i li ne fotografije. Valter je na ovom poslu angažovao i lanove MK KPJ i MK SKOJ-a, koji su ovo prenosili i na sve lanove KPJ i SKOJ-a. Ubrzo je stvorena »Kartoteka OZN-e« u kojoj je, na kraju rata, bilo oko 4000 kartona za izdajnike svih boja, sa vrlo pedantno prikupljenim karakteristikama i podacima o svakom pojedincu. Saradnici su se trudili da utvrde što ta nije podatke o svakom neprijatelju — njegov identitet, imovno stanje, dužnosti koje je obavljalo, kretanje u karijeri, li ne veze, zlo ine koje je po inio. Ova kartoteka je po oslobo enju stavljena organima OZN-e na korištenje.

U široko razgranati posao OZN-e, za evidentiranje neprijatelja u Sarajevu, Valter je uklju io operativne veze sa službama OZN-e za sarajevski okrug, kao i sa OZN-om za BiH, u Jajcu. U to vrijeme ustaška policijska služba, zajedno sa Gestapoom, ubacuje u pojedine jedinice svoje doušnike, agente ili diverzante. Neki su iz Sarajeva upu ivani na raznorazne zadatke. Za one, o kojima se doznalo u gradu, Valter je odmah poduzimao odgovaraju e zaštitne mjere i hitno obavještao jedinice u koje su takvi diverzanti tajno upu ivani. Organi OZN-e su uspjeli otkriti gestapovsko-ustaške agente Šu ru Muzurovi a, Silvija Taji a, Maru Prskalo, kapetana Domobranskog radnog puka Mladena Živojnovi a i grupu od 12 specijalno školovanih diverzanata u Zagrebu. U ove uspjehe svakako se ubraja i hvatanje zloglasnog ustaškog zlo inca Slavka Štimca, šefa UNS-e u Sarajevu, glavnog organizatora hapšenja komunista i njihovih saradnika u decembarskoj provali 1942. godine.

Dobro poznavanje političke situacije i političkih strujanja u gradu, Valter koristi u svojim izvještajima Vrhovnom štabu i Pokrajinskom i drugim komitetima. Prilikom odlaska u Vrhovni štab, on svoja politička saznanja prenosi i na druge vojne i političke rukovodioce, kojima su njegove informacije bile od značajne koristi.

Vojno redarstvo, nasljednici bivše UNS-e, u to vrijeme, razvilo je svoju policijsku djelatnost i, po uzoru na ranije ustaške policajce, započelo sa hapšenjima po gradu i okolici. U ustaškom zatvoru u emaluši nalazili su se grupa skopčevaca i njihovih saradnika, neki oficiri domobranstva i na terenu zarobljeni partizani. Zlostavljani su i do iznemoglosti mrcvareni. Valter se trudi da spasi ove ljude. Obratila se Narodnooslobodilačkom odboru, koji je već bio formiran, kako bi preko uticajnih drugova došao do najboljih mogućih rješenja. Napominjem, sam Valter je vršio dužnost sekretara NOO grada Sarajeva. Dogovoreno je da se preko nekih vjerskih poglavara u ini sve što je moguće u tom pravcu. Poslije kratkog vremena ti ljudi su iz zatvora upućeni na Vojni sud. Među njima sam bio i ja.

Vojnoobavještajna služba uz uticaj u nizu vojnih ustanova, imala je veliki uticaj i u Vojnom sudu. Uz pomoć predsjednika tog suda, dopukovnika Ivana Klikića, pravnika, zatvorenici su predati u Vojno-posadni zatvor tog suda, čime je bitno izmijenjen njihov zatvoreni položaj. Zahvaljujući i upravniku zatvora i zatvorskom ljekaru dr Mustafi Vraniću, aktivnom saradniku NOP-a, bio sam prebačen u bolnički zatvor zbog težih povreda, odakle je mjesna partijska organizacija, nakon četiri mjeseca, uspjela me izbaviti i tako spasiti od sigurne smrti. Prebačen sam na oslobođenu teritoriju i tamo sam zahvaljujući i Valterovoj brizi za ljude i saradnike, spašen, kao i mnogi drugi.

U januaru 1945. godine se saznalo da njemačka ORTS-komanda prikuplja podatke za plan odbrane grada i da u tu prvu fazu uključuje i III zbornu područje. Ispred domobrana na tom poslu se angažuju general Markulj i njegov nadporučnik dopukovnik Hasandedić. Sporazumjeli smo se da određeni oficiri o tome prikupljaju podatke. Ubrzo su počeli stizati informacije o izradi toga plana.

Prilikom kretanja na prilazima gradu, ustanovljeno je da su započeli radovi na izgradnji vatrene utvrde, a to je bila, rovova, prepreka od bodljikave žice, blokada prostora za minsko polje, itd. Zatraženo je od saradnika, oficira iz protuzračne odbrane da te fortifikacije bilježe u svoje karte. Oni su naredili svojim vojnicima da u određene kvadrate na sekciji zabilježe sve zapažene promjene. Zbir tih ucrtanih kvadrata sačinjavao je jednu cjelinu. Ovo se upoređivalo sa podacima koji su stizali od pojedinih saradnika. Organizaciji je uspjelo nabaviti i avionske snimke koje su avijatori naradili po naredjenju generala Hajnca Katnera. Najzad su stigle i prve skice izrađene od pojedinih planova iz domobranskih izvora, koje su se razlikovale u nekim dijelovima. To je navelo Valtera da posumnja u vjerodostojnost ovih podataka. Odlučio je da se domogne izvornog akta — Plana odbrane Sarajeva koji su sačinili oficiri u njemačkoj komandi grada *) I to mu je uspjelo, pa je i ovo jedan od vanrednih Valterovih rezultata. Domogao se plana preko poručnika Švarca, a taj važni dokument je poslužio prilikom operacija za konačno oslobođenje Sarajeva.

*) Preko svojih saradnika Valter je obaviješten da je u stanu generala Katnera, u vili »Braun«, 23. 3. 1945. godine, održana sjednica na kojoj je donesena odluka o definitivnom planu odbrane Sarajeva. Odlučio se da pod svaku cijenu dođe do tog plana. Angažovao je svoju ilegalnu vezu, Gvido domobr. oficira preko koga je uspio doći do jedne autentичne kopije Plana odbrane Sarajeva.

Prate i budno sva vojna zbivanja u Sarajevu i okolini Valter je u sebi stvorio, uz pomoć dobre memorije, gotovo nepogrešivi štab za informacije. Pamti sve njemačke, ustaške, domobranske ili etničke jedinice, uključivo i one njemačke jedinice iz grupe armija »E« koje se povlače preko Sarajeva. Rad na identifikaciji svih ovih pokreta skoro danonoćno angažuju Valtera i njegove saradnike sve s ciljem da se sva zapažanja registruju i pravovremeno koriste. Radio-vezama se sve važne vijesti prenose Štabu V korpusa ili pojedinim divizionima. U štabovima se budno bdije nad svakim podatkom, a za svaku nejasnoću se šalju upiti Valteru. Sarajevski obavještajni centar je praktično uvršten u operativnu tekućicu u štabu, što se vidi iz sljedećih radio-depeša:

»Prema jednom podatku 2 njemačke divizione kreću iz Mostara ka Sarajevu. Da li vam je šta poznato o tome?«

»Da li se njemačke snage koje dolaze od Višegrada zadržavaju u Sarajevu i okolici ili produžuju prema Brodu?«

»Imamo podatke da njemačke snage koje prolaze kroz Sarajevo pripadaju 104. i 107. divizionu i 4. pancir grenadirskoj divizionu koje su u sastavu 21. ili 22. armije.«¹⁾

Valter istog dana odgovara na sve depeše.

Organizovana je služba dežurstva u stanovima i ulicama kroz koje ove trupe moraju proći. Brojali su se kamioni, borna kola, teška oružja, brojevi jedinica. Danju se utvrđuje koje su to jedinice. Na željeznim stanicama Alipašin Most i Sarajevo ove podatke bilježe željezničari, a na aerodromima Butmir i Rajlovac vojnici — naši saradnici. Tako je Valteru bilo moguće da odmah javi o dolasku Štaba armije feldmaršala Aleksandera Lera u grad. Depeša o prisustvu Lera u Sarajevu izazvala je ozbiljan interes, zbog čega su iz V korpusa NOVJ stigli upiti, od kojih je najkarakterističniji onaj koji se odnosi na daljnje vojne namjere feldmaršala Lera.

Ove njemačke snage ni po čemu više nisu ličile onim bahatim, uglancanim pripadnicima Vermahta koji su 1941. godine umarširali u grad. Kretale su se uglavnom noću, u namjeri da sakriju od građana svoj dokraja jadan izgled. Međutim, sve ove detalje zabilježili su saradnici vojnoobavještajnog sektora.

Da spasi grad od pljačke i ubistava koje čine ove jedinice, u depeši od 2. marta 1945. godine Valter traži: »Bombardovanje sarajevske stanice i Alipašinog Mosta, u najvećoj mjeri bi neprijatelja poremetilo u masovnoj pljački narodne imovine. To bi spriječilo mobilizaciju i odvlačenje ljudstva, pomoglo bi našoj mobilizaciji i otežalo bježanje zlikovaca.«

I u vezi sa Srbima Valter šalje potrebne informacije. Prisutnost Draže Mihailovića u neposrednoj blizini Sarajeva odmah je zapazio, pa 7. 12. 1944. godine šalje depešu Vrhovnom štabu: »Po najnovijim hrvatskim obavještenjima, Draža Mihailović se još nalazi na Okruglici sa svojim štabom. Imaju 8 radio-stanica. Jedna je ispravna. Održavaju vezu sa jednim američkim štabom.« V korpus NOVJ zahtijeva da se provjeri kretanje i boravak Draže. Naglašava da su ovi podaci važni i trebaju biti tačni. Valter ubrzo javlja: »Draža Mihailović se sigurno nalazi kod pukovnika Borote u okolici Sarajeva. Provjerio sam to sa više strana. Imamo vijest da je jedan dio Dražinih Srba u pokretu prema sjeveru, da se do epaju bogatijih krajeva. Govori se da će napasti Tuzlu.«

•) Arhiv VII, njemački fond T-315, K-2266.

Primicanjem asa kona nog povla enja njema kog okupatora, zapo ela je rasti pani na nervoza u taboru ustaša. Dolazi do sve prisnijih odnosa izme u štabova Vermahtovih jedinica i etni kih vojvoda. Iz takvog prisnog odnosa, po ela je kružiti verzija da su Nijemci spremni na ustupke etnicima, pa ak i da im predaju grad Sarajevo. Razumljivo je da takve pri e nisu imale nikakvu realnu osnovu. Nestanak Plana odbrane Sarajeva iz kase generala Katnera, za okupatora i ustaše je potvrda da u gradu djeluju dobro organizovane snage NOP-a. Od takvih snaga se svakog asa mogla o ekivati pobuna, koja bi poremetila sve planove jedinica, koje su se povla ile sa Balkana, o koriš enju grada. Odluke o represalijama prema gra anstvu koje simpatiče NOP donose se na sastanku kod generala Katnera, u vili »Braun«, kojem prisustvuje i ustaški pukovnik Luburi odmah po dolasku u grad. Katner insistira na odbrani Sarajeva pod svaku cijenu, iako e, pod pritiskom snaga NOVJ, tu odluku ubrzo promijeniti i bježati iz Sarajeva.

Ustaša Luburi stvara svoj štab — Stožer pukovnika Luburi a. Pod ovaj stožer stavlja se i podre uju sve vojne, policijske i gra anske vlasti u gradu. Poduzima se ukidanje svih domobranskih jedinica, a ljudstvo prestrojava u nove dvije ustaške divizije. Luburi evi kolja i hapse, muškarce odvođe u vojsku, stvaraju nove zatvore, zapravo mu ilišta za uhapšene saradnike NOP-a, stvorivši u gradu atmosferu nevjerovatnog straha i terora.

Glavar stožera je ustaša dr Muhamed Ri anovi , ljekar iz Mostara; zapovjednik stana — ustaški bojnik Milan Cigoje; intendant — ustaški satnik Nikolaj Biljetar; referent za prosvjetu i propagandu — ustaša Ilija Juri ; referent za izbjeglice — Lukas Juriši ; referent za smještaj vojnih obveznika — ustaša sudija PPS dr Oktavijan Sviježi ; zapovjednik postrojbi — ustaški satnik Lon ari ; referent za zdravlje — ustaški satnik Fabijanac; zapovjednik autokomande ustaški natporu nik Kranjc; stru ni saradnici Stožera su dr Feliks Poljani , dr Oktavijan Sviježi i Zvonimir Kopriv evi .

Predsjednici Prijekog suda su naizmjeni no dr Sviježi i Kopriv evi , a pomaga i su im Kazimir Grulih, dr Feliks Poljani , Mirko Jankoiv i Irfan Deši .

U prvoj grupi, 10. marta 1945. godine, izvedeno je na Prijeki sud 17 Mostaraca. Usljed rana i teških povreda, mnogi nisu uop e pristupili su enju. Iz ove grupe je na smrt osu eno 14 ljudi, a svih 17 je ubijeno.

Istog dana dr Sviježi osu uje od 13 ljudi - 5 na smrt, 8 na vremenske kazne (što je tako er zna ilo smrt). Ve 12. marta sudi porodici Foht: Josipa i Saru osu uje na smrt, a etrnaestogodišnjeg sina Vlatka ubijaju bez suda. Istog dana osu ena su na smrt trojica pripadnika domobranstva, dok 14. marta osu uju na smrt 19 simpatizera i saradnika NOP-a. Luburi krvni ki postupa: vješa i ubija na stotine ljudi.

Jedinice NOV su uspjele, uz saradnju unutrašnjih snaga NOP-a, koje je organizovao Mjesni komitet KPJ, 6. aprila osloboditi potpuno grad Sarajevo. U toku zadnjih sati borbenih dejstava tragi no je poginuo organizator ilegalnog pokreta NOP-a u Sarajevu, sekretar Mjesnog komiteta Vladimir Peri Valter. Taj gubitak mi je posebno teško pao, jer sam ga neizmjereno cijenio i pobliže upoznao u teškim danima borbe u okupiranom Sarajevu.

LJUDEVIT GERL

NA OBAVJEŠTAJNOM RADU ZA NOP U NEPRIJATELJSKOJ VOJSCI

Rođen sam 1908. godine u Puli, Slovenac, iz radničke porodice. U bivšoj Jugoslaviji živio sam sa roditeljima kao izbjeglica iz Istre, odnosno 1921. izbjegli smo od fašizma i živjeli u raznim krajevima Jugoslavije. U Tuzli sam pohađao gimnaziju. Svršio sam vojnu akademiju u biv. jugoslovenskoj vojsci. Kad je počeo rat 1941. bio sam artiljerijski kapetan I klase. Desetog aprila 1941. poslije ulaska okupatora u Zagreb zatekao sam se na službi u protivavionskoj odbrani grada Zagreba. Toga dana sam samoinicijativno donio odluku da se borim protiv okupatora i njihovih kvislinga. Uskoro poslije toga, za nepun mjesec dana, već sam oko sebe okupio izvjestan broj jednomišljenika, vojnika, podoficira i oficira biv. jugoslovenske vojske koji su stupili u Hrvatsko domobranstvo novostvorene države, tzv. NDH. Odmah sam se povezao sa Partijom, a to je bilo mjeseca maja — juna 1941. godine, sa drugom Stevom Brkom — Ivanom Kraja i em, danas članom Savjeta Federacije. Od toga dana počinje moj organizovani ilegalni rad obavještajca u neprijateljskoj vojsci u Zagrebu, Sarajevu i Sl. Brodu. Slijedili su raznovrsni zadaci po direktivi Partije, i to od uspostave veze sa Kraja i em do 26. februara 1943. godine u Zagrebu, od 1. marta 1943. do 1. aprila 1944. u Sarajevu i od 2. aprila do 1. jula 1944. u Slavonskom Brodu, pa potom opet u Zagrebu, do 3. avgusta 1944, kada sam prešao na oslobođenu teritoriju, u Diljski partizanski odred, pošto sam prethodno izbjegao hapšenje.

Po direktivi Partije, morao sam ostati kao profesionalno vojno lice iz biv. jugoslovenske vojske u sastavu Hrvatskog domobranstva iako sam izrazio želju da predem na oslobođenu teritoriju, u sastav naših jedinica — partizanskih odreda. U domobranstvu dobio sam i nadzornika, te ostao i dalje u sastavu protivzrakoplovne odbrane grada Zagreba u NDH.

Ilegalac u neprijateljskoj vojsci morao sam ostati sve dok mi Partija ne naredi da to napustim i predem na oslobođenu teritoriju, ili dok mi ne zaprijeti neposredna opasnost, tj. hapšenje. Tako sam kao član Partije ostao u redovima Hrvatskog domobranstva u Zagrebu i djelovao ilegalno kao obavještajac, izvršavajući i zadatke koje mi je postavljalo partijsko rukovodstvo.

Iz Zagreba sam premješten službeno, 27. februara 1943. u Sarajevo, u sastav protivzrakoplovne odbrane grada Sarajeva, na dužnost glavnog gospodarskog urednika, sa činom koji sam i do tada imao (intendantno-pozadinska služba). Prilikom prelaska iz Zagreba u Sarajevo, dobio sam partijski zadatak da u

Sarajevu nastavim svoj ilegalni rad, pa od tada po inje moja aktivnost za NOP u Sarajevu, sve do aprila 1944, kada sam službeno premješten u Sl. Brod, u sastav protivzrakoplovne odbrane Sl. Broda.

Premještanja iz mjesta u mjesto, po direktivi Partije, prihvatao sam, **stavljaju** i ilegalni rad, jer je za takve zadatke nedostajalo dovoljno provjerenih i pouzdanih kadrova.

Prije polaska iz Zagreba za Sarajevo, Stevo Brko (Ivan Kraja i) dao mi je javku, s tim da se po dolasku u Sarajevo javim Šahinu Šahinpaši u i Jerku Baru, vojnom službeniku na aerodromu u Rajiovcu, gdje sam i došao na službu.

Odmah po dolasku u Sarajevo, uspostavio sam vezu uz pomoć javke sa ovim drugovima. Nakon nekoliko mjeseci po mom dolasku, Jerko mi je rekao da odlazi na novu dužnost i da u vezu održavati sa drugom Valterom (Vladom Perićem). Dalji rad se je odvijao stalno, li nime kontaktom između mene i Valtera, dva do tri puta nedjeljno, po dogovoru, u određeno vrijeme i na određeno mjestu. Prilikom tih sastanaka, ja sam uvijek bio u uniformi domobranskog protivzrakoplovnog nadzornika, koja je bila potpuno ista kao i uniforma njemačkih vazduhoplovnih oficira. Time je naš sastanak bio u izvjesnom smislu siguran, tj. nije bio sumnjiv (podozriv). Prilikom naših sastanaka, često bi Valter napominjao riječi ima »najsigurniji sam na sastancima sa tobom.« Vrijeme i mjesto sastanaka uvijek smo dogovorno određivali. U izuzetnim slučajevima, zbog važnih i hitnih razloga koji su iziskivali da se sastanemo van dogovorenog vremena, Valter je imao kurira, omladinca, koliko se sećam, bio je to dakle V razreda gimnazije — Musliman, koji se znao iznenada pojaviti kod mene, bilo po mom pozivu ili Valterovom naređenju. Sve je ovo bilo vrlo konspirativno, tj. mladi bi došao kod mene i, npr. obratio mi se riječi ima: »Poručio vam je majstor Pero da vam dođem i popraviti bravu, i to u 5 sati poslije podne jer prije ne može«. Ja sam odmah znao što to znači, jer smo Valter i ja posjedovali našu ličnu šifru, koju smo uvijek na sastancima ugovorili, stalno je mijenjaju. Žao mi je što nisam zapamtio ime toga mladića, jer je stvarno bio veoma pouzdan i ostavljao utisak da bi prije poginuo nego nas izdao, premda nije znao šta ja predstavljam u ilegalnom radu a šta Valter, jer sve poruke koje je on prenosio bile su šifrovane i njihov sadržaj nije odavao ništa sumnjivo. Osjećao sam da taj mladić ipak zna da radi za NOP, ali mu suština posla nije bila poznata.

Moji zadaci su bili raznovrsni, glavni je bio — što prije i hitnije dostavljati izvještaje o kretanju neprijateljskih jedinica, njihovoj formaciji, snazi, naoružanju i njihovim zadacima u dejstvu protiv naših jedinica, uključujući i tu i vrijeme i mjesto njihovog dejstva, a ovo se odnosilo na njemačke, ustaške, domobranske, etničke i talijanske jedinice, posebno na teritoriji BiH, pa po mogućnosti, i izvan te teritorije. Drugostepeni zadaci bili su mi nabavka raznovrsnog materijala: oružja, municije, razne tehničke opreme, odijela, uniformi, obuće, sanitetskog materijala, novca itd. Za sve ove zadatke — kada, gdje i na koji način bi se prebacilo i predalo našim jedinicama — dogovarali smo se Valter i ja. Prebacivanje i dostavljanje materijala vršeno je nekad mojim, nekad Valterovim sredstvima, sve je zavisilo od raznih momentalnih okolnosti i mogućnosti.

Im sam došao u Sarajevo, odmah sam počeo da pronalazim nove pogodne saradnike — simpatizere za NOP. Jedan od najvažnijih bio je domobranski stožernik Šefket Hasandedić (generalštabni major bivše jugoslovenske vojske, vojni ataše u Turskoj). U Sarajevu, kad sam ga ja zatekao, bio je na dužnosti na elniku operativnog odjeljenja Glavnog stožera domobranstva za Bosnu i Hercegovinu. Davao je uvijek kad god sam tražio, bez ikakvog ustezanja i

sa posebnom voljom, podatke o dejstvima, zadacima, kretanju, ja ini i sastavu svih jedinica na teritoriji BiH, kao i imena starješina — komandanata tih neprijateljskih jedinica. Ponekad, kada je sa takvim podacima raspolagao, davao mi je i podatke za jedinice van teritorije BiH, tako da smo uvijek imali na vrijeme podatke gdje, kada i koliko je koja neprijateljska jedinica djelovati protiv nas. Ovakve svježije podatke, kojima je raspolagao drug Hasandedi, primio bih od njega pismeno i odmah ih predavao Valteru, koji ih je kurirom dostavljao do Vrhovnog štaba NOV. Valter mi se u više mahova žalio da neki od kurira zakašnjavaju ili usput ginu, tako da je često i neki od najvažnijih izvještaja ostajao neiskorišten pošto nije stigao na vrijeme. O ovome smo diskutovali i došli do zaključka da mnogo rizikujemo a i izvještaji gube na svojoj vrijednosti. U vezi sa ovim problemom predložio sam Valteru da važne i izuzetno hitne izvještaje dostavljamo preko radija, što bi u inio radio-telegrafista Baro u Rajlovcu, preko Dojavne službe domobranstva gdje on radi i koji raspolaže specijalnom legitimacijom,') a naš je ilegalac. Za njega sam saznao preko javke koju sam dobio u Zagrebu od Steve Kraja i a, da je siguran i da ga mogu upotrijebiti za izvjesne zadatke. Valter se sa time složio. Valteru sam prethodno rekao da odmah traži iz našeg Vrhovnog štaba šifru i sve što je u vezi s time, kako bi Baro, radio-telegrafista, mogao normalno raditi — dostavljati šifrom izvještaje. Nije prošlo ni 8—10 dana poslije ovog dogovora, kada smo od našeg Vrhovnog štaba dobili šifru. Od tada su hitni, važni izvještaji išli u Vrhovni štab preko radio-centrale u Rajlovcu. Sve je vrlo dobro funkcionisalo. Juna 1944. godine, Baro je postao sumnjiv, zbog čega je stražarno sproveden u Zagreb. Kako je to sve išlo sa njim, pri čemu je za sebe, no glavno je bilo da se izvukao, jer je posjedovao gestapovsku legitimaciju. Odlaskom Bare prekinulo se sa dostavljanjem izvještaja preko radio-centra u Rajlovcu.

Drugi važan saradnik u vojnom pogledu bio je rezervni inženjerijski poručnik — natporučnik domobranstva, koji je u civilu bio građevinski inženjer ili tehničar, što se ne mogu ta no sjetiti, a isto tako se ne mogu sjetiti ni njegovog imena,²⁾ a i to je donekle razumljivo jer se sve radilo vrlo konspirativno, bez imena ili uz nadimke. Tako je, na primjer, moje ilegalno ime — nadimak bilo Petrić. On je bio zadužen u Komandi grada Sarajeva da radi na planovima odbrane šireg i užeg rejonu grada Sarajeva, pa mi je, pored ostalih izvještaja, predao i cjelokupni plan odbrane užeg i šireg rejonu Sarajeva, koga sam predao Valteru. Sjećam se, kada sam Valteru taj plan predao i objašnjavao, on je bio jako iznenađen važnošću u dokumenta, te se pohvalno izrazio o tom drugu, uz napomenu da ga treba dobro čuvati i držati na vezi.

Treći važan saradnik bio je, takode, jedan domobranski natporučnik, koji je bio komandant blindiranog željeznog voza od dva do tri vagona, sa sjedištem u Sarajevu, a kretao do Slavenskog Broda, na sjever, do Mostara i dalje, najviše što je zavisilo od zadatka koji je dobio. I njegovog imena se više ne sjećam, mislim da je bio Dalmatinac.³⁾ Preko njega sam imao stalne informacije o djelovanju i kretanju blindiranog voza. Na osnovu dogovora sa Valterom, davao sam mu zadatke da ne ide sa blindiranim vozom ili, pak, da ne prelazi izvjesne rejone u vremenu kada

) U Rajlovcu je cijela radio-služba bila u sklopu jedinstvene radio-službe čiji je centar bio u Zagrebu.

) Švarc Gvido, arhitekt, poslije rata radio u Sarajevu, umro 1957. godine. (Red.)

) Utvrđeno je da se radi o Ivi Volariću. (Red.)

bi to bilo važno za naše jedinice. On nas je uvijek na vrijeme izvještavao o zadacima koje je dobio. Ovakav njegov veoma koristan rad umnogome je našim jedinicama olakšavao i omogućavao izvršavanje zadataka.

Bilo je tu više njih, koji su bili moji saradnici po raznovrsnim zadacima. Tako iz moje komande protivavionske odbrane Sarajeva bio je natporučnik (biv. **jugoslovenski** potporučnik) Zvonko Dugonji kao jedan od važnijih. Među mojim saradnicima bio je i domobranski podoficir Pavao Slapernik biv. jugoslovenski podoficir, kod mene je bio skladištar intendantske opreme. Kada mi je jednog dana prišao i rekao: »Ja bih želio oti u partizane«, odgovorio sam mu da može, ali da u ja to organizovati. Sa Valterom sam se o tome dogovorio i o načinu prihvatanja, ali da u njegov odlazak tako organizovati, da povede sa sobom jedan vagon intendantske opreme. Valter se s time složio i odredili smo da on bude sprovodnik toga vagona i da ga zaustavi na željezničkoj stanici u Podlugovima, u blizini Sarajeva, gdje će ga sa ekati naši ljudi sa kolima i prihvatiti svu opremu iz vagona (domobranske uniforme, obuće, ebad, aršave, jastuke, slamarice, sapun, kožu itd.). Kako je to sve bilo organizovano sa moje i Valterove strane, to je posebna priča.

Moram napomenuti i jednu drugaricu, čiji je ime takode ne sjećam, sa kojom mi je dao vezu Šahinpašić, da bih imao neku ženu kao pratioca, kada sam išao u etnički štab kod Sarajeva, u pravcu Huma i dalje, gdje je bio etnički komandant, biv. artiljerijski potpukovnik Gojko Borota. Prije polaska iz Zagreba za Sarajevo, pored ostalih zadataka, dobio sam i zadatak da prodrem u neki etnički štab, koji djeluje kod Sarajeva, i da uspostavim kontakt radi otkrivanja njihovih namjera i dejstava. Uspio sam doći u taj štab, sa ekali su me u jednoj seljačkoj kući. Tu je bio komandant Borota sa još tri do četiri druga etnika, takode bivša oficira, i dva seljaka, od kojih je jednome Borota pridavao veliku važnost. Radi se o Savi Derikonji, poznatom etničkom zlikovcu i komandantu tzv. etničke brigade. Ja sam tom prilikom bio u uniformi domobranskog oficira. Drugarica Olga, koja me je pratila, rekala me je van kuće i razgovarala sa seljankama. Po završenom sastanku, zajedno smo se vratili u Sarajevo. No, ovo je bio moj prvi i posljednji sastanak sa njima.

Važan saradnik bio mi je i rezervni pješadijski kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, domobranski nadporučnik Kovačević,⁴⁾ profesor iz Maribora, gdje je, koliko znam, bio i predsjednik sokolskog društva. Godine 1941. je iz Slovenije došao u Sarajevo.

Bilo je tu još saradnika i simpatizera NOB, koji su radili sa mnom po raznovrsnim zadacima, ali sam njihova imena zaboravio.

Tako se, u najkraćim crtama, završio moj ilegalni rad u Sarajevu. Kada sam 1. maja 1944. godine premješten za Slavonski Brod, sve moje važnije saradnike predao sam Valteru. Sa najvažnijim saradnikom, drugom Hasandedićem, vezu je preuzeo li no drug Valter.

⁴⁾ Radi se o Maksu Kovačeviću. (Red.)

FERID AZABAGI

VOZILA »SAMOVOZNE BOJNE« PREBACUJU AKTIVISTE SARAJEVA U PARTIZANE

Jedan od veoma značajnih zadataka sarajevskih ilegalaca tokom cijelog perioda narodnooslobodilačke borbe bio je organizovanje prebacivanja aktivista, oružja, sanitetskog i drugog materijala iz grada na oslobođenu teritoriju. U tom pogledu, posebna uloga povjerena je grupi naših aktivista u III domobranskoj samovoznoj bojni u Sarajevu.

Aktiv u Samovoznoj bojni formiran je po direktivi rukovodstva ilegalnog pokreta u Sarajevu koje je ocijenilo kakav značaj može da ima rad grupe ilegalaca u jednoj neprijateljskoj vojnoj formaciji takvog karaktera. Početak ove aktivnosti datira od sredine 1942. godine kada je Sabirja Musić Eugen poeo u ovoj domobranskoj jedinici okupljati ljude za rad u NOP-u. U rad su bili uključeni vozači i motornih vozila (Ajnizar Ibrahimović, Reuf Mrzić, Muharem Šabić, Avdo Hodović), a zatim postepeno i drugi (Abid Hadžimusić, Franjo Beri, skladištar Pavo i dr.). I tada sam u to vrijeme, dogovorno sa poznatim aktivistom sarajevskog ilegalnog rada, domobranskim potpukovnikom Šefketom Hasandedićem, mobilisan i, kao rezervni automobilski potporučnik bivše jugoslovenske vojske, raspoređen u Samovoznu bojnu.

U 1943. godini, a posebno tokom 1944. godine, ilegalni pokret u Sarajevu naglo je opao. Međutim, isto tako, jačala je represalija neprijatelja. Posebno teška situacija stvorena je aktivnošću u takozvanog Vojnog redarstva. Hapšenja, praćenja i osumnjičenosti radi iznuđivanja priznanja, poprimaju sve masovniji karakter. Vojno redarstvo pružalo je svoje pipke na sve strane i angažovalo veliki broj doušnika i denuncijanata, tako da je bila stalna potreba iznalaženja pogodnih metoda za efikasno suprotstavljanje aktivnostima Vojnog redarstva i drugih neprijateljskih formacija sličnog karaktera.

U tom smislu, u jesen 1943. godine, rukovodstvo našeg pokreta povjerilo je Sabirji Musiću u zadatak da proširi naš aktiv u Samovoznoj bojni i da intenzivira njegov rad, naročito u smislu sistematskog praćenja akcija Vojnog redarstva. Ovo je bilo moguće zato što je Sabirja Musić bio narednik četete, a ja — a utant Samovozne bojne. Tako su preko vozača koji su vozili funkcionere Vojnog redarstva i druge neprijateljske vojne rukovodioce, pribavljane određene informacije, koje su se kasnije pokazale informacijama od koristi za uspješan rad sarajevske ilegalne organizacije.

U sastavu Samovozne bojne bili su i svi vojni putnički automobili kojima su se vozile više vojne starješine ustaške i domobranske vojske. Na ta vozila

raspoređivani su voza i koji su bili uključeni u rad za NOP i koji su prošli prethodnu provjeru.

Tako je voza Ibrahim Terzi (ustaše su ga strijeljale januara 1945. godine) određen da vozi putni ki automobil kojim se koristio general Gaš i , zamjenik komandanta Sarajevskog vojnog područja, a voza Adem Obar anin vozio je putni ki automobil šefa Vojnog redarstva, zloglasnog Dragutina Kremlje. Voza u Ajnizaru Ibrahimovi u (danas voza u Travniku) povjereno je da vozi kombi »crna marica« kojim su hapšeni aktivisti i simpatizeri NOP-a, dok je voza Muharem Šabi (danas voza »Špedicije« u Bugojnu) vozio veliki sanitetski automobil.

Voza automobila generala Gaš i a bio je zadužen da osluškuje razgovore vojnih i drugih lica koja je prevezio i da o svim važnijim podacima obavještava rukovodioca aktiva koji ih je prenosio »višoj vezi«, uglavnom Safi Džinovi u, a ovaj dalje, Vladimiru Peri u Valteru. Tako su dobijane značajne informacije o vojnim akcijama koje planira neprijatelj, pokretu neprijateljskih trupa, transportu ljudi i materijala i dr. Ovim automobilom prebacivani su aktivisti na slobodnu teritoriju (potpukovnik Šefko Hasandedi , dr Šerif Adžemovi , Ferid Hadžiselimovi). Povremeno se generalovim automobilom prevezio i Valter, tada je voza isticao na krila automobila generalsku zastavicu, što je značilo da se automobilom prevozi general li no, ime je, u principu, bio slobodan prolaz vozilu, bez zaustavljanja od neprijateljskih postaja i patrola.

Zadatak voza a šefa Vojnog redarstva je bio da budno prati razgovore lica koje prevozi i da o tome obavještava rukovodioca aktiva. Pored toga, voza ovog vozila je bio u mogućnosti da prikuplja i druge važne informacije, s obzirom na to da su se ovim kolima najčešće prevozili redarstveni organi kada su hapsili aktiviste, posebno po zlu zapamćeni zastavnik Josip Francekovi , koji je najčešće rukovodio akcijama hapšenja. Sličan zadatak imao je i voza zatvorenog kombija »marice«, kojim su prebacivani uhapšeni aktivisti u zatvor ili na saslušanje u prostorije Vojnog redarstva u emaluši ulici. Voza sanitetskog automobila je, pored prikupljanja informacija prilikom transporta pretu enih aktivista u bolnicu i nazad, prebacivao i grupe aktivista na oslobođenu teritoriju, preko uspostavljenih veza i kurira prema Igmanu.

Voza i su, unaprijed utvrđenim dojavnim znacima, na pogodno odabranim mjestima i prilikama, davali dogovorene signale. U posebno važnim slučajevima, kada je bilo nužno hitno prenošenje informacija, voza i su imali zadatak da insceniraju kvarove na vozilima i da prenesu informacije prilikom susreta sa nekim od lanova aktiva ili da se vrate u garažu Bojne radi »otklanjanja kvara«.

Sve važnije informacije-koje su ovim putem pribavljene, bilo da se radilo o planiranim akcijama neprijatelja ili o hapšenju aktivista, odmah su pogodnim putem saopštavane odgovornim drugovima, zaduženim za održavanje veze sa aktivom (Safa Džinovi Mirko, Remzija Kreso Risto, Ahmed Demirovi , a u određenim slučajevima i Valter li no), a u hitnim slučajevima i neposredno ugroženim aktivistima.

Naravno, sve ovo zahtijevalo je sinhronizovan rad ne samo na njoj aktivna nego i u pogledu njegovog povezivanja sa višim vezama. Na taj način aktiv je bio u mogućnosti da se stalno prilagodava nepredviđenim okolnostima i novonastalim situacijama, bez neželjenih zastoja i kolebanja. Na isti način su rukovodiocu aktiva prenošeni zadaci koje je davalo rukovodstvo ilegalnog pokreta. Pritom su drugovi koji su obezbjeđivali veze između aktivna i rukovodstva pokreta predstavljali veoma važnu kariku — organizovali su odgovarajući sistem pre-

nošenja informacija i zadataka, ugovarali sastanke i drugo. Ovi drugovi bili su spona koja je omogu avala da se zadaci aktiva potpunije izvršavaju, naro ito u pogledu blagovremenog obezbjeđivanja materijala za slanje partizanskim odredima (sanitetski materijal, oružje, municija, baterije i dr.), kao i uspostavljanja veza sa terenskim jedinicama. Zahvaljuju i funkcionisanju ovog sistema, koji je konstantno razvijan i usavršavan, aktiv je bio u mogu nosti da efikasno funkcioniše, da preuzima informacije i izvršava zadatke i naloge rukovodstva pokreta, ali i da samostalno djeluje u svim slu ajevima kada je to bilo neophodno.

Prebacivanje aktivista na slobodnu teritoriju aktiv je obavljao na razli ite na ine, zavisno od konkretnih okolnosti. U najve em broju slu ajeva, drugovi su preko veza utvr ivali mjesta njihovog preuzimanja i odredište. Za prebacivanje pojedinaca i manjih grupa koriš eni su vojni automobili i motocikli, a za prebacivanje ve ih grupa kamioni i ve a sanitetska vozila. Razumljivo je da su, prilikom prebacivanja aktivista, preduzimane sve raspoložive mjere opreza, s obzirom na mnoge opasnosti koje su vrebale na svakom koraku.

Tako, na primjer, sredinom 1944. godine, prilikom prebacivanja grupe od 30 aktivista vojnim kamionom (koji su ukrncani ispred bivšeg Sokolskog doma u Mis Irbinoj ulici i prevoženi preko Vogoš e do dogovorenog mjesta izme u Podlugova i Ilijaša), kurir odreda koji je preuzeo grupu, upozorio je na potrebu da se ovaj kanal zamijeni drugim, jer su za njega saznali etnici. Posebno je naglasio da voza kamiona prilikom povratka mora da bude oprezan, jer postoji opasnost od prepada. Kamion je u povratku vozio Sabrija Musi , jer je voza Avdo Hodovi , zajedno sa grupom prešao na slobodnu teritoriju. etni ki napad je zaista izvršen, ali i sre no izbjegnuto, a postoje i kanal zamijenjen je bezbjednijim.

Kada je Sabrija Musi ilegalca Husu Hadžimurtezi a (danas penzionisani direktor OZ-a u Sarajevu), u domobranskoj uniformi i sa ruksakom punim baterija, prevezio iz Sarajeva ka Iliđi, da bi ga predao našoj vezi Milanu Pindži, pukla je guma na motociklu na Dolac-malti, upravo na mjestu gdje se nalazila kombinovana njema ka i domobransko-ustaška postaja. Obojica su pali sa motocikla, a podigla ih je posada postaje. Iz postaje Musi je javio u Bojnu da mu pošalju drugo prevozno sredstvo. Ja sam poslao jedan vojni motocikl sa prikolicom i oni su nesmetano nastavili vožnju. Hadžimurtezi je preko veze sre no stigao u partizanski odred.

Neprijatna i opasna situacija nastala je i prilikom prebacivanja simpatizera NOP-a Ferida Hadžiselimovi a i dr Šerifa Adžemovi a. Saznavši od voza a da predstoji njihovo hapšenje, rukovodilac aktiva poslao je voza a Adema Obar anina da ih, dogovorenim signalima automobilske sirene pred njihovim ku ama, obavijesti o opasnosti. Oni su se blagovremeno sklonili, a rukovodilac aktiva ih je kasnije, sa još jednim aktivistom, prebacio u selo Lasica pod Igmanom, da tu sklonjeni sa ekaju vezu za odlazak u odred. Me utim, bili su neoprezni i izlazili su iz ku e. Prepoznati su, uhva eni i odvedeni u logor, gdje su stradali.

U tom periodu aktiv je, po zadatku rukovodstva ilegalnog pokreta obavio i još niz drugih akcija na prebacivanju ljudi i materijala na oslobo enu teritoriju. Medu mnogima zaslužuje da se pomene i akcija prebacivanja potpukovnika Šefkije Hasandedi a.

Rukovodilac aktiva saznao je od voza a Muharema Šabi a da predstoji hapšenje Hasandedi a, koji je to uo voze i oficira Vojnog redarstva Francekovi a na neki zadatak. Rukovodilac aktiva je odmah, bez odlaganja, preduzeo potrebne mjere. Ja sam obavijestio Hasandedi a o predstoje em hapšenju i

prevezao ga motociklom u ku u simpatizera NOP-a, Ahmeda Gološa na Budakovi ima. Neposredno poslije toga, u stan Hasandedi a upali su organi Vojnog redarstva i u njemu ostali cijelu noć i sutradan, očekujući da se pojavi on ili neka njegova veza. Pošto su vidjeli da im je Hasandedi izmakao, uhapsili su njegovu suprugu.

Istoga dana, rukovodilac aktiva je imao sastanak kome je prisustvovao i Valter. Valter je već bio saznao da je Hasandedi uhapšen i naglasio nužnost pojačanog opreza. Međutim, uvjeren da je Hasandedi izbjegao hapšenje, preuzeo je dalju brigu o njemu, idući tog dana, Sabrija Musić je Hasandedi a, po Valterovom nalogu, prebacio u stan Esada Hidića, u Golobrdici ulici, a nekoliko dana kasnije, Musić ga je prevezao generalovim automobilom u Glavogodinu pod Igmanom, gdje ga je preuzeo naš kurir.

Krajem 1944. godine, nepovoljan razvoj situacije za neprijatelja na ratištimao uslovio je primjenu sve težih represivnih mjera okupatora i njegovih domaćih pomagača prema stanovništvu, pa su opasnosti od provale bile sve neposrednije. To je nalagalo potrebu da se aktivnije i intenzivnije razmišlja o metodama daljeg rada aktiva. Svaka akcija je sistematski razrađivana i brižljivo pripremana, naravno, ukoliko su to konkretni uslovi omogućavali. Posebno su brižljivo razmatrane nastale okolnosti poslije svake obavljene akcije, a članovima aktivapermanentno je ukazivano na opasnosti koju svaka, pa i najmanja neopreznost u radu može da prouzrokuje.

Međutim, to nije bilo moguće uvijek i u cjelini obezbijediti. Prilikom jedne provale, Vojno redarstvo je saznalo da je vozač Muharem Šabić, sanitetskim automobilom, prebacio grupu aktivista na slobodnu teritoriju. Naređeno je njegovo hapšenje, zajedno sa nekim drugim licima. To je saznao vozač Ibrahim Terzić, vozeći i neke oficire Vojnog redarstva, i o tome je obavijestio rukovodioca aktiva. Imajući na raspolaganju minimum vremena, rukovodilac aktiva je motociklom prebacio Šabića na Ilidžu, u kuću u Milana Pindže. No, pošto je i samom Pindžiću već gorjelo tlo pod nogama, on je, takođe, zajedno sa nekoliko drugih ilegalaca, krenuo prema Igmanu, da se prebaci na oslobođenu teritoriju. Tom prilikom iznenadila ih je jedna njemačka ustaška patrola. Milan je srećno izbjegao zasjedu. Ostali su se probijali kako su znali, a Šabić se, da ne bi bio uhvaćen, vratio u Sarajevo. Sklonjen je u stan simpatizera pokreta Muje Alendara, koji se nalazio u neposrednom susjedstvu Samovozne bojne. Tu je ostao nekoliko dana, pa je ponovo, preko novog kanala, prebačen na slobodnu teritoriju.

U međuvremenu, ja sam, po saglasnosti rukovodstva ilegalnog pokreta, otputovao u Zagreb da pokušam spasiti iz logora »Jasenovac« suprugupotpukovnika Hasandedi a (moju sestru), što mi je putem nekih veza i uspelo. Međutim, ona je, poslije kraćeg vremena, podlegla posljedicama maltretiranja u logoru. Za to vrijeme, aktiv Samovozne bojne je nastavio sa radom. Prebacivanje aktivista i materijala na slobodnu teritoriju vršeno je pod sve težim uslovima i bilo je skupo i sa sve većim opasnostima. Još u januaru 1945. godine došlo je do hapšenja dvojice aktivista: Hikmeta Kućkalića i Abdulaha Nezirhodžića, koji se, i pored neposrednog upozorenja na predstojeće hapšenje, nisu blagovremeno sklonili. Pored toga, putem veza saznalo se da Vojno redarstvo traga za nekim »narednikom« koji prevozi aktiviste u partizane. U vezi s tim, uhapšen je i vozač Ibrahim Terzić, koji je, kao što sam već rekao, strijeljan.

Postojanje vjerovatno je da je Vojno redarstvo, primjenom svojih metoda, na kraju ipak saznati o kojem se »naredniku« radi, uslovilo je potrebu da i

rukovodilac aktiva Sabrija Musić prešao je u strogu ilegalnost. On je to, po odluci rukovodstva ilegalnog pokreta, učinio, sklonivši se sa suprugom i djecom u kuću u Muharema Hoze (danas penzionisanog potpukovnika JNA). Odatle i nadalje je rukovodio radom aktiva preko aktiviste Džemala Bašića, održavajući istovremeno i vezu sa rukovodstvom pokreta preko stalne veze aktiva (Sata Džinović), sve do oslobođenja Sarajeva.

Aktiv NOP-a u Samovoznoj bojni imao je u kompleksu ilegalnog rada u Sarajevu značajnu, specifičnu i delikatnu ulogu i odgovorne zadatke. Pao je i nekoliko članova aktiva, a veći broj je uhapšen i nestao. Međutim, zahvaljujući njima, kao i preživjelim, mnogi su spašeni.

dr MUSTAFA VRANI

KAO VOJNI LJEKAR - AKTIVISTA NOP-a U SARAJEVU

Još kao tvornički radnik, kasnije kao gimnazijalac bio sam simpatizer i naklonjen naprednom omladinskom pokretu. Kao student na zagrebačkom Medicinskom fakultetu od 1936. do 1941. godine bio sam član više naprednih studentskih udruženja, kao što su bili Kulturno udruženje studenata pacifista, te »Svjetlost«, »Brazda«, i »Lov en«. U tom periodu učestvovao sam u svim demonstracijama naprednih studenata. Takođe sam aktivno učestvovao u Društvu Muslimana akademika u Narodnoj uzdanici u Zagrebu koje su vodili napredni studenti Skender Kulenović, Safet Krupić i mnogi drugi. Zbog naših naprednih ideja u Narodnoj uzdanici, 1937. godine rastjerao nas je tadašnji reakcionarni mjesni odbor Narodne uzdanice. Povodom ovog događaja napisana je brošura »Ko je kriv za ekonomske prilike u mjesnom odboru Narodne uzdanice u Zagrebu«, koju sam i potpisao kao i mnoge druge napredne studentske peticije koje su docnije vjerovatno dospijevale i na ruke policije i drugih cenzura u zemlji.*)

Rat 1941. godine zatekao me je kao absolventa medicine u Zagrebu, kada mi je, ustaški stožer na Sveučilištu, zabranio polaganje završnih ispita, kao studentu liječniku. Nakon toga bio sam primoran da se po Zagrebu krijem sa ostalim naprednim studentima, Ivanom Brodarcem, Ivanom Rukavinom, Tomislavom Kronjom, Remzom Krdžalićem, Mitom Savićem, Ivom Popovićem (Dani) i mnogim drugim medicinarima koji su u toku 1941. godine, u većini, prelazili na oslobođenu teritoriju.

U drugoj polovini 1941. do početka 1942. godine u društvu sa Alijom Latifićem, Šukrijom Huskićem i drugim progresivnim studentima koji su još ostali u Zagrebu, bio sam u stalnom kontaktu, s njima me je vezivalo ranije drugarstvo i iste političke ideje i pogledi. Tada smo radili na zbrinjavanju ugroženih simpatizera NOP-a i prikupljanju Narodne pomoći, podataka o kretanju i namjerama neprijatelja i si.

Od početka maja, kada sam uspio da diplomiram kao rekonvalescent, pošto sam upravo preležao žuticu, stupio sam na rad u Gradski fizikat u Sarajevu. Kada je bila jedna od racija, ustaško-njemačka, po gradu, bio sam uhvaćen i priveden u komandu mjesta i proglašen za vojnog bjegunca. Tada me je i bolest spasla, potkupio sam i stražara pa me pustio. Nakon toga, otputovao sam

*) Brošura se nalazi u Istorijskom arhivu Sarajevo.

službeno u Zagreb, ali me je odmah, idu eg dana po dolasku u Zagreb, uhapsila ustaška policija prilikom racije u dijelu grada gdje sam stanovao (Deren inova ulica 27/1). U ustaškom zatvoru, koji se privremeno nalazio u Zvonimirovoj ulici broj 1, ostao sam 15 dana, a stalno su me premještali, povremeno me saslušavali i zlostavljali, pošto su imali podatke o mom radu i držanju kada sam bio student i mojoj vezi sa studentima lijevi arima na medicinskom fakultetu. Prilikom saslušavanja stalno su mi predložili pismene karakteristike koje su o meni dali studenti ustaše — frankovci, koji su rukovodili klubom medicinara. Moja odbrana, djelomično i velike intervencije prijatelja, okolnosti da sam Musliman i da sam još bolestan, tek sam bio prebolovao žuticu, uspio sam da me oslobode i pustite kući, uz obavezu da se odmah javim vojnim vlastima u Sarajevu. U Sarajevu prijavio sam se vojnim — domobranskim vlastima (Vojnoj bolnici), ali sam ostavljen na radu u Gradskom fizikatu, pošto je u to vrijeme bila epidemija pjegavog i trbušnog tifusa. U fizikatu je tada radila još i grupa ljekara Slovenaca i Jevreja, ovdje raspoređeni po kazni. Bili su napredni i mogao sam sa njima o svemu slobodno da raspravljam, ali bez određenih zadataka.

U jesen 1943. godine nazvala me telefonom nepoznata osoba, saopštivši mi da se odmah sutra javim u Osman-pašinu vojarnu u Sarajevu. U ovoj vojarni zamijenio sam dr Reufa Tvrtkovića, koji je napustio tu dužnost i nestao, vjerovatno na oslobođenu teritoriju. Docnije sam saznao da je telefonski razgovor obavio neko od drugova iz Mjesnog komiteta ili lično Safet Džinović, tadašnji organizacioni sekretar mjesne ilegalne organizacije u Sarajevu. U Osman-pašinoj vojarni radila su još dvojica ljekara, Petar (Pjer) Erak i dr Ratimir Katunari, dok je šef bio Rus, dr Govsejev. Dr Erak i dr Katunari poznavao sam još iz Zagreba kao napredne studente i slobodno smo razgovarali o politici u toj situaciji i o svim aktuelnim događajima. Međutim, njima se nisam povjeravao o specijalnim zadacima koje sam izvršavao za NOP, a nisu ni oni meni, premda sam bio uvjeren da i oni saraduju sa NOP-om.

Odmah po dolasku iz Zagreba u Sarajevo, još 1942. godine, povezo sam se sa Halilom Abdomerovićem, s kojim sam saradivao i prije rata. Po dolasku u Osman-pašinu vojarnu, preko njega sam dobivao određene zadatke, a kasnije i od Safeta Džinovića i Mirka, koji je, mojim posredstvom, jedno vrijeme u 1943. godini ilegalno stanovao sa drugaricom Tanjom Durić, takođe ilegalno, kod moje sestre Hajrije, u Dizdarevoj ulici broj 2 na Vratniku, gdje sam povremeno pripremao i obezbjeđivao ilegalne sastanke. Moje osnovno i stalno zaduženje bilo je da kao ljekar u garnizonskoj ambulanti primam i zadržavam na liječenju pojedince po nalogu drugova iz partijske organizacije. Zadržavanjem ovih ljudi u ambulanti na liječenju, prikrivao sam njihov ilegalni rad i onemogućavao hapšenje, te omogućavao njihovo prebacivanje u bolnicu na duže liječenje ili odlazak na slobodnu teritoriju. U garnizonskoj ambulanti imao sam na raspolaganju 20 bolničkih postelja, gdje sam mogao za kraće vrijeme od 7 do 10 ili nešto više dana, zadržati, zbog navodnog liječenja, drugove koji su bili trenutno ugroženi. U slučajevima kada drugove nisam duže mogao držati u stacionaru, prebacivao sam ih u državnu, odnosno Vojnu bolnicu, pošto sam prethodno sa tamošnjim simpatizerima NOP-a i prijateljima obezbijedio njihovo preuzimanje na eventualno, isto fiktivno liječenje. Neću pretjerati ako kažem da sam na ovaj način primio veliki broj ljudi kroz dvije godine mogao raditi u garnizonskoj ambulanti, omogućio im njihovo daljnje prebacivanje na slobodnu teritoriju ili, pak, sklanjanje na bezbjednije mjesto. Sjećam se, npr., da sam slao u bolnicu čak i na fiktivne operacije ili operacije slijepog crijeva, kako bi bili što bezbjedniji. U tome su mi

pomogli i hirurzi tadašnje vojne bolnice dr Artur Horvat, dr Ivo Bakran, dr Branko Oberhofer, te rendgenolog dr Se en Josip Pepo i dr Leon Pinto. Dr Ešref Softi u inio mi je sve što sam od njega tražio. Kao predsjednik vojne komisije, oslobodio je veliki broj vojnih obveznika. Pomagali su mi i mnogi ljekari bolnice Koševo, kao što su dr B. Kova evi , dr Ramadanovi . dr N. Zec, dr B Zimonii i dr.

Izme u mnogih uspelih zadataka, spomenu u samo neke od onih kojih se sje am. Preko Halila Abdomerovi a dobio sam zadatak da onemogu im upu ivanje dr Zaima Šarca u vojnu jedinicu. Taj zadatak izvršio sam tako što sam dr Šarca proglasio nesposobnim za vojsku, konstatuju i da je u stanju kakvo je poslije šlagiranja. Isto tako, i dr Bogdana Zimonji a kao sr anog i plu -nog bolesnika. Profesora Midhata Begi a, koji je ve bio u domobranstvu, obavijestio sam da je ugrožen i da treba što prije da sa porodicom napusti Sarajevo. Begi je sa porodicom istog dana nave e otputovao u nepoznatom pravcu. Dr Safeta Latifi a izbavio sam iz posadnog zatvora gdje je bio zatvoren kao vojno lice zbog ilegalnog rada za NOP, te preko moje veze ga uputio u bolnicu, odakle je preba en na oslobo enu teritoriju.

Sje am se još jednog doga aja iz jeseni 1943. godine, kada su Sarajevo bombardovali savezni ki avioni. Toga dana trebalo je da bude strijeljan uhva e ni partizanski kurir koji je bio do toga dana zatvoren u posadnom zatvoru. Bio je to mladi ovjek, ne sje am mu se imena. Moj bolni ar Ibrahim Trako iz Viteza došao je mojoj ku i, obavijestio me da odmah do em u kasarnu i pregledam jednog zatvorenika koji treba da bude strijeljan. Mnogo riskiraju i, u etiri oka objasnio sam zarobljenom kuriru — zatvoreniku, nakon moga pregleda, kako treba da se drži pred komisijom i šta treba da kaže, da glumi duševnog bolesnika. Na kraju mi je uspjelo da se taj mladi kao smanjeno ura unljiv uputi na posmatranje na odjel za duševna oboljenja Vojne bolnice. Kako sam naknadno obaviješten, tome mladi u je kasnije omogu en bijeg iz bolnice. Moji zadaci, sporedni, bili su da sakupljam Narodnu pomo , rasturam ilegalnu štampu — biltene i letke, širim istinu o borbama na isto nom i našem frontu itd., pratim ponašanje neprijatelja, nabavljam oružje i municiju, osobito lijekove.

Nakon kapitulacije Italije, kada je op enito popustila disciplina u neprijateljskim redovima, kao i kontrola starješina, na svoju ruku i odgovornost, inio sam pojedincima usluge, imaju i pritom uvijek u vidu interese NOP-a. Imao sam zadatak i u komisiji »Flak« koja je odabirala i upu ivala mladi e iz Sarajeva na izobrazbu za protivavionsku odbranu, koja je vršena navodno u Njema koj. Komisiju su sa injavali: jedan SS-ljekar, jedan ijekar Vermahta i ja uz tridesetak administrativnih vojnih lica. Po direktivi, preko Halila Abdomerovi a, trebalo je da u što ve oj mjeri otežavam rad ove komisije, da kao ljekar što ve i broj mladi a proglasim nesposobnim za upu ivanje u njema ku vojsku. Djelimi no mojim ljekarskim djelovanjem, a djelimi no uspostavljanjem namjernog prijateljstva sa ostalim lanovima komisije, naro ito sa ljekarima — uspio sam da proglasim nesposobnim ve i broj mobilisanih mladi a, a posebno onih koji su mi se li no obra ali za savjet. Ja sam svakom pojedina no savjetovao da se ne javi ve da ide na oslobo enu teritoriju. Ovo sam radio veoma oprezno i uspjelo mi je da je znatan broj mladi a zdravih i sposobnih umjesto u Vermaht, otišao u partizane.

Garnizonski zatvor bio je smješten u krugu Osman-pašine vojarnje, logora, i to u zgradi blizu sadašnje tehni ke škole. Jedan dio zatvorskih prostorija

nalazio se iza garnizonske ambulante, na samom ulazu u vojarnu. U oba zatvora bilo je odvojenih prostorija — samica i skupnih prostorija.

U krugu ove vojarnje nalazio se i poseban zatvor koji su zvali »njema ki zatvor«, jer su stražu obezbjeđivali njema ki vojnici i folksdoj eri. U taj zatvor su zatvarani zarobljeni partizani. O pojedinostima i zbivanjima u tom zatvoru obavještavali su me frizerski radnici — pomo nici: Salko Zuli , Zagreba ka 11, Sarajevo, Mustafa Hadžovi , sada radnik »Vase Miškina Crnog«, Ramiza Šukalo, Bjelave, koji su bili simpatizeri NOP-a, a radili su u brija nici Franje Velka, koja je bila smještena u prizemlju toga zatvora. Tako sam preko ovih brija a doznao da se u tom zatvoru nalaze i dvojica ljekara, dr Jakov Zarubica i dr Slavko Bolani, zarobljeni partizani. Preko svojih veza i nešto podmi ivanjem uvara zatvora, uspjelo mi je da oba ljekara izvu em iz ovog zatvora. Dr Zarubicu uputio sam na operaciju u bolnicu Koševo, dr Blagoju Kova evi u, kao njegovom prijatelju i kolegi, što je išlo vrlo teško preko njema ke komande, a dr Slavka Bolanija, preko zapovjedništva mjesta i domobranskih vlasti, gdje sam imao podršku i veliku pomo .

Pošto je garnizonski zatvor spadao u nadležnost garnizonske ambulante, to sam imao dosta prilike i mogu nosti da dodem u kontakt sa pojedinim politikim zatvorenicima i da im na raznorazne na ine pomognem ili olakšam izdržavanje zatvora.

Moj položaj u garnizonskoj ambulanti omogu io mi je u eš e u akciji spašavanja Zvonke Grpca Putnika. Od Halila Abdomerovi a dobio sam odre eni zadatak da Grpca, koji je bio preba en u posadni zatvor iz zatvora ustaškog redarstva, a bio na smrt osu en, proglasim bolesnim i uputim na lije enje u vojnu bolnicu. Izvršavanje ovog zadatka po eo sam time što sam upravniku zatvora, poru niku, porijeklom Slovincu, zamjerio što u zatvoru drži i bolesne zatvorenike, koje bi trebalo uputiti na pregled i lije enje. Sutradan, po našem razgovoru, izvršio sam ljekarski pregled grupe od 5-6 zatvorenika, koji su se javili na ljekarski pregled, me u kojima je bio i Zvonko Grbac. Od pregledanih, proglasio sam bolesnim Zvonka i iz opreza još nekoliko drugih zatvorenika. Da je Zvonko uhapšen, saznao sam od Ismeta Masli a Harija kojem sam ukazao ljekarsku

pomo sutradan nakon hapšenja Grpca. Hari se krio, kao ilegalac, kod Huse Basari a u Sagrdžije ulici. On mi je tada detaljno opisao kako su upali u ustašku zasjedu.

U bolni koj knjizi zatvorenika evidentirao sam da je Grbac bolestan i da mu treba bolni ko lije enje. Me utim, to evidentiranje nisam potpisao ja, ve drugi ljekar. Kao zatvorenik smješten je u zatvorsko odjeljenje vojne bolnice u sastavu hirurškog odjeljenja gdje je tada bio šef dr Artur Horvat, hirurg.

Nakon organizovanog prebacivanja Grpca na oslobo enu teritoriju, zajedno sa dr Horvatom i bolni arom Osmanom Pertefom ja sam sutradan, 10. decembra 1944. godine, uhapšen i odveden u ustaški zatvor u emaluši, samica u potkrovlju, broj 16. Nakon 14 dana amljenja u samici, došla je pred eliju grupa ustaša na elu sa tadašnjim šefom Vojnog redarstva (ustaški gestapo), bojnikom Dragutinom Kremom, koji me je optužio da sam u estvovao u organizovanju bjekstva Grpca na oslobo enu teritoriju, konkretno, što sam ga iz garnizonskog zatvora uputio u vojnu bolnicu, te da e mi, stoga, oti i »10 glava« da ih imam. Dalje mi je rekao da je Grbac velika li nost u komunisti kom pokretu i da je za njega nu ena velika suma novaca ili zamjena za neke li nosti koje su zarobili partizani. U ovom zatvoru sam proveo 40 dana i za to vrijeme saslušavan sam tri puta. Uspio sam da ih ubijedim da Grpca u vojnu bolnicu nisam pre-

bacio iz političkih pobuda, već kao savjestan liječnik. Da se izvučem iz zatvora, mnogo mi je pomogla okolnost što u bolesničkoj knjizi zatvora nije bio moj popis. Do mog izvođenja pred vojni sud nije došlo, jer sam iz slobode mogao da preduzmem potrebne mjere i veze da se stvar oduži i da stvar legne, pri čemu mi je mnogo pomogao potpukovnik Ivan Kličević, mislim da je bio predsjednik vojnog ratnog suda. Smatram da sam imao veliku sreću, dobre veze, pošto sam bio liječnik, a pogotovo što su moji rođaci i prijatelji podmičivali ustaške glaveštine.

U zoru 6. aprila otišao sam u Mjesni komitet Partije, privremeno smješten u kuću Miše Besarovića, danas u Ulici Sutjeska, gdje sam Enveru Krži rekao da sam svoj zadatak izvršio. On mi je dao novi zadatak, rekavši da je Vladimir Perić Valter poginuo brane i Električnu centralu i da je privremeno njegov leš donesen u kuću u Boška Bilbije, u Škerlićevoj ulici. Kada sam tamo došao, vidio sam bezličan leš, sav u komadima, sa glavom koja je visila na trupu, zamotan u bijeli aršaf. Moj zadatak bio je da Valterov leš predam u prosekturu Državne bolnice Koševo, te — da ih upoznam da se radi o sekretaru Mjesnog komiteta KPJ i da sve treba pripremiti za dostojnu sahranu. Leš sam predao dr. Relji Kašikoviću i njegovom pomoćniku Anti Rebiću. Oni su već izvršili zadatak. Valter je, u novoj partizanskoj uniformi, bio izložen sa ostalim poginulim braniocima našeg grada.

Ujutro 6. aprila 1945. godine predao sam Vojnoj bolnici tri velike korpe lijekova, zavojnog i drugog sanitetskog materijala, privremenom upravniku dr. Ešrefu Softiću. Ovaj sanitetski materijal sakrio sam u podrum Matijeve bifekcije na Marijin-dvoru, kada je po njegovu povlačenju neprijatelja iz Sarajeva.

MILAN OKI

O RADU POSEBNOG CENTRA V KORPUSA NOVJ ZA INFORMACIJE IZ SARAJEVA

Poslije rasformiranja Mostarskog NOP bataljona, raspoređen sam sa grupom rukovodilaca bataljona po etkom 1944. godine u Ramski NOP odred, a odmah zatim postavljen sam za rukovodioca tehnike Okružnog komiteta KPJ Prozor. Juna mjeseca 1944. godine, na moj zahtjev, a po predlogu sekretara Komiteta Mehe Pirolića, raspoređen sam na dužnost u Viso ko-fojnički NOP odred, a potom za šefa obavještajnog centra Odreda.

Na proširenom partijskom sastanku Štaba Odreda po etkom avgusta 1944. godine, kome su prisustvovali komesar Odreda, major Avdo Hakirević, komandant Odreda Svetko Bajić, zamjenik komandanta Radovan Šušur, pomoćnik komesara Smajo Mandžuka, načelnik Štaba Ranko Balorda i intendant Odreda Sekula Todorović, komandiri četeta Ilija Koprivica i Marko Kokoruš, te sekretar Okružnog komiteta KPJ Sarajevo Ratko Bajić i član Komiteta Danilo Štaka, na zahtjev Štaba X bosanske NOU divizije, upućen sam za šefa Obavještajnog centra za grad Sarajevo i okolinu, kao isturenog punkta V korpusa NOVJ.

Na ovu dužnost sam raspoređen kao član KPJ i dobar poznavalac terena i naroda tog kraja. Od Štaba X divizije 5. korpusa NOVJ primio sam direktivu, da obavještajna služba mora biti savršeno organizovana i konspirativna, jer je teren na kome se formira osjetljiv i vrlo složen, te da za tu svrhu treba koristiti sve mogućnosti.

Prvi zadatak, koji sam sam sebi postavio, bio je — organizaciono srediti Centar. Obavještajnu mrežu organizovati po punktovima, u svim selima i gradu Sarajevu. Odabrati terenske obavještajce iz kadra povjerenika i odbornika seoskih odbora NOP-a, prvenstveno članova i kandidata KPJ.

Pošto je teren prostorno bio velik, osjetljiv i vrlo složen, a naročito grad Sarajevo, gdje je vrlo, ovom poslu pristupio sam vrlo ozbiljno. Zalaganjem odabranih drugova i naroda koji je u ogromnoj većini bio na strani NOB-e Centar je formiran.

Prve terenske obavještajce regrutovao sam u selima, koja su gravitirala prema Crnotini, sjedištu Centra, i to u selima: Ahatovići, Mihaljevići, Bojnik, Reljevo, Dobroševići, Rajlovac, Bioč, Lemezovo Brdo, Zabrane, Rječica, Osijek, Hrasno, Bukovica, Lepenica, Kreševo, Dvor, Pazarići, Tarčin, te u garnizonu Rajlovac.

Pored terenskih obavještajaca, sa Centrom su imali vezu: Reuf Selmanagi Crni, kao obavještajac Viso ko-fojni kog odreda, odnosno, obavještajac sa terena Visokog.

U Centru su radili ovi obavještajni oficiri: Salko Bra kovi , sada penzionisani major, živi u Rijeci, Ko o Nikolajevi , rezervni poru nik, živi u Sarajevu, Himzo Ali , rezervni kapetan, živi u Sarajevu, Boro Boškovi , penzionisani pukovnik, radi i živi u Sarajevu, Boro Erceg i ja.

Kuriri su bili Salko Mujki , poginuo kod Fojnice 1944, Cvijan Petri evi , živi u Rajiovcu, Mirko Grabovac, umro, Nikola Petri evi , ubijen u Jasenovcu, Trifko Makera, živi u Reljevu, Abid Novalija, ubijen u Jasenovcu, Risto Crnogorac i drugi.

Vezu sa Mjesnim komitetom KPJ Sarajevo uspostavili smo preko Štaba X bosanske NOU divizije, kojoj je Centar bio neposredno pot injen. Kuriri izme u — Centra i MK KPJ Sarajevo bili su Franjo Štiglajter, iz Hrasna, i Abid Novalija. Franjo je izlazio na oslobo enu teritoriju i u Centar. Od njega je poštu iz MK KPJ Sarajevo u Hrasnu svakodnevno primao stalni kurir Centra, Abid Novalija, koji je dušom i srcem odan NOB-i.

Kuriri Nikola Petri evi i Abid Novalija radili su kao stražari u opštini Rajlovac, koja se nalazila na engi vili I i mogli su se kretati po gradu u svako doba dana i no i, pa su stoga bili podesni za ovaj rad — neprijatelj u njih nije sumnjao.

Sa III zbornim domobranskim podru jem povezao nas je, po izlasku u NOV, Zoran Ugljen, tada kandidat KPJ, sa kojim sam opširno razgovarao.

U Željezni koj direkciji Sarajevo uspostavili smo vezu sa Radom Škobiem.

Na željezni koj stanici Sarajevo uspostavili smo vezu, preko kurira Riste Crnogorca, sa službenikom Spahom.

Sa željezni kim stanicama Rajlovac i Alipašin Most imali smo stalnu vezu preko šefa rajlova ke stanice Milana Živkovi a.

Sa Higijenskim zavodom Sarajevo uspostavili smo vezu preko mog oca Dušana oki a (ubijen u Jasenovcu 1945).

Centar je pored obavještajnih zadataka, koji su bili primarni, dobio zadatak da radi i na izvla enju ljudstva iz Sarajeva i okoline, onih koji su stupali u NOV.

Preko Centra i drugih veza, u NOB je stupilo preko 2000 ljudi iz Sarajeva i okoline

Za prihvatanje ovog ljudstva organizovali smo kanale, i to:

I. Sarajevo-Rajlovac-Reljevo-Jaruge-Dobroševi i,

II. Ilidža-Osijek-Bojnik-Dobroševi i,

III. Reljevo-Rje ica-Dobroševi i.

IV. Bu ki most-Dvor-Bio a-Dobroševi i.

Na prvom kanalu, pored obavještajnih terenskih organa u Reljevu, Rajiovcu i Sarajevu, za prebacivanje ljudstva i materijala bili su angažovani stalni kuriri Centra Nikola Petri evi i Abid Novalija.

Na drugom kanalu radili su u Ilidži: or o Kutla a, Mirko i Savo Toši te Danilo Bosilj i . U Osijeku: Gliša Tešanovi , Branko Jankovi i or o Pindo. Kuriri koji su obezbjeđivali i prebacivali ljudstvo bili su: Drago Staki , sada penzionisani pukovnik JNA, Vojno Vukovi , rezervni major, Dragan Popovi , poginuo po etkom decembra 1944. godine kao komesar bataljona u Viso ko-fojni kom NOP odredu i Mirko Šoji .

Na trećem kanalu bili su angažovani Savo Lukić i Jefija Šušteršič.

Na četvrtom kanalu bili su angažovani Osman Zerđo, njegov sin Osmo, te Nail Zečević i Reuf Selmanagić.

Kroz Zerdinuku u selu Dvoru prošle su gotovo sve grupe, koje su izlazile na oslobođenu teritoriju, preko Sarajeva-Kiseljaka-Kreševa i Visokog, u jedinice X bosanske NOU divizije.

Zerdinuka bila je kao neka usputna stanica za odmor i osvježenje ljudstva i jedinica koje su se prebacivale iz Crnotine u Fojnicu, ili obratno. Na predlog Osmana Zerđe, Štab Visokofojnog NOP odreda na čelu sa komesarom Avdom Hakirevićem, u drugoj polovini 1944. godine, održao je nekoliko sastanaka sa muslimanskom milicijom i njezinim komandantom sa tog terena, Avdom Džafićem. Sastancima sam prisustvovao i ja. Tada je dogovoreno da milicija ne vrši napade na naše jedinice i kurire koji su prolazili kraj ili kroz njihova sela. Sastanci su uspjeli i do završetka rata naše jedinice i pojedinci nisu napadani, mogli su se bezbjedno kretati kroz selo Dvor i dalje, prema Bihaću ili Visokom.

Osman i njegova cijela porodica radili su za NOB. Sjećam se, na radost Osmanovu i nas sviju, da smo 19. i 20. oktobra 1944. godine, koristili njegov mlin i dinamo, uključujući i radio-aparat i slušali prenos borbi za oslobođenje Beograda. Kada je bila dupke puna mještana, koji su se divili Osmanu, a tu su bili i Ratko Bajić, sekretar OK KPJ Sarajevo, Danilo Štaka, član Komiteta, Košćo Nikolajević i borci-kuriri, koji su krenuli sa nama za Crnotinu.

Koliko se danas sjećam, preko kanala prošli su brojni komunisti i saradnici NOP-a, koji su raspoređivani u jedinice X divizije 5. korpusa NOV, Druge štabove i politička rukovodstva na terenu, i to: Milošević, član KPJ od 1936, Safa Džinović, organizacioni sekretar MK KPJ Sarajevo, Predrag Šaraba, član KPJ, nosilac Partizanske spomenice 1941, Zoran Ugljen, kandidat KPJ iz Sarajeva, dr Blagoje Kovačević, potpredsjednik NOF-a grada Sarajeva, dr Artur Horvat, hirurg iz Sarajeva, Mustafa Saračević, član KPJ iz Rajlovca, dr Boro Knežić, član NOO-a grada Sarajeva, Boško Kariklić, član KPJ, Milan Pindžo, sa suprugom, član KPJ, Mirko i Savo Tošić, članovi KPJ sa Ilidže, Mirko Moro, Milenko Pudar, Niko Nikolajević, predsjednik NOO Rajlovac, Nevenka Škarica, član NOO Rajlovac, Cvetko Dutina, član NOO Rajlovac, Branko Janković, Košćo Nikolajević, Nikola Škrba, iz Sarajeva, sada humorista, Muhamed Šefkić, penzioner, p. pukovnik JNA, Suljo Demirović Joco, komandir PA artiljerije na Grbavici i Lemežovom brdu, Zdravko Tomić, željezničar, Jovo Ribar, željezničar, Pero Orozović, stolar iz Sarajeva, Emilija Škufica, supruga generala Slavka Rodića, Dušan Kalinić, iz Reljeva, Niko Vladušić, iz Reljeva, Jovo i Todor Drapić, iz Reljeva, Niko Stanišić, iz Reljeva, Boško Stanišić, Fehim Gašanović, Milan Lukić, Milinko Lalić, svi iz sela Rječice, Vojno Milić, iz Reljeva, Milan Špirić, iz Reljeva, Reuf Selmanagić, Ratko Koprivica, Ljilja Kolundžija iz Alipašinog Mosta, Neđo Došlo, iz Ahatovača, Marica Kaleja, iz Rajlovca, porodica Čemalović (žena, sin i kćerka, iz Mostara) Alija Požegija, iz Sarajeva, Dragojlo Tintor, Vlado Banićević, Rade Dokić, svi iz Brijestova, Ostoja Zlikovac, Veljko Milić, iz Reljeva, Cvijan Petrićević, Boško Krsman, iz Alipašinog Mosta, Vojo Žuža, iz Reljeva, Košta Piljević iz Hrasna, Neđo Šoja iz Osijeka, ing. Ratko Knežević, iz Sarajeva, David Vojvodić, te stotine simpatizera i saradnika NOP-a, veliki broj Talijana i kompletna domobranska satnija od 120 domobrana sa satnikom Budiselićem, iz Ilijaša. Na pregovore za izvlačenje ove jedinice išli su Avdo Hakirević, komesar Visokofojnog NOP odreda, Trifko Čelick, iz Ilijaša i ja.

Interesantan je izlazak na oslobođenu teritoriju, u NOV, porodice Emila Grgića, željezničara iz Alipašinskog Mosta. Preko veze Branka Janković izišao je na oslobođenu teritoriju u selu Dobroševići, kasno noću. Pošto sam se tu našao sa patrolom, koja je kontrolisala teren, uveli smo ih u kuću u Nikole Petrićevici, gdje je tada bio smješten i Centar. Iz velike torbe koju su imali, izvukli su ogromnu partijsku zastavu sa srpom i čekićem izvezenim zlatnom srmom. Izvezle su je njegova žena i kćerka u jeku najvećeg divljanja ustaškog pukovnika Maksa Luburića.

Samo jednom organizovanom akcijom, 9. septembra 1944. godine, izvukli smo iz Vazduhoplovne baze Rajlovac veći broj avijata, oficira, podoficira i domobrana, koji su po dogovoru izašli sa punom ratnom opremom i oružjem (mitraljezima, puškomitraljezima, avio-mitraljezima i drugim lakim automatskim oružjem). Sa sobom su donijeli i nekoliko raketnih pištolja. Njih sam postrojio i sa dopisom i uz jaču obezbjeđenje, preko sela Dvor uputio u štab X divizije 5. korpusa NOVJ. U ovoj akciji su iz Centra u estvovali Kolaro Nikolajevići, a iz vojnog garnizona Rajlovac, Mustafa Saračevići i Reuf Selmanagić Crni, koji su tada i stupili u NOV. Iz bataljona Visokofojni kog NOP odreda, lociranog u selu Biočani, na moj zahtjev, upućen je Danilo Todorović sa etom, a ispred NOO Rajlovac u estvovala je Nevenka Škarica. Ljudstvo smo prihvatili kod starog mosta u Reljevu, teško oružje i municiju natovarili smo na konje koje smo mobilisali u selu Dobroševići. Prebacili smo ih pravcem Reljevo-Jaruge-Dobroševići i do Centra, kod kuće Cvijana Došle u selu Ahatovići. Neprijatelj je ovu akciju otkrio i, osvjetljavajući teren reflektorima, otvorio vatru iz tlakova. Tom prilikom je poginuo terenski obavještajac i jedan od najaktivnijih ljudi u stvaranju bratstva i jedinstva na tom terenu, Mujo Pašić iz sela Bojnika. Ovo ljudstvo u većini je ostalo u JNA, kao stručno osoblje u vazduhoplovstvu.

Poslije amnestije koju je obnarodovalo naše državno rukovodstvo 15. septembra 1944. godine, preko naših organizovanih kanala izlazile su stalno na oslobođenu teritoriju grupe domobranskih vojnika.

Obavještajni centar Sarajevo direktno je bio potčinjen Štabu X divizije 5. korpusa NOVJ, preko obavještajnog odsjeka na čelu sa majorom Jovom Rodićem.

Sve obavještajne podatke slali smo Štabu divizije, stalnim kuririma, a rijeke preko radio-stanice, koja nam je stavljana na raspolaganje. Njome je rukovodio III bataljon Visokofojni kog NOP odreda lociran u selu Biočani, a kasnije V bataljon IX krajiške NOU brigade.

Bataljon je pored obezbjeđenja Centra, imao zadatak da čisti teren od etnika i sprečava njihove iznenadne upade.

Rad u Centru bio je težak, jer je bio lociran u neposrednoj blizini vojnog garnizona Rajlovac, te su ga često napadale njemačke i etničke jedinice, a posebno zloglasni ustaški vod ustaškog emigranta i koljača, natporučnik Šime Babić. Ustaški emigrant Šime Babić bio je na Janka Pusti, a kasnije u pratnji Ante Pavelića u Italiji. Likvidiran je sa cijelim vodom u Sevnici maja 1945. godine. Do konačnog prodora naših jedinica u Crnotini, etnici su prilično dominirali terenom, a kasnije su nas napadali iz sela Osijek i Vlakova, te time otežavali rad Centra. U jednom takvom napadu jačih etničkih snaga poginuo je naš kurir u selu Mihaljevići.

Rad u Centru zahtijevao je maksimalne fizičke i psihičke napore, jer je neprijatelj na vješt i lukav način ubacivao svoje ljude u naše jedinice, koji su brzo otkrivani (Zlobicki, lajtnant 7. SS-divizije »Princ Eugen«).

Sa Mjesnim komitetom u Sarajevu smo održavali trajnu vezu, direktno sa Vladimirom Perićem i Valterom i organizacionim sekretarom Safom Džinovićem i Mirkom. Sve izvještaje primljene od Komiteta, stalnim kuririma, prenosili smo direktno u Štab X divizije. Zahtjeve štaba divizije o kretanju neprijatelja, brojnom stanju, naoružanju, razmještanju, formaciji, neprijateljskim namjerama itd., upuivao sam Komitetu. Naravno, to su ovi izvještaji bili dragocjeni kada je pošlo za ruku povlačenju njemačkih divizija iz Grčke, koncem mjeseca novembra 1944. godine, preko Sarajeva dolinom rijeke Bosne.

Naša obavještajna služba na zahtjev Štaba divizije angažovala se do maksimuma, da dođe do tačnih podataka. Nijemci su povlačenje zakonspirisali, tj. skidali tablice sa vozila i tenkova, kao i oznake sa uniformi komandnog i vojnog sastava. Vjerovatno su pretpostavljali da ih naša obavještajna služba prati i prikuplja podatke o njima. Ali i pored svih mjera budnosti neprijatelja, dolazili smo do tačnih podataka. Ovo je utvrđeno i izjavama zarobljenika. Izvještaji o povlačenju njemačkih divizija koje je dostavljao Komitet većinom su bili sa potpisom Mirko, a riječ je o Valter. Kako sam u to vrijeme bio obaviješten od šefa obavještajnog odsjeka divizije Jove Rodića, ovi su izvještaji preko Vrhovnog štaba NOV prezentirani i rukovodstvu Crvene armije. Divizije koje su se povlačile dolinom rijeke Bosne (iz Grčke) trebale su se angažovati na našem arskom frontu.

Generalni plan odbrane Sarajeva primili smo od Komiteta sa potpisom Walter i sa jakim obezbjeđenjem dostavili Štabu divizije. Plan sam otvorio u prisustvu Kočevića i Nikolajevića, i članova Centra i Nevenke Škarice. Bio je dužine oko 2 metra a širine 1,40 metara. U planu je, koliko se sada sjećam, odbrana Sarajeva organizovana u tri utvrđena pojasa. Odbrana oko samog grada Sarajeva organizovana je: sa sjevera Glog-Pašino brdo-Betanija-Kobilja glava-Boljakov Potok-Halilovići-Miljacka, jugoistočno Crvene stijene-Kozja uprija-Brusolovina kapazlatište-Vraca-Mojmilo-Alipašin Most, zapadno Kiseljak-Tarčin i Ivan-sedlo. Na liniji odbrane ucrtani su fortifikacijski objekti, žičane prepreke, minska polja, bunker i rovovi. U planu su bile ucrtane protivavionske baterije na Pašinom brdu-Grdonju, Humu, Lemezovom brdu, Mojmilu, Vracama, Zlatištu, Trebeviću, Stupu.

Obaviješteni smo posebnim izvještajem, da je otpošlo fortifikacijsko uređenje rovova na Pašinom brdu i Grdonju i da ove rovove kopaju četnici. Pošto nam je bilo poznato divljanje monstruma Maksa Luburića, predložili smo Komitetu da obezbijedimo i spustimo u Sarajevo jednog našeg čovjeka, da likvidira Luburića, ali do toga nije došlo.

Da bismo došli do potpunijih obavještajnih podataka, upuivali smo iz Centra u Sarajevu oficire u domobranskim uniformama sa ovjerenim i potpisanim vojnim knjižicama. Konkretno, u vrijeme divljanja Maksa Luburića, u Sarajevo smo upuivali članove Centra radi prikupljanja podataka. Tako je upućen Salko Bračković i poslije nekoliko dana boravka u Sarajevu, vratio se u Centar sa dragocjenim obavještajnim podacima. Podatke smo uklapali u sumarne izvještaje primljene od obavještajne mreže i sa jakim obezbjeđenjem slali Štabu divizije. Vojnici ka odijela i prazne obrasce vojnih knjižica, ovjerene i potpisane primili smo od III zbornog domobranskog područja preko satnika Muhameda efkića, jednog od najkorisnijih naših informatora.

Vezu sa III zbornim domobranskim područjem uspostavili smo kao što sam već pomenuo, preko Zorana Ugljena, kandidata KPJ, pri njegovom izlasku u NOV. Glavni naši obavještajci u domobranskom području bili su: domobran-

ski satnik Muhamed Šefki , sada penzionisani p. pukovnik JNA, kome sam dao nadimak Marko, i potpukovnik Šefket Hasandedi . Oni su nam slali brojne vrlo važne i precizne izvorne podatke, prefotografisane planove, šeme i skice sa opisom utvr enja, rovova, bunkera, ži anih prepreka i minskih polja u Sarajevu i oko Sarajeva. Ovi podaci potpisivani šifrom Marko bili su od neprocjenjive vrijednosti za Štab V korpusa NOV, u pripremama za napad na Sarajevo. Planove, šeme i skice odbrane Sarajeva prefotografisali su no u sa originalnih dokumentata, koji su bili pohranjeni u velikim željeznim kasama. Što bi danas pripremili i presnimili, sutra su slali u Centar preko stalnih kurira Abida Novalije ili Nikole Petri evi a. Podaci su ucrtavani na velikim kartama u štabovima X divizije i V korpusa. Ucrtan je svaki bunker, utvr enje, rov, položaji artiljerije, minska polja, ži ane prepreke sa pismenom legendom o brojnom stanju posade, naoružanja, stavu posade prema NOP-u, te naznakom oružja ili oru a sa kojim se utvr enje, rov ili bunker može uništiti. Pored podataka o protivavionskim jedinicama i njihovim lokacijama, primali smo i podatke o jedinicama na Pašinom brdu, Grdonju, Zabr u, Humu, Lemezovom brdu, Stupu, Mojmilu, Lukavici, Vracama, Zlatištu, Kobiljoj glavi, Trebevi u itd. Za svakog oficira, podoficira ovih jedinica dostavljeni su podaci o stavu prema NOP-u, kao i moralno-politi ko stanje jedinica u cjelini. Centar je obra ivoao podatke i prezentirao ih Štabu X divizije.

Ovi podaci dostavljani su nam i pored budnosti Nijemaca, komandanta podru ja generala Markulja, ustaškog pukovnika Franje Sudara, zapovjednika ustaške divizije, šefa ustaškog redarstva Dragutina Kreme, te manijaka i zlo inca, ustaškog pukovnika Maksa Luburi a.

Muhamed Šefki poslije dužeg intenzivnog rada u obavještajnoj službi zatražio je da mu se odobri izlazak u NOV. Ovo mu nije odobreno, a šef obavještajnog odsjeka divizije Jovo Rodi mi je rekao da stavim do znanja Šefki u da je njegov ostanak u gradu u ovom trenutku najpotrebniji. Istovremeno me je obavijestio, da je Šefki unaprije en u in majora JNA, samo njegovo unapre enje nije izašlo u biltenu NOVJ radi konspirativnosti.

Podaci koje su dostavljali satnik Muhamed Šefki i potpukovnik Šefket Hasandedi bili su dragocjeni. Šefki nam je dostavljao i potreban kancelarijski materijal, sanitetski materijal, fotoaparate, i u estvovao u izvla enju ljudstva na slobodnu teritoriju. Na naš zahtjev, slao nam je vojni ka odijela, bjanko potpisane vojne knjižice, ovjerene pe atom. Uvijek nas je Šefki blagovremeno obavještavao o pokretu i namjerama njema kih jedinica, njihovom ukrcavanju, koncentraciji, pa smo preko radio-stanice ili kurira obavještavali Štab divizije, koji je dalje, preko V korpusa tražio intervenciju naše i savezni ke avijacije, za bombardovanje ovih trupa. Bombardovanja su neprijatelju nanosila velike gubitke u ljudstvu i materijalu, o emu smo, tako er, obavještavali Štab divizije. Iz izvještaja primljenog od III domobranskog zbornog podru ja, saznali smo da su Nijemci postavili radarsku stanicu na Humu. O tome smo obavijestili štab divizije i radarsku stanicu je uništila savezni ka avijacija. Pošto je neprijatelj bio na tragu da otkrije Šefki a, što sam blagovremeno doznao jedne no i, naredio sam našem kuriru željezni aru da o tome obavijesti Šefki a i da smjesta iza e na oslobo enu teritoriju. Šefki je 29. novembra 1944. godine izašao na oslobo enu teritoriju i tada smo se prvi put nas dvojica li no sreli.

U sastavljanju plana odbrane Sarajeva, kako smo obaviješteni, u estvovavali su njema ki generali Lejzer, Katner i Rajnike, te domobranski generali Ivan Markulj i Dominik. Njema ki komandant odbrane Sarajeva bio je general Hajnc Katner. Štab mu je bio smješten u vili Braun kod ciglane Koševo. Podaci vojno-

25.X.44.

Dužno Milane, Ovo je uglavnom popis svih postojećih njemačkih jedinica koje su sada u gradu, oim ovih, koje samo prevoše i odu. Ono obitavaju na Čeris Vili, liidži, Alip, montu, Kasi, doli. NEMOJU mi je dostaviti KOJIM JEDINICAMA PRIPADAJU (I, štož, uoše nema evide-cije o tome), a oni NE MOSE NIKAKOVIH BROJEVA JEDINICA HS-ogo Talim, ali sam u tome nemošan. U planu su po broju:

- 1.- Sicherungspolizei: II. gimnazija (zapovj.), "Benevolencija i Rom ustaške mladeži-jake Žižane prepreke i ježevi = 2 bunkera,
- 2.- Gendarmerie (Hauptrübe) i Hrvatska akademija = 1 bunker,
- 3.- Ansbildungsbatalion der Kroat. Wehrmacht: Hadžića 19,
- 4.- Wehrmacht postamba za 30 ljudi, iznad trg. Braće Đorović,
- 5.- Deutsche Post: stara pošta na Pavelićeva i Šerhadije = 1 bunker,
- 6.- Feldkommandatur: Ulica Br. I - "Gajevo" = 1 bunker,
- 7.- Kom. Gendarmerie, Quartieramt - Obala 81, "Gajevo" = 1 bunker,
- 8.- Luft Waffe-telegraf: Glavna pošta (dajjaša vestal) = 2 bunkera,
- 9.- Krank Sammlstelle: Sjemenište r.k. = 1 bunker,
- 10.- SS Lazaret (konvikt "Hauptstrasse") - Potvratina, jaka Žiča = 2 bunkera,
- 11.- Vod. Sicher. polizei: osnovna škola - Kankćina ulica-
- 12.- Scholungshelm "Vrh" je divizije - Znan. rivot. "Hurijeta" - Podhrastovi,
- 13.- SS Kommandantur 505, konvikt "Hauptstrasse - Bolnička ulica,
- 14.- Org. Roth-Leitstelle, Skenderija 49 i Zvonimirova obala,
- 15.- Org. Roth-Beim, Obala 25,
- 16.- Eisenbahn Pi (Pionir) Kompanie: ispod kupala "Jezero" i bitn. "Košvo",
- 17.- Feld. postd., glavna jedinica od neposlušnika-kaš. jedinica,
- 18.- Transportmeldestelle
- 19.- Kfz. Inst. Kompanie: Pohn. škola, dvorište - zbirni prostor motornih vozila,
- 20.- Einheit No 56891 (prije bio u staroj pošti),
- 21.- Einheit No 46861 i Arbeitstellen u gradini uroda za koloniz, i Trg. bdr.
- 22.- SS Krank Pflege Stelle: Lazaret (Raudestelle, prije IX. top. skl. = 2 bunkera,
- 23.- SS Feld Stafel: lazaret (konj. boln.) - Braonove ciglane, Žiž. jež. = 1 bunker,
- 24.- Korps Lazaret nove bolnice iznad "Laha",
- 25.- Italijanska zaroblj. sat: Bososlavijska Žižane noćni prepreke i = 1 bunker,
- 26.- Waffe- SS Kommando, Stab. Lancy II, Herrgverpflegung 871; jedna radna sat neposlušnika i konjušnicu srednjem dijelu "Osmna pašine" vojarnje, još nema bunkera, ali se sa graditi sa ulazne strane i sa sjevera (plan)
- 27.- Heer. abackerei: Skenderija, kod Vatrozarije,
- 28.- Sanitat Material: rpppand. S. S. Sokolovića M. paše ulica,
- 29.- Standortleitstelle (štožer obrane grada), jaka bunkeri = 3 bunkera,
- 30.- Heer. unterkunftverwaltung za prolaznike,
- 31.- Zahnstation: sobe za spavanje oficira: Musafira palata, Pavelića ul.
- 32.- Pröturakoplovna bitnica: sada ne postoji, odvučeni topovi...
- 33.- Konsulat, Rektorat, njemački dom: Obala, do Sudske palate,
- 34.- Org. Roth, Baustelle: H. Idrižova br. 5,
- 35.- Technische Kompanie (HB) 90,
- 36.- Bahnhofs Kommando: Transportmeldestelle 105,
- 37.- Baracke sa krevetima za prolaznike,
- 38.- Zahnstation: Ha-schverpflegung,
- 39.- Zahnstation + Prva pomoć,
- 40.- Luftschutzstelle, dvije barake drvene za prolaznike,

S. P. - S. N.

Svadašan pozdrav, MARKO

Jedan od mnogobrojnih izvještaja obavještajca Marka (Muhamed Šefki), od 25. oktobra 1944. godine, u kome daje popis svih etrdeset postoje ih njema kih Jedinica u Sarajevu

obavještajne prirode blagovremeno su prikupljeni i dostavljeni štabu divizije. Jednom prilikom šef obavještajnog odsjeka X divizije, major Jovo Rodi, sada pukovnik JNA u penziji, rekao je da dvije trećine od svih obavještajnih izvještaja koje V korpus NOV šalje Vrhovnom štabu NOVJ, otpada na štab X bosanske NOU divizije, a najviše sa terena našeg obavještajnog centra. Veliki broj je sa-
u-
van.

Podatke o stanju željezni kog voznog parka, njegovom kapacitetu, brojom stanju željezni ara, ukrucavanju i iskrucavanju vojnih transporata blagovremeno smo svakodnevno primali od Rade Škobi a, službenika u Direkciji željeznica. Kurirsku vezu sa Škobi em održavali smo preko stalnog kurira Trifka Makere, željezni ara iz Dobroševi a (u esnik NOR-a od 1941) i Riste Crnogorca, željezni ara iz Reljeva. Ovi podaci redovnim putem dostavljani su Štabu V korpusa NOV, koji je preko Vrhovnog štaba NOVJ tražio intervenciju naše i savezni ke avijacije. Napadani su i bombardovani transporti njema ke soldateske u ukrnim stanicama i duž željezni ke pruge Sarajevo-Sl. Brod. Posebno je napadana željezni ka stanica Alipašin Most, glavna stanica za utovar i istovar ratnog materijala i vojske. Bombardovanje je ko ilo saobra aj, ali njema ka organizacija »Tot« i veliki broj zarobljenih Talijana opravljali bi prugu. Istovremeno su bombardovana transportna vozila na komunikaciji Sarajevo-Kiseljak-Busova a. esto je savezni ka avijacija napadala željezni ku stanicu Alipašin Most i bez naših zahtjeva, o emu smo izvještavali Štab X divizije.

Ve sam spomenuo da smo u Rajlovcu uspostavili obavještajnu službu preko Milana Živkovi a, šefa željezni ke stanice, a u Sarajevu preko Spahe, službenika na željezni koj stanici. Oni su nas obavještavali o ukrucavanju transporata koji su, na zahtjev Štaba divizije preko V korpusa NOV, bombardovani od savezni ke avijacije iz Barija. Milan Živkovi esto je dolazio u Centar radi konsultovanja. Njegove izvještaje donosio je i njegov sin Braco. Živkovi nas je obavještavao o voznom redu njema kih transporata i koncentraciji njema kih i ustaških jedinica u Rajlovcu i vojnom garnizonu Rajlovac, te Alipašinog Mosta, i ovi su objekti na osnovu tih podataka bombardovani.

Preko Higijenskog zavoda u Sarajevu snabdijevali smo se kancelarijskim materijalom koji smo slali i našim jedinicama. esto nam je dostavljan i sanitetski materijal — ovaj materijal je obezbjeđivao moj otac koji je kao skladištar radio u ovom zavodu. esto je materijal i kupovao na naš zahtjev, a novac smo mu slali preko stalnog kurira Nikole Petri evi a. Moj otac je, kao aktivni saradnik NOP-a, otkriven i osu en od ustaškog pokretnog prijekog suda u Sarajevu na smrt. Poslije zvjerskih mu enja u zloglasnom zatvoru u emaluši, otjeran je u Jasenovac gdje je i ubijen.

Sa terenom Alipašinog Mosta i Sarajevskim poljem uspostavili smo vezu preko Nike Kolumbi a Šake, lana KPJ Sarajevo. Direktnu vezu sa njim održavali smo preko Branka Jankovi a. Svi primljeni izvještaji od Nike, poslije sravnjenja sa drugim izvještajima, bili su ta ni i blagovremeni.

Vrlo dobrih obavještajnih podataka prezentirao nam je Sfiligoj Aleksandar. Protjeran je iz Slovenije, a po dolasku u Sarajevu zaposlio se u opštini Rajlovac na engi Vili (sada živi u Mariboru). Stanovao je na Ilidži u hotelu »Topola«, gdje su se nalazili i štabovi njema kih SS-trupa. Pošto je govorio njema ki, esto je u opštini i hotelu prisluškivao razgovore njema kih oficira i o doznatom odmah nas obavještavao. Nekoliko puta sa kurirom Nikolom Petri evi em dolazio je u Centar na razgovore. Pribavio nam je mnoge bjanko potpisane propusnice, a davao ih je oki Bani evi u i Branku Jankovi u, koje su oni koristili za izlazak drugova u NOV.

Stari komunist Ljubo Perkez, iz Sarajeva, dolazio je u naš centar. Prilikom prvog dolaska stražar ga je zaustavio. Pošto sam izašao iz kuće i dao stražaru znak da ga propusti, on je prišao stražaru, skinuo mu titovku sa glave i poljubio petokraku. U priču mi je objasnio, da je doživio najsretniji trenutak u životu. Ljubo nas je detaljno upoznao o stanju u Sarajevu i zvjersvima koja su počinili Nijemci i ustaše, naročito Maks Luburić.

Ovo su bile glavne veze sa kojima sam radio dok sam bio u Centru, a znao sam i za veze sa kojim su radili moji pomoćnici. Rad u Centru se odvijao strogo konspirativno, tako da niko osim mene i Štaba X divizije nije u cjelini poznavao rad Centra. U Centru smo prihvatili i engleske pilote, koje je oborila njemačka protivavionska artiljerija i koji su nam rekli da su polijetali iz Barija. Njih smo smještali u kuću Ande i Jefije Došlo.

Sa mnogo fizičkih i psihičkih napora bio je skopčan rad ljudi u Centru, kao, na primjer, na praplanu njemačke elitne 7. SS-divizije »Princ Eugen«, koja je stalno bila u pokretu i napadala naše jedinice na raznim položajima oko Sarajeva. Pored ove divizije, stalno smo pratili kretanje 369. legionarske »Vražije divizije«. Mjeseca oktobra 1944. godine, kada smo protjerali etnike iz sela Osijek, prešli smo u selo Bojnik. Od Jaroslava Dofeka saznali smo da su njemački oficiri u njegovoj kući pričali da su izgubili rat. Koncem mjeseca novembra 1944. godine primili smo iz Štaba X divizije izvještaj da je u Sarajevo stigao komandant Grupe armija »E«, njemački feldmaršal Ler. Dobili smo zadatak da, preko obavještajne mreže, saznamo sve o njegovom boravku u Sarajevu. Iz primljenog izvještaja od Komiteta, doznali smo da je Ler smješten u hotel »Evropa«, a njegov štab u hipotekarnoj banci, dok smo od III zbornog područja obaviješteni da je Ler smješten sa štabom u selu Faleti ima, isto no od Sarajeva. Oba izvještaja poslali smo Štabu divizije. Nekako u isto vrijeme primili smo i izvještaje od obavještajne službe sa terena da Nijemci spaljuju arhivu. Ovo je bio predznak njihovog sloma i povlačenja iz Sarajeva.

Od Štaba divizije, preko obavještajnog oficira, primio sam pregovornu tablicu, da uspostavimo vezu sa domobranskom radio-stanicom Sarajevo. Vezu smo uspostavili, ali smo dobili odgovor da bez odobrenja Vrhovnog štaba NOVJ ne mogu uspostavljati druge veze. O tome smo obavijestili Štab X divizije i vratili pregovornu tablicu.

Od stalne veze iz Sarajeva Centar je obaviješten da je održan sastanak njemačkih generala na planu sa generalom Katnerom i viših ustaških oficira na planu sa pukovnikom Maksom Luburićem. Na tom sastanku došlo je do konfrontiranja između njemačkog generala Katnera i Luburića. Katner je rekao da Nijemci neće braniti Sarajevo, već će držati jake snage samo kao zaštitnicu njemačkih divizija koje se povlače.

Zaštitnice treba, konačno, da poruše važnije objekte u gradu i okolini i da se povuku. Na ovu izjavu generala Katnera, prema primljenom izvještaju, Luburić je navodno lupnuo šakom po stolu i rekao: »Ako vi nećete braniti Sarajevo, borbu će primiti ustaške i domobranske jedinice.« Do toga nije došlo, jer su se ustaše povukle prije njemačkih jedinica. Ovaj izvještaj dostavili smo Štabu divizije.

U to vrijeme širi prostor oko Sarajeva kontrolisao je 21. brdski njemački armijski korpus, koji je preuzeo položaje i smijenio 5. SS—armijski korpus.

Udarnu snagu u korpusu Nijemci su imali u 7. SS-elitnoj »Princ Eugen« diviziji, a naročito u 13. i 14. SS-puku i pratećem divizionu. Ova jedinica stalno je napadala naše jedinice na terenu Crnotine, Lepenice, Kreševa, Fojnice, Kaknja i

duž komunikacije Sarajevo — Kiseljak -Busova a, bila je vrlo pokretljiva i osposobljena za manevarska i gerilska dejstva.

Njema ka 181. pješadijska divizija bila je locirana u rejonu Pala, Sokoca i Sarajeva.

369. vražija legionarska divizija dejstvovala je oko Pazari a, Hadži a, Tarina i na komunikaciji Tar in —Ivan-sedlo —Blažuj — Busova a.

718. njema ka divizija cijelo vrijeme rata prebacivana je sa jednog na drugi teren oko Sarajeva.

Njema ka motorizovana SS —divizija »Tigar« vodila je borbe sa IX krajiškom brigadom oko Busova e. Kona no, ova divizija je razoružana u selu Raki u Sloveniji pred kraj rata, a tom prilikom sam išao na pregovore kao parlamentarac.

118. njema ka pješadijska divizija dejstvovala je na komunikaciji Kiseljak —Busova a.

104. njema ki pješadijski puk bio je lociran u rejonu Kiseljaka, vrše i svakodnevno prepade na jedinice X divizije 5. korpusa NOV, koje su dejstvovala na tom terenu.

U rejonu Visokog bila je locirana 2. bojna I ustaškog zdruga, a u rejonu Kiseljaka 4. bojna. Sa ovim jedinicama u mjesecu decembru svakodnevno su vodile borbe jedinice IX krajiške brigade.

U rejonu Ilidže i na komunikaciji Ilidža —Jablanica dejstvovali su dijelovi I ustaškog zdruga.

Komunikaciju Rajlovac — Semizovac —Ilijaš kontrolisao je IX ustaški zdrug. U to vrijeme imali smo potpune podatke o domobranskom radnom puku (DOR-a puk), u kome su pored ostalih služili i Srbi.

Važan izvještaj primili smo od obavještajne mreže koncem mjeseca decembra 1944. godine: 5. SS-armijski korpus, koji je držao odbrambene položaje na širem rejonu Sarajeva, smijeni e 21. njema ki brdski armijski korpus, koji se je probijao preko Crne Gore. Saznali smo da u jedinicama ovog korpusa ima veliki broj erkeza. O ovome smo hitno obavijestili Štab divizije. Sa ovim jedinicama vodile su stalne borbe VII, IX i XVII krajiška brigada duž komunikacije Sarajevo —Kiseljak —Busova a. U rejonu Vogoš a, erkezi su obezbjeđivali povla enje njema kih, etni kih i ustaških jedinica.

U naš centar su esto dolazili drugovi iz X divizije i sa nama održavali sastanke radi unapre enja obavještajne službe.

Ustavili smo vezu i sa Jakicom Kelezom, tehni kim oficirima na aerodromu Rajlovac, i od njega primali ve e koli ine municije, oružja i sanitetskog materijala. Pozivali smo ga u Centar i davali mu direktive za rad. Sa njim je direktno na vezi bio oficir Centra Salko Bra kovi .

Koncem mjeseca novembra 1944. godine došlo je do provale obavještajnog kanala Reljevo —Jaruge —Dobroševi i. Do provale je došlo posebnom slujajnoš u a koštala nas je gubitkom nekih drugova. Prilikom bombardovanja Rajlovca u mjesecu novembru 1944. godine, jedan drug, naša veza u garnizonu Rajlovac, u opštoj zbrci i bijegu, obukao je šinjel drugog vojnika. A ustaša iz Babi evog voda, pošto je njegov šinjel nestao, zgrabio je šinjel tog vojnika i u rukavu šinjela pronašao pisamce oficira iz Centra, u kojem se traže obavještajni podaci, iako smo oštro podvla ili da se pismena traženja spaljuju. Pošto je ustaški natporu nik Šime Babi doznao za ovaj slu aj, uhapsio je našeg druga i on je priznao da je pismo doturio naš kurir Nikola Petri evi :

Ustaše su Nikolu Petri evi a uhapsile, a nekoliko dana kasnije uhapšeni su Abid Novalija, Jakica Kelez i drugi. Istog dana po hapšenju Nikole Petri evi a, stalnog kurira Centra, uputio sam kurira Abida Novaliju do Franje Štiglajtera, kurira za vezu sa Mjesnim komitetom KPJ Sarajevo u Hrasnom, da mu odmah uru i moje pismo u kome sam najenergi nije zahtijevao da se odmah bunkeriše kako ne bi došlo do provale kanala i Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo. Im je primio moje pismo, Štiglajter se je sklonio i prekinuo vezu sa Komitetom.

Postojala je velika opasnost da se provali MK KPJ Sarajevo, ali je hitnom i energijom intervencijom to sretno okončano. Po svemu sudeći, Abid je imao pred ustaškom policijom dobro držanje i nije nikoga odao, dok je Petri evi na varku odao neke drugove. Po prijetnji njegove kćerke Gospave, koja mu je donosila hranu u zatvor u Smalumu, ustaše su obukle jednog svog agenta u partizansko, dronjavo odijelo, stavile mu kapu na glavu sa petokrakom zvijezdom, navodno tukle ga po hodniku i ubacile u ćeliju u kojoj je ležao Nikola. Ovaj je prilikom pada u ćeliju, povikao: »I vama će doći i brzo kraj, partizani su opkolili Sarajevo.« Nikola je nasjeo na tu varku i ispričao tom navodnom drugu ono što je njih interesovalo. Poslije nekoliko dana uhapšen je i Abid Novalija, kome sam, u njegovoj kući u prisustvu žene i kolega Nikolajevića, rekao da više ne napušta Ahatovića, jer je kanal provaljen. Pošto sam saznao da je Abid otišao preko Ilijaša u Sarajevo da izvadi bolesni zub, odmah sam poslao Mehu Novaliju, njegovog rođaka, da ga zaustavi. Ali, dok je ovaj došao na željezničku stanicu Ilijaš, voz je krenuo. Abida su uhapsile u vozu ustaše.

Jakicu Keleza ustaški prijetnik u Sarajevu je osudio na smrt. Presuda je izvršena. Izrečena smrtna kazna Jakici Kelezu objavljena je i preko radija, kada je javljeno da je u odsutnosti osuđen i bandit Voki. Ova kazna, kako sam po dolasku u Sarajevo obaviješten, obnarodovana je i u ustaškom »Novom listu« u 1944. godini, ali na drugu osobu iz Vogošće, koja nije bila na tom terenu, a niti imala veze sa Jakicom Kelezom. Kad sam saslušavao ustaškog natporučnika Šimu Babića u Sevnici, on mi je rekao da se kazna odnosila na mene.

Pošto se rat približavao kraju, Naredbom br. 100. Štaba divizije 5. korpusa NOV, od 13. decembra 1944. godine, po potrebi službe, postavljen sam za obavještajnog oficira u IX krajišku NOU brigadu, a na moje mjesto je došao Borro Bošković (penzionisani pukovnik JNA), dotadašnji šef obavještajnog odsjeka IX krajiške NOU brigade. Centar sam napustio koncem decembra 1944. godine i javio se Štabu IX krajiške NOU brigade. U njoj sam ostao do kraja rata, a rat je za mene završen u Rimskim Toplicama.

MARIJAN DUGANDŽI

USPOSTAVLJANJE I FUNKCIONISANJE RADIO-VEZE NOP-a IZ SARAJEVA

Rat me je zatekao na dužnosti šefa radio-sekcije ili hidropanske komande u Kumboru, u činu poručnika stare jugoslovenske vojske. Tu su me zarobili Talijani, a već oko 20. maja 1941. su me pustili jer Hrvate nisu vodili u zarobljeništvo. Nešto kasnije sam mobilisan u domobranstvo i kao bivši hidroavijatiar upućen sam na dužnost u bazu NDH u Rajlovcu.

Po dolasku u Rajlovac jula 1941. godine, postavljen sam za komandira voda u aerodromskoj jedinici za vezu. Komandir jedinice bio je Rudolf Papić (sada penzioner u Zagrebu), a u istoj jedinici su se, pored ostalih, nalazili Jerko Baro, vojni službenik, i Ivan Marović.

Sa Barom i Marovićem sam sklopio prисто prijateljstvo i drugarstvo i sam došao u Rajlovac. Odmah sam ustanovio da imamo iste poglede i da smo jednako orijentisani pa smo ubrzo »otvorili karte« i sasvim slobodno raspravljali o svemu što se događa oko nas i da to nikako ne možemo prihvatiti i s time se pomiriti. Docije sam se zblžio i sa komandirom jedinice Rudolfom Papićem, jer sam se, također, brzo osvjedočio da je i on neprijatelj okupatora i NDH.

Baro je već u toku ljeta 1941. godine imao vezu sa nekim drugovima u Zagrebu. Za njih je izvršavao obavještajne zadatke. Ja sam mu u tome pomagao. Svoje obavještajne podatke slao je šifriranim pismima u Zagreb, obično po povjerljivim ljudima. Nisam znao imena drugova iz Zagreba, ali sam kasnije saznao da je jedan od njih bio Ljudevit Gerl, sada pukovnik JNA u penziji, živi u Zagrebu.

Baro mi je često govorio o tome da je potrebno organizirati ilegalnu radio-vezu sa rukovodstvom partizanskih jedinica (tada nismo znali pravi naziv toga rukovodstva) i da se svakako radi na mene da se ovaj zadatak ostvari. Mnogo smo o svemu tome raspravljali, ali naše želje teško su mogle postati stvarnost u uslovima koji su tada postojali (1941 — 1942). Najteže je bilo riješiti pitanje nabavke podesne radio-stanice.

Početkom 1942. godine došlo je do provale u partijskoj organizaciji Sarajeva, mnogi rodoljubi su pohapšeni i otjerani u logore, pa je došlo do prilično paraliziranja cjelokupnog ilegalnog rada. Ipak, Baro je održavao neke veze sa ilegalcima u Sarajevu, kakve — ja nisam znao.

Tako se moj vojno-obavještajni rad u toku 1942. godine sastojao uglavnom u pomaganju prikupljanja podataka u Bari, te u traženju načina za organizo-

vanje radio-veze. Pratio sam držanje i rad svih oficira, kao i svih radio-telegrafista u mojoj jedinici, kakav im je stav prema NOB-i itd. Ovo je bilo potrebno, s jedne strane, da bismo znali na koga se u slučaju potrebe možemo osloniti, od koga tražiti eventualno pomoć, a s druge strane, da bismo znali koga se treba uvati i koga treba posebno nadzirati, radi eventualnih veza i saradnje sa Ustaškom nadzornom službom, odnosno organima NDH. Onima, za koje smo utvrdili, moji drugovi ili ja, da su simpatizeri NOB-e, prilazili smo, prvo vrlo oprezno, pa zatim otvorenije, ukazujući na situaciju u kojoj se nalazimo i na naše mjesto u borbi koju vode naši narodi protiv okupatora i izdajnika. Posebno sam uspostavio dobar kontakt sa mladim radio-telegrafistom Ismetom Strikom, a docnije sam saznao da je prije rata bio napredni omladinac. Naravno, nisam mu mogao tako brzo iznijeti naš plan o radio-vezi, o tome smo govorili kasnije, već sam ga postepeno pripremao za zadatak, ne pominjući o njemu se konkretno radi.

Da bi se ostvarila radio-veza sa partizanskim komandama, bila nam je potrebna dovoljno snažna i odgovarajuća radio-stanica, koju, kako sam već naveo, nije lako bilo pronaći i dobiti. Baro i ja poduzimali smo sve što smo mogli u takvim uslovima, da nekako dobijemo radio-stanicu sa oslobođene teritorije, od neke partizanske jedinice ili si., ali od svega toga nije bilo ništa. Kada nismo uspjeli doći do neke prikladne radio-stanice, predložio sam drugovima da se za vezu sa Vrhovnim štabom iskoristi naša radio-stanica sa kojom je održavana službena radio-veza u mreži NDH (Komandom ratnog zrakoplovstva u Zagrebu). To je, dakako, bilo vrlo opasno i teško, ali nam drugo nije preostajalo, ukoliko smo željeli izvršiti naš zadatak i uspostaviti ilegalnu radio-vezu, a na nju je insistirala ilegalna veza iz Sarajeva. Stoga je bilo neophodno angažirati bar jednog radio-telegrafistu, koji dežura na našoj radio-stanici, koja je uključena u mrežu NDH, jer ja nisam mogao raditi na toj radio-stanici, pošto na njoj nisam dežurao. Tada je donijeta konačna odluka da se pred Strikom potpuno »otvore karte« i da mu se otvoreno kaže što se od njega očekuje.

Strika smo i ranije smatrali »našim«, ali ga ipak nismo upoznavali sa našim zadatkom i namjerama. Moram odmah istaći da to nije bilo baš tako lako. Bio je to, ipak, veliki rizik. Što će biti ako Štrik iz raznoraznih razloga ne pristane? Ili, još gore, što će biti ako Štrik pristane na sve, a poslije se pokoleba i nas otkrije? Iako sam Strika već dosta dobro upoznao, ipak nisam mogao biti sasvim siguran, dakle, rizik je ipak postojao. U to vrijeme situacija ipak nije bila tako povoljna da bi se moglo vjerovati u uspjeh. Treba znati koliko je bio naš zadatak opasan, a to mogu lakše shvatiti radio-telegrafisti. Obavještajci samo mogu, također, shvatiti koliko je to bio opasan i težak rad. No, nije bilo druge, Strika smo morali otvoreno upoznati sa našim zadatkom, pa što bude, bude.

Pozvao sam Strika u kancelariju komandira ete. Razgovoru je, pored mene, prisustvovao i komandir ete Rudolf Papist. Nakon kraćeg razgovora, u kome sam mu otvoreno stavio do znanja da je potrebno naše puno aktiviranje u borbi koju vode naši narodi, da se moramo potpuno angažovati, stekao sam uvjerenje da je Štrik pravi uvijek kakvog trebamo. Onda sam mu otvoreno iznio naš plan za uspostavljanje radio-veze i da smo odlučili u izvršenju tog zadatka i po svaku cijenu. Tada nam je tek Štrik saopćio da je on predratni skojevac i da je već imao gotov plan da tih dana prebjegne na oslobođenu teritoriju, ali s obzirom na važnost ovog zadatka, čega je on potpuno svjestan, ostao je u Sarajevu i uiniti sve da naš zadatak uspije. Rekao sam mu da za ovu svrhu nemamo posebne radio-stanice, već da ćemo morati koristiti aerodromsku radio-stanicu na kojoj on dežura, pa će biti njegova dužnost da uspostavi prvu — radio-vezu i da ćemo tako raditi sve dok ne nabavimo posebnu radio-stanicu. Prvu radio-ve-

zu pokušati ćemo ostvariti kad dobijemo sa oslobodjene teritorije sve potrebne podatke, tj. radio-karakteristike (pozivni znakovi, frekvencija, vrijeme rada itd.).

Poslije razgovora sa Strikom i njegovog pristanka, dogovorio sam se sa Barom da se pomoću u vezi pribave radio-karakteristike, kako bismo što prije otpočeli s radom.

Baro mi je prišao da je on u vezi sa jednim drugom u Sarajevu, koji obavlja poslove za NOP. Nisam nikada upoznao toga druga. Jerko mi je samo rekao da mu je nadimak, konspirativno ime, Josip.¹⁾ Sa njim, koliko znam, Jerko nije mnogo postigao i naša planirana veza nije uspostavljena za njegovog boravka u Sarajevu.

Ne mogu se sjetiti ta nog dana, ali čini mi se da je to bilo negdje početkom oktobra 1943. godine, kada mi je Baro rekao da je stigao u Sarajevo drug iz Vrhovnog štaba. Tada mi je rekao da taj drug (onda mu nisam znao ni pravo ni konspirativno ime) želi da se što prije sastane sa mnom, da hoće svakako da me upozna, te da u ubuduće neposredno s njim kontaktirati vezano za sva pitanja našeg rada i organizacije radio-veze.

Do tog prvog susreta sa drugom Valterom, Vladimirom Perićem, čije sam ime kasnije saznao, došlo je ubrzo. Sastali smo se na Marijin-dvoru, mislim da je to bilo u Kralja Tvrtka ulici, blizu bolnice, i u šetnji proveli oko jedan sat.

Teško mi je opisati moje osjećaje, moje uzbuđenje i radost što sam konačno stupio u neposredan kontakt sa jednim predstavnikom rukovodstva NOB-e. Već prvom susretom, svojom neposrednošću, te ću istavom svojom ličnošću, Valter me je potpuno osvojio. Bio sam spreman izvršiti sve što bude od mene tražio, bez obzira na opasnosti i rizik. Tada mi je saopćio da je njegovo konspirativno ime Valter. Tražio je od mene da i ja uzmem jedan nadimak, jer ga dotle nisam imao. Rekao sam mu da dosad za ovo nije bilo neke naročite potrebe, ali ubuduće neka mi bude nadimak Ivan (on je inače znao moje pravo ime i prezime, kao i dužnost koju imam u Rajlovcu). Valter mi je govorio o tome što se od mene očekuje, kolika je važnost mog zadatka, o potrebi krajnje konspirativnosti, tražio podatke o mojim drugovima, interesirajuć se koliko su oni sigurni i da li se možemo u njih potpuno pouzdati, kao i o svemu ostalom što je potrebno za realizaciju mog zadatka.

Na prvom sastanku sa Valterom, a i na sljedećim, koji su uslijedili nakon ovoga, raspravljali smo o tome kako riješiti pitanje nabavke radio-stanice. Valter mi je govorio da ćemo pokušati pronaći neku radio-stanicu, da ćemo u tom smislu tražiti pomoć od Vrhovnog štaba, ali mi je odmah napomenuo da ćemo to biti teško riješiti, jer ni Vrhovni štab, ni jedinice NOV-e ne raspolažu dovoljnim brojem radio-stanica. Tražio je od mene da pokušam sam riješiti ovo pitanje, ako ikako budem mogao. Upoznao sam ga sa onim planom o kojem sam već govorio sa svojim drugovima. Rekao sam mu da nisam mogao naći i nikakvo drugo rješenje, već da za našu radio-vezu koristimo radio-stanicu, koja radi u mreži zrakoplovstva NDH, a instalirana je na aerodromu Rajlovac. Rekao sam mu da imamo i druga (radistu) koji će raditi na toj radio-stanici, dok ne nađemo neko bolje i povoljnije rješenje.

Valter je izrazio svoje slaganje sa predloženim planom, ali mi je ukazao na to da ćemo ovakav naš rad zahtijevati savršenu konspirativnost i da je opasnost veoma velika, što sam uostalom i sam znao. Međutim, prednost ovog načina je

¹⁾ Šahin Šahinpašić, zadužen za vojnoobavještajni rad u gradu. (Red.)

i u tome što se radio-veza može relativno brzo realizirati, jer neće više biti gubljenja vremena za dobavu radio-stanice. Svako drugo rješenje odložilo bi ovu radio-vezu u nedogled. No, Valter nikako nije krio činjenicu da je ovakva radio-veza sa samog vojnog aerodroma na kome, pored jedinica domobranskog zrakoplovstva ima i njemačkih jedinica i gdje je kontrola, svakako, vrlo intenzivna, zahtijevati veliku snalažljivost i dovitljivost. Vrlo lako bi moglo sve propasti, a osim toga, neprijatelju bi se stavilo do znanja da ima možda i drugih slika njih pokušaja, te ga upozorilo na još oštriju i efikasniju kontrolu radio-saobraćaja. Iznio sam Valteru i svoje argumente u prilog baš ovakve radio-veze. Ovakva ilegalna radio-veza iz jednog ovakvog neprijateljskog centra, kao što je rajlova ki aerodrom i uz neposredno prisustvo domobranskih i njemačkih jedinica, može nam olakšati rad, jer kome bi palo na pamet da ilegalnu radio-stanicu traži u bazi zrakoplovstva NDH. To se smatralo nemoguće i nezamislivim. Ta naša drskost može nam donekle garantirati uspjeh. Ko bi mogao doći na ideju da na ovakvom aerodromu traži ilegalnu radio-stanicu, a još više kome bi palo na pamet da je ta radio-stanica ista ona koja radi u mreži domobranskog zrakoplovstva, da je čak jedna od glavnih radio-stanica NDH, a da istovremeno održava radio-vezu sa Vrhovnim štabom NOP-a.

Koliko je ova ilegalna radio-veza bila dobro organizirana i vješto zakamufilirana, govori i podatak, da niko od ljudi (oficiri, podoficiri i vojnici) u mojoj jedinici nije ništa posumnjao, što su mi i govorili poslije oslobođenja Sarajeva.

Valter je odmah preduzeo mjere za utvrđivanje radio-karakteristika i šifara (pozivni znaci, frekvencija, vrijeme rada itd.).

Konačno, negdje u mjesecu novembru 1943. godine stigli su nam toliko otkrivani podaci, što nas je, naravno, sve obradovalo.

Po prvobitnom planu, u početku je bila predviđena samo jedna radio-veza dnevno. Naša radio-stanica iz Rajlovca trebala je, u stvari, pozivati Vrhovni štab NOVJ u određeno vrijeme (koliko se sjećam, bilo je to u 16,00 sati) svakog dana, sve dok se ne ostvari sigurna radio-veza, a zatim bi se, prema potrebi, ugovarala veza i u drugo pogodno vrijeme, na drugoj frekvenciji eventualno i slika.

Svakako je od najvažnije značajke bilo prvo uspostavljanje radio-veze. Naime, nismo bili sasvim sigurni da li će nas doći u Vrhovnom štabu, odnosno da li naša radio-stanica ima dovoljan domet. Treba imati na umu da se veza trebala uspostaviti na tzv. kratkim talasima, koji imaju posebne osobine pri rasprostiranjima elektromagnetnih talasa, pa se moglo lako desiti da nas se ne može na određenom mjestu iako je snaga radio-stanice dovoljna. Osim toga, nismo znali s kakvim radio-uredajima raspolaže Vrhovni štab, nismo znali kakvi su im radisti itd., pa je razumljivo s kakvom smo zebnjom otkrivali uspostavu prve radio-veze, odnosno prvog kontakta. A to je najvažnije, poslije je sve i bilo lakše.

Vodio sam računa o tome da Štrika u radu niko ne ometa ili da eventualno prati njegov rad. Osim toga, bilo je dana kada se imala uspostaviti veza, a da Štrik u određeno vrijeme nije bio dežuran na radio-stanici. Tada sam morao naći način da uklonim dežurnog radistu sa radio-stanice, a postavim uz njega Štrika. Isto tako, trebalo je u tom određenom vremenu maknuti sve ostale ljude iz prostorije gdje je bila radio-stanica da Štrik može slobodnije raditi. Mogao sam to učiniti jer mi je službeni položaj to omogućavao.

Prvog dana Štrik je uporno pozivao više od pola sata, ali odgovora nije bilo. Bio sam veoma razočaran, ali kada sam uvečer istoga dana o tome obavijestio Valtera, on mi je odgovorio da to ne mora ništa značiti, treba i dalje svakog dana u određeni sat pozivati, sve dok se ne oglasi radio-stanica Vrhovnog

štaba. Tako je i u injeno. Svakog dana naša radio-stanica je uporno pozivala, ali bez uspjeha, gotovo više od dvadesetak dana. Svi smo o ajavali i po eli ak sumnjati u uspjeh. Nismo znali koji može biti razlog neodazivanja radiste iz Vrhovnog štaba. Da li je greška možda do nas ili do njih, ili je prosto razlog u tome da ne ujemmo mi njih, ili obratno. Žalio sam se Valteru, a on me je uvjeravao da e sve biti u redu, a ako bude potrebno, da e poslati kurira u Vrhovni štab da se izvidi u emu je stvar.

No, kona no, jednog dana, dvadesetak dana nakon prvog poziva, Štrik me je sav sretan i radostan obavijestio da se odazvala radio-stanica Vrhovnog štaba, te da je uspostavljena dovoljno sigurna veza, iako ujnost nije uvijek najbolja. To nam je ipak bilo dovoljno, jer smo znali da se s vremenom ova radio-veza može poboljšati. Ni danas mi nije poznato zašto se veza nije brže uspostavila.

Valtera sam odmah obavijestio o ovoj radosnoj vijesti, odnosno obavijestio sam ga na prvom našem sastanku. Napominjem, da nisam znao u to vrijeme gdje Valter stanuje. Zbog toga sam se morao pridržavati ta nog vremena ugovorenog za sastanak. Jerko Baro se, tako er, povremeno sastajao sa Valterom, pa bi mi on onda saop avao, ako je što trebalo. Dosta instrukcija i poruka sam primao od Jerka ukoliko bi Valter imao što da poru i ili javi. Kasnije je i Ivan Marovi odlazio na sastanke sa Valterom. Tako smo nas trojica kontaktirali sa Valterom sve dokraja, tj. do oslobo enja Sarajeva, odnosno do njegove pogibije.

Predaja i prijem prvih telegrama bilo je dosta otežano zbog velikih smetnji drugih radio-stanica, a i ujnost je povremeno bila dosta slaba. Primljene telegrame sam predavao (ili Marovi) Valteru, a od njega sam dobijao telegrame koje je trebalo otpremiti. Naravno, svi telegrami su bili šifrirani.

Bio je veliki problem osigurati svakodnevnu radio-vezu. Stoga sam, u vrijeme kada je trebalo uspostaviti našu radio-vezu, morao izmišljati razne stvari kako bih onemogu io svim radistima i ostalom osoblju pristup u prostoriju u kojoj su se nalazili Štrik i radio-stanica. Nare ivao sam razna postrojavanja ljudi, održavao vanredne smotre, održavana je nastava u drugim prostorijama i sli no, sve dok Štrik ne bi obavio posao na radio-stanici. U svemu tome mi je pomagao Jerko. U to vrijeme je Rudolf Papist premješten iz moje jedinice i ja sam ga zamijenio na dužnosti komandira ete za vezu. Marovi se je u jesen 1943. godine nalazio u Sarajevu (u Kova i ima), gdje je formirao tzv. dojavni centar za najavu aviona. Taj centar — središte bio je, koliko se sje am, u Splitskoj ulici (Kova i i). Taj centar je, tako er, bio u sastavu moje jedinice za vezu, što je, kako e se kasnije vidjeti, neobi no važno.

Zbog važnosti zadatka na kome smo se nalazili i konspirativnosti, poštrili smo budnost još više, pratili sve naše ljude u jedinici, istraživali koji bi nam ljudi eventualno mogli biti opasni i ako bismo ustanovili da je koji radista ili koji oficir proustaški raspoložen, nastojao sam da se takvog ovjeka što prije riješim, odnosno da ga »maknem« u neku drugu jedinicu. Ako to nisam mogao odmah u initi, takvog bih postavio na takvo radno mjesto da ni u kom slu aju ne može imati uvida u rad radio-stanice. Uostalom, i ranije sam o tome vodio ra una, pa se u jedinici nije mogao dugo zadržati nijedan ovjek koji bi mogao biti opasan. U vremenu kada smo otpo eli sa radio-vezom sa Vrhovnim štabom, moja je jedinica bila sasvim » ista«, a osim toga, moram ista i, ljudi u mojoj jedinici bili su gotovo svi simpatizeri NOB-e, pa, zahvaljuju i tome, naš rad je ostao neotkriven sve do kraja rata, odnosno do oslobo enja Sarajeva, iako je bilo bezbroj •vrlo opasnih situacija.

Da bih kako tako izbjegao kontrolu komandanta Rajlovca, pukovnika Rupića, i da bi se bezbjednije mogla održavati naša radio-veza sa Vrhovnim štabom, a imajući u vidu da će ovaj rad još dugo potrajati, predložio sam komandi hrvatskog ratnog zrakoplovstva u Zagrebu, da premjestim cijelu moju jedinicu i tehnička sredstva veze u Sarajevo, u prostorije Dojavnog centra u Kovačima. Na aerodromu bi ostala najneophodnija sredstva veze i jedno odjeljenje ljudi radi opsluživanja aerodroma. Kao razlog za ovo preseljenje, naveo sam sve veće u opasnost od angloameričkih bombardovanja, koja su u to vrijeme bivala sve intenzivnija, pa da lako može doći do uništenja kako ljudi, tako i vrijednih tehničkih sredstava veze.

Na moju veliku radost, ovaj prijedlog je usvojen i odobreno nam je preseljenje. Tako se moja jedinica preselila u Sarajevo, koliko se sjećam, krajem januara ili početkom februara 1944. godine. Od tada je veza sa Vrhovnim štabom održavana iz Sarajeva.²⁾

Sa Valterom sam se često sastajao, pa je često razgovora bilo o radio-stanici. I dalje smo tražili načina, kako da dođemo do radio-stanice koja bi nam služila samo za vezu sa Vrhovnim štabom.

Baš u vrijeme kada se moja jedinica preselila u Sarajevo, Valter nam je stavio na raspoloženje jednu malu primopredajnu (kratkotalasnu) radio-stanicu.³⁾

Kada sam primio ovu radio-stanicu, montirao sam je u svoj pisariji i sto u kancelariji. Svi dijelovi su stali u ladice stola, a za antenu sam koristio onu koju sam imao za obični prijemnik (koncertni), s tim što sam je, kada bi mi zatrebalo, uključivao u primopredajnik u stolu. Na stol sam iznosio samo taster ili sam ga držao u gornjoj srednjoj ladici pisarijskog stola. Preko te radio-stanice odmah sam uspostavio radio-vezu sa Vrhovnim štabom, a kasnije i sa Odjeljenjem OZNE za BiH i štabom V korpusa NOVJ. Ta veza je bila vrlo kvalitetna i sigurna. Čim sam pritisnuo na taster, odmah mi se drug iz Vrhovnog štaba odazivao. Veza se održavala obično jednom dnevno, ali kasnije, ako je trebalo, i više puta dnevno.

Po preseljenju moje jedinice u Dojavni centar u Sarajevu, riješio sam se uglavnom Rupićeve kontrole, ali, nažalost, pojavila se jedna nova velika opasnost. Naime, mojoj jedinici, odnosno Dojavnom centru dodijeljeno je jedno od-

*) O ovom našem važnom radio-centru Valter, u pismu od 23. maja 1944. godine, upućenom Vrhovnom štabu (Marku), piše:

»1. Smatrao sam da je uspostavljanje naše radio veze osnovna i najhitnija stvar. Razgovarao sam odmah sa drugovima koji rade na tom poslu i došao do zaključka da će naša stanica »Meho« moći da obavlja sav posao. Javili smo vam se predviđenog dana. Nastojao sam da tu službu što bolje razvijem i organizujem. Angažovao sam još jednog drugu na tome poslu i tako stvorio jedan mali radiotelegrafski centar. Stanica je odlično zakonspirisana - slično onome što sam ti prijavio, samo mnogo bolje i ljepše uređeno. Vezu sa drugovima održavam i o njoj znam samo ja. Nadam se da će ova stanica moći pri svim uslovima da radi. Teško je koje su nam ranije sprečavale rad i o kojima sam ti prijavio, danas ne postoje jer smo ih vješto savladali. Za svaki slučaj ako bi naša stanica »Meho« jednog dana prestala da radi, neka drug Veljko sluša i »Mehu« i »Ivu« na odgovarajućim talasima i u predviđenom vrijeme i to naročito na datume koji se svršavaju na 5 (dakle, 5, 10, 15 itd. u mjesecu), a mi ćemo se javiti na jednoj od naših stanica. Bude li se meni što slučajno desilo, drugovi će se javljati sa starom šifrom »Jugoslavija«. Molim te potvrdi radiom saglasnost sa ovim. Želio bih da čujem Tvoje mišljenje o današnjem funkcionisanju ove službe. S obzirom na izmijenjene uslove rada, ja ću se javljati od sada češće nego ranije.

Krivica za nastali nesporazum ne leži nikako do mene. Kod mene se još nalaze upute za šifrovanje koje sam od Br. dobio«.

³⁾ U posebnom prilogu Sulejmana Sarića govori se o tome kako je ova radio-stanica došla u naše ruke. (Red.)

jeljenje veze njemačke vojske sa jednim oficirima. Oni su bili smješteni u istoj zgradi. Kancelarija tog oficira se nalazila pored moje. Ona je bila povezana jednim vratima sa mojom kancelarijom. Na ta vrata stavio sam jedan ormar, kako taj njemački oficir ne bi mogao upadati neposredno u moju kancelariju, već je to morao činiti preko hodnika. To, doduše, nije bilo bogzna što, ali tek toliko, da me, ipak, ne može baš sasvim iznenaditi. Sasvim je razumljivo, to odjeljenje njemačkih vezista nije tek slučajno upućeno u moju jedinicu. Bila je to, u stvari, kontrola našeg rada.

Sa Valterom su sastanci redovno održavani. Na ove sastanke smo išli Marovići ili ja. Primljene telegrame smo mu predavali, a od njega primali one za otpremu. Mjesta naših sastanaka sa Valterom bila su po raznim dijelovima grada, ali gotovo uvijek u predjelu centra grada, Koševa, Bjelava, Baš aršije i Marijindvora. Sastajali smo se i u mračnim ulicama, ali često ispred ili u blizini policijskih stanica, pa čak i u blizini njemačkih stražara, pred njemačkim komandama. Valter mi je uvijek govorio da su baš takva mjesta najsigurnija i da smo na takvim mjestima najmanje sumnjivi. On je često svlačio i u moj stan, obično onda, kada nije mogao čekati na redovni sastanak ili ako je bilo nešto hitno. Stanovao sam u Skerlićevoj ulici 12. Ti sastanci su imali i vrlo dramatičnih trenutaka. Jedne večeri čekao sam Valtera na ugovorenom mjestu, u jednoj maloj ulici, mislim da je to sada Jug-Bogdanova. Valter je došao sa malim zakašnjenjem, što nije bio njegov običaj, osim toga sam odmah zapazio da je veoma uzbuđen. Tada mi je ispričao što mu se desilo na putu. U jednoj od ulica kroz koje je išao, naglo je pred njega istrčala jedna djevojka, uperila u njega prst i povikala: »To je on«. Istog trenutka su skočile prema njemu ustaše, koje su bile po strani i kao da su nekoga očekivali. U prvom mahu nije znao što da čini, da li da pokuša bježati, da li će se braniti ili se što je moguće mirnije ponašati, kao da se nije ništa dogodilo i da je sve u najboljem redu. Tada je i prepoznao dotičnu djevojku, za koju je od ranije znao da je ustaški i policijski doušnik. Ipak se odlučio da zadrži što hladnokrvniji stav i upitao: »Što želite od mene?« Ta djevojka se onda malo bolje zagledala u Valterovo lice i odjednom rekla: »Izvinite, pogriješila sam, mislila sam da je to neko drugi«. Tako su ga pustili da ide svojim putem, dalje. Valter mi je rekao, da ne zna za tako težak trenutak u njegovom životu. Svakako, kod sebe je, pored ostalog, imao nekoliko šifriranih telegrama, koje je trebao predati meni. Da su ga kojim nesrećom pokušali pretresti, sve bi bilo gotovo. Sve bi bilo otkriveno, a kraj bi bio poznat.

Valter je na ove sastanke najčešće dolazio u civilu. Na tim sastancima mi je govorio o situaciji na terenu, odnosno na frontovima, o uspjesima NOV i POJ, što je za mene bilo od posebne važnosti i interesa. Mnogo toga nisam mogao saznati s druge strane, iako sam redovno slušao emisije »Slobodne Jugoslavije« i Londona.

Potrebno je ovom prilikom istaći i da ja nisam šifrirao i dešifrirao telegrame, a niti moji drugovi. Ovaj posao je radio sam Valter, a kad je posao postao obimniji, angažovao je za taj rad i druga lica. Poslije oslobođenja Sarajeva saznao sam da je na šifriranju radila Mira Stanišić.

Međutim, kod promjene radio-karakteristika u estvovao sam par puta. Do ovoga bi dolazilo, ako bi se one iz bilo kojeg razloga morale mijenjati. Tako je bilo, na primjer, poslije desanta na Drvar, kada su se Vrhovni štab i drugi Tito prebacili na otok Vis. Valter je stalno isticao, da mu je naša radio-veza izuzetno važna pa stoga želi da se naša radio-veza održi u anonimnosti po svaku cijenu, da mora biti u najstrožoj konspirativnosti. Kada Valter nije bio u Sarajevu ili nije

6377

S A R A J E V O P A R T I J A

Meho radi. Ivo radi. Sve je u redu. Javljam se vam jednom nedeljno jer je to za mene najbolja kontrola ispravnog rada stanice. Depeše od sada numerično. To činite i vi. Doneti materijal primljen oduševljeno. Računajte sa tim da su moje potrebe za tim sve veće. Jedina pisma proizvela dobar efekat. Suljo bi mogao slično učiniti. Na seljenjem žučana Hrgića u Mostar je uhapšeno oko 50 ljudi i prebijeno, 18 je odvedeno u logor, a jedan ubijen. Prilikom boravka pretstavnika vlade Mandića viteza u Sarajevu posetila ga je velika delegacija uglednih muslimana i najodlučnije ustala protiv zlodela nemačkih i hrvatskih vlasti. Jedan član delegacije... sreza u lice je rekao Mandiću da je narodu bliže pod partizanima, nego pod nem. i hrvatskim vladama.

22.V.1944 Br. 2

Primio sam i tek danas razumeo 4 vaše depeše. Treba raditi pažljivo jer ima mnogo grešaka pa se depeša teško razume. Naša stanica meho dobro je organizovana te će se javljati često. Molim javljajte se bar jednom nedeljno i potvrdite prijem primljenih depeša.

Čoveka za našeg prijatelja nisam mogao do sada poslati, jer je časnicima zabranjen dopust veći od 3 dana. Nastojacu da to pitanje odmah rešim. Odmah po odlasku pozvao sam sebi drugu iz Broda. Još mi nije došao jer je upao u neke nezgode radi ranijeg rada među četnicima. Čim dođe javiću rezultat. Donetu stanicu mu mogu odmah dati jer naša radi bez smetnje.

Iz knjige primljenih depeša Centralnog komiteta KPJ kojim Vladimir Perl Valter obavještava da radlo-veza, odnosno stanice »Meho« i »Ivo« dobro funkcionišu (maj 1944. godine)

iz bilo kojeg razloga mogao doći na sastanak sa mnom, odnosno s Marovićem, naš kontakt se prekidao sve dok on lično nije ponovo imao mogućnosti za kontaktiranje. Znači, on nikada nije dozvolio da ma tko drugi iz Sarajeva, osim njega, stupi u kontakt s nama. To je, uostalom, bio i jedini način da se održimo u onako opasnim i teškim uslovima.

Pukovnik Rupčić, komandant u Rajlovcu, bio je vrlo opasan uvijek. On nas nije puštao na miru ni u Sarajevu, već je pokušavao da nas stalno nekako stavi pod svoju kontrolu. Jednoga dana, negdje koncem marta mjeseca 1944. godine, pozvao me Rupčić da mu se javim telefonski. Kad sam mu se javio, upitao me je da li se u mojoj jedinici nalazi neki inž. Jerko. Odgovorio sam mu da se u mojoj jedinici nalazi Jerko, ali on nije inženjer, već intendant (vojni službenik). Onda mi je naredio da on (Jerko) i ja dodemo kod njega u Rajlovac. Pitao sam Rupčića za razloge javljanja. On mi je odgovorio, da je Jerko tražio neki materijal iz Zagreba, pa da se, u vezi s tim, s njim moramo posavjetovati. I Jerko i meni je to bilo odmah vrlo sumnjivo, jer smo znali da nijedan od nas dvojice nismo ništa tražili iz Zagreba. Tog istog dana predvečer, došao je pred zgradu gdje se nalazila moja jedinica, jedan domobranski vojnik i tražio Jerka. Kada je Jerko izašao pred zgradu, ovaj vojnik mu je uručio jedan koverat — pismo u

kome se nalazio jedan papir sa šifriranim tekstom. Rekao je da mu pismo šalje neka gospođa, koju Jerko tobože pozna, a on ju je sreo u glavnoj sarajevskoj ulici, na korzu, pa ga je zamolila da ovo pismo preda Jerku. Osim toga, ona moli Jerka da uvečer dođe na sastanak s njom, odnosno da je posjeti u njezinom stanu. Jerko je bio vrlo snalažljiv, odmah je zapazio da šifra nije »prava« i nije naša, te da se radi o obilnoj provokaciji. Zatražio je od tog vojnika njegove isprave, a ovaj mu je na to istrgnuo iz ruke pismo i dao se u bijeg.

Imam mi je to Jerko ispričao, zaključili smo da neko na nas sumnja i da pokušava da nas nekako »ulovi«. Nismo mogli znati da li sve ovo ima neke veze sa onim telefonskim razgovorom sa Rupčićem ili se, možda, radi o sasvim nečemu drugom, no naše sumnje su imale velikog opravdanja. Znali smo da Valter nikada ne koristi ovakav način kontaktiranja sa nama, pa zato smo bili sigurni da neko pokušava da nas na neki način isprovocira i otkrije.

O tome sam razgovarao sa Valterom, a isto tako i Jerko, te smo tražili savjet — da li otići u Rajlovac i javiti se Rupčiću ili uiniti nešto drugo. Možda je potrebno da se sklonimo iz Sarajeva, jer je otići da se sumnja na nas i da neko zna da imamo posla sa šifriranim telegramima. Valter je tražio od nas da ostanemo mirni na svom mjestu, jer da se naš zadatak mora izvršavati po svaku cijenu, a da nas Rupčić možda zove zbog kakvih beznačajnih sitnica. Mi smo to prihvatili, iako nam nije bilo lako, pogotovo što smo znali ko je Rupčić. Doduše, Jerko bi vrlo teško mogao da se prebaci na slobodnu teritoriju, jer je imao jednu drvenu nogu, bio je veliki invalid. Naime, njemu je, negdje početkom 1943. godine ili još u 1942. godini, na rajlova kom aerodromu bomba otkinula jednu nogu, pa je više mjeseci bio u bolnici.

Jerko i ja smo sutradan, iza razgovora sa Valterom, otišli u Rajlovac. Našli smo Rupčića i njegovog ustašu — tjelohranitelja, koji se od njega nikad nije odvajao. Pozvao nas je u svoju kancelariju i rekao: »U Jerkovom poslovanju ima nekih neispravnosti, nije kako treba isplativao vojnike, pa su se neki od njih žalili meni«. Stoga, Jerko, u roku od dva dana, treba srediti sve svoje materijalne knjige i dokumentaciju, a nakon toga da mu se opet obojica javimo.

Bilo nam je odmah jasno da Rupčić laže i da nas nije zato zvao u Rajlovac. Rekao sam mu, da sve ovo zvuči čudno i da mi nije jasno — što zapravo

ho e? Na to mu je Jerko ispri ao slu aj sa vojnikom i šifriranim pismom. Izrazili smo sumnju da Baru neko provocira i da nam nije jasno zašto se to ini. Na sve to se Rup i samo cini ki nasmiješio i rekao: »Ako vama nije bilo jasno što je pisalo u tom pismu i ako vi ne poznate te šifre, ja svakako mogu to još manje znati od vas«.

Poslije tog sastanka sa Rup i em, pokušavali smo riješiti o emu se za-pravo radi. Jasno se vidi i po Rup i evom držanju i po postupcima da nisu » ista posla« i da neko opasno sumnja u nas. Nikako nismo mogli objasniti injenicu zašto je Rup i dao tobožnji rok od dva dana da Jerko sredi knjige i dokumente. Takav na in, zna se, nije uobi ajen, pogotovo to nije sli no Rup i u. Ako bi se, zaista, sumnjalo u ispravnost Jerkovog poslovanja, kao intendanta, onda se kontrola ne odlaže i ne daje se vrijeme za sre ivanje poslovanja. O ito je, dakle, da se radi o ne emu sasvim drugom.

Istoga dana sam se sastao sa Valterom i sve mu ispri ao. Rekao sam mu da smo, po svemu kako izgleda, u velikoj opasnosti.

No, nakon toga razgovora, zaklju ili smo da ostane sve po dosadašnjem, odnosno da nastavimo sa radom.

Nakon dva dana Jerko i ja smo se ponovo našli u Rup i evoj kancelariji u Rajlovcu. Tada nam je on pro itao nalog Ministarstva domobranstva NDH za hapšenje Jerka Bare, s tim da ga se odmah pod jakom stražarskom pratnjom odvede u Zagreb. Meni je naredio da odredim zamjenika na poslovima intendanture u jedinici. Odmah su pristupila dva agenta uz Jerka. Svi smo se tada odvezli specijalnim kolima u jedinicu u Sarajevo. Tu je Jerko na brzinu predao dužnost jednom mom mla em oficiru (koliko se sje am, bio je to Bajro Jaganjac, sada živi u Sarajevu). Sa Jerkom više nisam mogao progovoriti ni rije i, jer su se agenti stalno nalazili uz njega. Tako se nismo mogli ni dogovoriti, što bih eventualno ja trebao u initi i govoriti ako bi došlo i do mog hapšenja. Nije mi mogao ništa ni poru iti za Valtera, jer nije mogao pretpostaviti da e biti uhapšen na licu mjesta, u kancelariji. Kasnije sam saznao razlog onog Rup i evog odlaganja za dva dana. To je u inio zato što je morao sa ekati agente iz Zagreba, koji su Jerka imali preuzeti i odvesti u Zagreb.

Mislim da je nepotrebno isticati kako smo se osje ali nas trojica (Marovi , Štrik i ja). Iste ve eri sam se sastao sa Valterom i sve mu ispri ao. Pitao sam ga o tome što misli, posebno, da li mi možemo ostati mirni i ekati rasplet doga a-ja ili nešto treba poduzeti. Tada mi je još jednom iznio situaciju i koliko je važno da se naša radio-veza nastavi. Trebalo je, dakle, izdržati, pa makar kakva opasnost visila iznad nas. Postojala je, ipak, neka nada da e se sve dobro završiti. Tih dana, razumije se, nije bilo spavanja ni za mene ni za moje drugove. Bili smo stalno spremni da nam no u pozvone na vrata i odvedu u zatvor. No, ono što je najvažnije, radio-veza je svakodnevno održavana, do prekida nije dolazilo. Marovi , Štrik i ja smo pravljali o svemu, dogovarali se što emo initi ako do e do našeg hapšenja ili do hapšenja samo jednog od nas. Niko od nas nije mogao garantirati da li e Jerko izdržati mu enje, kojem e, po svoj prilici, biti podvrgnut, iako smo znali da je on vrlo vrst. Tako je prošlo punih pet dana. Bili su duži nego pet godina.

Jednog dana zazvonio je telefon u mojoj kancelariji i javio mi se Jerko iz Zagreba, te mi saop io da je sve u redu i da e kroz koji dan do i u Sarajevo. Bila je to neopisiva radost za sve nas, pa i za Valtera, kojeg sam o svemu obavijestio iste ve eri.

Doista, dan-dva iza toga stigao je Jerko u Sarajevo. Naravno, da sam se odmah interesirao na koji je način uspio da se izvuče iz ustaškog zatvora, iz kojeg se nije moglo tako lako izaći živ i zdrav. Za mene je to bilo nevjerovatno, znalo se da ko jednom padne šaka ustaškoj politici koju policija, taj obično gubi glavu, a da se o muškarcima i ne govori. Jerko mi je ispričao da su ga iz zatvora izvukli drugovi iz Zagreba.

Tada sam saznao i razlog Jerkovog hapšenja. Ranije sam spomenuo da je Jerko nastradao na rajlova kom aerodromu pred hangarom. Kada je prenio u vojnu bolnicu u Sarajevu, skinuta mu je odjeća i neko od osoblja bolnice pronašao je u njegovom džepu šifrirano pismo. U stvari, Jerko je to pismo imao namjeru otpremiti drugovima u Zagreb (tada još nije bila uspostavljena radio-veza sa VŠ), ali to nije uspio zbog nesreće. Kuda je sve to pismo išlo, ko ga je sve imao, što je sve poduzimano u vezi s njim, nije poznato, ali je, eto, prošlo više od godinu dana, kada je na osnovu njega izdat nalog za Jerkovo hapšenje.

Jerkov povratak iz Zagreba bio je 5. ili 6. aprila 1944. godine i od tada smo do oslobođenja Sarajeva ostali na okupu. Radio-veza je redovno održavana i bila je sve intenzivnija. Bilo je dana kad je išlo po 5-6 telegrama u oba pravca. Sve više smo radili za potrebe NOV i POJ, što je prevazilazilo obim poslova za domobransko zrakoplovstvo.

Marovi je, pored ostalih zadataka, imao i taj da osigura od iznenađenja moj, odnosno Strikov rad, na radio-stanici. Pazio je da niko ne ulazi u moju kancelariju u vrijeme kada je uspostavljena radio-veza. Međutim, nije mogao baš svakoga da udaljava od moje kancelarije. Tako, na primjer, nije mogao udaljiti njemačkog oficira za vezu, ako se on slučajno uputi u moju kancelariju. Stoga se više puta desilo da taj Nijemac uđe u moju kancelariju baš u vrijeme kad ja vršim predaju, odnosno prijem telegrama. To su bili, za mene, izvanredno teški momenti. Trebalo je ostati hladnokrvan, sa uvati živce i ne izdati se nijednim sumnjivim pokretom ili gestom. Na pisaćem stolu mi se nalazio samo taster radio-stanice, a sve drugo je bilo u ladicama stola, što taj Nijemac nije znao. Ja bih u takvim slučajevima zamolio njemačkog oficira-posjetnika da malo sačeka, a mome korespondentu bih dao znak »ekati«, pa bih onda objasnio njemačkom oficiru da samo malo vježbam na tasteru da ne bih zaboravio svoj »znanat«, da ne izađem iz prakse, na što bi on obično odgovarao, smiješeći se: »Javol, her hauptman«, lupnuo bi petama svojih cipela i naklonio bi se. On je, naime, bio mladić i počinu od mene i odnosio se prema meni sa priličnom obzirnošću, mada je, inače, bio dosta nadmen u odnosu na sve ostale. Jasno da je makar malo posumnjao, sve bi propalo. Ne bi bilo teško ustanoviti šta ja to zapravo radim.

Bilo je još raznih slučajeva nimalo teških i opasnih momenata, gdje se trebalo savladati i održati, ali sve je ipak dobro prošlo do samog kraja našeg rada.

Moj korespondent, radista iz Vrhovnog štaba, bio je uvijek vrlo tačan. Kad bih u određeno vrijeme samo pritisnuo na taster i uputio poziv, on se istoga časa javljao, kao da je već bio kod mene. Nije znao ko je radista u Sarajevu, niti sam ja, opet, znao ko se nalazi na radio-stanici Vrhovnog štaba. Znao sam samo da je odličan radista i pretpostavljao po načinu rada (otkucavanja) da je radista iz bivše ratne mornarice.

Poslije oslobođenja, javio mi se iz Generalštaba JA iz Beograda drug Anđelko Ganjević (sada kap. bojnog broda u penziji, u Splitu) sa kojim sam prijerat bio kao radio-telegrafist u Divuljama kod Splita, u hidroavijaciji. Kad sam saznao da je on tamo, obradovalo me što je moj raniji drug jedan od radista sa kojim sam radio iz Sarajeva. Kasnije sam saznao za još jednog radistu koji je radio

na radio-vezi VŠ. To je Mirko Rako, također radista iz bivše jugoslovenske hidroavijacije (sada živi u Rijeci). Anđelko Ganđević je kasnije bio rukovodilac veze u Vrhovnom štabu zajedno sa ing. Slobodanom Nakićem (sada ekspert u OUN). Koliko mi je poznato, Ganđević je postao rukovodilac veze u VŠ poslije desanta na Drvar (25. maja 1944), kada je poginuo rukovodilac veze Veljko Dragičević.

Dobro se sjećam toga dana. Po ranijem dogovoru, imao sam uspostaviti radio-vezu sa VŠ u 16,00 sati. Tačno u 16 sati sam pozivao VŠ i bio spreman za predaju nekoliko telegrama. Međutim, niko mi nije odgovarao iz VŠ. Mene je to veoma iznenadilo i bilo mi je čudno, jer je do toga dana veza uspostavljena vrlo lako i bez zastoja. Pozivao sam VŠ uporno i stalno skoro čitav sat, ali odgovora nije bilo. Istog dana uveče, slušao sam Radio London i iz vijesti saznao da se toga dana slavi rođendan druga Tita. Pomislio sam da je možda to bio razlog što mi se nije javio moj korespondent iz VŠ.

Međutim, sutradan, 26. maja 1944. godine, po čelo se prijetili, prvo među Nijemcima, a zatim i šire, da je izvršen napad na Drvar. Po čelo se, u početku, čak govoriti da je drug Tito zarobljen itd., itd. Poslije se ispostavilo da je napad zaista izvršen, ali je Vrhovni štab na čelu s drugom Titom uspio da se izvuce iz pripremljene klopke.

O svemu tome sam razgovarao sa Valterom. On mi je tvrdio da nema mjesta zabrinutosti i da će se sve dobro završiti.

Veza nam je prekinuta, ali zasad ne možemo ništa drugo nego sačekati dok se ponovo ne uspostavi. On će poduzeti sve kako bi se izgubljena veza ponovo uspostavila. Naravno, ni on nije odmah znao gdje se nalazi Vrhovni štab. To se je saznalo nešto kasnije. No, kada smo to saznali, odmah mi je bilo jasno da situacija sa radio-vezom neće biti ista, jer je nova pozicija VŠ sasvim drukčija. Kao što je poznato, VŠ se prebacio na otok Vis.

Kroz izvjesno vrijeme, a možda oko mjesec dana od desanta na Drvar, dobio sam nove radio-karakteristike, pa je trebalo što prije obnoviti prekinute veze.

Pokušao sam odmah upostaviti radio-vezu sa mojom radio-stanicom (radio-stanica u pisarnici na stolu), ali i poslije više upornih pozivanja, VŠ se nije oduziva, pa sam tako uvidio da se mora radio-veza uspostaviti sa drugom, jačom radio-stanicom. Vis je više udaljen nego Drvar, a možda i iz drugih nekih razloga radio-veza nije uspjela sa malom radio-stanicom. Pokušavao sam sve moguće, ali oni u VŠ me nisu čuli. Saznao sam da se u skladištu u Rajlovcu nalazi jedna radio-stanica talijanske izrade tipa »Bigga«, koja je ranije bila u Mostaru. Bila je to vrlo snažna kratkotalasna radio-stanica čiji je domet vrlo velik i sa kojom se mogla uspostaviti veza sa svim radio-stanicama u Evropi. Ovo je bilo, s jedne strane, dobro, jer smo preko nje mogli lako uspostaviti vezu sa Visom, ali, s druge, vrlo opasno, jer nas se moglo lakše prisluškivati, pa i otkriti. Poduzeo sam sve što je trebalo da se ova radio-stanica dodijeli mojoj jedinici, što sam i uspio.

Sa tom radio-stanicom sam uspostavio vezu sa VŠ na Visu i koristio je izvjesno vrijeme. Rad s njom, kao što sam već napomenuo, bio je vrlo opasan. Zbog svoje snage čula se, valjda, po cijeloj Evropi, pa je tako mogla lako postati sumnjiva, a prislušna služba je bila vrlo razgranata i intenzivna. Doduše, snagu radio-stanice sam nešto smanjivao, ali to nisam smio mnogo, jer bi opet došla u pitanje veza sa Visom. I lokacija naše radio-stanice je mogla lakše da se otkrije, opet zbog svoje snage, pomoću radio-goniometrijskih uređaja. Tako su

nastale mnogobrojne poteškoće, pa je trebalo tražiti druge mogućnosti za održavanje naše radio-veze. Konačno smo došli do toga da smo ponovo za radio-vezu koristili radio-stanicu koja je radila u mreži domobranskog zrakoplovstva, a na kojoj je dežurao Štrik. Tako je Štrik ponovo održavao radio-vezu sa VŠ, a Marovi i ja smo vršili njegovu osiguranje, koje je moralo biti jače nego kad sam ja radio na radio-stanici u mojoj kancelariji. Tu je bilo svakakvih događaja i smetnji, morali smo se dovijati na razne načine da sigurnost bude na što većoj visini i da se veza što bolje i tamo nije održava. Bilo je slučajeva da se radio-veza morala održati u vrijeme kad Štrik nije dežurao na radio-stanici. Tada sam pronalazio razne načine da privremeno smijenim dežurnog radio-telegrafistu, a »kao slučajno«, da se tu stvori Štrik, kao dobra zamjena na radio-stanici.

U prostorijama su se nalazili i drugi radio-uređaji (prijemnici). Ako je neko bio zaposlen na tim uređajima (vršio prijem), trebalo je poduzeti što god da on ne može prisluškovati rad radio-predajnika na kojem je radio Štrik. Tada je Marovi imao zadatak da izazove kvarove na prijemnicima, odnosno na elektroinstalacijama, kako se ti prijemnici ne bi mogli uključivati i eventualno prisluškovati naše radio-emisije.

Na našu veliku žalost, to nismo mogli učiniti i sa radio-prijemnikom koji je imao u svojoj kancelariji njemački oficir za vezu. Tu smo morali riskirati. Isto je taj oficir na svom zvučniku slušao našu predaju na radio-stanici, ali je on uvijek, na našu veliku sreću, mislio da se naša radio-predaja uvijek odnosi na naš redovni rad, a nikad mu izgleda nije palo na pamet da bi to mogao biti obavještajni rad za NOP. To nas je i spasilo. Tada smo se uvjerali, još jednom, da je naša radio-veza sa VŠ ovako konspirativno održavana tako dugo zahvaljujući inženjerima, što je održavana baš na ovaj način.

Bilo je isto problema u našoj radio-vezi, koje smo morali rješavati na razne načine. Kad je što god zatrebalo, obrađivali smo se za pomoć Valteru. On je sve češće dolazio i u moj stan. Tako je jednom čak došao u moju jedinicu (Splitska ulica). Trebalo je hitno riješiti pitanje novih radio-karakteristika (kao što je Valter jednog dana (mislim da je bio mjesec avgust 1944) došao u moju jedinicu, gdje je proveo skoro cijelo prijepodne. U mojoj kancelariji, pored Valtera, bili su prisutni Jerko i Marovi. Oko nas su se stalno vrzmali pomenuti njemački oficir veze i ostali njemački vojnici, ali mi smo obavili posao sa Valterom i on se dostojanstveno udaljio iz zgrade. Sve je sretno prošlo. I ovaj put rizik se isplatio.

Da bi se što bolje osigurala, a i da ne dođe do neželjenih prekida u našoj radio-vezi zbog uzbuna i bombardovanja, moja je jedinica izgradila jedan tunel (sklonište) u blizini zgrade. Za vrijeme avio-uzbuna, u to sklonište, pored nas, sklanjali su se i civili iz neposrednog susjedstva. Bilo je slučajeva da se radio-veza sa VŠ morala uspostaviti i održati baš za vrijeme same uzbune. Štrik ili ja bismo, u takvim slučajevima, ostajali u zgradi i pored rizika koji je uvijek bio prisutan. Međutim, nekoliko puta, kada je opasnost bila suviše velika, uspostavljali bismo vezu sa VŠ u određeno vrijeme i obavljali samo ono najhitnije, tek toliko da se ugovori vrijeme ponovne uspostave veze.

Sjećam se još jednog vrlo interesantnog detalja. Naime, negdje u jesen 1944. godine došlo je do poteškoća u radio-vezi sa VŠ, zbog dosta slabije učestalosti i velikih smetnji na našoj radio-stanici. Da bi se učestalost poboljšala i da bi veza bila što sigurnija, morali smo mijenjati frekvenciju, odnosno talasnu dužinu, naše radio-stanice. Poslije više pokušaja, ispalo je da je najpogodnija baš

ona frekvencija na kojoj je održavana radio-veza u mreži domobranskog zrakoplovstva. Na toj frekvenciji su nas u VŠ najbolje čuli. Nije nam preostalo ništa drugo, već smo morali na istoj frekvenciji i sa istom radio-stanicom, održavati veze u oba pravca, tj. i sa VŠ i sa Zagrebom (domobransko zrakoplovstvo). Pri tome se ne smije zaboraviti da je služba u mreži domobranskog zrakoplovstva održavana permanentno, i danju i noću. To znači da je sav naš rad sa VŠ bio stalno prisluškivan u Zagrebu. Za vezu sa VŠ smo imali samo druge pozivne znakove. Dežurni radista u Zagrebu je gotovo uvijek slušao što radi naša radio-stanica, pa iako smo imali druge pozivne znakove, on je znao da je to, u stvari, naša radio-stanica. Radisti dobro po zvuku mogu ocijeniti koja je radio-stanica, pogotovo ako je to radio-stanica sa kojom inače stalno održavaju vezu, odnosno čiji zvuk dobro poznaju. Prema tome, različit pozivni znak nije bio baš neka garancija da nas se ne može prepoznati.

Tako se dešavalo da dežurni radista u Zagrebu sluša naš radio-saobraćaj sa VŠ, a kasnije nas zove i pita: »s kime si sada radio«. Naravno, Štrik, ili ja, nismo priznavali da smo zaista održavali vezu, već smo uporno poricali tvrdnju dežurnog radiste iz Zagreba. Ostajalo je na radisti u Zagrebu da zaključi i što ga je volja. Da su ti radisti u Zagrebu bili uporniji i da su nešto posumnjali, pa prijavili, mi bismo bili vrlo lako otkriveni. Izgleda da ni onim radistima u Zagrebu nije bilo stalo do toga da provjeravaju i ispituju što ko radi, a možda i namjerno nisu ništa poduzimali. Ipak smo, zbog velike opasnosti od ovakvog rada, dogovorno sa VŠ, ponovo promijenili frekvenciju naše radio-stanice.

Što se tiče sadržaja telegrama, iz mnogih slučajeva, danas je moguće lako utvrditi da su uglavnom bili obavještajne prirode, kao i vijesti o radu NOP-a u Sarajevu, i da su sadržavali mjere, koje su poduzete ili će se poduzeti, kao i odgovore na traženja iz VŠ. Valter je više puta u svojim telegramima davao predloge za bombardovanje pojedinih ciljeva u Sarajevu ili okolini. Tražio je tako da se poštedi od bombardovanja dio Sarajeva gdje je bila moja jedinica, jer bi tako došlo do prekida radio-veze. O sadržini telegrama sam tada znao samo onoliko koliko mi je Valter kazao, jer se nisam bavio šifriranjem i dešifriranjem.

Koncem 1944. i u toku 1945. godine, povremeno je održavana radio-veza i sa V korpusom. Valter mi je govorio da se taj korpus nalazi blizu Sarajeva i da se zato s njim uspostavlja radio-veza. Gotovo svakodnevno upoznao nas je sa situacijom na frontu; govorio je da se jedinice JNA sve više približavaju Sarajevu, pa smo tako pomalo pošli o ekvivalenti završetak našeg rada. Iako smo vodili razgovore o našim budućim zadacima, kovali planove za budućnost itd. Valter je više puta govorio da vodi računa o bezbjednosti moje grupe i da će pravovremeno poduzeti sve što bude potrebno. O ekvivalenti smo oslobođeni Sarajeva, pa je i Valter sve više bio zauzet oko zaštite glavnih objekata u Sarajevu i oko akcija borbenih grupa u samom gradu. Nijemci i ustaše su se spremali za evakuaciju.

Mene je, kao komandira grupe za vezu, pozvao jednog dana, krajem marta 1945. godine, ustaški bojnik Krema, šef ustaške ozloglašene političke policije i zatražio da pripremim jedinicu za evakuaciju, te da se ljudstvo, tehnika i ostala materijalna sredstva povuku iz Sarajeva zajedno sa ostalim domobranskim jedinicama. To naredenje nisam izvršio, već sam mojim ljudima naredio da ostanu svi u jedinici i da sa sobom uvaju sva sredstva veze i materijal. Ovo je i izvršeno, pa je sve ljudstvo, po oslobođenju Sarajeva, priključeno jedinicama JNA, a također i sva tehnika i ostala oprema.

Koliko sam kasnije saznao, jedna radio-stanica iz moje jedinice, najsnažnija, upotrijebljena je kao radio-stanica grada Sarajeva. Čak su neki ljudi iz moje jedinice pomogli pri montaži te radio-stanice.

četvrtog aprila 1945, na sastanku sa Valterom, rekao mi je da sutradan, 5. aprila u 08,00 sati dodem sa svojim drugovima (Baro, Marovi i Štrik) pred policijsku stanicu na Koševu (Kralja Tomislava ulica) gdje će nas on sačekati i uputiti u siguran stan. Tada mi je, također, rekao da se sutradan, 5. aprila, očekuje direktan napad na Sarajevo i ulazak jedinica Jugoslovenske armije u grad. Da bi se izbjegle eventualne komplikacije, on je smatrao da je najbolje da nas u tom kritičnom vremenu skloni na sigurno mjesto.

Petog aprila našli smo se svi na navedenom mjestu, a Valter mi je dao adresu toga stana i rekao da odemo tamo. Dao mi je, za svaki slučaj, lozinku, sa kojom smo se legitimisali pri dolasku u određenu kuću. Kuća u kojoj je Valter tada stanovao, bila je na Bjelavama, ne znam se broja ni ulice, ali je to bila kuća u kojoj su živjeli Alija i Smilja Kurtovi. Tu sam sa drugovima proveo cijeli dan 5. aprila. Valter je toga dana gotovo stalno bio van stana i samo je povremeno navrao. Bio je zauzet sa drugovima u gradu kako bi se spriječila rušenja važnih objekata pri povlačenju neprijatelja. Posljednje naše viđenje sa Valterom bilo je u stanu Alije Kurtovića, toga dana uveče. Bio je prisutan i Vojo Osmokrović, koji je došao k njemu na ispomoć, neko vrijeme pred oslobođenje Sarajeva.

Iza pola noći, 5. na 6. april, saznali smo tužnu vijest da je Valter poginuo ispred električne centrale, odnosno, u njezinoj blizini. Ta me vijest pogodila kao grom iz vedra neba. Ne mogu opisati našu žalost zbog ovako tragičnog završetka druga Valtera. Toliko vremena provesti u pravom »osinjem gnijezdu«, na tako opasnom ilegalnom radu, postiže takve rezultate, a onda na pragu slobode poginuti. Bila je to, zaista, velika drama.

Rano ujutro, 6. aprila, otišao sam u jednu kuću u Skerlićevoj ulici gdje je donesen Valter. Poznao sam ga samo po odijelu.

Nakon toga, otišao sam u zgradu gdje je bila ranije smještena moja jedinica u Kovači i ima i održao posljednju radio-vezu sa VŠ u Beogradu. Tada sam na otvorenom jeziku (šifru nisam imao, ona je bila stalno kod Valtera) obavijestio VŠ o oslobođenju Sarajeva i Valterovoj pogibiji. Ovu posljednju radio-vezu sam održao uz prisustvo nekih oficira Jugoslovenske armije, koji su se već bili smjestili u zgradu moje jedinice i u mojoj kancelariji. Prethodno sam im se legitimisao s jednom propusnicom, koju sam dobio od Voje Osmokrovića a prije odlaska iz stana Alije Kurtovića. U propusnici je bilo naznačeno da se mogu svuda slobodno kretati i da imam pravo nositi oružje zbog specijalnog zadatka. Ovo je bilo potrebno, jer sam tada još bio u domobranskoj vazduhoplovnoj uniformi.

Sa drugovima sam prisustvovao svečanosti sahrani Valtera, a zatim, nakon par dana, upućen sam zajedno sa Marovićem na aerodrom Rajlovac. Baro se u ime grupe prijavio na elniku Odjeljenja OZN-e za BiH, Uglješić Daniloviću, i upoznao ga kratko o radu i zadacima naše grupe. Štrik je uključio u jednu jedinicu JNA, koja je izvršavala borbene zadatke. U JNA je dobio oficirski čin.

Po naredbi Komande Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, Marović i ja smo iz Rajlovca prebačeni u Zemun. Komanda JRV me je, nakon izvjesnog vremena, uputila na dužnost na elnika veze u 11. lovačkoj diviziji u Skoplju. Penzionisan sam u činu potpukovnika JNA. Marović je raspoređen u jednu jedinicu JRV. Baro, koji je, također, stigao u Zemun, raspoređen je na dužnost u Komandu JRV.

IVAN MAROVI

RADIO -VEZE NOP-a IZ »CENTRA DOJAVNIŠTVA« U KOVA I IMA

U Rajlovcu sam položio ispit za oficira, tako da sam unaprijeđen u in vazduhoplovnog potporučnika 1939. godine. Odatle sam premješten u 32. vazduhoplovnju bazu u Kraljevo. Tu me je dočekao rat na položaju referenta za vezu baze i veze za vezu. Povlačio sam se, po naređenju, u Rajlovac, gdje me je zatekla kapitulacija. Tu sam i zarobljen. Uskoro sam kao pripadnik hrvatske nacionalnosti oslobođen i određen sa grupom oficira u vazduhoplovstvo »nove države«, u prvom momentu, u aprilu 1941. godine, na Butmir (pomoćni aerodrom). Tada su na aerodromu Rajlovac bili i njemački vazduhoplovci, koji su po ugovoru sa vlastima tzv. NDH, u maju napustili i predali rajlovački aerodrom njihovom vazduhoplovstvu.

U Rajlovcu sam u 2. zračnoj luci, mjeseca maja 1941. godine, postavljen za referenta veza i tu dužnost vršio do septembra mjeseca iste godine, kada sam je predao Marijanu Dugandžiću, koji je bio stariji oficir od mene.

Ova jedinica — dojavna služba bila je organizovana tako da je imala: vod veze — referent Marijan Dugandžić ; vod dojavništva — referent Ivan Marovi ; vod meteorologije — referent Rudolf Papist; vod kontrole letenja (ime referenta se ne sjećam); intendantura — Jerko Baro. Za zapovjednika ove cjelokupne specijalne službe postavljen je Rudolf Papist.

Služba je bila strukturno podređena »Centru dojavništva« u Zagrebu, a zapovjednik centra je bio pukovnik Čenić.

U jesen 1941. godine vod dojavništva premješten je u Sarajevo i smješten u konfiskovanu stambenu vilu »Dohan«, u Splitskoj ulici 5, koja je pripadala jevrejskom trgovcu koga su ustaše odvele u logor. Ovaj vod dobio je naziv »Centar dojavništva« za Bosnu (Hercegovina je potpala pod talijanski centar). U sklopu ovog centra nalazile su se »osmatračke stanice« na terenu Bosne, i to u Goraždu, na pruzi Sarajevo — Višegrad, Rogatici, Vlasenici, Zvorniku, Tuzli, Zenici, Travniku, Donjem Vakufu, Bugojnu, Ostrošcu, Konjicu, Varešu i na Trebeviću. Uz vilu »Dohan«, vodu je dodijeljena i vila »Fertig«, u Splitskoj 2, takođe vlasništvo nekog Jevrejina. U vili »Dohan« bila je smještena radio-stanica koja je radila sa Vrhovnim štabom.

U obje ove vile smještene su i njemačka i domobranska dojavna služba, tako da smo se zajednički koristili ovim zgradama. Ova njemačka služba se zvanim zvala »Flucko Dienst«, a bila je vrsto vezana telefonima sa Poštom i sa svim osmatračkim stanicama. Nijemci su bili vezani radio-stanicom sa svojim

punktovima. Ova služba davala je znak uzbune u slučaju napada neprijateljskih aviona.

Pošto se Jerko Baro, jedan od aktivnih saradnika NOP-a, uvjerio da je i moje gledanje tadašnjeg stanja u zemlji sliče njegovom, jednog dana mi je rekao da se dođi i jedan oficir da porazgovaramo, ali mi nije rekao o kome. Taj je uvijek bio oficir iz Rajlovca, nadporučnik Ibro Sijerčić, danas penzionisani pukovnik JNA. Htio je od mene doznati da li sam spreman da saradujem na jednom vrlo delikatnom zadatku, o saradnji sa partizanima. Odgovorio sam da sam spreman da se primim takvog zadatka. U proljeće 1942. godine Jerko Baro mi je rekao da je razgovarao sa Ibrim Sijerčićem. Nastupio je otvoreno i rekao da treba saradivati sa partizanima, i to u radu na radio-vezama. Svi daljnji razgovori oko ovog zadatka bili su otvoreni — tražili smo tehničke mogućnosti kako i na koji način da ostvarimo ilegalnu vezu na postojećim radio-stanicama sa oslobođenom teritorijom, tj. sa nekom jedinicom ili štabom. Tada nismo znali s kime se ova veza treba ostvariti.

Jerko i ja smo dugo razmatrali mogućnosti kako da ostvarimo ovaj zadatak. S obzirom da smo bili stručnjaci za ovaj posao, odlučili smo sami da sastavimo podatke kako sve ovo izvesti. Napisali smo pozivne znake, vrijeme rada, sastavili smo šifre, odredili talasne dužine, sva korespondencija u radio-saobraćaju trebala se odvijati na njemačkom jeziku i po njemačkom kodu kako bismo u eteru bili što manje upadljivi. Upotrijebili smo sve međunarodne kratice koje su važile. Svi ovi podaci su bili napisani na jedan tanki papir koji je Jerko odnio i predao svojoj ilegalnoj vezi u Sarajevu. To je bila druga polovina 1942. godine. Dugo smo čekali na odgovor. Prilikom izrade ovog plana, predviđjeli smo da na ovom poslu rade četiri osobe u dvije smjene. Dok jedan kuca, drugi mora držati stražu, i obratno. Bili smo nas trojica, nedostajao je četvrti. Odlučili smo da iz škole iz Petrovaradina pozovemo jednog dobrog podoficira radio-telegrafistu. To smo mogli učiniti jer smo imali drugove oficire koji su mogli takav običan zadatak izvršiti bez teškoća. Upravo nam je Ismet Štrik.

Pošto je trebalo i Štrika upoznati sa ovim zadatkom, Jerko Baro je preuzeo na sebe da s njim razgovara. Izveo je to neposredno, u razgovoru. Štrik mu je odgovorio bez ikakve bojazni — »Zašto ste tako dugo čekali?« Moram da istaknem, da je Štrik svojim radom dokazao koliko je bio spreman da pomogne izvršenju zadatka.

U to vrijeme u Fertigovoj vili postojala je jedna velika radio-stanica od 300 vati. Stanica je imala 3 talasne dužine. Odlučeno je bilo da službeni dio posla radio-stanica radi na jednom talasu, a za ilegalni rad treba koristiti drugu talasnu dužinu. Kod svakog ilegalnog kucanja moralo se iz kancelarije ići u dvorište, gdje je bila pod stražom radio-stanica, a po obavljenom poslu, ponovo je trebalo talasnu dužinu vratiti na legalnu dužinu. Samo kucanje na taster vršilo bi se iz kancelarije u kojoj sam radio kao referent voda, odnosno Centra dojavništva.

Poslije dužeg čekanja, Jerko Baro je donio vijest da je veza prihvaćena, da se se radi u cijelosti po našem prijedlogu, i da trebamo, ja u Splitskoj ulici, a Marijan i Štrik u Rajlovcu, stalno slušati u 16 sati na ilegalnim talasnim dužinama i paziti na pozivni znak »DOS«. Ovo je kontakt na njemačkom kodu. Štrik je prvi uhvatio ovu vezu, o kome je odmah telefonom obavijestio Marijana Dugandžića. I ja sam se uključio u vezu, zaista, veza je bila ista, dokraja jasna, vrlo uspješna.

Na zahtjev Jerka, Štrik je premješten u Splitsku ulicu 5 (Dohanova vila). U međuvremenu je iz Zagreba došla naredba da se radio-stanica Bigga od 300

dojavnlitva «18k0, U»C, « k.01 b»8 sm.eštena radi_veza NOP-a iz domobranskog »Centra

vati uputi na Isto ni front, što nam je pomrsilo mnogo naše planove. Ako ne bismo imali radio-stanicu, došli bismo u veoma nezgodan položaj s obzirom na obavezu koju smo preuzeli. Brzo smo radili da nabavimo novu stanicu. Staru smo onesposobili i poslali na front, ali tek kada smo je uspjeli zamijeniti drugom. Nabavili smo jednu avionsku, dobru i sposobnu radio-stanicu, koju smo izvadili iz tromotornog bombardera »Caproni«. Nju smo prilagodili našem radu i montirali je u vilu »Dohan«. Da bismo joj poja ali domet, montirali smo je na tavanu vile. U toj zgradi su radili i Nijemci sa svojom radio-stanicom.

Me utim, rad sa ovom radio-stanicom je bio vrlo nepodesan, jer je imala samo jednu talasnu dužinu. Prenijeli smo talas sa legalnog na ilegalni, i to tako što smo morali i na tavan i tamo, na primitivan na in, mijenjati žicama kanal. To odlaženje dva puta na tavan za jedno ilegalno kucanje, moglo je izazvati sumnju njema kih vojnika i podoficira, pa smo odlu ili ovu stanicu zamijeniti. Na ovoj radio-stanici radio je Ismet Štrik dok je nismo zamijenili novom.

Zbog ovih nedostataka stanice, otišao sam u Zagreb pukovniku Cen i u tražio novu stanicu, obrazlažu i da bez nje dojavna služba ne e mo i vršiti redovne poslove. Prihvatio je moje razloge i poslao nam novu, dotad još neupotrebljavanu, modernu radio-stanicu »Bigga«. Problem smo riješili. Ova je stanica ostala u Splitskoj 5 sve do oslobo enja iako smo 4. aprila 1945. dobili izri ito nare enje da je vratimo u Zagreb. Mi to nismo htjeli u initi jer smo se sa Valterom dogovorili da je sa uvamo za Sarajevo. Ovu je stanicu poslije oslobo enja preuzela zvani na radio-služba Sarajeva i na njoj emitovala svoje emisije.

Ova je stanica radila sa Vrhovnim štabom kada je bio na otoku Visu. Ta - njih datuma se ne mogu sjetiti-Sje am se da je ta radio-stanica bila jako optereena. Radila je veoma mnogo i dan i no , kako na redovnim dojavnim poslovima, tako i za potrebe NOP-a. Mi smo se izmjenjivali tokom dana po službenom dežurstvu.

Zbog napada na Drvar nastao je 25. maja 1944. godine prekid veza sa Vrhovnim štabom koji je, po mom sje anju, trajao oko 20 dana, a zatim se rad nastavio.

Još od prvih dana kada smo po eli sa ilegalnim radom, ukazala se potreba da imamo dvije radio-stanice, najviše zbog toga što smo sa ilegalnom vezom bili vezani vremenski, a u to vrijeme je trebalo raditi i redovne poslove. Odstati redovne poslove, i to naj eš e u isto vrijeme, izazivalo je opasnost da nas neko otkrije. Zbog toga smo odlu ili da nabavimo još jednu, drugu radio-stanicu, koja bi nam mogla olakšati posao i otkloniti smetnje. Jerko Baro je bio u svemu naš veliki pomaga . Odmah je shvatio ovu potrebu. Uz pomo veza sa organizacijom NOP-a Sarajeva, došli smo do nove radio-stanice. Poslije izvjesnog vremena donesena nam je radio-stanica dignuta iz talijanskog konzulata, a donijela su nam je dva druga. Jednog od njih sam poznavao, to je bio Ismet Masli Hari. To je bilo, prema mom sje anju, negdje poslije kontakta sa Valterom, krajem 1943. godine, kada me je Jerko upoznao sa Valterom. Od tada sam se eš e sastajao sa Valterom, bilo da mu predam neku depešu ili da od njega preuzmem onu koju je trebalo otkucati.

Po prekidu rada zbog desanta na Drvar, nare eno nam je da otpo nemo vezu sa V korpusom NOV-e. Ono što smo pretpostavljali, dogodilo se. Da nismo imali malu radio-stanicu, ovaj posao ne bismo mogli preuzeti. Talijanskom radio-stanicom koristili smo se za rad gotovo isklju ivo sa V korpusom, i to se pokazalo dobro.

Sastanci sa Valterom bili su esti, zavisni od intenziteta i broja depeša. Valter je zakazivao sastanke uvijek na drugom mjestu, naj eš e na ulici, u pro-

lazu. Nikoga drugog nije ovlastio da obavlja vezu sa nama. To je radio on, li no, i nikad mu nije bilo ništa teško i uvijek je bio ta an u dolasku na sastanak. Sva mjesta gdje smo se trebali sastati, dobila su šifrovane nazive. Telefonom smo se rijetko koristili.

U po etku smo Jerko Baro i ja primali šifrovane tekstove od Valtera, otku- cavali ih i slali Vrhovnom štabu, kao i primali od Vrhovnog štaba razne depeše i predavali ih Valteru. Klju šifre imao je Valter i sam je obavljao šifrantske poslo- ve.

Dugandži se po etkom 1944. godine preselio u Splitsku ulicu, tako da je on svoj dio rada, naro ito na maloj »talijanki« obavljaao iz sobe gdje je bila i dru- ga radio-stanica.

Pred sami kraj rata, negdje oko 5 dana prije oslobo enja Sarajeva, došao je Jerko Baro i uzeo malu »talijanku« i odnio je za potrebe rada Mjesnog komi- teta. Rekao nam je da je tako naredio Valter. Jerko je potom radio na toj stanici, po nalogu Valtera, sa V korpusom. Nekoliko dana prije oslobo enja, za vrijeme rasula ustaške i vojne vlasti u gradu, Valter je naredio da svi koji smo radili na ilegalnim radio-vezama pre emo u stan gdje se nalazio Komitet. Došavši tamo, saznao sam gdje je smještena radio-stanica. Tada sam saznao da je Valter ovo u inio iz mjera opreza.

Za cijelo vrijeme ove ilegalne saradnje strepjeli smo od provale, koja bi bi- la katastrofalna. Valter nas je stalno upozoravao da ovaj posao vodi samo on i da niko drugi ne zna za ovaj rad. Tada sam ja rekao da poznam Zvonka Grpca kao ilegalca. Ispri ao sam mu da je on jednom prilikom dolazio kod mene i da je nastojao da mu izru im jednu malu radio-stanicu (vjerovatno Caproni). Pošto smo uli da su ga uhvatile ustaše, bojali smo se da nešto ne ispri a pod batina- ma. Valter mi je rekao da je istina da je »Malog« uhvatila policija, da ga neki Ramljak strašno mu i i tu e, ali, prema izvještajima koje ima, »Mali« se dobro drži. Ništa ne odaje.

Valter mi je jednom prilikom rekao da ne bi trebalo niko od nas da oskudi- jeva u novcu i ako nam treba, on nam može dati koliko nam je potrebno. Ovo nam je ponudio da bismo bili oslobo eni teško a u kojima su se nalazili svi ofi- ciri naše službe. Naravno, ovu ponudu smo shvatili kao izraz njegove brige za saradnike, no novac nismo nikad tražili.

Sje am se i jedne njegove izuzetne pažnje prema nama, saradnicima. Proslavljali smo Boži 1944. godine u mom stanu u slobodno vrijeme. Bili su u posjeti neki moji dobri prijatelji. Iznenadili smo se, Valter je došao da nam esti- ta praznik. Nas je to neobi no ugodno iznenadilo i drugarski obradovalo.

ISMET ŠTRIK

U RADIO-CENTRU U RAJLOVCU I KOVA I IMA U SLUŽBI NOP-a

Negdje koncem 1941. godine, upoznao sam se sa Rudolfom Papistom, koji je u to vrijeme bio satnik domobranskog zrakoplovstva u Rajlovcu. Stanovao je na Marindvoru kao podstanar u stanu bolničke sestre Marije, čiji je prezimena neka, koja je radila u Vojnoj bolnici. S Papistom sam se upoznao tako što je moja majka bila dobra prijateljica sa bolničarkom Marijom, pa sam često odlazio u posjetu s majkom.

U to vrijeme, već su vojne vlasti tzv. NDH počele da mobilizuju moje godište. Razmišljao sam kako da izbjegnem služenje u okupatorskoj vojsci.

Jednom prilikom, kad sam bio u posjeti Rudolfu Papistu, rekao sam mu da mogu biti pozvan u domobranstvo i da ja to ne želim. Otvorilo se pitanje da li sam mu smio reći i jer sam se već uvjerio da nije pristalica izdajnika naroda. Predložio mi je da idem u zrakoplovstvo NDH i da me uputiti da budem u jedinici gdje se obučavaju radio-telegrafisti, a zatim mogu i raditi u njegovoj vojnoj jedinici. Rekao je da će to on sve srediti.

Neposredno poslije ovog razgovora, poslije 5-10 dana, dobio sam vojni poziv za odlazak u domobranstvo. Bio sam određen u zrakoplovnu dojavnu jedinicu u Petrovaradinu kod Novog Sada.

O tome sam obavijestio Rudolfa Papistu. Rekao je da se tamo javim na kurs radio-telegrafista i da budem marljiv i osposobim se za dobrog radio-telegrafistu, a po završetku kursa, on će me dovesti u Rajlovac, u njegovu vojnu jedinicu. Vjerovao sam u ove njegove riječi.

Po dolasku u Petrovaradin i završene kratke obuke, otpočela je u »školskoj satniji« nastava za stručne kadrove u zrakoplovstvu NDH. U ovoj jedinici osposobljavani su radio-telegrafisti, meteorolozi i osmatrači, što je bio i najpotrebiji kadar za okupatora i tzv. NDH. U toku predavanja i obuke za radio-telegrafiste, bio sam uporan, kao što mi je to i Papist predložio, pa sam bio najbolji izmeđ u 60-80 polaznika te aja.

Prijem na sluh Morzeove abecede i kucanje na taster predavao je civil, odnosno vojni službenik nastavnik Vanjifatov, a radio-tehniku nastavnik Orjehov. Obojica su bili Rusi, bjelogardejci, bili su i u službi stare Jugoslavije. Školovanje je trajalo 6 mjeseci.

Jednog dana pozvao me nadsatnik, rukovodilac ove specijalizovane jedinice, u svoju kancelariju i pitao — ko to traži da po završetku škole budem raspoređen u Rajlovac? Znao sam da to traži Papist, ali sam odgovorio da to traži i

moli moja majka. Tom prilikom rekao mi je da kao najbolji radio-telegrafista mogu biti raspoređeni u Zagreb ili na isto ni front.

O ovome sam odmah pisao majci, koja je izvijestila Papistu, a zatim me je izvijestila da je »komšija« rekao da ne treba da se brinem za »Šeher« (Sarajevo).

Najzad, došao je za mene dugo očekivani dan završetka kursa. Na ispitu sam pokazao najbolji uspjeh. Dok su ostali u esnici primali brzinom 60-80 slova u minutu, ja sam primao 130-140. Sutradan, zapovjednik nadsatnik saopštio nam je da će u podne proglasiti raspored.

Poslije ovog donio sam odluku da ukoliko ne budem raspoređeni u Sarajevo, bježim u partizane. Znao sam da je Fruškogorski odred, odnosno da su se partizani nalazili u rejonu sela Ortanovci, što nije bilo daleko. Nadsatnik je najprije proglasio raspored radio-telegrafista. Zatim je koji se radio-telegrafisti raspoređuju u Zagreb, Banjaluku, a kada je na red došao Rajlovac, osjećao sam da ću se srušiti i pomislio da od Papistovog obećanja nema ništa. Ali, kada je zapovjednik proglasio, na prvom mjestu moje ime, bio sam veoma obradovan.

Već sutradan, dobili smo putne objave, svi koji smo raspoređeni za Rajlovac. U grupi nas je bilo oko 20-30. Došli smo u Rajlovac i javili se zapovjedniku, satniku Papistu. On nas je prozivao i vršio raspored, a kada je mene prozivao, nije ni podigao glavu. Saopštio je da ćemo se obući uz stare radio-telegrafiste na radio-stanici. Bio sam dodijeljen uz Musu Lukevića, starog iskusnog radio-telegrafistu koji je radio kao vojni službenik.

Od svih nas 6-7 radio-telegrafista, prvi sam se osposobio za samostalan rad i već sam bio uključen u smjene dežurnih, dok ostali nisu mogli da se osposobe ni za 8-10 mjeseci. Određeno je da radim samostalno, te da mogu biti i dežurni.

Radio-stanica na kojoj sam radio u Rajlovcu nalazila se neposredno uz glavni ulaz, u zgradi koja i sada postoji. Odmah do te sobe bila je i kancelarija zapovjednika Papista i Marijana Dugandžića.

Jednog dana, dok sam bio dežurni, pozvao me natporučnik Dugandžić. Ušao sam i pozdravio, a on mi je rekao »da sjednem«. Pored njega bio je za drugim stolom i Papist, ali je nešto rekao. Dugandžić je poeo ovako: »Znaš Štrik, da li bi ti htio da održavaš radio-vezu i sa partizanima i da predaješ i primaš depeše za potrebe NOP-a? To mislim, da tebi ne bi bilo teško, jer znamo da si odani omladinac za stvar narodne borbe. Ako to ne želiš, reci sada!« Na trenutak sam pomislio da je provokacija. Ali tu je sjedio i Papist, dvoumljenje je nepotrebno. Odgovorio sam kratko; »Pa šta ste drugovi dosad rekali?« Zatim mi je saopštio da ću dobiti sve potrebne podatke i pozivne znakove za uspostavljanje radio-veze.

Već idućeg dana, Dugandžić mi je dao pozivni znak i znak radio-stanice sa kojom moram uspostaviti radio-vezu, kao i kratku depešu koju, prilikom uspostavljanja radio-veze, trebam predati. Vrijeme uspostavljanja radio-veze bilo je unaprijed određeno. Moj pozivni znak bio je »FWP de LZT«, a pozivni znak partizanske radio-stanice bio je »VOI de GXT«. Sa ovakvim pozivnim znacima obezbjeđivanja je konspiracija, što se vidi po tome, da sam ja pozivao jednu radio-stanicu jednim znakom, a korespondent (Vrhovni štab) odgovarao je sasvim drugim znakom.

Svako dana, u određeno vrijeme po 5 minuta, pozivao sam partizansku radio-stanicu, ali se nije javljala. Jednog dana uo sam na radio-prijemniku moj poziv, »VOI de GXT«, a ujnost je bila odlična. Pritisnuo sam na taster i dao znak »R«, što znači »ujem vas«.

Veza je bila uspostavljena.

Primijetio sam da na partizanskoj radio-stanici radi odličan radio-telegrafista. Predao sam onu kratku šifriranu depešu od 5 slova, a glasila je, koliko se sjeća: »Tu smo«. Međutim, pošto, mojom greškom, nisam naglasio da imam depešu sa oznakom »QTC«, to ju radio-telegrafista na drugoj strani i nije primio. Zamolio me je da to ponovim sa meć narodnim kraticama »PSE RPT« što sam i učinio. On mi je potvrdio prijem i zakazano je vrijeme za novu radio-vezu.

Ovdje moram istaći i veliku konspiraciju pri zakazivanju veza. Ako je radio-veza trebala biti zakazana za idući dan, onda je svaki dan bio označen sa tri slova, na primjer: Ponedjeljak je bio označen sa »ZZZ«, utorak sa »DDD«, itd. Tako, na primjer, po završenoj vezi i primopredaji depeša, sljedeća veza bi se zakazivala ovako: »QRX« (što znači — javljamo se), a zatim bi se dala oznaka dana sa tri slova »DDD« (utorak) te vrijeme održavanja veze (11,30 12,00 itd.). Dakle, krajnja konspiracija radio-telegrafske veze, koju i danas mogu potpuno shvatiti samo stručnjaci iz službe veze, odnosno oni koji poznaju radio-veze.

Sa radio-telegrafistom Vrhovnog štaba bilo je milina raditi. Odlično je kućao na taster, a brzina prijema na sluh, bila je uvijek savršena. Često sam kućao depeše i brzinom od 140-150 slova u minuti, a on je na kraju samo otkućao »QSL«, što znači — potvrđujem prijem.

Prilikom uspostavljanja radio-veze, uvijek me je pozdravljao sa »GM« ili »GT«, a po završetku održane veze sa »GB«. I ovo je bio jedan vid konspiracije, jer su i Nijemci upotrebljavali ove znake (kratice).

Radio-stanica u Rajlovcu sa kojom sam radio bila je njemačkog porijekla, tipa »Lorenc« i radila je po dupleks-principu, što znači, da kada sam ja predavao depeše, morao me radio-telegrafista na drugoj strani, u svakom trenutku prekinuti i tražiti ponavljanje onog što nije, usljed smetnji ili drugih razloga, primio. To je za ono vrijeme bila savremena radio-stanica. Depeše koje sam primao i predavao dobivao sam od Dugandžića, a on ih je primao i predavao Valteru.

U to vrijeme, kao predratni član SKOJ-a, pitao sam — zašto nismo članovi KPJ i da to želim da budem! Marović mi je odgovorio da mu je Valter rekao da smo kandidati KPJ, ali da je zbog velike konspiracije naše grupe, opasno da budemo aktivni i na drugim sektorima, jer bismo mogli biti otkriveni, a to bi bila velika šteta za NOP. Prihvatio sam ovo objašnjenje kao stav Partije.

Često su saveznički avioni bombardovali i nadlijetali, pa su u Rajlovcu davane uzbune zbog »vazdušnog napada«. Za to vrijeme svi su, osim dežurnih, napuštali bazu i bježali u bunkere. Kako sam u to vrijeme vrlo često održavao vezu sa Vrhovnim štabom, to sam na dati znak bio primoran da prekinem vezu i odem u sklonište. Zato sam od Dugandžića i Marovića tražio, da me zbog ovih smetnji, a da budem iskren, i zbog straha od bombardovanja, premjestite za radio-telegrafistu u »Dojavno središte« u Kovačićima, gdje je bio zapovjednik Ivan Marović. Ovom mom zahtjevu je udovoljeno i prebačen sam u Kovačiće.

Tu je bila montirana radio-stanica talijanskog tipa »Alloccio-Bachini«, veoma jakog dometa i snajnosti. Nalazila se u Splitskoj ulici u Kovačićima, u privatnoj zgradi. Sama radio-stanica, bila je smještena u kuhinji odnosno u nekoj malo sobici neposredno uz ulaz u kuću.

U istoj ulici nalazila se još jedna privatna zgrada koja je služila za kuhinju i smještaj vojnika (obje zgrade i sada postoje). Ovdje, u ovom »središtu«, bio je zapovjednik Marović i od sada nastavljam ilegalni rad za NOP preko njega i sa njime, dok Dugandžić ima poseban zadatak i sa njime manje kontaktiram. Od Marovića dobivam depeše za predaju, a i primljene njemu predajem.

U zgradi gdje je bila smještena moja radio-stanica, nalazila se i grupa njemačkih obavještajaca, koja je, pored ostalog, vršila i službu osmatranja i obavještavanja o kretanju savezničkih aviona iznad teritorije Jugoslavije. Njemački centar veze nalazio se u istoj zgradi, u Splitskoj ulici, na drugom spratu, iznad radio-stanice na kojoj sam radio. Vrlo često Nijemci su se žalili Marovi u kakom im »Radio Funker« (radio-telegrafista) Štrik ometa rad na radio-prijemniku, jer stalno radi na svom predajniku. Najviše depeša predavao sam noću, kada je bilo najmanje mogući da budem otkriven.

Rad na radio-stanici odvijao se stalno u tri smjene. Jednog dana dok sam predavao i primao depeše, u prostoriju gdje se nalazila radio-stanica, ušao je, a da ja to nisam primijetio, sljedeći i dežurni radio-telegrafista. Bio je to Ivan Škec, koji je bio ustaški nastrojen. On je ušao i gledao kako ja radim sa nekom njemu nepoznatom radio-vezom. Pitao me je — sa kojom radio-stanicom to radim? Odgovorio sam da se javlja neka meni nepoznata radio-stanica. Ali, on nije to naivno prihvatio, jer je primijetio da sam depeše ispred sebe hitro skupio i stavio u džep. Nakon toga, predao sam mu dužnost, a on je u Dnevnik rada radio-stanice napisao, prilikom prijema dužnosti, sljedeće: »Uhvatio sam Strika da radi sa nekom neprijateljskom radio-stanicom i da od nje dobiva potvrdu prijema.«

Odmah o ovome sam izvijestio Marovića. Rekao sam, da moram odmah da idem u partizane, jer me je na djelu uhvatio Škec i da ću stradati. Odgovorio mi je da sa njim idem, da vidimo šta će drugovi iz rukovodstva odlučiti.

Nakon toga, u predvečerje, Marović mi je rekao da je njegova veza (Valter) saopćila da ne smijem napuštati radio-stanicu, a da će on srediti stvar sa Škecom. Da napomenem, Škec je Sarajlija, mislim da je stanovao u Novom Sarajevu, a nije mi poznato da li je i sada živ. Znam da je poslije rata bio suđen kao ustaša.

Nakon što je Škec upisao u dnevnik rada da sam radio sa »neprijateljskom radio-stanicom«, Marović je jednog dana naredio da se spali sva potrebna arhiva, u koju je stavljen i kobni dnevnik rada. Tako je bio uništen dokazni materijal protiv mene.

Negdje na samom početku 1944. godine, Marović mi je rekao da smo dobili još jednu radio-stanicu, koja je na neki način dobavljena iz italijanskog konzulata. Pregledao sam tu radio-stanicu i vidio da je to neka špijunska radio-stanica. Bila je mala, veličine jedne kutije od keksova. Radila je na struju i kvare-talase dužine (za pojedine radio-talase). Sada mogući održavanja radio-veze postaju još veći.

Na ovoj radio-stanici radio je Marijan Dugandžić u svojoj kancelariji. Preko nje održavana je radio-veza sa OZNOM za BiH i Petim korpusom. Tako mala kao kutija a imala je veliki dolet i odličnu tajnost. Dugandžić ju je vješto kamuflirao u svoj radni sto.

Jednog dana radio-stanica Vrhovnog štaba nije se javila na zakazanu vezu. Nije se javila ni idućeg dana, a ni poslije nekoliko dana. Nastalo je uznemirenje i traženje razloga. Ja sam svakog dana u određeno vrijeme pozivao VŠ, ali odgovora nije bilo. Prošlo je tako i dvadesetak dana, kada mi je dat novi pozivni znak i rečeno da otpočnem uspostavljanje radio-veze sa VŠ. Dugandžić i Marović prenijeli su mi da je izvršen napad Nijemaca na Vrhovni štab u Drvaru i da je to bio razlog prekida radio-veze.

Nakon nekoliko dana, na moje pozivanje u zakazano vrijeme, javio se VŠ. Prilikom ovog uspostavljanja radio-veze, odmah sam primijetio da to nije onaj izvršni radio-telegrafista sa kojim sam ranije odlično radio.

Sadašnji radio-telegrafista tipkao je na taster mnogo slabije, a i u brzini prijema na sluh nije mogao primati ve u brzinu od 120 slova u minuti. Posumnjao sam u ovog radio-telegrafistu, pomišljaju i da se ovdje ubacio neprijatelj (Nijemci ili ustaše). Rekao sam Marovi u da se ispita i provjeri s kim radim. Nakon nekoliko dana, Marovi i Dugandži su mi saopštili da je raniji telegrafista, major Veljko Dragi evi , poginuo prilikom desanta na Drvar i da ne treba ništa da sumnjam, a da sada radi kao radio-telegrafista neki Italijan.

Nakon toga, radio sam normalno na održavanju radio-veze, jer se radio-telegrafista VŠ uvijek složio sa onim vezama koje sam predlagao. Osjetio sam da su mu u tom smislu data potrebna uputstva. Ovaj rad odvijao se sve do oslobo enja Sarajeva, 6. aprila 1945. godine.

Negdje koncem 1944. godine, radio sam u drugoj smjeni i bio dežurni na radio-stanici od 15 do 23 sata. Za vrijeme dežurstva izmijenio sam depeše sa Vrhovnim štabom. I upravo kada sam završio, na ulaznim vratima je pozvonilo zvonce. Pošto se moja radio-stanica nalazila neposredno do ulaznih vrata, misle i da dolazi neko od vojnika ili asnika (oficira), izašao sam pred vrata i pitao ko je.

Na moje pitanje, odgovoreno je i istovremeno upaljena baterija: »Otvori, ustaško redarstvo«. Odgovorio sam: »Momenat, da donesem klju «. Dok se, u stvari, klju nalazio sa unutrašnje strane brave.

Otvorio sam vrata i ugledao 3 ili 4 ustaška policajca (u kožnim kaputima), od kojih me jedan upitao, gdje je službuju i asnik (dežurni oficir). Odgovorio sam da se nalazi u drugoj prostoriji i uputio ih tamo.

Ustaško redarstvo tražilo je Nusreta Omanovi a, koji je bio obi an domobran u »središtu«, zbog hapšenja.

Marovi je odmah ujutro Nusreta Omanovi a, da bi ga spasio od ustaškog redarstva, uputio na »osmatra ku« stanicu koja se nalazila na Trebevi u. Ustaško redarstvo više nije znalo gdje se Omanovi nalazi i on je na Trebevi u ostao sve do oslobo enja Sarajeva. Na ovaj na in Marovi je Omanovi u spasio život.

Poslije desanta na Drvar i ponovnog uspostavljanja radio-veza, nastala je teško a sa radio-stanicom »Allocio-Bachini«, na kojoj sam radio, jer se pokazalo da tu stanicu Vrhovni štab slabo uje. O tome sam upoznao Dugandži a i Marovi a. Predaja depeša odvijala se vrlo teško i morao sam davati i ponavljati depeše po nekoliko puta.

Jednog dana, u »Dojavno središte« došla je radio-stanica »Bigga«, u velikom specijalnom autobusu. Na ovoj radio-stanici, koja je imala veliku snagu, oko 300 wati, u po etku je radio Dugandži . Tražio sam od Dugandži a i Marovi a da ja radim na toj radio-stanici i oni su se saglasili. Ta stanica nalazila se na drugom uglu Splitske ulice, uz samu zgradu. Bila je kablom povezana sa prostorijom u kojoj sam ja radio.

U drugoj polovini 1944. godine, Nijemci i ustaše, osje aju i ve u ugroženost od snaga NOP-a, što ih dovodi do panike, poja avaju svoju kontrolu i postaju još nemilosrdniji. Saznao sam od radio-telegrafista iz Rajlovca da su Nijemci u neposrednoj blizini postavili radio-lokator i da snimaju sve sumnjive radio-stanice. Osjetio sam da mi sada prijete najve a opasnost, da budem otkriven, pogotovo što sada radim na radio-stanici »Bigga« koja priguši široko podru je na radio-prijemnicima, pa onemogu i prijem i stvara smetnje svim radio-stanicama u Sarajevu.

Odlu io sam da odem u Rajlovac i da onesposobim ovaj njema ki radio-lokator. O ovoj svojoj odluci nisam nikog iz grupe htio da obavijestim, jer sam

bio uvjeren da mi to ne bi dozvolili. Zato sam iduće dana uzeo nekoliko kutija cigareta i flašu rakije i došao u Rajlovac. I zaista, u neposrednoj blizini zgrade, gdje je bila radio-stanica »Lorenc«, nalazila su se kola u kojima je bio smješten lokator. Imao sam namjeru da sa cigaretama i rakijom stupim u kontakt sa Nijemcima i izvršim sabotažu na lokatoru. Vjerovao sam u to, jer sam prilično govorio njemački jezik.

Ali, im sam se približio, Nijemci su strogo reagovali. Svi moji pokušaji i izjave da želim da vidim i upoznam kako radi lokator, ostali su uzaludni. Nijemci su odbili i cigarete i rakiju. Tako moja namjera nije bila ostvarena. Ostala je i dalje bojazan da budem otkriven. To sam očekivao svakog dana, svakog sata. Odlučio sam da ustrajem do kraja.

Za vrijeme održavanja radio-veze u Rajlovcu, telegrame za predaju Vrhovnom štabu, primao sam od Dugandžića, a njemu sam predavao primljene. U to vrijeme rijetko sam imao kontakte sa Marovićem. Kasnije sam saznao da su depeše za predaju i primljene išle putem Valter—Baro—Dugandžića. Nekada je taj put, po potrebi, bio i obratno, pa je razmjena depeša bila neposredna Valter—Dugandžić—Štrik—Valter, ili obratno. Ja sam u nekoliko slučajeva primio depeše od Valtera, ali nisam znao da je to Valter. Depeše sam primao po dogovoru, na zakazanom mjestu. To se odvijalo tako što sam ga kao domobranskog asnika (oficira), ja kao doasnik (podoficir), pozdravljao strogim pozdravom »Spremni«, a zatim bismo se rukovali i međusobno izmijenjali depeše, iz ruke u ruku. Mjesta i vrijeme razmjene depeša vrlo često su mijenjana.

Jednog jutra, Marović me pozvao telefonom u »dojavnom središtu« i rekao da dođem na Marijin-dvor, da ga nešto poslušam. Marović je i stanovao na Marijin-dvoru, preko puta crkve, iznad kafane »Dubravka«. Znao sam zašto me zove. Odmah sam se iz Kovača i uputio prema Marijin-dvoru. Nisam imao pojma šta se tamo nalazi. Došavši na ugao kod Fabrike duvana, zaprepastio sam se. Na željeznom stubu (to je bio stari stub koji je još za vrijeme Austrije služio za osvjtljenje), visio je obješen čovjek. Kada sam bolje pogledao, vidio sam na drvoredu, na svakom stablu kestena po jednog ili dvojicu obješenih. Prizor je bio više nego jeziv. Među obješenim od Marijin-dvora do Zemaljskog muzeja, prepoznao sam barem par Odovića (stanovali su na Bistriku), zatim Franju Terkeza, koga su ustaše nekoliko dana ranije uhapsile u Kovaču i ima.

Nakon što sam vidio sve obješene ljude, a među njima bilo je i žena, krenuo sam na sastanak sa Marovićem.

Došavši na ugao kod Fabrike duvana, upravo pred onog obješenog na željeznom stubu, ugledao sam Marovića. Prišao sam mu i pozdravio ga »Spremni«. Rukujući se, iz njegove ruke sam primio smotak depeša za predaju. Bio sam krajnje izgubljen. Vratio sam se na radio-stanicu i odlučio, nakon razmišljanja, da prekinem sa ovim radom. Pod utiskom svega toga, činilo mi se da na ovom poslu više ne mogu izdržati. Poslije podne, primio sam dužnost i predao Vrhovnom štabu depeše koje mi je Marović ispod obješenog pristalice NOP-a predao. Sjećam se da je bilo oko deset depeša. Sutradan, rekao sam Maroviću da više ne mogu da radim, jer osjećam da svakog trenutka mogu biti otkriven, a i da želim da se sa oružjem borim protiv neprijatelja i izdajnika, hoću da idem u partizane. Iduće dana, Marović mi je rekao da mu je Valter saopštio da bi taj moj odlazak u partizane bio isto što i samoubistvo i da sam upravo sada najpotrebniji ovdje, da ostanem do kraja na ovom zadatku.

Na dan 5. aprila 1945. godine trebao sam biti dežurni na radio-stanici od 15 do 23 sata i da predajem depeše za VŠ. Ujutro sam očekivao Marovića ili Du-

gandži a da mi donesu depeše ili da idem po njih, na određeno mjesto. Međutim, nijednog nije bilo.

Tada stiglo je neki domobran iz naše jedinice iz grada, rekao nam da se ustaše povlače, miniraju pojedine objekte i sve pripremaju za povlačenje, jer partizani su blizu i napadaju okolinu Sarajeva. Pitao sam se — šta da radim? Marovi i Dugandži nemaju. Pomišljao sam da slupam radio-stanicu »Bigga« i da bježim, da tražim Valtera ili bilo koga.

Moja razmišljanja prekinuo je Marovi i sav usplahiren, uzbuđen, a istovremeno i raspoložen, rekao mi da odmah sve napustim, jer je kraj našem poslu i da je odluka MK Partije da se sklonimo. Rekao mi je: »Idi u stan Alije Kurtovića u Avdićevim ulicama i tu se smjesti. On je s tim već upoznat«.

Pronašao sam Kurtovića u kući u pozvonio. Vrata se otvoriše, ali umjesto Alije se pojavila žena srednjih godina i upita: »Koga trebate?« Izgovorio sam znak javljanja, na šta se žena nasmiješila i rekla: »Izvolite, uđite«.

Odvela me u jednu sobu u potkrovlju. Tu mi je rekla da je znala da ću doći i da je supruga Alije Kurtovića, kao i da će doći i ostali ilegalci. Osjetio sam se sada sigurnijim. Sjedio sam u sobi i razmišljao — šta da učinem? Najviše me vuklo misao: bježati u partizane. Imao sam u vidu zadatak Komiteta i naše grupe, pa sam od toga odustajao.

U isti stan su došli Marovi i Dugandži.

Nakon njihovog dolaska, ubrzo je došao i Valter, a zatim su došli Vojo Osmokrović i drugi koji se zvali Franjo. Tek kasnije sam saznao da je to Enver Krzić. Svima nam je Valter davao zadatke i uputstva. Marovi je dobio zadatak da na mašini piše za ilegalce propusnice da mogu izaći iz grada. Meni je rekao da čekam jer se Baro Jerko nalazi na zadatku i nastoji uspostaviti vezu s onom malom radio-stanicom iz italijanskog konzulata.

Nakon ovog zajedničkog dogovora, supruga Alije Kurtovića pripremila je vrećice. Svi smo zajednički vrećice prihvatili. Poslije toga, Valter, Vojo i Franjo napustili su ovaj stan, a meni, Marovi i Dugandži u Valter je rekao da ostanemo. Rekao je da je po njegovom napadu na Sarajevo i da NOP treba spašavati javne objekte od njemačkog i ustaškog miniranja.

Dugandži, Marovi i ja smo slušali eksplozije i rafale mitraljeza. Oko devet asova navečer, u stan dolaze neki ilegalci, Valterovi saradnici, koji su na glavama imali titovke sa petokrakom, ali ja ih ne poznajem. Saopštavaju nam da partizani ulaze u Sarajevo i da se već nalaze kod Vijećnice, da se u gradu vode borbe. Pitaju me jesam li ja tajni radio-telegrafista.

Nakon ove burne noći, rano ujutro u stanu je došlo do uzbune i plašanja. Marovi, Dugandži i ja izašli smo u kuhinju i tu našli djevojku koja grca i guši se u suzama. Na pitanje šta se dogodilo, odgovorila je: »Valter je poginuo kod električne centrale!« Kada smo ovo saznali, svi smo bili kao izgubljeni. Pitao sam se: kako može Valter da pogine kada je toliko vremena prkosio Nijemcima i ustašama?! Bili smo očajni. Dolaze i drugi ilegalci i članovi Mjesnog komiteta.

Po oslobodjenju, neko od drugova, mislim da je to bio Baro Jerko, dao je zadatak Marovi i meni da idemo u Štab III korpusa na Vasin Han. Sa nama je krenuo i jedan član Komiteta. Vozio nas je jedan taksista, koji je bio mobilisan. Javili smo se u štab i primio nas je na elniku Korpusa, Rudi Petovar. Rekli smo mu ko smo, a on nam je pristao i rekao da zna sve o nama.

Dao nam je zadatak da odmah radio-stanicu iz Kovača predamo OZN-i za BiH. Istim taksijem smo sa Vasinog Hana otišli u Kovače, Marovi i ja. Tamo smo našli Jerka Baru, koji se ubrzo, u ime naše grupe, javio Uglješiću Daniloviću, na elniku Odjeljenja OZN-e za BiH.

Kada smo stigli u Kovačice, Marović je pozvao Jozu Karmarika koji je bio radio-mehaničar i brinuo se za ispravnost radio-stanice. Kada je ovaj došao, a stanovao je u neposrednoj blizini, Marović mu je saopštio da odmah demontira radio-stanicu. On se bunio i odbijao da to učini i ljutio se na Marovića, pa je Marović bio prisiljen i da povuče pištolj. Konačno kad je vidio da se Marović ne šali, pristao je da demontira radio-stanicu. Dok se odvijao ovaj duel između Marovića i Karmarika, pozvao sam »PZ«, to je bio pozivni znak Zagrebačke radio-stanice koja je, kao i ova sarajevska, vršila službu obavještanja o kretanju »neprijateljskih«, tj. saveznika aviona. Kada mi se Zagreb, na moj poziv, odmah javio, odgovorio sam da imam hitnu depešu. Dobio sam odgovor »QRV« (što znači — spreman za prijem). Koliko se sjećam, predao sam mu tom prilikom sljedeću depešu: »Jutros je Sarajevo oslobođeno, partizani igraju kolo u Sarajevu. Rušite tu bandu ustaša u Zagrebu. Ovdje Štrik, mi smo u slobodi.« Na kraju: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«

Kada sam predao približno ovakvu depešu, radio-telegrafista iz Zagreba poeo je da otkucava potvrdu prijema »QSL«, ali je odjednom nestao. Pozivao sam ga, ali nije odgovarao.

Karmarik demontiranu radio-stanicu »Allochio—Bachini« sada montira u Prvosudnoj palati (današnji Okružni sud), na drugom spratu. Tu je bilo sjedište OZN-e za BiH.

Poslije nekoliko dana, u Štabu 38. udarne divizije, koja je u estvovala u oslobođenu Sarajeva, nedostajao je radio-telegrafista. Znao sam da sam odan i provjereni ilegalac, iz OZN-e sam upućen u Štab 38. udarne divizije, koji se nalazio u vili advokata Sunarića, u Vuka Karadžića ulici.

Sa radio-stanicom Štaba divizije smjestio sam se u »Dom naših sestara«, na uglu ulica Vuka Karadžića i Emerline. Pored mene, tu su bile i dvije drugarice šifrantice, Olga Nakić i Slobodanka Seka Milošević. Tada sam radio na partizanskoj radio-stanici tipa »SCR«, savezni kom poklonu partizanima.

U samostanu sam bio oko mjesec dana po oslobođenu Sarajeva, a zatim 38. udarna divizija počinje veliku borbu protiv četnika i ostalih izdajnika koji nisu uspjeli da se prebace preko granice. Sa divizijom u estvujem u borbama oko Kalinovika, Miljevine, Foče, na Sokocu i Romaniji, sve do konca 1945. godine.

Prilikom povlačenja, ustaše su onesposobile Radio-stanicu Sarajevo. Nakon oslobođenja, radio—stanica »Bigga« montira se kao stanica Radio—Sarajevo. Iz zvuka po ulicama Sarajeva čule su se borbene, partizanske i narodne pjesme. Mnogi nisu znali da je ta stanica dojučer radila za neprijatelja. Radio-stanicu »Bigga« montirao je čorba Luki Cigo.

Radio-stanica iz Kovačica, na kojoj sam, takođe, radio (»Allochio Bachini«), ostala je u OZN-i BiH, a mala radio-stanica ostala je u Mjesnom komitetu i za njenu daljnju sudbinu ne znam.

SULEJMAN SARI SULA

IZVUKAO SAM RADIO-STANICU TALIJANSKOG KONZULATA

Pred rat sam bio zaposlen na aerodromu u Mostaru kao kvalifikovani električar, gdje sam se na kursovima osposobio za održavanje vojno-vazduhoplovnih radio-stanica. Kapitulacija jugoslovenske vojske zatekla me u Nikšiću. Odmah po dolasku u Mostar, ponovo sam se povezao sa drugovima iz Radničkog doma. Adem Burić me je angažovao da od vojnika i podoficira koji su imali razno oružje i municiju prikupim što više mogu. Oružje sam sakupljao i predavao Begu Bilaloviću, bravarskom radniku. Po nalogu vlasti tzv. NDH, poslat sam kao stručnjak za vazduhoplovne radio-stanice na službu u Rajlovac gdje se formirao novi vojni aerodrom. U Rajlovac sam došao u ljeto 1941. godine. Odradio sam na službu u radionicu za održavanje i opravke radio-ure aja.

Krajem godine, možda decembra 1941. godine, uspio sam da se povežem sa pristalicom NOP-a, stolarom iz radionice za popravak aviona, Mustafom Saraevićem, a preko njega sa Zvonkom Grpcem, skladištarem. Od tada sam s njim neprekidno održavao vezu, sve do odlaska Grpca iz Sarajeva, 1944. godine.

Saraević mi je davao da rasturam Bilten Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, koji smo dobivali svake nedjelje. Ja sam razne novosti koje sam saznavao iz Biltena prenosio povjerljivim poznanicima, a od njih sam, zatim, razne vojne povjerljive informacije prenosio drugovima, u početku Mustafi Saraeviću, a poslije Zvonki Grpcu Putniku. Od Grpca sam dobivao i dosta razne zadatke. Traženo je od mene da prepravljam privatne radio-aparate naših drugova, i to da osposobljavam kratke talasne dužine, koje su vlasti započele da se ne mogu slušati savezničke radio-stanice, koje su javljale razne vojne vijesti, naročito o neuspjesima njemačke vojske. Zatim je od mene traženo da pribavljam oružje, municiju, a najviše je traženo da nabavljam razne dijelove za radio-stanice (lampe, elektrolite, kablove, kiseline, baterije, tastere i dr.). Sve sam to uzimao iz skladišta pri službi radio-veza. Rukovalac ovog skladišta bio je oficir Ivan Marović, koji je znao za nestanak pojedinih dijelova, ali nije nikad pravio pitanje o tome. Čak je izdavao naredjenja, kako da se ovi nestanci propisno opravdaju i proknjiže u kartotekama skladišta, da bi pred kontrolama sve bilo u redu. Iznosio sam municiju, bombe, a ponekad i puške, vojnu odjeću i razni pribor, u čemu mi je pomagao Ismet Maslić Hari koji je bio direktno vezan sa Grpcem. Po nalogu Ede Ambrozića i Ace, nabavio sam, preko njemačkog vojnika, jedan propisno

registrovan motor-bicikl marke »Terot« 350 kubika koji sam predao Grpcu. On ga je koristio za potrebe organizacije, odnosno, mogao je brže kretati se između Sarajeva, Rajlovca i oslobođenih dijelova prema Visokom, Fojnici, Romaniji i drugim mjestima.

Dobivao sam i zadatke na kurirskim poslovima, putovao u Mostar i Slavonski Brod, a pošto sam i ja imao motor-kota, prenosio sam poštu do braće Alija, Fike Gacki i Ratka Zidanšeka u Ilijaš. Kada je poslije hapšenja u Sarajevu pobjegla Lepa Arki, naredeno mi je da je prebacim iz njenog tajnog skloništa u Rajlovac, kod Mustafe Saračevića. Odatle je organizacija organizovala njeno prebacivanje u Visokofojnički odred.

Sredinom 1943. godine je od mene Grbac tražio da nabavim jednu dobru radio-stanicu, i to — kako znam i umijem. Znao sam da se radio-stanice nalaze u vojnom vazduhoplovstvu u Rajlovcu, zatim u njemačkom kompleksu i jedna, talijanskog konzulata, na Marijin-dvoru, u vili »Dubravka«. Ovo sam doznao od moje gazdarice Fanike Tropani koja je bila poznanica gazdarice kod koje je stanovao talijanski konzul, dr Alberto Paolo Rossi. On je bio fašista. Njegova gazdarica je često dolazila do moje stanodavke i tu smo se upoznali. Pošto je u to vrijeme vrlo često dolazilo do prekida struje, konzul je zahtijevao od gazdarice da nađe nekog dobro povjerljivog električara, koji je sposoban da popravlja instalacije. Moja joj je gazdarica predložila mene. Dolazio sam u stan i vršio sitne popravke tako da je konzul bio zadovoljan. Konzula nisam nikad upoznao.

Kada sam vidio da bi se ipak nešto moglo učiniti sa tom radio-stanicom, Grbac i ja smo se dogovorili kako da se to izvede. Predložio mi je da se što više približim gazdarici vile »Dubravka«, tako da joj ni po čemu ne budem sumnjiv. Srećna nas je poslužila, došlo je do kapitulacije Italije. Gazdarica je u toj kući imala svoju sobu, pa sam je tu uvijek mogao naći. Kad sam se odlučio da učim po radio-stanicu, već sam imao plan, kako da to izvedem. Ušao sam u hodnik zgrade i na stubištu odvratno osigurao, tako da je nestalo struje. Pošto sam stanovao vrlo blizu, u Kralja Tvrtka ulici, nedaleko od vile »Dubravka«, brzo sam se vratio u stan i čekao. Poslije jedan sat, došla je po mene konzulova domaćica. Kada sam ušao u stan i pregledao razvodnu ploču sa osiguračima, rekao sam gazdarici da je ovo ozbiljniji kvar i da će to potrajati duže vrijeme. Znao sam da se u radnoj sobi uopće ne nalazi radio-stanica, jer je tamo bila izvedena sobna štap-antena. Pred gazdaricom sam se pravio da me ta antena uopće ne interesuje, nego samo električni razvod. Pošto mi je trebalo malo više vremena da izvedem svoj plan, hodao sam po sobama i tražio kvar. Stalno sam govorio kako je to veliki kvar. Ona je morala otići do susjedke da obaviti neki posao, a ja sam je uvjeravao da bude bez brige, jer ću ja pronaći kvar i struju dovesti do njenog povratka. Zadržala se van zgrade oko pola sata. Zatim je napustila stan, ja sam se dohvatio posla i tada ustanovio da je stanica ugrađena u unutrašnji dio zidane pećnice od keramike i tako, u stvari, bila kamuflirana. Brzo sam isključio vežu sa žičama, oslobodio radio-stanicu, žurio da me žena ne zatekne na ovom poslu. Brzo sam radio-stanicu odnio u moj stan i stavio je pod moj krevet.

Drugi dan je do mene navratio Grbac i tada sam pokazao kutiju u kojoj je bila radio-stanica. Ispričao sam mu kako sam to izveo. Pitao me da li je radio-stanica kompletna i da li je sposobna za rad. Tada sam se prisjetio da nisam donio sve što je bilo potrebno — pretvarač i akumulator. Dogovorili smo se da ponovo odem u »Dubravku« i da donesem i te dijelove. Pošto je akumulator bio jako težak, odustao sam da ga nosim, znajući da ga, ako bude trebalo, mogu na drugom mjestu nabaviti. U Rajlovcu ima slika njih akumulatora.

Do i do pretvara a, bilo je malo teže. Ponovo sam morao izmisliti šta u kazati toj ženi. Izmislio sam da sam negdje u stanu, ju er, izgubio specijalna kliješta. Žena je zajedno sa mnom po ela tražiti, a ja sam napomenuo da dobro pregleda kuhinju. Dok je ona tražila po kuhinji, ja sam ne ujno sko io u malu sobu, dograbio pretvara i stavio ga u hodnik, pod svoj kaput. Pošto nismo mogli prona i kliješta, ja sam pokupio moj kaput i tašnu sa alatom i otišao. Ovu ženu i konzula su odveli Nijemci, a šta je s njima bilo kasnije — nikad nisam saznao.

To je bila jedna mala, u crnoj kutiji, dobro oklopljena radio-stanica, teška, tranzistorizirana sa fiksiranim kristalima, sa nekoliko talasnih dužina, posve nova, neošte ena. Tada nisam znao koliki joj je bio domet. Bila je to vrlo moderna, kratkotalasna radio-stanica, specijalno ra ena za špijunske svrhe. Proizvodnja je bila talijanska.

Prema sje anju, poslije dva dana došao je po stanicu u moj stan Ismet Masli Hari sa još jednim drugom, ne znam njegovo ime. Radio-stanicu sa pretvara em dobro sam spakovao i njima predao. Poslije njihovog odlaska sa paketom, ja više ništa nisam znao o sudbini te radio-stanice. Meni je bilo drago što je akcija uspjela, posebno zbog toga što nije bilo nikakvih posljedica ni za organizaciju ni po mene.

BORISLAVA ŠARABA

VLADIMIR PERI VALTER I RADIO-STANICA U MOM STANU

Krajem 1944. godine stanovala sam u roditeljskoj kući, u ulici Ispod Budakovića 24. Kuća je locirana u muslimanskom kraju, sa komšilukom koji me je zaista pazio i prijateljski se odnosio, možda i zato što sam sa malim djetetom živjela sama, a prije toga se pronijela vijest da mi je muž poginuo. Da ne bih bila potpuno sama, pozvala sam svoju zaovu Zoru da stanuje sa nama.

Po etkom decembra 1944. godine došla mi je Ljerka Cvitković i pitala me da li bih primila na stan jednog ovjeka koji je bez stana, itd. Iz razgovora sam zaključila da se ne radi o običnom stanaru, nego da je taj ovjek neka važnija ličnost. Nisam pitala o kome se radi, nego sam rekla da pristajem, uz uvjet da, ako je moguće, sa tim ovjekom dode i neka drugarica. To bi bilo prirodnije, a uz to bih bila poštena od komšijskog ogovaranja. Ljerka mi je dala tri dana za razmišljanje, me utim, ja sam već dala svoj pristanak uz gore navedeni uslov. Tada mi je ona malo otvorenije rekla da se ne radi o običnom ovjeku, te da svojim pristankom stavljam sebe i dijete u situaciju da budem uhapšena itd. Ostala sam pri svojoj ranijoj odluci. Sutradan sam obaviještena da će ovjek o kome je bilo riječi doći i sa jednom drugaricom.

Nekoliko dana kasnije oni su došli. Ovjek mi je bio potpuno nepoznat dok sam u drugarici poznala Miru Stanišić-Engl, moju raniju poznanicu. U prvo vrijeme smo ga zvali Bracom, jer se tako predstavio. Kasnije sam doznala da je taj ovjek Vladimir Peri Valter. Dolaskom Valtera i Mire u kuću su pošli da dolaze razni, meni nepoznati ljudi. Ispod etka su to bili kraji i sastanci. To su bili Sata Džinović Mirko, Enver Krzić Franjo i drugi. Pred osloboženje Sarajeva dolazio je i Vojo Osmokrović.

Neposredno pred osloboženje montirana je u mom stanu, u jednoj od soba, radio-stanica. Njeno montiranje vezano je sa dolaskom i jednog ovjeka koji se zvao Jerko. Bio je u avijatorskoj uniformi i hrom u jednu nogu. Kuća je bila puna ljudi, što je trebalo na jedan ubjedljiv način opravdati pred komšilukom. Pošla sam da priđem da su to ljudi koje sam morala da primim na stan, a pošto ih je poslala tadašnja vlast, to sam i ja kao sama žena donekle obezbijedila. Na taj način stalno dolaženje u kuću i odlazanje iz kuće za komšiluk su bili nešto normalno i prirodno. Valter je odlazio i dolazio u njemačkoj uniformi, što je za komšiluk i za mene bila najbolja potvrda. Za mene i Zoru bilo je toliko posla, da smo fizički jedva stizale. U svako doba dana do policijskog časa nosile smo na razne punktove obavijesti koje nam je Valter davao, donosile druge, itd.

Ukoliko bi strana osoba zakucala na vrata, bilo je uobičajeno da ja ustupim na sprat kuće i da sa balkona vidim ko je i šta hoće. Na taj način dobili bi u vremenu ostali u kući da na vrijeme sklone stanicu, kompromituju i materijal i sebe.

Jednom prilikom neko je zakucao na vrata. Sa balkona sam vidjela uniformisanog ustašu koji je bahato, a uz to i energično, tražio da otvorim vrata i da ga pustim u kuću. Dok sam razgovarala sa ustašom, nastoje i da ga na neki način mirnim putem udaljim, ušla sam iza sebe Valtera gdje mi naredjuje da ga pustim. Strahala sam niz stepenice i pustila ustašu u kuću. Uvela sam ga u kuhinju u prizemlju, na što mi je on povišenim tonom počeo da govori kako on zna da ja živim sama u ovolikoj kući i da sam Srпкиnja, itd. Dok se vodio ovaj razgovor, Valter ušao je. Nisam vjerovala, smatraju i to pravom ludošću s njegove strane. Predstavio se kao ing. Petrović, a meni je dao znak da napustim kuhinju. Poslije pet ili šest minuta iz kuhinje izlaze obojica kao dva dobra prijatelja, srdačno se rastaju. Kada sam sa ustašom zatvorila vrata, Valter mi rekao je: »Majku mu ustašku, za šaku kuna ja sam ga kupio«. Takav je bio Valter. Hrabar, inteligentan, bezizlazne situacije rješavao je u svoju korist, itd.

Iz mjera predostrožnosti, u jednoj sobi u prizemlju, za koju je Valter smatrao da je najprikladnija, pošli smo da kopamo skrovište ispod poda. Zemlju smo jednim dijelom rasipali u bašti, a ostalo sam dječijim kolicima u kesama nosila i prosipala na mjestima daleko od kuće. Skrovište je bilo toliko da su se mogle smjestiti tri osobe, radio-stanica i materijal koji nije smio da padne u ruke neprijatelju. To sklonište i danas postoji.

Valter je ponekad izostajao po par dana. Obavljao je mnogobrojne ilegalne zadatke u gradu ili je odlazio na slobodnu teritoriju. Nikad nismo pitali kada će se vratiti ili kuda ide. Željeli smo samo da se što prije vrati, jer kada je on sa nama, osjećamo ali smo se jačim, hrabrijim i mirnijim. Koliko puta je znao reći: »Još malo se strpite, znam da ste umorni, ali sloboda je pred vratima!«

Mi smo se naveliko spremali za taj dan, za taj veliki nezaboravni dan. Šile su se zastave, krojile petokrake, uniforme. Uoči tog velikog dana Valter se nije smirivao. Odlazio je, vraćao se, slao nam kurire: »Naši su na domaku našeg grada«. Govorio je: »Eno ih u Mokrom, Crepoljskom, Vogošićima«, znao je jer je on bio najbolje upoznat sa kretanjem partizana prema Sarajevu.

Uoči oslobođenja, oko 16 časova ponovo je došao i zatražio samo vodu. Ponudila sam mu rakiju, ali mu nije bilo do jela. Bio je sav u žurbi. Toga dana bio je prisutan podjeli oružja aktivistima na Vratniku, Bjelavama, Bistriku i ostalim dijelovima grada. To nije bio njegov posao, ali htio je da bude prisutan.

Nama je rekao da ne izlazimo iz kuće i da se ne pojavljujemo na prozore pošto može zalutati metak da nas rani ili ubije. Dao nam je još neke savjete i pozdravio se sa nama rekavši da ćemo se opet vidjeti ali u slobodi. Napustio je kuću u oko 16 i 30 sati. Dan je bio sunčan, kao stvoren za velike događaje koji su nastupali. Nova uniforma šivena za Valtera bila je vešerakom, osim titovke koja je bila još u radu. Sve je bilo spremno za sutrašnji veliki dan. U toku noći nije se uopšte spavalo. Od Pašina brda, Bakija i Hrastova ušla se pucnjava, pjesma i dovikivanje. Zora nas je zatekla budne i pune iščekivanja.

Rano, koliko se sjećam, istom što je zora svanula, došli su Safa, Enver i Vojo Osmokrović, ušli u kuću. Rekoše ono od čega smo se skamenili: »Sarajevo je oslobođeno ali je Valter poginuo«.

Stan Borislave Šarabe u Ispod Budakovl a ulici br. 24 u kome je u danima pred oslobo enje bilo jedno od Valterovlh sjedišta

A-11

O LIKOVIMA
ZASLUŽNIH
REVOLUCIONARA
SARAJEVA

NIJAZ DIZDAREVI

SLOBODAN PRINCIP SELJO

»Nema ih više jer su htjeli biti«. Ove riječi i Ivana Gorana Kovačevića ponavljamo svi mi koji smo ga znali, sjećajući se Slobodana Principa Selje. A to poznavanje za široki krug omladinaca Sarajeva i okoline u godinama prije rata i u prvoj godini ustanka nije bilo vezano samo za lično poznanstvo. Mnogo veći broj je onih naprednih omladinaca koji su ga znali po njegovom djelovanju strasnog revolucionara i partijskog odnosno vojnog rukovodioca, obrazovanog intelektualca, sportiste, prepoznaju i u njemu svoj uzor. Voljeli smo ga i vjerovali mu.

Rođen u Hadžićima kod Sarajeva, 15. maja 1914. godine, umro od tifusa u bolnici Vrhovnog štaba u selu Donje Kruševo kod Foče, 25. aprila 1942. godine. Proglašen narodnim herojem svega nekoliko mjeseci nakon smrti — 6. septembra 1942. godine. Stric mu je Gavrilo Princip, pripadnik i jedan od najborbenijih članova Mlade Bosne, izvršilac atentata u junu 1914. godine na nadvojvodu Ferdinanda, oličanje austrijske imperijalne, zavojevačke i porobljivačke politike prema Bosni i Hercegovini i prema jugoslovenskim zemljama i narodima. Prema kazivanju Slobodanove sestre Vukice, Gavrilo je i kumovao njegovom imenu, kada je 1914. godine posljednji put pred atentat došao u kuću u Slobodanovog oca Jove (koji ga je i školovao) i zatekao snahu »teškom«. »Ako bude sin, daj mu ime Slobodan, jer će uskoro svanuti sloboda« — rekao joj je. U cijelom svom dvadesetogodišnjem, kratkom, ali bogatom životu i djelovanju, kao napredni omladinac, član Partije, jedan od najistaknutijih aktivista studentskog pokreta, član partijskih rukovodstava, visoki vojni i politički rukovodilac u organizovanju i rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom u Bosni i Hercegovini, sve do svoje smrti — Boba (kako su ga zvali u porodici i drugovi i prijatelji) je, između ostalog, bitno doprinio da pozitivna oslobodilačka mladobosanska tradicija postane dio borbene tradicije radničkog pokreta i njegove avangarde KPJ u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. On nije dozvolio da ime Princip, koje je, zahvaljujući herojskom aktu u mučeničkoj smrti Gavrila, bilo omiljeno u narodu i prešlo u legendu, koriste velikosrpski šovinisti, a u toku NOB-e i etnici, za svoju reakcionarnu politiku nacionalnog ugnjetavanja i mržnje, eksploatacije i, konačno, služanja okupatoru — izdaje.

U porodici varoškog trgovca Jove Principa i njegove žene Ane bilo je petoro djece: dva sina i tri kćeri. Kao što je to bio dosta čest slučaj, i u ovoj porodici onaj koji je prvi stasao i uključio se u napredni pokret uticao je na orijenta-

ciju i ostalih. Tako je Boba posvećivao pažnju kulturnom uzdizanju i politici komunističkom brata i sestara. Kada je otišao u Beograd, slao je ili donosio knjige, beletristiku i marksističku literaturu i davao im da čitaju. Tako ih je i uspio odgojiti u naprednom duhu i uključiti u omladinski pokret tamo gdje su se školovali. Kao brat, bio je nježan, pažljiv i brižan.

Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, Hadžiima, a zatim pohađao II gimnaziju u Sarajevu. Iz Hadžiima za Sarajevo »vozario« je zajedno sa drugim srednjoškolcima, većinom mladim, radničkim i lokalnim vozom. Prema sjećanju Danila Štake, u vozu je zametao pjesmu i šal. Na povratku, na ludi, dok je čekao radnički voz za Hadžiima i Pazari, organizovao je fudbalske utakmice i, kao stariji i dobar igrač, on veći zadobija ljubav, povjerenje i poštovanje tih mladića. Kasnije je, ma gdje bio, njegovati i širiti drugovanje sa seoskom i srednjoškolskom omladinom Hadžiima, Blažuju, Tarčinom, Vrela Bosne i podigimanskih sela. Kako se i sam uključivao u napredni pokret i kako je njegova uloga u njemu rasla, on je postepeno to drugovanje razvijao u pravcu organizovane političke, društvene, kulturne, sportske i druge aktivnosti i izgrađivao buduće skopce i članove Partije, kasnije organizatore i učesnike NOB-e u tom kraju. Sam je igrao u Radniku, fudbalskom klubu Hadžiima, i druge savjetovao da se uključuju u sportska društva i Soko. Učestvovao je, pored obaveze studija tehničkih nauka na Univerzitetu u Beogradu i partijskog rada u Sarajevu i u BiH, u organizovanju i programiranju kulturnih manifestacija u svom kraju, u otvaranju biblioteka i čitaonica u Blažuju i Hadžiima. U zajednici sa studentima i drugim aktivistima ovoga kraja organizovao je i posebne sastanke radi upoznavanja što šireg kruga ljudi sa politikom KPJ i radničkim pokretom uopšte. O tome svjedoče i neke fotografije kao što je i ona snimljena u neposrednoj okolini Hadžiima, u Žunovici, u vrijeme decembarskih izbora 1938. godine.

Ovo »vozačenje« sa radnicima i srednjoškolcima Bobi je bilo svojevrsno iskustvo, jer se upoznao sa bijedom u kojoj su ljudi živjeli i sa teškim ekonomskim i društvenim uslovima kakvi su posebno bili u Bosni i Hercegovini, pa i u Sarajevu i njegovoj okolini. Zaposlenje i školovanje u Sarajevu ljudima iz bliže i dalje okoline Sarajeva (Bradina, Tarčin) oduzimalo je, u odlasku i povratku uskotranom željeznicom svaki dan, skoro isto toliko vremena koliko se provodilo na radu ili u školi. U okolini nije bilo preduzeća osim drvne industrije i željeznice da se zaposli ili srednje škole da se uči. Ništa, u uslovima politike tadašnjeg režima i u postojećem društvenom uređenju stare Jugoslavije, nije običavalo bolje sutrašnjicu niti otvaralo perspektivu, što je posebno poglavito mlade ljude koji su se nalazili na pragu života. Ali, ovo iskustvo dobiće pravo osvjetljenje i svoj puni smisao tek kada Slobodan dođe u dodir sa naprednim, marksističkim idejama, radničkim pokretom i njegovom avangardom KPJ. Taj period u njegovom životu po sebi je u posljednjim razredima gimnazije, dakle, u najranijoj mladosti.

Tridesete godine ovog vijeka karakterisala je i svjetska ekonomska kriza i kriza postojećeg poretka i politike u Jugoslaviji iz koje je kralj Aleksandar pokušao tražiti izlaz izvanjem diktature i terora nad radničkom klasom, seljaštvom i svim nacijama i narodnostima Jugoslavije, od kojeg su trpjeli i široki slojevi srpskog naroda, iako se taj teror i ta diktatura prikrivala srpskim imenom i »jugoslovenstvom«. Iako je najteže udarce pretrpjela Komunistička partija i Savez komunističke omladine, njihova aktivnost u tim teškim uslovima se postepeno, ali dosta ubrzano obnavlja i širi. To zahvata i srednjoškolsku omladinu do koje dopire i napredna literatura.

U sarajevskim školama se stvara ono raspoloženje me u dobrim dijelom omladine, koje e cijelu posljednju deceniju pred aprilski rat neprestano snažiti na parolama borbe protiv socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja, protiv rastu e opasnosti od fašizma u svijetu i fašizacije u zemlji, za nezavisnu spoljnu politiku druga iju od one koja je zadržavala Jugoslaviju u polukolonijalnom, satelitskom položaju, najprije u odnosu na tzv. zapadne demokratije, a pred rat u odnosu na fašisti ku osovinu Rim—Berlin. Slobodan, otvoren i hrabar po prirodi, nije krio svoja sve jasnija napredna gledanja u starijim razredima gimnazije, nego ih je iznosio javno pa i u pismenim zadacima. Dijelom zbog toga, a vjerovatno i iz razloga u porodici, on sam je tražio da završi gimnaziju u Beogradu, gdje maturira, iako sa teško ama jer mu školske vlasti ni tu ne opraštaju kriti ka gledanja na društvenu stvarnost u zemlji, koju on ne prikrija. Nakon mature, 1933. se upisuje na Tehni ki fakultet Beogradskog univerziteta, koji je apsolvirao.

Beogradski period bio je odlu uju i za formiranje Slobodana Principa. To je period u kome on zrije u svakom pogledu, dolazi do izražaja bogatstvo njegove darovite li nosti u politici koj, društvenoj, kulturnoj i drugoj djelatnosti na Univerzitetu, a zajedno sa drugim studentima i u Bosni i Hercegovini. Relativno brzo izbija u red istaknutih rukovodilaca studentskog pokreta, me u kojima su poznata imena: Veljka Vlahovi a, Ive Lole Ribara, Veselina Masleše, Boriše Kova evi a, Rifata Burdževi a, Mahmuta Bušatlije, Pavla Goranina, Gruje Novakovi a, Mire Popare, Uglješe Danilovi a, Cvijetina Mijatovi a, Ilije Došena, Hasana Brki a i mnoga druga. Slobodan Princip se ve u prvoj godini studija istakao, pa u to vrijeme pada i njegov prijem u Partiju, 1937. godine. Sekretar njegove partijske elije bio je Mahmut Bušatlija. U eri uspona naprednog studentskog pokreta, koji pada upravo u vrijeme Slobodanovog dolaska na Univerzitet, glavni zadaci bili su suzbijanje reakcionarnog režimskog pritiska na slobode i, u tom sklopu, borba za autonomiju univerziteta i poboljšanje uslova studija, borba za uticaj revolucionarnih snaga u stru nim i drugim udruženjima i njihovom Akcionom odboru, stvaranje Ujedinjene studentske omladine kao širokog borbeneog fronta, i, u uslovima rastu e fašisti ke opasnosti, borba za mir kroz razobli avanje težnji za fašizacijom zemlje i mobilizaciju svih snaga za odbranu zemlje. Slobodan se angažovao na svim tim zadacima. On je, po zadatku, bio me u omladinom zemljoradni ke stranke i djelovao vrlo aktivno na stvaranju širokog jedinstva mlade generacije sa ciljem borbe protiv rata i fašizma, za mir, borbe protiv unutrašnje reakcije i pokušaja fašizacije zemlje, na pripremanju cjelokupne mlade generacije za odbranu zemlje. »Bio je cijenjen«, kako kaže Uglješa Danilovi , »kao sagovornik u odnosima sa grupama omladinaca građanskih partija, koji su bili u Odboru Ujedinjene studentske omladine. Nastupao je kao predstavnik zemljoradni ke omladine, ali je uvijek zastupao stavove KP«. I na terenu sarajevskog sreza je, kroz zemljoradni ku omladinu, bio organizator naprednog omladinskog pokreta i ostvario niz veza u selima, koje e kasnije, u pripremi i dizanju ustanka, predstavljati dragocjena uporišta uticaja Partije i narodnooslobodila kog pokreta. Ovakva njegova širina bila je upravo osobina koju je Partija zahtijevala u borbi za stvaranje širokog antifašisti kog fronta i za preovladavanje sektaštva u sopstvenim redovima u pripremi za odluju e bitke koje su dolazile.

Ali u tome se nije iscrpljivala sva njegova aktivnost. Ve u prvim godinama studija ie u rukovodstvu stru nog studentskog udruženja tehnologa, a u školskoj 1939—4U. je predstavnik tog udruženja u Akcionom odboru stru nih studen-

tskih udruženja. A 6. novembra 1938. godine Slobodan Princip predsjedava i drži uvodnu riječ na općem studentskom zboru kojem prisustvuje 2500 studenata. Ovaj zbor je bio upečujljiv prikaz snage studentskog pokreta i imao je veliki značaj u tadašnjoj situaciji, kako za poboljšanje statusa i životnih i radnih uslova studenata, za njihovu aktivnost u kulturnim i drugim udruženjima, tako i za borbu za mir i razvijanje međunarodne saradnje studenata, uz kritiku režimske politike prema dogovorima u Beogradu, a za jaku Jugoslaviju koja će biti sposobna da brani svoju nezavisnost pred fašističkom opasnošću uz isticanje preduslova za to — rješavanje teških unutrašnjih problema. Treba istaći i da se u redovima naprednih studenata u akcijama za odbranu zemlje uklapa u sve jasniju orijentaciju Partije za odbranu zemlje od dolaska druga Tita na njeno čelo. Napredne snage su tada, pod rukovodstvom KP, zvonile na uzbunu, naročito nakon okupacije Beograda (marta 1939) i Albanije (aprila 1939), upozoravajući i sve patriotske snage u Jugoslaviji da se radi o direktnoj opasnosti za našu zemlju i da se moraju preduzeti mjere za odbranu. Jedan od govornika na svečanoj akademiji u čast studenata Zagrebačkog i Ljubljanskog univerziteta a povodom Trećeg kongresa Saveza medicinara Jugoslavije, u martu 1939. godine — bio je i Princip. U svom govoru je naglašavao potrebu jedinstva studentske omladine Jugoslavije, ističući i veći pomenute ciljeve za koje se ujedinjenim snagama treba studenti da bore.

Akcije revolucionarnih snaga nisu se ograničavale na skupove, letke ili razne priredbe. Jedno od nužnih sredstava borbe u uslovima zaoštrene unutrašnje situacije i nastojanja reakcionarnog režima i njegove policije da uguši sve što je progresivno, bile su i masovne demonstracije i manifestacije u kojima su padale i studentske žrtve (Srženti, Marinovi). Svaki napredak u borbi bio je plod i takvih masovnih političkih akcija. Pored učešća u njihovom organizovanju, Slobodan Princip se isticao svojim učešćem u svim demonstracijama (protiv reakcionarnih napada ORNAS-a — Organizacije nacionalnih studenata, pod pokroviteljstvom policije, na napredne studente, za oslobođenje zatočenih u logoru u Višegradu, za autonomiju univerziteta, povodom borbe u Španiji — u prilog Španske republike, protiv fašističke okupacije Beograda i Albanije, anšlusa Austrije itd.). Uglješić Danilović, koji je bio stariji član Partije i partijski rukovodilac na Univerzitetu, kaže da je Slobodanovo učešće u demonstracijama zapaženo, da se isticao hrabrošću i fizičkom snagom u sudaru sa žandarmima i policijom. Sigurno je Principu u tim sudarima pomagalo i to što se aktivno bavio sportom (fudbal, skijanje, atletika). Po svjedočanstvu brojnih njegovih poznanika, bio je atletski građen, a u druženju sa seoskom omladinom na Romuniji, u Hadži ima i drugdje, pobjeđivao je u bacanju kamena s ramena i u drugim vještinama. I u toku NOB-e, naročito u prvim danima ustanka na Romuniji, Slobodan je znao da se pohrve sa Pavlom Goraninom Ilijom, također dobrim sportistom, u štabu Romunijskog odreda.

Posebno poglavlje u Principovom djelovanju predstavlja njegova uloga u kulturnoj aktivnosti na Univerzitetu. U okviru javnog i u vršenja uticaja progresivnih snaga u stranim i drugim udruženjima, on igra veoma značajnu ulogu. Godine 1936—37. član je uprave Akademskog pozorišta u kojem su napredne snage imale potpun uticaj. Ono se tada isticalo svojom aktivnošću u inicijativama. Pozorište je izvodilo drame Krleža, Cankara, B. Krefta i recitovalo Zmaja, Šantića, Jakšića, Krležu itd. No, još veći u ulogu i šireg značaja imao je u Udruženju bosanskohercegovačkih studenata »Petar Kočić«. Princip učestvuje zajedno sa drugim naprednim studentima (Mahmut Bušatlija, Miro Popara, Gru-

jo Novakovi i drugi) u veoma teškoj politici koja borbi protiv nacionalista i desno orijentisanih zemljoradnika u izborima za Upravu tog udruženja 1936, koja se završava gotovo jednoglasnim izborom nove uprave. Time je okončan dotadašnji uticaj studenata nacionalista, koje su podržavale režimske snage. Treba istaći i da je veliki aprilski štrajk studenata Beogradskog univerziteta 1936. godine predstavljao preloman trenutak u prevladavanju progresivnog opredjeljenja u svim organizacijama i udruženjima studenata, pa i u ovom. Od tada ovo udruženje igra veoma istaknutu ulogu u okupljanju na društvenoj, politici i kulturnoj akciji sve većeg broja bosanskohercegovačkih studenata.

U narednim godinama »Petar Koki« se sve više usmjeravati na djelovanje i u Bosni i Hercegovini, organiziranjem turneja. Tako ovo udruženje postaje sve značajnija poluga bosanskohercegovačkih studenata preko koje vrše uticaj na narode Bosne i Hercegovine u pravcu kulturnog i političkog osvjetljanja. Ono je već krajem 1937. godine postalo jedan od najjačih stubova Partije. Na godišnjoj skupštini, održanoj 27. XI 1937, Slobodan Princip postaje predsjednik (u upravi su još: Mahmut Bušatlija, dotadašnji predsjednik, Olga Marasovi, Nada Manojlovi, Mira Zagorac, Risto Ilić, Zija Dizdarevi, Miralem Cerić, Marko Mihić, Dražen Srdić, Oto Levi, Hišam Serdarevi), i to će biti sljedeće dvije godine.

U okviru bogate aktivnosti »Petar Koki«, u maju 1939. godine organizovana je turneja po Bosni i Hercegovini pod parolom »Branimo zemlju«, koju je KPJ istakla u predvečerje II svjetskog rata, pred fašističkom opasnošću. To je bio osnovni smisao cijele turneje u okviru koje je grupa od oko 70 članova »Petar Koki« obišla Mostar, Sarajevo, Tuzlu, Doboj, Derventu, Banjaluku i Prijedor. O priredbi i manifestacijama u Sarajevu 21. maja 1939. godine dosta je pisano. Cijeli program, u kojem je bio obilazak grobova Gavrila Principa i drugova, S. S. Kranjčevića, Avde Sumbula i Behdžeta Mutevelića, sa prigodnim govorima Mahmuta Bušatlije, Gruje Novakovića i Mire Popare, bio je završen svečanom priredbom u velikoj sali Sokolskog doma, na kojoj je govorio predsjednik Slobodan Princip. On je, kako se kaže u sarajevskim novinama iz tog vremena, »ocrtao nastojanje studentske omladine za odbranu zemlje«. Na završetku je rekao: »Mi, omladina, idući i stopama Mlade Bosne, stopama Gavrila Principa, Kranjčevića, i Vladimiru Gaćinoviću, idući i stopama ovih bezbrojnih znanih i neznanih heroja, poručujemo da za omladinu Jugoslavije nije ništa novo gnuti za slobodu«. On se založio »za bratski sporazum Srba i Hrvata sa devizom: Bolje brata za brata, nego tuđina za gospodara«. U izvještaju sarajevske uprave policije navodi se da je predsjednik »Petar Koki«, Slobodan Princip, istakao da su u tom udruženju »organizovani svi studenti iz Bosne i Hercegovine, a cilj im je da stvaraju bolje uslove za život omladine, zalažu se da u Jugoslaviji žive sretni narodi. Danas kada su u pitanju kultura i civilizacija i kada narodi propadaju, mi moramo uložiti sve snage za stvar jedinstva i održanja državne nezavisnosti.«¹⁾ Sudeći po velikom odjeku i masovnom prisustvu omladine i građana na ovim manifestacijama u Sarajevu, cijela ova turneja »Petar Koki« po BiH imala je značajnu ulogu u podizanju svijesti i organizovanju širokog antifašističkog fronta, posebno među omladinom. Zato ona zauzima značajno mjesto u istoriji predratnog naprednog omladinskog pokreta u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.

¹⁾ ABiH KBU, Pov. DZ br. 2094/1

Princip je i ovdje, kao i u djelovanju na Beogradskom univerzitetu, bio izraz spremnosti omladine da se odupre fašisti kim osvaja ima. Njegova fotografija je čak bila na jednom plakatu kao simbol te spremnosti. Prema nekim podacima, on je bio komandant prvog studentskog dobrovolja kog bataljona koji je osnovan u Beogradu te, 1939. godine. Sigurno je, svakako, da je i sam u estvovao u vojnoj obuci tog bataljona.

U 1938. godini Slobodan u estvuje u široko organizovanoj kampanji protiv vlade Stojadinovi a i za pobjedu udružene opozicije na decembarskim izborima. Ta akcija imala je veliki značaj u borbi Partije za demokratiju a protiv fašizma, za mase a protiv izolovanosti komunista, za stvaranje legalnih mogućnosti djelovanja KPJ. U tom okviru, Slobodan u estvuje i na predizbornim zborovima u Bosni i Hercegovini, istupaju i ispred omladine zemljoradničke stranke, ali na političkoj platformi KPJ. On i javno istupa govoreći i na zborovima u Vogošći, Hadžićima i drugim mjestima. On okuplja ljude, napredne zemljoradnike, koji su u to vrijeme smatrani lijevim krilom zemljoradničke stranke, a u suštini su pripadali revolucionarnom pokretu kao što su: Danilo Dokić, Mirko Borovina i Mujo Hodžić sa Romanije, Krsto Košarac sa Visojevica, Vlado i Trifko Dokić, Radovan i Lazar Šušur iz Vogošće, kao i veći broj iz Hadžića, Ilidže i drugih mjesta. U isto to vrijeme on djeluje i kao član posebnog odbora omladine Udružene opozicije u predizbornoj kampanji, pa je njegov doprinos širenju politike Narodnog fronta veoma velik, naročito među omladinom Sarajeva i okoline.

S obzirom na ovakvu blistavu ulogu i aktivnost na Univerzitetu, uticaj među studentima iz Bosne i Hercegovine, veliki je njegov udio u značajnoj akciji iz koje su proizašla tri pisma bosanskohercegovačkih studenata iz Beograda i Zagreba narodima Bosne i Hercegovine. U tim pismima, a posebno u posljednjem — »Treće otvoreno pismo bosanskohercegovačke studentske omladine — Protiv rata. Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine«, izražava se politika KPJ koja će dovesti do avnojevske rješenja položaja Bosne i Hercegovine u federativnoj socijalističkoj Jugoslaviji i ravnopravnosti i zajedništva njenih naroda izbornih u teškoj i napornoj borbi, u čemu je veliki doprinos dao cijelim svojim djelom i životom Slobodan Princip Seljo.

Istovremeno sa ovom širokom angažovanošću, Princip je, dok se nalazio na Univerzitetu, bio i stalni saradnik lista »Student«, kasnije lista »Naš student«, koji od marta 1937. godine pa sve do 1941. godine predstavlja organ studenata u njihovoj borbi na Univerzitetu i van njega na najvažnijim političkim, društvenim, kulturnim i studentskim pitanjima.

Nijednog trenutka nije zanemarivao svoju teoretsku, idejnu i opću naobrazbu. Uostalom, to je bio i jedan od bitnih zadataka koje je Partija postavljala svakom svom članu i skojevcu, a to je bila i potreba samog Bobe. Uz partijsko štivo, čitao je Marksa, Engelsa, Talhajmera, Voljgina, Plehanova. Njihova djela je davao i drugim omladincima na Univerzitetu, a za vrijeme svojih boravaka i onima u okolini Sarajeva, uz savjete koje knjige da kupe za biblioteke. Čitao je mnogo i djela lijepe književnosti. Volio je naročito poeziju Hajneea, Bajrona, Puškina, Jesenjina, a od naših književnika Krležu, Kovačića, Šantića itd. Drugovao je sa književnicima i likovnim umjetnicima.

Tako je Slobodan Princip izrastao u prekaljenog borca i vrsnog organizatora i partijskog rukovodioca, veoma obrazovanog intelektualca, kojega sa

*) Rodoljub Čolaković : Zapis iz oslobođenih ratnih godina, Sarajevo 1966, knjiga II, str. 92-93.

razvijenim smislom za solidarnost i drugarstvo, odanog prijatelja koga krasi osjećaj poštenosti, diskretnost i toplina. Njegova kuća u Hadži ima, gdje se Cvijetin Mijatović, bila je stjecište drugova sa studija, partijskih radnika, omladinaca, kulturnih radnika. Kod njega je 1938. godine, između ostalih, boravio i Ivan Goran Kovačić. Kasnije, kada se u oktobru 1941. godine prvi put sreo sa njim, Rodoljub Čolaković daje ovakav opis Slobodana Principa u svojim zapisima: »To je visok, lijepo razvijen, naoko mladi, utljeviti i pomalo snebivljiv iz njihovih nasmijanih kestenjavih očiju zrači odlučnost, samopouzdanje i životna radost. Još prije rata isticao se svojim radom u selima oko Sarajeva i na Beogradskom univerzitetu, ali i u sukobima sa policijom u kojima je ispoljavao hrabrost i ogromnu snagu: Seljo više voli da sluša nego da govori, ali dobro opaža i umije da uoči i karakteristično, bitno u pojavama ili postupcima ljudi i da to kratko i sažeto izrazi, lako je mlad, on trezveno gleda na ljude, ne zanosi se lako i ne pati od površnog optimizma, mada je sav kao nabijen revolucionarnom strašću«.

Tako formiran i sa bogatim iskustvom i znanjem dolazi 1940. godine na partijski rad u Bosnu i Hercegovinu, prvo u Mjesni komitet Sarajevo, a u oktobru iste godine u novoosnovani Okružni komitet KPJ za Sarajevo, gdje je sekretar njegov dugogodišnji drug i saborac Hasan Brkić, sa kojim je on najuže saradivati sve do smrti. Sa njime je već saradivao u radu u okolini Sarajeva, stvarajući i partijske i druge organizacije, organizuju i radničke štrajkove (u Mokrom, Trnovu, Hadži ima) i druge političke akcije. Zato ni za njega, kao ni za Hasana partijski zadatak koji su sada dobili nije bio nov. On je još krajem 1937. godine kada su drugovi Cvijetin Mijatović i Uglješa Danilović dobili zadatak da obnove rad Partije u BiH, pomagao njima u izvršenju tog zadatka sa svojim poznavanjem prilika i sa širokim krugom poznanika i prijatelja koje je imao u gradu Sarajevu i selima. Nastavio je sa velikim žarom i predanošću da obnavlja i stvarajući nove partijske celije i aktive komunista na Vrelu Bosne, u Kasindolu, Vogošću, Hadži ima, Dobrom Polju, Podlugovima, Brezi, Visokom, na Romaniji i u drugim mjestima sarajevskog regiona, sprovodeći i liniju KPJ koju je utvrdila V zemaljska konferencija u pripremi za odbranu zemlje usmjeravajući i komuniste na najširi rad u narodu i među omladinom, dakle, na istoj onoj liniji koju je tako uspješno i borbeno sprovodio u svojoj djelatnosti na Beogradskom univerzitetu. Mladen Knežević Traktor, koji je bio član Okružnog komiteta, sjeća se da je u nemirnim danima, neposredno prije kapitulacije monarhističke Jugoslavije, Slobodan bio vrlo aktivan, naročito prilikom 27-martovskih antifašističkih demonstracija, a prema direktivi Partije javio se kao dobrovoljac u vojsku, za odbranu svoje domovine.

Služio je vojsku bivše Jugoslavije, a aprilski rat ga je zatekao u dopunskom puku na Vrelu Bosne, u činu daka-podnarednika. Tu je bio i tadašnji daka-podnarednik, sada general Miloš Zekić. Prema njegovom svjedočenju, taj puk je krenuo prema Savi, u susret njemačkim napadima. Kod Lašve su saznali da Nijemci prodiru dolinom Bosne, pa su zastali da ih tu dočekaju. U toku noći se njihova jedinica rasula, a Zekić i Princip su se kamionom vratili do Visokog, a odande pješice do Vogošće. Tu su se presvukli u civilna odijela, sakrili uniforme i oružje i otišli u Sarajevo. Slobodan je odmah, uprkos teških uslova ilegalnosti, nastavio politički rad kao član Okružnog komiteta i sa velikim žarom učestvovao na organizacionim pripremama za ustanak, krećući se po sarajevskom okrugu od Romanije do Bradine i od Visokog do Kalinovića krajem kraja. Nekoliko puta je jedva izbjegao da ga ustaše ne uhapsu. Tako je početkom maja jedva izbjegao žandare, koji su na Romaniji napravili zasjedu, umiješavši se među se-

ljake koji su tjerali stoku na pazar. Drugi put su ustaše organizovale potjeru za njim i An elkom Lažeti em, lanom Partije, u okolini Hadži a, kada je Lažeti i poginuo. Neko vrijeme po etkom jula krio se u stanu zubara Vlade Godlera u Sarajevu. To su doznale ustaše i pošli da ga uhapsu, ali je on uspješno prošao mimo njih i umakao. O tome Redarstveno ravnateljstvo Sarajevo javlja Velikoj župi Vrhbosni, 19. jula 1941. godine, sljede im rije ima:

» ast mi je izvjestiti da je potraga za Slobodanom Principom ostala do danas bez uspjeha. Za istim se i dalje energično traga pa e se u slu aju uhi enja izvjestiti.«³⁾ No, te opasnosti ga nijednog trenutka nisu omele u djelovanju.

Zajedno sa Danilovi em i Bušatlijom u estvuje u radu partijskih vojnih komisija koje su obavljale vojne pripreme za narodnooslobodila ku borbu. Svugdje prenosi partijsku direktivu da se ne predaje oružje, uprkos svih prijetnji i pritisaka ustaških vlasti, nego da se sakuplja i sklanja za ustanak. To je bila krupna akcija iji su rezultati bili vidljivi u prvim danima ustanka. Zbog sve većeg terora nad srpskim narodom, koji ine okupator i njegove slugu, pojavljuje se tendencija bježanja Srba u Srbiju. Boba svugdje daje direktivu da se ne bježi, da se ostane a ugroženi da se sklone. Njegovo je djelo i formiranje partijske elije u maju 1941. na podru ju Vrela Bosne, Osijek, Ilidže, Blažuja, kao i aktiva u Dobrom Polju kod Kalinovika. Boba je tada govorio o liku komunista. Govorio je polako. Isticao je da komunista mora da bude pošten, omiljen u narodu, masovik koji zna da okuplja ljude. Ko nije takav, ne može biti komunista. U junu on ve tim komunistima daje direktivu da po nu razgovore sa ljudima o neposredno predstojećem ustanku. Kao lan OK KPJ za sarajevski okrug, on na Romaniju prenosi direktive da predstoji oružana borba, održava sastanke sa komunistima; izdaje nare enje da se oružje vadi i isti, da se formiraju udarne grupe; upu uje omladince u Rogaticu da se pripremaju i da šalju oružje Muji Hodži u u Šatorovi e, te da prate namjere ustaša; posebno isti e da se ne smije dozvoliti da naši ljudi padnu u ruke ustaša, pa ako za nekoga postoji opasnost, treba da se skloni, zatim, da ne treba poduzimati akcije dok se ne dobije direktiva. Takve partijske upute Slobodan prenosi i komunistima u Vogoš i, Hadži ima, Semizovcu i drugim mjestima i selima sarajevskog okruga. Tom za u uju e širokom aktivnoš u u uslovima okupacije i progona komunista, Slobodan i itava partijska organizacija sarajevskog okruga stvorili su, kao što je bio slu aj i u drugim krajevima Jugoslavije, uslove za sprovođenje Poziva CK KPJ od 4. jula 1941. godine i, na osnovu njega, odluke Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 13. jula — da se formiraju partizanski odredi i vojno-politi ki štabovi i krene u akciju protiv okupatora.

Na toj istorijskoj sjednici Pokrajinskog komiteta Slobodan Princip je postavljen za komandanta Štaba sarajevske oblasti, a Hasan Brki za političkog komesara. Govore i o tom imenovanju, Uglješa Danilovi kaže: »Slobodan Princip bio je vanredno pogodan za odgovornu funkciju na koju je odre en. Bio je nešto mla i od Hasana po godinama, ali ve izrastao u zrelog političkog radnika... Bio je afirmisan politički ovjek u svom kraju i najve i broj komunista okruga Sarajevo li no ga je poznao, a njegove veze su bile brojne i sa drugim naprednim ljudima... Zbog svojih li nih kvaliteta a i sklonosti za vojne poslove, bio je istovremeno i lan Glavnog štaba partizanskih odreda BiH«. Od tada pa do smrti Slobodan Princip Seljo bi e u najužem vojno-politi kom rukovodstvu narodnooslobodila ke borbe u Bosni i Hercegovini i afirmisa e se, u tom kratkom

³⁾ Uglješa Danilovi : Ustanak u sarajevskom regionu — avgust 1941—april 1942, IAS 617/111.

vremenu od nepunih deset mjeseci, u jednog od najtalentovanijih vojnih rukovodilaca.

Pošto je zajedno sa Hasanom postavio organizaciju partizanskih jedinica za cijelu oblast i rasporedio na obavljanje tog zadatka i određeni broj komunističara iz Sarajeva, Seljo ve 16. jula izlazi na Romaniju zajedno sa Slavišom Vajnerom i Kom, Pavlom Goraninom Ilijom i Oskarom Danonom Cigom. Hasan je otišao na teren budu eg odreda »Zvijezda«. U tih nekoliko dana, još prije odlaska na Romaniju, on je uspio da sa komunistima kasindolske oblasti i oblasti Vrela Bosne postavi osnove organizacije trebevičke i druge.

Na Romaniji on zati e partijske organizacije i simpatizerske grupe koje je stvarao zajedno sa Grujom Novakovićem i Hasanom Brkićem. Ve 30. jula 1941. godine organizuje zbor na kojem kratko i odsje no daje posljednje naredbe za akciju. Formira četetu i predstavlja borcima i u Iliju kao komandira i političkog komesara. On je, u prvim danima posebno, poklanjao pažnju stvaranju autoriteta komandnog kadra među borcima i narodom. Tako su 31. jula i 2. avgusta izvedene prve akcije romanijskih partizana. Oružnička postaja u Sokocu, izvještavaju i o tome, kvalifikuje Principa kao organizatora tih »komunističkih sabotaža«. U svojstvu komandanta sarajevske oblasti, Slobodan nastoji da se razvoj ustanka u vojnom i političkom smislu na cijelom području ovog regiona povezuje u jedinstvenu cjelinu, pa se njegov rad u tom pravcu odražava na sve krajeve u okolini Sarajeva, gdje e ve u oktobru izrasti veliki partizanski odredi — Romanijski, »Zvijezda« i Kalinovički.

On odmah izvlači iz borbene prakse iskustva i na njima zasniva unaprijeđene vojne i pozadinske organizacije. To se vidi ve iz prvog izvještaja koji upućuje, 22. avgusta 1941. godine, Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu: »S obzirom na priliv ljudstva u dosadašnje četete, izvršili smo reorganizaciju tako gdje su dosada bile četete, stvorili smo formacije bataljonske (to su Romanijski, Trebevički i Semizovački bataljoni). Pošto smo smatrali da se može izvršiti mobilizacija još velikog dijela ljudstva, to smo uputili partizane u sela sa zadatkom da izvrše mobilizaciju i da organizuju sela u pogledu otpora, vršidbe i ishrane partizana«.4) Iz izvještaja se vidi da je rezultat ove aktivnosti 200 novih boraca sa 130 pušaka, dvije nove četete. On daje i organizaciji svakog bataljona ustrojstvo štaba (komandant, zamjenik, politički komesar), broj četeta i precizira zadatke svih jedinica, prije svega, akcije na komunikacijama na svim pravcima oko Sarajeva. Iz ovog izvještaja, a i slijede ih, vidi se da je posebnu pažnju posvećivao službi veze, uo avaju i njen značaj za komandovanje i koordinaciju, za stvaranje sigurnih kanala sa Sarajevom radi redovne veze sa Pokrajinskim komitetom i gradskom organizacijom, prihvatanja ljudi i sanitetskog i drugog materijala iz grada, kurirske službe itd. S tim ciljem i stvara posebnu četetu za vezu.

U prvoj borbi sa Nijemcima na Ravnoj Romaniji 19. avgusta, o kojoj se u jednom njegovom izvještaju govori, Seljo je i sam učestvovao, bombom je uništio otpor Nijemaca i zarobio mitraljez »šarac«, prvi na Romaniji, sa municijom i rezervnim cijevima. Svi borci su ga zapamtili po hrabrosti u toj borbi, a od njega vidjeli i kako se baca bomba. O tome nema nijedne riječi u njegovom izvještaju. Rato Dugonji kaže sjeća da je »jedna od njegovih vrlina bila da se, iako je imao visoke vojne i političke funkcije, nikada nije ustručavao da zajedno sa jedinicom koju je obilazio, krene u borbu. čak je zbog toga bio kritikovan. Kao rukovodilac nikada nije pristajao da ostane u kancelariji štaba nego je stalno išao ne-

4) Zbornik dokumenata i podataka NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. br. 28, str. 69.

posredno među ljude, što su naročito tadašnje političke prilike zahtijevale».⁵⁾ Kasnije kao član Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine, u oktobru je tu hrabrost i vještinu ponovo pokazati. Tada je drug Tito kritikovao dugo opsjedanje Rogatice uz nekorisno trošenje municije i tražio da se energije ne priepreću napadu na garnizon u Rogatici i da se grad oslobodi. Seljo se, kako piše R. Polaković u svojim zapisima, »oduševio Titovim naredjenjem« i otišao da zajedno sa komandantom rukovodi operacijom na Rogaticu. Prethodno je po Vlasenici i drugdje sakupljao boce i benzin te poslao komandantu i »novo oružje« (flaše sa benzinom) kojim je bio oduševljen. Vjerovao je da će napad uspjeti postavljajući ga kao jedini uslov da li ne ode tamo, »jer se bojim«, rekao je, »da nikakva instrukcija ne može i objasniti kako ovo treba izvesti, u ovo treba vjerovati pa uspjeti«. On je prvo, po dolasku na Romaniju, razbio sumnje u to »novo oružje« koje su postojale u štabu, demonstrirajući i uspješno upotrebu boca sa benzinom, a zatim obuhvatio borbu za upotrebu prilikom napada na bunkere i utvrđena mjesta. Kada je napad počeo, bio je u prvim redovima zajedno sa komandantom, sa bocama benzina, i za par sati Rogatica je oslobođena. Upekljiv podatak o njegovoj ljudskoj brizi i osjetljivosti pokazuje njegov postupak kada je jednom prilikom, borca, oca troje djece, izdvojio iz reda dobrovoljaca, da ne gine. Kada se poslije te akcije vratio u Milišević, u Glavni štab, bio je radostan, ali o tome je govorio kao o običnoj stvari. Nijedan nije htio da pokaže da je Rogatica tako brzo oslobođena zahvaljujući, u prvom redu, njegovoj vještini, upornosti i ličnoj hrabrosti.

Nakon reorganizacije jedinica o kojoj Seljo govori u pomenutom prvom izvještaju, Štab sarajevske oblasti je izdao 8. septembra naredjenje o organizaciji unutrašnjeg života u jedinicama, u vršenju discipline i podizanju odgovornosti starješinskog kadra. U tom naredjenju se vidi jasan Seljin pogled na ova pitanja i njegova sposobnost da brzo reaguje. Komandir mora biti uz svoju jedinicu na položaju, danju i noću u obilaziti položaje radi kontrole i ispravke grešaka, mora da se brine o bezbjednosti i dobroj vezi sa susjednim jedinicama i sa Štabom odreda, navodi se u naredjenju. Za aljkavost komandir i komesar su lično odgovorni. Žalbe partizana idu linijom političkog komesara čete politkomu bataljona. Nijedan krivac ne može biti duže od dva dana nesaslušan. Svaki slobodan trenutak koristiti za vojne i političke kurseve. Traži se oštro kažnjavanje svih koji samovoljno kupe hranu od seljaka, kao i obavještavanje seljaka da daju hranu samo određenim partizanskim povjerenicima.

U izvještaju koji šalje Pokrajinskom komitetu, takođe od 8. septembra, obavještava o obilasku Trebevićkog odreda, koji se, takođe, iznova organizovao i formirao štab, nakon teškoća u koje je ova jedinica zapala. Tu navodi i borbene zadatke koje im je dao.

Od prvog dana Seljo posvećuje naročitu pažnju radu među Muslimanima i borbi za bratstvo i jedinstvo. U veće ranije pomenutom prvom izvještaju, on kaže da je Oblasni štab ocijenio da prije reorganizacije treba izvršiti sljedeći zadatak: »Obavijestiti muslimansko stanovništvo o našoj borbi i suzbiti ustaški uticaj, pošto se naoružavalo sve muslimansko stanovništvo. Mi smo uputili, kaže se dalje, pismo, koje smo kao i proglas CK umnožili, svim odredima da se pročitaju i da se razdijeli seljacima. Pismo je imalo uspjeha tako da su mnogi Muslimani izjavili da se neće boriti protiv nas, a neki su izjavili da će predati oružje partizanima i pomagati ih u borbi«. A u izvještaju od 27. avgusta piše: »Štampali smo dva pisma — jedno Srbima i jedno Muslimanima«. Dalje predlaže Štabu NOP

⁵⁾ Rato Dugonji, recenzija na rad M. Kneževića, IAS 558/111.

odreda za Bosnu i Hercegovinu: »Potrebno je da i vi po pitanju Muslimana povedete akciju, da im objasnite našu borbu, da se nekako povežete sa Muslimanima iz okoline preko Muslimana iz Sarajeva koji su rodom iz okoline. Ako ima Muslimana, poslati ih u odred. U svim muslimanskim selima situacija nije ista, još u mnogim selima ima mnogo doma ih ustaša, sva su sela naoružana«. Govore i o djelovanju u tim selima, od kojih neka daju i hranu za partizane, on kaže: »A imovi ljudi (etnici »vojvode A ima« Babi a u Han-Pijesku) su nam dosta pokvarili u pogledu Muslimana«. Poznaju i još od prije rata Muju Hodži a, Rasima Džindu i druge Muslimane — komuniste iz Rogatice i okoline, Seljo je, po sje anju Save Prede, odigrao ključnu ulogu u formiranju Muslimanske ete u Romanijskom odred, koja je za kratko vrijeme prerasla u bataljon. Taj politički i vojni korak veoma značajan potez imao je za cilj kako mobilizaciju Muslimana u NOB-u nasuprot ustaškoj propagandi, tako isto i ukazivanje srpskim seljacima masama da su Muslimani sa njima i da zajedno učestvuju u borbi protiv okupatora i njegovih slugu — ustaša. Tako se na Romaniji kroz borbu kovalo, u tim teškim uslovima, bratstvo i jedinstvo. etnici su se u svojim zločinima najviše okomili upravo na porodice i kućanstva Muslimana koji su bili pripadnici partizanskih jedinica.

Vojnopolitički komandant savjetovanju rukovodilaca partizanskih odreda i republičkih štabova koje je sazvao drug Tito, 26. septembra 1941. godine u Stolicama, prisustvuju Svetozar Vukmanović Tempo i Slobodan Princip Seljo u ime Glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Na osnovu odluke toga savjetovanja o organizaciji partizanskih jedinica i štabova, prešao je da djeluje Oblasni štab za sarajevsku oblast i Seljo postaje član Glavnog štaba NOPO BiH, čije se sjedište smješta po etkom oktobra u Milićevu kod Vlasenice. Tu su još Tempo i Rodoljub Čolaković. Prvi zadaci su bili sprovođenje odluka Savjetovanja iz Stolica, oslobođenja Zvornika i Rogatice, organizacija prebacivanja municije i oružja iz Užica na teren itd. Kao što je naprijed navedeno, Seljo neposredno učestvuje u pripremi i brzom oslobođenju Rogatice. Zvornik nije oslobođen zbog etničke izdaje.

Seljo učestvuje u pregovorima sa etnicima (Dangićem i drugim) i ulazi u zajednički partizanski i etnički operativni štab u istočnoj Bosni pored Čolakovića i Vukmanovića. Seljo je pravilno procijenio Dangića, smatrajući ga »mutnim i za svaku podlost sposobnim«, govorio je da mu se ništa ne može vjerovati jer je »žandarm, lisica i pokvarenjak«. I u toku tog kratkog trajanja sporazuma o zajedničkim akcijama on je bio siguran da etno se sa etnicima tu i da u njima nemamo saveznike. Upozoravao je na oprez prema etničkim oficirima i razobličio njihov kukavičluk. On je već prije imao iskustva sa vojvodom A imom Babićem. U izvještaju od 27. avgusta 1941. godine, on kaže: »Uhvaćen je kurir A ima Babić sa pismom Nijemcima, gdje im govori da se on ne bori protiv Nijemaca nego samo protiv ustaša«. Ipak, Seljo nastoji ostvariti saradnju u interesu širine borbe. Oblasni štab sa potpisom Selje i Boriše Kovačevića izvještava 5. septembra o pregovorima sa Babićem i stvaranju zajedničke komande radi zajedničkih akcija protiv okupatora. Dalje se u izvještaju kaže: »Saradnja je bitno teška, jer su njegove ete poluplja kaške, a on sam ne sprovodi u djelo saradnju. Sa njegovim ljudima i etno mnogo lakše i zato etno dejstvovati u tom pravcu, ujedno raskrinkavaju i samog A ima«. A u izvještaju Pokrajinskom komitetu od 6. septembra, on kaže da je bila oslobođena Rogatica 23. avgusta, ali nakratko, svega dva sata, te da su se ponovo ustaše vratile, jer su A imove ete bile nedisciplinovane. Seljo potpisuje zajedno sa Rođicom i Tempom 1. oktobra

Proglas Glavnog štaba NOP odreda BiH i Komande vojno etničkih odreda u kojem se narod poziva na zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša. No, ubrzo poslije tog sporazuma, Seljo je »pro itao« Dangi evu izdaju i njegove kontakte sa Nijemcima i beogradskim petokolonašima, tvrde i da Dangi i nedi evci spremaju sa Nijemcima nešto krupno oko isto ne Bosne i da e to dovesti do raspada saradnje i do otvorenog neprijateljstva između partizana i etnika. Do toga je ubrzo i došlo. Krajem oktobra, poslije iskustava iz uglavnom neuspjelih zajedničkih akcija i stava etničkih vođa prema Muslimanima, Glavni štab analizira etničke postupke i ocjenjuje da je još najgori i najopasniji njihov odnos prema Muslimanima. Dolazi se, ipak, do zaključka da se još jedanput pokuša ostvariti saradnja. Iako Seljo nije imao nikakvih iluzija oko dugoročne saradnje sa etnicima, ipak je mislio da treba još pokušati zajedničku akciju na Zvornik, jer nismo sami još dovoljno snažni. On u estvuje u dogovoru o zajedničkom napadu iz Srbije i Bosne na Zvornik, ali Dangi baš u to vrijeme cijelom svojom aktivnošću u razbija sporazum. Na to Glavni štab NOP odreda BiH donosi odluku da se preseli na Romaniju. I ponovni pokušaj, 16. novembra u Vlasenici, da se dođe do saradnje i zajedničke borbe propada. U tom razdoblju Seljo se esto sukobljavao sa etničkim oficirima. U jednom razgovoru, Dangi je predložio da partizani skinu petokrake i da svi budu pod etničkim znakom. »Ti to ozbiljno misliš?« — upitao je Seljo i nastavio: »To je izdaja ustanka koju predlažu petokolonaši iz Beograda. Ili si izdajnik, ili ništa ne razumiješ od ovog šta se u Jugoslaviji i svijetu događa!« U drugoj prilici kapetan Deki je nazvao partizane veleizdajnicima. Princip mu je, ljutito udarivši šakom u sto, promuklo viknuo: »Slušaj, kapetane, ako ti tu riječ ne povučem, biće svašta«. Kada je kapetan vidio da se Seljo ne šali i da stvarno može biti svašta, povukao je ono što je rekao.

U periodu od kraja novembra 1941. godine do prve polovine januara 1942. Seljo, u svojstvu član Glavnog štaba, odlazi u obilazak Operativnog štaba za Hercegovinu i partijskih organizacija i partizanskih jedinica u Hercegovini, zadržavajući se na putu u Kalinovići kom odredu, a na povratku, u januaru obilazi i igmanske partizane. Prenosi iskustva iz razvoja borbe u istočnoj Bosni i direktive Vrhovnog i Glavnog štaba. Tako u decembru 1941. u estvuje na sastanku u Lastvi kod Trebinja, koji je bio posvećen analizi dotadašnje saradnje i zajedničkih akcija i, u svjetlu ocjene situacije i njenog razvoja, potrebe i oblika buduće saradnje i akcija. Seljo se vratio u Glavni štab sa pozitivnim ocjenama razvoja NOB u Hercegovini.

Kratko vrijeme nakon njegovog povratka iz Hercegovine, Vrhovni štab u Foči, krajem januara 1942, donosi odluku o formiranju Operativnog štaba partizanskih odreda i dobrovoljaca vojske za istočnu Bosnu, te za komandanta imenuje Selju i za članove Uglješu Danilovića, Cvijetina Mijatovića, Peru Kosorića, Stevu Eletu i Obrada Cicmila, komandanta Durmitorskog odreda koji je tada djelovao na terenu istočne Bosne. Sjedište ovog štaba bilo je u Goraždu. Zadatak štaba je bio da, nakon januarske neprijateljske ofanzive i etničke izdaje, konsoliduje jedinice i prikuplja borce, da uspostavi u ofanzivi pokidane veze sa našim snagama u raznim dijelovima istočne Bosne, da obezbijedi sprovođenje odluka Vrhovnog štaba koje su donesene s ciljem srećanog završetka i društveno-političkih snaga narodnooslobodilačkog pokreta, kao i da u saradnji sa Prvom proleterskom brigadom, koja je poslata kao pojačanje, razvija vojne akcije protiv okupatora, ustaša i etnika. Tako 23. januara Slobodan Princip, u

Slobodan Princić Seljo iz predratnih dana

svojstvu komandanta Operativnog štaba NO partizanskih i dobrovoljaca u istoj Bosni, izdaje proglas u kojem razoblika i izdaju etničkih vodova i poziva na opću mobilizaciju, te žigovce izdaju Dangića, Todorovića, Aćim Babića i Sergija Mihailovića u toku neprijateljske januarske ofanzive. »Kad su izvršili svoju ulogu petokolonaša i njemačkih izmetara«, kaže se u proglasu, »svi ti razni "komandanti", "vode" i "vojvode", pobjegli su pod skuter Nedića, a etnicima su naredili da neprijatelja propuste bez borbe«. Jedino su partizani i Proleterska brigada pružili otpor i ofanziva je propala. Dalje, Seljo upozorava na opasnost ponovnih okupatorskih napada i poziva: »Svi na oružje! Ustajte kao jedan ovjek za odbranu naših ognjišta, naše slobode, naše vlasti!« Zadatke koje su dobili, Štab i Seljo kao komandant, nastoji da izvrši u teškoj situaciji poslije zločina i razaranja koje su okupator, ustaše i etnici izvršili u toku ofanzive, u uslovima teške zime i nestašice hrane i svih životnih potreština, kao i kolebanja u dijelu stanovništva i raspada nekih partizanskih jedinica. Štab se povezuje sa odredima Majevice, Bira, Ozrena, Zenice, Zvijezde, reorganizuje romanijske jedinice, ozbiljno uzdrmane nakon pogibije i e. Istovremeno završava pripreme za formiranje udarnih bataljona koji su, kao pokretne i dobro naoružane jedinice, trebali da se organizuju u svim partizanskim odredima istoj Bosni. Tada formira Prvi proleterski bataljon u Srednjem koji je trebao u sastavu sa proleterskim bataljonima Bosanske krajine i Hercegovine da, prema zamisli, preraste u Treću proletersku brigadu NOVJ. Ovaj bataljon e nešto kasnije postati I bataljon VI proleterske isto nobosanske brigade. Prvu smotru, prilikom formiranja Prvog bosanskog proleterskog udarnog bataljona vrši Princip, 13. marta 1942. godine, a 15. marta obavještava Vrhovni štab uz informacije o sastavu i naoružanju bataljona.

U izvještaju koji je 7. marta 1942. godine uputio Vrhovnom štabu, Seljo izvještava o situaciji u istoj Bosni, navode i da etničke bande sabotiraju borbu a oficiri se spremaju da bježe preko Drine. Opisuju i pogibiju Štaba Majevi kog odreda, on kaže da je do toga došlo zbog neopreznosti, »jer nikakve straže nije bilo — slušaj koji se ponovio u Romanijskom odred. Jednom bi trebalo naše štabove odreda naučiti pameti. Potrebno je da im vi izdate narednje u pogledu obezbjeđenja i uopšte rada, gdje bi se štabovi za aljkavost trebali smjenjivati, a i strogo kažnjavati. Operativni štab e u tom pogledu isto tako izdati narednje.« U izvještaju se govori i o sadejstvu Operativnog štaba i Prve proleterske brigade.

Krajem marta i početkom aprila članovi Operativnog štaba i Pokrajinskog komiteta su u Šekoviću. Seljo je sa njima. Na povratku, negdje kod Han-Pijeske, zadržali su se u Dobrovoljačkom odred. Dvojica pripadnika tog odreda opljačkali su mljevar jedne seljanke i na njenu tužbu je formiran vojni sud u kojem je i Seljo. Obrazlažu i strogu presudu, Seljo, izmetu ostalog, kaže: »Ustaše prolaze selima — ubijaju, pale, pljačkaju, etnici prolaze selima — ubijaju, pale, pljačkaju. Narod ih se boji i mrzi ih. Mi ne damo da iko sramoti našu zastavu, hoćemo da iza nas ostane svijetao trag u svakom selu, da kod seljaka i ovog kraja ostane o nama ono mišljenje koje smo dosada svojim držanjem stekli, pa ma oni i ne bili još za partizane i za oružanu borbu.«

Zajedno sa Perom Kosorićem ostaje u Pustoselju, sjedištu Štaba Romanijskog odreda. Odatle 13. aprila šalje svoj posljednji izvještaj kao komandant Operativnog štaba, o situaciji u istoj Bosni, rasporedu jedinica i pripremama za naredne borbe. Tu se razbolio od tifusa. Prenesen je u Centralnu bolnicu kod Foče, gdje je i umro. Na rastanku kaže olovki u: »Žao mi je što baš sada

ispadom iz stroja kada je potreban svaki ovjek. Situacija je teška, bi e potrebni krajnji napori sviju nas da savladamo krizu. Još e svašta biti u isto noj Bosni«.

Sve nas borce u isto noj Bosni, naš Prvi proleterski udarni bataljon, koji je on formirao, narod koji ga je toliko volio, duboko je potresla njegova smrt. Izgubili smo dragog i bliskog ovjeka i poštovanog komandanta i rukovodioca. Njegov nestanak pao nam je tim teže što smo bili svjesni svih teško a i napora u budu nosti, vjerovali smo, lakše bismo ih savladali da je on ostao u stroju.

Preranom smr u Slobodana Principa Selje Komunisti ka partija i narodnooslobodila ki pokret Bosne i Hercegovine izgubili su velikog revolucionara, odanog svim bi em revoluciji, borbi za slobodu, nezavisnost, bratstvo i jedinstvo i bolji život radni ke klase i naših naroda. Rijetki su bili takvi talentovani rukovodioci, hrabri i skromni, široko omiljeni kao što je bio Seljo. Iako je umro mlad, on je ostavio dubok trag u predratnom revolucionarnom pokretu i narodnooslobodila koj borbi i revoluciji. Narod Romanije sa kojim je djelovao i borio se nazvao ga je u pjesmi kojom žali za njim — »najmilijim«. Njegovi posmrtni ostaci poslije rata su preneseni u Grobnicu narodnih heroja u Sarajevu. Trajnu uspomenu na njega, Sarajevo i druga mjesta uvaju kroz ime Studentskog kulturno-umjetni kog društva, Radni kog univerziteta na Ilidži, Udruženja boraca u Novom Sarajevu, jedinici teritorijalne odbrane, vojnoj školi i kasarni u Lukavici. Njegovo ime nosi jedna ulica u centru grada, kao i ulica u Vogoš i. I u drugim mjestima njegovo ime nose ulice, preduze a i druge društvene institucije.

CVIJETIN MIJATOVI

HASAN BRKI ACO

Burni dani kroz koje su prošli radni ka klasa i narodi i narodnosti Jugoslavije u Titovoj epohi pobjedonosne revolucije donijeli su našoj zemlji, i napose Bosni i Hercegovini, novu izmijenjenu stvarnost, pretvorili vjekovno robovanje tu inskim osvaja ima i klasnoj eksploataciji u otvorene staze socijalisti ke budu nosti koja sve više postaje realnost i životna praksa. Na tom gigantskom koraku društvenog preobražaja, naša revolucija, zakonitoš u svoga vlastitog razvitka i žestinom sa kojom je bila suo ena u rušenju svega starog i sa negacijom klasne podijeljenosti i dehumanizacije položaja ovjeka u društvu, izbacila je na svjetlo dana i takve li nosti koje su svojom predanoš u i društvenom sviješ u prednja ile u svakom momentu, a u svakom okršaju znale i umjele da odrede ne samo svoje mjesto nego da i drugima, pisanom i živom rije ju, pruže putokaz i pravu orijentaciju. Jedna od takvih li nosti iz redova muslimanskog naroda Bosne i Hercegovine, koja je odnjihana u redovima Komunisti ke partije Jugoslavije — Saveza komunista Jugoslavije, bez ikakve sumnje je bila izrasla revolucionarna figura Hasana Brki a. Njegova plodonosna aktivnost i doprinos revoluciji u dobroj mjeri su vezani i za revolucionarni razvoj grada Sarajeva, za obnavljanje partijskih organizacija u njemu, za uklju ivanje i marksisti ko obrazovanje mnogih kadrova revolucije, za unošenje uvjerenja u neminovnost borbe i potrebu bespoštedne predanosti revoluciji i njenim idealima. Stoga je uvrštavanje napisa o njegovom vanrednom liku revolucionara i humaniste, koji ima posebno i istaknuto mjesto u ovom ekonomskom, administrativnom, kulturnom i politi kom centru Bosne i Hercegovine, vrednovanjeci svega onoga što je Hasan Brki dao revoluciji, opravdano i normalno je i višestruko potrebno ovdje ista i, jer se na uzorima takvih boraca u imo svi mi, a u i e se i budu e generacije.

Stoga je i moja odgovornost, da što realnije i potpunije predo im život i borbu tog našeg vrsnog druga i saborca, još ve a. Uvjeren sam da e o njegovom liku i doprinosu našoj revoluciji, pored onoga što je dosad napisano, još mnogo biti pisano i ubudu e. Njegovo djelo, samo za sebe, inspirativno je i u velikoj mjeri pou no. Što se više udaljavamo od trenutka kada smo ga izgubili iz redova najboljih, sve više sazrijeva naše saznanje o njegovoj veli ini. Hasanov primjer potvr uje marksisti ku postavku o ulozi li nosti u istoriji naroda, da su i u najve im gibanjima masa, revolucionarnim promjenama neophodni svjesni pojedinci, sa jasnom vizijom razvitka, kako bi mase, prisvojivši te ideje, postale materijalna sila.

Roden je u Livnu 16. jula 1913. godine u brojnoj, sitnosopstveni koj porodici. Me u etiri sestre i petoro bra e Hasan je bio najstariji. Otac mu se bavio sitnom trgovinom, uz posjedovanje nešto malo zemlje, ali se ipak za život brojne porodice ne bi moglo re i da je tekao bezbrižno.

Njegovo Livno i okolina po mnogo emu su oslikavali tešku i kontroverznu prošlost nacionalno izmiješanog stanovništva Bosne i Hercegovine, i po pozitivnim crtama zajedni kog življenja toga stanovništva kao i klasnim razlikama optere enim negativnim naslje ima feudalnih i buržoaskih odnosa, koji u svijesti ljudi stvaraju klerikalna i nacionalisti ka optere enja i predstavljaju poteško u za narastanje progresivnih ideja koje su morale i u takvoj sredini sebi kr iti put. Hasanov rodni kraj poznat je i po otporima koji su pružani vjekovnoj okupaciji, po hajducima i uskocima, po starcu Vujadinu i njegovim sinovima i po brojnim ranijim i novijim junacima borbe za slobodu ovjeka, koja e se rasplamsavati i u vrijeme bu enja nacionalne svijesti, protiv turske vladavine i austrougarske okupacije, a naro ito u vrijeme izme u dva svjetska rata, kada e klasne suprotnosti u sve oštrijoj formi dolaziti do izražaja. Borba za nacionalna i socijalna prava posta e sve prisutnija u svijesti ljudi, kako u gradu, tako i na selu, jer osiromašeno i obespravljeno stanovništvo Bosne i Hercegovine nalazilo se u posebno teškom i podre enom položaju.

Sredina u kojoj Hasan provodi djetinjstvo, prvo školovanje i ranu mladost, nije bila industrijski i ekonomski razvijena; u njoj su dominirali mali zemljišni posjed, sitna trgovina i zanatstvo, ali je istovremeno i do te sredine dopirao odjek borbe radni ke klase i njenog stupanja na politi ku pozornicu, što e rezultirati izrastanjem nove svijesti o nužnosti borbe, kao i stvaranjem prvih klasnih sindikalnih i politi kih organizacija. Važno je zabilježiti da je livanjski kraj dao preko 200 u esnika oktobarske revolucije i da je izme u dva rata, pod uticajem revolucionarnog radni kog pokreta Jugoslavije, posebno susjedne Dalmacije, u komunisti kom pokretu stalno prisutan i relativno brojno zastupljen. To potvr uje i injenica da je organizovano pod rukovodstvom KPJ oko 40 Livnjaka, pretežno radnika, u estvovalo u borbama za republikansku Španiju.

Ve 1922. godine formirana je prva organizacija KPJ u Livnu ija je aktivnost bila vrlo živa, naro ito 1928/29. godine. Poznati revolucionar i partijski radnik, profesor Akif Šeremet, kada je 1930. godine bio interniran u Livno, obnovio je partijsku organizaciju i, na njemu svojstven na in, vršio politi ki uticaj na radnike i seljake. Iz bliže okoline Livna je i Marijan Barun, poznati komunist koga je, kao sekretara MK KPJ Sarajevo i lana Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, mu ki ubila policija u ljeto 1929. godine. Treba ista i da od 1933. godine u aktivnosti naprednog pokreta u ovom kraju u estvuju i poznati komunisti — Vojin Zirojevi , koji e postati i lan Oblasnog komiteta KPJ za Dalmaciju i sekretar MK KPJ Livno, i Boriša Kova evi , koji e kasnije postati lan i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U tim godinama u Livnu je zabilježena živa partijska aktivnost pod ijim e uticajem dolaziti do nekoliko štrajkova tekstilnih, kožarskih, rudarskih i gra evinskih radnika.

Nesumnjivo je da su na razvijanje prvih oblika slobodarske misli i osje anja Hasanove pripadnosti interesima radnih ljudi ovi dogaji izvršili odgovoraju i uticaj. Kao ak niže gimnazije u Livnu, on je sa simpatijama pratio revolucionarnu borbu starijih prethodnika. U školi je bio odli an ak i strastveno je volio knjigu od najranijih dana.

Hasanovo prvo povezivanje sa organizovanim revolucionarnim pokretom pada u vrijeme njegovog školovanja u Realnoj gimnaziji u Banjaluci, gdje je za-

vršio gimnazijsko obrazovanje školske 1932/33. godine. Tu se povezuje sa naprednom omladinskom organizacijom koja je okupljala veliki broj mladih komunisti. Napredni pokret u Banjaluci tada je bio veoma živ i imao svoju bazu, kako me u radnicima, tako i me u naprednom inteligencijom i srednjoškolskom omladinom. Takvoj atmosferi u Banjaluci doprinio je i prethodni rad poznatih revolucionara kakvi su bili profesor Akif Šeremet, Pavo Radan, Veso Masleša, Vilko Vinterhalter i mnogi drugi. Omladinski pokret u srednjim školama Banjaluke povezivao je omladinu raznim oblicima aktivnosti. To se ogleda posebno u raznim kulturnim organizacijama i društvima u gradu pa i u Hasanovoj školi, na širenju napredne misli kroz djelatnost akih literarnih družina i društava (»Mladost« i »Mlada Jugoslavija«) u Realnoj gimnaziji. Tu je Hasan, kao član i predsjednik društva, dati svoj zapaženi doprinos. Njegovanje progresivne misli uticalo je i na idejno sazrijevanje i političko opredjeljivanje mladih. Zato je reakcionarni režim progoniti najistaknutije omladince i zabranjivati rad literarnih družina i akih društava, a neke škole je i izbaciti iz škole. Hasan, koji je već tada odskakao me u svojim vršnjacima i po inteligenciji i po sklonosti da stečeno znanje prenosi na druge, isticao se i u konkretnoj aktivnosti napredne omladine, na predavačkim tribinama akih društava, gdje su on i njegovi bliski drugovi (Nenad Borić, Mahmut Bušatlija, Fikret Dedić, Tomaš Perović, Osman Karabegović i drugi) često istupali, držali predavanja i učestvovali u diskusijama i polemici. U knjizi »Banjaluka u novijoj historiji (1878-1945)«, izdanje Instituta za historiju u Sarajevu, u podnaslovu Politički rad s omladinom (str. 366-368), iznosi se opsežnije o ovoj omladinskoj aktivnosti. Tu je, takođe, vidljivo da je u novembru 1930. godine, na osnovu kojeg skupština akih društava »Mlada Jugoslavija«, izabran novi upravni odbor u sastavu: Hasan Brkić, Vukašin Čuk, Nenad Borić, Ruža Rakić i drugi, a 1932. godine, prilikom ponovnih izbora u ovom društvu, izabrani su: Bogdan Jerković, za predsjednika, Grujo Novaković, za potpredsjednika, i za članove: Osman Karabegović, Milorad Gajić, Nail Kobašić i još nekoliko gimnazijalaca.

Hasan Brkić je školske 1932/33. godine završio gimnaziju i kao odličan učenik bio oslobođen maturalnog ispita. U jesen 1933. godine upisao se na Pravni fakultet u Beogradu. Tu je on sve do završetka studija bio među najistaknutijim studentima Beogradskog univerziteta, poznatog po svojoj revolucionarnoj aktivnosti, koja je u to vrijeme bila snažan oslonac Komunističkoj partiji Jugoslavije u borbi protiv monarhističkog diktatorskog režima. Na Univerzitetu Hasan je učestvovao u oformljenu organizaciju KPJ i SKOJ-a koja je smjelim i osmišljenim akcijama pokazala pred jugoslovenskom javnošću u prvi probaj naprednog pokreta u razbijanju okova i stega koje je zaveo šestojanuarski režim 1929. godine, zabranivši svaki oblik demokratskog djelovanja i klasnog radničkog pokreta, ukinuvši sindikate i parlament kao do tada jedini ostatak prividne građanske demokratije. Studenti su se organizovali i preko svojih organizacija djelovali unutar Univerziteta, ali i van njega, postavljajući i zahtjeve za povoljniji socijalni položaj studenata na Univerzitetu, za prava autonomnog demokratskog organizovanja studenata, za slobodu misli i javnog istupanja, a sve to u okviru opšte političke borbe protiv nasilja, konzervativizma i nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja; protiv surovih postupaka policije i žandarmerije, protiv hapšenja najboljih aktivista KPJ i progresivnih javnih i kulturnih radnika širom zemlje. U narednim godinama ta je studentska aktivnost izrasti u snažan antifašistički pokret koji je služiti primjerom u revolucionarnoj borbi radničke klase pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita.

Hasanove li ne vrline — pronicljivost i upornost u radu, sposobnost da sagledava stvari i zbivanja u procesu, da problemima ne pristupa prakticisti ki, da stalno radi na vlastitom marksisti kom obrazovanju, da se disciplinovano odnosi prema zadacima pokreta — odmah su zapazili organizovani komunisti, pa e on ve 1933. godine, sa dvadeset godina života, postati lan KPJ. Kao komunista dobiva e najodgovornije zadatke. Na Univerzitetu na i e se u prvim redovima onih koji rade na ja anju omladinskog pokreta i skojevske organizacije; bi e na elu uprave Univerzitetske centralne studentske menze, koja je u to vrijeme bila za studente važno životno pitanje; drža e mnoga predavanja na tribinama Univerziteta, a u estvova e i aktivno u svim drugim oblicima politi kog rada me u studentima. Hasan e u estvovati i u organizovanju studentskih demonstracija i velikih zborova, koji su predstavljali velike i este okršaje sa režimom na ulicama Beograda. On aktivno u estvuje u pokretanju i izdavanju studentskih listova, a i sam li no u njima sara uje. Izvan Univerziteta vrlo je zapazena njegova aktivnost u društvu »Osman iki«, gdje, kao pitomac »Gajreta«, okuplja naprednu omladinu i cijelo društvo usmjerava na rad na politi koj platformi KPJ. Ugled koji je stekao me u studentima doveo ga je na funkciju predsjednika ovog društva, koju je vrlo uspješno obavljao, a njegova predavanja muslimanskoj omladini bila su posebno zna ajna. Hasan je imao i neposrednog udjela i u radu poznatog društva »Petar Ko i«, u kojem, zajedno sa mnogim drugim studentima, me u kojima su, iz Sarajeva, i istaknuti partijski i omladinski aktivisti Slobodan Princip Seljo, Pavle Goranin, Rato Dugonji , organizira vrlo plodnu aktivnost, po kojoj ovo društvo i postaje ugledno i popularno, kako u Beogradu, tako i širom zemlje, a posebno u Bosni i Hercegovini, gdje su u okviru više turneja održane mnoge priredbe sa naprednim kulturnim i politi kim programom. Bogat i plodonosan rad Hasana Brki a nastavi e se, i on e uskoru postati i lan Univerzitetskog komiteta KPJ u Beogradu. Napredni studenti Beograda e u to vrijeme voditi upornu borbu za raspuštanje koncentracionog logora u Višegradu, 1935. godine, u kojem su se nalazili brojni najzapaženiji aktivisti KPJ na Univerzitetu, me u kojima i Veljko Vlahovi . Režim je ovom fašisti kom mjerom pokušao da zaustavi revolucionarni val studenata, ali je, raspuštaju i logor u Višegradu, pokazao da se taj val više ne može zaustaviti. Studenti su svojom snagom i akcijom, povezani sa mnogim progresivnim intelektualcima, pomagali brojne uhapšene grupe komunista iz raznih krajeva zemlje, pronalaze i im braniocce na sudskim procesima, koji su ih dobrovoljno i bez naknade branili, organizuju i pomo mnogim uhapšenim u beogradskim zatvorima — Glavnja i, Adi Ciganliji i drugim — izdašnim paketima hrane i drugih potrepština. Studenti su se isticali i aktivnim u eš em u konkretnim akcijama radni ke klase u Beogradu, a posebno u velikom štrajku gra evinskih radnika 1936. godine, kada je oko 40000 radnika-štrajkaša izdržalo sudare sa policijom i žandarmerijom.

Kao dobar poznavalac specifi nih uslova i problema u kojima su živjeli narodi Bosne i Hercegovine, posebno pitanja i problema me unacionalnih odnosa, ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata, Hasan je uo avao kako ova pitanja u politi koj akciji imaju poseban zna aj, te da je neophodno razriješiti pitanje položaja Bosne i Hercegovine, koju su svojatale i velikosrpska i velikohrvatska buržoazija, kao i begovsko-buržoaska sprega muslimanske reakcije i dijela klera. Hasan Brki spada u red onih komunista koji su bili inicijatori i idejni pokreta i poznatih proglosa i otvorenih pisama bosanskohercegova ke omladine o pravu na autonomiju Bosne i Hercegovine u okviru vlasti radnog naroda i de-

mokratskog uređenja Jugoslavije, a protiv lažne autonomije muslimanskih građanskih stranaka iza kojih se, u stvari, krila pretenzija onih reakcionarnih krugova koji su nastojali da sami prigrabe vlast.

Svestrana i plodna aktivnost studenata Beogradskog i drugih univerziteta u zemlji ukazala je na potrebu njihovog međusobnog vršenja povezivanja, koordiniranja i vođenja zajedničkih akcija. Akcioni odbor studenata Beogradskog univerziteta, čiji je predsjednik bio Veljko Vlahović, član toga odbora Hasan Brkić, vodio je akciju na međusobnom povezivanju studenata i istovremeno radio na povezivanju jugoslovenskog sa međunarodnim studentskim pokretom. Aktivnost Hasana Brkića bila je ispoljena i na ovom planu, o čemu Veljko Vlahović u knjizi »Etrdeset godina« — Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta, knj. 4, str. 6, navodi da su on, Uglješa Danilović i Hasan Brkić sastavili tekst referata koji je Ivo Lola Ribar pročitao na Međunarodnom kongresu studenata u Briselu 1936. godine. Kao što je poznato, ovaj kongres je bio pripremni skup za Kongres studenata i omladine u Ženevi iste godine, a bio je posvećen borbi studenata i omladine svijeta protiv rata, a za mir i slobodu. U jednoj studentskoj delegaciji Hasan Brkić je učestvovao na skupu studenata u Pragu, gdje su naprednu aktivnost ispoljili i mnogi jugoslovenski studenti Praškog univerziteta. Iste godine u studentskom ljetovalištu u Makarskoj Hasan je držao predavanje »Omladina i Ženevski kongres«.

U toku studija na Beogradskom univerzitetu Hasan Brkić je učestvovao u kontaktiranju, naročito oko zajedničkih akcija — štrajkova i demonstracija — sa Mjesnim komitetom KPJ u Beogradu i sa poznatim revolucionarima, među kojima, pored već pomenutih Ivo Lole Ribara i Veljka Vlahovića, i sa Veselinom Maslešom, Đokom Kovačevićem, Rifatom Burdževićem i drugim.

Neumorni borac revolucionarnog pokreta, Hasan Brkić nije nikada prekidao vezu sa Bosnom i Hercegovinom, a posebno sa svojim rodnim Livnom. On je svake godine tamo odlazio, a naročito u vrijeme ljetnih raspusta, i radio na organizovanju omladinskih i partijskih organizacija; održavao je predavanja, prisustvovao sastancima i objašnjavao političku situaciju u zemlji i svijetu i ukazivao na neposredne zadatke u borbi za mir i neophodnost povezivanja svih naprednih snaga u borbi za ostvarivanje ciljeva i idejne orijentacije Komunističke partije Jugoslavije. U Livnu je učestvovao kao gimnazijalac, a zatim i kao student shvatao potrebu šire političke aktivnosti na društvenoj osnovi, pa se i sam aktivno uključio u rad sportskog društva »Troglav« — pošto je imao sklonosti za sport, a zatim i u kulturno-prosvjetni i zabavni život Livna, naročito u rad društva »Merhamet«, u kojem je se i nešto više angažovao. Rafael Brkić i Mile Bogovac u knjizi »Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB«, na strani 57, navode:

»Uticaj na omladinu ostvarivan je preko članova i simpatizera KPJ koji su, inače, već bili aktivisti u radu nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava. U tom pogledu najviše je učestvovalo u Muslimanskom kulturno-prosvjetnom društvu »Merhamet«, čiji su, u ovo vrijeme, glavni djelatnici vodili i usmjeravali komunisti. Organizuju i priredbe, predavanja, javne nastupe sa horskim recitalima, zajedničke izlete sa omladinom susjednih mjesta i druge vidove okupljanja livanjska partijska organizacija je kroz »Merhamet« ostvarivala veliki uticaj i na omladinu Duvna, Glamoča i Kupresa, gdje su, takode, održavane iste ili slične priredbe, koje su redovno imale prizvuk i napredne političke misli. Svemu tome, dakako, najviše su doprinijeli livanjski komunisti i napredni intelektualci.

U »Merhametu«, nekoliko godina pred rat, politiku i rad društva nije kreatorala uprava sastavljena od nosilaca građanske ideologije, već napredna omladina

na koja je i u organizacionom pogledu potpuno preuzela rad društva u svoje ruke. »Merhamet« je imao svoju biblioteku, knjižnicu i grupu vrsnih predavača, naročito za političke teme. Jedan od takvih bio je i Hasan Brkić, koji nikada nije propuštao priliku da se, prilikom boravka u Livnu, ne nađe u »Merhametu« i okupljenu omladinu ne upozna sa političkim zbivanjima u zemlji i svijetu. A pošto je redovno u takvim prilikama kontaktirao i sa Mjesnim komitetom i partijskim ćelijama u gradu, on je, na njemu svojstven način, djelovao i na muslimansku omladinu da još snažnije ispoljava svoju aktivnost na liniji Komunističke partije Jugoslavije.«

Poslije diplomiranja — završetka studija pravnih nauka, Hasan, početkom 1938. godine, dolazi u Sarajevo, jer je CK KPJ odlučio da i on radi na obnavljanju partijske organizacije u Bosni i Hercegovini i samom Sarajevu. On se zaposliti najprije kao advokatski pripravnik, a potom kao sudski pristav. Od tada počinje njegov trajniji politički rad u Sarajevu, gdje se do i do izražaja Hasanova veština formiranja ličnosti iskusnog revolucionara, pa i na bazi iskustava stečenih u beogradskoj partijskoj organizaciji, moćno i uspješno da radi na ostvarivanju najneophodnijih zadataka Partije i pokreta, za Sarajevo toga vremena od izvanrednog značaja. On je, uz druge aktiviste, pored Uglješe Danilovića i mene, koji smo nešto ranije po istom zadatku došli u Sarajevo, bio jedan od onih kadrova koji su imali stalnu inicijativu, u obnavljanju partijske organizacije i u povezivanju postojećih potencijalnih grupa u Sarajevu na širokoj demokratskoj i antifašističkoj aktivnosti onako kako je to od dolaska druga Tita na čelo KPJ veoma zaživjelo u politici koja praksi širom zemlje. Hasan je to sa uspjehom obavljao, jer je veoma ponešto poznavao prilike u Sarajevu, ostao stalno u njemu i što je, zahvaljujući njegovim sposobnostima, bio upravo takva ličnost koja je brzo okupila širok krug ljudi bliskih Partiji u svim društvenim slojevima, posebno među intelektualcima i marksističkim orijentisanim profesorima, inženjerima i drugima. Time je stvorio široku osnovu za politički rad. On je zajedno sa Slobodanom Principom, Pavlom Goraninom, Ratom Dugonjićem, Lezom Pererom i drugim organizovao mnoge političke akcije, a novoformirana partijska organizacija bila je jezgro za dalje ostvarivanje postavljenih zadataka.

Po dolasku u Sarajevo, Hasan je, kako je i sam o tome pisao, zatekao, s jedne strane, povoljnu atmosferu za rad, a s druge strane, nedostatak partijskog organizovanog rada, bez kojeg se nije mogla ostvariti povezanost cjelokupne društvene i političke aktivnosti, iako su u praksi, u različitim oblicima, postojale određene aktivnosti u sindikatu, među omladinom, u kulturnim društvima, zatim među književnicima i marksistima — profesorima, inženjerima, umjetnicima i drugim, okupljenim oko časopisa »Pregled«.

Ovdje ću navesti samo nekoliko aktivnosti koje su u Sarajevu bile od značaja, a sprovođene su u toku 1938. godine, odnosno u vremenu do Hasanovog odlaska na odsluženje vojnog roka, početkom 1939. godine. U nekoliko sindikalnih strukovnih organizacija izvršen je ozbiljniji prodor i uticaj Partije, što se rezultiralo revolucionisanjem sindikalnih organizacija i ojačati njihov klasni karakter. Oslanjaju se na legalne i polulegalne forme rada, preko kulturnih i drugih grupa aktivista okupljen je znatan broj onih koji su, štijući u najosnovnija znanja iz marksističke literature i napredne štampe, bili osposobljeni i postajati onaj kadar iz koga se nešto kasnije proširivati i jačati redovi KPJ i SKOJ-a.

Kao što je poznato, u ljeto 1938. godine održana je kod Mostara četvrta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Na njoj je, ispred sarajevskih komunista, učestvovali i Hasan Brkić. Ova konferencija je od značaja

stoga što od tada otpočinje intenzivnije djelovanje komunista Bosne i Hercegovine na sprovođenju Titovog kursa na konsolidovanju u Partiji, otklanjanju sektaštva i frakcionaštva, otvaranju Partije ka stvarnom izražavanju težnji i interesa radnih ljudi i naroda i narodnosti s ciljem neposrednijeg djelovanja u najširim slojevima društva, prilagodavaju i svoje zadatke konkretnim problemima i uslovima sredine u kojoj se djelovalo. Rezultati svih ovih aktivnosti odražavaju se vrlo brzo u Sarajevu, posebno od vremena kada je i Pokrajinski komitet KPJ za BiH prešao u Sarajevo.

Opasnost od nadirućeg fašizma po nezavisnost zemlje i njen integritet bila je veoma ozbiljno prisutna. Sarajevska organizacija je u tom smislu djelovati objašnjavala i situaciju u svijetu i, kroz Narodni front, mobilisala i sve patriotske i demokratske snage. U okviru te djelatnosti Hasanovo angažovanje bilo je od posebnog značaja, jer je on znao da otvori vidike i ukaže na pravi put akcije. U toku 1938. godine, na spoljnopolitičkom planu, dominirali su zadaci vezani za borbu španskog naroda za osvajanje Republike i za neposrednu ugroženost Republike od fašističke Njemačke. To je isto bilo popraćeno javnim istupima, protestima protiv fašizma, pa i demonstracijama širom organizovanim, a predvođenim komunistima.

Komunisti i napredna omladina naročito su se angažovali u predizbornim aktivnostima za parlamentarne izbore, koji su, kao što je poznato, obavljani decembra 1938. godine. Na Hasanovu inicijativu, u Sarajevu je bio formiran poseban odbor naprednih studenata i omladine, koji je, u okviru udružene opozicije, u političkom smislu isticao zahtjeve u duhu platforme KPJ. Studenti su, pod vodstvom »omladine-pristalice opozicionih građanskih stranaka«, formirali poseban odbor, a u njegovom radu je aktivno učestvovao i Hasan Brkić. Razumljivo, u prvom planu bila je antifašistička pozicija, jer je režim Milana Stojadinovića veoma dobro bio zakorijenio u fašističke vode. U to vrijeme KPJ i drug Tito su u cijeloj zemlji nastojali da se na neki način ostvari jedinstvo radničkog pokreta i iza njega na ove izbore sa listom radnog naroda. U Bosni i Hercegovini je i Hasan radio na tome da dođe do ostvarenja toga jedinstva, te raznim kontaktima sa socijaldemokratima postignuta je određena saglasnost. Utvrđeni su listi i sarajevski kandidati. Međutim, socijaldemokrati su i ovog puta ostali dosljedni sebi i u potajni sporazumjeli su se sa JUGORAS-om da glasaju za Stojadinovićevu listu. Neposredno pred same izbore trebalo je izmijeniti našu orijentaciju. Hasan se brzo snašao i u saradnji sa drugovima napisan je i umnožen poseban letak sa potpisom »Pristalice radničkog jedinstva«, u kome se ukazivalo da radnici treba da glasaju za mjesne kandidate dr Milana Jojkića i ing. Mihajla Blagojevića, poznate demokratski raspoložene građane Sarajeva. U tom letku, pored ostalog, stoji:

»Vođeni idejom potrebe osvajanja radničkog jedinstva, radnici su ipak tu kandidaciju prihvatili prelazeći preko ličnosti, a sa jedinstvenim ciljem, da radnička klasa u Sarajevu istupi u ovoj izbornoj borbi jedinstveno i složno, kako odgovara interesima same radničke klase...«

I dalje: »Nijedan pošten radnik ne može dozvoliti da se neko njegovim glasom igra i da njegovo povjerenje na jedan nemoralan način prokocka«.

U 1938. godini Hasan je u Sarajevu vršio značajnu ulogu na okupljanju napredne muslimanske omladine u okviru društava »Gajret«, »Uzdаница«, »Napredak«, »Trezvenost« i drugim. Tu su ubrzo formirana jezgra napredne omladine i razvijan je bogat politički i kulturni rad. Sam Hasan je isto držao predavanja koja su sa velikim interesovanjem praćena. Iz ovih aktivnosti meću muslimanskom,

srpskom, hrvatskom, jevrejskom, studentskom i srednjoškolskom omladinom izrastali su kadrovi koji će u narednim godinama mnogo doprinijeti narastanju antifašističke atmosfere među omladinom Sarajeva uopšte, iz koje će izrasti snažni skojevski aktivisti i novi kadrovi Partije. Hasan i njegovi saradnici komunisti shvatali su da je najhitnije izvršiti prodor u široke redove mladih, pa je jedino u svjetlosti takve orijentacije moguće objasniti kako su napredni omladinci dali drukčiji smjer i smisao djelovanju ovih društava, mada su reakcionarni krugovi, u stvaranju i upravljanju radom ovih društava, nastojali da ih usmjere na svoje buržoaske i klerikalne interese i poglede. Sve što se proces dalje odvijao, pa i u toku samog narodnooslobodilačkog rata, u ovim društvima i njihovim internatima regrutovao se stalno novi napredni naraštaj, a pozicije konzervativnih građanskih krugova stalno su slabile pa je njihov uticaj na omladinu postao gotovo neznatan.

Istovremeno se odvijao sličan proces i u drugim kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima u Sarajevu, zatim u sindikalnim organizacijama i nekim udruženjima prosvjetnih radnika, inženjera i kulturnih i umjetničkih radnika. Iz takvih aktivnosti, koje je najprije inicirao i pokretao Hasan Brkić, nastajala su u Sarajevu i posebna društva i udruženja, kao što su: Kolegijum artistikuma, Društvo prijatelja SSSR, Udruženje inženjera i druga, koja su već u 1939. godini imala zapaženu plodnu aktivnost među naprednom inteligencijom. Ta aktivnost davala je sve izražajnija opredjeljenja na demokratskoj i antifašističkoj osnovi, u duhu političke platforme KPJ. To je došlo do izražaja i u poznatoj aktivnosti marksistički orijentisanih profesora i inženjera u Sarajevu, u progresivnoj orijentaciji časopisa »Pregled« i sličnom. Hasanov pronicljivi duh i intelektualne sposobnosti da brzo uspostavlja kontakte i saradnju, omogućili su mu da stvori široki krug ljudi i veza preko kojih je Partija sprovođila i širila svoj politički uticaj.

Po odsluženju vojnog roka, koncem 1939. godine, Hasan je u Sarajevu zatekao već formiran Mjesni komitet KPJ. Odmah se uključio u rad Komiteta i u njemu je jedno vrijeme obavljao i dužnost sekretara. Njegovo prisustvo još više je ubrzalo proces stvaranja partijske organizacije u gradu, jer je on dobro znao u kojem pravcu treba usmjeriti naše djelovanje, kako odabirati kadrove za Partiju i kako se osloboditi ranijih sektaških i krutih gledanja nekih pojedinaca opterećenih zastarjelim shvatanjima o mjestu i ulozi KPJ, uz istovremeno ukazivanje na potrebu šireg uključivanja mladih ljudi. Tako je ubrzo došlo i do formiranja brojnih partijskih organizacija u nekim preduzećima, pri sindikalnim organizacijama, među intelektualcima, studentima, učenicima i nekim udruženjima, lako razumljivo, sve to nije rezultat samo njegovog rada, ovo istovremeno stoga što su Hasanove inicijative i u ovom pravcu, u sarajevskim prilikama toga vremena, bile najsretnije usmjerene.

Proces stvaranja i razvijanja partijske organizacije tekao je istovremeno i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, što je sve doprinijelo sazrijevanju uslova za održavanje Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, krajem jula 1940. godine, u kući Slavice Vajnera. Udio Hasana Brkića i u onim pripremama, koje su, kao što je poznato, prethodile održavanju Pete zemaljske konferencije KPJ, održane u Zagrebu oktobra iste godine, bio je u svakom pogledu značajan. Odluke i Rezolucija sa ove konferencije naznačile su proces stvaranja postojećih i osnivanja novih organizacija u industrijskim centrima, gradovima i na selu, zatim ideološko i političko uzdizanje radništva, pojačan rad u sindikatima itd. Izabrani su novi Pokrajinski komitet i delegati za Petu zemaljsku konferenciju KPJ. Ako uzmemo u obzir da se sve ovo odvijalo u uslovima kada

je bjesnio drugi svjetski rat i kada je naša zemlja bila izložena neposrednoj opasnosti od fašističke invazije, onda možemo shvatiti koliko su ove odluke, kao i odluke Pete zemaljske konferencije KPJ, pomogle da partijska organizacija Bosne i Hercegovine dobije snažan oslonac u najširim slojevima društva, što je za Sarajevo bilo vrlo karakteristično.

Hasanova sklonost ka intelektualnom, odnosno idejno-političkom radu, došla je do punog izražaja i u pokretanju lista »Glas saveza radnika i seljaka«, pokrenutog jula 1940. godine, u kome je aktivno i plodno saradivao. List je izlazio do februara 1941. godine, a zalagao se za jačanje saveza radnika i seljaka, za uvršćenje Narodnog fronta i tretirao spoljnu i unutrašnju politiku, borio se protiv imperijalističkog rata i sl. Hasanovi članci u listu — »Savez radnika i seljaka«, »Položaj muslimanskog radnog svijeta« i »Pitanje skupoće i narodne ishrane« — bili su veoma zapaženi, jer su tretirali neposredne društveno-političke i ekonomsko-socijalne probleme i isticali pravce i zahtjeve radnih ljudi za njihovo razrješavanje. Ovaj list je bio od izuzetne koristi partijskim aktivistima u njihovoj neposrednoj političkoj praksi.

Ubrzo po formiranju Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, ukazala se i potreba da se u ini širi prodor Partije u okolna mjesta i posebno na selo. U nekim regionima (Romanija) već su bile formirane partijske organizacije, ali je trebalo partijskim političkim radom temeljnije obuhvatiti svu teritoriju oko Sarajeva. Zbog toga je u drugoj polovini 1940. godine došlo do formiranja Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo, u kome je Hasan bio sekretar, a s njim su u Komitetu radili još Pavle Goranin, Slobodan Princip, Milutin Ourašković i Mladen Knežević. Aktivnost Okružnog komiteta brzo je dala rezultate. Osnovane su partijske organizacije na Sokocu, u Rogatici, Han-Pijesku, na Vrelu Bosne, u Kasindolu, Vogošću, Visokom, Brezi, Varešu, Kaknju, Hadžiima, Palama i Dobrom Polju. U ovim organizacijama, pored članova Okružnog komiteta, bio je neposredno pred ustanak, 81 član KPJ. Značaj rada Okružnog komiteta i organizacija u njegovom sastavu ne može se mjeriti samo brojem članstva, iako taj broj u datim uslovima nije bio malen, nego po širokom političkom uticaju u narodu koji su ovi kadrovi imali i po ugledu koji su u tim sredinama uživali. Prava vrijednost pokazala se ubrzo, odmah u prvim danima rasplamsavanja oružanog ustanka u sarajevskoj oblasti, gdje su upravo ovi kadrovi bili glavni oslonac širenju i jačanju narodnooslobodilačke borbe. Istovremeno se pokazalo da je bilo opravdano izdvajanje ovako istaknutih komunista iz rada Mjesnog komiteta i njihovo uključivanje u rad Okružnog komiteta. Međutim, ni Hasan ni ostali članovi Okružnog komiteta nisu prekidali svoj rad u Mjesnom komitetu i organizacijama u gradu, iako su na sebe primili ovaj veoma složen i odgovoran zadatak.

Hasanovo prisustvo i aktivnost u Sarajevu i sarajevskom okrugu bili su od posebnog značaja u vrijeme neposredno iza okupacije, u pripremama oružanog ustanka. Zahvaljujući njegovim kvalitetima iskusnog revolucionara, organizacija se brzo preстроjila i prilagodila svoj rad novonastaloj situaciji. U aprilskom ratu Hasan se zatekao kao vojnik u Sinju. I tu je, u duhu partijske linije za odbranu zemlje, odmah okupio jedan broj komunista i simpatizera iz Livna i drugih krajeva i stavio im u zadatak da organizuju partijski rad u svojim jedinicama, da se pruža otpor agresoru, da se oružje ne predaje i da se stvara patriotska atmosfera među vojnicima. Nije bio malen broj vojnika koje je Hasan oko sebe bio okupio. Poslije brze kapitulacije i rasula kraljevske jugoslovenske vojske, Hasan se vratio u Sarajevo i nastavio svoj neumorni politički rad. On prisustvuje mnogim partijskim sastancima i održava stalnu vezu sa velikim brojem

aktivista i simpatizera Partije, posebno sa intelektualcima-antifašistima koji je ugled za Partiju bio od velikog značaja. Neposredno u estvuje i u izradi sadržaja partijskih proglašenja i letaka namijenjenih najširoj javnosti, u kojima Partija iznosi svoj stav prema okupaciji zemlje i ukazuje svim narodima da se ne daju zarabiti od fašističke propagande i da ne nasjedaju šovinističkim provokacijama i pozivima na zločin genocida nad Srbima, Jevrejima, Romima i drugim. Hasan je jedan od onih koji su najbolje razumijevali i tumačili ili liniju CK KPJ usvojenu na Majskom savjetovanju u Zagrebu, koje su odluke bile usmjerene na konkretne i neposredne pripreme za oružani ustanak. Na sprovođenje partijske politike Hasan radi neumorno, i danju i noću, stalno je u pokretu — u gradu i okolnim mjestima. Sve što je bilo važno za političku borbu tih dana njemu nije izmicalo i promicalo, prenosio je aktivistima svoja zapažanja i unosio svježije ideje i borbene raspoloženje. Ukazivao je da je već sazrelo vrijeme za potpuno oružane borbe, da se sakuplja oružje i ljudi na sigurnim mjestima; da je neophodno dalje širenje partijske organizacije iz redova kandidata i bližih simpatizera, da se pojača politički rad sa omladinom i skojevskom organizacijom i da se okupljaju

sve patriotske snage na platformi Narodnog fronta. On je već u okolini Sarajeva dobro poznao prilike, koristio je iskustva iz prethodnih borbi šumskih i pilanskih radnika u štrajkovima, od kojih je neke i sam inicirao ili organizovao, izvođenja sindikalnih organizacija na koje je politički komunisti u vršenju takode radio, kao i iz drugih oblika političke borbe protiv nenarodnog kapitulantskog režima bivše Jugoslavije. Kao sekretara Okružnog komiteta poznavali su ga ne samo komunisti nego i široki krug radnika i seljaka koji su kontaktirali sa komunistima.

Stoga bilo je sasvim prirodno da je Hasan na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održanoj 13. jula 1941. godine u Sarajevu, kada je donesena odluka o dizanju oružanog ustanka, imenovan za političkog komesara Štaba sarajevske oblasti. Partijska organizacija Sarajeva i sarajevskog okruga ušla je u ustanak sa 360 članova KPJ i oko 500 članova SKOJ-a, sposobnih i spremnih da na sebe preuzmu zadatak koji je pred njima i sve jugoslovenske narode postavila KPJ na čelu sa drugom Titom.

Komunisti kao partija Jugoslavije, organizuju i oružani ustanak naroda Jugoslavije, preuzela je na sebe izvanredno odgovoran, složen i vrlo delikatan zadatak. U njegovom sprovođenju ona se, u prvom redu, morala osloniti na sopstvene kadrove, a među njima naročito na one pojedince koji su svojom političkom zrelošću, sposobnostima i ljudskim vrlinama bili kadri da u konkretnim uslovima veliku Titovu zamisao pretvaraju u djelo. Kada se radi o sarajevskoj oblasti, onda je tu, svakako, jedan od najistaknutijih bio Hasan Brkić. Uslovi oružane borbe, kada je trebalo pokrenuti narod, obrazovati prve oružane grupe, izvoditi akcije i suobjaviti se neposredno sa oružanom fašističkom silom, zahtijevali su i znanje, umješnost u rukovođenju i nadasve ličnu hrabrost, koja je bila preduslov da ustanu te snage rastu i da naša borba ne bude samo gola fraza, nego da se komunisti iskažu kao pravi narodni borci, koji se ne bore za neke lične interese, već za interese naroda, njegovu slobodu i egzistenciju i da su komunisti spremni za tako velike ciljeve da se bespoštedno žrtvuju.

Štab sarajevske oblasti, na čelu sa komandantom Slobodanom Principom Seljom i Hasanom Brkićem, politički komesarom, od prvih dana borbe našao se pred vrlo složenim zadatkom. Ova teritorija bila je prostorno velika, a za vođenje narodnooslobodilačke borbe posebno otežana, jer su okupatori i njegove sluge jakim snagama kontrolisali Sarajevo i njegovu okolinu, smatrajući je u Bosni i Hercegovini najznačajnijim ekonomskim, političkim, administrativ-

nim i napose vojnostrateškim centrom. Za okupatora su od posebnog značaja bile komunikacije — ceste i željezničke pruge — koje su Sarajevo povezivale sa drugim dijelovima Bosne i Hercegovine i šire, a naročito su nastojali da dobro obezbijede industrijske centre i privredne revire i bogatstva, koje je okupator nastojao da uključi u svoje ratne industrijske planove. Međutim, i u takvo teškim uslovima na ovom području, i bez obzira na političke teškoće, ustanak se uspješno širio i rasplamsavao, pa mu je sve više dobro organizovana i osmišljena borba davala karakter opštenarodnog oslobodilačkog rata. Aco i Seljo, oba ugledni i autoritativni organizatori ustanka, dobro poznati u narodu ovog regiona, usmjerili su svoju aktivnost na formiranje četeta koje su trebale da budu okosnica daljeg jačanja ustaničkih snaga. Te četete — Romanijska, Sarajevska i Trebevička, razmještene u planinskim područjima oko Sarajeva, dobro pokretne i za okupatora neuhvatljive — usmjerile su svoja djeljstva i akcije upravo na komunikacije i druge značajne objekte, tj. tamo gdje je neprijatelj bio najosjetljiviji. To je dalo efikasne rezultate, veliki priliv novih boraca, pa je razvoj ustanka u vrlo kratkom roku prevazišao očekivanja. Nicali su brojne nove četete i bataljoni, a u organizovanju i vođenju borbe javljali su se sve složeniji i krupniji zadaci političke i vojne prirode, u čemu je, takode, Štab ispoljavao svoju zrelost i uvijek iznalazio najbolja rješenja. Aco i Seljo su umjeli da, vjeruju i u izvorne narodne snage, iznalaze odane ljude, da im povjeravaju odgovorne zadatke, da od boraca koji su u vatri ustanka pokazivali hrabrost i odanost narodnooslobodilačkoj borbi stvaraju vojne, političke i druge rukovodioce za organizacije i organe narodnooslobodilačkog pokreta.

Već u prvim mjesecima oružanog ustanka bila je oslobođena velika teritorija u okolini Sarajeva, kao i neki gradovi i mjesta. Odmah su se pojavili i neposredni zadaci organizovanja nove narodne vlasti. Hasan je uočio mnoge političke probleme kao što su razvijanje bratskih međunacionalnih odnosa između Srba, Muslimana i Hrvata, potreba da sve nacionalnosti učestvuju u oružanom ustanku, i da se smjelo prihvate organizovanju organa narodne vlasti i organizaciji cjelokupnog života na oslobođenoj teritoriji. Kao revolucionar i marksista, koristio je, u saradnji sa drugim drugovima iz rukovodstva pokreta, svoja saznanja o ulozi organa vlasti u revoluciji, pa je veliku pažnju pridavao i ovim zadacima koji nisu bili ništa manje značajni od zadataka na frontu oružane borbe. Hasanovom inicijativom je Štab sarajevske oblasti već 15. septembra 1941. godine izdao prvo pisano uputstvo — »Uputstvo za organizovanje i saradnju vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji« — koje je po svojoj sadržini nosilo sve elemente organizacije nove narodne vlasti i punu negaciju ranijih organa buržoaske nenarodne vlasti. U tom političkom uputstvu je vidljivo nastojanje da vojni štab daje i političke instrukcije za organizaciju pozadine, što govori da su naši štabovi bili istovremeno i politički inicijatori na širem planu i da se nisu ograničavali isključivo na vojne operacije. To je karakteristično već i zbog toga što su ličnosti na čelu ovog štaba, u suštini, bile istaknuti partijski funkcioneri, koji su znali da ustanak nema i ne smije imati samo vojni karakter, nego da on predstavlja i borbu za novu idejno-političku sadržinu ustanka. Štab istovremeno izdaje proglas muslimanskom stanovništvu i poziva ga u zajedničku borbu sa Srbima, ukazujući da je borba zajednička i da su u pitanju opštenarodni interesi svih naroda. Hasan vrlo često drži konferencije po selima, održava narodne zborove i tumači ciljeve i politiku narodnooslobodilačke borbe. Za sve to vrijeme nije bio zanemaren front oružane borbe, a brojni dokumenti Štaba sarajevske oblasti iz toga vremena, koje je i on potpisivao, govore kako se živo radilo na izvršavanju naših jedinica, ukazivalo na greške i propuste, pa se

Hasan esto nalazi u pokretu, neposredno kontaktiraju i sa jedinicama u raznim mjestima širom sarajevske oblasti. Ne treba zanemariti i činjenicu da je naročito pažnja bila posvećena održavanju stalnih i vrstih veza štaba oblasti sa sarajevskom partijskom organizacijom i Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Ne mogu se u ovoj prilici detaljno osvijetliti značaj i uspjesi koji su postignuti u ovim krajevima, ali je sigurno da su mnogo značajni ili za razvoj ustanka u Bosni i Hercegovini, pa i šire.

U oktobru 1941. godine, neposredno poslije Savjetovanja u Stolicama i dobijenih instrukcija o organizovanju krupnijih partizanskih formacija u obliku velikih odreda, organizovanju narodnooslobodilačkih odbora (NOO) i partijskih rukovodstava na području njihovog djelovanja, Hasan dolazi na dužnost političkog komesara NOP odreda »Zvijezda«, koji je djelovao od Sarajeva do Zenice, obuhvatajući i veoma značajno industrijsko-privredno područje sarajevske regije. Od toga vremena prestalo je funkcionisanje Štaba sarajevske oblasti. Za kratko vrijeme NOP odred »Zvijezda« je imao 1500 boraca svrstanih u pet bataljona.

I na ovom zadatku popularni komesar Aco ispoljava sve odlike partijsko-političkog radnika, koji sa puno razumijevanja shvata značaj formiranja krupnih partizanskih jedinica u ovoj etapi razvoja oružanog ustanka. Stoga je njegovo prisustvo na ovom terenu bilo od velikog značaja, jer je znalački pomagao i drugima da se snađu u dosta komplikovanoj političkoj situaciji, koja je nastajala velikim ofanzivnim akcijama okupatorske vojne sile i etnički podrijetlom ustanikačkih redova i u etničkim i na terenu. Kako se ustanak razvijao, tako su se zaoštravali i odnosi između poštenih boraca, spremnih da se bore protiv okupatora i njegovih slugu, i onih koji su bili zatrovani fašističkom i etničkom propagandom i sve više ispoljavali kapitulantsvo i spremnost da služe interesima okupatora.

U takvim novonastalim poteškoćama trebalo je sa više pažnje procjenjivati situaciju i raditi na tome da se političkim mjerama zaustavi proces osipanja naših jedinica i razorni uticaj petokolonaša i izdajnika. Zato je uloga političkog komesara, prije svega, u odredu, a zatim i u svim njegovim jedinicama, bila izuzetno važna i delikatna, jer je upravo u tom periodu težište borbe bilo prvenstveno na političkom planu. Međutim, vojne akcije nisu bile zanemarene, naprotiv, odred istovremeno vodi važne vojne akcije na vareškom i olovskom frontu, u kojim borbama neposredno učestvuje i komesar Aco.

U vrijeme dolaska druga Tita sa Vrhovnim Štabom i Prvom proleterskom NOU brigadom na ovaj teren, početkom januara 1942. godine, u ovako složenoj političkoj situaciji, održano je i poznato Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivanjici, 7. januara 1942. godine, na kojem su uzeti aktivnog učesnika drug Tito, Kardelj i drugi članovi CK KPJ. I Hasan Brkić je neposredno učestvovao u raspravi o nastaloj političkoj situaciji, iznoseći i svoja zapažanja, koja su, svakako, bila od značaja da se uoči pitanja koja su najhitnija za prevazilaženje novonastalog stanja. Na ovom savjetovanju su zauzeti određeni stavovi i ukazano je na pravce dalje vojne i političke akcije, što je bilo od velike pomoći i za sagledavanje i razumijevanje tokova narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosni i Hercegovini, pa i šire, za jedan dugoročni vremenski period.

Poslije Savjetovanja u Ivanjici, komunistima BiH postalo je jasno u kom pravcu treba usmjeriti svoju daljnju političku i vojnu aktivnost. Titova ideja o nužnosti stvaranja udarnih pokretnih jedinica bila je u centru pažnje naših rukovodstava, jer je trebalo sve više izbjegavati držanje statičkih frontova prema ne-

prijatelju, a iznenadnim udarcima nanositi mu gubitke, što su mogle da vrše samo dobro organizovane vojne jedinice, idejno-politički uvršene i spremne da se bore tamo gdje je najpotrebnije. U okviru takve orijentacije, već 13. marta 1942. godine formiran je Prvi bosanski proleterski udarni bataljon u Srednjem, u kome je Hasan Brki bio politički komesar. To je bio odlučan korak u cijeloj istočnoj Bosni da se otpočne raditi na formiranju većeg broja udarnih bataljona, jezgra za stvaranje regularne jedinice NOVJ — Šeste istočnobosanske proleterske NOU brigade, a potom i drugih brigada. Naredni period u razvoju NOV-a i revolucije i na ovom području potvrdio je od kakvog je dalekosežnog značaja bila ova Titova orijentacija.

Poznato je da je u periodu 1942. godine isto na Bosni morala prevladati mnoge poteškoće u razvoju narodnooslobodilačke borbe. Njen vojno-politički položaj; nastojanje okupatora da velikim vojnim snagama uguši ustanak, pritisk i mjere Draže Mihailovića i Milana Nedića da uz pomoć njemačke okupatorske vlasti ovladaju ovom teritorijom, pravi strahovitim zločinima nad muslimanskim stanovništvom; nadiranje i zločini »Crne legije« i drugih ustaških formacija nad narodom istočne Bosne; pretenzije italijanskog okupatora na ovu teritoriju i druge mjere tražili su od rukovodstva NOP-a i naših oružanih snaga vanredne napore da se održi kontinuitet ustanka i da se u takvim uslovima obezbijedi najsvrsishodnija strategija i taktika borbe. U tome je veoma značajnu ulogu odigrala Šesta istočnobosanska proleterska NOU brigada, neki odredi i partijske organizacije u pojedinim krajevima. O ulozi Šeste brigade u tom vremenu, Tito je u knjizi »Isto na Bosni u NOB«, pored ostalog, napisao:

»Sredinom 1942. godine došlo je do formiranja istočnobosanske NOU brigade — uvršene Šeste brigade, koja je svojim akcijama nanosila udarce neprijatelju i sa uvala plamen ustanka u istočnoj Bosni. Ona je to postigla zahvaljujući i neprestanom političkom radu uporedo se boreći i za bratstvo i jedinstvo naroda, isti u i oslobodilački karakter ustanka«.

Meni ne preostaje drugo nego da podvučim da je od jula 1942. godine zamjenik političkog komesara Šeste brigade, odnosno partijski rukovodilac u brigadi bio Hasan Brki. On je i ovdje, radeći sa mnogo energije, obilazio partijske organizacije u brigadi, podizao vjeru u pobjedu, inicirao svestran političko-kulturni rad u jedinicama, ukazivao na to da su komunisti iz brigade dužni da djeluju i u selima i uopšte na terenu gdje brigada dolazi, što je mnogo doprinijelo da brigada postane nosilac idejno-političke spone između vojske i naroda, u čemu je Šesta brigada, to moramo naglasiti, imala mnogo uspjeha. On je osjetio potrebu i za povremenim održavanjem partijskih savjetovanja komunističkih u jedinicama, pa je tako već 3. avgusta 1942. godine u Šekovići imao organizovao veoma korisno savjetovanje cjelokupnog partijskog kadra ove brigade, Birmanskog i Romanijskog NOP odreda.

Hasan je sa brigadom u oktobru 1942. godine izvršio poznati prelaz preko rijeke Save u Srem i na Frušku Goru. Tada je, pored zajedničkih uspješnih borbi, ostvareno i oružano bratstvo i jedinstvo naroda istočne Bosne i Srema, što je doprinijelo da se NOB obostrano uspješno razvije i što je u toku rata pomoglo i da se razviju velike i vojne i političke snage Vojvodine i istočne Bosne. To je imalo istorijski značaj i bilo je primjer kako se na djelu ostvaruje velika Titova ideja bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije. Po povratku iz Srema, zajednički snagama, na Maleševcima, na Majevcima novembra 1942. godine, doznali su potpuno etnički Majevice, Semberije i Trebave. Bio je to izvanredan uspjeh naših snaga, a istovremeno i takav etnički poraz od koga se više nisu

mogli oporaviti. Veliki vojni i politički uspjeh na Maleševcima predstavljao je i prekretnicu, odnosno prevazilaženje onih velikih teškoća u kojima se NOP u istoj Bosni do tada nalazio.

Sredinom aprila 1943. godine Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, ocjenjujući da je nastupila povoljnija situacija za razvoj NOP-a, da je u istoj Bosni potrebno pojačati i objediniti partijski rad, kao i obezbijediti funkcionisanje organa vlasti i društveno-političkih organa i organizacija NOP-a, donosi odluku o formiranju Oblasnog komiteta KPJ za istu Bosnu i određuje Hasana Brkića za sekretara tog komiteta. Kao i ranije, ni ovoga puta nije bilo slučajno da se ovaj složen i odgovoran zadatak povjeri Hasanu. U pismu koje Pokrajinski komitet upućuje Hasanu da se postavlja na tu funkciju, pored ostalog, ističe se da sjedište Oblasnog komiteta treba da bude na Majevici, kao značajnom području istočne Bosne, kako u političkom, tako i u vojnom pogledu, a partijska organizacija predstavlja značajan oslonac za dalji razvoj NOP-a, a istovremeno predstavlja i značajan izvor za popunjavanje brigada i stvaranje istočnobosanske divizije NOVJ. Iako je Hasan Brkić na ovoj dužnosti bio oko pola godine, on je sa drugovima u komitetu uspio da u istoj mnogo i slobodno se može reći, u prilikoj mjeri je konsolidovao i pojačao partijsko-politički rad u istoj Bosni.

Po povratku naših snaga iz pete neprijateljske ofanzive, formirane su nove brigade, a 10. oktobra u oslobojenoj Tuzli i 27. istočnobosanska NOU divizija, u kojoj je Hasan bio prvi politički komesar. Na toj dužnosti ostao je oko mjesec dana, kada je krenuo u Bosansku krajinu da preuzme novu odgovornu dužnost, sekretara tek formiranog Zemaljskog antifašističkog vijeća a narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine - ZAVNOBiH-a. Njegovu funkciju u diviziji preuze je Hasanov dugogodišnji drug i saradnik Pavle Goranin Ilija.

Ono po čemu je ime Hasana Brkića biti istaknuto i upisano u anale naše novije istorije, kao zaslužnog revolucionara za razvoj zemlje, a napose Bosne i Hercegovine, jeste njegov stvaralački rad, da zasluženo, sopstvenom borbom izvojevano pravo naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine na vlastiti samostalan razvitak i državnost u okvirima zajednice naroda Jugoslavije, sprovodi u život, uz mnogo energije i uz suštinsko razumijevanje ove najvažnije prekretnice i prelomnih događaja iz novembarskih dana 1943. godine, za stvaranje nove bratske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije. Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonji-Gradu i neposredno iza toga Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavljaju, i za naš današnji razvitak, polazne osnove u sprovođenju primjene revolucionarnog preobražaja društvenih odnosa i polaganja kamena temeljca za trajno ostvarivanje socijalnih i nacionalnih prava radnih ljudi u istorijskoj i sudbinski povezanoj zajednici naroda naše zemlje, bez ikakvog i njegovog tutorstva izvana. Osnovnu karakteristiku nove državne vlasti predstavljaju unutrašnje demokratske promjene izražene u ustanku i revoluciji, bez povratka na stare predratne režime nasilja i nacionalnog ugnjetavanja i uz korjenito izvršavanje volje naroda, tj. radničke klase i radnih ljudi koji jedino imaju puno pravo i legitimaciju da odluče o svojoj sudbini.

Dobro razumijevaju i ove procese, koji su u onim istorijskim danima značajni i gotovo izvojevanu političku pobjedu nad reakcijom i nosiocima politike vraćanja na staro, tj. onih koji su se i dalje uzdali u pomoć zapadne reakcije i fašističkih okupatora, Hasan je znao da samo proklamovani stavovi i opredjeljenja, ma kako oni vrijedni i značajni bili, bez neprestanog i svakodnevnog političkog rada i borbe na njihovom ostvarenju, neće sami po sebi donijeti rezultate. Zbog

toga je u žiži naše politike aktivnosti bio upravo taj politički zadatak, kada je na temeljima ve razvijenih narodnooslobodilačkih odbora — organa nove narodne vlasti — trebalo konstituisati narodno predstavništvo bosanskohercegovačke državnosti, uspostaviti njegovo funkcionisanje i stvoriti organe koji će na djelu ostvarivati novu, ni od koga kopiranu revolucionarnu vlast naroda. Svi mi bili smo uvjereni da će Hasan na tom poslu znati da radi i vjerovali smo da je on za sekretara ZAVNOBiH-a najpogodnija ličnost. Nivo njegove marksističke naobrazbe, dobro poznavanje pravnih nauka i njegov poseban uklon za ekonomiku, objedinjavali su u njemu sve uslove da upravo on te zadatke, koji su istovremeno značajni ili i hod po neutrtim stazama, zaista uspješno obavlja. A u funkciji i dužnosti sekretara ZAVNOBiH-a prelamali su se svi poslovi novoosnovanih organa u Bosni i Hercegovini koji su tražili i visok stepen idejno-političke naobrazbe i neumoran rad. Ne treba idealizirati našu prošlost i shvatati ovu aktivnost kao jednostavan rutinski posao, jer tada se sve radilo još uvijek u uslovima oružane borbe, u svjetlosti revolucionarnih kretanja, bez mnogo administriranja i birokratskih primjesa, a sa mnogo povjerenja u vlastite kadrove i mogućnosti da ovi kadrovi unose u sve te poslove i svoje sposobnosti i invenciju u kreiranju i primjeni opšte i posebne politike KPJ u konkretnoj stvarnosti.

Hasan Brkić će tako sve do konačne pobjede i oslobođenja zemlje, raditi i u ZAVNOBiH-u, biti ona ličnost oko koje se vrši okupljanje najboljih kadrova za tijela ovog najvišeg predstavničkog i izvršnog organa vlasti u Bosni i Hercegovini. On je i sam, poznavajući i veliki broj stručnih i političkih ljudi, mnoge uključivao u povjereništva, odjeljenja, odbore i komisije ZAVNOBiH-a, davao im uputstva za rad, održavao odgovarajuća savjetovanja i političke zborove na kojima je objašnjavao smisao i karakter revolucionarnih organa narodne vlasti, obilazio i pružao pomoć mnogim NOO-ima na veširokoj oslobođenoj teritoriji u Bosni i Hercegovini. Pored ovih poslova, on je istovremeno mnogo pisao, kako u našoj štampi, tako i u ličnoj prepisci, obrađujući i se mnogim poznanicima i uticajnim ljudima, patriotski raspoloženim prema NOB kako bi ih angažirao za rad u organima narodne vlasti i u organima Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine. Sarađujući sa predsjednikom ZAVNOBiH-a, dr Vojislavom Kecmanovićem Dedom, tom autoritativnom i poštovanom ličnošću u kojoj su skladno bile sjedinjene patriotske i duhovne vrline koje izvire iz našeg naroda, Hasan je ostvarivao takav odnos koji je suštinski povezivao patriotska i revolucionarna stremljenja za oslobođenje naroda i slobodu uvijek.

Sveukupna njegova djelatnost u ovom periodu bila je znala za primjenu stavova i politike KPJ, koja je rezultirala iz njegove stalne i neposredne saradnje sa Centralnim i Pokrajinskim komitetom KPJ, koji su duže vremena djelovali u Bosanskoj krajini. Sve je to davalo Hasanu mogućnost da provjerava svoju praksu i da crpi nova osvježenja iz svoje aktivnosti. Kao i ranije, on i dalje djeluje i pisanom riječju, naročito u »Oslobođenju« — organu Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, pa, između ostalih, posebno ističe naslove koji govore o visokom stepenu poznavanja naše razvojne problematike i o Hasanovoj politici zrelosti — »Ni zrno žita okupatoru! Nijedne šljive Švabama«, »Prva muslimanska brigada«, »Proširimo zadatke naših narodnooslobodilačkih odbora«, »Naše pobjede u borbi za istočnu Bosnu«, »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije«, »Udareni su temelji bosanskohercegovačke državnosti«. Naročito je zapažen njegov referat na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, 1. i 2. jula 1944. godine, u kome je izložio karakter i bit ZAVNOBiH-a, kao novog demokratskog oblika državne organizacije, pa navodim samo dvije njegove najkarakterističnije misli:

Hasan Brki podnosi referat na III zasjedanju ZAVNOBIH-a aprila 1945. godine

»...Naša dužnost je da prvi bosansko-hercegovački Parlament što više razvijemo da bi on što uspješnije radio na izgradnji naše državnosti. Stvoren u toku najkrvavije borbe, on je u sebi sakupio odane i vjerne sinove naroda koji su, svojim učešćem u borbi, izvojevali pravo da stoje na čelu naših naroda i da u njihovo ime odlučuju. Rijetki su parlamenti na svijetu koji bi se mogli usporediti sa parlamentima naroda Jugoslavije, koji pod najtežim uslovima rata izgrađuju svoju državu...«

I dalje:

»...Izbori su nam no sredstvo za političku mobilizaciju narodnih masa. Osim toga, potreba izbora nameće se i zbog toga što treba da nastojimo da, i u današnjim ratnim prilikama, demokratizujemo što više našu narodnu vlast i da omogućimo narodu da izabere one ljude koje on želi da ga predstavljaju u organima naše narodne vlasti. Po sprovedenim izborima mi ćemo staviti na odobrenje narodu sve odluke koje smo donijeli na ovom zasjedanju.«

Isto tako je značajno napomenuti i njegovo istupanje na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, koncem aprila 1945. godine u oslobođenom Sarajevu, na kojem je ZAVNOBiH prerastao u Skupštinu Narodne Republike Bosne i Hercegovine. On je tada u referatu o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a izmisliv u Drugog i Trećeg zasjedanja istakao uspon razvoja organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, velike rezultate naše istorijske pobjede koje su »došle kao djelo zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije. Po svojoj demokratskoj sadržini, po tome što su one otvarale svijetle puteve našem zajedničkom životu, one su sa radošću pozdravljene i prihvaćene. Sloboda, ravnopravnost i istinska narodna demokratija, ravnopravan položaj Bosne i Hercegovine u novoj državnoj zajednici sve je to posticalo na okupljanje najširih narodnih masa oko našeg pokreta. Mi smo mogli izvojevati naše tekovine, za što su svi narodi Jugoslavije, u zajedničkoj oružanoj borbi izrazili nepokolebljivu volju da žive u zajedničkoj državi, koja će biti zasnovana na ravnopravnosti naroda cijele naše zemlje, na slobodnom i nesmetanom razvitku kako Bosne i Hercegovine, tako Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije i Crne Gore«.

Hasan je ukazao i na teške prilike življenja naših naroda u ratom opustošenoj i razorenoj Bosni i Hercegovini, kada se moralo poći gotovo ni o čemu, kada je trebalo otpočeti sa organizovanim radom na oživljavanju privrede, industrijskih preduzeća, poljoprivrede, snabdijevanja, saobraćaja, zdravstva, prosvjete i socijalne zaštite stotina hiljada ugroženih ljudi.

Prva Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine obrazovala je na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, 27. aprila 1945. godine, Prvu narodnu vladu NR Bosne i Hercegovine, u kojoj je Hasan Brkić imenovan za ministra finansija. U Deklaraciji ove vlade, pošto je istaknut istorijski značaj njenog formiranja, naznačeno je da je Vlada, kao vrhovni interes naroda Bosne i Hercegovine, dužna i u vršivati tekovine oružane borbe, bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata, da se odjedini nad demokratskim slobodama radnih ljudi i građana, da se uložiti sve svoje snage za u vršivanje i podizanje moći Jugoslovenske armije, očuvanje slobode i nezavisnosti zemlje, da se posvetiti veliku brigu našoj omladini koja je dobar teret oslobodila kojeg rata nosila na svojim plećima i da se sve dužnosti obavljati sa punim osjećajem odgovornosti i da nikad ne zaboraviti interes naroda.

Sa divljenjem smo pratili kako je Hasan savjesno i dostojanstveno, sa nesecpnom energijom, obavljao ove smjernice, a i sve daljnje mnogobrojne i od-

govorne zadatke koji su mu povjeravani, kako u Bosni i Hercegovini, tako i na nivou jugoslovenske federacije.

U vladi Bosne i Hercegovine bio je ministar finansija, ministar trgovine, predsjednik Planske komisije, predsjednik Savjeta za prerađivačku industriju! potpredsjednik i predsjednik Republičkog izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine; u federaciji je bio na dužnosti sekretara Sekretarijata za privredu, podsekretara Državnog sekretarijata za inostrane poslove (DSIP), predsjednika Komiteta za spoljnu trgovinu i saveznog sekretara za industriju. U poslijeratnom periodu stalno je biran za narodnog poslanika. Bio je član CK KP odnosno SKBiH i njegovih izvršnih organa; član CK KPJ odnosno — SKJ, član Saveznog i Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda i na brojnim drugim funkcijama, u partijskim i državnim komisijama veoma velikog društvenog značaja.

Hasanova svestrana aktivnost bila je uvijek nadahnuta revolucijom. Širina njegovog interesovanja nije podsticana samo radoznalošću za sve novo i neistraženo, nego i željom i nastojanjem da prodre u suštinu stvari, na čemu je gradio svoje smjele i plodonosne ideje. U toj svojoj raznovrsnoj aktivnosti i viziji daljnjih revolucionarnih procesa, Hasan je svojim smionim predviđanjima daleko vidio, iako je bilo slučajeva da je u tom svom zanosu ponekad bio nerealan, odnosno previše je konkretno inženjere od kojih se moralo polaziti. Međutim, ta njegova osobina nikad nije smetala njegovom sveukupnom djelu. Naprotiv, on je na taj način pokretao određena pitanja da bi se izbjegao goli prakticizam. Od ekonomskih analiza do pitanja kulturnih tradicija, od kritike konzervativne i zastarele svijesti do inicijative i podrške na polju naučnog istraživanja, i u još mnogim drugim oblastima osjećala se njegova prodorna akcija. Svojim stilom rada, elanom i dinamičnošću, visoko razvijenim smislom za demokratsko formiranje mišljenja, Hasan je stvaralački nadahnjivao ne samo one sa kojima je radio i sarađivao nego i one koji ga nisu bliže poznavali. Jednom riječi, bio je i ostao veliki ovdjek, revolucionar, državnik i rukovodilac, koji je cijeli svoj život nerazdvojno povezao sa interesima radničke klase i naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i cijele Jugoslavije.

U privrednom razvitku i društvenom preobražaju Bosne i Hercegovine, njegov doprinos bio je krupan i naročito vidljiv, jer je neposredno zadirao u najhitnija pitanja društvenih planova ekonomske politike i najvažnije konkretizacije primjene sveukupnog razvoja novih socijalističkih i samoupravnih odnosa.

Zahvaljujući izvanrednim organizatorskim sposobnostima, Hasan Brkić je obavljao veliki posao u primjeni i dogradnji novog privrednog sistema, stalnoj modernizaciji industrije, uvođenju i primjeni savremenih principa u izgradnji obrazovnog sistema. On je znao da bez nauke i kulture nema opšteg progressa, da je socijalistički razvoj svojevrsna sprega nauke i društvene prakse.

Hasanov radni dan trajao je po petnaest i više sati. Obavljaju i veoma odgovorne i visoke političke i društvene funkcije, gotovo i nije imao slobodnog vremena za lični život. Međutim, on ni u takvim uslovima nikada nije zanemario brigu o svojoj porodici. Kao izrazito druželjubiv i voljen od svojih saradnika, i u najtežim momentima imao je smisla za humor koji je hrabrio u radu i unosio vedrinu u naše međusobne odnose. Bio je slobodan u kritici i vjerovao je u njenu veliku moć. U životu skroman, nikad za sebe nije tražio nikakve olakšice i privilegije, a brinuo se za druge. U dijalozima sa svojim saradnicima, iznad svega je cijenio argumentaciju i samo se njoj povinjavao. Ima sina kome je mnogo pomogao da samostalno uđe u život. Majku, sestre i braću u mnogo je volio, a oni su mu ljubav uzvraćali i bili ponosni što ga imaju.

Njegova energija, volja i spremnost za rad u kojem je u punom zna enju vidio smisao svoga života, služili su nam primjerom i bili uzor kako treba raditi i izgarati na ostvarenju revolucionarnih ciljeva i ideala socijalisti ke budu nosti. Taj svoj stav prema životu — radost u radu, samoprijegor i upornost — za držao je do posljednjeg trenutka. Revolucionar kakav je bio Hasan Brki ne može i ne e nikada biti zaboravljen.

Umro je u Sarajevu na dužnosti predsjednika Izvršnog vije a Socijalisti ke Republike Bosne i Hercegovine, 15. juna 1965. na pragu svoje pedeset i tre e godine života. Njegovo ime revolucionara, državnika i narodnog heroja, nose oca mnogih ratnih i poslijeratnih odlikovanja i drugih visokih priznanja, danas nose mnoge škole, ulice, radne i društvene organizacije, Metalurški institut u Zenici, Zavi ajni muzej u Livnu. Njegov život i djelo primjerni su i inspirativni pa je sasvim sigurno, da e se na njegovom velikom doprinosu revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije i Bosne i Hercegovine napajati i vaspitavati i budu e generacije.

DANICA KURTOVI

VASO MIŠKIN CRNI

Vaso Miškin rodio se u Orašju — Trebinje, 14. januara 1918. godine, kao treće dijete Stane, rođene Budni i Rista Miškina. Porodica Rista Miškina bila je prilično siromašna kao i većina njih u Orašju i drugim selima toga kraja. Jedini prihod, neophodan makar za najnužnije artikle i za plaćanje poreza državi bio je od duvana oko koga se bdjelo gotovo više nego oko djece, jer je uzgoj u bezvodici iziskivao veoma mnogo truda i rada, a državni monopol je bijedno plaćao duvanarima kad bi ga na jesen, poslije svih muka oko njega, dotjerali u otkupnu stanicu u Trebinju. Rijetko je ko mogao u tim krajevima svojoj djeci doprijeti školovanje i u srednjoj školi, kamoli da se ide dalje. Čak je i izučavanje zanata najčešće bilo nedostižno. Privrede gotovo nije bilo osim malih zanatskih radionica u Trebinju. Mogućnosti zaposlenja bile su minimalne, nešto malo u trgovini i na željeznici, većinom kao najniže plaćeni pružni radnici.

Selo Orašje nalazi se u Površi trebinjskoj. Tako se zove grupa sela i zaseoka od Duži, iznad drumca od Trebinja za Dubrovnik, i pruge koja je sve do nekoliko godina unazad vijugala iznad mora do Herceg-Novog odnosno Zelenike. Za uslove pretežno surovog hercegovačkog krša, selo Orašje je relativno pitomo. Pri osojnoj je strani, zemlje nema mnogo, ali je plodna, pa u selu dobro uspijeva voćna, naročito trešnja, smokve i loza. U Orašju su živjele nekoliko porodica Miškina, a malo dalje od njih dvije porodice Taraila. Iz tog sela, kao i iz drugih sela Površi, Šume trebinjske, Zubaca, Ljubomira, iz Popova polja, u hercegovačkom ustanku 1875. godine učestvovali su veliki brojevi ljudi. Iz sela Duži — Ljubovo je došao vojvoda Miloš Ljubibratić. Kao ustanik borio se i Vaso Miškin, dječak Vase Miškina Crnog.

Osnovnu školu Vaso Miškin pohađao je u selu Slivnici do koga je trebalo kozijskim stazama pješim putem oko šest kilometara. Završio je četiri razreda sa odličnim uspjehom. Želio je i dalje da uči, pa su ga roditelji, na njegovo insistiranje, poslali u gimnaziju u Trebinje. Trebinjska gimnazija toga doba imala je samo četiri razreda. Vaso je stanovao kod majčine sestre Goše Miljković, u selu Zasadu. Zasad je u neposrednoj blizini Trebinja, tako reći, u predgrađu, pa je tako Vasi, uz pomoć majčine rodbine, bila pružena kakva-takva šansa da ide dalje od seoske slivničke osnovne škole. Nižu, četverorazrednu gimnaziju Vaso završava 1934. godine. Roditelji nisu imali materijalne mogućnosti da ga dalje školuju nego su željeli da se sa to malo znanja što ga je stekao u nižoj gimnaziji zaposli da bi izdržavao sebe, a i pomogao porodici.

Risto i Stana Miškin imali su u Župi dubrova koj prijatelje i kumove Kristovi e, koji su, za ondašnje prilike, bili dosta imu ni ljudi. Vlaho Kristovi imao je bra u u Americi, a i u Cehoslova koj. Bavili su se i trgovinom, pa su željeli da Vaso dode da radi kod njih, da im vodi knjige. Vasini roditelji bili su ne samo voljni nego su insistirali da se Vaso zaposli kod Kristovi a. On, me utim, nije htio ni da uje za to. Govorio je da mu je ponižavaju e da bude tu i sluga. Nije se, pri tome, plašio rada, razumije se, nego je želio, kako je neprekidno govorio roditeljima, da bude »svoj ovjek«. Umjesto za »slugu« u Župu dubrova ku, Vaso Miskin, kao šesnaestogodišnji mladi , odlazi na izu avanje zanata u Sarajevu, u tadašnju Željezni ku radionicu odnosno u Željezni ku zanatsku školu. Izuzava bravarski zanat. Skoro godinu dana stanovao je i hranio se u Prosvjetinom šegrtskom domu u Skenderiji ulici, zatim kod raznih radni kih porodica u Novom Sarajevu.

Šegrta odnosno u enici Željezni ke zanatske škole su prve dvije godine naukovanja dobijali kao nagradu 12 dinara dnevno, u tre oj godini 14 dinara, da bi u etvrtoj, završnoj godini ta nagrada iznosila 16 dinara na dan. Stanovanje i ishrana u Domu stajali su više nego što je iznosila mjese na zarada šegrta, pa se ostatak morao nadomirivati slanjem od ku a.

Za formiranje društvenog i klasnog pogleda na svijet zna ajna je bila okolnost da je Vaso Miskin radio u industrijskom preduze u, u to vrijeme najve em u Sarajevu, sa velikom radnom i revolucionarnom tradicijom. U tom kolektivu Vaso se idejno veže za proletersku klasu kojoj ostaje privržen i beskrajno odan do kraja života. U Željezni koj zanatskoj školi (koju je završio u školskoj 1937/38. godini) sti e me u mladim radnicima prve prijatelje i drugove, zajedno s njima upoznaje se i kontaktira sa naprednim pojedincima u Sarajevu. Odre e ni kulturni i društveni inoci djeluju u to vrijeme u Sarajevu na brže sazrijevanje mladih ljudi željnih novih saznanja, pa se i Vaso Miskin vrlo brzo prilago ava životu u novoj, razvijenoj kulturnoj sredini. Sve e to djelovati da njegov i ina e živ interes za budu i život i vlastiti razvoj poraste, da se ostvare preduslovi i da on postane aktivan revolucionar sa neobi no razvijenim smislom za borbu, za socijalna i nacionalna prava radnih ljudi i naroda naše zemlje.

Vaso Miskin se veoma rano aktivira kao omladinac me u svojim drugovima. Na svom primjeru prakti no je osjetio šta zna i kapitalisti ka eksploatacija, u emu se ogleda totalna obespravljenost radni ke klase, seljaka, radnog naroda uop e. Iskusio je šta zna i život u bijedi i siromaštvu ogromne ve ine naroda.

Vaso Miskin je u Glavnu željezni ku radionicu došao 1934. godine. U to vrijeme se obnavljala sarajevska partijska organizacija. Formiran je i Mjesni komitet koji je imao naro itog uspjeha u radu sa omladinom, pa najve i broj lanova KPJ bili su mladi ljudi, lako u Željezni koj radionici nije još bila obnovljena partijska organizacija me u radnicima, od kojih je najve i broj bio kvalifikovan, znatan je broj onih koji su bili pod uticajem partijske organizacije ili sindikalnog pokreta, radni kih, kulturnih i sportskih društava, što je sve stvaralo posebnu atmosferu u kolektivu sa proleterskom tradicijom, posebno solidarnoš u u borbi za prava radni ke klase.

I u Željezni koj zanatskoj školi u enici su uglavnom poticali iz radni kih ili siromašnih seoskih porodica. Nastavnici su bili inženjeri i drugi stru njaci zaposleni u Glavnoj željezni koj radionici i u jedinicama željezni kog saobra aja u Sarajevu. Bilo je me u njima režimlja, ali i progresivno orijentisanih kakvi su bili inženjeri Janko Bjelica i Dragoslav Antonijević ili veoma poštenih rodoljuba kakav je bio inženjer Stanislav Rogli i drugi.

Dolazak Hitlera i nacista na vlast u Njemačkoj bio je u centru pažnje svih progresivnih ljudi, posebno radnika. Već tada je otpočelo strahovanje za sudbinu naše zemlje. Partijska organizacija se orijentisala na antifašistički kurs, posebno od 1935. godine pa nadalje, kada je otpočelo stvaranje Narodnog fronta, kao oblika jedinstvenog okupljanja svih slojeva društva protiv nastupajućeg fašističkog opasnosti i reakcionarnih režima u zemlji. U tom pravcu razvijaju se i shvatanja Vase Miškina, pa ta borba postaje sve više i njegovo političko opredjeljenje.

Politička aktivnost partijske organizacije Sarajeva prekinuta je velikim hapšenjima 1936. godine, a njeno obnavljanje nastupilo je u 1938. i 1939. godini. U tom procesu i Vaso Miskin ima svoj udio, bio je 1939. godine primljen u Partiju i postao jedan od najistaknutijih mladih komunista u Sarajevu pa i šire. U međuvremenu, u periodu do obnavljanja organizacije, naročito među mladim radnicima i srednjoškolskom omladinom bile su aktivne italijanske grupe i literarne družine po školama, koje su na polulegalan način djelovale u komunističkom duhu i širile marksističku misao. Vaso je u Željezničkoj radionici pripadao prvoj italijanskoj grupi, koja je postala jezgro za obnavljanje partijske organizacije u radionici.

Vaso Miskin je jedan od takvih mladih radnika proletera na koga se, u naprima da se obnovi i ojača rad partijske organizacije u Sarajevu, moglo od prvog dana ozbiljno računati. Pokazuje se kao borbeni i beskompromisan mlad čovjek, neposredan i iskren u kontaktu sa svojim drugovima, odlučan u akcijama za prava radničke klase. Vaso dosta čita, pozajmljuje knjige iz biblioteke, od nastavnika i studenata. Ne želi, što se znanja tiče, da ostane samo na onome što mu je dala četverorazredna trebinjska gimnazija i oskudno opšteobrazovno gradivo Željezničke zanatske škole. Još kao član te škole, Vaso Miskin, prema sjećanjima njegovih školskih drugova, ističe se spremnošću za efikasno učestvovanje u svim akcijama Partije i SKOJ-a u Sarajevu. Tako Josif Radi piše:

»U proljeće 1938. godine organizovana je u Gradskoj vijećnici, pod pokroviteljstvom Milana Stojadinovića, izložba njegove Radikalne stranke. Četvrti (završni) razred Željezničke zanatske škole, u kome su bili Vaso Miskin, Milan Miličević i drugi, sa svojim razrednikom posjetio je tu izložbu, iako je izložba bila dobro uvana, Vaso, Milan i još neki drugovi su uspjeli da dobar dio fotografija sa te izložbe pokupe, iznesu iz sale, pocijepaju i bace u Miljacku. Sutradan, poslije toga, izložba je morala biti zatvorena, a policijski agenti odmah su došli u školu da ispravuju. Ništa nisu uspjeli doznati. Ta akcija je imala priličan odjek ne samo u radionici nego i u gradu.«¹⁾

Uslovi za politički rad u Željezničkoj radionici, bez obzira na borbene tradicije radničkog pokreta u tom kolektivu, nisu bili nimalo laki nakon provala i hapšenja najistaknutijih komunista. Strahovalo se od represalija, od policijskih špijuna koji su ubacivani među radnike. Zato su oni ljudi, posebno mladi koji su imali i sposobnosti i hrabrosti i vjere u snagu radničke klase, koji su bili spremni svakodnevno da se bore za njene interese brzo sticali nepodijeljenu simpatiju među masama radnika, napose među omladinom. Oni su mogli po svojim ljudskim i proleterskim kvalitetima da budu predvodnici i da radnike pridobijaju za borbu, za ideje progresa, za ideale i akcije koje je pokretala i organizovala Komunistička partija Jugoslavije.

¹⁾ Sarajevo u revoluciji, tom prvi, Sarajevo 1976, strana 624.

Praksa je potvrdila da je u ovoj sredini nikao veliki broj revolucionara i boraca narodnooslobodilačkog rata, među kojima i sedam narodnih heroja. Glavna željeznička radionica po tom doprinosu revoluciji ima veoma istaknuto i cijenjeno mjesto u Sarajevu i mnogo šire. Jedan od takvih mladih borbenih radnika i heroja bio je i Vaso Miskin. Stekao je brzo ugled i među drugovima u školi i kasnije među radnicima u odjeljenju montaže lokomotiva gdje je po završetku kad je završio bravarski zanat. Primljen je u Komunističku partiju Jugoslavije 1939. godine. Vaso je bio i prvi sekretar obnovljene partijske organizacije u Željezničkoj radionici. Neposredno poslije prijema u Partiju, zatim formiranja partijske ćelije u Željezničkoj radionici, Vaso Miskin postaje član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu. Nakon nekoliko mjeseci je i sekretar Mjesnog komiteta.

Partijska organizacija Željezničke radionice imala je i šire polje djelovanja, mimo ovog kolektiva. Njen zadatak je bio, pored ostalog, da politički djeluje među radnicima i službenicima ostalih željezničkih kolektiva u Sarajevu. Isto tako, članovi Partije su bili zaduženi da politički djeluju na terenu gdje su stanovali. Kad je formiran Fabrički komitet u Glavnoj željezničkoj radionici, odnosno kad su se stvorili uslovi da se i u drugim željezničkim kolektivima formiraju partijske ćelije, Vaso je postao sekretar Biroa fabričkog komiteta.

Vaso Miskin je bio, kako bi se to onda reklo, »masovik«, voljeli su ga drugovi sa posla i oni među kojima se kretao. Opisuju i dejalnije karakterne crte svoga druga i prijatelja još iz Željezničke radionice, Dane Olbina na jednom mjestu kaže:

»Ako me u najljepše osobine članova Partije spadaju: odanost radničkoj klasi, sposobnost da se ljudima pomogne da se oslobode zabluda, a da se pritom ne povrijedi njihovo dostojanstvo, da se ocijeni ono što je dobro u ljudima, da se podstaknu i oduševe za rad i borbu — onda se mora reći i da su se komunistički Željezničke radionice njima odlikovali. Te osobine su naročito krasile Vasu Miškina Crnog. Ono što je ljudima padalo u oči i po čemu im je on bio drag bila je velika skromnost u ličnim zahtjevima i uopšte u ličnom životu. Ono što je osuđivao kao ravnopravno kod drugih, nikad nije sam primio. Zbog tih svojih osobina i sagorijevanja na partijskim zadacima, na Partijskoj pokrajinskoj konferenciji 1940. godine izabran je u Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. To je bila najbolja potvrda njegove vrijednosti kao komuniste.«²⁾

Koliko je Vaso Miskin znao da podstakne na rad, da oduševi svoje drugove za ideale Komunističke partije, svjedoči i riječito primjer Avde Hodžića, popularnog Hodže, mladog željezničkog radnika, kasnije u ustanku partizanskog kurira Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, o kome govori Rodoljub Čolaković u svojim »Zapisima iz oslobodilačkog rata«. Prateći po ljutoj cini i zimi po snijegom prekrivenim bosanskim planinama Rodoljuba Čolakovića, člana Glavnog štaba, priča o svom životu prije rata, o teškom životu djeteta iz siromašne muslimanske kuće na Vratniku u Sarajevu, surovim uslovima šegrtovanja i rada u Željezničkoj radionici. Tom prilikom, da bi zaokruglio misao, Hodžić kaže:

»Kad se zna šta je za nama, nije teško ono što je pred nama. Nama je drug Miskin kad nas je pripremao za Partiju, čestito govorio da proleterima imaju da dobiju cijeli svijet, a da izgube samo svoje lance. O tome ja mislim kad mi je najteže, pa mi onda ni najteže nije teško.«³⁾ Avdo Hodžić poginuo je juna kom

²⁾ Znamenje revolucije, Svjetlost, Sarajevo 1959, str. 222.

³⁾ Rodoljub Čolaković, Zapisi iz oslobodilačkog rata, knjiga III, Svjetlost, Sarajevo 1950, str.

smr u. Proglašen je narodnim herojem. Tako je Vaso Miskin, koji je u borbi za radni ka prava sebe, ali i svoje mlade drugove, ulievaju i im vjeru u kona - nu pobjedu radni ke klase. Ta njegova osobina da podstie, da oduševljava za pokret, da pomaže razvoju mladih do i e i kasnije do izražaja, posebno u toku narodnooslobodila ke borbe.

Peta zemaljska konferencija Komunisti ke partije Jugoslavije održana u jesen 1940. godine, dala je snažan impuls za dalje ja anje ideološkog nivoa organizacija i lanova. Inicirano je održavanje niza partijskih kurseva, seminara i drugih oblika političkog i idejnog pripremanja lanstva za odlučne bitke koje su predstojale. Polovinom decembra 1940. godine na Crepoljskom kod Sarajeva, na inicijativu druga Tita, održan je partijski kurs koji je organizovao Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu. Pored ostalih drugova iz Sarajeva, Banjaluke, Tuzle, Mostara, bio je na tom kursu i Vaso Miskin. Kurs je, razumije se, organizovan u najvećoj tajnosti, kursisti se, uglavnom, međusobno nisu poznavali, oslovljavali su se ne po imenima, nego po nadimcima. Vaso Miskin je na samom kursu dobio nadimak Plehanov, pošto se mnogo interesirao za sve probleme, a malo više za Plehanovljeve greške.

Vaso Miskin u estvuje aktivno i u pripremama za održavanje skojevskog kursa u Pršljanima kod Bugojna, u ljeto 1940. godine. Na tom kursu bilo je okupljeno oko 80 skojevaca i lanova KPJ. Koliki je značaj i efekat imao kurs u Pršljanima najbolje govori činjenica da su gotovo svi kursisti iz Pršljana bili aktivni u esnici u revoluciji kao borci ili organizatori ustanka. Polovina od njih dali su svoje živote za slobodu domovine.

Na razvoj Vase Miškina kao revolucionara i sposobnog rukovodioca Partije, u relativno kratkom vremenu, naročito je, od njegovog prijema u Partiju, uticala činjenica da je on odmah kontaktirao sa većim iskusnim borcima naše partije koji su, i u idejnom pogledu kao i u ostvarivanju revolucionarne prakse, njemu posvećivali naročitu pažnju i u njemu vidjeli radnika komunistu koji ima osobine da mu se povjere i najteži zadaci. Ovdje treba navesti imena Ise Jovanovića, sekretara, kao i Boriše Kovačevića, Uglješe Danilovića i drugih lanova Pokrajinskog komiteta Partije. Isto tako i lanova Mjesnog komiteta sa kojima je najviše sarađivao — Hasana Brkića, Pavla Goranina, Milutina Čuraškovića i drugih koji su mu pomogli da se brzo afirmiše i osposobi za rukovođenje u samom komitetu, kao i u pogledu formiranja i osposobljavanja partijskih ćelija u sve burnijem razvoju partijske organizacije grada. U revolucionarnoj politici koj praksi toga vremena ćelije se Vaso i izrastao u zaista pouzdani oslonac Partije. Samo

tako se može objasniti njegov brzi i uspješan uspon u Partiji kao i popularnost koju je stekao, naročito među radnicima Sarajeva.

Kako se u rano jutro 27. marta 1941. godine saznalo za obaranje vlade Cvetković-Maček i za manifestacije u Beogradu, Mjesni komitet KPJ Sarajeva, koji je sekretar u to vrijeme bio Vaso Miskin, stupio je u akciju. Održan je sastanak Mjesnog komiteta u tada poznatoj kafani na Mejtašu »Kananinac«. Sastanku su prisustvovali i neki lanovi Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu. Dogovoreno je da se najhitnije obavijeste sekretari partijskih ćelija i ostali komunisti i lanovi SKOJ-a, kao i građani, prije svega, radni ka klasa i omladina da uzmu toga dana učestvovali u demonstracijama kojima treba dati antifašistički pravac i sadržaj. I zaista, cijeloga dana 27. marta, a naročito na veće, rodoljubivo Sarajevo bilo je na nogama. Ogromna masa građana zakrčila je te martovske večeri glavnu ulicu od Zemaljske banke pa sve do zgrade Banovine. To je bila

potvrda snage i uticaja Partije koja je već izrasla u ozbiljnu rukovodeću snagu radničke klase Sarajeva.

Stara Jugoslavija kapitulirala je za nekoliko dana, nakon iznenadnog Hitlerovog napada na Beograd 6. aprila 1941. godine. Nijemci su ušli u Sarajevo 15. aprila. Proglašena je Nezavisna Država Hrvatska, iako je teror okupatora i njegovih slugu ustaša po se da bjesni odmah, Komunisti kao partija i u Sarajevu vrši bez prestanka intenzivnu pripremu za oružani ustanak, okupljaju i svoje članove, članove SKOJ-a i simpatizere na raznim zadacima. Nabavlja se i skuplja oružje i municija, održavaju se sanitetski kursevi, drže se sastanci kojima da bi svaki član Partije, svaki skojevac, svaki odani simpatizer Partije znao svoje mjesto i ulogu kad se steknu okolnosti povoljne za potpunu oružanu borbu protiv okupatora.

U rano jutro 22. juna 1941. godine, Hitlerova Njemačka napala je iznenada, bez objave rata Sovjetski Savez iako je 1939. godine Staljin bio sklopio sa Hitlerom tzv. »pakt o nenapadanju«. Tog jutra Vaso Miskin i Milutin Uraškovi bili su se dogovorili da odu u Kakanj, gdje je Vaso trebalo da preuzme na vezi tamošnju partijsku organizaciju rudara i mještana, koju je do tada držao na vezi Uraškovi. Prijepodne Uraškovi je održao sastanak sa komunistima u Kasinolu i kad se vratio, saznao je za napad Njemačke na SSSR. Razmišljao je da na sutradan odmah Vasu Miškina, sekretara MK, te da u vezi sa novonastalom situacijom promijene odluku i ne idu u Kakanj. Kad su se ipak, po prethodnom dogovoru, našli na sarajevskoj željezničkoj stanici, odlučili su da odu u Kakanj i obavljati partijski zadatak.

U Kaknju su našli sekretara partijske organizacije Stjepana Kovačevića, održali sastanak sa komunistima, dogovorili se o predstojećim zadacima. Pošto je nakon završetka sastanka bilo ostalo još dosta vremena do polaska voza za Sarajevo, šetali su stanicom peronom. Vaso Miskin primijetio je svog poznanika Vinka Kukića, željezničara u Kaknju. Imaju i ogromno povjerenje u ljude i smatraju i Kukića naprednim, stupio je u razgovor s njime objašnjavajući mu značaj ulaska SSSR-a u rat protiv Njemačke. Tražio je od Vinka Kukića da za sljedeću nedjelju organizuje diverziju u Kaknju, odnosno sudar vozova, na šta je ovaj pristao. Međutim, Vinko Kukić, koji je bio ustaški nastrojen, prijavio je odmah ustaškim vlastima šta mu je Miskin predlagao. Kad su Milutin i Vaso htjeli da uđu u voz koji je kretao za Sarajevo, uhapsili su ih ustaški oružnici iz Kaknja. Sproveli su ih odmah u sjedište ustaškog tabora. Ustaški tabornik u Kaknju bio je Viktor Penc, poznat iz kriminalističkih dosijea predratne sarajevske policije. On je, naime, jednom prilikom u lokalnu »Napretkovog podruma« u pijanom stanju usmrtio nožem jednog brijunskog radnika zbog čega je bio osuđen na robiju. Odmah nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, zločinac Viktor Penc je ne samo pušten iz zatvora nego i imenovan za ustaškog tabornika u Kaknju.

^ Dvadeset trećeg juna Vaso Miskin i Milutin Uraškovi su sprovedeni u ustaški zatvor u Belediju. Slučajno sam se zatekla na sarajevskoj željezničkoj stanici kad su ih sprovodili iz voza. Ruke su im zajedno bile zakatanjene lisicama. Kretali su se sporo. Ostala sam zatečena i zaprepaštena tim prizorom. Zabezegnuto sam gledala uhapšene i lancima svezane drugove. Vaso Miskin, koga sam dobro poznavala, primijetio je moje uđenje i zbunjenost. Dade mi znak migom o čemu i mimikom lica da se gubim, da bježim.

U zatvoru u Belediju već se odranije nalazio znatan broj komunističkih i progresivnih ljudi uopšte. Vasu Miškina i Milutina Uraškovića su uskoro iz zatvora

u Belediji prebacili u jednu vilu na Alifakovac, u kojoj je, sa grupom najokorjelijih ustaša, stanovao ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Jure Franceti. Tamo su ih danima saslušavali, mu ili ih nemilosrdno, pokušavaju i na sve načine da iznude priznanje, da saznaju podatke o partijskoj organizaciji Sarajeva. Metode mučenja bile su raznovrsne, od šamaranja do vješanja za noge, glavom dolje i teških udaraca po bubrezima dok se ne bi onesvijestili. Zatim bi ih onako onesvijestene i isprebijane bacali u kadu i puštali na izmrcvarena tijela mlazeve hladne vode da se osvijeste. Nakon toga, bacali bi ih na hladan beton. Drugih dana su ih satima mučili, zabadaju i im oštricu noža pod nokte ili pale im leđa, prsa i lice upaljenom cigaretom. Sva mučenja, sva ta »prijateljska« ubjeđivanja da se ih odmah pustiti i im odaju organizaciju nisu pomogla. Uporni komunisti i revolucionari, iskusni i odlučni proletari nisu pokleknuli.

Majka Vase Miškina Stana, kojoj je, po Vasinom nalogu, bilo javljeno da dođe u Sarajevo, pozajmila je novac u prijatelja Kristovića a u Zupića dubrovačkog, koji je za put i za advokata, za sve što bi moglo da zatreba da se Vaso izbavi iz zatvora i spase sigurne smrti. Vasin drug Dane Olbina pomogao joj je da nađe advokata. U julu mjesecu 1941. godine održano je pred Prijekim pokretnim sudom u Sarajevu suđenje Vasi Miskinu i Milutinu Duraškoviću. Glavni svjedok na suđenju trebalo je da bude željezničar iz Kaknja, Vinko Kukić, koji ih je i prijavio ustašama. On je, međutim, kao dobrovoljac otišao na istočno front (usput budi rečeno, tamo je i izgubio život), pa je umjesto njega sud pozvao tabornika Viktora Penca i još dvojicu ustaša kao svjedoke. Oni su davali kontradiktorne izjave pa je predsjednik suda odložio suđenje iako su dvojica članova Prijekog suda tražila odmah smrtnu kaznu za Miškina i Duraškovića. Ovim su enjem ustaše su htjeli da zaplaše Sarajlije kako se ne bi niko usudio da pokuša bilo šta protiv njemačke sile ili Nezavisne Države Hrvatske, za koju se odmah u početku znalo i govorilo da nije ni nezavisna, ni država, ni hrvatska.

Poslije mučenja u vili Francetića, Miskin i Durašković su opet vraćeni u Belediju, da bi kasnije bili prebačeni u zatvor ondašnje zgrade Bogoslovije (danas zgrada Ekonomskog fakulteta). Uslijed strahovitog batinanja i svakodnevnih mučenja, Vaso Miskin je jedno vrijeme bio izgubio pamćenje. U zatvoru u Bogosloviji zatekli su dosta poznatih sarajevskih komunista. Pored ostalih, tu su bili Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, zatim Nisim Albahari, član MK KPJ Sarajevo, Vera Kušec i drugi. Iso Jovanović je bio uhapšen nakon provale u partijskoj organizaciji Zenice, a Nisim i Vera u okolini Breze i Visokog gdje su, po zadatku Partije, stvarali partizanski odred, pa ih je neko od tamošnjih seljaka odao i prijavio ustašama.

Znalo se i očekivalo da će Iso Jovanović, Vaso Miskin, Nisim Albahari, Milutin Durašković biti strijeljani. I pored toga saznanja, Iso Jovanović, vedar po prirodi, zbijao je neprekidno šale, unoseći malo vedrine u mučenički život zatvorenika. Milutin Durašković o toj Isinoj osobini navodi slijedeće:

»Tako je jednom rekao glasno — da uje veći broj zatvorenika..., kako bismo trebali progutati svaki po košticu višnje, trešnje, šljive i sl. no, pa tamo gdje nikne trešnja — da se zna da je Vaso, a gdje šljiva Nisim, itd. To je sve podizalo moral kod ostalih zatvorenika.«⁴⁾

Partijska organizacija Sarajeva bila je obaviještena kako se sve nalazi u zatvoru te je bilo ugovoreno da se poduzmu mjere za spasavanje Ise Jovanovića i ostalih drugova iz zatvora u Bogosloviji. Ukazala se međutim, prilika da Iso Jo-

⁴⁾ Sarajevo u revoluciji, tom II, Sarajevo 1977, str. 212.

vanovi, Nisim Albahari, Vaso Miskin i Milutin Uraškovi samoinicijativno pobjegnu iz zatvora. Iskoristili su tu šansu i, nakon izvjesnih peripetija u samom zatvoru, 22. septembra 1941. godine pobjegli su iz zatvora kroz podrumski prozor, neopaženi od stražara.

Nisim Albahari je u svojim sjećanjima na to bjekstvo iz zatvora iznio, pored ostalog, jedan detalj koji se odnosi na Vasu, kada su bježali prema Mejtašu. Milutin Uraškovi i Iso Jovanovi, po prethodnom dogovoru, otišli su na jednu stranu, a Vaso Miskin i Nisim na drugu. Oni su trebali uz Mejtaša da, nezavisno jedan od drugoga, stignu u Škerlijevu ulicu, u stan Nisimove drugarice Ankice Pavlović. Vaso je bio veoma slabio od dugotrajnog mučanja u zatvoru i od groznice sa visokom temperaturom koja ga je danima morila. Jedva je hodao. Nisim ga je požurivao, svjestan da će ustaška policija organizirati potjeru za njima i u zatvoru primijete da su nestali. Nisim se vrlo brzo našao na vrhu stepenica koje od tržnice vode na Mejtaš i primijetio Vasu tek na početku. Požurivao ga, vrativši se nekoliko stepenica nazad. »Ne daj se Vaso! Moraš naprijed! Daj posljednju snagu!« — otkomandova do krajnosti iscrpljeni Miskin sam sebi. Nisim je brzo stigao u Škerlijevu ulicu i ušao u stan. Tražili su Ankica i Nisim Vasu, ali ga zadugo nije bilo. Kad su nakon izvjesnog vremena odškrinuli vrata, čula se kucanje na vratima stana iznad njih u kome je stanovao jedan policijski agent. Vidješe da je Vaso u bunilu promašio Ankin stan. Na sreću, u stanu nije bilo nikoga, pa su Nisim i Ankica gotovo polumrtvog Vasu uvukli u stan.

Uhvaćen je brzo, nakon bjekstva iz zatvora, veza sa partijskom organizacijom grada. Ostali su još nekoliko dana u Sarajevu da se oporave, a zatim su preko veze izašli na Romaniju gdje je već od ranog ljeta, od početka ustanka bila slobodna partizanska teritorija i gdje je sve uspješnije operisao Romanijski partizanski odred pod komandom već tada legendarnog i herojskog, Slavka Vajnera, inženjera iz Sarajeva, starog komunističkog aktiviste i revolucionara.

Od izlaska na Romaniju, Vaso Miskin kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu neprekidno je u akciji. Zadaci organizatora ustanka i narodnooslobodilačke borbe vode ga po cijeloj Bosni, od Romanije do Posavine. Gdje god treba pokretati, reći i jednostavnu ali ubjedljivu riječ prekaljenog radničkog borca, uvijek sa jasnim saznanjima o potrebi borbe odlazi Vaso Miskin, na zadatke, među narod. Obilazi partijske organizacije u partizanskim jedinicama i na terenu, u pozadini. Priprema nove kadrove za Partiju, učestvuje u formiranju novih odreda partizanske vojske, osniva nove organe narodne vlasti, narodnooslobodilačke odbore.

U januaru 1942. godine Vaso učestvuje na poznatom savjetovanju u Ivanjici ima kod Srednjeg, na kome su razmatrani dotadnji uspjesi u razvoju ustanka u zemlji i dogovorene dalje akcije i mjere za njegov sve snažniji zamah. Posebno je na tom savjetovanju ukazano na greške u radu na pojedinim područjima, skretanja od utvrđene linije okupljanja svih slobodoljubivih snaga u svenarodnoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, doma ih izdajnika, za oslobođenje zemlje.

U vrijeme boravka Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u Foča, u prvoj polovini 1942. godine, još se intenzivnije i organizovanije radilo na stvaranju narodne vlasti, odnosno narodnooslobodilačkih odbora. Tada su nikli i poznati »Fočaški propisi« — naš ratni, partizanski ustav. U Okružnom komitetu u Foča na organizaciji narodne vlasti direktno i neposredno je, prema svjedočenju, radio Vaso Miskin Crni. Krajem aprila 1942. godine Vaso je odlukom Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba upu-

en na zadatke u Hercegovinu. Usput treba spomenuti injenicu da je još početkom oktobra 1941. godine traženo da se Vaso uputi na politički rad u Hercegovinu.

U proljeće i ratne 1942. godine ustanak u Hercegovini poprimio je velike razmjere. Bila je stvorena velika slobodna teritorija. Partizanske snage brojale su 14 terenskih i 8 udarnih bataljona koji su gotovo svakodnevno izvodili značajnije operacije protiv italijanskih i ustaških formacija. Ustanak je imao masovnu bazu u pozadini. Stvorena je bila veoma razgranata mreža narodnooslobodilačkih odbora, odbora omladine i aktiva SKOJ-a, organizacije žena. Razvijen je bio rad na opismenjavanju nepismenih, zdravstveno prosvjetovanje u selima davalo je izvanredne konkretne rezultate; na kulturnom planu organizovane su priredbe sa prigodnim programima, omladinska sjela, mitinzi. No, u tom periodu činjenice su i izvjesne greške u radu na koje je rukovodstvu Hercegovine ukazano još na savjetovanju u Ivanjici, u januaru 1942. godine. Da bi se situacija promijenila, u aprilu mjesecu 1942. godine na teren Hercegovine upućen je Vaso Miskin Crni, a CK KPJ šalje i Milentija Popovića na taj teren. U njihovim izvještajima od 19. i 27. aprila upućenim Vrhovnom štabu i Centralnom komitetu izneseni su podaci o stanju u partijskim organizacijama i vojnim jedinicama i na terenu Hercegovine uopšte. Osnovna zamjerka je bila hercegovačkom partijskom rukovodstvu da je bio zapostavljen partijsko-politički rad, da se malo i slabo radilo na omasovljenju partijske organizacije, da se forsirao frontalni način ratovanja umjesto partizanskog, da su kažnjavani petokolonaši, ponekad bez suđenja i bez iznošenja jasnih argumenata o njihovoj izdaji pred narod, što je izazivalo strah i nepovjerenje prema pokretu.

Krajem aprila održano je i šire partijsko savjetovanje na kome je analizirana ukupna politička i vojna situacija u Hercegovini i ukazano na dotadašnje greške u radu. Posebno je, tom prilikom, ukazano na budnost prema neprijateljskim elementima. Na savjetovanju je i Crni govorio o potrebi budnosti prema neprijatelju prikrivenom u partizanskim redovima, upozoravajući i na to da se partizanski štabovi moraju obezbijediti od eventualnih iznenađenja. Iznio im je slučaj sa Štabom Majevićkog partizanskog odreda koji su četnici izdajnici iznenadili noću, u selu Vukosavcima, kad su poginuli Ivan Marković, Irac, Fadil Jahić, Španac, Jusuf Jakupović i drugi.

I Milentije Popović i Vaso ukazivali su na opasnost ukoliko se zapostavlja intenzivni partijsko-politički rad u masama. Dogovoreno je bilo da se preduzme hitna mjera kako bi se neke greške u političkom radu ispravile. Bilo je odlučeno da se vrše pripreme za oblasno partijsko savjetovanje, a trebalo je održati i plenarno zasjedanje Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu. Međutim, velika i dobro organizovana italijansko-četnička ofanziva na Crnu Goru i Hercegovinu, koja je otpočela sredinom maja, onemogućila je realizovanje dogovorenog. Tada su, poslije ove ofanzive, u Hercegovini nastupili vrlo teški dani za narodnooslobodilački pokret. Bila je to ošeka ustanka koja se teško odrazila na cjelokupno stanovništvo. Četnici su, pod okriljem italijanskih okupatora, vršili neuvjerenje, zločin, koji su, slobodno se može reći, dostigli ustaške zločine počinjene u ljeto 1941. godine u Hercegovini. Znatno je smanjen broj članova KPJ i SKOJ-a pali su gotovo odmah kao žrtve četničkog i talijanskog terora. Naše su se snage morale privremeno povući i sa ove teritorije.

Od boraca koji su uspjeli da se povuku iz Hercegovine formiran je 14. juna 1942. godine hercegovački partizanski odred, da bi 10. avgusta 1942. godine kod Šuice, naredbom Vrhovnog štaba i druga Tita, bila osnovana Deseta

Vaso Miškin Crni u danima poslije oslobo enja Sarajeva

hercegova ka narodnooslobodila ka udarna brigada. Za komandanta naimenovan je Vlado Šegrt, a za zamjenika politi kog komesara brigade — partijskog rukovodioca Vaso Miskin Crni. Tu dužnost Vaso e uspješno obavljati sve do povratka Desete hercegova ke udarne brigade u Hercegovinu nakon pete neprijateljske ofanzive i proboja na Sutjesci, odnosno sve do novembra 1943. godine, kad je odlukom CK KPJ odre en za sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu.

Iz najtežih dana rata, ostala su sje anja boraca i rukovodilaca na zamjenika politi kog komesara, Vasu Miškina Crnog, kao na izvanredno sabranog i staloženog ovjeka. U julskim danima 1942. godine, negdje na planini Bitovnji, komandant Vlado Šegrt i zamjenik politi kog komesara Vaso Miskin stajali su kraj nekakvog potoka, u blatnjavoj crnici. Komandanta su mu ile crne misli — šta e biti ako se pojave Nijemci koji su ih gonili itav prethodni dan. Mogli su lako ocijeniti da su borci iznureni i da nemaju municije. Mogli su, tako e, da pretpostave i gdje je odred zano io. Normalno bi bilo da ga potraže.

»Stojim tako u tami« — pri a Šegrt. »Pokraj mene Vaso Miskin. Razgovaramo. On je uvijek miran i staložen. Vedro gleda u budućnost pa i no as kad smo zapali u gotovo bezizlazan položaj.«⁵⁾

U etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, na Neretvi je ranjen i Vaso Miskin. Naime, kod Rame su tri bataljona Desete gazila Neretvu. Prvi dijelovi su izlazili na obalu kad ih opaziše avioni. Na seoce iznad rijeke sru i se desetak teških bombi. Nastade trka, uzbuna me u vojskom. Jedno par e bombe rani Vasu. Kad su to saopštili komandantu Šegrtu, potrao je odmah gore, u selo. U putu sreće grupu boraca, vodili su konja na kome je nasmijan jahao Crni.

»Ništa«. — re e. »Malo me okrvavilo«. Sišli su zajedno na obalu hune i brze Neretve. Crni nije htio da ide naprijed, s jedinicama. ekao je zajedno sa komandantom dok svi vojnici brigade ne pre u rijeku. Na tom mjestu Neretva je bila široka i duboka. A hladna kako samo planinska rijeka može da bude u martu mjesecu. Dopirala je borcima do grudi, ali je ve ina bez kolebanja gazila, drže i visoko nad glavom oružje i municiju. Kad je prešla i posljednja desetina, prebacili su se komandant i zamjenik politi kog komesara brigade.

U toku pete neprijateljske ofanzive, na Sutjesci, Vaso se nije odvajao od svojih drugova boraca. Smatrao je da svakim svojim gestom, držanjem, kao rukovodilac, mora da služi primjerom borcima. Vaso je, kao i ostali u brigadi, u toku svih tih nezapam enih patnji, bio strahovito islabio, malaksao, jedva se držao na nogama od iscrpljenosti, gladi, umora, od danono nih borbi. Posljedice strahovitog mu enja u ustaškom zatvoru u Sarajevu ostavile su tragove na njegovom organizmu. Bez obzira na sve htio je, po svaku cijenu, da ide sa onom grupom brigade koja je u toku ofanzive imala najnaporniji marš. Ni Štab brigade ni borci nisu mu dali da ide tako, ubje ivali su ga da treba da mu na u konja i da ide sa glavninom, da se bez potrebe ne izlaže opasnostima. Vaso je ostao uporan u svojoj nakani da se ne odvaja od svojih saboraca.

»Moram... šta bi rekli ostali komunisti kad bih ja, partijski rukovodilac, poeo da izostajem? Pusti brate, idem ja gdje je najteže. Treba pokazati ostalima svojim li nim primjerom«⁶⁾ — govorio je Vaso.

Staloženost Vase Miškina Crnog, njegova nepokolebljiva spremnost na izvršenje zadatka gotovo je poslovi na. Te njegove osobine hrabrile su borce

⁵⁾ Vlado Šegrt, Krv na kamenu, II dio, Džepna knjiga, Sarajevo 1957, str. 49.

⁶⁾ Vlado Šegrt, Krv na kamenu, III dio, Džepna knjiga, Sarajevo 1958, str. 85.

Desete brigade i u najtežim trenucima kao što je bilo u toku ofanziva, posebno na Neretvi i Sutjesci.

Štab Desete brigade našao se na okupu jednoga dana na Sutjesci. Ujutro su stigli sa bataljonima Vaso Miškin i zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanovi. Bataljoni se gotovo nisu mogli prepoznati, toliko su se za nekoliko dana neprekidnih borbi promijenili. Im bi se malo razmakli oblaci, dolijetali bi avioni, mitraljirali i zasipali bombama. Trinaest dana i trinaest noći nije prestajala velika bitka na obroncima Volujaka. Bilo je jedinica koje po itav dan nisu dobijale nikakvu hranu. Nisu imale gdje da smjeste svoju kuhinju i komoru, a mnoge je više nisu imale. Gdje su se hranile? Kako su se uopšte držale na nogama? Na elnik Štaba i komandant Desete brigade obilaze jedinice, proučavaju položaje partizana, razgovaraju sa komandirima i političkim komesarima i bataljona. Komesar brigade i zamjenik komesara Crni ispružaju jedinice kad polaze na nove zadatke, ponavljaju riječi i vrhovnog komandanta Tita:

»Samo preko nas mrtvih Nijemci mogu da prođu naprijed. Svima neka je na umu, svakog trenutka da naši ranjenici moraju da izađu u iz Mratinja, a nisu još svi prešli preko Pive«.7)

Deseta hercegovačka udarna brigada je, kao uostalom i sve druge partizanske jedinice, na Sutjesci imala vrlo teške zadatke. U jeku bitaka, jednoga dana drug Tito pozvao je komandanta brigade Šegrtu i zamjenika političkog komesara Miškina da dođu u Vrhovni štab. Štab se nalazio u podnožju Volujaka, u jednoj šumi iznad same Sutjeske. Vlado Šegrt opisao je u svojim ratnim uspomjenama, u knjizi »Krv na kamenu«, taj susret sa drugom Titom:

"Zdravo drugovi Hercegovci!" Rukuje se sa nama. Mi ga gledamo. Nigdje ni traga zabrinutosti na njegovom licu. To nam ulijeva snage, svi smo bodriji kad smo u njegovoj blizini.

"Kako je brigada?" — pita dalje drug Tito. "Kako ste prošli na Volujaku i Bio u? Znam da je bilo teško". Vaso Miškin priča o stanju u brigadi, o radu partijske organizacije, moralu boraca i borbenoj spremnosti brigade. Priča i o velikim gubicima koje smo imali... Na divljem Volujaku sahranili smo desetine i desetine divnih drugova. Sem toga... imamo pojavu dezerterstva. To su oni koji su izgubili povjerenje i ne vide drugog izlaza nego da samovoljnim napuštanjem jedinice spasu glave. Malodušnici i kolebljivci koji ne mogu da izdrže teškoće.

"Znam, drugovi", — kaže drug Tito, "znam da je tako. Deseta je bila jaka. Morali smo sa njome da zatvorimo klance i to one najopasnije".

Drug Tito nam kaže još i to da je Vrhovni štab donio odluku da se u toku noći izvrši proboj na Sutjesci. Reče nam da nas u vezi s tim čekaju još veći napor i veće žrtve, ali proboj mora uspjeti.8)

Poslije proboja na Sutjesci, Deseta brigada dobija zadatak od drugu Tita da se vrati u Hercegovinu, da pomogne ponovno rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe, da obnovi i popuni svoje redove, da iz svog jezgra stvara nove borbene partizanske jedinice, brigade i odrede. Jednom riječju, da djeluje potpuno samostalno. Deseta brigada mogla je da izvršava takve zadatke zahvaljujući i svom izvanrednom borbenom iskustvu, hrabrosti svojih boraca, spremnosti svojih vojnih i političkih rukovodilaca. Ne malu ulogu u osposobljavanju brigade za samostalne zadatke igrao je njen partijski rukovodilac, iskusni revolucio-

7). Isto, strana 26.

8). Isto, strana 33-35.

nar Vaso Miskin Crni. Evo, kako mu njegov ratni drug, Vlado Šegrt, odaje priznanje u tom pogledu:

»Crni ne gubi nadu. On je veliki optimista... Bio je zaista uvijek kakav se rijetko susreće. Koliko je samo on od običnih boraca istesao dobrih komesara i komandira, od ovih naših hercegovačkih seoskih mladića za koje bi ranije svako rekao da nikako dalje od običnog borca neće dotjerati.«⁹⁾

Ubrzo je nakon povratka u Hercegovinu, zapravo već nakon tri-četiri mjeseca, Deseta hercegovačka udarna brigada ojačala, popunjavaju i svakodnevno svoje redove. Pristizali su novi mladi borci, gotovo iz svih krajeva Hercegovine. Ulijetali su odmah u bitke i okršaje sa Nijemcima i četnicima, kalili se tako u boju, vaspitavali se i vojnički i politički u brigadi. Vaso Miskin djeluje neumorno i u jedinicama i na terenu gdje brigada boravi. Pomaže intenzivno u obnavljanju partijskih organizacija i formiranju novih, organizuje aktivnost SKOJ-a i omladine uopšte, intenzivira rad Antifašističkog fronta žena. Zahvaljujući umješnosti u vojnom i političkom djelovanju, Deseta brigada vještim manevrima operiše uspješno u Hercegovini, jača i svoje redove i redove narodnooslobodilačkog pokreta uopšte.

Period od juna 1943. godine pa do novembra 1943. je, bez sumnje, jedan od najslavnijih u blistavom životopisu Desete hercegovačke udarne brigade. Ona je u tom periodu odnijela nekoliko vrlo značajnih pobjeda nad njemačkim jedinicama: na Gatajnoj, na Obiju, Ravnima, u Popovom polju, kod Bileće, Stoca, Trebinja. Brigada je zadala definitivno smrtni udarac četničkom pokretu i četnicima u Hercegovini.

Poslije kapitulacije Italije, 8. septembra 1943. godine, stvorila se još povoljnija situacija za brigadu, političko raspoloženje u narodu bilo je izvanredno. Brigada je već imala 11 udarnih bataljona, osim Mostarskog bataljona koji je, u to vrijeme, samostalno operisao na teritoriji Konjic-Prozor. Postojali su, osim toga, Sjevernohercegovački i Južnohercegovački odred, imali su svoje terenske bataljone i čete. Ti terenski bataljoni izvodili su krupne vojne akcije protiv četnika i ustaša u uvaju i teritoriju koju je Deseta brigada osvojila i oslobodila. Već po etkom novembra 1943. godine stvoreni su svi neophodni politički i vojnički uslovi da se formira Dvadeset deveta udarna hercegovačka divizija. Krunisan je tako jedan period sjajnih pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini. Deseta brigada bila je okosnica, srž Dvadeset devete divizije. Evo šta je drug Edvard Kardelj, govoreći na proslavi tridesete godišnjice Desete hercegovačke proleterske brigade, pored ostalog, rekao:

»Deseta hercegovačka brigada prešla je slavan put borbe. Na tom putu dala je izuzetno velike žrtve, ali je izvojevala pobjedu u mnogim bitkama. Svoj doprinos je dala ne samo ustanku naroda Bosne i Hercegovine, već i ustanku i revoluciji svih naroda Jugoslavije. Ona je bila, u stvari, uvek usred najtežih borbi našeg narodnooslobodilačkog rata.«¹⁰⁾

O junaštvu i vojnim vrlinama boraca slavne Desete hercegovačke proleterske brigade, koja je odlikovana i Ordenom narodnog heroja, napisane su, a bile i pisane još mnoge riječi o vanrednim zaslugama ove jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U svjetlosti zasluga brigade, ne može se zaobići doprinos Vase Miškina, koji je kao njen partijski rukovodilac davao svoj lični doprinos i ličnim primjerom vaspitavao i uzdizao komuniste i heroje u brigadi.

⁹⁾. Isto, str. 91.

¹⁰⁾. Oslobođenje, 17. septembar 1972., strana 4.

Kao istaknuti borac i politički radnik koji je imao veliko povjerenje u narodu, Vaso Miskin je biran za više nika sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a. Biran je i za zamjenika više nika AVNOJ-a (Drugog zasjedanja) pa je time sudjelovao i u stvaranju temelja federativnog uređenja nove državne i socijalističke zajednice jugoslavenskih naroda i narodnosti.

Period od osnivanja Dvadeset devete hercegovačke udarne divizije do konačnog oslobođenja Hercegovine izvanredno je bogat svestranim aktivnostima Oblasnog komiteta i partijske organizacije Hercegovine u cjelini. Posve uje se najviše pažnja izgradnji partijskih organizacija i na terenu i u vojnim jedinicama, uz izuzetnu brigu za širok i sveobuhvatan politički rad u narodu. Pod rukovodstvom Oblasnog komiteta i njegovog sekretara Vase Miškina organizuju se, pored ostalog, i partijski kursevi. Prvi takav kurs organizovan je početkom aprila 1944. godine u selu Fatnici kod Bile gdje je tada bilo i sjedište Oblasnog komiteta i ostalih rukovodstava. Na tom, prvom kursu, bili su uglavnom politički komesari bataljona iz jedinica Dvadeset devete divizije, kao i istaknutiji partijsko-politički radnici sa terena Hercegovine. Na inicijativu Oblasnog komiteta, održani su i kursevi za odbornice Antifašističkog fronta žena, kao i za omladinske aktiviste. Sve te forme idejno-političkog uzdizanja kadrova vanredno su pomogle ponovnom razmahu ustanka u Hercegovini, ogromnom uticaju komunističke okupljanju Srba, Muslimana i Hrvata Hercegovine u konačnom obratunom sa okupatorom i domaćim izdajnicima, u borbi za konačno oslobođenje zemlje.

Oblasni komitet na terenu sa Vašom Miskinom Crnim razvio je i značajnu aktivnost na kulturnom i prosvjetnom planu. Zajedno sa Politodjelom Dvadeset devete divizije, u maju 1944. formirano je Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine, popularni PNOH, u koje su ušli najbolji kulturni radnici iz vojnih jedinica i sa terena, da bi se kasnije, izlaskom novih kadrova iz okupiranih gradova u partizane, naročito iz Mostara i Dubrovnika, proširivalo i sa profesionalnim glumcima, pjevačima, muzičarima. U Dvadeset devetu diviziju izašao je 1944. godine i kompletan duvački orkestar poznatog i veoma renomiranog Hrvatskog seljačkog društva »Sloga« iz Trebižata, sela blizu Dapljine. Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine igralo je veliku ulogu u podizanju kulturnog nivoa boraca i naroda. Tada je komponovana i pjesma »Marš Dvadeset devete divizije«, čiji je poletni tekst izražavao osnovnu karakteristiku hercegovačkih partizanskih jedinica, bratstvo i jedinstvo naroda.

Razvija se i rad na prosvjedu naroda, organizuju se kursevi za opismenjavanje, pokreću se glasila Narodnooslobodilačkog fronta. Počinje da izlazi list »Sloboda«, organ Oblasnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Hercegovine. Oblasni komitet SKOJ-a pokreće list »Mladi Hercegovac«, a u oslobođenom Trebinju, pod kraj 1944. godine počinje da izlazi i ženski list »Hercegovka«.

Odmah nakon oslobođenja Trebinja, 4. oktobra 1944. godine, na inicijativu Oblasnog komiteta, organizuje se kurs za učitelje. Trebalo je što prije otpočeti sa radom škola na oslobođenoj teritoriji. Pošto je već bilo blisko konačno oslobođenje zemlje od fašizma, trebalo je počinjati ne samo normalizaciju života nego i pokrenuti mnogo toga novoga što do rata nije postojalo. Uostalom, kad je riječ o opismenjavanju i radu škola, narodna vlast odnosno narodnooslobodilački odbori i kulturno-prosvjetne ekipe partizanskih jedinica su o tome vodile brigu u toku cijelog rata i revolucije.

im je 6. aprila 1945. godine oslobojeno Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine, Vaso Miskin Crni odlazi za sekretara Mjesnog komiteta KPJ, vraća se za rukovodioca Partije u grad svoje rane mladosti, grad u kome je i započeo svoju revolucionarnu djelatnost. Nažalost, nije dugo trajao rad i život Vase Miškina u Sarajevu, u oslobojenoj domovini. Mučenja u ustaškom zatvoru u Sarajevu, rane se Neretve i Sutjeske, naporan rad danju i noću nakon oslobođenja islabili su njegov organizam, tako da je kraj došao u najboljim godinama. Razbolio se juna 1945. godine od upale mozga i umro, iznenada, 4. jula 1945. godine, samo nepuna tri mjeseca nakon oslobođenja Sarajeva. Sahranjen je uz najveće poštasti 8. jula 1945. godine u Trebinju, u blizini spomenika velikom crnogorskom pjesniku Njegošu. Kasnije, 1951. godine, posmrtni ostaci Vase Miškina Crnog preneseni su u Spomen-kosturnicu palih boraca u trebinjskom parku. Za narodnog heroja Jugoslavije Vaso Miskin Crni proglašen je 26. jula 1945. godine. Željezna ka radionica u Sarajevu u kojoj je Vaso Miskin postao bravar i komunista dobila je ime »Vaso Miskin Crni«. Jedna od najljepših ulica u Sarajevu, u kojoj se nalazi i zgrada iz koje je 22. septembra 1941. godine pobjegao iz ustaškog mučilišta, nosi takode njegovo ime. Kulturno-prosvjetna društva u Trebinju i Sarajevu ponose se njegovim imenom. I Željezna škola sa praktičnom obukom u Sarajevu, kako se danas naziva, u kojoj je Vaso izumio bravarski zanat, obilježena njegovim imenom, trajno čuva uspomenu na svog vrlog uenika.

Gubitak koji je grad Sarajevo osjetio Vasinom smrću iskazali su svi njegovi drugovi i građani Sarajeva velikim anstvenim ispraćajem njegovih posmrtnih ostataka do rodnog Trebinja. Isto tako, u svim krajevima Hercegovine kroz koje je posmrtna povorka prolazila, narod je ispratio na posljednje putovanje Vasu Miškina Crnog. Uzorni lik revolucionara i narodnog heroja Vase Miškina primjer je i pouka sadašnjim i budućim generacijama kako se bori i živi za ideale radničke klase, za slobodu naroda i uvijek uopšte.

akademik FAZLIJA ALIKALFI

AGAN BOSTANDŽI

Sarajevo može biti ponosno što spada među one gradove naše zemlje u kojima je, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, borba protiv fašističkih okupatora i kvislinške vlasti i države bila vrlo živa i teška. Ta borba imala je oslonac u snažnoj ilegalnoj organizaciji revolucionarnih i patriotskih snaga aktivnih u svim sredinama (aktivni, udarne grupe i mnoge druge forme organizovane i konspirativne prirode), u kojima su se pojedinci svojom hrabrošću u prema neprijatelju isticali do primjera.

Ilegalci Sarajeva su svojom borbom — pružanjem pomoći i partizanskim jedinicama u ljudstvu i materijalu, slamanjem neprijateljske državne mašine svim sredstvima i u svim pravcima, uništavanjem proizvodnje i prometa, defetističkim djelovanjem u vojsci usmjerenim na podlamanje vojne snage neprijatelja itd. — odigrali značajnu ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Istorija borbe i pobjede Sarajeva je do te mjere ispunjena njihovim akcijama, pregnućima i žrtvama, da je nemoguće i napisati je bez zahvatanja njihovog poznatog i priznatog udjela. Oni su zapravo sami sobom pisali svoju istoriju, svi, znani i neznan, kao i heroji koje se imena trajno spominjati. Među njima je i Agan Bostandžić, čije ime i djelo zaslužuju da budu posebno zabilježeni.

Agan (Zulfe) Bostandžić nije poročen Sarajlijac, ali je u Sarajevu proveo dobar dio svog najljepšeg djetinjstva. U Sarajevu je proveo i svoje posljednje godine zrele mladosti i revolucionarnog rada, a tu je ostavio i život za koji je bolje se stalno borio i na tom putu umro.

Rodio se u Tasovu i ima kraj 12. maja 1909. godine. Osnovnu školu završio je u skrajnjem roku i sa zapaženim uspjehom, u svom rodnom mjestu. Srećna mu nije bila osobito naklonjena. Veselo djetinjstvo pomutila mu je nesrećna izazvana eksplozijom granate, zaostale iza prvog svjetskog rata, koju su djeca negdje pronašla i u igri, iz neznanja, aktivirala. Eksplozija mu je teško oštetila oko i podlanicu, sa trajnim i vidnim posljedicama. Ta okolnost, a možda isto toliko i prerana smrt oca, ostavili su na Agana neizbrisive tragove. Stricovi su ga preuzeli na staranje, brinuli se o njemu oinski (naročito stric Smajo), ali rana je ostala nezacijeljena. Tragedija vezana za rano djetinjstvo imala je neosporno određeno odraza na formiranje Aganove ličnosti, na njegovo uvijek ozbiljno i nešto povučeno držanje, na izraz lica, na izvjesnu sjetu u osmijehu. To mi je ostalo u oči od prvog susreta s njim, od prvog povjeravanja. A susreli smo se prvi put i upoznali u jesen davne 1920. godine, u prvom razredu Mostarske gimnazije. Bilo je neke sudbinske sličnosti u njegovom i

mom djetinjstvu i razvoju. Ova okolnost nas je, ini mi se, emocionalno vezala i još više zblížila. Dobro smo se poznavali i esto, više nego što je pružala sredina same škole, zajedno drugovali.

U ono vrijeme, Agan je bio jedan od malo dje aka koji su se uz napreznje svoje porodice rano »otišli« od doma, da se školuju, da se za život sprema. U Mostaru, smješten u Gajretov a ki dom, ve u prvim razredima gimnazije, odmah sa prvim samostalnim koracima dje aka, susreo se sa živim životom, sa tvrdom stvarnoš u tadanjeg vremena u traženju svog puta u život. S knjigom je strasno drugovao. On je od sebe tražio mnogo više nego je bilo potrebno da se škola s uspjehom završi. Osje ao je da mu knjiga širi horizonte. To se na njemu i primje ivalo, iz godine u godinu sve više. Svojim ozbiljnim držanjem i savjesnim radom, Agan je ve tada upozoravao na sebe.

Poslije završenog petog razreda, školovanje je nastavio u Sarajevu, u Prvoj gimnaziji. Gajretov dom mu je opet pružio uslove da nastavi školovanje izvan svog rodnog mjesta. U višoj gimnaziji je imao dvije ljubavi — matematiku i književnost. U matematici se posebno isticao me u svojim kolegama, naro ito u zaku astim teoremama trigonometrije i analitike. Imao je redovno »svoj« originalni metod rješavanja zadataka. Radio je temeljito, a pritom brzo. Redovno je uspijevao da završi vlastiti zadatak i pomogne drugima. Agan je nesebi no i s ljubavlju pomagao kolegama u svakoj prilici. U pam enju brojnih generacija sarajevskih gimnazijalaca, profesor Boško Petrovi je ostao zapisan kao vrlo strog nastavnik matematike, tražio je mnogo i imao strog kriterij. Agana je jako cijenio. Toga se i danas sje aju Aganove kolege iz razreda, isto kao što pamte i njegove brojne drugarske i ljudske osobine.

Poznato je da je na Prvoj gimnaziji u Sarajevu, dosta dug period izme u dva velika rata, djelovala jedna grupa naprednih i revolucionarno raspoloženih profesora, me u kojima su se neki isticali širokim obrazovanjem i marksisti kim pogledom na svijet i društvo. Kroz nastavu i njihovo prakti no djelovanje u školi, to su njihovi aci najbolje znali i osje ali. Mnogi mladi ljudi iz tih gimnazijskih klupa pošli su njihovim putem, a neki izme u njih otišli još mnogo, mnogo dalje. To se pokazalo uskoro, u njihovom daljem razvoju, a posebno u periodu narodnooslobodila ke borbe i izgradnje socijalisti kog društva u Jugoslaviji.

Interes aka u višim razredima gimnazije plijenila je književnost jugoslovenskih i ostalih naroda Evrope i svijeta, koju je sa oduševljenjem i zapaženim uspjehom predavao profesor Jovan Krši . Kroz prizmu profesorovih ocjena i kritika, kroz diskusije koje su sa uenicima na asovima vo ene o pojedinim književnim pravcima i djelima, o vremenu i ljudima koje obra uju, o junacima i njihovim sudbinama, u malome se vidio »cijeli svijet«, vidjelo se društvo, njegov razvoj i njegove protivurje nosti, povlaš eni i obespravljeni, sukobi, pobjede, porazi itd. Sve ovo je imalo krupnog odraza na formiranje i revolucionisanje pogleda mladih ljudi na svijet, na potrebu i mogu nost njegovog prekrajanja i pravednijeg ure enja. Aganovu ljubav za literaturu, za studiozan prilaz knjizi, neosporno je potencirao profesor Krši . O tome nalazimo i svjedo anstvo u kronikama a kih društava kojima je pripadao i izvještajima škole. U godišnjem izvještaju Prve gimnazije¹⁾, u podacima o djelovanju Literarno-umjetni kog društva »Omladina«, pored ostalog, može se pro itati da je povodom smrti Borisava Stankovi a (1927) održan vanredni sastanak društva na kojem je Agan Bostan-

¹⁾ Trideset tre i izvještaj Prve gimnazije u Sarajevu, na kraju šk. godine 1927/28, Sarajevo, 1928, štamparija »Prosvjeta«.

dži održao zapaženo predavanje o slavnom književniku. U Spomenici Prve gimnazije u Sarajevu (50-godišnjica) navodi se rad A. Bostandži a — »Ruso i vaspitanje«. Ovakva tema obavezuje na poniranje u dubine filozofije i u enja francuskih racionalista, a kada je u pitanju Ruso, onda i solidno znanje iz pedagoških nauka.

Agan je mnogo itao, slobodne sastave radio odli no, u diskusijama u estvovao strasno i razumno. U njegovim diskusijama se osje alo (i to su svjedo anstva kolega iz njegove generacije) da sve više ima sluha za položaj i proteste »poniženih i uvrije enih«, za položaj radni ke klase, za one koji se bore da se svijet mijenja, da bude pravedniji i humaniji. Nije slu ajno što je u završnom razredu gimnazije, upravo u vrijeme kada je morao najviše raditi za maturu, iz protesta napustio Gajretov dom na Kova ima i nastanio se, pod vrlo skromnim uslovima, u jednoj sarajevskoj porodici. Nije mogao i nije htio da prihvati i dalje podnosi domski režim (još potenciran samovoljnim i nepedagoškim postupcima tadanjeg upravnika) uštavljenosti, poniznog ponašanja i intelektualnog pritiska prema slobodoumnim stremljenjima omladine, koja je taj pritisak u svome sazrijevanju i najteže osje ala.

I pored iznenadnih teško a koje su nastupile sa ozbiljnim oboljenjem o iju, upravo pred kraj školske godine, u junu 1928. godine je maturirao. Kao odlisan u enik bio je oslobo en od polaganja usmenog maturalnog ispita, što u to vrijeme nije bila obi na stvar. Poslije mature oprostio se na neodre eno vrijeme od Sarajeva. U jesen te godine se upisao na studij matematike na Karlovom univerzitetu u Pragu.

Me u poznatim evropskim centrima nauke i visokoškolskih studija (Pariz, Berlin, Be itd.), Prag je imao istaknuto mjesto, naro ito u studijama tehni kih nauka, medicine i muzike (Karlov univerzitet, me u najstarijim i najpoznatijim u Evropi, osnovan 1348. godine; visoke tehni ke studije otvorene 1707. godine). Pored relativno jeftinog i dobrog života u ehoslova koj, spomenuta injenica je jako stimulisala mlade ljude da se orijentišu na Prag. Za apsolvante srednjih stru nih škola u Jugoslaviji, koji u to vrijeme nisu mogli nastaviti školovanje u vlastitoj zemlji bez gimnazijske mature, to je bilo posebno važno. U ehoslova koj su apsolvanti srednjih stru nih škola mogli produžiti studije na odgovaraju im tehni kim fakultetima. To je važno i za studente iz inostranstva.

Kao parlamentarna republika demokratskog, gra anskog tipa, ehoslova ka je slovila kao država širokih gra anskih sloboda. To je, osim ostalog, posljedica napredne tradicije i unutrašnjih zbivanja koja su stajala pod neposrednim snažnim uticajem velikih društvenih doga aja i promjena na me unarodnom planu. ehoslova ka Republika je po snazi svoje industrije (eli na industrija, mašinogradnja, automobilska, hemijska, tekstilna, kožarska, staklarska, kerami ka, prehrambena industrija itd.), po naprednoj poljoprivredi i poljoprivrednoj proizvodnji, ubrzo zauzela istaknuto mjesto me u svim državama srednje i zapadne Evrope.

U politi kom životu zemlje, medu, ina e, brojnim gra anskim politi kim strankama, Komunisti ka partija ehoslova ke (KS) i druge stranke proletarijata (npr. Socijaldemokratska stranka) imale su snažno predstavništvo u Parlamentu (socijaldemokrati i u vladi) Republike. KS je imala brojniju poslani ku delegaciju u Parlamentu nego ak i Narodna socijalisti ka stranka, kojoj je na elu bio Eduard Beneš, lider i poznati politi ar i diplomata, a poslije smrti T. G. Masarika (1937) predsjednik Republike. Radi ilustracije, navodim da su tridese-

tih godina agrarci, kao vode a politička stranka, imali 46 poslanika, socijaldemokrati — 45, komunisti — 38, narodni socijalisti — Beneš — 31 poslanika itd.

Demokratsko raspoloženje je ispunjavalo svu atmosferu života Republike. Tome je znatno doprinijela velika svjetska kriza (1929-1934), upravo u periodu naših studija u Pragu. Tome su doprinosile i široke akcije KS i njeno stalno organizovano djelovanje kroz sindikate, kooperative, na visokim školama, u fiskulturnim i drugim organizacijama i ustanovama.

Odmah u prvim godinama poslije formiranja ethoslova ke Republike (1918), na studijama u Pragu našao se veliki broj jugoslovenskih studenata. Prema nekim podacima, bilo ih je više od jedne hiljade. To je bio »prvi val« naših studenata u SR, uplivisan neosporno izvjesnim nacionalnim romantizmom novoformiranih slavenskih država, ali i uslovima studiranja. Tridesetih godina zabilježen je »drugi val« i ponovno povećan interes naših studenata, naročito tehničara, za studije u Pragu. Uslovi studiranja bili su opet relativno povoljni. Ukupan broj studenata iz Jugoslavije, istina, jako se smanjio (na oko 200), ali se njihovo prisustvo u javnom životu Praga (i Republike) mnogo jače osjećalo. Sada je preko 80% studenata bilo na studijama tehničkih nauka, a društvene, prirodne, medicinske nauke i druge nauke bile su zastupljene malim procentima.

Uvijek su se raspoloženja narodnih masa i opštedruštvena kretanja (politička, kulturna i dr.) u zemlji snažno i posebno osjećala na raspoloženju, radu, oduševljenju, otporu i protestima studenata, i onih u inostranstvu. Političke i privredne prilike u Jugoslaviji u 1928. godini (kada smo mi pod jesen stigli na studije u Prag) bile su izuzetno teške. Sukobi nacionalnih buržoazija, posebno srpske i hrvatske, oko podjele vlasti i pozicija u cjelokupnom životu zemlje, došli su do usijanja i eksplozije. U jugoslovenskom parlamentu u Beogradu ispaljeni su hici na opozicione poslanike Hrvatske seljačke stranke (HSS) i pale ljudske žrtve. Teror jugoslavenske vlade i policije prema radničkom pokretu, prema svakom naprednom i slobodoljubivom kretanju i ispoljavanju, stalno je rastao. Nekako se u zraku osjećalo da predstoje neposredno teške i tragične godine u životu zemlje i naroda Jugoslavije. Na početku godine (6. januara 1929) monarhista kao diktatura kralja Aleksandra se oferirala i ustoličila kao po etak neviđeno nasilja nad narodom »u ime naroda«, kao period u kome se radnička klasa i napredni radnički pokret u Jugoslaviji, posebno komunisti, doživjeti najveće stradanje. To je »obećavala« nova kraljevska vlada generala Petra Živkovića, sastavljena sve redom od ministara predstavnika najreakcionarnije buržoazije i krupnog kapitala (domaćeg i stranog).

Sa osjećanjem potištenosti i zabrinutosti, susreo sam se upravo tih dana sa Agonom Bostandžićem, sada studentom matematike na Karlovom univerzitetu u Pragu. Susreli smo se u jednoj studentskoj menzi. Znao je svojom mirnošću (koju sam odranije kod njega poznao), srećnošću i sa velikim izvjesnim praškim studentskim iskustvom »u džepu«. Ja sam u Prag stigao tek koncem novembra 1928. godine i jedva sam uspio prepisati se sa Šumarskog fakulteta u Beogradu. Bio sam upisan na Politehniku i po liniji studija (u užem smislu) nismo imali mnogo zajedničkog razgovora. Zato je razgovor ubrzo skrenuo na opšte prilike u zemlji i svijetu, zatim na studente, njihov život, aktivnosti i akcije. Uočio sam odmah njegovo široko i solidno poznavanje prilika među našim i ostalim studentima u Pragu. Povezivao je njihove akcije sa političkim akcijama radnika i naprednih intelektualaca. Osjećalo se da je već iz gimnazije izišao opredijeljen za naprednu misao i za radnički pokret. Govorio je sa osjećanjem i naglašavanjem jedne demokratske slobodarske atmosfere i sredine na koje mi, u našim dotadašnjim godinama života, u Jugoslaviji, nismo bili navikli.

Poslije prvog susreta, zauzeti školskim brigama i snalaženjem u novoj sredini u prvoj godini studija, povremeno smo se vi ali i tada dugo o svemu raspravljali i prebirali događaje kojih je u Pragu i u zemlji bilo napretek. Iz današnjeg viđenja, ja bih tu našu prvu godinu nazvao kursom »uz obalu«. Idu ih godina otiskivali smo se »na pučinu« svak sa svojim zadacima, sve više u javni život, u društveno-političke akcije naših studenata koji su se afirmisali kao savjest i udarni odred raspoloženja naprednih masa koje su vodile borbu za rušenje diktature u Jugoslaviji, za istinsku slobodu uvijek, za prava radničke klase, bolji i humaniji život svih radnih ljudi, protiv opasnosti nastupajućeg fašizma itd. Rada i akcija je bilo vrlo mnogo. Nametao ih je sam život, a mnoge su došle kao program djelovanja studentskih društvenih i kulturnih organizacija u kojima su politička nota i oštrica sve više dolazili do izražaja.

U estvovali smo, koliko nam je položaj »stranca u tuđini« dozvoljavao, u opštim akcijama svih naprednih studenata i ostalih građana (manifestacije, demonstracije i si.), ali daleko više u studentskim organizacijama jugoslovenskih studenata u Pragu i njihovim akcijama. U tom periodu, u životu, u kulturnom i društveno-političkom radu jugoslovenskih studenata u Pragu, isticala su se tri društva — Akademsko društvo »Jugoslavija«, Društvo jugoslovenskih tehničara (DJT) i Akademski klub »Matija Gubec«. Akademsko društvo »Jugoslavija«, veća sa izvjesnom tradicijom u radu (osnovano 1919. godine) i kao reprezentativno društvo svih jugoslovenskih studenata u Pragu, radilo je na zbližavanju jugoslovenskih naroda sa srpskim i slovačkim narodom, njegovalo međusobne kulturne veze i tradicije itd. U »Jugoslaviju« se mogao upisati svaki jugoslovenski student u Pragu, bez obzira na prirodu studija.

Društvo jugoslovenskih tehničara je u svom radu bilo, također, veći afirmisano, isticalo se svojom svestranom brigom za opšte i tehničko obrazovanje građanina, putem ekskurzija i organizovanih grupnih posjeta preduzećima, institucijama ili organizacijama upoznavalo studente sa naprednom i modernom proizvodnjom (u industriji i poljoprivredi), sa građaninom i projektovanjem, sa naučnim dostignućima, pružalo u raznim oblicima materijalnu pomoć siromašnijim studentima, itd. Po Statutu, članovi DJT mogli su biti samo studenti tehničkih nauka.

Akademski klub »Matija Gubec« je osnovan 1928. godine kao klub studenata pristalica Radi eve Hrvatske seljačke stranke i takvu orijentaciju imao je samo kratko vrijeme. Uskoro, sve veći smišljenim u lanjivanjem studenata koji nisu bili radijevci (a nisu morali biti ni Hrvati), klub je postao »matino društvo« lijevo orijentisanih studenata i tako se svim svojim akcijama postepeno javno afirmisao, bez obzira što je povremeno dolazio u sukob sa propisima o udruživanju i odredbama upravne vlasti Republike.

Otpor narodnih masa kraljevskoj diktaturi i fašizaciji zemlje u Jugoslaviji, štrajkovi i protesti, demonstracije radnika i studenata, nailazili su na puno razumijevanje i širok odjek među našim studentima u Pragu. To se odražavalo u protestima koji su pratili pojedine akcije i događaje, u materijalnoj pomoći organizovanim akcijama za pomoć žrtvama terora i njihovim porodicama, u prikupljanju crvene pomoći, napisima u demokratskoj i proleterskoj štampi prijestonice koja je život i borbu jugoslovenskih naroda i studenata pratila sa simpatijama i pomagala itd.

Mnogo se polagalo na obrazovanje i revolucionarno usmjeravanje drugova i kolega. Marksistička literatura (knjige i časopisi) javno se prodavala i bila svakom dostupna, marksistički kružoci, javna predavanja »Leve fronte«, avan-

gardna pozorišta (František Burian, Voskovec i Verih), filmovi (i oni iz Sovjetskog Saveza) koji revolucionišu, u inili su svoje. Sve više se uo avala odvažnost i politička zrelost drugova u diskusijama, u govorima na skupštinama i mitinzima, u stavovima studenata pojedinaca, u rezolucijama i protestima organizacija kroz koje se legalno djelovalo. Sve više se osjealo da pored legalnog rada i akcija kroz društva, ilegalno djeluju snage studenata (kao članovi Partije, kao aktivisti ili simpatizeri) koje su stajale u neposrednom kontaktu sa organizacijama i rukovodstvima KPJ i KS ili sa izaslanicima KPJ koji su po zadacima navraćali i boravili u ehošlova kojima.

Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Pragu sa zebnjom je pratilo politizaciju i revolucionisanje naših studenata. Svim svojim autoritetom i uticajem (diplomatskim kanalima preko odgovarajućih oficijelnih krugova Republike), angažovanjem režimskih i njemu bliskih pristalica i saradnika među studentima, zabranom povratka na studije u Prag, oduzimanjem pasoša²⁾, zatvaranjem i drugim oblicima policijskog zastrašivanja, nastojalo je da ugasi revolucionarno vrenje i raspoloženje među studentima ili da mu barem otupi oštricu. Započeli su izgoni naših studenata iz Republike (diplomatski pritisak na organe uprave i unutrašnjih poslova Republike), drugova koji su se svojim radom i djelovanjem isticali među studentima, koji su sumnjičeni ili su bili zatečeni u nekim političkim akcijama koje je policija stranim državljanima branila. Zbog »nedozvoljenog političkog djelovanja«, za vrijeme mojih studija, iz Republike su protjerani — Vlahko Begovi³⁾, Dragan Mićer, Marijan Kraja i⁴⁾, Miron Demić, Emerik Blum, Desimir Cvjetković, Muhamed Kadić, Slobodan Škerović i dr. Za sve njih to je bio »put u život«, koji se nije uvijek sretno završio. Zora Gavrić je pretekla policiju. Prije nego što joj je uručeno rješenje o izgonu iz Republike, ona se napredac formalno vjenčala sa funkcionerom Komunističke partije ehošlova koje Vanerom i stekla ehošlova koje državljanstvo. Na taj način se spasla od izгона, ostala je u Pragu, nastavila studije i politički rad.

Dolazak Hitlera na vlast u Njemačkoj (januar 1933) u ehošlova kojima koje se osjetio posebno teško, kao neposredna opasnost koja je prijetila suverenitetu zemlje, dovela je u pitanje i sam postojanje Republike. To je još više pojačalo redove revolucionarnih studenata i odlučnost da se pod svaku cijenu suprotstave nadiranjima fašističke opasnosti po Evropu. Poznato je da je u decembru 1936. godine povelika grupa jugoslovenskih studenata iz Praga, u kojoj su bili studenti — Veljko Vlahović, Ratko Pavlović, Ilija Engel, Lazar Udovičić, Lazar Latinić, Ratko Vujović, Ahmed Fetahagić i dr., prekinula studije, prebacila se u Španiju i pridružila dobrovoljcima internacionalnih brigada u borbi za špansku republiku.

¹⁾ Mnogi naši studenti su stoga boravili godinama bez pasoša, »na crno«, u Republici i strahovali da budu istjerani. Neki su to i doživjeli.

²⁾ Vlahko Begović u, studentu građevine, dok se nalazio na partijskom radu u Sarajevu (1930. godine), sudskom presudom izrečena je »trajna zabrana« ulaska u Republiku. Poslijeratne vlasti u CSSR su anulirale tu presudu.

³⁾ Marijan Kraja i, student arhitekture, rodom iz Hrvatske, bio je neobičajno popularan i cijenjen ne samo među našim nego i među svim naprednim studentima koji su ga poznavali. Kao komunist bio je jedan od najznačajnijih oslonaca politike i uticaja KPJ među jugoslovenskim studentima u Pragu. Uvijek aktivan (dugo vremena je bio i predsjednik Akademskog kluba »Matija Gubec«) i neustrašiv, zatvaran i osuđivan na policijski zatvor mnogo puta. Konačno je osuđen i poslije odležane kazne protjeran iz Republike aprila 1932. godine. Bio je borac u interbrigadama u Španskom ratu i bio teško ranjen. Poslije boravka u koncentracijskim logorima Francuske, Marijan se uspio prebaciti u Jugoslaviju i nastaviti svoj ilegalni rad. Otkriven je i uhapšen. Ustaše su ga umorile gladi, sa još devetnaest zatočenika, u posebnoj, specijalnoj, »trici« koncentracijskom logoru Stara Gradiška, u prvoj polovini 1942. godine.

O politici koj aktivnosti i borbi jugoslovenskih studenata u Pragu pisali su i Vlajko Begovi⁵⁾ i Rodoljub Olakovi⁶⁾. Njihove ocjene i vlastito viđenje Praga do aravaju vrijeme i sredinu u kojoj je godinama živio i Agan Bostandži, studirao i kalio se u politici kim borbama.

U takvoj revolucionarnoj sredini »uzavrelog grada« Agan Bostandži je imao svoje zapaženo mjesto i ulogu. I više od toga, — on je svojim radom i stejenim ugledom doprinio da se formiraju takva sredina i takvo raspoloženje među jugoslovenskim studentima u Pragu. Studirao je ozbiljno, nikada nije imao nikakvih problema sa studijem, ali nijednog asa nije zaboravljao, ni zapostavljao i društvene zadatke. Ostao je zaljubljenik knjige i stalno mnogo itao, naročito klasi nu marksisti ku literaturu, na eškom i drugim stranim jezicima. Francuski jezik je dobro savladao još u gimnaziji, a preko srpskohrvatskog, eškog i ruskog jezika (koji je odli no znao) kao osnove, mogao se vrlo dobro služiti svim slavenskim jezicima. Iz oblasti marksizma-lenjinizma mogao je voditi diskusije na ravnoj nozi sa drugovima i kolegama koji su te oblasti uže studirali na fakultetima društvenih nauka. Odli no je poznavao filozofiju, posebno logiku i dijalektiku. I sada se sje am njegovih osvrtu i diskusija pod utiskom studija Lenjinovog poznatog djela »Materijalizam i empiriokriticizam« koje je temeljito izuavao.

U svom javnom djelovanju najviše je bio angažovan u radu i na zadacima koje je pokretao Akademski klub »Matija Gubec«. Dugo vremena je bio i u rukovodstvu tog kluba. Njegova predavanja iz marksisti ke filozofije i politici ke ekonomije, držana na ve erima »Matije Gupca« ili u drugim studentskim sredinama, bila su na takvom nivou da su izazivala oduševljenje me u drugovima i kolegama. Pri tome, ipak, ostaje injenica da je u svom istupanju i revolucionarnom ponašanju Agan Bostandži stalno težio da svoj zadatak radi i uradi a da, kolikogod je to mogu e, ostane nevidljiv i »u drugom planu«. Bio je neobi no

⁵⁾ »Jugoslovenski studentski pokret u Pragu razvio se od male grupe partijskih aktivista u široki studentski, demokratski, opozicioni i revolucionarni pokret. On je mobilisao i organizovao studente na rješavanje njihovih konkretnih zahtjeva i zajedni kih problema, za odbranu politici ke slobode i demokratskih prava. Ta orijentacija studenata neminovno ih je dovela u sukob sa režimskom politikom u Jugoslaviji i njegovog poslanstva u Pragu. Svoju borbu naši studenti su vezali s djelovanjem revolucionarnog studentskog pokreta u Pragu, sa studentskim pokretom i radni kim revolucionarnim pokretom u Jugoslaviji. A sve to, oja alo je naš studentski pokret u Pragu. Dominirao je u društvenom i politici kom životu naših praških studenata, pridobio njihovu ve inu, pa mu se kasnije pridružio znatan dio i aktivnih protivnika među studentima. Prag je bio najja i i najživlji centar naših revolucionarnih studenata u inostranstvu«. Vlajko Begovi, Sarajevski studenti u revolucionarnom pokretu jugoslovenskih studenata u Pragu, Sarajevo u revoluciji, I tom, str. 593, Sarajevo, 1976.

⁶⁾ Prag je u razvitku naše partije imao veoma pozitivnu ulogu. U njemu se izgradilo mnogo istaknutih ljudi KPJ, koji su, došavši u Prag na studije, koristili svoj boravak da se marksisti ki obrazuju. Studenti komunisti nisu se ograni avali samo na manje-više teoretsko izu avanje marksizma nego su, kao organizovana snaga, djelovali me u jugoslovenskim studentima i vršili snažan uticaj u njihovim udruženjima, što se nije dopadalo kraljevskoj ambasadi. Me utim ona je bila nemo na da sprije i takav tok stvari. Tako su se u Pragu formirali ljudi koji su bili spremni da još kao studenti postanu lanovi KPJ, ili da joj ine usluge neophodne za rad jedne ilegalne partije (održavanje kurirskih veza, prenošenje ilegalne literature u zemlju i sli no). Neki od njih su bili glavni oslonac Partiji za raznovrsnu njenu djelatnost.

Naime, iako je CK KPJ imao svoje sjedište u Be u, on je u Pragu, po etkom tridesetih godina, izgradio svoj punkt, koji je znatno olakšavao rad partijskog rukovodstva, jer se u tome gradu moglo osloniti na širok krug lanova Partije i simpatizera me u studentima, a i opšta politici ka klima u ehoslova koj bila je povoljnija. Centralni komitet KP ehoslova ke pružio nam je svu mogu u pomo , a jedan lan njezina CK bio je u stalnoj vezi sa našim punktom. — Rodoljub Olakovi, Kavanje o jednom pokoljenju, Knjiga tre a, str. 120, Sarajevo, 1972.

skroman, prezirao svako li no nametanje i reklamerstvo u radu i takav ostao do kraja.

Našim najavljenim studentskim priredbama uvijek je prisustvovao izaslanik policijske direkcije u Pragu i podnosio službene izvještaje o svojim zapažanjima i drugim za policiju značajnim momentima. Iz dokumenata eške policijske arhive, koji se odnose na rad i akcije jugoslovenskih studenata u Pragu (većina ih se danas čuva u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu), mogu se pročitati mnogi podaci o ljudima, svjedocanstva o društveno-političkom radu i akcijama studenata u kojima je i Agan učestvovao i gdje se njegovo ime spominje.

Iz tih podataka se vidi da je on u Akademskom klubu »Matija Gubec«, na petnaestu godišnjicu (1931), držao predavanje o oktobarskoj revoluciji. Iz zapisnika upravnog odbora društva »Matija Gubec« vidi se, opet, da je Agan bio za akademiju društva pripremio referat o oktobarskoj revoluciji i prilikom njene petnaeste godišnjice, ali je policija (najvjerojatnije na intervenciju Poslanstva Kr. Jugoslavije u Pragu) zabranila tu priredbu. Registrovano je i njegovo predavanje u društvu »Matija Gubec« na temu »O literarnom radu Maksima Gorkog« (1932), zatim predavanje »Tehnokratija — novi pokret američke tehnike i inteligencije« (1933).

Kao student nauka osiguravajuće tehnike, Agan Bostandžić je bio član i Društva jugoslovenskih tehničara u Pragu. Iz arhivskih podataka se vidi da je Društvo (maj 1933) raspisalo za svoje članstvo javni natječaj, sa šifriranim ponudama, na teme iz oblasti tehničkih i privrednih nauka. Kao predsjednik društva i ujedno predsjednik žirija, znam (to se vidi i iz sačuvanih dokumenata) da je Agan učestvovao u tom našem konkursu sa temom »Osiguranje i njegova socijalna uloga« i dobio prvu nagradu. Nešto kasnije (juni 1933), on je na tu temu održao vrlo zapaženo predavanje u organizaciji Društva jugoslovenskih tehničara.

Borba za zadobijanje uticaja naprednih studenata na program i vođenje Akademskog društva »Jugoslavija«, u kome su dugo vremena glavnu riječ vodili »kraljevski«, režimu privrženi studenti, vodila se uporno i sistematski. Svi smo bili članovi tog društva, ali u brojnoj većini režimskih studenata u upravi društva, napredni studenti nisu mogli ozbiljno uticati na promjenu kursa. Poslije vrlo burne godišnje skupštine (1933) i oštrog diskusija u kojima su se međutim u taborima ispoljile suštinske razlike u gledanju na ulogu i vođenje društva, Agan je isključen iz Akademskog društva »Jugoslavija« sa još jedanaestoricom kolega, koji su — prema datom obrazloženju — bili »komunistički nastrojeni studenti«. To je trebalo da bude pobjeda linije Poslanstva Kr. Jugoslavije u Pragu, koje je svim sredstvima i svojim mogućnostima pomagalo režimske studente u njihovom javnom djelovanju. Ali, zakratko. Napredni jugoslovenski studenti u Pragu su koncem 1935. godine ipak »osvojili« »Jugoslaviju« i izabrali odbor sa predsjednikom edomilom Miličevićem.

Ilegalno djelovanje Bostandžića je mnogo raznovrsnije i složenije, sasvim u skladu sa tempom tadašnjeg momenta i revolucionarne zahuktalosti. Pripadao je jezgri revolucionarnih jugoslovenskih studenata. U svom kazivanju o tom vremenu u Pragu, Vlajko Begović piše:

»U 1927. godini u Pragu je djelovala jedna ilegalna partijska organizacija naših najstarijih studenata, u kojoj su bili Nebojša Marinković, Josip Šarac, Zvonko Kavuri i Pavle Koporić. U tu grupu su se 1927. godine uključili i mladi studenti — Miron Demić, Marijan Krajačić, Muhamed Kadić, Dragan Miler, Vlaj-

Agan Bostandži po povratku sa studija iz Praga

ko Begovi i Vaso Todorovi. Nešto kasnije su s Univerziteta u Brnu došli i pridružili se ovoj grupi — Zora Gavri i Branko Popovi, te Adela Bohunicka iz Njemačke. Demi, Kadi, Begovi i Todorovi su došli iz Sarajeva, a Gavri i popovi iz Tuzle. Miler se rodio u Bosni, ali je došao iz Osijeka. Tako je nastala grupa komunista i komunisti koje omladinaca koja je organizovala i vodila ilegalni i legalni politički rad među jugoslovenskim studentima u Pragu. Pojedini članovi ove grupe su poslije svršetka studija odlazili iz Praga, drugi su zbog političke aktivnosti prognani iz Čehoslovačke, a u rukovode u grupu su dolazili novi ljudi.

Među njima su bili i drugovi iz sarajevskih škola: Rade Ukropina, Nikola Gali, Elias Engel, Franjo Huša, Emanuel Šamanek, Agan Bostandžić i drugi. Ova ilegalna grupa je bila vezana za CK KP Čehoslovačke i s partijskom organizacijom na Univerzitetu (KOSTUFRA) i s CK Komunističke partije Jugoslavije.⁷⁾

Agan je radio sve što je osjećao da unaprijeđuje borbu i uspjehe organizacije ili što je sama borba nametala — učestvovao u demonstracijama i manifestacijama, pisao letke, proglase i rezolucije, krišom dijelio zabranjene letke i prenosio preko granica ilegalni partijski materijal⁸⁾ u zemlju, po određenim političkim zadacima održavao veze sa partijskim radnicima, sakupljao novane priloge za Partiju, iz svojih vlastitih sredstava pružao svaku moguću pomoć progonjenim i proskribiranim drugovima i kolegama. Njegov stan, može se slobodno reći, kadgod je trebalo, služio je kao azil raznim ilegalcima ili drugovima koji su trebali ostati neprimijećeni pri svojoj posjeti Pragu. Bio je pod policijskom prismotrom i gotovo su ga stalno sumnji ili predstavnici našeg poslanstva u Pragu. Iz perioda te njegove aktivnosti u Pragu datira i njegovo članstvo u KPJ.

U početku studija, redovno jednom godišnje, kao i najviše i broj naših studenata, odlazio je da posjeti svoje u Jugoslaviji, ali otkako je zbog svog političkog djelovanja u registrima jugoslovenskog poslanstva bio upisan u spisak »onih najopasnijih«, nije se više izlagao riziku da kod kuće bude uhapšen i eventualno osuđen u svojim daljnim namjerama, pa je za vrijeme fakultetskih praznika stalno ostajao u Pragu. Od porodice je dobivao novac za pristojno izdržavanje na studijama i s tim je izlazio na kraj. U posljednjim godinama studija Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije se i tu umiješalo i pravilo mu svakojake smetnje da redovno dobija mjesečnu pomoć od kuće (i to je bio jedan od oblika pritiska koji je režim vršio na studente). Znam da je zbog toga imao ne tako male probleme. Nije se žalio, to je bila više intimna drugarska ispovijed među kolegama. Prevodi sa stranih jezika i instrukcije koje je iz matematike davao uenicima i studentima bogatijih roditelja, uvijek su ga izvlačile ili iz materijalnih teškoća.

Prema svojim studijama i profesionalnom obrazovanju Agan je imao vrlo racionalan odnos. Na početku studija, tako reći, vidio je svoju perspektivu i mogućnosti svog stručnog razvoja. Prvi put u Prag (šk. god. 1928/29) upisao se na Prirodoslovni fakultet - odsjek matematike i fizike - Karlovog univerziteta. To je bio njegov magistralni studij koji mu je dozvoljavao da se poslije usmjerava u stranu koju hoće ili da se specijalizira u nekoj oblasti

⁷⁾ Vljako Begović, Sarajevski studenti u revolucionarnom pokretu jugoslovenskih studenata u Pragu, Sarajevo u revoluciji, I tom, Sarajevo. 1976. str. 582.

⁸⁾ Interesantna je činjenica da je Agan prilikom zamjene pasoša u našem poslanstvu u Pragu (novi pasoš broj 5615/2171 od 12. novembra 1931) dobio i vizu »za boravak u Čehoslovačkoj i putovanje u Kr. Jugoslaviju, Austriju, Njemačku, Poljsku i natrag«. O čemu je, da se nastojao obezbijediti vizama za prelazak preko granice. Za svaki slučaj, ako treba.

matematičkih nauka. Već druge godine boravka na studijama u Pragu (šk. god. 1929/30), Agan je, uporedo sa svojim osnovnim studijem, upisao prvi semestar tzv. osiguravajuće tehnike na Fakultetu specijalnih nauka na Politehnici. Time se želio orijentisati na rad u institucijama koje, u osnovi, koriste matematsku nauku o vjerovatnosti (statistički uredi, banke, osiguravajući zavodi i si.). Do ljeta 1934. godine Agan je završio svoj studij matematike i još četiri semestra osiguravajuće tehnike (prvi državni ispit), što je bilo dovoljno za njegovu profesionalnu orijentaciju.

Rastali smo se po završenim studijama u Pragu, početkom ljeta 1934. godine. Ja sam se vratio u Jugoslaviju, a Agan je ostao u Pragu i na jesen (od 8. oktobra 1934) honorarno se zaposlio u Državnom statističkom uredu u Pragu. Na toj dužnosti je ostao sve do svog definitivnog povratka u Jugoslaviju, septembra 1935. godine. U Poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Pragu dali su mu vizu — »Važi samo za odlazak u Jugoslaviju«. Putovao je brodom, niz Dunav (od Bratislave do Beograda), i u Beograd stigao 15. septembra 1935. Na prolasku kroz Beograd uhapsila ga je beogradska policija. Bio je optužen (osim ostalog) da je autor letka koji je ilegalno rasturan povodom ubistva kralja Aleksandra u Marseju (oktobar 1934). Zahvaljujući jakim vezama njegovih strijeva sa uticajnim krugovima Spahine stranke (JMO), poslije desetak dana istražnog zatvora u »Glavnoj i« i »ispitivanja«, išao je iz kandži policije, ali ipak policijski protjeran u apljinu i konfiniran.

Agan se s tim nije mirio. U početku je bio čak uvjeren da će mu uspjeti da se ponovo vrati u Prag. Vidi se da je na to mislio i iz dokumenta koji je pred polazak u Jugoslaviju dobio u Pragu (10. septembra 1935, od profesora Karlovog univerziteta Ešenbauma, u kojem se potvrđuje da je »Aganu Bostandži u zimskom semestru 1935/36. godine u profesorovom seminaru, namijenjen rad iz ruske statistike«). To je, o čemu, trebao da bude dokumenat u prilog zahtjevu za povratak u Prag. Međutim, iz okolnosti koje su ga okružavale, Agan je ipak došao do ubjedenja da, bar u tim prilikama, nema povratka u Prag i orijentisao se na traženje zaposlenja u Jugoslaviji. Kao vrlo traženi stručnjak, namještenje je dobio vrlo brzo. Primljen je na dužnost u Jugoslovensku osiguravajuću banku »Slavija« u Ljubljani. Tako se Agan, u jesen 1935. godine, izgubio iz vida organima nadzora koji su u njegovom kraju bili zaduženi da vode računa o njegovom ponašanju i djelovanju. Prema službenom dokumentu banke u Ljubljani (od 7. aprila 1941), vidi se da je Agan Bostandži, »ovlašćeni osiguravajući matematičar«, proveo neprekidno na dužnosti u toj banci od 22. oktobra 1935. godine do dana izdavanja uvjerenja.

U Ljubljani je u Aganu opet oživjelo uvjerenje da će mu poći za rukom da se ponovo vrati u Prag. Dugo je u sebi nosio to uvjerenje, a imao je i ambicija da još nešto više postigne u svom stručnom usavršavanju. Opet je imao pune ruke posla. Radio je na svom radnom mjestu u banci i uporedo s tim pripremao doktorat nauka iz svoje struke. Bio je društveno angažovan, saradivao je u grupi intelektualaca na zadacima koje je u tom periodu KPJ isticala u prvi plan. Povoda za angažovanje i zadataka je bilo mnogo. Od Hitlerova dolaska na vlast u Njemačkoj, svaka predratna godina je nosila sobom novu iznenađujuću i iskušavajuću. Linija okupljanja svih slobodarski i demokratski raspoloženih snaga i jačanja Narodnog fronta, koju je svesrdno zagovarala i pomagala Komunistička partija Jugoslavije, tražila je povišeno angažovanje komunističkih i simpatizera Partije. Agan se sastajao i družio sa naprednim drugovima i kolegama iz svoje struke, naročito sa Stankom Danilovićem, Isakom Sionom i drugima. S njima su se, u

prijateljskom razgovoru, povremeno našli i poneki mlađi i oficiri na službi u ljubljanskom garnizonu (npr., Mihajlo Apostolski, generalštabni kapetan, koji je bio povezan sa Vojnom komisijom CK KPJ, i dr.). Agan je veoma dobro razumijevao širinu linije KPJ, pa je, mada po prirodi tih i nenametljiv, u estvovao u svim razgovorima i raspravama o politici u toj situaciji i u tom pogledu davao cijenjena mišljenja.

U svojim sjećanjima Sion⁹) spominje demonstracije u Ljubljani (po etkom 1939. godine) povodom događaja oko Ehoslovačke, u kojima je i Agan u estvovao. U tim demonstracijama, u kojima su masovno u estvovali radnici, studenti itd., Stanko Danilović je bio teško povrijeđen pa su mu drugovi — Sion i Agan — pomagali da se izvuče iz te gužve i uputi na previjanje. Iz tog predratnog perioda Sion se sjećao i višemjesečnog boravka u Ljubljani i povremenih dolazaka u Ljubljani Mitra Bakića (tada vodio Vojnu komisiju CK KPJ), koji je uvijek našao vremena da se nade sa Danilovićem i da s njim razmijeni mišljenja o politici i temama dana. Kako je vrijeme odmicalo, Aganova nadanja za povratak u Prag bila su definitivno pokopana. Po etlo je ono najgore.

Fašizam je sve više pritiskao Evropu, a Jugoslavija postepeno i smišljeno uvođena u »zagrljaj« Hitlera i Musolinija. U oktobru 1938. godine došlo je do okupacije graničnih krajeva Ehoslovačke, a u martu 1939. godine SR je totalnom okupacijom od Trećeg Rajha, postala vazal i sastavni dio Rajha (protektorat). Napadom fašističke Njemačke na Poljsku (1. septembra 1939) otpočeo je drugi svjetski rat. I tako sve dalje i sve brže. Evropa je uskoro bila i formalno pokorena, a smrtna opasnost se evidentno približavala i jugoslovenskim granicama.

Brzi slom Kraljevine Jugoslavije — koji je došao sa kratkotrajnim aprilskim ratom 1941. godine — donio je komadanje države i potpunu okupaciju zemlje. U Ljubljani je odmah od samog početka postalo posebno »tvrdo«, jer je Hitler u dogovoru sa Musolinijem otpočeo najbestijalnije represalije (genocid) prema slovenskom narodu. Sa slomom Kraljevine Jugoslavije, Agan se naprečac vratio kući u apljinu i tu ostao kraće vrijeme, dok nije uspostavio vezu sa partijskom organizacijom.

Aganova rodbina u Sarajevu je saznala za njegov povratak u Hercegovinu. Zahvaljujući njegovoj rijetkoj i cijenjenoj stručnosti, u tri navrata je u apljini dobivao poruke da dođe u Sarajevo i da se zaposli u penzijskom osiguranju. Konačno se na to odlučio i prebacio se u Sarajevo, vjerovatno u toku maja 1941. godine. Kratko vrijeme je najprije proveo na poslu u jednom osiguravajućem društvu, a onda se definitivno zaposlio u Mirovinskom zavodu za namještenike u Sarajevu (Akt Zavoda Pers. broj 30/41 od 1. kolovoza 1941). Valja napomenuti da je Agan, na bazi posebnog komisijskog ispita i pokazane stručnosti, još u februaru 1940. godine stekao zvanje »ovlašćenog aktuara« (analogija ovlašćenom civilnom inženjeru) i službeno »ovlašćenje« za vršenje te dužnosti (Akt Ministarstva trgovine i industrije Kr. Jugoslavije od 21. 2. 1940). U Mirovinski zavod u Sarajevu primljen je sa pomenutim zvanjem. U novembru 1942. godine postavljen je za »nadstojnika Rentnog odjela« Zavoda, na kome položaju je ostao do kraja života.

U toku razvoja ustanka Sarajevo je postajalo sve značajniji centar okupatorske sile i ustaške države i sve više koliko se težište oružanih akcija NOV i

•) Isak Sion (bankovni inovnik, predratni član KPJ, nosilac »Partizanske spomenice 1941«), »Moje poznanstvo i druženje sa Aganom Bostandžićem u Ljubljani 1937-1940. Sjećanja Isaka Siona«. Dokumentat se nalazi u Istorijskom arhivu Sarajevo, u dosijeu Agan Bostandžić .

POJ sa ostalih područja zemlje prenosilo u Bosnu i Hercegovinu. S tim u vezi su rasle i teške i opasnosti za rad i akcije partijskih kadrova i aktivista u Sarajevu, koji su težili da neprijatelju na svim područjima uspješno pariraju. Svijest i hrabrost su bili pretpostavke za akcije, a konspiracija je bila vladajućim princip u njihovom pripremanju i izvođenju. Držanje pred neprijateljskom policijom (u koju je mogao dospjeti praktično svaki građanin slobodarski nastrojen) bilo je mjerilo kojim se dokazivala vrstina i odanost stvari pokreta. Kad je popustila konspiracija ili ako su se uhvaćeni aktivisti slabo držali pred isljednim organima policije, to se obično krupno svelo, to je obično vodilo otkrivanju niza saradnika ili saradnika (provale) i pogromima na cijelu organizaciju, na porodice ljudi itd. Gestapo i ustaška policija su bili nemilosrdni u torturama sumnjivih i zatvorenih. U rafiniranim metodama mučenja i ubijanja postali su pravi »majstori smrti«, zločinci kakve do sada istorija nije zabilježila. U takvim uslovima trebalo je biti organizovani, boriti se i opstati. A Sarajevo je živjelo buntovno, prkosilo, borilo se i zabilježilo neviđena herojstva i pregaranja pojedinaca i cijelih grupa. Najveći teret i najveća odgovornost su ipak nosili komunisti i rukovodstva partijskih organizacija. Oštrica neprijatelja je prema njima bila i najviše okrenuta.

Sa dolaskom u okupirano Sarajevo, Agan nastavlja revolucionarni rad koji je on unio sve svoje znanje, plemenitost, humanost, odvažnost i odlučnost da se pobijede neprijatelji naroda i zemlje, pa i pod cijenu najvećih žrtava koje je takva borba iziskivala. Agan je bio i ostao dokraja odan ideologiji i borbi Partije, koja je u prilikom sloma Jugoslavije pokazala svoju veličinu i jedina ostala na poprištu događaja, koja se kao organizovana snaga odmah sa okupacijom zemlje našla na čelu otpora i borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Bio je zaposlen u Mirovinskom zavodu, a radio je stvarno sa svom odlučnošću i odanošću na zadacima Partije. Služba mu je bila samo pokrivenje za legalan život, a pokrivala je njegovo neprekidno ilegalno djelovanje. U početku boravka u Sarajevu, najprije se kratko nastanio u jednoj siromašnoj jevrejskoj porodici, a poslije njenog odvođenja u logor, preselio se u drugi stan, u Stola u ulici broj 9 (sada ta ulica nosi ime Agana Bostandžića). Bila je to dobra lokacija, sa mogućnostima pristupa sa više strana, kao stvorena za ilegalne akcije u kojima treba što više izbjeći i otkrivenje ljudima, posebno žbira i policije. Jer, u njegovom stanu se dolazilo, u njemu se sastajalo, dolazili kuriri, donosili i odnosili poruke i materijale, neki odgovorni i traženi drugovi su danima bivali na stanu itd.

Ulazak u svakodnevni život Sarajeva, posebno onog ilegalnog, išao je postepeno. Suviše davno je on bio ostavio Sarajevo i mnogo toga se bilo izmijenilo. S nekima, koje je poznavao, nije ni stupao javno u kontakte, da se obostrano ne kompromituju, neki iz njegove generacije (gimnazijske) bili su na istaknutim položajima od povjerenja za ustašku vlast, pa se pred njima i skrivao. On se uključio u ilegalni rad i dužnosti koje su danomice rasle, bivale složenije i odgovornije. Poznanstvo i drugarstvo (još sa studija u Pragu) sa Osmanom Kapetanovićem¹⁰) koji je odranije bio na dužnosti u Sarajevu i s kojim se je našao, omogućilo mu je brže uključivanje u rad partijske organizacije i neposredne ve-

¹⁰) Osman (Mustafa) Kapetanović, diplomirani ekonomista, član KPJ, vrlo usko je u partijskom radu u Sarajevu saradivao sa Aganom Bostandžićem. Rođen je u Trebinju 1909. godine. Osnovnu i trgovačku školu završio je u rodnom gradu, a zatim školovanje nastavio na Trgovačkoj akademiji u Sarajevu. Zbog «lošeg vladanja» isključen je iz sarajevske škole, pa se prebacio u Zemun. Tu je maturirao na Trgovačkoj akademiji 1929. godine. Iste jeseni došao je na studije u Prag i studij-

ze sa nekim funkcionerima Mjesnog komiteta Sarajeva i Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH (Avdo Humo).

Dvije i po godine neprekidnog ilegalnog rada u vrelom kotlu kakav je predstavljalo okupirano Sarajevo, vrlo je dug period, pun napetosti i opasnosti, teških situacija karakterističnih — po iš ekivanjima i strahovanjima — zbog uhapšenih i mu enih pojedinaca, zbog o ekivanih i neo ekivanih provala, zbog važnosti postavljenih zadataka, zbog odgovornih kurirskih i drugih veza koje su dolazile u Sarajevo i odlazile iz Sarajeva. Bilo bi danas vrlo teško, a možda i nemogu e, i pomenuti samo, a posebno opisati sve momente i doga aje u kojima je Agan imao svog udjela. Duga je lista lanova Partije i aktivista NOP-a s kojima je on, po raznim zadacima i raznim poslovima, stupao u povremene kontakte ili održavao stalne veze u Sarajevu i van Sarajeva. Neki od njih odavno nisu u životu, npr., ismet Terzimehi ¹⁾), Ismet Milavi ²⁾) itd. Tako i Esad engi ³⁾), partijski radnik iz toga vremena, govori o njemu: »Veze izme u partijske organizacije, aktiva profesora, nastavnika i u itelja, pojedina ne veze sa aktivistima ljekarima i grupom aktivista NOP-a među gra anskim intelektualcima, održavali su Agan Bostandži ⁴⁾, Mira Staniši ⁵⁾ i ja«³⁾). Poznato je da je Agan neprekidno održavao vezu i sa dr Zaimom šarcom, advokatom, kasnije predsjednikom NOO i Odbora NOF-a za grad Sarajevo. U svestranoj aktivnosti komuniste Bostandži-

rao na ekonomskom fakultetu. Sreli smo se s njim u društvenim akcijama odmah, u prvim danima njegovog boravka u Pragu. Lako se uklju io u rad naprednih jugoslovenskih studenata i odmah po eo isticati svojim javnim istupima protiv kraljevske diktature u domovini. To ga je odvelo pravo u kartoteku »politi ki sumnjivih« studenata, koju je Poslanstvo Kr. Jugoslavije u Pragu vodilo vrlo ažurno i savjesno dopunjavalo. Poslije dvije godine provedene na studijama, Osman nije više došao u Prag, nije dobio dozvolu za nastavak studija u inostranstvu, pa je studije nastavio u Zagrebu, gdje je i diplomirao 1936. godine. U toku 1938. godine uspio se zaposliti u Finansijskoj direkciji u Sarajevu. Tu ga je i rat zatekao.

Osman je bio divan ovjek i drug, vrijedan, povjerljiv, odvažan, strastven borac. Poslije druženja u Pragu, ostali smo vrlo intimni drugovi i prijatelji. Do po etka rata susretali smo se povremeno, preko ljeta, u Mostaru ili Trebinju. Slu aj je htio da se u ljeto 1941. godine sretnemo pod neobi nim okolnostima, na partijskim zadacima u Sarajevu. Kada sam koncem juna izbjegao ustaškim progonima u Mostaru, prebacio sam se ilegalno u Sarajevo. Odmah prvih dana jula našao sam se sa Hasanom Brki em, koji me uputio na vezu sa Nafizom Defterdarevi em, a preko njega sam došao u kontakt sa Osmanom. Sa aktivom, kome sam i ja jedno vrijeme pripadao, sastajali smo se u Kralja Tomislava ulici 9a, u stanu u kome je Osman stanovao sa bratom Ibrahimom. Po etkom septembra 1941, ja sam na zadatku bio otkriven i uhapšen. Poslije toga se više nikada nisam vidio sa Osmanom.

U partijski rad Osman se uklju io vrlo rano, još za vrijeme studija u Pragu. Nešto kasnije primljen je u lanstvo KPJ. Za vrijeme okupacije Osman je u Sarajevu dugo vremena bio sekretar jedne elije intelektualaca i imao neposredne veze sa nekim lanovima Mjesnog Komiteta i Pokrajinskog Komiteta KPJ za BiH. Bio je predviđen i za lana Mjesnog komiteta. Poslije izbijanja decembarske provala 1942. godine u partijskoj organizaciji Sarajeva, policija je za Osmanom uporno tragala, raspisala je potjernicu sa ucjenom, ali ga nije uspjela uhvatiti. U to vrijeme on je boravio u Sarajevu i dugo se krio u ku i Karahasanovi a, sve dok nije po partijskom zadatku izišao na oslobo enu teritoriju, marta 1943. godine. Poginuo je od etni ke puške koja ga je ekala u zasjedi, negdje u jesen 1943. godine, u blizini Žegulje (izme u Stoca i Ljubinja) u Hercegovini.

¹⁾ Ismet Terzimehi ¹⁾, lan KPJ, sudija, rodom iz Maglaja, na dužnosti u sudu u Visokom, lan i sekretar Mjesnog komiteta Partije Visoko. U toku rata sumnji en i hapšen više puta, kona no, neposredno pred oslobo enje Sarajeva, (mart 1945) uhapšen i sa velikim brojem uhapšenih transportovan iz Sarajeva u Jasenovac. Cijeli transport je na najsvirepiji na in likvidiran, negdje na obali Save.

²⁾ Ismet Milavi ²⁾, lan KPJ, sudija, rodom iz Mostara, lan Vojnoobavještajnog komiteta pri Pokrajinskom Komitetu KPJ za BiH u Sarajevu, otkriven, uhapšen i otjeran u koncentracioni logor u Norveškoj. U logoru ubijen, negdje 1943. godine.

³⁾ Esad engi ³⁾, Ponovo na partijskom radu u Sarajevu, Sarajevo u revoluciji, III tom, str.

a, u uslovima ilegalnog Sarajeva, posebno su važni pravci djelovanja na veoma delikatnim zadacima.

U ilegalnom partijskom radu nabava potrebnih, naj eš e falsifikovanih dokumenata (pasoši, legitimacije, propusnice itd.) skoro uvijek je zadavala ozbiljne brige, nekad i preteške. Zato je »fabrikacija« takvih dokumenata povjeravana ne samo dobro stru nim nego i vrlo povjerljivim kadrovima (»fina tehnika«). Pošto je Sarajevo bilo zna ajna raskrsnica ilegalnih kretanja sa oslobo ene teritorije prema Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, prema Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru i obratno, fina tehnika je imala pune ruke do kraja odgovornog i ozbiljnog posla. Jedno vrijeme Agan je aktivno radio u finoj tehnici zajedno sa Josipom Sigmundom. Ovaj tandem, Bostandži — Sigmund, sa velikim uspjehom je dugo vremena obavljao svoju dužnost, sve dok Sigmund nije bio uhapšen, decembra 1942.

Nije mali broj partijskih radnika i veza za koje je, nekad i napre ac, trebalo u Sarajevu obezbijediti siguran privremeni smještaj ili duži ilegalni boravak. U Sarajevo su navra ali ili kroz grad prolazili i najistaknutiji funkcioneri Partije i NOP-a. I ta dužnost esto nije mimoišla Agana, naro ito ako se radilo o delikatnim situacijama.

Obavještajna služba, naro ito u neprijateljskoj vojsci — u kojoj su u svim rodovima vojne sile neprekidno pulsirale fine veze od najviše komande do komandi operativnih jedinica, i obratno (strogo povjerljiva nare enja, zapovijesti, obavještenja itd.) — bila je izvanredno odgovoran sektor rada partijskih foruma i kadrova. Veze sa vojskom su ne samo otkrivale namjere neprijatelja nego su sprovodile neupadno, makar i skromno, naš uticaj na raspoloženje i bojnu gotovost vojnika i starješina, kod njih izazivale defetizam itd. U Sarajevu su, u pogledu obavještajne službe i saznavanja neprijateljskih namjera, akcija i si., naša nastojanja išla u pravcu najviših komandi i štabova smještenih u samom gradu i posebno, u pravcu Rajlovca, gdje je bila komanda i operativna snaga neprijateljskog vazduhoplovstva (»Druga zra na luka«). Partija i NOP su imali u Rajlovcu, skoro odmah od po etka okupacije, dobre veze, pouzdanu organizaciju i odvažne i samoprijegorne saradnike (lanove Partije i aktiviste). Skoro sve se otuda pravovremeno javljalo i saznavalo (o pripremama i namjerama neprijatelja, o predstoje im pohodima i ofanzivama, o uspjesima i neuspjesima neprijatelja u njegovim operativnim akcijama, itd.), tako da su naša rukovodstva, naše organizacije i štabovi trajno iz tog izvora koristili obavještenja i upozorenja i mogli se na najbolji na in postaviti prema neprijateljskim namjerama¹⁴).

U obavještajnoj službi u Sarajevu Agan Bostandži je posebno dugo (sa prekidima) radio i po toj liniji bio u direktnoj vezi sa odgovornim rukovodiocima Mjesnog ili Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Prema usmenom kazivanju Zvonke Grpca, Agan je jednom prilikom prenio direktivu oficirima u Rajlovcu da pripreme tri aviona »Dornier« za prebacivanje na oslobo enu teritoriju. Promjenom situacije, nije došlo do realizacije tog leta.

U našoj mreži rukovo enja i komandovanja, kurirske veze su bile dugo vremena presudne za izvršenje zadataka i postizanje uspjeha u borbi (na vojnom i civilnom planu). Koliko god je Sarajevo zna ilo za neprijatelja, za nas je zna ilo mnogo više. U Sarajevu su se sticali brojni konci rukovo enja ustankom

¹⁴) Zvonko Grbac, Uporište NOP-a na aerodromu Rajlovac, Sarajevo u revoluciji, III tom, str. 647-662, Sarajevo, 1979.

i borbom, prelamali odražaji istorijskog hrvanja »ko e koga« itd. Doprijeti bezbjedno putem kurirskih veza do odgovornih partijskih radnika i foruma i prenijeti direktive, neke poruke, zahtjeve i si. i odgovoriti ta no i pravovremeno, to je bio zadatak prvog reda. Izvršavanje ovakvih zadataka se obavljalo u okviru grada, a esto i izvan Sarajeva. Poruke su išle i prema sjedištu Vrhovnog štaba i CK KPJ, prema položajima naših operativnih jedinica, prema Zagrebu, Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli, Visokom itd. I na ovom sektoru vrlo odgovornih partijskih zadataka Agan je radio dugo i uspješno, u pojedinim momentima bio »izvor i uvir« ove nadasve delikatne dužnosti.

U krugu njegovih najneposrednijih saradnika našla se još u 1941. godini i Feriha Kulenovi , koja je tako e radila na kurirskim zadacima Partije. Iz tog poznanstva poti e i njihov brak. Prije i poslije sklopljenog braka, Feriha je u mnogim partijskim zadacima bila pouzdan Aganov saradnik i svjedok veli ine i tragike jedne izuzetne li nosti. Pored ve pomenutih njegovih saradnika na ovim zadacima (Osmana i lbre Kapetanovi a i drugih), Agan je održavao i neposredne veze sa Šahinom Šahinpaši em Josipom, koji je na ove zadatke upu en sa oslobo ene teritorije, predratnim komunistom Ahmedom Trnovljakovi em, studentom medicine, Mustafom Avdi em Š otom, gra evinskim inženjerom, našim ovjekom me u domobranskim oficirima, sa Safetom Džinovi em Safom i Vladimirom Peri em Valterom, po njihovom dolasku na partijski rad u Sarajevo, sa Zehrom Muidovi , pravnikom i aktivistom NOP-a, porodicom Karahasanovi , Šadijom umiši i još nekim. Pomenu u i svjedo enje Ahmeda Tafre, tada aktiviste NOP-a u Visokom, posve eno uspostavljanju i održavanju ilegalnih veza i izvršavanju partijskih zadataka kojima je rukovodio Agan Bostandži . U lanku je vidljivo kako Agan i poslije velike policijske provale u Sarajevu radi na obnavljanju veoma zna ajnih veza sa drugim gradovima u Bosni i Hercegovini, pa i sa Zemunom, zapravo, sa Beogradom⁵⁾.

Bostandži je imao prisne drugarske i partijske veze i sa Ismetom Terzi-mehi em, lanom a kasnije i sekretarom Mjesnog komiteta Partije u Visokom. Svaki od kontakata je pri a za sebe, odgovornost i strahovanje za uspješno prenošenje nekih partijskih poruka ili direktiva. Neizvjesnost i teško e su posebno bile u tom što nisu uvijek bili isti kuriri, niti se veza uspostavljala uvijek sa istom javkom. Naj eš e su se susretali malo ili ak potpuno me usobno nepoznati ljudi, koji su se morali »otvoriti« samo na utvr enu lozinku. Ko ne zna prirodu ove službe, gotovo da ne povjeruje da su se veze nekada morale uspostavljati zaku astim kanalima, ak izme u Sarajeva i Zemuna, sve preko teritorije koju su pod svojom upravom držali i kontrolisali okupator i njegovi saradnici. Tafro opisuje i sasvim neo ekivani susret sa Aganom, u Visokom (juna 1943, kad je glavnina naših snaga vodila bitku na Sutjesci). Agan li no bio je u traganju za vezom sa Petom krajiškom divizijom, koja se u to vrijeme nalazila u okolici Visokog i Kaknja. I tako redom, mogao bi se nanizati veliki broj sli nih slu ajeva i traganja.

Dugo vremena Asima (ime Aganovo u ilegalnom radu) nije policija otkrila. Hapšenje brojne grupe komunista i drugih aktivista NOP-a u decembru 1942. godine strahovito je pogodilo cijelu partijsku organizaciju Sarajeva (i šire). U zatvor su dospjeli mnogi lanovi Partije i aktivisti koji su u saslušavanjima uhapšenih bili možda samo spomenuti. Tom prilikom su uhapšeni Agan i njegova

⁵⁾ Ahmed Tafro, O aktivnosti NOP-a u Visokom i mom radu na uspostavljanju veza partijske organizacije Sarajeva sa drugim gradovima, Sarajevo u revoluciji, III tom, str. 692-710.

sestra Safija (koja je stanovala s bratom u tadašnjoj Stola koj ulici i bila njegova desna ruka u svim poslovima koje joj je mogao povjeriti). Saslušavani su u ustaškoj policiji, u emaluši ulici. Bili su izloženi svakojakim torturama, ali su se držali hrabro i nisu nikoga odali. Pušteni su (kao i neki drugi zatvorenici) poslije dvadesetak dana, jer im se nije moglo ništa dokazati. Hapšenje i mučenje nije obeshrabilo Agana. Nastavio je dalje svoj rad, i s jednim zadatkom više, s nastojanjem da se konsoliduju prorijeđeni i uzdrmani redovi pokreta, ošamuđeni širokom provalom.

U proljeće 1943. godine opet je došlo do promjena u rukovodstvu Partije u Sarajevu. Pošto je dotadašnjeg sekretara MK KPJ Džemala Bijedića dugo vremena tražila policija, on se morao povući i na oslobođenu teritoriju. Zamijenio ga je Esad Ćengić, koji je sa slobodne teritorije po zadatku upućen u Sarajevo. U Aganu Bostandžiću obojica su imali oprobano i iskusno saradnika.

U to vrijeme neprijatelj je bio posebno nakostriješen. Četvrta i peta neprijateljska ofanziva na glavninu partizanskih snaga su propale. Ugled i snaga Partije i NOVJ su jako porasli. Zato su Gestapo i ustaška policija utrostružili napore da osujete novi razmah NOP-a. Sve to se u okupiranom Sarajevu neposredno osjećalo. Budnost u ilegalnom radu je povećana, ali se i opasnost sa sve većom širinom mreže aktivista i brojnih pomaga povećala. U septembru 1943. godine partijska organizacija Sarajeva opet je doživjela neočekivan udar. U jednom koincidencijom traganja po raznim gonjenjima, Gestapo je iznenada opkolio kuću u kojoj se upravo trebao održati sastanak najodgovornijih partijskih radnika u gradu (Esad Ćengić, Vladimir Peri Valter i dr.) i u klopku su upali gotovo svi. Tom prilikom povrijeđen je Esad Ćengić i tako uhvaćen, a ostali su uspjeli pobjeći. Samo sretna slučajnost je spasila Agana da ne upadne u klopku, jer je i on trebao doći na sastanak.

Vladimir Peri Valter došao je par dana ranije sa zadatkom da obnovi i formira Mjesni komitet Partije. Agan je nastavio da vrši svoje odgovorne zadatke, te se sa njegovim kvalitetima i sposobnostima revolucionara ozbiljno razunalo. On spada u red onih koji treba da postanu osnovno partijsko jezgro iz kojeg će se regrutovati novo rukovodstvo. Nažalost, do toga nije došlo. Pored sve umješnosti, sreća nije bila mnogo naklonjena rukovodstvu partijske organizacije u Sarajevu. U decembru 1943. godine došlo je do ponovnog, trećeg Aganovog hapšenja. To je bio nagli i tragičan kraj njegove aktivnosti, a uskoro i njegovog života. Agan se veoma hrabro držao. Nije otkrio svoje veze, niti je gestapovcima dao nikakve podatke koji bi Partiji donijeli poteškoće i nove žrtve. O njegovom hapšenju i pogibiji, Esad Ćengić u ediciji »Isto na Bosna u NOB-i« o tome detaljnije govori: »Šestog decembra 1943. godine porodica Šefkije Bešlić iz Sarajeva, koji je sin Akif bio jedan od vojnih rukovodilaca u Šestoj brigadi, obavijestila je Vladu Perića, da njihovoj kući već dva dana dolazi čovjek koji tvrdi da je poslat sa oslobođene teritorije sa zadatkom da preda važne poruke sekretaru Komiteta. Bilo je neizvjesno o kakvoj li stvari se radi, tim prije što je u to doba normalno funkcionisao kanal sa oslobođenom teritorijom. Mjesni Komitet se našao u dilemi kako da postupa. Vlado Perić, kao sekretar Komiteta, odlučio je da uputi Agana Bostandžića kod porodice Bešlić, sa zadatkom da provjeri o kakvoj se stvari radi. Pošto je postojala sumnja da bi mogla biti policijska klopka, Agana je dopratila drugarica Šadija Oumišić do u neposrednu blizinu kuće Bešlić sa zadatkom, da ako se Agan ne vrati kroz pola sata, obavijesti Vladu Perića. Međutim, nakon 20 minuta iz kapije porodice Bešlić izašla je grupa njemačkih policajaca. Agana su svezanog ubacili u automobil i odvezli u nje-

ma ku policiju EK-2. Isti dan uhapšena je i njegova sestra Safija. Osam dana nakon hapšenja, Aganova supruga Feriha, koja je i sama bila najneposrednije angažovana u radu partijske organizacije, saznala je preko službenice koja je bila povezana sa jednim ovjekom iz Gestapoa, da je Agan bio podvrgnut mu- enju prilikom saslušanja i da je tako i ubijen. Vijest o Aganovoj smrti munjevito se pronijela cijelim gradom. Da bi umanjili efekat koji je izazvala ova vijest, Ni- jemci su Aganovu sestru, koju su tako er strahovito mu ili, iznenada pustili na slobodu. Na njeno pitanje što je sa njezinim bratom, dali su joj pismenu po- tvrdu da je njen brat izvršio samoubistvo u zatvoru.¹⁶⁾

Na ovom mjestu interesantno je zabilježiti mišljenje i osje anje Vladimira Peri a Valtera povodom Aganovog hapšenja. U jednom izvještaju, koji upravo tih dana iz Sarajeva šalje CK KPJ, Valter se osv r e i na slu aj kako je Agan Bostandži pao u ruke Gestapoa. Opisuju i okolnosti pod kojima je Agan uhva- en i zatvoren, Valter završava misao:

»Izgubili smo jednog od najboljih drugova lanova naše Partije koga sad valja upati iz kandža Gestapoa").

Nijesu presudni ta ni datumi o posljednjim asovima Aganovim. Porodica Aganova je ipak saznala mnoge pojedinosti o zlo inu neprijatelja (neke je mog- la pratiti i sestra mu Safija koja je bila zatvorena u eliji nasuprot Aganovoj). Agan je stvarno podlegao mu enjima specijalne policije u zatvoru Gestapoa. (Ništa nije priznao i nikoga nije odao). Umro je herojskom smr u. Njegova nasilna smrt može u i u "antologiju« gestapovskih i ustaških zlo ina — iš upali su mu jezik u bijesu što nije ništa htio govoriti! Krišom je odvezen iz mu ionice (potkrovlje sudskog zatvora u Sarajevu) na groblje u Koševu i tajno zakopan. Porodica je odmah tih dana (preko nekih koji su u estvovali u sahrani) tajno identifikovala njegov grob i njegovo tijelo i ubacila u grob svoje znake raspoz- navanja. Na osnovu toga su njegovi ostaci sa sigurnoš u prona eni poslije os- lobo enja zemlje.

Na petnaestogodišnjicu njegove tragi ne smrti (u decembru 1958. godi- ne) grad Sarajevo se sa pijetetom oprostio od njegovih ostataka. Tužna sve a- nost je završena u njegovom rodnom mjestu apljini, gdje smo ga dostojno sahranili. Uspomenu Agana Bostandži a uvaju pokoljenja, uvaju škole, ulice i drugi društveni objekti koji nose njegovo ime, jer Agan je bio jedan iz plejade intelektualaca u našoj revoluciji koji je ostavio trajan trag i osigurao asno mjesto koje se ne smije zanemariti ni zaboraviti. ino mi se da o životu i djelu Agana Bostandži a u punom smislu vrijedi ona latinska: »Asper est mors eo- rum, qui immortalis opus parant« (Surova je smrt onih, koji besmrtno djelo pri- premaju).

) engi Esad, U okupiranom Sarajevu, Isto na Bosna u NOB-i 1941-1945, str. 158, knjiga prva, Beograd, 1971.

Dr Flohr, koji je na originalu potpisan i koji je, prema tekstu osmrtnice (Todesbecheinigung), 1.12.1943. konstatovao smrt Agana Bostandži a, potpisao je i jednu neistinu (ko zna koju po re- du) Nije u pitanju samoubistvo, nego nasilna smrt kao posljedica svirepog mu enja jednog hrab- rog i dokraja samoprijegornog i revoluciji odanog ovjeka.

) Izvadak iz dokumenta br. 4519/3 Arhiva CK SKBiH.

UKUPNE ŽRTVE
SARAJEVA,
STRADANJA I BORBA
U KONCENTRACIONIM
I ZAROBLJENI KIM
LOGORIMA

EMERIK BLUM - FAHRIJA AJANOVI

GRAĐANI SARAJEVA U KONCENTRACIONIM LOGORIMA

Oslanjaju i se na kvislinge i druge izdajnike naroda, od kojih su mnogi ve prije rata bili u sprezi sa nacistima ili talijanskim fašistima — bilo kao špijuni ili kao njihovi simpatizeri, odnosno petokolonaši, okupator se odmah usmjerio ne samo na komuniste i antifašiste, progresivne i demokratski orijentisane građane u kojima je s razlogom gledao svoje političke protivnike, nego i na pojedine naše narode u cjelini koji su bili »krivi« samo zato što su pripadali određenoj naciji odnosno religiji. Raznim oblicima maltretiranja, terorom i progonom otporeo je obraun nacista i sa svim građanima koji su makar i potencijalno mogli predstavljati opasnost. Od toga nisu bili pošteđeni ni djeca, žene, starci, pa ni bolesni. Okupator se, dakle, kao agresor, nije zadovoljavao potajnim injavanjem i ukidanjem suvereniteta i nezavisnosti jedne države, progonom i pljačkom njenih žitelja, nevinim zverstvima i zločinima, do tada nepoznatim u istoriji, nego pristupa organizovanju koncentracionih logora u kojima će sprovesti svoj pakleni plan. Pod udarom su se našle, manje-više, iste kategorije ljudi koje su hitlerovci od dolaska na vlast u Njemačkoj proganjali.

Komunisti i progresivni ljudi u predratnoj Jugoslaviji »okusili« su takve hitlerovske modele političke borbe protiv svih demokratskih snaga u zemlji, jer su petokolonaški i profašistički režimi, po njemačkom uzorku, otvarali slične logore, kao što su onaj za studente kod Višegrada, 1935. godine, ili u narednim godinama, oni u Lepoglavi, Bile i, Smederevskoj Palanci, Ivanjici, Kerestincu kod Zagreba i drugim mjestima.

Koncentracioni logori formirani u vrijeme fašističke okupacije imaju i posebno obilježje, jer su, direktno ili indirektno, izražavali otpor naroda protiv fašizma i okupacije u najširem smislu riječi, odnosno neprihvatanje okupacije, nasilja i tuđinske vlasti. Ovo naročito od vremena početka svenarodnog ustanka i revolucije. Samo postojanje ovih logora, u koje su dovođene na hiljade ljudi, potvrđuje činjenicu da se narod borio i da se nije dao pokoriti. Zato ove logore ne treba tretirati i posmatrati samo po tome što je u njih dovođen i ubijan znaćan broj komunista i drugih aktivista NOP-a, nego i po tome što su monstruozi zločini bili atak na golu egzistenciju naših naroda i narodnosti. Zato je i logičan zaključak da se narodnooslobodilačka borba naroda i narodnosti Jugoslavije ne može tretirati samo kao borba oružanih jedinica NOV i POJ, nego kao jedinstven izraz velikih revolucionarnih procesa koji su se u periodu četvorogodiš-

njeg rata odvijali u našoj zemlji, u različitim oblicima borbe. Borba i masovno stradanje naših ljudi u logorima sastavni su dio tog fronta.

Pored antifašista svih nacionalnosti, progona Jevreja i Roma, masovno su uništavani i pripadnici drugih naroda. U Paveli evoj, tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) to je bio slučaj sa Srbima, nad kojima je, posebno u 1941. i 1942. godini, injen genocid u logorima kao i nad Jevrejima.

O uništavanju Srba u ustaškim logorima, osim preživjelih svjedoka iz tih logora, ima mnogo drugih dokaza, kao što su napisi u ustaškim novinama, fotosi i mnogobrojne izjave i govori Paveli evih doglavnika, ministara i drugih ustaških glavešina. Ante Paveli , kao glavni organizator i inspirator ustaštva, još 1927. godine je govorio: »Kako bi mogla Hrvatska puna zapadne kulture, latinske i germanske kulture, talijanske humanistike i germanskog romantizma i zajedno sa pravoslavnim grubim, divljim i okrutnim Srbima.«¹⁾ Paveli i njegovi dželati su u stvaranju ustaške države vidjeli šansu da se, uz puno razumijevanje i podršku njema kog okupatora, do kraja obra unaju sa Srbima, koji su vijekovima živjeli zajedno sa Hrvatima i drugim narodima i narodnostima na područjima koja su 1941. godine bila obuhva ena ustaškim bezakonjem. Inspirisani zločina kim idejama Paveli a, ustaški doglavnici, ministri, stožernici i logornici ve prvih dana okupacije na sve strane drže govore protiv Srba i podsti u na zlo ine. Od mnogobrojnih primjera pomenu emo dva vrlo karakteristi na. Ustaški ministar dr Mladen Lorkovi , govore i na zboru 27. jula 1941. godine u Donjem Miholjcu, izme u ostalog, rekao je: »Vi znate da ustaški pokret vrstom rukom rješava srpsko pitanje u Hrvatskoj... Naša je dužnost da se pobrinemo da oni elementi koji su najviše doprinijeli tome da je godine 1918. Hrvatska potpala pod srbijansku vlast, da se ti elementi jednom zauvijek u Hrvatskoj onemogu e, odnosno, iz Hrvatske odstrane. Naša je dužnost da to u inimo i mi emo to sprovesti. Mi emo to do kraja sprovesti. Hrvatska državna vlada pod vodstvom našeg di nog poglavnika uzela je u ruke rješavanje tog pitanja i ona e ga do kraja riješiti.«²⁾ Ubrzo iza toga, cilj i pravi smisao Lorkovi evih rije i objasnio je ustaški ideolog, Paveli ev doglavnik Mile Budak, koji je, na Velikoj skupštini ustaša u Gospi u, doslovno rekao: »Dio Srba treba pobiti, drugi dio raseliti, a ostale prevesti u katoli ku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate.«³⁾

Kako su Nijemci otpo eli sa ostvarenjem plana »preseljavanja« Slovenaca u Srbiju i naseljavanja Nijemaca i Austrijanaca na zemlju deportovanih Slovenaca, Paveli se dogovorio sa Hitlerom da se dio Slovenaca naseli na teritoriji NDH, a u zamjenu za to, da se što više Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine protjera u Srbiju. Ustanak naroda i narodnosti Jugoslavije sprije io je nacisti -ko-ustaške planere da u potpunosti ostvare svoju zamisao o preseljavanju Srba, ali ne i njihove planove o prekrštavanju i masovnom odvo enju Srba u logore.

Uz pomo jednog dijela reakcionarnog katoli kog klera organizovano je masovno prisilno prekrštavanje Srba. To je uglavnom bio slučaj sa Srbima koji zajedno sa Hrvatima žive u Slavoniji, a koje su ustaše od prvog dana po ele na razne na ine maltretirati i progoniti, uklju uju i tu i odvo enje u logore. Uz njihovo predo avanje da e svi biti otjerani u logore i uništeni ako ne pre u na katoli ku vjeru, ljudi su, u strahu, naro ito stariji svijet i žene, prihvatili pokrštava-

¹⁾ Mirko Peršen: »Ustaški logori«, Stvarnost, Zagreb, 1966, str. 11.

²⁾ Mirko Peršen: »Ustaški logori«, str. 11.

³⁾ Mirko Peršen: »Ustaški logori«, str. 12.

nje. No, ustaše su i takve, nakon izvjesnog vremena, vjerovatno sa pretpostavkom da su formalno prihvatili pokrštavanje, tjerali u logore odakle se, po pravilu, niko nije vraćao. Postoje stotine raznih dokumenata, izjava svjedoka i fotosa kao i napisa u ustaškim novinama o prisilnom prekrštavanju Srba, odnosno, kako su oni to zvali »vraćanje vjeri otaca«. ⁴⁾

Planovi ustaša o masovnom deportovanju i uništavanju srpskog naroda u logorima bili su direktno na političkoj liniji okupatora — da se unište i istrijebe naši narodi i narodnosti. To je davnašnji san nacista o istrebljenju Slovena, najavljen u Hitlerovoj knjizi »Majnkämpf«.

Poeci koncentracionih logora

S obzirom da se naše kazivanje uglavnom odnosi na stradanja i otpor građana Sarajeva u koncentracionim logorima, neophodno je da se, makar u najkraćim crtama, dotaknemo historijata tog fenomena XX vijeka — nacističkih koncentracionih logora, kada su nastali, s kojim ciljem su stvarani, koliko i gdje ih je bilo, itd. Ovo je potrebno i stoga što ustaški logori, u kojima je stradalo preko 75% Sarajlija od ukupno upućenih u sve logore u zemlji i inostranstvu, imaju svoju genezu baš u nacističkim logorima. Historijska je istina da su ustaše stvarale brojne logore na iskustvima nacista i uz njihovo direktno učestvovanje.

U podacima međunarodnih komiteta, koji se danas bave pitanjima bivših nacističkih logora, stradanjem i otporom evropskih naroda u njima u II svjetskom ratu, na spisku se pominje 21 glavni ili centralni nacistički logor. Bili su to glavni sistemi logora koji su u svom sastavu imali po 40, 50 i do 200 manjih i većih logora odnosno filijala. Na primjer, logor Mauthausen u Austriji imao je 61 filijalu, logori u Njemačkoj: Buchenwald — 134, a Dachau, koji su nacisti formirali još prije rata, čak 142 filijale, itd. Pominje se cifra od oko 2000 nacističkih logora odnosno filijala, koje su objedinjavali ovi i drugi veliki nacistički logori. Kakvo je tek udovište — fabriku smrti — predstavljao logor Aušvic, formiran u poljskom gradu Osvjencimu, koji se smatra najvećim nacističkim logorom u Evropi.

Treba ista i da se od 70 nacističko-fašističkih logora formiranih tokom rata na tlu Jugoslavije, u pomenutom spisku pominje samo Jasenovac. Vjerovatno zbog toga što se tamo ne navode logori u kojima su stradale stotine, nego samo desetine i stotine hiljada ljudi, a Jasenovac je upravo bio takav logor. Ovaj ustaški logor nije bio opremljen savremenim sredstvima kao Aušvic, Dachau i drugi logori u kojima se ljudski leš za tri minuta pretvarao u pepeo, ali se po svireposti i mučenju logoraša, kao i broju nastradalih smatra drugim po veličini logorom okupirane Evrope. Inače, nacističko-fašistički logori su tokom II svjetskog rata stvarani svuda po našoj zemlji. Postojala je, npr., glavna mreža talijansko-fašističkih logora u Crnoj Gori (Nikšić, Cetinje, Bratunac ali kod Vir-Pazara, Stari Bar itd.), po dalmatinskim otocima (Mamula sa Prevlakom, Hvar, Rab, Pag itd.), kao i u samoj Italiji (Ankona, Padova, Bari, Palermo, Udine itd.). U svim ovim logorima su stradali mnogi komunisti i saradnici NOP-a, a u njima su preživljavali strahote i teror fašističkih crnokošuljaša i brojni sarajevski Jevreji, od kojih mnogi iz tih logora nisu ostali živi.

Gotovo i nije bilo logora u Evropi gdje nije bilo Sarajlija. Od inostranih, pored Aušvica i drugih nacističkih logora, dosta Sarajlija je internirano u njemačke logore u Norveškoj, od Bergena na jugu preko Bajsforda i Erlandeta u sred-

⁴⁾ Dokumenti — »Zločin jednog dijela katolike i drugih klera za vrijeme okupacije«, str. 54, 56, 63, 65, 71, 82, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina pri Vladi NR Hrvatske.

njem dijelu, do Karasjoka, Ozena, Korgena i polarnog kruga na krajnjem sjeveru.

Na teritoriji NDH postojali su ustaški logori: »Danica« kod Koprivnice, Kerestinac kod Zagreba, Krušica kod Travnika, sabirni logor u Gospiću i Jadovno na Velesbitu, logori na otoku Pagu: Slano i Metaljna, zatim logori Loborgrad, Jastrebarsko, akovo, Tenje kod Osijeka, Ferianci i itav niz logora u sistemu logora Jasenovac, u koje spadaju Stara Gradiška i od 1943. godine Lepoglava, te sabirni logor u Sisku. Svi pomenuti logori, osim ovog u Sisku, i Lepoglave koji su ustaše, nakon napada partizana i privremenog oslobođenja 1943. godine, od kaznionice pretvorile u logor, nastali su 1941. godine, i to uglavnom prvih mjeseci nakon okupacije. Za većinu njih je karakteristično da su internirani u njima uglavnom umirali od nepodnošljivih nehygijskih uslova smještaja, gladi, bolesti i batina, ukoliko su uopšte stizali živi do logora. Dakle, za razliku od Jadovna kao i logora smrti koji su se nalazili pod »Ustaškom obranom«, koji je glavni rukovodilac bio Vjekoslav Maks Luburić, a u koje su spadali: grupa logora Jasenovac sa Starom Gradiškom i Lepoglavom, gdje se direktno i masovno ubijalo, internirani ostalih logora su bili (osim pojedina njih strijeljanja) uglavnom, žrtve nepodnošljivih uslova života. Ali, treba imati u vidu da je opet najveći broj interniranih, koji su sticajem okolnosti i uspjeli preživjeti u nekim od navedenih logora, kasnije prebačeni u Jasenovac ili neki drugi logor »Ustaške obrane«, odakle se, u pravilu, nisu vraćali. Internirani, npr., logora akovo u kojem se nalazio veliki broj žena i djece iz Sarajeva, sa izuzetkom manjeg broja, koji su posredstvom SS-oficira odvedeni u Aušvic gdje su doživjeli sudbinu ostalih interniranih ovog strašnog logora, svi su na kraju dovedeni u Jasenovac i pobijeni.

Jedan od upravitelja logora Jasenovac, ustaški bojničar Miroslav Filipović —Majstorović, izjavio je, 29. juna 1945. godine, pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina, između ostalog, sljedeće: »... Posebno ističem da je u početku (1942. g.) izvršena u Jasenovcu likvidacija logora akovo. Tom likvidacijom rukovodio je Matijević Joso, ustaški poručnik. Kod te likvidacije logora akovo, računam da je bilo oko 2 do 3 hiljade Židova i njihove djece...«⁹⁾

I kroz naprijed pomenute manje logore — da ih tako nazovemo — prošle su stotine pa i hiljade interniranih. Tako, npr., kroz logor Krušicu, za koji se jedva može reći da postoji, prošlo je preko 3 hiljade interniranih, među kojima je mnogo njih bilo iz Sarajeva.

Teško je i nabrojati sve logore a kamoli opisivati njihov izgled i šta se i kako u njima dešavalo. Svi su oni, ili najveći broj od njih, za nas Sarajlije interesantni, jer je u svima bilo naših sugrađana. Na primjer, u logorima na Sajmištu u Zemunu, na Banjici u Beogradu, itd., koje nismo pominjali, bilo je tako i dosta Sarajlija (Savo Bajić — bravar iz Sarajeva, zarobljen kao borac Kraljeva kog bataljona, stradao je na Banjici, kao i uro Glane, sudija Prijekog suda, inače ilegalno vezan za NOP Sarajevo). Mi ćemo se, međutim, pretežno zadržati na onim logorima koje, pošto je u njima stradao veći broj građana Sarajeva, treba potpunije opisati. U vezi s tim, smatramo potrebnim pomenuti da su autori ovog teksta bili internirani u nekoliko ustaških logora od Gospića, Paga i Jastrebarskog, itavog niza logora u Jasenovcu do logora Stare Gradiške i Lepoglave. Zbog toga, kao i okolnosti da su radili na takvim mjestima u ovim logorima, te da su kao članovi KPJ bili uključeni u ilegalne logorske organizacije, razumije

⁹⁾ Dokumenti — »Zločini...«, str. 171.

se, gdje su postojale, bili su u mogućnosti da neposredno vide i dožive mnoge događaje i pojave o kojima se ovdje bitno riječi.

Prvi ustaški logor, čiju lokaciju su odabrali njemački SS-oficiri skupa sa ustaškim asnicima, nastao je u nekadašnjoj hemijskoj tvornici »Danica« kod Koprivnice. To je bilo krajem aprila 1941. godine — svega petnaestak dana nakon proglašenja ustaške države NDH. Zanimljivo je da su i prvi stanovnici, odnosno žrtve ovog logora, bili upravo građani Sarajeva. Tu je bilo antifašista, Jevreja, Srba, Hrvata i Muslimana. Tamo je, npr., izgubio život jedan od poznatijih komunista predratnog Sarajeva Lezo Perera, član KPJ od 1935. godine.

Komandant pomenutog logora bio je ustaški povjerenik Martin Nemeč iz Koprivnice. Iz jednog pisma, koje piše ovaj ustaša Ustaškom ravnateljstvu u Zagrebu, vidi se da ustaše, skupa sa Himlerovim obavještajcima, formiraju koncentracione logore. U tom pismu, između ostalog, stoji: »Prema dogovoru od 17. 5. 1941. godine sa ravnateljom g. Kvaternikom, te sa g. majorom Pelcom i g. Štrajberom (njemački oficiri — prim. autora) o koncentracionom logoru Židova u opštini Sokolovac i Novigrad, išao sam danas pogledati na teren bivše barake u Glogovcu kao i samoj okolici. Same barake su u takvom stanju da se u njih ne može smjestiti nikoga, jedino se mora sve i nanovo izgraditi. U razgovoru sa g. Štrajberom koji je predložio da se izgrade barake za 3.000 Židova, nije prijedlog povoljan, jer ne odgovara istini i namjeranim potrebama.«⁶⁾

U isto vrijeme dok još postoji logor »Danica«, u Kerestincu, u jednom od srednjovjekovnih dvoraca formiran je koncentracioni logor. U njemu su se, pored novointerniranih građana, nalazili i komunisti Božidar Adžija, Otokar Keršovani, naš sugrađanin, Sarajlija Ognjen Priča, August Cesarec, Ivan Krndelj, kao i drugi koje je još režim bivše Jugoslavije, vlada Cvetković-Maček, zatvorila, a Mačekovi policajci — u dogovoru sa njim — izruče ili ustašama. Ovaj logor nije dugo trajao, jer su komunisti organizovali iznutra napad na ustaške straže, provalili iz logora i dosta neorganizovano se razbjegli na sve strane u okolini Zagreba. Nažalost, zbog toga ih se malo spasilo, a Priča, Adžija i Keršovani sa još desetak drugova ubrzo iza toga, povodom diverzije na Zagrebačkom pošti, strijeljani su početkom jula 1941. godine. (Ova strijeljanja su, radi zastrašivanja stanovnika, objavljena preko plakata.)

I sabirni logor u Gospiću, kao i Jadovno na Velebitu, nastali su već u maju 1941. godine. Jadovno je, u neku ruku, preteča Jasenovca, jer u njemu internirani ne stradaju samo od rada, gladi, zaraznih bolesti i batina, nego od direktnog ubijanja. Prema nekim podacima, u ovom logoru je stradalo oko 40000 ljudi. U jugoslovenskoj enciklopediji se pominje cifra od 35000. Koriste li se prirodnim uvalama, pećinama, jamama i provalijama, ustaše su očigledno smatrale da se, ne kopaju i posebne grobove, najlakše rješavati pitanje leševa bacanjem u jame. To su oni i radili. Prvom polovinom augusta 1941. godine iz Sarajeva je otpremljen transport sa oko 190 naših sugrađana u Gospiću, od kojih su gotovo svi završili u jamama Jadovna. Naime, jedni su odmah po dolasku u Gospiću svezanih ruku odvedeni na stratište Jadovna i pobijani, a drugi su, nakon prebacivanja u Jastrebarsko i druge logore, ponovo prebačeni na Jadovno ili u Jasenovac, gdje su stradali. Bio je to transport sa pripadnicima svih nacionalnosti i zanimanja od radnika, sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a Živka Jošila, upravnika Pozorišta Milutina Janjuševića do 85-godišnjeg bosanskog vladike Petra Zimonjica i takvog vrsnog intelektualca, komuniste, profesora dr Branka Bujića. Ove

⁶⁾ Mirko Peršen: »Ustaški logori«, str. 40.

su likvidacije izvršene pod rukovodstvom poznatog ustaškog emigranta Jose Rukavine. Kako kapacitet Jadovna nije zadovoljio, ustaše su nastavile sa osnivanjem novih logora.

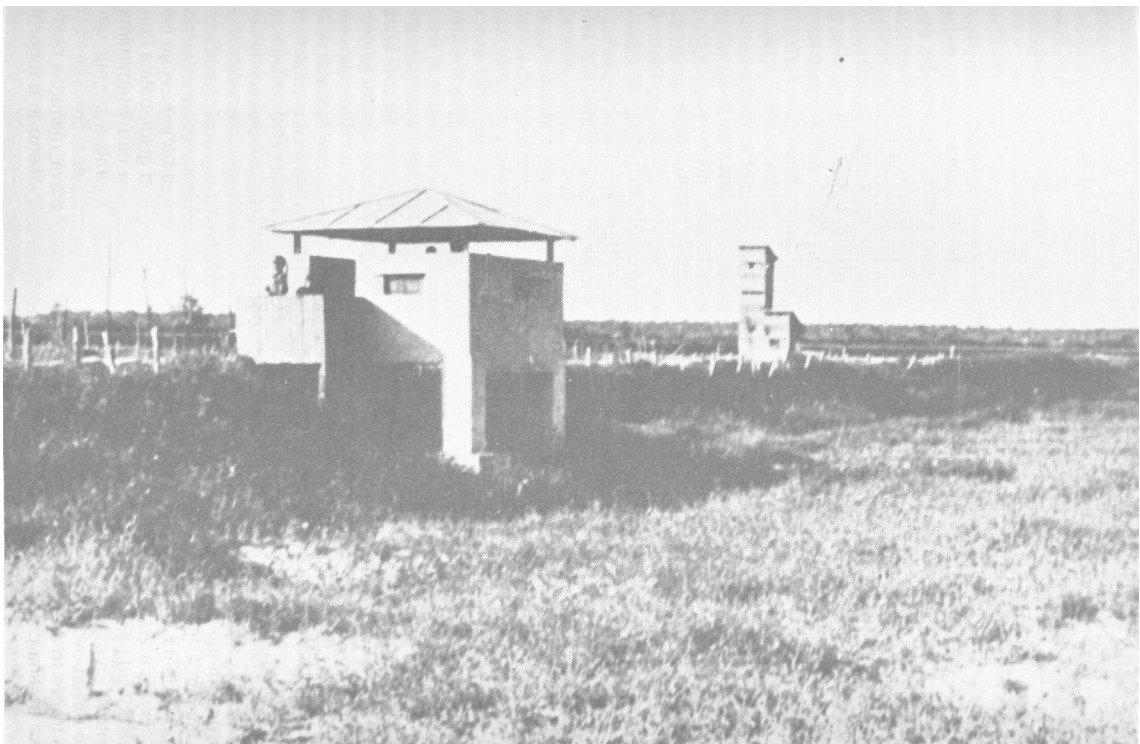
Grupa logora Jasenovac — najveće gubilište

Poslije Jadovna, nastajali su novi ustaški logori, a neki ranije formirani ukinuti su. (U međuvremenu je nastao i rasformiran i logor Krušica.) Tek sa formiranjem grupe logora Jasenovac, i to posebno logora III — »Ciglana«, ustaše nalaze trajnije rješenje za dovođenje i likvidiranje nekoliko stotina hiljada ljudi, među kojima je izgubilo život i oko 6000 Sarajlija.

Sve što je dosad kazano, napisano i utvrđeno, uključujući i antropološka ispitivanja sudsko-medicinskih i drugih stručnjaka koji su od 1962. do 1964. godine vršili iskopavanja u selu Donja Gradina, najvećem gubilištu odnosno stratištu Jasenovca, kojima je dokazano da je samo na tom lokalitetu ubijeno 360000 ljudi — nije dovoljno da se shvati šta je sve predstavljao ovaj logor. Još i sad se otkrivaju novi lokaliteti sa ogromnim grobnicama, zbog čega se stalno povećava ranije utvrđeni broj gubilišta ovog logora smrti. O kakvom se tu groblju radi — koje je proždimalo stotine hiljada ljudskih života, odnosno u koji su se kao rijeka iz svih pravaca ustaške države slijevale i tu nestajale mase naroda, o njegovom kapacitetu da prihvati te nebrojene mase, djelimično se može naslutiti iz sadržaja jedne ustaške depeše. Naime, Pavelićev glavni stožer (Glavni ustaški stožer — GUS) 27. aprila 1942. godine šalje raspis svim župskim redarstvima u NDH da se svi određeni za logore šalju u Jasenovac, jer taj logor može primiti »neograničen broj«. I još nešto, kad su u pitanju ustaški logori, svaki od njih imao je svoje specifičnosti, ali zajedničko im je bilo to da nisu stvarani radi privremene izolacije pojedinih ljudi, niti radi tobože vaspitno-popravnog ili prisilnog rada, o čemu je pisala ustaška štampa, nego jednostavno radi istrebljenja pojedinih naroda i određene kategorije građana. Ovo je strašna istina, jer, na žalost, pokazalo se na kraju sa izuzetkom neznatnog broja preživjelih tjeranjem u Njemačku na rad (kakva ironija), jednog broja zamijenjenih za ustaške i njemačke oficire i izvjesnog broja koji su uspjeli pobjeći, da su svi ranije ili kasnije stradali. Razlika je samo u tome što je ta sudbina zadesila neke u početku, a drugi su, nakon strašnih mučenja, kasnije došli na red.

U međuvremenu od 15 do 20 kilometara u Jasenovcu i njegovoj okolini, nastao je 1941. i početkom 1942. godine čitav niz ustaških logora. Na tom kompleksu uz rijeku Veliki Strug, pored ceste Jasenovac—Novska formiran je logor »Šuma« — I, zatim »Krapje« — II, desetak kilometara uzvodno od Jasenovca u selu Krapje. Logor III ili »Ciglana« formiran je na spoljnom dijelu naselja Jasenovac, na lijevoj strani Save — preko puta samog ušća Une u Savu. Logor I i II nastali su tokom juna i jula 1941. godine na plavnim i vrlo varnim livadama okruženim šumama. U prvom logoru zatočnici su smješteni u prostor ograničen žicom, pod vedrim nebom, a u drugom su postojale vrlo loše drvene barake. To je sve djelovalo tužno i užasno, jer za kišnih prohladnih dana, usljed gladi, batina i prisilnog rada kao i raznovrsnog sadističkog izživljavanja ustaša nad internircima, gotovo da ih nije ni trebalo posebno ubijati. Masovno su umirali, a što nije umrlo usljed ovog zločina — bilo je tupim predmetom pobijeno. Sve skupa to je trajalo tri do četiri mjeseca, kada su ovi logori, zbog poplava, ukinuti, a nekoliko stotina preostalih izmučenih i iscrpljenih logoraša prebačeno je u logor III — »Ciglana«.

Ustaški koncentracioni logor Jasenovac

Samo djelimi na poslijeratna istraživanja grobnica na ovim lokalitetima upu uju na zaključak da je i u ova dva prva logora iz skupine logora Jasenovac ubijeno desetine hiljada ljudi. Zna se sasvim sigurno da su i u ovim logorima ostale kosti velikog broja građana Sarajeva. Tamo su, npr., stradali Mavro Goranin, profesor, Hajnrih Fertig, student, mašinovođa Mihajlo Blum, Alfred Salzberger, saradnik NOP-a iz poznate napredne porodice Salzbergera, itd.

Logor III (»Ciglanica«), koji je formiran skoro u isto vrijeme sa logorima I i II, nastao je na zemljišnom kompleksu na kojem su bili objekti: ciglanica, tvornica lanaca, pilana i drugi, vlasništvo DD »Ba i i drugovi«. Unutar ovog logora formiran je u proljeće 1942. godine najstrašniji logor III-C. Radi potpune bezbjednosti od okoline, ustaše su u samom naselju Jasenovac, sa izuzetkom jednog broja koji je uspio pobjeći, pobile sve Srbe (prije rata su predstavljali većinu stanovništva Jasenovca). Veliki zemljišni kompleks i položaj ovog logora okruženog, s jedne strane, rijekom Savom i s druge, željeznicom prugom Novska—Zagreb, uz činjenicu da je sve to brisan prostor, predstavljali su idealne uslove za formiranje ogromnog koncentracionog logora, a s novim lokalitetom preko Save, na bosanskoj strani, u selu Donja Gradina, u kojem poslije kozačke ofanzive nije bilo ni žive duše, i velike mogućnosti za masovno ubijanje ljudi. Logor III (»Ciglanica«) predstavljao je središnje mjesto celavog sistema logora smrti pod jedinstvenom »Ustaškom obranom«. Dio ovog sistema bili su, pored već pomenutih, i: logor IV (»Kožara«) u samom mjestu Jasenovac, logor V (»Uštica«), nalazio se na uskom prostoru, vodom opasan, u meandru Save i Une, tzv. »Ciganski logor«, zatim celav niz logora kao što su Mlaka, Jablanac i drugi na prostoru između u Jasenovca i Stare Gradiške, gdje je stradalo vrlo mnogo interniraca, posebno žena koje su u njih dovođene iz Stare Gradiške na poljoprivredne radove na imanjima odbjeglih ili poubijanih seljaka. U ovim logorima su stradale i poznate Sarajke, članovi KPJ i rukovodioci SKOJ-a: Jelena Vitas, Ravijojla Savic. Nada Misović, Slavica Milićević i drugi.

Odvođenje građana Sarajeva u nacističko-ustaške logore

Već u prvim danima okupacije našeg grada, neprijatelji progresa i demokratije, prihativši saradnju sa okupatorom, počeli su divljati i iskaljivati svoj bijes i mržnju na svim rodoljubima i poštenim ljudima koji su bili protiv okupacije. Nastupili su teški dani za mnoge naše sugrađane, posebno za antifašiste, Jevreje pa i Srbe. Teror i svirepi postupci prema ljudima bili su iz dana u dan sve više i izrazitiji, a nakon Hitlerovog napada na SSSR, teror dobija još šire razmjere. U Sarajevu je otpočela prava hajka i lov na ljude koje su Nijemci i njihove slugе — ustaše u svako doba dana i noćno uznemiravali i odvodili. Mnogi su hvatani na ulicama, po lokalima i svuda gdje su se zatacali. Prilikom hapšenja, ljudi nisu stizali, a pljačkaš im nisu ni dozvoljavali, da ponesu sobom ni najnužnije stvari.

U ime »novog poretka« istupali su razni probisvijeti i propalice, kriminalci i sve što je do tada predstavljalo šlam i društveni talog. Postoje i zatvori su bili prepuni, pa su se iznalazili drugi prostori po školama, a i u domovima i drugim javnim zgradama koji su im služili kao sabirališta pohapšenih, a među njima i Srpsko-pravoslavna bogoslovija pretvorena je u zatvor. Nad postupcima njemačkih SS—oficira, folksdojčera i ustaša, nisu se zgražali samo demokrati i antifašisti, nego i ljudi koji se nikad nisu bavili politikom, ali u toj izuzetno teškoj i mučnoj situaciji, bar u prvo vrijeme, niko osim komunista nije se usudio da protestuje i digne svoj glas. Kasnije, postepeno, ali sve brže i jače Sarajevo je pre-

ko svojih najboljih sinova i keri, kroz borbene akcije, uključujući i vojne, u gradu i bližoj okolini, stavilo do znanja i njema kom okupatoru i svim njegovim kvislinzima da se ne miri ni sa okupacijom ni sa njihovim zločinima. Međutim, uprkos toga, što se sasvim sigurno, ni tada ni kasnije, ogromna većina građana nije slagala sa postupcima ustaške policije i folksdoj era, njemački okupatori su — uz pomoć svojih ustaških trabanata — planski i organizovano ostvarivali svoj cilj, da prosto satru sve što im je i potencijalno moglo predstavljati opasnost. Teror, samovolja i pljačka svuda su se osjećali u gradu od čega su trpjeli svi, a najviše Jevreji i njihove porodice.

Nakon pojedinačnih hapšenja, koja su bila svakodnevna pojava, slijedila su sve brojnija i masovnija. Zavisno od stvorenih uslova, odnosno kakvih-takvih prihvatnih sabirnih centara u prostoru pod krovom i vedrim nebom, ljudi su okupljani i sabijani u njih da bi se kasnije transportovali na razne strane ustaške države. Nekad se nije znalo ni kuda vode taj silni narod. Tek nakon izvjesnog vremena, doznalo bi se i mjesto za riječ »Danica« kod Koprivnice, Jadovno kod Gospića, Jasenovac, Rakovo itd. Žrtve su bile komunisti, antifašisti, simpatizeri i saradnici NOP, rodoljubi, ljudi demokratskih opredjeljenja i svih zanimanja, koji su pripadali svim nacionalnostima i religijama. Većina transportovanih nije ni slutila da je to posljednji oproštaj od njihovog grada, odnosno, da ih vode tamo odakle se, u pravilu, niko nikada ne vraćati. To je naročito bio slučaj sa onima koji su se direktnim odlaskom u Jasenovac ili naknadno, pošto prođu kroz druge logore, našli u ovom logoru. Jer, kao što ćemo vidjeti, sve što je dovedeno u Jasenovac, faktički je bez suda bilo osuđeno na smrt.

Iz depeša koje je upućivala Ustaška župska redarstvena oblast Sarajeva Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, djelimično se vidi kako je teklo organizovanje transporta sa uhapšenim građanima Sarajeva. Iz tih depeša se, pored ostalog, može zaključiti i koliko je ljudi u prosjeku išlo u jednom transportu i u kojem razmaku su organizirani, zatim o kojim se kategorijama naših građana radilo, u koje su logore upućivani itd. U jednoj takvoj depeši, od 14. oktobra 1941. godine, stoji da je upućen u Jasenovac transport od 399 lica i da se radi »na prikupljanju novog kontingenta«. Već sutradan, 15. oktobra, u novoj depeši je stajalo da je otpremljeno 300 Jevreja u logor Jasenovac. Obezbjede transporta, kaže se u ovoj depeši, vrši 28 oružnika i 10 njemačkih vojnika. Depeša ovakvih sadržaja ima mnogo. Iz njih se vidi da ustaše i Nijemci zajednički u tome učestvuju, da su stalno organizirani transporti za transportima, a naročito u jesen i zimu 1941. godine. Po depešama, koje su kasnije, tokom 1942. godine, slate iz Sarajeva u Zagreb, vidljivo je da je postupak nešto izmijenjen. Naime, dok su sadržaji ranijih depeša govorili da je otpremljen taj i toliki broj lica, kasnije su prije odašiljanja transporta slati spiskovi sa imenima lica koja bi, po mišljenju Župskog redarstva u Sarajevu, trebalo slati u logore. I ovakvih depeša takođe ima mnogo, koje — bez obzira što je opštepoznato da su masovno transportovani građani Sarajeva u nacističko-ustaške logore — predstavljaju dokumente o postupcima prema našim sugrađanima.

Prvi transport sa Jevrejima, Srbima, Muslimanima, Hrvatima i drugim antifašistima otpremljen je već krajem aprila 1941. godine u logor »Danica« kod Koprivnice, a posljednji po etkom aprila 1945. godine, svega nekoliko dana pred oslobođenje grada. Već od sredine 1942. godine, u transportima koji su išli iz Sarajeva prema logoru, nije više bilo Jevreja. I Srba je bilo sve manje, ali su na red sve više dolazili Muslimani i Hrvati, od kojih su uglavnom sastavljani posljednji transporti. Jevreja nije bilo, jer — ko se od njih u početku nije preba-

cio u partizane ili sklonio negdje izvan granica ustaške države — bio je otjeran u logor. Jevreji su svi, od njih preko 10000, koliko ih je živjelo u predratnom Sarajevu, nestali iz grada. Najveći broj njih, preko 7000, pobijen je u raznim logorima smrti.

Među otjeranim Sarajlijama u nacističko-ustaške logore bilo je mnogo poznatih i uglednih ljudi, pripadnika svih zanimanja i staleža — od fizičara, kvalifikovanih radnika i seljaka do istaknutih naučnika i umjetnika od političkih do neeksplozivnih ljudi do predratnih komunističkih i organizatora radničkog pokreta.

Od ogromnog broja naših sugrađana otjeranih u prvoj godini rata u koncentracijske logore pominjemo samo neke: dr. Jovan Kršić (napredni književnik), profesor dr. Marcel Šnajder (istaknuti teoretičar marksizma), Danijel Ozmo (akademski slikar), dr. Branko Bujić (profesor i publicista), Zijo Dizdarević (književnik-komunistički), Ante Bošnjaković (advokat), vladika Petar Zimonjić i pravoslavni sveštenik Bogdan Lalić sa sinom, Muhamed Džudža (apotekar — komunistički), Leon Peri (ljekar), Isak Altarac (španski borac), te poznati komunistički Lezo Perera, Vladimir Frković Lulo, Pero Pešut, Živko Jošilo (sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a), Alija Hodžić (član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a), Hana Ozmo, Adil Grebo (članovi MK KPJ) itd. Među otjeranim u logore navodimo još neke: Remzija Omanović, Jelena Vitas, Ferdo Bilik, Rade Mirković, Drago Kapri, Nada Misović, braćera Jovan i Dragan Kurilić, Džemo Krvavac, Jerko Mihić, Avdo Alikavazović, Mustafa Skaka, Muhamed Gandura, Zvonko Franković i mnogi drugi članovi KPJ i SKOJ-a koji izgube život u ovim stravičnim mučilištima.

Način na koji su građani Sarajeva transportovani u logore bio je krajnje nehuman. Transporti su se sastojali od teretnih vagona, bez prozora ili sa sasvim malim otvorima. U pretrpanim vagonima bolesni i stari, odrasli i djeca — uključujući i novorođenčad, formalno su se gušili. Dešavalo se da se vrata vagona ne otvaraju od mjesta polaska do krajnjeg odredišta — po dva, tri pa i više dana. Naime, usljed ratnih prilika i prigušenog saobraćaja, kompozicije su se jako sporo kretale, pa se putovalo mnogo duže nego što je potrebno u normalnim uslovima. Transporti su otpremeni u danima ljetne žetve, bez rezervi vode, kao i u vrijeme najžešćih zima, kada se živina spuštala i do —25 stepeni. Starije i slabije osobe su padale u nesvijest. Neke nisu ni dolazile k svijesti. Takvo maltretiranje je bilo u planu svjesnog ugrožavanja života i prije nego što bi ljudi došli u određeni logor.

Monstruozni postupci ustaša u logorima

Postupak prema izmrcvarenim ljudima po samom dolasku u logor, predstavljao je pravi pakao. Do ek dovedenih zatočenika bio je najčešće vrlo mučan i stravičan. Najgore su prolazili transporti sa građanima iz Zagreba, Sarajeva, Siska, Banjaluke, Osijeka i drugih gradova i mjesta, kao i sa uhvaćenim, odnosno zarobljenim partizanima, bez obzira jesu li bili sa sela ili iz gradova. Ukoliko nisu imali »sreću« da odmah po dolasku budu umoreni, takvi su prolazili kroz posebno organizovane špalire ustaša. Ustaše bi se poredale sa palicama, korba ima, odnosno žilama u rukama, kao i drugim raznim predmetima od drveta ili čak željeza, ili jednostavno sa puškama okrenutog kundaka, pa kako bi koji od došljaka prolazio, oni su ga udarali kud su prije stigli. Nerijetko su ljudi padali pa i umirali, nakon čega su dolazili grobari i kupili mrtve. Za neka lica su ustaše pokazivale više interesa i nad takvim bi se i posebno izživljavali. Bilo je tu upanja brkova, brade, kose, razbijanja nosa na licu, zvjerskog udaranja

Nezavisna Država Hrvatska
Velika Župa Vrhbosna

Prijepis 1

V. T. broj : 47/41.

Sarajvo, 31/VII.1941.

Predmet: Pritvaranje i otoremanje
u zbirališta Srba i Židova -
komunista, okružnica.

KOTARSKOJ OBLASTI

(osobno)

Sarajvo.

Pozivate se, da najkurnije izvršite pritvaranje svih
Židova i Srba - pravoslavača koji su bilo poznati već kao komuni-
sti, bilo pak su i malo sumnjivi, da su skloni tome pokretu.

Iste mjere valja poduzeti i protiv komunista katoličke
ili muslimanske vjeroispovjesti, kao i drugih time da se pridrže
do daljnjega u pritvoru dok Srbe i Židove ima se smjesta odpremi-
ti u zbiralište /koncentracioni logor/ Gospić.

O uspjehu te broju otoremljenih odnosno pritvorenih osoba
valja žurno podnijeti neposredan kratak izvještaj sa osobnim po-
dacima /prezime ime, zanimanje te odakle je/ Ravnateljstvu ustaš-
kog redarstva Nezavisne Države Hrvatske pozivom na njegov tajni
broj 1 dok se istovremeno prijepis toga izvještaja ima podnijeti
i meni.

/M.P./

Veliki Župan:
Omerović s.r.

-----000-----

Nezavisna Država Hrvatska,
Kotarska oblast Sarajvo.

Br: 389/41. prez.

Sarajvo, dne 4/VIII.1941.

Svim oružničkim postajama u kotaru Sarajvo.

Odmah postupite po gornjem naredjenju te uhitite sve komu-
niste, bez razlike vjere i predvedite ih ovoj oblasti.

Ovo izvršite u roku od 48 sati.

Kotarski predstojnik:
u. z.

Luspar

Naredba Velike župe Vrhbosna, od 31. Jula 1941. godine, o protjerivanju komunista u
koncentracioni logor u Gospi u

invalida bez ruku ili nogu itd., a sve skupa je bilo pravo najpogrdnijim izrazima i uvredama. Najstrašnije je bilo kad su odvajali majke od djece. Djeca i majke u isti mah vrište i plaču, a ustaše ih grubo i nemilosrdno tuku i razdvajaju. Interesantno je sjećanje Cilike Hajnrih, predratnog komuniste iz Sarajeva, koja je svojim ocima gledala takvu scenu u Staroj Gradišci. Ona, između ostalog, piše: »... Svaku noć su odvođene velike grupe Srba i Jevreja koje su gvozdanim polugama ubijali da ne bi trošili municiju. Majkama su oduzimali djecu. Mlade žene su tjerale u Njemačku na rad, obećavajući da će se oni brinuti za djecu. Bilo je preteško gledati otimanje djece iz zagrljaja majki. Jedna majka nikako nije dala svoje dijete. Ustašica Maja, djevojka od 17 godina, i ustašica Božica istrgnule su joj dijete i bacile ga na njene oči, u bunar (bunar u krugu logora pored zloglasne kule u Staroj Gradišci — primjedba autora), zatim su se obje bjesomučno oborile na majku i dotukle je korba ima koje su uvijek, pored pištolja, nosile. Poslije odvođenja žena na rad u Njemačku, u logoru je ostalo nekoliko hiljada djece stare od dvije do sedam godina. Bolest je poela da hara. Disenterija i tifus su kosili. Bolesna djeca su smještena u jednu baraku, bez ikakvih uslova za život. Ležali su na golom podu, u svojim vlastitim izmetima, gladni i goli. Polumrtvu djecu trpali su u džakove i odnosili u sobe u koje su puštali ciklon. Među ženama koje su se brinule za djecu bile su i Milka Sušić, Lepa Čarukić, Ruža Karadžić, Hajra Kapetanović i druge. Kada je jednog dana ustaša Stanko Bevanda došao sa vrećama i zatražio od žena da trpaju djecu u džakove, istupila je Hajra Kapetanović pred njega i rekla mu da može da je na mjestu ubije, ali ona to neće učiniti. Njezina hrabrost zaprepastila je ustašu i on je zanijemio, okrenuo se i otišao. (Slike zadavljene djece nalaze se u Muzeju u Mrakovici.) Drugi dan djece nije bilo u baraci. Sve su ih potrovali...«⁷⁾

Prilikom dolaska u logor, strašnu golgotu je doživio, prije nego što je majem biti ubijen, Alija Hodžić, član PK SKOJ-a za BiH. Alija je sa još oko 100 Sarajlijaca, članova KPJ i SKOJ-a i simpatizera, 30. avgusta 1942. godine doveden u Jasenovac i istog dana ubijen. Pred ocima njegovih drugova, koji su tako i svi do jednog bili zlostavljani, njega su posebno zvjerski mrcvarili. On se junački držao i prkosno odgovarao na pitanja koja mu je postavljao komandant logora. Taj transport do ekala je veća grupa ustaških oficira na čelu sa komandantom logora Ivićem Matkovićem. Vjerovatno im je ovog puta posebno skrenuta pažnja na sastav ovog transporta iz Sarajeva, pa su se zbog toga krvnici okupili u većem broju, tuku i došljake odreda. Tom prilikom su mnogima željeznim šipkama nanesene teške povrede.

Ovaj metod ustaša u prihvatanju ljudi u logore primjenjivan je u logorima koji su bili pod nadzorom »Ustaške obrane«. Tako su najčešće postupali i sa ljudima u grupi logora Jasenovac. Za razliku od svih drugih logora, pa i ustaških, za Jasenovac je karakteristično da su dovedene ljude dijelili u dvije kategorije. U prvu kategoriju su spadali ljudi koji su dotjerani u logor po nekoj odluci ustaške policije ili suda, a u drugu oni koji su tamo dovedeni bez ikakvih popratnih akata. Ovih bez odluka je bilo najviše i takve, po pravilu, nisu nigdje ni evidentirali nego su ih odmah ili u relativno za kratko vrijeme dovodili u logor, ubijali. Takvi su, po pravilu, direktno iz vagona odvođeni na stratište i ubijani. Sudbinu ovih su dijelili i ljudi iz druge kategorije koji su sa odlukom dotjerani u logor, a na koje je policija posebno skretala pažnju. U popratnim papirima takvih, stajalo je da su osuđeni na tri godine, iako fakti nisu ni vidjeli nikakvog

⁷⁾ Napis se nalazi u Istorijskom arhivu Sarajevo.

suda. To je bila maksimalna kazna bez sudskog kažnjavanja, jednostavno — voljom policije. O ovom globalnom diferenciranju svih dotjeranih u Jasenovac, jedan od komandanata ustaškog logora u Jasenovcu, inače, uz Luburi a jedan me u najkrvavijim ustaškim zloincima Ljubo Miloš, na su enju u Zagrebu 1949. godine, izjavio je: »...najprije da napomenem da je bilo dvije vrste zatočenika koji su stizali u logor Jasenovac, i to oni koji su došli sa odlukom a koji su se provalili kroz kartoteku logora i oni koji su dolazili bez odluke i nisu se uopće zavodili u kartoteku. Ovih posljednjih bilo je daleko više i oni su odmah vođeni na likvidiranje. Među onima koji su stizali sa odlukom, bilo ih je sa odlukom različite vremenske dobi od 6 mjeseci do tri godine dana. Svi oni koji su došli sa odlukom do tri godine također su u većini slučajeva odmah vođeni na likvidaciju. O tome je postojao dogovor odnosno bile su takve upute od Luburi a da se sve one bez odluke i sa odlukom od tri godine odmah likvidira...«⁷⁾

Ustaše su ubijale u pojedinačno, a zatim u grupama, pa onda masovno po nekoliko stotina pa i hiljada u jednom danu ili noći, što je karakteristično za Jasenovac. U pojedinačno su strijeljali pištoljem ili mašinkom, a kasnije su to zamijenili tupim predmetima (drveni maljevi, željezne šipke, sjekire itd.) U tom arsenalu oružja krvnici su tražili ono ime je najlakše i najpraktičnije pobiti za kratko vrijeme što više ljudi. Žrtva je udarana u glavu i jedva da se ista uložila u bližoj okolini stratišta. Fra Miroslav Filipović — Majstorović, zvani Satana, izjavio je, 1945. godine u Zagrebu pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločinaca, o tome sljedeće: »...U Jasenovcu sam bio kao ustaški nadzornik i upravitelj logora od konca lipnja 1942. godine do kraja listopada 1942. godine. Priznajem da sam lično kod javnih strijeljanja ubio oko 100 zatočenika logora Stare Gradiške. Isto tako priznajem da su se za vrijeme mog upraviteljstva u logoru vršila masovna ubijanja u Gradini... U Gradini se ubijalo maljem, i to tako da bi žrtva morala sići u iskopanu jamu, na što je slijedio udarac maljem po glavi odstraga. Osim toga se ubijalo strijeljanjem i klanjem. Kad su se vršile likvidacije žena i djevojaka u Gradini, znam da su se nad njima vršila silovanja. Za moje vrijeme (4 mjeseca), po mom računu, likvidirano je u logoru Jasenovac 20 do 30 hiljada zatočenika.«⁸⁾

U ovom broju su ubijani ljudi i na koji način govori, također, i Ljubo Miloš na tome su enju: »...Likvidacije su u većini slučajeva vršene noću. Cifre pobijenih su dostizale i po 1.500... Likvidiranje je vršio Matković ili po njegovom nalogu zastavnik Matijević. Ja sam se neposredno nalazio pored istih. U nekoliko slučajeva su strijeljali iz revolvera, a uglavnom maljem i sjekirom. Noću nije upotrebljavan revolver. Bilo je slučajeva da se upotrebljava i nož. Ukupan broj zatočenika u logoru Jasenovac »Ciglanac« s okolicom, kako za moje vrijeme tako i za cijelo vrijeme postojanja logora Jasenovac, ne bih mogao reći, niti ja, niti iko drugi, jer transporti koji su upućivani na likvidaciju nisu nigdje ni u kom slučaju zavodili u knjige ili tome slično s namjerom baš tom, da se ne bi znalo koliko je ljudi likvidirano. U svakom slučaju, taj broj je ogroman i upravo nepojmljiv...«¹⁰⁾ Sa izuzetkom posljednje rečenice, Miloš je istu stvar ublažio i umanjio, jer ne samo da su tukli Matković i Matijević, kojima je on bio rukovodilac, nego su to radili svi do jednog ustaški oficiri logora Jasenovac, a najviše oni i Majstorović.

⁷⁾ Mirko Peršen: »Ustaški logori«, str. 56-57.

⁸⁾ Dokumenti - »Zločini...«, str. 171.

¹⁰⁾ Mirko Peršen: »Ustaški logori«, str. 57.

Metode i oblike mučenja ljudi u nacističkim ko-ustaškim logorima, a posebno u ovim koji su se nalazili pod upravom »Ustaške obrane«, niko nije u stanju nabrojati, niti opisati. U zločinu prema ovjeku, ustaše su stalno smišljale nove i nove oblike i njihovom sadističkom uživanju nad ljudima nije bilo kraja. Ni mrtvima nisu dali mira! U ustaša se rodila ideja da bi kosti ogromnog broja leševa mogli koristiti u neke svrhe.

Fuad Midžić, inženjer, komunist iz Sarajeva (poginuo je 6. aprila 1945. godine u borbama za oslobođenje grada), bio je logoraš u Jasenovcu u periodu najmasovnijih stradanja naroda (1942. godine). U njegovim spisima, do kojih smo došli poslije njegove smrti, opisao je kako je šef ustaške radne službe, naporu inženjera Hinko Pišić, naredio da se izradi ekstraktor za kosti. Razumije se, Pišić nije stručinom govorio da naprava predstavlja ekstraktor za kosti, pogotovu ne za preradu ljudskih kostiju i dobivanje sirovine za izradu sapuna iz njih. Kada je inženjer Midžić u data jedna kanta te masti za analizu i ocjenu da li se iz te sirovine može praviti sapun, Midžić je odmah shvatio o čemu se radi, odnosno, znao je porijeklo te sirovine. Našao se u neprilici šta odgovoriti ustaškom krvoloku Pišiću.¹¹⁾

U vezi sa patnjama logoraša, ustaše su se pobrinule da stvore takve svakodnevnne uslove življenja, posebno u nekim periodima i za neke logoraše, a

¹¹⁾ Midžić o tome piše u Sarajevu poslije izlaska iz logora 1943. godine. Dokumentat u Istorijskom arhivu Sarajeva.

»Tri puta sam se do sada izvukao ispod malja i sigurne smrti. Bio sam ostavljen na životu do daljnjeg, jer, eto, trebalo je kemičaru. Sama misao da se ekstraktira mast iz kostiju, pa svejedno što su to u ustaše, bila je užasna, jeziva. Ni mrtvim, trulim kostima ne daju mira. U kakve smo samo kandže zapali. Misao da se ekstraktira mast iz kostiju pokojnih naših drugova mučenika, možda i kostiju dr Ozrena Novosela, Danke Ozme, Slavka Brila (napredni intelektualci-ljekari, umjetnici). To je bio užas nad užasima. Tu bi svaki ovjek poludio, ali zato eni ka duša je nadživjela ve toliko tih strahota, naučila je da gleda u oči i najstrašnije smrti, da gleda i doživljuje i najgroznije kanibalizme. I uprkos toga što sam veći na granici ludila, javljao se imperativ, doći i k sebi, ostati hladan na sve grozote, ostati živjeti i osvetiti se! I, došlo je vrijeme osvete...

Mast iz kostiju naših drugova mučenika. Ne može biti sapuna kao pljeve, kako je govorio Pišić ili ustaškom inženjeru Džalu. Sapuna kao pljeve, tako se Pišić izrazio doslovno. Kako je silan broj leševa u Gradini! Grozno je o tome pisati, ali mršavi zato eni ki leševi sadržavali su vrlo malo masti. Pa koliko je onda toga bilo kad se sapuna biti kao pljeve?!

Ponedjeljak je. Treba misliti na odgovor Pišiću. Jedan radnik montaže, Musliman, kome sam zaboravio ime, našao je prilikom izlaska enija ekstraktora ljudski zub. Obavijestio sam o tome Vineru i Rozenberga (stručnjaci, Jevreji). Jedan je bio »logornik«, a drugi inženjer, rukovodilac montaže i mehanikar. (Ovaj Viner je posebno bio dobar ovjek — primjedba autora). Satana Pišić je u svakom svom aktu, riječi i pokretu sadističkim i krvničkim, mučenitelj. Pa to je i ovdje. Treba mu odgovoriti kakva je to mast, ali ne eš ti mene, pogani skote... Dobi eš odgovor, pa makar me koštalo glave! I napisao sam:

Uzorak masti koji sam dobio na analizu je mast dobivena ekstrakcijom govejih kostiju. Za sapun se ne može upotrijebiti direktno, jer je ona išćena, omnegirana i smrdi. Za rafinaciju i pročišćavanje trebalo bi podignuti velike i skupe instalacije.

Odgovor je morao biti složen. Morao sam da ne znam od čega je mast da satana Pišiću ne bi pružio sadističko uživanje, morao sam odbiti da to radim, ali je odbijanje moralo biti koliko-toliko stručno. I tako je uspio moj odgovor. Tekst sam pokazao zato enicima Anti Bakoti u (hemijski tehničar iz Sarajeva, organizator poznatog proboja logoraša iz Jasenovca u aprilu 1945. — primjedba autora), Janeku Drejsneru, Gezi Helenderu, Samuelu Kabilju — kemičaru, te Rozenbergu i Vineru... U priču ama za djecu dolaze aždaje, zmajevi, vukodlaci, vještice, babe. Narodna mašta, vjerovatno u njima je personificirala strašila... Priča o ekstraktoru i satani Pišiću je istinita, tu ne treba nikakvih personifikacija niti pjesničke mašte. Po svojoj pojavi je Pišić ili prava satana. Tih dana sam zamišljao naslovnu stranu priče o ekstraktoru. Krvni ekstraktor iz koga se vije crna gusta para, pokraj njega upregnuta kola natovarena ljudskim leševima i pored ekstraktora bljeskaju se u svjetlu mjesečine zlodusi Pišić i Mandić, u odurno zelenim ustaškim uniformama, sa zloglasnim slovom U, gaze po ljudskim kostima, a vatra, koja gori u kotlu ekstraktora, osvjetljava njihova satanska lica...«

uvijek su bile u pitanju desetine hiljada ljudi, da nijedno živo bi e ne bi to izdržalo. Vrhunac ljudskih patnji, muka i najvećeg stradanja u svim ustaškim logorima uključujući i logor »Ciglanu«, predstavljao je postupak prema ljudima u logoru III-C. Ovaj logor, ograničen bodljikavom žicom, nalazio se unutar logora »Ciglane«. Formiran je u proljeće 1942. godine na određeno vrijeme i sa specijalnom namjenom. Naime, u prvoj polovini 1942. godine otpočela je izgradnja velikog zemljanog nasipa na istočnoj strani logora »Ciglane«, prema Novskoj. Predviđeno je da nasip u vrijeme velikih poplava i izlivanja Save iz njenog korita sprječava i nadiranje vode prema Jasenovcu.

Logor III-C nije imao barake niti ikakvih drugih stambenih objekata. Jednostavno su bile napravljene pod vedrim nebom nastrešnice kakve se grade na ciglanama za sušenje cigle. Bilo je malo krova a svuda okolo bilo je otvoreno. Logoraši su ležali na zemlji. Oko logora su na odstojanju od 100 do 150 metara bile tzv. izvidnice na kojima su bili reflektori i sa kojih se moglo posmatrati sve što se događalo u ovom logoru i njegovoj okolini. Razumije se, na tim izvidnicama su uvijek bili ustaški stražari sa mitraljezima i nije se moglo zamisliti da neko iz te ljudolovke pobjegne.

Svaki put, kad bi mase stizale u Jasenovac, ustaše su vršile diferencijaciju došljaka. Zanatlije i ljude od neke struke slali su u logorske radionice, kako u Jasenovcu, tako i u radionice u logoru Stare Gradiške. Od ostalih, starije, bolesne, žene i djecu vodili su na likvidaciju, a zdravije i fizičke jače odabirali su za teže fizičke poslove, što je naročito karakteristično za period postojanja logora III-C. Prije nego što bi takve poubijali, odvajali su ih u ovaj logor gdje bi ih maksimalno na zloglasnom nasipu iskoristili i iscrpili. Jedan broj zatočenika logora III-C (njih 350 do 400) uvijek je bio okovan u lance. Ove okove su obično nosili komunisti i saradnici NOP-a koji su ostaloj masi logoraša trebalo da služe kao opomena da će svako biti tako okovan ako bi pokušao da bježi ili na koji drugi način naruši »logorsku disciplinu«. Ti okovani ljudi su išli na čelu ogromne kolone koja je radila na nasipu i podsjećala na robovsko doba. Oni su se teškom mukom kretali, posrtali i padali, a ustaše su ih kundacima gurale i udarale. Prilikom likvidacije ovih »lančara« — kako smo ih mi zvali — okovi su skidani i ostavljeni za druge koji su ih prilikom dolaska u logor dobijali. (Sa uzvani su uzorci tih lanaca u sadašnjem muzeju Spomen-područja Jasenovac.)

Logoraši logora III-C dobijali su za ishranu vruću vodu sa malo kukuruznog brašna. To je bilo nemasno i neslano, a vodu na kojoj se to pravilo zahvatali su iz jedne obližnje bare. Uz zaglušujuću buku u dreku i galamu, ljudi su dizani u 4 sata izjutra i tjerani na rad. U tome su ustašama pomagali razni kriminalci koji su po kazni dolazili u logor. Oni su uvijek nosili, kao desetari i grupnici, batinu a da bi se dodvorili ustašama, takmičili ili su se kovali i zvjerskije mlatiti ljude i goniti na rad. Bilo je i drugih sijaset nevolja koje su pratile ove jadne ljude. Uši su se toliko namnožile da se od njihovog ujeda nije mogao vidjeti djelić istog tijela. Zbog toga su harale epidemije pjegavog i trbušnog tifusa, naročito dizenterije, sa teškim krvarenjima u stolici. Ustašama nije mnogo bilo stalo do toga da ti ljudi žive i rade. Pošto su stalno dolazile nove mase, svježija radna snaga zamjenjivala je bolesne i iscrpljene i tako su se stalno smjenjivale stotine i hiljade ljudi u radu na ovom zloglasnom nasipu koji je »armiran« ljudskim kostima. Stalno su odabirani iscrpljeni i iznemogli za likvidaciju, a novajlije koje su raspoređivane u ovaj logor, koriste i se tjelesnom snagom sa kojom su došli, i uz pomiješanu koju su predstavljale hranu, radile su zavisno od svoje fizičke konstitucije. Neko je izdržao 5, neko 15, a vrlo rijetko preko dvadeset dana. Za sedam mjeseci kroz

logor III-C je prošlo i stradalo preko 50 hiljada ljudi. To je bilo jezivo zlopačenje ljudi prije nego što su biti odvedeni preko Save, na bosansku stranu, u Gradinu i umoreni. Tamo su stradali ovi omladinci iz Sarajeva: Branko Kosovac, učenik, Džemal Abadžić, tipografski radnik, Bogdan Malenica, zemljoradnik sa Vraćina, Vaso Kovačević, radnik, Ivica Vidović, konobar, član KPJ, itd., itd.

Kada je nasip završen u jesen 1942. godine, otpočela je likvidacija logora III-C. Kažemo — otpočela, jer je to likvidiranje trajalo nešto oko 50 dana i bilo je stravično. U oktobru 1942. godine izvršena je posljednja likvidacija oko 1000 ljudi, a od toga oko 60, mahom komunisti, ostavljeno je da pomru od gladi i žeđi. Logor je zatvoren i na ulaz je stavljena tabla »Pjegavac«. Neki od ovih zatvorenih su se održali na životu bez hrane i vode više nedjelja, a zatim su ustaše pokupile preostali dio uz mrtve i polumrtve, koji su još davali znake života, i kao cjepanice ih pobacali u teretna kola i odvezli u Gradinu. Tako je likvidiran ovaj najstrašniji od svih ustaških logora.

U logorima: Ciglana III, Staroj Gradiški, Lepoglavi, logoraši su spavali u barakama ili u vrsto zidanim objektima te su tako imali neuporedivo bolji smještaj nego u logoru III-C, gdje se spavalo na zemlji. Međutim, logoraši ni u ovim ni u drugim ustaškim logorima nikada nisu bili sigurni da ih svakog dana ne će biti ubijeni. U stvari, u logorima pod upravom »Ustaške obrane«, ubijanje je s vremenom na vrijeme jenjavalo, ali nikada nije potpuno prestajalo. Promjene su nastale utoliko, što je za razliku od 1941. i 1942. godine, kada su ljudi stizali u desetina-ma hiljada, broj ubijenih bio nešto manji. To ne znači da tokom istog vremena postojanja logora nisu stalno dolazile manje pa i veće grupe, ali to više nisu velike mase zatvorenika kao ranije. Drugi razlog za srazmjerno manje ubijanje je taj što su u logoru preostali uglavnom zanatlije i razni stručnjaci za čiji rad su ustaše još bile zainteresovane. Osnovno je da se bitno položaj logoraša nikad do kraja rata, odnosno postojanja ustaško-nacističkih logora, nije izmijenio. Stalno su bili u strahu i neizvjesnosti hoće li preživjeti. Po bijednoj ishrani u logoru, zato mnogi svih ustaških logora bi pomrli, da im se nije dozvolilo, uz strogu kontrolu i pljačku, primanje paketa od kuće.

Svaki od ustaških logora imao je svoja mučilišta, čiji nazivi su asocijirali na stradanje i smrt. Nazivima tih mučilišta logoraši su kroz crni humor dodavali svoje nazive. U Staroj Gradiški se znalo — ko ode u prizemne ćelije koje su se nalazile u zgradi pod ustaškom bolnicom, otuda neće živjeti. Te samice su logoraši nazivali »podmornica«, »Gagrini hotel« i slično. (Gagro je bio ustaša koji je neposredno upravljao ovim samicama). Logor »Ciglana III« u Jasenovcu imao je istav niz mučilišta, pa se pri samom njihovom pomenu mijenjao izraz na licima zatočenika. Na primjer, kad se kaže »skela«, kao da je rečeno smrt, jer se znalo da je to prevozno sredstvo koje na Savi saobraćalo između logora »Ciglane« i Gradine — velikog stratišta na bosanskoj strani. Od sredine do kraja 1942. godine, rijetko je neko od onih ko je otišao u Gradinu ostao živ. To se moglo desiti nekom majstoru koji je obavio konkretan posao za ustaše, ali i takvog su stalno imali na oku i sa pretpostavkom da je mogao makar i izdaleka nešto učiniti ili vidjeti, na kraju likvidirati. Već 1943. godine situacija je u Gradini drugačija. Podalje od samog stratišta išao je veći broj logoraša na proljetne i jesenje poljoprivredne radove, ali u periodu masovnih likvidacija (a to se uglavnom odnosi na 1942), svi koji su tamo odlazili, u pravilu, nisu se vraćali.

Dvojica Sarajlijci, koji su se spasili bjekstvom iz logora, kao rijetki svjedoci, govore o zbivanjima u Gradini sredinom 1942. godine. Naime, Safet Filipović Fric, predratni komunist, uhapšen neposredno po napadu Hitlerove Njemačke

na SSSR, bio je jedan me u prvim logorašima ustaških logora. Do dolaska u Jasenovac nalazio se u više logora, pa je sredinom 1942. godine tretiran kao »stari logoraš«, obavljao je dužnost šefa Pisarnice koja se nalazila na ulazu logora III-C. Stari logoraši u koje je on spadao, u pravilu su tada bili na dužnostima šefova radionica, pregradnika, šefova kuhinja, sobara po barakama itd. Zbog slabije evidencije, ustaše su o igledno izgubile iz vida ko je fakti no bio Safet Filipovi , a on je, po prirodi, svojim tihim, skromnim ponašanjem doprinosaio da bude nezapažen. Obavljaju i dužnost šefa Pisarnice, olakšavao je život i na razne na ine pomagao mnogim komunistima raspore enim u ovaj strašni logor. Sve je to inio mudro i oprezno i bez ikakvih razgovora, ak i sa ljudima koje je pomagao. Upozoren od organizacije da je u sarajevskoj grupi došao jedan komunist stolarski radnik, kome je policija u zatvoru upala nokte i na razne ga naine mu ila, Safet ga je rasporedio da ide u Gradinu na opravku jedne ku e u kojoj je spavalo 12 do 14 ustaških arkara, ije je zanimanje isklju ivo bilo ubijanje ljudi. Tome Sarajliji su priklju ena još dva stolara, jedan iz III-C, a jedan iz logora III, kao i dvojica zidara, od kojih je jedan bio pravi kvalifikovani, a drugi lažni zidar. (Ovaj lažni se predstavio zidarom, a fakti no se radi o u eniku U iteljske škole iz Sarajeva koji je dotjeran u logor kao zarobljeni partizan.) Ova dvojica Sarajlija, rade i skoro itav septembar 1942. godine u Gradini na pomenutoj ku i, svjedoci su dolaska desetina hiljada ljudi u Jasenovac koje su ustaše, ne uvode i ih uopšte u logor, sprovodili pravo na skelu i preko Save, u Gradinu. Oni su danima posmatrali nepregledne kolone ljudskih prilika. Nekad su to bile samo starije žene koje su se na ljetnoj žegi mu ile sa velikim zavežljajima na glavi, nekad su to bile samo mlade žene, nekad djeca, a naj eš e izmiješani narod oba pola i svih uzrasta i godina starosti. Tih dana su oni doznali od zato enika Roma, koji su vršili dužnost grobara, da se taj silni svijet ne e vratiti iz Gradine. Naime, oni su u povjerenju ispri ali da kopaju grobnice 10, 20, 30 i više metara po dužini, 4 metra duboke i 2 metra široke. Pored toga, oni su obavljali i drugi dio fizi kog posla, da, pošto ustaše dotuku ljude sjekirama, maljevima i drugim tupim predmetima, ako prethodno nisu bili skinuti, skidaju odje u sa pobijenih i da ih slažu u grobnice. Njihova je dužnost bila pošto bi napunili grobnice leševima, da to poliju kre om, a zatim zaspu pola metra debelim slojem zemlje.

Do tada se pretpostavljalo u logorima III i III-C, da mase koje prelaze Savu idu u smrt, ali sada se to znalo sasvim sigurno, i vjerojatno su ova dvojica Sarajlija (Salem Resulovi i Fahrija Ajanovi) bili prvi vjesnici me u logorašima šta se stvarno doga a u Gradini.

Grobare Rome su ustaše dobro hranile i obe avali im da e biti pušteni na slobodu, ali su ih, ve u poznatom stilu na kraju prevarili, jednog dana krajem 1942. godine sve pobili. Doživjeli su sudbinu žrtava koje su oni mjesecima zakopavali, a na njihovo mjesto su došli iz redova logoraša novi grobari.

Pojmovi kao što su »zvonara« ili »nastup« (zbor), kod logoraša su tako er izazivali osje anje straha. Zvonara je predstavljala jednu šupu uz Upravnu zgradu logora »Ciglana III«, u kojoj su jedno vrijeme sakupljana zvona poskidana sa pravoslavnih crkava. Ta je šupa preure ena i imala je dvije-tri samice u kojima su vo ene istrage i vršena individualna mu enja zato enika. Taj istražni zatvor je zadržao naziv »zvonara« i ko je tamo odveden, nestajao je.

Svaki put kad bi se kroz logor prolomio glas ustaša i njihovih pomaga a, desetara i grupnika koji su naj eš e predstavljali batinaše, ljudi su blijedili, jer se znalo da e se nešto strašno desiti, da e neko biti strijeljan, pojedinac ili i-

Jasenova ke žrtve u Savi

tava grupa. Tokom 1941. i 1942. godine, svakom masovnom odvojenju naroda na likvidaciju, prethodili su ti »nastupi«.

Prilikom pojedina nih javnih strijeljanja na ovim nastupima, ustaše su ne-skriveno ispoljavale svoj sadizam i najniže životinjske nagone. Žrtvama su zabadali noževe u vratne žile i druge dijelove tijela, nakon čega bi oblizivali nož i govorili: — »Volim da se napijem židovske, srpske, komunisti ke krvi« i sli no.

Već je pomenuto da se jedan dio reakcionarnog katoličkog klera angažovao u prisilnom pokrštavanju Srba. To je neosporno, jer se i ne radi o rijetkim izuzecima, nego o dosta velikom broju profašistički orijentisanih sveštenika za koje je Komisija za utvrđivanje ratnih zločina pri Narodnoj Republici Hrvatskoj, 1945. i 1946. godine, pomoću velikog broja fotosa utvrdila tu strašnu istinu. Osim toga, zna se da je jedan broj sveštenika prije rata pristupao ilegalnoj ustaškoj organizaciji, zaklinjao se na vjernost ustaškom pokretu, primao u ovu zločinu inačicu organizaciju i druge, a neki su čak odlazili Paveli u na sastanke u Italiju i bavili se obavještajnim radom u korist ustaša. Sve se to zna, ali vrlo malo se zna da je jedan broj najekstremnijih katoličkih sveštenika u estovovao i u direktnim pokoljima jasenovskih žrtava. Tako, pored fra Miroslava Filipovića — Majstorovića, organizatora pokolja u logorima u Jasenovcu i Gradini, isticali su se još sveštenici Zvonimir Brekalo, Zvonko Lipovac, Anselmo Čulina i drugi koji su, tobože, trebali da vrše vjerske obrede među ustašama, a bavili su se, ustvari, ubijanjem interniraca. U svom iskazu pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina, krvnik, ustaški poručnik Matijević Josip Joso, o tome podrobnije govori.¹²⁾

Bjekstva i otpori

Iz itavog dosadašnjeg izlaganja mogao bi se dobiti utisak da su pojedinci grupe ili mase zatočenika odlazile pod nož krvnika skrštenih ruku i bez otpora lako se ogromna većina tako držala i na kraju mirno i bez ikakvog reagova-

“) »... 1944. godine kad sam po drugi puta došao na dužnost u Jasenovac, kao zapovjednik tenkovske satnije u istinu poručnika, zatekao sam u logorima Jasenovac i Stara Gradiška mnogo voj-ske, a kako je za vrijeme NDH bio među vojskom i većina broj svećenika koji su trebali da vrše vjerske dužnosti među vojskom, ali isti nisu vršili te dužnosti savjesno, već isto — obratno. Dok su na jed-nom mjestu vojsci držali propovijedi, dotle su oni na drugom mjestu radili isto obratno i nimalo vjerski. Među prvima se isticao ustaški svećenik Brekalo Zvonko, koji je nosio stalno ustašku uni-formu, revolver, a na prsima na lijevoj strani nosio je oznaku križ da bi se raspoznao kao svećenik, iznad križa je pisalo sve za poglavnik, a ispod križa »Ustaška obrana«. On je znao i ispovijedao za-to enike, koji su tražili ispovijed, te je njihove izjave, koje je dobio na ispovijedi predavao ustaškim zapovjednicima logora... Drugi poznati svećenik po svojim djelima u logoru jeste Čulina. O njemu samom je vojska govorila »on ne zna gdje ne može« ili 'nama brani i priča o bogu, a on se kurva na veliko, kakav mu je to svećenik'. Jednom prilikom kada je došao sa likvidacije, gdje je ličio on klao, pohvalio se pred bojnikom Majićem i ostalim oficirima i rekao, pokazujući svoj nož, »i ovaj nožiče-što vrijedi«.

Zatim sam poznavao fratra, svećenika iz Jajca Miroslava Filipovića zvanog Majstorovića, po istinu bojnika, a tada je vršio dužnost zapovjednika logora. Kao svećenik u Jajcu poubijao je više Srba, koji su bili uhvaćeni po ustašama. A zatim je došao u Jasenovac pod imenom Majstorovića za za-povjednika logora. Bio je okrutan, volio je mnogo da kolje, mnoge i mnoge grupe zatočenika smak-nute su za vrijeme njegovog upravljanja logorom. Kada je bio na terenu kao zapovjednik bojne, mnogo je palio sela i klao stanovništvo, osobito po Kozari i okolici Bosanske Dubice. U Bosanskoj Dubici sa satnikom Ivanom, tj. Jojom Sudar pokupio je sve pravoslavne i potukao do zadnjega, te ih bacio u Unu. U istragama je mučio i tukao da dođe do priznanja, prosto rečeno, bio je veliki krvnik. Dok je bio zapovjednik u Dubici, k njemu su često dolazili svećenici Brekalo, Lipovac i Čulina, te su u njegovom stanu poistavu nožili i jeli, a također su uvijek u ovakvim gozbama bile prisutne i ko-jekakve pokvarene žene. Napominjem da su isti kao svećenici ubijali, tukli, pijančevali i na zvjerske načine mučili zatočenike...« (Dokumenti - »Zločin...« - str. 177. i 178.

nja doživjela malj u glavu ili krvni ki nož, to ne zna i da je takvo ponašanje logoraša rezultat kukavi luka i mirenja sa sudbinom. Da bi se shvatilo i razumjelo otkud to relativno mirno, pasivno odlaženje u smrt, treba imati u vidu jako mnogo uzroka i razloga i itav splet okolnosti pod kojima se to dešavalo. Mnogi ljudi, ak i oni koji nikada nisu pokazivali znakove straha, zahvaljuju i raznim okolnostima i postupcima ustaša, dovo eni su u mat-poziciju, da tako kažemo, kada više ništa nisu mogli preduzeti, osim da ih pijunu, opsuju ili neki sli an gest ispolje. Zavisno od ljudi koji su vo eni na likvidaciju, ustaše su preduzimale različite mjere. Ako su to bili stari i nemo ni ili djeca, sa takvima su bez mnogo priprema i posebne opreznosti lako i jednostavno obavljali »posao«. Ako su u pitanju bile zdravije i fizi ki ja e osobe, pogotovo muškarci, takvi su redovno prije likvidacije, vezanih ruku žicom na le ima, tjerani nad iskopanu grobnicu. Prilikom vezanja ljudi, ustaše su se služile lažima da ih vode u drugi logor. Nisu, zna i, isto postupali sa ljudima koji su imali odre en staž u logoru i prema onima koji su tek došli. Pred likvidaciju pojedinaca i masa, ustaše su širile bezbroj raznih krilatica, na primjer: »ide se u Njema ku na rad«, »ide se u drugi logor«, »na poljoprivredne radove«, »na berbu šljiva u Bosnu« itd. Pa ipak, uz sve mjere predostrožnosti koje su ustaše preduzimale prilikom likvidacije logoraša, bilo je grupa i pojedinaca koji su i u nemogu im uslovima ispoljili hrabrost — nisu najsjeli ustaškim varkama i u uslovima vrlo malih izgleda da ostanu živi, skakali su na ustaše i juna ki ginuli. Neki su na takav na in uspijevali i pobje i.

Simo Kotur, koji je sa ve om grupom Kozar ana proveo više od mjesec dana u logoru »III — C«, rade i na zloglasnom nasipu, opširno je opisao patnje i muke svoje i svojih drugova, pošto je uspio sa grupom drugova pobje i iz logora, sa samog stratiša na Gradini.¹³⁾

Slu aj Joke Nikoli a iz Šarampova, opština azma, tako er, jedinstven je ne samo po tome što je to jedan od rijetkih koji se bjekstvom iz Jasenovca spasio nego i po tome što je svojim o ima gledao ogromnu grobnicu punu mrtvih i poluživih ljudi, od kojih su neki iz lokvi krvi davali još znake života. Opisuju i kako je sa pove om grupom Roma, svojih susjeda, poznanika i ro aka, uklju uju i i svoju dvojicu bra e, ženu i dijete, dotjeran u Jasenovac i nakon mnogih peripetija, gladi i drugih muka, odveden u Gradinu na likvidaciju, Joko je, u razgovoru sa Radovanom Trivun i em, direktorom Spomen-podru ja Jasenovac, detaljno sve obrazlagao.¹⁴⁾

¹³⁾ P. P. Anton Mileti , Branko Obu ina u elaboratu »Program ure enja Spomen-podru ja Donja Gradina« — Institut za istoriju — Sarajevo, 27. XI 1978. navode: »Kona no 19. septembra 1942. godine predve e doživio sam svoj poslednji »nastup« u III—C. Pred našim strojem stajala je ve a grupa ustaša. Jedan od njih držao je spisak u ruci i kako je ko prozvan morao je pre i u novi stroj. Kad su nas izbjegli, ustanovilo se da nas u ovom stroju ima 450...« Pošto je u svom tekstu Kotur detaljno opisao njihovo prebacivanje u Gradinu gdje je bilo pripremljeno njihovo ubijanje, Kotur nastavlja: »Osvanuo je 21. septembar... Oko 21 as toga dana po inje za sve nas preostale borba na život i smrt. Ustaše su se dale u dreku nare uju i nastup, a odmah zatim da skidamo odje u sa sebe. Brzo smo odbacili ono malo prnja što smo imali na sebi, a zatim se sve odvijalo filmskom brzinom. Našao sam se u neposrednoj blizini Steve Dragaša i njegovih sinova. On je sko io na ustašu i viknuo: 'Djeco, bježite!' Više se nije znalo ko koga udara i ime. Ustaški automati puštaju rafale, ali više u vazduh nego u nas jer smo se sa njima pomiješali. Potr ao sam prema žici, osjetio sam udar nekog predmeta u le a, ali nisam imao vremena da na to obra am pažnju. Bježao sam prema mjestu gdje se ulijeva Una u Savu i sustigao još troje bjegunaca — dva odrasla i jednog dje aka. Od logora se uo jauk i dernjava bijesnih ustaša... Bježe i, sretno smo prešli prve zapreke i dohvatili se šumice, nedaleko od sela Cuklinac...«.

"(»Rije i koje nisu zaklane«

III

Svjedo anstva preživjelih zato enika logora Jasenovac, Daruvar, 1977. g.

itavo vrijeme postojanja ustaških i nacističkih logora uključujući i njemačke logore izvan naše zemlje, komunistički članovi SKOJ-a i mnogi drugi iskustveni i politički svjesniji logoraši, čak i u najtežim prilikama nisu se mirili sa svojim položajem. Ta nada je da je kod velikog broja ljudi bilo iluzija i nade da oni neće imati najgori kraj. Ta nada je, pogotovu naivne ljude, pratila sve do grobnice i oni su olako prihvatili ustaška obećanja i laži na njihovom posljednjem životnom putu. To, međutim, nije bio slučaj sa revolucionarima, politički i životno iskustvenim ljudima. Oni su obično realno sagledavali situaciju i bez iluzija da će ih neprijatelj na kraju pustiti iz zidova i žica, stalno su razmišljali o bjekstvu ili nekom organizovanom obliku otpora. U ustaškim logorima Jasenovcu, Gradišci i Lepoglavi, kao i nacističkim logorima u Norveškoj i drugim logorima širom okupirane Evrope, ljudi su koristili svaku priliku da bježe, bilo na vlastitu inicijativu ili organizovano. Nažalost, mnogi su u samom pokušaju bježanja tragično završavali. Ali, ljudi su uporno nastojali, pojedinačno ili grupno, po mogućnosti na javnom ili organizovanom, da se domognu slobode. Naravno, to su radovi izvan logora korišćeni za bjekstva. Neki su uspijevali da ubiju stražara, jednog, dvojicu pa i više, a neki su jednostavno iskoristili nesmotrenost svojih čuvara i pobjegli. To je zavisilo od okolnosti, od samih ljudi, njihove odvažnosti i svijesti. Uхваćeni prilikom bjekstva, po pravilu su strahovito mučeni, a zatim vješani ili javno strijeljani. Ipak je priličan broj bjekstava pojedinačnih i grupnih, pogotovu ako su dobro pripremljena, uspijevaio. Pojedinci su, iako iscrpljeni i iznemogli, iskazali u na svoje krvnike, otimali oružje i pri tome ispoljavali heroizam i podvige. Bjekstva su, izuzev odvođenja na rad u Njemačku i zamjene za zarobljene oficire neprijatelja, bila jedina način da se uvijek domogne slobode. I priličan broj Sarajlija tražio je izlaz u bjekstvu. Jedan se broj na taj način i spasio, a daleko većini je pri bjekstvu stradao.

Komunisti Sarajeva, Vladimir Frković, Lulo, Džemil Krvavac, Džemo, Mijo Sunari, sa izvjesnim brojem komunističkih iz Zagreba i drugih mjesta, osuđeni početkom 1942. godine na smrt glavu, prilikom otvaranja vrata kuli radi zamjene kibli za obavljanje nužde, nasrnuli su na stražara i provalili u krug logora. Svjesni situacije, domogli su se tupih predmeta i napadom na naoružane ustaše, kako dolikuje revolucionarima, konačno završili svoj život. O tome događaju se dugo pričalo. Ovo je ostalo zato što je inspirisalo i podsticalo da ne ostanu skrštenih ruku. To nije bilo bez koristi i efekta.

Jedno od masovnijih bjekstava u vrijeme su organizovanju imali učesnici i neki građani Sarajeva, desilo se početkom 1945. godine, prilikom transportovanja logoraša iz Lepoglave u Jasenovac. Iz ovog transporta sa oko 2000 logoraša koji se kretao u pravcu Jasenovca, komunistički su se dogovorili da provale vagona i da pokušaju bjekstvo. Naime, logorska organizacija Lepoglave, znajući kuda ih vode, upozorila je sve logoraše, kojima se to moglo povjeriti, šta ih čeka i preporučila da pokušaju bježati. Tako se desilo da je oko 60 logoraša, dok se kompozicija još u dosta sporo kretala, probilo vagona i iskoristilo za vrijeme vožnje. Dosta ih je od pada bilo mrtvih i ranjenih, ali jedan broj se ipak spasio. Jedan od članova rukovodstva lepoglavske organizacije, koji je prije toga uspio pobjeći, bio je iz Sarajeva.

Bjekstvom iz Stare Gradiške spasili su se i Remzija Omanović, ing. Mišo Danon, ing. Emerik Blum i još nekoliko Sarajlija. Bilo je tih bjekstava još, a bilo bi ih mnogo više da nije bilo izdajničke uloge Andrije Hebranga, koji je zastupao mišljenje da je nepravilno bježati, da to nije u skladu sa kursom i linijom Partije, jer, tobože, svako bjekstvo izaziva represalije ustaša nad ostalim zato-

enicima. Tek poslije rata, nakon što je otkriveno njegovo izdajničko držanje, moglo se shvatiti i objasniti da je on zagovarao politiku ustaša a ne Partije.

O partijskoj i drugoj ilegalnoj aktivnosti

U itavom nizu logora u zemlji i inostranstvu postojale su dobro organizovane ilegalne logorske organizacije. Rukovodstva ovih organizacija su imala vrlo različite nazive. Negdje se to zvalo »logorski komitet«, negdje »rukovodstvo organizacije«, »partijski odbor«, »udružena grupa«, »rukovodstvo ekonomskih zajednica« ili jednostavno »organizacija«. Stvaranje organizacija je zavisilo od niza okolnosti, a jedan od najhitnijih faktora bio je faktor vremena. Naime, nije moglo biti govora o organizaciji u jednom logoru kakav je bio III-C, gdje su se ljudi zadržavali kratko, gdje se međusobno nisu poznavali, niti je bilo prilike da se upoznaju, a pogotovu da ostvare makar i minimalno uzajamno povjerenje. Naprotiv, te skupine ljudi dotjeranih sa raznih strana, u kojima je najčešće prevladavao broj onih sa sela, predstavljale su jednu od otežavajućih okolnosti da se nešto organizovano uradi. Psihologija većine u ovom logoru bila je takva da bi svako ko bi digao ruku na ustašu bio likovčan. Situacija je bila drugačija među logorašima u radionicama i fizičkim terenskim radnicima, koji nisu odmah odvojeni na likvidaciju i koji su stizali da shvate položaj u kome se nalaze. Sklapala su se poznanstva među logorašima i razvijao određeni stepen međusobnog povjerenja. U takvim okolnostima, komunisti su odmah dolazili do izražaja. Ne samo da se novajlijama u logoru, mogla realno objasniti situacija i šta ih čekalo nego se po njima raditi na stvaranju organizacije, pomoću koje su se na razne načine međusobno ispomagali, dogovarali o bjekstvu i raznim oblicima otpora, pa čak i o napadu na logorske stražare i oslobađanju logoraša. Bez potrebnog vremena i međusobnog upoznavanja i stvaranja određenog povjerenja nije se moglo zamisliti stvaranje ilegalne organizacije. Što je više vrijeme odmicalo u jednom logoru i rok do likvidacije ljudi duže trajao, bez obzira da li je bilo u pitanju umorstvo u gasnim komorama i spaljivanje u krematorijima ili stradanje od ustaških sjekira i maljeva, sve su povoljniji uslovi bili za stvaranje šire, solidnije i vršne organizacije.

Danas je već poznato da je u više nacističkih logora, gdje su se nalazili Jugosloveni, postojala ilegalna logorska organizacija. Od logora u zemlji, takve organizacije su postojale u sva tri velika ustaška logora — Jasenovcu, Staroj Gradišci i Lepoglavi, zatim u logorima na Sajmištu i Banjici, u Njemačkoj u Buchenvaldu i Dahau, u Austriji u Mathauzenu, u Poljskoj u Aušvicu, zatim u italijanskim logorima Mamuli, Rabu, Pagu itd., te u njemačkim logorima u Norveškoj, a posebno u Erlandu i Bajsfordu. Od ustaških logora najviše i najbolja organizacija bila je u Staroj Gradišci a od inostranih u Buchenvaldu. U ovom njemačkom logoru, u kome je stradalo oko 60 hiljada ljudi, a brojno stanje je uvijek iznosilo 40 do 50 hiljada logoraša, zato eniči su posjedovali čak i oružje. Oni su se 1945. godine, prije dolaska saveznih trupa, sami oslobodili.

Najjača skupina Sarajlija, koji su organizovano djelovali, došla je do izražaja u ustaškim logorima Staroj Gradišci, Jasenovcu i Lepoglavi, a od inostranih, u nekim logorima u Norveškoj. Naročito dobro organizovana ilegalna organizacija na čelu sa logorskim komitetom postojala je od 1943. godine u Staroj Gradišci. Zapravo, prvi pokušaji dogovaranja i organizovanja logoraša u Staroj Gradišci datiraju od početka 1942. godine. Ali, usljed nestalih likvidacija drugova,

ta organizacija se nije širila, stagnirala je, da bi na kraju od nje ostalo nekoliko grupa i grupica koje su se, žive i u dubokoj ilegalnosti, zadovoljavale da jedni drugima doture malo hrane, zavisno od radnog mjesta gdje su radili, da prokomentarišu neki događaj ili vijest do koje su došli i sli no. Tek sredinom 1943. godine stekli su se uslovi za stvaranje vrlo solidne ilegalne organizacije u Staroj Gradišci. To je period relativnog zatišja i manjeg broja likvidacija, kada su se logoraši uspjeli dobro upoznati. Mahom se radilo o komunistima, skojevcima i pripadnicima NOP-a, koji su, po pravilu, bili zanatlije i stru njaci, za koje ustaše bile zainteresovane. Zahvaljuju i ovome i drugim momentima koji su im išli u prilog, komunisti su se dali na posao i od prve formirane partijske jedinice u ljeto 1943. godine stvorili su određenu logorsku organizaciju sa blizu 200 članova. Nisu to bili sve članovi KPJ i SKOJ-a, ali bili su dobri i provjereni simpatizeri i fakti no se sa svima moglo računati da bi stupili u akciju ako bi to trebalo.

Na osnovu planskog rada i uz veliku opreznost i konspiraciju pod vidom stvaranja takozvanih »ekonomskih zajednica«, organizacija se stalno omasovljavala i iz dana u dan bivala homogenija i jača. Ove zajednice su bile legalna forma u kojima su se tri do pet logoraša zajednički hranili, i to u oćima ustaša i njihovih doušnika ništa neobično nije bilo. Takve grupe, koje nisu izazivale nikakvo podozrenje neprijatelja, bile su organizovane po liniji raznih struka — stolari, kroja i, bravari, remenari itd., a negdje i po sobama gdje se spavalo. O kakvoj se organizaciji radilo, najbolje se vidi i po tome što su uspijevali dobavljati razni propagandni materijal, uključujući i takav kakav je list »Naprijed«, organ CKKP Hrvatske, odluke II zjedanja AVNOJ-a u Jajcu i sli no. Uspjelo se uspostaviti i vezu sa zagrebačkom partijskom organizacijom, a jedno vrijeme i vezu sa partijskom organizacijom u Slavoniji i Moslavini. Organizovano je bjekstvo i rukovodiocu organizacije, Sarajliji Remziji Omanovi u, da uspostavi vezu sa drugovima na Kozari i Potkozarju. Bjekstvo je uspjelo (sa njim su otišla još četiri druga u partizane), ali on je, nažalost, ubrzo umro i veza sa tim terenom nije nikad uspostavljena.

Pored Remzije Omanovića, u logorskoj organizaciji se isticalo mnogo Sarajlija, od kojih su neki bili i njeni rukovodioci. Na primjer, Jusuf Sabljaković, komunist, službenik Željezničke direkcije u Sarajevu, bio je član rukovodstva logorske organizacije. On, ing. Blum i još četiri logoraša, prilikom pokušaja bjekstva, ubili su četiri ustaša — stražara, ali, nažalost, u potjeri koju su organizovale ustaše, Sabljaković je poginuo.

Pošto su se ustaše od prvih dana stvaranja logora, po uzoru na iskustva svojih naredbodavaca — njemačkih nacista, u organizaciji života i rada u logoru oslanjali na zatočnike, komunisti su i tu okolnost dobro iskoristili. Uspjeli su da me u rukovodiocima radova plasiraju svoje ljude. Oni su uspjeli da, za takozvanog logornika — zatočnika postavivši svog prijatelja, Nijazu Salihodžića. Preko ovog logornika vršio se raspored ljudi na razne poslove, kako u logoru, tako i na vanjskim redovima. Zahvaljuju i ovom logorniku, komunisti, mnogi dobri drugovi su raspoređeni u skladišta hrane, kuhinje i na druga mjesta gdje se moglo dolaziti do većih količina raznih namirnica. Sve je to bilo skupo i sa rizikom i ljudi su stradali, a među njima i drug Salihodžić. Stradao je i član rukovodstva Ivo Sabljak (narodni heroj), koji je odlaskom na rad u Bosansku Gradišku uspostavio veze. Njihove žrtve i stradanja drugih istaknutih komunisti nisu obeshrabrili ostale drugove da sve vrše i zbijaju svoje redove i spremaju direktni napad na logorsku upravu i ustaške stražare.

Logorska organizacija je uspjela da od pribavljenih dijelova sastavi radio-aparat i da ga ugradi u zid ogromnog arteškog bunara u logoru. Zahvaljujući tom radio-aparatu, jedan broj logoraša je stalno i neposredno slušao i pratio razvoj događaja na frontovima, kako u zemlji tako, i na istom frontu, u Africi i zapadnoj Evropi, poslije otvaranja II fronta. O svim važnijim događajima i zbivanjima usmeno se to široko prenosilo na ostale logoraše, tako da je jedan veliki broj logoraša stalno bio u toku događaja. Dokaz o tome da su logoraši koristili radio-aparat i oružje i da su se spremali za bjekstvo, ilustruje i zapisnik sa inženjera 23. avgusta 1945. u KP domu Stara Gradiška.¹⁵⁾ Radio-vijesti su ljude hrabrile i podizale im moral, jačale i samopouzdanje koje je u ranijim periodima bilo poljuljano. U početku su ljudi u Jasenovcu zapadali u apatiju i dolazili u takvo psihično stanje da su mnogi poželjeli da budu pogubljeni. Ove pojave, koje su rezultat gladi, iscrpljujućeg rada, bolesti i drugih nevolja koje su pratile logoraše, spadaju u jedan od onih uzroka zbog kojih su ljudi bez otpora išli na stratište. Taj faktor, u sistemu masovnog uništavanja ljudi, ustaše su i te kako uzimale u obzir. Kod ljudi se osjeća raspoloženje za akciju — za borbu do koje bi sigurno i došlo, da je bilo malo više odlučnosti. Naime, godinu dana je trajalo dogovaranje sa partijskom organizacijom Slavonije izvan logora da se organizuje zajednički napad na logor (partizana i logoraša). Dugo je ekano na obavijest hoće li uslijediti napad partizana. »Kada je najzad dobijeno obrazloženje da bi napad na logore Staru Gradišku i Jasenovac zahtijevao ogromne žrtve, zbog njihovog geografskog položaja, logoraši Stare Gradiške su odlučili da se sami oslobode. U pripremama za sopstveno oslobođenje logoraši Gradiške su vrlo daleko otišli. — Da nije došlo do nagle koncentracije njemačkih, ustaških, domobranskih i drugih neprijateljskih jedinica zbog napada partizana u septembru 1944. godine na Banjaluku, logoraši Gradiške bi napali logor. Bilo je predviđeno da na određen znak, jezgro najboljih, najsmelijih logoraša istovremeno napadne zgradu zapovjedništva logora i glavna stražarska mjesta. Sve je to bilo vrlo brižljivo pripremljeno, ali, nažalost, kada je do toga trebalo da dođe, broj ustaš-

¹⁵⁾Vidi zapisnik sa inženjera u KP domu Stara Gradiška (bivši ustaški logor) 23. VIII 1945. god., u kome inženjer Emerik Blum daje izjavu o lokaciji zakopanih bombi, municije, zlata i radio-aparata, u kome, između ostalog, stoji:

»Drug inženjer Blum Emerik označio je mjesto gdje da se pristupi kopanju što je učinjeno. Kopajućim i u dubini 30 cm na označenom mjestu u prostoriji u kojoj je stanovalo osoblje centrale, označeno na položajnom nacrtu logora St. Gradiška pod oznakom »6«, vidljivo u lijevoj izbojini zida kraj strojarne, na kanta prekrivena odozgo krpom sa 26 (dvadesetšest) komada ručnih bombi. Iste su po izjavi inženjera Bluma trebale poslužiti za eventualni prepad na stražu logora. Od toga mjesta u razdaljini od 40 cm našli smo jedan omot krpe koji se je pri dodiru lopate raspao te su se tom prilikom rasipali zlatnici po zemljištu koje je iskopano. Iste smo brižljivo pokupili i u prisutnosti gore pomenutih utvrdili broj i stanje zlatnika i zlatnih predmeta na njima, također, tom prilikom. Tako smo ustanovili da je od ukupno našenih zlatnih predmeta našena i ustanovljena njihova težina, i to:

1) 43 (etrdesettri) komada raznih zlatnika u ukupnoj težini od 191 g. (stodevedesetjedan gram).

*) 4 (četiri) komada zlatnih lančica u ukupnoj težini od 105 g. (stopet grama),

2) 3 (tri) komada narukvica u ukupnoj težini od 46 g (etrdesetšest grama).

Zaključeno rednim brojem 3 (tri).

Drug inženjer Blum izjavljuje da su ti predmeti u logoru za vrijeme NDH sakupljeni i ostajali na raspoloženje Komunističke partije Jugoslavije.

Prilikom daljeg pretraživanja, u zgradi električne pumpe savskog vodovoda pronađen je sakriven ispod samog uređaja napuštača (otpornika) ugrađen orijemni radio-aparat koji je služio za slušanje vijesti naših stanica.

Pronađeni zlatni predmeti i ostalo predani su v.d. Upravitelja kažnjeničkog logora St. Gradiška, drugu Stjepanu Petaniću, radi daljeg postupka«.

kih jedinica je udesetrostru en. U prvi mah se nije znao uzrok te masovne koncentracije ustaša, Nijemaca, domobrana i kerkeza. Održan je sastanak logorskog rukovodstva i zaključeno da se napad odloži. U međuvremenu se doznalo da je u pitanju bitka za Banjaluku, a logor im je služio kao važno uporište. U međuvremenu su uslijedila još dva događaja, koja su omela logoraše da u ovom dobro pripremljenom napadu dođe do oslobođenja logora i logoraša. Prvo, dan-dva prije napada na Banjaluku, došlo je do provale u partijskoj organizaciji Jasenovca. Zahvaljujući i dobrom držanju drugova — članova rukovodstva, provala se nije, barem ne odmah, proširila i na logor Staru Gradišku. Ali, to je dovoljno bilo da izvjesni ugroženi drugovi u Staroj Gradiški planiraju bjekstvo i da ne dođe do predviđene koordinacije i sinhronizacije u zajedničkoj akciji koja je između rukovodstava ova dva logora bila dogovorena. Na toj vezi radio je Jusuf Sabljaković kojem su neki naši drugovi, angažovani od ustaša na određenim stranim poslovima, omogućili da putuje u Jasenovac radi uspostavljanja veze sa drugovima u Jasenovcu. I, drugo, u direktnoj vezi sa napadom partizana na Banjaluku, uslijedilo je prebacivanje logoraša iz Gradiške, i to dijelom u Jasenovac, a jednim dijelom u Lepoglavu. Tih dana su i sve zatočeničke Srbe u Gradišci pozvali na »nastup« i odveli na likvidaciju.

Prvi pokušaji šireg dogovaranja i organizovanja logoraša u Jasenovcu počinju u proljeće 1942. godine. Pošto su se raniji aktivisti NOP-a — logoraši, iako dovedeni iz svih krajeva NDH, stigli bolje upoznati, počeli su da stvaraju grupe i da se dogovaraju šta činiti i preduzimati da se odbrani goli život. To je naročito bilo karakteristično za jedan broj komunista iz gradova Zagreba, Sarajeva, Visokog, Banjaluke, Siska, Osijeka, Mostara i Slavenskog Broda i nekih drugih gradskih centara. Slično kao u Gradiški, i ovdje su prvenstveno bile uključene zanatlije iz pojedinih radionica naročito iz članare, stolarije, električarske radionice, crtaone, grupe »ekonomije« itd. Ljudi su se počeli sastajati i uticati jedan na drugog, sagledavali i položaj u kome se nalaze. Međusobno su se hrabрили i, koliko su uslovi dozvoljavali, pribavljene vijesti međusobno komentarisali i na druge prenosili. Bilo je i žrtava te aktivnosti, jedan od njih bio je Danijel Ozmo, slikar iz Sarajeva, koji nas je krajem avgusta 1942. godine obavijestio da su partizani ponovo zauzeli Foča. Ustaše su to doznale i javno ga strijeljale. Pogibija Ozme nije obeshrabrila njegove drugove. Naprotiv, oni su nastavili da se sastaju i uzajamno pomažu. Glad je kosila slabije i iscrpljene drugove, pa se posebna briga posvećivala pribavljanju hrane iz paketa koji su nekim drugovima počeli stizati od kuće. Osim toga, bilo je veoma značajno pomoći drugovima da se makar i privremeno zaštite od najtežih radova. Ma koliko izgledalo nemoguće i nevjerojatno, ali i u tim najstrašnijim uslovima komunisti su u tome uspijevali. Nekad je bilo presudno da se prežive jedan ili dva dana da bi se stvorili uslovi za opstanak, tj. da se odloži pogibija pojedinaca. Jer, kao što je ranije govoreno, neko može uspjeti pobjeći, otići u Njemačku na rad, biti zamijenjen ili čak, što je doduše bila rijetkost, pomoći u neke velike intervencije, biti pušten i na slobodu.

Organizacija u Jasenovcu je imala svoje uspione i padove, jer tamo se sve drugačije odvijalo, gore i strašnije nego u drugim ustaškim logorima. I u ovom logoru dolazi do intenzivnijeg rada partijske organizacije tokom 1943. godine. Rukovodstvo organizacije je imalo nekoliko vrlo iskusnih drugova, među njima su se posebno isticali predratni komunisti, Nikola Pejinović iz Siska, Remzija Rebac, električarski radnik iz Zenice, koji je tokom 1941. godine više puta dolazio po specijalnim zadacima iz Zenice u sarajevsku partijsku organizaciju. Uz

Pejinovi a i Repca bio je dr Milo Boškovi (narodni heroj), koji je 1941. godine bio raspoređen u partijsku tehniku CK KPJ u Beogradu. Boškovi je na putu u partizane preko Zagreba pao ustašama u ruke. Ne znaju ni koga imaju u rukama, nakon kraje istrage, poslali su ga u Jasenovac. Kao ljekar, zadobio je određeno povjerenje ustaša, što je kao komunista veoma dobro znao da iskoristi za potrebe organizacije.

Organizacija pod rukovodstvom Repca, Pejinovi a i Boškovi a dobro je radila. U septembru 1944. godine dolazi do provale. Jedan logoraš, preko koga je održavana veza između organizacije u logoru i partijske organizacije na terenu u okolini Jasenovca, odao je organizaciju. Njih trojica i još dvadesetak drugova su uhapšeni i, nakon strahovitog mučenja, 21. septembra 1944. godine obješeni. To su više bili leševi nego živi ljudi. Naravno to je bio izmrcvaren Remzija Rebac koga su let-lampom palili. Očevici kažu da su njega i još nekoliko drugova ustaše morale nositi do vješala.

Pošto se već ina drugova posebno Rebac, Boškovi i Pejinovi dobro držala, nije došlo do masovnije provale. Pored Repca, ovom prilikom su obješena još dva člana KPJ iz Sarajeva Vojo Prodanović i Avdo Resulović.

Veliki broj neotkrivenih članova organizacije ubrzo je ponovo nastavio sa radom. Organizacija je već početkom 1945. godine razvila veliku aktivnost. Ova organizacija je u posljednjim danima postojanja logora Jasenovac veoma mnogo značila za očiuvanje morala i borbenog duha logoraša, za prikupljanje informacija o porazima okupatora i uspjesima NOVJ, za pribavljanje hrane iz ustaških magacina sa ciljem da se spašavaju najiscrpljeniji i bolesni, kao i oni za koje se sigurno znalo da su kao pripadnici NOP-a privrženi logorskoj organizaciji itd. Početkom februara 1945. godine, kada su Nijemci zatražili da im ustaše daju iz logora radnu snagu za njihove fabrike u Austriji i Njemačkoj, rukovodstvo organizacije je ocijenilo da je to šansa da se spasi jedan broj drugova. Naime, ovoga puta se sigurno znalo da nije u pitanju nikakva varka, nego da se zaista radi o odlasku na rad u Njemačku. Uticajem organizacije, sa zdravijim su otišli i mnogi bolesni drugovi. To se na kraju pokazalo ispravnim, jer je činjenica da se tako pred sam kraj rata spasilo od sigurne smrti nekoliko stotina logoraša.

U periodu mart-april 1945. godine, logorsku organizaciju Jasenovca predvodio je tehničar hernije, nekadašnji radnik Vojno-tehničkog zavoda iz Sarajeva, Ante Bakotić. Pod njegovim rukovodstvom, 22. aprila 1945. godine, u izuzetno teškim uslovima, organizovan je i poznati proboj posljednjih logoraša iz ovog logora smrti. Toga dana više od 1000 jasenovskih logoraša, goloruki i iscrpljeni, predvođeni Bakotićem, jurnuli su na ustaške bunkere i mitraljeze. Uspjelo se probiti više od stotinu logoraša, među njima nekoliko desetina sa sarajevske regije. Bio je to velikih uspjeh, jer je sve njih od sigurne smrti dijelio možda još samo jedan dan, kada su trebali završiti u Gradini od ustaških maljeva. Ante Bakotić nije doživio slobodu. Jurišaju i pred masom logoraša i kliču u »naprijed drugovi«, juna koji je pao od rafala ustaških mitraljeza.

Za itavo vrijeme postojanja ilegalnih organizacija u logorima Stare Gradiške i Jasenovca postojale su i organizovane ilegalne organizacije među ženama u njihovim logorima, koji su se nalazili u sastavu ova dva logora. Postojala je veza između muških i ženskih logora, uglavnom su je održavali majstori koji su radili u ženskim logorima. Slično kao i muškarci, žene komunisti su stvaranjem tzv. ekonomskih zajednica obuhvatili u organizaciju gotovo sve žene u koje se moglo imati povjerenja. Među ženama Sarajkama bile su vrlo aktivne u logorskoj organizaciji Cilika Hajnrih, Slavica Milićević, Jelena Vitas, Bahra Ouki, Ol-

ga Naki , Marija Blažek, Azra Grebo, Višnja Habunek, Inge Kraljevi . Nada Mi-sovi , Ljuba Ouri , Ravijojla Savi itd. Najveći broj žena je spašen zamjenom za neprijateljske oficire i funkcionere. Nažalost, to je srazmjerno vrlo malo. U ogromnom procentu, slično kao i muškarci, i žene su bile žrtve sadističkog mučenja. Prije nego što su logoraši jurišali u proboj godine, likvidirana je posljednja grupa od oko stotinu žena. O evicima kažu da su dignutim pesnicama pozdravljale i pjevale kreč i se prema skeli na Savi.

Medu internircima Mamule, a posebno u logorima Braču, Hvaru, Pagu i drugim italijanskim logorima u kojima se našao veliki broj Jevreja iz Sarajeva postojale su ilegalne logorske organizacije. Među ovim Jevrejima bio je priličan broj naprednih ljudi — simpatizera NOP-a, članova SKOJ-a pa i članova Partije, te da su se mnogi odranije poznavali, uticalo je da se povežu i stvore organizacije. Organizovanim radom u logorima i uspostavljanjem veze sa stanovnicima, odnosno saradnicima NOP-a i sa lokalnim organizacijama izvan logora dolazili su do obavještenja o stanju na frontovima, lakše su rješavali pitanje ishrane i uopšte lakše odoljevali teroru crnokošuljaša, talijanskih fašista, a što je najvažnije, kapitulaciju Italije 1943. godine i sve što je iza toga uslijedilo do ekala su prilično spremno i organizovano. Zahvaljujući tome, najveći broj je izbjegao ponovno zarobljavanje od Nijemaca koji su zaposjedali teritoriju koju su napustili Talijani. Osim toga, organizacija im je omogućila da se iz logora sa svih otoka prebace u partizane. Mnoge omladinke — Jevrejke su raspoređene za bolničarke u pojedinim jedinicama NOVJ Hrvatske i Slovenije. Od logoraša Raba formiran je, npr. poseban jevrejski bataljon. Jevrejska omladina, iako pod teškim uslovima fašističko-talijanskih logora, nije se mirila sudbinom, pružila je otpor koliko je mogla i znala.

Jugosloveni u nacističkim logorima Norveške bili su većinom iz Srbije (Gornji Milanovac, Valjevo, Užice itd.), a među njima je bio i priličan broj Sarajlija, mahom komunista i saradnika NOP-a. Zapravo internirci iz Bosne bile su Sarajlije i stanovnici njegove bliže okoline. Na sjeveru Norveške, u logorima Ozen, Bajsford i drugim stradalo je mnogo sarajevskih komunista, među kojima se isticao predratni komunistički radnik Tvornice duvana Jusuf Filipović, koji je otvoreno napao ustaškog izaslanika koji je vrbovao Hrvate i Muslimane u Paveličevu vojsku. Svjedoci kažu da je održao govor ovom Paveličevom diplomatu, zbog čega su ga Nijemci odmah uhapsili, a zatim objesili. Tamo su stradali član Mjesnog komiteta Sarajeva Adil Grebo, članovi Partije Lunava Bogoljub Ljubo, Josip Dombaj, Šefkija Kapi i drugi.

Najviše Sarajlija u nacističkim logorima Norveške bilo je u Bajsfordu i drugim logorima na sjeveru, a zatim u srednjoj Norveškoj, u okolini Erlanda. U oba ova logora postojala je ilegalna organizacija, a naročito je bila dobro organizovana u Erlandu, koja je uz brigu i pažnju prema iscrpljenim, iznemoglim i bolesnim internircima, posebnu aktivnost razvijala na političko-kulturnom planu i podizanju svijesti logoraša.

U nacističkom logoru Buhensvaldu, u kome je, što smo već rekli, postojala dobra organizacija, bio je jedan od najaktivnijih u logorskom komitetu Aziz Koluder Aza, nekadašnji radnik Ložionice u Sarajevu, i član PK SKOJ-a za BiH.

Na kraju ističemo da je u svim koncentracijskim logorima među Sarajlijama bilo mnogo smjelih i odvažnih drugova, da su se redovno uključivali u organizaciju, a ponegdje bili i inicijatori stvaranja ilegalne organizacije. I ne samo da su se isticali svojom aktivnošću i davanjem ideja nego i realizacijom dogovorenih zadataka u izuzetno teškim logorskim uslovima, pa su na tim zadacima

mnogi izgubili živote. U početku su u Jasenovcu od komunista iz Sarajeva bili Danijel Ozmo, ing. Fuad Midžić i drugi, a kasnije Remzija Rebac, Vojo Prodanović, Zahid Bukurević, Ante Bakotić itd. U desetak članova rukovodstva logorske organizacije u Staroj Gradiški u ranijem i kasnijem periodu isticali su se komunisti iz Sarajeva, među njima su ing. Joža Papo, Džemo Krvavac, Mijo Sunarić, Rade Mirković, Sado Perera, Remzija Omanović, Jusuf Sabljaković itd. Posljednja dvojica su u Gradiški bili članovi logorskog rukovodstva, a Omanović je u prvoj fazi postojanja ove organizacije bio i njen rukovodilac. Od pet članova rukovodstva organizacije u Lepoglavi, iz Sarajeva je bio Fahrija Ajanović.

Grozote i milionske žrtve koje je fašizam nanio našim narodima i drugim narodima Evrope predstavljaju najstrašnije poglavlje u istoriji. Generacije koje su preživjele okupaciju ostavljaju trajnu poruku za budućnost. O tom je najubjedljivije riječi i sud izrekao drug Tito u svom govoru održanom preko Radio-Beograda, 9. maja 1945. godine:

»Ovaj najstrašnji rat u historiji ovjeka anštva koštao je desetina miliona ljudskih žrtava u Evropi. Pomahnitali njemački, talijanski fašizam i njihove krvave sluge koje su se našle u svim evropskim zemljama, istrebljivali su sve one koji se nisu mirili sa sudbinom Hitlerovog takozvanog 'novog poretka' u Evropi. Stotine logora tipa Majdaneka i Jasenovca, logora grozote i smrti, ostale su na vrijeme na vremena kao jezovita opomena svim narodima da nikada više ne dopuste ponavljanje takve tragedije, da u budućnosti sve da se uzroci te tragedije — fašizam u korijenu uništi.«¹⁶⁾

¹⁶⁾ Tito i Revolucija 1937-1967, Kultura, Beograd, 1967, str. 161.

JAKOB PAPO

GRA ANI SARAJEVA U ZAROBLJENI KIM LOGORIMA

Borba Jugoslovena — zarobljenika u drugom svjetskom ratu znatno se razlikovala od borbe zarobljenika iz drugih zemalja, a prije svega po tome što je bila predvođena članovima ili simpatizerima Komunističke partije, što je bila organizovana i imala masovne razmjere, te što je bila sinhronizovana s borbom naroda u domovini. Borba se vodila na dva fronta, s porobljivom, s jedne strane, i s njemu privrženim poklonicima poretka u predratnoj Jugoslaviji, s druge strane. Ta borba je, najzad, pripremila ljude za aktivno uključivanje u novi život po povratku u domovinu.

Antifašistička borba ratnih zarobljenika u logorima bila je tijesno povezana sa svakidašnjim životom zarobljenika, ali s mišlju i na budućnost, na ono što tek ima da dođe i što treba da bude svjesno, planski pripremano. U toj borbi učestvovali su i oni građani Sarajeva koji su se poslije kapitulacije Jugoslavije 1941. godine našli u njemačkim i italijanskim logorima ratnih zarobljenika.

Nije bilo moguće prikupiti u cijelosti ta neopodređena podataka o građanima Sarajeva koji su bili u zarobljeničkim logorima. Zarobljenička kartoteka koju ima Jugoslovenski crveni krst ne pruža za ovu svrhu odgovarajuće podatke jer je u kartonima evidentirano mjesto rođenja a ne prebivalište 1941. godine. Prema popisu koji su, na osnovu uputstva Glavnog odbora Saveza boraca NORBiH, izvršili opštinski odbori Saveza boraca 1961. godine, a kojim su obuhvaćeni i bivši ratni vojni zarobljenici, broj ratnih zarobljenika — Sarajlija po opštinama bio je ovaj: Centar — 195, Novo Sarajevo — 17, Vogošća — 13 i Ilidža — 7. Prema podacima koje sam prikupio od samih ratnih zarobljenika, u logorima je bilo ukupno oko 250 Sarajlija, od toga 120 oficira i 130 vojnika i podoficira. Poznato je da je iz Sarajeva u aprilskim danima odveden u zarobljeničke logore daleko veći broj vojnika i oficira koji su živjeli u Sarajevu, kao i onih koji su se zatekli u sarajevskom garnizonu, tada jednom od najvećih u zemlji i u jedinicama kraljevske vojske koje su u momentu kapitulacije bile u Sarajevu.

Poslije kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske 1941. godine, odvedeno je u zarobljeničništvo oko 15000 aktivnih i rezervnih oficira (13 000 u Njemačku i 2 000 u Italiju), među njima nešto preko 200 generala, te oko 200 000 vojnika i podoficira. Prema novijim podacima, u zarobljeničništvo je odvedeno oko 250 000 vojnika i oficira, a nakon raznih otpuštanja ostalo ih je 156 000, od toga 9500 oficira. Hitler je na dan 4. maja 1941. godine izjavio, u govoru na zasjedanju Rajhstaga, da je u Jugoslaviji zarobljeno 6298 oficira i 337864 podoficira i vojnika i dodao da ti podaci još nisu definitivni.

Zarobljenici-oficiri, podoficiri i vojnici bili su smješteni u zarobljeni ke logore. To je bio prostor sa barakama u koje su bili smješteni dvospratni drveni kreveti, okružen gustim pojasom bodljikave žice. Na uglovima su bili utvr eni bunker i, a gore, na visokim kulama, stražari s mitraljezima uperenim u zarobljenike i vrlo jakim pokretnim reflektorima. Postojali su posebni logori za oficire i posebni logori za podoficire i vojnike. Oficirski logor nazivao se Oflag, a logor vojnika i podoficira Stalag.

Zarobljenici-oficiri bili su odvojeni od vojnika i smješteni u po etku u 15 logora. Ve i broj logora bio je samo prolazni, a kasnije su bili skoncentrisani u dva velika i jedan manji logor: Nirnberg (kasnije Hamelburg), Osnabrick i Strij (kasnije Starburg i Barkembridge). U Italiji oficiri su bili smješteni u etiri manja logora (Anvers, Vastone, Korte Ma ore i Monte Male).

Vojnici i podoficiri u Njema koj bili su smješteni u 68 logora. U Italiji centralni zarobljeni ki logor bio je Bergamo.

I njema ka i italijanska vojna komanda izdvajale su grupe zarobljenika-vojnika da bi sa njima zamijenili mobilisanu radnu snagu i upu ivale ih na rad u rudnike, fabrike, gra evinske objekte, poljoprivredna dobra, pomorske luke i kod individualnih poljoprivrednih proizvo a a. Ta radilišta nazivala su se radne komande.

Poslije kapitulacije Italije, neki zarobljenici preba eni su u njema ke logore, jedan dio zarobljenika uspio je pobje i u domovinu i priklju io se NOV i POJ ili su u Italiji prišli u Diviziju Garibaldi i formirali »Bataljon Tito«. Jedan broj je uspio da prebjegne u Švajcarsku gdje su mnogi zarobljenici, 19. marta 1944. godine, potpisali Deklaraciju o stavljanju na raspoloženje NOP-u. Me u njima su bile i Sarajlije, od kojih znam za Branka Kureša, Aleksandra Kovalenka i Ratka Samardži a.

Aprila 1941. odbrambeni rat koji je trebalo da okupi sve napredne ljude i patriote na odbranu zemlje, pretvorio se u sramnu kapitulaciju zbog izdaje narodnih interesa od vojnih i politiki h vlastodržaca u zemlji. Uprkos svijesti o sopstvenoj nespremnosti za savremeni rat, o neorganizovanosti i rastrojstvu, o neprijateljskoj nadmo i i petokolonaškom stavu jednog broja viših oficira, ipak je vijest o tako brzoi kapitulaciji porazila i duboko dirnula svakog našeg poštenog građanina. Narod je, uslijed izdajstva vojnih i državnih rukovodilaca, ostao bez armije, bez oružja, licem u lice protiv najve ih neprijatelja.

Izdajni ke starješine kao da su htjele da izru e neprijatelju što ve i broj vojnika. Bilo je slu ajeva da su neki komandanti, o ekuju i predaju Nijemcima spre avali vojnike da bježe, jer su se bojali da ih Nijemci ne pozovu na odgovornost zbog sabotiranja naredbe o kapitulaciji, ili što su vjerovali da e sami bolje pro i ako se predaju sa cijelom jedinicom.

O tome u kakvom je stanju u aprilskim danima 1941. godine zate ena naša zemlja, vidi se jasno iz ovih Titovih rije i («Govori i lanci», Naprijed, Zagreb, 1959, knjiga I, str. 182) »Kakve su prilike vladale u državnom aparatu bivše Jugoslavije? I vojni ki i politiki Jugoslavija se nalazila u haotnom stanju. U vrhovima generalštaba sjedili su izdajnici Nedi eva tipa koji su se nalazili u službi Nijemaca. Jugoslavija je bila preplavljena njema kim špijunima — »turistima«. Korupcija i kra a vladala je u svim ustanovama, a najviše u vojnom ministarstvu. Od dvanaest milijardi državnog godišnjeg budžeta, etiri milijarde išle su u vojne svrhe, pa ipak je jugoslovenska vojska bila slabo naoružana i nespremna.«

Nije nikakvo udo što pod ovakvim rukovodstvom borbeni narodni entuzijazam nije došao do izražaja, što je tako brzo došlo do kapitulacije i što je tako

veliki broj vojnika bio zarobljen. Brojni su razlozi usloveli ovakav poraz, koji je, u suštini, ležao u protunarodnoj i kapitulantskoj politici monarhije i vladaju ih režima.

Režim u oficirskim i vojnim zarobljenim logorima

Odmah po dolasku u njemačke logore, prihvat i smještaj se vršio po unaprijed pedantno utvrđenom planu. Najprije je vršen pretres zarobljenika, ponegdje uz pljačku vrijednih stvari. Zatim je dolazilo zavođenje u logorsku karto-teku. Zarobljenici su davali lične podatke i od Nijemaca primali aluminijske pločice na kojima je bio utisnut lični broj i broj logora. Pločica je po sredini bila izbušena i tu se mogla prelomiti. U slučaju smrti jednu su polovinu stavljali u kovčeg, a drugu bi pri vrstili na nadgrobnu oznaku. Trebalo je dobro zapamtiti taj broj jer u logoru zarobljenika nisu prozivali po imenu, već po broju. Fašizam je želio da ljude pretvori u brojeve, da ih liši individualnosti. Ovo je karakteristično za cjelokupni postupak Nijemaca prema zarobljenicima, iako je taj postupak trebao da bude u skladu sa Ženevskom konvencijom.

Poslije primanja brojeva, dolazilo je kupanje, a za vrijeme dok su se zarobljenici kupali, njihove uniforme su prolazile kroz komore za dezinfekciju i vrhane zarobljenicima potpuno zgužvane. Tom prilikom na leđa i bluza utisnut je krupnim slovima i masnom bojom znak KGF (Kriegsgefangene — ratni zarobljenik).

Jugoslovenski oficiri — ratni zarobljenici bili su u logorima sami, nisu ih miješali sa zarobljenim oficirima drugih zemalja, dok sa zarobljenim vojnicima to nije bio slučaj. Već po dolasku smješteni su u vojne logore u kojima su se već nalazili ratni vojni zarobljenici Francuzi, Belgijanci, Poljaci, Englezi. Kasnije su u logore dovođeni zarobljeni sovjetski vojnici, a nakon kapitulacije Italije i Italijani. U manjem broju bilo je Amerikanaca i jugoslovenskih partizana (uglavnom iz krajeva koji su bili okupirani od Italijana). Pored vojnika, u ovim logorima su bili i podoficiri, manji broj pitomaca vojne akademije i oficiri-ljekari.

Nijemci nisu zarobljenike iz Jugoslavije smatrali Jugoslovenima nego su ih uvijek nazivali »Serben«. U početku je izgledalo da se radi o neznanju njemačkih stražara, ali se brzo pokazalo da je to bio određeni stav prema Jugoslaviji i da su stražari postupali po uputstvu. Po Nijemcima, naime, Jugoslavija je bila tvorevina Versajskog diktata, a pošto više nema Jugoslavije, nema jugoslovenske vojske, pa prema tome nema ni ratnih zarobljenika Jugoslovena. Komunisti i drugi napredni zarobljenici branili su stav da Jugoslavija pravno i faktički postoji, da su to njeni vojnici koji su se našli u žicama, da su dužni da i tu brane vlast i nezavisnost zemlje.

Objektivni položaj zarobljenih vojnika razlikovao se od položaja oficira, prvenstveno po tome što su, po Konvenciji, zarađene strane mogle da upotrijebе zdrave ratne zarobljenike kao radnike, izuzimajući oficire i njima ravne (član 27). Podoficiri-ratni zarobljenici mogli su se upotrijebiti samo za nadzorne radove, osim ako sami izričito ne zatraže zanimanje koje se plaća.

Cjelokupno ponašanje Nijemaca prema ratnim zarobljenicima bilo je određeno nacističkim partijsko-vojnim direktivama, s tim što je i kod njemačkog naroda i kod vojske vladalo »naivo uvjerenje« da je Nijemac »natovjek«, pa mu je stoga dozvoljeno da postupa kako on nađe za shodno prema »nižim rasama i degenerisanim nacijama«. A oni su različito i postupali prema pojedinim nacijama: Amerikance i Engleze gotovo da su uvažavali, Francuzima su povla-

vali s obzirom na politiku Petena u Francuskoj, Jugoslovane i Poljake su kao Slavene smatrali »nižom rasom«.

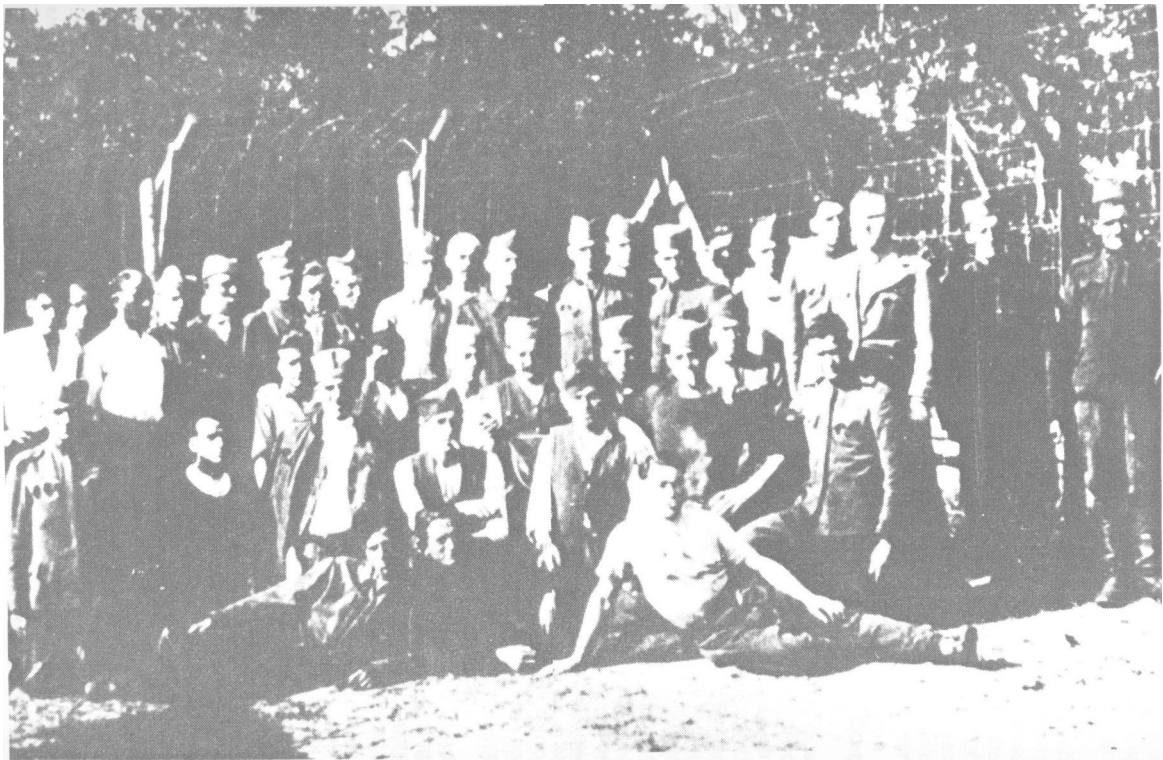
Jevreji su bili smatrani najnižom rasom. Tako su, na primjer, prema jednoj grupi zarobljenih Jevreja iz Sarajeva, iz Stalaga VIII-B, Lamsdorf, koja je radila na radnoj komandi Frideberg, na državnom dobru Mayerhof, u cjelini vrlo grubo postupali, a pojedince su fizički maltretirali i premlaćivali. U jesen 1944. godine na ovoj komandi je ubijen Farhi Manfred Fredi iz Sarajeva. Bio je bolestan i molio je njemačkog stražara da ga odvede ljekaru. Kada su krenuli ljekaru, odmah nakon nekoliko koraka, stražar je pucao Farhiju u leđa i na mjestu ga ubio. Kada smo tražili da se povede istraga o ovom slučaju, odgovoreno nam je da je Farhi ubijen prilikom pokušaja bjekstva.

Sovjetski zarobljenici su bili naročito mučeni i maltretirani. Njih su sa mjesta gdje su bili zarobljeni dovodili pješice u logore, a usput im nisu davali nikakvu hranu. Oduzimali su im izmeće i valjenke, topla odijela, prošivene pamučne grudnjake, a davali su im drvene bakandže na boso noge, pocijepane i prefarbane tanke njemačke bluže. Pošto su marširali nedjeljama, dolazili su u logor sa nogama natečenim od napora i gladi, te više gotovo nisu mogli da se kreću. Spavali su na golim daskama, hranili su ih repom i tjerali na najteže radove. Masovno su umirali od gladi, napora i hladnoće.

Za straže i osoblje logora birani su posebni ljudi: raniji tamnari i policajci i posebno obučeni esesovci. Za Nijemca je proglašeno kao štetno i opasno imati ljudski stav prema zarobljenicima, naprotiv, smatrali su da se uvijek mora imati u vidu da je to razoružani neprijatelj, da su zarobljenici veći i neprijatelj njemačkog naroda nego što su bili kao vojnici pod oružjem, jer su sada podmukliji i krvožedniji. Najstrožije se zabranjivao svaki kontakt sa zarobljenicima, pa se i svaki prekršaj kažnjavao vrlo strogo.

Kada zarobljenik pobjegne iz logora, njegovo ime, ako ga primijeti, prijaviti gotovo svaki vojnik, žena, dijete. Kad se bjekstvo primijeti, komanda daje alarm cijeloj okolini. Tada se diže u hajku i staro i mlado da se »zvijer« opkoli i uhvati. Naročito je aktivna bila »Hitler-jugend« koja, kao policijski psi, njuška za tragom. Svako bjekstvo pripremano je mjesecima. Trebalo je napraviti lažne isprave, pripremiti rezervnu hranu, nabaviti civilno odijelo, dobro izužiti — položaj logora i dr. Zarobljenici su pokušavali bjekstvo iz oficirskih logora na veoma različite načine: kroz prokopane tunele, kroz kanalizacione cijevi, presijecanjem žičane ograde, sakrivanjem u ambalažni materijal koji se iz logorske kuhinje iznosio napolje i na druge načine. No, najveći broj bjegunaca bio je uhvaćen. Zarobljenici koji broje se obavezno nosio pri bjekstvu jer se time dokazivalo Nijemcima da se ne radi o »inostranom špijunu«, već o zarobljeniku koji bježi. Po Konvenciji, zarobljenici imaju pravo da bježe i zbog toga su mogli biti kažnjeni samo disciplinski. Obično bi uhvaćenog dovodili u isti logor da bi pokazali svima kako je bjekstvo u Njemačkoj nemoguće. Bjekstva u vojnim logorima, naročito sa radnih komandi, bila su vrlo brojna. Zarobljenici su znali da su minimalni izgledi da se pobjegne u domovinu ili neku saveznicu zemlju. Bjekstva sa radnih komandi bila su akt sabotaže, kako bi se što manje radilo za Nijemce, protestovalo protiv teških uslova rada, ili je to bio način da se dođe u matični logor i uspostavi veza sa drugovima koji su bili u logoru.

U prvim danima zarobljeničtva Nijemci nisu dozvoljavali primanje paketa. Sljedovanje u njemačkim logorima iznosilo je za dvadeset i četiri sata: oko 200 grama hljeba, 15-20 grama margarina i malo marmelade, i to 200 grama hljeba za ljude koji su naučili da ga mnogo troše. Za ručak je davana najčešće repa ili

Grupa logoraša - ratnih zarobljenika u logoru Hemer

orba od neopranog krompira, tako da je pijesak rskao me u zubima. Sigurno je da bi uz hranu koju su oni davali poumivali, da nisu stizali paketi iz domovine i od Me unarodnog crvenog krsta.

I u oficirskim i u vojni kim logorima poseban značaj imala je borba između naprednih i reakcionarnih snaga za položaj povjerenika, s obzirom na njegov značaj za materijalni položaj i zaštitu prava ratnih zarobljenika. Prema Ženevskoj konvenciji »U svakom mjestu gdje se budu nalazili ratni zarobljenici, oni će biti ovlašćeni da odrede povjerenike sa zadatkom da budu njihovi predstavnici pri vojnim vlastima«. Dakle, povjerenik je bio taj koji je u ime zarobljenika istupao pred logorskom komandom, branio interese zarobljenika, iznosio potrebe, ulagao proteste, intervenisao po mnogim pitanjima i kontaktirao sa Me unarodnim crvenim krstom i drugim me unarodnim ustanovama, a posebno je primao i raspoređivao kolektivne pošiljke. Pošto su se zarobljenici ideološki i politički grupisali, svaka strana je željela da na položaju povjerenika ima svog čovjeka.

Treba ista i da je borba za položaj logorskog povjerenika, koja je započela kao sukob shvatanja o unutrašnjoj logorskoj disciplini, o držanju prema neprijatelju i logorskoj komandi, o zaštiti prava koja Konvencija priznaje zarobljenicima, ubrzo prerasla u politički sukob pristalica i protivnika okupatorskog režima zavedenog u domovini. Razumljivo je da su i Nijemci i Italijani svim silama nastojali da se za povjerenika izabere njima sklon čovjek, što im je vrlo teško uspijevalo, kako bi i na taj način što lakše onemogućili zarobljenicima ostvarenje i zaštitu njihovih prava, a posebno radi prisvajanja i opljačkavanje zarobljeničkih paketa.

Vršeno je i premještanje, radi izolacije, »nepoželjnih elemenata« u kaznene logore. U ove logore slali su, uglavnom, samo zarobljenike za koje su logorske komande, same ili uz pomoć dostavljale iz zarobljeničkih redova, utvrdile da su pristalice narodnooslobodilačkog pokreta i protivnici politike koju su u logorima vodile okupatorske uprave. U ovim logorima, kao i u njemačkim komandama, kažnjeni koji logor nosio je obilježje komunisti kog logora, logora aktivnih i otvorenih neprijatelja Rajha. To su za Nijemce bili »Komunisten und Juden«.

Logor »D« u Osnabriku predstavljao je izuzetak. Jedan »kazneni odsjek« obrazovan je u samom logoru, na taj način što je izdvojeno i posebnom žicom ograničeno nekoliko baraka, kao logor »D«. Kasnije su i iz tog logora probirali »najgore« i protjerivali ih u kaznene logore. Početkom 1942. godine u Nirnbergu je formiran u logoru specijalni, kažnjenički blok VII/B.

Pored svih tegoba i nevolja, zarobljenici u nekim oficirskim logorima doživjeli su i bombardovanje. U noć 8. i 9. marta 1943. godine bombardovan je logor u Nirnbergu. Te noći prilikom bombardovanja grada Nirnberga, jaka svijetla bomba osvijetlila je ovaj logor, a samo nekoliko sekundi poslije bombe su se srušile na logor. Sa razornim bombama padali su i ovaj buketa zapaljivih, tako da se u logoru ubrzo pojavio požar. Više zarobljenika je ranjeno a dva su poginula. Do ovog bombardovanja došlo je zbog toga što su protivavionske baterije bile raspoređene oko logora, pa je to privuklo pažnju saveznih avijacija.¹⁾

Teška tregedija zadesila je logor Osnabrik 6. decembra 1944. godine, kada je savezna avijacija bombardovala taj logor u kome su se nalazili oficiri Jugosloveni. Grad Osnabrik i okolina ranije su stalno bombardovani, a artiljerijska oružanja njemačke protivavionske odbrane bila su postavljena u neposred-

¹⁾ Vidi: Staja Staji, Dva miliona minuta do slobode, II dio, Beograd, 1963. godine, strana 23 - 24.

noj blizini logora. Pored toga, u blizini Osnabrika nalazili su se i aerodromi sa kojih su uzlijetali njemački avioni i presretali savezničke bombarderske eskadrole.

Bilans ovog bombardovanja bio je 117 mrtvih i 103 teško ranjena zarobljenika. Tada je poginuo i Uroš Čović, profesor iz Sarajeva. Logorska ambulanta je izgorjela do temelja, ljekari nisu raspolagali ni sa kakvim lijekovima, a nije bilo ni zavojnog materijala, pa su kao zavoji upotrebljavani zarobljeni čičakovi aršafi.¹⁾

U skladu sa tim su se prihvatili pozivi za pomoć, logorski komitet je donio odluku da se provale žice logora »D« i organizuje spasavanje. Formirana je komisija čiji je izvještaj dostavljen Međunarodnom crvenom krstu u Ženevi, povjerenik logora »D« uložio je njemačkoj komandi najoštrije protest, a obavijest o tome upućena je u Ženevu.³⁾

Diferencijacija među zarobljenicima

Događaji do kojih je došlo u zemlji poslije kapitulacije državnog i vojnog rukovodstva Kraljevine Jugoslavije uticali su na to da se ubrza proces diferencijacije između naprednih i reakcionarnih snaga u logorima ratnih zarobljenika, i da borba logorskih patriota, predvođena njihovim članovima i simpatizerima Partije, postane sastavni dio narodnooslobodilačke borbe. U zarobljeništvu se izvanredno upoznaju ljudi i karakteri, svako vidi sebe i drugoga kao na rëndgenu, jer se nužno ispolje sve vrline i sve mane. Često su takozvani »mali ljudi« bili veliki osjećaj anjem i postupcima. U stvari, diferencijacija je bila u nama — prije nego što smo je na bilo koji način iskazali. Sukobi su pošli već u zemlji, prilikom zarobljavanja, u prihvatnim logorima na našoj teritoriji i u vagonima prilikom transporta. I mi i naši neprijatelji borili smo se za politički neopredijeljene i zbunjene zarobljenike.

Proces diferencijacije bio je znatno oštrije i intenzivnije u oficirskim nego u vojnicima u logorima. Ovo je razumljivo kada se ima u vidu da se u oficirskim logorima, pored ostalih, nalazio i gotovo sav rukovodstvo i vojni kadar Kraljevine Jugoslavije i dio inteligencije koja je spremna i navikavana da bude podrška starom, reakcionarnom velikosrpskom i protivnarodnom režimu. Na nju su izdajnici i reakcionari i sada računali.

Saradnici Nijemaca nastojali su da dograđuju one položaje u logoru koji su obezbjeđivali bolji i lakši život (povjerenici, magacineri hrane, radnici na pošti, osoblje kantine, kuhari, pisari i dr.). Kuhinja, kantina i drugi »položaji« bili su uopšte izvor mnogih beneficija i zarade. Trgovalo se svim i svačim, naravno, uvijek na račun ostalih zarobljenika.

Između dva suprotna tabora, naprednih i reakcionarnih snaga, bila je masa neopredijeljenih (naročito u vojnicima u logorima), koje je trebalo pridobijati jednog po jednog. Nije se smjelo istupati sa ekstremnim parolama, da ih se ne bi zaplašilo. Nastojalo se ići korak sa stremljenjima i težnjama naših naroda koji su se u domovini borili za slobodu.

¹⁾ Andrija Pavlović - Savo Marić, Tragedija u Osnabriku, »Oslobodjenje« od 21 -29. januara 1973. godine.

³⁾ Podatke o aktivnosti drugova u logoru D dao mi je Simo Karaoglanović iz Beograda.

Poslije stvaranja kvistlinške vlade u tzv. NDH i anektiranjem pojedinih dijelova jugoslovenske teritorije, provedena je odmah u potku zarobljeništva repatrijacija zarobljenih Hrvata, Muslimana, Slovenaca, Mađara, Bugara, Makedonaca i dr. Neprijatelj i njegovi agenti su govorili kako je Njemačka oslobodila razne narode Jugoslavije ispod srpskog ropstva i kako im sada daje slobodu i ovi »oslobođeni narodi« treba da izgrade svoje sopstvene države. Trebalo je samo potpisati izjavu o svojoj nacionalnoj pripadnosti, izjaviti lojalnost i obaveštavanje naloga njemačkih odnosno italijanskih vlasti. Gotovo nikakvi dokazi nisu bili potrebni, a Nijemci su govorili da je to stvar savjesti. Vojne misije Borišove Bugarske, Hortijeve Mađarske i Paveličeve NDH obilazile su logore radi vrbovanja, a Nijemci i njihovi agenti iz naših redova pozivali su i Srbe, ali i one iz Srbije, da se prijave kao Mađari, Bugari ili Hrvati i da idu kućama.

Računalo se da se oko 4—5 hiljada oficira opredijelilo za druge, nesrpske narodnosti, iako su oko 40% od tog broja bili Srbi i Srbijanci, koji su se, da bi se izvukli iz zarobljeništva, formalno odrekli pripadništva Jugoslaviji i srpskom narodu. Ovo otpuštanje »manjinaca« vršeno je istovremeno i u vojnim logorima.

Kada je završen posao oko repatriiranja »manjinaca«, fašisti i Nedićevi agenti otpočeli su takozvanu obnovašku kampanju među zarobljenicima Srbima. Oni su govorili kako nam Jugoslavija nije ni trebala, kako je Srbiji potrebna obnova a porodicama hranjivo, kako Nijemci velikodušno praštaju i puštaju kućama na odsustvo radi izgradnje i obnove Srbije. Da Nijemci nisu odjednom postali jako oprezni, broj obnovaša bio bi veliki. Ta opreznost Nijemaca rezultat je partizanskih borbi u Jugoslaviji, posebno u Srbiji i sve snažnijeg otpora u samim njemačkim logorima. Ovoga puta iz zarobljeništva su pušteni samo oni, koji su u logorima, svojom saradnjom sa komandom i vojnom policijom, stekli puno povjerenje Nijemaca. Ovi »obnovaši« su se pismenom izjavom obavezivali da neće bježati i da će izvršavati sve naloge okupacionih vlasti.

U to vrijeme pada i jedan muškarac. 1. Novembra 1941. godine u logoru Nijmberg, koji je tada brojao oko 8000 oficira, pojavila se famozna Nijmberška deklaracija, kojom se pozdravlja vlada generala Nedića, hvali njen energičan rad na spasavanju Srbije, izjavljuje spremnost potpisnika Deklaracije da pođu u zemlju, stave se na raspoloženje Nediću »za borbu protiv komunista« i da se »po svršenom zadatku — vrate u zarobljeništvo«. Inicijativa za ovu akciju nikla je iz saradnje Nedićeve vlade i Nijemaca.

Potrebno je istaći, da je ova akcija u zemlji i u logorima bila sinhronizovana. Spremljena je u generalskim redovima. Prijetilo se smrću u onom ko ne potpiše Deklaraciju, njemu i njegovoj porodici. Parola je bila: »Samo komunisti ovu deklaraciju neće potpisati.« Ispravni Jugosloveni i lojalni rodoljubi stavljeni su ovim pred dilemu: da potpišu deklaraciju protivno svojoj savjesti i svome uvjerenju ili da riskiraju živote svojih porodica i da budu oglašeni za komuniste i kao takvi proganjani. Nijmberšku deklaraciju potpisalo je svega oko 300 oficira.⁴⁾ Među onima koji su je potpisali, smatrali su je sramnom izjavom, na koju su bili primorani. Deklaraciju su potpisali mnogi ljudi koji su i prije i poslije toga ostali dosljedni i protjerivani u kažnjene logore. To što su Nijemci i Nedićevci u ini-

⁴⁾ Nijmberšku izjavu, koliko se zna, nisu potpisale Sarajlije: Marko Šrajber, Isak Ozmo, Leon Papo, Oskar Grof i Hamid Kukić.

li u Nirnbergu, nastojali su da sprovedu i u drugim logorima, ali su u tome imali malo uspjeha, jer je narodni pokret bio ve organizovan.

Izdajnici su se svim sredstvima trudili da dokraja zavedu i za sobom vode što ve i broj oficira i vojnika. Oni su propovijedali politiku »vojni ke linije«, »vjernost kralju i zakletvi« i politiku »nemiješanja u politiku«. Sve ovo svodilo se na najtješnju saradnju sa neprijateljem a protiv pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Bez njema ke aktivne pomo i ovi izdajnici naroda bili bi brže poraženi. Nijemci su ih pomagali i podržavali, a esto i spasavali.

Opredjeljivanje za NOP i novu Jugoslaviju

injenica da su oficiri bili oslobo eni fizi kog rada, što im je omogu avalo da ostanu na okupu, a da su vojnici upu ivani na radne komande, znatno je uticala na stepen i forme otpora i na in politi kog rada i djelovanja. Vojnici su bili razbijeni u ve e ili manje grupe po radnim komandama (selo, fabrika, rudnik i dr.), i to je politiki rad sa njima otežavalo, inilo ga povremenim, iziskivalo je specifi an na in stvaranja uticaja i veza (bolnice, ambulante, tranzitni punktovi, obilazak radnih komandi i si.).

I u oficirskim i u vojni kim logorima politika borba bila je teška i opasna, jer se vodila usred fašisti ke zemlje. Reakcionari i fašisti, stavljaju i se u službu neprijatelja, borili su se protiv antifašista svim sredstvima: denuncijacijama, klevetanjem i špijunažom. Sa mnogo takta i uvi avnosti trebalo je iz velike mase politiki neupu enih oficira i vojnika izdvojiti one iji negativan stav nije poticao iz protivnarodnih pobuda.

U svim logorima naša antifašisti ka borba morala je da bude uvedena u legalne okvire borbe za povjerenike, borbe za nesmetan i slobodan kulturno-prosvjetni rad, za pravilno obavješavanje o razvoju doga aja u zemlji i svijetu i si. Kroz ove i druge forme rada, pružan je otpor fašizmu, a tim radom su rukovodili svjesni antifašisti ki borci gotovo u svim logorima. Da bi borbu vodili organizovano, da bi što uspješnije mogli sprijeti kolaboracioniste da ne zavladaju životom u logoru, da bi što bolje i ispravnije obavještavali o razvoju doga aja u svijetu i u zemlji, da bi mogli što šire djelovati, antifašisti su gotovo u svim logorima osnovali antifašisti ka vije a i sli na tijela koja su stvarno rukovodila cjelokupnom borbom protiv fašista i doma ih izdajnika. Sasvim je razumljivo da su u uslovima zarobljeništa ta tijela morala ostati skrivena, ilegalna, jer ih je, kao centre otpora, neprijatelj naro ito tražio.

U nekim logorima antifašisti ka vije a imala su vezu sa zemljom i sa narodnooslobodila kim pokretom. Ona su iz zemlje dobijala uputstva za svoj rad i slala izvještaje o njemu. Za njihov rad ovo je zna ilo veoma mnogo, jer su na taj na in izbjegli lutanje i bili bolje upoznati sa borbom u zemlji. Ali i tijela koja nisu imala takve veze, prate i razvoj prilika u zemlji i u svijetu, imaju i odlučan stav prema fašisti kim neprijateljima, vode i ra una o tome da se nikako ne odvoje od rada ostalih zarobljenika, ipak su djelovala kao da su dobivala takva uputstva. Isti pogledi, iste želje i težnje, sjedinjavale su napredne zarobljenike mada su bili prostorno odvojeni i izolovani žicama.

Cjelokupnom borbom u oficirskim logorima, kroz razne forme rada, rukovodila je partijska organizacija. U ovom radu, u kra im crtama, iznosi se praksa organizovanog rada u oficirskom logoru Osnabrik, gdje je bio veoma razvijen i

sadržajno bogat rad organizacije KPJ, povjereništva, kulturnog odbora i drugih ilegalnih i legalnih formi djelovanja. Logor Osnabrik, po riječi ima Nikole Vujanovića, autora knjige »Front u žicama«, postao je uporište narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije. Taj duh je imao uticaja i na druge oficirske i vojne logore u koje su premještane grupe i pojedinci iz Osnabrika, kao i na druge logore s kojima smo uspijevali da uspostavimo veze.

Odmah po dolasku u logor, prvih dana maja 1941. godine, nekoliko starijih i iskusnijih članova Partije došlo je do zaključka da je formiranje partijske organizacije osnovni uslov za dalju uspješnu borbu. Broj članova Partije je bio mali — nekoliko desetina. Među njima su bili i Sarajlije Marko Šrajber⁵⁾ i Isak Ozmo, te kandidat Leon Pinto. Zato su u Partiju primani simpatizari koji su do rata bili poznati kao aktivni antifašisti, a u logoru su imali dobro držanje. Svi oblici društvenog života u logoru bili su pod neposrednim uticajem partijske organizacije: ideološko politički rad, partijska tehnika, štampa i radio, vojna organizacija, obavještajna služba, veza sa zemljom i logorima i partijski kursevi. Partijska organizacija je djelovala preko antifašističke organizacije kroz razne forme, kao što su: kulturni odbor, profesionalna udruženja, klase aktivnih oficira, pokrajinska udruženja, škole i kursevi, sport, slikarstvo, pozorište i muzika, literatura i povjereništvo.)

Prvi dani zarobljeništva bili su unutar baraka ispunjeni međusobnim upoznavanjem, pojedinačnim i skupnim razgovorima o vojnom slomu, sramnoj kapitulaciji i uzrocima propasti Kraljevine Jugoslavije. Ova tema je, u svakom slučaju, morala da bude jedna od glavnih tema jer su i komunisti i simpatizeri Partije nastojali svim silama da objasne slom stare Jugoslavije trulošću njenog sistema, a ne nedostatkom političke i patriotske svijesti masa. Nastojali su da razlozi nisu usljed sloma pretvore u revolt protiv fašizma i da zarobljenicima uliju vjeru u to da slom Kraljevine Jugoslavije ne znači i slom Jugoslavije uopšte, da to nije kapitulacija naših naroda.

Pored usmenih novina, vojnog pregleda i isto vojnih predavanja, započeto u barakama i sa predavanjima iz raznih struka i s kursevima stranih jezika. Nešto kasnije nastala je potreba za učenjem povezivanjem, pa dolazi do stvaranja struktura, kulturnih i pokrajinskih udruženja, koja započeli rad proširuju.

Ubrzo su stvorena udruženja u ime učitelja, profesora, pravnika, inženjera i tehničara, geodeta, umjetnička grupa, sportski klubovi i slično. Uskoro potom, formirano je amatersko pozorište, društvo književnika i drugo.

Tako je u logoru Osnabrik postojalo Udruženje Bosanaca i Hercegovaca kao legalna organizacija sa ciljem okupljanja svih antifašistički orijentisanih društava iz Bosne i Hercegovine.

Na čelu svakog udruženja nalazila se birana uprava. Delegati iz uprava svih udruženja sačinjavali su kulturne odbore (jedan od članova kulturnog odbora bio je i Leon Papo iz Sarajeva), iz kojih redovno su birani izvršni odbori sa zadatkom da sprovode u djelo inicijative ujedinjenog antifašističkog fronta. Kulturni odbor je istovremeno predstavljao i zastupao napredne snage u logoru, borio se za proširenje prava i za organizovanje onoga što je već bilo postignuto. Sa-

⁵⁾ Marko Šrajber je po dolasku u logor Osnabrik kooptiran za člana logorskog komiteta Partije.

⁶⁾ Vidi: Nikola Vujanović, Partijski rad u zarobljeničkom logoru u Osnabniku, »Komunist«, br. 177-191/1960.

opštenja koja je ovaj odbor iznosio logoru, a ona su pod rukovodstvom partijskog komiteta, a njegovi protesti protiv pojedinih postupaka starješine logora i njemačke logorske komande, nailazili su na živ odziv i imali veliki uticaj. Iz kulturnih odbora razvila su se kasnije antifašistička vijeća a sa svojim izvršnim odborima.

Tako je, pod rukovodstvom Partije, u zarobljeni kom logoru formiran narodnooslobodilački front sa raznim formama legalnog i ilegalnog rada.

Aktivni oficiri su bili organizovani po klasama, odnosno generaciji školovanja, u kojima se odvijao rad slične kao i u udruženjima. Pored stručnog rada, objašnjavani su problemi proizašli iz aktuelnih događaja i vođena je oštra borba između dva suprotna tabora. Ovo organizovanje aktivnih oficira po klasama bio je smion korak. No, nije se pogriješilo. Iz ovih klasa su pristizali aktivni borci, vrijedni, uporni, odvažni i požrtvovani. Postojali su članovi partijskih ćelija u kojima su se odlikovali disciplinom i spremnošću za izvršenje najtežih zadataka.

Uskoro, poslije povezivanja po klasama i udruženjima, stvaraju se logorski narodni univerziteti. Istaknuti naučnici i kulturni radnici upoznavali su slušaocima s društvenim problemima, naprednim tekovinama ovdje anstava, s ulogom i zadacima pojedinaca u društvu i sa ispravnim gledanjem u budućnost. Držana su i stru na predavanja za izgradnju i spremanje kadrova koji će, po povratku u domovinu, s uspjehom sudjelovati na obnovi i izgradnji zemlje. Logorski narodni univerzitet postao je vremenom žarište moralnog i duhovnog otpora protiv zarobljeničke rezignacije i depresije, protiv komande logora i logorske generalske uprave, protiv saradnje s neprijateljem i okupatorskim režimom u zemlji, protiv nacionalnog šovinizma i uskogrudosti. U nekadašnjoj tenkovskoj hali u logoru Osnabrik bilo je na pojedinim predavanjima i do tri hiljade slušalaca.

Antifašistički front jugoslovenskih oficira u zarobljeništvu stalno je jačao i širio se, pa su se antifašistička vijeća u pojedinim logorima povezala međusobno, kao i sa pokretom u otadžbini. Ostvarena je i veza sa pokretom u nekim vojnicima i internirskim logorima, pa je najzad tajno obrazovano Antifašističko vijeće Jugoslavije u Njemačkoj — AVJUN.⁷⁾

Uz Vijeće je vrsto stajala velika većina ratnih zarobljenika odanih narodnooslobodilačkom pokretu. Nastojalo se da Antifašističko vijeće bude dovoljno autoritativno tijelo koje će, uz popunjavanje predstavnicima drugih logora, moći da okupi poslije oslobođenja sve patriotske elemente u opšti front jugoslovenskih narodnooslobodilačkih snaga u Njemačkoj.

U ovoj borbi i akcijama u estvovali su i građani Sarajeva. Pored već pomenutih članova Partije koji se mogu ubrojati u organizatore otpora, kao aktivisti mogu se spomenuti: Mensur Dragnić, Vojin Krneta, Slobodan Cirić, Jovan Gutalj, Aleksandar Petrović, Oto Rajs, Moise Finci Mišo, ing. Danilo Protić, ing. Milan Đukić, ing. Sokrat Žakula, Momir Jovanović, ing. Milenko Močević, Branko Šaponjić, Mjilivoj Šmitran, Boro Duić, Hamid Kukić, ing. Nikola Orlić, Juda Atijas, Veljko Bajagić, Artur David, Oskar Grof, David Kvartler, Nikola Dešić, Maks Bretler, Samuel Kamhi, Jahiel Papo, Avram Pinto, Dimitrije Krneta, Miloš Sofrenović, Nikola Popović, Mihajlo Kokoljević, Strahinja Lazarević i dr.

Cjelokupno djelovanje antifašističkog fronta i Partije bilo je obilježeno političkim radom i usmjereno na suzbijanje neprijateljskog uticaja.

⁷⁾ Članovi Antifašističkog vijeća bili su i Sarajlijci Marko Srajbler i Mensur Dragnić.

Jasno je da se djelovanje nije moglo ograničiti na isto politički rad. Kao što je već rečeno, organizovana su predavanja sa različitim tematikom, stru ni kursevi, idejno-politički i drugi. U tom smislu, bila je i izrazito razvijena izdavačka djelatnost u kojoj su vrlo značajnu ulogu imale logorske novine, koje u početku izlaze jednonedjeljno, a poslije dnevno, sa obavještenjima o aktuelnim događajima i objektivnim tumačenjem. Izdavanje zidnih novina bilo je olakšano time što je u logoru bilo tajnih radio-aparata na kojima su slušane savezničke radio-stanice.

Izdavani su također i logorski ilegalni listovi sa vojno-političkim i kulturno-naučnim sadržajem. Tako je novembra 1942. godine počeo izlaziti prvi partijsko-politički nedjeljnik »7«, kasnije »37«. Početkom 1943. godine izašla su tri broja mjesečnika »Naše novine« i »10«, a maja 1943. godine »Izraz«. Međutim, svi ovi listovi bili su kopija nedjeljnika »7« i nisu ni blizu imali značaj kao prvi list. Od kraja 1943. godine do oslobođenja, izlazio je jednom nedjeljno list »Vesnik« u oko 30 rukom pisanih primjeraka. Mensur Dragnić bio je u redakciji »Izraza« i tehnički urednik »Vesnika«.

Pored pomenutih, izlazili su i humoristički listovi »Logorski jež«, »Galama«, »Novo breme« i »Popara«.

Potrebno je još naglasiti da su pojedine grupe izdavale svoje publikacije. Tako je izlazio Glasnik književne grupe, Pedagoški glasnik u iteljskog udruženja, »Kružok« — mjesečnik napisan na ruskom jeziku radi doturanja zarobljenim crvenoarmejcima i Farmaceutski vesnik udruženja farmaceuta.¹⁾

Izgrađivane su pozorišne dvorane sopstvenim radom sa oskudnim sredstvima, ali sa mnogo vještine i duha. Dramske i muzičke priredbe, kao i slikarske izložbe u svojoj osnovi, pored ozbiljne umjetničke vrijednosti, imale su značajan politički sadržaj, koji je stvarao oduševljenje i ljubav prema borbi naših naroda i naših saveznika. U logoru Osnabrik održana je i Tehnička izložba koja je bila rezultat masovnog zajedničkog rada.

Radi olakšanja materijalnog položaja, stvorene su i logorske organizacije »Samopomoć«, koje su opskrbljivale najnužnijom hranom, rubljem i lijekovima iznemogle, bolesne zarobljenike, kao i one koji iz bilo kojih razloga nisu primali materijalnu pomoć sa strane. Da bi koliko-toliko olakšali položaj sovjetskih zarobljenika, naši antifašisti stvorili su tajnu organizaciju za pomoć sovjetskim zarobljenicima.

U pojedinim logorima bilo je organizovano mnogo značajnih akcija. Da spomenemo samo neke: u Striju je na čena biblioteka sovjetskog oficirskog kluba, čija su glavna djela prevedena, prepisana rukom u stotine primjeraka i dostavljena u druge logore.²⁾

U Osnabriku je vođen štrajk odbijanjem prijema hrane punih 24 dana. Više od mjesec dana štedilo se i od usta odvajalo da bi se stvorila rezerva za štrajk. Za vrijeme štrajka Nijemci su opominjali da u Trećem Rajhu nema štrajkova i prijetili su strijeljanjem. Štrajk je završen sa uspjehom i smjenom nje-

¹⁾ Ove podatke o propagandi u oficirskim logorima dao mi je drug Sima Karaoglanović iz Beograda.

²⁾ Tu su bila i sljedeća djela: Engels, »Porijeklo porodice«, Marks, »Najamni rad i kapital«, Staljin, »Osnovi lenjinizma«, Lenjin, »I Kongres III internacionale«, te Istorija SKP (b), »Politička ekonomija«, »Istorija filozofije«, »Dijalektički materijalizam« i dr. Pored marksističke literature, objavljeni su: »Almanah poetskih radova«, »Naši pjesnici« i »Iza žica«, almanah proznih i poetskih radova.

ma kog komandanta. U Štrasburgu je njemačka komanda bila prisiljena da starješinstvo u logoru povjeri licu koga je logor izabrao za svog povjerenika, a jedna druga akcija dovela je i do smjene komandanta logora.

Za svaki važniji događaj antifašistički odbori izdavali su proglase i saopštenja. U njima je izložena istina o događajima, određivan stav prema narodnoj i saveznoj borbi, slavljene uspjesi NOVJ i odavana počast žrtvama palim za slobodu. Istovremeno su pozivani da se pridruže antifašistima svi oni koji se nisu teško kompromitovali.

Nacistička propaganda bila je vrlo intenzivna. U svim logorima, u njihovim barakama i na »ulicama« bili su montirani zvučnici koji su stalno prenosili vijesti o njemačkim pobjedama. Odmah po dolasku u logore počinjala je da pristiže njemačka centralna i lokalna štampa. Nijemci su, osim toga, u saradnji sa domaćim izdajnicima, redovno izdavali i besplatno dijelili »ilustrovane novine«, koje su izlazile u Berlinu i bile štampane italijanskom, prvi se broj pojavio već 15. juna 1941. godine. U Osnabriku su od maja 1941. godine, do maja 1942. godine izlazile pronacističke »Zidne novine« koje su onemogućene po dolasku grupe zarobljenika iz Nirnberga.

Kako je antifašistički front u logorima jačao, tako su izdajnici i fašisti preduzimali sve oštrije mjere. Nastala su provokiranja i kažnjavanja, prijetnje njemačkim vojnim sudom i predajom Nediću, nasilna zbacivanja povjerenika i funkcionera, stavljanje pod istragu pojedinih predavača, kao i cijelih uprava udruženja i kulturnog odbora. Zatim su počinili sa premještanjem pojedinaca i grupa iz logora u logor, okovanih u lisice i maltretiranih usput. Tako je logor Strasburg FOR Bizmark, postao gotovo stoprocentno antifašistički. U ovom logoru Nijemci kasnije koncentrišu sve naše oficire Jevreje iz drugih logora i proglašuju ga zvanim »jevrejsko-boljševičkim logorom«. Ovo koncentrisanje ljudi stavljenih van zakona u Njemačkoj imalo je za cilj ostvarenje zločina namjera njemačke komande i fašistički orijentisanih zarobljenika, da kad bude došao čas likvidacije, da budu svi na okupu — »živuti i crveni«.

Krajem 1944. godine, Nijemci i domaći izdajnici su po logorima pravili spiskove najistaknutijih antifašista i bilo je predloženo da se liše zarobljeni kog statusa i predaju Gestapou. Do izvršenja nije došlo usljed vojne situacije i brzog nastupanja Crvene armije.

Izdajnici i reacionari su sve više gubili oslonac u redovima zarobljenika. I oni su formirali svoje borbene organizacije, u raznim logorima pod raznim nazivima, kao: »Beli orlovi«, »Gvozdena garda«, »Jugoslovenski nacionalni oficiri«, »Zajednica za fizičko i kulturno vaspitanje«, »Dušan Silni« i dr. Sve ove organizacije bile su politički istovjetne i sve su se bavile denunciranjem antifašista i patriota. Sve su bile omrznete od većine ratnih zarobljenika jer njihova saradnja sa Nijemcima nije mogla ostati tajna. Dolazilo je do provokacija, do incidenata i do fizičkih napada na poštene i napredne ljude. Oni su namjeravali da još u samom logoru, kada se dočepaju oružja, likvidiraju pristalice narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, antifašisti koji su imali za to priliku, kada je Crvena armija stavila na raspoloženje oružje antifašističkim odborima za čuvanje logora, nisu uinili sa izdajnicima ono što bi ovi uinili s njima da su bili u mogućnosti. Dokumente i dokazni materijal s kojim su raspolagali i same izdajnice antifašisti su predali narodnim sudovima.

Proces borbe između u naprednih i reakcionarnih snaga, kako među samim zarobljenicima, tako i između u njih i okupatora, odvijao se u vojnim logorima sličeći kao i u logorima oficira, s tim što se u vojnim logorima odvijao u posebnim okolnostima.

Vojnici su bili tjerani na teške i iscrpljujuće radove. U samim logorima ostajao je mali broj zarobljenika koji su radili u povjereništvu, administraciji, ambulanti, kuhinji, kupatilu i dr. Većina zarobljenika živjela je na tzv. radnim komandama. Veza sa njima predstavljala je za logorsko političko rukovodstvo velike teškoće. Vojnici su uvijek pripadali jednom većem logoru, ali iz njega su, u većim ili manjim grupama, upućivani na rad u fabrike, u rudnike, u sela i po pojedinim imanjima. Bili su rastureni.

Opštu političku situaciju u logorima zarobljenih vojnika otežavala je činjenica što je među njima bilo relativno malo ljudi koji su još prije rata idejno formirani u naprednim organizacijama. Kroz sve četiri godine zarobljeničtva trebalo je intenzivno politički djelovati na ljude i orijentisati ih na liniju antifašističkog pokreta.

U vojnim logorima zajedno nalazili su se zarobljenici iz raznih zemalja, pa je i to imalo pozitivne i negativne posljedice. Pozitivno je bilo to što je ova okolnost pružala mogućnost stvaranja veza i zajedničkog djelovanja sa naprednim snagama zarobljenika drugih zemalja (dobijanje vijesti iz svijeta i sa frontova, pozajmljivanje literature, pomoć u odjeći i ishrani i dr.)

U stalagu XI-B (Faling-Bostel) Jugosloveni, Francuzi, Belgijanci i Rusi formirali su početkom 1942. godine Međunarodni antifašistički komitet, koji je preuzeo rukovodstvo antifašističkog borbom u cijelom logoru. U stalagu X-B (Sand Bostel) u kome je, pored ostalih, kao organizator pokreta učestvovao i poznati istoričar, akademik dr. Branislav Petić, jugoslovenski komunisti u logoru i bolnici obezbijedili su redovno obavješćavanje zarobljenika istim informacijama iz zemlje i sa frontova zahvaljujući vrstoj vezi sa francuskim komunistima koji su do kraja rata imali radio-prijemnik, pa su redovno stenografisali i umnožavali informacije saveznika njihovih radio-stanica.

S druge strane, djelovanje antifašističkih snaga ometali su, pored domaćih monarhista, nedi evaca, ljoti evaca, etnika i dr. i kolaboracionisti drugih zemalja. Sve ovo ne znači da se proces borbe odvijao s manje nastojanja ili manje uspjeha. U borbu su bili aktivno uključeni brojni zarobljenici, radnici i zemljoradnici.

I u vojnim logorima, zarobljenici — građani Sarajeva — imali su uglavnom dobro držanje i bili su u redovima borbe (otpora u svojim logorima) protiv okupatora i domaćih izdajnika. Među organizatore otpora u svojim logorima mogu se ubrojiti Ljubomir Bojani (predratni član Partije), Duško Grubor, Dušan Jordanović, Jakob Gaon, Jakob Papo, Egon Koš, Izidor Rajbah, Josip Engel, Marko Basta, Cezar Konforti (predratni član Partije), Mirko Papak i drugi, i kao aktivisti Nisim Tuvij, Jozef Danon, Abinun Moric, Aleksa Aksentić, Aleksandar Kovalenko, Rade Grubor, Nikola Rakočević i mnogi drugi.

U unutrašnjoj organizaciji logora, među Jugoslovenima su stvarane antifašističke organizacije na čelu sa odborima u kojima su se nalazili članovi i simpatizeri Partije kao i drugi provjereni antifašisti. Stvarane su i u vršivane veze sa zarobljenicima koji su se nalazili po radnim komandama i održavani kontakti sa oficirskim logorima gdje god je to bilo moguće. Organizacija u većini logora us-

pjela je da preko naših oficira-ljekara obezbijedi duži boravak u logoru i zadržavanje u ambulantama i bolnicama aktivista kada su ovi dolazili sa radnih komandi. Takvim svojim radom, kao i uopšte aktivnim radom za NOP, istakao se u Stalagu II-A dr Jakob Gaon, akademik.

U vrijeme oslobođenja logora, u mnogim vojnim logorima formirane su vojne organizacije u koje je bio svrstan pretežan broj zarobljenika. Gdje god je to bilo moguće, nabavljeno je i oružje da se pri kraju rata može pružiti otpor Nijemcima i domaćim izdajnicima ako bi ovi pokušali likvidirati istaknute antifašiste.

Pored ostalih organizacionih vidova, rukovodioci antifašističkih grupa stvarali su po barakama i sobama kolektive za ishranu koji su pomagali one zarobljenike koji su se nalazili u najtežoj situaciji. Tako, na primjer, u Stalagu V — B (Filingeh), još juna 1941. godine, osnovan je fond za pomoć zarobljenicima. Prikupljala se pomoć u hrani za bolesnike i uhapšene drugove. Pomoć su davali i francuski ratni zarobljenici. Kasnije, u okviru djelovanja ovog fonda, kao legalne forme rada, držana su predavanja iz raznih oblasti i kurs njemačkog jezika. Na ovom poslu od Sarajlija istakao se dr Josip Engli Joža.

Podsticanje zarobljenika da na radnim komandama što više sabotiraju, nanose štete i da ne dozvoljavaju da ih stražari fizički maltretiraju; podizanje morala zarobljenika otvorenim istupanjem protiv fašizma i ubjeđivanje da je SSSR i NOVJ kao i sve napredne snage svijeta suzbiti i uništiti fašizam; suzbijanje sramne trgovine i crne berze prvih dana zarobljeničtva; onemogućavanje avanje konfidenata, raskrinkavanje kolaboracionista i odvraćanje od bilo kakve saradnje sa okupatorom; međusobno upoznavanje i zbližavanje, povezivanje po radnim komandama razasutih članova i simpatizera Partije i stvaranje zajedničkih platforme za organizovani politički rad među zarobljenicima, nastojanje da se u masi zarobljenika pronađu najnapredniji ljudi i na njih utiče da što više istupaju u diskusijama među zarobljenicima na liniji Partije, bili su najčešći i svakodnevni oblici aktivnosti. Politički rad je pratio sve krupnije događaje tokom cijelog rada.

Među najvažnijim zadacima bilo je i upoznavanje zarobljenika sa početkom ustanka u zemlji kojim rukovodi KPJ i, u vezi s tim, objašnjavanje ciljeva NOP-a; raskrinkavanje i razobličavanje izdajničkih slugu okupatora u zemlji; prikupljanje informacija o događajima u zemlji i na frontovima, upoznavanje sa njima zarobljenika i na taj način raskrinkavanje pisanja njemačkih i pronacističkih štampe; upoznavanje zarobljenika sa osnovnim pravima po Ženevskoj konvenciji i borba za primjenu njenih odredaba; raskrinkavanje etnika Draže Mihailovića kao saradnika okupatora u oružanoj borbi protiv NOP-a; borba protiv svih akcija za izjavu solidarnosti zarobljenika sa Nedićevom vladom; objašnjavanje odluka II zasjedanja AVNOJ-a i njihova popularizacija; formiranje vojnih jedinica i raspored zarobljenika i, po oslobođenju logora, borba protiv neprijateljske propagande — koja je imala za cilj da se zarobljenici ne vraćaju u domovinu.

Već je rečeno da su vojnici upućivani na veoma teške i iscrpljujuće radove. Zbog teških uslova rada i grubog ponašanja okupatorskih vojnika, zarobljenici su često stupali u štrajk. To je bilo i nevjerojatno i neshvatljivo fašistima koji su isticali da su štrajkovi, u stvari, pobuna i da se za to strijelja.

Godine 1941. oko 1500 Jugoslovena — ratnih zarobljenika upućeni su iz logora Bergamo u Italiji, na rad u Karboniju, na Sardiniji, iako je među zarobljenicima bio najveći broj zemljoradnika, logorska komanda ih je upotrijebila za rad u rudarskim oknima. Uslovi za rad bili su toliko teški da je svakodnevno do-

lazilo do udesa. Dana 12. decembra 1941. godine dogodio se težak udes u jednom rudniku, kada je, pored nekoliko italijanskih rudara, poginuo i jedan Jugosloven, a dvojica su teže ranjena. Ovo je bio povod da zarobljenici odbiju dalje da rade u rudniku i da stupe u štrajk. Uzalud su bile sve prijetnje strijeljanjem i strogim zatvorom, uzalud pojačano izgladnjavanje zarobljenika. Štrajk je trajao skoro četiri mjeseca, ali je napokon uspio, pa su zarobljenici, od tada, obavljali samo površinske radove. Kao organizatori otpora u ovom logoru uopšte, i u ovom štrajku, istakle su se Sarajlije: Ljubomir Bojani, Duško Grubor, Aleksa Aksenti i Dušan Jordanovi, a u štrajku su u estvovali i Sarajlije: Branko Kureš, Aleksandar Kovalenko i dr.

U logoru Bergamo, 11. marta 1942. godine, oko 5000 jugoslovenskih ratnih zarobljenika stupilo je u štrajk glade u traženju i bolje uslove života, s obzirom da su poniženja a i mučenja zarobljenika iscrpljenih od gladi i bolesti trajali više mjeseci. Pored toga što su prijetili, Italijani su tada pokušali da izdvajaju one koji su odbili da prime hljeb i da ih vezuju za žicu. Štrajk je okončan istog dana kasno u noć, kada je komanda logora pristala da napravi određene ustupke u smislu poboljšanja ishrane i higijenskih životnih uslova u logoru.

Štrajkovali su i zarobljenici u Stalagu V - B zato što su ih Nijemci tjeerali da zimi rade u fabrici odjeveni samo u košulje. I pored svih prijetnji i maltretiranja, zarobljenici nisu popustili. Drugom prilikom zarobljenici su odbili da rade, jer Nijemci nisu htjeli da im podijele njihove pakete. U ovoj akciji istakao se, pored ostalih, i Joža Engl.

U Stalagu XII D — Trir Petrisberg, jednom od najvećih vojnih logora u Njemačkoj, zarobljeni Jugosloveni su tjeerali na kopačevu liniju fronta, u samoj ratnoj zoni, pa su se na razne načine borili protiv toga. Pored ostalog, nekoliko puta su štrajkovali i organizovali bjekstva.

Na ratnoj komandi Mercedes — Bene — Glajvic radila su 24 zarobljenika iz Stalaga VIII B, Lamsdorf. Među njima bilo je i 8 Jevreja iz Sarajeva. Svi ovi zarobljenici bili su radnici metalske struke. U nekoliko navrata Nijemci su pokušali da izdvoje Jevreje i da ih posebno drže, ali zarobljenici Srbi to nikad nisu dozvolili. Majstori Nijemci su sa zarobljenicima vrlo grubo postupali. Kada su, jednom prilikom, maltretirali jednog od zarobljenika, zarobljenici su stupili u štrajk i 3 dana nisu išli na posao. Poslije toga se odnos majstora prema zarobljenicima promijenio i više ih nisu tako zlostavljali. Kao aktivisti na komandi i u esnicima štrajka istakle su se Sarajlije: Josef Danon, Albert Katan i Mojsije Montiljo, te Aleksandar Radovanovi Crni, radnik iz Beograda.

Poseban značaj za naš uspješan rad na informisanju imala je brošura »Šta treba da zna svaki naš vojnik i radnik u Njemačkoj«, koja je izašla u julu 1944. godine u oficirskom logoru Osnabruk i rasturena u vojne i druge logore, kuda god je to bilo moguće. Sadržaj brošure je bila poruka narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, pa je naišla na živo odobravanje u svim logorima i radnim komandama do kojih je dospjela.¹⁰⁾

Ogroman značaj za još uspješnije djelovanje naprednih snaga u logorima imale su Odluke II zasjedanja AVNOJ-a. Više nije bilo potrebe da se zbog velike kolebljive mase vojnika u logorima podešava držanje prema izbjegličkoj vladi u Londonu. Kada smo dobili svoju vladu i svog maršala na čelu vojske koja se bo-

¹⁰⁾ Vidi: Nikola Vujanovi, isto, Komunist od 15. XII 1960. godine.

ri u zemlji za slobodu svoga naroda, veliki broj zarobljenika izjašnjavao se za tu vladu, za vladu koja je pravi predstavnik naroda. Davana su obećanja da će i zarobljenici, ako se živi vrate u zemlju, sve svoje snage staviti na raspoloženje za obnovu i izgradnju zemlje. Odmah su uslijedila nastojanja da se ove radosne vijesti jave velikoj masi zarobljenika koji su se nalazili razbacani po radnim komandama.

Sve vijesti o pobjedama Crvene armije imale su poseban značaj za njene antifašističke frontove u logorima. Nakon pobjede februara 1943. godine kod Staljingrada, nestalo je kolebljivosti i straha od mogućih pogrešnih nagađanja, odnosno, narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije dobila je puni smisao. Istupanja su od tada postala otvorenija.

Došlo je do zblježavanja sovjetskih i jugoslovenskih zarobljenika. U tom smislu i u vojnim logorima vođene su stalne akcije za pomoć zarobljenicima iz SSSR-a, pri čemu treba imati u vidu da su se gotovo svi sovjetski zarobljenici nalazili u vojnim logorima. Ove akcije su izvanredno uspijevale, jer su naši ljudi nesebično odvajali hranu, odjeću, rublje i dr. za zarobljene crvenoarmejske. Bila je to vrlo pogodna forma političkog djelovanja.

U Stalagu XII D, kao velika akcija u toku zarobljeničtva smatra se organizovanje ilegalne ambulante za sovjetske ratne zarobljenike i njeno održavanje za cijelo vrijeme rata. U ovom logoru kao jedan od organizatora otpora istakao se Mirko Papak iz Sarajeva. U Stalagu VIII D, u kome se nalazio veći broj Sarajlija koji su u logoru radili kao zanatlije, organizovana je redovna pomoć ruskim zarobljenicima. U Stalagu VIII A, svojim odnosom i pomoć koju je pružao tim zarobljenicima, kao i uopšte aktivnim radom za NOP, istakao se ljekar dr Riko Salom iz Sarajeva.

Može se sa sigurnošću tvrditi da su kolaboracionisti, izdajnici i fašisti ostali u velikoj manjini u svim zarobljeničkim logorima — oficirskim i vojnim. Što se rat više približavao kraju, što je postajalo sve jasnije da će Njemačka izgubiti rat, što se više očrtavala pobjeda narodnih snaga u domovini, izdajničke grupe su se sve više raspadale.

Osim onih zarobljenika koji su se stavili u službu neprijatelju i tako postali sluge i špijuni fašizma, veliki broj naših drugova — vojnika i oficira — bili su primjer dobrog držanja, primjer otpornosti, uvažavanja nacionalne časti i narodnih interesa. Nikada nisu gubili vjeru u konačnu pobjedu antifašističkih snaga. Postepeno, oko ovih antifašističkih boraca okupljao se veliki broj zarobljenika, isto onako kao što je u domovini narod pošao za istinskim borcima protiv fašizma i doma ih izdajnika.¹¹⁾

Još za vrijeme rata, 22. marta 1945. godine, stigla je u Beograd prva grupa oslobođenih oficira — bivših ratnih zarobljenika. Bio je to prvi odred od nekoliko stotina jugoslovenskih aktivnih i rezervnih oficira koji stiže u Beograd kao organizovana jedinica NOV. Odred je bio sastavljen od velikog broja vrsnih vojnih stručnjaka, kao i niza istaknutih stručnjaka iz raznih oblasti. Bila je to politički kompaktna jedinica, u čijem sastavu je bilo preko 100 drugova koji su kroz četvorogodišnju borbu u Osnabriku i drugim logorima postali i članovi

¹¹⁾ Opširnije o životu i borbi u vojnim logorima vidi: Sreten Karimanović, Mladi u žicama, Progres, Novi Sad, 1963.

Ourica Labović, U senci helebarde, Dnevnik, Novi Sad, 1967.

Pošto su svi drugovi iz ovog odreda izrazili želju da budu raspoređeni na front ili tamo gdje su zemlji najpotrebniji, odmah je njih oko dvije stotine upućeno na front, u jedinice I, II i III armije, gdje su uzeli učestvovali u završnim operacijama do kraja rata. Ostali su raspoređeni na razne funkcije u Armiji ili na civilne dužnosti.

Dvadesetak dana kasnije stigao je odred u kome je bilo oko 700 oficira i vojnika i nešto radnika koje su Nijemci bili odveli na prinudni rad. Njih oko 600 bili su rezervni i aktivni oficiri, gotovo sve aktivne pristalice NOP-a. Na šajkačima su nosili crvene zvijezde.

Kao i kod prve grupe, izvršen je raspored pristiglih drugova na razne vojne, političke i druge dužnosti.¹²⁾

Poslije četvorogodišnjih muka i patnji preživljenih u njemačkim logorima, došao je toliko oslobodjenih i povratka u domovinu. Antifašističke komitete, za vrijeme zarobljeničtva mali odbori, sastavljeni od najsavjesnijih i najborbenijih ljudi među zarobljenicima, mogla su sada javno postojati. Ona postaju šira i obuhvataju sve one antifašističke borbe koji ranije, iz razloga ilegalnosti, nisu mogli biti u vijeku. Njihov novi zadatak je da sprovedu organizovanje života do povratka u domovinu. Tako su, odmah po oslobođenju, u mnogim logorima, antifašističke komitete postale javni organi, predstavnici oslobođenih zarobljenika. Ne samo da su ona sada šira, da se mogu birati potpuno demokratski i na taj način biti pravi izraz raspoloženja bivših zarobljenika, već antifašističke komitete dobijaju funkcije koje nisu imale ranije. U zarobljeničtvu su rukovodila našom borbom. Njihov autoritet je bio politički autoritet. Sada komitete imaju karakter predstavništava, odnosno predstavljaju zarobljenike pred savezničkim nacijama i vojnicima ih organizuju. Komitete su predstavljala demokratsku formu samoorganizovanja zarobljenika.

Antifašističke komitete u logorima su bila jedina i sigurna garancija da neće uspjeti da se nametnu oni koji su godinama služili neprijatelju, koji sada savjetuju zarobljenicima da se ne vrate u zemlju, već da se potucaju po bijelom svijetu. Ti neprijatelji šire vijesti da će zarobljenici po povratku u domovinu biti kažnjeni zato što su pali u zarobljeničtvo i time vrubu ljude da se prebace u američku ili englesku zonu. Njihova je parola: »Ne vraćajte se, braćo, tamo je na vlasti Hrvat i komunist!«, te time šire i raspiruju nacionalnu mržnju. Njihovi kuriri dolaze iz Londona u Pariz i donose direktive: što više oficira i vojnika zadržati u emigraciji, što više odvratiti od povratka u zemlju.

Pokazalo se kao tačno i istinito ono što je o ovim izdajnicima rečeno u poruci Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije:

»Sinovi našeg naroda koji se nalaze u Njemačkoj kao zarobljenici ili radnici, treba da znaju da će naši emigranti u inostranstvu, koji i dalje rade protiv narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji uz pomoć generala i svojih prijatelja iz zarobljeničtva, sve pokušati da, posle sloma nacionalsocijalizma, organizuju i povedu jugoslovenske radnike i zarobljenike u borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Po i sa njima zna ilo bi po i protiv svoje zemlje, protiv svoje braće i sestara, protiv budućnosti svoje i svoje porodice. Primiti njihove reči i obećanja zna ilo bi dovesti sebe u zabludu i propast. Oni govore o narodu, o

¹²⁾ Nikola Vujanović, Front u žicama, str. 466 - 467, 477 - 480.

zemlji, a hteli bi da tim narodom i tom zemljom opet upravljaju da bi im doneli nove muke i nova stradanja. Pri i njima zna ilo bi za svakog poštenog zarobljenika i radnika nasesti obmanama i raditi protiv svojih sopstvenih interesa.³⁾

I nastaje za nas ponovo bitka za ovjeka, za svakog pojedinca. Žestoka, a za neprijatelje i o ajni ka. Ne biraju sredstva: laži, klevete, izmišljotine. No, i antifašisti su se mobilisali. Ne daje se mirno nijedan ovjek, nastoji se otrgnuti što više pojedinaca. Pored formiranja antifašisti kih vije a, postavljaju se komande, ostvaruje se širok kulturno-prosvjetni rad. Drže se predavanja, usmene novine, priredbe, sportska takmi enja. Izdaju se listovi »Glas oslobo enih ratnih zarobljenika«, »Nova Jugoslavija«, Informativni bilten (izlazio svakog dana, prvi broj u Borghorstu 19. V 1945. godine, posljednji u vagonu na domaku Beograda, septembra 1945), »Slobodna Jugoslavija« — bilten Antifašisti kog vije a Stalaga XI A, Yugoslavia, redovni informativni bilten na engleskom jeziku namijenjen engleskim vojnicima i oficirima i dr., veliki broj brošura, bezbroj letaka u kojima se zarobljenici pozivaju da se vrate u domovinu, štampaju se i rasturaju Titove fotografije itd.

Krajnji rezultati te borbe sagledani su po završetku rata, kada je apsolutna ve ina ratnih zarobljenika, vojnika, podoficira i oficira, pripadnika svih društvenih slojeva, seljaka, radnika i intelektualaca, požurila u otadžbinu da se stavi na raspolaganje za obnovu ratom opustošene zemlje. Kroz etvorogodišnju borbu zarobljenici su idejno i politi ki bili pripremljeni za zadatke koji su ih o ekivali.

Na razmišljanja o tome kako e zarobljenici biti primljeni u oslobo enoj domovini, odgovorio je drug Tito rije ima: »Vi ste 1941. godine pošli u borbu riješeni da date svoje živote za stvar svoje otadžbine. Nije bila vaša krivica što su se našle neznalice koje nisu znale, a ve inom izdajice koje nisu htjele da brane zemlju od njema kog, talijanskog, ma arskog i drugog neprijatelja. I vi u zarobljeništvu bili ste na frontu. Vi ste i tamo vršili svoju dužnost, samo što ste bili onemogu eni da je vršite s oružjem u ruci. Ali vi ste ostali vjerni novoj, demokratskoj Jugoslaviji.«⁴⁾

Pri obradi ove teme konsultovao sam literaturu: Nikola Vujanovi — Partijski rad u zarobljeni kom logoru u Osnabriku; Narodnooslobodila ka borba u zarobljeni kim logorima; Front u žicama; Oto Bihalji — Dovi enja u oktobru; Stevan Jakovljevi — Likovi u senci; Ljupomir Radovanovi — Kroz tmine logorske; Sima Karaoglanovi — Dnevnik Ženje Kozinskog; Stanislav Vinaver — Godine poniženja i borbe; Staja Staji — Dva miliona minuta do slobode; Milišav Mijuškovi — U žicama; urica Labovi — U senci helebarde; Svetozar Dor evi — U kandžama; Sreten Karimanovi — Mladi u žicama. Pored toga, istražuju i koji su gra ani Sarajeva bili u zarobljeni kim logorima, razgovarao sam sa velikim brojem oficira i vojnika, bivših ratnih zarobljenika.

Napominjem da sam i ja bio u njema kom zarobljeništvu. Prvo sam bio u Stalagu VIII — D Lamsdorf, zatim sam preba em u logor VIII — B Tešen i na kraju, po kazni, vra en sam ponovo u logor Lamsdorf, koji je u to vrijeme bio logor zarobljenih crvenoarmejaca.

³⁾ Nikola Vujanovi , »Komunist«, 15. XII 1960.

⁴⁾ Tito, isto, Jugoslovenska armija i bivši oficiri - zarobljenici, strana 61. i 64.

dr BORIVOJE KNEŽI

GENOCID NAD STANOVNIŠTVOM

Genocid, kao poseban zločin u sistematiziranom uništavanju nacionalnih, etničkih, rasnih i regionalnih grupa, pojavom fašizma dobiva posebne dimenzije i ne ograničava se samo na fizičko i biološko uništavanje. Genocid karakteriše i sistematsko nasilno iseljavanje i odvođenje na prisilni rad grupa, zatim njihovo podvrgavanje nizu teških poniženja, duševnih patnji i fizičkog zlostavljanja, te pljačka njihove imovine i uništavanja njihovih osnovnih kulturnih tekovina.

Genocid koji je vršio fašizam — primjenjujući i razne lažne i nenaučne teorije i doktrine o »višim« i »nižim« rasama, o pravu »viših rasa« da sebi potčinjavaju druge rase i narode, da u svom životnom prostoru uklone određene narodnosne grupe i pojedince koji smetaju njihovim osvajačkim i imperijalističkim težnjama i da, u krajnjem cilju, zavladaju svijetom — išao je za tim da fizički i biološki uništi milione ljudi, a druge milione potpuno porobi i potчини.

S tog aspekta treba posmatrati i genocid koji su za vrijeme okupacije njemački nacisti i talijanski fašisti vršili na području stare Jugoslavije, pa i na području tzv. Nezavisne Države Hrvatske, odnosno na području Bosne i Hercegovine. Pritom treba imati u vidu i veoma značajnu činjenicu da su rigoroznom sprovođenju politike genocida na ovim područjima znatno pridonijele društveno-političke i ekonomske prilike u staroj Jugoslaviji i politika koju su u njoj vodili vladajući krugovi. Nacionalna i vjerska mržnja koju su ti krugovi, s ciljem odbrane klasnih interesa vladajući građanske klase, svjesno raspirivali i podržavali, te nacionalni šovinizam koji je u takvim uslovima imao plodno tlo za svoje ispoljavanje, omogućili su okupatoru da sa uspjehom sprovodi svoju politiku genocida i ekonomske eksploatacije, služeći se pritom, u prvom redu, onim građanskim krugovima koji su još u staroj Jugoslaviji bili profašistički i rasistički orijentisani. U tim, kao i ostalim reakcionarnim krugovima, okupator je našao ne samo poslušne pomagače nego i vjerne izvršioce politike genocida.

Prve mjere, koje je odmah po kapitulaciji stare Jugoslavije poduzeo okupator, jasno su ukazivale na to da je okupator i u odnosu na naše narode, kao što je većinno na drugim okupiranim područjima Evrope, odlučno sprovoditi svoju politiku genocida.

Odmah po okupaciji Jugoslavije, Hitlerova vlada, pored ostalog, pristupa raspodjeli okupiranih teritorija, dajući i izvjesne teritorije svojim satelitima Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, neke teritorije prisvajajući sebi, a na ostalim obrazujući Pavelićevu tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, Nedićevu Srbiju i Rupnikovu Sloveniju, stvarajući tako razne kvasiljge. Zatim odlučno pristupa sprovođenju svoje

politike iseljavanja Slovenaca iz Slovenije, a mjesto njih naseljavanja Nijemaca, te masovnom odvojenju građana sa okupiranih teritorija na prinudni rad u Njemačku i druga okupirana područja Evrope ili u koncentracione logore. Smatraju i koncentracione logore najefikasnijim sredstvom zastrašivanja i slamanja otpora porobljenih naroda Evrope te uništavanja političkih protivnika i protivnih naroda, Hitlerova Njemačka odmah na početku drugog svjetskog rata pristupa proširenju postojećih i formiranju novih koncentracijskih logora na teritorijama okupiranih država, u kojima su stotine hiljada i hiljade naših građana na smrt. Računa se da je u vremenu od 1939. do 1945. godine iz okupiranih zemalja Evrope deportovano u Njemačku i druge fašističke logore više od 12 miliona ljudi i gotovo svi na najgnusniji način pogubljeni.¹⁾

U vezi sa pomenutom politikom iseljavanja Slovenaca i doseljavanja Nijemaca, potrebno je odmah naglasiti da se tu radi o sprovođenju plana stvorenog mnogo ranije. Tako još 1938. godine Hitler obećava Slovenima kulturno-ekonomskim da će Sloveni biti iseljeni iz Slovenije a Nijemci naseljeni. Jedna od prvih mjera Njemačke vlade i generalštaba bila je upravo realizacija tog obećanja, iseljavanje 260000 Slovenaca.²⁾ O sprovođenju ove politike bilo je govora i prilikom Pavlevićevog posjeta, juna 1941. godine, Hitleru u Berghofu kod Salzburga, kad je postignut sporazum da se u tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku useli oko 200000 Slovenaca iz Donje Štajerske umjesto tolikog broja Srba koje bi trebalo iseliti u Srbiju.³⁾ Na ovaj način bio bi samo djelomično ostvaren navedeni plan o iseljavanju Slovenaca iz Slovenije, dok bi ostali Slovenci bili direktno iseljeni u Srbiju. U okviru ovog plana iseljavanja, izvjestan broj Slovenačkih porodica iseljen je i na područje Bosne i Hercegovine, najviše u Sarajevo.

Kao prvi pomagači i stvarni izvršioци politike genocida u Bosni i Hercegovini, pa i u samom gradu Sarajevu, bile su ustaše. Odmah treba istaći da iza svih njihovih mjera stoji nacistički okupator i da su gotovo u svakom zločinu - kom djelu ovih izvršilaca genocida bili umiješani prsti Njemačkih komandi, Gestapoa i drugih brojnih službi. Razumljivo da su ustaše, u toj zločinu kojim se primjenjivale najizrazitije grubosti, ne samo nosioci i krajnje oblike šovinizma koji pozivaju na istrebljenje. Već prve zakonske odredbe i razne odluke ustaških vlasti jasno su pokazivale da su ustaše spremne da sprovedu sve što okupator pred njih postavlja i da kao svoju prihvataju njegovu ideološku orijentaciju u duhu fašizma i rasizma, kao i odluku da to djelima dokažu. Potrebno je, također, odmah naglasiti da tom ustaškom teroru nisu bili izloženi samo Srbi, Jevreji i Cigani (Romi) nego i hrvatsko i muslimansko stanovništvo koje je na bilo koji način ispoljavalo neslaganje sa ustašama. Sa posebnom žestinom je taj teror primjenjivan prema komunistima i pripadnicima i simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Organizovane su i sprovođene prave hajke na komuniste i ostalo napredno i antifašistički orijentisano stanovništvo, a teror besprimjerne surovosti, ozakonjen raznim propi-

¹⁾ Presuda Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu od 1. oktobra 1946. godine (Izdanje »Arhiva« časopisa za pravne i društvene nauke, Beograd, 1948). Sama presuda predstavlja politički i pravni akt opšteistorijskog značaja, osuđujući agresiju i princip lične odgovornosti šefova država i drugih političkih i vojnih vođa koji planiraju i sprovedu agresivne ratove, ratove protiv mira, slobode i nezavisnosti država.

²⁾ Izvješaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu, od 26. decembra 1945. godine.

³⁾ Rafael Brkić: Osnovna obilježja Njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, broj 11-12, godina XI—XII.

sima, bio je jedan od značajnih elemenata ustaškog političkog programa. Taj teror imao je izrazito rasnu tendenciju (biološko uništenje i progon jevrejskog, srpskog i ciganskog stanovništva) i išao za uklanjanjem i onemogućavanjem svih onih snaga hrvatskog i muslimanskog stanovništva koje se nisu mogle pomiriti sa politikom novog režima.

Odmah po uspostavljanju ustaške vlasti, doneseni su razni zakonski akti kojim su masovni teror i sistematske represalije ozakonjeni formalno-pravnim propisima (Zakonska odredba o obrani naroda i države, Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o državljanstvu, Zakonska odredba o zaštiti arijevke krvi i rasi hrvatskog naroda, Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu, Zakonska odredba o upućivanju neposrednih i pogibelnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, te zakonske odredbe i drugi akti kojima je regulisana pljačka jevrejske i srpske imovine).

Proglašenje odmah u potpunoj zakonskih odredaba o rasnoj pripadnosti, te o zaštiti krvi i rasi hrvatskog naroda, predstavljalo je odluku nije raširenje avanjsa sa drugim rasama i potpunoj etak planskih i organizovanih represalija nad Jevrejima, a Odluka o otpuštanju Srba i Crnogoraca iz službe, donesena u maju 1941. godine, kao i Naredba od 7. juna 1941. godine o dužnosti prijave Srbijanaca, kojim se obavezuju svi Srbijanci na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, koji su se doselili poslije 1. januara 1900. godine, da prijave svoje i svoje porodice boravište, bile su prve mjere protiv srpskog naroda. Paralelno sa donošenjem ovih prvih antijevrejskih mjera i prvih mjera protiv srpskog naroda, vodena je i organizovana bjesomu na političku kampanja protiv Jevreja i Srba. Odmah je bilo jasno da je ustaše pitanje Jevreja rješavati na isti način kao Hitler, njihovim likvidiranjem u logorima, dok se rješenju pitanja Srba pristupilo na isti način, ali ne dokraja dosljedno, jer su to uslovili važni momenti, u prvom redu, ustanak naroda i pobjede NOV-e i partizanskih odreda već u prvim godinama rata.

Pod rasističkom parolom o » stvaranju hrvatske nacije i stvaranju hrvatskog životnog prostora« stavljen je van zakona i bilo podvrgnuto istrebljenju i uništenju preko 1900000 Srba (likvidiranjem, iseljenjem i prekrštavanjem), 40000 Jevreja, oko 40000 Cigana, te komunisti i antifašisti Hrvati i Muslimani, odnosno koji su se suprotstavljali okupatoru i ustaškom režimu.⁴⁾ Sprovode i perfidnu politiku Berlina i Rima, koji su nastojali da bratoubilačkim ratom između Srba, s jedne strane, i Hrvata i Muslimana, s druge strane, što više oslabe i istrijebe i jedne i druge, kako bi na taj način stvorili što bolju situaciju za sprovođenje svoje politike, ustaše su se pokazale kao najokrutniji organizatori i izvršioци nacističkih i fašističkih planova nacionalne i vjerske mržnje i rasne diskriminacije, planova istrebljenja Srba, Jevreja i Cigana, te komunističkih i svih antifašista i u Bosni i Hercegovini, pa i u gradu Sarajevu. Takvoj atmosferi i uopšte situaciji obračunava na vjerskoj i nacionalnoj osnovi mnogo je pridonijelo i vodstvo katoličke crkve na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom dr Alojzom Stepincem i sarajevskim nadbiskupom dr Ivanom Šarićem, time što je objeručke prihvatilo dolažak ustaša i pružilo im punu podršku.

Radi što uspješnijeg sprovođenja navedene politike terora, kao prvo pristupa se formiranju logora, od kojih su neki bili samo sabirni, u njih su dovedena uhapšena lica, kao i žene i djeca, dok su drugi služili za likvidaciju u njima dovedenih lica i osnivani su na usamljenim mjestima, izolovanim od ostalog stanovništva. Među ovim drugim bio je i Jasenovac, koji je važio za jedan od naj-

⁴⁾ Mladen Colić : Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, Delta-pres, Beograd, 1973.

Broj 76

Na prijedlog ministra unutarnjih poslova propisujem i proglašujem

**ZAKONSKU ODREDBU
o rasnoj pripadnosti**

Točka 1.

Arijskog porijetla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.

U koliko za stanovite službe ne postoje druge odredbe, arijsko se porijetlo dokazuje krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka). Kod pripadnika islamske vjerske zajednice, koji ne mogu pridonijeti navedene isprave, potrebno je pismeno posvjedočenje dvojice vjerodostojnih svjedoka, koji su poznavali njihove predke, da među njima nema osoba nearijskog porijetla.

U dvojbenim slučajevima donosi odluku ministarstvo unutarnjih poslova na prijedlog rasnopolitičkog povjerenstva.

Točka 2.

Osobe, koje pored arijskih predaka imaju jednog predka drugog koljena Židova ili drugog europskog nearijca po rasi izjednačuju se obzirom na sticanje državljanstva s osobama arijskog porijetla.

Osobe sa dva predka drugog koljena Židova po rasi, takodjer mogu biti obzirom na državljanstvo izjednačene s osobama arijskog porijetla, u koliko to u točki 3. nije drugačije određeno.

Točka 3.

rnjih po-

koja stoji
Hrvatske.
e po pro-
vnom pri-

dnik arij-
držanjem
slobodila-
i koji je
hrvatskom
atskoj.

kih prava

ova izdati
ou i nado-

na snagu
n novina-

zloglasnijih logora ne samo u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nego i u Evropi. Računa se da je u ovom logoru pobijeno oko 700000 lica.⁵⁾ Od ukupnog broja žrtava fašisti kog terora za vrijeme okupacije, iz grada Sarajeva je, u raznim koncentracionim logorima, pobijeno preko 9000 lica, od toga u logorima u zemlji preko 6000 lica. Među ovim žrtvama fašisti kog terora bilo je preko 7000 Jevreja i oko 1400 Srba. Od ubijenih, samo ustaše su pobile preko 6400.⁶⁾ Potrebno je odmah naglasiti da najveći broj žrtava fašisti kog terora u gradu Sarajevu bili su pripadnici svih nacionalnosti progresivno orijentirani, odnosno, oni koji nisu prihvatili fašizam i sve ono što on sa sobom nosi.

Dok je rješenje »pitanja Jevreja« i »pitanja Cigana« imalo svoj uzor u politici Trećeg Rajha, njihovim likvidiranjem u logorima, rješenje »pitanja Srba« postavilo se kao poseban problem. Dr Mile Budak, ministar za nastavu i bogoštovlje u ustaškoj vladi, u jednom svom govoru, održanom u julu 1941. pored ostalog, rekao je: »...jedan dio Srba treba pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti u katoličku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate.«⁷⁾ Prema poznatim podacima u Srbiju je iseljeno 137.000 lica, bez onih koji su sami pobjegli,") dok je sa pravoslavne na katoličku vjeru prevedeno 260.000 lica.") U svom govoru održanom nekako u isto vrijeme, dr Viktor Gutić, ustaški stožernik u Banjoj Luci, naročito isti je da je izdao »drastične naredbe za njihovo (Srbalja) potpuno ekonomsko uništenje« i da se slijediti »nove za potpuno istrebljenje«. Ovi govori istaknutih ustaških prvaka najbolje ilustruju da su ustaše odlučile riješiti pitanje Srba, njihovim iseljenjem, pokrštavanjem i likvidiranjem — sve s ciljem stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske kao iste hrvatske zemlje.

U okviru ove kampanje protiv Srba, ustaše su naročito nastojale da uspostavljaju svoje vlasti u Bosni i Hercegovini i njenu okupaciju prikazuju hrvatskim i muslimanskim masama kao oslobodjenje od srpskog ugnjetavanja, a samu državu kao državu dviju vjera (katoličku i islamsku), da bi kasnije, oružani ustanak naroda Bosne i Hercegovine okarakterisali kao etničko-srpski nacionalistički pokret protiv hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Svjesna opasnosti od ovakve propagande, KPJ odmah poduzima sve mjere da hrvatske i muslimanske mase upozna sa opasnošću i posljedicama po njih same od takvog prikazivanja odnosa između srpskog stanovništva, s jedne strane i hrvatskog i muslimanskog stanovništva, s druge, te da ih uvjeri da je jedini izlaz iz takve situacije u opredjeljenju za ustanak, odnosno, stupanje u ustaničke jedinice.

Za potpuniju ocjenu ovakve ustaške politike prema Srbima i Jevrejima, potrebno je imati u vidu još neke činjenice. Prema zakonskim odredbama »o prelasku s jedne vjere na drugu«, svi oni koji su željeli preći u katoličku vjeru morali su prethodno isposlovati odobrenje vlasti NDH, koja su izdavana u dogovoru sa ustaškim logorima i taborima, a posebnom okružnicom je upozoreno da se ova uvjerenja ne izdaju trgovcima, bogatijim obrtnicima i seljacima, popovima i uiteljima i uopšte inteligenciji kako bi se onemogućilo da bogatiji Srbi

⁵⁾ Dr N. Nikolić: Jasenovski logor smrti, Oslobođenje, Sarajevo.

⁶⁾ Spiskovi žrtava fašisti kog terora za vrijeme okupacije u Sarajevu — Istorijski arhiv Sarajevo.

⁷⁾ Mirko Peršić: »Ustaški logori«, str. 12 Stvarnost, Zagreb 1966.

⁸⁾ Danilo Jakovljević: O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva — II tom edicije »Sarajevo u revoluciji«, str. 158.

⁹⁾ Dr Viktor Novak: Magnum crimen, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, str. 788 - Promemorij nadbiskupa dr Alojza Stepinca od 18. maja 1943. godine upućen papi Piju XII.

ostanu živi. U vezi sa jevrejskom imovinom donesene su posebne zakonske odredbe o »obaveznoj prijavi imetka Jevreja i jevrejskih preduze a«, na osnovu kojih im je oduzeta sva imovina. Na sli an na in postupljeno je i sa srpskom imovinom. Državno ravnateljstvo na ponovu upu uje 29. jula 1941. godine raspis svim gradskim poglavarstvima, kojim se nare uje oduzimanje srpske imovine i postavljanje povjerenika.¹⁰⁾ Iz ovog jasno proizlazi da je navedena politika prema Srbima i Jevrejima motivisana i ekonomskim razlozima.

Uspješnom sprovo enju okupatorske politike u Bosni i Hercegovini mnogo je pridonio i etni ki pokret, koji je u mješovito naseljenim krajevima pod parolom »zaštite srpskog življa«, nakon prvih pokolja i progona Srba poveo beskompromisnu borbu protiv Hrvata i Muslimana. etni ki pokret u BiH je stvarno bio integralni dio širokog etni kog protunarodnog pokreta koji su u ljeto 1941. godine organizovali i razvili general-štabni pukovnik jugoslovenske vojske Draža Mihailovi , drugi oficiri i etni ke vo e, u dosluhu sa Nedi evim kabinetom i Nijemcima. S obzirom da je krajnji cilj ovog pokreta bio stvaranje homogene i jake srpske države, jedan od najvažnijih zadataka pokreta bio je radikalno išenje svih pokrajina i oblasti u kojima žive Srbi od »nenacionalnih elemenata«.) U vezi sa poznatim masakrima muslimanskog stanovništva na podru jima Goražda, Fo e i ajni a u decembru 1941. godine, vrhovni komandant Josip Broz Tito je uputio pismo Komandi bosanskih etnika u kojem ih poziva da prestanu sa navedenim zlo inima i da stupe u borbu protiv okupatora i ustaša. Kasniji doga aji su pokazali da se i etni ki pokret, u saradnji i uz pomo okupatora, a kasnije i ustaša, bori protiv partizana i svih u esnika u narodnooslobodila kom pokretu, da želi gušenje ustanka naroda. etni ki pokret je dobijao oružje, municiju, odje u, hranu i sve potrebno kao i mogu nost da se etnici lije e u bolnicama i ambulantama oružanih snaga okupatora i ustaša. Karakteristi no je da su etnici uvjerali Nijemce i nastojali im dokazati, da su sigurniji oslonac od ustaško-domobranskih snaga, iako Nijemci nisu krili da žele svim sredstvima održati tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Nije potrebno nabrajati etni ke zlo ine u prvim godinama NOB-e nad muslimanskim stanovništvom u cijeloj Bosni i Hercegovini, a naro ito u isto noj Bosni, na Drini kod Fo e i Goražda, jer ih je bilo tako mnogo i svi oni nose obilježja genocida. Takav karakter imali su i zlo ini koje su inili i kasnije. Karakteristi ni su zlo ini etnika koje su izvršili u okviru ofanzive na isto nu Bosnu prilikom zauzimanja Višegrada i Rogatice u oktobru 1943. godine. Napad na Višegrad je po eo 5. oktobra, a kada je zauzet grad, izvršen je masovan pokolj nad muslimanskim stanovništvom, klalo se i ubijalo sve od reda, ujedno pale i i plja kaju i muslimanske ku e. Najve i je pokolj izvršen na drinskom mostu. Prema nekim podacima, u tom pokolju je stradalo oko 1000 stanovnika Višegrada. Srpsko stanovništvo Višegrada bilo je protiv ovih pokolja i nasilja nad muslimanskim stanovništvom i pokušavalo zaštititi svoje komšije Muslimane. Poznat je slu aj srpskih žena u selima prema Sjeme u, koje su ve e grupe muslimanske djece prikrile i tako im spasle živote. U Višegrad je ušao i li no Draža Mihailovi sa svojom pratnjom, da bi se i sam uvjerio kako se izvršavaju njegove naredbe. I prilikom zauzimanja Rogatice, neposredno nakon zauzimanja Višegrada, etnici su izvršili masovne zlo ine nad muslimanskim stanovništvom. Tom prilikom su tukli i strijeljali i partizanske simpatizere i plja kali partizanske poro-

) Arhiv Instituta radni kog pokreta u Zagrebu, broj 19/2798 - 1941.

) Zdravko Antoni : Ustanak u isto noj i centralnoj Bosni 1941, Beograd, 1973, str. 261-262.

dice (strijeljali su Milu Gluhovi a i njegovu sestru Saju Vukovi zato što su im sinovi bili u partizanima: u partizanskim selima Gu evu, Seljanima, Varošitima i drugim progonili, tukli i plja kali partizanske porodice, a na isti na in su postu-pali i prema partizanskim simpatizerima na Glasincu i u drugim mjestima.¹²⁾)

Iz dokumenata sa kojima je ve u prvoj godini ustanka raspolagao Vrhovni štab NOV i POJ, vidljivo je da je Draža otišao u »šumu« u sporazumu sa generalom Nedi em i Kostom Pe ancem i sa znanjem Nijemaca, zatim da je glavni zadatak njegovih odreda bio borba protiv partizana te je s tim ciljem izdavao nare enja svojim oficirima. Ovo potvr uje i njegovo odlu no odbijanje, prilikom pregovora u avgustu i septembru 1941, predloga Vrhovnog štaba da se zajedni ki bore protiv okupatora, kao i injenica da se bosanski etnici nisu nikada borili protiv Nijemaca i Talijana nego da im je glavni zadatak bio uništiti partizane.")

Radi spasavanja golog života, znatan broj muslimanskog stanovništva bježao je ispred etnika u gradove za koje je smatrao da nisu ugroženi od etnika, pa je tako ve ina izbjeglica pobjeglo u Sarajevo. Smještene pod vrlo nepovoljnim stambenim i higijenskim uslovima, sa vrlo slabom ishranom mnoge izbjeglice su izgubile život. Broj izbjeglica stalno je rastao, tako da je dostigao cifru od 54.359, što je predstavljalo više od polovicu stanovništva grada Sarajeva prije njihovog dolaska. Zlo ini koje su etnici vršili nad muslimanskim stanovništvom i zbog kojih je ono bježalo, imaju sva obilježja ratnog zlo ina protiv civilnog stanovništva, što se i u Krivi nom zakonu SFRJ kažnjava kao genocid, lako su smještaj i uslovi života uopšte ovih izbjeglica bili vrlo teški, okupator i ustaška vlast su vrlo slabo uspjeli u svojim nastojanjima da sposobne izbjeglice uklju e u svoje oružane formacije, što se smatra u znatnoj mjeri posljedicom saznanja o ciljevima narodnooslobodila kog rata i rada u njihovim redovima na liniji narodnooslobodila kog pokreta.

Ve u prvim godinama okupacije okupator je ocijenio da ustaški pokret me u Hrvatima i etni ki pokret među Srbima ne pružaju dovoljno efikasnu i o ekivanu pomo u ostvarivanju njegovih ciljeva, naro ito u borbi protiv narodnooslobodila kog pokreta, pa se odlu uje da i me u Muslimanima formiraju odrede sli ne etni kim i ustaškim odredima. S tim ciljem odmah, planski, pristupa formiranju muslimanske milicije, a potom planira formiranje posebnih SS-divizija od bosanskohercegova kih Muslimana, koriste i se pritom po zlu poznatim predstavnikom panislamizma na liniji fašisti ke ideologije, palestinskim muftijom El Huseinijem, koji e ak stoga doputovati i u Sarajevo. Kao rezultat tih nastojanja okupatora, formirana je poznata »13. SS-divizija Handžar«, koja je imala oko 19000 pripadnika, i odmah na po etku djelovanja po inila je masovne zlo ine po ve dosta spaljenoj i iskrvavljenoj isto noj Bosni, ubijaju i na stotine djece, žena i muškaraca,¹⁴⁾ ne štede i pritom ni muslimansko stanovništvo za koje se sumnjalo da pomaže narodnooslobodila ki pokret.

Me utim, potrebno je naglasiti da je i sam okupator vršio masovne pokolje i masovna ubistva naroda. To najbolje dokazuju zlo ini koje je izvršio nad narodom Kozare u 1942. godini i ubistva preko 2000 ranjenika u partizanskim bol-

¹²⁾ Savo Pre a: etni ki pohod na isto nu Bosnu, Isto na Bosna u NOB-i, II knjiga, strana 302.

^{13*)} Edvard Kardelj: »Velika laž«, Put Nove Jugoslavije, Kultura, Beograd - Zagreb, 1946.

^{14*)} Jeremije Peri Ješo: Borbeni put 17. mafevi ke brigade, Isto na Bosna u NOB-i, II knjiga, str. 325.

nicama u Šekovi ima i Donjoj Trnavi u 1944. godini, koji imaju sva obilježja zločina u smislu ženevskih konvencija o zaštiti civilnog stanovništva i o zaštiti ranjenika i bolesnika. Da je ovakve zločine okupator vršio i prema muslimanskom stanovništvu, dokazuje slučaj strijeljanja 70 Muslimana (među njima 31 žena) u selu Košutici opština Sokolac, kao odmazdu zato što su partizani, u neposrednoj blizini, ubili jednog Nijemca. I u okupiranim gradovima okupatorske policijske službe činile su ovakve zločine, sistematski i organizovano, pa i samo Sarajevo može da posluži kao primjer takvih postupaka. Ovdje ćemo navesti i slučaj direktnog ubijanja Nijemaca prilikom masovnog deportovanja Jevreja i drugih u Jasenovac, u noć između 27. i 28. oktobra 1941. godine, kada su transport sprovodili pored 28 ustaških oružnika i 10 Nijemaca¹⁵⁾.

Iz svega jasno proizlazi da su iza politike genocida i zločina protiv čovječnosti stajali okupatori, a ustaše, etnici i oružane formacije Muslimana poslužili su im samo kao sredstvo za sprovođenje te politike. Da bi se dobila potpunija slika odnosa okupatora i navedenih nosilaca odnosno izvršilaca politike genocida na području Bosne i Hercegovine, potrebno je imati u vidu baš ovu injenicu.

Okupator je na drugim okupiranim područjima Evrope uglavnom bio neposredni izvršilac genocida i drugih zločina protiv čovječnosti prema porobljenim narodima. U našim krajevima, u Bosni i Hercegovini, tu je politiku najčešće sprovodio potpiruju i nacionalnu i vjersku netrepeljivost stanovništva, vršeći genocid i odmazdu protiv civilnog stanovništva, njegovim iseljavanjem sa pojedinih područja i slanjem u koncentracione logore zbog ubijanja u pokretu i pomaganja narodnooslobodilačkog pokreta.

Na suđenju Adolfu Ajhmanu, jednom od najodgovornijih nacističkih zločinaca za istrebljenje jevrejskog naroda, koje je održano tokom 1961. godine pred okružnim sudom u Jerusalmu, a kojem sam djelomično i lično prisustvovalao, utvrđeno je njegova odgovornost ne samo za istrebljenje jevrejskog naroda nego i drugih, dok je u odnosu na zločine izvršene na području tzv. Nezavisne Države Hrvatske, utvrđeno da su vršeni preko ustaša i ustaških vlasti, što, također, potvrđuje navedenu tvrdnju da je okupator stvarno stajao iza ustaških zločina protiv čovječnosti — u vidu genocida.

Sve ovo ukazuje na to da se radi o stvarnoj okupaciji i okupatorskoj sili kojoj je podređena administracija tzv. Nezavisne Države Hrvatske, a karakter same okupacije bio je zločin kao i na ostalim okupiranim područjima Evrope, što je konstatovano i u presudi Međunarodnog vojnog suda u Nirnbргу 1. oktobra 1946. godine, kojom su osuđene nacističke glavešine, ratni zločinci Herman Gering i ostali. U presudi se izričito navodi da se na područjima koje je u Evropi okupirala nacistička Njemačka, pa i na područjima navedenih kvilinskih tvorevina, radi o sistematskom vladanju putem nasilja, brutalnosti i terora, o vladanju protivno ratnim zakonima i postojećim međunarodnim konvencijama (haške i ženevske), koje su izričito zabranjivale ovakva postupanja i predstavljale u dovoljnoj mjeri prevenciju i represiju genocida.

Za ilustraciju tog dominiranja odnosa nacističke Njemačke prema tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, karakteristična su dva proglasa koja je Zapovjedništvo njemačkih eta u Hrvatskoj izdalo početkom 1943. godine. U prvom proglasu, pored ostalog, navodi se »u koliko to zahtijeva sigurnost eta i smirivanje

¹⁵⁾ Josip Aibahari u o: KPJ i progoni Jevreja, II tom edicije »Sarajevo u revoluciji«, str. 688.

u zemlji vrijede naredbe izdane po njemačkoj oružanoj sili prije svakog ostalog prava«), a u drugom proglasu »svaki onaj koji se i dalje bori protiv njemačke vojske ili hrvatske države ili bude samo pomagao savjetom ili djelom neprijatelja njemačke vojske i hrvatske države bit će bez svakog sudskog postupka kažnjen smrću«, a »opline koje budu pomagale komunističke bande kao i kuće i objekti u kojima se pronalaze oružje bit će uništeni«.17) Nadalje, u posljednjim danima okupacije, njemačke i ustaške vlasti su zajednički sačinile pakleni plan za potpuno uništenje grada Sarajeva i ubijanje svih neprijateljskih građana, pa su sačinjeni spiskovi tih građana, što, također, potvrđuje navedenu tvrdnju u odnosu na njemačke i ustaške vlasti. Ovaj pakleni plan o razaranju grada Sarajeva i masovnoj likvidaciji donesen je na zajedničkom sastanku Nijemaca i ustaša, održanom 17. februara 1945. godine u vili Braun, kada je Maks Luburić preuzeo na sebe odluku o likvidaciji nekoliko stotina patriota Sarajeva. Istom prilikom je zaključeno i to da se svi inoćanci, pa čak i hrvatske nacionalnosti, ukoliko pokažu želju da ostanu u gradu iza njemačko-ustaških vlasti ili se negdje sakriju, na mjestu strijeljaju. Poznata vješanja na javnom mjestu na Marindvoru, dana 28. marta 1945. godine i grozni zločini ustaškog zločinca Luburića u Berkovićevim ulicama i drugi, najbolje ilustruju kakva bi sudbina zadesila one na koje se plan odnosio da nije Sarajevo oslobođeno prije nego su to učinili donosioci ovog plana.

Već u toku drugog svjetskog rata, antihitlerovska koalicija smatrala je jednim od svojih osnovnih zadataka gonjenje i kažnjavanje ratnih zločinaca i izvršilaca zločina protiv mira i sigurnosti. Principi o kažnjavanju i odgovornosti za ratne zločine formulirani su u odlukama Berlinske konferencije, koja je održana 2. avgusta 1945. godine u Potsdamu kraj Berlina, i u Povelji Organizacije ujedinjenih nacija. Ovaj zadatak ostvarivan je nakon svršetka rata radom domaćih i vojnih sudova u Njemačkoj, Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu i Američkog vojnog suda u Tokiju. Kasniji razvoj događaja pokazao je da su imperijalisti koji predavali predavanje mnogih ratnih zločinaca slobodnim zemljama), nego su ih krili ili čak dozvoljavali im da se tajno ili javno vrate u građanski život, pa čak su uspijevali da neki koji su bili izvedeni pred sud budu oslobođeni od odgovornosti.

Sa aspekta međunarodnog prava, genocid je zločin protiv kojeg se suprotstavila međunarodna zajednica bez obzira da li je počinjen iz vjerskih, rasnih, političkih ili drugih razloga. Stoga se odmah nakon svršetka drugog svjetskog rata nastojalo što potpunije definisati genocid, te da ta definicija obuhvati u dovoljnoj mjeri i elemente njegove prevencije i kažnjavanja. Ovo nije slučajnost, jer su u drugom svjetskom ratu, u vremenu od 1939. do 1945. godine, počinjeni najteži zločini što ih poznaje politika i ratna historija, najteži kako po okrutnosti, tako i po broju žrtava, zbog čega je svjetsko javno mišljenje pošlo odmah odlučno tražiti da se svi počinitelji ovih zločina pozovu na odgovornost i kazne.

Prvi koraci u vezi sa odgovornošću i kažnjavanjem prekršitelja ratnog prava i navedenih konvencija o miru i humanosti učinjeni su Londonskom deklaracijom

17) »Novi list«, broj 519 od 15. januara 1945.

18) »Novi list«, broj 532 od 3. februara 1943.

19) Napr. neizrucivanje dr Andrije Artukovića, jednog od najvećih ustaških zločinaca i prvog ministra unutrašnjih poslova u Pavelićevoj vladi, po čijim su neposrednim naređenjima izvršeni najgнусniji zločini protiv sigurnosti za vrijeme njegovog ministrovanja, od američkih vlasti, iako je naša vlada to nekoliko puta tražila.

ijom savezni kih zemalja od 13. januara 1941. godine (kažnjavanje hitlerovaca i njihovih sau esnika u okupiranim krajevima), a zatim Moskovskom deklaracijom donesenom na Moskovskoj konferenciji, 1. novembra 1943. godine. Osnovi materijalne i procesne prirode za su enje ovim ratnim zlo incima dati su Londonskim sporazumom etiri savezni ke sile, od 8. avgusta 1945, »o gonjenju i kažnjavanju glavnih ratnih zlo inaca evropske osovine« i u njemu priloženom Statutu Me unarodnog vojnog suda za su enje ovim zlo incima. Me unarodna ratifikacija dokumenata protiv ratnih zlo ina ima za našu zemlju poseban zna aj, jer je u brojnim fašisti kim logorima ubijen i mu en veliki broj gra ana naše zemlje. U tom pogledu su znatno pogo eni i gra ani Sarajeva i porodice onih koji se nisu nikada vratili ku ama.

Zavjera protiv mira, agresivni ratovi i zlo ini protiv ovje nosti, koji su bili predmet optužnice Komiteta glavnih tužilaca pri Me unarodnom vojnom sudu u Nirnbergu, nisu bili samo samostalni delikti nego su bili, istovremeno, i sredstvo i elementi genocida. Me utim, sama definicija genocida data je tek u Rezoluciji o genocidu koju je donijela Generalna skupština OUN na svojoj plenarnoj sjednici održanoj 11. decembra 1946. godine. U Rezoluciji se konstatuje da je genocid zlo in po me unarodnom pravu a njegovo kažnjavanje od me unarodnog zna aja, pa je, u vezi s tim, Skupština pozvala sve države lanice da preduzmu zakonske mjere za spre avanje i kažnjavanje ovog zlo ina. Izdvajajući pitanje genocida u posebnu rezoluciju, Skupština je htjela istaknuti njegovu važnost i njegovo specifi no mjesto u budu em sistemu me unarodnog krivi -nog prava. Ova rezolucija je poslužila kao osnov za donošenje Konvencije o spre avanju i kažnjavanju zlo ina genocida, koju je Generalna skupština OUN donijela tek 9. decembra 1948. godine. U ovoj konvenciji je data preciznija definicija genocida od one u pomenutoj rezoluciji. Za glavni nedostatak ove konvencije smatra se to što se u njoj nigdje ne ukazuje na duboku vezu izme u savremenog genocida i fašizma i rasizma¹⁹). Pošto je Konvencija propisivala samo djela koja e se kažnjavati kao genocid a ne i samu kaznu, to je stavljeno u dužnost državama da u svoja zakonodavstva unesu krivi ne sankcije za genocidna djela. Me utim, u socijalisti kim zemljama, još prije donošenja Konvencije, doneseni su ustavni i pravni propisi koji su u dovoljnoj mjeri garantovali potrebnu prevenciju i represiju genocida. Tako je kod nas odmah po završetku rata, 29. maja 1945. godine donesen »Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora«, a odredbe o genocidu sadrži i sadašnji Krivi -ni zakonik SFRJ.

U vezi sa ovakvim stavom naše zemlje prema prevenciji i represiji genocida i zlo ina protiv ovje nosti, potrebno je ista i da je naša zemlja druga na svijetu koja je — odmah poslije Švajcarske — ratifikovala Ženevsku konvenciju o zaštiti žrtava rata od 12. avgusta 1949. godine, te time pokazala koliki zna aj pridaje tome usvajanju humanitarnih pravila. U vezi sa ovim, zna ajna je i poruka druga Tita upu ena XV me unarodnom kongresu vojne medicine, održanom u Beogradu 1957, u kojoj je rekao: »Jugoslavija je iskreno pozdravila i pozdravlja e i ubudu e svaki konstruktivan napor kome je cilj u vrš enje i usavršava-

¹⁹ or Albert Vajs: »Zlo in genocida u me unarodnom krivi nom pravu«, Me unarodni pro-Diemi, 1949, broj I, Institut za me unarodnu politiku i privredu pri Ministarstvu inostranih poslova

nje svih humanitarnih konvencija radi zaštite ranjenika, bolesnika, sanitetskog osoblja i neboraca stanovništva«. ²⁰⁾

Sve vidove genocida i zločina koje sadrže Ženevske konvencije, kao i sve vidove koji proizlaze iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, sadrži i važe i Krivični zakon SFRJ i propisuje njihovo strogo kažnjavanje. Tako su u članu 141. KZ konkretno navedeni vidovi genocida u smislu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, u članu 142. KZ vidovi ratnih zločina protiv civilnog stanovništva u skladu sa Ženevskom konvencijom o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata iz 1949. godine, u članu 143. KZ vidovi ratnih zločina protiv ranjenika i bolesnika u skladu sa Ženevskom konvencijom za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika suvozemnih vojnih snaga i sa Ženevskom konvencijom za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomaca pomorskih oružanih snaga iz 1949. godine; u članu 144. KZ vidovi ratnih zločina protiv ratnih zarobljenika u skladu sa Ženevskom konvencijom o ratnim zarobljenicima iz 1949. godine, dok se u članu 100. KZ propisuje nezastarivost gonjenja i kažnjavanja genocida i ratnih zločina. Na taj način i time naša zemlja je dala značajan dopinos borbi protiv genocida, borbi koja je, u suštini, borba protiv imperijalizma a za jačanje antiimperijalističkih i demokratskih snaga u svijetu.

²⁰⁾ Ženevska konvencija i Crveni krst, Centralni odbor Jugoslavenskog crvenog krsta, Beograd, 1963, str. 6-7.

KARLO DOMBAJ

U USTAŠKIM LOGORIMA JASENOVCU, STAROJ GRADIŠKI I LEPOGLAVI

Grupa od oko 80 interniraca iskrcana je krajem avgusta 1942. godine iz voza u Jasenovcu, a ostali su odvedeni u druge logore. U grupi za Jasenovac pored mene, bili su i Alija Hodži , član PK SKOJ-a za BiH, i nekoliko zarobljenih partizana, a bilo je i drugih ljudi različitih profesija. Cijela grupa je bila iz Sarajeva i okoline. Dovedli su nas pred upravnu zgradu logora, gdje nas je od sprovođenika preuzeo upravnik logora fratar Majstorovi — jedan od najvećih ratnih zločinaca. Logorske ustaše upravo su rušili. Po našem dolasku izašli su napolje, dograbili željezne šipke i postavili se oko nas. Krvnik Miroslav Filipović — Majstorovi , bosanski fratar, kojeg su zbog zločina zvali Satana, — čitao je sprovodni list sa generalijama dovedenih zatvorenika i odmah vršio razdvajanje u dvije grupe. Grupa III-b određena je za likvidaciju, a grupa III-c bio je logor pod vedrim nebom, ograničen bodljikavom žicom, spavalo se na zemlji, a zatočnici logora su radili najteže poslove na podizanju zaštitnog nasipa od plavljenja Save. Kako je ime kojeg od zatočnika pročitao, po njemu su nemilosrdno pljusnule željezne šipke podivljalih ustaša. Fratar Majstorovi — prozvao je Aliju Hodži a, koji se, iscrpljen, bez noge, jedva držao na štakama. U želji da više sazna o partizanima, fratar se »raznježio« i upitao Hodži a: »Gdje si izgubio nogu?« Alija je odgovorio odsjenu i gordo: »Bore i se u partizanima«. Krvnika fratra je interesovalo kako i gdje je izvršena amputacija i ko je operaciju izvršio. Alija je mirno i sabrano odgovorio: »Partizanski ljekar u jednoj seoskoj kući«. Znatiželjna »satana« išla je dalje, pa je pitao: »Kakvim instrumentima je operacija izvršena i da li se primio morfijum?« Slijedio je odgovor dostojan partizanskog borca. Ovakvo prkosno držanje dosljednog borca izazvalo je gnjev krvnika, uzeo je od jednog ustaše željeznu šipku i snažno udario Aliju Hodži a po gornjem dijelu tijela. Alija je od udarca pao, štake su odletjele od njega, a ustaše spremljivale da do njih dođe. Odveden je odmah sa grupom za likvidaciju. Jednom profesorom iz dovedene grupe interniraca, krvnik Majstorovi — je doviknuo: »Ti si odgajao omladinu u komunističkom duhu!« i zario mu nož u vrat.

U grupi je bio i jedan seljak — gorštak, sa velikim brkovima, mislim da se preživljavao Dašićima, živio je u blizini Kasindola, bio je zarobljen, takođe, kao partizan. Na upit krvnika Majstorovi a, odgovorio je da je bio partizan. Takav odgovor je razjario Majstorovi a, pa je prišao ovom čovjeku, zavrnuo mu brk i naglim pokretom ruke ga iščupao. To je ponovio sa drugim brkom, a zatim ga odredio za likvidaciju. Ja sam prozvan me u posljednjim iz grupu. Prozvavši me, Maj-

storovi je, gledaju i u moj propratni list, doviknuo: »I ti si Hrvat, ti nisi ništa, ti, da si ovdje pucao na ustašu, najprije bi ti odrezali uši, pa onda izvadili oči, a zatim bi te zaklali«. Zatim su uslijedili udarci željeznim šipkama i drugim predmetima. Nije se odlučio, iz ne znam kojih razloga da me odmah likvidira. Odredio me u logor III-c, koji po onome šta se u njemu dešavalo zaslužuje da bude i šire opisan.

Logor III-c bio je, u stvari, mali logor u logoru Jasenovac. Taj logor podignut je na jednoj poljani ograničen sa nekoliko redova bodljikave žice, sa nekoliko ugla podignutim visokim stražarnicama. U krugu su postavljene nadstrešnice, a na zemlju ispod nadstrešnica prosuta je pilotina od drveta na kojoj smo spavali. Ustaše su i ovaj mali logor u jednom dijelu pregradili bodljikavom žicom i u taj dio smještali zatočnike koje su odvajali za likvidaciju. To su bili oni koji radi velike iscrpljenosti nisu mogli ići na posao. Ostali bi iza nas da leže u pilotini, a kada bismo se vratili sa posla, nismo ih više zaticali na mjestu gdje smo ih ostavili. Odvodili bi ih u taj mali sagrađeni prostor i taj krvavi posao radili svaku drugu ili treću noć, kada bi se skupilo oko pedesetak zatočnika.

Prije nego što su nas povelili u taj prostor, mali ali po djelima zloglasni logor III-c, skinuli bi nam cipele u kojima smo došli i dali neke drvene sandale koje su se pri prvim koracima raspale, tako da sam odmah ostao bos. Cijelu ovu našu grupu odveli su na dezinfekciju. Ona se sastojala u tome da smo na poljani u jednu pešteraškanom strpali odijelo, a nas onako gole natjerali da se okupamo u zagađenom jezeru. U dnu malog jezera ležali su lješevi zatočnika koji su sami sebi utapanjem oduzimali život, a neke su i ustaše pobili i pobacali u jezero. U ovom logoru, na malom prostoru bilo nas je nekada i hiljada. Režim u logoru bio je vrlo težak. Dizali su nas ujutro u 4 sata, a zatim, prije odlaska na rad, stajali smo u redu i čekali da primimo potpuno neslanu toplu vodu sa samo malo kukuruzna brašna. Kako sam još uvijek šepao od zadobivene rane prilikom mog hapšenja u Sarajevu, teško sam se kretao, pa sam ovaj posao i torturu vrlo teško podnosio.

Odvodili bi nas na rad, najčešće na nasip. Nasip je pravljjen da bi se zaštitilo naselje i mjesto Jasenovac od poplava rijeke Save. Uveli su nas najokorjelijih ustaški zločinci. Obično su to bili kriminalci i ovdje su trebali da se pokažu na način koji je bolje i više da se istakne u svojim zlodjelima prema nama, zatočnicima. Bila je redovna pojava da nas premlačuju tupim predmetima. Morali smo raditi na nasipu u vodi, goli do pasa, na vrelom suncu, što je kod novopridošlih zatočnika, naročito onih koji su prije toga ležali po zatvorima, izazivalo po tijelu opekotine. Stručni rukovodilac radova na nasipu bio je zatočnik »slobodnjak«, ing. Jaroslav Čerini, pripadnik NOP-a i poznati projektant i graditelj hidrocentrale Jablanica.

Na nasipu smo dobivali vrlo slabu hranu. Ujutro, supa sa malo kukuruzna brašna, a u podne par krompiri sa sa kuhanom crknutom konjetinom. Jedan kukuruzni kruh od oko pola kilograma dijelili su na šest do osam dijelova i svaki zatočnik dobio bi u 24 sata jedan komadić tog nekusnog kruha. Za večeru smo dobijali takođe toplu vodu sa kukuruznim brašnom. Radi takve hrane i iscrpljujućeg rada koji je trajao od ranog jutra do večeri, prave enoć batinjanjem, svakodnevno je na nasipu umiralo po nekoliko ljudi.

Na izgradnji nasipa morali smo raditi paklenim tempom. Na svakih dvadeset do trideset zatočnika bila su po dvojica-trojica ustaša koji su budno pratili naš rad i ko bi malo zastao, tukli su ga toljagama gdje god stignu. Ništa nije bilo bolje stanje ni po povratku u logor. Ustaše bi šetali po krugu i za najmanje u i-

njenu grešku, odmah ubijali. Dešavalo se da neke koje su htjeli da likvidiraju, osumnjani i za pokušaj bjekstva, zatim bi zaurali kao divlje zvijeri: »Evo ih, oni su pokušali da bježe«. Takve bi prisilili da legnu pred svima nama i ubijali ih udarcem motkom u zatiljak. Neke namjerno ne bi odmah dokraja usmrtili, nego su ih ostavljali da umiru po nekoliko sati. Nekoliko puta sam bio u stroju zatoenika kada su nas ustaše prebrojavali i izdvajali svakog petog ili sedmog za strijeljanje i takvi su odmah odvoeni i strijeljani.

Među nama je bilo i starijih ljudi koji nisu mogli ove patnje i torture izdržati ni par dana. Dobro se sjećam jednog postarijeg ovjeka koji je sa tugom i očajem posmatrao šta se sve zbiva oko njega. U toj svojoj muci, jedno veče je prišao je krvniku Ljubi Milošu i obratio mu se sa riječi ima da je star, da ne može ovaj posao da izdrži i da traži od njega da ga premjeste na neki lakši posao. Miloš ga je podrugljivo pogledao i rekao ustaši koji je bio u njegovoj pratnji da ga pribilježi. Sutradan više nismo vidjeli tog ovjeka, ali ga nije bilo ni na nekom lakšem poslu. Stradao je kao i svi ostali koji su bili slabi i iznemogli.

Nakon mjesec dana od mog dolaska, došao je u logor III-c nadglednik svih radionica, »slobodnjak« ing. Rozenberg i tražio da se jave oni koji su po zanimanju bravari. Među prijavljenim bilo ih je i nekoliko koji nisu imali bravarski zanat. Ing. Rozenberg izvršio je provjeru i svega nas pet do šest odveo iz logora III-c, na rad u bravarsku radionicu. Kroz ovaj logor prošlo je oko 40000 zatoenika za vrijeme njegovog postojanja od svega 7—8 mjeseci, a od toga je preživjelo samo oko stotinu ljudi. Samo želja za održanjem i svijest da se borim za pravednu stvar davali su mi snagu da izdržim i da se održim.

Radionica u koju sam došao iz logora III-c bila je u neposrednoj blizini ustaškog zapovjedništva i mogao sam vidjeti šta se događalo sa zatoenicima koje su dovodili u logor. U svježem mi je sjećanju dolazak u logor maturanata Zemunske gimnazije, omladinaca i omladinki koji su stigli u pratnji ustaša. Povezani dvoje po dvoje u koloni dugoj preko stotinu metara, nakon kraćeg zadržavanja pred ustaškim zapovjedništvom, odvedeni su preko Save u Gradinu, gdje su svi pobijeni. Septembra i oktobra 1942. godine ustaše su svakim danom dovodili u logor grupe i grupe zatoenika. Rijetko su koga izdvajali iz grupe i upuivali na rad u neku radionicu ili na drugi posao. Nakon kraćeg zadržavanja, odvodili su ih u Gradinu i tamo likvidirali. Par puta se desilo da zatoenike ostave u zatvorenim vagonima, bez ikakve i tako do nekakvu užasnu smrt. Vagone su otvorili tek kad zatvorenici prestanu davati znake života.

Rana jesen 1942. godine ostaje mi zapamćena po stravičnim posljedicama okupatorsko-ustaške ofanzive na Kozaru i odmazde koju su ustaše potom izvršile nad nedužnim stanovništvom u logorima. U jasenovaci logor ustaše su dovodile kolone i kolone Kozaracima. Stizali su i sa kolima u koja su tovarili svoju sirotinju. Tu je bilo staraca, žena, djece, kupili su sve što su našli živo u tom svom krvavom pohodu na Kozaru. U logoru je ostao veliki broj zablatajnih seljaka i njihova kola u kojima se moglo naći i neokrunjenog kukuruza i tu i tamo neka druga potrepština koju su Kozaracima ponijeli sa sobom. Ostali su u velikoj grobnici Gradine, gdje je stradalo nekoliko stotina hiljada zatoenika.

U Jasenovcu sam proveo ravno godinu dana. Svaki taj dan je istorija za sebe, istorija strave i užasa po neopisivim patnjama i žrtvama kojima su bili izloženi zatoenici. Nikakvih prava nije bilo, a svaki ustaša bio je vlasnik naših života i mogao je nekažnjeno sve ubiti. Jasenovac je davao izgled radnog logora gdje su trebali da rade zatoenici za vrijeme izdržavanja kazne, što je bila samo

maska za javnost. U stvari, to je bilo najstrašnije mu ilište gdje je vršen genocid i gdje su uzimani životi na najkrvolo niji na in.

U Gradini, gubilištu preko Save, ustaše su ubijali ljude maljem, klali, u ciglani su žive ljude bacali u užarenu peći i tako ih spaljivali. Izgradili su i poseban željezni kazan u kojem su otkuhavali ljudska tijela, vjerovatno u neke eksperimentalne svrhe. Od toga su, me utim, brzo odustali, jer se širio neugodan i nesnošljiv zadah. Život u logoru svakim danom je bio sve teži, snaga je postepeno popuštala, radi jako slabe ishrane i svega što smo u ovim nemogu im uslovima doživljavali. Hladni dani koji su dolazili, težak posao, a isključivo se radilo na otvorenom prostoru, u inili su da su se naglo počele širiti bolesti, naročito tifus i dizenterija. Stoga su zato enici već u početku zime oslabili. Malo koga da nije savladala bolest i od nje su umirali. Koncem 1942. godine i ja sam prebolio tifus. Dok sam bolovao ovu opaku bolest, preživljavao sam najteže dane jer sam bio prepušten sam sebi, bez ikakvih lijekova i gotovo nikakve hrane. U bolesnici koj baraci ležali smo u boksovima, trojica u donjem dijelu, a trojica u gornjem dijelu ležaja. Ležali smo u odijelu, bez pokrivača i posteljine. Imali smo ono što smo donijeli ili ako je nešto ostalo od umrlog zato enika. Smjestili su me u donji dio boksa sa još dvojicom bolesnika — tifusara. Sutradan kad sam se okrenuo i pogledao šta rade i zašto se ne javljaju ova dvojica što su pored mene, vidio sam da su obojica u toku noći i umrla. Odnijeli su ih, i na njihovo mjesto legla su druga dva bolesnika, zato enika. Za petnaest dana, koliko sam ležao u ovoj baraci, skoro da nije bilo dana, a da nije pored mene umro neki zato enik. Od oko 50—60, koliko nas je ležalo u toj baraci, svako jutro bi iznosili 10—15 mrtvih. U to vrijeme tifus se proširio na cijeli logor. Kada sam prebolio tu opaku bolest, vratio sam se ponovo na rad u bravarsku radionicu. Idući iz barake u bravariju, prolazio sam pored logora III-c. Na ulazu u logor stavili su tablu sa napisom »pjegavac«. Prizor koji sam vidio u ovom logoru, bio je više nego stravičan. Posljednji zato enici, njih 10—15, ostavljeni su da u najtežim mukama, bez hrane i vode, umru. Oni koji su još mogli da se miču, upali su i jeli meso umrlih zato enika.

U radionicama i krugu logora radili su zato enici iz raznih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine, od kojih sam neke poznavao ili zapamtio. Bilo je tu bravara iz Željezne ke Radionice Zagreb: Tomo Salopek, Marko Paunović, iz Sarajeva: Fahrrija Ajanović, Mustafa Kurto, Slobodan Žeraji, Uroš Miletić, dr Nedo Zec, Salem Resulović, Hamdo Misirlić, Moric Montiljo i drugi, zatim zato enika iz Osijeka, Virovitice, Mostara i drugih mjesta.

Radeći u bravariji, stalno sam mislio o planu bjekstva iz logora. Razgovarao sam i sa zatvorenicima sa kojima sam radio. Kontaktirali smo i sa drugovima iz drugih radionica. Od zato enika koji su radili u električnoj radionici dobivali smo najnovije vijesti sa ratišta. Oni su imali tajni radio-aparat, pa su o svemu što su čuli obavještavali i nas, zatvorenike iz drugih radionica. Taj radio-aparat kompletiran je od dijelova nekoliko starih i neispravnih aparata, nabavljenih mnogo ranije, a osposobio ga je zato enik električne radionice Remzija Rebac, pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta iz Zenice, a rodom iz Mostara. Ustaše su saznale za njegov aktivan i organizovan rad u logoru, radi čega je prilikom saslušanja mučen i prebijen, a zatim obješen u Jasenovcu. Ovaj radio-aparat bio je smješten na mjestu na kome se u svako doba dana mogao slušati. Na njemu su radili samo komunisti koji su zatim sve vijesti usmeno prenosili po logoru.

U zimu 1942/1943. godine, ustaše su jedno vrijeme dovodili u logor manje grupe zato enika, pa se i manje ubijalo. Što je vrijeme više odmicalo i što je u svijet poela prodirati istina o Jasenovcu, ustaše su, za vanjski svijet, poele da vrše neku vrstu »konsolidacije« logora. Stanje se unutar logora, me utim, nije ni u emu promijenilo. Dolazile su strane misije i obilazile logor, vjerovatno, da vide kako živimo. Nama bi prije dolaska tih misija, naredili da sa tim ljudima ne smijemo ništa razgovarati, a ako nas nešto i pitaju, da odgovorimo samo koji smo broj. Brojeve smo, ispisane na platnu, dobili i stavili na rukave. Kra e zatišje ubijanja prekinuto bi bilo ako bi neko od zato enika pobjegao ili pokušao da bježi i u tome bio uhva en. Tada bi ponovo stradala, nekad ve a a nekad manja grupa zato enika. Bilo je više ovakvih slu ajeva. Tako je jednom prilikom pobjegao iz logora Sarajlija Leon Maestro. On je pri bjekstvu ubio jednog ustašu. Stoga su ustaše nekoliko dana vršile likvidaciju Jevreja. No u bi dolazili u barake gdje smo spavali, dizali ih iz ležaja i premla ivali do te mjere da su neki odmah umirali.

Pred konac zime 1942/1943. godine, nas nekoliko bravara radilo je na op-ravci skele kojom su preko rijeke Save prebacivani zato enici iz logora Jasenovac u Gradinu, na likvidaciju. Ova okolnost omogu ila mi je da još bolje vidim i saznam što se zbivalo sa zato enicima kada ih prebace na likvidaciju. Pala mi je u o i grupa zato enika Cigana (Roma), njih trideset do etrdeset, koja je kopala rake. Pošto su dovedeni zato enici pobijeni maljem ili poklani, ova grupa Roma zakopavala je ubijene u pripremljene rake. Ovaj mu an posao obavljala je dok su trajala pogubljenja, a kada su ona obustavljena, i ovi su se našli u grobnicama Gradine.

Ustaše su u ljeto 1943. godine, vjerovatno radi neke svoje politike, odlu ile da iz logora Jasenovca prebace u logor Stara Gradiška sve zato enike Hrvate i Muslimane. Prebacivanje je izvršeno u tri grupe od po 80— 100 zato enika, po abecednom redu. Prva grupa je preba ena izme u 8. i 10. avgusta 1943. godine. Druga grupa 11. avgusta 1943, a tre a nešto kasnije. Preba en sam u drugoj grupi. Prva i druga grupa preba ene su pod jakom stražom i bez ve ih maltretiranja. Me utim, tre u grupu doveli su u logor Stara Gradiška premla enu i izubijanu, tako da je te zato enike bilo teško poznati. Ustaše su ih cijelim putem tukli kundacima i tupim predmetima. To su inili nad ovom grupom radi odmazde, pošto im je, u me uvremenu, iz logora Jasenovac pobjeglo nekoliko zato enika.

. . .

Po dolasku u logor Stara Gradiška 11. avgusta 1943. godine, smjestili su nas u nastambe sa ostalim zato enicima koje smo zatekli u logoru. Odredili su me da i ovdje u Staroj Gradiški radim u bravariji, a rukovodilac mi je bio Milan Brusi . Ovaj Brusi bio je u Jasenovcu poslovo a bravarije. On je doveden u logor kao zato enik, ali je za kratko vrijeme svog boravka u logoru od ustaša dobio povjerenje i privilegij da vodi odjeljenje bravarije.

Logor Stara Gradiška razlikovao se od logora u Jasenovcu. Tu su se nalazile dosta masivne stare zgrade sa skupnim i pojedina nim elijama, te prostorijama za radionice. Cijeli logor bio je ograa en visokim zidom, a unutar logora i

pojedine zgrade bile su odijeljene, takode, zidom. Sli no je bilo sa nastambama u kojima smo bili smješteni. U prvo vrijeme nakon dolaska iz Jasenovca, stanje u ovom logoru bilo je nešto podnošljivije, ali je to na našu nesre u kratko trajalo. Ustaše su, predosje aju i sve više opasnost i svoj kraj i ovdje nastavile sa sistematskom likvidacijom zato enika. Pojedina no ili u manjim grupama likvidiranje bi vršili u logoru, a ve e grupe odvodili su van logora, do rijeke Save i u obližnje šume.

U ovom logoru vrlo brzo smo se povezali sa naprednim drugovima — zavtorenicima koje smo zatekli. Među njima bio je ing. Emerik Blum, lan KPJ iz Sarajeva, koji je, kao stru njak, imao mogu nost da se povezuje sa svim radionicama u logoru. Vrlo je zna ajna bila njegova aktivnost na sklanjanju naših drugova po radionicama i raspore ivanju na pojedina radna mjesta iako nisu imali potrebne kvalifikacije za taj rad. Pored toga, zna ajna je bila uloga ing. Bluma na održavanju veza izme u radionica i prenošenju odre enih zadataka. Za razliku od Jasenovca, u ovom logoru je više djelovala i partijska organizacija koja je svoj rad razvijala u nekoliko pravaca. Uspostavljena je veza sa vanjskim svijetom preko koje smo saznavali o doga ajima u našoj zemlji i druge vijesti; organizovana je posebna briga o bolesnim drugovima; nastojalo se, koliko je to bilo mogu e u tim uslovima, da se pojedini naši drugovi rasporede na klju na radna mjesta i da se, raznim akcijama, donekle olakša naš položaj.

Od posebnog zna aja za informisanje bio je i skriveni radio-aparat, montiran u jednom bunaru pored zgrade koja se zvala »Kula«. Iz ovog bunara crpila se pitka voda za potrebe cijelog logora. Sa radio-aparatom rukovao je Hasan Dolami koji je ujedno imao zadatak da nadgleda i rad pumpe. U toku dana nekoliko puta je silazio u bunar, slušao vijesti, a zatim ih prenosio nama. Posebno smo dobivali ilegalni pisani materijal koji je stizao iz Zagreba. Taj materijal donosio je ovjek koji je radio u upravi ustaškog logora. U logoru smo organizovali prikupljanje hrane i lijekova za naše bolesne drugove.

Sve više smo razmišljali o tome kako da se oslobodimo logora. Pripreme koje smo vršili za naše oslobo enje trajale su nekoliko mjeseci. Prvo su formirane manje grupe kojima su obuhva eni uglavnom komunisti. Zadatak ovih grupa bio je da se pripremimo po ve dogovorenom i odre enom planu za napad na ustaše koji su uvali logor. Naš zadatak bio je da u ove naše udarne grupe uvu emo što ve i broj spremnih i odvažnih zato enika. Uspjeli smo uspostaviti kontakt i sa partizanskim jedinicama koje su se nalazile u blizini. Tako je pripremana akcija našeg oslobo enja iz logora. Pripremili smo se dobro i odlu ili da bjekstvo iz logora organizujemo u prvoj polovini 1944. godine. Me utim, upravo u to vrijeme u logor je došlo nekoliko stotina novih ustaša. Njihovim dolaskom odmah su pooštrene i mjere bezbjednosti. Poja ali su straže na svim mjestima. Nas su zatvorili u nastambe, a kretanje po logoru za nekoliko dana su sasvim zabranili. Ako bi neko od zato enika pokušao da se kre e u nedozvoljeno vrijeme ili van odre enog kruga, bio bi odmah ubijen. Ovim ustaškim mjerama onemogu ene su naše namjere za bjekstvo.

Krajem 1943. godine jedinice NOV vršile su pripreme za napad na logor, iz pravca Nove Gradiške. Napad je po eo uo i Nove godine i trajao je dva dana i dvije no i. Dok su jedinice NOV vršile napad na logor, ustaše su u logoru zavele najstroži režim. Svaki izlazak iz nastambe propra en je puš anim mecima

kragujeva ke bombe smještene na dno jedne konzerve od pekmeza. Napokon je naređen pokret. Izdvojili su oko 200 muškaraca i oko 100 žena za put u Lepoglavu. U logoru Gradiška ostalo je još svega oko 50-60 zatočenika za održavanje logora i za najnužnije potrebe. Pod jakom ustaškom stražom krenuli smo iz logora Stara Gradiška 11. novembra 1944. godine. Pješke smo išli do Okučina, a odatle željeznicom preko Zagreba, zatim Varaždina, u Lepoglavu. U Novskoj su nas ukrkali u vagone za stoku i nabili po 40 do 50 u jedan vagon. Ustaše su nas na svakoj petoj stanici prebrojavali.

Jedan nepredviđeni slučaj upropastio je naš plan bjekstva. Prilikom prvog prebrojavanja ustaše su utvrdile da je jedan zatočenik iz ovog našeg transporta pobjegao i preduzete su najstrože mjere predostrožnosti. Putovalo se, pored ostalog, danju i samo jednu noć boravili smo na jednoj manjoj stanici. U ovakvoj situaciji bjekstvo je bilo nemoguće. Po dolasku u Zagreb, izbacili su nas iz vagona, stvari su nam oduzeli, potrпали na kamione, kojim ćemo biti prebačeni u Varaždin. Na putu za Varaždin prenoćili smo u mjestu Marof, u jednoj zgradi. Ovaj prekid puta, kako smo saznali, uslijedio je stoga što su se u blizini pojavili partizani, pa su ustaše strahovale da će ih partizani na tom putu napasti i nas osloboditi. Zatražili su i pojačanje. Stigao im je tenk i veći broj ustaša, tako da smo sutradan, pod vrlo snažnom pratnjom, stigli u Varaždin, a odatle odmah nastavili vozom, u Lepoglavu.

U Lepoglavi je do našeg dolaska vladao zatvorenički režim snošljiviji nego u logorima Jasenovac i Gradiška. Tu je bilo oko 20-30 zatvorenika, a među njima nekoliko političkih. Našim dolaskom režim života u logoru se osjetno pooštrio. Tome je doprinio dolazak jasenovskih ustaša, sa kojim je došao i ustaški krovnik Ljubo Miloš. Kaznionica u Lepoglavi je poznati kazamat iz vremena Kraljevine Jugoslavije, gdje su robijali mnogi komunisti, među njima i drug Tito, Moša Pijade, Rodoljub Čolakovići i drugi. Kaznionica Lepoglava ima dvije zgrade, staru i novu. Staru kaznionicu pretvorili su u magazin, a nas su smjestili u novu. Ova nova zgrada građena u obliku zvijezde, ima 360 veštinom vrlo malih soba za po jednog kažnjenika. Obje kaznionice zgrade ograničene su zidom visokim oko tri metra. Nas koji smo došli iz Gradiške smjestili su u ćelije jednog krila kaznionice, i to po osam u ćeliju. Prvih nekoliko dana nisu nas uopšte puštali iz ćelija u krug kaznionice. Nakon par dana boravka rasporedili su nas po radionicama koje su se nalazile u prizemlju nove zgrade kaznionice. Lepoglava se tada počela puniti zatvorenicima iz kaznionice u Mitrovici i drugih logora koje su ustaše postepeno napuštale. Za vrlo kratko vrijeme, kaznionica je bila krcata zatvorenicima. U skupnim ćelijama, gdje je normalno da bude 15-20 zatočenika, ustaše su nagurale 40-50, a u ćelijama za jednog, smjestili su po osam-deset zatvorenika.

Zatvorenici dovedeni iz kaznionice u Mitrovici osuđeni su po ustaškim zakonima, na pet do dvadeset godina robije. U grupi zatvorenikajz Mitrovice prepoznao sam dvojicu drugova sa kojima sam prije rata radio u Željezničkoj radionici u Sarajevu. To su Nazif Hadžović, bravar, i Alfred Dezuana Bunco, električar, obojica članovi Partije. Obojica su radili ilegalno za NOP u Sarajevu.

Odvedeni su 14. aprila 1945. godine iz Lepoglave u Jasenovac i tamo ubijeni. Na ovim zatvorenicima iz Mitrovice ustaše su primijenili naročito težak režim. Zatvorili su ih u ćelije i nisu ih puštali više od mjesec dana. Jedino su im

dozvoljavali da ljudske fiziološke potrebe vrše van svojih elija i odmah bi ih zatim zaključivali. Da bi im ionako teško stanje još više otežali, ustaše bi u grupama dolazili u toku noći i u njihove elije i premlaivali ih kundacima i raznim drugim predmetima. Ovo sistematsko mučenje i ubijanje ponavljalo se iz noći u noć.

Svakodnevno premlaivanje i ubijanje oslabilo je ljude, pa se epidemija tifusa brzo proširila na cijelu kaznionicu. Uslovi u kojima smo živjeli bili su takvi da ova bolest nije mimoišla gotovo nijednog zatvorenika. Cijeli logor pretvorio se u bolnicu, ali bolnicu bez ljekara, bez lijekova, sa vrlo slabom ishranom i hladnim prostorijama. U mojoj eliji bilo nas je osam, a jedino se ja nisam razbolio, jer sam ovu bolest prebolio u Jasenovcu. Mnogima je ova bolest skratila muke i patnje kojima su na svakom koraku bili izloženi.

Jednog dana u rano proljeće 1945. godine iz elije u kojoj su bili sa mnom, otišli su na rad van kaznionice Tomo Salopek, bravar Željezničke radionice Zagreb, i Ivan Zubec. Pošli su u pratnji dvojice ustaša i ponijeli sa sobom potreban bravarski alat za obavljanje posla koji su imali da urade. Skovali su plan da ovaj izlazak iz kaznionice iskoriste za bjekstvo iz logora. U prostoriji gdje su radili, iskoristili su priliku, pa željeznim predmetima dotukli dvojicu ustaša. Skinuli sa njih uniforme, navukli na sebe i neopaženo pobjegli. Dolazila je večer, mi smo stajali u redu i čekali da primimo kaznionsku hranu. Odjedanput smo primijetili uznemirenost među ustašama. Brzo smo saznali za bjekstvo i na koji način je izvršeno. Ustaše su nas odmah najurile u elije. U mojoj eliji nije bilo Salopeka i Zubeca, znači, ipak su njih dvojica i pored teških okolnosti, uspjeli pobjeći. Nastupajuća noć bila je za nas vještina. Očekivali smo svaki čas kada će ustaše doći i za odmazdu nas pobiti. Ustaše nisu dolazili, ali su tu noć pravili plan kako i na koji način da nam se osvete za ubistvo dvojice ustaša. Sutradan, a tako je zaredalo i ostalih 8-10 dana, izvodili su već i broj zatvorenika na rad van kaznionice i tom prilikom ih mrcvarili. Ljudi su premlaivani do te mjere da su se ni živi ni mrtvi vraćali u logor. Skoro svaki dan bi ih i nekoliko ubili na tom radu.

Cijelu ovu akciju premlaivanja i ubijanja vodio je krvnik kojeg zbog tih njegovih nedjela istorija ne može zaboraviti — Ljubo Miloš. On je sa grupom ustaša upadao u radionice. Najprije bi malo zastali, a zatim se rasporedili po cijeloj radionici, uzimali razne pogodne željezne predmete i sve što im je bilo pri ruci i nemilosrdno premlaivali koga su stigli.

U stolarskoj radionici jedan ustaša je ranio u nogu zatoenika Zvonka Frankovića, stolara iz Sarajeva. Kad je Ljubo Miloš vidio da je ranjen, izveo ga je iz stolarije i odmah ubio iz pištolja. Ustaše su za ovih osam do deset dana od bjekstva Salopeka i Zubeca ubile preko stotinu zatoenika. I pored svega onoga što se dešavalo u ovoj kaznionici, održavali smo među sobom vezu i bili redovno informisani o događajima sa ratišta. Električar Drago Pocen iz Zagreba imao je radio-aparat sakriven u maloj radionici u kojoj je radio. On nas je stalno obavještavao o najnovijim vijestima, tako da smo stalno bili u toku događaja. Znali smo da u ovako teškom položaju ne možemo nešto više učiniti za naše bjekstvo, ali nijednog časa nismo odustajali od toga. Uspjesi koje je postizala NOV u oslobodjenju zemlje, davali su nam još više snage i vjere da istrajemo i tražimo svaku mogućnost za naše oslobodjenje iz logora. Dok smo mi pravili planove kako da na pragu slobode naše zemlje pobjegnemo, kod ustaša je zavládala panika i prema nama su postali još okrutniji. Sa napredovanjem naše Armije, koja je na oslobodilačkom putu rušila četverogodišnju okupatorsku i ustašku vladavinu, lepoglavski zatoenici doživljavali su svoju tešku sudbinu.

Logor se sve više punio novim zatvorenicima. Dovedeno je transportom samo iz Sarajeva preko stotinu zatvorenika, koje su ustaše pohapsile pred samo oslobodjenjem grada. Za vrlo kratko vrijeme broj zatvorenika u logoru se povećao na oko hiljadu. Mrtva nica, koja se nalazila u prizemlju kaznionice, bila je skoro uvijek puna ubijenih zatvorenika. No u njoj su odvodili mrtve, a danju punili. Svaki put kada su dolazili po mrtve da ih nose, znali smo o kolikom se broju radi, jer kada bi iznosili i spuštali na plato-kola, čuli smo tupi pad koji je dopirao do naše elije koja je bila u neposrednoj blizini mrtva nica.

Do ekala smo kobni 13. april 1945. godine. Tog dana došli su me u nas u logor najkrvavo niji ustaški zlikovci na čelu sa Ljubom Milošem. Izveli su sve zatvorenike u krug kaznionice i podijelili u dvije grupe. Iz ove dvije grupe izdvojili su i treću grupu u kojoj je bilo 68 muškaraca i 12 žena. Da sam odvojen u ovu grupu, pomogao mi je ing. Rozenberg. Kada je došao do mene, pogledao me je i rekao: »Ja i ti smo stari u logoru. Ti ostaješ i dalje u ovom logoru«. On je i druge naše ljude tako izdvojio. U stvari, ustaše su zadržale mali broj logoraša radi najnužnijih potreba za održavanje logora. Sve ostale logoraše transportovali su, u dvije grupe, u Jasenovac i tamo ih likvidirali.

Iz drugog transporta na putu za Jasenovac, grupa zatvorenika pokušala je bjekstvo iz jednog vagona. Ustaška pratnja primijetila je njihovu namjeru i većinu su odmah pobili, ali se njih nekoliko ipak bjekstvom spasilo. Nas koji smo ostali u Lepoglavi otkrivala je ista sudbina. Tražili smo razne mogućnosti kako da se domognemo slobode. Pripremili smo užad, koju smo uspjeli isplesti od starih vrećica, za spuštanje u dvorište i prebacivanje preko zida. Pravili smo noževe, a u podrumu Tkaonice primijetili smo da se nalaze i manje ljestve koje bi nam mogle poslužiti za prebacivanje preko zida. Logorske ustaše, riješene da nas sve likvidiraju i na taj način unište posljednje svjedoke lepoglavske kaznionice, omele su naše namjere za bjekstvo. Deset dana pred likvidaciju logora, nas koji smo ostali u logoru, zatvorili su u elije iz kojih nas nisu više puštali.

Tridesetog aprila 1945. godine primijetili smo užurbanost ustaša po kaznionici. Predosjećali smo da nam se priprema ono najgore. Izboru nije bilo, instinkt održanja nadvladao je u meni svaki strah. Pobjeći ili sa sobom u smrt povući još nekog od naših zakletih neprijatelja. Dan je sve više odmicao, a zlokobna nada se polako primicala. Sa prvim sumrakom ustaše su pristupile likvidaciji logora. Komešanje i hodaње po kaznionici, osjećamo da se nešto neobičajno zbiva. Nikome od nas četvorice u eliji ni na pamet nije padalo da legnemo. Grupnu po grupu zatvorenika ustaše su odvodile u prizemne prostorije zatočeničke kuhinje i tupim predmetima ubijale jednog po jednog. Došao je red i na nas. Oko pola noći, u našu eliju na drugom spratu, došao je ustaša Gavran i rekao nam da treba da idemo u kancelariju ustaškog satnika Marijana Grabovca. Nas četvorica, uro Klem iz Osijeka, Vlado Cigale iz Zagreba, Grga Anić iz Sarajeva i ja, pošli smo sa ustašom. U rukama smo imali skrivene noževe koje smo sami izradili, da njima, ako zatreba, zadamo udarce našim ubicama. S takvim mislima pošli smo niz stepenice, prema logorskoj kuhinji. Dolje u hodniku bilo je nekoliko ustaša i kada su nas spazili, povikali su: »Daj brže bravare.« Od muškaraca u logoru ostali smo posljednji za likvidaciju. U tom momentu sam zapazio u hodniku, u dijelu prema kuhinji, već u hrpu odijela, a malo dalje je stajao već do pasa skinut zatvorenik Haški, model-stolar iz Zagreba. Držala su ga dvojica ustaša, jedan s jedne strane, a drugi s druge strane, i skidali ga. Bilo nam je sve jasno, a naročito kada smo čuli zapomaganje i mukle udarce ustaša po tijelu naših drugova koje su u tom momentu ubijali u zatvoreničkoj kuhinji. Na ovaj prizor

smo reagovali, odgurnuli ustašu Gavrana i razbježali se. Izletio sam iz zgrade u dvorište i odmah se uputio malom neopaženom otvoru Tkaonice, da se sklonim. Znaju i da se u Tkaonici nalaze ljestve koje bi mi omogu ile bjekstvo preko zida, još više me instinkt ponio u tom pravcu. Po izlasku iz zgrade, primijetio me je ustaški stražar sa osmatra nice. Kada me je spazio, povikao je: »Kuda ideš?« Odgovorio sam da nešto tražim i nastavio da idem brzim koracima uz samu zgradu kaznionice, prema Tkaonici koja se nalazila u podrumskim prostorijama. Brzo sam prošao pokraj ovog ustaše sa osmatra nice, pa ovaj i nije u tom momentu znao odakle sam se našao u dvorištu i šta tražim. Znao sam otprilike za otvor kroz koji mogu u i u ovu prostoriju. Brzo sam došao do tog zaklonjenog otvora i odmah se spustio u prostoriju. Imao sam vrlo malo svjetla koje je dopiralo izvana, ali sam ipak brzo pronašao ljestve. U tom momentu sam uo vik u i trku ustaša koji su me tražili i baterijama osvjetljavali prostor kojim su se kretali. Na moju sre u, brzo su prošli pokraj Tkaonice i otvora kroz koji sam se uvukao. uo sam kako otvaraju vrata praznih elija, misle i da sam se tamo sakrio. im sam se uvjerio da me ustaše nisu otkrile, uzeo sam ljestve, prislonio ih do otvora, a zatim izašao napolje. Povukao sam za sobom ljestve u namjeri da bježim preko zida. U tom momentu sam ponovo uo trku ustaša. Osjetio sam da se približavaju. Ne gube i ni asa, usko io sam ponovo kroz otvor u Tkaonicu, ali skloniti ljestve nisam uspio. Na moju sre u, ustaše nisu ništa primijetile, došli su dosta blizu mene i ljestava i produžili dalje od mog skloništa. Ne gube i dalje ni asa, izvukao sam se napolje i dok su se ustaše udaljavale od mene, ne znaju i da sam im gotovo za le ima, dograbio sam ljestve i pojurio prema zidu. Nisam ni došao do zida, a ustaše su me primijetile. Dok su se oni snašli i podigli oružje i opalili prve metke, ja sam ve bio na ljestvama prislonjenim na zid koji je okruživao kaznionu. vrsto sam se uhvatio i svom snagom prebacio preko zida na drugu stranu. Pao sam u jarak, ali, na moju sre u, nisam se ozlijedio.

Kada sam se uvjerio da nikoga nema, uputio sam se kroz prorije enu borovu šumu prema planini Ivan ici. Odmi u i se od kaznionice, uo sam prodorne krike koji su dolazili od dvanaest preostalih žena — zato enica po koje su došle ustaše da ih vode na likvidaciju. Traže i partizane, lutao sam po brdima i nepoznatim terenima etiri dana i etiri no i, izlažu i se pri tome velikim opasnostima da ponovo padnem u ruke ustaša ili Nijemaca koji su bili u povla enju. Sve je, ipak, sretno prošlo. Našao sam na Zagreba koj gori, na Sljemenu, Zagreba ki partizanski odred, u ijim je redovima ve bio moj poznanik iz logora Stara Gradiška.

U oslobo enom Zagrebu ostao sam u NOV nekoliko mjeseci. Za to vrijeme saznao sam da su iz logora Lepoglava, poslije mog bjekstva, uspjeli pobje i i zadnji zato enici, uro Klem iz Osijeka, zajedno smo povedeni na likvidaciju, i Sado Kohen, zvani Davko, obu ar iz Sarajeva. U pismima koja su mi poslali opisali su na in na koji su pobjegli iz logora i kako su vidjeli i doživjeli likvidaciju posljednjih zato enika u lepoglavskoj kaznionici.

VLADIMIR ERKEZ

RIJE I O LJUDSKOJ PATNJI

S velikim transportom grana Sarajeva, koje su tada nazivali »politi kim zatvorenica«, poslije mukotrpane, danono ne vožnje i dugotrajnog zadržavanja duge kompozicije voza s teretnim, zakatanim vagonima, u usputnim malim stanicama, na sporednim kolosijecima, gdje je voz uvijek čekao plimu no i, da bi krenuo pod stražom u neizvjesnost, stigao je izmučeni transport na ravninarsku željeznicu ku stanicu Jasenovac. Stražari su se razmiljeli oko stanice i vagona, a zatvorenici u vagonima provirivali su kroz uske prozore i rešetkama, da vide svojim okom koja je to stanica i da sami presude zašto se voz, usred no i, zaustavio tako dugo na pustoj stanici.

Iza polu otvorena i zaškripala su metalna vrata nekih vagona. Ustaški stražari otvarali su vrata i pod prijetnjom tražili da im zatvorenici predaju satove, novac, prstenje, »jer će im svejedno oduzeti sve prije uvođenja u logor«.

»Židovi, dajte satove!« »Morate progutati, ako nešto sakrijete!« Prijetnje su bile surove, ali ih ljudi nisu shvaćali. Mislili su, surovost je samovolja raspuštenih stražara. Pod okriljem no i pokušavaju da na lak način napune džepove prstenjem i satovima, novčanicama i naliv-perima, »dobijenim« od zatočenika.

»Nismo Židovi!« — rekao je neko iz susjednog vagona. U tihoj no i jasno se čuo ljudski glas: »Šta ste onda, kriminalci?!« »Ima nas i Hrvata, i Srba, i Jevreja« — promuklim, suhim izgladnjelim glasom odgovorio je neko iz susjednog vagona. »Komunisti!« — proderao se stražar.

Ponovo su zaškripali tokci i metalnih vrata. Zatvarani su susjedni vagoni, a otvarani naredni. Čule su se prigušene psovke. Neko od zatočenika nudio je zlatni sat, da mu donesu lonak i vode.

U zoru je stigao novi vod stražara. Predvodili su ih niži ustaški zapovjednici. Otpočelo je otvaranje vagona i istjerivanje zatočenika s naredbom da se postroje ispred voza, pa maltretiranje, udaranje kundacima pušaka, nogama, blatnim izmama. Na zatočenika s fesom na glavi ostrvila se grupa ustaša. Tukli su ga šakama i kundacima pušaka, upali mu kovrdže brade, galamili i psovali, kivni što ga vide među zatvorenica pristiglim iz Sarajeva.

Bila je rana jesen, 1941. godine. Ravninarsko blato i požutjelo lišće na vrhovima grana, izmaglica nad njivama, vlaga donesena vjetrom od obale Save, truli zadah lešina, ali smo tada mislili da je to teški zadah od trupina konja ubijenih i lpsalih na dalekoj blatnoj i pjeskovitoj obali.

O ljudskim patnjama prije smrti ne mogu nam reći ništa oni čije kosti leže sabijene pod zemljom na gubilištima logora. Umjesto njih, rećemo nešto mi koji smo preživjeli jasenovački pakao. Rećemo nešto od onog što bi rekli i mučenici da su preživjeli dane i noći provedene u logorima smrti. Njih je bilo bezbroj.

Dolazili su u transportima sa svih strana porobljene zemlje, iz gradova i sela, sa teritorija kojima su prošle kaznene ekspedicije, ostavljajući za sobom zgarišta, ruševine, siju i strah, oganj i dim. Mada se nerado sjećamo neljudskog vremena patnji i užasa, provedenog u logoru, osjećamo obaveze prema onima koji su došli i poslije nas da kažemo dio istine o zlu, da se ne zaboravi.

Po fašisti kom »zakonu« nasilja, ubijani su nedužni ljudi po razvaljenim gradovima i selima Evrope. Ubijani su najčešće bez presude i samo zato što su bili Sloveni ili Jevreji; ili zato što su se zatekli u blizini pruga, cesta i komunikacija. Ubijani su bezbrojni nevini ljudi koje su pohvatale, u ekspedicijama i lovu na ljudske glave, »crne košulje«, ubijani su rodoljubi koji bi izrazili zgražavanje nad zločinima, slobodoumni ljudi, simpatizeri ili uesnici narodnooslobodilačke borbe i njihove porodice... ili oni mnogobrojni koje su agenti i potkazivači obilježili kao nepoželjne prema fašističkoj ideologiji. U fašističke logore smrti stizali su pod stražama transporti ljudi, žena, djece. Mučenici su i ubijani kao antifašisti. Ubijani su zbog nacionalnosti. Ubijani su zbog iscrpljenosti. Ubijani su po izgledu. U jasenovački logor moglo je stati oko tri i po hiljade zatočnika. A stizali su transporti od nekoliko hiljada ljudi. Tada su zatvorenici ubijani po transportima. Nije bilo važno ni ko su, ni šta su, ni otkud su došli. Iz sela i gradova, iz naselja duž pruga i drumova, iz zatvora i iz kuća, iz radionica i školskih klupa, sprovedeni su u zatvore, odatle otjerani u transporte i dovedeni u logore uništenja i smrti.

S malo riječi i teško je izreći mnogobrojne patnje i tmurne misli o ljudskom zlu. Ovaj napis samo je jedna stranica jasenovačkog pakla u kojem sam bio zatvoren samo nekoliko mjeseci, 1941. godine, a onda sam, zajedno sa velikom grupom političkih zatvorenika, transportovan u drugi logor uništenja, u bivšu kaznionicu Stare Gradiške. Tu sam proveo još godinu dana zatočnika, do sredine decembra 1942. godine, kada sam, opet sa grupom zatvorenih Sarajlija, transportovan nazad, u Sarajevo, navodno na suđenje, ali nikakvo suđenje nije održano, pa smo svi iz tog povratnog transporta pušteni uslovno »na slobodu«, sa zabranom kretanja izvan grada. Neki bivši logoraši ostali su u Sarajevu i dočekali oslobođenje, a neki su, kao i ja, našli put u bjekstvu i odlasku u partizanske jedinice.

Jasenovački logor bio je na prostoru omeđenom rijekom i bodljikavom žicom. S visokih drvenih kula stražara vrebali su danonoćni okrutni stražari. Ovdje su dovedeni mnogi mučenici, a malo ko je uspio da se odavde vrati u svoj nasilno napušteni dom ili na razoreno ognjište.

Pri dolasku u logor, ljude su odmah dijelili i odvajali po nacionalnim grupacijama: posebno Srbe, posebno Hrvate i Muslimane, posebno Jevreje.

Pretpostavljali smo da bi zatočnici »režim« prema Hrvatima i Muslimanima mogao biti za nijansu blaži, jer su fašisti sprovodili svoju rasističku politiku, nastojeći da zaplaše ljude i rasporede bratoubilačku borbu. Dok su se još zatvorenici razdvajali po grupama, požurivani i maltretirani od stražara, šapnuo sam mom školskom drugu Vladi Bajoviću, kolegi iz Srednje tehničke škole u Sarajevu, da ostane uz mene, u grupi postrojenih Hrvata, ne samo zato što smo obojica pretpostavljali da će nam, možda, biti lakše snositi patnje sa ovom grupom

političkih zatvorenika već najviše stoga da i dalje budemo zajedno, kao drugovi, omladinci, članovi Skoja. Mi smo, mislim, bili i najmlađi zatvorenici u sarajevskoj grupi zato što enika, ili me u najmlađima ima, nismo tada imali ni punih 17 godina. Omladinac Vlado se kolebao. Plašio se odmazde, ako stražari utvrde da je Srbin. Vidio je kako brutalno tuku jednog pravoslavnog sveštenika dovedenog u transportu i kako kundacima požuruju i nogama guraju zatvorenike da se brže postroje po nacionalnim grupama. Bilo mi je jasno da o ljudima dovedenim iz Sarajeva ustaški oficiri nemaju pojma ni ko su ni šta su, jer su ljudi dovezeni uglavnom zajedno, pomiješani u transportu i mnogim se ni po imenima nije moglo uopšte odrediti da li pripadaju ovoj ili onoj nacionalnoj grupi, religiji i sl. Kako su onda strogo razdvajali ljude. Moj drug Bajović (otac mu je bio u esnik oktobarske revolucije i radnik na Željeznici, a mati Ruskinja iz Kijeva, živjeli su u Sarajevu u Kralja Tomislava ulici), bio je tih, miran mladić, ali s puno ponosa i vjere u ljude. Bilo mu je neugodno da se izdvaja iz grupe, pa je otišao me u pove u grupu zatvorenika srpske nacionalnosti i iz postrojenog reda slijegao ramenima, kao da je još uvijek neodlučan i da ne zna šta je bolje uraditi. Nas, grupu postrojenih Hrvata, stražari su nazivali »komunistima« i »bandom«, pa nije lako bilo zaključiti prema kome se odnositi surovije. Na našu veliku žalost, sutradan se pohvalio neki ustaški oficir, zaprijetivši našoj grupi: »Strijelja u vas svijet, kao što smo jučer u Brodskoj šumi poubijali one Srbe!« Bila je to grozna istina, kojoj tada nismo povjerovali, shvatili smo je samo kao prijetnju i izliv mržnje.

Dugo smo vukli noge po blatu, uz nabujalu rijeku Savu, dok nismo pod stražama stigli pred ravni arski prostor omeđen bodljikavim žicama i kulama-stražarama sagrađenim na visokim stubovima. Okrutni ustaški stražari povelili su našu grupu zatvorenika prema nedalekoj ciglani, nad kojom je stršio visoki crni dimnjak. Tukli su nas kundacima, puškama, letvama i štapovima, toljagama i nogama, svakog ko bi se osvrnuo da vidi otkud je došao, ili svakog onog ko bi i korak zaostao iza gustog stroja.

Ulaz u ciglanu bio je tijesan i strm. Po kosim daskama na ulazu nastala je jurnjava. Ustaški stražari nasrtali su bjesomučno na ljude, letve su se lomile na glavama i ramenima zatvorenika. Bježeći i od udaraca, zatvorenici su jurili ka središtu, trčali uz kose daske, penjali se nekud u polumrak, pod okrilje ciglane, sve do potkrovlja, gdje su se sušili redovi naslaganih crijepova i cigli. Dalje se nije moglo ići. Gore, nad ramenima, bio je kosi krov, a na kraju tavana zbijena grupa Cigana, zvanih Parapati, i, odrpanih, prestravljenih, mršavih, izgladnelih. Stražari, koje su svi u logoru nazivali »arkarima«, odveli su veliku grupu Cigana napo- lje, uz opštu graju i plač Ciganki i lom palih crijepova.

»Ne ruši crijep!« — vikali su arkari. »Za svaki komad platišete glavom!« Stražari su se sada okomili na zbijenu grupu Cigana, a našu grupu su ostavili u potkrovlju ciglane, s naredbom da tu legnemo i da nam ne uđu ni riječi.

No, smo vidjeli kroz otškrinute crijepove. Nad nama je bilo bezbrojno jato zvijezda. Mjesec je izronio iz daleke ravnice, crven zbog izmaglice, nekako ogroman, znatno većea »kugla« nego što smo navikli da vidimo na sarajevskom nebu i iznad oblina Trebevića. Ležali smo na daskama prljave ciglane i sašaptavali se o zlu koje nas je zadesilo. Iz daljine su odjekivali pucnjevi. Rafalna paljba puškomitraljeza kidala je tišinu. Naprezali smo sluh. Pomišljali smo tada da negdje, preko Save, ustanici vode borbu s njemačkim pukovima i ustaškim satnijama, ali to su bile naše želje, a surova realnost bila je drugačija: to su na obalama rijeke Save masovno ubijani nedužni ljudi dovedeni u logor sa svih strana nove kvislinške Nezavisne Države Hrvatske.

Više dana nisu nam donosili ni vodu, ni hranu. Kada smo konačno pošli da dobijamo jedan obrok dnevno, bili smo pregladnjeli i neslana topla supa od listina kupusa činila nam se najukusnijim jelom. Uskoro su stigli vagoni puni kupusa, pa su nam naredili da istovaramo kupus i odnesimo ga u vreće ama do udaljenih skladišta, sagrađene u prostoru logora, u blizini ustaških kuhinja i stražarskih baraka. Nosili smo i prikriveno jeli blatnjav kupus. Usputno smo vidjeli gdje se nalaze trapovi za krompir, za ustašku kuhinju.

Jedne noći, samo što sam bio zaspao na tvrdim dascima ciglane, probudio me drmanjem zatočnika Drago Mojevića. »Diži se«, rekao je, »idemo u akciju«. Pomislio sam da se skojevska grupa spremila za bjekstvo. Nisam ni upitao kuda idemo. U mraku sam nazreo siluete nekoliko drugova. Tumarali su po tavanu ciglane, nešto sagnuti, da ne bi glavom udarili u drvene grede.

»Naša trojka ide po krompir!« — objasnio je Mojević (koji je preživio pakao logora i vratio se kasnije u Sarajevo). Sada se ne sjećam ko je još išao s nama u »lov« na krompir u one stravične jase, kada su ustaški stražari, sa visokih kula-stražarnica pucali na svakog koga bi opazili da se kreće u logorom. Sjećam se divnih drugova: braćo Žagovec, Tonija i Rudija, braćo Milošević, Ante i Vida, i drugih, znam da su bili dostojanstveni. Mojević je objasnio da je ukrao ustaški fenjer kada je prenosio vreće kupusa, a opazio je i provjerio s drugovima da ustaški stražari sa visokih i dalekih kula-stražara ne pucaju noću na rijetke ustaške patrole koje obilaze logor ili idu da provjere jesu li budni stražari, jer nose upaljen fenjer. Glad i naša odlučnost nadvladali su strah, pa smo krenuli niz strme daske ciglane, prema izlazu, u tamnu noć, na široki prostor blatne ravnice logora. Nije se lako bilo orijentisati na novom blatnom i tamnom prostoru, ali smo išli sagnuti, a onda puzeći, za Mojevićem, koji nas je predvodio u krompira iz ustaških trapova. Upalio je fenjer od kojeg se moglo vidjeti pred sobom samo metar-dva i dao nam znak rukom da ga slijedimo. Bio je to krajnji rizik, neprovjeren u praksi, provjeren samo u mašti i zapažanjima nekih naših drugova, komunista (Lule Frkovića, Džeme Krvavca, Mije Sunarića i drugih). Nešto glad i žeđ, nešto naša skojevska odlučnost, nešto želja da se nabavi krompir za gladne drugove, a nešto i disciplina koja se naselila u nama još od predratnih dana skojevanja i izvršavanja akcija, dali su nam, tako reći, krila i mi smo bauljali mrakom, za fenjerom koji je nosio u ruci Mojević. Nismo se približavali sablasnim kulama-stražarama ni dalekoj ogradi od bodljikavih žica i greda, zaobilazili smo i pognuti gazili za Mojevićem, a on nas je vodio nekim zaobilaznim puteljkom do uzemljenih trapova. Tamo smo legli, puzili blatom, pružili ruke i na zemlji našli gomile krompira koji smo osjetili pod rukama i trpali u njedra. Brzo smo natrpali po nekoliko kilograma krompira u džepove i u njedra, i dolamu, a onda smo se ponovo vraćali pognuti prema stravičnom crnom dimnjaku što se izdizao iznad krova ciglane.

Mojević je ugasio fenjer i mi smo se primakli ciglani. Blatnjavi i zadihani uspenjali smo se do potkrovlja ciglane, gdje su ležali i spavali mnogobrojni zatvorenici, logoraši. Nekoliko nas je samo nekoliko drugova. Istresli smo krompir na prljave daske. Neko od zatvorenika donio je svežanj žice. Krompire smo nanizali na žicu, a onda se spustili kat niže do »bukina«, do rupa pokrivenih gvozdanim kapama, ispod kojih se u dubini pekla opeka. Spustili smo nanizane krompire u toplu struju zraka i plamena i čekali nekoliko minuta — da se krompir ispeče. Mnogo krompira nam je tako otpalo sa žice, ali smo dosta i izvukli iz vatre. Dlanovi su nam bili isprženi od vreline krompira i žice, ali smo se dobro okrijepili i dosta ispečenog krompira podijelili me u našim drugovima.

Glad, zima, bolest, dizenterija, iscrpljenost, pojava vašiju, pucnjava i masovni pogromi po logoru — sve nas je to prikivalo za potkrovlje stare ciglane na kojoj smo ekali da nas jednog dana pozovu i potjeraju u »nastup«, na prostor logora gdje su obi no postrojavali ljude iz pristiglih novih kolona zato enika i odoka odvajali kolone za pogubljenje.

Sa proticanjem vremena i sporim kopnjenjem snijega i u nama je kopnila snaga, a sa snagom i nada da emo preživjeti jasenova ki pakao. Ponekad, no- u, vjetar bi donio huk kasnog voza, s dalekih ravnih polja — kuda je jurio voz? Ta huka nas je vra ala mislima u zavijaj. Realnost nas je otimala od apatije.

Ujutro smo virili, izme u crijepova, ili kroz male prozor i e, prema širokom prostoru logora, gdje su neprestano pritjecali novi transporti ljudi, žena, djece. Iz daljine je dopirala galama ustaških stražara: »Nastup!« »Nastup!« »Nastup!«

»Nastup« u logoru zna io je postrojavanje logoraša na odre enom prostoru što se širio izme u »sablasnog jezera« i » ergaškog logora«, i izvo enje iz stroja iscrpljenih i po izgledu sumnjivih zato enika u druge velike grupe, odre ene za likvidiranje — maljevanjem ili strijeljanjem. Naravno, ljudima gotovo nikad nisu govorili otvoreno da ih izdvajaju za uništenje, ve su ih varali: »I i e- te da obra ujete bašte i njive, preko Save«. »Idete na rad«. »Izdvajamo transport za rad u Njema koj, za podizanje ruševina, zidanje nasipa, izgradnju željeznih pruga, puteva, mostova«....

Bilo je neiskusnih ljudi koji su prosto srljali u drugi izdvojeni stroj, da bi krenuli pod stražama prema izlazu iz prostora ogra enog žicom, pomišljaju i da e se tako riješiti svakodnevnih patnji i smrtnih opasnosti u logoru. Svaki »nastup« pratilo bi redovno batinjanje, mrcvarenje, maltretiranje logoraša, obaranje i gaženje zbunjenih pojedinaca koji nisu hitro poslušali nalog, odvla enje iscrpljenih prema dalekom streljištu.

Pored fizi kog istrebljenja itavih grupa logoraša, u logoru je primjenjivana »taktika« iscrpljivanja zato enika — gla u, že u, teškim radom na nasipima, prenošenjem kamenja i cigli s jednog kraja na drugi, bez ikakve radne svrhe, batinjanja, estog zastrašivanja, izvo enja svakodnevno u »nastupe«, odvo enja grupa na pojedine iscrpljuju e poslove, a i javnog strijeljanja onih za koje bi se utvrdilo, ili posumnjalo, da pripremaju bjekstvo, da se organizuju u logoru i sli no.

Pored moralnog bodrenja nekih ranije organizovanih komunista i skojevaca, nekog ve eg organizovanog rada bilo je malo, a prijateljske veze me u zato enicima održavane su, uglavnom, na osnovama ranijih prijateljskih, organizacionih i drugih li njih veza me u ljudima iz predratnog perioda. No bilo je i ozbiljnih pokušaja organizovanja, pa i bjekstva, mada veoma rijetko i neizvjesno.

Sje am se da smo jedne, ne samo jedne, ve eri ostali bez tople neslane supe od kivanog sirovog kupusa, na katoli ki Boži , kada su ustaše orgijale i proslavljale »ro enje Kristovo«. Logoraš iz naše grupe, po imenu Motl, pošao je po nagovoru izgladnijih zato enika da donese s pratnjom kazan i supe — iz kuhinje za logoraše. Brzo se vratio blijed, suznih o iju, o ajan. Pošao je da za zato enike donese bijednu ve eru, misle i da e hrana biti i nešto kvalitetnija, jer su ustaški stražari proslavljali Boži , a vratio se skrhan i o ajan. Govorili su logoraši da je Motl ugledao grupu ustaša kako ubijaju i kolju neke zato enike, pa se brzo vratio, odustao od pomisli da se približuje grupama ustaša i da sa nosa ima kazana donese ve eru za logoraše smještene u potkrovlju ciglane.

Jedno od nepisanih pravila za zatočnike u logoru bilo je iz iskustva nastradalih: izbjegavati svaki mogući susret sa ustašama na prostoru logora, skloniti se gdje je god moguće ispred oči i pogleda stražara i časnika. Časnicima su nazivani ustaški oficiri, mada su činili samo nevažne stvari. Susret se ponekad nije mogao izbjeći, na radu, na nasipima punim blata i vode, u stroju za »nastup« ili pri slučajnom izlasku na škrto sunce, na vazduh. Od topota konjskih kopita časnici konja sklanjali su se nerijetko i ustaški stražari. Prilikom posjeta logoru, ustaški oficiri Maks Luburi i Ljubo Miloš rado su jašili i vršili »inspekciju« logora. Podbadali su konje, jurili uz nasip na kojem su logoraši zbijali zemlju i prenosili kamenje da zaštite prostor logora od izliva rijeke. Iz kožne futrole crni konjanik Miloš izvukao je čisto revolver i pucao u masu logoraša.

Mnogi novi logoraši nisu znali za zločine i masovne pogrome, a kad bismo im rekli, u susretu, da je Jasenovac velika klaonica, da ustaše ubijaju maljevim, toljagama, gvozdanim polugama i puškama ljude i žene, da čisto pod takozvanom »krvavom kruškom« do pojasa goli kolja i kolju seljanke, da na staroj topoli, koju su zatočnici prozvali topolom fra Tomislava Filipovića — »Satane«, taj bivši fratar-ustaša vješta zatvočenike, naslađujući se ljudskom patnjom, da bajonetama bodu ljudske oči, da za gvozdene šipke na obali rijeke Save vezuju u zidove izgladnjelu djecu i bacaju ih sa skele u duboku mutnu vodu, da sadisti kim bijesom, siluju i ubijaju djevojke i žene dovedene sa vojnih pohoda i upada na partizansku teritoriju, mnogi novi zatvočenici gledali su neodređeno, ne vjerujući i da uvijek može tako nešto da čini, pomišljajući i da su mršavi logoraši sumanuti zatočnici. No sve je bilo kasno u susretu sa groznom realnošću u paklu, kakav je bio Jasenovac. Mnoge ljude održavala je u životu nada da će ipak jednom izaći iz pakla logora, ili da će doći i neko da ih oslobodi patnje. Hiljade ljudi dovedenih u logor živjelo je sa iluzijama da će preživjeti užase. Stotine hiljada ljudi vrebala je gladna Jasenovac kao smrt, ili kraj od kuršuma, tifusa, iscrpljenosti, vašljivosti, od noža, gvozdanih poluga, od kundaka. One koje ne ubiju razjareni fanatici, ustaški stražari, za mjesec-dva vremena će isto tako doći praga smrti nove grupe logoraša što pristižu iz Zagreba, iz Sarajeva, iz Banjaluke, iz Siska, iz sela porušenih topovima u blizini Potkozarja, iz zaselaka u blizini vojnih komunikacija, iz rudnika iz kojih odliježu eksplozivne poturene dinamite, iz sela oko kojih klokoču puškomitraljezi.

Pakao Jasenovac koga logora sagorijevao je u ljudima snagu, a sa snagom je kopnjela i vjera u spasenje i život....

Ali, i u ovom fašističkom paklu, organizovani zatočnici maštali su o pobunama, hrabрили demoralisane i bolešljivo u skrhanu logoraše novim vijestima s bojišta na domaćem i Istočnom frontu, koje su donosili novopridošli zatočnici, klicali na streljištima borbi i Partiji, prkosili riječima najstrašnijem nasilju. S grupama novih zatvočenika, uhvaćeni u domovima, ili na poljima i ulicama, stizale su i vijesti o rasplamsavanju ustanka naroda Jugoslavije, o napadima partizanskih snaga i borbama za gradove i teritorije, o porazima fašista i o nepobjedivosti Crvene Armije. Svijest i mržnja prema tiraniji bile su jednako snažne, kao glad, kao muke, kao smrt.

Luburi i Miloš krenuli su na konjima lagano, zasi eni jurnjavom i lovom na ljudske glave. Jahali su sporo put Zapovjedništva logora. Usput su zlorado gledali, iz sedla, kako pojedini osamljeni zatočnici bježe pred njima i skrivaju se negdje iza naslaga crijepova i cigle. Crni konjanik je povukao uzde, okrenuo konja okolo gomile cigli, da vidi kud se sakrivaju zatvočenici. Iza ugla ciglane

naglo je zastao s konjem. »Židove! Mali! Stoj!« - doviknuo je zapovjedni ki, iz sedla. Znao sam da je opazio mene i da za mnom vi e. Ja sam tada, ovdje u blizini jasenova ke ciglane, bio jedini »mali« dje ak me u brojnim zato enicima.

Zastao sam, okrenuo se, i ugledao nedaleko iza sebe jaha a i konja. Opazio sam da jaha nervozno vadi revolver iz kožne futrole, pa sam rekao jasno: »Nisam Židov«. Pomislio sam u jednom trenutku da me ne e ubiti ako mu to kažem. »Nego?« »Hrvat!« — rekoh nesigurno mada sam se kao dijete iz komunisti ke porodice osje ao najviše ovjekom, mladim komunistom, djeli em velike ljudske zajednice.

Konjanik je podignuo ruku sa revolverom, nanišanio lagano u mene, poekao na as kao da se dvoumi da li da pucnjem uplaši svog konja, nešto mu je bljesnulo za staklima nao ala, ili je bljesnuo zlatasti mu krst obješen pod vratom, od zlatnih zraka zalaze eg sunca, a onda je spustio ruku na konjsku grivu i okrenuo konja za arkarima, što su pohrlili prema zapovjedništvu logora. Ne znam zašto nije pucao. Možda je ekao da potr im, pa da opali metak u moj potiljak, ali ja sam stajao kao hipnotisan i gledao pravo u crnu cijev revolvera. Možda se za taj dan zasitio ubijanja, ili se sjetio da je malo as ispucao sve metke na jasenova kom nasipu.

Ljudi u logoru bili su navikli na patnje i na smrt. Smrt su primali kao nešto neminovno, normalno za jasenova ki pakao, možda i kao spasenje od dugih i teških psihi kih i tjelesnih muka. Možda sam zato i ja, instinktivno, smireno, o ekivao pucanj.

Jednog prohladnog dana, kada je škrto sunce bljeskalo nad korom leda, ispod kojeg se uo tihi žubor vode i otopina, stigla je zapovijest da se zato enici iz potkrovlja ciglane postroje u »nastup«. Bila je to zapovijest za zato enike naše grupe u kojoj su bili, najve im dijelom, »osu enici« iz Sarajeva i okoline. Ustaški stražari donijeli su naizgled dobru vijest — da emo biti deportovani u neki drugi logor. Donosioci ove vijesti bili su za u eni što nam je sve svejedno i što ne izražavamo ni u enje, ni radost. Zato su nam rekli da emo biti prebaceni u logor Stara Gradiška, gdje emo, navodno imati pravi zatvor za stanovani je i redovnu ishranu. Objasnili su da je to bivša kazniona u kojoj su predratni robijaši izdržavali dugogodišnje kazne. Pomislili smo tada da e nas likvidirati, odvesti negdje na obalu Save, ili u blizini uš a Une, u trougao blatnih polja i jama i tamo nas poubijati mecima, ili maljevima, kao što su poubijali desetine hiljada ljudi dovedenih u Jasenovac.

Postrojili su nas, pod stražom, ispred nekog zapovjednika, koji je u ruci držao otko en revolver, ne vjeruju i vrsto ni ravnodušnim izrazima naših lica, ni stražarima s puškama u rukama.

»Ho e li neko da ostane ovdje!?« — tako nešto je izgovorio, vjerovatno nezadovoljan našom ravnodušnoš u i nevjericom da e nas prebaciti iz Jasenovca u Staru Gradišku. Naša nevjerica je bila vrš a kada je rekao da zbog poplavljenog terena ne mogu taj dan da nas prevezu, ve e to u initi sutradan, kad stignu vagoni. Možda su ustaški »asnici«, krvožedni gospodari jasenova - kog pakla, još tada bili smislili da e im ciglana, u ijem potkrovlju smo mi bili smješteni, trebati uskoro za spaljivanje leševa, što se kasnije i dogodilo.

A sutradan smo ponovo postrojeni i u grupama, pod stražom, sprovedeni do autobusa kojima smo, zajedno, transportovani do drugog zloglasnog logora na obali rijeke Save - do logora Stara Gradiška, ogra enog bodljikavom žicom i visokim zidovima. Tamo sam bio zatvoren, zajedno s velikom grupom zatvorenika iz Sarajeva, gotovo cijelu 1942. godinu. Režim u logoru Stara Gradiška raz-

likovao se za nijansu od jasenova kog, ali to je bio, u svojoj suštini, fašisti ki logorski režim, gdje su svakodnevno vršena nasilja, ubistva, umorstva, masovna strijeljanja (posebno u vrijeme dovo enja više hiljada seljaka sa podru ja Kozare i Potkozarja), ili strijeljanja grupa ljudi koji su, navodno, pokušavali da pobjegnu iz logora, pred postrojenim logorašima, »za primjer« svima koji bi se osmjelili da pomisle na »nemogu e bjekstvo«. Te smrtne kazne izvršavane su pred na silu dovedenim logorašima, postrojenim u obliku slova U, sa stražom i puškomitraljezima iza le a logoraša, da bi ih mogli poubijati sve, ako se pobune. Tako logoraši nikad nisu bili sigurni da li e ustaše strijeljati samo vezane zatvorenike, premla ene, okrvavljene i modre, dovedene pred visoki zid za strijeljanje, ili e, iznenada, zapucati iz puškomitraljeza iza le a svih logoraša. Tako su i psihi ke i fizi ke ljudske patnje nastavljene sa svim svojim užasima i u logoru Stara Gradiška. Ljudska nada je blijedila u svijesti gotovo svih sa svakim novim danom neizvjesnosti, patnje i bliskog daha smrti.

U ljeto 1942. godine, kada su topli vjetrovi raznosili prašinu po širokom logorskom dvorištu, ustaški zapovjednici, bojnici, satnici, arkari, naredili su da se logoraši iz kaznioni kog krila Hrvata postroje u dvoredima pred zapovjednikom logora. Zato enici su pošli u »nastup«, ve navikli na nevolje i izdvajanje ljudi za strijeljanje, ili za odvo enje na mukotrpn rad. Bilo je ljeto, po logoru su kružile pri e da e zato enici odlaziti u berbu i žetvu — na polja koja su ostala napuštena, bez vrijednih ruku zemljoradnika.

Na poziv natporu nika Ljube Miloša, ozloglašenog ubice i ustaškog zapovjednika, iz neravnog stroja logoraša izašao je zatvorenik Emilijan Tremi i rekao glasno, pred svima, na sveop e iznena enje i gnušanje: »Ja sam bio komunist, ali sam uvidio da su to gluposti i nisam više«.

Postrojeni u dugom dvoredu, zato enici su šutili i prezrivo gledali u plavokosog Emilijana Tremla. Niko nije rekao nešto sli no, ni u najtežim situacijama, kada bi, možda, mogao sebi olakšati bijedni položaj i eventualno produžiti neizvjesni život. Bilo je to udnije svima koji su Tremla poznavali, a poznavali su ga mnogi, jer je on, pred rat, nastupao u Sarajevu na književnim priredbama i itao svoje stihove. Logoraši su shvatili da je Tremi izdajnik. Pojedini logoraši sjetili su se sada Tremlovih no nih pri a o bjekstvu, pa su sada shvatili da je on, po nagovoru ustaša, ispitivao njihove namjere. Postalo je sada o igledno da se radi o provokatoru.

Mnogi logoraši umrli su u mukama, na tvrdim daskama improvizirane »bolnice«, koja je, u stvari, bila hodnik mrtva nice u podrumskom prostoru kaznionice, ali nisu izustili nijednu tešku rije za svoje drugove, saputnike, i umirali su bez jauka, otvorenih o iju, kao da gledaju u miran život koji nadolazi i plavi sve patnje.

Ustaški zapovjednici izdvojili su iz stroja logoraša trideset šest drugova, divnih ljudi, pretežno komunist, odveli ih u ispražnjenu zatvorsku eliju i zaklju ali. Poslije nekoliko dana i no i provedenih u eliji bez hrane i vode, zato enici su shvatili da su zapovjednici logora odlu ili da ih kazne najtežom smr u — že u i gla u u zaklju anoj eliji. No u su dozivali i lupali u vrata, tražili i o ajan vikali u horu: »Vode«, »Vode«, »Vode«.

Sutradan su zatvorenici provalili kroz vrata, jurnuli prema stepeništu i sjurili se ka širokom dvorištu logora. Prvi je tr ao, krupnim koracima, Džemo Krvac, sa štapom u ruci. Upravo kada je bio na kamenom stepeništu, pred vratima se pojavio o ajan Emilijan Tremi i koliko je ja e mogao, zvao je ustaše:

»Ustašeeee! Bježeeee! Zato enici bježeeee!«

Pozivao je, a jednom se rukom držao za glavu, za plavu kosu niz koje se pramenove slijevala nit krvi i kapala mu po kaputu. To ga je Džemil Krvavac, veliki ni bjegunac iz zemlje smrti, udario snažno svojim štapom, kada je rekao da vi i zovete ustaške stražare. Za Krvavcem su istrčali i ostali zatočenici, najvjerojatnije svi od onih trideset šest osuđenih na strašnu smrt bez vode i hrane. Pojurili su prkosno u smrt koja im se učinila dostojnijom i lakšom od ljetne smrti bez hrane i vode u zaključanoj zemlji. Bio je to protest i pobjeda očajnog ljudskog duha koji nije htio da moli mrvice života i kapljice bijednih dana od svojih muštelja.

Sa svojih stražarnica ustaše su zapucate po dvorištu, panjima, rafalima, a onda se prepuno dvorište ugasilo, jer je stigla zapovijest da svi jure u svoje nastambe i zemlje. Bjegunci su se razasuli po podrumima logora, po tavanima, po radionama i kuhinjama, po dvorištima, iza zaklona od kamenja, kamo je ko prije stigao. Tada je otpočeo predvećernji i večernji ustaški lov na ljudske glave, na zatvorenike-bjegunce, koji nisu mogli pobjeći nigdje izvan visokih zidina logora. Tako su te strašne logorske noći i ustaški stražari tražili logorom, pronalazili i ubijali iscrpljene bjegunce.

Još nije skinuo ni zavoj s glave i plave kose, a Emilijan Tremi je jednog ljetnjeg dana pozvan u ustaško logorsko zapovjedništvo i sam, jedini logoraš iz sarajevske velike logorske grupe, pušten kući u Sarajevo. Bila je očajna njegova sramna izdaja. U Sarajevu je, kako smo saznali poslije oslobođenja, pisao novinske članke o pobjedi fašista i propasti Sovjetskog Saveza. Poslije rata dospio je pred sud naroda. Uhapšen je u momentu kada je već krenuo, vozom, da pobjegne. Osuđen je na smrt i kazna je izvršena.

Neke logoraše iz sarajevske velike grupe zatočeničke ustaše su izdvojile za rad u porušanim gradovima Trebinje i Rajha, a neki su se tako spasili logorskih strahota i smrti. Kada su gradove oslobodili Saveznici, ti napadani ljudi vratili su se u svoj grad na obalama Miljacke. Jedan broj logoraša iz moje (sarajevske) grupe kao što sam ranije rekao, preživio je patnje. Neki od njih su našli put do »šume« i slobode, priključivši se oružanim partizanskim jedinicama.

Tako se iz patnje, krvi, muka i stradanja rađao snažan duh otpora i napora da se prevlada i pobijedi organizovano fašističko nasilje. Milioni ljudi pali su u toj našoj borbi.

Imao sam sreću da sam s borcima NOV i POJ prošao dugi borbeni put od istočne Bosne preko Crne Gore, Srbije, Beograda, Vojvodine, dijela Mađarske, Slavonije, sve do Slovenije i austrijske granice. U danima poslije rata, u svom rodnom gradu, kod kuće, zatekao sam pustoš. Stan je bio opljačkan, zapušten, prazan. Zatekao sam samo oca. Bio je sasvim slijep. Majku Steficu su objesili ustaški zlikovci za vrijeme okupacije, na Marijin-dvoru, zajedno sa brojnim aktivistima i članovima Narodnog fronta iz Sarajeva. Sestru Zorku su strijeljali. Kada je strijeljana, nije imala ni 20 godina. Bila je skojevka. Brata Franju, tipografskog radnika, takođe su ubili posljednjih mjeseci okupacije. Ostalo je samo njegovo ime uklesano u ploču na Domu tipografa. Tako je moja radost zbog slobode i pobjede nad silama mraka pomućena žrtvama. Nije bilo lako prevladati u sebi sve ono što se zbilo u olujnom vremenu.

ZAIM TOP I

U JASENOVCU SU ZLOČINCI UBILI I POZNATE MLADE KNJIŽEVNIKE

Smješteno u teško pristupačnom području Save, Une, Velikog Struga i Trebeža, ovo je selo Jasenovac je bilo određeno da bude kombinat mučenja i smrti svih protivnika fašizma i čitavo njezino stanovništvo, žena i djece, kao i ostali stanovnici naroda »nižih rasa« — Jevreja i Roma. U ovom »sabornom«, koncentracijskom logoru ostvarivane su fašističke teorije o rasnom i nacionalnom pitanju do svojih posljednjih konsekvenci, pa upoznati njegove konsekvence, zna i upoznati pravo lice fašizma. U Jasenovcu je umoreno preko 700 hiljada ljudi, žena i djece, u najstrašnijim mukama. To je bio najveći i logor smrti u južnoj Evropi, treći po veličini u svijetu, a po svirepostima su ustaše nadmašile svoje gestapovske učitelje, pa je Jasenovac najstrašniji mučilište koje je ikad postojalo.

Od ukupnog broja žrtava drugog svjetskog rata, fašistički režimi su uništili po koncentracijskim logorima mnogo više ljudi nego što ih je stradalo na frontovima, u bombardovanjima i na druge načine. Samo u Jasenovcu je ubijeno preko 40% od svih žrtava naše zemlje u prošlom ratu. Fašisti su ubijali zarobljene protivnike vojnike, ranjenike, kao i druge antifašiste, neborbivo stanovništvo — žene, djecu, starce, sve ljude — po svojoj gnusnoj »nauci o nižim rasama i nacijama« — i stvarne ili eventualne svoje neprijatelje i njihove porodice.

Područje koncentracijskog logora Jasenovac bilo je ogromno, prostiralo se na površini od 210 kvadratnih kilometara. Na tome prostoru bilo je od 1941. do 1945. smješteno 6 logora, prvi, nazvan »Vršačev«, formiran je u junu 1941. pored ceste Jasenovac—Novska. Tu je počinjala mnogonacionalna tragedija uništenja koju nazivamo Jasenovac. Masovne likvidacije vršene su u obližnjoj šumi i na vanjskim radovima. Pored uobičajenih metoda mučenja (najveći broj ustaških učitelja prethodno je prošao »obuku« u njemačkim koncentracijskim logorima), tu je postojao i »jasenovački specijalitet«: žičani kavez — »ljudolovka«. Bila je to primitivna ali stravična naprava za mučenje: logoraš u njoj nije mogao ni ležati, ni stajati, ni sjediti, bio je prosto zgnječeno, tako se mu, bez ikakve hrane i vode, dok ga ne bi spasla smrt.

Drugi logor bio je Krapje, u istoimenom selu, uzvodno od Jasenovca. Ogromna je žičom, sa dvije barake na stupovima, podsjećao je na selo sojenica. U tim barakama ljudi su se bukvalno gušili, jer nisu imali prostora ni da sjede, ni stoje, a kamoli da leže. Umirali su masovno i od prenapornog posla (sječenje šume), gladi i terora.

Treći je bio »Ciglana«, višestruko ograđena zidom bodljikave žice, minskim poljima i bunkerima. Bio je to jedan od najbolje opremljenih logora u tadašnjoj Evropi. U okviru ovog logora bio je opet poseban logor, zvan »Tri C«, koji je zasebno bio još ograđeni zidom. U njemu su bili jedva zamislivi, najstrašniji uslovi života i rada. Postojale su samo dvije nevelike nadstrešice, bez ikakvih podova, ali je ogromna većina zatočenika spavala na goloj ledini, bez ikakvih pokrivača ili prostirki, radeći na »nasipima smrti« po 12 sati dnevno, sa 5 dekagrama hljeba i dvije porcije kupusne vodurine. Svi su zatočenici ovog logora bili okovani iznad članaka i tako, jedva skakući u vis desetak centimetara, kopali zemlju na Savskom nasipu. Od preko 70 hiljada zatočenika u ovom svirepom mučilištu, jedva nas je preživjelo pedesetak! Ali, bio je u ovom logoru »Tri C« opet jedan, četvrti po redu, još bestijalniji logor, zvan »Ciganski«, i on ograđen posebnim židanim zidom. U njemu već nije bilo baš nikakvih uslova života — ni hrane, ni vode, doslovno ni čega. U prvo vrijeme ovdje su dovođeni samo Romi na predsmrtno mučenje, nekoliko dana pred uništenje.

Peti logor bio je »Kožara« i imao je specijalnu namjenu. Ovdje su zatočenici obrađivali kožu i finalizirali je, praveći ustašama izmeće, vojničke cipele, tašne, futrole. Nalazio se u samom selu Jasenovac.

Šesti logor, ženski, bio je u selu Mlaka.

Tako je Jasenovacki logor bio, u stvari, sistem od 6 logora — mučilišta i gubilišta.

Masovna pogubljenja iz svih šest logora izvođena su na prostoru Limana, na lijevoj obali Save, a još mnogo više, na desnoj obali, u selu Gornja Gradina. Ovo gubilište najveće je groblje u Jugoslaviji. Tu je pokopano više od 360 hiljada pogubljenih zatočenika. I pored masovnog spaljivanja leševa naftom, prije bjekstva ustaša na Zapad, tu su ostale mnogobrojne grobnice, a u njima, u stoljećima, a potom zatrpani i tenkovima poravnati, leševi. Ovdje su još uvijek i nakon više od 3 decenije vidljivi vatreni ožiljci na ledini, gdje su bili ogromni kazani u kojima su ustaše kuhale polužive i ubijene ljude, kao i tragovi tračnica željezničke pruge kojom su odvozili kuhane ostatke hiljada leševa u Savu.

Na hiljade žrtava ustaše su podavile u Savi, bacajući ih sa za to naročito pripremljenog »granika«, kao i u užarenim pećima »Ciglane« i drugdje.

Zemaljska komisija za utvrđivanje fašističkih zločina je 1945. ustanovila da »Zločini u Jasenovcu po broju i opsegu nadilaze sve što je najbujnija fantazija mogla zamisliti. Okrutnosti pokazuju karakteristike najdivlja krijeg sadističkog uživanja, da doista samo psihopatološki elementi mogu da objasne sve ono morenje gladi i žeđi u posebnim ćelijama — krletkama, zabijanje avala pod nokte, rezanje živog mesa, kopanje oči, soljenje rana, spaljivanje živih ljudi u pećima za pečenje cigle, bacanje djece u zrak i dovikivanje na bajonetu«.

U Jasenovac su ustaše, a vrlo često i Nijemci, gestapovci i esesovci, otpremali građane svih društvenih klasa i slojeva i iz svih krajeva Bosne i Hercegovine i Hrvatske, kao i Srema, to jest područja koje je zauzimala samozvana Nezavisna Država Hrvatska. Odvođena su i tava sela iz Bosanske krajine, naročito Potkozarja i Kozare, zatim Srema, Slavonije, a masovno tokom cijelog rata iz velikih gradova - Zagreba i Sarajeva.

Među prvim jasenovackim žrtvama bili su sarajevski Jevreji, njih do pet hiljada! Odvođene su i tave porodice, naravno, sa djecom i starcima. Uništenje je bilo gotovo totalno, slučajno preživjeli mogu se brojati samo na promile! Primjera radi: od široke porodice Leona Maestra, limarskog radnika iz Sarajeva, koja je brojala 36 članova, ostao je u životu samo on, jer je uspio da se probije iz logora u poznatom proboju od 22. aprila 1945.

U ljeto i jesen 1941. godine, ustaški zlotvori otpremali su redovno manje i ve e grupe antifašista u Jasenovac. Prva velika grupa rodoljuba i antifašista otpremljena je iz sarajevskih zatvora no u 7. i 8. avgusta u zakovanim sto nim vagonima, u logor u Gospi u. Me u 186 zatvorenika bilo je 36 službenika »Šipada«, 20 šumara, 56 zemljoradnika iz okoline Pala, a ostalo su gra ani Sarajeva raznih zanimanja i narodnosti.

Sredinom septembra otpremaju drugu veliku grupu komunista iz Sarajeva: Džemu Krvavca, publicistu, dr Antu Bošnjakovi a, advokata, Vladimira Lulu Frkovi a, advokatskog pripravnika, istaknutog antifašistu, Antu i Vida Miloševića, Branka Premuži a, bra u Jovana i Dragana Kurili a, te sestru im Miru, Sulju Osmanovi a, Bertu Papo, Veru Suši , Mariju Zagorac sa dva sina (Toni, elektri ar, i Rudi, mehani ar), Mariju Blažek, Ciliku Hajnrih i muža joj Alfreda, soboslikara, Josipa Šimunovi a Bracu, dipl. pravnika, Rudolfa Hopeka, kroja a, sportistu-prvaka Balkana u rvanju, Asima Loši a, kroja a, ing. Branu Jovanovi a, Jovu Tucu, radnika, Seku Krnetu, Višnju Habunek, u enicu, Dragu Kaprija, studenta agronomije, Miju Sunari a, službenika, Tonku Dimi , Milana Bulata, limara, Konstantina Krnetu i mnoge druge.

Tada je otpremljeno oko 250 aktivista NOP-a u Jasenovac. Neki su tu ubijeni odmah, drugi nakon dužeg mu enja, a neki su preba eni u druge »podru ne« logore kojima je centar bio Jasenovac. Tako je grupa istaknutih aktivista pokreta: Džemo Krvavac, Lule Frkovi , Drago Kapri, Mijo Sunari i drugi, njih ukupno tridesetak, posebno mu ena, najprije u Jasenovcu, a potom preba ena u Staru Gradišku, gdje su ih u ljeto 1942. zatvorili u eliju da umru bez hrane, vode i vazduha. Me utim, ovi komunisti su silom provalili eliju i goloruki napali naoružane ustaše, pa su tako, u borbi, svi izginuli.

Od itave te ogromne grupe sarajevskih komunista preživjelo je vrlo malo: dr Ante Bošnjakovi , Josip Šimunovi Braco, Dimi , Hajnrih, oba Miloševića i još poneki.

Tre a velika grupa sarajevskih antifašista, njih oko 270, otpremljena je u Jasenovac po etkom jula 1942. U pove oj kompoziciji voza, sa zakovanim sto nim vagonima, me u ovima je bila i grupa aktivista pokreta iz Opšte državne bolnice u Sarajevu, 32 do 35 muškaraca i žena, zdravstvenih radnika i službenika uprave bolnice. Tu je bio uveni psihijatar dr Nedo Zec, koji je kasnije, odmah po oslobo enju zemlje, bio prvi ministar zdravlja Bosne i Hercegovine. U ovoj grupi nalazio se i pisac ovog zapisa.

Pojedince i manje grupe, od desetak do dvadeset antifašista, ustaše i gestapovci su slali u Jasenovac tokom itavog rata, u pojedinim periodima i po više puta nedjeljno.

U jasenova kom logoru na hiljade ljudi, gotovo svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, ispoljili su besprimjerno junaštvo, duhovno junaštvo, što izvire iz stradanja, trpljenja i izdržljivosti, ispoljavaju i i u nemogu im, potpuno neshvatljivim uslovima, svoje ljudsko dostojanstvo i solidarnost. Me usobno su se ispomagali koliko je to uopšte bilo mogu e, daju i jedan drugome bukvalno posljednji zalogaj — jedinu vo ku, glavicu luka, bore i se da se drug iš upa iz onog strašnijeg logora i gorih uslova u koliko-toliko snošljiviji logor, u kojem je mogu e bar donekle produžiti život.

Evo samo jednog primjera. Odlu ili zvjeroljudi da se u ci oj zimi 1942—43. likvidira logor »Tri C« — preostalih oko 4 stotine zato enika tako što e im se posve ukinuti svaka hrana, voda, krov nad glavom, dakle, sve što je neophodno za život. Ostavili ih na snježnu ledinu, naravno, bez ikakvih pokriva-

a. Njihova agonija traje nekoliko nedjelja. Najzad se pojavio i kanibalizam, raspame eni gladu, mrazem i nezamislivim patnjama — jeli su svoje mrtve! I, šta se tad dešava? Komunisti iz ostalih jasenovskih logora doturaju im svoje vlastito sledovanje hljeba, onih jedinih 10 dekgama od kojih žive, svoje sopstvene odjevke, pokrivače, iako su i sami na smrt gladni i ugroženi.

Naravno, nije sva žrtva u tome. Prava i najveća je u tome što je svaki taj rizikovao da i sam ode u taj isti ponor nepojamnih patnji, do agonije smrti, i još dalje — da bude mrtav pojeden! Nekoliko njih je doista tako i palo. Za primjer veće žrtvovanja za druge uvijek sigurno nije bilo.

Komunisti su mnogo puta organizovali grupno bjekstvo iz logora. Neka su uspjela, neka propala.

Velikom broju zatočenika olakšao je patnje ili spasio život ing. Jaroslav Černi, iz Sarajeva, koji je bio glavni inženjer svih vanjskih radova u logoru, pa je stoga, iako komunist, i zatočenik, uživao stručni autoritet kod nekih ustaša. On je tri i po godine proveo u logoru i po etkom aprila 1945. uspio da pobjegne. Ing. Černi je idejni tvorac i projektant naše prve hidroelektrane u novoj Jugoslaviji, u Jablanici. Isto tako su spasavali mnoge drugove od sigurne smrti Safet Filipović, kasnije državni sekretar u vladi BiH, zatim Slobodan Mićević, iz Bijeljine, i drugi.

U toku postojanja logora, komunisti su u njemu djelovali organizovano i svim silama. Povezale su se grupe komunističke i dogovarale o mogućim, pa i nemogućim akcijama, kao što su bjekstva iz logora, nabavke hrane, štampe i vijesti spolja, spasavanje djece i najugroženijih drugova itd. Po etkom 1943. oformljeno je više partijskih komiteta, na čelju im je bio logorski komitet. Ubrzo je komitet organizovao jedinstvenu akciju komunističku — ilegalnu prehranu svih zatočenika, koja je trajala više od godinu dana, sve do avgusta 1944, do prokazivanja i likvidacije gotovo svih članova partijskog komiteta, na čelu sa dr Milom Boškovićem.

Želim da evociram uspomene na trojicu svojih voljenih, nešto starijih od mene drugova, koji su bili, kao i ja, zatočenici u zloglasni ustaški koncentracijski logor Jasenovac, pa su i stradali u njemu: Ziju Dizdarević, Safeta Krupić i Džemu Krvavcu.

Jedan od najtalentovanijih iz generacije mladih predratnih književnika, koji je za svog vrlo kratkog života dao knjigu izvanrednih ostvarenja (nekoliko pripovjedaka mu je antologijske vrijednosti), nesumnjivo je Zijo Dizdarević. Potekao je iz, po mnogo čemu, istaknute porodice iz Vitine kod Ljubuškog. Još kao učenik Učiteljske škole u Sarajevu, Zijo je počeo da piše priče o životu gradića u svoga djetinjstva — Fojnici, u kojoj mu je otac bio sudski službenik. Odlučio je svirati na violini i često dolazio 1936. i 1937. u Gajretov internat, gdje smo ga mi, pitomci — srednjoškolci i učenici u privredi — zadržavali slušati. No, pravi razlog njegovih dolazaka nije bio muziciranje, to je bila samo izlika pred upravnikom i vaspitačima, već razgovor s nama omladincima, koji se obično pretvarao u njegov monolog ili kratko predavanje iz marksizma.

Nakon završetka u učiteljske škole, postaje student pedagogije u Beogradu, radeći svakodnevno po petnaest do osamnaest sati na više strana. Odlučio je student. Svira na studentskim zabavama i podučava učenike da bi se izdržavao, izvršava zadatke u naprednom studentskom pokretu i odan je svojoj velikoj ljubavi — književnosti, piše. Osjećajući i lucidan lirik, on je najradije slikao život bosanske kasabe, koju osjeća i najbolje pozna, njene uboge ličnosti, njihov ukleti život koji zna i krik i optužbu jednog nazadnog i neodrživog režima.

Temama, tendencijom, likovima i narodnim jezikom, Zijo je u potpunosti na liniji tada gotovo svevaže e socijalne književnosti, ali on nikad ne podliježe uveliko usvojenoj maksimi i predrasudi te književnosti: da društveno-ekonomske prilike u potpunosti stvaraju i oblikuju li nosti, iji su oni jednostavni proizvod. On u svojim pri ama i crticama polazi od životnih istina, stvarnog života, od svog intimnog i uzbudljivog doživljaja, da bi prikazao ono životno, pojavno i suštinsko. Ispituju i goli život svojih kasablija, njihov smisao i vrijednost, nastojao je da dubljim osmišljavanjem prikaže stvarnost koja je neodrživa i koja se, eto, sine qua non, mora da promijeni na bolje.

Pripovijedanje mu je zgusnuto, puno gor ine, ali bez zapjenušene jednosmjernosti i rezignacije, ina e karakteristi ne za socijalnu literaturu izme u dva rata, sa lucidno na enim detaljima koji razotkrivaju likove dokraja, bez ostatka, što drugi postižu tek u obimnoj prozi — romanu. Služi se i poezijom i stilskim figurama, naro ito metaforom, što mu služi da stvori željenu atmosferu i izrazi ovjeka, ubogog siromaška (koji je ve ina društva), njegovu patnju, njegov san i javu.

Varošica Fojnica, koja je za vrijeme bosanske državnosti bila centar zanatstva i rudarstva, naro ito ziatonosnog pijeska, jedan cvatu i grad, pala je pod okupacionim i nazadnim sistemima na vrlo tanke grane i postala živi simbol života u kome sve trune i izumire, u kome je i sami mir — truli mir, vrijeme u kojem se ništa ne doga a (»Vrijeme se nekako prije dvjesto-tristo godina zaustavilo, pa ni ne mi e.« (piše Zijo), ali mir pred revoluciju koja e sve iz temelja izmijeniti.

Cjelokupno njegovo djelo od trideset pri a, noveleta i crtica je po obimu maleno, ali sa nekoliko izvrsnih kratkih pri a spada me u najbolje u ukupnoj jugoslovenskoj prozi stvorenoj izme u dva rata: »Majka«, »Naza vezilja«, »Jah, i on umrije«, »Ramazanska no «, »Jedan dan u mojoj kasabi«, »Blago u duvaru«.

Ispisao je Zijo i tople, raspjevane stranice o svom djetinjstvu, o prijateljstvu, o baš ama i bujnim poljima svoga zavi aja, o majci iz koje zra i ljubav i toplina, ali sve je to samo jedan mali djeli onoga što je nosio u sebi, što je zasnovao i namjeravao da napiše. Ve i dio pripovijedaka objavio je u najuglednijem jugoslovenskom listu »Politika« i odmah su privukle pažnju mnogobrojnih italaca, svakom je tada bilo jasno: na pomolu je veliki pisac. Ali, sve te izvrsne i zanimljive pri e, pune istine o ljudima i životu, so na i kristalno ista narodnog jezika, bile su samo nužna vježba i neophodno dozrijevanje za velike poduhvate — romane, u kojima je želio da prikaže, ponajprije, epohu predrevolucionarnog vrenja, a potom i samu revoluciju. Na veliku žalost i štetu po našu kulturu, s tom željom je pao u grob. Iza njega su ostale još samo skice i plan romana i drugih djela, koji se uvaju u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Odmah po povratku iz Beograda i na po etku socijalisti ke revolucije uključio se u ilegalni rad u Sarajevu. Ali budu i veoma poznat kao komunist i književni stvaralac, morao se žuriti da što prije ode u oružanu borbu i njegov odlazak je organizovan, osiguran je i pouzdan kanal, ugovoren sat i dan odlaska. Stanovao je, naravno ilegalno, kod aktivista NOP-a, u stanu Munire i Alje Karahasanovi , iznad Kova a, a potom u stanu Nihada Kulenovi a, u Ulici Jezero 2, sada Kate Govoruši , sve do njihovog hapšenja, kada je promijenio stan. Uo i polaska u partizane, po etkom novembra 1941, želio je samo da se pozdravi sa prijateljima u Gradskoj kafani, onako s nogu, tu ga, po nesre i, prepoznao ustaški funkcioner Josip Zubi , smjesta pozvao ustaškog agenta, nekog Jakicu,

koji ga je odmah uhapsio. Nakon višednevnog mučenja, otpremili su ga u Jasenovac.

Zijo je ubijen (u dvadeset šestoj godini života) mnogo prije nego što sam ja zato en u Jasenovcu, ali je dugo kolalo pri anje starih logoraša — o evidaca njegove pogibije — o njegovom hrabrom držanju pred neprijateljem i njegovoj ljudskoj veličini. (Nisu bili svjesni koliko mi svaki put povremeno rane za voljenim prijateljom i drugom.) Kazivali su svi, uglavnom, ovo:

— Do ekali su ga, u velikoj grupi sarajevskih aktivista pokreta, pred zapovjedništvom logora, ustaški komandanti Maks Luburi , Ljubo Miloš i Ivica Matković .

— Zijo Dizdarević , beogradski student, književnik i iznad svega komunist, uzviknuo je komandant svih ustaških logora Maks Luburić - svoju optužnicu.

— Ja sam! — odazvao se Zijo, blijed i ispačen, ali uspravan.

— Aha, ti li si taj bandit! — kliknuo je obrativši se svojoj zločinici. — Umalo nam nije bandit umakao u partizane. U posljednji tren smo ga ukebalili. — I opet je Zijo: Eto, vidiš, našoj ustaškoj sili nitko ne umakne! Dolijao si, zlikovče, gdje ćeš platiti za svoje komunističke zločine.

— Pitam ja vas, gospodine, otkud vam pravo da raspolažete sa životima ljudi, svih ovih poštenih građana i da nam živote oduzimate? Po kojem pravu i zakonu, po kojoj logici — bez ikakva povoda i ikakve krivice, osim što smo nestali ljudi!? Kakav je to udovični besmisao i zločin?!

Na te riječi i krvoloci se stadoše podsmijavati, a neki, ljutiti, i psovati:

— Makso, pa to je ogrezli komunist. Nitko nam još nije ovako rekao u lice! Ušutkaj ga, ili u ga ja smjesta! — kazao je neki razbojnik.

— Neka, neka se mladi izjasni dokraja!

Svjestan da je uzalud maštao ovim zvjeroljudima govoriti, Zijo je ušutio.

— A sada ga vežite i vodite prijeko, u elinke! — naredio je Luburić arkarima — kolja ima. — Mi ćemo te, Zijo-Dizdareviću, danas ubiti, jerbo si se usudio da osporiš našu ustašku vlast i silu, jerbo si komunist — sad ti je valjda jasno?! I, zakopajte ga duboko, da nikad ni mrtav ne izviri na površinu ove svete nam hrvatske zemlje!

...

Rođen u Bosanskoj Krupi, 1. marta 1911, svršivši gimnaziju u Bihaću a Filozofski fakultet u Zagrebu i Parizu, da bi potom službovao u Mostaru, kao profesor gimnazije i, najzad, sve do okupacije u Karlovcu, Safet Krupić je bio izvanredno obrazovan i ne manje talentovan, prava »živa enciklopedija«, veliki intelektualac, marksist.

Pun socijalnog bunta i proleterskog revolta, neumorno je pronosio ideale socijalizma posvuda gdje se kretao. Kao student bio je jedan od najaktivnijih odbornika studentsko-sociološkog kluba (koji su držali marksisti) na Zagrebačkom sveučilištu. U gimnaziji je uvijeno, ali nedvosmisleno tumačio sva svoja predavanja u duhu dijalektičkog materijalizma. Kada je studirao ili službovao izvan Bosne, ljetno je uvijek provodio u svojoj Bosni, gdje je odmor provodio u rodnoj Krupi i ostalim krajevima Bosanske krajine — držao predavanja, sastanke i razgovore. Visok, plavokos, umnog visokog čela, a dobrodušan i topao, svakog je plijenio ko bi stupio s njim u razgovor.

Pun optimizma za skorbu budućnost jugoslovenskih naroda, strasno se borio ne samo riječima već i perom u ruci za tu budućnost. »Današnjica stoji pred nama kao niz pitanja koja mi moramo rješavati, jer to je smisao našeg života« - piše on u »Putokazu«, prvom marksističkom časopisu namijenjenom,

Zijo Dizdarevi , književnik strijeljan u Jasenovcu 1942. godine

Džemil Krvavac, književnik strijeljan u Jasenovcu 1942. godine

u prvom redu, itaocima Muslimanima u Bosni i Hercegovini. »Rješavati ih moramo i to najaktivnije jer neriješena pitanja zna e za nas sigurnu smrt.« — pre-naglašava on, da bi podvukao njihovu važnost i urgentnost.

Bio je po svom spisateljskom opredjeljenju književni i nau no-društveni esejist, krležijanski beskompromisan i neopoziv, uvijek ubjedljiv i pun dubljeg smisla i silnog unutrašnjeg intenziteta. Pisao je o doma im i stranim književnicima, umjetnicima i nau nicima, o problemima književnosti i umjetnosti, o aktuelnoj kulturnoj i društvenoj problematici, o položaju bosanskohercegova kih Muslimana, njihovoj kulturi i književnosti, zatim o filozofiji i drugim oblastima humanisti kih nauka — dijapazon njegovih tema i interesovanja bio je zaista širok. Ipak, Krupi evo djelo je ne samo nezavršeno ve zapravo tek zapo eto, ali to je djelo velikih tema i ideja njegova vremena i ovjeka u njemu. Uvijek je strastan borac i komunist, bilo da kritikuje književna djela, pisce ili pojave, bilo da afirmiše progresivno i humano. Svoje misli, stavove i uvjerenja potencira do usijanja i njegovi su eseji — mada to nevjerovatno zvu i — svojevrsne drame društva njegova vremena, zemlje i istorije!

U umjetni koj se kritici žestoko okomljuje na larpurlartizam, umjetnost radi umjetnosti, ali i na »apsolutnu tendencioznost«, jer i ona — naglašava Krupi — »takode predstavlja dokidanje umjetnosti«, isti u i da su talenat stvaraoca i društvo (uzeto u najširem smislu rije i) faktori koji izgra uju umjetni ku funkciju kao kulturnu funkciju, i subjektivni i objektivni faktor koji se prožimaju u umjetni kom oblikovanju, izgra uju i umjetni ko djelo!

On traži od svakog umjetni kog djela da u sebi implicira i iz sebe zra i, nenametljivo, ali i spoznajno i emotivno na itao evu ili gledao evu, odnosno uživao evu svijest i volju, podstrek za ljudskost i solidarne, humane odnose, svjestan da se bez borbe za nove odnose ni zlo ni mrak ne e i ne mogu ukinuti. Nemamo sada ni vremena ni potrebe za neangažovanom umjetnoš u, jer nužnost revolucije koja mora do i i koja je možda ve na pragu — sve je izmijenila i svemu dala drugu boju, smisao, namjeru i cilj.

Upornost, dalekovidnost i posve ivanje pažnje pojedinostima, a iznad svega osvještavanju ljudi za predstoje i revolucionarni preobražaj — njegove su glavne vrline. Njegovi eseji imali su velikog odjeka i uticaja, uveliko su itani i diskutovani. S velikom pažnjom itala ih je naro ito omladina, jer su njegove misli svojom snagom plijenile, bile uvijek živo angažovane i emocijama natopljene. Posebno su mu bili zapaženi eseji: »Problemi umjetnosti«, »Današnjica i mi«, »Problemi umjetni ke kritike«, »Erazmo Roterdamski«, »Filozofija i nauka« i »Andre Žid«. Sara ivao je u više marksisti kih legalnih i polulegalnih asopisa i listova.

Bio sam u najzvjerskijem logoru, u logoru, jasenova kom »Tri C«, okovan, kada je, u septembru 1942, doveden iz Zagreba Safet Krupi . Stigao je, re e mi Safet Filipovi , sa grupom intelektualaca i radnika - aktivista pokreta. Neke sam od njih, koje je pomenuo, poznavao po uvenju, kao marksiste, ali od svih za me je najviši udarac bio - Krupi evo zato enje, jer sam bio svjestan da to zna i za njega, uveliko poznatog komunistu i kulturnog radnika - sigurnu smrt.

»Prihvatio« ga je komandant Filipovi - Majstorovi , zvani fra Sotona, sa grupom svojih kolja a, me u kojima je bio i ustaša Kapetanovi , iz apljine. Prvo su mu svukli odijelo i skinuli nao ale, potom ga obukli u dronjke i okovali mu noge, a zatim ga svirepo i sadisti ki tukli, psovali, vrije ali i ismijavali.

— Kamo srljaš, svome zemljaku, ustaši Kapetanovi u, jesi li pijan ili lud zar ne vidiš, premda si poluslijep, da te baš on najstrasnije »miluje«!

— Vidim ja sve, i previše, i u ovom sveopćem mraku. Ali i vas će sve uskoro ista pomrčina pokriti! Našoj svetoj osveti nijedan zločinac neće izmaći!

— Ustaše se strašno razbjesniše. Tukli su ga i mrcvarili, po nekoliko njih istovremeno, dok ga nisu namrtvo pretukli. Onda su mu skinuli malo masavne stavljene bukagije, pa su ga Cigani prenijeli u monstr-groblje na Gradini.

Koliko od svoga prijatelja Zije stariji, toliko od svoga drugoga druga, Safeta mlađi, rođen u selu Velika Gračanica, srez Gacko, 13. februara 1913, Džemo Krvavac, završio je srednju tehničku školu u Sarajevu i službovao kao poštanski tehnički inženjer u Sarajevu i Beogradu. Visok, kršan i dinamičan, vazda u pokretu, još kao srednjoškolac prigrlio je marksizam kao smisao svoga života i posvetio mu sve svoje umne i fizičke snage.

Svjestan da je usmena propaganda ideja ograničena i nedovoljna, a da literatura daje mladim naraštajima mnogo više moralne snage i životne mudrosti, latio se vatreno pisanja beletristike. Pisao je svega četiri godine, od 1937. do 1941. pjesme i crtice, književne kritike i eseje o knjigama, filmovima i likovnim izložbama, pisao je i kraće komentare o društveno-političkim događajima, objavljujući ih u sarajevskim i beogradskim dnevnim listovima, u glasilu PTT-službenika »Telegraf i telefon« i u polulegalnoj radnici koju štampa.

Pjesme, crtice, eseji i kritike mu ne nadrastaju prosječne vrijednosti i kvalitete meću ratne socijalne literature u nas. Njegova mahom kratka beletristika djela nemaju one misaone višeslojnosti, niti stilske i leksičke raznovrsnosti i bogatstva kao što imaju Zijine priče ili Safetovi eseji, ali ostaju dokumentarne umjetničke i publicističke vrijednosti, koje su sudjelovale u silnoj aktivnosti koja je pripremila revoluciju i njene rukovodeće kadrove.

Svoje političke literarne radove smatrao je kao nužnu vježbu za stvaranje većih i boljih, prozaičnih djela. Pasionirano je sakupljao ogromnu građu o životu višerazrednog naroda Bosne i Hercegovine, poglavito radništva i seljaštva. Jednom mi je prilikom rekao, 1940, da priprema »stravičnu dokumentaciju« jer želi, zajedno sa svojim prijateljem Zijom Dizdarevićem, da napiše obimni roman »o tamnom vilajetu koji, eto, ni za pola milenija nije koraknuo ni pet stopa naprijed!« Ali, sve je to ostalo samo na želji i pripremi.

On je, kao uostalom svi komunisti, bio siguran da će doći do svjetskog obračuna sa fašizmom i do socijalističke revolucije u nas. Nije li u Španiji već i poeo, mada je to samo mala uvertira. I temeljito se — kakav je sav bio — pripremao za nju. Budući odličan matematičar i izvrstan rezervni oficir — artiljerac, on je svakodnevno izučavao vojnu nauku kako bi sutra bio odličan artiljerac u ratu. Svemu što je služilo predstojateljima ovoj revoluciji davao se neštedimice i dokraja.

Ali, nažalost, svoju ogromnu energiju, talenat pisca i publiciste i znanje visokog vojnog stručnjaka nije dao revoluciji — što je tako vatreno i svim bićem želio. Odmah nakon početka oružanog ustanka, neki ustaški nastrojeni službenik sarajevske pošte prokaže ga, podnese veliki broj prikupljenih novina u kojima je Džemo pisao. Odmah ga uhapse, a zatim tuku i muče, da bi ga u velikoj grupi komunističkih antifašista, 16. septembra 1941, otpremili u Jasenovac.

Poslije višemjesečnog mučenja, u okovima u jasenovačkom koncentracijskom

onom logoru, ustaše su ga prebacile, u grupi od tridesetak istaknutih sarajevskih komunista — aktivista pokreta, u jasenova ku »filijalu«, u Staru Gradišku, gdje su ih podvrgli specijalnom mučenju do usmrćenja: zatvorili, u rano ljeto 1942, u hermetičku ćeliju — da umru bez hrane, vode i vazduha! Na Džeminu inicijativu i pod njegovim vodstvom, nasilno su provalili u ćeliju i goloruki napali naoružane ustaše, te tako, u borbi, izginuli.

Tako su malo živjeli, ali koliko god su živjeli kao odrasli, pa čak i otprije, bili su u vječitom zanosu i stvaralaštvu i borenju za bolje, za revoluciju. Bili su vazda u aktivitetu koji rastura mrak i potiskuje zlo, u neprestanom pregalaštvu i optimizmu.

Da li ljudskoj istoriji i sudbini uvijekove borbe za svoj lik i produžetak do zvijezda odgovara taj njihov — tipično komunistički — postojani i vječit optimizam? Da, sigurno! Jer, zanos, želja i akcija se razgaraju baš na njemu, on im je duhovna sila. Tek stasali a vapajno nedorečeni književnici Zijo, Safet i Džemo, tu žiškicu nisu, zaista, nikad ostavili zapretanu. Umrli su baš onako kako su i živjeli — smrtno u borci — stvarajući, sigurni u trijumf socijalizma za koji su živjeli i dali živote.

UROŠ MILETI

GOTOVO PETIRI GODINE U KONCENTRACIONIM LOGORIMA

Radio sam kao kovač u alatnici Glavne željezničke radionice u Sarajevu. Uhapšen sam koncem jula 1941. godine na Alifakovcu, po naredbenju natporučnika Bećira Lokmića, i sproveden u »ustaški stan« na Obali kod Drvenije mosta. Po njihovom običaju, pretresli su me i sve mi oduzeli (sat, pare i ostale stvari koje su našli kod mene). Potom sam sproveden u »kupaću« koje se nalazilo na prvom spratu. Oko 10 sati naveče, došla su šestorica ustaša i počela sa ispitivanjem. Počinju me tužiti, branim se, pa pošto su bili bez pušaka, nije im uspjelo kako su mislili i odlaze ljuti. Malo poslije toga, dolaze deseterica naoružanih. Sada nastaje još teže zlostavljanje i tako nekoliko puta do jedan sat poslije ponoći.

Osvanuo sam sav krvav, izubijan i modar. U 5 sati ujutro ugledam kroz prozor u dvorištu autobus, pun ljudi i žena, vešerinom građana. Uvijek neko hodanje po stubištu i moja se vrata otvoriše. Trojica naoružanih ustaša rekoše: »Ispadaj napolje!« Na stubištu stoji grupa ustaških oficira. Jedan, između njih, rekao je: »Vrati njega, uzmi drugog.« Poslije nekoliko dana sam saznao da su svi ljudi iz autobusa strijeljani na Vracama. Oko 4 sata poslije podne dolazi crna marica, vežu me u lance i prebacuju u zgradu bivše bogoslovije. Skinu me gola i ustaški starješina Mile Arnautović, sa još trojicom ustaša, uvede me u jednu prostoriju gdje su vršili saslušavanja. Ostalim uhapšenim naredi da gledaju u zid, a mene nasred sobe ponužiti i kundacima, dok jedan drži pušku s metkom u cijevi. Kada su se, valjda, umorili, naredi mi da se dignem i obući i sprovedu me u jednu sobu sa rešetkama na prozorima. Dan ili dva kasnije, vidio sam kroz prozor neke mi poznate Sarajlije: Franju Budimira Bundija, dr Antu Bošnjakovića, Peru Pešutu, Lulu Frković, Feridu Kulić, Asimu Lošić, dr Jovana Kršić i još nekih čiji se imena više ne sjećam. Mnogi od njih su i mene poznavali kao sportistu — ravnika iz RŠK »Hajduk«. Iste noći, uo sam neki strašan tujanj, a ujutro, kad je svanulo, pred zgradom je ležao jedan mrtav mladić. Saznao sam da se zvao Goluban Savić, da je pod batinama umro i da su ga ustaše bacile kroz prozor sa trećeg sprata, mada su govorili da je sam skočio. Za cijelo vrijeme, koliko sam bio u zgradi bivše bogoslovije, nisam od ustaša dobio ni jedan obrok hrane. Jednog dana su me izveli u dvorište da me fotografišu.

Ustaše vrše pripreme za transport. Sedmog avgusta počinju pristizati grupe zatvorenika. Dolazi 20 uniformisanih šumara, 56 seljaka iz okoline Pala i

jedna grupa od oko 30 zatvorenika iz zatvora Beledije. Svi iz Beledije bili su Sarajlije, ve inu sam znao. Ostala su mi u sje anju imena Branka Vojnović a, Spasoja Mandrape, Gruje Samardžić a. Sva trojica su izgubili živote. Kada su se i svi ostali, ovom prilikom, sakupili, došao je ustaški natporu nik Drago Jilek i naredio da se otvore prozori i da oni koje on prozove iza u na dvorište. Me u ostalim koji su prozvani, nalazio sam se i ja i 36 inovnika »Šipada«, među njima i 4 žene. Ve inom su to bili intelektualci i od muškaraca niko nije preživio. Bilo nas je ukupno 186 (20 šumara, 56 seljaka i 110 građana). Sje am se imena nekih »šipadovaca« i ing. Veljko Kos, Branislav Konstantinović Branko, Konstantin Kostić , Dušan Lakić , Dušan Ukropina, Savo Vasiljević , zatim Ljubibratić a i Zelević a, imena im se ne sje am. Prisje am se da je jednoj od žena bilo ime Radmila Vasiljević .

Oko 9 sati nave e, 7. avgusta, povezali su nas u žicu i tako, grupu po grupu, trpali u crnu maricu. Kada smo došli na red Grujo Samardžić i sportaš) i ja, Jilek je naredio da nas vežu u lance, metnu katanac i ključ predaju njemu. Ing. Raća, jedan stariji ovjek iz Direkcije sarajevskih željeznica, upitao je kuda nas vode. Jilek mu je ironično odgovorio da nas voze na tromjesečni prisilni rad u Liku. Stari je opet upitao: »Mogu li i ja s njima? Tražim sina, treba biti pušten.« Drago Jilek mu je dozvolio.

Na staroj željezničkoj stanici stajali smo oko dva sata pribijeni uz ogradu na peronu. Jedan pijani njemački feldveber, s pištoljem u ruci, okomio se na mene. Voća transporta mu je nešto rekao na njemačkom jeziku i on me se tek tada okanio. Strpaju nas u vagone za stoku i oko pola noći, 7. na 8. avgust 1941. godine krenusmo. U Bosanski Brod smo stigli tek oko 5 sati poslije podne. Sve dok nije bio oformljen pješaci transport, na nas je bilo upereno sve njihovo oružje. Krenuli smo ulicama. Dok smo prolazili, narod nas je sa u enjem i strahom posmatrao sa prozora, iz dvorišta, sa pločnika. Ja sam na elu kolone. Iza jednog ošaka, skupio se narod ispred neke bačvarske radnje, a bačvar se sam zatražio sa bradvom u ruci prema nama, psuju i govore i da se ne udi seljacima nego građanima.

Kada smo prelazili preko Save u Slavonski Brod, jödan omladinac isko i s fotografskim aparatom pred nas, napravi snimak i pobježe me u okupljeni narod. Ustaše po eše za njim vikati, pucati, ali je ve bilo kasno, mladi je negdje pobjegao.

Dva dana i dvije noći smo putovali od Sarajeva do Gospića, bez hrane i kapi vode. Treću noć smo proveli na željezničkoj stanici u Gospiću. Ujutro, otvorene vagone i postroje nas, četiri po četiri. Od stanice do grada bilo je oko dva kilometra, koja smo prešli uz pratnju naoružanih straža i nekolicine civila sa palicama. Tukli su nas bjesomučno gdje god su stigli. Jedan starac, razbijene glave, nije mogao dalje. Saznao sam da je to bio bivši ministar Hanžeković , koji je priključen u Zagrebu.

Ulazak u kaznionicu. Bila je nedjelja, 10. avgust. Došao je upravitelj kaznonice Mijo Starić ek. Primio nas je od sprovođnika i naredio ustašama da done su lance. U me uvremenu, Gruji Samardžić u meni su odvezali ruke, koje su sada bile posve modre, a svaki zglobov bolan. Ustaše pružiše lance duge etrdesetak metara i tako po eše vezati dva po dva. Kad nas je ostalo još samo oko 40 (36 šipadovaca, trojica koju nisam poznao i ja), tad ponestade lanaca. Ostadosmo na dvorištu. elije su bile krcate, a stalno su dolazili novi transporti, stigli su iz Siska i Tuzle i još jedan transport sa oko 40 ljudi iz Sarajeva. Me u njima sam prepoznao Vladu Gušić a i Mladena Šituna, nastavnike Željeznice za-

natske škole iz Sarajeva, i Janka Košića, poslovo u iz sarajevske Glavne željezničke radionice. Kaznionica i dvorište — sve puno, a transporti ne odlaze. (Kasnije sam uođ od jednog kuhara, robijaša, da su Talijani pred Gospićem tražili da im se preda teritorija »sve do Zagreba«. Pavelić se navodno opirao, ali se po Hitlerovom naređnju morao povući i sve do Jastrebarskog.) Koliko se sjećam, u četvrtak 14. avgusta, ipak, uspjeli su odvesti 32 šipadovca nekim zaobilaznim putem i likvidirati.

Svi drugi, me u kojima sam bio i ja, ostali su u kaznionici u Gospiću u dođ pred kraj avgusta 1941. godine. Za sve ovo vrijeme, što znači blizu 20 dana, gotovo uopće nismo dobijali hranu. Samo jedanput su donijeli jedan kazan grahovorbe (na stotinu litara vode, nemasne i neslane, možda je bio jedan kilogram graha) koju je ustaša dijelio velikom kutlom. Derao se na nas da prilazimo jedan po jedan. Gotovo niko nije imao ni kašike, ni zdjele, te ljudi po eše da prilaze sa šeširođ, kapom, šubarom. Ja sam bio gologlav. Tada sam vidio kako neki seljaci iz okoline Tuzle (prema Bijeljini) primaju orbu u svoj opanak i iz njega je piju.

Koncem avgusta su nas ponovo povezali i sproveli na željeznu stanicu Gospić, u prostor ograden žicom. Sljedećenoć, potrpaju nas u stotne vagone, gotovo po stotinu u jedan vagon. Bilo nas je oko hiljadu i dvije stotine i otjerani smo u pravcu Jastrebarskog. Od toga broja zagrebačka policija je nas oko dvije stotine saslušavala, pa sam tada osuđen na izdržavanje kazne od tri godine u konclogoru Jasenovac, u koji sam dopremljen mjeseca januara 1942. godine.

U ovom logoru užasa i smrti su Vlado Glušac, Mladen Šitun i još 78 zatočenika, 29. decembra 1943. godine, kamom raspoređeni i ubijeni za navodnu odmazdu zbog pogibije nekog ustaškog natporuđnika.

U neizbrisivoj uspomeni ostaće mi najstravičniji mjesec dana, od 20. novembra do 20. decembra 1942. godine, kada su ustaše vršile jednu od likvidacija logora »3 c« u Jasenovcu. Glad, žeđ, iznurenost, halucinacije, kanibalizam — oglodavanje kostiju i iznutrica vlastitih drugova, zatočenika, zazidavanje živih da umru, danonoćni jaući i zapomaganja, spaljivanje usmrćenih leševa na Gradini i ludilo preživjelih. Tako e sam svjedok da je sedamnaestogodišnji Spaso Jeftić iz Sarajeva odveden u grupi zatočenika koje su zazidali i spalili.

Da napomenem da su ustaše, poslije proboja komunista u Kerestincu 13/14. jula 1941. godine, u kamionima sproveli zatvorenike u Gospić. Me u njima je bio i osamdesetšestogodišnji mitropolit dabrobosanske crkve Petar Zimonjić. Njega su sa još oko 40 zatvorenika sprovodili u koloni sve do otoka Paga, a nakon 15 dana vratili u Gospić i sve likvidirali na Velebitu. Nekako u to vrijeme, sredinom 1941. godine, dopremljen je transport iz Koprivnice (logor »Danica«) sa oko 700 ljudi. Svi su oni transportovani u Gospić i najvjerođatnije tamo likvidirani. Me u njima je bilo i oko dvije stotine Sarajlija. Bili su tu profesor Milutin Janjušević, posljednji upravnik Sarajevskog pozorišta izme u dva svjetska rata, Vladeta Bilbija, Milan Božić, Stevan Ćirić, Ilija Nikolić, Tihomir Furtula, Ilija Vekić, Božo Bukvić, Nikola Nahod, Simo Kozić, Ćor o Karkelji, Uroš Hrisafović i mnogi drugi. Me u njima je bio i moj sestrić, dvadesetogodišnji omladinac Milan Maksimović.

Nakon 1323 dana sužanjstva, ali i borbe za NOP u koncentracionim logorima, u kojima se u krvi i smrti kalilo i osvjedočavalo bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana, Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti, zamijenjen sam sa još desetoricom zatočenika 28. marta 1945. godine za pripadnike Vermahta koje je zarobila Jugoslovenska narodna armija. Još pet logoraša predviđenih za zamjenu, umrlo je u me u vremenu od tifusa. Iz Pisarovine kod Zagreba, upućen sam našim vezama u Topusko u Komandu armije na oslobođenoć teritoriji.

ZAHID BUKUREVI

PROBOJ IZ LOGORA JASENOVAC* (aprila 1945. godine)

Uhapšen sam u Visokom 17. aprila 1942. godine u grupi od 39 drugova i drugarica. Me u uhapšenim komunistima bilo nas je trojica članova Mjesnog komiteta KP u Visokom, nekoliko skojevaca i više drugih aktivista NOP-a. Nakon istrage i mučenja, agenti su pustili iz zatvora 15 uhapšenih, a mi ostali prebaeni smo u zajednički prostoriju sa drugovima iz Zenice i Konjica, gdje smo, nas oko 80, ostali do otpremanja u logor Jasenovac, skupa sa Sarajlijama, u transportu od oko 500 ljudi. Ovaj transport činili su uglavnom mladi ljudi, najčešće aktivisti NOP-a — komunisti, skojevci i bliži simpatizeri.

Kada smo 9. maja 1942. godine stigli u Jasenovac, odvojili su par drugova koji su im trebali kao stručnjaci i to: Remziju Repca, električara, Sulejmana Skopljaka, mene i mog brata Vahida, kao kožare. Tako sam smješten u odjeljenje koje se nazivalo kožara. Sreo sam se i sa drugom Dušanom Čulumom, komunistom iz okoline Visokog, koji je bio ranije uhapšen. U Jasenovcu je tada bilo ukupno oko 3000 zatočenika, a poznato je da su ustaše neprestano ubijale velike grupe zatočenika.

U kožari zatekli smo vrlo teško stanje. Logoraši su bili bolesni i iscrpljeni, tifus je harao. Poslije par dana, i nas trojica smo se razboljeli od tifusa. Pokraj mene su umrli mnogi, a među njima i Danko Salom, iz Sarajeva.

Tako sam otpočeo da dijelim više nego tešku sudbinu svih logoraša, u tom po zlu i zločinima nenadmašnom stratištu i mučilištu — Jasenovcu i Staroj Gradiški. U ovom napisu ograničavam se samo na one dane kada smo se u okviru ilegalne organizacije odlučivali na proboj iz logora i kada smo, konačno, tu našu namjeru i sproveli.

U ljeto 1944. godine odlučeno je da se priprema organizacija »ustanka« u logoru i proboja na oslobođenu teritoriju. Moj zadatak je bio da u magazinu pripremim razne predmete za naoružanje grupe logoraša. Logoraše treba pripremiti i dovesti do magacina Drago Škrgati iz Zagreba koji je radio u ustaškoj kuhinji, u blizini skloništa. Ja sam trebao likvidirati ustašu ako se zadesi u pokušaju akcije u magacinu, otvoriti magacin, uvesti drugove i naoružati ih, a zatim da svi zajedno upadnemo u Zapovjedništvo logora koje je bilo u blizini i likvidiramo po-

* Ovaj prilog autor je napisao neposredno pred smrt, januara 1981. godine. Objavljujemo ga u redigovanom obliku. (Red.)

sadu i » asnike« koji budu u kancelarijama. Ivica Kardun je bio rukovodilac ove naše operacije i na njegov znak je trebalo da po ne akcija.

Me utim, do ustanka nije došlo. U zadnji as je javljeno da se akcija odga a, pa su drugovi koji su ve bili na mjestu za akciju, u blizini skladišta, vraeni na svoja mjesta u logor. Ustanak je odgo en zbog, za nas iznenadnog, dolaska novih snažnih ustaških jedinica u logor i zavedene opšte pripravnosti u logoru, kao i zbog dolaska jedinica svirepih erkeza i drugih u njema koj službi, koje su se smjestile iza zidina logora i oko logora. U takvim okolnostima ustanak je bio bez ikakvog izgleda na uspjeh i bio bi u za etku ugušen. U ovoj organizaciji i pripremanju ustanka u estvovala su i mnoge Sarajlije, izme u ostalih i drugovi Jusuf Sabljakovi , Emerik Blum, Fahrija Ajanovi , Karlo Dombaj, te Vahid Bukurevi i ja, iz Visokog, i drugi.

U septembru 1944. godine ustaše po inju da rasturaju logor u Staroj Gradiški. Oko 800 logoraša prebacuju u Jasenovac, a nakon kratkog vremena, oko 400—500 prebacuju u Lepoglavu. Time je gotovo razbijena organizacija NOP-a u logoru Stara Gradiška za koju ustaše nikad nisu znale. Pretpostavljalo se da je na rasturanje logora Stara Gradiška uticalo otkrivanje partijske organizacije u Jasenovcu i njenih veza, preko Bosanske Dubice, sa partijskom organizacijom na oslobo enoj teritoriji. U provali partijskih organizacija u Jasenovcu pobijeni su vode i komunisti, Remzija Rebac, dr Mile Boškovi , Dmitar Boškovi , Nikola Pejanovi , Milan Dragovi , sa više ilegalaca i komunista, me u njima je bio i Avdo Resulovi iz Sarajeva. Ustaše su formirale transporte, tako da su rastavljali sve one koji su zajedno radili i one koji su u istoj sobi spavali, pogotovo ro ake i bra u. Na koncu je u Jasenovac iz Stare Gradiške upu en i drugi transport, negdje krajem novembra 1944. godine. U tom transportu bili smo ja, Drago Škrinati i drugi drugovi, saradnici i poznanici. U logoru III u Jasenovcu smo raspore eni na rad, odakle sam, nakon izvjesnog vremena, kao kožar, upu en u logor IV, u kožaru.

Nakon likvidacije grupe komunista, u Jasenovcu nije zamro ilegalni rad, aktivnost su nastavili komunisti i aktivisti logora III koji su ostali u životu. Me u komunistima bili su Ante Bakoti , iz Sarajeva, i mnogi drugi. Po dolasku iz Stare Gradiške, pridružili smo im se i mi. Me usobno poznanstvo i ranije li ne veze omogu ili su da se ponovo razvije ilegalna organizacija, formirana po radionica—u trojke i sli ne grupe.

U Kožari sam zatekao Stanka Ga ešu, komunistu iz Zemuna, obu arskog majstora, koji je prije mene iz Stare Gradiške preba en u Jasenovac, kao i od ranije poznatog mi druga i komunistu, Antona Malesiju i druge aktiviste i ilegalce. Zajedno smo sagledali našu situaciju i razmišljali šta initi. Ocijenili smo da preživljavamo najteže asove našeg logorskog života. Toga smo bili svjesni jer smo vjerovali da e u toku zime Jugoslavija biti slobodna.

Zima 1944. na 1945. bila je za logoraše nenasna, neizdržljiva, svi su bili u stalnoj napetosti zbog neizvjesnosti u koju se ulazilo svakim smrkavanjem i ulaskom u zimsku no . Stalno se živjelo u iš ekivanju likvidacije togora; znajo se da je Jugoslavija najve im dijelom oslobo ena, da se podru ja koja drže Švabe i ustaše svode na užu koridor oko pojedinih gradova i najzna ajnijih komunikacija.

U logoru se živjelo u uvjerenju da je pitanje oslobo enja cijele zemlje, pitanje dana ili nedjelje a nikako dužeg roka. Mi smo tražili na ina kako se suprotstaviti ustašama i ne dati da nas pobiju bez otpora. Ta zima, kao i svaka u Jasenovcu, bila je puna vlage i vode koja se razlijevala oko Jasenovca i zatvarala ga

Ante Bakoti Bako

Ante Bakoti , radnik VTZ Sarajevo, organizator proboja iz Jasenovca aprila 1945. godine

sa svih strana, osim željezničke pruge i ceste koje povezuju Jasenovac sa ostalim svijetom. Bili smo potpuno nemoćni da bilo šta preduzmemo. Vode Save, Une, Struga i snijeg koji je polegao po vodi u polju, činili su Jasenovac potpuno okovanim i zarobljenim, a put kroz vodu i snijeg nemogućim kao i preko glavnih komunikacija — zbog bodljikave žice, bunkera i straža.

U takvim okolnostima ljudi, kad se u njima probudi duh otpora i borbe za slobodu, nevjerojatno brzo sazrijevaju. Javlja se nova snaga i vrhunska spremnost na sve, pa i nemogućnosti. Saznanje i uvjerenje da se umrijeti mora, i to na najsviropiji način, vezanih ruku, biti zaklan, ubijen maljem u zatiljak ili poluživ, nedoubijeno, biti zakopan ili bačen na loma u da goriš i umireš izgaraju i, budi u svakoj spremnost na sve, pa i na ono najnevjerojatnije.

Na toj i takvoj spoznaji šta nas čeka, svi se sjedinjujemo u želji da drugačije umremo, da umremo boreći se i sa željom da od nas svijet bar jedan ostane živ, pa koji god, samo da donese istinu slobodnom svijetu o Jasenovcu i svemu šta se u logoru događalo u protekle četiri godine.

Naš rad bio je nastavak trogodišnjeg organizovanog rada komunista i simpatizera u logorima Stare Gradiške i Jasenovca, a pogotovo našeg ranijeg rada u Kožari, koji je bio stalno povezan sa ukupnim radom u logorima Jasenovca. Komunisti Kožare su i u ovim uslovima rad nastavljali i prilagođavali nastaloj situaciji. Specifičnost Kožare je bila u činjenici da je u njoj oko 140 logoraša bilo kao jedna porodica; svi smo se međusobno znali, svi smo se svakodneвно po više puta susretali. I u takvim okolnostima bili smo upućeni na duboku ilegalnost i veliku opreznost. Zahvaljujući i radu komunista i jednom broju bliskih aktivista, dočekali smo mjesec mart i prve dane proljeća. Sa dolaskom proljeća, otapanjem snijega i postepenim povlačenjem voda sa njiva u rijeke i prema uvalama i jarugama, pojavljuje se optimizam i nada da će biti moguće nešto uiniti na organizovanju kolektivnog prodora iz logora i stvaranju uslova da se bar neko spasi.

Stanko Gašević i ja smo se dogovorili da predložimo drugovima da stvorimo štab koji će raditi na pripremi proboja. S tim smo upoznali Silvija Alkalaja. Silvije je želio znati i sastav štaba i plan proboja. U sastav štaba, zajedničkim dogovorom, ušli su Stanko Gašević, ing. Avram Demajo, Anton Malesija, Moric Kabiljo, Tibor Lebl i ja. Za sastanke štaba znao je Silvije Alkalaj, kao »logornik« s kojim smo kontaktirali. Štab je trebao pripremiti plan i organizaciju proboja. U martu su u štabu bila tri predloga za organizaciju otpora.

Jedna varijanta je proboj iz logora preko Gladnog mokrog polja u šumu, u momentu koji je najpogodniji za uspjeh proboja. Druga varijanta je bila da se logoraši zabarikadiraju u zgradi Kožare i kad ustaše dođu da nas likvidiraju, da se iz zgrade branimo. Treća varijanta je bila da se varkom probijemo do skele na Savi i prebacimo u Ušticu. Prema ovoj varijanti, trebalo je da nekoliko zatočenika u ustaškim uniformama izvede sve logoraše u stroju iz logora i otjera ih na skelu na Savi. U takvim planovima ušlo se u april mjesec.

Za to vrijeme u zemlji i u logoru su se nizali različiti događaji. Oslobođenja zemlje bilo je gotovo stvarnost. Ustaše u Gradini pale kosti pobijenih logoraša. Zadah se širi po cijelom Jasenovcu. Likvidacije dovedenih grupa ne prestaju, uz svakodnevno likvidiranje i starih logoraša iz logora u Jasenovcu. Početkom aprila u logor je iz Sarajeva i okoline stigao transport od oko 450 ljudi, žena, dobrim dijelom omladine. Ovi ljudi nisu spojeni sa starim logorašima, bili su izolovani i čuvani pod posebnom stražom. Neki naši drugovi iz logora su, vršeći svoje poslove, dolazili u kontakt sa Sarajlijama. Tako je Avram Kabiljo Mamilović, brižljivo stupio u kontakt sa Ismetom Terzimehićem iz Visokog, od koga smo dobili

informacije o situaciji u Bosni, posebno u Sarajevu i Visokom. Nije prošlo ni par dana, svi su pobijeni. Polovinom aprila došla je kompozicija sa logorašima iz Lepoglave u oko 20 vagona. Taj transport starih logoraša je prebačen u Gradinu i likvidiran, nisu ni ušli u logor. Spasili su se samo logoraši iz jednog vagona. Oni su na putu prema Jasenovcu provalili vagon i poskakali iz voza. To je bilo negdje oko Banove Jaruge. Ovo su bili znakovi da su ustaše preduzele potpunu likvidaciju logora. U to vrijeme naš štab u Kožari se svakodnevno sastajao, a rasprave o proboju nisu uopšte prestajale. Sada se vodila rasprava o dvije prve varijante, dok je treća, da se sa varkom u stroju pređe preko Save u Ušticu, otpala. Zagovornici otpora iz zabarikadirane zgrade, branili su ovaj predlog inženjericama da ima mnogo iznemoglih, da ne mogu trčati. Oni su bez ikakve šanse da se spasu i da je humanije da se svi zajedno borimo iz zgrade. Zagovornici proboja prema šumi, tvrdili su da takav otpor ne daje šanse nikome da se spasi, da se ne nasviju u zgradi sa drvenom konstrukcijom spaliti ili zgradu minirati i srušiti sa zemljom za nepun sat otpora. Tek poslije likvidacije logoraša iz Lepoglave, konačno smo se usaglasili na proboj iz logora u pogodnom trenutku za nas, te dogovorili se o detaljima za izvođenje proboja.

Dogovoreno je: Izvesti proboj u dva pravca. Prvi, iz dvorišta prema pruzi i polju, presijecanjem žice. Drugi, iz zgrade stare kožare na kapiju, s tim da krene u istom pravcu za glavninom logoraša. Utvrđeno je da se proboj izvrši poslije smjene straže u 20 sati, na početku noći, u najpovoljnije vrijeme za uspjeh proboja. Formirane su udarne desetine koje će u istom času krenuti u akciju, svaka na svom pravcu. Desetine su imale zadatak da likvidiraju ili onemoguće i onesposobe ustaše na stražarskim mjestima i omogućе izlazak logoraša iz logora. Jedna desetina da upadne u Zapovjedništvo logora i likvidira sve ustaške oficire koje nađe u kancelariji. Druga desetina imala je zadatak da siječe bodljikavu žicu na ogradi logora u pravcu šume, dok je treća grupa, trebala da prođe kroz glavnu kapiju, napadom na stražare (događalo se da se tu nalazi i poneko od »asnika« iz komande logora). Ovoj grupi trebalo je da se pridruže i drugovi iz desetine koja je zadužena za napad na zapovjedništvo logora, nakon obavljenog prethodnog zadatka. Za napad na pojedina stražarska mjesta odabrani su najzdraviji, uglavnom mladi ljudi koji su po svom radu ili mjestu spavanja bili najbliže određenom stražarskom mjestu. Tako su u desetini za napad na stražare iza stambene zgrade bili stanovnici te zgrade i radnici u vešeraju. Za organizaciju i izvršenje napada u prvoj grupi bio je određen Egon Berger, šef vešeraja. Za napad na stražara na južnoj bočnoj strani zaduženi su zatočenici ispred zgrade i vanjski radnici. Grupu su vodili braća Jakov i Ignjac Rozencvajg. Za napad na stražara na uglu nove zgrade kožare i radionice tutkala bili su zaduženi Tibor Lebl i grupa drugova iz kćekare, radionice tutkala i kuhinje. Za napad na stražara na glavnoj kapiji zaduženi su zatočenici i radnici iz stare zgrade kožare. Ovu grupu su predvodili Stanko Gašević, Slavko Vasić, Anton Malesija, Stevo Bogdanović, Nikola Santrač i Avram Demajo, s tim da upad u sobu zapovjedništva izvrše Stanko Gašević, kao rukovodilac, ing. Avram Demajo, Slavko Vasić i još neki. Ovu grupu u sobu zapovjedništva trebao je uvesti Avram Demajo, koji je radio u laboratoriji uz samo zapovjedništvo, i grupa drugova koji su radili i stanovali u zgradi stare kožare (bilo ih je tridesetak odabranih, mladih). U desetinu za siječenje žice na prostoru između zgrade nove kožare i štaba zadužena je građevinska grupa i vanjski radnici, a rukovodio je građevinski inženjer Joži Kabiljo.

Osnovno je bilo iznenadnim napadom onesposobiti stražare da nam se suprotstave. Za iznenađenje primijeniti razna lukavstva. Predviđeno je da svaka grupa za napad pripremi u dvije, tri posude raznih kemikalija (sona i sumporna kiselina i druge aktivne kemikalije) za onesposobljavanje stražara, ako bilo šta preduzmu u svoju odbranu, pogotovo ako protiv nas upotrijebe oružje. Dogovoreno je da svaka desetina izradi svoj plan napada i da ga primijeni. Tako je dogovoreno da oružje osvojeno od ustaša zadrži logoraš koji ga je zarobio. I na kraju je dogovoreno da zatočnici po izlasku iz logora krenu prema željezničkoj pruzi, a po prelasku pruge, da se razbiju u grupe po dvojica-trojica i da bježe u raznim pravcima, prema rijeci Savi na zapad, prema šumi na sjever i istok, odnosno da nastoje u što kraćem vremenu da se dograđuju šume, a odatle kako znaju.

Ovaj plan se dalje do u detalje razrađivao. Svaka grupa je razrađivala svoj dio, pripremala se. Svaki logoraš naoružavao se nekim predmetom koji će mu najbolje poslužiti u probijanju. Međusobno su se dogovorili i kolektivno u probijanje. Par dana prije proboja sve je bilo pripremljeno. U logoru je zavladao tuđna tišina koja je mirisala na spas, na slobodu, na život. Ona je zamijenila onu ledenu i zloslutnu psihozu iz koje je vonjalo na krv, na klanje, na masakriranje i mučenje uz izživljavanje zlikovaca.

U takvoj tišini koja je zadržavala vrijeme i povećavala ozbiljnost na svakom licu i neizvjesnost, pa i strah od neuspjeha i ekscesa, u dušama ljudi prolazili su posljednji dani tog strašnog bivstvovanja u logorima.

I tako sve do 21. aprila, kada se popodne štab sastao da odluči i da se tuve ide na proboj. Složili se nismo. Neki su tražili da se saeka do sutra, da još dobro provjerimo, pa tek da se onda odlučimo. Tako je odluka o proboju pomaknuta za sutra. Na tom sastanku je prihvaćen predlog da se svima zatočnicima sutra podijeli otrov, već pripremljen u malim staklenim flašicama, kojim će se otrovati oni kojima bude prijetila opasnost da ga ustaše uhvate živog. Većina zatočnika uzela je taj otrov.

U predvečerje 21. aprila napetost je dostigla vrhunac. Osjećalo se da se približio kraj, ostalo je još samo toliko vremena u kome se misli kreću: Šta će biti sutra? Hoće li se do ekatini novi dan ili će se u toku noći nešto posebno dogoditi? Bojali smo se likvidacije koja bi mogla uslijediti u toku noći, ali bojali smo se i sebe, najviše. Bojali smo se, naime, da neko ne pokuša sam nešto napraviti da se spase bilo bjekstvom, bilo sakrivanjem u neku rupu ili čak izdajom, jer su u svakoga nervi bili na granici.

U takvoj psihičkoj napetosti, puni opreza, ušli smo u posljednju noć logorskog života. Ova nervoza i opreznost su imale realnu osnovu s obzirom na kritičnost situacije i okolnosti da su u posljednje vrijeme bila dva pokušaja individualnog bjekstva. Nešto ranije braća Lion, Brale i Slavko, te i Grinvald, koji se u skladištu sirove kože zavukao duboko pod kožu i tako je mislio do ekatinošlobu dočeka.

Laknulo nam je kad se utvrdilo da su svi logoraši u spavaonama. U spavaonama se uglavnom šutjelo, malo ko se oglašavao i progovarao, valjda u želji da se savlada tišina među nama, da se rastjera strah u sebi. Noćnu tišinu su naglo poremetile eksplozije i pucnjava, svi smo skočili na noge. Podigli smo crijepe na krovu više naših postelja, gledali smo prema naselju, logoru Jasenovac. Slika je bila jeziva. Gorio je logor III. Prema lokaciji požara, zaključili smo da gore drvene nastambe, spavaonice naših drugova. Zaključili smo i bili uvjereni da se likvidira logor III i da će u toku noći biti pobijeni svi logoraši.

U kožari, u toj noći, u uvjerenju da je logor III likvidiran, postavljalo se samo jedno pitanje. Šta ako dođu po nas, ovako nabijene u spavaonice u zatvorenim zidanim zgradama. Odgovor je bio samo jedan: Pružimo im otpor, jurnemo na kapiju, na stražare sa bilo kakvim predmetom u ruci probijaju i se, ginemo, ali neko će se vjerovatno i probiti.

Osvanuo je 22. april, svi smo se, prividno mirno, kretali po logoru kao da ništa nismo primijetili. Sastanak štaba to jutro je bio kratak. Trebalo je izviditi šta se događa u logoru III, odnosno odmah poslati kola i dva logoraša u logor III po sledovanje i da obave druge poslove koje smo smislili, kao razlog za slanje dvojice logoraša uz košaraša. Odlučili smo da večeras treba ići u proboj, s tim da se ponovo sastanemo kad se drugovi vrate iz logora III, ako se ne vrate do podne, sa uvati mir i pripremiti se. Takođe smo se dogovorili da se ljudima odmah podijele flašice sa otrovom.

Ubrzo iza ovog sastanka, u obuzetosti je došao Mato Živanović, ustaški asnik iz zapovjedništva kožare i tražio da mu se pripremi materijal za izmeđo predvečer. Sa sličnim zahtjevom, ubrzo iza Mate, došao je njegov rođak. O ovom me je obavijestio Stanko Gašević koji je primio naredbu kao majstor obučen. Složili smo se da je to siguran znak da je za navečer pripremljena likvidacija kožare, pa smo se dogovorili da se odmah, nakon povratka kola iz logora III, sastane štab i utvrdimo našu poletku proboja. Nije dugo potrajalo naši drugovi su se vratili kolima. U logor III nisu mogli ići, vratili su ispred logora. Pred logorom su ustaške jedinice bile pod ratnom spremom. Ustaški oficiri su bili iznenadni dolaskom kola pred logor pitaju ih se odakle sad ovi. Odmah su im naredili da se vrate nazad, u kožaru, kao i stražaru da ih prati. Dakle, nismo dobili ni sledovanje hrane za taj i sljedeći dan. Jakov Rozencvajg i drugovi su nam iznijeli svoje utiske. Oni misle da se ustaše spremaju da bježe iz Jasenovca i da se u logoru nešto krupno događa.

Poslije ovog saznanja, uvrstili smo se u našem uvjerenju da je prošlog noć logor III likvidiran, da naših drugova iz tog logora nema više među živima. Postalo nam je sve jasno. Više nije bilo pretpostavki. Likvidacija logora je u toku.

Štab se odmah sastao, a za potvrdu da je totalna likvidacija u toku, poslala nam je i naredba ustaških glavešina iz zapovjedništva kožare da im se pripreme i spakuju materijali za izmeđo i drugo do predvečer. Iz ove narudžbe smo izvukli drugi zaključak: u narednoj noći nas će likvidirati. Utvrdili smo da u proboj idemo poslije smjene stražara u 20 sati. Takođe smo se dogovorili, da ustaške glavešine kada dođu po našu paket, likvidiramo u prostorijama obučenare. Za tu likvidaciju određeni su drugovi koji su bili zaduženi za upad u zapovjedništvo i napad na stražu na glavnoj kapiji. Takođe je dogovoreno da od početka likvidacije ovih ustaša bude zgrada Kožare zatvorena i da niko ne može izaći i niti ući u zgradu, osim Stanka Gaševića i Silvija Alkalaja, logornika koji će u to vrijeme biti na kožari, i mene, koji ću biti van zgrade, u dvorištu logora, odakle treba poći napad na stražare i presijecanje žice. Poslije ovog sastanka nije bio predviđen više nikakav sastanak štaba, a za koordiniranje aktivnosti u međusobne kontakte određeni su Gašević i Alkalaj, koji će djelovati u zgradi kožare, a Tibor Lebl i ja, koji ćemo djelovati iz dvorišta logora.

Od ovog sastanka nastupilo je vrijeme proboja, svako se spremao za izvršavanje svog zadatka. Među tim, u logoru III je bilo sve drugačije od onoga što smo mi pretpostavili.

Ješka Abinun, kroja ki radnik iz Sarajeva, u svom napisu »Jasenovac«, piše da je u logoru III bilo 1073 logoraša i da su po naredbi ustaša prebaeni u nastambe bivše logoraške kroja nice i obu arske radionice. U ženskom logoru je bilo 700-750 žena i djece. Sve žene su no u 21. na 22. odvedene i ubijene, pa je muškim logorašima bilo jasno da je sada na njih red. Spremnost za proboj i me u njima je potpuno sazrela.

Prema kazivanju Jakoba Fincija iz Sarajeva, koji sada živi u Pucarevu, jednog od u esnika u proboju iz logora, ustaše su u toku 21. aprila odvojili 200 logoraša, podijelili im lopate za kopanje i prebacili ih u Gradinu. Nave er, 21. aprila, nakon prebacivanja logoraša iz logora u zgradu obu are, prikupili su grupnike i predradnike, njih desetak i odveli. Tako e su odveli desetak logoraša koji su bili požarni u zadnjoj, jutarnjoj smjeni 22. aprila, pred ustajanje.

O toj situaciji, izme u ostalog, piše i edomir Huber u svojoj knjizi »Bio sam zato enik logora Jasenovac«, u poglavlju »Proboj zato enika«. On veoma slikovito i dramati no opisuje kako su logoraši iz logora III uspješno krenuli u proboj, likvidirali neke ustaše i mitraljeska gnijezda i zadivljuju om hrabroš u izvršavali svoj zadatak uz uzvike »Naprijed, drugovi«. ¹⁾

O proboju logoraša iz logora III u Jasenovcu dali su svoja sje anja i mnogi drugi preživjeli u esnici proboja. Iz tih sje anja i izjava o proboju u logoru III, kao i iz mnogih drugih ovdje nespomenutih, vidi se da je organizacija proboja plod ranijeg dugovremenog ilegalnog rada komunista i drugih aktivista NOP-a. Mnogi komunisti i aktivisti su u proteklim godinama otkriveni, prženi, mu eni, vješani, strijeljani i na druge na ine ubijani ali se ilegalni rad u logorima nikada nije mogao zaustaviti. Ovaj proboj je veliki primjer snage i nesalomljivosti pokreta, snalažljivosti i upornosti komunista i drugih aktivista. Ante Bakoti ²⁾, Drago Škrinati i drugi komunisti i ilegalci poznati su aktivisti pokreta.

U kožari je u popodnevnim satima po elo realizovanje plana proboja. Negdje iza 17 sati nekoliko starijih ljudi, koji ne mogu hodati, iz dvorišta, kroz otvore na zidu, podvla i se pod patos stare kožare ispod kojeg je bilo prostora oko 50 cm visine. Ovi ljudi su se polako uvla ili u prostor koji su sami odabrali kao šansu za spas. Me u njima je bio i Jakov Steinberg iz Sarajeva, koji je imao bolesne noge. Na prilazu, pored mete, obrati mi se rije ima: »Zahide, pozdravi mi Sarajevo«. Neki nemo ni i stari ulaze u zgradu nove kožare, traže spasa u magacinu, pod hrpama sirove kože, a neki i u velikim kacama za vodu kod bunara, pa i u bunaru.

¹⁾ »A u onoj maloj prostoriji sastalo se tadašnje rukovodstvo organizacije. To nije bilo ono rukovodstvo koje je ranije organizovano, koje je cijelo vrijeme rukovodilo organizacijom i koje se mijenjalo i dopunjavalo prema prilikama. To je bilo rukovodstvo ad hoc, u toj konkretnoj situaciji. Inicijativu za sastanak i formiranje tog rukovodstva dao je vjerovatno Ante Bakoti , pirotehni ar iz Sinja, koji je pred rat radio u Vojnotehni kom zavodu u Sarajevu i uhapšen kao sarajevski ilegalac po etkom rata i upu en u Jasenovac, dugogodišnji zato enik i lan ranijih rukovodstava«.

²⁾ Ante Bakoti Bako, ro en 14. juna 1921. godine u Sinju, otac Luka, obu ar, i majka Lela, djevoja ko, Kati , doma ica. U Sinju završio gimnaziju, u Kruševcu 1940. godine hemijsku školu i u Sarajevu se zaposlio u VTZ nakon završene škole. Uklju io se u napredni radni ki pokret, gdje je primljen u Partiju. U Sarajevu je bio progonjen zbog ega bježi u Sinj. U Sinju ga stiže potjernica iz Sarajeva. Bježi i ponovo se sklanja u Sarajevo, kod drugarice Marice Himerlajh (Cesar). Otkriven je u prolje e 1942. godine i ustaše su ga uhapsile u bjekstvu, u dolini Neretve. Nakon mu enja, upuju ga u logor Jasenovac. U Jasenovcu je radio u hemijskoj radionici. Bio je uklju en u ilegalni rad partijske organizacije logora. U hemijskoj radionici bio je skupa sa ing. Fuadom Midži em, koji je 1944. godine pušten iz logora, a poginuo je brane i Elektri nu centralu, u bitkama za oslobo enje Sarajeva. Ante je bio jedan od organizatora proboja iz logora III.

Negdje oko 18 sati iz stare kožare je izašao Stanko Ga eša i rekao mi je da su ustašu Matu Živanovi a likvidirali kada je došao po kožu. Udario ga je sje-kirom, dok je od Zari a primao materijal, a zatim su ga dograbili i dotukli ostali drugovi i bacili u etkaru i zatrpali dlakom. Stanko se odmah vratio u zgradu a ja sam to prenio Tiboru Leblu, Mari u, Joži Kabilju i drucjim. Nešto kasnije se Stanko ponovo pojavio sa viješ u da je likvidiran i drugi Zivanovi , na isti na in njega je željeznom šipkom po glavi udario Bogdanovi pa su i njega bacili u etkaru, u ekinje. Lebl, Moris i ja ponovo smo podvukli da Stanko obezbijedi da niko od sada ni po koju cijenu ne iza e iz kožare. Ako ko od ustaša bude tražio Matu, uputi emo ga u kožaru da ga priklju e Živanovi ima. Me utim, do našeg napada nije došao niko. Približilo se 20 sati, vrijeme smjenjivanja straža. Smjena straže donijela nam je neugodno iznena enje. Straže su udvostru ene, tako je sad trebalo jurišati na dva umjesto na jednog stražara na svakom stražarskom mjestu.

Smjena straža je izvršena u vrijeme kada je trebalo da se krene u napad. Znak za napad na stražare nisam mogao dati, jer još nije iz dvorišta izašao ustaša Živko koji je dotad bio na straži. Prišao mi je Miro Auferber iz Osijeka i pitao da li da Živka ubije u prolazu pored nas. Njegovo pitanje je razriješilo dilemu, prihvatio sam prijedlog i rekao mu: Ubij! Uskoro je Živko nailazio pored nas, Miro ga je raspalio po glavi. U isto vrijeme, drugovima sam dao znak da krenu u akciju. Živko je pod udarcem ciknuo, ali su ga Miro, Jakov Rozencvajg, njegov brat Ignjac i drugi dotukli i bacili u štalu. Dok su Živka ubacivali u štalu, Joži i Moric Kabiljo sa drugovima su ve presjekli bodljikavu žicu i otvorili logorašima slobodan put u polje. Ovo se sve dogodilo u jednoj minuti.

Logoraši su masovno krenuli kroz veliki otvoreni prostor na ogradi od bodljikave žice. Desetine iza vešeraja i na ošku kod nove kožare nisu još napali prema polju. Vidio sam ereka. zapovjednika logora kako puca i vi e stražarima nešto tr e i uz ulicu ispred logora, prema pruži.³⁾ U to vrijeme na dvorištu je bio samo stari doktor iz Pakraca. Bilo mu je preko 70 godina. Išao je polako preko dvorišta prema zgradi za stanovanje i držao flašicu sa otrovom u rukama. Dvorište je bilo prazno; grupe logoraša su tr ale preko polja prema željezni koj pruži. U isto vrijeme drugovi iz stare kožare krenuli su u zapovjedništvo i na glavnu kapiju.*)

³⁾ Evo šta o tome piše Slavko Vasi , preživjeli u esnik iz ove grupe, danas živi u Šidu (rukopis):

»Sa desetinama vani, komandovao je Zahid Bukurevi . Desetine su imale zadatak da likvidiraju straže oko logora i isijeku žicu za prolaz starih i nemo nih, što je djelomi no uspjelo, kad nama petorici likvidacija Zapovjedništva nije uspjela osim likvidacije Živanovi a, jer je moj zadatak bio da bacim otrovnu kiselinu po njima, Avram Demajo da otvori vrata Zapovjedništva, a Ga eša, Bogdanovi i Santra da ih pobiju. Kada ve nismo uspjeli, jer su ustaše prije minut dva istr ali napolje, a u dvorišnom krugu ve akcija po ela što je bilo kobno po nas petoricu koji smo potr ali ka izlaznim vratima, gdje ginu Ga eša, Demajo, Bogdanovi i Santra , a ja sam ostao za dovratkom od strane kožare, dok je ustaša tukao u pravcu vrata«.

⁴⁾ Spisak u esnika proboja iz ustaškog koncentracionog logora Jasenovca, sa teritorije grada Sarajeva i sarajevske oblasti:

1. Abinun Ješua, brijia ki radnik iz Sarajeva. Sada živi u Sarajevu.
2. Abinun Binko, kroja iz Sarajeva, poginuo u proboju.
3. Abinun Šani, trgova ki pomo nik iz Sarajeva, pog. u proboju.
4. Alikavazovi Abdulah- oro, obu ar iz Sarajeva, poginuo u partizanima.
5. Altarac Nisim-Bulat, obu ar iz Sarajeva, poginuo u proboju.
6. Altarac David, brijia ki radnik iz Zenice, poginuo u proboju.
7. Altarac Samuel, obu ar iz Zenice, poginuo u proboju.

Kada sam vidio da su se probili drugovi sa dvorišta u polje, poletio sam svom snagom za njima. Gotovo svi logoraši iz dvorišta pretrali su prostor od logora do pruge i prebacili se preko pruge, u polje prema šumi. Nisam vidio nikoga da je pao od metka stražara sa bunkera na pruzi, jer su zapucali sa zakašnjenjem, kada su već logoraši prešli prugu i krenuli prema šumi. U polju sam sustigao Ervina Milera iz Vinkovaca, rekao mi je da je ranjen u pleku, ali mu rana ne smeta za traganje. Sustigao sam i Jakova Rozencvajga koji je u estvovao u likvidaciji ustaše Živka. Već je bio umoran, ali je išao prema šumi i bunkerima ispred šume. Do bunkera pred šumom stigla je već ina logoraša. Ovdje je bila glavna, utvrđena linija odbrane Jasenovca. Mitraljeska paljba iz bunkera bila je strašna, nije dala da se brisani prostor od kojih par stotina metara pređe i dođe do bedema od bodljikave žice koji se pružio duž granice između polja i žice od Save do željeznice pruge istočno od Jasenovca. Tu, pred bunkerima nas je bilo mnogo. Već ina logoraša je dovede stigla živa. Raspršili smo se na sve strane. Pojedinačno smo se pokušavali privući i bodljikavoj žici, prošli kroz žicu i bježati u šumu. Na prostoru ispred bunkera pali su mnogi drugovi. Probiti se nije moglo a noć je prolazila. Pitanje je bilo šta raditi. Odlučio sam da se ukopam u zemlju u Mlaku, u jednoj jaruzi punoj vode, ispred drveća i šipražja. To sam i učinio. Do svanuća bio sam pod zemljom ispod žila nekog panja. U kopanju zemlje mi je pomogao nož koji je bio moje naoružanje u proboju.

U toj rupi malo sam se odmorio i dočekao svanućem i novi dan. Počela je ponovo galama, za ulicu su se glasovi po polju pa i poneki pucanj puške. Razabrao sam da ustaše pretražuju polja i hvataju logoraše. Ubrzo su pronašli i mene. Otkrila me izbačena zemlja ispred žbunja, pozvali su me da izađem i ja sam izašao. Bila je tu grupa ustaša sa puškama i jedan sa mašinkom. Pitali su me ko sam i odakle sam. Moj odgovor je bio da sam iz Bosne. Na pitanje šta sam, odgovorio sam katolik. Ovaj sa mašinkom naredio je jednom ustaši da me tjera u bunker i da u bunkeru čekam dok se on ne vrati. Ustaša me potjerao, do bun-

8. Altarac Danko, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
9. Altarac Izidor, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
10. Altarac Moric, sajdzija iz Sarajeva, poginuo u proboju.
11. Alkalaj Silvio, kožar iz Sarajeva, jedan od organizatora proboja, nije mogao da se krene zbog smrznutih nogu, pa se otrovao.
12. Alhalel Avram, zanatlija iz Sarajeva, poginuo u proboju.
13. Alhalel Moric, zanatlija iz Sarajeva, poginuo u proboju.
14. Atijas Albert, krojač u Sarajevu, poginuo u proboju.
15. Bakoti Anto, radnik VTZ Sarajevo, poginuo u proboju.
16. Babi Branko, bravar iz Sarajeva, poginuo u proboju.
17. Baroš Franjo, tokar ložionice Sarajevo, poginuo u proboju.
18. Bilik Ferdinand, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
19. Bogdanovi Stevo, kožar iz Hadžića, poginuo u proboju.
20. Bukurevi Zahid, radnik iz Visokog, umro 1981.
21. Cindorf Albert, trgovac iz Sarajeva, poginuo u proboju.
22. Danon Aco, trgovac pomoćnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
24. Danon Moric, apotekar iz Visokog, poginuo u proboju.
25. Demajo Avram, profesor Kožarske škole iz Visokog, poginuo u proboju.
26. Dursun Ljubo, radnik iz Blažuja, poginuo u proboju.
27. Finci Jakov, radnik u privredi iz Sarajeva, živi u Pucarevu.
28. Grinbaum Laci, službenik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
29. Kabiljo Avram, krojač iz Sarajeva, živi u Sarajevu.
30. Kabiljo Moric, krojač iz Sarajeva, živi u Sarajevu.
31. Jovanovi Boško, radnik iz Sarajeva, živi u Kaknju.
32. Kabiljo Joži, radnik iz Sarajeva, živi u Sarajevu.
33. Kabiljo Moric, radnik iz Visokog, poginuo u proboju.

kera je trebalo pre i 200-300 metara. Razmišljao sam da će me mučiti i ubiti. Usput sam vidio mrtve mnoge moje drugove, a na jednom mjestu je bilo oko 20 mrtvih na gomili. Prepoznao sam Boru Starčevića, dječaka sa Kozare i neke druge. Gledao sam iza bunkera žicu i šumu koja je bila na 100 do 200 metara. Ocijenio sam da se kroz žicu ne mogu provući, jer je to bio bedem — kosi zid od žice, tri do četiri metra dubine i širine. Na vrhu se žica u kosom luku spajala i zatvarala prostor.

Odlučio sam da u trku idem preko žice jer kroz žicu se nije moglo. Na oko 30 metara od zida, krenuo sam svom snagom. Za kratko vrijeme bio sam na vrhu zida od žice, ali su mi vunene arape zapele za žicu. Pao sam, ali na vanjsku stranu žice, prema šumi. Ustaše iz bunkera su to sve pratile, pa je odmah jedan bio iznad mene. Ležao sam na leđima, a jedna arapa me držala za žicu. Ustaša se nadnio sa puškom iznad mene i rekao: »Ovaj više nikada ne će bježati.« Pucao je prema mojim prsima. U tom momentu, trzajem sam se oslobodio arape i prevrnuo se, skočio na noge i u isti čas udario rukom po grlu ustašu i dao se u bjekstvo. Iza toga bio sam pucanj, a ubrzo još, osjetio sam da sam ponovo ranjen, teturao sam i posrtao. Pucanje je stalo. Jedan ustaša je krenuo prema meni. Ponovo sam se snašao i potrčao prema šumi. Tada je pucao samo onaj što me je gonio. Pred samom šumom sam naletio na 3-4 metra široki kanal sa vodom. Bacio sam se u vodu i preplivao. Kada sam se izvukao iz vode, otpuzao sam do drveća i iz zaklona sam vidio da ustaša još ide prema mjestu gdje sam se bacio u vodu. Povukao sam se dublje u šumu, idući od stabla do stabla i žbunja, stalno prateći i kretanje ustaše. Ustaša se primakao kanalu. Kada me nije našao u bari, pogledom je preletio okolinu kanala i gledao u šumu. Nakon toga, ispalio je par metaka u pravcu šume i vratio se. Tada sam ja sjeo, klonuo i od radosti odahnuo. Gledao sam po šumi i tražio gdje da se sklonim i da osmotrim može li biti kakve opasnosti. Iz toga razmišljanja me trgnuo jedan glas. Skočio sam za jedan žbun i otkrivao. Glas

34. Kabiljo Jakov, trgovac iz Sarajeva, umro u Izraelu.
35. Kabiljo Aron, običar iz Sarajeva, jedan od organizatora proboja, nije mogao da se kreće pa se otrovao.
36. Kamhi Ašer, brijunac iz Sarajeva, poginuo u proboju.
37. Kaserla Majer, rabin iz Visokog, poginuo u proboju.
38. Levi Rafael, brijunac iz Sarajeva, poginuo u proboju.
39. Maestro Albert, brijunac iz Sarajeva, poginuo u proboju.
40. Maestro Leon, vodoinstalater iz Sarajeva, živi u Sarajevu.
41. Malenica Bogdan, radnik VTZ Sarajevo, poginuo u proboju.
42. Mihaljić Savo, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
43. Musafia Rudi, čak iz Sarajeva, poginuo u proboju.
44. Montiljo Šabetaj-Šabi, običar iz Sarajeva, poginuo u proboju.
45. Montiljo Izidor, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
46. Najman Josip, iz Sarajeva, bravar, poginuo u proboju.
47. Nikolić Žarko, običar iz Tarčinu, poginuo u proboju.
48. Papo Jozef-Šušter, krojač iz Sarajeva, poginuo u proboju.
49. Papo Izidor, krojač iz Sarajeva, poginuo u proboju.
50. Pinto David, čak iz Zenice, živi u Izraelu.
51. Romano Jozef, krojač iz Sarajeva, poginuo u proboju.
52. Sipi Risto, metalostrugar iz Sarajeva, poginuo u proboju.
53. Stjepanović Risto, radnik iz Sarajeva, živi u Sarajevu.
54. Šajer Eduard-Edo, električar iz Sarajeva, živi u Beogradu.
55. Šajer Mavro, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
56. Štajnberg Jakov, radnik iz Sarajeva, poginuo u proboju.
57. Štajnberg Karlo, radnik Glavne željezničke radione Sarajevo, poginuo u proboju.
58. Montiljo Simon, bravar iz Sarajeva, umro u Izraelu.

se ponovo javio, zvao me je imenom: »Zahide, jesi li to ti?« Uperio sam oči u pravcu odakle se čuo glas. Uvijek se ponovo javio: »Ne boj se Zahide, ovdje je uro, tesar«.

Odahnuo sam, prišao mi je, zagrlili smo se i plakali. Bio je to uro Ru nov iz sela Johove sa Kozare, a u logoru je radio kao tesar i bio je lakše ranjen. Rekao mi je da je pratio iz šume kako sam se kod žice odbacio i bježao, molio je boga da živ uletim u šumu. Uro je tražio da mi o istu zavije rane i iscijedi odjeću, pa smo to i učinili. Odjeća mi je bila krvava. Ranjen sam u lijevo rame i prebijena mi je ključ na kost. Drugi metak koji sam primio u bijegu, prebio mi je desnu šaku. Uro mi je pocijepao košulju i zavio rane. Odijelo mi je iscijedio, pa sam ga obukao, jer je toplije bilo u mokroj odjeći nego bez nje na sebi.

Nakon toga, dogovorili smo se da se polako provuđemo kroz šumu prema rijeci Struga, te da se dođemo i prebacimo preko Struga i krenemo prema rijeci Savi. Naš plan je bio — probijati se prema Kozari.

Tako smo uro i ja, potpuno iscrpljeni i iznemogli, gladni i upuđeni samo jedan na drugoga, krenuli preko vode, zatim preko ceste i planine Prosare dok nismo, poslije dva dana, dospjeli do jednog mlina na obroncima Kozare. Tu sam zaspao dubokim snom, i moj drug uro je dežurao. Nakon izvjesnog vremena, uro me je probudio, sav radostan, riječima: »Zahide, ustani, na slobodu smo«. Dok je uro dežurao, u mlin je došla žena od koje je saznao da smo na slobodnoj teritoriji. Rekla nam je da idemo u jedno selo na obronku Kozare. Kroz selo je prolazila vojska partizanska koja goni Švabe. Ova žena dala nam je hljeba i zdjelu orbe da pojedemo. Odatle smo krenuli prvi put pravom stazom, po sred puta i bez straha, ne krijući se od ljudi. To su bili naši drugovi i prijatelji, išli smo i pozdravljali se sa svakim, gledali su nas i sažaljevali zbog našeg izgleda.

Stigli smo u selo. Ljudi su nas uputili jednom partizanskom oficiru. On nas je ispitivao da provjeri identitet. U tom ispitivanju, prišao mi je jedan partizan, zagrlio me i istovremeno pitao: »Jesi li to ti, Zahide?« Bio je to Hasan Dolami sa kojim sam ranije bio u Staroj Gradiški, odakle je pobjegao i uključio se u ovu jedinicu. Vidjevši to, oficir je prestao sa provjeravanjem. Ubrzo smo oba eni i nahranjeni. Smjestili su nas u jedna kola i povezli sa sobom.

Proboj logoraša Jasenovca bio je strašan i krvav. Najveći broj je izginuo. I ovog puta potvrdilo se pravilo — da samo borba može donijeti slobodu. Prema sjećanjima Jakoba Fincija, Leona Maestra, Ješka Abinuna, Jakova Atijasa, Riste Stjepanovića, Jerka Gaona, Uroša Miletića, i mog brata Vahida i mene u probodu je učestvovalo 58 logoraša sa sarajevskog područja od kojih su 14 ostala živa. Većina ih je stupila u partizanske jedinice, u kojima su našli svoje pravo mjesto. Spisak preživjelih predao sam Istorijskom arhivu Sarajevo. Dodao bih da taj spisak nije potpun, jer pretpostavljam da ih je bilo i više.

DANICA BAGARI

SUDBINA PARTIZANA ZAROBLJENIH U BICI NA SUTJESCI

Onoga dana kad smo bili zarobljeni poslije prelaza Sutjeske, dovezeni smo vozom od Stambola u Sarajevo i smješteni u jednu veliku konjsku štalu u Vogošću. To mjesto je određeno kao sabirni logor za zarobljene partizane sa Sutjeske, tj. za one koji su zarobljeni poslije 16. juna 1943, jer su dotad zarobljeni bili odmah i strijeljani.

U tom sabirnom logoru bilo nas je oko 300 zarobljenika, od kojih najviše ranjenih i tifusara. I pored stražara koji su nas čuvali, mi smo već drugi dan uspjeli uhvatiti vezu izvan žice. U samom dvorištu gdje je bila ta konjska štala, bile su i neke radionice u kojima su radili mladi i Jugosloveni u njemačkim uniformama, a među njima je bilo i Sarajlija. Brzo su sa nama stupili u kontakt. Na naše veliko iznenađenje, rekli su nam da su već jučer obavijestili partijsku organizaciju u Sarajevu o nama i da su odmah uzete u razmatranje mogućnosti da nam se pruži pomoć i eventualno da se oslobodimo iz logora. Donijeli su nam i nešto hrane za najslabije.

Ova vijest, da u Sarajevu postoji i djeluje u ime Vojke ofanzive takova partijska organizacija koja može da pravi planove za oslobađanje jednog logora, dala nam je pravo da smatramo da je to dobro organizovana partijska organizacija, što nam je dalo snage da sve ono što će se kasnije desiti, lakše i prkosnije prebrodimo. Jasno, do oslobađanja logora nije moglo doći, jer su nas Nijemci u Vogošću zadržali samo tri dana, a to je isuviše kratak rok da bi se stvorili uslovi za oslobađanje 300 iznemoglih, gladnih i ranjenih boraca.

Sljedeći logor je bio Sajmište u Zemunu. Nakon dva i pol mjeseca našeg boravka u ovom logoru, kad smo se međusobno dobro upoznali, kad smo se povezali sa ekonomom logora i sa ljekarom logorske bolnice, koji su nas snabdijevali hranom i lijekovima i od kojih smo dobivali vijesti sa frontova, Nijemci su zaključili ili da smo se dovoljno oporavili i da bismo mogli raditi. Sve žene, mi sa Sutjeske, grupa Sremica iz Vojke (pohvatana poslije provale tamošnje skojevske organizacije), grupa drugarica dovedena iz logora Banjice, kao i nekoliko pojedinačno hapšenih, bile su zajedno smještene u jednom paviljonu. Tako uopšte nismo imale problema oko održavanja sastanaka, dogovaranja, snabdijevanja hranom i lijekovima onih drugarica koje su se teže oporavljale. Jednog dana je u naš paviljon došao komandant sa još nekoliko Nijemaca i rekao nam da će se Sajmište raspustiti i da mi same odlučimo kuda želimo ići.

Imamo dvije mogućnosti, ili da idemo na dobrovoljni rad u Njemačku ili da nas pošalju nazad, u naša mjesta, pa neka nam se tamo sudi. To je bio strašan šok za svijet i svi smo utali. Drugarica koja je bila, kako su je Nijemci zvali, naš policajac (a mi smo ju i predložili za policajca, jer smo znali da je član KPJ od 1938. godine i da je do dolaska na Sajmište prošla kroz 23 zatvora i 4 logora), rekla je komandantu da bi najbolje bilo da nam dadne malo vremena da razmislimo. Komandant se složio i dao nam 3 dana za razmišljanje. To su bila grozna dva dana i 3 noći. Preko veze smo odmah upoznali naše drugove na muškim odjeljenjima, kao i drugove i drugarice u bolnici. Svagdje, u cijelom logoru, u svim paviljonima, održavani su sastanci, ali bez konkretnog zaključka. Svi smo znali šta nas čeka ako se vratimo u svoja mjesta, a »dobrovoljni« odlazak na rad u Njemačku, što je, po našoj ocjeni značilo dobrovoljni rad u tvornici municije, pa to nijednog momenta nije dolazilo u obzir. Mada je postojala mala mogućnost da se dobrovoljnim odlaskom u Njemačku preživi rat, nas je mučilo pomisao kako se nakon tako proživljenog rata vratiti u domovinu i kazati gdje si bio i šta si radio. Ništa nismo zaključili, a tri dana su prošla i komandant je ponovno došao po odgovor i zatekao nas nespremne. Svi smo utali kad je upitao šta smo odlučili i nakon duljeg tajca, naša drugarica »policaj« je stala pred komandanta i rekla: »Mi dobrovoljno ne možemo ni na svoj srez ni u Njemačku. Vi ste nas uhvatili, zarobili i Vi sami donesite odluku šta ćete sa nama uraditi!« On je samo upitao da li tako i ostale misle, a mi smo samo klimnule glavom i odahnule, jer smo odmah ugledale komandantu leđa. Sutra uvečer smo već ukrcane u voz i nakon pet dana putovanja stigle smo u Aušvic.

Bio je to najveći i logor u porobljenoj Evropi. Prostirao se na desetine kvadratnih kilometara, a popunjen svim nacijama i državljanima zemalja gdje je god kročila fašistička izjava. Zastupljene su razne dobi, sva moguća zanimanja i sve vrste prestupnika.

To je logor u kojem su svi logoraši bili tetovirani. Odmah po dolasku u logor, svakom je na podlaktici lijeve ruke bio utetoviran redni broj, koji je zamjenjivao ime i prezime, koje više nikom nije bilo važno.

Ubrzo smo saznali za postojanje krematorija u logoru i za njihovu namjenu. Saznali smo za baraku smrti (Blok 25) u ženskom logoru, za baraku smrti (Blok 11) i zid smrti u muškom logoru. Nije se znalo koliko je ljudi ubijeno u logoru, ali se znalo da se stalno ubija, jer su iz krematorija stalno kuljali plamen i dim, i po nekoliko desetina metara visoko. Spaljivani su cijeli transporti, a logorom se širio ubitani smrad od kojeg se nije moglo zaštititi. Rečeno nam je da odavde ima samo jedan izlaz, a to je kroz dimnjak krematorija. To smo i mi pretpostavljale, ali nismo htjele u to da vjerujemo. Ubrzo smo saznale da naša grupa nije jedina iz Jugoslavije, nego da Jugoslovena u logoru ima dosta, i to iz cijele zemlje. Najbrojnije su bile Slovenke. Njihov prvi transport je brojao oko 900, a kad smo mi došle 1943, bilo ih je od tog transporta živo svega 16. Prije nas, na tri mjeseca, dovedena je jedna velika grupa drugarica iz banji kog logora. Odmah smo se povezali sa njima i saznali da su to gotovo sve saradnice ili uesnice NOB-e i da među njima ima dosta članova KP i SKOJ-a. Tako smo proširivale svoje poznanstvo i sklopile veze i sa Slovenkama. Sad smo se već osjećale jačima i hrabrijim, jer organizacija postoji — ima nade.

Počela je očajna borba za održavanje života, za spas svakog pojedinca. Naročito nam u tom pomažu drugarice Slovenke, koje su došle prije nas i one malobrojne koje su imale sreću da se, znajući dobro njemački jezik, ubace na rad u logorsku kancelariju, u kuhinju, u bolnicu i na razna druga mjesta koja

su za logorske uslove bila privilegovana, jer se radio lakši posao, i to pod krovom, a postojale su mogućnosti pružanja pomoći i drugima. One su to i koristile, i gdje je god postojala mogućnost za ubacivanje na neki lakši posao, one su nastojale da ubace neku Jugoslovenku. Jasno, to nije bilo masovno, ali odlazak samo jedne naše drugarice na rad u kuhinju, za nas je znao mnogo. To je bio siguran izvor hrane, bar za one najslabije. Međutim, tih slabih je svakim danom bilo sve više. Dolaskom jeseni i zime, došle su i hladne kiše, moker snijeg. Mokri smo lijegali i mokri ustajali. Mnogi se nisu ni probudili, umrli su u snu. Mnogo bolesnih, ali niko ne želi u bolnicu, jer smo znali da se iz bolnice nitko ne vraća. A kako da se i vrati kad je u bolnici isti režim kao i u ostalim barakama. Ni u bolnici se ne loži. Lijekova nema nikakvih, a hrana je ista kao i u logoru. Jedina prednost je u tome što se ne mora dva puta dnevno stajati u stroju po 2—3 sata dok se ne izvrši prebrojavanje svih logoraša u logoru. Ako slučajno brojno stanje nije u redu, ako neko pokuša da pobjegne, logoraši stoje u stroju sve dok se bjegunac ne uhvati i javno objesi.

Masovniji odlazak bolesnih u bolnicu i javljanje na preglede započelo je od onog dana kad smo saznali da je starješina jedne barake (blokova) jedna Jugoslovenka. U istoj baraci je radilo još nekoliko Jugoslovenki, radile su kao pomoćno osoblje, bolničke arke, ista hrana i sl. Ova grupa Jugoslovenki je nastojala svaki teži slučaj iz drugih bolničkih baraka prebaciti u njihovu baraku, a zatim su, preko svih mogućih kanala, nabavljale lijekove i dodatnu hranu za bolesne.

S vremena na vrijeme smo znali dobiti radio-vijesti sa frontova od drugarica koje su radile u logorskoj kancelariji, kao pisarice ili ista hrana. Te vijesti bi velikom brzinom prohujale kroz logor. Stanje na frontovima smo uskoro mogli pratiti i promjenom i pooštavanjem režima u logoru. Što su Nijemci više gubili rat, to je režim u logoru bio strašniji, a što je režim bio gori, mi smo bili sve bliži i povezaniji. Mnogo drugarica je umrlo, najviše, jasno, od iscrpljenosti, zatim upale pluća, tifusa i proljeva. Organizacija je ipak bila mala, jer su stalno pristizali novi transporti.

Poslije VII neprijateljske ofanzive na naše snage u zemlji, dovedena je jedna grupa zarobljenih partizanki od kojih smo saznali najsvježije vijesti iz domovine. Tada smo saznale da je drug Tito postao maršal. Saznale smo i kolika je slobodna teritorija Jugoslavije, kao i stanje na frontovima u ostalim zemljama. Radovali smo se skorom završetku rata, iako su Nijemci sve organizovali tako, da mi taj završetak ne dočekamo žive. Na cijelom prostoru oko logorske žice bile su postavljene mine, jer su Nijemci namjeravali dirati i logor u zrak, ukoliko bi ga morali napustiti prije nego likvidiraju sve logoraše. Mi smo to znali i mi smo napravili svoj plan kako da to spriječimo. Dogovor je bio da se digne ustanak u logoru. Određene su grupe po svim barakama, sa precizno razrađenim podacima.

Jedna grupa je bila zadužena da u određenom momentu i na određenim mjestima presije električnu ogradu.

Druga grupa je bila zadužena da u datom momentu podijeli zarobljenicima sav raspoloživi alat koji se nalazio u dvije barake. To su uglavnom bili kramponi, ašovi, maljevi i si.

U svakoj baraci je bila određena i grupa odgovornih članova grupe, koja je u datom momentu trebala preuzeti komandu nad cijelom barakom, spriječiti paniku i stupiti u akciju prema rasporedu.

Dok smo mi pravili ove planove, raspravljali o svakoj ideji, novi transporti zarobljenika i zatvorenika su bez prestanka dolazili i odlazili kroz dimnjak, a da

nisu ni ušli u logor, a dr Mengele je neumorno radio na svojim »vivo-eksperimentima.« Za tu svrhu je imao i posebnu baraku sa najmodernijim instrumentima i grupu odabranih ljekara i pomoćnika. Pored ostalih ispitivanja, izgleda da ga je najviše zaokupljao problem sterilizacije, kako žena tako i muškaraca. To je hitlerovcima trebalo zbog stvaranja buduće »iste rase«. Vrlo mali broj logoraša je preživio »vivo-eksperimente«.

U jesen 1944. godine dalo se osjetiti da je Nijemce u logoru uhvatila panika. Krematoriji nisu mogli progutati sve transporte koji su stizali, iako su danono no radili, pa su uz krematorij, za likvidaciju koristili i sve druge načine koje su samo oni znali i umjeli — da ne nabrajam — od bacanja djece u vatru, polijevanje krečom, gušenja u gasnim komorama pa nadalje. U isto vrijeme počinju raseljavati logor. Transporti su putovali na sve strane, neki su slati u Ravensbriek, neki u Mathauzen, Dahau, a neki po raznim mjestima Njemačke na rad, u tvornice koje su ostale bez radne snage, jer su svi koji su mogli pušku držati mobilisani i poslani na front, a u isto vrijeme stižu transporti drugih zarobljenika iz Ravensbrieka, Mathauzena itd.

Koncem januara 1945. godine, Nijemci u logoraškim uniformama, bježe pred saveznicima iz Aušvica, ne stigavši ga potpuno dignuti u zrak. Jedino su uspjeli minirati krematorije u ženskom logoru, misleći da su na taj način minirali sve dokaze o svojim zverstvima.

Ovo je u najkraćem obimu slika života i rada u Aušvicu, s namjerom da se isto tako, u kratkim crtama, opiše kako i na koji način je u jednom takvom logoru i pod takvim teškim uslovima života, gdje uopšte nije postojala vjerovatnoća da se neko može preživjeti, djelovala partijska organizacija.

MIRKO LEVINGER

U LOGORU NA RABU

Jevrejsko stanovništvo grada Sarajeva odmah po dolasku nacističkih okupatora i uspostavljanja tzv. NDH bilo je izloženo sistematskim progonima. Kada je otpočelo fizičko uništavanje Jevreja, odvojenjem u ustaške i nacističke logore, uspjelo je jednom dijelu Jevreja da pobjegnu iz Sarajeva.

Zahvaljujući činjenici da u okupiranim područjima Hercegovine i Dalmacije, pod talijanskom okupacijom, životi Jevreja nisu bili ugroženi u takvoj mjeri i na takav način kao u njemačkoj okupacionoj zoni, jevrejsko stanovništvo iz Sarajeva je tražilo spas bjekstvom na ova područja. U tome su im svesrdno pomagali i neki građani Sarajeva.

U prvo vrijeme, do septembra 1941. godine, do kada su svu vlast u Hercegovini držali ustaše, Jevrejima je granica relativnog »spasa« bila Omiš, a »izvjesna sigurnost« se nalazila u Splitu. Kasnije se granica »spasa« pomakla do Bradine kod Konjica, a »sigurnost« do Mostara.

Posebno moram istaći da su građani Mostara, naročito Muslimani, ne samo pružali utočište jevrejskim porodicama, već i svesrdno pomagali siromašnijim koji su bez ikakve imovine stizali u ovaj slobodarski grad.

Na taj način se mnogo građana, Jevreja Sarajeva, našlo na okupiranoj teritoriji pod talijanskom vlašću. Iz Sarajeva su izbjegle cijele porodice, svih starosnih skupina, pa dosta i omladine. Među omladinom je bilo i članova SKOJ-a, simpatizera Komunističke partije Jugoslavije i uopšte napredno orijentisanih omladinaca, koji su već u Sarajevu bili takvi, ali su, sticajem okolnosti, ne nalazeći i trenutno druga rješenja, izbjegli sa svojim porodicama u Mostar, Split ili druga mjesta. U proljeće 1942. godine u Mostar je došao izvjestan broj igmanskih partizana Jevreja iz Sarajeva, koji su već 1941. godine otišli u partizanske odrede.* Razumljivo je da su svi ti omladinci došavši u novu sredinu, nastojali da se povežu sa narodnooslobodilačkim pokretom i uključe u aktivan ilegalan rad, što je većini i uspjelo, i nastavile aktivnost na liniji narodnooslobodilačke borbe.

U jesen 1942. godine talijanske vlasti su pojele najprije iz Splita, a kasnije i iz drugih mjesta na jadranskoj obali da izoluju Jevreje i da ih koncentrišu u određena područja. Internirali su ih prije svega, na otoke i priobalno područje. Iz

* Vidi Danilo Štaka: Igmanci u Kalinovi kom NOP odredu, Sarajevo u revoluciji, tom 3, strana 269.

Splitali su internirani na otoke Hvar i Bra (u mjesta Hvar, Jelsa, Starigrad, Supetar, Sumartin, Postira, Selce i dr.), iz Hercegovine na otok Lopud u okolinu Dubrovnika (u mjesta Kupari, Mlini, Srebreno), gdje je bio najveći broj izbjeglica iz Sarajeva. Pored toga Jevreji su bili internirani i u Kraljevicu i Crikvenicu. Ovdje ih je bilo najviše iz Hrvatske, a bilo je Jevreja izbjeglica iz Austrije, Njemačke, Poljske i dr.

U ovim mjestima Jevreji su bili smješteni u barake, konjušnice, škole, napuštene hotele, a u mjestima gdje ovakvih objekata nije bilo, po privatnim kućama lokalnog stanovništva. Svako kretanje Jevreja je bilo zabranjeno, a oko objekata postavljene su bodljikava žica i talijanska straža. U mjestima gdje su raspoređeni po privatnim domovima, Jevreji su se svaki dan morali prijavljivati karabinjerskoj straži.

Uprkos svim tim mjerama talijanskih okupatora, u mjestima internacije organizovan je ilegalan rad na liniji narodnooslobodilačkog pokreta. Među interniranim bilo je i članova KPJ i SKOJ-a, te je uspostavljena veza sa mjesnim partijskim organizacijama od kojih su dobivane direktive za rad, ilegalni materijali i dr. Tako je organizacija na Hvaru dobivala direktive od Franje Novaka, zvanog Frani, a veza je održavana preko Ele Samakovlije i Jožefa Albaharija, oboje iz Sarajeva; na Lopudu preko Drage Rašica zvanog Gvozden; na Braču preko Nikole Amerića i drugih, a organizacija u Kraljevici preko partijske organizacije u Tuhobi i dr. Može se tvrditi da nije bilo nijednog mjesta internacije Jevreja, a na Hvaru, u kojem nisu postojale organizovane snage. Posebno aktivni su bili po omladinskoj liniji, liniji AFŽ-a, Narodne pomoćnici i si.

U juna mjeseca 1943. godine Talijani su sve internirane iz ovih mjesta koncentrisali na otok Rab. Jevreji koji su do tada izbjegli koncentracione logore nacističkog i ustaškog tipa, sada su smješteni u koncentracioni logor na otoku.

Talijani su 6 km od mjesta Rab, u unutrašnjosti otoka, osnovali logor koji je zvan i naziv bio »Campo di concentramento per internati civili di guerra, Arbe« (Koncentracioni logor za internirane civile u ratu, Rab). Ovaj logor podijeljen na tri dijela ograničen žicom, sa stražarskim kulama i reflektorima, upravljao je talijanska vojska. Tu je bio i njihov garnizon na čelu sa pukovnikom Kujulijem i sa oko 2000 vojnika.

Talijani su Jevreje smjestili u dva, žicom odvojena dijela logora. U njima su bile drvene barake, različiti tipovi i niske betonske zgrade. U ovim dijelovima logora bilo je smješteno oko 3500 Jevreja, a među njima preko 500 djece od jedne godine pa na više, te preko 1600 žena i 1300 muškaraca, među kojima je bio znatan broj starijih.

Preko puta jevrejskog logora zatekli smo logor u kojem su bili zatočeni i Sloveni. Slovenački logor je formiran godinu dana ranije od jevrejskog logora. U njemu je bilo zatočeno oko 13000 zatočenika od kojih je od gladi, bolesti i teških uslova života umrlo oko 4000.

Uslovi života u slovenačkom i jevrejskom dijelu logora bili su približno isti. Zahvaljujući činjenici da su se Jevreji zadržali u logoru manje od 3 mjeseca, i to u ljetnom periodu, a tokom dana su se mogli kretati po logorskom krugu, to je broj umrlih logoraša Jevreja bio znatno manji, i to pretežno usljed bolesti, iznemoglosti, starosti i neishranjenosti.

Kako je jevrejski logor bio podijeljen u dva dijela, odmah je po dolasku uspostavljen kontakt između tih dijelova i obrazovano jedinstveno ilegalno rukovodstvo, u kojem su bili braća Viktor i Majo Hejon, iz Dubrovnika, te Evald Erlih, Sara Danon i ja, sve troje iz Sarajeva. Njihov sastav bio je u istom dijelu logora

ra, ja u drugom, a za ovo zajedni ko rukovodstvo odredilo me je ilegalno rukovodstvo iz mog dijela logora, u kojem su bili Ela Samakovlija, Moric Moco Campos, Josef Albahari u o i ja, svi iz Sarajeva.

Pošto smo pretpostavljali da i u slovena kom dijelu logora postoji organizovan ilegalni rad, nastojali smo da se što prije sa njima uspostavi kontakt. To je bilo olakšano i time što su logoraši, pod talijanskom stražom, odlazili po sljedovanje hrane (14 dkg hljeba i minimalne koli ine variva, pretežno makarona od kojih su logoraši sami spravljali supu), i to obično zajedno sa drugovima iz slovena kog dijela logora. Tako je uspostavljen kontakt sa ilegalnim rukovodstvom slovena kog dijela logora. Slovenci su već imali kontakt sa Kotarskim komitetom Rab—Pag KPH, pa su od tada sve akcije u logoru bile koordinirane.

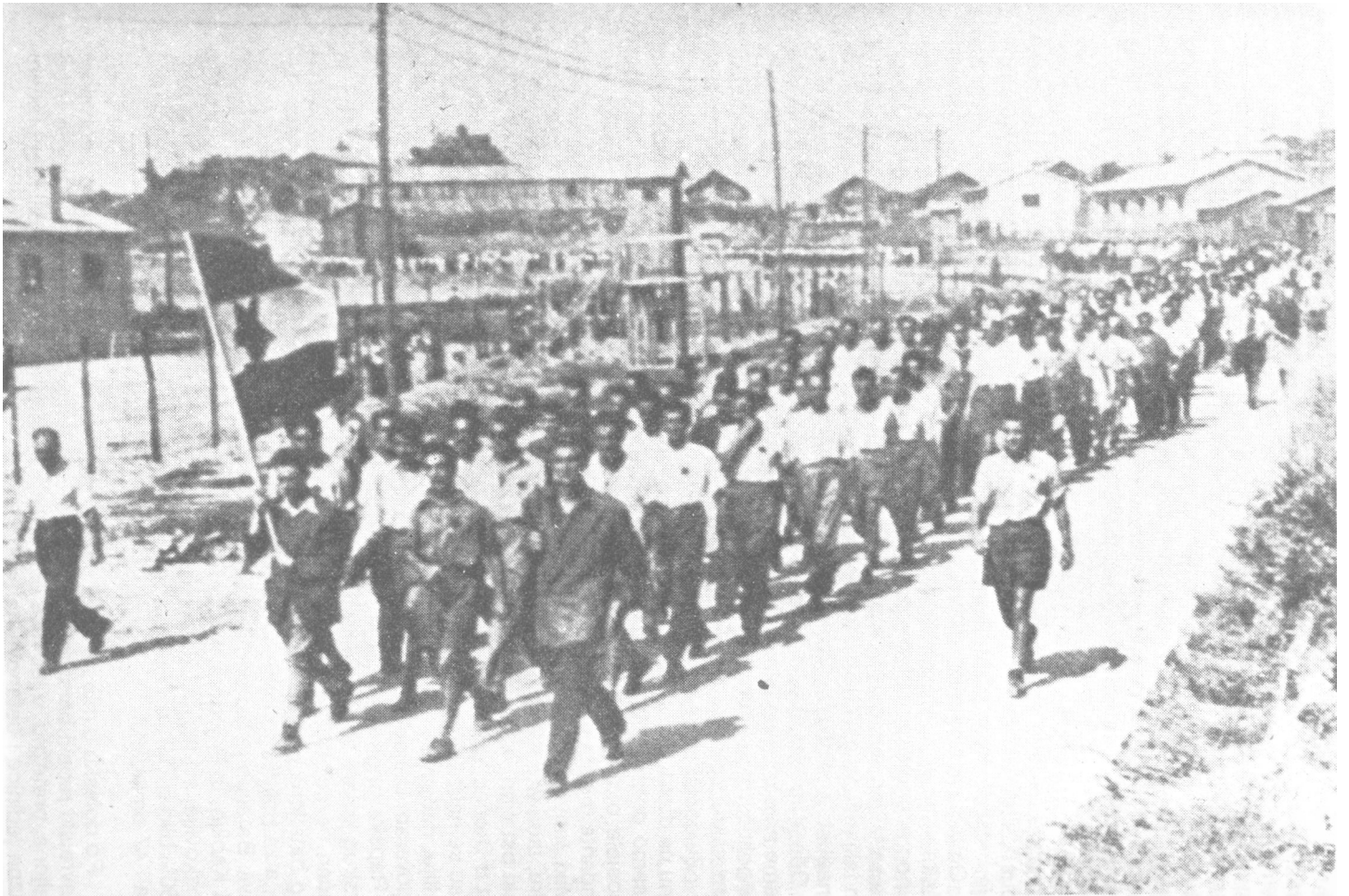
Prva ozbiljnija akcija unutar jevrejskog logora bila je vezana za izbor kapoa (capo) logora. Kapo je biran iz redova interniranih i bio je predstavnik logoraša u zvani nim komunikacijama sa talijanskim fašisti kim vlastima. Uz dobro organizovane pripreme, za kapoa logora je izabran Franjo Špicer. Pod tim imenom se krio poznati revolucionar iz vremena Bele Kuna, književnik Ervin Šinko, koji je kao izbjeglica iz Ma arske do ekao po etak rata u Jugoslaviji. U logoru su obrazovane 3 elije KP preko kojih se odvijala sva organizovana aktivnost. Izabran je Narodnooslobodila ki odbor NOP-a me u logorašima sa 4 pododboru, zatim Odbor Antifašisti kog fronta žena. Organizovani su bili i SKOJ i USAOJ. Organizacija USAOJ-a je imala 4 ogranka (odbora), a specifi nost organizacije bila je u tome da je posebno bila organizovana ženska, a posebno muška omladina.

Logorska organizacija imala je vlastitu tehniku koja je izdavala logorske biltene, u kojima su štampane vijesti bilježene na osnovu radio-vijesti, preko radio-aparata sakrivenog u logoru. Ilegalan materijal koji su logoraši donijeli u logor, kao i materijal dobiven od Slovenaca, obra ivan je kako putem organizovanih elija u logoru, tako i putem organizacije SKOJ-a koja je djelovala u logoru. Najzna ajniji od ovih materijala su bili dokumenti I zasjedanja AVNOJ-a. Pojedini materijali razra ivani su i u Narodnooslobodila kom odboru NOP-a, kao i u odborima AFŽ i USAOJ-a.

Osnovna aktivnost bila je uslovljena vojno-politi kom situacijom u svijetu, a posebno zbivanjima u fašisti koj Italiji. Logoraši su bili svjesni injenice da kapitulacijom Italije, te eventualnim dolaskom ustaša ili Nijemaca, predstoji istrebljenje logoraša Jevreja. Stoga je logorska organizacija predvi ala da se logoraši ne e predavati bez borbe, pa je trebalo organizovati logoraše za organizovani otpor. S tim ciljem je izra en plan obuke logoraša. Od logoraša koji su prošli obuku u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i od omladinaca obrazovane su ilegalne vojne jedinice, sa rukovodiocima, komandantima, politi kim komesarima i vršena je obuka unutar samog logora. Istovremeno su organizovani i teoretska obuka i ideološko-politi ki rad. Za omladinke i žene organizovani su kursevi prve pomo i. Pod izgovorom bilo kakve bolesti, one su slate u bolnicu na Rab sa zadatkom da iz bolnice izvla e sanitetski materijal i lijekove. Pod rukovodstvom ljekara dr Bele Kona organizovani su kursevi saniteta za omladinke koje su priklju ene vojnim jedinicama.

Zahvaljuju i redovnom pra enju doga aja na vojno-politi kom polju, logoraši su redovno informisani o politi kim kretanjima u Italiji. Kada je srušen Musolini, vladala je osjetna nervoza me u Talijanima. Popustila je i disciplina me u talijanskim vojnicima i logoraši su uspjeli da od talijanskih stražara dobiju jednu pušku, nekoliko revolvera i bombi. Kada je nakon 3. septembra 1943. go-

Bataljon Jevreja formiran na Rabu poslije kapitulacije Italije - u maršu kroz Baniju.

dine proširena vijest da predstoji kapitulacija Italije, organizacija našeg logora zatražila je od talijanskih logorskih vlasti da nam omogu i sastanak sa predstavnicima Slovenaca. Kada je ovaj sastanak odobren, rukovodstvo jevrejskog dijela logora (do tada ilegalno) odvedeno je pod talijanskom stražom u slovena ki dio logora. Na tom sastanku dogovorene su akcije koje e trebati poduzeti u slu aju kapitulacije Italije. Na osnovu dogovorenog plana, budno prate i doga aje, ranije organizovane vojne jedinice jevrejskog dijela logora su 8. septembra 1943. godine pod jugoslovenskom zastavom sa petokrakom zvijezdom a pod rukovodstvom lanova KPJ, pošle da razoružaju talijansku stražu u logoru.

Pred kapijom logora talijanska straža je pokušala da zaustavi formirani bataljon, a kada je vidjela da se bataljon ne zaustavlja, nije pucala i bataljon je napustio logor. U neposrednoj blizini logora je bio logor talijanskih vojnika. Kada je bataljon stigao u taj logor, došlo je do bratimljenja sa talijanskim vojnicima. Omladinke su pritom dobile zadatak da iz talijanskih baraka izvuku što više pušaka i municije, i to im je potpuno uspjelo, pa je tako bataljon došao do osnovnog naoružanja. Odmah potom, zajedno sa Slovencima, došlo je do pregovora sa talijanskim garnizonom. Nakon duljih takti kih pregovora sa komandantom talijanskog garnizona, koji je razoružan, dogovoreno je da talijanske jedinice napuste otok Rab, a da sve teško naoružanje i ve i dio lakog ostave na otoku. Odmah po oslobo enju logora, logoraši su oslobodili i mjesto Rab. U isto vrijeme na otok su stigle jedinice XIII divizije Narodnooslobodila ke vojske i njihov politiki komesar. U jevrejskom logoru održan je miting pod jugoslovenskom zastavom, na kojem je govorio Franjo Špicer i predstavnik XIII divizije.

Zajedni ke slovena ko-jevrejske jedinice dobile su zadatak da odmah krenu na otoke Cres i Lošinj. No u su se jedinice iskrcale na Cres i kako su bile ne samo dobro obučene nego i dobro naoružane, to su, bez velikih teško a, zaposjele otoke i organizovale narodnooslobodila ku vlast. Za zamjenika komandanta mjesta na Cresu postavljen je poznati sarajevski skojevac Mavro Engli Miki, koji je izgubio život kada su Nijemci dolazili na otok. Po obavljenom zadatku, tada ve formirana Rapska brigada, u ijem sastavu je bio, kao peti, Jevrejski bataljon, vratila se na Rab. U me uvremenu je upu ena delegacija logoraša u Oto ac, gdje se nalazio Glavni štab NOV Hrvatske i ZAVNOH. U delegaciji su se nalazili Franjo Špicer, Viktor Hajon i ja. U Oto cu sam sreo Elijasa Engla Iliju, na elnika Glavnog štaba NOV za Hrvatsku, Sarajliju, i sa njim kratko razgovarao. U sjedištu ZAVNOH-a dobili smo direktivu za daljni rad. Slovena ki dio Rapske brigade, kojoj je pridodato 35 bolni arki Jevrejki, krenuo je preko Gorskog kotara za Sloveniju, gdje su se uklju ile u NOV. Jevrejski bataljon je upu en na oslobo enu teritoriju, preko Senja i Like. Tada je za komandanta ovog bataljona postavljen David Kabiljo Da o, za njegovog zamjenika Miko Salom, a za političkog komesara Evald Erlih, predratni lan KPJ, sva trojica iz Sarajeva. Bataljon je bio podijeljen u 3 ete i sanitetski vod. Komandiri eta su bili Joži Kabiljo, iz Prijedora, Marcel Vajs i Moco Kampos, a sanitetskog voda Ela Samakovlija, svi troje iz Sarajeva. Bataljon je brojao 244 borca, od kojih je preko 50% bilo iz BiH, a 42% boraca bili su iz Sarajeva. U bataljonu je bio ve i broj žena i 47 omladinki.

Po dolasku u mjesto Lipe, gdje se zatekla VII banijska divizija, rasformiran je Jevrejski rapski bataljon. Stab VII banijske divizije rasporedio je borce ovog bataljona, pretežno, u jedinice ove divizije, a samo pojedinci su bili raspore eni u razne jedinice i ustanove na teritoriji Hrvatske.

Više stotina logoraša, staraca, žena i djece upu eni su na oslobo enu te-
ritoriju, prema Slavoniji. Usljed neprijateljskih ofanziva, najve i broj ovih logora-
ša zadržao se na Baniji. Velika ve ina odmah se, prema svojim sposobnostima,
uklju ila u rad na oslobo enoj teritoriji. Mnogi starci su radili u narodnooslobo-
dila kim odborima, žene po dje ijim ustanovama, partizanskim bolnicama i am-
bulantnim kuhinjama, radionicama i tako pomagali pokret. Preko 600 logoraša,
koji nisu bili spremni za evakuaciju, zatekla je na Rabu njema ka vojska. Odveli
su ih u Trst i tamo sve pobili.

Na kraju treba re i da su Jevreji koji su izbjegli ili koji su internirani u Dal-
maciju i primorje sve do koncentracionog logora na otoku Rabu, iako u mnogo
snošljivijim uslovima od onih u ustaškim i njema kim logorima, tako er doživlja-
vali teške trenutke. I njima je bila namijenjena ista sudbina. Dio logoraša i iz-
bjeglica koji je imao nov anih i drugih sredstava mogao je i da preživi. Drugi su
bili izloženi gladi i bolesti. Svi oni koji su pripadali prije rata naprednom radni -
kom pokretu, a u danima okupacije narodnooslobodila kom pokretu, bili su sis-
tematski proganjeni, mu eni, mnogi i likvidirani. Zatvorenici u logoru na Rabu
imali su sre u jer su tu bili samo nepuna tri ljetna mjeseca. Da ih je tamo zatek-
la zima, doživjeli bi istu sudbinu kao i logoraši Slovenci. Pomrla bi ve ina od
hladno e, gladi i bolesti.

Zahvaljuju i naprednoj orijentaciji ve ine jevrejske omladine još prije rata
u rodnom Sarajevu, izbjeglištvo i boravak u logorima nisu zna ili prepuštanje
sudbini. Organizovan rad, po direktivama KPJ, doprinio je tome da logoraši ni-
jednog trenutka nisu gubili moral. Zahvaljuju i tome, i Jevreji logoraši, gra ani
Sarajeva, dali su svoj doprinos i u borbenim jedinicama NOV i u radu na oslobo-
enoj teritoriji. Znatan broj logoraša sa Raba do ekao je oslobo enje i povra-
tak u svoje Sarajevo.

dr MIRJANA PAPO

PATNJE ŽENA U NACISTI KIM LOGORIMA

Nije moguće iskazati svu istinu patnji koje su podnijeli ljudi, muškarci i žene u nacisti kim koncentracionim logorima. Iskustveno saznanje užasne strave, neljudskih fizičkih bolova, životinjske gladi i kontinuirano pritiskane svijesti, ima svoju boju, svoj miris, pah, zvuk. To se ne može ispričati. Ljudskom saznanju dostupan je samo verbalni izraz tih nestvarno stvarnih zbivanja, pa ostaje na marginama svijesti koja ih odbija i briše. Zato treba opet i opet o tome govoriti.)

Koncentracioni logori koje su stvorili nacisti strogo su odvajali muškarce od žena. Teško je pogoditi šta ih je motiviralo, jer su postupci, smještaj i opšti metodi koje su koristili pri mučenju i eksploataciji bili isti. Ono što je patnje žena činilo drukčijim, specifičnim, a vjerovatno i težim, može se vezati za materinstvo.

Žena je bilo u odvojenim dijelovima mnogih logora, naročito pred kraj rata, ali postojali su i samostalni logori za žene. Tako je najveći koncentracioni logor za žene bio Ravensbrück, a najveći odvojeni dio logora bio je u Aušvicu.

I ženski i muški koncentracioni logori građeni su gotovo jednako. Na pustom i varnom tlu »blokovi«, najčešće drvene barake, s tijesno nabijenim drvenim krevetima na dva sprata, u kojima je postepeno, kako su se logori punili, spavalo i po četiri pa i više žena. Svaki logor imao je prazan, zaravnjen prostor za prebrojavanje, »lager-plac«. Svaki je imao svoj »bunker«, zatvor u logoru, i svaki krematorij, a mnogi i gasne komore, svaki bolnicu, kuhinju, stovarište odijela, upravnu zgradu i različite radionice.

Koncentracioni logori koji su u početku služili za izdvajanje političkih protivnika, prostitutki, recidivista i drugih kriminalaca, postali su zatim logori uništavanja porobljenih naroda i bogato vrelo robovske radne snage.

Svaki je bio ograničen zidom i žicom kroz koju je provedena struja. Fizički ka i psihički izolacija od normalnog života bila je gotovo potpuna.

Veliki centralni logori imali su neku vrstu svojih ispostava, podlogore, u koje su slali radno sposobne, mahom mlade žene. Radilo se od dvanaest do

*) Bila sam bolnička arka pokretne bolnice VII banijske divizije kada sam oboljela od pjevagca. U januaru 1944. godine sam zajedno sa 32 druga, bolesna ili ranjena smještena u zemunicu koju su Nijemci otkrili i nas zarobili. Tako sam dospjela u koncentracioni logor Rawensbrück, a zatim u Neubrandenburg, gdje sam pod imenom Mira Dragić ostala do oslobođenja.

šesnaest sati dnevno, od najtežih fizičkih poslova pa do stružnih, majstorskih. U tim su ispostavama, naime pored zanatskih radionica, bili uvijek i dijelovi nekih fabrika, no nikad se nisu proizvodili finalni proizvodi, te logorašice uglavnom nisu znale šta rade. I u podlogorima je vladala glad, studen i strava, a žene su krajnje iscrpljivane radom. Bolesne i onemoćale vrlo bi brzo vraćale ali u centralne logore, u smrt. Ipak, u tim podlogorima je bilo podnošljivije nego u centralnim logorima smrti.

Prve Jugoslovenke našle su se već u septembru 1941. godine u koncentracijskom logoru. Te godine stiglo je, na primjer, u koncentracijski logor Ravensbrück (Rawensbrück) sedamnaest Jugoslovenki. Godine 1942. njih, stotinu a 1943. neznatno više. Od početka 1944. godine pa do kraja rata dovođene je bilo toliko masovno, da je u 1945. godini u logoru bilo evidentirano 28000 Jugoslovenki, od kojih preko 23000 Slovenki.

Jugoslovenke su stizale u nacističke logore mahom zbog svoje pripadnosti NOB-i i NOP-u ili zbog svog nearijevskog porijekla. Samo neznatan broj žena odveden je u logor usput, pri raseljavanju Slovenaca ili depopulaciji nekih naselja. Takav sastav logorašica uticao je i na njihov moral i ponašanje. »Jugosloveni su bili skoro isključivo partizani — to jest svjesno opredijeljeni antifašistički borci«, piše B. Kautski u svojoj knjizi »Avoli i Prokletnici«²⁾. A »za pripadnike NOR-a bilo je samo po sebi razumljivo da borbu treba nastaviti i iza logorskih žica« piše E. Muser u knjizi »Ženski koncentracijski logor Ravensbrück«.³⁾

Koliko je žena iz Sarajeva otpremljeno u nacističke logore nije ni do danas tačno utvrđeno. Zna se da je u Dahau i Aušvicu ubijeno 64, a u ostalim logorima u Njemačkoj 39 žena iz Sarajeva.

Nesumnjivo je ipak da je najviše Jevrejki tamo odvedeno i tamo ubijeno, no ni taj se broj tačno ne zna. Poznato je, naime, da je iz Sarajeva odvedeno i ubijeno u logorima oko 7000 Jevreja, muškaraca i žena, starih i mladih, te da se iz logora vratilo samo četrdeset. Većina je otključana i ubijena u koncentracijskim logorima NDH, u Pakovu, Loborgradu, Jasenovcu i drugim. Manji broj je ubijen ili umro u koncentracijskim logorima van zemlje, kuda su odvođeni iz domaćih logora. Ipak, čini se da su posljednja dva transporta sa Jevrejima iz Sarajeva otišla direktno u logor Aušvic i da su svi tamo ubijeni još na ulazu u logor.

Drugu, znatno manju grupu sačinjavale su Sarajke koje su kao partizanke zarobljene i tada upućivane u koncentracijske logore ili su premještane iz zatvora u zatvor, iz logora u logor, pa su tako dospjele i u koncentracijske logore van zemlje.

No, bez obzira da li je u tim logorima ubijeno nešto više ili manje logorašica i bez obzira na to koliko ih je tačno preživjelo, ostaje činjenica da su žene iz Sarajeva, zajedno sa velikim brojem Jugoslovenki, i još većim brojem žena iz svih porobljenih zemalja Evrope, bile izložene poznatim i nepoznatim strahotama koje su se zbile u tim logorima.

Ma kakav da je razlog zbog kojeg je neko otpreman u logor, prva stanica uvijek je bila centralni logor. Do njega se stizalo vozom, i to do samog ulaza u logor ili do njegove neposredne blizine. Isto se događalo po dolasku. Žene su

¹⁾ Benedikt Kautsky: Teufel und Verdamente, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 1948, str. 176-177.

²⁾ E. Muser i Vi. Zavil: FKL žensko koncentriško taborište Rawensbrück, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1971.

Logor Aušvic

se suo avale s ne im što ni u svom strahu nisu mogle da zamisle. Auzerke⁴⁾ SS-ovke uvari u logoru, do ekivale su transporte kao gavranovi. Preko uniformi nosile su crne duga ke pelerine sa kapulja ama, s bi em u rukama i s vikom bez razloga i bez smisla. Rije i »menš« (ovjek) i »šnel« (brzo), što su pratile logorašice do kraja, izgovarane su tako, s takvim izrazom i takvim akcentom, da je odmah svakome postalo jasno da taj »menš« nije ovjek. Kreštanje, studen i sivilo, nasilno odvajanje jednih od drugih, zid, žica, barake i prazne široke zaravni, nekakva pustoš, uprkos prugastih skvr enih likova, i atmosfera strave što se osje ala u vazduhu, to je bila prva slika.

A zatim... i svima isto i opet kako kome. »Nas dvanaest zarobljenih partizanki ugurali su bajonetama njema ki vojnici u furgon u kojem su bili neki muškarci i žene. Izgladnjeli, prljavi, premoreni, putovali smo, putovali beskrajno, a cijelo vrijeme je neko umirao. Kad je vagon otvoren, živi i lješevi su bili tako izmiješani da se nije znalo kojih je više. Usred vike esmana, lajanja pasa i fijuka bi a našli smo se stisnuti na jednom praznom prostoru. Nas dvanaest su prozvali i odvojili na jednu stranu. Ostali, mahom stari, morali su da krenu prema nekakvom prolazu. Prethodno su se tu, na licu mjesta, morali da svuku, dobili su peškiri i sapun, pošli su, i mi ih nikada više nismo vidjeli« — sje a se Marla.⁵⁾ Njeno sje anje opisuje selekciju izvršenu na ulasku u logor. Lica koja su, kako ona kaže, prošla kroz prolaz, ubijena su u gasnoj komori. »Ušle smo u logor no u. Bili smo malen transport, svega deset žena. Zatvorili su nas u kupatilo. Još je bila no kad su se pojavile auzerke i potjerale nas u nekakvu prostoriju. Tu smo morali da se skinemo do gola, da uronimo cijelim tijelom u kadu s nepoznatom sme om te nosti. Ošišali su svaku dlaku s nas i istjerali nas napolje. Otpo elo je zatim stajanje, stajanje. Gole, na studeni, još u no i, ekale smo red za kupanje. Najzad, vreo pa leden, leden pa vreo mlaz, guranje golih ranjavih iskrivljenih tjelesa, kostura. Iza toga smo dobile krpice: crvene trouglove i bijele pa etvorine s brojem, da ih prišijemo na prugaste sivo-plave robijaške haljine. Tako smo postale logorašice« — pri a Vera⁶⁾ i nadodaje: »i higijenu su pretvorili u sredstvo uništavanja«.

Dan je po injao u tri i po u no i, kada je sirena što zavija budila logoraše. Trebalo je napraviti krevet, obu i se, umiti, doru kovati i stati u red na prozivanje pa marširanjem na rad. Sva sre a što se zbog studeni nismo ni svla ile, što nije bilo vode za umivanje i što se doru ak sastojao od lon i a crne vode — kafe — koji se mogao saliti u sebe ili ne saliti, svejedno. Kreveti, to je bila muka za sebe. Odavno polomljena, istrošena, izva ena ili poispadala slama, trebalo je da bude tako protrešena da slamarica izgleda kao dušek oštarih bridova. Za veinu to je bio svakodnevni izvor udaraca.

»Apel« je vid mu enja koji zavre uje posebnu obradu. Naj eš e po prikazivanju prilika u logorima nije navo en kao vid posebnih maltretiranja, a ipak je

⁴⁾ U logoru je stvoren poseban jezik. Siromašan, sastavljen od iskrivljenih rije i raznih jezika, imao je mo da sporazumijeva narode 21 zemlje. Tako su SS- uvarice zvane »auzerke«, starješine bloka — »blokove«, SS-ovci — »esmani«, zdjele za jelo »miška«, itd.

⁵⁾ Rašela Papo, knjigovo a u penziji, iz Sarajeva, zarobljena je kao referent saniteta II bataljona, Tre e primorske brigade 13. divizije, krajem 1943. godine, a po etkom 1944. dovedena u logor Aušvic.

⁶⁾ Dr Loni Finci, ljekar iz Sarajeva, bila je na dužnosti higijeni ara Vojno-partizanske bolnice u Samarici, kada je 1944. godine zarobljena i odvedena u koncentracioni logor. Pod imenom Vera Peri dovedena je u logor Rawensbrück a zatim u podlogore Neubrandenburg i Waldban, gdje je ostala do oslobo enja.

to bio. Sama rije označava prozivanje i prvobitno je o njoj namijenjena da se utvrdi brojno stanje logoraša. Postepeno on postaje sve više oblik konstantnog i nezaustavljivog mučenja. Provođenje je rano ujutro kao provjera brojnog stanja blokova (baraka), zatim, drugi jutarnji apel, kao evidentiranje brojnog stanja radnih kolona logoraša određeni za pojedine poslove, i treći, do pred kraj, također svakodnevni apel, kao utvrđivanje brojnog stanja blokova prije njihovog zatvaranja. Logorašice odjevene u sivu galetu, košulju i prugastu haljinu sa bijelim maramama na glavi, u drvenim klompama, tresle su se od hladnoće ili spuštale od vrućine. Stajalo se u redovima po pet, normalno po oko dva sata ujutro i navečer, bez micanja, sa spuštenim rukama i bez uzajamnog dodirivanja. Po ko zna kakvom hiru auzerki, ti su se apeli znali produžavati sate i sate, a nekada i po cijeli dan. Sablasna tišina koja je pala na logor, prekidana je povremenim kreštanjem auzerki, udarcima koje su dijelile onima koje ugledaju da se mi u ili naslanjaju, i saopštenjima koje je govorila logorašica, »logoraška truba«. »Noge su me neizrecivo boljele«, sjeća se Mira.⁷⁾ »Slama koju sam ugurala u klompe zabadala se u žive rane u koje su se pretvorile smrztotine što sam već imala. Sve do koljena otečene, sa ranama koje su se nasuho otvarale, nisu me više držale. Mislila sam o tome kako da sakrijem nezadrživo drhtanje kad sam shvatila da truba ponavlja više puta isti broj. Sto li se ne javlja, pomislila sam, i onako je na i, samo mu i nas. Tada me je gurnula jedna logorašica. Taj broj to sam bila ja, prozvali su me za bunker«.

»Ne pamtim dan kada mi nije bilo hladno. Vjetar koji je neprekidno fjučkao i klatio jedinu lampu, gore, visoko na direk, prodirao mi je kroz sve pore. Ledene iglice bole su sve isturene dijelove mogega tijela. Haljina koju sam imala, onako mokra, pretvarala se u ledenu skramu. Dovijale smo se kako smo znale. U tvornici u kojoj smo radile bilo je ljepivog papira pa smo ga krale i njime lijepile na golo tijelo slamu iz slamarice, otpatke papira i krpa za išćenje mašina. To nas je grijalo«, sjeća se Gina⁸⁾. Dijelom od studeni, dijelom od prljavštine, grudi i stražnjice žena bile su u ranama i krastama.

»Marširanje na rad izranavljenih promrzlih nogu, to je također svakodnevni ritual. U Ravensbriku se moralo da pjeva. Jednom su Francuskinje zapjevale Marseljezu. Pustili su pse na njih. Ujedi za nogu, ruku, butinu, prsa, vrat. Kako je koga zapalo« — pamti Regina. »U Aušvicu moralo je da se korača po taktu muzike. Jer taj logor je imao, kakva šala, svoj orkestar. U posebnom bloku, nešto bolje hranjene, nešto bolje odjevene živjele su žene -- muzičari, stružnici. I svirali svako jutro na kapiji, kroz koju se išlo na rad. Ritam te muzike mijesao je korake i uzrokovao brojne udarce po leđima, po glavi« — priča Greta⁹⁾. »Dugo godina nisam mogla da podnesem muziku, posebno klasičnu« — kaže Danica.¹⁰⁾

Rad je bio obilatan, svakodnevni oblik mučenja. Od najtežih radova na izravnjavanju terena, preko radionica, bolnice i kuhinje, pa do najlakših, pisarskih.

⁷⁾ Sva citirana sjećanja su iznošena u razgovoru koji sam vodila sa imenovanim drugaricama. Radi preglednosti i jasnijeg razlučivanja saopštenog iznošenja prilika u logorima, navela sam i svoja sjećanja kao citat logorašice Mire.

⁸⁾ Regina Konforti iz Sarajeva, zarobljena kao borac 14. divizije, dovedena 1944. godine u podlogor Schönefeld.

⁹⁾ Greta Ferušić, sada profesor Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, dovedena 1944. godine u Aušvic sa jevrejskim transportom.

¹⁰⁾ Danica Bagari, službenik u penziji, zarobljena na Sutjesci 1943. godine, dovedena u Aušvic.

Veoma brzo rad je postao dodatno sredstvo mučenja. »Uvrštena sam u 'ausenkolonu' i na rame dobila lopatu. Bila mi je teška, još nisam bila preboljela tifus, pa sam je vukla za sobom. U magnovenju bila mi je istrgnuta iz ruke, lopata me, ta ista, dobro odalamila po glavi. Pala sam. Drugi udarac me natjerao da se podignem. Mržnja koja je izbila iz trenutnog susreta otkrivena, poklonila mi je još jedan udarac u glavu. A lopatu uopšte nismo upotrebljavali. Beskrajno smo išli dok nismo stigli do jezera. Nagnali su nas da prenosimo kamenje s jedne gomile na drugu, oko tridesetak metara dalje, pa onda opet cijelu tu gomilu natrag na staro mjesto. Tog prvog dana pamtila sam još vrijeme, osjećala očaj i bijes i brojala dvanaest puta u dvanaest sati nošenje kamenja s jedne hrpe na drugu. Zatim, ostalih dana, nisam više brojala sate, niti sam se pitala emu taj rad. Na ulazu u logor, na kapiji pisalo je »Arbeit macht frei« (rad oslobađa) — sjećala se Mira. »Uvrstili su me u Visla komando regulacije rijeke Visle. Rad tek tako, iz šupljeg u prazno. Gurale smo kariole natovarene zemljom, punile ih, praznile, pa opet. Sedam kilometara od kapije. Natrag u logor vukle smo i nosile, mi što ni sebe nismo mogle, one koje su padale. Bio je tamo i nekakav njihov red. Morale smo se kretati utabanom trasom. Jedan dan sam sišla s nje, jedan korak. Napujdali su psi na mene. Ni sama ne znam kako sam se ispetljala, neko mi je pomogao, šta li, tek, nije me preklao. Ostao mi je, sada, samo trag na nozi« — kaže Greta.

Rad je u logoru bio i sredstvo krajnje robovske eksploatacije. Radilo se najmanje dvanaest, a nerijetko i po šesnaest sati. Otečene, bolesne ili fizički iscrpljene logorašice bile su smjesta uklanjane i zamjenjivane novim, iz sve brojnijih transporta. Očajnički postupci, suprotstavljanja, sakrivanja i sabotaža mahom su otkrivani i surovo prekidani.¹¹⁾ Nadljudski naponi da se izdrži dan ili drugom pomogne da izdrži, još taj dan, ostajali su, esto, pre esto, bezuspješni. Smrt se tada činila blagodatnom. »Žena što je pored mene bauljala ne samo da više nije mogla da vuče teret već ni samu sebe. Pala je u nesvijest. Majstor, Nijemac, civil koji je kontrolisao rad, obavijestio je auzerku da jedna logorašica ne radi. Ova je prišla ženi, i udarcem je pozvala da ustane. Kako se ništa nije pomaklo, auzerka ju je, krištom, izmama izgazila. Svu takvu, pretučenom, u polunesvjesnom stanju, stavili su je u bure s vodom na tri dana. Više je nisam vidjela« — priča Gina o uslovima rada logora u kojem je bila.

Rad je u logoru bio i sredstvo razjedinjavanja logorašica. Raspoređivanje na rad vršeno je slučajnim izborom, osim u vrlo rijetkim slučajevima. Za rad u logorskim bolnicama, na primjer uzimali su ipak medicinske stručnjake. Radom koji je obavljan, a radom su bile sve obuhvaćene, stvorena je neka vrsta hijerarhije, pa su one na lakšim poslovima imale snage da se ponekad i operu, dok su one druge zanemarivale i najelementarniju potrebu za istom. One koje su radile kao pisari, policajci, starješine soba ili blokova, predradnici, vođe kolona i slično, dobivale su i nešto uredniju odjeću, mogle su je oprati i promijeniti i bile su mahom pošteđene teške gladi i neprekidnih udaraca. Za uzvrat, neke od njih, tako su temeljito obavljale svoja zaduženja da su postale izvor posebnog, najbolnijeg mučenja. A žene su ljudi... baš kao i muškarci. Nikakav slabiji pol tu nije bio poznat. I nikakva nježnost niti osjećajnost, običajno pripisivana ženama, nije smetala da pojedine, u očajnoj, bijednoj borbi za svoj život, postanu surove, potkazivačice, pa i ubice, da izgube svijest o tome da su i same logorašice i

¹¹⁾ Različiti vidovi otpora i borbe bili su brojni, naročito u obliku sabotiranja rada i kvarenja materijala, proizvodnja loših proizvoda, uz što sporiji rad.

da je prije ili kasnije i same postati žrtve. »U svojoj naivnosti nove logorašice udarila sam štabovu stoga što je jednu staricu (kasnije sam saznala da joj je bilo etrdeset godina) polila teško do ekanom orbom. To zato što je nije odmah poslušala, a nije je ni razumjela. Niko nije prstom pomakao kad me je štabova po elu da udara, da trga sa mene haljinu i da me vu e napolje. Polila me je kantom vode i ja sam tako, uvana od esesovskog psa, prestajala tu februarsku no « — pri a Mira.

»Bio mi je otekao zub. Poslali su me na revir (logorska bolnica) da mi ga izvade. Zubarica, logorašica, mi ga je naživo vadila komadi po komadi , zatim mi je strgnula maramu s glave i poslala me na apel. Bila je zima« — pri a Gina.

Ovakvo stanje, netrpeljivost, prezir i mržnja, bespomo nost i silovitost nesumnjivo je olakšalo esmanima da provode ig.

U logoru je i no imala svoja sredstva svakodnevnog mu enja. Teški, dugi rad toliko bi izmrcvario tijelo da nije dalo sna. Postelje namijenjene jednoj logorašici postepeno su morale da prihvate dvije, pa tri, pa etiri, i nisu dale sna. Najteže je bilo no no ustajanje. Oko logora drvene kule sa oružanom stražom. Ipak su no u barake zatvarane. ak su prozore zakrivali drvenim kanatima ili daskama koje su bile pri vrš ene štapovima. Nije se moglo iza i. Klozeti su postojali samo u nekim blokovima, ina e je bila jedna posebna baraka »laterna« do koje se no u nije moglo do i. Jedno vrijeme unošene su kante za vršenje nužde, a jedno beskrajno dugo vrijeme toga nije bilo. Potreba za nužnikom do kojeg se nije moglo do i bila je ogromna, nesavladiva. Bilo je i mnogo, premnogo no i, u kojima se uo lavež pasa i stupanje izama. Zatim se uo komešanje i udaljeni krici. To su esmani upadali u pojedine barake, izvodili žene na transport ili u gasnu komoru, ili samo na razušivanje. Ko je to mogao da zna, no u.

U koncentracionim logorima postojala je zdravstvena služba. U suštini, ta služba, i bolnica u kojoj i iz koje se ona odvijala, bila je svojevrsno mu ilište. Kupanje, razušivanje, pranje rublja trebalo je da posluži za održavanje isto e i zdravlja. Kupanje je sre om bilo veoma rijetko, jer je zna ilo izlaganje golih tjelesa dugotrajnom ekanju na studeni, a zatim mlazevima vrele ili ledene vode. Razušivanje je imalo sli ne efekte s tim što je obuhvatalo i šišanje, na nulu, a nakon te cijele procedure, još i odijevanje mokre odje e.

Lije enje od svraba, kojem živ nije izmakao, poslužilo je da se prepolovi velika grupa logorašica. »Jednog dana nastalo je masovno pregledanje i odvajanje onih koje imaju svrab. Za tu smo svrhu stajale sve iz svih blokova satima gole na studeni. Bio je decembar. Istovremeno je ispražnjena jedna baraka i u nju su ugra ena dva bazena, nešto dulja i šira od normalne ljudske veli ine. U jednom bazenu je bila sme a, a u drugom bijela teku ina. Izdvojene žene svaku su ve e, nakon posla, morale da se podvrgnu lije enju. Stajale su van barake, gole, po pet, i ekale na red. Zatim bi se po dva puta zagnjurile u sme u pa u bijelu teku inu. Ova druga imala je poseban, težak miris, ini se amonijak. Mnoge su se onesviještavale, što je zna ilo da su ih stavljali pod hladan tuš, a zatim ponovno u isti bazen. Od tih teku ina s tijela su otpadale kraste i ostajale otvorene rane što su pekale kao žeravica. Teku inu nisu mijenjali pa su ubrzo bazeni bili puni krasta me u koje je trebalo le i radi lije enja. Kad bi prošle oba bazena, izlazile su napolje, opet u red, ekaju i da i posljednja pro e tu torturu. Nakon petnaest dana oduzeli su nam svu odje u, deke i slamarice s postelja i mi smo tu no provele gole. Sutradan smo dobile svoje haljine i posteljne stvari potpuno mokre. S polovine je nestalo svraba. Umrle su. Ja sam dobila upalu plu a i opet imala svrab«, pri a Danica.

I krv od logorašica su uzimali u bolnici. Njema koj vojski je o igledno trebalo krvi za transfuziju, pa su je uzimali i od logoraša. »Kada je bilo nare eno da se uzme krv od svih logorašica koje su zdrave ili barem nisu teško bolesne, nastala je hajka kroz logor za ženama koje su bile na radu u samom logoru ili po blokovima. O aj je uhvatio i nas koje smo morale da vadimo krv i one koje su morale da je daju. Ipak, vezali smo kraj gume tako da se miješala krv razli i-tih grupa pa nije bila za transfuziju« — pri aju Marta i Vera.¹²⁾

Iz podlogora Ravensbrik slali su povremeno Himeltransporte u centralni logor — u nebo. Uve e nakon zatvaranja blokova, dostavljali su iz upravne zgrade u revir spisak brojeva žena koje e ujutro prije apela uputiti na transport u glavni logor. To su bile ili bolesne žene, ili one koje su nešto »zgriješile«, ili one koje su osu ene na bezuvjetnu smrt. Esmanima je bilo zna ajno samo to da odgovara broj.

Usljed haosa koji je vladao u toj temeljito pripremljenoj organizaciji smrti, dešavalo se da se neko i spase. »Kad god bismo saznale da e sutradan biti upu en transport, javljale smo na blok koje su Jugoslovenke na spisku. Krišom smo, po cijenu života, izlazile no u iz revira i išle na blok. Na logorašice su pucali ako bi ih našli no u da se kre u kroz logor. Mi smo onda, rizikuju i goru smrt i za sebe i za one koje treba da odvedu, izmišljale svakojaka u da da ih spasemo. Tako je ostala petnaestogodišnja Danica. Zamijenila je haljinu, a s njom i broj sa svojom majkom, s kojom je i došla u logor. Ona je ostala, majka odvedena« sje aju se Marta i Vera koje su radile u logorskoj bolnici.

Logorašice ljekarke koje su radile u reviru spašavale su i na taj na in što su izrezivale dio kože tijela ruke na kojoj je bio tetoviran logorski broj, pa je takva logorašica mogla da se sakrije i utopi u masu logorašica koje nisu imale broj.

Kad bi se revir prepunio ili bi esmanima dojadilo da se igraju lije enja, oni bi priredili selekciju. Selekcije su vršene svugdje i u svakom momentu. Naj eš-e ipak na apelu. »Od tri sata u no i, hladnoj, punoj strave, bezli nog, stajale smo taj dan na apelu. Moja sestra u redu ispred mene. Esmanov prst se uko io na njoj. Izdvojili su mi sestru, u smrt. Nisam mogla da pokrenem ni ruku, ni nogu. Krik mi se raspršio negdje duboko u grlu. A o i mi nisu mogle da se odvoje ne od sestre, od esmana. Jesam li to ja htjela da idem s njom. Ne znam. Tek esman se okrenuo i uperio prst i u mene. Izdvojili su me u hrpu. Zagledale smo se sestra i ja, bojiš li se smrti? — pitale smo jedna drugu. Jer taj as mi smo umirale. A onda, eto, nisu nas odveli u gasnu komoru, ve na transport u drugi logor«, pri a Mina.¹³⁾

Logoraše su nacisti smatrali i tretirali robovima. To najbolje pokazuje rad na koji su prisiljavani na najsvirepiji na in. No oni su i trgovali logorašima. Tako je logor iznajmljivao radnu snagu ne samo pojedinim tvornicama kao što su IG-farben industrie, i Simens, a koje su osnovale svoja fabri ka odjeljenja ak i u centralnim logorima, ve su ih prodavali i kao zamor i e razli itim farmaceutskim firmama. Za svaku ženu pla ala je neka firma Baer odre enu sumu kako bi se na njoj isprobavalo dejstvo sredstva za spavanje, što je zna ilo da su žene prvo bile zaražene pa onda lije ene.¹⁴⁾ Mnoge, mnoge su umrle.

Marta Gaon, sada u Sarajevu. Zatvorena kao pripadnik NOP-a i odvedena 1944. u Ravensbrück, u podlogor Neubrandenburg. Vera je ve pomenuta Loni Finci.

*) Hermina Danon, doma ica, sada u Sarajevu. Bježe i pred progonima stigla je u Mar-sku, gdje je uhva ena aprila 1943. godine i sa jevrejskim transportom odvedena u Aušvic.

*) Pisma koja je ta firma izmjenjivala sa upravom Aušvica bila su dokazno sredstvo na Nirnberškom procesu, iz knjige K.Z. Franen, Rawensbrück, Berlin, 1971. str. 126.

Logoraška haljina Mirjane Papo

»Tek smo se vratile s posla kad je nastala blokšpera (zatvaranje baraka) za cijeli logor. Bila sam tada u zidanom bloku, a preko puta je bio ciganski logor. Izme u nas samo pruga i žice s obje strane. Njih nisu odvajali jedne od drugih. Živjeli su tamo, žene, muškarci, djeca, starci, zajedno. Uli smo topot nogu što ih gone, što se kre u prugom, bat izama, jauke, lavež, fijuke bi a i glasniju viku esmana. Sve tako, svu no , i još dan. Kad su nas otvorili, ugledali smo otvorene prozore i vrata na barakama preko pruge. Prazno. Procurilo je iz zonderkomande da su ih tu no ugušili, sve i jednog« — kaže Greta.

Bilo je razli itih mu enja, razli ite smrti i razli itog ostajanja na životu.

Poslije oslobo enja došla je k nama mlada, lijepa logorašica. Tek tako nije progovarala, ništa nije tražila. Kad bismo je nešto pitale, i kad bi nam nešto, urijetko, odgovorila, inila je to u tre em licu. Zatim, kasnije, ispri ala nam je ovakvu pri u: »Vidjela je kako su iz vagona pred kapijom istjerivali bi evima mnogo, mnogo ljudi. Slika je bila groteskna. Neki dobro odjeveni, neki luksuzno, a neki u dronjcima. Neki su stajali uspravni, neki povijeni. Neki mladi, neki stari. Motali su se tamo-amoo, gurali se, i sami zapadali pod udarce koji su pljuštali po bilo i- jim glavama, po bilo kojim le ima. Brzo, veoma brzo su ih razdvojili.

Grupa mladih žena prošla je mimo nje u logor. Nešto je zakme alo. Au-zerka je u hrpu priletjela, otrgnula sa jednih grudi paketi i bacila ga daleko nazad, na grupu koja je ostala da stoji. Proletio je i pao jastuk sa novoro en etom. Bijeli, od ipke. Žena je popala po njemu, auzerka po njoj. Vrijeme je stalo, glas nestao, svijest zako ila. Ve mrtva grupa krenula je pravo u gasnu komoru«. Ta žena što su joj otrgli dijete, bila je ona, ta pri a bila je njena pri a. Rekli su nam da je sve vrijeme u logoru govorila isklju ivo u tre em licu. Takva je i ostala.

Sterilizaciju su vršili u logoru nad itavim grupama logoraša. Oni su to i- nili i pojedina no i u malim grupama Logorašice ve inom nisu znale šta se s njima zbiva.

»Jednog dana prozvali su me sa još nekoliko logorašica i odveli u jednu baraku van revira. Bile smo podvrgnute ginekološkom pregledu, koji je zatim ponovljen još u dva navrata. Poslije prvog pregleda, mene je užasno peklo. Ne znam šta su mi u inili. Ne sje am se ta no njihovih postupaka. Bila sam prestravljena. Poslije rata ljekar mi je utvrdio da ne mogu da imam djecu, jer mi je maternica gotovo potpuno uništena. Zbog toga sam bila prinu ena da rasturim brak«. To je samo rekla, bez daljih komentara, jedna logorašica iz Sarajeva.

Biološki ili viva-eksperimenti vršeni su i u Ravensbriku i u Aušvicu, a vjerovatno i u drugim logorima. Vršeni su gotovo isklju ivo nad mladim, lijepim, zdravim djevojkama i djevoj icama.

Osim operativnih zahvata, kao što je presa ivanje kosti noge, amputacije pojedinih nerava, i sli no, u logorima su vršeni i drugi eksperimenti. Tako je vršeno inficiranje miši nog tkiva pored stafilikokama i drugim bakterijama, još i otpacima drveta i stakla. Vršeni su i eksperimenti sa lijekovima i drugim kemijskim proizvodima, a da logorašice nisu znale ni šta im se daje, ni zašto im se daje. »Nekoliko puta su me budili no u i davali mi da pijem udnu gustu bijelu teku inu nepoznatog ukusa. Li ila je na mlijeko, ali nije bilo mlijeko. Iza toga sam dobila veoma visoku temperaturu i ne sje am se zbivanja koja su tada uslijedila. Drugom prilikom pozvana sam i dobila tri injekcije. Ni u jednom ovom slu aju nisam tražila ljekarsku pomo , a prije uzimanja te teku ine i dobivanja tih injekcija, nisam bila bolesna« — pri a Danica.

Svjesni da ovi eksperimenti nemaju nikakve veze s naukom, da su mon- struozni u svojoj nehumanosti, SS-ovci su u inili sve što su mogli da »kruliki«

(zamor i i — tako su zvali žene na kojima su vršeni eksperimenti) ne prežive. Osim što su za vrijeme eksperimenata trpjele neiskazive bolove, što su umirale u strahovitim mukama, što su kod preživjelih ostajali doživotni tragovi — široki rezovi s kvrgama, ogoljele kosti bez mišića, što su se teško kretale, one su bile kasnije i namjerno ubijane. Pred kraj je nastala prava trka za njima po logoru. Pa ipak je jedan broj spašen, skrivanjem po različitim blokovima, mijenjanjem brojeva i slično.

U arhivu logora Aušvic II-Birkenau nalaze se spiskovi žena koje je »pregledao« dr Mengele. Na jednom od njih su imena dviju Sarajki.

Esmani su namjeravali da potpuno unište sve logore, da razore barake, uklone postrojenja smrti, pobiju logoraše. Tako su govorili pred kraj rata. A onda su 1945. godine po elii logore sa istoka da evakuiraju ka zapadu, da ih premještaju. Bolesnici su ostajali u reviru. U Aušvicu su rekli da će revir spaliti, u Ravensbriku minirati. Nisu to učinili. Oslobođila se vojska stigla za njihove planove prerano. Esmani i auzerke što su bile u logoru ili u blizini, razbježali su se. Tako smo ostale žive.

»Marš smrti« nazvan je transport 4000 logorašica Aušvica, što je bio dio evakuacije toga logora. »Bio je januar 1945. kad su nas u ponoć istjerali iz bloka, svrstali u redove po pet i u pratnji pasa i esmana, auzerki izveli iz logora. Put od logora ostao je posut smrznutim lješevima, kao cjepanicama. Išlo se pješice pa u otvorenim vagonima. Do Bergenbelzena je stiglo nešto manje od 800 žena. Da nastave logorski život do kraja rata« — priča Rahela.

»Bila je već 1945. godina, Birkenau su digli u vazduh nešto prije toga. Iz revira nije se više bezuvjetno išlo u smrt. Tako sam se s mojih 32 kilograma težine javila u bolnicu. Rekli su da će je zapaliti, a ja sam ipak ostala. Esmani i auzerke su pobjegli. Nastalo je bezvlašće. Okrenuli smo nekolicke stolice, vezali ih kanapom, vukle kao sanjke. Ono što nas je bilo iole pokretnih, krenule smo kako smo mogle, malo na dvije noge, a malo četveronoške. Prvo u magazin sa odijelima logoraša da se obuđemo (u bolnici smo bili samo u tankim košuljama, a bio je snijeg), da dođu do druge. Zatim u magazin s hranom — skoro prazan, pa u logor esmana u njihove kuhinje. Tamo je u ormarima bilo hrane. A u svakom je visilo i po jedno, uredno obješeno i ispeglano odijelo logoraša. Možda su se neki od njih na taj način i provukli, ko zna. U jednoj kuhinji osjetila sam odjednom u potiljak zariven pogled. Okrenula sam se. Stajao je esman i zurio. Odjednom se okrenuo, izletio, dohvatio bicikl — i otišao. Ko se kada više bojao?« — pita Greta.

»Ušli smo već u kanonadu. Pucnji su išli ka nama. Dolaze. Sloboda. Prvi put smo se uzbudile, mi koje smo još smogle da se ponadamo. I odlučile da ne dođu do nas. A bila je najavljena evakuacija. Sutradan smo se bježile i skrivajuć se, miješajuć se, i skupljajuć se i razilazeć se, trudile da ostanemo u logoru. Negdje, pred noć, kad su nas opet jednom okupili, po elii su da pucaju u masu. Krenule smo. Usput su ubijali one koje su padale. Ušla sam u nekakvu livadu izmiješanu niskim stijenjem. Što da me ubiju kao zalutala psa na zemlji. Bolje stojeć se. S druge strane jedne takve samotne stijene, prošao je esman s psom. Nije nas namirisao, nije nas vidio. Sloboda. Vamo-tamo stiglo nas nekolicke u jedno napušteno selo. Zaklale smo svinju i onako neodranu je kuhale u loncu za pranje veša na improviziranom ognjištu. Našle smo i meda i šećera. Mnogo je logorašica umrlo od gladi. Nije malo što je umrlo od hrane.« — zaključuju Vera i Mira.

dr ALBERT ATIJAS

U JUGOSLOVENSKOM BATALJONU »TITO« BRIGADE »ANTONIO GRAMŠI«

Po etak i kraj tragi nog, kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine proživio sam služe i kadrovski rok u kaznenom bataljonu 29. pješadijskog puka u Nikši u. Naime, umjesto da me uputi u Školu za rezervne oficire, bivša komanda divizijske oblasti u Sarajevu šalje me »zbog pripadništva neprijateljskoj komunisti koj organizaciji« (kako je stajalo u mojoj karakteristici) na odsluženje punog vojni kog roka u puk, najprije u Trebinje, a ubrzo zatim u Nikši . Tu su se našli još mnogi napredni intelektualci. U Nikši u mi se pružila prilika da obnovim drugarstvo sa svojim starim drugovima koji su sa mnom bili još 1936. godine u sarajevskom zatvoru (Veljko Zekovi i drugi), i s kojima sam bio u vezi. Zbog veza i druženja sa nikši kim naprednim radnicima i intelektualcima, komanda puka zatvara me nekoliko puta, premješta u druge garnizone Crne Gore (Spuž, Danilovgrad, Podgorica). Na kraju, ipak, kapitulaciju bivše Jugoslavije doživljavam u samom Nikši u, aprila 1941.

Na povratak u Sarajevo nisam mogao ni pomisliti. Prešao sam u ilegalstvo. U Nikši u i okolini, povezan sa nikši kim ilegalnim varoškim odredom, radio sam na postavljenim mi zadacima sve do 15. februara 1942. godine, kada me italijanske patrole hvataju na periferiji Nikši a. I tako sam kao zatvorenik i logoraš proživio sve one torture koje su proživljavali i ostali moji drugovi, Crnogorci, u zatvorima i logorima Crne Gore, Albanije i Italije, da bi na kraju završio u koncentracionom logoru Kolfiorito (Colfiorito), odakle sam septembra 1943. godine pobjegao.

Tada je iz logora Colfiorito (provincija Marke /Marche/ — centralna Italija) pobjeglo oko 800 logoraša — političkih interniraca, većinom Crnogoraca. Među ovim bio sam i ja, jedini Sarajlija u tom koncentracionom logoru, u kojem je bilo oko 1500 političkih zatvorenika.

Ovaj koncentracioni logor zvan »Kolfiorito«, po mjestu Kolfiorito, u blizini grada Folinjo (Foligno), bio je jedan od desetine koncentracionih logora i desetina zatvora u koje su, nakon okupacije Jugoslavije i početka oružane borbe, italijanski fašisti, u toku 1941. i 1942. godine, prognali hiljade ljudi i žena iz svih krajeva koje su okupirali: iz Crne Gore, Dalmacije, Hrvatskog primorja, Istre i Slovenije.

Gotovo svi logoraši prošli su, još prije dolaska u koncentracione logore Italije, teška mučenja i poniženja po zatvorima Nikši a, Podgorice, Cetinja, Spli-

ta, Šibenika, Ljubljane i po zlu uvenim zatvorima u Albaniji: Skadar-tepa, Kaveja, Klos.

Najveći i broj zatvorenika bili su pripadnici NOP-a, bilo kao aktivni borci ustanka pa zarobljeni, bilo kao ilegalni radnici ili simpatizeri i pomaga i oslobodilačkog pokreta.

I pored teških dana koje su zatvorenici preživljavali u zatvorima i koncentracijskim logorima zbog gladi, zime, epidemija, terora i pritiska, naročito 1941. i 1942. godine, moral velike većine zatvorenika bio je na visini. Organizacija NOP-a djelovala je neprekidno, predvođena članovima Partije i SKOJ-a. Oni su dizali moral zatvorenika svojim dostojnim držanjem pred fašistima u najtežim situacijama, političko-edukativnim predavanjima, kursovima stranih jezika, redovnim usmenim novinama i biltenima o stanju na frontovima.

U 1943. godini, kada je objektivna situacija na svjetskim frontovima ukazivala na prve ozbiljne poraze sila osovine, u koncentracijskim logorima i zatvorima Italije počelo se već planirati bjekstvo.

U logoru Kolfiorito stvorena je većina ilegalna grupa od najpovjerljivijih logoraša članova Partije i SKOJ-a, nazvana ilegalni bataljon, koji je imao zadatak da pripremi cijeli logor na bjekstvo. Ilegalno se kovalo i sakrivalo hladno oružje. Ilegalno se obučavalo vojnički na teško oružane borbe. Ta grupa predstavljala je, ukratko rečeno, glavnu, udarnu snagu u planskom i organizovanom bijegu oko 800 logoraša iz koncentracijskog logora Kolfiorito u noćima 21. na 22. septembra 1943. godine.

Poslije bjekstva iz koncentracijskog logora Kolfiorito, odbjegli logoraši živjeli su u manjim grupama po raznim planinskim selima. Naša grupa logoraša skrivala se u jednom selu (Gabiano), blizu mjesta Viso (Visso), u provinciji Marke. U tom malom selu, poslije danonoćnog lutanja, gladni i prozebljeni, naišli smo na prvo iskreno i toplo gostoprimstvo, drugarsku moralnu i materijalnu podršku svih stanovnika tog planinskog sela. Posebno se ne može nikada zaboraviti pomoć koju nam je pružio mladi seljak Geravasio Monteneri (danas tehničar i rukovodilac u telefonskoj kompaniji u Rimu).

U tim, od Nijemaca okupiranim krajevima centralne Italije, stanje je bilo vrlo teško. Naime, poslije kapitulacije Italije, njemačka soldateska zajedno sa ostacima italijanskih fašističkih formacija, vršila je strahoviti teror i represalije nad nedužnim radnicima i seljacima, naročito mladim, tjerajući ih u novostvorene fašističke formacije ili na radove u Njemačku. Evo šta je napisao dr Roberto Batalja, u svojoj knjizi »Istorija italijanskog pokreta otpora«, o situaciji u Italiji poslije kapitulacije Musolinijevog režima: »Poslije 8. septembra 1943. razoreni su svi tokovi kojima se odvija društveni život, svaki pojedinac ostavljen je samom sebi... Hiljade i hiljade Italijana su u tom razdoblju bez kućne i ulične zaštite. Brojni bjegunci lutali su poluostrvom u svim pravcima, tražeći i na kraju da izbjegnu progonstvu pobješnjelih Nijemaca.«

U takvoj situaciji kada je bilo vrlo teško doći do domovine, bivši logoraši su željno očekivali priliku da se organizuju, naoružaju i pridruže pokretu otpora, koji se već tada rasplamsao u susjednoj provinciji Umbriji, gdje su stvorene prve oružane grupe Jugoslovena i Italijana pod komandom Svetozara Toze Laskovića, Gojka Davidovića, Ivana Gopca, Bore Meškovića, Ivana Grubišića i dr.

Poslije više bezuspješnih pokušaja, u oktobru 1943. godine uspjeli smo se povezati sa predstavnicima ilegalne organizacije KPI, Feltram Bartocciem (danas sindikalni rukovodilac u provinciji Marke) i Pietrom Kapuzziem (kasnije zvjerki ubijen od fašista, nosilac Italijanske zlatne medalje). Vezu su ispred

grupe bivših logoraša, sakrivenih u tom dijelu provincije Marke, uspostavili Vlado Vujovi (danas pukovnik JNA u penziji) i ja.

Krajem 1943. godine održan je prvi sastanak Jugoslovena odbjeglih iz raznih logora. Na drugom sastanku održanom u selu Abetu sa lanovima ve tada formirane komande odreda, Svetozarom Lakovićem, Gojkom Davidovićem i predstavnikom KPI, Alfredom Filliponijem Pasquale, donijeta je odluka o formiranju jedne kompletne, dobro vojni ki organizovane ete dobrovoljaca, spremnih za najteže zadatke po cijeloj teritoriji Marke i Umbrije.

Poslije donošenja ove odluke, na prvom sastanku boraca te ete izabrana je komanda, odre ena koncepcija borbe i dato ime jedinici. O tome i o raspoloženju boraca — Jugoslovena na tom prvom sastanku u esnik Vlado Vujovi u Hronici o bataljonu »TITO« piše: »Borci su jednoglasno odlu ili da svojoj jedinici dadu ime »TITO«. Preuzimanjem te obaveze dali su rije da ne e žaliti žrtava, da bi Titovo ime dostojno pronosili u tom dijelu Italije. Ova, za te prilike veoma jaka jedinica bila je pravi kolektiv komunista-revolucionara. Ve na prvom sastanku borci su preuzeli brojne obaveze u pogledu discipline, borbenosti, uzajamne solidarnosti, požrtvovanja, najpažljivijeg odnosa prema italijanskom narodu. Donijet je jednoglasan zaklju ak da u etu mogu biti primljeni samo oni koji su spremni da bez pogovora ostvaruju te obaveze i da svako ko imalo naruši moralne norme jugoslavenskih partizana bude nemilosrdno kažnjen«.

Ve februara 1944. godine ova se jedinica pove ava.

Više oružanih grupa odbjeglih logoraša iz Kolfiorita i iz drugih logora ulaze u njen sastav i formira se bataljon sa 3 ete. U sastav bataljona »TITO« ulazi i grupa odbjeglih sovjetskih zarobljenika pod komandom starijeg lajtnanta Aljose. Pokret otpora u provincijama Marke i Umbrija veoma se brzo širi, sada ve u manjim i ve im gradovima. Po odluci delegata Nacionalnog komiteta osloboenja Italije, koji je došao iz Rima, marta 1944. godine u mjestancu Colforcella formira se partizanska brigada »Antonio Gramši«. Pored Italijana, u Komandu su imenovani: za komandanta Svetozar Laković Tozo, zamjenik politi kog komesara Bogdan Pešić te za na elnika štaba Nikola Borić. U sastav brigade ulazi kompletan bataljon »TITO« i još 6 italijanskih bataljona. Brojne i vrlo uspješne borbe koje je vodio jugoslavenski bataljon »TITO«, sastavljen od gotovo svih pripadnika naroda i narodnosti Jugoslavije, omogu ile su i stvaranje slobodne teritorije u centralnoj Italiji. Ta teritorija je obuhvatala obje obale rijeke Nere, sa sjevera od njenog izvora (Forca Ancarano) jugozapadno od Vissa do blizu gradova Spoleto i Terni, na istoku, uklju uju i gradi Leonesu i Norciu, na zapadu. Na toj slobodnoj teritoriji zastava slobode se vijorila u sljede im ve im mjestima: Visso, Pieve Torina, Preci, Norcia, Cascia, Poggio Domo, Monteleone, Scheggino, Leonessa. Komanda jugoslavenskog bataljona, a kasnije i italijanske brigade »Antonio Gramši« nalazila se u asci, u hotelu »Italia«.

Na slobodnoj teritoriji red su održavali partizani, civilnu vlast su obavljali ljudi birani na skupovima naroda, osvjedo eni antifašisti. Sve fašisti ke posade su razbijene, stare opštine rasformirane, regrutni spiskovi spaljeni, roba iz magacina, preko izabranih predstavnika vlasti, dijeljena narodu.

U 55 ve ih i manjih oružanih akcija koje su izveli jugoslavenski partizani sa italijanskim drugovima u periodu od oktobra 1943. do juna 1944. godine, u provinciji Marke i Umbrija, zaplijenjena je velika koli ina oružja i municije (preko 8.000 pušaka, stotine strojnica, pištolja i drugog materijala), ubijeno i ranjeno preko 100 Nijemaca i italijanskih fašista.

Grupa boraca jugoslovenskog bataljona »Tito« (brigada »Antonio Gramši«)

Jugoslavenski bataljon »TITO«, uz pomoć italijanskih partizanskih jedinica, juna 1944. godine potpuno oslobodi teritoriju od Ternija do Camerina, a savezni kim trupama predaje preko 100 zarobljenih Nijemaca.

Prema nepotpunim podacima, koji su do sada prikupljeni, 17 Jugoslavena poginulo je u raznim oružanim akcijama koje su vođene u tom dijelu Italije, a još desetak je umrlo kasnije od posljedica ranjavanja.

O značenju i ulozi jugoslavenskog bataljona »TITO« u borbama za oslobodenje srednje Italije govori i bivši generalni sekretar KP Italije, Luigi Longo u svojoj knjizi »Un popolo nelle macchie« (»JEDAN NAROD U SUMI«), i ovo: »U Umbriji su radnici iz Ternija i jugoslavenski drugovi koji su pobjegli iz robijašnice u Spoletu, u jesen 1943. godine otpočeli oružanu partizansku borbu. Garibaldijska brigada »Antonio Gramsci«, koja je oslobodila veliki dio teritorija u srednjoj Italiji, velikim dijelom je bila sastavljena od hrabrih Jugoslavena«.

Nakon dolaska saveznih snaga u centralnu Italiju, jedinice koje su pripadale engleskoj 8. armiji nisu odmah shvatile ulogu i želje boraca jugoslavenskog bataljona »TITO«, koji je uglavnom držao slobodnu teritoriju u dolini rijeke Nere. Nesporazum oko predaje oružja i daljnje sudbine jugoslavenskih boraca riješen je u komandi 8. armije, u odsjeku za partizanska dejstva — izabrana je delegacija bataljona u sastavu S. Lakovi, B. Peši i A. Atijas, koja je išla na pregovore sa odgovornim faktorima engleske vojne komande u Rimu.

Nakon toga, uz dirljive scene rastajanja jugoslavenskih, italijanskih i sovjetskih boraca, bataljon »TITO«, vojni ki organizovan i opremljen li nim naoružanjem, transportovan je kamionima engleske vojske u bazu Narodnooslobodilačke vojske — Bari. Ovdje su svi borci raspoređeni u pojedine rodove Narodnooslobodilačke vojske. Najveći dio boraca raspoređen je u novoformiranu 1. tenkovsku brigadu NOV i učestvuje u svim bitkama do kraja drugog svjetskog rata. Ovo raspoređivanje uslijedilo je poslije sporazuma, avgusta 1944. godine, naših snaga sa saveznicima da se svi Jugoslaveni u Italiji rasporede u jedinice NOV-e. Tako sam i ja ostao u JNA do penzionisanja.

ALEKSA AKSENTI

U ITALIJANSKOM ZAROBLJENIŠTVU U BERGAMU I NA SARDINIJI

Kao bivši jugoslovenski vojnik, mobilisan sam 1. aprila 1941. god. u hemijsku četetu na mobilno mjesto Suhi do, Mostar. Rat me je zatekao u Mostaru i istog dana naveče, u etnoj koloni, krenuli smo u pravcu Crne Gore. U Nikšiću smo stigli 10. aprila, odakle smo nastavili putovanje za Spuž i Danilovgrad. U pomenutim mjestima smo boravili 5 dana. Nastupila je kapitulacija bivše Jugoslavije. Iako organizovani u četetu, ali kao rasuta vojska krenuli smo iz Danilovgrada za Nikšić. U Nikšiću smo prenoćili i sutradan smo se uputili u pravcu Sarajeva. Sa mnom su bili drugovi Spasoje Bojović iz Kasindola, Mirko Vlaški i Hasan Kara i iz Trnova. Noć nas je zatekla u mjestu Vilusima gdje smo i zanoćili. Sljedećeg dana, svako je sebi birao i određivao pravac puta. Nastavio sam putovanje pješake, sa nekim nepoznatim drugovima. Negdje ispred Bileće, 17. aprila sam se ukrcao u teretni voz s namjerom da se prevezem do kuće.

U Gabeli su ustaše i jedan broj njihovih istomišljenika zaustavili voz i iz vagona istjerali sve vojnike koji su se u njima nalazili. Maltretirali su nas na razne načine: psuju i nas i upotrebljavaju i najpogrdnije riječi i na našu adresu, posebno su bili grubi prema Srbima. Oduzeli su nam gotovo svu hranu i opremu.

Na moju nesreću, u Mostaru sam 19. aprila, sa još nekoliko drugova, izašao iz voza da se napijem vode. Tom prilikom su nas opkolili italijanski vojnici i odveli u kasarnu pod izgovorom da nam daju objave za slobodno kretanje. Međutim, to je bila ista laž — mi smo toga dana bili zarobljeni.

Kao zarobljenici, u Mostaru smo ostali 3 dana. Nakon toga smo kamionima prevezeni do Splita, odakle smo produžili put za Rijeku, gdje smo stigli 24. aprila 1941. godine.

U Rijeci smo ostali nepuna 2 mjeseca u velikom iščekivanju i naganjima o razvoju situacije. Jednog dana smo bili iznenađeni, kada su se pojavila dvojica osobna kola sa oznakama NDH iz kojih su izašli oficiri u uniformi bivše jugoslovenske vojske sa trobojkama NDH. Svi zarobljenici su vrlo brzo bili postrojeni u krugu kasarne. Formirano je bilo nekoliko komisija u kojima je bilo i zarobljenika, oficira bivše jugoslovenske vojske, hrvatske narodnosti. Svi zarobljenici su prošli ispred komisija i dali o sebi tražene podatke. Srbi su izdvajani i odmah otpremani u zarobljenički logor u Bergamo — Italija, dok su Hrvati i Muslimani u najvećem broju otpremljeni u zemlju. Koliko mi je bilo poznato, tako je bilo i u

drugim logorima u Italiji. Svi ovi logori bili su pod komandom redovne talijanske vojske.

U logoru Bergamo zatekli smo vrlo teško stanje. Postojala su dva logora ratnih zarobljenika, dijelio ih je jedan put. Logor je nosio ime »Campo Concentramento P. G.62 P.M.3200«.

U logoru Bergamo sam se upoznao sa mnogim drugovima, sa kojima još uvijek održavam kontakt, i to: Ljubomirom Bojani em, Dušanom Gruborom i Aleksandrom Kovalenkom — svi iz Sarajeva, zatim Zdravkom Al azom iz Bos. Gradiške, te Vladetom osi em iz Beograda i dr.

Napadom Njema ke na SSSR, uslovi u logorima ratnih zarobljenika u Italiji su se naglo pogoršali. Zarobljenici su ipak bili kuražni, ra unaju i na pobjedu SSSR-a i saveznika, a Talijani su se bojali razvoja nastale situacije, lako je fašisti ka štampa uveliko veli ala napredovanje Nijemaca i najavljivala skorou pobjedu sila osovine, lanovi KPJ i ostali napredni zarobljenici nisu joj vjerovali, smatraju i njeno pisanje propagandom. To je bio pravi momenat da se stupi u akciju.

Sastav zarobljenika je bio vrlo heterogen. Tu je bio prili an broj podoficira koji su, sa nekoliko izuzetaka, u komunizmu gledali bauka. Bilo je raznih profesija sa raznim političkim pogledima, pa i onih koje politika nikada nije interesovala. Pod takvim uslovima bilo je vrlo teško i opasno djelovati. No, grupa lanova KPJ i neki Partiji naklonjeni zarobljenici, okupljali su oko sebe zarobljenike i objašnjavali im nastalu situaciju. Tako su podizali moral zarobljenicima i vjeru u samoodržanje, objašnjavaju i neminovnu propast fašizma.

Prve vijesti o ustanku u našoj zemlji saznali smo preko italijanskih vojnika. Prije ustanka, oni su Crnogorcima govorili kako je njihova kraljica Helena Crnogorka i kako su oni bra a sa Crnogorcima, a im je u zemlji izbio ustanak, Crnogorce su nazivali banditima. To su bile prve vijesti iz naše domovine.

Avgusta mjeseca 1941. godine Italijani su prebacili jednu grupu od oko 300 zarobljenika na ostrvo Sardiniju, u logor Karbonija (Carbonia). Poslije su stigle nekoliko grupe zarobljenika, tako da je u ovom logoru bilo oko 1500 zarobljenika. Namjera Italijana je bila da zarobljenike iskoriste za rad u rudnicima uglja. S obzirom da su oskudijevali u radnoj snazi, mislili su da e im taj nedostatak nadoknaditi ratni zarobljenici. U tom logoru smo se poblizēe upoznali sa ostalim zarobljenicima, a medu najistaknutijim, prvih dana, bio je i poznati lan KPJ Stevo Baši iz Zagreba. Dva dana nakon našeg dolaska u ovaj logor, jedan podoficir je u pozitivnom smislu spominjao kralja. Na to se uo glas: »Kakav kralj, pa on nas je izdao«. Podoficir je ljutito upitao ko je to rekao, a Baši je potvrdio što je rekao. Tada smo saznali da je to stolarski radnik iz Zagreba, lan KPJ, Stevo Baši .

Poslije desetak dana oformili smo ilegalnu partijsku organizaciju u logoru, koju su prvih dana sa injavali: Stevo Baši , lan KPJ iz Zagreba, Nikola Cui , lan KPJ iz Karlovca, Dušan Jordanovi , lan KPJ iz Sarajeva, Ljubomir Bojani , lan KPJ iz Sarajeva, Vladeta osi , lan SKOJ-a iz Rebi a - Hrvatska, srez Karlovac, Dušan Grubor, Aleksa Aksenti , obojica iz Sarajeva, Zdravko Al az iz Bos. Gradiške i Safet Agi , artiljerijski podoficir, rodnom iz Prijedora *). Organizacija je sebi postavila kao jedan od prvih zadataka — prikupljanje informacija o razvoju situacije, i to putem italijanskih radnika u rudniku, vojnika-stražara,

*) U knjizi urice Labovi a »U senci helebarde«, izdanje SUBNOR-a SR Srbije, Novi Sad, 1967, str. 142.

gra ana i preko pisama iz domovine. Kako je logor bio organizovan po etama (barakama), to je trebalo prona i ljude koji e biti veza, djelovati me u zarobljenicima i uticati na život u logoru. Da bi se jedan dio rada legalizovao uz pristanak Italijana, oformljeno je kulturno-prosvjetno društvo ija je legalna svrha bilo u enje talijanskog jezika, opismenjavanje nepismenih, recitacije i ostali kulturni rad. Društvu smo dali naziv »Osma sila«. Oko naziva društva bilo je prili no nklapanja sa podoficirima, koji su nastojali da mu daju neko strogo nacionalno ime. Kompromis je jedva na en, pa je društvo ipak ostalo pod nazivom »Osma sila«, iako je stalno postavljano pitanje — zašto »Osma sila«?

Rad u rudnicima se odvijao pod vrlo teškim uslovima, radilo se u tri smjene. Rudnici su bili neosigurani.

Intenzivnim politi kim radom izdvajali su se najaktivniji, tako da je ve za dva do tri mjeseca ilegalna organizacija mogla da ra una na dobar broj aktivista, koji su, može se slobodno re i, vodili glavnu rije u barakama. Ovi aktivisti su se po eli povezivati sa italijanskim radnicima u rudnicima, pa su po ele intenzivnije da priti u u logor vijesti sa frontova i iz domovine. Sve te vijesti su prodiskutovane na organizaciji, pa su dalje preko aktivista u barakama, širene me u zarobljenicima. Tako je Dušan Grubor, iz Sarajeva, držao vezu sa jednim lanom KP Italije, pa nam je on dugo vremena donosio dragocjene vijesti. Isto tako, Boro Kova evi , kroja iz Beograda, radio je u logorskoj kroja nici, pa esto dolazio u dodir sa italijanskim vojnicima. On je održavao dobre veze sa Francom Pregeljom, zvani nim tuma em, italijanskim vojnikom, Slovencem porijeklom. Uslovi rada u rudniku su bili sve teži, a ishrana sve slabija. Nesre e su bile sve eš e i samo slu ajem stradali su ve inom italijanski radnici.

Dana 12. decembra 1941. godine dogodila se teška nesre a u rudniku Vinje. kojom prilikom je, pored nekoliko italijanskih rudara, poginuo Milan Sikimi i dva zarobljenika su teško ozlije ena (jedan je ostao bez obje noge)

Vijest o ovoj nesre i je brzo prostrujila kroz logor. Italijani su nesre u htjeli prikriti, izjavljuju i da Sikimi nije poginuo nego je samo ranjen. U takvoj psihozi zarobljenici su bili spremni na svašta. Ilegalna organizacija logora je razmotrila nastalu situaciju i donijela odluku da se Boro Kova evi informiše o nesre i preko zvani nog tuma a, Franca Pregelja. Kada je Pregelj potvrdio pogibiju Sikimi a, donesena je odluka da se stupi u štrajk zbog uslova radaru rudnicima i rada na mjestima koja rade za ratnu industriju, pozivaju i se na Ženevsku konvenciju o ratnim zarobljenicima. Trebalo je ubijediti starješinu logora, ratnog zarobljenika, vodnika Mirka Biraka, i njegovog zamjenika da i njih dvojica prihvate naš stav. Taj zadatak je sa uspjehom izvršio Stevo Baši .

Pored toga. angažovana je cijela grupa aktivista koja je po barakama objasnila razloge štrajka i izgleda za uspjeh kao i nevolje koje nas ekaju ako nastavimo rad u rudnicima.

U logoru se prepri avala nesre a. Zarobljenici su bili, iako preplašeni, jedinstveni u odluci da ne idu u rudnik. Interesantno je i to da su na strani štrajka a bili i aktivni podoficiri — zarobljenici, valjda, svjesni odgovornosti, ukoliko bi se suprotstavili jedinstvenoj odluci zarobljenika. Italijani, ne znaju i za odluku o štrajku, došli su, kao obi no, da povedu zarobljenike na rad. Prvi su se postrojili, ali su odbili da krenu iz kruga logora. Stoga je u krug došao komandant logora, major Lamberto Leli, ubje ivao je i prijetio istovremeno, ali sve bez uspjeha. Naredio je da se cijeli logor postroji, doneseni su mitraljezi i prijetio da e izdati nalog vojnicima da pucaju. Sve je bilo uzalud, zarobljenici nisu otišli u rudnik. Sutradan je u logor došao general-pukovnik Rosta i on je po eo »lijepim rije i-

ma« da ubjeduje. Obećao je da će italijanska vlada poslije rata osakaenim zarobljenicima dodijeliti invalidnine, a porodici poginulog Sikimi a penziju. Kada mu to nije uspjelo, prijetio je hapšenjem kolovođa, strijeljanjem, premještanjem u druge logore, u kojima će malarija kositi zarobljenike itd. Napustio je logor naglasivši da će oni, ipak, pronaći i kolovođu e štrajka.

Pritisak italijanskih vlasti bio je žestok. Odmah su sljedovanje hrane prepolovili. Po elo je sistematsko pa enje gladu. Dnevni obrok hljeba je smanjen na 150 gr uz dodatak jedne orbe. Prema sugestijama više italijanske komande, komanda logora je pokušala da ustanovi da li je štrajk organizovala eventualno grupa komunista, jer su pretpostavljali da i takvih ima među zarobljenicima. Zato su odvodili u komandu pojedine zarobljenike. Tamo su ih prvo ubjeivali da odaju vode štrajka, obećavajući im bolju hranu i bolje uslove života, pa i premještanje u bolje logore. Kada ni to nije uspjelo, batinali su ih i podnosili im pištolj pod grlo.

Italijani su, ipak, našli jednog zarobljenika — izdajnika, koji je prijavio neke napredne zarobljenike. Izdajica je bio iz okolice Banjaluke. On im je rekao za jedan broj logoraša koje je on smatrao organizatorima štrajka. To su bili naši drugovi, ali se ne sjećam svih imena. Sjećam se Dušana Jordanovića iz Sarajeva, Milana Marovića iz Rijeke i Bože Sedlana iz Vinkovaca.

Italijani su ove drugove prebacili u zatvor Oristano gdje su osuđeni na robiju, kako mi se čini, od 7 do 12 godina. Ovim drugovima smo, s vremena na vrijeme, slali pakete i nešto novaca, onoliko koliko smo mogli. Izdajici iz okolice Banjaluke je suđeno u našoj zemlji poslije rata, 1951. ili 1952. godine.

Vrijeme je prolazilo, a zarobljenici su svakim danom bili sve slabiji i slabiji. Ležali su i nisu se bez velike potrebe pojavljivali u logorskom krugu. Razne gamadi (uši, stjenice i buhe) preplavile su logor. Malarija je carovala među zarobljenicima. Zarobljenici su po elili naglo da umiru.

Novootvoreno groblje u Karboniji po elo je da se puni Jugoslovenima. U periodu od par mjeseci umrla su 54 Jugoslovena — logoraša. Na inicijativu ilegalne logorske partijske organizacije i vodnika Mirka Biraka, podignuto je groblje, koje je posebno uređeno i ograjeno. U sredini groblja podignut je spomenik na kome je sa prednje strane napisana posveta:

»Neka ovaj spomenik koji su podigli jugoslovenski ratni zarobljenici svojim palim drugovima, bude stalni izvor drugarske pažnje, ljubavi i poštovanja prema njihovoj svetoj sjeni, i neka im bude uspomena vječno nositi u srcima našim.«

Za vrijeme štrajka odvijala se intenzivna politička aktivnost. Trebalo je zarobljenicima ulijevati vjeru u sigurnu pobjedu saveznika i naše NOB-e. Trebalo je pobijediti glad i bolest, jer je u toku marta 1942. godine u logoru Bergamo pet hiljada jugoslovenskih ratnih zarobljenika — vojnika i podoficira, predvođenih ilegalnim političkim rukovodstvom, stupilo u štrajk glađu. Ova akcija poznata je kao izvanredan primjer borbe u italijanskim zarobljeničkim logorima. Veliku pomoć ilegalnoj logorskoj organizaciji pružio je italijanski zvanični vojni tumač Franc Pregelj, redovito referišući o stanju u italijanskoj komandi, o stanju na frontovima i u našoj zemlji.

Krajem aprila 1942. godine italijanske vlasti su se pomirile s tim da zarobljenike ne mogu nikakvim sredstvima natjerati na rad u rudnicima. Tada smo dobili i prve pakete kao pomoć Crvenog krsta Amerike. Po elo su odlaziti prve grupe zarobljenika na građevinske radove. Uporedo s tim, ako se može tako reći, i ishrana se poboljšala.

Pred kraj 1942. godine rasformiran je logor Karbonija, pa su zarobljenici razbacani u manje logore na građevinske i poljoprivredne radove.

Aktivnost zarobljenika i u ovim logorima je nastavljena.

Jula 1943. godine radi bojazni od invazije Saveznika na ostrvo Sardiniju, svi zarobljenici su ponovo preba eni u logor Bergamo.

Dolazak zarobljenika sa Sardinije u logor Bergamo još je više pogoršao stanje zarobljenika u ovom logoru. Ve ina zarobljenika koji su došli sa Sardinije, bili su teško bolesni od malarije i iznureni gladu. Ja sam, takode, bio teško bolestan od malarije, koja me pratila ak i poslije rata u Jugoslaviji. Od malarije su bili bolesni i ostali drugovi, kao Ljubomir Bojani , Dušan Grubor itd. U to vrijeme Ratko Samardži , rodom iz Sarajeva, radio je kao pisar u italijanskoj komandi, pa je postojala mogu nost da neki zarobljenici što prije odu u selo na poljske radove. Tom prilikom su otišli Ljubo Bojani , Dušan Grubor, Safet Agi i dr. Oni su radili na imanju jednog grofa u Kremoni. To su objeru ke prihvatili vjeruju i da e tamo imati bolje uslove za poboljšanje njihovog zdravstvenog stanja i oporavak od teške bolesti.

Po kapitulaciji Italije, ve i broj ratnih zarobljenika Jugoslovena prebjegao je u Švajcarsku. Ja sam sa jednom grupom od 5 zarobljenika (tri Jugoslovena, 1 Francuz i 1 crnac) prešao švajcarsku granicu. Putovali smo 6 dana i 6 no i preko planina, skrivaju i se od fašista. U ovoj akciji prebacivanja pomogli su nam neki mladi italijanski komunisti. Sje am se imena jednog od tih vodi a — Sandro Scherici, Via Celadina, Italia, Gorile — Bergamo. Ja i moja grupa smo prešli u Švajcarsku preko Visokih Alpa u kanton Ticino (italijanski dio). Granicu smo prešli 16. 9. 1943. godine i nakon boravka u prvom naseljenom mjestu od 4 dana, sa jednom ve om grupom zarobljenika upu eni smo u mjesto Minhvilen na izdržavanje karantina od 21 dan.

Poslije izdržanog karantina, Švajcarci su nas internirali po raznim mjestima, u grupama od oko 100 ljudi. Ja sam boravio u logorima: Yvonand, Thjeran, Epand, Mudon, Basel i dr. U Mudonu sam bio u zatvoru 10 dana kao pristalica pokreta. Naime, smatrali su me kao najodgovornijeg od onih koji se nisu htjeli pokoriti bivšim jugoslovenskim oficirima, predstavnicima kraljevske vlade. U Yvonandu me je, takode, napao nožem kapetan Pavle Pavlovi , bivši jugoslovenski oficir, opet zato što sam se otvoreno izjasnio za pokret u zemlji.

U Bazelu sam u bolnici lije en od malarije oko 5 mjeseci.

Bilo je raznih prelaza granice Italija — Švajcarska, preko koje su prelazili jugoslovenski zarobljenici u Švajcarsku. Kasnije smo imali dodira i politiku saradnju sa drugovima sa kojima smo bili u Italiji.

U svakom logoru Švajcarske i svakom mjestu je nastavljeno sa politikom radom. Vijesti sa frontova slušali smo preko »Slobodne Jugoslavije«, Londona itd. Tada dolazi do formiranja Komiteta nacionalnog oslobo enja Jugoslavije u inostranstvu i odbora oficira, podoficira i vojnika pri ovom komitetu.

Kako je u to vrijeme u Švajcarskoj postojalo poslanstvo kraljevske Puri e vlade, ona je svim raspoloživim sredstvima preko Švajcaraca, koji su joj bili naklonjeni, nastojala da bivše zarobljenike a tada internirce, drži uz sebe a protiv NOP-a. U toj sramnoj raboti nisu birali sredstva. Za komandante grupa interniraca postavljali su bivše jugoslovenske vojnike, pristalice monarhije.

U decembru mjesecu nalazio sam se sa drugovima Danilom Pudarom, iz Mostara, i Aleksandrom Kovalenkom, iz Sarajeva, u mjestu Yvonand, dok su se Ljubo Bojani , Dušan Grubor i drugi iz Sarajeva nalazili u selu Molenden. U pomenutim logorima ve ina interniraca je bila pristalica NOP-a. Poznato mi je da su jednom prilikom u logor Molenden došla dvojica bivših jugoslovenskih oficira, s namjerom da održe predavanje. Preko odbora oficira, podoficira i vojnika,

pripadnika NOP-a u Švajcarskoj, obaviješteni smo da su to etnički oficiri, koji dolaze s namjerom da propagiraju za kralja a protiv NOP-a, Zadatak je bio da im se onemogu i održavanje predavanja. Tako je i bilo. Kada su pomenuti oficiri došli u salu, prva riječ jednog od njih je bila: »Draga braćo, donijeli smo vam fotografije i došli smo da vas upoznamo sa borbom vojske u otadžbini«. U tom momentu internirci su vikali na njih, nazivaju ih izdajnicima naroda, upozoravaju ih da izađu u napolje, jer su na fotografijama saradnici okupatora. Poletjele su i pepelnice, pa su u salu utrčali švajcarski vojnici i odveli pomenutu dvojicu oficira. Internirci su izašli iz prostorije na ulicu i komentarisali ovaj slučaj.

Poslije izvjesnog vremena, švajcarski major je naredio zbor interniraca. Između interniraca su izdvojeni Safet Agić, Ljubo Bojanić i Dragomir Bešević, koji je bio iz Zemuna. Kada su ovi izašli, opkolili su ih švajcarski vojnici sa puškama na gotovs. U toj gužvi jedan švajcarski stražar je opalio iz puške i nastala je još veća gužva. Internirci su razdrljenih prsa stali pred stražu sa povikom: »Pucajte, šta čekate?!« Švajcarski major je, želeći da izbjegne nepoželjne posljedice, naredio straži da se razide a trojicu zatvorenih pustio meću njihove drugove. Zatim su se internirci povukli u svoje prostorije. Poslije jedan do dva sata došao je švajcarski vojnik i tražio da Bojanić pođe s njim na saslušanje u komandu mjesta. Internirci to nisu dozvolili. Švajcarski oficir je ubjeđivao internirce da se Bojanić odmah vratiti meću svoje drugove, samo da ga saslušaju. Meću tim, to je bila obična laž, Bojanić je zadržan u pritvoru.

Na saslušanju, major Otije postavio je Bojaniću u pitanje da li je on komunist i je li vikao: »Živio Tito!« Bojanić je rekao da je komunist i da je vikao: »Živio Tito!«, jer je to voda naših naroda u borbi za oslobođenu zemlju. Poslije Bojanić a odvedeni su Safet Agić i Dragan Bešević.

Bez ikakvog saslušanja, ova trojica interniraca odležali su tri dana u zatvoru u Iverdonu, a zatim su prebaćeni u kažnjenički logor Preles. To je bio prvi novoformirani logor za komuniste i ova trojica interniraca bili su prvi stanovnici pomenutog logora. Za par dana dovedeno je još Jugoslovena i Grka, interniraca. U ovom logoru režim je bio stroži nego u drugim internirskim logorima. Logor je brojao svega oko 60 interniraca — 30 Grka i 30 Jugoslovena. Ovim internircima bilo je zabranjeno kretanje po selima, tj. van zgrade i dvorišta.

Sa ovako strožom disciplinom nego što je to bilo u drugim logorima, internirci se nisu pomirili. Tražili su da im se objasni zašto su smješteni u poseban logor i zašto se prema njima primjenjuje poseban režim.

Kada su poslije tri mjeseca vidjeli da se režim neće izmijeniti, internirci su stupili u štrajk glađu. Prvi dan štrajka pismeno su izvještene ambasade SAD i Engleske, kao i Međunarodni crveni krst, da se u logoru Preles nalazi 30 Jugoslovena i 30 Grka koji štrajkuju glađu. Poslije 4 dana štrajka dobili su hranu. Njima je obećano da će se u roku od 15 dana vratiti u svoje logore i da će ovaj kažnjenički logor biti rasformiran. Obećanje je ispunjeno.

U to vrijeme u Švajcarskoj je postojao Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu. Politička aktivnost je bila jako živa. Poznata je Deklaracija koju su 19. marta 1944. godine potpisali jugoslovenski ratni zarobljenici, koji su se tada nalazili u Švajcarskoj, kojom su se dobrovoljci opredijelili za NOP i Maršala Tita. Tu vijest su objavili u nekoliko emisija Radio-London i Radio »Slobodna Jugoslavija«, što je zabilježeno kao istorijski podatak.

Pomenutu deklaraciju nisu potpisali svi zarobljenici, odnosno, nisu je potpisali zarobljenici koji su bili opredijeljeni za kralja i izbjegličku vladu.

U januaru 1945. godine svi Jugosloveni, potpisnici Deklaracije, prešli su iz Švajcarske u Francusku, s namjerom da se prebacimo u Jugoslaviju i stupimo u NOB.

Kako je u Francusku stigla vojna misija NOVJ na čelu sa generalom Ivanom Rukavinom, to je jedna grupa Jugoslovena, poslije održanog kursa, među kojima su bili Safet Agić, Ljubo Bojanić i dr., otišla na prikupljanje ratnih zarobljenika u Njemačku.

Jugoslovenski ratni zarobljenici koji su se vraćali iz Švajcarske s namjerom da stupe u NOB u Jugoslaviji, zadržani su u Francuskoj, u blizini Marselja. To zadržavanje nije naša želja, nego, vjerovatno, želja Amerikanaca, koji nisu dozvolili da se ukrcao na brod. Tek 1. maja 1945. godine mi smo se ukrcali na brod i krenuli za Jugoslaviju. Nekoliko dana smo se zadržali u Bariju, Italija. U Jugoslaviju smo stigli 10. maja 1945. godine, i to tačno u 10,00 sati brod je pristao u splitsku luku. Poslije nekoliko dana boravka u Splitu i Trogiru, krenuli smo brodom do Dubrovnika a odatle prema Sarajevu raznim prevoznim sredstvima (vozom, kamionom) i pješice.

U Sarajevo sam došao 17. maja 1945. godine i prijavio se u Komandu vojne oblasti, gdje sam odmah raspoređen u komandu pozadine 38. udarne divizije. Nakon dopusta od 30 dana, koji sam proveo u rodnom mjestu Trnovu, u jedinici sam se javio 15. juna 1945. godine. U jedinici sam bio raspoređen: skladištar i šef podoficirske kuhinje na dužnosti etnog starješine.

Iz JNA sam demobilisan 20. decembra 1945. godine i odmah se zaposlio u Ministarstvu poljoprivrede NR BiH.

MUMIN BEŠLI

U NJEMAČKIM KONCENTRACIONIM LOGORIMA U NORVEŠKOJ

Kao član partijske ćelije u Željezničkoj ložionici, gdje sam radio kao mašinbravar, hapšen sam tri puta. Treće hapšenje uslijedilo je 6. novembra 1941. godine, a već 16. novembra otpremljen sam u koncentracijski logor Jasenovac. Iz Jasenovca sam 7. januara 1942. godine otpremljen u logor Stara Gradiška, odakle sam 8. maja 1942. godine sproveden u logor Sajmište kod Zemuna. U ovom logoru sam ostao do 18. maja 1942. godine, kada sam upućen u logor Gishibl kod Beča. Iz Beča sam otpremljen u norvešku luku Narvik, a zatim u logor Beisfjord, gdje sam sa ostalim logorašima stigao 23. juna 1942. godine. U grupi sa kojom sam došao u ovaj logor bilo je 894 deportirca. Na putu za logor umrlo je ili ubijeno 6 drugova.

Poslije masovnog strijeljanja 17. na 18. juli 1942. godine, prebaćeni smo u logor Brenfjel, 250 kilometara udaljen od Narvika. U tom logoru zadržali smo se 35 dana i ponovo smo vraćeni u logor Beisfjord, gdje smo se zadržali do oktobra 1942. godine, kada je ovaj logor rasformiran. Tadašnje brojno stanje u logoru je bilo 142 deportirca, što znači da su 742 druga ubijena, strijeljana ili pomrla od gladi i zime. Od 142 preživjela logoraša: u logor Ossen prebaćeni su 72, među njima sam bio i ja, a ostalih 70 logoraša otpremljeni su u logor Korigen. Logor Ossen je rasformiran maja 1943. godine, a logoraši prebaćeni u logor Korigen, gdje smo zatekli 400 logoraša. Ovaj logor je rasformiran maja 1944. godine i tada smo prebaćeni u logor Potus, udaljen oko 20 kilometara od varošice Rognan. U ovaj logor dopremljeni su preživjeli deportirci iz logora Karasjok, Beisfjord, Ossen i Botn. Brojno stanje deportiraca u ovom logoru tada je bilo 710. Za kratko vrijeme ubijeno je 9 logoraša, 14 ih je pobjeglo u Švedsku, a dva logoraša smo sami likvidirali zbog saradnje sa Nijemcima i mućenja naših drugova.

Zbog nestalih bjekstava, ovaj logor je rasformiran septembra 1944. godine, a nas su prebacili u logor na Polarnom krugu. Tadašnje brojno stanje je bilo 684 deportirca, a jedan drug je pobjegao prilikom transporta. U ovaj logor nešto kasnije dopremljeno je još 150 deportiraca iz rasformiranih logora Sandnasjena, Nesne i Lunda. Tako se brojno stanje povećalo na 834 logoraša. Logor je osloboćen 9. maja 1945. godine. Slobodu je dočekalo 807 drugova, 5 deportiraca je u međuvremenu umrlo ili ubijeno, 20 je pušteno kući 24. decembra 1944. godine, među kojima sam bio i ja. Dva dana pred osloboćenje logora likvidirano je 9 izdajnika. Poslije etkom jula 1945. godine svi bivši deportirci u Norveškoj pre-

ba eni su, odlukom savezni ke komande, u Melhus kod Trondhajma, kao zbirno mjesto deportiraca iz Jugoslavije.

Sa odvo enjem zarobljenih partizana i drugih pripadnika NOP-a na prisilni rad u Norvešku saglasila se njema ka vrhovna komanda, o emu je zapovjednik oružane sile na Jugoistoku obavijestio generala Paula Badera pismom sljede e sadržine:

»Vrhovna komanda se saglasila da se ustanici zarobljeni u srpskom prostoru, ukoliko moraju biti strijeljani zbog u eš a u borbi, upotrijebe na gradilištima pod najtežim životnim uslovima u sjevernoj Skandinaviji. Dogovoreno je da taj broj deportiraca iznosi 4200«.

U toku 1942-1943. deportovano je u šest grupa oko 4200 lica. Ta an broj nije utvr en, jer evidencija nije vo ena sve do 1943. godine, a veliki broj deportovanih ubijen je ili umro u toku 1942. godine.

U Norvešku su deportovani Jugosioveni iz sljede ih logora:

1. Banji ki logor sa beogradskim zatvorima	800	deportiraca
2. Šaba ki logor sa beogradskim zatvorima	580	deportiraca
3. Smederevskopalana ki logor sa zatvorima	200	deportiraca
4. Niški logor sa zatvorima u Nišu i Leskovcu	650	deportiraca
5. Petrovaradinski i ostali zatvori u Banatu	130	deportiraca
6. Logori u Jasenovcu i St. Gradišci	1.400	deportiraca
7. Razni zatvori u Srbiji, Vojvodini i Bosni i Hercegovini iz kojih su zatvorenici odvo eni na Sajmište kod Zemuna a odatle u Norvešku	353	deportirca
Ukupno	4193	deportiraca

Me u ovim deportircima nalazila su se 133 gra anina Sarajeva od kojih je ubijeno ili umrlo 90, a slobodu do ekala 43 deportirca.

U Norveškoj je bilo 28 koncentracionih logora, i to: Beisfjord (Bejsfjur), Botn, Bjelones, Breting, Bergen, Erland, Ejzand, Falstat, Grini, Hasevilk, H vde, Ulvingen, Jervath — brdo Brenfjel, Karasjok, Krokstand, Kozigen, Lilhamer, Lund, Melhus, Nesna, Ossen, Potus, Polarni krug, Persuane, Rotvol-Sandjesen, Stenvikholm i Trola.

U logorima sjeverne Norveške nad deportircima je kontrolu vršila SS-policija, a u južnoj Norveškoj pripadnici TOT organizacije. Od aprila 1943. godine, poslije staljingradske ofanzive, logore u Norveškoj preuzela je pod svoju komandu vojska (Vermaht) i registrovala kod Me unarodnog crvenog krsta. Život logoraša, a naro ito onih koji su bili u logorima sjeverne Norveške bio je veoma težak. Pored napornog fizi kog rada, velike hladno e i gladi, SS-ovci su logoraše tukli i maltretirali na sve mogu e na ine, a iznemogle ubijali. Logoraši su bili smješteni u montažne barake i u svakoj sobi je bilo smješteno po 50 drugova. Spavalo se u boksovima 2 do 4 druga, jedan iznad drugoga.

U svim logorima Norveške radilo se na izgradnji puteva, željezni kih trasa, sje i šume, izgradnji utvr enja, na utovaru i istovaru brodova i kamiona, raš išavanju snježnih nanosa itd.

Metode mu enja bile su razli ite. Evo nekih primjera: dizanje veoma teškog kamena i drve a; puzanje na laktovima i koljenima po oštrom kamenom tu-

caniku ili ležanje potrbuške po nekoliko sati, naročito kada je neko od drugova pokušao da pobjegne iz logora, odnosno sa radilišta u Švedsku; šamaranje drug drugu; kupanje u hladnom ili zamrznutom jezeru ili fjordu; trzanje potpuno nagih zatvorenika oko baraka na temperaturi 30-40° ispod nule; spavanje bez donjeg veša; vješanje za ruke ili noge; »sledovanje« — prilikom rada kolac preko leda i si.; preslana jela (suhi bakalar) i kad bi se jelo, organizam bi zahtijevao mnogo vode, pa ujutru, kada je bio obavezan »celapel« — prebrojavanje, teško su se mogli prepoznati logoraši — lica su im bila otečena; igra sa štapovima SS-policije (to je bila njihova omiljena igra, a za logoraše stravična). SS-policajac bacio bi štap preko zabranjene zone za kretanje logoraša i odredio, po njegovom nahođenju, nekoga od logoraša da ga donese. Kad bi odredeni logoraš prekorio i zabranjenu zonu, bio bi strijeljan pod motivacijom da je htio pobjeći. Ukoliko ne bi izvršio naredenje, opet bi bio strijeljan; vezanje neposlušnih logoraša za noge i vučenje od gradilišta do logora (obično bi se završavalo smrću); »partizanski general« — doma i izdajnici obilježavali su crvenom trakom na hlačama one drugove za koje su saznali da su zarobljeni partizani, članovi KPJ, SKOJ-a ili patrioti i na taj način davali do znanja Nijemcima da ih treba na radilištu likvidirati.

Sva ova mučenja i ubijanja u logorima nisu ostala nezapažena od naprednih Norvežana, naročito onih, koji su bili sa nama na radilištu kao stružnici na lica ili stanovnici u blizini logora.

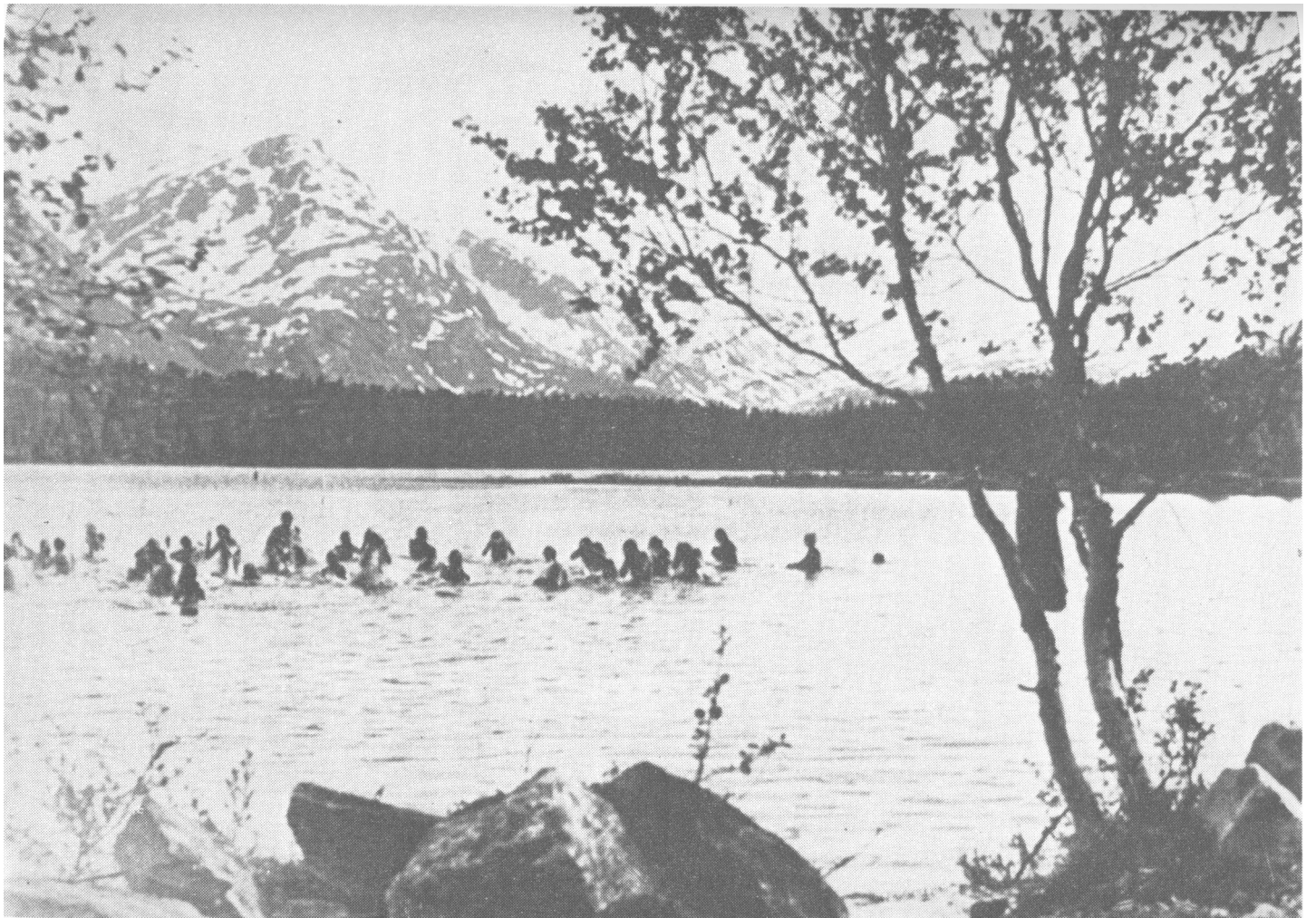
Jedan od mnogih naših prijatelja Norvežana, Kore Noret Emil, inače rukovodilac lokalne organizacije norveškog pokreta otpora na poluostrvu Erland (južna Norveška), gdje se nalazio njemački logor jugoslovenskih deportiraca, stanovao je blizu logora, zapisao je u svoj dnevnik, pored ostalog, i ovo:

»Šestog oktobra ujutru stigli su Jugosloveni. Jedanaestog je premlačena grupa koja nije htjela da radi. Dvanaestog jedan internirani vezan za noge visio je u krugu dvorišta od 10 do 19 časova. Krv je šibala iz njegovih rana. Fašisti su ga svukli golog. A kod mene u dvorištu nije se moglo izaći i vani od leda i zime«...

Antifašisti Norvežani pružali su pomoć jugoslovenskim deportiranim kad god im se pružila prilika, od doturanja štampe, radio-vijesti, hrane i lijekova, do skrivanja drugova koji su uspjeli da pobjegnu iz logora, a potom upućivanjem sigurnim stazama do specijalno izgrađenih brvnara, koju su izgradili članovi domaćeg pokreta otpora »Hjemmefront«. Ovu su kućicu nazvali »srpska kućica«, a nalazila se u mirnoj pustari kod sela Rosje. U kućici su bila tri kreveta sa posteljinom, pribor za jelo i hrana. Kad bi se odbjegli logoraši malo odmorili i okrijepili, krenuli bi dalje i tako prešli granicu, stigli u neokupiranu Švedsku. Od ukupno 82 prebjegla logoraša, kroz ovu kućicu prošlo je 25 drugova. Među prvim bjeguncima bile su i neke Sarajlije (Bogoljub Stanković, Žarko Vidović, Mustafa Comora i drugi).

Među deportovanim Jugoslovenima u Norveškoj nalazilo se i nekoliko desetina članova KPJ, kandidata KPJ, skojevaca, zarobljenih partizana, ilegalaca — aktivnih pomagača NOP-a.

U svim logorima u kojima je bilo komunista, nakon međusobnog upoznavanja, nikle su prve ilegalne organizacije KPJ, koje su pred sebe postavile konkretne zadatke kako i na koji način raditi u specifičnim uslovima. U početku su ilegalne grupe radile na tome da logorsku upravu i sva važnija mjesta gdje su postavljeni deportirani stave pod svoju kontrolu, da razobliče kriminalce i njemačke doušnike, da razviju politički rad na liniji NOP-a; da se organizuju logor-

Prisilno kupanje logoraša u logoru Ossen u Norveškoj

ski život tako da bude što snošljiviji — uvanje ljudi, ravnopravna raspodjela hrane i sli no.

Ovaj program nije bilo jednostavno provesti u život, pogotovu što se nismo dobro poznavali, jer su deportirani bili iz raznih krajeva Jugoslavije, a moralo se raditi pod strogom tajnoš u da ne bi Nijemci i njihovi pomaga i saznali i osujetili sprovođenje programa i njegove nosioce. Tako je bilo u svim logorima gdje su bili deportovani Jugosloveni.

Od 28 koncentracionih logora, najve i broj je onih koji su postojali od jednog do osam mjeseci. Takvih je ukupno bilo 20, dok preostalih osam logora su »radili« od jedne do dvije godine. U njima je najviše ubijeno ili umrlo logoraša.

Nijemcima se nije isplatilo da drže stražu nad malim brojem deportiraca pa su ih ili likvidirali ili spajali sa deportiranim iz drugih logora, a prvenstveno su to radili tamo gdje su bila otvorena ve a radilišta kakav je bio »Krvavi put«. Razumljivo je da su ovakva esta pomjeranja zahtijevala i stalna me usobna upoznavanja, formiranja novih organizacija ili kooptiranje u postoje e.

U logor Ossen oktobra 1942. godine, iz rasformiranog logora, stigla je grupa od 72 preživjela deportiraca, dok su ostalih 70 upu eni u logor Korigen.

Ilegalna organizacija KPJ u logoru Ossen nastala je sredinom novembra 1942. godine, poslije me usobnog upoznavanja lanova KPJ iz logora Ossen i logora Beisfjord. Nju su inili Derviš Imamovi iz Zenice, Josip akovi iz Sl. Broda, Arsenije Katini iz Me uvršja — a ak, Stevan Toman iz Kova ice, Avdo aki iz Visokog — svi »starosjedioci« logora Ossen, a zatim Jusuf Filipovi iz Jezera kod Jajca, Veselin Stankov Braca iz sela Melenci, Mašut Popivoda iz Bjelica, Ibrahim Malko iz Mostara, Nasid Hara i iz Travnika, Stjepan Rajkovi iz Sl. Broda, Tomo Vrabac iz Zagreba, Žarko Vidovi iz Sarajeva, Viktor Kosovel iz Ljubljane, Hilmija Terzi iz Bos. Krupe, Mumin Bešli iz Sarajeva, Milan apri iz Han-Pijeska, Mugdim Mehmedagi iz Mostara i Josip Matoši iz Zagreba — svi dovedeni iz logora Beisfjorda. Nešto kasnije u organizaciju su primljeni Dominik Prni iz Zenice, Rajko Kova evi iz Zenice, Kasim Alikadi iz Sarajeva, Vinko Milinkovi iz okolice Vinkovaca, Halid Sir o iz Visokog i Ibro Zalihi iz Sarajeva.) Organizacijom je rukovodio Jusuf Filipovi .

Kako su logori likvidirani, odnosno pripojeni drugim, tako se i mijenjalo ili dopunjavalo partijsko ilegalno rukovodstvo i primani su novi lanovi KPJ.

Aprila 1943. godine »Vermaht« (vojska) preuzima logore od SS policije pod svoju komandu i od tada život u logoru postaje daleko snošljiviji. Poboljšala se hrana, dobili smo uniforme engleske proizvodnje sa oznakama KGF, s crvenom bojom na kapi, kaputu i hla ama. Oznaka KGF je zna ila registrovani ratni zarobljenik kod Me unarodnog crvenog krsta, Sada više nismo bili brojevi koje su nam esesovci pisali na tijelu, nego smo dobili aluminijsku tablicu oko vrata. Od tog doba dozvoljeno je pisanje pisama rodbini na posebnim obrascima, otpeli su stizati i odgovori, pa ak i paketi hrane.

Iz logora Ossen preba eni smo u logor Korigen, a maja 1944. godine i ovaj logor je bio rasformiran i mi, preživjeli, preba eni smo u logor Pothus. U ovom logoru politiki rad je bio još intenzivniji. Obuhva eno je bilo preko 90% deportiraca. Ostatak logoraša nije bio obuhva en jer su zbog svog ponašanja bili sumnjivi. Novoizabrano partijsko rukovodstvo sastavilo je platformu organizacije koja je nazvana »Platforma povezanih drugova«, koja je nešto docnije,

*) U logorima u sjevernoj Norveškoj, od M. Aškovi a, B. Marinkovi a i Lj. Petrovi a, Srpska književna zadruga, Bgd. 1979, str. 100.

kad je sastavljena i Omladinska platforma, nazvana »Statutom starijih«. Ovim statutom određuje se uloga komunista u logorima, potreba stalne organizovane borbe i ciljevi borbe. Posebno se određuje uloga komunista i njegovi konkretni zadaci u logorima, kao i metodi rada i pravila konspiracije, te ponašanje prema izdajnicima među logorašima. Posebno se navodi potreba čitanja marksističke literature i potreba stalnog obrazovanja.

Statut je napisan u svega četiri primjerka i obrađivan je po jedinicama organizacije »Povezanih drugova«. Stavovi i direktive po raznim pitanjima, iskrslim u logorskom životu, dok je u logoru boravio Šuput Branko (njemački špijun), prenošeni su članovima »Povezanih drugova« usmeno, preko proćelnika.²⁾

Prisustvo Šuputa u logoru pritiskivalo je kao mora sve ljude. Svi smo se pribojavali da on ne napravi neko zlo u logoru. Da bi otklonilo tu opasnost, rukovodstvo logorske organizacije razmatralo je na koji način ga likvidirati. Međutim, on je iznenada, kao što je i došao, u ranu zoru 29. septembra 1944. godine odveden iz logora.

Po njegovom odlasku, rukovodstvo organizacije je o svojim stavovima i direktivama obavještavalo »Povezane drugove« pismenim putem.

O metodama mučenja koje su primjenjivane nad nama logorašima već sam govorio. Za esesovce nije postojala mogućnost niti se smjelo biti bolestan među deportiranim, moralo se raditi bez obzira na zdravstveno stanje. Pred naštravi nisu ništa, esesovci su bili »popustljiviji« i primali su u ambulantu svakog ko bi se prijavio da je bolestan.

Ta popustljivost zabrinula je organizaciju »Povezanih drugova« pa je ona preporučivala da se bolesnici ne javljaju u ambulantu bez krajnje nužnosti. Strahovanja i zabrinutost drugova ubrzo su se pokazala opravdanim. Kada je ambulanta bila puna, Nijemci pronesu vijest da se među bolesnima pojavio tifus i proglašavaju karantin, tako da niko nije mogao ući i odnosno izaći iz ambulante, jer esesovci su ogradili ambulantu bodljikavom žicom i prosjekli ogradu na istočnoj strani logora, gdje su najzdraviji deportirani kopali rupu — dužine 7, širine 3 i dubine 2 metra. Kopale su usiljenim tempom grupe od po 30 logoraša, koje su se smjenjivale svaka dva sata. Esesovci su objasnili da je ova rupa septička jama, potrebna da se ne bi miješali bolesnici i zdravi logoraši. U međuvremenu je oko logora pojačana straža, pa su nam postale jasne namjere esesovaca. Zdravim deportiranim preko tumača logora je naredeno da se spakuju i izađu u ispred bare. Tu su nas rasporedili u tri grupe. Prve dvije grupe su prebrojane, a zatim su krenule van logora uz pratnju stražara. Kad je treća grupa postrojena i kad je počinje prebrojavanje, u istom momentu otpočeli su izlaziti bolesnici, držeći se ispod ruku po četiri. Naredeno im je da idu prema iskopanoj rupi. Kad su došli do pred rupu, esesovci su ih tjerali da skaču u iskopanu rupu, a potom su iz mašinki pucali u njih. Prizor je bio strašan, čuli su se jauci izmiješani sa parolama onih koji su dolazili na gubilište. Uzvikivali su: »Dolje fašizam«, »Živjela sloboda«, »Živio SSSR«, »Pozdravite mi roditelje i djecu« itd. Drugi su psovali Švabe najpogrdnijim riječima itd. Među nama, u trećoj grupi, već postrojenim, nastala je strašna uznemirenost. Stražari sa kupola i oko logora su nam naredili da budemo mirni, vi ući »rue«, »rue« — mir, mir. Mi se nismo stišali sve do onog momenta dok stražar sa kupole nije pustio rafal iz mitraljeza na našu, treću grupu. Pored mene padoše dva druga. Među njima i Neđo Kovačević iz Pazarića, koji je sa još pet drugova, pred samo strijeljanje, kao bolnički pušten iz

²⁾ Isto.

ambulane. I to je bio jedan od dokaza da me u bolesnicima nije bilo tifusa. Nemo je bio teško ranjen u mišiću lijeve ruke. Pao je na zemlju i jaukao od bolova. Brzo sam ga podigao i rekao mu da ne jauka jer će ga ubiti. Stegao sam mu ruku iznad rane da ne izgubi krv i tako ga spasao sigurne smrti.

Prilikom ovog strijeljanja, 17—18. jula 1942. godine, ubijeno je 278 drugova, među kojima je bilo i više članova KPJ, kandidata KPJ, skojevaca, zarobljenih partizana i patriota. Među njima je i Adil Grebo, član MK KPJ za Sarajevo.

Nakon završenog strijeljanja bolesnika, trećoj grupi je nareden pokret. Ukrcani smo na šlep koji nas je dovezao do blizak Narvika. Sa šlepa smo 19. jula 1942. godine utjerani u kamione, ispletene bodljikavom žicom, pa su ličnici na velike sanduke za najkrvoločnije zvijeri kada ih uhvate u prašumi i transportuju do zooloških vrtova. Razlika je bila u tome što je ovdje obezbjeđenje bilo još strože. Pored šofera sjedila su po dva Nijemca, naoružana mašinkama, a po jedan esesovac stajao je na papu i sa lijeve i sa desne strane, a sanduk je bio zaključan sigurnim katancima.

Dovedeni smo u logor Jerhvath na planini Brenfjel. Mi, logoraši, nismo tada znali kako se zove taj logor. Nazvali smo ga »Brdo smrti«, a tek poslije oslobođenja smo saznali njegovo pravo ime. Logor je bio udaljen oko 250 kilometara od logora Beisfjord. U logoru smo ležali pod otvorenim nebom nekoliko dana. Od svojih nebađi, koliko smo ih imali, napravili smo šatore u koje smo navukli granje.

Tu je 168 naših drugova pomrlo od zime, gladi, napornog rada ili su ih ubili Nijemci ili naši izdajnici nametnu sa Alom Lelićem, glavnim tumačem. U ovom logoru ostali smo 35 dana, a potom ponovo vraćeni u logor Beisfjord. Zatekli smo stravičan prizor: baraka gdje su bili bolesnici bila je spaljena, a grobnica sa pobijenim drugovima poravnata.

Prema izjavi jednog Norvežanina, koji je stanovao nedaleko od logora, esesovci su ambulantu polili benzinom i spalili, iako je u njoj bilo nekoliko drugova koji nisu htjeli da izađu. Oni su izgorjeli zajedno sa barakom.

Sa ovim zločinom što su ga počinili Nijemci u Beisfjordu upoznata je svjetska javnost preko Radio-Londona, 2. oktobra 1942. godine, a ovu vijest objavila je i »Borba«, organ KPJ, broj 21. od 8. oktobra 1942. godine, sljedećim tekstom:

»Srbi, njemački zarobljenici u Norveškoj,

Radio-London, 2. 10. 1942. godine.»

General Nedić je izjavio: 'Nijemci su prijateljski raspoloženi prema srpskom narodu'. A evo tog 'prijateljstva'. Jula mjeseca ove godine Nijemci su poslali 1500 srpskih zarobljenika u Norvešku na rad oko iskrcavanja tovara u blizini luke Narvik, ubrzo je u zarobljeni kom logoru izbio pjegavi tifus. Umjesto da oboljele liječe, Nijemci su preduzeli nepravilne mjere i sve oboljele od pjegavog tifusa strijeljali, potom su još topla tijela srpskih zarobljenika, zajedno sa barakama spalili. I tako je od 1500 njih ostalo svega 600. Ove su poslali u drugi logor...«

U decembru 1944. godine, naš tumač Ilija Babić donio je vijest o otpuštanju jednog broja logoraša sa teritorije tzv. NDH, jer je to bilo od njemačkog tumača Geca. Ta vijest uznemirila je sve logoraše i pošlo se nagađati šta to može biti, da nije pokušaj vrbovanja u neprijateljske redove i si. Petnaestog decembra 1944. godine, njemački tumač Gec donese naredbu njemačkoj komandi iz Osla i proglasiti pojedinačno ko su otpušteni zarobljenici. Među proglasanim bio sam i ja. Na ranijim partijskim sastancima bilo je odlučeno da svi kojima se

saopšti da se otpuštaju iz logora, to odbiju. To smo mi i u inili, a njema ki tu ma je odmah o tome izvjestio komandanta logora. Komandant je došao i saopštio nam da on mora poštivati naredbu više komande iz Osla i da tu odstupanja nema.

Nakon ovog saopštenja, partijsko rukovodstvo održalo je sastanak na kojem je donesena odluka da idu svi koji su otpušteni, pod uvjetom da se u zemlji uklju e u NOB kad im se za to ukaže prva prilika.

Prije polaska iz logora, oprostili smo se od drugova i dali asnu rije da ne emo nijedne minute služiti fašisti kim gamadima i da emo ostati dosljedni datoj rije i.

Tako smo 24. decembra 1944, u pratnji sedam njema kih stražara, krenuli na put prema željezni koj stanici Mušen, gdje nam se pridružila grupa iz logora Sandnasjen i jedan drug u Trondhajmu iz logora Erland. Svi mi, 20 otpuštenih, dovedeni smo u logor Lilhamer, i to: 1. Fehim Alagi , 2. Kasim Alikadi , 3. Karlo Andrijevi , 4. Franjo Antoli , 5. Pavle Badenjak, 6. Franjo Bari , 7. Dragutin Baron, 8. Mumin Bešli , 9. Salih Bili , 10. Ibrahim Biš evi , 11. Refik Boguni , 12. Mujo al i , 13. Meho Elezovi , 14. Omer Helji , 15. Vladimir Ivanšek, 16. Hamid Karga, 17. Andrija Kuna, 18. Edhem Mahmutovi , 19. Rašid Otajagi i 20. Stjepan Rajkovi .

U logoru Lilhamer bili su ve inom muški zarobljenici. Ovdje smo ostali bli zu dva mjeseca, a kada smo pitali zašto smo ovdje dovedeni, odgovoreno nam je da se eka na povoljnije prilike i transport preko mora. Napokon smo krenuli i stigli do Osla. Tu smo se zadržali 3 dana u logoru zarobljenih Poljaka, ukrkali se zatim u brod koji nas je doveo do danske luke Arus, a potom smo vozom putovali do Berlina. U Berlinu nas je njema ka straža dopratila do Konzulata tzv. NDH i tu nas je predala straži koja je obezbjeđivala Konzulat. Ubrzo među nas dode vojni ataše, satnik Bosiljevi i saopšti nam da smo od danas slobodni. Tu smo dobili potvrde o otpustu iz zarobljeništva. Na temelju OKW, AZ. 2 f 24, 18d kgf. Allg (VIC) od 4./19. 10. 1944. godine, šifru nismo uspjeli dešifrovati.

Sutradan smo krenuli na put prema domovini, pra eni trojicom civila, vje rovatno ustaških agenata. U Maribor smo stigli 3. marta 1945. godine. Tu smo ostali preko dana jer su vozovi saobra ali samo no u. Kad smo krenuli prema Celju, u vozu se upoznamo sa drugaricom Kristinom Perinec, koju smo pitali o stanju u zemlji. Ona je rado odgovarala i odmah smo primijetili da se radi o simpatizeru NOP-a. Kad smo stigli ujutro u Celje, zasvirala je sirena za uzbunu. Razbježali smo se po skloništima, a kad je dat znak za prestanak uzbune, pošli smo prema stanici, ali voz je ve bio otišao. Primijetili smo da nas je polovica, ostali da su otišli prema Zagrebu. Sljede i voz je bio tek nave e. Kad je svanulo, Kristina je primijetila da smo uniformisani i da nosimo oznaku KGF, pa je postala prema nama još otvorenija. Povjerali smo joj da se želimo prebaciti u partizane. Nasmiješila se i rekla nam kako se zove i da je kurir »Tomši eve brigade«. Ovaj paket što nosim, to je so za brigadu. Obe ala nam je da e nas prebaciti u partizane. Dogovorili smo se o tome i odmah krenuli pješice. Kad smo uspješno savladali dvije teško e — Dravu i pravac prema šumi, uli smo kako neko si je e drva. Uputili smo se u tom pravcu i došli do jednog i ice. Kristina ga je upitala da li ovdje u blizini ima partizana, a on je odgovorio: »Eto ih, u toj dolini, itav bataljon«. Na pitanje kojoj brigadi pripada, odgovorio je Kozjanskom odredu. Mi smo se i i zahvalili, dali mu cigareta i zamolili ga da nas odvede do prve straže. Kristina nije htjela da više ide sa nama, bojala se da joj ne oduzmu so koju je nosila za Tomši evu brigadu. Oprostimo se od Kristine, damo i njoj ci-

garete i okoladu, a i a nas odvede kod odbornika. Tu smo se okrijepili dok nije došao obavještajni oficir i odveo nas u Štab odreda. Tu su nas ispitali i kad su se uvjerali ko smo, predložili nam da nas prebace na slobodnu teritoriju da se tamo oporavimo. Mi smo molili da odmah idemo u borbu, pa nas odmah uputiše preko kurira, u II bataljon, II eta. To je bilo 6. marta 1945. godine. U početku nismo dobili naoružanje, ali na naše insistiranje i nakon razgovora sa komesarom ete, gdje smo mu rekli da među nama ima i članova KPJ, dobili smo oružje. Ubrzo smo zadobili povjerenje drugova jer smo se pokazali u okršajima sa neprijateljem i javljanjem u dobrovoljne akcije.

Kroz razne borbene okršaje uspjeli smo bar donekle da osvetimo naše pale drugove i da izvršimo svoj patriotski dug prema domovini i obećanja koje smo dali drugovima kad smo pošli iz logora. Od nas 20 koji smo otpušteni iz logora, osmorica su se uključila u Kozjanski odred, ostali su se uključili u druge jedinice NOV-e ili su se javili ilegalnim organizacijama u gradovima. Poginuo je samo Andrija Kuna, rodom iz Livna, prije rata živio je u Zagrebu. Jedan od nas 20 otpuštenih iz logora dospio je do neprijateljskih redova, gdje je i poginuo.

Slobodu smo dočekali sa mašinkom u ruci u selu Kereke blizu petrolejskih vrela u Maarskoj, u sastavu III brigade I divizije KNOJ-a.

MEHMED DŽINI

VRA A - STRATIŠTE NEPOKORENIH I NEPOBIJE ENIH

»... itava naša zemlja stalno je bila poprište borbi na život i smrt, — jer se borba vodila i na neoslobo enoj teritoriji, u gradovima i selima. Tu borbu vodili su u pozadini neprijatelja, ili bolje re i — u srcu neprijatelja komunisti ki omladinci, radnici i svi ostali pravi rodoljubi. U Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i drugim gradovima stalno se vodila nejednaka borba naših pozadinaca s neprijateljem, i u toj borbi je palo mnogo lanova naše Partije i lanova Saveza komunisti ke omladine, a i na hiljade i hiljade drugih istinskih rodoljuba — radnika, omladinaca, narodne inteligencije.«

Tito

(Na V kongresu KPJ)

Vra a, davnašnji naziv za ulaz u Sarajevo sa južne strane, na padinama Trebevi a, predstavlja dio grada koji pripada opštini Novo Sarajevo koji obuhvata periferna naselja, sa ranije rje im, a danas gusto izgra enim novim ku ama radnih ljudi zaposlenih u gradu. Vra a su odavno bila izletišta Sarajlija zbog svojih pitomih zelenih površina, a brežuljak iznad nekadašnje željezni ke pruge, obrastao gustom šumom, pružao je izletniku udoban predah i lijep pogled prema narastaju em gradu koji se svakim danom širi na sve strane: dolinom Miljacke prema Iliđi, kao i prema suprotnim padinama Huma i drugih okolnih visova. Kada je isto nebo, vide se obrisi Igmana, Bjelašnice i Treskavice. Ovuda prolazi cesta za Trebevi i Jahorinu, kao i drum prema sarajevskom aerodromu i dalje prema Trnovu, Fo i i na jug, prema Jadranu.

I danas je uo ljiivo da je Sarajevo opasano mnogim utvr enjima, koja su u prošlosti gradili tu inski osvaja i i okupatori; Turska Carevina tabije i kapi-kule, a crnožuta Austro-Ugarska tvr ave i »festunge«. U nizu tvr ava ne trebevi koj strani najbliža gradu je tvr ava »Vra a«, koju je austrougarski okupator podigao 1898. godine, usred zelenog gustiša na brežuljku na koji su dotad Sarajlije veoma rado izlazile. Od toga vremena Vra a i bliža okolina prestali su za gra ane Sarajeva da budu mjesto njihovog odmora i rekreacije, jer je to tada postala zabranjena zona, zona kojom su krstarili okupatorski vojnici u zelenim uniformama, a na tvr avi, svakom njenom uglu mogle su se vidjeti topovske cijevi uperene kako prema gradu, tako i prema okolnim planinama i visovima.

Austrougarska okupaciona vlast, preko vojske, žandarmerije i policijskih odreda morala se brinuti i za svoju javnu bezbjednost i tzv. javni mir, pa je radi toga po cijeloj Bosni i Hercegovini izgradila čitav sistem kasarni, utvrda i karaula; u Sarajevu ogromne vojne logore, među kojima i Jajce-kasarnu, davši joj 1914. godine naziv po princu Eugenu Savojskom, za koje su ime neposredno vezana mnoga zlodjela na našem tlu, od kraja 17. vijeka pa do najnovije historije. Godine 1697. trupe Eugena Savojskog pretvoriše Sarajevo, tada nazivan grad cvijeta, u stravično zgaristište. Dva i po stoljeća kasnije, njemačka 7. SS-divizija »Princ Eugen« žarila je i palila po istom tlu.

Istorija je zabilježila da je ta zloglasna »Princ Eugen« divizija upravo u velikim bitkama, marta—aprila 1945. godine, u sarajevskoj operaciji, doživjela svoje gotovo konačno uništenje i slom. Tako se ponovila istorijska činjenica da su njemački osvajači, i u prvom i u drugom svjetskom ratu, skupo platili posezanje za našom zemljom i slomili vrat u borbi protiv slobodarskih naroda i narodnosti Jugoslavije. Ranije su gazili pod parolom »Drang nach Osten«, a u drugom svjetskom ratu pod izgovorom uspostavljanja »novog evropskog poretka«, a za naše narode to je značilo nasilje, hapšenja, vješanja, masovna strijeljanja, pokolji i istrebljenje.

Slobodoljubiva omladina okupljena u »Mladoj Bosni«, nošena žarom borbe za oslobođenje zemlje od tuđinskih osvajača i za jedinstvo svih Južnih Slovena da žive u zajednici u državi, borila se protiv austrougarske vlasti i u Sarajevu to najvidnije pokazala. Hiljadudevetsto i sedamdeset godina izrazila je kulminaciju težnje mladobosanske, iz koje se redova, nešto kasnije razviti plejada boraca revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Bila je to prva »škola« revolucionarne borbe mladih koja se sve više sazrijevala i pre-rastala u svjesni klasni revolucionarni pokret.

Aprilskom okupacijom 1941. godine, ulaskom nacističkih Hitlerovih trupa u Sarajevo nastupilo je novo najstrašnije zlo, koje se nadmašilo sva ranija stradanja naroda i donijelo zločine nad ljudima i čitavim narodima kakve do tada istorija nije poznavala.

Divljanje Gestapoa i kolaboracionista, strahovlada prijevremenih i pokretnih prijevremenih sudova i drugih institucija egzekutivnog sistema ustaškog nasilja, prisustvo golemog vojno-obavještajnog i policijskog aparata okupatora i kvislinga, dirigovana i sistematski raspirivana mržnja i huškanje jednog naroda protiv drugog, hvatanja i ubijanja talaca, sablasna mučilišta i aveti smrti programiranog genocida — Vracama su dali posebno mjesto i pretvorili u stratište i mjesto svojih krvavih orgija.

Pored brojnih drugih gubilišta i grobnica u gradu i okolini, masovnih po broju ubijenih ili spaljenih ljudi (Jevrejsko groblje na Borku u Kovači ima, predio Merhemija ciglane u Velešićima ima, Bendbaša, Kozja uprija, Hreša, Nemanjica, Alipašić Most, Reljevo, Vogošća, Rakovica, Drozgometa, Krivoglavci, Ilijaš, Rajlovac i druga) na Vracama su od sredine 1941. godine, pa dalje tokom cijelog četverogodišnjeg rata vršena stalna pogubljenja. Tako su Vraca postala službeno stratište i gubilište.

Gradani Vraca i bliže okoline i danju i noću mogli su čuti pojedinačne pucnje pušaka i rafale mašinski ispaljivanih iz ruku ustaških zlikovaca. Znalo se da se radi o ubijanju nevinih građana, rodoljuba i komunista. Vijesti o zbivanjima na Vracama kružile su potajno među svim građanima Sarajeva kao strašna avet, koja je duboko potresala ljude, pa je pojam »Vraca« imao za narod višestruko značenje. U tom pojmu bili su sadržani i borba protiv fašizma i borba za slobodu.

Brežuljak na Vracama sa pogledom na Sarajevo

du i otpor okupatoru, ali i zločin, i genocid i sve neljudsko što se moglo utjeloviti u spodobama besramnih izdajnika naroda i slugu okupatora. Mnoge majke su u strahu prisiljavale djecu da ne govore o »Vracama«, ali odraslija djeca su po-
tkad iz prikrajka posmatrala kako ustaše ubijaju nevine ljude, pa je to mučilo i nagrizalo i dječiju dušu.

Vraca su, me utim, bila i postala i nešto drugo. Zločin se ne može zaboraviti, ali još više može ostati u trajnoj uspomeni društvenog života grada Sarajeva upravo ona druga strana »Vraca«. To je ono plemenito i veličanstveno osjećanje i svijest onih koji su tu hrabro i neustrašivo polagali svoje živote. Silnici su mislili da njihovoj moći nema kraja, njihove kolone izlaze i tenkovi izgledale su im kao neuništivi oslonac i podloga i za zločin. Argumenti njihove sile — nož, metak, krv i smrt — pratili su ih i u tome su nalazili samozadovoljstvo. Nasuprot silnicima, oni koji su na Vracama ginuli nošeni su idejom borbe za svijetlu budućnost u kojoj ne može biti nasilja i upotrebe krvavih mjera koje predstavljaju dehumanizaciju čovjeka uopšte. Oni su prezirali smrt, jer su vjerovali u svoj narod, u radničku klasu i u Partiju, koja je u njima odnjehala duh borbe za bolji život. Onim malobrojnima, koji su bili protiv naše borbe, izgledalo je da su ovi divni ljudi, koji tako hrabro odlaze u smrt i jurišaju na nebo, usijane glave i da se bore za nešto što ne može biti. Borba je pokazala i dokazala da je moglo biti upravo onako kako su osjećali ovi borci i kako je to veliki pjesnik Njegoš ostavio nama u predanju:

»Neka bude što biti ne može,
Neka bude borba neprestana«.

U veličanstvenoj epopeji narodnooslobodilačke borbe, nerijetko se dešavalo da borci narodnooslobodilačkog pokreta, osuđeni na smrt, gledaju i u puštanje cijevi dželata, prezru taj fizički kraj i dostojno, ne traže ni milost, umru za slobodu. Brojni su primjeri takvog, prometejskog držanja.

Dvadesetpetogodišnja djevojka, Radojka Lakić, student Tehnološkog i Filozofskog fakulteta i predratni član KPJ, poslije osuđena na smrt, na pitanje predsjednika pokretnog prijedloga suda da li želi uložiti molbu za pomilovanje (ustaški režim nije dozvoljavao žalbe), sa dostojanstvom odlučno odgovorila: »Miloš takve države ne trebam!« Kad su je odvodili na gubilište, ona je iskonskom snagom, mada iznemoglim glasom, pjevala narodnoj revoluciji. »Pred strijeljanje — piše o njoj Olga Marasović u ediciji »Žene Bosne i Hercegovine u NOB« — ispred postrojenog ustaškog voda, zaželjela je da zapali cigaretu. Zatvorski ljekar dr Kundurović prinio joj je upaljenu šibicu, lako je radio u policiji, sa poštovanjem i simpatijama se odnosio prema komunistima koji su se pred policijom hrabro držali. Drhtao je. Primijetivši kako mu se tresu ruke, Radojka ga je upitala: 'Zašto, doktore, drhtite. Mene može strijeljati, a ne vas'. Nekoliko trenutaka kasnije ustaški plotun je prekinuo Radojkine posljednje uzvike: 'Živjela Komunistička partija Jugoslavije!...'«

Dvadesetjednogodišnji Džavid Haverić, kožarski radnik, takode predratni komunist, član partijske ćelije zanatlija, a zatim sekretar ćelije kožaraca na Bašaršiji, držao se dostojno svakog divljenja. Stavljaju ga na muke, ustaški policajci su njemu, kao i šesnaestogodišnjem skojevcu Izidoru Abinunu, probili i bubnjiće u ušima. Pogubljeni su obojica u istom danu. Džavid, osakaćen i gluh, nije mogao šta su mu dželatli govore, ali su oni dobro čuli njegove poklike Partiji i slobodi.

Našem hrabrom omladincu Džavidu, iz slavne grupe radnika — skojevaca i članova Partije sa Vratnika, ustaše su, pred samo strijeljanje, doveli sveštenika da mu »o ita« molitvu. On je to sa prezirom odbio, jer nije mogao da podnese takvo licemjerstvo. Rekao je samo: »Ja znam da ću umrijeti, ali mene neće osvetiti moji drugovi«.

M. Jevani, J. Sigmund, R. Gološevi nisu mogli, usljed pretrpljenih bes-tijalnih mučenja, da sami idu na stratište, bauljali su, ali su se prkosno, uz veliki fizički napor, pridigli ispred pušanih cijevi. Josip Sigmund, koga su u policiji vješali za noge, doveden je na Vraća sa iščašenim i polomljenim udovima. Na tijelu su mu bili izrezani kaiševi kože. On se dostojno držao i, u momentu kada je prestati da kuca njegovo srce, pokazao je da je vrstan komunista, isto onako kako je bio vrstan kada je dugo godina radio na najdelikatnijim zadacima svoje Partije, pa nije pokleknuo ni u ovim svojim posljednjim trenucima.

Advokat-branitelj na pokretnom prijekom sudu, dr Avdo Salihbegović je izjavio: »Jevani Miron, na primjer, i da nije strijeljan, umro bi kroz nekoliko dana.«¹⁾ I on je dostojno dao život zajedno sa svojim drugom Josipom Sigmundom. Mada je na ulici, prilikom hapšenja, pogoden pušanim metkom, a potom kundacima po otvorenoj rani gotovo dotučen, nije progovorio nijedne riječi, jer je duboko osjećao pripadnost pokretu za koji se opredijelio i u cijelosti mu se posvetio.

Aleksandar Salcberger Šani, jedan od prvih partizanskih boraca, ranjen u akciji kod Blažuja ispod Igmana na automobile ustaških glavešina, uhvaćen i doveden u ustašku policiju u Sarajevu, pred samo strijeljanje prkosno je, upirući u vlastite grudi, doviknuo dželatima: »Izvolite, 'gospodo' pucajte«, a onda je po seo da gromko uzvikuje protiv fašističke tiranije. Plotun ga je prekinuo.

Navedeni primjeri hrabrog i prkosnog držanja pred neposrednom smrću nisu bili ni jedini ni rijetki. Veliki je broj junaka sa Vraća. Sarajevo je ponosno na sve njih. Za građane Sarajeva oni nisu umrli, žive u njihovoj svijesti jer su ginuli za sve nas. Oni su vjerovali u pobjedu narodnooslobodilačke borbe koju su njihovi drugovi i saborci i izvojevali. Takva njihova vjera bila je nepokolebljiva. I drugi veliki književnik i pjesnik Krleža, u pjesmi »Plameni vjetar«, izrazio je uvjerenje revolucionara u bolju budućnost stihovima:

»Jednoga će dana krvavo jutro svanuti
Jednoga će dana crljeni vjhor planuti«.

Na Vraca su Gestapo i kvislinzi zakopavali i većinu usmrćenih i izdahnulih u policijskim mučilištima. Staru krilaticu »pojeo ga mrak«, zamijenila je krah, stravičnija, »Vraća!«. Na tom stratištu su ubijani ne samo oni koji su se borili protiv okupatora i njegovih kolaboracionista kao aktivisti NOP-a, nego i oni koji su davali otpor toj, mračnoj sili u nama kom vidu ili samo htijenju; vladala je zloglasna Zakonska odredba za obranu naroda i države²⁾, donesena još 17. ap-

¹⁾ Da mučenja nisu bila posljedica samo političke i šovinističke mržnje ili patoloških nastranosti pojedinaca u policijskom aparatu, ilustruje i izjava Muhameda Užićanina, istovremeno agenta Ustaške nadzorne službe i Gestapoa, koju je dao u istražnom zatvoru Uprave državne bezbjednosti, 13. XI 1952. godine: »To je bio sistem kojim se svaki agent Ustaške nadzorne službe i Župske redarstvene oblasti služio pri saslušanju, pa i ja.« (Arhiv SDB RSUP SR BiH - UNS - 1766); šire o tome vidi: Mehmed Džinić, Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine, Sarajevo u revoluciji, tom trećem, str. 547-569.

²⁾ »Narodne novine«, Zagreb, 17. travanj 1941. godine.

rila 1941. godine (po kojoj se smatrao i žigosao »veleizdajnikom« svaki onaj »tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio vlast i životne interese NDH, pa makar to djelo ostalo u pokušaju«). Mjesec dana kasnije, 17. maja, donesena je Zakonska odredba o prijekim sudovima,³⁾ pa je u Sarajevu osnovan »prijeki sud«, a nešto kasnije i »pokretni prijekni sud« i »veliki izvanredni narodni sud«. Ovi sudovi ustaškog kaznenog zakonodavstva preuzeli su na sebe gotovo sve »sudovanje« u političkim pitanjima, tako da, u suštini, redovni sudovi, u tom pogledu, gotovo nisu ni postojali. Ustaško sudstvo je bilo »neprikosnoveno« i tako izgrađeno da je omogućilo avaj svim ustaškim organima i pojedincima samovoljno tumačenje i definisanje krivičnih djela za koja su izricane smrtno kazne. Da je i tzv. oslobođena presuda bila, u stvari, obična lakrdija, pokazuje i dopis Ministarstva pravosuđa NDH, upućen 16. januara 1942. godine, svim »izvanrednim velikim sudovima, prijekim sudovima, pokretnim prijekim sudovima, kao i državnim tužiteljstvima«, kojim se naredjuje: »Svi navedeni sudovi ne mogu osloboditi nijednu osobu, nego se imaju osloboditi osobe predati redarstvenim organima u svrhu otpremanja u koncentracione logore.«.) Kasnije se izašlo i u javna obavijest u sarajevskoj ustaškoj štampi: »Nemojte uzaludno intervenirati za političke uhišćenike.«⁵⁾ Utvrđeno je da je ne samo u Sarajevu, odnosno na Vracama i drugim stratištima, nego i u cijeloj tzv. NDH, ubijena ogromna većina ljudi bez ikakvog suđenja.

Strijeljani su i osuđeni i neosuđeni, i komunisti i vanpartijci, i odrasli i mladodobni, mlaci i nejacke, i hranjivci i hranjeni, i muškarci i žene, pa i majke koje su u utrobi nosile novi život, i djedovi i unuci, i ateisti i teisti, i radnici i seljaci, i inteligencija, i Srbi i šegrti, i Sarajlije, kao i ljudi iz drugih krajeva, i Srbi i Jevreji, i Muslimani i Hrvati, i pripadnici drugih naroda i narodnosti — svi oni koji su slobodarski, humanistički, pošteno mislili, govorili i antifašistički djelovali. Pa ipak, na tom stratištu ponajviše su strijeljani komunisti i drugi aktivni u članstvu NOP-a, jer su se prvi digli u oslobodilačku borbu i u njoj ostajali dosljedni do kraja svog, na ovaj način, prekratkog života. Nije se precizno ustanovilo, a ni moglo, koliko je na Vracama ubijeno zarobljenih, odnosno ranjenih partizana i uhapšenih i izmučenih u članstvu NOP-a grada Sarajeva i drugih mjesta. Samo iz bolnice Koševo odvedeni su, u nekoliko navrata, vojnim kamionima, ranjeni i bolesni u mrak smrti.

Zašto su okupator i ustaše najviše iskazivali brutalnu silu i sprovodili izvršne egzekucije baš na Vracama? Željeli su da upravo u neposrednoj blizini glavnog grada Bosne i Hercegovine — poznatog po oslobodilačkim težnjama i borbi protiv svih zavojevača i klasnih ugnjetavača — odakle se moglo i dopiru i plotuni i pojedinačni pucnji, da tim krvoprolićima utjeraju strah, stvore moru, oslabe i pokolebaju vrstinu i slome duh borbe i otpora, razgoren još izmeću dva svjetska rata, i prisile Sarajlije na slijepu pokornost. Okupatoru i kolaboracionistima bilo je od neprocjenjivog značaja da još u prvoj godini ustanka onemoguće i ne samo sabotaže i diverzije nego, na prvom mjestu, da razbiju unutarnji front — organizaciju NOP-a u gradu. Jer, u Sarajevu su djelovali Pokrajinski komitet KPJ za BiH, Mjesni komitet KPJ i brojne partijske i skojevske organizacije i drugi organi i organizacije NOP-a. U sarajevskoj okolini rasplamsavali su oružanu borbu tri velika partizanska odreda (Romanijški, »Zvijezda« i Kalinovički), koji

1) »Narodne novine«, Zagreb, 20. svibanj 1941. godine; Službeni list Povjereništva za Bosnu i Hercegovinu NDH, br. 9, 24. svibanj 1941; Sarajevski novi list, 22. i 28. maj 1941.

2) Drago Karasijević: Otpor u žičama, knjiga I, VIZ, Beograd, 1969., str. 453.

3) Sarajevski novi list, 13. februar 1944.

su po svojoj snazi i veličini spadali među najveće u Bosni i Hercegovini, pa i u cijeloj zemlji, a udarnu snagu i idejnu kraljevu kadrova u njima su činili, uglavnom, sarajevski komunisti. Da je i okupator ocjenjivao da su i u ovom slučaju komunisti iz grada predstavljali najbrojnije i najvršnije idejno jezgro u formiranju partizanskih odreda u okolini Sarajeva (kao što je to bilo i u cijeloj Jugoslaviji), da je Sarajevo jedan od političkih centara ustanka u zemlji, pokazuje i izvod iz »Uputstva za suzbijanje komunističkog pokreta u Jugoslaviji«, koje je Heinrich Müller (Heinrich Mueller), šef Gestapoa Trećeg Rajha, dostavio u jesen 1941. godine svojim potčinjenim. Uputstvo je u Sarajevo stiglo 22. oktobra 1941. godine i u njemu se, između ostalog, kaže: »... Dosadašnje naše iskustvo u tome da se komunistički pokret ne može likvidirati samo krupnim akcijama. Stoga treba poći sa planskom gestapovskom djelatnošću, s ciljem da se obuhvati partijsko rukovodstvo i provali u pokrajinske, okružne i mjesne komitete. Na taj način, iskida se se veze koje postoje između partizana i ilegalnih centara i uništiti izvori iz kojih partizani dobivaju novi podstrek.«⁶⁾ Na osnovi ovoga djelovala je i ustaška politička policija, tj. Ustaška nadzorna služba (UNS), koja nastaje u Sarajevu juna 1941. godine, kada je ustaški nadzorni zapovjednik i zapovjednik Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), Eugen Kvaternik Dido, uputio iz Zagreba u Sarajevo grupu obavještajaca sa Hermanom Togonalom Krešom radi formiranja Povjereništva UNS-e. UNS-a je tokom vremena, prihvatajući i koristeći i direktnu pomoć, iskustva i uputstva Gestapoa u borbi protiv NOP-a u Sarajevu, prilično upoznala organizacionu strukturu, metode i sadržaje djelovanja partijske i skojevske organizacije, oblike i načine rada organizacija NOP-a uopće. Shodno Müllerovom Uputstvu, agenti UNS-e su također uporno nastojali da prodru u redove i organizacije NOP-a, držeći se i direktive Eugena Kvaternika da »treba nastojati da se pridobije za rad svaki komunist koji se u toku istrage svojim držanjem pokaže spreman na saradnju«⁷⁾. Da nije riječ o nekakvom »ko-rektnom« odnosu prilikom »pridobijanja« uhapšenih učesnika NOP-a za saradnju, svjedoči i opet Kvaternikova naredba od 21. avgusta 1942. godine, u kojoj, između ostalog, stoji: »Prigodom uhićenja svakog komuniste odmah ga staviti u lance. U lancima ima biti i za vrijeme preslušavanja. Kod preslušavanja imaju uhićeni biti vezane i noge i ruke. Upravitelj redarstva je osobno odgovoran za provedbu gornjih naslova.«⁸⁾

Sadržani su i mnogi drugi vjerodostojni dokumenti, a preživjeli su i neki svjedoci koji su prepatili presiju ili torturu ustaško-gestapovskih mučenika, kojima se prijetilo oduzimanjem života, i to baš na Vracama. Prvi na udaru okupatora i ustaša bili su radnici, tj. radnička klasa i njena avangarda — KPJ. Odatle su i prva grupna strijeljanja radnika iz Glavne željezničke radionice i Ložionice i drugih radničkih sredina Sarajeva. U tim danima, gotovo da nije bilo građanina koji nije znao ili saznao za Vraca a po tom strašnom neovještvu. Zlotvori su, vršeći pogrome i u drugim mjestima sarajevske okoline, znali vrlo često dotjerati grupe ili pojedince iz tih mjesta na Vraca a na strijeljanje — da bi im time stavili do znanja Sarajlijama da sila i mašinerija ubijanja i zastrašivanja ne prestaju, da se za jednu riječ ili gest »neposlušnosti« i neslaganja završava u zatvoru, koncentracionom logoru ili zauvijek, najbrže i najkraće, na Vracama. A zatvori iz kojih je vodio taj gotovo neumitni put na stratište, bili su stalno prepuni. U nedostatku za-

⁶⁾ Slavko F. Odi : Dosije bez imena, Naprijed, Zagreb, 1961. str. 44.

⁷⁾ Arhiv SSUP-a SFRJ, Beograd, dosije br. 58411, spis 42 — zapisnik o saslušanju Drage Jileka, šefa UNS-e u Sarajevu.

⁸⁾ Istorijski arhiv Sarajevo, MF, k.10, br. 492/1942.

tvorskog prostora, neke zgrade su naknadno pretvorene u hapsane (Bogoslo-
vija, šegrtski dom na Obali, emaluša, Franceti ev stan na Alifakovcu, sinago-
ga na Mejtašu), pa i vojni logor sa konjušnicama, koji je mogao primiti hiljade
zatvorenika. Kroz njih je prošlo na desetine hiljada antifašista i »nepo udnih« iz
Sarajeva i drugih mjesta. U jednoj depeši, upu enoj policiji u Mostaru, 5. avgus-
ta 1943. godine, nadstojnik Politi kog odsjeka Župske redarstvene oblasti Sa-
rajevo, piše: »Ne upu ujte dalnje uhi enike radi popra enja u koncentracione
logore. Nema mjesta u zatvorima, ni hrane. Za Politi ki odsjek, Perovi .«⁸⁾ Ali je
zato Glavni stan poglavnika, pod br. 400/42, još od 27. aprila 1942. godine, oba-
vijestio Glavni stožer domobranstva, Glavni stožer »Ustaške vojnice«, Ministar-
stvo unutarnjih poslova i Vrhovno oružni ko zapovjedni tvo, »da sabirni i radni
logor u Jasenovcu može primiti neograni eni broj zato enika... Po nalogu Voj-
skovo e, general Prpi .«¹⁰⁾

Masovni teror i egzekucije, koje su gestapovci, unsovc i drugi batinaši
sarkasti no nazivali »kroz iztrage do ' istilišta'«, sprovo eni su gotovo u sa-
mom gradu, na Vracama, i zato što je Sarajevo bilo izuzetno važan strategijsko-
operativni, privredni i politi ki centar koji su okupator i kvislinzi morali da drže i
održe po svaku cijenu. Kao centar Bosne i Hercegovine, u kojoj su vo ene ne-
prestane borbe i koja je gotovo kroz cijeli rat imala status »vojišne prostorije«
(to su Švabe nazivale »Operationsgebiet«), Sarajevo je bilo od velikog interesa
kao vojni ki centar za itavu oblast južno do Save do Jadranskog mora i za naj-
više organe i vojne komande Tre eg Rajha. U sarajevskom garnizonu okupator
je kovao i razra ivao planove za gotovo sve svoje ofanzive protiv NOV i POJ. Iz
tog garnizona su po ele sve vojni ke operacije u 1942, 1943. i 1944. godini, tj.
za drugu, tre u, petu, šestu i djelimi no za etvrtu i sedmu neprijateljevu ofan-
zivu.") U materijalu »Nova uputstva Vrhovne komande Vermahta«, izme u os-
talog, stoji: »...Od naro ite je važnosti da se neophodno zahtijeva izdašna zašti-
ta pruga Beograd—Zagreb i Brod—Sarajevo, koje su važne po životne interese
Njema ke.«¹²⁾ Još je upe atljivija procjena vojno-politi ke situacije, odnosno
prvorazredne važnosti Sarajeva i okoline koju je dao krajem oktobra 1943. godi-
ne komandant Jugoistoka, feldmaršal Maksimilijan Vajks (Maximilian von Weic-
hs), naro ito sa šireg vojnog stanovišta.¹³⁾

Navo enje ovih podataka o vojnostrateškom zna aju Sarajeva potrebno
je zato što je u isto vrijeme u Sarajevu bjesnio i krvavi ustaški pir koji je, izme u
ostalih, organizovao i izvodio i zloglasni ustaša—emigrant, pukovnik i Paveli ev
kriilnik (general) Vjekoslav Maks Luburi . Nijemci i ustaše, po dogovoru i po di-
rektnim naredbama Hitlera, stavili su Sarajevo u nezapam eno težak položaj
Strahuju i od pobuna i ustanka u gradu, dogovorili su se, februara 1945. godi-
ne, na sastanku u vili »Braun«, ne samo o vojnim operacijama oko sprovo enja
Hitlerove naredbe da se Sarajevo drži pod svaku cijenu, nego i o tome kako iz-
vršiti masakr nad nekoliko stotina patriota koji, po njihovoj evidenciji, ma u kak-
vom obliku simpatiziraju NOB. Za rad njema ke službe bezbjednosti u Sarajevu
i njenu borbu protiv NOP-a direktno se interesirao i »svemo ni« Rajnhard Haj-
drih (Reinhard Heydrich), šef Glavnog ureda bezbjednosti Rajha (RSHA). U Sa-

) Drago Karasijevi : Otpor u žicama, knjiga I, VIZ, Beograd, 1969, str. 454.

) Faksimil originalne obavijesti Glavnog stana poglavnika, Otpor u žicama, knjiga I, str. 23

) Vidi Rudolf Petovar: Sarajevska operacija, Sarajevski dnevnik, br. 241. 6. april 1946

) Slavko F. Odi : Neostvoreni planovi, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 100

) Zbornik NOR, tom XII, knjiga 3, dok. br. 156.

rajevu su, po specijalnim zadacima, boravili general-pukovnik Aleksander Ler (Aleksander Loehr) u funkciji vrhovnog komandanta Jugoistoka (od sredine novembra 1944. godine imao je stalno sjedište u Sarajevu, odnosno Kasindolu), generali Vrhovne komande oružanih snaga Tre eg Rajha — OKW, Valter Warlimont (Walter Warlimont) i drugi, potom general-pukovnik dr Lotar Rendulic (Lothar Rendulicz), SS-general Artur Fleps (Arthur Phleps), general-major Rudolf Liters (Luthers), SA-general i njema ki poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše (Siegfried Kasche), koji je ostao poznat i po pravdanju zlo ina u Bosni koje je po inila njema ka legionarska »koza ka« divizija. Naro ito je u nekoliko navrata dolazio Paul Bader, opunomo eni i komanduju i general za Srbiju, sa cijelom svitom obavještajnih i kontraobavještajnih oficira i u svakoj prilici pokazivao posebno veliki interes za borbu protiv NOP-a u samom gradu Sarajevu.

Od onih ije je sjedište bilo duže ili stalno u Sarajevu, a vodili su specijalnu borbu protiv NOP-a, treba pomenuti Grupu tajne feldpolicije Štaba 718. njema ke divizije, oblasni štab komandanta SS-pukovnika (SD i Sipo — Služba sigurnosti i Policija sigurnosti) Vernera Froma, koga je rajhsfirer SS-a i ministar unutarnjih poslova, Hajnrih Himler (Himmler), po nalogu Hitlera, imenovao kao iskusnog policajca, za komandanta policijske oblasti u Sarajevu sa najvažnijim zadatkom da izgradi njema ku policijsku organizaciju, posebno u gradu Sarajevu. Zatim, Djelatna komanda, tj. »Einsatzkommande« (EK—1 i EK—2 Sarajevo), na elu sa iskusnim esesovcem šturmbanfirerom dr Alfredom Hajnrihom (Heinrich), a zatim SS-oberšturmbanfirerom Antonom Feštom. Obojica su održavali tijesne veze sa etni kim štabovima i glavešinama u borbi protiv NOP-a; prvi sa etni kom perjanicom Dobrosavom Jev evi em još u prolje e 1942. godine"), a drugi sa Gojkom Borotom i Savom Derikonjom. etnici su, po Fromu, bili njegovi najbolji saradnici u borbi protiv NOP-a.¹⁵⁾ U Sarajevu je djelovala i »podružnica« (Teilkommando — TK) Djelatne komande, iji je rukovodilac bio SS-oberšturmfirer Erih Frik (Erich Frick), Ispostava policijskog atašea sa Francom Abromajtom (Franz Abromeit), pa zatim Rudolfom Trojem (Treu), štabovi korpusa, uprave, teritorijalne komande, komandant odbrane Sarajeva general Hajnc Katner (Heinz Kathner), itd., itd. Svi su oni, ura unavaju i i brojni kvislinški represivni aparat, nastojali svim sredstvima prinude Sarajevo umiriti i pokoriti. I dalje, na osnovi stvarnog okupacionog statusa, iz Sarajeva, koliko je mogu e, izvla iti što više robovsku snagu za svoju ratnu industriju, topovsko meso za isto ni i jugoslavenski front, a iz basena Bosne i Hercegovine odvla iti sirovinska bogatstva što je mogu e više. Ovo je naro ito došlo do izražaja od prolje a 1943. godine, kada je vojni i civilni aparat NDH pored pot injenosti njema kim komandama, postao direktno podre en i njema kim policijskim organima.

Pored te vojnostrateške, obavještajne i privredne medalje, Sarajevo je za okupatora i njegove sluge imalo i veoma važnu politi ku komponentu. U Sarajevu su se ili preko Sarajeva, neposrednim podsticajem okupatora, okupljali, povezivali, dogovarali i u akcije polazili svi oni koji su bili protiv NOP-a, bez obzira na stepen njihove eksponiranosti i na njihove manje ili ve e me usobne rezerve i suprotnosti, odnosno, tzv. dalekosežne ciljeve. Osim ustaša i njihovog aparata, nastojali su da u Sarajevu stvore kakva—takva politi ka uporišta i izgrade svoju organizaciju i velikosrpski ideolozi etništva, mladomuslimanski pokrovi-

¹⁵⁾ Arhiv VII, (Nj A.), London H-5, h 300433 - 300434

¹⁶⁾ Isto, kut. 76, br. reg. 2/1

telji, reakcionarni i klerikalni ideolozi protektorata i stavljanja Bosne i Hercegovine pod suverenitet Trećeg Rajha, vrhovi katoličke crkve sa sarajevskim nadbiskupom Ivanom Šarićem, drugom zvanim crkvenom ličnošću u NDH, zatim ostaci bivših građanskih struja, odnosno krugovi građanske politike u gradu, traže i svako za sebe bilo kakav oslonac u višenacionalnom Sarajevu. Njima su u pomoć po direktivi okupatora i drugih njihovih sila dolazili i apostolski delegat — papinski nuncij Giuseppe Ramiro Markone (Giuseppe Ramiro Marccone), veliki palestinski muftija i poznati hitlerovac Muhamed Emin El Huseini, poglavar Hrvatske pravoslavne crkve (Zigfrid Kašić je »naredio da se pravoslavni u Hrvatskoj više ne nazivaju Srbi već pravoslavni građani Hrvatske«), bjelogardjaci i gestapovac Gligorije Ivanovič Germogen i još mnogi drugi.

Uprkos svemu tome, u strašnoj atmosferi sredinom 1942. godine kada su i posljednji transporti odveli u smrt gotovo sve jevrejsko stanovništvo, Sarajlije su, rame uz rame, ujedinjeni na jedinstvenoj političkoj platformi NOP-a, pod rukovodstvom Komunističke partije i druga Tita, vodili neprekidnu borbu. Taj kontinuitet po ciljevima jedinstvene i zajedničke bitke, ali različite po oblicima, sredstvima i metodima, nije nikada prekinut. I baš ta neravnopravna, ali sjedinjena, svenarodna antifašistička borba i riješenost da se u njoj istraje do kraja je i bila najvažniji uslov za njen puni uspjeh. Duh nepokolebljivosti i neprestane borbe nosio je naše ljude. Pa i samo njihovo vladanje u kandžama zloglasnih egzekutora ulijevalo je snagu i silnu vjeru i drugima u ono za što su se borili i ginuli. Naši mladi i djevojke neustrašivo su gledali smrti u oči. I onda kada su ih vodili u sigurnu smrt, vedrina njihovog duha nikad ih nije napuštala. Najrjeđe itije 0 tome kazuju riječi Inge Kraljević koja opisuje odvođenje u logor smrti: »Potrpali su nas u sto ne vagone. Bila je to kompozicija u koju je strpano oko 600 zatvorenika. Kada su vrata vagona zatvorena i kompozicija krenula kroz Sarajevo, iz našeg vagona zaorile su se »Bile anka«, »Mitrov anka« i druge partizanske pjesme. U vagonu smo bili mi — omladinke, zajedno sa starijim drugaricama aktivistkinjama iz raznih dijelova Sarajeva. Ustaše su udarale po vagonu, no, naša pjesma je nadglasala te bijesne i nemoćne udarce. Sarajevski skojevci i članovi Partije su tako poslali svoj komunistički pozdrav Sarajevu...«¹⁶⁾

Građani u Sarajevu, kojeg je osioni okupator pretvorio u jak vojnički garnizon, u pravi vojni logor i rezervat za zločin protiv čovječnosti, mahom su se borili, izuzev udarnih antifašističkih grupa, nenaoružani, goloruki. Morali su se boriti, a to je bilo braniti i odbraniti od brojnih profesionalnih, po zanatu iskusnih i bezobzirnih neprijatelja i ubica. U Sarajevu su u borbi protiv NOP-a Nijemci, ne računajući Talijane, ustaše, etničke agenture i druge, imali 27 vojno-obavještajnih centara i centara obavještajne službe SS-a i njemačke policije. Imali su i dva gradska biroa (Stadtsbüro). Pa ipak, uprkos nacističkoj sili i mašineriji koja je porobila i u velikoj mjeri i pokorila gotovo cijeli evropski kontinent, uprkos neadekvatnim uslovima nejednake borbe tokom cijele okupacije, narodnooslobodilačka borba se u Sarajevu stalno odvijala i omasovljavala. Sarajevo, kao i cijela Jugoslavija, bilo je porobljeno, ali ne i pokoreno. U prilog borbenih redova u gradu, odlaskom boraca u partizanske odrede i NOVJ, zatvore, konclogore ili na stratišta, dolazile su sve brojnije nove snage, među njima veliki broj omladine, žena, pa i djece, i nastavljale borbu. Obnavljali su se i popu-

¹⁶⁾ Inge Kraljević - Geršković : Skojevska aktivnost na području Centra, »Sarajevo u revoluciji«, tom II, str. 775-776.

njavali partijske elije, aktivni SKOJ-a, odbori USAOJ-a i USAOBiH-a, NOF-a, AFŽ, Narodne pomoći, tako da je NOP postajao sve masovniji i organizovaniji. Osnovna snaga tih ljudi proizilazila je iz patriotske ljubavi prema slobodi i nezavisnosti zemlje, stremljenja novom životu i jednom svijetu u kome će prestati i nestati užasi i strahote kakvi su se u ovom nevremenu dešavali.

U košmaru strave i užasa, građani prosto nisu znali šta je dozvoljeno, a šta nije, šta je po volji i trenutnoj volji ustaša i njihovih pristaša. Vjerovatno je lakše nabrojati šta sve nije potpadalo pod odredbe prijekog i pokretnog prijekog suda, nego što jeste. Okupator i NDH su i formalnopravno ozakonili sistem terora, usmrivanja i koncentracionih logora. Za mnogo štošta, što za slobodnog građanina danas izgleda apsurdno, naivno i nevino, tada se skupo plaćalo, pogotovo za antifašističko opredjeljenje. U citiranom materijalu Gestapoa o suzbijanju komunističkog pokreta u nas, doslovno je stajalo: »... principijelno se likvidiraju svi članovi SKOJ-a, ali se prethodno saslušavaju sa primjenom poštrenih sredstava.«¹⁸⁾

To nevrijeme u proteklom vremenu, kada su brojni životi prekinuti, bilo je bez suda i priziva u kome su bezakonje i represalije ispoljavali udovišne oblike. Išlo upano je iz živog organizma Sarajeva preko devet hiljada života, a ako tom broju dodamo i broj poginulih boraca onda gotovo svaki njegov osmi stanovnik nije dočeka slobodu. Nestale su iz korijena čitave porodice i opustjele mnoge mahale i ulice. Cijeni se da je kroz sarajevske zatvore tokom NOR-a prošlo oko 60.000 ljudi.

Danas, nakon gotovo protekle četiri decenije, mnogo štošta je teško shvatljivo, kao što je, na primjer, naredjenje RAVSIGUR-a NDH, upućeno veče 23. i 30. jula 1941. godine svim velikim župama i redarstvenim ravnateljstvima da se svi Srbi i Jevreji, samo zbog sumnje da su komunisti, otpreme u sabirni logor Župskog ravnateljstva Gospić¹⁸⁾ i odmah, sutradan, 31. jula naredjenje Velike župe Vrhbosna Kotarskoj oblasti Sarajevo »da se pohapse svi Židovi i Srbi koji su poznati kao komunisti ili su sumnjivi kao pristalice komunističkog pokreta«, s tim da se pohapse i »komunističke i islamske vjeroispovijesti.«¹⁹⁾ Drastičnost i revnost u sprovođenju ovog bezakonja i genocida, ilustruje i naredjenje Kotarske oblasti Sarajevo od 11. avgusta iste godine, upućeno svim oružnim postajama da u roku od 48 časova izvrše hapšenja i otpremanja ljudi u koncentracione logore.²⁰⁾ Ovo je bilo sasvim u skladu sa zagrebačkim junjskim sporazumom iz 1941. godine između njemačkih i ustaških predstavnika i, na osnovi toga, naredjenjem poglavnika NDH o iseljavanju Srba i sa sarajevskog tla²¹⁾ i sa izjavom ministra za nastavu i bogoštovlje, Mile Budaka: »Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti u katoličku vjeru i tako ih pretvoriti u Hrvate.«²²⁾ Još ranije, Sarajevski novi list, od 4. jula 1941. objavio je naredjenje: »Svi cigani se moraju prijaviti Redarstvu«. Sve ovo je bilo u duhu poglavnikove Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijevске krvi i čistosti hrvatskog naroda.²³⁾

¹⁸⁾ Slavko F. Odi : Dosije bez imena, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 45.

¹⁹⁾ Istorijski arhiv Sarajevo, MF, k.8, br. 789/1941.

²⁰⁾ Isto, MF, k. br. 723/1941.

²¹⁾ I Arhiv VII br reg 39/1-3. k 200

²²⁾ MF, k. 6, br. 807/1941; Rafael Brčić : O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941, Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, br. IX/1973.

²³⁾ »Hrvatski narod«, Zagreb, srpanj 1941

²⁴⁾ »Narodne novine«, Zagreb, 30 travanj 1941.

Interni ili javni neprijateljevi izvještaji i proglosti o hapšenjima, deportovanjima, ubistvima desetina i stotina ljudi u Sarajevu i okolini, paljevinama, pljačka imovine, odmazdama, odredbama i naredbama »najbliže mjesto spraviti sa zemljom, a stanovništvo strijeljati«, smrtnim osudama prijekog i pokretnog prijekog suda, bili su gotovo svakodnevnica u okupiranom Sarajevu i njegovoj okolini.

Za 1441 dan sprovođenja genocida, odnosno okupacije Sarajeva, od 15. aprila 1941. do 6. aprila 1945. godine, bilo je, nažalost, veoma mnogo progona i usmrivanja.

Ograničeno su i navesti samo grupna pogubljenja koja su izvršili okupator i ustaše na teritoriji koju sada obuhvata gradsko područje. Pojedinačna i grupna hapšenja komunističkih i drugih rodoljuba otpočela su istoga mjeseca kada je okupator doveo ustaše na vlast i trajala su sve do napada fašističke Njemačke na SSSR, 22. juna 1941. godine, kada su postala masovna i odmah prerasla u ubijanje ljudi. Generalni udar protiv KPJ isplanirao je Hajnrih Miller i 18. juna 1941. godine naredio pripreme za otpočinjanje opšte akcije. U naredbi stoji da se idućih dana »... ozbiljan spoljnopolitički razlog zahtijevati pojačane mjere protiv komunističkih... da se akcija hapšenja komunističkih pripremi tako da se ona može sprovesti odmah i da se prenese šifra 'Internacionala'«. ²⁴⁾ Poznato je da je odmah, sutradan, po napadu Njemačke na Sovjetski Savez, policija pokušala da, po unaprijed pripremljenom planu, uhvati prvu grupu od 99 sarajevskih komunističkih, a sedmicu dana kasnije novih dvadeset komunističkih, itd. Znano je da su oba policijska pokušaja propala. U naknadnim hapšenjima poslije isljeivanja i torture, grupa od jedanaest komunističkih izvedena je 22. jula pred pokretni prijekosud. Mihajlo Popović, Teški i šalom Albahari, članovi KPJ, osuđeni su na smrt i strijeljani na Vracama. U mjesecu avgustu su na Vracama takode strijeljani komunistički Džavid Haverić i Izidor Abinun, a kasnije Salih Gozo, Radojka Lakić, Ašer Danon, Aleksandar Salcberger Šani i drugi.

Ustaše su uoči i Vidovdana, 27. juna 1941. godine, u Sarajevu i okolini pohapsile preko 240 ljudi. ²⁵⁾ Prvog dana jula, kako Kotarska oblast Sarajevo izvještava RAVSIGUR u Zagrebu, ustaški tabori su internirali 113 osoba sa područja kotarske oblasti, ²⁶⁾ a koncem istoga mjeseca, 74 Paljana su otpremljeni u Kruševicu kod Travnika gdje su, nekoliko dana kasnije, 5. avgusta, poubijani. ²⁷⁾ Velika župa Vrhbosna izdaje 1. avgusta proglas o strijeljanju dvadeset Srba i Jevreja na Vracama, povodom diverzije u Željezničkoj ložionici, ²⁸⁾ a sutradan, 2. avgusta, proglas o strijeljanju trideset talaca zbog partizanskog napada kod Ilijaša. ²⁹⁾ U prvoj dekadi avgusta, ustaše su usmrtile, ono što se saznalo, 304 lica sa područja Sarajeva i njegove tadašnje bliže okoline. Samo sa rakovičkog kraja, u nedjelju 10. avgusta, ubijeno je i spaljeno 108 osoba, među kojima i žena, dječice i staraca. ³⁰⁾ Zločin se nastavlja tokom cijelog avgusta. Prva dekada sep-

²⁴⁾ Arhiv DSUP-a, Njemačke obavještajne službe, zbirka dokumenata, str. 121. i 122; Savo Preda: Obavještajna služba i služba bezbjednosti NOP-a u Bosni i Hercegovini do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, AVNOJ i NOB u BiH, Rad, Beograd, 1971, str. 331.

²⁵⁾ Danilo Jakovljević: O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 164.

²⁶⁾ Arhiv, VII, br. reg. 32/1-1, k. 155.

²⁷⁾ Danilo Jakovljević: O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 161.

²⁸⁾ Sarajevski novi list, br. 72, 3. kolovoz 1941, str. 4.

²⁹⁾ Službeni list Povjereništva NDH u Sarajevu, br. 29, 2. kolovoz 1941, str. 3.

³⁰⁾ Danilo Jakovljević: O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva, »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 164; Arhiv VII, br. reg. 1/7-1, k.143 b, i 30/8-1, k.143.

tembra je još stravi nija. Ubijena su 504 lica uz paljevinu ku a. Sedmi septembar, opet u nedjelju, odnio je još više života, ak 373.") Po raspoloživim podacima, na Vracama je u toj dekadi strijeljano dvadeset ljudi i poubijano 55 lica sa područja Hadži a i Pazari a.⁵²⁾ Zlo ini se produžavaju. Župska redarstvena oblast (ŽRO) Sarajevo predlaže Velikoj župi Vrhbosna da se unište sva sela u okolicama Sarajeva za koja se utvrdi da pomažu »pobunjenike«,") a Ivan Tolj, upravitelj Župskog redarstva, šalje radio-telegram Uredu poglavnika u Zagrebu da se Jevreji »bez ikakve samilosti istrijebe«,") iako se to ve uveliko inilo. Samo 26. i 27. oktobra, u dva transporta, upu eno je iz Sarajeva 695 Jevreja u koncentracioni logor Jasenovac.") Pogromi — strijeljanja i paljevine — i dalje traju. U mjesecu novembru, prema izvještajima oružni kih postaja Sarajevo, Semizovac i Vareš, popaljene su ku e u Gornjoj Vogoši, Maleši ima, a stoka i pokretna imovina oplja kani,") a na području Vareš — Okruglica, »gdje je izvo ena operacija, ustaše su popalile sve ku e srpskih seljaka«,⁵⁷⁾ dok su izvršile u Hreši i Nemanjici svirepo ubistvo 36 lica, među njima neja i, žena i ostarjelih.⁵⁸⁾ Sredinom novembra, ŽRO Sarajevo dostavlja Velikoj župi Vrhbosna spisak 171 uhapšenog lica sa područja ŽRO Sarajeva, otpremljenih u koncentracioni logor zbog »komunisti ko- etni ke djelatnosti«. ³⁹⁾ »Borba«, organ KPJ, u br. 16. od 20. novembra 1941. godine, obavještava da je Gestapo otpo eo masovna hapšenja u Sarajevu i da je odvedeno u koncentracione logore oko hiljadu ljudi. Krajem novembra, Zapovjedništvo 4. oružni ke pukovnije u Sarajevu, na osnovi nare enja »vojskovo e« domobranstva NDH, Slavka Kvaternika, uputilo je svim svojim jedinicama »naputak« u kojem se, izme u ostalog, nalaže:

»... iz sela, kod kojih pobunjenici izvrše napad na hrvatske vojne jedinice ili izvrše neku diverziju, svo stanovništvo, bez obzira na godine starosti, sprovedi u logore.«") Svega dan-dva kasnije (dakle, veoma ažurno) isto zapovjedništvo obavještava RAVSIGUR da su na području oružni ke postaje Vogoš a zapaljene nekolike ku e, kao odmazda zbog saradnje seljaka sa » etnicima«.") Zanimljivo je da Velika župa Vrhbosna u par navrata izvještava Andriju Artukovića, ministra unutarnjih poslova NDH, o teškoj situaciji na području Župe i naravno u gradu Sarajevu »zbog nerazumnog otpremanja itavih kontigenata nevinnog stanovništva u logore od strane ŽRO«. ⁴²⁾

Kao svojevrsni bilans terora i strijeljanja u Sarajevu u 1941. godini, možda najbolje ilustruje jedan letak MK KPJ, koji je imao karakter proglašenog upu enog gra anima Sarajeva, izdat prvih dana januara 1942. godine, u kome se posebno govori i o tome šta je okupator u toku osmobjese ne okupacije u inio u Sarajevu. U letku se, izme u ostalog, kaže:

") Isto, str. 165: Istorijski arhiv Sarajevo, MF, k.6, br. 809/1941; Arhiv VII, br. reg. 25/3-1, k. 143, a i br. 9/1 - 1, k. 200 b

") Arhiv VII, br. reg. 16-2 a-1, k. 155; MF, k.3, br. 135/1941.

") Arhiv VII, br. reg. 35/4-1 do 35/4-4, k. 179.

") Istorijski arhiv Sarajevo, MF, k.10, br. 486/1941 i MF, k. 10, dok. 99-107/1941.

") »Sarajevo u revoluciji«, tom drugi, str. 688, AIHRP RUR, ŽO, k.285, dok. 570. i 571.

") Arhiv VII, br. reg. 48-2 a-1, k. 155; MF, k.10, br. 403/1941; MF, k. 3, br. 136/1941.

") Arhiv VII, br. reg. 27/3-1, k. 143.

") Arhiv VII, br. reg. 20/2, k. 200.

") Arhiv VII, MF, k. 6, br. 548-550/1941.

") Arhiv VII, br. reg. 28/8-1, k. 143.

") Arhiv VII, br. reg. 16/5-2, k. 142.

") Arhiv VII, br. reg. 27/1-3 do 27/1-5, k. 155; MF, k.10, br. 385-387/1941; MF, k.5, br. 497 - 499/1941.

»Skoro nema kuće u Sarajevu iz koje nije neko prošao kroz sarajevske kazamate. Maleni su bili policijski zatvori Beledija, Šegrtski dom, malena je bila Bogoslovija da primi sve one kojih se plašio fašistički režim. Mase Sarajlija trunu danas u koncentracionim logorima, gonjeni na prisilni rad sa dva do tri krompira dnevno. Umjesto da postoje prijeki sudovi za špekulaciju, pljačku i ubistva, prijeki sudovi su stvoreni da u ljudima ubiju sve ono što je dostojno ovjeka. Sarajevom je protekla krv nevinih taoca. U Sarajevu su lijepljeni plakati u kojima su krvnici oglašavali izvršenje smrtnih presuda nad našom Radojkom Laki, Džavidom Haverim i ostalim herojima radničke klase. Danas se nad Sarajevom nadvila strašna avet policijskog terora. Bez slobodnog kretanja, bez slobode putovanja, bez mira u svom domu, zasipani svakodnevnim odredbama i naredbama, takav je danas život naš Sarajlija.«⁴³⁾

U narednim godinama zulumi okupatora i kvislinga ne jenjavaju. Represalije, ubistva i strijeljanja na Vracama i drugim mjestima se nastavljaju. Samo od maja do decembra 1942. godine iz Sarajeva je, bez suđenja, otpremljeno u koncentracione logore preko 1300 ljudi. U noćima 8/9. maja transportovano je u Jasenovac oko 550 zatvorenika. U Staru Gradišku i Jasenovac otjerano je 24. jula 146 zatvorenika. Ustaška policija je 20/21. avgusta uhapsila u Sarajevu 300 Jevreja i uputila ih u tzv. sabirni i radni logor Loborgrad. Nakon bjekstva Olge Marasovi, sekretara MK KPJ, iz bolnice Koševo, pohapšeno je u gradu nekoliko desetina uesnika NOP-a, među kojima 11 članova Partije, pa su 27/28. avgusta u koncentracioni logor upućeni, osim njih, i oni koji su se otprije nalazili u zatvoru, među njima i Alija Hodži, član PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. U septembru dolazi ponovo do hapšenja u konviktima »Narodne uzdanice«, kao i u Tvornici duhana, pa policija opet šalje nekoliko desetina ljudi u logore.⁴⁴⁾ Okupatorsko-kvislinška policijska provala u redove organizacija NOP-a u decembru 1942. godine, dovela je do hapšenja nekoliko stotina uesnika NOP-a i drugih antifašista.⁴⁵⁾ U martu i aprilu 1943. godine ponovo dolazi do hapšenja, a koncem aprila i tokom maja, približno u vrijeme 4. i 5. neprijateljske ofanzive, do velikih racija u gradu. Blokirani su svi dijelovi grada i ljudi su kupljeni i odvođeni sa ulica i iz kuća bez objašnjenja. Jedne su upućivali u razne kvislinške formacije, druge u »komoru«, neke na prisilni rad, u logore i drugdje, a neke strijeljali bez suda i priziva. U jesen iste godine, gotovo u jednom mah, uhapšeno je u gradu preko 60 uesnika NOP-a. Pristupa se mobilizaciji u njemačku i kvislinšku vojsku malodobnih dječaka, rođenih 1926. godine. Što se više bližio kraj i slom fašističke strahovladavine, pojačavali su se i pritisci nad gotovo svima koji nisu nosili okupatorsku i ustašku uniformu; ni domobranska odora nije više značila garanciju bezbjednosti. Posljednja godina okupacije kulminirala je masovnim i planskim uništavanjem života svih rodoljubivih Sarajlija. Tako su, za svega dvadesetak dana, od 5. do 26. marta 1945. godine, pokretni prijeki sud i prijeki ratni sud Stožera ustaškog pukovnika Vjekoslava Maksa Luburića, održali seriju od 13 monstruoznih procesa građanima Sarajeva, čije su posljedice bile strijeljanja na Vracama, neubijena mučenja i ubistva u zatvorima. Osim toga, na Marindvoru je obješeno 55 osoba, a od 460 lica u posljednjem transpor-

⁴³⁾ Zbornik NOR, tom IV, knjiga 2, dok. br. 93.

⁴⁴⁾ Vidi o tome opširnije: Mehmed Džini, Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine, »Sarajevo u revoluciji«, tom trećem, str. 547-569.

⁴⁵⁾ Džemal Bijedić: Razvoj NOP-a u Sarajevu od ljeta 1942. do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, »Sarajevo u revoluciji«, tom trećem, str. 396.

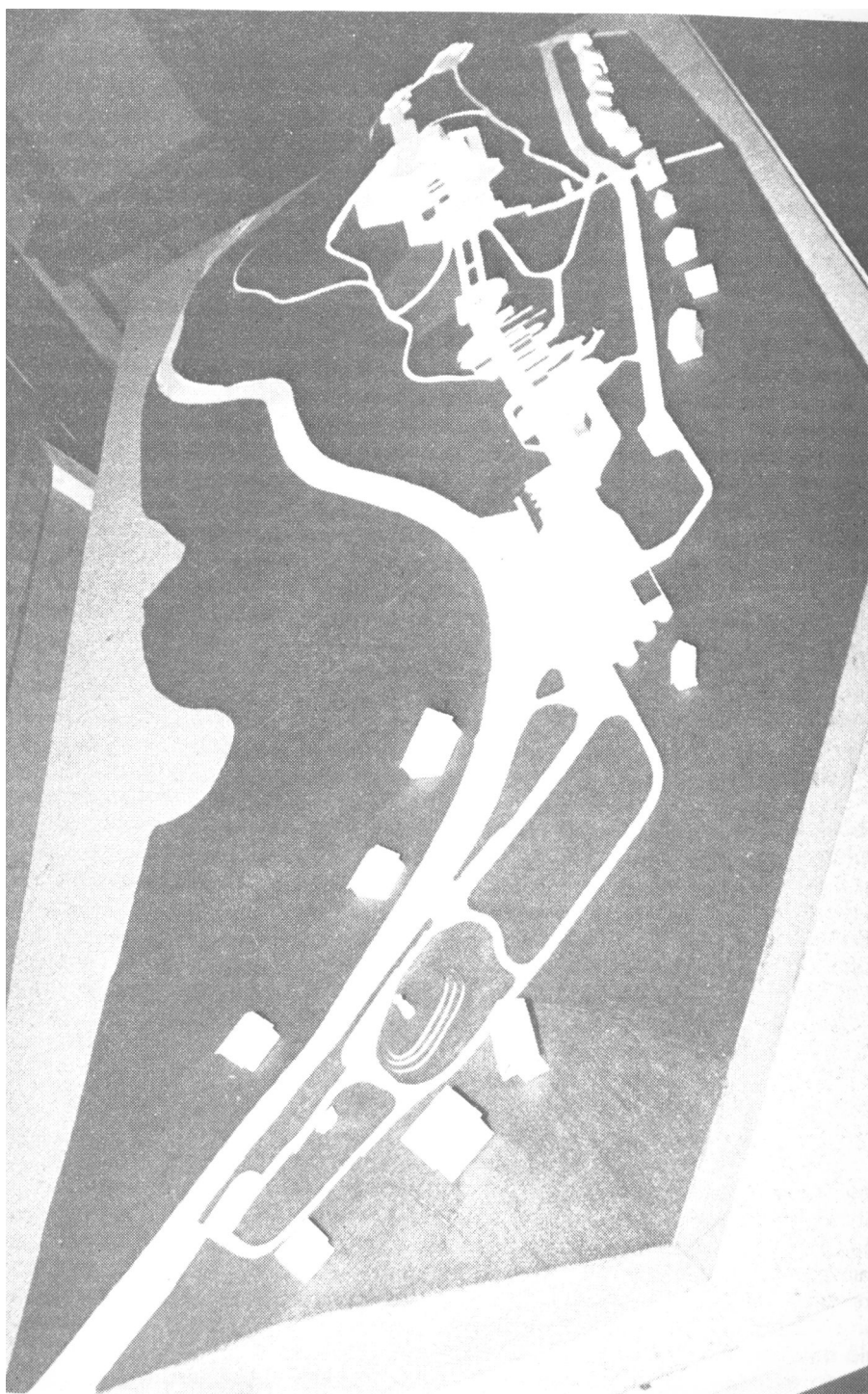
tu upu enom iz Sarajeva u koncentracione logore niko nije preživio. I tako je broj rastao dok nije dostigao i cifru oko jedanaest hiljada.

Ova mra na strana teškog života u okupiranom Sarajevu ipak nije mogla da prekrije i uništi svjetlost koju je unosila slobodarska svijest i revolucionarni duh a kojim su bili nadahnuti građani Sarajeva. Okupatoru i njegovoj bjesomnoj propagandi nisu pomogli ni demagogija preko radija i štampe, ni Hitlerova prijetnja a figura izvješena skoro na svakom koraku, ni hakn-krojc, ni izma, ni nadžidžani razni nacisti ko-fašisti ki simboli, ni podignuti spomenik jednoglavom orlu pred Tržnicom, ni na brojnim mjestima istaknuto slovo »V« (viktorijska — pobjeda), ni Paveli i njegovih doglavnika i krilnika slike i prilike, ni ustaški bodež, ni brojni zatvori i kazamati i mnogo štošta drugog zastrašuju ega nije moglo zaustaviti plimu NOP-a koji je u Sarajevu neprestano bio u porastu.

Aktivisti Pokreta prisutni su svugdje u gradu — i u centru i na periferiji, u ulicama i mahalama, u preduzeća i radionicama, u školama i internatima. Sigurnim kanalima Sarajevo stalno šalje ne malen broj boraca u NOV i POJ. Ti kanali služe i za mnoge druge korisne potrebe NOP-a; jedan od tih kanala išao je stalno preko Vraća i odatle dalje prema Kalinoviku i Foča, odnosno Iliđi i Igmanu, prema Romaniji. Izvanredno organizovana obavještajna služba i radio-veza prodrli su duboko u redove neprijateljskih formacija i u njihova nadležstva. Okupatora i njegove slugu hvatao je strah i panika. Kako i ne bi, kada su aktivisti NOP-a — skojevci i drugi omladinci — usred okupiranog grada i gotovo usred bijelog dana, više hiljada Titovih fotosa, umnoženih u Sarajevu, istakli na brojna vidna mjesta i u mnoga neprijateljska nadležstva pa čak i u džepove okupatorskih i ustaških i domobranskih oficira. Dokumenti govore o tome kako stalno o ekuju pobunu i ustanak u Sarajevu. Znali su da u gradu postoji jaka partijska organizacija sa legendarnim Vladimirom Perićem i Valterom na čelu, ali joj nisu mogli stati u kraj. Tragali su za Valterom, bojali ga se i, na kraju, shvatili da je »Valter« neuništiv i da u tom imenu treba poimati nešto daleko šire i moćnije.

Ovaj, iako samo u presjeku i isječcima, dati osvrt na borbu i stradanja građana Sarajeva, što se posebno ispoljavalo na Vračama, pokazuje da je Sarajevo ušlo u oslobodilačku borbu kao borac i da je dosljedno i dostojno istrajalo u svim nedaćama i iskušenjima. To snažnije i autentičnije, uvjerljivo i cjelovito izražava Spomen-park na Vračama, koji predstavlja dušu i sintezu te svenarodne antifašističke borbe i otpora. Spomen-park, takode, simbolizira i istrajnu borbu dvadeset šest narodnih heroja Jugoslavije — ija je revolucionarna aktivnost vezana za istoriju naprednog radničkog pokreta i NOB grada Sarajeva — bez obzira gdje su rođeni, poginuli ili sahranjeni (Janko Balorda, Aleksa Bojović, Brko, Adem Bućina, Mahmut Bušatlija Buš, Miljenko Cvitković, Dušan Dašić, Pajić, Mustafa Dovađžija Mujo, Jusuf Ćerović, Elija Engel Ilija, Ahmed Fetahagić, elik, Pavle Goranin Ilija, Avdo Hodžić, Hodža, Gliša Janković, Ravijojla Janković, Boriša Kovačević, Šepan, Radojka Lakić, Omer Maslić, Branko Milutinović, Obren, Vaso Miskin Crni, Sulejman Omerović, Čar, Vladimir Perić, Valter, Ognjen Prića, SJobodan Princip Seljo, Miladin Radojević, Branko Šurbat Bane i Slaviša Vajnerić i a). Isto tako, Vraća su spomenik i onim brojnim junacima i junakinjama izdahnutim pod mukama u zatvorima, kaznionicama i logorima, a da nisu, osim prkosa, ni riječi i progovorili.

Spomen-park je i izraz zahvalnosti građana Sarajeva svojim sugrađanima koji su ostavili svoj život u toku NOB-e ne samo na tlu Sarajeva i drugih krajeva naše zemlje nego i po stratištima i u koncentracionim logorima itave Evrope i iza Polarnog kruga na dalekom sjeveru, po zarobljeni kim logorima, oflazima i

Maketa Spomen-parka Vraća u izgradnji (1981. godina)

stalazima, spomenik svim borcima poginulim u NOVJ, od prvih ustaničkih dana do završnih operacija za oslobođenje Sarajeva i cijele domovine.

Sve ove likove, u životu i borbi stamene, kamen-stanac Spomen-parka ovjekovječuje zbog besmrtnosti njihovog ljudskog djela. Svako ime posebice, oko 11 hiljada upisanih i istaknutih imena, aktivnih boraca NOP-a i žrtava fašističkog terora, istorija je za sebe i povijest o ljudima i događajima; kazivanje o vremenu u kome su ti ljudi nasno živjeli i borili se. Taj veoma dugi, ali ne bezlični, niz imena najupečatljivije kazuje, gorko i oporo ali istinito i najradije, o jednom prošlom, ali i poručuje nezaborav sadašnjem i novom vremenu.

Spomen-park i u njemu simbolika vječne vatre su pouka i poruka revolucije. Hiljade prekrivenih života stalno upozoravaju, vječni su memento sadanjim i budućim naraštajima, koliko je skupa cijena slobode, šta su sve za nju morale dati i žrtvovati ranije generacije nošene uvjerenjem da i u najtežem vremenu nema bezizlazne situacije. Istorija i naše bitisanje u njoj su potvrdili da je okupator nemoćan ako su stanovnici grada jedinstveni u borbi i otporu, ako se narod, njegov najveći dio, uključi u bitku protiv neprijatelja.

Za grad Sarajeva vraćamo postadošnji pojam koji označava sintezu njihovih borbi i stradanja. Sarajevo se ima pravo ponositi. Izgubili smo mnoge ljude, ali nismo izgubili ono što su u svojoj revolucionarnoj svijesti ovi ljudi nosili. Zato za nas vraćamo nisu samo stratište gdje su zlikovci činili zlodjela, vraćamo su danas, iznad svega, pouka da se samo i jedino borbom može ići i naprijed. Vraćamo su snažna inspiracija.

dr BOŽO MADŽAR

LJUDSKE I MATERIJALNE ŽRTVE SARAJEVA U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA

Uo i drugog svjetskog rata Sarajevo je spadalo u red ve ih jugoslovenskih gradova i po broju stanovnika bilo je iza Beograda, Zagreba i Subotice. U njemu je, prema procjeni, živjelo 85000—90000 stanovnika. Privrednom snagom Sarajevo je zaostajalo u odnosu na ve e, pa i manje gradove, a strukturom je bilo tipičan trgova ko-industrijski grad. Prema podacima iz 1938, Sarajevo je imalo 215 industrijskih preduze a, pretežno sitnih, prera iva kih radionica. Pred rat su u Sarajevu bile 2092 zanatske radnje i oko 1500 trgova kih radnji.

U 22 osnovne škole, etiri gimnazije, srednje i niže stru ne škole bilo je oko 12000 u enika.

Sarajevo je u svojoj teškoj istoriji doživljavalo upade raznih osvaja a, dugotrajne okupacije, plja ke, razaranja, este požare, epidemije, ekonomske krize i druge neda e, ali ni jedno od ovih stradanja ne može se uporediti sa brojem ljudskih žrtava i obimom materijalne štete kakve je u relativno kratkom periodu, donijela fašisti ka okupacija 1941 — 1945. godine. Podaci o broju ljudskih žrtava u Sarajevu i o visini materijalne štete, koje emo iznijeti, ne pružaju potpunu sliku svih vrsta stradanja gra ana Sarajeva u toku drugog svjetskog rata, jer ne postoji nikakva statistika koja bi realno prikazala sve raznovrsne patnje i nevolje stanovništva — maltretiranja, nesigurnost, glad, zarazne bolesti i si.

Stradanja stanovništva od zlo ina okupatora i domaćih izdajnika

Stradanja stanovništva grada po ela su neslavnim porazom bivše jugoslovenske vojske, koja se u neredu, izložena stalnim njema kim i talijanskim napadima, sabotazama petokolonaša i odvo enju u logore, vra ala ku i. Prve žrtve u gradu pale su 6. aprila 1941. godine, kada su fašisti ki avioni bombardovali aerodrom u Rajlovcu, što je ponovljeno i sutradan. I u dane 12. i 13. aprila nastavljeno je bombardovanje grada, nasumce, bez biranja ciljeva, pri emu su stradale zgrade Suda, Pošte, hotela »Zagreb«, Željezni ka stanica, neke škole, stambene zgrade i saobra ajnice. Bombe su padale na sve dijelove grada — Centar, Vratnik, Medrese, Bembašu, Bjelave i dr.

Prema podacima Gradskog odbora SUBNOR-a Sarajevo, u toku rata stradalo je od bombardovanja ukupno oko 300 gra ana, ali je broj žrtava rata znat-

no ve i. Me u žrtve rata treba ubrojiti i veliki broj građana Sarajeva koji su stradali od drugih nevolja koje je rat, kao takav, izazvao, a to su umiranja od gladi, epidemije i si.

Stradanja građana Sarajeva od naleta fašističkih aviona i u aprilskom ratu predstavljala su samo po etak zločina koje politike fašističkog okupatora i doma ih izdajnika. Ve isti dan, poslije ulaska njemačke motorizovane kolone u Sarajevo, 15. aprila 1941. godine poslije podne, pošlo se za zločinima: skinuli su spomen-ploču u Gavrilu Principu, koja je uručena lično Hitleru. Sutradan, 16. aprila, Nijemci su upali u veliki jevrejski hram i zajedno sa petokolonašima i domaćom ruljom varvarski ga demolirali i opljačkali. Za dva dana opljačkane odnesene su sve stvari od vrijednosti, čak je i bakar sa krova skidan, a mnoge stvari od ogromne umjetničke i kulturne vrijednosti koje su se nalazile u hramu i u Jevrejskoj opštini uništene su spaljivanjem. Poslije toga opljačkani su i ostali jevrejski hramovi: aškenaski na Obali i stari hramovi u starom dijelu grada i na Mejtašu. Odmah se moglo zaključiti da će Nijemci i ustaše, koji su 24. aprila preuzeli vlast, sprovesti u novoosnovanoj kvislinškoj državi tzv. NDH politiku istrebljenja Jevreja kao što je to već učinjeno u Njemačkoj i drugim porobljenim evropskim zemljama.

Nacizam, kao ideologija njemačkog imperijalizma, odavno je objelodanio svoj plan o stvaranju velike Njemačke sa razvijenom industrijom i poželjno ostvarivati tzv. novi evropski poredak u kome bi svi ostali narodi morali biti sluga njemačkih gospodara. Sastavni dio tog plana bio je i plan o uništenju Jevreja i slovenskih naroda. Mrak i kriminalna izopačenost njemačkih rasista služila se u svojoj propagandi monstruoznim lažima, iz kojih su slijedile takve metode mučenja i ubijanja kakve se nisu primjenjivale nikad u istoriji ovog anstva. I režim stare Jugoslavije nastojao je da se prilagodi njemačkom fašizmu, kako na ekonomskom planu, tako i na području ideološkom i političkom, što je došlo do izražaja u borbi protiv radničkog pokreta, protiv KPJ, zaoštavanju nacionalnih odnosa, slabljenju odbrambene snage zemlje i stvarnim nizom drugih posljedica. Te posljedice je najviše osjećala radnička klasa, kojoj je fašizam bio ne samo ideološki nego i najljući i klasni neprijatelj, a posljedice rasne politike osjećali su i Jevreji u Sarajevu.

Iako su formalno pred zakonom bili ravnopravni, ipak im je bio ograničen ili zabranjen pristup u državne službe, posebno na važna mjesta u vojsci, i to sve raznim tajnim raspisima i vještima ograničenjima. Godine 1940. vlada Cvetković — Maček donijela je i antisemitski zakon po kome je Jevrejima bio zabranjen upis u državne srednje i visoke škole. U Sarajevu, gdje je živjelo oko 10000 Jevreja, ukorijenilo se, dakle, još prije rata sjeme antisemitske mržnje, koja se preko profašističke štampe i raznih petokolonaša, širom države i režimlja širila tako stvaraju i teren fašistima za lakše sprovođenje plana istrebljenja Jevreja. U Sarajevu je izlazio prije rata revolverski list »Svoj svome« koji je isključivo imao zadatak — raspirivanje antisemitske mržnje. Iz Beograda su doturani listovi »Balkan« i »Vreme«, koji su, takođe, donosili huškačke članke protiv Jevreja. Pojavile su se unacionalne mržnje doprinijela su veoma mnogo i strana nacionalistička nadmetanja, zatim klerofašistički i drugi reakcionarni listovi.

Njemačka i ustaška vlast u Sarajevu otpočele su najprije sa pljačkom jevrejske imovine i sprovođenjem takvih mjera koje su imale za cilj da prvo Jevreje stave van zakona i oduzmu im osnovna ljudska prava, da bi zatim prišle i njihovoj fizičkoj likvidaciji. U »Sarajevskom listu«, kasnije »Sarajevski novi list« ili »Novi list«, koji se prvi put pod ustaškom vlašću pojavio 22. aprila, izlazile su od

samog početka razne naredbe i planovi upereni protiv Jevreja i Srba. U broju od 22. aprila, »Sarajevski list« je donio vijest da je u Zagrebu Jevrejima zabranjeno posjećivanje javnih lokala. U »Sarajevskom novom listu« od 27. aprila objavljena je ova naredba Ustaškog redarstva, čiji je šef bio Drago Gregorić: »I. Srbi i Židovi ne smiju nositi hrvatske znakove i trobojnice, II. Srbi i Židovi ne smiju na svojim radnjama i kućama isticati hrvatske zastave, III. Židovi ne smiju posjećivati javne lokale.« Nakon objavljivanja Pavelićevih zakona o državljanstvu, rasnoj pripadnosti, zaštiti arijevke krvi i časti hrvatskog naroda, Jevreji su stvarno stavljeni van svake zakonske zaštite, jer arijevci nisu mogli biti državljani NDH, pa, prema tome, nisu mogli biti zaštićeni od te nazovi države i njenih zakona. Na osnovu tih zakona, ustaška vlast preduzela je dalje mjere: svi Jevreji su otpušteni iz državne službe bez prava na penziju, što se dogodilo i sa Srbima. Za sve jevrejske i dio srpskih radnji postavljen je povjerenik, poznati ustaški zlikovac Ivan Zubić, a u pojedine radnje postavljeni su povjerenici koji bivšim vlasnicima nisu davali sredstva ni za minimalno održavanje. Na jevrejskim radnjama morali su se postaviti natpisi »Jüdisches Geschäft« — »Židovska radnja«, a neki »arijevci«, da bi dokazali vjernost ustaškoj vlasti, stavili su na svoje trgovine natpise: »Arijevska radnja — židovske mušterije nepoželjne«. U obje jevrejske opštine — sefardskog i aškenaskog obreda postavljeni su takode povjerenici.

U maju su se takode, skoro svakodnevno, redale naredbe protiv Jevreja i Srba. Oni su morali da predaju svoje radio-aparate i telefone, ograničeno im je kretanje od 6 do 9 sati uveče. Novi šef policije dr Branko Ćopić potpisao je naredbu o zabrani odlaska Jevrejima van grada i zabrani primanja na konac godine ili boravak Jevreja itd. Policija je izdala naredbu po kojoj svi Jevreji od 15 do 60 godina moraju nositi oko lijeve ruke žute trake sa šestokrakom zvijezdom, a kasnije i metalne pločice sa slovom »Ž«. Novine su dalje donosile vijesti da su Srbi i Židovi sami dali ostavke na dužnosti (vijećnik Trgovačko-industrijske komore, Gradske štedionice itd.) i donijele obavijest kojom se od građana traži da prijave židovsku imovinu, a od banke da ne vrše nikakve isplate Jevrejima itd.

Ustaška štampa objavljivala je, pored zastrašujućih i ponižavajućih naredbi, i planove koji su harangirali protiv Jevreja, kao što su »Najveća opasnost svijeta — Židovi« (SNL, br. 22/41); »Neposlušni Židovi šalju se u koncentracione logore« (SNL, br. 22/41); »Židovstvo najveće socijalno zlo« (SNL, br. 45/41); »Pred likvidacijom Židovstva« (SNL, br. 96/41); »Židovi kao diktatori sovjetskog javnog mišljenja« (SNL, br. 245/42); »Tržište je otvoreno od Židova«, (SNL, br. 275/42) i mnoge druge slične zločinke napise, svi sa istim ciljem — da se fašisti kim slugama pomogne u potpunosti u likvidaciji Jevreja u gradu.

Dalja mjera uperena protiv Jevreja bio je prisilan rad. U rano jutro mogle su se na sarajevskim ulicama vidjeti kolone Jevreja, muškaraca i žena, čak i starijaca, koje su ustaški stražari vodili u vojni logor da rade najteže poslove. Da bi ih što više ponizili i izmučili, ustaše su često uprezali Jevreje u natovarena kola da ih vuku, a dobro je poznata i fotografija na kojoj Jevreji, pretežno intelektualci, upregnuti žicom oko pojasa, vuku teški kameni valjak po logoru.²⁾ Za ovaj

¹⁾ Duško Žigić: Masovno otpuštanje sa posla, Sarajevo u revoluciji, II/200. Mjere otpuštanja sa posla pogodile su osim Jevreja i Srbe i mnoge komuniste ili njihove simpatizere, tako da se broj otpuštenih u ljeto 1941. kretao do 2400.

²⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Komisija za ispitivanje ratnih zločina (KRZ) K-3, O-65/60205.

rad ovi nesretnici nisu dobijali čak ni hranu, nego se za njih morala brinuti Jevrejska opština.

Jevreji su pravno i fakti no pretvoreni u roblje. Dešavalo se da su pojedini »pravi arijevc« hvatali Jevreje po ulici, odvodili ih ku i da im rade teže poslove ili im oduzimali vrijednosti (nakit, sat, novac i si.). Ustaški funkcioneri Oikovi , Radoš, Sokal i drugi, da bi došli do jevrejskog novca i vrijednosti, napravili su dva puta klopke nekolicini bogatijih sarajevskih Jevreja. Oni su im, naime, ponudili propusnice za odlazak u Mostar, na italijansko okupaciono područje, gdje su antijevrejske mjere bile blaže, uz naplatu od po 50 hiljada dinara. Takve dvije grupe su presretene na lldži. Oteti su im novac i dragocjenosti koje su sobom ponijeli, a oni su odvedeni u sarajevski zatvor ili otpremljeni u logor.

Masovna likvidacija Jevreja otpočela je, u stvari, nakon diverzije u Željezni koj radionici, 29. na 30. juli 1941. godine. Ustaše su to uzele za povod i strijeljale u znak osvete 12 Srba i 8 Jevreja, bez ikakva izvinjenja i suđenja. Ove prve žrtve kolektivne osvete najavile su teške dane koji dolaze. Ustaške vlasti su javno objavile da će svaki pokušaj napada na organe državne vlasti ili sabotaže, a koji izvedu Srbi, Židovi i komunisti, kazniti ubijanjem talaca.³⁾

Već 3. septembra upućen je iz Sarajeva prvi transport od 324 Jevreja u logor Kruševica, a nekoliko dana iza toga i drugi u kome su bili 331 Jevrejin. Svi su oni najprije istjerani iz svojih stanova, pod izgovorom da su kreveti potrebni za Franceti evu tzv. Crnu legiju. Ispostavilo se da su oni pretrpjeli od gladi i maltretiranja, zatvorenici Kruševica prebačeni su na likvidaciju u logore, i to muškarci u Jasenovac a žene u Loborgrad.⁴⁾

Nova odvojenja Jevreja uslijedila su nakon proslave »Njema kog dana« u Sarajevu, kada su mnogi Jevreji pohapšeni, a ostalima je bilo zabranjeno da se kreću u ulicama. U dane 26. i 27. oktobra otpremljena su dva velika transporta sa oko 1400 Jevreja u logore. Ovom akcijom rukovodio je šef Gestapoa dr Hajnrih, a glavni izvršilac bio je zloglasni ustaša Ivan Tolj, kasnije šef policije, koji je kao strunjak za rješavanje tzv. »jevrejskog pitanja« povučeno iz Bijeljine. Nakon ovih zločina, uznemirenost među preostalim Jevrejima bila je ogromna. Jedan broj priključio se partizanskim jedinicama, a oko 1600 sarajevskih Jevreja pobjeglo je na razne načine u Mostar i druge krajeve u kojima nije bilo tako svirepih progona.⁵⁾

Najmasovnije hapšenje Jevreja u Sarajevu počelo je u noćima 15/16. novembra i trajalo do dan 16. novembra 1941. godine. Organizovana je divlja kačubajka — ljudi su hvatani po ulicama, u stanovima, odvojenici su čak i nepokretni bolesnici, starci i djeca. Pošto su sakupljeni u vojnom logoru, oko 3000 sarajevskih Jevreja odvedeno je u prepunim vagonima za Jasenovac, odakle se gotovo niko nije vratio. Ovoga puta pohvatani su i oni koji su imali žute legitimacije, koje su ih do tada štatile od prisilnog rada i internacije.

Hapšenja i odvojenja nastavljena su i u 1942. godini. Velika grupa Jevreja bila je dugo zatvorena u sarajevskim zatvorima, a u ljeto 1942. otpremljeni su

³⁾ Sl. list Povjereništva NDH za BiH, br. 29/1941.

⁴⁾ Logor Kruševica kod Viteza predviđen je bio kao sabirni logor za Jevreje i Srbe, pred likvidaciju ili slanje u druge logore. Prije dolaska sarajevskih Jevreja, u ovom logoru su likvidirana 74 paljanska Srbina i 23 zatvorenika iz Zenice. Sarajevski Jevreji zatekli su u Kruševici i grupu Jevreja iz Hrvatske. Krajem septembra ovaj logor je ukinut. Jedini živi svjedok je preživjeli logoraš Erna Reli koja sada živi u Koprivnici.

⁵⁾ Talijanske vlasti internirale su kasnije većinu Jevreja na ostrvo Rab, kao i u logore u Italiji, gdje su mnogi pomrli od gladi. Poslije kapitulacije Italije, dobar dio Jevreja stupio je u partizanske jedinice ili na slobodnu teritoriju, a dio je stradao od Nijemaca.

posljednji transporti, neki direktno u gasnu komoru u zloglasni logor Osvjencim u Poljskoj. Do kraja avgusta 1942. godine otpremljeno je 28 ve ih i manjih transporta sa Jevrejima. U Sarajevu je ostalo svega oko 120 Jevreja, od kojih je polovina bila posve nesposobna za privre ivanje (iznemogli starci, teški bolesnici i si.). Nekoliko radnika i radnica radili su kod policije na prisilnom radu, a zadržano je i nekoliko specijalista raznih zvanja.

Prema najnovijim podacima, 7092 Jevreja stradala su kao žrtve fašisti - kog terora.⁸⁾ U 1941. godini stradalo je 1451, u 1942. godini 3540, 1943. godini 1197, 1944. godini 419 i 1945. godine 485. Broj jevrejskih žrtava fašisti kog terora predstavlja preko 77% od ukupnog broja žrtava fašisti kog terora u Sarajevu, a od ukupnog broja Jevreja u Sarajevu stradalo je kao žrtve fašisti kog terora 70,9%. Ako se broju žrtava fašisti kog terora pribroji i 316 poginulih boraca — Jevreja, onda je jevrejska zajednica u Sarajevu u toku drugog svjetskog rata izgubila gotovo 3 etvrtine od predratnog broja svojih lanova.

Ustaška štampa je poslije tih strašnih zlo ina mogla da objavi kako je u Sarajevu riješeno tzv. »jevrejsko pitanje«, pa su se vlasti u septembru 1942. godine potrudile da orqanizuju u prostorijama bivše Pravoslavne bogoslovije izložbu pod nazivom »Židovi«. »Sarajevski novi list« pisao je 7. septembra 1942. godine o ovoj rasisti koj izložbi: »... na izložbi je prikazan razvoj židovstva i njegovog rušila kog djelovanja u Hrvatskoj prije 10. aprila 1941. godine uz rješenje židovskog pitanja u NDH...«⁷⁾ Bilans jevrejskih žrtava fašisti kog terora u Sarajevu od 1941. do 1945. godine bio je zaista stravi an. Od oko 10 hiljada Jevreja, koliko je uo i rata, prema procjeni, živjelo u Sarajevu, nakon završetka rata vratilo se u Sarajevo 1277, i to:⁸⁾

muške djece do 16 godina	.101,
ženske djece do 16 godina	.126,
žena od 16 do 50 godina	.452,
žena iznad 50 godina	.104,
odraslih muškaraca	.494.

Pored ovoga broja, od preživjelih u Italiji je ostalo oko 100, u Palestinu je odselilo oko 120, a u SAD oko 40.

Uspostavljanjem tzv. NDH nastupilo je i za Srbe sudbonosno vrijeme. I oni su, kao i Jevreji, osu eni na istrebljenje i istim ili sli nim mjerama stavljeni su van zakona, ostavši bez prava na ma kakvu zaštitu. Ve u maju sru ili su se na Srbe u NDH bezbrojni zlo ini: mu enja i masakriranja, zvjerska ubijanja kao što su bacanje u jame, spaljivanje u ku ama ili crkvama, masovna klanja, vješanja, ubijanja eki em, bacanja u vodu i si. I protiv Srba izdate su mnoge naredbe i podignuta javna huška ka kampanja preko štampe i javnih istupa ustaških silnika, što sve skupa predstavlja sastavni dio zlo ina koji je u injen prema ovom narodu. Izdate su naredbe o ograni enju kretanja, zabrani izlaska iz gra-

•) Gradski odbor SUBNOR-a Sarajevo, Izvještaj o radu na provjeravanju spiskova poginulih boraca i žrtava fašisti kog terora, Sarajevo, aprila 1981 (GOSUBNOR-a, Izvještaj...) Do ovih podataka došlo se putem najšire društvene provjere popisa iz 1966. god. U toj provjeri omogu eno je svakom gra aninu i društveno-politi kim organizacijama da u estvuju u utvr ivanju podataka i spiskova poginulih boraca i žrtava fašisti kog terora.

•) ABH, Komisija za utvr ivanje zlo ina okupatora i doma ih izdajnika, K-3, Omot 60, inv. broj 9.

•) Isto.

da, skidanju natpisa pisanih irilicom i zabrani ovog pisma, ak i u privatnoj upotrebi; izbacivanje iz državne službe; oduzimanje mnogih srpskih radnji i predaji povjerenicima, kao i mnoge druge sli ne mjere. Srbi ro eni u Srbiji morali su napustiti teritoriju NDH u roku od 48 sati.

Ustaška štampa donosila je, pored drasti nih naredaba protiv Srba, i izjave pojedinih ustaških funkcionera kao Mile Budaka, Viktora Gutia i dr, koji su otvoreno prijetili da e Srbe u NDH poubijati i istrijebiti, raseliti ili prevesti u katoli ku vjeru. »... Uništavajte ih gdje stignete, a blagoslov našeg poglavnika i moj ne e vam uzmanjkati« — poru ivao je Gutii svojim ustašama.⁹⁾

Ovakvih i sli nih zlo ina kih izjava moglo se uti i pro itati svaki dan, a iza toga su slijedila masovna ubijanja, bijeg velikog broja Srba u Srbiju, nasilno pokatoli avanje, odvo enje u logore itd. U Sarajevu su zatvorene pravoslavne crkve, mitropolija i sve druge crkvene ustanove, zatim su oplja kana i zatvorena sva kulturna i prosvjetna srpska društva, pa i Biblioteka »Prosvjete«, najbogatija u gradu.

Ve petog maja odvedena je jedna grupa sarajevskih Srba u Gospi , od njih se niko nije vratio. Me u prvima odveden je i napredni sarajevski intelektualac, urednik »Pregleda«, dr Jovan Krši . Polovinom maja odveden je i dabrobosanski mitropolit Petar Zimonji , koji je tako e završio u logoru. Poslije napada Njema ke na Sovjetski Savez u estala su hapšenja i odvo enja u logore ne samo Srba i Jevreja nego i komunisti i drugih antifašista. Uo i Vidovdana bilo je zatvoreno oko 150 talaca iz Sarajeva, da bi 29. juna strijeljana grupa od 25 Srba, a u julu i po etkom avgusta pohapšeni su mnogi Šipadovi inovnici, što je pravdano ustankom u Drvaru itd. U no i 10/11. jula pohapšeni su sa porodicama mnogi pravoslavni sveštenici iz Sarajeva i okoline i odvedeni u logor Caprag. I kasnije, u avgustu, novembru i decembru 1941. godine odvo ene su grupe Srba u Gospi i Jasenovac ili su ubijani na Vracama i u okolini Sarajeva. Srbi u okolini Sarajeva stradali su još teže. Na Alipašinom Mostu 7. septembra u dvije ku e zapaljena su 53 ovjeka, u Rakovici je, nakon jedne partizanske akcije, pobijeno i poklano preko stotinu ljudi, Semizovcu preko 50 ljudi, Rajlovcu oko 250, Ilijašu preko 100 itd.¹⁰⁾

Ukupan broj Srba u Sarajevu postradalih od fašisti kog terora u toku drugog svjetskog rata iznosi 1427, od kojih je najviše stradalo 1941. godine — 697 i 1942. godine - 374.¹¹⁾

Ubistva i odvo enja pravdana su na razne na ine: zbog prona enog oružja, saradnje sa ustanicima, a i ustanak naših naroda i narodnosti koji je povala KPJ, ustaše su prikazivale kao ustanak srpskog i komunisti kog elementa. Razumije se da su zlo ini ustaša natjerali mnoge da se late oružja i da u borbi potraže spas. Za mnoge je to bila samoodbrana od napada krvavih zlo inaca, što svjedo e i ovi primjeri: u selu Mrkovi ima ustaše su u martu 1942. godine pobili 12 seljana, medu kojima i troje nejake djece i dva starca od preko 75 godina. Još gore je bilo krajem 1941. godine u selu Nemanjici, gdje su u jednom magacinu zapalili 30 seljana. Žandarska stanica je o ovom izvijestila: »...Zbog ovog zvjerskog postupka, svi pravoslavni seljaci, iz okolnih sela, koji su dotle bili mirni, odmetnuli su se u šumu...«¹²⁾

⁹⁾ Hrvatska Krajina 18/41.

¹⁰⁾ ABH, KRZ, K—4, O - 118/31.

¹¹⁾ GOSUBNOR-a, Izvještaj...

ABH, KRZ, O—118/31.

Zato su se poneki iz ustaških vrhova sjetili da bar privremeno prestanu sa masovnim ubijanjem Srba, ne bi li na taj način ugušili ustanak. Jedan od takvih je bio dr Dragutin Kamber, sveštenik iz Doboja, koji je 29. septembra 1941. godine, dakle, u vrijeme kada se partizanski ustanak razbuktao, pisao Paveli u: »... Mi smo im (Srbima — B. M.) prebrzo oduzeli njihovu vjeru, protjeravši njihove popove. Mi smo im oduzeli dosta imetka i pobili znatan njihov broj, dok smo ostalima jasno dali na znanje da se ne mogu kao Srbi i pravoslavci zadržavati me u nama... Sa bezrazložnim i protuzakornim ubijanjem Srba mora se prestati...« A onda dalje dodaje: »... Ja nisam za ravnopravnost Srba dok su me u nama, niti zato da predugo ostaju me u nama. Ali dok su ovdje, mogu biti građani drugog reda...«¹³⁾

Ne samo ustašama nego i njihovim gospodarima Nijemcima i Talijanima postalo je najvažnije vojni, politički i ideološki pitanje — borba protiv Narodnooslobodilačke vojske, odnosno savlađivanje ustanaka koji se munjevito širio, a plamen je plamen dosezao do samoga Sarajeva. Ostali zadaci na stvaranju »novog evropskog poretka«, kao što je uništavanje srpskog i drugih slovenskih naroda, nisu tada pominjani, iako su se logori i dalje punili. Fašisti kim okupatorima i njihovim slugama nametnuta je sada prava borba, borba koja je imala za cilj njihovo potpuno uništenje. Ta borba predstavljala je za sve fašiste nešto novo, nešto ekvivalentno. Pošli su plati za masovno ubijanje nedužnog i golorukog stanovništva. KPJ im je najavila narodni sud za njihove zločine. Za okupatora i kvislinge protivnik se nalazio svuda: u gradovima, selima, planinama, na saobraćajnicama, čak i u vojnim jedinicama. Nisu među ustanicima bili samo Srbi, kako su ustaše i okupator u svojoj propagandi tvrdili, nego pripadnici svih naših naroda i narodnosti — Srbi, Hrvati, Muslimani, Jevreji i drugi. Nisu to bili etnici, kako su, također, ustaše tvrdile, nego radnici, seljaci, inteligencija, omladina koji su se pod vodstvom Komunističke partije digli da oslobode svoju zemlju i uspostave takav društveni poredak u kome neće biti nacionalne i vjerske mržnje i nepravde.

Okupatorska i ustaška vlast su od samog početka progonile i hapsile napredne ljude, a posebno komuniste, pri čemu su im poslužile ranije policijske kartoteke. Broj pristalica pokreta bio je svakim danom veći, tako da su se okupator i ustaše osjećali potpuno nesigurni u gradu, pa u tom strahu nisu birali sredstva u borbi protiv pristalica NOP-a. Kako se neprijatelj osjećao u slobodarskom Sarajevu kada je otpočeo ustanak i kada su partizanski borci bili na kapiji grada, najbolje govore sami njihovi izvještaji slati poglavniku u Zagreb. U jednom tajnom izvještaju Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda, pisanog marta 1942. godine, navodi se da u gradu mnogi umiru od gladi i pjegavca, a o političkoj situaciji se kaže da ima nevjerovatan broj prikrivenih komunista ili njihovih simpatizera, koji predstavljaju stalnu unutrašnju opasnost.

Kao što smo naveli, prva masovna akcija ubijanja izvedena je poslije diverzije u Željezničkoj radionici 29/30. jula 1941. godine. Pored dvadeset talaca strijeljanih na Vracama, uslijedilo je hapšenje i odvođenje u logor još oko trideset radnika Željezničke radionice. Bio je to direktan napad na radničku klasu Sarajeva, iako je ova akcija plaćena velikim žrtvama, ona je stvorila veliki moralni i politički efekat u gradu, jer je taj pucaj u Željezničkoj radionici značio za Sarajevo isto što i prve ustaničke puške širom Bosne i Hercegovine, koje su se oglasile 27. jula. To je bio poziv na borbu. Ilegalni rad, koji je organizovala Parti-

ja, zahtijevao je mnogo hrabrosti, vještine i spremnosti na najveće žrtvovanje. Upravo takvi su bili članovi Partije, SKOJ-a, aktivisti i simpatizeri pokreta koji su ovaj »nevidljivi« rat vodili protiv tridesetak raznih obavještajnih centara koji su djelovali u Sarajevu, protiv Nijemaca, ustaša i četnika. To je bila zajednička borba koju su vodili pripadnici svih naroda i narodnosti Sarajeva. Nijemce i ustaše je upravo najviše iznenadila činjenica kada su se na prvim saslušanjima sa uhapšenim članovima KPJ ili aktivistima susreli sa imenima Muslimana, Hrvata, Srba i drugih, jer je to bio dokaz da im nijedan narod ne pruža podršku, jer se kod svih javlja »sklonost komunizmu«.

Mnoga su mjesta egzekucije u Sarajevu, gdje su strijeljani rodoljubi. Među prvima su bila Vraća: 1. avgusta strijeljano 20 taoca iz Željezničke radionice, 7. avgusta 1941. strijeljani Mihajlo Popović, Teški i Šalom Albahari, 20. avgusta strijeljani Džavid Haverić i Izidor Abinun, 2. septembra strijeljan Salko Gozo, 10. septembra ubijeno 10 ljudi iz Hadžića, 28. septembra strijeljani Radojka Lakić i Ašer Danon, po etkom oktobra strijeljan partizan Aleksandar Salcberger Šanić itd.

To je nepotpuna tromjesečna hronologija ubijanja na ovom stratištu. Kao po pravilu, poslije svakog zločina pokret se dalje širio, a mržnja prema okupatoru i njegovim slugama bivala je još veća. U martu 1942. godine, prema neprijateljskim izvorima, komunisti u Sarajevu imali su 1000 svojih pristalica, koji bi se mogli dići i na ustanak. Tada je već u Sarajevu djelovalo oko 100 članova Partije.

Upravo kada je pokret narastao i ojačao, došlo je u martu 1942. godine do provale kojom su izazvana masovna hapšenja komunista, skojevaca i brojnih aktivista. Gestapo i ustaše pohapsili su oko 300 pripadnika NOP-a. Jedan broj je odlukom Pokretnog prijedloga suda strijeljan, drugi dio osuđen na vremenske kazne, ali je većina od njih otpremljena u logore smrti, čak i oni koji su u nedostatku dokaza oslobođeni optužbe. Odvođenje u logore bila je prerogativa Gestapa i ustaške policije, i to se činilo bez saslušanja i suđenja. Mogle su se, prema Pavelićevim zakonima, odvoditi i cijele porodice saradnika NOP-a.

U decembru 1942. godine došlo je do nove policijske provale u redove NOP-a, do masovnog hapšenja, ubijanja i odvođenja u logore. Ovoga puta hapšenja su bila još masovnija i do kraja godine uhapšeno je oko 300 pristalica NOP-a, a kasnije, u januaru i februaru, nastavljeno je sa hapšenjem, tako da je ukupno u ovoj provali uhapšeno oko 500 ljudi, a po nekim čak i 800. Zatvori, naročito Beledija, bili su prepuni, a ustaše su primjenjivale najudovišnije vrste mučenja ne bi li došle do novih imena i podataka o radu organizacije. U ovu hajku uključili su se i četnici iz okoline Sarajeva. Pred ustaški prijedlog sud izvedeno je 87 zatvorenika, od kojih je 12 osuđeno na smrt. Međutim, i mnogi drugi doživjeli su istu sudbinu, jer su odvedeni u Jasenovac i Staru Gradišku, odakle se malo ko vratio. Preživjeli zatvorenici ustaških zatvora u Sarajevu, saradnici NOP-a, davali su kasnije, 1945. i 1946. godine izjave pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, iz kojih se može vidjeti sav užas koji je vladao u tim zatvorima. Uroš Miletić, uhapšen 1. avgusta 1941. godine: »... Kratko iza toga ušlo je 10—12 naoružanih ustaša, među njima Andrija Buljan... odmah iza toga pošli su me tući i kundacima, nogama, pesnicama, bokserima, tako da sam bio sav u krvi. Te iste noći vraćali su se još nekoliko puta, tako da sam bio, u svemu, tu noć premlaćen osam puta. Dok su me tukli, tražili su da im kažem imena četvorice drugova koje ja nisam htio odati...«¹⁴⁾

¹⁴⁾ ABH, KRZ, K-195/1083.

Štefica Belak, uhapšena 11. decembra 1942: «... Moje saslušanje trajalo je 12 dana. Iz dana u dan, i za vrijeme saslušanja, tu ena sam i mu ena svakodnevno od agenata... Poslije saslušanja agenti su me, zato što nisam davala podataka, konkretnih, kakve su oni tražili, odvodili u podrum gdje su bili svedeni i drugi muškarci i žene... Ovdje se vršilo mu enje na taj na in što su agenti otvarali jake i hladne tuševe, a poslije tuša išlo se ponovo na saslušanje, gdje su nastavili sa udarcima, a kada bi zatvorenik pao u nesvijest, vra an je ponovo pod tuš... Jedan od na ina mu enja bio je i stavljanje soli u usta zatvorenika. Isto tako praktikovali su metodu mu enja na tzv. ražnju...»¹⁵⁾

Kakvu su golgotu prošli mnogobrojni gra ani Sarajeva – saradnici NOP-a, koji su zapali u njema ke i ustaške zatvore, govori i ova izjava Saliha Bilija, uhapšenog 9. aprila 1942. godine: »... U zatvoru u Sarajevu bio sam 14 dana, a onda sam otpremljen u Jasenovac, gdje sam ostao 8 dana, te sam onda bio odre en na rad u Norvešku. Iz Jasenovca krenuli smo najprije u njema ki logor u Zemun, a nakon 14 dana boravka ba eni smo u logor kod Be a, onda u Šetin, te odatle u Narvik, ta nije u logor Beisfjord, koji je udaljen 14 km od Narvika...«) Potresne su i izjave roditelja, bra e, sestara i rodbine o sudbini njihovih najbližih koji su stradali u fašisti kim zatvorima i logorima. One obi no po inju: moj sin, moja k erka, moj brat, moja sestra, moj muž itd. Odveden je od ustaških agenata; odveden je u Jasenovac, Staru Gradišku... i nije mi se nikada javio; posljednje pismo dobili smo... itd. Evo jedne od takvih izjava, Hadžimusi Zumrete: »Moj muž Murat, star 34 godine, bio je službenik Željezne ke direkcije u Sarajevu. Ilegalno za NOP radio je odmah po okupaciji, te je za sve vrijeme bio povezan sa glavnim ilegalcima u Sarajevu. Avgusta mjeseca 1944. godine otkriven je u svojoj ilegalnosti... te je uhapšen po Ustaškom vojnom redarstvu... Kako je pri saslušavanju bio jako mu en, to se je sutradan po hapšenju, tj. 19. avgusta 1944. godine bacio sa tre eg sprata... nakon 15 dana, 16. oktobra iste godine, podlegao je povredama«.') Hapšenja, odvo enja, ubijanja, su isje pred raznim ustaškim sudovima i patnje sarajevskih rodoljuba nastavljaju se i u 1944. godini, naro ito zadnjih dana fašisti ke vlasti. Sarajevo je uvijek imalo veliki strateški zna aj za neprijatelja, pa se otuda i može objasniti velika koncentracija njema kih i ustaških vojnih i špijunskih snaga. Pred kraj rata je za njema ke okupatore i sve njihove sluge postalo najvažnije kako se izvu i i izbje i osvetu naroda za zlo ine koje su po inili. Zato je trebalo, po njihovom, prije svega, na unutrašnjem frontu pokušati uništiti NOP u gradu. Za taj zadatak »pacifikacije« Sarajeva odre en je, odranije Sarajlijama po zlu poznati ustaški pukovnik Luburi . Odmah po dolasku u Sarajevo, 18. februara 1945. godine, uspostavio je jednu vrstu vojne diktature, tzv. Stožer pukovnika Luburija. Ta ustaška hunta, koja se sastojala od kolja a koje je Luburi u raznim prilikama, naro ito u koncentracionom logoru Jasenovac dobro provjerio, podijelila je me-usobno resore.

Ova banda ubica nije više hvatala samo komuniste, nego sve gra ane koji nisu bili ustaški istomišljenici. Teško je uopšte ustanoviti koliko je gra ana Sarajeva stradalo za vrijeme šestonedjeljnog Luburije vog divljanja, bilo da su ubijeni na raznim mjestima u gradu, bilo da su otpremljeni u logore smrti. Evo samo nekih podataka: od 5–26. marta 1945. godine tzv. Prijeki ratni sud Stožera

") Isto, K-195/9026

") Isto, inv. broj 48719.

") Isto, K—197/53423.

pukovnika Luburi a osudio je na smrt 85 saradnika NOP-a, za koje se kaže da su svi bili članovi KP, «... istu organizovali, primali i širili komunisti ko promidžbeno tvorivo, davali i sakupljali za komunisti ku crvenu pomoć, nabavljali i otpremali oružje i streljivo partizanima u šumu, te organizovali jurišne udarne vodove 'petorke'...«¹⁾)

Postoji tako e spisak od 126 sarajevskih građana koje je zadnjim transportima Luburi otpremio u Jasenovac, gdje su odmah pobijeni, ali to je samo jedan dio od postradalih,²⁾ jer, prema izjavi ratnog zločinca Ljube Miloša, jedan transport od 450 odvedenih likvidiran je odmah po dolasku u Jasenovac, a među njima je bilo najviše Sarajlija. Jedno od posljednjih divljanja pomahnitalih ustaških koljača bilo je vješanje 55 žrtava na Marijin-dvoru, 28. marta 1945. godine, dakle, nekoliko dana prije pobjedonosnog ulaska jedinica Jugoslovenske armije u neposredni grad. Među ovim žrtvama ima radnika, seljaka, studenata, zanatlija, žena i dječaka, ali i 29 policajaca. Teško je utvrditi tačan broj žrtava koje su pale posljednjih dana fašističke vladavine, ali i ovih nekoliko podataka govori o tome kakva bi sudbina čekala sve poštene građane Sarajeva da ovo zlo nije uništeno. Tek kada je Sarajevu došao željeno oslobođenje, kada je «... uništeno najveće gnijezdo švapskih otrovnica i njihova ustaškog i etničkog nakota...«³⁾), otkriveni su novi zločini, nove žrtve i masovne grobnice. U vili Berkovića, stanu Luburićevih koljača, otkriveno je žuborilište i grobnica 23 rodoljuba, koji su tu stradali upravo pred oslobođenje. Potresan je izvještaj Komisije koja je na licu mjesta izvršila uviđaj 9. aprila. Ni jedna žrtva nije ubijena iz vatrenog oružja. Sve su bile vezanih ruku na leđa, a usmrćene su na najgrozniji način, o čemu komisija konstatuje: »... deformisana lobanja usljed udara tupim i vrstnim predmetom..., četiri uboda noža u lijevu stranu vrata..., rez na vratu, odmah ispod brade, po eviši ispod lijeve ušne školjke pa sve do skoro u istoj visini na desnu stranu pa do samog kičmenog stuba..., deformacija grudnog koša...« i slično.⁴⁾

Druga još masovnija grobnica bila je na Darivi, gdje su otkopane 74 žrtve koje su ustaše, u svom pomahnitalom bijesu, poubijale na zvjerski način: vješanjem, klanjem, udarcima željeznim predmetima i slično. Sarajevo se dostojno oprostilo sa svojim žrtvama. Cvijetin Mijatović je, opraštajući se od poginulih rodoljuba, tom prilikom rekao: »... Ovdje su stegnuta srca majki i sestara i otacovog Sarajeva. Ali, pokazalo se u ovoj borbi da nas fašistički zločini nisu mogli oboriti na koljena, nego su od nas stvorili još vatrenije borce...«²²⁾

Konačna statistika žrtava fašističkog terora u Sarajevu pokazuje stravičan bilans. Ukupno je stradao 9071 građanin Sarajeva ili 10,6% od ukupnog broja stanovnika, a ako bismo ovim žrtvama pribrojali i broj palih boraca, koji iznosi 1890, onda je procenat poginulih u odnosu na ukupan broj stanovnika Sarajeva 12,9%. To je znatno veći i procenat stradanja od jugoslovenskog prosjeka, koji iznosi 10,8%. Gotovo svaki osmi stanovnik Sarajeva stradao je u drugom svjetskom ratu kao žrtva fašističkog terora ili kao borac.

Sarajevo nije poznato samo po ogromnim žrtvama fašističkog terora i masovnom stradanju stanovništva, nego i po velikom doprinosu svojih građana

¹⁾ ABH, KRZ, K—5/133, inv. br. 52699/2.

²⁾ Isto, inv. br. 36/16.

³⁾ »Oslobođenje« od 9. aprila 1945, »Naše Sarajevo slobodno«.

⁴⁾ ABH, KRZ, K-5, omet 133/7061.

⁵⁾ »Oslobođenje« od 14. aprila 1945.

Grupa aktivista NOP-a ubijenih u posljednjim danima ustaškog terora u Sarajevu: Josip Foht, Mesud Džemidži, Halid Naze I, Mane Levmaji (prvi red); Štefanija erkez, Ines Samardžić, Anka Pauković, Nasiha Mehmedbašić (drugi red); Nikola Kolumbić, Abid Ganibegović, Miroslav Štromar, Safet Šarenkapa (treći red)

NOB-i. Sarajevska partijska organizacija, od prvoga dana ustanka pa do kona - ne pobjede, angažovala je svoje lanstvo i sve rodoljubive elemente za borbu protiv fašisti kog neprijatelja, vode i uvijek rat na dva fronta: ilegalni front, front u samom gradu protiv snažnog neprijatelja, i drugi front, front partizanskih jedinica u koje je sarajevska partijska organizacija od prvoga dana slala svoje lanove i simpatizere.

Statisti ki podaci pokazuju da je 1890 boraca Sarajlija poginulo u toku NOB-e. Podatak da je od ukupnog broja palih boraca, u oružanim jedinicama poginulo 1125, a u zatvorima i logorima stradalo 755 ilegalnih partizanskih boraca, govori najrje itije i o karakteru i metodama borbe koju je Sarajevo vodilo protiv fašisti kih neprijatelja.

I podaci o nacionalnom sastavu poginulih boraca govore da su pripadnici svih naroda i narodnosti koji žive u Sarajevu uzeli u eš a u toj zajedni koj borbi protiv neprijatelja. To u eš e u NOB-i nije ni za koga bilo simboli no, ve asno i dostojno. Podrška svih naroda i narodnosti koji žive u Sarajevu davala je najve u snagu pokretu. O zajedni koj borbi svjedo i i podatak da je prilikom policijske provale u prolje e 1942. godine, me u 149 uhapšenih pripadnika NOP-a bilo Srba 64, Muslimana 49, Hrvata 36. Me u 94 uhapšena koja su u februaru 1943. godine izvedena pred ustaški prijeki sud, bilo je 34 Hrvata, 32 Muslimana, 26 Srba i 2 Slovenca.

Tako e i podaci o strukturi poginulih boraca prema zanimanju jasno pokazuju klasni karakter NOB-e. Najve i broj poginulih boraca je iz redova radni - ke klase, a to su, prije svega, industrijski radnici, od kojih su mnogi svoj patriotizam i klasnu svijest pokazali i prije rata, u raznim akcijama naprednog radni - kog pokreta. Upravo me u radnicima KPJ je imala najve i uticaj, ali su borbu podržavali i u njoj aktivno u estvovali i ginuli i studenti, i aci, i zanatlije, i napredni intelektualci i dr.

Da pomenemo još i to, da ako bismo i letimi no analizirali starosnu strukturu Sarajlija — boraca NOB-e, odmah bismo zaklju ili da je najve i broj omladine. Sarajevo je, zaista, revoluciji dalo cvijet svoje mladosti, a to pokazuje i podatak da je me u poginulim borcima 1127 ili 60% mladih, od 16 do 27 godine.

Gra ani Sarajeva — poginuli borci NOP-a

Ukupan broj poginulih 1890,
od toga muškaraca 1687 i žena 203.

Od ukupnog broja poginulih boraca u oružanim jedinicama poginulo je 1125, u zatvorima i koncentracionim logorima 755 i 10 na nepoznatom mjestu pogibije.

POGINULI BORCI SARAJEVA

Prema nacionalnosti	SRBI	MUSLIMANI	HRVATI	JEVREJI	OSTALI
	821	499	189	316	65

Prema zanimanju	Radnici	Intelektualci	U enici	Studenti	Zemljoradnici	Doma iced	Nepoznato
	837	338	387	91	147	44	46

Prema godini stupanja u NOB	1941. g.	1942. g.	1943. g.	1944. g.	1945. g.	Nepoznato
	1031	184	240	153	173	109

Prema godini pogibije	1941. g.	1942. g.	1943. g.	1944. g.	1945. g.	Nepoznato
	212	459	288	258	612	61

Prema godini starosti	Do 15. g.	16-18. g.	19-27. g.	preko 27. g.	Nepoznato
	24	173	954	687	53

Zajedni kom borbom pripadnika svih naroda i narodnosti Sarajeva kojih je bilo oko 6000 partizanskih boraca, ne ra unaju i znatno velik broj Sarajlija koji se u borbu uklju io nakon oslobo enja grada, stvoreni su temelji za bratski život i zajedništvo njegovih građana, što predstavlja jednu od najve ih tekovina narodnooslobodila ke borbe.

Sljede e tabele govore o vremenu kada su stradale žrtve fašisti kog terora, njihovim godinama starosti, nacionalnoj pripadnosti i zanimanju i mjestu pogibije.²⁴⁾

²⁴⁾ GOSUBNOR-a Sarajevo, Izvještaj... Tabele 14-17a.

GRA ANI GRADA SARAJEVA ŽRTVE FAŠISTI KOG TERORA PREMA GODINI POGIBIJE, POLU I STAROSTI U VRIJEME POGIBIJE

GODINA POGIBIJE	POL	SVEGA	GODINE STAROSTI									
			do 1	2 - 5	6 - 10	11 - 15	16 - 20	21 - 25	26 - 30	31 - 40	41 - 50	preko 50
SVEGA	M	4958	42	114	88	299	457	400	429	1067	897	1165
	Ž	4113	43	129	103	270	331	268	323	819	758	1069
1941.	M	1298	34	92	62	155	89	94	86	184	223	279
	Ž	954	33	111	78	176	62	40	52	79	134	189
1942	M	2094	7	20	19	90	156	91	167	581	379	584
	Ž	1929	10	14	20	60	144	81	98	498	378	626
1943	M	720			2	22	68	70	63	146	155	194
	Ž	704	.	4	3	25	62	55	74	94	173	214
1944.	M	348			4	18	55	48	40	59	65	59
	Ž	273	.	.	2	3	15	38	68	87	40	20
1945	M	496	1	2	1	14	89	96	72	97	75	49
	Ž	255				2	48	54	31	61	39	20
Nepoznati												
Ukupno		9071	85	243	191	565	788	667	751	1886	1661	2234

GRA ANI GRADA SARAJEVA ŽRTVE FAŠISTI KOG TERORA PREMA GODINI POGIBIJE I NARODNOSTI

GODINA POGIBIJE	SVEGA	NARODNOST							
		Hrvati	Muslimani	Srbi	Jevreji	Crnogorci	Makedonci	Slovenci	Ostali
SVEGA	9071	106	412	1427	7092	16	1	5	12
1941.	2252	20	71	697	1451	9	.	.	4
1942.	4023	29	70	374	3540	5	.	3	2
1943.	1424	18	68	136	1197	2	1	.	2
1944.	621	17	60	122	419	.	.	.	3
1945	751	22	143	98	485			2	

GRA ANI GRADA SARAJEVA ŽRTVE FAŠISTI KOG TERORA PREMA GODINI POGIBIJE I ZANIMANJU

GODINA POGIBIJE	SVEGA	ZANIMANJE							
		Radnici	Zemljoradnici	U enici i studenti	Službenici	Trgovci	Doma ice	Djeca	Ostali
SVEGA	9071	2705	481	989	584	654	2637	401	620
1941	2252	609	200	237	165	110	519	196	216
1942.	4023	896	120	567	169	382	1401	162	326
1943	1424	424	84	84	126	109	509	30	58
1944	621	279	51	69	49	39	114	9	11
1945	751	435	88	32	75	14	94	4	9

GRA ANI GRADA SARAJEVA ŽRTVE FAŠISTI KOG TERORA PREMA MJESTU POGIBIJE

SVEGA POGINULIH	Mjesto pogibije			
	Logori u zemlji	Logori van zemlje	Stratišta	Nepoznato
9071	6058	2026	593	394

Kada govorimo o pogibiji i stradanju građana Sarajeva, treba pomenuti i glad i zarazne bolesti, naročito trbušni i pjegavi tifus, koji su harali gradom skoro cijelo vrijeme rata. To je poglavito, prije svega, gradsku sirotinju i ogroman broj izbjeglica, njih od 10 do 50 hiljada koje su se našle u Sarajevu. Veliki broj izbjeglica, naročito iz istočne Bosne, došao je u prvoj polovici 1942. godine, nakon masovnih zločina koje su etnici počinili nad Muslimanima. Sistem tzv. aprovizacije, kojim je bilo propisano minimalno snabdijevanje građana, nije imao nikakvog efekta, jer namirnica nije bilo, a od onoga što bi pristiglo u grad, uvijek bi Nijemci, ustaše ili domobranci uzimali dobar dio za sebe. U takvim prilikama glavni vid snabdijevanja bili su šverci i crna berza, pri čemu su se špekulanti bogatili, a sirotinja, da bi nekako preživjela, plaćala je zadnjim ostacima svoje pokretne imovine. Novac, tzv. kune, bio je iz dana u dan bezvredniji, tako da pri kraju rata gotovo da nije ni imao nikakvu vrijednost. Dok je 1941. godine odnos kune prema predratnom dinaru bio 1:1, 1942. godine vrijednost kune pala je na 50 para, 1943. godine na 12 para, 1944. na 7 para, a 1945. na 0,7 para.

Neprijateljski izvještaji iz Sarajeva puni su podataka o nezadovoljstvu stanovništva neredovnim, a i minimalnim sledovanjem. Traženo je da se pošalje više hrane i izražavano lažno uvjerenje da će se, u slučaju boljeg snabdijevanja, popraviti i politička situacija. U jednom izvještaju iz Vojnotehničkog zavoda, od 7. septembra 1943. godine, navodi se da među radnicima vlada nezadovoljstvo jer nisu dobili nikakve pomoći. »Neki su se već udaljili napustivši posao, a od onih koji su tobože ostali raditi, nema nikakve koristi, jer je njihov rad okrunjen

jedino sabotazama na svakom koraku. Samo vodstvo Zavoda je zabrinuto zbog ovoga i boje se ve ih nesre a ili šteta, koje mogu nastupiti svakim asom, jer nezadovoljstvo i zategnutost sve više raste«.)

Materijalne žrtve

Fizi ko uništenje Jevreja i Srba pra eno je, od samog po etka stvaranja tzv. Nezavisne Državne Hrvatske, zlo ina kim mjerama oduzimanja pokretne i nepokretne imovine. Izvršilaca zlo ina ove vrste bilo je podosta, od obi nog policajca do najvišeg funkcionera tzv. NDH, svi su nastojali da do u do dijela jevrejske imovine, koja je u Sarajevu predstavljala relativno znatan dio bogatstva grada, ali kao i u svakom klasnom društvu, nije pripadala svim Jevrejima, nego manjem broju bogatih trgovaca i industrijalaca.

Plja ka i zlo ini po eli su sutradan po ulasku Nijemaca u Sarajevo, tj. 16. aprila 1941. godine. Toga dana Nijemci su zajedno sa doma om ruljom oplja -kali jevrejski hram u današnjoj ulici JNA, odnosno skupocjene stvari, ilime, sagove, lustere, srebrne svije njake, klupe, prozore, vrata i dr. Pored hrama, uništeni su i bogata, od neprocjenjivog zna aja vrijedna arhiva Jevrejske opštine, zatim biblioteka sa vrijednim starim knjigama i muzej. Tako su u divljanju fašisti kih zlo inaca nestala dragocjena kulturna i istorijska dobra, koja su predstavljala kulturnu baštinu jevrejske sefardske opštine u Sarajevu. Slu ajno je uspjele dr Moizu Papu da skloni u svijetu poznati stari opštinski ljetopis »Pinkes«, ali je iste godine u jesen i tu knjigu odnio neki njema ki profesor iz Lajpciga, tako do danas nije prona ena.

Ve 19. aprila 1941. donesen je zakon o povjerenicima u jevrejskim radnjama. Ustaše su ove radnje obi no predavali na vo enje svojim ljudima, lakomim i beskrupuloznim trgov i ima, koji su kao hijene htjeli da žive na dobru ubijenih, zatvorenih ili van zakona stavljenih svojih sugra ana. Glavna njihova kvalifikacija bila je vjernost ustaškim vlastima i nastojali su to da dokažu, ak i denunciranjem vlasnika, što je esto dovodilo do njihovog odvo enja u logore. Odlukom AVNOJ-a od 3. februara 1945. godine ukinuta je važnost svih pravnih poslova sklopljenih izme u okupacionih i ustaških vlasti i pojedinaca.

Po zakonu od 5. maja 1941.) Jevreji su bili dužni da tzv. Uredu za obnovu privrede prijave svu svoju imovinu, ime je ogroman dio stambenih zgrada, privrednih i trgova kih preduze a i druge nepokretne imovine prešao u ruke ustaške države. Dobar dio ove imovine je dat društvima »Narodna uzdanica«, »Merhamet«, Savezu napretkovih zadruga"), a zatim je prodavan i poklanjan pojedinim ustašama, sarajevskim trgovcima itd. Jevrejska opština sa inila je spisak iz koga se vidi da je u gradu prodato 307 jevrejskih trgova kih i zanat-skih radnji i preduze a.

Plja kalo se na razne na ine. Ustaški povjerenik za BiH Drago Jilek izdao je 3. juna 1941. godine naredbu o kažnjavanju Jevreja sa 1 milion dinara globe koju su imali predati »...u roku od dva sata... kao kaznu, što ve ina Židova grada Sarajeva, unato odredbe Ravnateljstva redarstva do danas nije stavilo oko ru-ke propisnu žutu traku, kao oznaku njihove rasne pripadnosti.«")

") Istorijski arhiv Sarajevo (IAS), 8168—4.

") Sl. list NDH, br. 14/41.

") Pri ovom savezu, koji su vodili ustaški i klerikalni elementi, osnovan je i »Odbor za arizaciju privrednih preduze a«.

") ABH, KRZ, K—3, 0-59/3.

Iako se zvani no govorilo da jevrejska imovina pripada NDH, stvarno najmanji dio pripao je »državi«, ostalo su sve oplja kali ustaše, povjerenici jevrejskih radnji i dr. U Sarajevu je uo i rata bilo 400 jevrejskih trgova kih i 300 zanatskih radnji, kao i nekoliko ve ih industrijskih preduze a (Tvornica arapa »Klju«, sa 300 radnika, Trikotaža »Šik«, sa 120 radnika, Trikotaža Bencion Gaon, sa 100 radnika, itd.) Postojale su i dvije jevrejske banke. Sva ta imovina oplja kana je ili kupljena za bagatelne iznose. Tako su povjerenici ili, kako ih je narod zvao, pronevjerenici kupovali jevrejske i srpske radnje prosje no za jednu osminu njihove vrijednosti.²⁹⁾

Ako se uzmu u obzir sve vrste plja ke jevrejske imovine u gradu Sarajevu, onda se na osnovu podataka Komisije za ratnu štetu³⁰⁾ dolazi do sljede ih rezultata o pri injenoj šteti:

— oplja kane radnje i preduze a	.1000000000,
- dragocjenosti	.250000000,
— prihodi od nekretnine kroz 4 godine.	.40000000,
- ostale pokretnine	.180000000

Svega: 1470000000 dinara.

U ovu sumu nisu uzete u obzir razne oplja kane i uništene vrijednosti kao što su: biblioteke, stare knjige, arhivi, umjetni ka djela i si. Osim toga, procjena oplja kanih dragocjenosti i nakita je sigurno nepotpuna, jer ne postoji nikakva evidencija o takvim stvarima, s obzirom na to da su obi no tajno uvane u pojedinim ku ama i darivane u raznim prigodama. Likvidacijom Jevreja i plja kom njihove imovine Sarajevo je ostalo bez najvažnijih proizvodnih snaga i sredstava. Trgovina je gotovo uništena i dugo godina kasnije nije se mogla oporaviti, jer je izgubila sposobne ljude koji su tradicionalno bili vezani za ovu najvažniju privrednu granu u gradu. Isto tako, dogodilo se i sa modernim zanatima, koje su uglavnom vodili Jevreji. Uporedo sa oduzimanjem jevrejske, oduzimana je i srpska imovina. Tzv. Državno ravnateljstvo za ponovu uputilo je 29. jula 1941. godine svim gradskim poglavarstvima raspis kojim se nare uje oduzimanje srpske imovine i postavljanje povjerenika.³¹⁾ U ovom raspisu se, izme u ostalog kaže: »... pozivamo Vas, da radi hitnosti odmah pristupite postavljanju privremenih upravitelja u svim srpskim ve im i velikim poduze ima (trgovinama, gostionicama, obrtima, tvornicama, industrijama itd.) te seoskim zemljištima, gospodarstvima i posjedima, a napose posjedima grko-isto ne crkve i eparhijским imanjima, ra unaju i kod potonjih i sve zgrade koje su sa tim posjedima u savezu, te uop e u svima ku ama i zgradama«. ³¹⁾ Sva ova imovina tretira se isto kao i jevrejska, vlasništvom ustaške države.

²⁹⁾ Tako je, na primjer, Josip Zubi »kupio« od Saveza napretkovih zadruga veliku gvož arsku radnju Avrama Majera Altarca, tako što mu je ta zadruga dala zajam u visini od 9 miliona kuna.

Iz jednog sa uvanog izvještaja vidi se da je bivše jevrejsko preduze e »Šik« predato poglavnikovom naredbom Muslimanskom dobrotvornom društvu »Merhamet«, 9. jula 1941. godine. Prema izvavi povjerenika u tom preduze u, koga su postavili Nijemci, glavni zadatak je bio da se snabdijeva njema ka vojska na isto nom frontu toplom vunenom odje om. IAS, K-10, br. 550/1941.

³⁰⁾ IAS, Varia, V-472.

1941 ArhiV InStituta 23 histori;u radni kog pokreta u Zagrebu, br. 19/2798-1941. od 29. VII

³¹⁾ Isto.

ak su se i bivši zemljovlasnici, kojima je poslije prvog svjetskog rata agrarnom reformom oduzeta zemlja i predata na obradu kmetovima, dogovorili u Sarajevu da im se ta zemlja vrati, pa ak i da im se plati odšteta sve od 1918. godine.³³⁾

Imovina grada Sarajeva i njegovih građana uništavana je, pljačkana i odvlačena ne samo od ustaša nego i od Nijemaca i drugih neprijatelja. Nijemci su, na primjer, po nalogu Vrhovne komande Vermahta, fabrička postrojenja iz Ilijaša i Vogošće odveli u Njemačku da bi tamo proizvodila za ratne potrebe, iako to, prema sporazumu između tzv. Nezavisne Države Hrvatske i Njemačke, nije bio ratni plijen, nego vlasništvo NDH, ustaše su odobrile ovu pljačku, kako bi udovoljile potrebama Vermahta za proizvodnju oružja.

Štab etničkog odreda Save Derikonje potpisao je 11. novembra 1942. godine ugovor sa firmom u Zavidovići »Holzbauwerke« o isporuci 5000 kubnih metara rezane građevine.³⁴⁾

Prava razmjera materijalne štete pričinjene gradu Sarajevu mogla se utvrditi tek poslije oslobođenja grada, kada je u ljeto 1945. godine Komisija za ratnu štetu izvršila popis štete koju su pričinile vojne i druge vlasti, ustanove, kao i pojedinci onih država koje su bile u ratu sa Jugoslavijom, kao i njihovi pomagači (ustaše, etnici, domobranci itd.), u vremenu od 6. aprila 1941. do kraja rata, kao i štetu nastalu samim faktom rata na našoj teritoriji. Popisani su svi oblici ratne štete: gubitak nacionalnog bogatstva (imetak), gubitak nacionalnog dohotka (dobiti), šteta pričinjena životu, zdravlju i tijelu, slobodi, polnom integritetu i građanima, kao i ratni rashodi.

Prema popisu Gradske komisije, sva industrijska preduzeća pretrpjela su ogromne štete, kako zbog gubitka nacionalnog bogatstva, rušenja objekata, šteta na postrojenjima, oduzimanja gotovih proizvoda, sirovina, gotovine i si., tako i zbog nemogućnosti da stižu u dohodak (gubitak nacionalnog dohotka). Fabrika čarapa »Klju«, koja je uoči rata brojala 300 radnika, spaljena je na samo 50 radnika. Ukupna šteta pričinjena ovoj, jednoj od najvećih fabrika, iznosila je 19000000 dinara (vrijednost štete iskazivana je u dinarima iz aprila 1940. godine). Tvornica »Šik« pretrpjela je štetu u iznosu od 6950000 dinara, Državna tkalonica i predionica na Ilidži 5700000, Tkalonica beza i veziva 750000, Trikotaža B. Gaona 3700000, Industrija rublja »Dora« 4830000 dinara itd.

Dionička pivara imala je samo na zgradama i postrojenjima štetu od 3600000 dinara, dok je ukupna šteta utvrđena na 5750000, Gradska plinara 3700000, Vodovod 7000000, Asfaltna industrija 2400000, zatim Marševa fabrika metalne robe 1380000, Tvornica bombona »Zora« 1780000, Tkalonica čilima u Sarajevu 6745000 dinara. Sjedišta nekih velikih preduzeća bila su u Sarajevu, pa je i njihova šteta prikazana. Tako je Rudarska zadruža »Bosna« imala štetu u iznosu od blizu 10000000 dinara, Jugoslovenski čelik od 57000000 dinara i si.

Samo gubitak nacionalnog bogatstva — objekti, postrojenja i materijali u oblasti industrije — iznosio je 130000000 dinara, od čega je na državna preduzeća otpadalo 24000000.

Kulturni, prosvjetni i vjerski objekti bili su također izloženi pljačci i uništavanju. Kulturna društva i ustanove pretrpjela su štetu od preko 1 milion dinara. Odošene su i uništavane kulturno-istorijske vrijednosti (arhivska građa, muzejski predmeti, vrijedne knjige, čak i tave biblioteke, umjetničke slike, ikone,

³³⁾ IAS, ZPO. inv. br. 117.

³⁴⁾ ABH, KRZ, O-160/63.

nakit itd.). Tako je kulturna baština naših naroda i narodnosti pretrpjela štetu koja se ne može ni im procijeniti niti nadoknaditi. Fašisti ki vandali oštetili su gotovo svaku sarajevsku školu, a neke su njema kim i ustaškim vojnicima služile za smještaj. Najteže je, svakako, stradala sarajevska II muška gimnazija, koju su Nijemci pri povla enju minirali, a ostale su pretrpjele znatnu štetu na zgradama, inventaru i bibliotekama, i to: Srednja tehni ka škola 1680000 dinara, VII osnovna škola 3000000, IX osnovna škola 380000 dinara itd. U bivšem sarajevskom srezu uništeno je 45 osnovnih škola i pri injena šteta od 9057000 dinara. Ogromne materijalne štete pretrpjeli su objekti javne uprave i sudstva, zatim socijalne ustanove, pošte, a posebno saobra ajnice (u sarajevskom okrugu šteta na putevima i mostovima procijenjena je na 187000000 dinara).³⁵⁾

Dan prije oslobo enja, 5. april 1945. godine, Sarajlije e upamtiti po tome što su Nijemci i ustaše, neposredno prije povla enja, minirali i uništili više najvažnijih privrednih objekata. Evo samo nekoliko primjera šta su ovi zlo inci u inili taj dan: oko sto ustaša i nešto ološa najprije je oplja kalo Fabriku duvana, a onda su ustaše dovukle etiri bureta benzina i eksploziv, pa su to 5. aprila upalili i uz to, da bi rušenje bilo još ve e, pucali baca ima vatre sa igrališta »Slavije«. Pored ovoga, ustaše su u fabrici ubile devet radnika, koji su pokušali da spasu fabriku. Šteta je procijenjena na 184779294 dinara (po cijenama iz 1940. godine). Taj dan gotovo su uništene sve etiri štamparije u Sarajevu i sve zalihe papira. Štamparija Jugoslovenske pošte pretrpjela je štetu od miniranja od 1207000 dinara, Državna štamparija 800000, Štamparija biv. Bosanske pošte 190600 i štamparija Mate Ramljaka u biv. Aleksandrovoj ulici 590000 dinara.³⁶⁾ Isti dan stradala je Ložionica državnih željeznica i pretrpjela štetu na postrojenjima i objektima u iznosu od 1188612 dinara, zatim je minirana Glavna željezni ka radionica, gdje je oko 30 njema kih vojnika donijelo eksploziv i, uprkos pokušaja radnika da to sprije e, aktivirali ga i nanijeli štetu od 3007000 dinara.³⁷⁾) Svako miniranje radnici su pokušali da sprije e, izlažu i se opasnosti. Me utim, to je obi no ra eno no u, sa jakim naoružanim grupama ustaša i Nijemaca, kada su od radnika bili prisutni samo stražari.

Kada su se 5. juna 1945. godine sastali u Gradskom narodnom odboru Sarajevo predstavnici Trgovaa ke industrijske komore, Zanatske komore, Udruženja trgovaca i Udruženja industrijalaca, kao i predstavnici državnih i samoupravnih preduze a da sumiraju rezultate popisa ratne štete, došli su do podataka da je grad Sarajevo, prema ovom popisu, pretrpio štetu u iznosu od 15820000000 dinara ili, prema kursu iz 1940. godine, 287636364 ameri kih dolara.³⁸⁾ Ako se raš lani ovaj iznos po vrstama šteta, proizlazi da je po osnovu gubitka nacionalnog bogatstva utvr ena suma od 10760000000 dinara, gubitka nacionalnog dohotka 2500000000 i šteta utvr ena za postradala lica i izdržavanje porodica 2560000000 dinara. Kao gubitak nacionalnog bogatstva ura unato je uništenje ili ošte enje:

1. 10 državnih i 40 privatnih fabrika	3500000000,
2. 1000 vozila i drugih prevoznih sredstava	420000000,
3. Radionica	250000000,
4. Poljoprivrednih mašina i alata	15000000,

ABH. Zemaljska komisija za ratnu štetu (KRŠ).

") ABH, KRZ, k-196/17660-17669.

") Isto.

") ABH, KRŠ.

5. Oplja kanog gotovog novca i hartije od vrijednosti	1000000000,
6. Oplja kane robe	2000000000,
7. Oplja kane stoke i sto nih proizvoda	10000000,
8. Šteta u ratarstvu	10000000,
9. Šteta u šumama	50000000,
10. Šteta u vo njacima	50000000,
11. Ostale štete	2500000000.

U iznos štete nacionalnog dohotka ura unata je izmakla dobit državnih privrednih preduze a 1000000000 dinara i privatnih preduze a 1500000000 dinara.

Tre i dio ratne štete u iznosu od 2560000000 dinara odnosi se na postradala lica, tj. ura unato je u štetu ono koliko su ta lica mogla privrediti, kao i iznos potreban za izdržavanje njihovih porodica.

Šteta koju je pretrpjelo Sarajevo iznosi oko jedne šestine ukupne ratne štete Bosne i Hercegovine (8332600000 dinara). Ako se, na primjer, uporedi gubitak nacionalnog bogatstva po jednom stanovniku u Sarajevu, sa gubitkom prosje nog Jugoslovena, onda ispada da je na svakog stanovnika Sarajeva šteta po ovom osnovu iznosila 2294 dolara, dok je jugoslovenski prosjek 576 dolara.

Ratna šteta koja je u toku drugog svjetskog rata pri injena Sarajevu je, u svakom slu aju ogromna, ali treba ista i injenicu da bi ta šteta bila mnogo ve a da nisu akcijom NOP-a u gradu na elu sa Mjesnim komitetom KPJ onemogu eni planovi Nijemaca i ustaša za uništenje najvažnijih privrednih i komunalnih objekata u gradu. Poznata je herojska smrt Vladimira Peri a Valtera za odbranu Elektri ne centrale, zatim pogibija Fuada Midži a za odbranu Pošte, spašavanje Fabrike arapa »Klju«, odbrana mosta na Bistriku koju je organizovao Galib Fešta itd. Spašavanjem vitalnih objekata omogu eno je oslobo enom Sarajevu da brže sprovede obnovu privrede, tako da je za nevjerovatno kratak rok, zahvaljuju i radnom heroizmu grana, a naro ito omladine, slobodni grad po eo da pulsira brzim privrednim životom.

VELIKA OPERACIJA
ZA OSLOBODENJE
SARAJEVA
I PRVI DANI
U OSLOBODENOM
GRADU

DUŠAN UZELAC - mr MUHAREM KRESO

SARAJEVSKA OPERACIJA*

(1. mart — 12. april 1945. godine)

Sarajevska operacija je prva u nizu završnih operacija Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje zemlje, preduzetih u sklopu opšte savezničke završne ofanzive za konačno slamanje nacista kod velikonjemačkog Trećeg Rajha. Trajala je 43 dana, obuhvatajući tadašnji sarajevski okrug i neznatne dijelove susjednih okruga, u svemu 10 srezova sa oko 2000 km² i blizu 200000 stanovnika. Operativni objekat bio je kulturno-istorijski centar i glavni grad federalne Bosne i Hercegovine, Sarajevo, po čemu je i dobila naziv. U Operaciji je angažovano blizu 140000 vojnika, pri čemu su, u početku, naše i neprijateljske snage bile brojno izjednačene. Materijalno-tehnička prednost, prednost ukopanog i djelimično utvrđenog branioča, te mogućnost manevra po unutrašnjim pravcima bila je na strani neprijatelja Jugoslovenske armije.

U opštoj ofanzivi protiv nacista koje Njemačka značajno mjesto imala je Jugoslovenska armija. Ona je na Balkanskom poluostrvu već mjesecima povezivala krila Crvene armije u Mađarskoj i savezničkih armija u Italiji. U toku februara, na odvojenim razgovorima sa britanskim feldmaršalom Aleksanderom (Harold Alexander) i sovjetskim maršalom Tolbuhinom (Fjodor I. Tolbuhin), vrhovni komandant Jugoslovenske armije, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito bio je dogovorio pojedinosti oko koordinacije završnih operacija Jugoslovenske armije i savezničkih armija u Italiji i Mađarskoj.¹⁾ Na frontu prema Njemačkoj balkanskoj grupaciji, Jugoslovenska armija je imala četiri armije (1, 2. i 3. na lijevom i 4. na desnom krilu) i sarajevsku grupu korpusa u centru, ali su u pozadini neprijatelja bile praktično još dvije armije iako nisu nosile taj naziv. Bile su to jedinice glavnih štabova Hrvatske i Slovenije. Prve i druge 4., druge 3. korpusa.²⁾

• Osnovu ovdje datog teksta sarajevske operacije predstavlja feljton koji smo, pokojni Dušan Uzelac i ja, 1975. godine povodom 30-godišnjice oslobođenja Sarajeva, objavili u 30 nastavaka u »Oslobođenju«. Potrebama Edicije prilagodio sam ga na zahtjev Redaktorske grupe. To je zahtijevalo značajne izmjene, promjenu pristupa, skraćivanje većih dijelova, doradivanje i prestrukturiranje materije, opremanje naučnim aparatom, te naknadno istraživanje radi upotpunjavanja teksta relevantnim činjenicama.

¹⁾ Dr Uroš Kostić, Oslobođenje Istre, Slovena kod primorja i Trsta, 1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978. str. 35-46.

²⁾ Oslobođenja i rat naroda Jugoslavije 1941-1945 (u daljnjem ORNJ), Knj. II, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965. str. 497-503.

Osnovna zamisao operacija JA za kona no oslobodjenje zemlje bila je da se vlastitim snagama, smišljenim sadejstvom snaga sa fronta i iz pozadine, što prije izbije na zapadne granice zemlje i njema ka Grupa armija »E« uništi zajedno sa svim kolaboracionistima.³⁾ Preciziraju i osnove plana završnih operacija na savjetovanju sa svojim komandantima armija,⁴⁾ vrhovni komandant, maršal Josip Broz Tito je, izme u ostalog, zaključio da su najpovoljniji uslovi za skori prelazak u ofanzivu na sektoru Sarajeva. Time bi se oslobodile znatne, ovdje vezane snage i bitno izmijenila situacija solidno utvrđenih njemačkih snaga na sremskom frontu. Time su po ele pripreme za sarajevsku operaciju.

Opšte rukovodstvo ovih priprema bilo je u rukama Generalštaba JA, kako se od 1. marta 1945. godine naziva Vrhovni štab NOV i POJ. Prva mjera u tom pravcu bila je upućivanje 3. udarnog korpusa prema Romaniji.

Istina, sva pitanja još nisu riješena, a ni komandovanje nije odmah bilo objedinjeno. Bilo je dilema i oko uloga 2. armije u operaciji a, valjda posljednji put, ispoljile su se i štetne posljedice nedovoljno obezbijene tajnosti komandovanja.⁵⁾ U prva dva mjeseca 1945. godine njemački 21. brdski armijski korpus (21 BAK) sa sjedištem u Sarajevu, kojim je komandovao general Lejzer (Ernest Leyser) bio je pretrpio teške gubitke. Ustaško-domobranske i etničke snage pod njegovom komandom bile su još jače potresene sličinim gubicima, demoralisane i djelimično u osipanju.

Glavnina njemačke Grupe armija »E«, koju je general-pukovnik Ler (Alexander Lohr) bio uspješno izvukao iz Grčke i Albanije, već je uveliko bila prešla Savu. U rejonu Sarajeva bilo je prestalo gomilanje njemačkih trupa, za koje je dolina Bosne u prethodnim mjesecima bila pretijesna.

Krajem februara i početkom marta bližio se kraj krupnim operacijama koje su jedinice 21. njemačkog korpusa vodile još od januara u dolinama Drine, Neretve i Lašve. Sve tri su se uskoro završile porazom. Kao rezultat razvoja događaja, od 15. februara do 7. marta oslobođeni su Višegrad, Zvornik, Han-Pijesak, Vlasenica, Srebrenica, Bratunac, Goražde, Rogatica, Jablanica, Ostrožac i Konjic, a iz sastava 21. njemačkog korpusa otpale su 22. pješadijska i 104. lovačka divizija.⁶⁾

Kada je 14. februara oslobođen Mostar, a sutradan Višegrad i Travnik, njemačkoj Vrhovnoj komandi bilo je jasno da je i Sarajevo došlo na red⁷⁾. Ona je, međutim, smatrala da glavni grad Bosne i Hercegovine »iz političkih razloga« treba da ostane u njenim rukama. S jedne strane, ona je vršila pripreme za veliku protivofanzivu u Maršarskoj (najveću koju je Vermaht izveo u 1945. godini), a s druge strane, u pitanju su bili dragocjeni izvori sirovina na preostalom okupi-

*) Isto, str. 540-542.

³⁾ Savjetovanje je održano u toku posljednja tri dana februara 1945. godine u Beogradu, a prisustvovala su mu sva četiri komandanta armija NOVJ, uključujući i narednih dana obrazovanu četvrtu. - Dušan Uzelac, Nemački protivudar u istočnoj Bosni od 19. do 31. marta 1945. godine (operacija »Maigewitter«), Vojnoistorijski glasnik, br. 1/1978, str. 25.

⁴⁾ Isto, str. 29.

⁵⁾ Zapljenjeni rukopisi ličnog ratnog dnevnika na elnika veza njemačkog 21. BAK, majora Berna (Böhm), u daljnjem: Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6. reg. br. 1/6, zabilješke za januar i februar 1945. godine.

⁶⁾ Direktiva njemačke Vrhovne komande od 15. II 1945. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-75, R-305/6255841-2.

ranom području u Jugoslaviji, što je radi ohrabivanja ustaškog režima maskirano »odlučnošću za odbranu Hrvatske.«¹⁾)

Komandant Jugoistoka general-feldmaršal fon Vajks (Maximilian Freicher von Weichs auf Glon), koji se još nalazio u Zagrebu, ovlašten je da 21. brdski korpus, u slučaju kritične situacije, može koncentrisati bliže Sarajevu gdje bi mogao organizovati odbrambene položaje u vidu mostobrana. Odgovarajuće odluke njemačkih viših komandi o tome donesene su između 15. i 20. februara 1945. godine. Među ostalim mjerama, Sarajevo je proglašeno »utvrđenim mjestom« (Fest-Platz) i za neposrednu odbranu grada imenovan poseban štab (Kampfkommandantur Sarajevo), na čelu sa komandantom sarajevske Oblasne vojno-upravne komande (Feikommandantur 1034), generalom Katnerom (Heinz Kathner)²⁾.

»Kritična situacija« zapravo je već bila nastupila i krajem februara. Korpus je uveliko bio u povlačenju na »mostobran«. Neposredne pripreme za to, to jest za njemačku odbranu na »sarajevskom mostobranu« u Štabu 21. korpusa i njegovim jedinicama intenzivirane su posljednjih pet dana februara. Njihov početak označeno je i »večerom« u Gradskom podrumu sa oko 100 zvanica, uglavnom njemačkih, ustaških i domobranskih oficira, te organa okupacione i kolaboracionističke vlasti u Sarajevu. Njen osnovni cilj bio je pokušaj zaustavljanja erozije borbenog morala trupa, a sadržaj razgovora na »večeri« bio je o izglednoj potvrdi da je borbeni moral i kod dijela starješinskog sastava pao na niske razine.³⁾

U sarajevskom »mostobranu«, to jest u toku sarajevske operacije, 21. brdski korpus, koji se Štab nalazio u sanatorijumu Kasindo, raspolažao je sa dvije divizije (181. pješadijskom i 369. pješadijskom bez 369. pješadijskog puka koji je uništen), tri samostalne (909, 964. i 969) tvrđavske brigade, pet samostalnih pukova (81. landesšicen, SS-polijski »Nagel«, 639. za obezbjeđenje, puk »Bergman« i 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa), nekoliko borbenih grupa »Danijel«, »Berlin«, »Kenig« (222. brigada) i još neke, te još desetak samostalnih bataljona i gotovo isto toliko artiljerijskih divizionara. Saradnici okupatora formalno su grupisani u tri mješovite (8, 9 i 17) ustaško-domobranske divizije i tri (Hercegovačka, Romanijska i Zenička) etnička korpusa, ali su njihove jedinice, uglavnom po bataljonima bile pridodate njemačkim pukovima, borbenim grupama i brigadama. Nakon poraza u mostarskoj operaciji, 9. ustaško-domobranska divizija je djelimično popunjena i reorganizovana, a etnički korpusi su u toku marta izvučeni prema glavnini Draže Mihailovića, na Vučijak. Zenički i dobri dijelom Romanijski korpus pri tome su se raspali, pa su na terenu ostali neznatni dijelovi.⁴⁾)

•) Još dok se njegov Štab nalazio u Sarajevu, general-pukovnik Ler je Vrhovnoj komandi Vermahta sredinom januara predložio napuštanje Sarajeva, ali je to ona iz istih razloga odbila. — Lerova poslijeratna izjava, AVII, NjA, k. 70, br. reg. 1/1.

¹⁾ Naređeno njemačkom komandantu odbrane Sarajeva, od 15.11.1945. godine, o uključivanju ustaško-domobranskih snaga u rejonu Sarajeva u njemački sistem odbrane. AVII, ANOP-a, k. 409, br. reg. 27/1.

²⁾ Večera je održana 24. februara 1945. godine, a glavni govornici su bili ustaški pukovnik Vjekoslav Maks Luburić, kao specijalni Pavelićev opunomoćeni, i njemački general Katner, kao komandant odbrane Sarajeva i komandant najviše okupacione komande u široj sarajevskoj regiji. — Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. br. reg. 1/6, zabilješka za 24. II 1945. godine.

³⁾ Oskudna, uz to fragmentarna i protivrjna dokumentacija ne dopušta preciznije utvrđivanje ukupnog brojnog stanja, ali su numeracije jedinica pouzdano utvrđene i uglavnom bile poznate i štabovima jedinica NOV i POJ, odnosno JA. Najpotpunije podatke pružaju sumarni obavještajni izvještaji korpusa JA, izvještaji Sarajevskog regionalnog obavještajnog centra i posebno lični ratni dnevnik majora Berna.

Njema kim komandama bilo je ipak jasno da 21. korpus ne raspolaže dovoljnim snagama za odbranu ni na tako suženom prostoru. Zato je trebalo sa drugih frontova ponovo odvajati snage za Bosnu i vra ti ih u Sarajevo. Stoga je Komanda Jugoistoka na Lejzerovu molbu i po saglasnosti Vrhovne komande Vermahta hitno uputila iz Slavonije 7. SS-brdsku lova ku diviziju »Princ Eugen«. ¹²⁾ Pošto je u februarskim borbama bio utrošio sve rezerve, Lejzer se nadao da e s tako snažnom i iskusnom divizijom, serijom uzastopnih udara bar na najugroženijim pravcima sanirati pozicije i za izvjesno vrijeme odložiti odlu an napad naših snaga na Sarajevo.

U sarajevskoj operaciji, izvedenoj u prolje e 1945. godine, u estvovala su tri udarna korpusa Jugoslovenske armije, objedinjena u Sarajevsku grupu korpusa JA. U njihovom sastavu nalazilo se 7 udarnih divizija, odnosno 25 pješadijskih i tri artiljerijske brigade. Ukupno 115 pješadijskih bataljona, 30 artiljerijskih baterija, 1 tenkovska eta, podržanih sa stotinjak, uglavnom izvi akih, aviopoleta. Svaki od ovih korpusa imao je manje ili ve e snage na drugim dijelovima jugoslovenskog ratišta i te snage ovdje nisu uzimane u obzir.

Svaki od tri korpusa pošao je u napad uglavnom sa sektora na kome se našao pred po etak operacije, pa emo tim redom iznijeti njihove sastave;

— Tre i (isto nobosanski) udarni korpus ¹³⁾ na sektoru Zvijezde i Romanije nalazio se pod komandom pukovnika Pere Kosori a, komandanta, i pukovnika Blaže uri i a, politi kog komesara, zamjenika komandanta Voje Ljuji a, na elnika Štaba Rudolfa Petovara. Štab na Romaniji. Na ovom pravcu imao je dvije divizije, Poljski artiljerijski divizion i Tuzlanski NOP odred, sa ukupno 13.500 boraca. ¹⁴⁾ 27. udarna divizija, komandant Miloš Zeki , politi ki komesar Zarije Škerovi , pomo nik politi kog komesara Asim Hodži (na kursu u Beogradu) i na elnik štaba Jakob Vodušek, imala je oko 4000 boraca ¹⁵⁾ svrstanih u tri brigade: 16. udarnu muslimansku, 19. udarnu bir ansku i 20. udarnu romanijsku. Trideset osma udarna divizija, komandant Franjo Herljevi , politi ki komesar Milutin Pejanovi , pomo nik politi kog komesara Miloš Ili , na elnik štaba Salem eri , imala je oko 4000 boraca ¹⁶⁾, tako e svrstanih u tri brigade: 17. udarnu majeviku, 18. udarnu hrvatsku i 21. udarnu tuzlansku. U Poljskom artiljerijskom divizionu i u korpusnim prištabskim jedinicama bilo je preko 1500 boraca, u Tuzlanskom NOP odredu oko 500, dok se 3500 boraca nalazilo u Dopunskom centru korpusa u Bratuncu, odakle su u toku operacije djelimi no raspore eni po brigadama. ¹⁷⁾ Obje divizije našle su se u po etku na Romaniji, ali je 38 udarna, kasnije, pomjerena prema planini Zvijezdi, bliže Sarajevu.

Divizija se tamo spremala da u sastavu 91. armijskog korpusa u estvuje u njema koj protivofanzivi u jugozapadnoj Ma arskoj, ali je Hitlerovom direktivom, od 15. II 1945. godine, vra ena komandantu Jugoistoka »za upotrebu u Bosni«. — AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-78 R-305/62555841-a.

¹⁵⁾ Korpus je do po etka ove operacije, bar u operativnom pogledu pot injen štabu 2. armije. Zbog velikih gubitaka i premora u prethodnim borbama, korpusu je dat odmor od 7 dana i dodjeljeno mu oko 2000 novih boraca (sa Kosova, iz regrutnog centra u Vršcu). - Izvještaj politi kog komesara 3. udarnog korpusa od 13. aprila 1945. godine. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu naroda Jugoslavije (u daljnjem Zbornik...), tom IX, knj. 9, dok. 13.

¹⁶⁾ Brojno stanje 3. korpusa od 22. II 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 33, dok. 126; Izvještaj pol. komesara korpusa od 13. aprila 1945, isto, tom IX, knj. 9, dok. 93. Nisu ura unati Vojna oblast korpusa ni 4 preostala odreda.

¹⁷⁾ Isto.

¹⁸⁾ Izvod iz Operativnog izvještaja Štaba 38. divizije od 15. III 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 48.

¹⁹⁾ Zbornik..., tom IV, knj. 33, dok. 126; knj. 34, dok. 48; tom IX, knj. 9, dok. 93.

— Drugi udarni korpus na sektoru južno od Sarajeva, uglavnom u zahvatu prirodnih prolaza izme u planina Jahorine, Treskavice, Bjelašnice i Bitovnje te na njihovim padinama, nalazio se pod komandom general-majora Radovana Vukanovi a, komandanta, i pukovnika Voja Nikoli a, politi kog komesara zamjenika komandanta Radomira Babi a, na elnika Štaba Veljka Ziči a. Štab u Kalinoviku i Trnovu. Njegova desnokrila 37. sandža ka udarna divizija, komandant edo Drulovi , politi ki komesar Danilo Kneževi , zamjenik komandanta Halil Hadžimurtezi , pomo nik politi kog komesara Vojo Terzi , na elnik Štaba Dušan Filipovi , pa Vlado Dragovi , imala je 10500 boraca"), svrstanih u tri brigade: 3. proletersku sandža ku, 4. sandža ku udarnu i 5. sandža ku udarnu, te Artiljerijski divizion. Tre a crnogorska udarna divizija u centru rasporeda korpusa, komandant Savo Buri , politi ki komesar Vuko Tonši , pa Svetozar Radojevi , pomo nik politi kog komesara Radivoje Vuki evi , na elnik Štaba Niko Jovi evi , imala je 6700 boraca¹⁹⁾, raspore enih u tri brigade: 5. proletersku crnogorsku, 7. udarnu omladinsku crnogorsku i 9. udarnu crnogorsku, te Artiljerijski divizion. Lijevo krila 29. hercegova ka udarna divizija, komandant general-major Vlado Šegrt, zamjenik komandanta Nikola Vida i , politi ki komesar pukovnik Vule Mi novici , pomo nik politi kog komesara Aco Babi , pa Drago Vukovi , na elnik Štaba Drago ukanovi , a od 20. marta Franjo Tomi , imala je oko 7500 boraca²⁰⁾, razvrstanih u 6 brigada: 10. hercegova ku udarnu, 11. hercegova ku udarnu, 12. hercegova ku udarnu, 13. hercegova ku udarnu i 14. hercegova ku omladinsku udarnu, te Artiljerijska brigada 29. divizije.

Sve tri divizije ostale su uglavnom na svojim pravcima: 37. divizija na sjevernim obroncima Jahorine, dijelom snaga orijentisana na sadejstvo 3. korpusa; 3. divizija u dolini Željeznice; 29. divizija na Ivan—sedlu, s tim što su njene tri brigade kasnije preba ene na sektor Kreševo—Kiseljak. Korpusni prištabski dijelovi i Artiljerijska brigada sa preko 2200 boraca²¹⁾ nalazili su se pozadi 3. divizije i podržavali je u borbi.

— Peti udarni korpus na lijevoj obali Bosne, na širokom prostoru od Bitovnje do Vlaši a, nalazio se pod komandom general-majora Slavka Rodi a, komandanta i pukovnika Ilije Došena, politi kog komesara. Zamjenik komandanta Nikola Karanovi , na elnik Štaba Milorad Mijatovi . Štab u Travniku. Za sarajevsku operaciju angažovao je oko polovinu svojih snaga ukupne ja ine blizu 16000 boraca.²²⁾ Desno na sektoru Kreševo—Fojnica, prema Kiseljaku, Blažuju i Hadži ima, bila je 10. bosanska udarna divizija, komandant pukovnik Vojo Todorovi Lerer, politi ki komesar Rade Baši , zamjenik komandanta Roca Bogunovi , pomo nik politi kog komesara Adem Kova evi , na elnik Štaba Mesud Hoti . Imala je 5811²³⁾ boraca svrstanih u tri brigade (7. krajiška udarna, 9. krajiška udarna »Simo Šolaja« — u kojoj je bilo najviše Sarajlija i 17. (Ramska) krajiška udarna, i Artiljerijski divizion). Lijevo na isto nim ograncima Vlaši a, u rejonu Busova a—Zenica, nalazila se 4. krajiška udarna divizija, komandant pukovnik Petar Vojinovi , politi ki komesar DMITAR Bajalica, zamjenik komandanta Stevo Rauš, pomo nik politi kog komesara Dušan Dozet, na elnik Štaba Teufik

56 ••) Brojno stanje 37. udarne divizije od 22. III 1945. godine. Zbornik..., tom. IV, knj. 34, dok.

••) Brojno stanje 3. divizije od 1. marta 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 756, br reg[^] 1/5. ") Brojno stanje 29. divizije od 25. marta 1945. godine. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. bb.

") Brojno stanje Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa od 25. marta 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 67.

") Brojno stanje 5. udarnog korpusa od 1. marta 1945. godine, Zbornik..., knj: 34, aoK. ") Isto.

Pletili . Bez 11. krajiške udarne brigade i partizanskih odreda, ova divizija je imala 5000") boraca svrstanih u 6. i 8. krajišku udarnu brigadu, te Artiljerijski divizion. Pri polasku u napad na Sarajevo, na sektoru Zenice ostala je Grupa brigada zeni kog sektora, koju su sa injavale: 11. krajiška (Kozarska) udarna brigada 4. divizije, 13. krajiška (Garava) udarna brigada 39. divizije, 18. srednjo-bosanska udarna 53. divizije, te Artiljerijska brigada i Tenkovska eta 5. korpusa, kao i Vlaški NOP odred (ukupno 6000 boraca). Komandovanje Grupom brigada preuzeo je neposredno komandant 4. divizije Petar Vojinovi .

— Za sarajevsku operaciju nije bila izdvojena nijedna posebna vazduhoplovna jedinica. Samo u nekoliko navrata trupe na zemlji imale su vazdušnu podršku manjih snaga vazduhoplovstva. Najsnažnija njihova akcija izvedena je 5. aprila, bombardovanjem objekata u Sarajevu. Ostalo se svodilo na izvi anje, patroliranje i povremeno mitraljiranje neprijateljevog saobra aja. Ove zadatke izvršavale su: 1. i 2. vazduhoplovna eskadrila JRV sa aerodroma Zemunik kod Zadra, Vazduhoplovna eskadrila 5. korpusa koja je u toku marta rasformirana, ali je i dalje imala nekoliko aviona; te po jedan puk 10. i 42. vazduhoplovne divizije JRV sa aerodroma Klenak kod Šapca.")

Razvijena mreža narodne vlasti i društveno-politi kih organizacija grada i okruga, i posebno njihove udarne grupe predstavljala je zna ajnu komponentu u ovoj operaciji. Ova komponenta vrlo je zna ajna i sa aspekta potvrde životnosti savremene koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Grad Sarajevo i sarajevski ratni okrug ratne 1945. godine u organizacionom pogledu predstavljali su odvojene cjeline kojima su na elu stajala posebna, za centralne zemaljske organe neposredno vezana rukovodstva. Ki mu ove mreže predstavljale su organizacije Komunisti ke partije Jugoslavije, iji su rad objedinjavali Mjesni komitet KPJ, sa sekretarom Vladimirom Peri em Valterom i Okružni komitet KPJ za Sarajevo sa sekretarom Ratkom Baji em. Okružni narodnooslobodila ki odbor Sarajevo i sva okružna rukovodstva društveno-politi kih organizacija imala su sjedište u slobodnoj Fojnici, dok su Gradski NOO Sarajevo kao i sva rukovodstva društveno-politi kih organizacija grada, zajedno sa mrežama svojih organizacija, prirodno, živjeli i djelovali u uslovima duboke »ilegalnosti« u Sarajevu, neprijateljskim snagama gusto posjednutom.

I zna ajan dio organa i organizacija sarajevskog okruga, tako e, živio je i djelovao na okupiranoj teritoriji (u Visokom, Brezi, Varešu, Kaknju i Zenici i njihovoj neposrednoj okolini). Veze sa organizacijama i rukovodstvima na okupiranoj teritoriji održavane su kuririma, preko od ranije uhodanih kanala i punktova, a sa Mjesnim komitetom KPJ Sarajeva i njegovim radio-stanicama (»W«),

Odre en broj pripadnika NOP-a bio je organizovan u mreže udarnih i diverzantskih grupa, koje su naj eš e djelovale u petorkama. Mreže teritorijalnih udarnih grupa u Sarajevu objedinjavala su kvartovska rukovodstva, dok su na proizvodnom principu organizovane udarne grupe, naj eš e obezbjeđivale pojedine zna ajnije objekte u gradu. Broj aktivista uklju enih u pripremljenu mrežu udarnih i diverzantskih grupa teško je ustanoviti. Samo u Sarajevu bilo ih je oko 1500,") a bile su organizovane i u drugim mjestima okruga: Visokom, Varešu, Brezi, Zenici i dr. Ukupan broj grana koji su se u toku operacije pridružili

) Nare enje Štaba 5. korpusa od 23. marta 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 57.

) Izvještaj štaba 10. vazduhoplovne divizije CA, od 5. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom. X, knj. 2, dok. 113.

) Safet Džinovi , U eš e grana Sarajeva u oslobo enju svoga grada, rukopis iz Arhiva grada Sarajeva, br. 770/IV.

udarnim grupama ili jedinicama JA, me utim, morao je biti znatno ve i. U skladištima NOP-a bila je prikupljena ve a koli ina oružja, sanitetskog, kancelarijskog i pisa eg materijala, dok je ukupan broj gra ana u gradu i okolini obuhvaenih raznim antifašisti kim organizacijama, takode, prema izvještaju iz Sarajeva, bio oko 15000²⁷⁾.

Poseban zna aj ima dobro organizovana obavještajna služba u gradu, koja je ostvarila prodore i u njema ke više komande, te uspješno koristila radio-stanice domobranskih komandi.²⁸⁾

Ovdje treba dodati dijelove 3. (bosanskohercegova ke) divizije Korpusa narodne odbrane, komandant Danilo Komnenovi , politi ki komesar Spiro Srzenti , na elnik štaba Obren Ivkovi , predvi ene za osiguranje objekata u oslobo enom Sarajevu. Zapoviješ u Štaba divizije od 10. marta 1945. godine, za ovu svrhu predviđeno je pet bataljona — preko 1500 boraca. Oni su u grad trebali da u u iz tri pravca zajedno sa operativnim jedinicama prve linije. Aviziraju i pripremu ovih bataljona, Štab divizije se još u martu iz Jajca, zajedno sa svojim Samostalnim bataljonom uputio u Kreševo, radi neposrednog izvršenja zadataka.²⁹⁾ Tu su još narodna milicija, te vojnoteritorijalni organi i njihove jedinice u zahvatu fronta, što bi bilo još nekoliko stotina pušaka.

Dok su krajem februara u Beogradu razmatrane osnove sarajevske operacije i dok su jedinice 2. i 5. korpusa NOVJ, po oslobo enju Mostara i Travnika, uspješno gonile neprijatelja prema Ivan-sedlu i Zenici, iz Slavonije se, u najveoj žurbi, željezni kim kompozicijama prebacivala njema ka 7. SS-brdska lova ka divizija »Princ Eugen«. Premda je ovu diviziju komandantu Jugoistoka Hitler stavio na raspolaganje još 15. februara, a ovaj 21. korpusu odmah poslije toga, trebalo je još desetak dana da se ona preveze. Zato je njeno prikupljanje u rejonu Zenice završeno tek posljednjeg dana u mjesecu.³⁰⁾

Njen dolazak je omogu io njema kom 21. korpusu da prebrodi duboku krizu u kojoj se našao pred kraj februara. Po napuštanju Mostara, Travnika i Višegrada, trupe su mu bile u povla enju na sva tri pravca, a njegova posljednja rezerva i sama ve iscrpljena, (oja ani 359. grenadirski puk 181. divizije) utrošena za spasavanje gotovo ispražnjenog garnizona u Zenici, koji je bio ugrožen izbijanjem jedinica 5. udarnog korpusa na lijevu obalu Bosne i Lašve, od Nemile do Busova e.³¹⁾ Tako je posljednjeg dana februara 1945. godine na ovom najugroženijem odsjeku fronta, 21. korpus umjesto hametice tu ene Borbene grupe »Eberlajn«, u rejonu Zenice prikupio snage ja ine dvije divizije, što mu je omogu ilo da odmah sutradan po ne seriju protivudara i ispada ispred prednjeg kraja odbrane.

Od sada aktivnom odbranom i manevrišu i 7. SS-divizijom kao udarnom pokretnom snagom po unutrašnjim pravcima, general Lejzer je itav mjesec mart uspješno održavao ovaj u srcu zemlje zaostali njema ki »mostobran«.

Prostor i namjena ove edicije uslovili su da ovo martovsko hrvanje tri korpusa JA sa, u posljednjem momentu oja anim, njema kim 21. brdskim korpu-

²⁷⁾ Obavještajni izvještaji II odsjeka Štaba 2. korpusa JA od 16.marta 1945. godine, AVII, ANOP-a, k, 395, br. reg. 21/8, 22. i 23/1.

²⁸⁾ O tome u ovoj knjizi pišu: Marijan Dugandži , Ismet Štrik i Ivan Marovi .

²⁹⁾ Zapovijest Štaba Bosanskohercegova ke divizije KNOJ-a od 10. marta 1945. godine, Zbornik..., tom. IV, br. 34, dok. 32.

³⁰⁾ Dnevnik majora Berna, Zabilješka 22-28. II 1945. godine.

³¹⁾ D. Uzelac, Operacija »Lawine«, Vojnoistorijski glasnik, br. 1/1974, str. 9-42.

som samo ukratko rezimiramo, i ako je upravo u ovim borbama skršena njegova otporna moć i iako su upravo ove, »uvodne« borbe omogućile Sarajevskoj grupi korpusa da krajem mjeseca i bez angažovanja novih snaga preu u uspješan odlučni napad.³²⁾

Zbog neobjedinjenosti komandovanja, Drugi, Treći i Peti udarni korpus JA, na odvojenim pravcima, razdvojenim i po 2000 m visokim planinama, nisu bili u mogućnosti da uspješno koordiniraju dejstva. Uz to, djelovali su na spoljnoj strani potkovičastog fronta, gdje je pogodnosti odbrane (klisuraste doline planinskih rijeka i rijetki prevoji) neprijatelj dobro iskoristio, korpusi isto u svojim okvirima nisu imali velikih mogućnosti manevra po frontu. Ta okolnost je veoma pogodovala taktici koju je u toku marta primjenjivao neprijatelj.

Ono što je dolazak 7. SS-divizije značilo za njemački 21. korpus u rejonu Sarajeva, za naše snage angažovane prema ovom korpusu značilo je dolazak 3. isto bosanskog korpusa na Romaniju. Ako su protivudari njemačkog 21. korpusa kod Zenice, na Ivanu, kod Kreševa i kod Trnova značili ili stabilizaciju narušenih njemačkih pozicija i povratak ravnoteže, dolazak 3. udarnog korpusa na Romaniju trebalo je da označi po etak kraja ravnoteže snaga i prelazak u zajednički odlučni napad.

Kad je po etkom marta 1945. godine iz rejona Zvornika pokrenut³³⁾ prema Romaniji, 3. korpus je bio jako oslabljen i iscrpljen u prethodnim borbama. Samo u februaru je imao 1500 boraca izbačenih iz stroja.³⁴⁾

Prije izbijanja na Romaniju korpus je uz sadejstvo 37. divizije ostao od ustaša, etnika i milicije široki prostor između Spreme, na sjeveru, i Prahe, na jugu, te Drine, na istoku, Konjuha i Romanije, na zapadu. Zato se na Glasincu pojavio tek 10. marta.

U međuvremenu, dok se ostali korpusi pripreme za zajednički odlučni napad, 3. udarni korpus trebalo je da u Sokocu i Podromaniji likvidira dijelove 181. divizije, koji su kao na mostobranu sprečavali prolaz jedinim drumom preko planine prema Sarajevu. Napad je po eto no u 11/12. marta. Po velikoj hladnoći i napadalo se i sljedeća dva dana. No u 14/15. marta 38. udarna divizija oslobodila je Sokolac, a 27. divizija odsjekla u Podromaniji utvrđeni 363. puk. Zbog nemanja rezervi, konačan uspjeh nije ostvaren, a 363. puku u Podromaniju su iz Sarajeva pristigla pojačanja, uz njih pomoć je ponovo zaposjeo komunikaciju. Nepovoljni vremenski uslovi, velika hladnoća i visok snijeg, i na ovom sektoru veoma su otežavali borbena dejstva.

Treći korpusu je 18. marta naredeno da 38. diviziju prebaci sa lijevog na desno krilo i tako istav borbeni poredak pomjeri na zapad, pri čemu je 38. divizija dobila zadatak da likvidira garnizon u Mokrom. U napadima na njemačku 181. pješadijsku diviziju u garnizonima Podromanija, Mokro i Pale, korpusu je sadejstvovala 37. udarna divizija 2. korpusa, ali ni to nije osiguralo povoljan odnos snaga. Krajnjim zalaganjem, uprkos jako utvrđenoj odbrani i iskustvu njemačke 181. divizije u vođenju odsudne odbrane, veče 24. marta njen 363. puk u Podromaniji bio je ponovo odsječeni i doveden u tešku situaciju, a i glavnina di-

³²⁾ Detaljniji opis ovih borbi vidi: D. Uzelac i M. Kreso, Sarajevska operacija, »Oslobođenje« III-IV 1975. godine.

³³⁾ »Zapovijest Štaba 3. korpusa JA od 5. marta 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok br. reg. 2/1-9 komandanta JA Štabu 2. armije od 6. III 1945. godine, AVII, ANOP-a k. 41, tom IX, kn. f. dok. f. 09 komesara 3. udarnog korpusa od 13. aprila 1945. godine. Zbornik...,

vizije se u Palama i Mokrom jedva održavala. Loše vremenske prilike i, ovaj put, nedostatak municije bili su osnovni razlog što bar garnizon u Podromaniji nije savladan.³⁵⁾

Objedinjavanje komandovanja jedinicama JA u operaciji za oslobodjenje Sarajeva

Prije prelaska u napad na glavnom pravcu, u međurjevu Save i Drave Generalštab JA je želio da likvidira nitavu njemačku grupaciju u dolini Bosne, odnosno njemački 21. brdski korpus, ali zbog razloga koje smo naveli, nije bio spreman da za taj pravac odvajaju nove divizije. Složio se sa prijedlogom štaba 2. armije, 12. marta, da ona sa tri dobro podržane divizije istovremeno, u sadejstvu sa 53. divizijom 5. korpusa presije i njegove komunikacije u donjem toku Bosne,³⁶⁾ ali je to kasnije izostalo. Prema tome, sa njemačkim 21. korpusom morale su se obračunati prema njemu raspoređene snage, bez obzira što nisu brojno nadmoćne.

Pošto je po etkom marta prema Sarajevu uputio Treći korpus i time otpočeo faktičku pripremu operacije, Generalštab JA je — uvjerivši se da sam ne može uspješno koordinirati dejstva i, uz ostalo, rukovoditi neposredno operacijom — 17. marta³⁷⁾ objedinio komandovanje snagama orijentisanim prema Sarajevu. Kao što znamo, bili su to: Drugi, Treći i glavni Petog udarnog korpusa. Objedinjavanje komandovanja izvršeno je na taj način što je Generalštab JA, na prijedlog Štaba 2. armije od 15. marta 1945. godine, formirao Operativni štab Sarajevske grupe korpusa JA u koji su ušli komandanti sva tri korpusa: general-major Radovan Vukanović, komandant, general-major Slavko Rodić, zamjenik komandanta, i pukovnik Pero Kosori, član Štaba. Kao radni štab služio je Štab 2. udarnog korpusa. Za člana Operativnog štaba imenovan je pukovnik Drago Vukanović, na člana Štaba 29. divizije.

Za podršku Operacije Generalštab JA je odvojio stotinjak avio—pilota i isporu i izvjesne količine artiljerijske municije, te u dopunske centre, uglavnom 2. korpusa, uputio nekoliko hiljada novih boraca. Generalštab je planirao i istovremeni napad na njemačke snage u srednjem i donjem toku Bosne sa 4 do 5 divizija 2. armije i 5. korpusa, koje su i inače tamo bile raspoređene.³⁸⁾

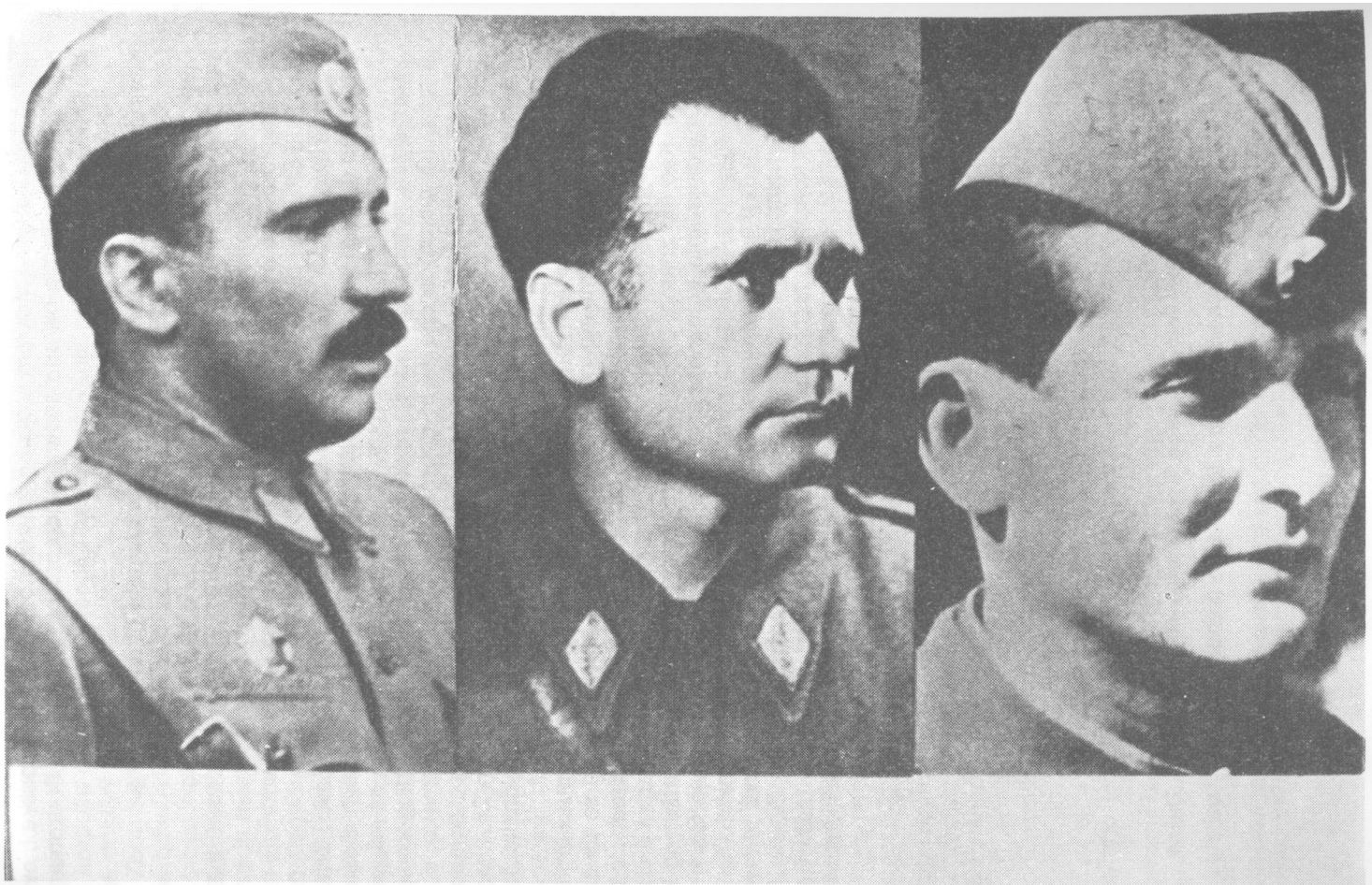
Tako je došlo do toga da se izvede operacija skromnijih razmjera, ograničena samo na Sarajevo i garnizone u gornjem toku rijeke Bosne (do Vranduka), gdje su se, istina, nalazile glavne snage 21. brdskog korpusa, ali koje su morale misliti na hitno izvlačenje, ako ne žele da budu uništene. Hitnost operacije je

³⁵⁾ Relacija Štaba 3. udarnog korpusa za period januar-mart 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 163.

³⁶⁾ Depeša Generalštaba JA Štabu 2. armije od 12. III 1945. godine, AVII, ANOP-a k. 41, br. reg. 1/2/10.

³⁷⁾ Naređenjem Vrhovnog komandanta Operativni štab je morao po etički da funkcioniše najkasnije 20. marta. Depeša maršala Tita Štabu 2. udarnog korpusa od 17. III 1945. godine, AVII, ANOP-a k. 396, br. reg. 11/8-1.

³⁸⁾ Depeša Generalštaba JA Štabu 2. armije od 20. III 1945. AVII, ANOP-a, k. 41, br. reg. 1/2-11.

Slavko Rodl , zamjenik komandanta

Operativni štab grupe korpusa JA u Sarajevskoj operaciji

Radovan Vukanovi , komandant

Pero Kosori , lan Štaba

uslovia i to da u sarajevskoj operaciji ne bude postavljeno za cilj uništenje glavnine 21. korpusa.³¹⁾

Operativni štab Sarajevske grupe korpusa bio je suočen sa nizom teškoća u pripremi odlučujućeg napada. Na prvo mjesto dolazili su nepovoljni vremenski uslovi, koji su uz ostalo — oskudicu municije, hrane i opreme, teškoće u snabdijevanju jedinica, loše komunikacije i skroman vojni park, te odvojenost snaga na nekoliko međusobno nepovezanih pravaca — situaciju još više komplikovali. Sve ovo je sprečavalo manevar po frontu spoljne polukružne osnovice koju su visoki masivi bosanskih planina cijepali na gotovo nepovezane odsjeke. Da bi se sagledala veličina podnesenih napora i stepen teškoća, tome treba dodati zamor trupa prouzrokovan neprekidnim neprijateljevim ispadima, koje smo ukratko opisali, ali koji su, u krajnjoj liniji, ipak istrošili, na početku marta vrlo snažnu rezervu njemačkog 21. korpusa. Operativni štab grupe korpusa JA se koristi drugim prednostima, specifičnim za operacije na vlastitoj teritoriji i za partizanski način manevrisanja i ratovanja.

Prisustvo i razgranatost mreže organa narodne vlasti, društveno-političkih organizacija te vojnoteritorijalnih organa narodne milicije i KNOJ-a, omogućilo je Operativnom štabu i da veoma velike odsjeke, preko 300 kilometara dugačkog fronta, oko sarajevsko-zeničke njemačke grupacije, ostavi potpuno nepokrivene operativnim jedinicama a na izabranim mjestima grupiše potrebne snage.

Tim faktorima uslovljena, osnovna zamisao sarajevske operacije mogla bi se ovako ukratko formulirati: gotovo sve raspoložive snage (šest divizija) koncentrisati za napad na garnizon u Sarajevu, s tim da do početka opšteg napada 3. korpus, uz djelimično sadejstvo 37. divizije, likvidira njemačku ojačanu 181. diviziju u garnizonima na Romaniji.

Ostala dva korpusa do tada bi završila pripreme. Najzanimljivije pomjeranje trebalo je da izvrši 5. korpus. Snage predviđene za sarajevsku operaciju trebalo je da podijeli u dvije grupe — jednu (tri pješadijske i jednu artiljerijsku brigadu) da ostavi kod Zenice, a drugu (dvije divizije) prikupi kod Fojnice. Tom drugom je kod Kaknja trebalo forsirati Bosnu i dovesti je na polazne položaje pred Sarajevo, u Vogošću. Za to vrijeme 2. i 3. korpus bi potiskivali snage sa Romanije i Ivan-sedla i izbili na liniju neposredne odbrane grada.⁴⁰⁾

Tako je prema blizu 38000 neprijateljevih vojnika na širem i užem odbrambenom pojasu Sarajeva koncentrisano više od pedeset hiljada vojnika Jugoslovenske armije. Raunaju tu i podršku avijacije i podršku udarnih grupa u okupiranom Sarajevu, to još uvijek nije bio odnos snaga ni dva prema jedan u korist naših jedinica, ali se vrlo značajna prednost naših snaga sastojala u visokom moralu trupa i podršci naroda, a, takode, i u demoralizaciji kolaboracionističkih formacija, koje su činile trećinu snaga njemačke odbrane Sarajeva.

Do početka sarajevske operacije sve društveno-političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta sarajevsko-zeničke regije bile su organizaciono

³¹⁾ Osnovna zamisao Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa izložena u Zapovijesti, str.pov.br.1, ne sadrži ovaj cilj. Govori se samo o »oslobodjenju Sarajeva«. Komandant štaba general Radovan Vukanović, međutim, u lanku Operativna iskustva iz dejstava Grupe korpusa oko Sarajeva i u dolini Bosne, krajem marta i početkom aprila 1945. godine, objavljenom u Vojnom delu, br. str. 212-230, upravo na tome insistira (str. 224). Međutim, jedinice u tom smislu nisu bile usmjeravane. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 68.

⁴⁰⁾ Zapovijest, str.pov.br.1, Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa od 26. marta 1945. godine. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 68.

oformljene, i, preko mreže mjesnih, kvartovskih, opštinskih (gradskih), i sreskih rukovodstava vertikalno povezane.

Sa aspekta sarajevske operacije posebno su značajne dvije mreže kojima je u gradu neposredno rukovodio lično sekretar Mjesnog komiteta Partije. To su mreža udarnih i diverzantskih grupa i obavještajna služba.

Udarne i diverzantske grupe imaju kontinuitet u toku bitavog rata, još od 1941. godine, kada su grupisane i u udarne odrede, iako su povremeno svoje brojne na zaista mali broj. Sada u 1945. godini, neposredno pred oslobođenje grada, predstavljale su značajan faktor o kojem je vodio računa i Štab njemačkog 21. brdskog korpusa, koji je stalno bio u strahu od »ustanka u Sarajevu«, a na koji je ozbiljno računao Štab sarajevske grupe korpusa JA koji je udarnim grupama Sarajeva i drugih okupiranih gradova okruga namijenio vrlo značajne zadatke.

Formirane na teritorijalnom i proizvodnom principu, po kvartovima i ulicama, po preduzećima i ustanovama, u domobranskim i milicijskim jedinicama, pa čak i u gradskoj policiji (redarstvu) udarne grupe su bile narasle i (iako su djelovale kao petorke) ili su objedinjavane u odrede.

Posebno je bila razgranata i davala značajne rezultate obavještajna služba narodnooslobodilačkog pokreta. U njoj su djelovale sve organizacije NOP-a. Njeni pripadnici su se nalazili u gotovo svim ustanovama Nezavisne Države Hrvatske u Sarajevu. Bila je to jedna od rijetkih obavještajnih mreža, prodirala je i u njemačke više štabove. Radio-stanice Mjesnog komiteta svakodnevno su šifrovano otpremale njene rezultate. Njeni izvještaji bili su redovno svježiji i vrlo stručno sastavljeni, sa veoma značajnim detaljima.

Njemački plan odbrane Sarajeva u našim rukama

Njemački plan odbrane grada Sarajeva do koga je došla obavještajna služba Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, složen je borbeni dokument i sastojao se iz više elemenata. Zapravo, to je bio bitav elaborat o stanju i rasporedu jedinica u garnizonu, stanju i rasporedu utvrđenih objekata i položaja koje je trebalo stalno držati posjednute ili ih posjesti u slučaju potrebe; tu su, zatim, planovi izgradnje novih objekata, obuke jedinica, sadejstva, artiljerijske vatre, protivavionske odbrane, patroliranja i tome slično. Obavještajac Gvido Švarc, koji je Plan odbrane smjelo izvukao iz Komande generala Katnera, bio je na ličnoj vezi sekretara Mjesnog komiteta.

Plan je najhitnije dostavljen Štabu 5. korpusa, sa kojim je postojao stalan i siguran kanal preko Visokog, i poslužio je za planiranje sarajevske operacije. Naravno, da na pribavljanju plana nije računao samo Švarc, obavještajna služba je to pokušavala na više mjesta i u drugim komandama,") ali takvi podvizi rijetko uspijevaju.

Izrada njemačkog plana odbrane počinje 15. februara 1945. godine, sutradan po oslobođenju Mostara. Na savjetovanju komandanata jedinica i šefova najvažnijih okupacionih i kolaboracionističkih ustanova 17. ili 18. februara kod njemačkog komandanta odbrane (Kampfkommandant Sarajevo), generala Hajнца Katnera (Heinz Kathner) u vili »Braun«, koji je do tada bio rukovodilac

⁴¹⁾ O tome vidi prilog dr Dževada Softića.

⁴¹⁾ Prevod Zapovijesti za odbranu Sarajeva, njemačke 1034. oblasne vojnoupravne komande, XVII, ANOP-a br. 95. br.reg. 33-3. dobijen iz štaba 18. domobranskog pješadijskog zdruga.

njema ke 1.034 oblasne vojnoupravne komande u Sarajevu (Feldkommandantur 1.034). U osnovi je definisana osnovna postavka, koja je proizilazila iz naređenja OKW kojim je Sarajevo dobilo status utvrdenog mjesta, tvrđave (Festplatz), pa ga je trebalo braniti po svaku cijenu. Pošto istovremeno nije mogao rukovoditi sa dva štaba, 1.034 feldkomandanturu je prepustio svom zamjeniku, pukovniku Haciasu, dok mu je za namjestnika Štaba u komandi odbrane Sarajeva dodijeljen potpukovnik Vedel (Friedrich von Wedel). Do 22. februara 1945. godine sve jedinice i ustanove podnijele su izvještaje o stanju i prijedloge po utvrđenim pitanjima. Na osnovu njih u Katnerovom štabu izrađena je Zapovijest za odbranu i vrlo detaljna karta koja je, između ostalog, sadržala i 118 objekata koje nije bilo moguće učrtati uobičajenim vojnim znakovima. Zapovijest za odbranu sadržala je u preambuli i napomenu da se »u slučaju napada na Sarajevo... mora se unati sa ustankom u unutrašnjosti grada«.⁴³⁾

Za odbranu grada odmah je aktivirana i pojačana linija nazvana »pojasom vanjskog osiguranja« i u pripravnost stavljena artiljerija. Linija tog pojasa vanjskog osiguranja išla je od Pašinskog brda na Grdonj, Hum, Dolac, Alipašino Most, Hrasno, Vraća, Zlatište, Palež, Trebević, Brus i preko Starog grada, opet na Pašino brdo. U početku ga je posjela posadna 1. bojna domobranskog 18. pješadijskog zdruga, kome je bila povjerena odbrana ove linije. Miljacka je pojas dijelila na sjeverni i južni sektor, time je otvorila prema Sarajevskom polju sa sjevera i srednji sektor. Zbog opasnosti od ustanka, u unutrašnjosti grada su obrazovana uporišta, u njima aktivirane patrole i po potrebi utvrđivanje ključnih zgrada i izrada bunkera.

Svih šest uporišta osiguravano je mješovitim patrolama njemačke vojne policije (Feldgendarmarie), oružnika NDH i gradskih redara (policajaca), ukupno je bilo preko 300 ljudi. Na taj način su u svakom od uporišta neprekidno patrolirale po četiri mješovite patrole od po pet ljudi.

Plan je predviđao odbranu grada na tri linije:

Prvi, glavni odbrambeni pojas, koji je trebalo da posjednu njemačke jedinice po povlačenju sa Romanije, Jahorine i Ivana, počinjao je na platou sela Pribanj, u medurječju Paljanske i Mokranjske Miljacke, pa preko Zlokoša (k. 1106), Nemanjice i Mrazovca (k. 1306) išao na sjever do Crnog vrha (k. 1503); skretao i ovdje na zapad, obuhvatao je Rašljevo brdo, Gornje Močice, Bukovik i Uževicu, a onda preko Tihovskog i Debelog brda iznad Vogošće, silazio u Jošanicu i na rijeku Bosnu. Po prelasku na lijevu obalu Bosne, išao je prvim kosama iznad Sarajevskog polja i ponovo preko Igmana i Trebevića izbijao pred Pale i zatvarao krug.

Drugi odbrambeni pojas činila bi pomenuta linija »vanjskog pojasa osiguranja«. Nju su stalno posjedale i dalje utvrđivale uglavnom jedinice 18. domobranskog zdruga, a u slučaju napada, trebalo je da bude posjednut i drugim jedinicama.

Treći odbrambeni pojas išao je samom ivicom naselja i, također, nije bio fortifikacijski izgrađen. Na njega bi se povukle njemačke jedinice po gubitku prvog pojasa. On je od strelišta pod Pašinskim brdom išao na Meteorološku stanicu pod Grdonj-brdom, Forticu, Koševo i Jezero, pa obroncima Malog Huma, istočno od stare željezničke stanice, na Franjevački samostan u Kovačici, i željezničkom prugom prema Višegradu do kafane »Nišan« na Hridu, pa silazio na Bentbašu i kod Jajce-kasarne zatvarao krug oko Sarajeva.⁴⁴⁾

*1) Isto.

44) Isto.

Pošto je dobijena Hitlerova saglasnost za napuštanje Sarajeva, otpalo je posjedanje prvog i trećeg odbrambenog pojasa i odbrana itavog grada ostavljena je uglavnom 18. domobranskom zdrugu i u gradu smještenim jedinicama i ustanovama, sa prvenstvenim zadatkom da posluže za prihvat jedinica koje se kroz grad povlače sa Romanije.

Sa 22. martom zaključno sve jedinice u garnizonu trebalo je da dostave izvještaje o izvršenim pripremama u toku mjeseca, nastalim promjenama u brojnom stanju, novoizgrađenim objektima i poboljšanjima, te dopunskim predlozima. To su one vjerovatno i učinile, pa je general Katner, pošto su ovi sretni, i pošto je u međuvremenu dobijeno Hitlerovo odobrenje za napuštanje Sarajeva, izdato 20. marta, namjeravao 23. marta pristupiti ažuriranju i reviziji plana odbrane.

Na elniku Štaba, potpukovnik Vedel, međutim, tog jutra nikako nije mogao da nađe Plan odbrane u kasi od koje je samo on imao ključeve. I pukla je buka. Alarmirana je Tajna vojna policija (Geheime Feldpolizei) koja je, u stvari, bila ograničena Gestapo (Geheime Staatspolizei) u vojsci. Pokrenuta je istraga. Uhapšeno je 25 njemačkih vojnika i oficira i 150 pripadnika oružanih snaga NDH. Otkriveni su pritom i neki saradnici NOP-a, ali se planu odbrane nije moglo učiniti u prilog, pa je potpukovnik Vedel 26. marta natjeran da izvrši samoubistvo.⁴⁵⁾ Plan odbrane grada već je stigao u Operativni štab Sarajevske grupe korpusa i iskorišten za planiranje sarajevske operacije.

Valjda poučen iskustvom Mostara, kada je napuštanje grada morao naknadno sankcionisati, Hitler je odobrenje za napuštanje Sarajeva izdao blagovremeno (20. marta 1945. godine.)⁴⁶⁾ Tim odobrenjem Lejzer je raspomagao sigurno već 23. marta. To i dramatično događaji u Sarajevu između 23. i 28. marta u vezi sa otkrivanjem nestanka plana odbrane grada podgrijavali su strah okupatora od ustanka u Sarajevu,⁴⁷⁾ te nalagali promjenu odluke o načinu vođenja borbe. To je značilo da njihove snage oslobodjene na Romaniji i Ivan-sedlu neće biti angažovane ni na jednoj liniji neposredne odbrane grada, niti za odbranu već utvrđenih zgrada, blokova i uporišta u unutrašnjosti. Priroda novog zadatka tražila je od njih borbeni poredak za osiguranje proboja iz okruženja.

Stoga se odmah pristupilo izradi plana izvlačenja, koji bi osigurao povlačenje svim snagama 21. korpusa. Linije odbrane trebalo je da budu zamijenjene uzastopnim prihvatnim položajima. Prethodno je trebalo evakuisati oko 3000 ranjenika i što više materijala.

Pošto je u prvoj etapi operacije »Majgeviter« (19. do 23. marta 1945) odbacio 2. armiju od rijeke Bosne sa Trebave i Posavine, zauzeo Gradačac, Modriču, Gračanicu i Srnice, nanio joj osjetne gubitke i potpuno ovladao komunikacijom Brčko — Srnice — Gračanica — Doboj, njemački 34. armijski korpus nekoliko dana se pripremao za završnu odlučujuću u etapu — prodor prema Tuzli.

U međuvremenu, OKW je odobrila napuštanje Sarajeva (20. marta) i u operaciji odobrila upotrebu 117. divizije. Tako je sada 34. korpus za koncentri-

⁴⁵⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k.6, br.reg. 116, zabilješka za 23. i 26. mart 1945. godine.

⁴⁶⁾ Erich Schmidt Richberg. Das Ende auf dem Balkan, Kurt Vowinckel, Heidelberg 1955, s. 107.

⁴⁷⁾ Na elniku Štaba 21. korpusa tog dana je uzbuđeno saopštio svojim oficirima, da je njemačka obavještajna služba otkrila zavjeru, po kojoj Sarajevo »prepadom treba da padne u ruke komunista«, dodajući da je u vezi s tim već uhapšeno 175 pripadnika njemačkih i oružanih snaga. Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k.6, br.reg. 1/6, zabilješka za 23. III 1945. godine.

an udar prema Tuzli imao više od 6 divizija (45000 vojnika), a osnovno iznenađenje trebalo bi da predstavlja udar 7. SS — divizije iz pozadine, nebranjanim pravcem Olovo — Kladanj — Tuzla.⁴ⁿ⁾ Ovaj naknadno planirani poduhvat 7. SS — divizije dobio je naziv »Uskršnja zvona« (Osterglocken).⁴⁻⁾ Zauzimanjem Tuzle koja je bila slobodna još od septembra 1944. godine, Grupa armija »E« bi u vrlo značajnoj mjeri kompenzirala napuštanje Sarajeva, poremetila sve naše planove za završne operacije u Bosni i njemačkom 21. korpusu osigurala još jedan pravac povlačenja. Međutim, napad na Tuzlu od pravca Gradačica, Brčkog i Doboja, uprkos po etnim uspjesima (zauzet je Srebrenik), nije se razvijao po planu i do 31. marta se ugasio.⁵⁰⁾

Po etak naših napada na Romaniju i Ivan-sedlu, u zoru 28. marta, a posebno uspjeh 27. udarne divizije Trećeg korpusa da ve u prvom naletu odsije i njemački 363. pješadijski puk u Podromaniji i da mu onemogući i odstupanje,⁵¹⁾ omeli su Štab 21. korpusa da pripremi plansko povlačenje. Šalju i prema Palama i Mokrom pojačanja iz Sarajeva, nekoliko dana je morao odlagati po etak akcije »Osterglocken«, ne bi li se njegova 181. pješadijska divizija odlijepila od Trećeg korpusa i nekako izvukla okruženi puk sa Romanije.

Umjesto toga, on je njemačkom 369. diviziji na Ivan-sedlu, ojačanoj ostacima 1. i 9. ustaške brigade, naredio krajnje upornu odbranu, što je rezultiralo obostrano visokim gubicima. Njegova 7. SS — divizija »Princ Eugen«, koja se u vrijeme dramatičnog preispitivanja plana odbrane i njegovog preinačavanja u plan povlačenja korpusa, bila ponovo našla u rezervi u Sarajevskom polju, bila je pokrenuta ve 26. marta prema Varešu i niz dolinu Bosne, kako bi osigurala bokove na pravcu povlačenja, odnosno, napadom preko Kladnja, otvorila i alternativni pravac prema Tuzli. Po etak povlačenja, međutim, bio je uslovljen izvlačenjem iz borbe dvije ostale divizije (181. sa Romanije i 369. sa Ivan-sedla), kao i uspjehom (bar po etnim) operacije »Maegiwitter«.

Forsiranje Bosne kod Kaknja, koje je noć 29/30. marta izvršila Operativna grupa 5. korpusa i naročito rušenje željezničkog mosta preko Bosne uzvodno od Kaknja, poremetilo je transport oko 3000 ranjenika, evakuaciju pozadinskih ustanova i materijala, naročito opljačkanih stvari.

Da bi riješio ova dva ključna problema, general Lejzer je morao pocijepati 7. SS — diviziju na dva dijela i njen 13. brdski lovački puk sa ostalim dijelovima i artiljerijom usmjeriti prema Operativnoj grupi 5. korpusa, a 14. brdski lovački puk iz Vareša, preko planine Zvijezde prema Romaniji, jer je u međuvremenu postalo jasno da se 181. pješadijska divizija sopstvenim snagama i nedovoljnim ojačanjima (jedna oklopna, jedna pješadijska četa i jedan oklopni voz) ne može odlijepiti od 3. korpusa. U najboljem slučaju, trebalo je žrtvovati ojačanja 363. pješadijski puk u Podromaniji. U situaciji kad je odluka o povlačenju bila donesena, a uz to prvim preduzetim mjerama i nagoviještena jedinicama⁵²⁾ u

ⁿ⁾ Vidi: D. Uzelac, Njemački protivudar u istočnoj Bosni..., Vojnoistorijski glasnik, Beograd, br. 1/1978, str. 32-37.

^{*)} Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, br. 6, br. reg. 1/6, zabilješka za 26. III 1945. godine.

^{o)} Depeša Komande Jugoistoka Vrhovnoj komandi Vermahta od 31. III 1945. godine u 14 sati, NjA, Mikroteka, Vašington, T-78, r-305/6070-71.

⁾ Izvještaj Štaba 27. udarne divizije od 7. IV 1945. godine, Zbornik..., tom IV, br. 34, dok. 107.

^{*)} Među prvima odluka je saopštena K-tu odbrane Sarajeva Katneru i istovremeno 31.1 u 16 sati naredeno premještanje Centra veza korpusa u Zenicu. — Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, br. reg. 1/6, zabilješka za 31. mart 1945. godine.

njema kim i ustaškim štabovima u Sarajevu zavladao je mu na atmosfera, jer se nisu mogli ostvariti ni najminimalniji uslovi za po etak planskog povla enja

Po etak odlu uju eg napada

Po etak opšteg odsudnog napada na spoljnu odbranu njema kog 21. brdskog korpusa, na Ivan-sedlu i Romaniji, kao što smo rekli, Operativni štab Sarajevske grupe korpusa Jugoslovenske armije odredio je za 28. mart 1945. godine.

Vremenske prilike sa nastupanjem prolje a, bar u nižim dijelovima, po ele su se poboljšavati.

Raspoložu i planom odbrane Sarajeva, Operativni štab Sarajevske grupe korpusa nije na Romaniji i Ivan-sedlu o ekivao uporan otpor. Baš zato on je želio da ranijim napadom i odsijecanjem isturenih dijelova sprije i izvla enje ve-eg dijela žive sile sa Romanije i Ivan-sedla, kako ona ne bi bila angažovana na liniji glavnog otpora, to jest za neposrednu odbranu Sarajeva.

Napad je po eo po planu, ta no u 4 sata, u zoru 28. marta.⁵³⁾ Dvadeset sedma divizija za ovaj napad je oja ana sa dva bataljona 5. sandža ke udarne brigade i podržana korpusnom artiljerijom. Frontalni pritisak na izgra ene položaje 363. puka na grebenu Pohovac—Velika Gradina, ispred samog Sokoca, vršila je samo 20. romanijska brigada. Sve ostale snage upu ene su na Romaniju. Šesnaesta muslimanska brigada i dva bataljona 5. sandža ke brigade, s juga, te 19. bir anska, sa sjevera, trebalo je da u rejonu av eg polja presijeku drum koji od Podromanije vodi prema Crvenim stijenama. Ve u prvom naletu divizijskoj glavnini je uspjelo da ovlada svim uporištima u i oko av eg polja, osim zaseoka Koprivica i brda Lisine iznad njega, gdje su neprijateljske posade okružene. Njema ki 363. puk je time odsje en od glavnine pa mu je prijetilo uništenje, jer je drum preko Romanije u dužini od 10 km sada bio vrsto u našim rukama.⁵⁴⁾

Trideset osma divizija koja je prethodnog dana bila ometena u pregrupaciji zbog odbijanja ispada dijelova 363. puka i Stabske ete 14. SS — puka prema Bijelim vodama, u toku 28. marta ovladala je svim visovima sjeverozapadno od Mokrog osim Crnim vrhom. Prodorom 21. tuzlanske brigade u zaselak Sinjevo ugrožena je artiljerija 181. divizije kod Sumbulovca i njen štab smješten oko Musi a i Simbašina hana. Istovremeno je 3. proleterska brigada sa istoka prodrla u sve zaseoke sela Jelovci, što je dovelo do obostranog prostreljivanja borbenog poretka prištabskih dijelova 181. divizije, sabijenih na uzak prostor oko drumu kroz Mokro.

etvrta sandža ka brigada bila je sa dva bataljona prodrla u Pale i na željezni ku stanicu Stambol i , ali je protivnapadom njema kog 334. puka odba-ena. Po etnim uspjesima njema ka 181. divizija bila je ozbiljno uzdrmana, ali

) Prema njema koj 181. pješadijskoj diviziji (bila je bez 359. puka, ali oja ana Kavkaskim Dukom »Bergman« i po jednim bataljonom ustaša, domobrana i milicije iz sastava 8. pješadijske divizije), na Romaniji, raspore enoj u garnizonima Pale, Mokro i Podromanija i na obezbje enje komunikacije izme u njih, angažovan je Tre i udarni korpus i 37. sandža ka divizija 2. udarnog korpusa. Sve tri divizije su uglavnom ostajale na svojim sektorima: 27. udarna divizija na Glasincu prema Podromaniji; 38. udarna divizija u rejonu Kadino Selo - Vu ja Luka - Kalauzovi i, prema Mokrom, i 37. udarna divizija uglavnom na Ravnoj planini, orijentisana prema Trebevi u, Palama i Mokrom. U toku 26. i 27. marta one su izvršile potrebna pomjeranja i svoj borbeni poredak prilagodile zadacima. Korpusni artiljerijski divizion (sa svega 200 granata) podržavala je uglavnom 27. divizija u napadu na 363. pješadijski puk na Romaniji. U korpusnoj rezervi nalazila se 18. hrvatska brigada 38. udarne divizije, sa prvenstvenim zadatkom osiguranja otkrivenog desnog boka korpusa. — Zapovijest Štaba 3. korpusa JA od 25. III 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 63.

) Izvještaj Štaba 27. divizije od 7. IV 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34. dok. 107.

Kolona III korpusa JA preko Ravne Romanije prema Sarajevu, april 1945. godine (Iz Partizanskog albuma Drage Mažara, »Glas« Banjaluka - »4 juli« Beograd 1981.)

su u toku dana pristigla nova pojačanja iz Sarajeva: Oklopna divizija 7. SS — divizije u Mokra i jedan oklopni voz u Pale. To je znatno podiglo odbrambene mogućnosti njemačkih garnizona u Palama i Mokrom, jer Treći i korpus 37. divizija nisu na ovom sektoru raspolagali odgovarajućim protivoklopnim sredstvima. Treći i udarni korpus 37. udarna divizija su i sutradan obnovili napade na sva tri garnizona. Borbe su bile oštre, ali kod Pala i Mokrog nije bilo promjena. Njemački 363. puk odsječen u Podromaniji pokušao je da se tog dana preko visa Rasoline probije prema Crvenim stijinama. Međutim, 16. muslimanska brigada i dva bataljona 5. sandžaka brigade su to spriječili. Odbili su napad i neprijatelja potisli u Podromaniju, ovladavši pritom još i Triom i Karaulom, čime je ovaj njemački puk sabijen na još užu prostor. Na položajima dostignutim tog dana, sve tri divizije nastavile su napade i sljedeća tri dana. Jedinici rezultati bili su: obostrano visoki gubici.")

Napad na Ivan-sedlo počeo je 4 sata kasnije nego na Romaniji. Artiljerijska priprema bila je ovdje znatno temeljitija i trajala je 2 sata.⁵⁶⁾

Zapovijest za napad Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa ovdje je primljena 27. marta.⁵⁷⁾ S obzirom na to, i nije bilo mogućnosti za veća pomjeranja borbenog poretka iako je divizija u rezervi imala dvije brigade. Jednu od njih Operativni štab Sarajevske grupe korpusa, prethodnim naredjenjem, već je bio upotrijebio. Tog jutra, 27. marta u 4 sata 14. hercegovačka omladinska udarna brigada krenula je iz Konjica da obilaskom Bitovnje, preko Pogorelice izbije u Kreševo i na tom pravcu zamijeni 4. i 10. udarnu diviziju 5. korpusa.

Dvadeset deveta hercegovačka udarna divizija, u neposrednom dodiru sa neprijateljem na Ivan-sedlu imala je tri brigade.⁵⁸⁾

Za razliku od nekoliko prethodnih relativno mirnih dana u toku pripreme napada, noću 26/27. marta neprijatelj je izvršio ispad na položaje 13. hercegovačke brigade i ovladao Malim Ivanom. U toku dana nastavljeni su naizmjenični napadi i brigada je uspjela da oko podne povрати sve izgubljene položaje na Malom Ivanu, osim jednog visa. O oštini borbe najbolje govore gubici. Brigada je imala 13 poginulih i 60 ranjenih, među kojima i veliki broj starijina. Na bojištu

") Ukupni gubici ove tri divizije u sarajevskoj operaciji, uglavnom pretrpljeni u opisanim borbama iznose: 315 poginulih, 839 ranjenih i 30 nestalih. Istovremeno same su procijenile da je neprijatelj na njihovim sektorima imao 1238 mrtvih, 1746 ranjenih i 1599 zarobljenih. Izvještaji 27, 37. i 38. divizije od 7. IV 1945. godine. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 107. i 108. i AVII, ANOP-a, k. 1258 br. reg. 7/6.

") Utrošeno 3935 granata za oružja zemaljske artiljerije i 2580 metaka za protivavionski top (Flak) 20 mm. U njoj su pored Artiljerijske brigade 29. divizije učestvovali minobacači i bataljonskih pratilaca, što je značilo bar još jednu hiljadu granata. — Bojna relacija Artiljerijske brigade 29. divizije za mart 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 109.

") Zapovijest Štaba 29. divizije od 27. III 1945. godine. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 75. i dok. 68.

") Desetu hercegovačku na lijevom krilu sa osloncem na padine Bitovnje, 13. hercegovačku u centru na Malom Ivanu i 11. hercegovačku na desnom krilu sa osloncem na padine Bjelašnice. Sa dva bataljona divizija je u selu Grkaricama obezbjeđivala prevoje između Bjelašnice i Igmana, a sa jednim prevojem između Bjelašnice i Treskavice u Umoljanima. Njena Artiljerijska brigada smještena na vatričnim položajima u selima Zuki i Dragaj, pomjerila je tri baterije 27. marta na isturene položaje na Jasenu i Kraljevcu, a protivtenkovske baterije uputila u borbeni poredak 10. brigade za neposrednu podršku pješadije. Položaji njemačkog 370. pješadijskog puka 369. divizije, divizije pridodate 909. tvrđavskoj brigade i ostataka 1.19. ustaške brigade u potpuno razvijenom fortifikacionom sistemu poljskog tipa (sve tri tranšeje punog profila) bili su mjestimično udaljeni svega 100 metara.

je na eno 45 neprijateljevih leševa. arke su se nastavile i poslije podne, a onda je neprijatelj po eo ga ati i položaje Artiljerijske brigade.")

Pošto je ve sve bilo spremno, sutradan, 28. marta, po planu, u 6 sati je po ela artiljerijska priprema. U 8 sati krenuo je u frontalni napad jednovremeno strelja ki stroj sve tri brigade prednje linije. Deseta hercegova ka na lijevom krilu, zapadno od drumu prema Sarajevu, na Vihor kao najja e utvr enu ta ku, za ije ovladavanje je upu en i jedan bataljon u obuhvat. Trinaesta hercegova - ka u centru, na Mali Ivan i Rudno brdo isto no od sarajevskog drumu, na položaje oko kojih je pored Vihora u toku marta 1945. god. palo najviše žrtava. Jedanaesta hercegova ka brigada na desnom krilu, sa padina Bjelašnice napada brdo Dragalj, zahvataju i sela Kor u i Željakov Do. Sve tri brigade usmjerene su na Tar in, a prema njemu je uskoro trebalo da se osjeti i pritisak 14. hercegova ke brigade od Kreševa.⁶⁰⁾

U pet dana krvavih borbi na Ivanu krajem marta 1945. godine, 29. divizija imala je više od 600 izba enih iz stroja. Samo 10. i 13. hercegova ka udarna brigada imale su od 27. do 29. marta 69 poginulih i 315 ranjenih boraca. Neprijateljevi gubici nisu se mogli ta no utvrditi, ali se prema procjenama brigada kre u oko hiljadu, od ega blizu 400 mrtvih.⁶¹⁾

U toku 28. marta na sjevernim obroncima Zahorine u blizini Fojnice koncentrisano je pet brigada 5. udarnog korpusa, prištabski dijelovi obiju divizija i jedna eta Inženjerskog bataljona korpusa.⁶²⁾ U artiljerijskim divizionima divizija bilo je 20 brdskih topova 75 mm i dva poljska topa 76,2 mm, a u mješovitim divizionima brigada i bataljonskim prate im etama još 16 protivavionskih topova i 90 minobaca a 81 mm. U sumrak tog dana, oni su bez ve ih teško a prešli komunikaciju Kiseljak—Busova a.⁶³⁾

Bez daljnjeg dodira sa neprijateljem, obje divizije su 29. marta pred mrak stigle u rejone prikupljanja i odmah preduzele izvi anje odsjeka forsiranja i polele pripremu sredstava za prelaz.⁶⁴⁾

Napad i prelaz Operativne grupe su po eli po planu, krilne brigade na po nim mjestima prelaza, u toku no i su savladale rijeku i likvidirale manje posade, a 7. brigada i jaku intervenciju (jedan bataljon njema kog 81. landesšicen puka oja an oklopnim vozom) iz Visokog. Na glavnom mjestu prelaza razvile su

⁶⁰⁾ Danilo Komnenovi i Muharem Kreso, Dvadeset deveta hercegova ka divizija, Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1979. str. 494-495.

⁶¹⁾ Zapovijest Štaba 29. divizije od 27. III 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 75.

⁶²⁾ D. Komnenovi i M. Kreso, Dvadeset deveta hercegova ka divizija, Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1979. str. 511-514. U knjizi Franz Schreml, Kriegsschanplatz Kroatien, Kurt Vowickel, Ne-kargemünd, 1962., str. 130, kaže se da je samo iz 370. grenadirskog puka na Ivan-sedlu poginulo 650, a ranjeno, promrzlo i oboljelo 750 vojnika i starješina.

⁶³⁾ Sa Jahorine do novih polaznih položaja Operativna grupa imala je da pre e oko 100 kilometara. Pred njom su bile etiri željezni ke pruge i etiri drumu, trebalo je da savlada garnizon u Kaknju i Brezi i, prije svega, da forsira rijeku Bosnu. Uz sve to trebalo je o ekivati intervencije iz njema kih garnizona u Kiseljaku, Busova i, Zenici, Visokom i Varešu.

Zapovijest Štaba V korpusa od 23. III 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 57.

⁶⁴⁾ Izvještaj Štaba 4. udarne divizije od 9. aprila 1945. godine i Štaba 10. udarne divizije od 30. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 111. i 114.

⁶⁵⁾ Izvi anjem je utvr eno da u Kaknju, rudnicima Kakanj i Zgoš a, na željezni kim stanica-ma od Lašve do Dobrinje, mostovima kod Kaknja, Dobrinje i Doboja (selo uzvodno od Kaknja) ima 1500 njema kih vojnika i 850 ustaša i domobrana sa jednom baterijom protivavionskih topova oko mosta u selu Doboju. Mostovi kod ati a i sela Doboja još su bili obezbije eni sa po dva bunkera na obje obale rijeke Bosne. Bunkerima, bodljikavom žicom i minskim poljima bili su uz to ograni i rudnici uglja Zgoš a i Kakanj.

Artiljerijska brigada 29. divizije izvlači oružja na položaje na Ivan-sedlu, mart 1945. godine

se, me utim, teške borbe. Dvadesetak topova po jedne protivtenkovske i protivavionske baterije predstavljali su najveće u prepreku. Oni su onemogućili prilaz bunekrima ograničenim uz tožanim i minskim preprekama. Intervenirala su i tri oklopna voza s pravca Lašve, pa je i njih trebalo savladati.

Deveta krajiška udarna brigada u toku noći je ovladala selom Doboju i uništila utvrđeno uporište u Osnovnoj školi, ali je za likvidaciju Protivavionske baterije (280 vojnika sa 9 topova) kod bunkerima ograničenog mosta, trebalo organizovati novi napad i privući artiljeriju na blisko odstojanje. U ogorjenoj borbi od 11 do 17 sati, uništavanjem jednog po jednog bunkera, njemačka posada je potpuno likvidirana, a devet vojnika je zarobljeno. O visokom zalaganju brigade govore gubici od 25 poginulih i 72 ranjena borca.⁶⁵⁾

Šesta krajiška udarna brigada u toku noći je potisnula neprijatelja u samu željeznicu kod stanice i bunkere oko nje, ali je i njen napad na bunke kod mosta ukočen vatrom njemačke protivtenkovske baterije. Oko 9 sati ujutru likvidiran je otpor na željeznicu kod stanice Kakanj, pri čemu su, direktnim pogocima, uništena i dva od tri oklopna voza koja su došla od Lašve da podrže posadu. To je i ovdje omogućilo privlačenje artiljerije za neposredno gašenje bunkera koji su štítili prilaz mostu, pa su i oni uništeni oko 11 sati.⁶⁶⁾

U toku noći 30/31. marta prištabski i pozadinski dijelovi obje divizije pod zaštitom 17. krajiške brigade prešli su na desnu obalu Bosne. Nakon toga je uz pomoć stanovništva pokidana željeznica na prugu u dužini od nekoliko kilometara, demolirani su uređaji na željeznici kod stanicama i uništen zatečeni vozni park, a zaplijenjena oprema i municija evakuisana na desnu obalu. Na kraju su porušeni i mostovi, a jedinice prve linije na mostobranu pomjerene do Kraljeve Sutjeske i Trnovca, prema Varešu. Prema ostacima posade, okruženim u rudniku Kakanj, ostavljena su samo dva bataljona 8. krajiške brigade, koji su u toku 31. marta uspjeli da kod groblja unište neprijateljske snage i one jedne ete. Obezbjedenje prema Zenici je, takode, imalo manjih sukoba sa neprijateljem.⁶⁷⁾

Tako je završen prelaz preko Bosne. Njegovi efekti i u materijalnom i u taktičkom pogledu bili su značajni. Rušenjem željeznice kod mosta preko Bosne kod Doboja uveliko je poremećena evakuacija materijala i pozadinskih ustanova 21. korpusa.⁶⁸⁾

Tridesetog marta 1945. godine Operativna grupa 5. udarnog korpusa obaviještena je o prisustvu njemačke 7. SS-divizije u Varešu i okolini. Njene namjere, međutim, još nisu bile jasne. Zbog toga je Operativna grupa preduzela dalje pomjeranje borbenog poretka prema Varešu radi izvičanja neprijatelja i zauzimanja povoljnijih položaja u slučaju da 7. SS-divizija krene prema njoj.

Tog dana, 30. marta, napad sa pravca Bratunog upravo je bio u toku, a celo ovo klinu približilo se i u, a 7. SS-divizija bila već pokrenuta u pravcu Olova, pa se Štab njemačkog 21. korpusa u Kasindolu bio našao u velikoj dilemi.

⁶⁵⁾ Izvještaj Štaba 10. divizije od 30. IV 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 144.

⁶⁶⁾ Izvještaj Štaba 4. divizije od 9. IV 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 111.

⁶⁷⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII NjA, k. 6, br. reg. 1/6, zabilješke za 30. III 1945. godine; Izvještaji 4. i 10. divizije, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 111. i 144.

⁶⁸⁾ Zarobljeno je 513 neprijateljskih vojnika, ubijeno oko 600 i ranjeno još nekoliko stotina, zaplijenjeno je devet protivavionskih i jedan protivtenkovski top, 10 minobacača, 8 mitraljeza, 32 puškomitraljeza i 454 puške i automata. Grupa je imala 73 poginula borca, a ranjeno ih je još 143. Neuspjesi 7 SS-divizije.

Naredba br. 45. Štaba V korpusa od 10. aprila 1945. godine. Štab je pohvalio obje divizije, 6. i 9. brigadu, 1.13. bataljon 8 brigada, 3. bataljon, 9. i 3. bataljon 11 brigada, te Artiljerijski divizion 4. divizije. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 114.

Grupa boraca 9. krajiške NOU brigade na predahu pred napad na Kakanj 29. marta 1945. godine

Detaljnije obaviješten o velikoj diverziji kod Kaknja, po prekidu radio-veza tamo, okružene jedinice je smatrao uništenim. Njegov 363. pješadijski puk u Podromaniji se već treći dan nalazio u kritičnoj situaciji. Okruženom puku je već ponestajalo hrane i municije i prijetilo mu je uništenje.⁶⁹⁾ Trebalo je hitno intervenirati i prema Kaknju i prema Podromaniji. Ipak je rješenje zavisilo od procjene ishoda napada prema Tuzli. U svakom slučaju, marš 7. SS-divizije prema Tuzli je obustavljen i njeni pukovi upućeni da interвениšu prema Podromaniji i prema Kaknju.

No u izmeću 30/31. marta jednovremeno sa pokretom Operativne grupe 5. udarnog korpusa prema Varešu, krenula je i glavnina njemačke 7. SS-divizije iz Vareša prema Kaknju. Iz Breze su, takođe prema Kaknju, krenuli dijelovi 81. landesšičen puka ojačani jednim bataljonom 17. domobranskog zdruga.

Do sudara je došlo ujutru 1. aprila, na predviđenim položajima za odbranu, koje su upravo posjedale brigade Operativne grupe 5. korpusa. Prvo je, već oko 4 sata, došlo do sudara na pravcu 10. udarne divizije sa snagama koje su nastupale iz Breze, a onda oko 9 sati i sa snagama 13. SS-brdskog lovačkog puka koji je u tri kolone nastupao iz Vareša prema zapadu.

Susretna borba, u kojoj je prednost bila na strani Operativne grupe jer je blagovremeno posjela odbrambene položaje i imala razrađeni plan odbrane, produžila se u toku itavog dana. Njemačke jedinice su snažno navaljivale. Smjenjivali su se napadi i protivnapadi. Oko 23 sata snage 10. divizije prešle su u snažan jednovremeni protivnapad i neprijatelja odbacile prema Brezi. To je natjeralo i 13. SS-brdski lovački puk da odustane od napada na svom pravcu, pa se iste noć i u osloncu na 81. landesšičen puk, povukao preko Breze u Visoko, a odavde produžio u Kakanj.⁷⁰⁾ Uspostavljanje pokidanih komunikacija i veza u dolini Bosne sada je bio njegov najvažniji zadatak.

Tako se njemačka 7. SS-divizija sklonila s puta Operativnoj grupi 5. udarnog korpusa i ona je mogla produžiti prema Sarajevu, na polazne položaje kod Vogošće. Štab Operativne grupe to, međutim, nije odmah osjetio.

Operativni štab Sarajevske grupe korpusa požurio je Operativnu grupu da što prije savlađaju i u gornjim tokovima rijeke Stavnju i Misoču, izbije na Zvijezdu, u sela Kunosiće, Hadžiće, Krivajeviće i Sudiće, i tu se poveže sa snagama 3. korpusa i pripremi za napad na Sarajevo. Štab grupe je 2. aprila izdao zapovijest za pokret⁷¹⁾ i već je 2/3. april predena Stavnja i do 4. aprila stiglo se na Zvijezdu. Usput je (3. aprila) oslobođeni Vareš i razbijeno više ustaških, etničkih i milicijskih posada, pri čemu je zarobljeno stotinjak vojnika sa oružjem.

Slično kao glavnina 7. SS-divizije prošao je i njen 14. SS-brdski lovački puk ojačan jednim ustaškim bataljonom i sa nešto artiljerije, koji je upućen na istok, prema Podromaniji.⁷²⁾

Imajući na umu da je od Olova preko Medojevića izbio u rejon Širijevića,⁷³⁾ tu su ga koncentrično sa tri strane napali po 3 bataljona 18. hrvatske i 21. tuzlanske brigade,

⁶⁹⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6. br. reg. 1/6, zabilješka za 29. i 30. mart 1945. godine.

⁷⁰⁾ Izvještaj štabova 4. i 10. divizije od 9. i 30. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 111. i 144.

⁷¹⁾ Zapovijest Op. str. pov. br. 4. od 2. IV 1945. godine u 14,45 sati, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 95.

⁷²⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, br. reg. 1/6, zabilješka za 30. mart 1945. godine.

⁷³⁾ Depeša Štaba 3. korpusa Generalštaba JA od 31. marta 1945. godine, AVII ANOP-a k. 409, br. reg. 16/8-21.

te po 2 bataljona Tuzlanskog NOP odreda i 17. majevi ke brigade. Nešto kasnije Stab korpusa je obustavio dalje napade na okruženi 363. pješadijski puk, pa ovamo uputio i korpusnu rezervu (dva bataljona 20. romanijske brigade), a onda i 19. bir ansku udarnu brigadu. Ujutro 2. aprila u 4 sata i ovih šest bataljona 27. udarne divizije napali su premorenog neprijatelja u Šahbegovi ima i u snažnom naletu potisli ga iz sela. Njegovo spajanje sa okruženim pukom u Podromaniji time je bilo isključivo. Jedina alternativa bila je povlačenje prema Mokrom.

Krenuvši u tom pravcu, gonjen od jedinica 38. udarne divizije, ojačani 14. SS-puk je na kraju razbijen, a njegovi pozadinski dijelovi gotovo uništeni. Nije uspio da dođe u dodir sa okruženim 363. pukom, ali je na sebe privukao značajne snage 3. korpusa i oslabio njihov pritisak na Podromaniju. Sam je, međutim, platio vrlo visoku cijenu.⁷⁴⁾

Najvažniji rezultat njegovih borbi sa njemačkom 7. SS-divizijom sjeverno od Sarajeva, bio je taj što je i ova divizija konačno uzdrmana, u najodlučnijem periodu pocijepana na dva dijela i vrsto vezana za određene sektore odbrane. To znači da je njemački 21. korpus ostao bez vrlo efikasne rezerve kakva je bila kompaktna, borbena i vrlo iskusna 7. SS-divizija. Štaviše, ostao je bez rezerve uopšte. To je imalo presudnu ulogu za povoljan ishod borbi ne samo u idućih nekoliko dana nego i operacije u cjelini.

Potiskivanje neprijatelja sa Romanije i Ivan-sedla i zapovijest za oslobađanje Sarajeva

Koristeći i angažovanje 27. udarne divizije i rezervi 3. korpusa prema 14. SS-brdskom lovačkom puku u Šahbegovi ima i potom na Starom gradu, njemački 181. pješadijska divizija kojoj je u Mokro preko Sarajeva već bio pristigao Izviđački bataljon 7. SS-divizije, preduzela je napad za izvlačenje okruženog puka iz Podromanije. Njeni dijelovi ojačani Izviđačkim bataljonom 7. SS-divizije krenuli su 2. aprila u napad sa Crvenih stijena prema avajem polju u susret svom 363. puku, koji je, napokon, sada sa dosta izgleda otpočeo proboj prema Crvenim stijenama.

Prema 363. puku sada su se nalazila samo po dva bataljona 20. romanijske i 5. sandžačke brigade, ali njihov pritisak s fronta nije mogao doći bitnije do izražaja. U avajem polju, na romanijskom drumu našla se izmeću dvije njemačke pukovske grupe, sama 16. muslimanska udarna brigada 27. divizije. Ona je u toku bitavog dana pružala snažan otpor, ali je pred njemačkom kolonom koja je napadala sa Crvenih stijena, podržana bornim kolima 7. SS-izvidačkog bataljona, uspjela da se probije do sela Koprivica i tu da se spoji sa 363. pješadijskim pukom. To im je omogućilo da u toku noćnog avajem polje izvuku bolnicu i teške dijelove, a onda i da ranjenike otpreme u Mokro i dalje za Sarajevo, čime su stvoreni uslovi za konačno povlačenje sa Romanije. U borbama na Romaniji njemački 181. divizija je znatno iskrvarila. Njeno povlačenje bilo je u zakašnjenju.⁷⁵⁾

Glavnina 37. sandžačke udarne divizije — 3. proleterska i 4. udarna brigada podržane organskom i pridatom artiljerijom — obnovila je 2. aprila, po nare-

⁷⁴⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII NjA k. 6. reg. br. 1/6, zabilješke za 1, 2. i 3. april 1945. godine. Izvještaji 38. divizije od 3. aprila i 27. divizije od 7. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 98 i 107.

⁷⁵⁾ Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6., br. reg. 1/6, zabilješka za 3. april 1945. godine.

enju Štaba 2. udarnog korpusa, napade na njemački 334. pješadijski puk u Palama i prema Trebeviću. Divizija je koristila i plansko povlačenje njemačkog 334. puka prema Ljubogošti, i po drugi put ovladala Palama, te zauzela selo Pribanj na platou između Paljanske i Mokranjske Miljacke. Zbog nemogućnosti povlačenja 363. puka sa Romanije, Štab 21. korpusa je 3. aprila sve rokove povlačenja pomjerio za jedan dan⁷⁶⁾ pa se 334. puk morao vratiti u Pale. Ojancima sa 2 oklopna voza, divizijskim dijelovima i ustašama, puk je u protivnapadu uspio da povrati oba naselja i prednji kraj odbrane uspostavi približno na ranijim položajima. O težini okršaja govore i gubici. Samo 3. proleterska sandžak-brigada, uključujući i nekoliko prethodnih manje napornih dana, imala je 34 poginula i 56 ranjenih boraca. Trećeg aprila navečer, 4. bataljon 4. sandžak-brigade na krajnjem lijevom krilu divizije, izbio je oko 23 sata na sam vrh Trebevića, gdje je napravio odbranu relejne radio-stanice 21. brdskog korpusa. Ustaše su ga, međutim, sutradan odbacile na polazni položaj.⁷⁷⁾

Trećeg aprila crnogorska udarna divizija prethodnih dana je vršila svakodnevno prepadne manjima. Trećeg aprila navečer u 22 sata izvršila je opšti napad uz podršku svog artiljerijskog divizionara i Korpusne artiljerijske grupe. U napad su krenule 5. proleterska i 7. omladinska brigada »Budo Tomović« (bez 4. bataljona). Jedna iz rejonu Graba prema selu Batićima a druga od Presjenice na brdo Slavanj, sa zadatkom da izborne izlaze dolinom Željeznice u Sarajevsko polje. Udarom prema Hrasnici i Vojkovićima u neprijateljsku pozadinu sadejstvuje im Grupa bataljona (četvrti bataljon 7. i 9. brigade) sa Igmana, dok je 9. udarna brigada (bez 4. bataljona) bila zadržana u rezervi.

Uprkos silini artiljerijske pripreme, obje brigade su naišle na žestok otpor. Položaji su bili ograđeni bodljikavom žicom i minirani. To je prouzrokovalo znatne gubitke, 6 poginulih i oko 70 ranjenih boraca, pa je stanje ostalo nepromijenjeno. Za iduću noć je Štab divizije organizovao novi napad s tim što je za frontalni napad na položaje Orla i Crvenu stijenu iz rezerve uveo dva bataljona 9. brigade. Naredio je 5. i 7. brigadi da prvo zauzmu krilne položaje, a potom, obuhvatom iz pozadine, napadnu glavna uporišta, koja će bataljoni 9. brigade vezati s fronta.⁷⁶⁾

Prelazeći na Ivan-sedlo, moramo podsjetiti da je Operativni štab Sarajevske grupe korpusa još 1. aprila obustavio napade 29. hercegovačke divizije poslije njenih pokušaja (od 27. do 31. marta) da frontalnim napadima ovlada neprijateljskim utvrđenim položajima na ovom sektoru. Stoga su ovdje bila u toku značajna pomjeranja jedinica, kako bi se izašlo na povoljniji operativni prostor. S jedne strane, prirodni otvor između Bjelašnice i Bitovnje bio je suviše uzak za svih pet hercegovačkih brigada, a s druge strane, odlaskom 4. i 10. divizije 5. korpusa sa sektora Kreševa i Fojnice ovaj prostor je bio nepokriven. Najbliža jedinica 5. udarnog korpusa bio je 1. bataljon 17. (Ramske) brigade kod Gromiljaka. Prvog dana 14. hercegovačka omladinska brigada bila je nedovoljna da zamijeni dvije divizije na ovom sektoru, a nije zbog kasnog upućivanja, blagov-

⁷⁶⁾ Sutradan 3. aprila 1945. godine morao je to učiniti još jednom, ali je naredno istog dana uvećeno opozvano.

⁷⁷⁾ Zapovijest i izvještaj štaba 37. divizije od 1. i 7. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom. IV knj. 34, dok. 93 i 108; Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA k. 6. br. reg. 1/6, zabilješke za 2,3. i 4. april 1945. godine.

⁷⁸⁾ Zapovijest i izvještaj štaba 3. divizije od 3. i 10. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 96 i 115; Ratni dnevnik majora Berna, AVII NjA k.6, br. reg. 1/6, zabilješka za 4. i 5. april 1945. godine.

remeno stigla ni da napadom na Tar in iz pozadine sadejstvuje glavnini divizije u otvaranju prelaza preko Ivan-sedla. Sad su, dovodenjem 12. hercegova ke brigade na Ivan, i upu ivanjem prema Kreševu 10. i 11. hercegova ke brigade sa jednom artiljerijskom baterijom, otklonjene te slabosti u borbenom poretku.

itava divizija trebalo je da do 4. aprila posjedne nove polazne položaje i, jednovremenim udarom po komunikacijama u pozadini i demonstrativnim napadom sa fronta, pokuša kona no slomiti otpor ve prili no istrošenog neprijatelja

Izvla enje prema Crvenim stijenama 363. puka u toku 3/4. aprila omogu ilo je najzad 21. brdskom korpusu da po ne povla enje i sa Ivan-sedla, pa je to i u inio. U toku iste no i povukao je glavninu na liniju Tar in-Pazari , a na Ivan-sedlu ostavio samo slabe zaštitnice. Tek poslije podne su 12. i 13. hercegova ka brigada ustanovile izvla enje neprijateljevih glavnina i odmah krenule u ve pripremljeni napad. Do mraka su oslobodile Tar in i Raštelicu.

Snagama povu enim sa Ivan-sedla i onim iz Kiseljaka neprijatelj je izvršio ispad prema ostalim brigadama divizije u dolini Lepenice i omeo naš pripremljeni no ni udar na komunikaciju Blažuj — Kiseljak.")

Grupa brigada zeni kog sektora, razvu ena od Gromiljaka kod Kiseljaka do Stranjana sjeverno od Zenice, na frontu širine gotovo 50 kilometara, stalno je uznemiravala neprijatelja, ali nije mogla, ni pokušavala da postigne neke ve e prodore u neprijateljski raspored, jer joj to ni odnos snaga nije dozvoljavao.

Kao što smo vidjeli, Sarajevska grupa korpusa Jugoslovenske armije riješila je do 4. aprila dva klju na problema sarajevske operacije. Prvo, njema ki 21. brdski armijski korpus kona no je ostao bez jake rezerve i novu je trebalo stvarati skidanjem jedinica sa fronta, pa i ta nikad više ne e biti ranga i kvaliteta 7. SS-divizije. Drugo, najzad se pokrenuo gotovo mjesec dana stabilizovani front kod Podromanije na Glasincu i na Ivan-sedlu. Operativnom štabu Sarajevske grupe korpusa bilo je jasno da se front sada nema gdje zaustaviti prije Sarajeva, ali nije ni pretpostavljao da se front u Sarajevu ne e ni zadržati, premda je tog dana radiogramom iz Sarajeva obaviješten da je neprijatelj preduzeo hitnu evakuaciju svojih trupa i materijala »i da je 2. i 3. aprila na putu prema Brodu uo eno 1000 vozila«. To mu je omogu ilo da istog dana izda Zapovijest za oslobo enje Sarajeva.⁹⁾

Opšti napad za oslobo enje Sarajeva trebalo je da po ne jednovremeno na svim pravcima, 5. aprila 1945. godine u tri sata popodne. Svim napadnim kolonama, osim 29. hercegova ke divizije i, naravno, grupe brigada zeni kog sektora, kao krajnji cilj nazna eno je Sarajevo, odnosno jedna od ta aka duž Miljacke od Vije nice do Vrbanje. Osnovna zamisao izražena je re enicom: »Da bismo osujetili neprijateljsko izvla enje, potrebno je brzo dejstvo i zajedni ki napad svih naših snaga na sarajevski garnizon i najenergi nije dejstvo na komunikacije u dolini r. Bosne«. Na savla ivanje garnizona Sarajevo orijentisano je 17. brigada, a 3. brigade zeni kog sektora dobile su zadatak da likvidiraju uporišta na prilazima komunikacije Busova a—Zenica—Vranduk. Pet brigada 29. divizije trebalo je da likvidira uporišta na komunikaciji: Tar in — Hadži i, Blažuj—Kiseljak.

⁹⁾ D. Komnenovi i M. Kreso, Dvadeset deveta hercegova ka divizija, Vojnoizdava ki zavod, Beograd 1979. str. 514-517.

¹⁰⁾ Zapovijest Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa od 4. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34., dok. 99.

U tom okviru zadaci jedinica izgledali su ovako:

Tre i udarni korpus još angažovan u borbama za Mokro, napada opštim pravcem: Vu ja Luka—Faleti i—Vratnik—centar grada, zahvataju i prostor izme u grebena Orlova glava—Orlova a—Grdonj i rijeke Miljacke. Radi lakšeg pregleda, ovdje emo nazna iti i direktive njegovih divizija, iako su one precizirane korpusnom zapoviješ u:

— Trideset osma isto nobosanska udarna divizija (17. mafevi ka, 18. hrvatska, 21. tuzlanska brigada) nastupa pravcem: Crepoljsko brdo—Sedrenik—Bjelave—centar grada;

— Dvadeset sedma isto nobosanska udarna divizija (16. muslimanska, 19. bir anska i 20. romanijska brigada sa Korpusnim artiljerijskim divizionomj nastupa pravcem: Mokro-Hreša—Vasin Han—Vratnik—Baš aršija;")

— Jedinice Drugog udarnog korpusa od Operativnog štaba dobile su zadatke po divizijama, s tim što je 29. divizija podijeljena u dvije napadne kolone:

— Trideset sedma sandža ka udarna divizija (3. proleterska, 4. i 5. udarna brigada i divizion artiljerije iz sastava Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa), još angažovana u borbama za Pale i Trebevi , nastupa pravcem: Trebevi — Bistrik— Park cara Dušana zahvataju i prostor izme u Miljacke i linije Petrovi—Palež—Soukbunar, ovla uje dijelom grada na lijevoj obali Miljacke do Skenderije;"²⁾)

— Tre a crnogorska udarna divizija (5. proleterska, 7. omladinska i 9. udarna brigada, te Artiljerijski divizion), angažovana u borbama za izlaz iz tjesnaca rijeke Željeznice, nastupa pravcem: selo Jablanica—Crveni klanac—Kasindo—Vra a—most na Vrbanji, zahvataju i itav južni dio Sarajevskog polja do rijeke Bosne, ovla uje ostatkom grada na lijevoj obali Miljacke, nizvodno od Skenderije, te Iliđom. Diviziju podržava Korpusna artiljerijska grupa bez jednog divizona i ostali prištabski dijelovi;"³⁾)

— Dvadeset deveta hercegova ka udarna divizija podijeljena u dvije grupe, angažovana u borbama oko Tar ina i Pazari a i na komunikaciji Blažuj—Kiseljak, obrazuje dvije napadne kolone, i to:

— Prva, sastava 12. i 13. udarna brigada sa Artiljerijskom brigadom i drugim prištabskim dijelovima nastupa dolinom Zujevine preko Tar ina, Pazari a i Hadži a prema Blažuju;

— Druga, sastava 10, 11. i 14. (omladinska) udarna brigada oja ane Brdskim artiljerijskim divizionom u rejonu Kobilje glave presijeca drum Blažuj—Kiseljak i spre ava izvla enje neprijatelja preko Kiseljaka prema Busova i i Zenici;

Divizija zahvata prostor od ivice Sarajevskog polja i izvornog dijela rijeke Bosne do Kreševice, ovla uju i naseljima u dolini Zujevine, te Vrelom Bosne, Blažujem i komunikacijom prema Kiseljaku do Han-Plo e;"⁴⁾)

— Operativna grupa 5. udarnog korpusa, u prikupljanju na Zvijezdi, u selima Hadži i, Kunosi i i Ivan i i, poslije podilaženja polaznim položajima, napada opštim pravcem selo Slatina—dolina Koševskog potoka—Marindvor, zahvata-

") Zapovijest Štaba 3. korpusa od 4. aprila 1945. godine.

") Sadejstvuju i 3. korpusa, ova divizija je napade vršila i prethodnih dana. — Vidi Zapovijest štaba divizije od 1. IV 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 93.

") Tre a divizija i 3. aprila napada da bi zauzela Jablanicu. vidi Zapovijesti štaba divizije od 3. i 5. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 96 i 101.

") Shodno svojoj Zapovijesti od 3. aprila u 19 sati, ova divizija je napad po ela itav dan ranije, 4. IV u 14 sati. Zapovijest od 4. IV samo insistira na produženju napada na iste ciljeve, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 97. i 100.

ju i desno selo Smiljevi e i povezuju i se lijevo sa 38. divizijom 3. udarnog korpusa. Bliži zadaci i pravci napada divizije nisu utvrđeni.⁸⁵⁾

— Grupa brigada zeni kog sektora (11. brigada četvrte, 13. brigada Trideset devete, 18. brigada Pedeset tre e divizije i Artiljerijska brigada 5. korpusa) likvidira manja uporišta na prilazima Busova i, Zenici i Vranduku, te koristi i Korpusnu artiljeriju i tenkove, tu e neprijateljeve odstupaju e kolone dolinom Bosne;

— Na zahtjev Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa, dva jurišna puka Vazduhoplovne grupe divizija »Vitruk« (10. sovjetske i 42. jugoslavenske) sa aerodroma Klenak kod Šapca podržali su napad Sarajevske grupe korpusa bombardovanjem Pala, Stupa, Huma, Grdonja i Štaba 21. korpusa u Kasindolu.⁸⁶⁾

— Po oslobo enju Sarajeva, osiguranje grada preuze e Bosanskohercegova ka divizija narodne odbrane, koja je s tim ciljem u Kreševu, Trnovu i Sokocu prikupila 5 svojih bataljona.³⁷⁾ Ratni materijal i zarobljenike preuze e Komanda grada Sarajeva koju je obrazovala Komanda vojne oblasti 3. udarnog korpusa.

Iz ove zapovijesti je o igledno da je Štab Sarajevske grupe korpusa na sam grad (od lije odbrane je neprijatelj u me uvremenu odustao) usmjerio više od dvije tre ine snaga, a prema neprijateljevim odstupnim komunikacijama od Vrela Bosne do Zenice samo 8 pješadijskih brigada. Izmijenjene namjere neprijatelj je dosta dugo uspijevao da prikrije.

Komandant Operativnog štaba grupe korpusa poslije rata je objasnio da 4. aprila 1945. godine nije bilo »mogu nosti za pregrupisavanje, kojim bismo naše snage doveli u povoljniji položaj u odnosu na neprijatelja i time obrazlaže usmjeravanje jedinica i u ovoj završnoj fazi »prema prvobitnom planu«, dozvoljavaju i da je zeni ku grupu brigada bilo mogu e podržati napadom i sa desne obale Bosne, samo da je Tre i korpus ranije upu en u tom pravcu. Po njegovom mišljenju, za taj zadatak nije mogla biti upotrijebljena bliža Operativna grupa divizija 5. udarnog korpusa, s obzirom na zahtjev politiki kog rukovodstva federalne jedinice da Krajišnici u estvuju u neposrednom oslobo enju glavnog grada Bosne i Hercegovine, koji je prihvatio i Generalštab JA.³³⁾

Akcija NOP-a za odbranu vitalnih objekata grada

U Zapovijesti Sarajevske grupe korpusa ne pominje se zadatak NOP-a u gradu. Mjesni komitet dobio ga je neposredno od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U eš e ove, teritorijalne komponente u sarajevskoj operaciji zna ajem daleko prevazilazi brojno stanje njegovog oružanog dijela.

⁸⁵⁾ Operativna grupa nije blagovremeno posjela polazne položaje. četvrta divizija je tek 5. aprila prešla rijeku Miso u i tek krajem dana izbila u Srednje, a 10. divizija umjesto prema Sarajevu, okrenula se na zapad na željezni ku prugu Semizovac—Iljaš—Podlugovi.

⁸⁶⁾ Izvještaj 422. vazduhoplovnog puka JA od 29. IV 1945. godine, Zbornik..., tom X, knj. 2, dok. 175.

³⁷⁾ Zapovijest Štaba Bosanskohercegova ke divizije od 10. III 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 32.

³³⁾ General-pukovnik Radovan Vukanovi , Operativna iskustva iz dejstva Grupe korpusa oko Sarajeva i u dolini Bosne, krajem marta i po etkom, aprila 1945. godine, Vojno delo, Beograd, br. 197, str. 212-230.

Zadatak akcije bio je vrlo delikatan i krupan. Podrazumijevao je »odbranu grada«, to jest zaštitu kadrova, stanovništva i životno važnih objekata u gradu⁸⁹⁾ i organizovani »napad na unutrašnja neprijateljska uporišta prilikom... opšteg napada (jedinica JA) na Sarajevo.«⁹⁰⁾ Pripreme za akciju po ele su davno prije operacije.

Oblici organizacije i zna ajno iskustvo postojalo je još od 1941. godine, kada je Sarajevo bilo okruženo i kada su vršene ozbiljne pripreme za njegovu osloboenje. Obnavljanje oružanih jedinica u gradu, odnosno stvaranje udarnih grupa i odreda po elo je u ljeto 1944. godine, kada je organizacija NOP-a u njemu uveliko bila stabilizovana i na drugim poljima postizala zapažene rezultate. Mjesni komitet KPJ je o tome donio odluku u junu mjesecu, uskoro pošto se sekretar Komiteta vratio iz Vrhovnog štaba. Udarne grupe su brojale od tri do deset, a naj eš e pet udarnika, otuda i naziv »petorke«. Sa umnožavanjem, po kvartovima i ve im preduze ima objedinjavane su u odrede. etrnaestog jula 1944. godine Centralni komitet KPJ obaviješten je: »u prvi plan našeg rada postavili smo stvaranje, organizovanje i naoružavanje naših udarnih grupa i odreda... u pripremama smo solidno odmakli«, a mjesec dana kasnije da »najve i dio tih »vojnih odreda« ima oružje i to ne samo puške...«⁹¹⁾ Kada je u jesen 1944. godine postalo izgledno i osloboenje grada, pristupilo se planskim pripremama za akciju. Izra en je »Plan odbrane grada« i obrazovan štab za njegovo sprovo enje. Za njegovu ostvarenje trebalo je daleko više udarnih grupa i odreda nego za redovnu djelatnost i opstanak organizacije u okupiranom gradu. Tako su »redovne« akcije udarnih grupa postale vid njihove obuke i provjere za kona nu akciju. Naravno, i dalje veliki broj pripadnika udarnih grupa i odreda izlazio je na slobodnu teritoriju i uklju ivao se u jedinice NOV i POJ, ali su na njihova mjesta dolazili drugi, pa je ukupna snaga narasla na oko 1500 dobro naoružanih i organizovanih boraca, što je u okvirima Jugoslavije u narodnooslobodila kom ratu relativno najmasovnija oružana formacija u jednom okupiranom gradu.⁹²⁾ Do po etka operacije sve je uglavnom bilo pripremljeno i uhodano.

Rukovo enje je bilo u rukama Mjesnog komiteta KPJ i posebno njegovog sekretara Vladimira Perića, ali je svakom djelatnosti i svakom službom rukovodila odre ena grupa ljudi, tako da je sve skupa predstavljalo jedan vrlo efikasan štab. Odgovaraju u ulogu i odre ene poslove preuzimale su pojedine organizacije pokreta. Njihova rukovodstva bili su organi Štaba za odre enu djelatnost. Komitet je tako imao: Štab udarnih grupa (Komandu odbrane grada), Vojni komitet (Partijski biro za rad u domobranskim jedinicama), Organizaciju zaštite naroda (koja je raspolagala kartotekom od oko 4000 funkcionera i službenika u okupacionom i kolaboracionisti kom aparatu i saradnika okupatora), Radio-centar, kojim je još od ranije MK Sarajeva održavao veze sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, a kasnije i sa PK KPJ za BiH i 5. korpusom NOVJ i službu prikupljanja naoružanja i opreme.

Za razliku od jedinica na frontu, ovdje se, naro ito u posljednjem mjesecu okupacije, kao naro ito akutan problem javila zaštita organizacije u cjelini, pa i

) To je razlog što se Štab koji je rukovodio akcijom naziva i Komanda odbrane grada, — Izjava lana Komande Zvonka Grbca (autor)

) Obavještajni izvještaj odsjeka 2. udarnog korpusa od 16. marta 1945. godine, AVII, ANOP-a k. 395, br. reg. 21/2.

) O tome u ovoj knjizi pišu Dževad Softić i drugi autori.

) Beograd je oktobra 1944. godine imao 2000 pripadnika udarnih grupa, a Trst 15 bataljona, ali su to gradovi sa daleko vs im brojem stanovnika od Sarajeva.

pripadnika oružanih formacija, odnosno udarnih grupa i odreda. Bezobzirna hajka na svakog ko je na bilo koji na in postao sumnjiv i nasumice vršena hapšenja zahtijevali su neposrednu i direktnu zaštitu.

Ipak, u cjelini, Organizacija je sa uvana, nju ve odavno, u stvari, i nije bilo mogu e uništiti ili bitnije onesposobiti. Odluka o po etku akcije donesena je drugog ili tre eg aprila 1945. godine. Odluku je donio Mjesni komitet KP na svom posljednjem »ilegalnom« sastanku.³⁾ Komitet nije imao sjedišta, osim ako pod tim ne podrazumijevamo Valterov ilegalni stan, a on ih je u ovo vrijeme koristio bar tri: ku a Borke Šarabe (Pod Budakovi em br. 24), ku a Alije Kurtovi a (Abdi a br. 9) i ku a Miše Besarovi a (Džidžikovac). Komitet je tih dana stalno bio u pokretu i sekretar Komiteta je zadatke davao pojedina no, održavaju i kontakte i po nekoliko puta u toku dana.

Pošto je o po etku neprijateljskog povla enja obaviješten Operativni štab Sarajevske grupe korpusa JA, na sastanku su precizirane mjere i zadaci u vezi sa predstoje im oslobo enjem grada:

— dat je nalog da se svi aktivisti povuku iz svojih stanova, kako bi se, prije svega, sa uvali ljudi;

— aktivirane su patrole, koje su sa oružjem i u neprijateljskim uniformama danono no patrolirale po gradu i pratile neprijateljsko povla enje;

— aktiviran je dio udarnih grupa i odreda radi o uvanja najvažnijih objekata u gradu;

— jedan broj udarnih grupa orijentisan je na hvatanje veza sa jedinicama JA u napadu kako bi im se priklju ile, posluživši kao veze i vodi i gradskim ulicama;

— Gradski NO odbor sa Gradskim odborom AFŽ trebalo je da organizuje smještaj po ku ama za eventualne ranjenike, a onda i borce u koliko se uli ne borbe oduže;

— nisu zaboravljene ni zastave DFJ i saveznika, izra ene su u 1944. godini, bilo ih je ak 90, ni hor koji je u tom trenutku uvježbavao himnu, Internacionalu i nekoliko partizanskih pjesama.

Uhodanim vezama obavještenja i nare enja brzo su stizala do svih kvartova i punktova, a izvještaji o spremnosti i stanju istom brzinom su se vra ali Mjesnom komitetu i njegovom sekretaru Vladimiru Peri u Valteru, koji je bio duša akcije, njen inspirator i organizator.

etvrtog aprila uve e, po izvršenoj provjeri spremnosti, dat je nalog za po etak akcije. Odmah je »prema unaprijed utvr enom planu« izvršen kona an raspored udarnih grupa i odreda i u toku no i iz skladišta podijeljeno oružje.

Istovremeno, dok su 5. aprila ujutru njema ke i ustaške vlasti užurbano evakuisale posljednje ustanove, aktivisti pokreta su stupili u akciju.

Oslobo enje Sarajeva i Sarajevskog polja

Zapovijest Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa za oslobo enje Sarajeva zatekla je jedinice u gr evitoj borbi sa zaštitnicama neprijatelja na prilazima gradu, i u pokušajima da mu se presije e odstupnica prema Kiseljaku.

³⁾ Po sje anju lana Komiteta Mire Staniši , izlazi da se sastanak mogao održati najkasnije 3/4. aprila, ali i koji dan ranije. Pošto je komandant 21. korpusa o predstoje em povla enju obavijestio Luburi a, tek 2. aprila poslije 16 sati, a ovaj se izgleda tome opirao, vrlo je vjerovatno da je vijest o tome doprla do Komiteta tek 3. aprila, što je bio povod da se sastanak zakaže za isto ve e.

Petog aprila u podne, njema ki 21. brdski armijski korpus bio je uveliko u povla enju. Pozadinske ustanove, ranjenici i najve i dio opreme i municije iz korpusnih skladišta evakuisani su iz Sarajevske kotline. Štab korpusa, iji je prvi ešalon krenuo još prethodnog dana ve se bio premjestio u Zenicu. Glavne snage su se ve nalazile u odsturnim marševima prema Zenici. Medvje i položaji (Bärenstellungen) na zapadnom izlazu iz Sarajevske kotline ve su bili posjednuti.

Teret zaštitnih borbi pao je na oja anu 181. pješadijsku diviziju, pod iju komandu je stavljena i 964. tvr avska brigada i sve ostale njema ke, ustaške i domobranske snage u dolinama Željeznice i Miljacke, izme u Igmana i Mokrog. Njene najisturenije jedinice još su se držale na Palama i kod sela Jablanice.⁹⁴⁾ Linija odbrane njenih zaštitnica išla je od Gloga i Šiljatog brda, sjeverno od Sarajeva na Mali Glog, Gnjilo brdo i Zlokoš, obuhvataju i plato u medurje ju Mokranjske i Paljanske Miljacke na Palama, zatim nizvodno Paljanskom Miljackom do Hudeža (1073 m), odakle se pela isto nim padinama ispod samog vrha Trebevi a, i preko Petrovi a, Tilave i Kasindolskog potoka spuštala na odranije nam poznate položaje u dolini Željeznice, kod sela Jablanice.⁹⁵⁾

Pošto se nije ni ra unalo na domobranski 18. zdrug koji se tog dana definitivno raspao, 21. korpus je namjeravao da u Sarajevo dovu e jednu od ustaških brigada, radi osiguranja povla enja 181. divizije kroz grad, ali mu to nije uspjelo.

Jedinice Tre eg udarnog korpusa su do tada bile najdublje prodrle u neprijateljsku odbranu i bile najbliže cilju.

Trideset osma divizija krenula je sa Crepoljskog brda u dvije kolone: desno 21. tuzlanska brigada, pravcem Orlova glava—selo Mrkovi i—Bjelave—centar grada, lijevo 18. hrvatska brigada, pravcem selo Biosko—isto ne padine Pašino brda—Malta—Logavina ulica. U divizijskoj rezervi nalazila se 17. majevička udarna brigada. Dvadeset sedma divizija, gone i ostatke razbijenog 363. puka iz reiona Hreše i Buloga, u 15 sati krenula je, takode, u dvije kolone, nastupaju i u zahvatu drumova koji od Mokrog i Pala vode u Sarajevo i izbija na Vratnik, odnosno Bentbašu.⁹⁶⁾

Sve etiri brigade prvog ešalona brzo su nastupale, s tim što su brigade 27. divizije na svojim pravcima likvidirale uporišta na Gnjilom brdu, Malom glogu i u dolini Miljacke, a obišle nekoliko položaja, me u njima i Veliki glog i Šiljato brdo. Od jedinica 38. divizije samo je 2. bataljon 18. brigade kod Malte naišao na otpor grupe ustaša i brzo ga slomio. Po izbijanju na Vratnik i Bjelave, brigade su došle u dodir sa udarnim grupama koje su im dale vodi e za dalje brzo prodiranje kroz grad. Prethodnicu 27. divizije ve u Vasinom Hanu sa ekala je patrola za vezu Vratni kog udarnog odreda, što je ubrzalo njen pokret prema Sarajevu.⁹⁷⁾ Ve u 17,30 sati⁹⁸⁾ 5. aprila jedinice 27. divizije bile su na Baš aršiji i tu stupile u prvi vatreni okršaj. Njema ki odred u Vije nici divizija je zaobišla, i

⁹⁴⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k.6, br. reg. 1/6, zabilješka za 5. april 1945. godine.

⁹⁵⁾ Isto.

⁹⁶⁾ Izvještaji 27. i 38. divizije, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 107, 112. i 131.

⁹⁷⁾ O tome vidi kod Ahmeta Donlagi a u ovoj knjizi.

⁹⁸⁾ U izvještaju Štaba 27. divizije od 7. aprila 1945. godine stoji: »Sa Vratnika je uslijedio prodor u grad uz oduševljeni do ek stanovništva, do 16,30 asova naše snage prodrle su na Baš aršiju...«, Zbornik..., tom IV, knj. 34., dok. 107, str. 583, a sli no i u izvještaju od 21. IV, isto, dok. 131, str. 721. Do ovih nesaglasnosti je došlo zbog neuzimanja u obzir da su satovi u okupiranom gradu (1. IV) bili pomjereni na srednjoevropsko ljetno vrijeme.

zarobljavaju i rasturene grupe domobrana, oprezno nastupala prema Marindvoru. Kod Katedrale i Hipotekarne banke je uspostavljena veza sa 38. divizijom. Obje kolone 38. divizije bez otpora su niz Bjelave sišle u centar grada, poslije čega je 18. brigada orijentisana prema Obali, a 21. na Koševo i Drema Gorici.")

Prema izvještajima njegovih jedinica, 3. udarni korpus je tako već do 19,30 sati, 5. aprila, uz punu podršku udarnih grupa Vratnika, Bjelava, Koševa, Centra, Mejtaša, Medreseta, Budakovića, ovladao dijelom grada na desnoj obali Miljacke uzvodno od Koševskog potoka, što znači da je ovaj dio grada bio definitivno oslobođen i borbe su se još vodile jedino duž Obale i na Marindvoru. O tome je politički komesar 27. divizije, Zarije Škerović, u 21 sat 5. aprila (kad su se pojavile) obavijestio jedinice 2. udarnog korpusa na lijevoj obali Miljacke.¹⁰⁰⁾

Zaštitnički odred njemačkog 363. puka (ojačana pješadijska četa i polučeta tenkova) još je, međutim, držao Vijećnicu, Pilanu, zatvor i dva-tri bunkera oko njih, sa zadatkom da tu sačeka, na Palama zaostali, 334. pješadijski puk divizije. Njemačke jedinice su držale još neke druge zgrade a II muška gimnazija bila je napuštena i u toku dana minirana. U ovom dijelu grada uništena je i moderna rotacija i štamparija »Jugoslovenska pošta« i štamparija »Drina«.

Trideset sedma sandžačka udarna divizija krenula je u napad po planu. Već u borbenom dodiru sa neprijateljem, divizija je krenula u odlučan napad, ali je njemački 334. puk ojačan sa dva bataljona ustaša i jednim oklopnim vozom pružio jak otpor i Treća proleterska brigada je oslobodila Pale tek u 17 sati 5. aprila. U smiraj sunca, oko 18 sati, njena 4. udarna brigada ovladala je vrhom Trebevića i Paležom i do 21 sat spustila se na Bistriku, gdje je došla u dodir sa udarnim grupama Bistrika i Hrida, koje su na svom području sa uvale sve objekte i ovaj dio grada (sa »Divizijom«, držale u svojim rukama »ostatkih 9 sati prije ulaska jedinica Jugoslovenske armije«). Sa početkom napada iz Mokrog pokrenuta 5. udarna brigada bez dodira sa neprijateljem stigla je u isto vrijeme u grad i povezala se na Bistricu sa 4. brigadom.¹⁰²⁾

Treća proleterska sandžačka brigada goneći u stopu ojačani 334. puk po oslobođenju Pale, nastupala je Jahorinskim drumom i u toku noći ovladala Duvlićima i Brusom, da bi i ona do zore izšla na Bistriku, u Sarajevo. Njemački 334. puk je te noći, makar privremeno, bio odsječen od glavnine, ali zbog slabih veza naših jedinica do silaska u Sarajevo nisu mu bile postavljene ozbiljnije prepreke, pa je do Vijećnice stigao oko pola noći. Obala, međutim, više nije bila bezbjedna za povlačenje i morao se probijati uz borbu. Mnoge tvrde zgrade na Obali bile su posjele udarne grupe i jedinice 16. muslimanske i 18. hrvatske udarne brigade, pa su za njegov prihvatanje od Marindvora više puta upućivani i tenkovi. Njemački puk se nešto poslije pola noći (6. aprila između 1 i 2 sata) uspio probiti, ali je taj proboj platio visokim gubicima, jer se sada na lijevoj obali Miljacke pojavila i 4. sandžačka udarna brigada. Između ostalog, izgubio je i 10 oficira.¹⁰³⁾ To su istovremeno bile i najteže ulične borbe u gradu, u kojima su na

¹⁰⁰⁾ Izvještaj Štaba 38. divizije, Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 34, dok. 131

¹⁰¹⁾ Obavještenje je odnio rukovodilac SKOJ-a Vratnik Avdo Toholj i oko 21 sat pronašao pod Trebevićem bataljon 4. sandžačke brigade, vrativši se u Štab divizije tek ujutro. Original obavještenja u Arhivu grada Sarajeva, kao i izjava Avde Toholja Redakciji Edicije.

¹⁰²⁾ Borba rodoljubivih Sarajlija na sarajevskim ulicama, »Oslobođenje«, br. 30, god. III, od 12. aprila 1945. godine, str. 5.

¹⁰³⁾ Ratni dnevnik majora Bema, AVII, NjA, k. 6. br. reg. 1/6, zabilješka za 5. april 1945. godine i izvještaj štaba 37. divizije od 7. aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 108.

¹⁰⁴⁾ Dnevnik majora Bema, AVII, NjA, k. 6. br. reg. 116, zabilješka za 6. april 1945. godine.

kraju, od Pošte do Marindvora, uništena ili oštećena sva četiri tenka koja su u estvovala u protivnapadima.

Probojem 334. puka obalom Miljacke do Marindvora, gdje ga je prihvatila glavna Divizija, negdje između u 2 i 3 sata 6. aprila, uglavnom su završene ulične borbe u Sarajevu. Do zore (do 5 sati) njemački 181. divizija napustila je i posljednja uporišta u kasarni i oko tadašnje željezničke stanice i odstupila prema Ilidži. Na Stupu i u Ilidži još se nalazila korpusna rezerva — 14. SS-puk. On je 6. aprila u 7 sati diviziju na Stupu prihvatio i propustio prema Blažuju i Kiseljaku, a onda se i sam žurno povukao za njima. U međuvremenu, u zoru preko Vraćina i Mojčila, u južni dio grada ušli su i dijelovi 5. crnogorske udarne brigade i Sarajevo je 6. aprila u 8 sati bilo potpuno slobodno.¹⁰⁵)

Oslobođenje glavnog grada Bosne i Hercegovine postignuto je jedan od najkrupnijih uspjeha u četverogodišnjem narodnooslobodilačkom ratu, ali sarajevska operacija time nije bila završena. Odlukom da grad ne brani, njemački 21. brdski korpus pokušao je da ispod udara jedinica Jugoslovenske armije izvuče što više živih snaga, oružja i opreme. Put do Slavenskog Broda bio je dugačak, a dolina Bosne pritiješnena. Raspadanje kolaboracionističkih snaga uputilo je Lejzera da, prije svega, očuva njemačke snage.

Izmijenjenim namjerama neprijatelja da grad ne brani odsudno, uspješna akcija udarnih grupa i smjeli prodori jedinica Jugoslovenske armije uslovlili su da samo oslobodjenje grada ispadne mnogo lakše nego što se očekivalo. Već od podne 5. aprila 1945. godine znatni dijelovi grada, posebno Vratnik i Bistričnik, bili su u rukama udarnih grupa. Popodne, već u 17,30 sati u grad je kroz Višegradsku kapiju ušla 27. udarna, a onda niz Bjelave i 38. divizija 3. udarnog korpusa. U toku noćne ulične borbe uključili su se i dijelovi 37. sandžačkog divizion 2. udarnog korpusa, dok su snage ostale tri divizije, koje su nastupale prema gradu, djelimično preusmjerene u Sarajevsko polje (glavna 3. divizija) i dolinu Bosne (10. divizija).

Na neprijateljevim položajima za neposrednu odbranu grada i u uličnim borbama u gradu palo je preko 20 pripadnika udarnih grupa i približno toliko boraca JA, pa i neutvrđen broj ranjenih. Među poginulima bio je i sekretar Mjesnog komiteta KPJ Vladimir Peri Valter, a među ranjenima i komandant 3. udarnog korpusa, pukovnik Pero Kosori. Neprijatelj je, međutim, bio tužan. Njegova odbrana je slomljena na Romaniji, Ivan-sedlu i dolini Bosne, tako da se ukupni gubici za oslobodjenje Sarajeva procjenjuju na oko 700 poginulih i 2000 ranjenih. Operativni štab Sarajevske grupe korpusa saopštio je 12. aprila 1945. godine da su »...jedinice, koje su vodile borbe za oslobodjenje Sarajeva i oslobodile Sarajevo, ubile 5800, zarobile preko 6000 neprijateljskih vojnika i veliki broj ranila. Zaplijenjeno je 60 topova, 280 mitraljeza i puškomitraljeza, 7000 pušaka, 20 vagona razne municije, 100 raznih motornih vozila, 15 lokomotiva, 200 vagona, 150 konjskih kola, 400 konja i mnogo druge opreme. Uništeno je 30 topova, 10 tenkova, 45 kamiona, 1 oklopni voz i 10 oklopnih vagona.«¹⁰⁵)

Tog jutra radio »Slobodna Jugoslavija« je objavio vijest da je Sarajevo oslobođeno. Istog dana i vrhovni komandant Josip Broz Tito izdao je povodom oslobodjenja Sarajeva zapovijest:

¹⁰⁵) Izvještaj štaba 27. divizije od 7. aprila 1945. godine. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 107.
) Zapovijest od 12. aprila 1945. godine. Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 117.

Džip Štaba III korpusa JA u Sara)evu 6. aprila 1945. godine (Iz Partizanskog albuma Drage Mažara, »Glas« Banjaluka - »4. Juli« Beograd 1981.)

»ZAPOVIJEST MARŠALA TITA
POVODOM OSLOBODIENJA SARAJEVA

U višednevnim žestokim borbama na širem području Sarajeva, pod vrlo teškim uslovima planinskog zemljišta, naše trupe slomile su spoljne odbrane sarajevskog utvrđenog rejona i stegnuvši obrub oko samog grada, danas, 6. aprila 1945. godine, na juriš zauzele i oslobodile Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine.

U ovim borbama istakle su se naše jedinice pod komandom general-majora RADOVANA VUKANOVIĆA, general-majora SLAVKA RODIĆA i pukovnika PERE KOSORIĆA.

Izražavam svoju zahvalnost svim borcima i rukovodiocima jedinica koje su izvojevale ovu sjajnu pobjedu.

Neka je slava junacima palim za oslobođenje naše otadžbine!

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Vrhovni komandant, maršal Jugoslavije
JOSIP BROZ TITO«.

estitku oslobodiocima Sarajeva uputilo je i Predsjedništvo
ZAVNOBiH-a:

»OSLOBODIOCI SARAJEVA
BORCI, KOMANDIRIMA, KOMANDANTIMA I POLITIKIM
KOMESARIMA II, III i V KORPUSA I 29. DIVIZIJE

Sa neizmjernom radošću primili smo vijest da je naša herojska vojska oslobodila Sarajevo, glavni grad federalne Bosne i Hercegovine. U času kada su podivljali okupator i njegovi pomagači, usljed očajnog položaja u kome su se našli, vješali naše sinove i keri po ulicama Sarajeva zbog njihovog nesalomljivog borbenog duha, zbog njihovog ustrajnog rada na djelu oslobođenja, vi ste, naši dragi junaci, razbili zid koji vas je odvajao od mučenih žrtava na Marindvoru, od našeg slobodoljubivog Sarajeva. Vi ste, sinovi Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, svojim oslobodilačkim oružjem unijeli oduševljenje i radost u srca rodoljubivih građana Sarajeva. Skinuli ste s njih, s njihove duše, strašni teret četverogodišnje fašističke okupacije i progona.

Narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Muslimani i Hrvati, bezgranično su vam zahvalni, obgrljeni ste njihovom ljubavi i priznanjem za vaše veliko oslobodilačko djelo. Prolivena bratska krv za slobodu Sarajeva ostaje u svetoj uspomeni našeg naroda. Na svijetlim žrtvama koje padoše za slobodu Sarajeva, napaja se naše generacije duhom mržnje prema okrutnim švapskim osvajačima i domaćim izdajnicima.

Vaše oružano bratstvo, oslobodioci Sarajeva, stvoreno pod rukovodstvom našeg junaka koji vode Tita, vodi vas iz pobjede u pobjedu. Sa vašim pobjedničkim maršem za konačno oslobođenje naše zemlje živi i osjeća itava naša Jugoslavija.

Neka je vječna slava i zahvalnost borcima palim za oslobođenje Sarajeva!

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!
Za Predsjedništvo ZAVNOBiH-a«.

Sekretar,
Hasan Brki

Predsjednik,
dr V. Kecmanović

Maršal Tito u Sarajevu 1945. godine (iz Partizanskog albuma Drage Mažara, »Glas« Banjaluka — »4. juli« Beograd 1981.)

Sarajevskoj grupi korpusa JA, sada je najvažnije bilo gonjenje i uništavanje odstupaju ih snaga. Na tom zadatku u Sarajevskoj kotlini 6. aprila našle su se tri divizije: nepotpuna 3. crnogorska (oja ana sa dva bataljona 3. proleterske brigade 37. sandža ke divizije), 29. hercegova ka i 10. bosanska udarna divizija.

Tre a crnogorska udarna divizija pripremila je u duhu zapovijesti napad, takode, za 15 sati (5. aprila do mraka izbila u Sarajevsko polje, ali je tu zadržana). Kada su u toku no i i pred zoru njema ke jedinice napustile i ove položaje, umjesto da ih goni, glavnina divizije je preko Vra a produžila u Sarajevo i tamo stigla ujutru 6. aprila.¹⁰⁶⁾

Dvadeset deveta hercegova ka udarna divizija samo je ubrzala nastupanje glavnine prema Blažuju i po oslobo enju Hadži a, 13. hercegova ku brigadu usmjerila, preko prevoja Brezova e, na Vrelo Bosne i Mali Igman. Pokušaji njene 10, 11. i 14. udarne brigade da ovladaju jako branjenim položajima na Liševcu, Butalovu brdu i ubrenu, koji su spre avali prilaz drumu Blažuj-Kiseljak, uporno su ponavljani, jer je držanje ovih položaja za odstupanje njema kih jedinica bilo od primarnog zna aja.¹⁰⁷⁾

U zoru 6. aprila, vododerinom od Brezova e na Vrelo Bosne izbila je desna kolona 13. hercegova ke brigade, ovladala selom Vrelo Bosne i kod crkve na drumu stupila u borbu sa odstupaju im kolonama prema Blažuju. Oja ana Sedma crnogorska omladinska brigada u me uvremenu je oko 8 sati 6. aprila oslobodila Ilidžu. Sprije ila je rušenje mosta preko Željeznice i tu joj se predala kompletna domobranska baterija, koja je odmah stupila u dejstvo po njema - kim položajima. Do podne 6. aprila u Sarajevskom polju više nije bilo njema kih snaga, osim na izlazima kod Rajlovca i Blažuja.¹⁰⁸⁾

U zoru 6. aprila, kada je Sarajevo ve bilo oslobo eno, Štab operative grupe 5. udarnog korpusa nalazio se sa 4. divizijom u Srednjem, više od 20 kilometara daleko od Sarajeva. Sedma krajiška udarna brigada 5. aprila popodne našla se u selu Žup i i samoinicijativno napala položaje njema ke Borbene grupe »Kenig« (222 tvr avska brigada), izme u Semizovca i Podlugova, i time se ponovo uklju ila u akciju. U selu Košarama jedinice 10. divizije iznenadile su etni ku Komandu vojne oblasti isto ne Bosne i ujedno Komandu grada Sarajeva, iji komandant je bio pukovnik Gojko Borota, sa fakti kom funkcijom Dražinog oficira za vezu sa Štabom njema kog korpusa u Sarajevu.¹⁰⁹⁾ U kratkom okršaju, etnici su razbijeni i Borota ubijen.¹¹⁰⁾

etvrta divizija je stigla poslije podne 6. aprila u Sarajevo i smjestila se u praznoj Državnoj bolnici u Koševu. Divizija je usput nailazila na manje grupice etnika i milicije koje je bez teško a zarobljavala i razoružavala. U selu Nahore-

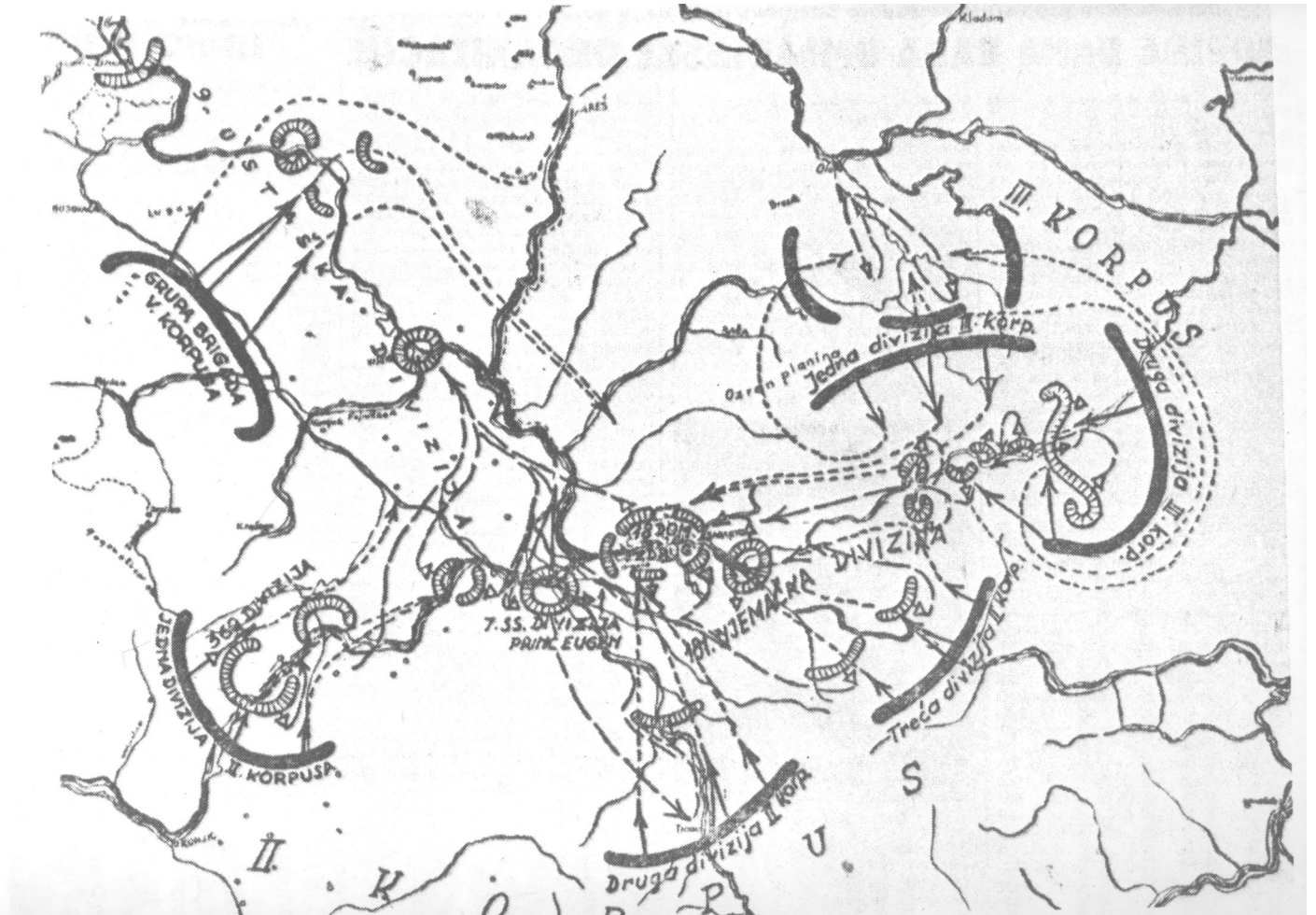
¹⁰⁶⁾ Mitar Duriši : Dejstvo 3. udarne divizije NOVJ u »sarajevskoj operaciji«, Vojnoistorijski glasnik Beograd, br. 2/1965, str. 43-45; Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6. br. reg. 1/6. zabilješka za 5. i 6. april 1945. godine.

¹⁰⁷⁾ D. Komnenovi i M. Kreso, Dvadeset deveta hercegova ka divizija, Vojnoizdava ki zavod Beograd 1979. str. 517-519.

¹⁰⁸⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6. br. reg. 1/6, zabilješka za 6. april 1945. godine. Mitar Duriši , Sedma crnogorska omladinska udarna brigada »Budo Tomovi«, Vojnoizdava ki zavod. Beograd, 1973. str. 250-251.

¹⁰⁹⁾ Po odlasku operativnih jedinica prema uš u Bosne, sredinom marta, Borota je preuzeo i funkciju komandanta teritorijalnih jedinica Romanijskog korpusa, Objašnjenje Gorskog štaba. br. 100. od 2. aprila 1945. godine, AVII, A. BH-V-6610.

¹¹⁰⁾ Operativni izvještaj Štaba 10. divizije za april 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34. dok. 144.

Skica Sarajevske operacije (»Sarajevski dnevnik«, 6. april 1946, str. 11)

vu, u zaseoku Radava, gdje je duže bio smješten Borotin štab, zatečen je i razoružan Štab » etničke Hrvatske armije« sa komandantom (jugoslovenskim, domobranskim pa etničkim brigadnim generalom) Dragutinom Kuzmićem na čelu¹⁾).

Obaviještena o oslobodjenju Sarajeva, 10. divizija je skrenula na zapad i do predvečer u cjelini se angažovala u napadu na željezničku prugu od Podlugova do Rajlovca. U napadu koji je potrajao do ponoći, divizija je 6. aprila 1945. godine oslobodila Vogošću, Ilijaš i Brezu, te Podlugove, Semizovac, Rajlovac i Rečljevo, te tako likvidirala desno krilo Medvjedih položaja. Tog dana udarne grupe su oslobodile Visoko i održale ga do dolaska 7. krajiške udarne brigade 7. aprila.²⁾

Popodne 6. aprila stigla je iz Sarajeva i 9. crnogorska brigada 3. udarne divizije sa dva bataljona 3. proleterske brigade 37. sandžaka udarne divizije. Time su povezana unutrašnja krila 29. hercegovačke i 10. bosanske divizije u borbi za Medvjede položaje na donjoj ivici Sarajevskog polja.

U toku dana 29. divizija je oslobodila Blažuj, ovladala Raskršćem i Gladnim poljem. Njemačka 181. divizija ostavila je u Blažuju gotovo svu artiljeriju (20 topova i haubica), 13 minobacača, 40 motornih vozila, veliki broj zaprega i mnogo opreme, jer je grupa hercegovačkih brigada konačno ovladala Kobiljom i onemogućila povlačenje drumom dijelova koji su se zatekli u Blažuju i Rakovici.³⁾

Tako je u toku Šestog aprila završeno iščienje cijele Sarajevske kotline od njemačkih snaga. Medvjedi položaji su likvidirani, prije nego što je preko njih osigurano povlačenje snaga koje su tu trebale biti prihvaćene. Nijedan kasniji prihvatni položaj njemačkog 21. korpusa nije bio dovoljno vrst da zaustavi nastupanje jedinica JA, iako su u gonjenje uključene samo snage 5. udarnog korpusa i 29. divizija do Kiseljaka i Busovače.

U borbama od 7. do 12. aprila, koje zbog namjene ove edicije ovdje ne opisujemo, jedinice 5. udarnog korpusa i 29. udarne divizije (7. aprila u borbama na donjoj ivici Sarajevskog polja u estvovali su i dijelovi 3. udarne divizije) slomile su otpor neprijateljskih zaštitnica na nekoliko uzastopnih prihvatnih položaja. Poslije medvjedih, savladani su leopardski (Leopardsteleungen) — duž rijeke Fojnice od Visokog do Kiseljaka, lavlji (Löwensteleungen) — na vododelnici potoka Mlave i Kozice kod Brestovskog i ispred Kaknja, lisičiji (Fuckssteleungen) — ispred Busovače i Lašve, te tigrovi položaji (Tigerstellungen) na grebenu iznad Raspotočja, Stare Zenice i Dobriljeva, pred Zenicom i na kraju položaji koji su zatvarali ulaz u tjesnac Vranduka (Itisstellungen) i neprijatelju svuda naneseni značajni gubici. U tim borbama oslobodjeni su Kiseljak (8. aprila), Kakanj (9. aprila), Busovača (10. aprila) i Zenica 12. aprila 1945. godine.⁴⁾

Zaključak

Sve prednosti neprijatelja, sve svoje nedostatke, svu oskudicu u materijalnim sredstvima, vremenske nepogode i teškoprohodnost zemljišta, po etnu

¹⁾ Izvještaj Štaba 4. divizije JA od 17. maja 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 164.

²⁾ Operativni izvještaj štaba 10. divizije za april 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 144; Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6. br. reg. 116, zabilješka za 6. i 7. april 1945. godine.

³⁾ D. Komnenović i M. Kreso, Dvadeset deveta hercegovačka divizija, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, str. 510-520.

⁴⁾ Vidi šire D. Uzelac, M. Kreso, Sarajevska operacija, »Oslobodjenje« Sarajevo, mart—april 1975. godine.

7. crnogorska omladinska brigada u maršu prema Ilidži 6. aprila 1945. godine

brojnu nadmoć neprijatelja i svoju inferiornost u naoružanju jedinice Jugoslovenske armije u dvomjesečnim borbama koliko je trajala sarajevska operacija, nadoknadaivale su velikom upornošću, zalaganjem i uzornom disciplinom boraca i starješina, njihovim moralom i sviješću, jedinstvom naroda i, u borbi i na krvavim iskustvima četverogodišnje borbe, ostvarenom i iskovanom bratstvu naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Ovom faktoru pridajemo prvorazredni značaj i stoga što se on snažno manifestovao u dva pravca: prvo, u opštoj podršci naroda sa oslobođenim i neoslobođenim teritorije, izraženoj i kroz veliki doprinos udarnih grupa organizacija NOP-a sa okupirane teritorije, posebno u oslobođenju Sarajeva, Visokog, Zenice i drugih mjesta; drugo, u raspadanju kolaboracionističkih formacija Nezavisne Države Hrvatske i etnika Draže Mihailovića, uprkos pokušajima reakcije da ih sada pod stijegom »zapadne demokratije« i antikomunizma objedine u službi novih gospodara.

Najkrupniji rezultat sarajevske operacije je nesumnjivo oslobođenje Sarajeva kao glavnog grada Bosne i Hercegovine i velikog saobraćajnog, privrednog i kulturnog centra.

Njemački 21. korpus, koji je zajedno sa potčinjenim kolaboracionističkim snagama, u početku dostizao snagu jedne armije, u toku operacije ozbiljno je uzdrman iako nije bilo uslova da bude uništen. Naneseni su mu teški gubici.

Kolaboracionističke formacije ustaša, domobrana, etnika i milicije, ije ukupno brojno stanje na početku operacije dostiže 24000 vojnika, raspale su se u toj mjeri, da su od etničkih korpusa ostale samo neznatne razbacane grupe zločinaca a domobranski 17. i 18. združen i Radna pukovnija su se predali i time praktično prestali da postoje, 1. 9. i 11. ustaška brigada prepolovljene su zbog bježanja i predaje milicije (koja je u njih nedavno bila uvrštena).

Sve tri njemačke tvrđavske brigade (964, 909. i 969), sva četiri samostalna puka (»Bergman«, »Nagel«, 639. za osiguranje i 81. landsesšicen) i borbene grupe »Danijel«, »Berlin« i »Kenig« (nazivana i 222. tvrđavska brigada), djelimično sastavljene od pripadnika stranih nacionalnosti, do te mjere su se smanjile da su u toku marša na sjever morale biti rasformirane. Rasformiran je i veliki broj samostalnih tvrđavskih bataljona i bataljona za obezbjeđenje, te transportnih i drugih jedinica radi popune borbenih dijelova triju divizija.⁵⁾

Ukupne gubitke neprijatelja u mrtvim i ranjenim bilo bi veoma teško precizno utvrditi. Podaci naših jedinica o tome su nepotpuni, a podaci neprijatelja vrlo fragmentarni. Za približan broj možemo smatrati oko 8000 mrtvih i bar toliko ranjenih.

Podaci naših jedinica o broju zarobljenih mnogo su potpuniji. Prema njima, u toku sarajevske operacije, od 1. marta do 12. aprila 1945. godine, ukupno je zarobljeno oko 11000 neprijateljskih vojnika. Od toga oko 1000 njemačkih vojnika i 10000 pripadnika kolaboracionističkih formacija. Prema izvještaju Komande mjesta Sarajevo, koja je u Kasarni Maršala Tita prikupljala zarobljenike, do 12. aprila je tu oko 6000 domobrana uvršteno u dopunske brigade i upućeno za popunu jedinica JA. Samo oko 2000 zarobljenih pripadnika oružanih snaga NDH (oficira, podoficira, pripadnika policijskog aparata, ustaša i domobrana, ija se prošlost nije mogla kratkim postupkom provjeriti) zadržan je sa statusom zarobljenika.⁶⁾

⁵⁾ Ratni dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 5, br. reg. 1/6, zabilješke za april i maj 1945. godine.

"•) Izvještaj 2. korpusa od 12. aprila 1945. godine, Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 34, dok. 118

Broj nestalih neprijateljskih vojnika ne pokazuje ni jedna evidencija, ali ih ni u ovom slučaju ne treba zanemariti. Prije svega, tu treba računati domobrane, etnike i milicionere koji su se razbježali svojim kućama i do kraja operacije nisu se prijavili vojnim ili narodnim vlastima. Brojni iskazi ovdje bi bili sasvim nesigurni.

Ratni plijen u oružju i materijalu bio je značajan. Prema izvještajima Štabova korpusa, u borbama je zaplijenjeno 45 topova i haubica, 72 minobacača, 528 mitraljeza, 161 automat i 6554 puške. Njime je bilo moguće naoružati bar jednu novu diviziju i jednu artiljerijsku brigadu Jugoslovenske armije punog formacijskog sastava. Podaci u izvještajima jedinica ne obuhvataju naoružanje, opremu i municiju koja je zatečena u neevakuisanim skladištima.

U odnosu na neprijatelja, gubici Sarajevske grupe korpusa Jugoslovenske armije u operaciji su znatno manji. Prema izvještajima jedinica, poginulo je oko 1500 (1493) boraca, starješina i pripadnika udarnih grupa, a ranjeno preko 4000 (4051). Pored toga, evidentirana su i 303 nestala borca.¹⁷⁾

¹⁷⁾ Izvještaji Štabova, 3, 4, 10, 27, 29, 37. i 38. udarne divizije JA, te 13. krajiške i 18. srednjo-bosanske udarne brigade iz aprila 1945. godine, Zbornik..., tom IV, knj. 34, dok. 41, 43, 45, 48, 83, 89, 107, 108, 111, 112, 115, 123, 144, 147. i 164.

AHMET ONLAGI

KROZ DREVNE VRATNI KE KAPIJE U SARAJEVO

Tri puta sam tokom narodnooslobodilačkog rata čuo istu vijest: ide se na Sarajevo.

U decembru 1941. godine, kada je grupa naših komunističkih partizanskih bataljona, koji je tada držao položaje iznad Vareša, u četama smo ve prvih dana čuli razgovore kako se priprema (Slaviša Vajner) uskoro povesti voj-sku na Sarajevo. Poslije rata sam iz dokumenata vidio da su ti razgovori imali osnovu u nekim zamislima Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine da se još u to vrijeme oslobodi Sarajevo. Poslije desetak dana, kada su u isto vrijeme u Bosnu stigli Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije sa 1. proleterskom brigadom, te pripreme su dobile na snazi. Nije ni čudo: partizanski položaji nalazili su se nadomak Sarajeva a 1. proleterska brigada bila je za mnoge tako snažna jedinica da je izgledalo da s njom ne bi bilo teško zauzeti Sarajevo. Ali, kada je sredinom januara 1942. godine uslijedila okupatorova ofanziva na snage NOV i POJ u isto vrijeme u Bosni, te lijepe želje, koje je podgrijavao i poraz Nijemaca pod Moskvom, potisla je surova stvarnost rata protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja.

Maštanja o oslobođenju Sarajeva javljala su se i kasnije, s vremenom na vrijeme, naročito među borcima koji su u njemu rođeni, živjeli odnosno radili i učili. Živo se sjećam razgovora jednog dana (krajem jula ili početkom avgusta) u ljeto 1942. godine, u Šekovići, na pijesku pored Drinje. Ne znam kako i kojim povodom smo se okupili. Bilo nas je desetak iz 1. i 2. bataljona 6. bosanske proleterske brigade. U toku razgovora neko je najednom upitao: šta bi ko od nas uradio ako se na čelo u oslobođenom Sarajevu? Neki su kazali da će otresti obojke (jer je već inače nosila opanke) sa neke od zgrada u Aleksandrovoj ulici (tako smo još zvali glavnu sarajevsku ulicu) na glave buržujlika koji budu tuda šetali (mada su i ti što su to rekli i ostali koji su ih slušali prije nešto više od godinu dana tako će šetati istom ulicom!); drugi su govorili da će potražiti neke (navodeći im imena i prezimena) od poznatih frankovaca, ljotičevaca i drugih fašista i reakcionera; većina je, međutim, željela samo da dođe tamo da izide iznad Vratnika, kod Sedam šuma ili na Bistriku i da se nagleda grada u slobodi.

Tekao je rat. Nizale su se borbe, marševi, patnje, radosti, rastajanja i novi susreti. Narodnooslobodilačka borba je stalno jačala. U jesen 1943. godine najveći dio istočne Bosne je bio oslobođen. Na prilazima Sarajevu, s istočne strane našla se, početkom novembra, 17. a s južne — 27. istočno-bosanska divizija NOVJ. Bio sam tada politički komesar 3. čete 3. bataljona 16. muslimanske bri-

gade. Jednu od prvih borbi imali smo na Ozrenu. S tog planinskog vrha natjerali smo etnike, iako su ih Nijemci pomagali artiljerijom, i na njemu naložili veliku vatru uo i 7. novembra, Dana oktobarske revolucije. Sutradan smo ponovo izišli na taj položaj. Komandant bataljona, Sadik Kadrušić, naredio je da se iskopaju zakloni (što do tada gotovo nikada nismo radili) i da se položaji dobro drže, dodavši: »Možda ćemo s njih krenuti na Sarajevo«.

Tih novembarskih dana su ponovo oživjele priče o oslobođenju Sarajeva. I ovoga puta su imale osnovu u planovima naših viših štabova. Među nama su sve više dobijale na snazi, postajale vjerovatne i gotovo sigurne što smo uspješnije tukli njemačke snage (iz sastava 369. divizije) na Vrani, Vučijoj luci i drugim položajima. Prodirali smo do pod Glog, ali ne dalje. Ponekad, kada je bila vedra noć, u daljini se nazirao odsjaj Sarajeva. To vidljivo svjetlo na horizontu, i te borbe, i naše želje, inspirisale su jednog borca da ispjeva pjesmu o skorom oslobođenju grada na Miljacki, o slobodi koja mu dolazi. Pjevala se ta pjesma sve do početka decembra. Tada je uslijedila njemačka zimska ofanziva. Potrebe borbe su nas pokrenule do Kladnja, doline Spreme, pa u dolinu Krivaje i u bespućje planina na desnoj obali Bosne, izmeću Zavidovića, Zenice, Kaknja i Vareša. U tim borbama i marševima utihnula je pjesma, ali ne i želja za oslobođenjem Sarajeva. Sve do jeseni 1944. godine malo ko ih se sjetio. U tom vremenu nizale su se naše i neprijateljske operacije, vezane za oslobođenje Srbije i istočnih krajeva Jugoslavije.

Treći put otišao sam da se ide na Sarajevo negdje krajem februara 1945. godine, na sastanku Štaba 27. divizije sa štabovima brigada. Bio sam tada partijski rukovodilac (pomoćnik političkog komesara) 16. muslimanske brigade. Sastanku su prisustvovali komandant i politički komesar 3. korpusa, Pero Kosorić i Blažo Đurić. Kada se završilo razmatranje stanja i najvažnijih zadataka, komandant korpusa je naglasio da je najvažnije dobro odmoriti i srediti jedinice, jer je 3. korpus uskoro krenuti prema Sarajevu. Tada se već jasno približavao kraj rata i bili smo sigurni da će ovaj put Sarajevo biti oslobođeno.

Na put prema Sarajevu krenuli smo preko Srebrenice. U tom kraju pojavile su se grupe ustaša i milicije. Trebalo ih je razoružati ili uništiti. Međutim, prije nego što smo stigli, to su uradile druge naše jedinice. Ostali smo dan-dva da se pripremimo za dalji pokret. Bilo je otoplilo. Prvi pupoljci na voćkama nagovještavali su proljeće. Pokret smo nastavili 10. marta s namjerom da preko Javorplanine izbijemo u Podžeplje, odatle na Glasinac. Ali tog dana, tek što smo odmakli dva sata marša, zahvatila nas je prava zimska mećava. Nebo se usred dana zamračilo a gusti, vlažni snijeg, kao da ga neko rasipa iz ruku, pokrivaio je stazu. Što smo se više peli uz planinu, kolona je sve više zastajkivala. Konji pod tovarima su posrtali, padali, jer je snijeg, stari i novi, mjestimično bio iznad pojasa... Kasno u noć, stigli smo u Podžeplje. Iako izmorene, žene su pjevale, rekaju i da budu raspoređene na konačnu išta po štalama i kućama u kojima odavno nije bilo žive duše. U tom otkretanju, prije nam Selim Zelinović, komandant bataljona, i šatrova kim žargonom (kojim smo se obično služili kada je trebao pred nepozvanim prikriti sadržaj rečenog ili, pak, kada se htjelo nešto važno saopštiti) rekao je:

»Skavoj vapje, lo u se: demoi na rajvosa!« (Vojska pjeva, reklo se: idemo na Sarajevo).

U zapovijesti za marš Štaba brigade izneseno je da trebamo izbiti na Glasinac. Štabovi bataljona su to prenijeli etama, pa su mnogi zaključili ili da je to pokret prema Sarajevu. Tada se taj zaključak sam od sebe nametao, jer se, u

prvim proljetnim danima, o ekivala opšta ofanziva naših jedinica, a Sarajevo je još bilo u neprijateljskim rukama.

Kada smo izbili u Sokolovi e, saznali smo da neprijatelj drži Sokolac, Podromaniju i položaje iznad puta prema Rogatici i preko Romanije. Zaklju ili smo da put u Sarajevo vodi preko tih položaja koji su u 1941. i 1943. godini, kada se govorilo o oslobo enju Sarajeva, bili u našim rukama. Borbe na tim položajima po ele su sredinom marta. Nijemci su bili dobro utvr eni na Podromaniji i na drumu prema Sarajevu, na jakim golim položajima kojima je bilo vrlo teško pri i po danu. Zato smo napadali samo no u. U prva dva napada naši bataljoni su prodirali u njema ka uporišta na Plandištima, Brijegovima i Velikoj Gradini, ali do svanu a nisu uspijevali savladati sve ta ke njema kog otpora. Tre em napadu prethodila je avijacijska priprema. Nekoliko naših jurišnih aviona bombama je zasulo njema ke položaje. Poslije njih, vatru su otvorili artiljerija i minobaca i. inilo se da na njima nije ostao kamen na kamenu. Dim i prašina se nisu dizali do mraka. Ohrabreni time što im prvi put u napadu pomažu avijacija i artiljerija, bataljoni su silovito krenuli naprijed. Ali im su prišli na jurišno odstojanje, iz bunkera i rovova do ekala ih je žestoka paljba. Rakete, svijetle i meci, bombe i granate slili su se u jedan krkljanac, koji je trajao cijelu no . Opet se upalo u neprijateljevu odbranu i zauzelo više bunkera i rovova, ali su Nijemci održali svoje najvažnije položaje.

Postalo je o igledno da se neprijatelj jako utvrdio pa je riješeno da se težište napada jedinica 3. korpusa prenese na njegova uporišta na drumu od Podromanije ka Sarajevu i da se tako snage na Glasincu odsijeku od njihove pozadine. U duhu te zamisli, krenuli smo 27. marta, prema položajima na Romaniji. Iako je ve nastupilo kalendarsko prolje e, u šumama smo zatekli snijeg koji je mjestimi no bio i iznad koljena. Na proplancima ga je bilo samo na osojnim stranama. Kada smo stigli pred Rasolinu i Ljeljen, bila je no . Mraz je ve stegao raskvašenu zemlju i snijeg. Borci su pocupkivali u mjestu, žele i da se tako zagriju. Ostalo je još dosta vremena do po etka napada. Bili smo u dilemi: da li se smrzavati (vatre se nisu smjele ložiti jer bi nas neprijatelj mogao otkriti) ili odmah krenuti u napad. Opredijelili smo se za drugo.

Od te no i 27/28. marta do uve e 2. aprila vodili smo teške, iscrpljuju e borbe protiv njema kih snaga na av evom polju, Koprivicama i Han-Obho ašu, koje je neprijatelj isto tako dobro utvrdio kao svoje položaje na Glasincu. Ve prve no i ovladali smo dijelom ceste preko Romanije i presjekli veze između tih uporišta i položaja na Crvenim stijenama, pa smo, zbog toga, svakodnevno vodili borbe i s neprijateljskim rezervnim jedinicama koje su pokušavale da nas potisnu s druma. Za šest dana i sedam no i rijetki su bili trenuci kada nije pucalo, kada mi nismo napadali ili kada Nijemci nisu vršili protivnapade. Na proplancima oko puta, branili su se iz bunkera i pokrivenih rovova, koji su bili povezani mrežom saobra ajnica. U svojim uporištima neprijatelj je bio dobro zaštićen, što mu je olakšalo da se uspješno brani. Na Romaniji smo uspjeli da stjeramo Nijemce sa nekoliko jakih položaja, ali otporne ta ke oko puta nismo mogli zauzeti, iako smo nekoliko puta u svaku prodirali.

Posljednja dva dana osje ali smo da neprijatelj malaksava, posustaje. Prorijedili su njegovi ispadi i protivnapadi. Njema ki puk okružen na Romaniji bio je u krizi. U posljednjem trenutku spasila ga je intervencija jake njema ke borbene grupe iz 7. divizije Princ Eugen iz pravca Olova, u pozadinu 3. korpusa. Protiv nje je prvo upu ena naša 38. a ubrzo i glavnina 27. divizije. Na Romaniji je ostavljena 16. muslimanska brigada. Ona se tako 2. aprila sama nosila s ne-

prijateljem koji je napadao sa željom da deblokira svoje okružene snage. Tek uveče, kada se povukla po dobijenom naređenju, neprijatelj je zagospodario drumom i po eo užurbano izvlačenje ka Sarajevu.

Uveče 2. aprila prestale su borbe na spoljnjem pojasu neprijateljeve odbrane istočno od Sarajeva. Naše nastupanje po elu je sa Glasinca rano ujutro 4. aprila. Duž druma od Podromanije upućena je 16. muslimanska brigada. Za gonjenje neprijatelja određena je jedan bataljon s kojim je krenuo i Štab brigade. Nijemci su na putu, na više mjesta, napravili zapreke od porušenih debelih stabala koja su izminirali. Ali naši mineri su to odmah otkrili i mine brzo onespособili. Na nekoliko mjesta, na samom putu, bile su postavljene i protivtektonske mine, koje su mineri samo obilježili. Zadržavši se na tim preprekama nisu stigli da na av evom polju otkriju tzv. mine iznenađenja, vješto postavljene u bunkerima, zemunicama i rovovima, uz namjerno ostavljene puške, pištolje, dvogledne, naliv-pera, vojni ke torbice ili ruksake. Jedan ili dva borca su ranjeni kada su pokušali da uzmu tu opremu. Odmah smo obnovili upozorenje jedinicama da vode računa o minama, odnosno da se oko nekih napuštenih neprijateljskih uporišnih tačaka nalaze minska polja.

Av eva polje je tog dana bilo na pravo razbojište. Na sve strane je bila razbacana vojna oprema, pored puta su stajale prevrnute ili izlomljene konjske zaprege, samari, kojekakvi sanduci i na mnogim mjestima oglodane kosti. Desno iznad puta je bilo groblje sa mnoštvom svježih humki, poredanih u nekoliko redova. Iznad većine humki na krstama su stajali vojni kišljemovi, ispod kojih su, na poprečnoj letvi, bila ispisana, latinicom ili goticom, imena sahranjenih.

Poslije podne stigli smo na Crvene stijene. Krenuli smo na taj položaj da razgledamo neprijateljske robove i bunkere, a više da s njega pogledamo u daljinu, prema Sarajevu. Dan je bio vedar i sunčan. Na horizontu je sve bilo prozračno i tiho. Ni po čemu se nije dalo naslutiti da se vodi rat! U toj tišini spustili smo se preko icama u Mokro i zakona ili u jednoj kući pored puta. Kasno uveče stiglo je aviziranje naređenja Štaba divizije — sutra se kreće na Sarajevo. Sve nas je to uzбудilo, ali zakratko. Umor i san su prvo potisli razgovor, zatim i misli o sutrašnjem danu. U ratu uvijek ogugla i navikne na pokrete, borbe i sve ostalo što ih prati, pa mu sve to postaje svakodnevno, obično. Ustali smo rano, 5. aprila, ali prema Sarajevu smo krenuli tek oko 10 sati. Sve do ispred Malog Gloga, nastupalo se u jednoj koloni sa jednim bataljonom u prethodnici. Nije bilo neprijatelja niti smo zdesna i slijeva ulili borbu. Kretali smo se dosta sporo, jer smo o ekivali da bi i danas put mogao biti miniran. Tek oko podne iz daljine, s vremena na vrijeme, uli smo eksplozije, nejasnu tutnjavu, pa nam nije bilo jasno da li to neprijatelj nešto minira ili artiljerija tučepo nekim položajima.

Ispod Malog Gloga, iznad naših glava zafijuknulo je nekoliko rafala »zorce«. Bio je to znak da se Nijemci nalaze na položajima iznad nas. Kolona je stala dok se prethodnica nije razvila za borbu i dok minobaca i protivkolac nisu zauzeli vatrene položaje. S našim štabom se kretao i Štab divizije.

Kada je zapucalo, komandant divizije, Miloš Zeki, naredio je našem komandantu, Spasi Mićiću, da brigada krene u neposredni napad na neprijatelja i da, ne obazirući se na moguću otpor pojedinih tačaka, prođe drumom, preko Vasinog Hana, na Vratnik i dalje — u Sarajevo. Odmah smo se dogovorili da 2. bataljon, koji je do tada bio u prethodnici, produži nastupanje s desne a 3. bataljon s lijeve strane puta, da s jednim od tih bataljona krene Omer Dedić, zamjenik komandanta, a s drugim — Selim Zelinović, na elnik štaba brigade.

im je stigao komandant 4. bataljona, naredio mu je da povede svoj bataljon preko Hreše, na lijevo krilo brigadnog borbenog poretka. U rezervi je ostavljen 1. bataljon sa zadatkom da se kreće drumom i da bude spreman za ulazak u borbu zavisno od situacije. Mi, ostali iz štaba: komandant Spaso Mišić, politički komesar Amil Kazazović, obavještajac Abdulah Bakić, oficir OZN-e Avdo Iširlija i ja, dogovorili smo se da se krećemo drumom, odmah iza borbenog poretka. S nama je bila izvišna ekipa.

Kada su ti zadaci izdati i komandanti bataljona krenuli u svoje jedinice, moglo je biti blizu 15 sati. Nijemci su već bili protjerani s Malog Gloga, ali su sada njihove posade sa Velikog Gloga i Šiljatog brda obasipale jakom vatrom onaj dio drumca koji nije bio u mrtvom uglu. Dan je bio vedar. Na horizontu se vidjelo nekoliko stubova dima. Bilo nam je jasno da neprijatelj pali i ruši važnije zgrade, fabrike i druge objekte u Sarajevu. S tim se računalo. Avizo naredio je svim jedinicama da dobiju zadatak da uđine sve što mogu kako bi se spriječila razaranja. Na to nam je obratio pažnju komandant divizije i danas kada je izdavao zadatak za prelazak u napad.

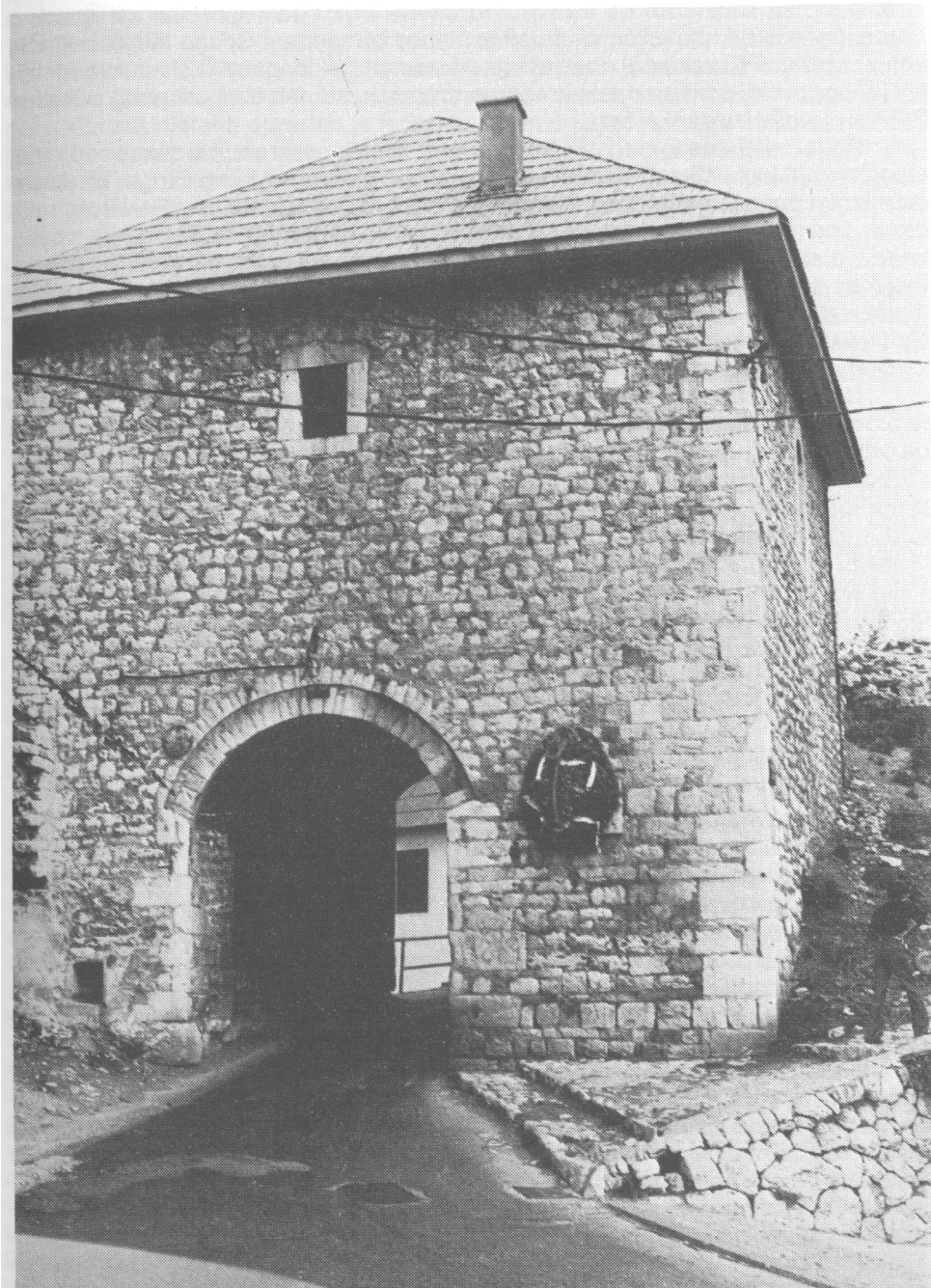
Naš 2. bataljon nije se zadržavao oko Velikog Gloga i Šiljatog brda, samo je blokirao neprijatelja i nastavio prodor. Ni 3. i 4. bataljon nije trebalo podsticati na odlučno nastupanje. Njihove starješine i borci su, kao i mi, shvatali šta znače stubovi dima koji su se dizali u nebo i gotovo su se utrkiivali ko će brže i dalje prodrijeti. Kada smo izbili u visinu sela Faletići, opet je neprijatelj, s našeg desnog krila, otvorio vatru po 2. bataljonu i nama koji smo se kretali drumom. Za blokadu te njemačke grupe ostavljen je jedan vod a bataljon je produžio dalje. Već oko 16. sati bili smo u Vasinom Hanu i lijevo, sve do Miljacke. Tim našim prodorom onemogućeno je njemačkom bataljonu, koji je pružao otpor na istom mjestu prilazima Sarajeva, te da se najkraćim pravcem povuče u grad.

U Vasinom Hanu susreli smo grupu sarajevskih ilegalaca. Bili su naoružani pištoljima a jedan ili dvojica su imali i mašinke. Mi smo bili u Štabu obaviješteni da je partijska organizacija u gradu obrazovala borbene grupe koje su djelovale iz pozadine i stavljale se na raspolaganje jedinicama radi davanja potrebnih obavještenja i provođenja njihovih dijelova kroz gradske kvartove i mahale.

Od ilegalaca smo dobili podatke da su Nijemci zaposjeli zgrade Vijećnice, hotela »Evropa«, Zemaljske i Hipotekarne banke, a iznad Vratnika, nešto ranije, predala se grupa od oko 400 domobrana.

Nije bilo vremena za duže razgovore. Drugove ilegalce koji su nam se pridruživali upućivali smo u bataljone koji su nastupali u etničkim kolonama, a njima su veoma dobro došli. Ispred njih nije bilo neprijatelja. Tek ponekad bi se u pokoji rafal ili pojedina ni pucanj. Žurili smo uz stranu, putem prema vratni kim kapijama. Kada smo prošli kafanu od koje se lijepo vidjela Tabija i pošli se lagano spuštati, s lijeve strane sokaka ležali su leševi nekolicine njemačkih vojnika. Njih su najvjerojatnije, nešto ranije pobili sarajevski ilegalci. Kroz vratni ke kapije prošli smo oko 17,30 sati 5. aprila. Još se lijepo vidjelo. Na ulicama i sokacima dočekala nas je masa ljudi, žena i radoznale djece. Svuda ozarena lica, i mi svi, od borca do komandanta brigade, našli smo se u zagrljajima mnogih građana. Vratnici su nas dočekali sa dobrodošlicama, blagoslovima, s pokojom suzom radosnicom i s poklonima. Na više mjesta stajali su domaćini i domaćice s tepsijama, tanjirima, sahanima s raznim pitama, pogačama, narezanim suhim mesom, voćem. Sutradan, kada je Sarajevo bilo slobodno, kada smo se odmorili i srećivali utiske o prošlom popodnevu i protekloj noći, pitali smo jedan drugog: kako su ti ljudi, koji su gladovali i zlopatili se u teškim danima oku-

Višegradska Kapi-kula na Vratniku sa spomen-obilježjem

pacije, odvojili te lijepe i rijetke namirnice da ugoste borce koji su stizali u Sarajevo; kako je sve to bilo pripremljeno upravo za taj čas — kada smo se našli na vratni kim ulicama i sokacima!? Mi iz Štaba imali smo izvjesnu predstavu o snazi pokreta u gradu, nešto smo čuli od naših drugova koji su do stupanja u partizane živjeli i radili u Sarajevu i preko Vratnika izvodili mnoge na Romaniju, ali nas je svijet s Vratnika ipak iznenadio tako dirljivim, toplim i spontanim dočekom.

Štabovi bataljona i komande četa su dobro držale svoje jedinice u rukama i brzo su izvukli svoje borce iz tog slavja i povelili ih dolje, prema objektima napada. Niz Vratnik su nam se priklučile još dvije ili tri manje grupe dotadašnjih ilegalaca. Dvojicu od njih dodijelili smo izviđačima. Komandant je naredio da jedna četa 1. bataljona posjedne Jajce-kasarnu i čuva zarobljenike, a njegova glavnina da i dalje bude u rezervi i da osigurava red na Vratniku. Izviđačka četa je dodijeljena oficiru OZN-e, koji je imao zadatak da uhapsi jedan broj ratnih zločinaca i saradnika okupatora ako ih nađe na adresama koje su dobijene od organizacije NOP-a iz Sarajeva.

U tom euforičnom raspoloženju, zadržali smo se kratko vrijeme na Vratniku. Na proširenom dijelu ulice na Mejdanu, koja ide dalje prema Kovača ima i Baš aršiji, okupila se masa od više stotina građana. Klicali su Titu, partizanima i slobodi. Jedna grupa je digla na ramena Miloša Zekića, komandanta divizije, i radosno ga nekoliko puta bacila u vis, onako kako se pozdravlja pobjednik u nekom sportskom natjecanju. U tom radosnom gužvanju, Zekić je po čelo da govori.

Kad je počeo taj spontani miting, nismo mu mogli čekati kraj. Krenuli smo ka Baš aršiji. U tom pravcu su prije petnaestak minuta već otišli naši bataljoni. I niz Kovača su se, kao i na Vratniku, svugdje vidjeli ljudi i žene na vratima, pred kućama, na prozorima, s riječi ima pozdrava i opet — sa pripremljenim darovima. Po toplim dobrodošlicama, po slobodi kojom su iskazivane, po onom nutkanju da se uzme komad pite, jabuka, čaša šerbeta, osjećali smo se kao da stižemo svojim kućama. Takav je bio Vratnik, takvi su bili Kovača i tog petoaprilskog predvečerja 1945. godine.

Ali tog dana je bilo i onih koji su, zbog onog što su do tada činili i učini, sa zebnjom osluškivali ne samo ito jaku pucnjavu koja se približavala Sarajevu sa svih strana. Naši bataljoni su u sam sumrak izbili na Baš aršiju, pred Vijećnicu i Katedralu. Jedna četa 2. bataljona je na Baš aršiji, na tramvajskoj stanici, zatekla grupu ustaša sa familijama. Bili su natovareni koferima, torbama i kojekakvim zamotuljcima, spremni da se ukrcaju u tramvaj koji je stizao u čelu kada su borci ispali pred njih. Odmah su ti nesućeni putnici pohapšeni, a tramvajska kola su isključena iz saobraćaja. Malo kasnije, dijelovi 3. bataljona, koji su izbili negdje oko Tržnice, naišli su u jednoj ulici na domobranu koji je gurao kolica do vrha natovarena koferima i torbama. Rekao je da su to oficirske stvari, da ih vozi na Banovo (tada glavnu sarajevsku željezničku stanicu), a da se oficiri nalaze u obližnjoj zgradi. Naravno, domobran je morao ostaviti kolica i odvesti jednu desetinu do tih domobranskih oficira. Oni iznenađeni — odmah su se predali. Priznali su da su razumjeli da još imaju vremena da pobjegnu iz grada, jer do momenta hapšenja u njemu nije počela borba.

Dok su se dešavale te epizode s ustašama i domobranskim oficirima, 4. i dijelovi 3. bataljona su blokirali neprijatelja u Vijećnici. Tu se nalazila jedna četa Nijemaca sa tri ili četiri tenka. Vjerovatno je očekivala da joj se pridruže one njemačke jedinice koje su trebale da se u grad povuku drumom kojim smo i mi

stigli od Buloga. Štabovi oba bataljona htjeli su, prije nego povedu svoje ete u napad na neprijatelja u Vije nice, da otkriju kako je organizovana odbrana i da provjere da li ima Nijemaca u objektima o kojima su obavještenja dali ilegalci. Brzo se razjasnilo da se neprijatelj nalazi samo u Vije nici i kod pilane. Jedino je ostalo neizvjesno da li su posjednute vojne zgrade na lijevoj obali Miljacke. Na prvo primicanje naših eta u obližnje ulice i sokake, neprijatelj je odgovorio vatrom. Dok se pripremao napad, poja avalo se prepucavanje. U etama su izdvojeni bombaši a borci s »džonbulovima« (protivoklopni minobaca i) tražili su pogodna mjesta za ga anje. Istovremeno je nare eno da se pokuša dogurati protivkolski top u jedan sokak koji izbija na ulicu prema Baš aršiji. Poslije tih priprema, krenulo se u napad. Prostor je bio relativno sku en i nisu se smjele gomilati snage. Otvorena je žestoka vatra. Pod njenom zaštitom, bombaši su došli do samih zidova Vije nice, s one njene strane koja je okrenuta prema Baš aršiji. Glavnom ulazu na Obali se nije moglo pri i. Štitili su ga tenkovi i posada iz bunkera preko puta, ispred pilane. Nijemci su odmah pomakli tenkove i iz njih otvorili jaku mitraljesku vatru niz ulicu. Tenkovima se prikliju iliti pješadija. Na zveket tenkovskih gusjenica, naši borci su se sklonili u okolne sokake ili kapije. Neprijatelj je krenuo u protivnapad i brzo dopro na pedesetak metara do Baš aršije. Boje i se udaljavanja od svoje jedinice, ta grupa sa tenkovima se vratila ka Vije nici.

Taj ispad Nijemaca nas je iznenadio. Nismo imali dovoljno iskustva u borbi s tenkovima u ve im gradovima, pa nekoliko naših ru nih protivtenkovskih baca a nije došlo do izražaja. Odmah smo naredili da se u ulicama i sokacima oko Vije nice podignu barikade. Za tu svrhu iskoriš ena su i ona tramvajska kola koja su zaustavljena na Baš aršiji. U to vrijeme se u gradu još nigdje nije ula borba osim oko Vije nice. Pucnjava se ula i vidjela dosta daleko, na padinama Trebevi a i prema tvr avi na Vracama, oko koje su rojevi svijetle ih metaka parali nebo. Zaklju ili smo da se tamo još nalazi neprijatelj. Iz vojnih zgrada na lijevoj obali Miljacke niko se nije javljao. Daleko, s dna Sarajevskog polja dopirao je huk borbe, ali ne tako jasan i oštar. U neko doba no i (izme u 20 i 22 sata) stigao je Omer Dedi . Obavijestio nas je da neprijatelja nema sve do Marindvora, a da se kod Hipotekarne banke sreo s jedinicama 38, a u ulicama bliže nama — s jedinicama naše divizije.

Oko Vije nice je i dalje pucalo. Poslije prvog neuspjelog napada, naše jedinice su se bolje rasporedile, stalno su poja avale barikade i povremeno otvarale vatru. Da bismo bolje kontrolisali Obalu i osigurali se od eventualne neprijateljeve intervencije s lijeve obale Miljacke, nare eno je da vod ili eta posjednu zgrade kod Careve uprije, s desne strane rijeke.

Još s po etka no i saznali smo da se u Elektri noj centrali nalazi grupa ilegalaca koja je štiti od rušenja. Na ulicama i u pojedinim ku ama gorjelo je svjetlo. Po tome smo zaklju ili da centrala radi. Vijest o ilegalcima u njoj navela

nas je da odlu imo da se u nju probije jedna eta. Koliko se sje am, ona je uzeta iz 3. bataljona i s njom je krenuo Šefko Odošić , partijski rukovodilac bataljona, a dodijeljena joj je i bataljonska radio-stanica.

U prvo vrijeme, dok nije po ela borba oko Vije nice, na Baš aršiji i u okolnim ulicama je, tako e, bilo dosta svijeta. I tu su ljudi izišli iz ku a i na isti na in do ekivali borci kao i na Vratniku i niz Kova e. Ali kada je zapucalo, starije jedinice su savjetovali i zahtijevali da se gra ani sklone s ulica. I oni su i sami zaklju ili da je bolje da to u ine, pogotovu kad se uo tutanj tenkova. Meutim, kasnije, im bi se pucnjava malo stišala, ljudi bi se opet pomolili na ulice,

nose i borcima tople napitke, vodu i hranu. Nije bilo malo slušajeva da su domađini dolazili do komandira i političkih komesara i tražili da uvedu borce u kuće da predahnu.

Tokom noćnih izvršenja su još dva napada na neprijatelja u Vijećnici. Nijemci su ih odbili vatrom iz tenkova i iz same zgrade. I oni su, također, izvršili još dva ispada prema Bašaršiji. Oba puta su došli pred samu barikadu i poslije kratkog puškaranja se povukli. U to vrijeme ni naš štab, ni nađelnik Štaba divizije, Jakob Vodušek, nisu znali kako da savladaju neprijatelja u Vijećnici. Odustali smo od upotrebe benzinskih boca (da je ne bismo zapalili) i od dejstva topom i »džonbulovima« — da ne bismo izazvali veće štete. Zaključili smo da je najvažnije da se neprijatelj dobro drži u blokadi. Štabovima je naredeno da dobro kontrolišu i dobro zapriječe sve ulice i da obustave dalje napade.

U vrijeme kada smo bili na Potkovađima, gotovo na Bašaršiji, između 22 i 23 sata i u naš štab došao je Vlado Perić Valter, koji je u to vrijeme kontaktirao sa štabovima jedinica III korpusa. On je bio u pratnji grupe naoružanih ilegalaca. Stajali smo ispod strehe jednog domađina. Saopštio nam je da je potrebno da se sa uvaju objekti od vitalnog značaja za grad, zahtijevaju i da mu se dodijeli vodoinstalacija naročito za zaštitu Elektrikne centrale. Nas trojica iz Štaba odmah smo ga prepoznali. U slučaju mi je ostalo da je na sebi imao mantil i sivi šešir, a njegovi drugovi imali su nekolike mašinke na ramenima ili u rukama. Oni su ostali malo po strani. Naravno, niko od nas nije odmah znao da je Vlado Perić tada bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Mi smo ga znali iz 6. bosanske proleterske brigade, u kojoj je 1942. godine bio zamjenik političkog komesara 3. bataljona. Obradovali smo se što smo ga sreli. Ali je on žurio. Pošto smo ga upoznali sa rasporedom i kretanjem naših jedinica, on je odmah krenuo niz Bašaršiju.

Nije prošlo mnogo vremena od momenta kada je od nas pošao Valter, kada se dogodio jedan slučaj koji je mogao imati ozbiljnije posljedice. Nenadano je s pravca od Bendbaše, izletio pred Vijećnicu jedan džip. Neprijatelj je po njemu otvorio vatru. Šofer se brzo snašao, okrenuo vozilo i punim gasom krneuo nazad. Sve se to zbililo u trenu, pred jednom našom ulicom, gdje borci nisu stigli ništa više da učine (ni pojma nisu imali ko je u džipu!) osim da zapucaju na zgradu Vijećnice. Ni ti borci ni iko u brigadi te noćni nije znao šta se desilo s putnicima u džipu i ko su oni bili. Sutradan smo saznali da je u džipu bio Pero Kosić, komandant Korpusa sađlanovima Štaba. Pero je tom prilikom ranjen u nogu.

Uskoro poslije te epizode s džipom, njemačka ulaznica iz Vijećnice je krenula u proboj niz Obalu. Prvo su tenkovi otvorili snažnu mitraljesku vatru i ispalili jednu—dvije granate. Našim jedinicama u okolnim ulicama to je izgledalo kao da neprijatelj vrši ispad, pa su ostale u odbrani. Nijemci su u gomili pojurili niz ulicu. Kada je masa stigla pred zgradu kod Careve ulice, gdje je tada bila i gdje se i sada nalazi apoteka, zasuli su je bombama i rafalima dijelovi 4. bataljona, s kojima su se u tom momentu nalazili komandant i politički komesar bataljona, Ibrahim Lojić i Matija Tunjić. U to su stigli i tenkovi. Zastali su i otvorili topovsku i mitraljesku vatru. U sobama na prvom spratu izgledalo je da će sva kuća otići u paramparad. Okršaj je bio kratak i žestok. Masa njemačkih vojnika jurila je prema Principovom mostu. Za njom su krenuli i tenkovi. Na ulicama oko apoteke ostalo je oko 30 leševa njemačkih vojnika.

Poslije pola noćni, u gradu oko Bašaršije ulice su opet oživjele. Štab brigade je naredio bataljonima da ostanu gdje su se zatekli, a sam se uputio u ku-

u jednog Ljube (ije ime sam zaboravio). Neko od nas ga je poznao i zbog toga smo prihvatili poziv da malo predahnemo. Bila je to kuća pri dnu Kovača, s lijeve strane kad se krene od Bašaršije. Domaćin nas je izveo na tavan. Oni smo sjeli, njegovi ukućani iznijeli su pune ruke raznih dakonija. Krenuli smo da uzmemo po par baklave, ali je Avdo Iširlija, oficir OZN-e, odmicao tepsiju i pokušavao na ovaj ili onaj način da otkloni našu namjeru. U tome nas je sve presjekla strašna eksplozija. Kuća se sva tresla, prozorska stakla su zvezala. Izletjeli smo na avliju. Na nebu se vidio narandžasto-crveni odsjaj. Domaćin i drugi, koji su se tu našli, rekoše da je nešto odletjelo u vazduh na Humu. Sutradan smo saznali da su Nijemci digli u vazduh skladište municije u tavanu na tom brdu iznad Sarajeva. Mnogo dana kasnije, saznali smo od Avde zašto je ispred nas izmicao tepsiju baklave. On se u Štabu navratio malo ranije nego smo ušli u Ljubicu kuću. Nešto prije toga, po liniji njegove službe, bilo mu je napomenuto da izme u ostalog, pazi i na to da neprijatelj ne poturi otrov u hranu ili vodu. Smiješe se i se, rekao je: »bila je velika tepsija i pomislio sam da nije...« Mi smo to još dugo pominjali i prebacivali Avdi da nas je lišio velikog zadovoljstva.

Eksplozija na Humu zadržala nas je napolju. Osjetili smo da još nije vrijeme za odmor. Raspodijelili smo se da obidemo bataljone. Ulice su bile još punije svijeta. U grad su stigle i sandžake jedinice. U našim četama se vidjelo da su borci izmorni. Tu i tamo, u grupama su drijemali ili spavali uz zidove kuća i dvorana. Kada smo se okupili, po kuririma je poručeno da se bataljoni po četama smjeste u pogodne zgrade. Ali u samo svitanje je zapucalo negdje oko Bendbaše. Uskoro je jedan naš vod, poslije dvije granate protivkolca, razoružao grupicu njemačkih vojnika koji su bili zaostali i sklonili se u stijenje s druge strane Miljacke.

Iz Štaba je na teren smještan. Krenuli smo od Bašaršije prema Kovačima. U putu nas je dostigao kurir jednog od bataljona koji se smjestio u Vijećnicu. Poslao ga politički komesar da donese tuzlansku zastavu. Nju je omladina Tuzle u oktobru 1944. godine predala našoj 27. diviziji, na godišnjicu njenog formiranja. Tom prilikom je i tadašnji komandant divizije Pero Kosori stavio u amanet borcima da ovu zastavu izvjesu u oslobođenom Sarajevu. To je bilo obećanje čitave divizije i borci su ga oduševljeno primili. Mi u Štabu naše brigade, kod koje se zastava nalazila, smo se toga tek sjetili kad je kurir pomenuo zastavu. Uputili smo ga u brigadnu komoru da je tamo potraži. Kurir je svoj zadatak izvršio. Sutradan smo i mi vidjeli jugoslovensku trobojku s crvenom petokrakom kako se vijori na zgradi Vijećnice. Sticaj okolnosti je omogućio da se zavjet hiljada omladinaca iz Tuzle izvrši upravo onako kako je prije pola godine i obećano.

Ujutro, 6. aprila naš štab se smjestio u kuću i s desne strane ulice, kada se iziđe uz prvu ulicu u uzbrdicu od Bašaršije ka Kovačima. Bili smo umorni, neispavani i pošto smo uradili sve što je trebalo u odnosu na bataljone i druge jedinice, odmah smo plegli. Tek što su se otišli po čelade da sklapaju, dežurni je u sobu uveo grupu aktivista iz grada. Ne sjećam se ko je sve bio u njoj. Zapamtio sam samo dr Zaima Šarca. Došli su da čestitaju oslobođenje Sarajeva i pozdrave jedinice naše brigade. Bili su radosni što su dočekali da vide slobodno Sarajevo ali i tužni što je poginuo Valter, uvijek o kome su govorili kao o svom najbližem i najdražem, ali vrlo, vrlo zaslužnom. Tek poslije podne smo saznali da je to poginuo naš ratni drug, Vlado Perić, na putu od Električne centrale prema Fabrici duvana.

Poslijepodne 6. aprila rasporedili smo se da obidemo bataljone, da vidimo kako su se smjestili, organizovali ishranu, red i drugo u jedinicama. Kada smo se vratili, nas trojica ili četvorica smo se dogovorili da krenemo u grad. Uputili smo se ranije dobro poznatim ulicama — pravo u današnju Titovu ulicu. Bilo je puno svijeta. Sreli smo dosta poznatih drugova iz jedinica našeg 3. korpusa, a i ponekog poznanika u civilu. Uklju ili smo se u masu koja je šetala gore—dolje. U tom susretu sa ljudima na glavnoj sarajevskoj ulici ni na kraj pameti nije mi došla ona želja nekih mojih, dragih ratnih drugova — »da otresu obojke . koju sam, eto, gotovo etrdeset godina pamtio i zapamtio, ali koju sam tada, u tom susretu tom sarajevskom ulicom zaboravio.

Na to me tada nije podsjetila ni epizoda sa jednim proglasom. Naime, kada se približila noć, šeta i koji su bili u građanskim odijelima i haljinama, užurbano su se udaljavali s korzoo. Pitali smo neke zašto žure. Obratili su nam pažnju na neki proglas o zabrani kretanja. Tek poslije tog upozorenja, zapazili smo u blizini omanji plakat koji je izdao štab neke od brigada 3. divizije NOVJ. U njemu je, pored ostalog, stajalo da se zabranjuje kretanje građanima poslije 18 sati. Ne mogu se sjetiti kako smo tada postupili. Pretpostavljam da smo postupili kao i ostali drugovi — objasnili da je to slučajna greška, jer se ulice nigdje nisu ispraznile, bujicu radosti građana niko nije mogo zaustaviti, a kada je pala noć, zasvijetlile su sijalice.

Uveče, kada smo se okupili u Štabu navrle su nam uspomene na Vladu Perića i spontano, na mnoge drugove iz Sarajeva s kojima smo se našli i drugovali u istoimenoj nobosanskim jedinicama, najviše u 6. proleterskoj i 16. muslimanskoj brigadi. Neki od nas bili su svjedoci pogibije Hivze Ćatića i Safeta, Derviša Numića, Pavla Goranina, Avde Hodžića, Miljenka Cvitkovića, Mustafe Behmena, Sadika Kadrušića, Jusufa Džonlića, Ešrefa Cerića, Brane Šurbata i drugih. Znali smo da su svi oni pošli u borbu iz Sarajeva. U tom podsjećanju na poginule drugove, sama po sebi nam se nametnula misao da bi naša dužnost i obaveza bila da se raspitamo za porodice i rodbinu palih drugova iz naše brigade i da ih posjetimo. Među njima su bila trojica istaknutih sarajevskih komunista: Jusuf Ćonlić, zamjenik političkog komesara 1. bataljona, koji je podlegao od rane zadobijene na dan drugog napada na neprijatelja u Tuzli, januara 1944. godine: Remzija Pehlivanović, politički komesar iste, koji je poginuo dan-dva poslije Jusufovog ranjavanja, u jurišu na liniji više Tuzle, i, Sadik Kadrušić, komandant 1. bataljona, koji je poginuo aprila 1944. godine na Sutjesci. Za Jusufa i Dika smo znali da su živjeli na Vratniku. Sutradam smo zamolili štabove bataljona da se raspitaju da li ima neko od porodica ili rodbine tih i još nekih drugova i da nas o tome izvijeste.

Dok smo bili na Glasincu, bilo je govora o tome kako bi naša brigada mogla jedno vrijeme ostati kao garnizona jedinica u Sarajevu. Raunaju s tim, htjeli smo da što prije sredimo bataljone. Od sredine marta imali smo preko 50 poginulih i oko 160 ranjenih boraca, među kojima je bio znatan broj desetara, vodnika i starješina iz komandi eta i štabova bataljona. Valjalo je na upražnjena mjesta odabrati i rasporediti nove drugove i prihvatiti masu novih boraca koji su iz vratničkih mahala stupili u naše jedinice. Obilazili iste, vidjeli smo u njima i jedan broj drugova i drugarica u odjeći s kojom su došli od svojih kuća. Naši intendanti još nisu stigli da ih uvojniče, jer je u to vrijeme bilo dosta teško a sa odjećom i obućom.

Ne očekivano, uveče 7. aprila stigla je zapovijest. Već sutradan izjutra trebalo je da krenemo iz Sarajeva za neprijateljem koji je odstupao dolinom Bosne. Pred pokret, na Kovača bila je smotra naše brigade. U njenim redovima tog jutra bilo je postrojeno i preko 300 novih boraca, najviše omladinaca i omladinki gimnazijskog uzrasta iz Sarajeva. Poslije raportiranja, pozdrava i kratkih prigodnih riječi, krenuli smo preko Bašaršije i promarširali današnjom Titovom ulicom. Posmatrala nas je masa svijeta koja je išla na miting. Okrenuli smo ka Koševu i preko Vogošće uputili se ka Semizovcu.

Iza nas je ostalo Sarajevo i poneka neispunjena želja, među njima i ona za susretom s porodicama naših palih drugova iz Sarajeva.

RODOLJUB OLAKOVI

TRI APRILA U SARAJEVU

Grad na Miljacki je tih prohladnih **aprilskih dana 1945.** godine pobjedni ki likovao. Bilo je u tome nešto potresno — mōra okupacije davila je patriotsko Sarajevo sve do posljednjeg dana, i u najsvirepijem vidu. Smrtno ranjena fašisti ka zvijer je zapjenušeno kidisala na sve pristalice NOP-a, hapsila, mu ila, vješala, odgonila u logore smrti. Stoga je razumljivo što su se ljudi, dahnuvši slobodno poslije svega što su i tih posljednjih dana okupacije morali da izdrže, predali iskreno i do kraja tom radosnom, prazni kom osje anju. To su osjetili i lanovi Zemaljskog antifašisti kog vije a narodnog oslobo enja Bosne i Hercegovine koji su se, petnaestak dana poslije oslobo enja Sarajeva, po eli iskupljati na Tre e zasjedanje. Dolazili su iz svih krajeva Bosne i Hercegovine jer više nije bilo ozbiljnijih prepreka da se okupe u Sarajevu; stizali su ve inom trofejnim kamionima, ali neki i na konjima ili pješice, kao i nekad, kad su se probijali na Prvo i Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a. Sretali su se na ulicama oslobo enog grada, radosno se pozdravljaju i, sre ni što se ostvaruju rije i koje su upu ivali jedan drugome, rastaju i se poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a — dovide nja u Sarajevu!

U tek oslobo enom gradu pulsirao je život snažnim ritmom: trebalo je organizovati gotovo zamrlu privredu grada, uspostaviti javni saobra aj, snabdjeti stanovništvo najpotrebnijim namirnicama itd. itd, a isto tako stvarati ili proširivati društvene i politi ke organizacije koje e okupljati radne ljude i usmjeravati njihove akcije na konkretne zadatke. Svih tih poslova prihvatili su se oduševljeno i odlu no aktivisti Partije, mahom Sarajlije, i ulicama grada kao da je derala snažna matica, koja je sve vukla u svoj kovitlac, kojoj ništa nije moglo odoljeti.

U hotelu »Evropi« bio je smješten glavni politi ki štab Bosne i Hercegovine: Pokrajinski komitet, Izvršni odbor NOF-a i Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Oni su se, seljakaju i se od Mrkonji a, Ribnika, Sanskog Mosta, Sanice i Jajca — da pomenem samo neka mjesta njihovih ratnih obitavališta, — najzad smjestili tamo gdje im i jest mjesto: u glavni grad naše federalne jedinice — još je nismo zvali republikom, iako je to u suštini bila. Ti neobi ni gosti u »Evropi« svršavaju i neobi ne poslove: oni pripremaju Tre e zasjedanje ZAVNOBiH-a na kome e biti obrazovana vlada Bosne i Hercegovine. Za taj krupan datum u istoriji te zemlje valja se solidno pripremiti: održavaju se svaki dan sastanci, konferiše se, vrše se konsultacije, pišu referati i raspravlja o pojedinim problemima — kako ih postaviti, kakva rješenja na i. U hotel navra aju rukovodioci grada da se posavjetuju o najkrupnijim na elnim problemima, a druge, prakti ne, koji

ne trpe odlaganja, rješavaju sami. Uopšte uzev, dobro oni plivaju u toj uskovitlanoj matici, uz istinsku, čak oduševljenu podršku radnih ljudi Sarajeva.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u bivšem Sokolskom domu. U njegovoj najvećoj sali improvizovana je sabornica koja je mogla da primi nekoliko stotina ljudi. Namijenjena sasvim drugoj svrsi, ona nije nikad mogla da djeluje sve ono, pa ne bi djelovala ni sada, i pored nastojanja dekoratera da joj dadu svean izgled, da se nije umiješao drugi »dekorater« — istorija. To je bio zaista blistav trenutak u istoriji Bosne i Hercegovine, pa kao da je njegov sjaj davao svean izgled toj velikoj, inače hladnoj prostoriji i ljudima koji su se u njoj okupili da završe jedan važan dio posla koji su započeli prije nepune četiri godine, da i formalno potvrde novu stvarnost Bosne i Hercegovine. To je značilo: iz narodnih odbora, koji su nikli odmah u potekmu ustanka kao organi vlasti neophodnih za vodenje rata, razvili su se, sa sve izraženijim preplitanjem narodnooslobodilačkog rata sa socijalističkom revolucijom, u organe nove, narodne vlasti. Njihova mreža pokrivala je oslobođene teritorije u svim krajevima Jugoslavije, ponegdje i na onim područjima koje je još držao okupator; na širokoj osnovi mjesnih narodnih odbora rasli su opštinski, sreski, okružni i oblasni, što je omogućilo osnivanje više a narodnog oslobođenja u svim zemljama Jugoslavije; stvaranjem Antifašističkog vijeća a narodnog oslobođenja Jugoslavije završena je zgrada nove Jugoslavije, bratske zajednice ravnopravnih naroda, zasnovane na vlasti radnog naroda s radničkom klasom na čelu. Predstavnici naroda Bosne i Hercegovine, okupljeni na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, hoće da kroz svoje odluke saopšte svijetu, da u ovoj zemlji nema druge vlasti osim vlasti radnog naroda sa svim organima potrebnim za njezino funkcionisanje i odbranu od svih njenih neprijatelja. To je rezultat oružane borbe koju su narodi Bosne i Hercegovine, podstaknuti, organizovani i predvođeni od KP Jugoslavije, vodili četiri godine. Time su, zajedno sa drugim narodima Jugoslavije, stvorili neophodne uslove za izgradnju društva bez ugnjetavanja i izrabljivanja, za slobodu naroda i svijeta, za svoj svestran razvitak.

Medu delegatima sjedi i pisac ovog zapisa koji je zapamtio i drukčije prilike u Sarajevu nego što je današnji, prazni, pobjednički. Zapamtio je onaj iz 1919. godine, kad je stvorena Komunistička partija, ali i kad je jugoslovenska buržoazija prvi put pokazala svoje zvjerski iskeženo lice; zapamtio je, takode, april 1941. godine kada su bez borbe ušle u Sarajevo njemačke fašističke trupe, kad je ološ urlikao njegovim ulicama, a buržoaski političari se utrkivali ko će se prije dodvoriti osvajaču. Srećno je pratila pisca pa je, poslije svega što je preživio, ipak doživio i ovaj današnji april. Stoga je razumljivo što on, sav u današnjici i okrenut sutrašnjem danu i njegovim problemima, ne može a da se s radošću, koja se rije ima ne može iskazati, ne vraćajući se u mislima onim ranijim aprilima, dogadjajima s kojima je tijesno povezano ovo što se danas zbiva u Sarajevu nad kojim lepršaju crvene zastave slobode.

Pobjedom oktobarske revolucije u Rusiji započela je nova epoha u istoriji svijeta. Raskinut je lanac kojim je imperijalizam bio okovao cijeli svijet, što radnički klasi svih zemalja i ugnjetavanim narodima u kolonijama objektivno olakšava borbu ako ni čemu a ono bar ohrabrenjem da je moguće oboriti s vlasti imperijaliste i zasnovati vlast radnog naroda. Taj momenat nije za potcjenjivanje jer je izdaja vodstva Druge internacionale u prvom svjetskom ratu u prilikama demoralisala njeno članstvo u zapadnoj Evropi. Naime, pogažene su bile sve odluke kongresa Internacionale o međunarodnoj solidarnosti proletarijata,

Rodoljub Čolaković

jer su vodstva glavnih evropskih socijaldemokratskih partija proglasila, svaka u svojoj zemlji, rat imperijalisti i njihovih razbojnika za novu podjelu svijeta, za odbranu i obrambeni. Socijaldemokratski poslanici u parlamentima evropskih zemalja, u kojima su socijaldemokratske stranke imale uticaja, glasali su za ratne kredite i objavili klasni mir. Radnici i ostali radnici gurnuti su uz podršku vodstva Druge internacionale na klanicu za interese imperijalista. To je označilo njeno bankrotstvo i demoralizaciju njenih pristalica. Tek pobjedom Oktobra pošlo je da se povraća vjera radnika u klasu i svoju snagu. Tome je doprinijelo i vlastito iskustvo; sve one nevolje koje su se srušile na trudbenike u toku četverogodišnjeg rata, bilo na frontu, bilo u pozadini, nagonile su ih da traže put i na ina da se i oni oslobode imperijalisti i njihovih, kao što su to već učinili radnici i seljaci bivše carske Rusije.

Poruke Oktobra stizale su i do tek nastale Jugoslavije; njih su razumjeli široki slojevi radnog naroda i podržali stvaranje Komunističke partije Jugoslavije, kao partije proleterijske revolucije. Među inicijatorima stvaranja jedinstvene revolucionarne partije jugoslovenskog proletarijata bila je i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, osnovana u prvoj deceniji ovog vijeka. Na političkoj pozornici okupirane zemlje pojavila se radnička klasa — malobrojna, raštrkana, nedovoljno obrazovana, dobrim dijelom nepismena — ali kao organizovana snaga. To je za Bosnu i Hercegovinu imalo i poseban značaj. Sve postojeće političke stranke u njoj bile su nacionalno ili konfesionalno obojene i svaka je vodila politiku rukovodeći se svojim uskim izabrljivim interesom. Nasuprot njima, sindikalne i političke organizacije radničke klase znale su u borbu, pod zajedničku zastavu, sve radne ljude bez razlike u etničkoj i ih da im je neprijatelj — kapitalizam — zajednički, pa da i borba, ako žele da bude uspješna, mora biti zajednička.

SDS BiH još u toku rata objavila je svoj raskid s Drugom internacionalom i, koliko su to ratni uslovi dozvoljavali, ispoljila svoje simpatije za oktobarsku revoluciju. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine predstavljala je tada snažan, borben i dobro organizovan odred jugoslovenskog proletarijata — stranka je imala oko 6000 članova i pod svojim isključivim uticajem 25000 sindikalno organizovanih radnika.

Stoga nije slučajno što se bijes vladajućih u svom snagom srušio tih aprilskih dana 1919. godine na revolucionarni radnički pokret u Bosni i Hercegovini — slamanje štrajkova, hapšenja i progona njegovih aktivista i, najzad, hapšenje cijelog pokrajinskog rukovodstva tek osnovane SRPJ (k). Teror buržoazije dostigao je vrhunac uoči Prvog maja. Policija je bila zabranila proslavu, ali partijsko rukovodstvo pozvalo je radnike u klasu i ostale trudbenike da izađu na ulicu i da demonstriraju protiv nasilja. Tada je nastupila vojska, i otpočeo je talas hapšenja; u cijeloj Bosni i Hercegovini uhapšeno je oko 1400 partijskih i sindikalnih aktivista, od toga samo u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Zenici 800. Hapšene su tukli i mučili u Komandi mjestu i vojnom zatvoru. Prvi maj 1919. prošao je u Sarajevu u atmosferi opsadnog stanja.

Na Kongresu ujedinjenja (aprila 1919.) stvorena je Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunistička) — SRPJ (k) u koju su ušle sve one socijaldemokratske stranke na tlu Jugoslavije koje su prihvatala Platformu ujedinjenja. U njoj se one izjašnjavaju protiv klasne saradnje a za »nepomirljivu, beskompromisnu klasnu borbu« i za pristupanje tek osnovanoj Trećoj internacionali. Bez obzira na to što među delegatima Kongresa nije bilo idejno jedinstvo, što su njegovi stavovi u nekim krupnim pitanjima bili pogrešni (nacionalnom, na primjer), što nije bilo i nije moglo biti jedinstva čak ni u pitanju karaktera i struktu-

re same tek stvorene partije, ipak taj kongres predstavlja krupan događaj u razvitku jugoslovenskog radničkog pokreta. On je odražavao stupanj zrelosti radničke klase zemalja Jugoslavije, istorijske uslove u kojima se radnički pokret, dotle zaseban u svakoj zemlji, razvijao i dobio određene osobenosti, usvojio određenu liniju, već neprimjerenu burnom našem vremenu, ali koje se nije bilo tako lako odrediti. Otuda je opredjeljenje za proletersku revoluciju i diktaturu proletarijata većine delegata na Kongresu bilo više izraz opšteg raspoloženja širokih slojeva radbeničke klase grada i sela, nego jasno spoznate i prihvaćene orijentacije. Delegat je nosio onaj opšti revolucionarni huk u Evropi, pa i u Jugoslaviji, kad je pobjeda proleterske revolucije izgledala na dohvatu ruke. Iako nije bilo tako, iako se za pobjedu socijalističke revolucije trebalo boriti, što se Jugoslavije tiče, još četvrt stoljeća, svejedno je opredjeljenje Kongresa za »nepomirljivu klasnu borbu« a protiv klasne saradnje bilo siguran orijentir onima koji su toj liniji ostali vjerni.

Tek formirana Komunistička partija Jugoslavije bila je opterećena idejnim balastom od kojega se nije mogla osloboditi ni lako ni brzo. Unutar same Partije izbio je sukob između revolucionarnog i oportunističkog krila odmah na Drugom, vukovarskom kongresu (1920.). Ono je poslije Kongresa istupilo u javnost s manifestom opozicije, pa su stoga njeni vođi isključeni iz KPJ. Njemu je pripadalo bezmalo cijelo bosanskohercegovačko rukovodstvo, što je za KP u Bosni i Hercegovini imalo vrlo teške posljedice. Revolucionarna plima većine je po evropski opadala u Evropi, što se osjetilo i u radničkom pokretu u Jugoslaviji. Na to se nadovezao pritisak buržoazije na KPJ, izražen u brutalnom gušenju štrajka željeznikara, rasturanju opštinskih uprava u kojima su komunisti dobili većinu, pa je onda došla Obznana koja je zapravo pobrojanim mjerama pripremana.

Na osnovu Obznane zabranjen je rad KPJ, SKOJ-a i sindikata i zaplijenjena njihova imovina (domovi, štamparije, knjižare, gotovina). Svu tu imovinu vlada je predala socijaldemokratima, kao što je u sve ustanove socijalnog osiguranja na mjesto legalno izabranih komunističkih namjestila socijaldemokrate. Nastupio je vrlo težak period u istoriji radničkog pokreta, u kome je buržoazija sve tekovine borbe radničke klase, koje je ona izvojevala u periodu 1919/20, temeljito skresala ili uništila. Mnogi aktivisti KPJ bili su ili policijski protjerani iz Bosne i Hercegovine ili su šikaniranjem prosto bili primorani da je napuste. Zbog toga se ilegalna KPJ u Bosni i Hercegovini sporo izgrađivala.

Rukovodstvo KPJ, razdirano frakcijskom borbom, posvećivalo je malo brige partijskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini, a njoj je pomoć bila potrebna više nego organizacijama i forumima u drugim krajevima: problematika je bila složenija, kadrovi sasvim mladi, uticaj socijaldemokratije snažan. Ta nebriga je najzad dovela do toga da se ugasilo pokrajinsko rukovodstvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu; njeni aktivisti, osjećajući potrebu veze s Partijom radi političke i druge pomoći, uspostavili su je po vlastitoj inicijativi i prema ličnim vezama koje su često zavisile od slučajeva. Takovo nenormalno stanje trajalo je do stvaranja rukovodstva KPJ s Titom na čelu u zemlji (1938). Tada je na Pokrajinskoj konferenciji izabran Pokrajinski komitet koji je relativno brzo povezo partijske organizacije, formirao potrebne partijske forume i tako stvorio neophodne uslove za organizovan partijski život, za razmah partijskog rada u duhu linije KPJ.

Uporedo s radom na izgradnji partijskih tekao je i rad na obnovi skojevskih organizacija koje su nicale u srednjim školama, jačim industrijskim centrima, a u nekim krajevima i po selima gdje su ih stvarali mahom srednjoškolci ili studenti rodom sa sela.

Uo i samog napada fašističkih država na Jugoslaviju partijske organizacije imale su oko hiljadu članova, a SKOJ, možda oko dvije hiljade. Ali, uticaj Partije i SKOJ-a bio je mnogo veći nego što kazuje broj članova Partije i SKOJ-a, jer je i jedna i druga organizacija bila solidno usidrena u masama, na prvom mjestu u sindikatima i drugim udruženjima, sportskim organizacijama, u školama. Uticaj Partije je rastao poslije izbijanja drugog svjetskog rata (1939) zbog njene dosljedne antifašističke i patriotske politike, nasuprot kukavici, po-metnji, malodušnosti buržoaskih stranaka, i posebno, zbog držanja vlade Cvetkovića — Maček, koja je svojom poniznom politikom praktično pretvorila Jugoslaviju u satelita Osovine. To je izazivalo nezadovoljstvo i kod pristalica građanskih partija, posebno seljaka koji su bili prosto pljačkani posredstvom niskih cijena onim njihovim proizvodima koji su izvoženi u Njemačku. Politika popuštanja pred fašističkom Osovinom zabrinjavala je sve patriote koji se nikakvom dobru nisu mogli nadati od imperijalizma fašističkog tipa. Naprotiv, otkrivali su s te strane smrtnu opasnost po budućnost svih naroda Jugoslavije. Takvo raspoloženje u masama vladalo je u cijeloj Jugoslaviji i ono je bilo temelj onog osobenog narodnog fronta koji je nastajao odozdo, uprkos vodstvima građanskih partija, bile one na vlasti ili u opoziciji, koje su sve odreda bile protiv svake saradnje s komunistima. To se osjetilo i u Bosni i Hercegovini u kojoj je KPJ upravo uoči rata zabilježila svoje značajnije uspjehe — sindikalni pokret, studentske akcije, prodor u kulturni život zemlje.

Postajalo je očigledno da KP u Bosni i Hercegovini narasta u ozbiljan politički činilac, kao jedina demokratska i patriotska snaga koja u ozbiljnom vremenu punom opasnosti zna šta hoće i ima smjelosti da to i radi. Pa ipak, malo je ko osim komunističkih organizacija u Bosni i Hercegovini mogao i da u ljeto 1941. godine, kao nerazdvojni dio KPJ, izvrše saš u svoj istorijski zadatak koji je postavio CK na čelu s Titom: da pokrenu narode Bosne i Hercegovine na ustanak protiv fašističkih osvajača i njihovih pomagača u našoj zemlji.

Tih aprilskih dana 1941. godine pokazalo se koliko su upozorenja KPJ na fašističku opasnost bila opravdana i koliko su njeni predlozi za preduzimanje određenih koraka u unutrašnjoj i spoljnoj politici bili umjesni. Ali tek kad su fašistički osvajači i okupirali i rašire ili Jugoslaviju pokazalo se kakve su se strašne sile urotile protiv slobode i nezavisnosti, čak protiv samog opstanka naroda Jugoslavije. Riječ nije bila samo o fašističkim zavojevima, koji su porobljavanje jugoslovenskih zemalja već odavno postavili kao jedan od svojih osvajanja njihovih ciljeva, nego i o reakcionarnim buržoaskim snagama u našoj zemlji, o buržoaziji kao vladajućoj klasi jugoslovenskog društva. Ona je u porobljenoj zemlji stala na stranu fašističkih zavojevaca — ko odmah i otvoreno, ko kasnije, s različitim parolama, ali u suštini isto.

Ta sprega buržoazije s fašističkim okupatorima, njeni putevi i oblici najdrastičniji nisu se ispoljili u Bosni i Hercegovini. I to nije bilo slučajno. Cijela nje-na prošlost kao da ju je predodredila da u danima fašističke okupacije postane stravičan poligon na kome su isprobana sva sredstva sile i obmane da bi se onemogućio svaki otpor naroda fašističkoj okupaciji, da bi se sav njezin ekonomski potencijal koristio za potrebe ratne mašine fašističkih sila.

Vijekovi tuđinske vladavine — od turske do austrougarske okupacije — ostavili su Bosni i Hercegovini teško naslijeđe. Ekonomska zaostalost, istorijski

prevazi eni društveni odnosi — feudalni odnosi na selu vladali su u ve em nje-
nom dijelu sve do 1918. godine, — neprosvije enost, krajnje siromaštvo og-
romne ve ine stanovništva. S druge strane, kroz te vijekove taložio se u svijesti
njenih naroda mutljag koji je otežavao da se brže spoznaje istina o sebi i onima
pored sebe. Iako bliski ne samo etni ki nego i po mukotrpnom životu u zemlji
pustošenoj ratovima i bijenoj raznovrsnim nevoljama, narodi Bosne i Hercego-
vine, odvojeni religioznim i, docnije, nacionalnim obilježjem, išli su svaki za se-
be, jedan pored drugoga, a esto jedan protiv drugoga. Tu odvojenost podrža-
vali su osvaja i ili doma i izrabljiva i i drugi društveni paraziti, siju i nepovjere-
nje, gaje i predbjedenja, ak tutkaju i jedne na druge kao neprijatelje.

Stanje se nije bitno izmijenilo ni kad su se narodi Bosne i Hercegovine
poslije prvog svjetskog rata, 1918. godine, našli u zajedni koj državi južnih Slo-
vena. Bilo je iluzija da e im poslije etiri i po vijeka tu inske vladavine svanuti
bolji dani, radi ega su podnesene znatne žrtve. Me utim, ekonomska zaosta-
lost neprosvije enost, bijeda širokih narodnih slojeva grada i sela, boleštine
(endemski sifilis i tifus), vjerska zatucanost i netrpeljivost — ostali su i dalje ka-
rakteristike Bosne i Hercegovine, a ogromna ve ina njenih naroda išli su, kao i
nekad, svaki za sebe, tutkani jedni na druge od izrabljiva a i njihovih potrkusa,
pod raznim parolama ali u ime istog na ela: parazitski živjeti od tu eg rada. U
ime tog na ela oni su organizovali zasebne politi ke i druge organizacije, svaki
uvaju i brižljivo svoje lovište nad kojim je razvijao nacionalnu ili vjersku zasta-
vu kao mamac za zaostale. Izme u njih nije moglo biti sporazumijevanja nego
samo povremenih pazara u kojima se nisu rješavali istinski problemi zajedni -
kog života, ve poga alo o podjeli plijena. I otuda nepovjerenje, podozrenje,
mržnja koji su se prenosili u široke narodne mase, za ije se teško stanje krivi-
ca prebacivala na one druge i time se trovala društvena atmosfera. Samo u jed-
nom su izrabljiva i i drugi društveni paraziti bili složni: u mržnji prema svemu
naprednom i demokratskom u Bosni i Hercegovini, posebno prema komunisti-
ma, prema svima koji su se borili za interese njenih radnih ljudi, za njihovu soli-
darnost i zajedništvo, u emu je jedino jemstvo njihove bolje budu nosti. Nije
bilo lako tim borcima u društvenim uslovima kakvi su bili u Bosni i Hercegovini.
S jedne strane osioni i zadržti vlastodršci koji su svoje privilegije branili svim
sredstvima: obasipali su lažima i klevetama sve napredne ljude, progonili ih,
stavljali van zakona, tjerali na robiju. S druge strane, svijest radnih ljudi bila je
pritisnuta takvim teretom zabluda i predrasuda da im je stoga bilo teško da raz-
umiju uzroke svoje ekonomske i društvene bijede, a još teže da spoznaju pute-
ve koji iz nje vode.

Kad su fašisti ki okupatori poslije kapitulacije kraljevske vojske raspar ali
Jugoslaviju, Bosna i Hercegovina je pripala takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvat-
skoj. Ante Paveli ubrzo e, u dosluhu s vrhovima katoli ke crkve, zapo eti u
Bosni i Hercegovini krvavo vrzino kolo, u želji da genocidom nad Srbima ostvari
zavjetnu misao eklezije militans: katoli ku granicu na Drini, a Paveli je dodao i
hrvatsku. Sve najne ovje nije i najružnije u ljudima podsticano je kao patriot-
ska dužnost i blagosiljana od strane crkvenih glavara koji su djelovali u duhu
poznate tradicije — sve u slavu Svevišnjega.

Dio muslimanske buržoazije pridružio se otvoreno ustašama, a drugi je
špekulisao s nekakvom autonomijom Bosne i Hercegovine pod okriljem nje-
ma kog Rajha, što je u suštini zna ilo prihvatanje fašisti ke okupacije, kao per-
spektive za Muslimane.

Srpska buržoazija u Bosni i Hercegovini takode je odmah ponudila sarad-
nju fašisti kom okupatoru, ali ona je bila odbijena zbog obaveza prema satelitu

Pavelić u, u koji je ratni plan ulazilo uništenje Srba u takozvanoj NDH i, još važnije, zbog pogrešne procjene trajanja rata protiv SSSR. Tek poslije sloma njemačke ofanzive pod Moskvom, kad postane jasno da od »blickriga« na Istoku nema ništa, a suočeni sa ustankom u Jugoslaviji, fašisti i okupatori (najprije italijanski, a za njima i njemački) traže najamnike i u srpskoj buržoaziji u tzv. NDH, i nalaze ga.

U atmosferi izdaje i kukavičavosti, poniznosti i ulizištva, kad su dojućerajni vlastodršci izgubili sa vlašću i obraz, javio se glas Komunističke partije Jugoslavije, koji je zvao u borbu protiv fašističkih osvajača i njihovih slugu, za slobodu i bolju budućnost naše zemlje. Bilo je potrebno ne samo hrabrosti, fizičke i političke, nego i ideološke vrstine i vjere u snagu naroda da se odupre nasilju i nepravdi, u njegovu sposobnost da u akciji uči iz svoje vlastite prakse i da spozna šta je njegov istinski, trajni interes. A upravo te osobine imali su kadrovi KPJ u Bosni i Hercegovini, kao uostalom, u cijeloj Jugoslaviji.

Od Majskog savjetovanja KPJ njene organizacije u Bosni i Hercegovini po ele su pripreme za ustanak u duhu zaključaka Savjetovanja. I dotad je prikupljano i sakrivanu oružje, ali sad je to raeno sistematski, kao partijski zadatak. PK KPJ razvija značajnu propagandnu aktivnost putem biltena i letaka, usredsređujući političku aktivnost na borbu protiv šovinizma. Zajednička borba protiv okupatora, bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije bile su glavne parole političkog trenutka. A on je bio najteži u teškoj historiji Bosne i Hercegovine. Tek što su se koliko toliko organizovale, ustaška vlast je započela politiku genocida nad Srbima i Jevrejima koji u nekim krajevima uzimau masovne razmjere već u maju 1941. godine, a poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez gotovo u cijeloj Bosni i Hercegovini. Odvojenje u logore smrti Srba i Jevreja, ubijanje i bacanje u jame Srba, mahom seljaka, bilo je pravo bjesomučno šovinističko hajkomu u kojoj je prednjačio ološ, i to i onaj s vrha i onaj sa dna, to jest najreakcionarniji dio buržoazije i lumpenproletarijat, prvi kao naredbodavac, drugi kao izvršilac zločina nad nevinim i bespomoćnim.

U toj zatrovanoj atmosferi u kojoj je šovinizam jednih izazivao šovinizam drugih, kada su zločini, podjareni i vjerskim fanatizmom, ponekad dobijali udivišne oblike, parola komunističkog bratstva i jedinstva izgledala je utopističko i naivno, u najboljem slučaju kao želja dobronamjernih ljudi. Ona je, međutim, bila jedina koja je u tom krvavom kolu, koje su uz blagonaklonost fašističkih okupatora, povelu ustaški prihvatili i etnički izdajnici, značila nadu, otvorila perspektivu, zvala u borbu protiv mraka i nepravde. I kad su se u julskim danima 1941. godine u svim krajevima Bosne i Hercegovine oglasile ustaničke puške i pošli da se formiraju partizanski odredi, parola bratstva i jedinstva bila je osnovna parola ustanka u kojoj je bilo sažeto sve: njegova klasna opredijeljenost, njegova historijska nužnost, njegova perspektiva. Ta parola postala je znak raspoznavanja, na njoj se isprobavala i provjeravala sva politika.

KPJ je pozvala narode Jugoslavije na ustanak, braniti i dosljedno neposredne i historijske interese radničke klase i radnih ljudi uopšte. Braniti ih u uslovima nacionalne porobljenosti značilo je boriti se za nacionalnu slobodu i nezavisnost, a ta borba u uslovima višenacionalne Jugoslavije mogla je biti uspješno vodena samo u znaku bratstva i jedinstva svih njenih nacija. Solidarnost u borbi, to je bilo isprobano, nepobjedivo oružje KPJ u mnogim klasnim bitkama. Sada, kad je fašistički okupator, raspirujući i šovinističke strasti, težio da razdvajanjem naroda, suprotstavljanjem jedne nacije drugoj osigura svoju vlast i nad jednom i nad drugom, solidarnost svih nacija bila je uslov borbe i jemstvo pobjede. Boreći se uporno i dosljedno za okupljanje svih patriotskih snaga na

platformi narodnooslobodilačkog pokreta radi borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih pomagača, KP Jugoslavije, zbog izdajničkog držanja buržoazije kao klase jugoslovenskog društva, zadobila je predvodničku ulogu svih nacija Jugoslavije. To je bila istorijska nužnost, jer buržoazija kao klasa nije bila sposobna da vrši tada osnovni nacionalni zadatak svih nacija Jugoslavije — da ih predvodi u oslobodilačkoj borbi protiv fašističkih zavojevača. Ta uloga je pripala radničkoj klasi koja se u tim sudbonosnim danima, u licu svoje avangarde — KPJ, pokazala sposobnom da stane na čelo nacija, da ih vodi u borbi za nacionalnu slobodu i nezavisnost, ali, isto tako, da im upravo zbog te istorijske smjene, koja nimalo nije bila slučajna, nije bila rezultat nekakvog političkog madioničarstva, nego duboko uslovljena dotadašnjim razvitkom jugoslovenskog društva, otvori socijalističku perspektivu, temeljitu promjenu društvenih odnosa.

Upravo na tlu Bosne i Hercegovine ova politika morala je da položi najstroži ispit. Pozdravljaju i Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a u ime vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, Edvard Kardelj je rekao:

»U Bosni i Hercegovini imala je osnovna parola narodnooslobodilačkog rata, parola o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu probu, i izdržala ju je, i pobijedila«.

U ovih nekoliko riječi sadržana je sva uporna borba komunista i drugih patriota u Bosni i Hercegovini protiv strašne sile koja ju je bila pritislala kao mora. Riječ nije samo o svireposti fašističkih okupatora i njihovih najamnika nego i o silama nemjerljivim, sa onim što se u svijesti ljudi vijekovima nataložilo, a što su okupatori i njihove ustaško-etničko-legionarske sluge bezobzirno koristile. Neoboriva je činjenica da su te sluge nanijele narodima Bosne i Hercegovine velike ljudske i materijalne žrtve, zadale duboke rane koje treba u sasvim drugom ličnim društvenim odnosima višestruki. Isto tako, nepobitna je istina da bi te žrtve bile veće a rane dublje da NOP nije odlučno ustajao protiv i najmanjeg ispoljavanja šovinizma, smatrajući i borbu za bratstvo i jedinstvo svojim najvažnijim političkim zadatkom.

Zadivljuje moralno zdravlje naroda Bosne i Hercegovine koje su oni ispoljili upravo svojim odnosom prema bratstvu i jedinstvu. Teškoj prošlosti i svemu što im je ona ostavila, kao i bijesnoj šovinističkoj harangi uprkos, ti su narodi u svojoj ogromnoj većini brzo shvatali da im je samo u bratstvu i jedinstvu spas. U surovim uslovima rata brže se politički sazrijevalo i u toliko izproglasa, letaka i knjiga, još više iz vlastitog iskustva.

Da nije bilo tako, zar bi na tom zasjedanju bili iskupljeni predstavnici radnog naroda Bosne i Hercegovine da završe jedno poglavlje **zajedničke borbe njenih naroda**. Radosno je i lijepo što se to moglo mirne savjesti reći i zbog toga vedrije gledati u budućnost.

Kako je stravičan bio april u ovom istom Sarajevu 1941. godine, kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini, i šta je navještavao njenim narodima! Smrtni neprijatelj naše slobode i bolje budućnosti — fašistički imperijalisti i njihove sluge — željeli su i sve su činili da nas podave u krvavoj kaljuzi bratoubilačkog rata. KPJ osujetila je njihove ovjekomrzne zamisli i blagodareći borbi koju je ona počela, organizovala i predvodila, predstavnici naroda, koje su fašistički osvajači osudili na smrt, sjede kao pobjednici u ovoj dvorani i vijećaju o svojoj sudbini. Ona je sada u njihovim rukama; ne može je više krojiti ugnjeta i izrabljivačka, koji su po Bosni i Hercegovini žarili i palili vijekovima, da bi je u najtežem trenutku njene istorije izdali radi svojih sebi interesara.

Velika istorijska pravda je izvršena; otvorena je nova stranica u istoriji naroda Bosne i Hercegovine.

DRAGUTIN KOSOVAC

USPOSTAVLJANJE NARODNE VLASTI U OSLOBO ENOM GRADU

Petog aprila jedinice Narodnooslobodilačke vojske ušle su u Pale što Komanda okupatorskih snaga, koje su branile Sarajevo, nije otkivala. Istog dana partizanske prethodnice stigle su na Vratnik. Planirane rušilačke akcije okupatorskih vojnika i ustaša spriječene su ili svedene na najmanju mjeru organizovanim dejstvom ilegalne organizacije NOP-a. Oružane udarne grupe — trojke, petorke ili veće grupe ilegalaca, u kojima je, prema nekim procjenama, bilo obuhvaćeno hiljada i pet stotina ljudi, sudjelovale su u borbama za oslobodjenje grada i uspjele su da odbrane mostove, Električnu centralu, Fabriku duvana, Glavnu poštu i druge objekte koje je okupator namjeravao uništiti. U tim završnim borbama za oslobodjenje Sarajeva poginulo je više ilegalaca, među njima i Vladimir Perić Valter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ.

U oslobodjenom gradu, pošto su bili sačuvani vitalni objekti, već prvih dana mogao se donekle normalizovati život i rad. Trenutak oslobodjenja Sarajeva znači i otvaranje novog poglavlja u njegovoj istoriji.

Svugdje u gradu se osjetilo prisustvo organizacije KPJ, Narodnooslobodilačkog fronta i omladinskih organizacija. One su počele da organizuju tokove života u napaćenom i oskudicom u svemu i svačemu pogoršenom gradu. Aktivnost svih organizacija usmjeravala su njihova rukovodstva koja su djelovala ilegalno i u okupiranom gradu i koja su sada znatno ojačana ljudima iz partizanskih jedinica i političkih rukovodstava sa oslobodjene teritorije. Sa uspjehom su obnovljene i najvažnije funkcije vlasti što se i osjetilo u svim dijelovima Sarajeva. O stepenu te organizovanosti, snazi i uticaju društveno-političkih organizacija može se suditi najbolje po činjenicama koje su u nastavku. Već osmog aprila održan je u Titovoj ulici miting kakav u Sarajevu, ni po raspoloženju ni po broju prisutnih, do tada nije zabilježen. Prve pozdrave i poruke oslobodilaca grada sa posebnim tribine, okupljenim i radosnim Sarajlijama, uputili su Radovan Vukanović i Slavko Rodić, komandanti jedinica koje su učestvovali u oslobađanju grada i Avdo Humo kao potpredsjednik Izvršnog odbora ZAVNOBiH-a, a zatim i istaknuti patrioti Sarajeva: dr Zaim Šarac, u ime Muslimana, dr Ante Martinić, u ime Hrvata, i dr Nedo Zec, u ime Srba. Na kraju je, oduševljeno pozdravljen, govorio Rato Dugonjić, sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a.

Pored činjenice što je došla sloboda, građanima — Hrvatima, Srbima i Muslimanima — pao je teret sa srca time što je došao kraj svemu što ih je u

Sa prvog mitinga u osloboenom Sarajevu, 8. aprila 1945. godine

prošlosti razdvajalo i što nastupa vrijeme kada je slobodni i ravnopravni, bez njegovog patronatstva i tutorstva, zajedno sa narodima iz ostalih jugoslovenskih republika i pokrajina, graditi budućnost kakva njima odgovara. Garanciju za to vidjeli su i u funkcijama i u nacionalnoj strukturi onih koji su im govorili. Takva osjećanja nalazila su opravdanje i u dogovorajima koji su se narednih dana nizali jedan za drugim.

U Sarajevo je 15. aprila stiglo i Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Istog dana održan je veliki miting na kojem su govorili Rodoljub Čolaković, Sulejman Filipović i Olga Marasović.¹⁾ Već 26. aprila održano je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. Izabrana je Prva bosanskohercegovačka vlada čiji je prvi predsjednik bio Rodoljub Čolaković.²⁾ To je značilo korak dalje u izvršivanju državnosti Bosne i Hercegovine, pa se time Sarajevo uvrstilo u red istorijskih mjesta u kojima je stvarana revolucionarna vlast naroda Bosne i Hercegovine. Zasjedanju su prisustvovali Edvard Kardelj, u svojstvu potpredsjednika Vlade DFJ, i dr Siniša Stanković, predsjednik Narodne skupštine Srbije. Time je Sarajevo postalo sjedište najviših organa vlasti Bosne i Hercegovine, kao i drugih organa i organizacija društveno-političkog života ove republike.

Od sedmog do desetog maja Sarajevo je bilo doma in delegatima Prvog kongresa Ujedinjenog saveza omladine Bosne i Hercegovine, a potom kongresa Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine.

U tim prvim danima nakon oslobođenja, uz radost se u Sarajlijama javljalo i osjećanje gorine i bola. Tako su 9. aprila sahranili svoje sugrađane koji su u borbama za oslobođenje grada položili svoje živote. Uz njih je oko 15 hiljada građana sahranjen je 10. aprila sekretar Mjesnog komiteta KPJ Vladimir Perivalter.³⁾

Ti prvi dani slobode u Sarajevu pokazali su i u punom svjetlu svu grozotu fašističkog nasilja nad njegovim žiteljima. Pored poznatog stratišta na Vracama, gdje su kroz krvavi rat, strijeljani komunisti i rodoljubi, pronađene su i rake na Darivi, kod Ciglane, sada prostor Nove željezničke stanice — gdje su ustaše i njemački dželati krišom ubijali i zakopavali svoje žrtve. Najstravičniji prizor otkriven je u kući i krvniku Maksa Luburića, u dvorištu Berkovića vile, na uglu gdje se sastaju ulice Podgaj i Skenderija, otkopana su 23 leša. U listu »Oslobođenje« iz tih dana ostalo je zapisano ovo:

»... Izgled ovih žrtava je strašan. Sve su grozno iznakažene. Vidi se da su od njih rezani komadi, otkinuti im ruke i noge noževima i bodene usijanim žarom, uskijama su im probijani trbusi i prsa, neki su čak kuhani u kazanima i pečeni u usijanim pećima. Sve su žrtve bile vezane žicom...«⁴⁾

Sve što je tada, u oslobođenom gradu, izazivalo emocije — bilo da se radi o oduševljenju ili bolu i žalosti za poginulim i unesrećenim, ogorčenju i zgražanju nad postupcima okupatora i ustaških i etničkih dželata — podsticalo je žitelje Sarajeva i njihove društveno-političke organizacije na nova pregrnuta i akcije, na obnovu grada i normalizovanje života u njemu.

¹⁾ List »Oslobođenje«, br. 33. od 15. aprila 1945. godine, str. 1. 2.

²⁾ Sarajevo u čast ovog velikog istorijskog skupa manifestovalo svoju odanost. Duge povorke građana sa transparentima i slikama druga Tita došle su pred zgradu bivšeg Sokolskog doma, odakle ih je pozdravio dr Vojislav Kecmanović, predsjednik ZAVNOBiH-a, sljedećim riječima: »Dok smo do ovoga došli, protekli su potoci krvi naših najboljih sinova. Ako vi sa istim žarom nastavite rad na izgradnji naša domovine zemlja biti sretna. Oni su proliili potoke krvi, a mi moramo proliiti potoke znoja.«

³⁾ List »Oslobođenje«, br. 30. od 12. aprila 1945. godine.

⁴⁾ List »Oslobođenje«, br. 30. od 12. aprila 1945. godine.

Ve 7. aprila po eo je da djeluje novi Inicijativni gradski odbor Narodno-oslobodila kog fronta, a 9. aprila formiran je novi Mjesni komitet Komunisti ke partije i za sekretara postavljen Vaso Miskin Crni.⁵⁾ Istog dana formiran je i novi Mjesni komitet SKOJ-a, a ja sam postavljen za njegovog sekretara.") Ubrzo zatim formiran je i Inicijativni odbor AFŽ-a, iji je predsjednik bila Sofija Kosovac, i Gradski akcioni odbor sindikata, a za predsjednika izabran je Zikrija e o i za sekretara Safet Džinovi Mirko.

Sva ova rukovodstva su intenzivno i sistematski radila na okupljanju radnika, gra ana, omladine i žena, na mobilizaciji svih potencijala za pružanje pomoći frontu i na obnovi porušenih i ošte enih dijelova voljenog grada.

U sali današnjeg fiskulturnog doma održana je 15. aprila omladinska konferencija koju je, u ime Gradskog odbora USAOJ-a, otvorila i pozdravila Nada Biser. Najzna ajniji zadaci omladine Jugoslavije tada su, prema rije ima Rate Dugonji a, bili priklju ivanje Trsta, Istre i Slovena kog primorja Jugoslaviji, zatim obnova zemlje i ja anje jedinstva i bratstva što se, kako je Rato naglasio, ne postiže »pri anjem, konferencijama, ili gozbama, nego na bojnopolju...«

Na ovoj konferenciji je izabran i privremeni Gradski odbor USAOJ-a. Njemu je stavljen u zadatak da organizuje novi zbor na kome je trebalo izabrati stalno omladinsko rukovodstvo grada.

Funkcije ilegalnog Narodnooslobodila kog odbora i ilegalnog Gradskog odbora NOF-a preuzeo je Inicijativni odbor Narodnog fronta, postavši organizator okupljanja gra anstva na širokoj politici koj platformi NOF-a Jugoslavije. Stvarane su osnovne organizacije Narodnog fronta u preduze ima, ustanovama i kvartovima, na masovnim skupovima, na kojima su o teku im zadacima obnove zemlje, razvijanju bratstva i jedinstva, snabdijevanju, borbi protiv špekulanata, o spoljnoj politici zemlje i drugim aktuelnim pitanjima govorili naši najistaknutiji rukovodioci.

Organizacije Narodnog fronta stvarane su i me u izbjeglicama — muhadžirima. U takvu jednu organizaciju bilo je okupljeno i 180 protjeranih Slovenaca koji su se zatekli u Sarajevu. U organizacije Narodnog fronta — kvartovske, preduzetne ili posebne — okupljeni su i pripadnici drugih naroda i narodnosti.⁷⁾ Zadatak ovih organizacija Narodnog fronta za izbjeglice bio je da se brinu o njihovom povratku u rodni kraj iz koga su ih Nijemci ili etni ko nasilje, u toku rata, prisilno doveli u Sarajevo.

Posebno valja ista i napore koje su tada inile žene Sarajeva. Njihovi sastanci svrstavaju se u najmasovnije skupove, prisustvovalo je esto i po nekoliko stotina žena. Pored oduševljenja zbog izvojevanje ravnopravnosti i doprinosa borbi, žene su se na tim sastancima dogovarale o svojim zadacima na obnovi grada. Veliki doprinos, tih dana, žene su dale organizovanju brojnih akcija na sakupljanju pomo i ranjenicima u odje i i hrani, te prikupljanju posteljine, slamarica, ebadi i druge opreme za bolnice. O takvoj aktivnosti svjedo i i Prva gradska konferencija žena, održana 1. juna, kojoj je prisustvovalo hiljadu žena iz svih dijelova grada.

⁵⁾ Pored Vase Miškina, u Mjesni komitet ušli su Olga Marasovi , Mladen Kneževi , Betika Romano, Ferid engi , Juraj Marek, Marija Koš, Dragutin Kosovac, Radovan Stija i , Dane Olbina, Jovanka ovi , Gojko Rodi i Novak An eli .

⁶⁾ Pored mene, u Komitetu su bili: Na a Biser, Inga Kraljevi , Zora Kindibal, Bato Mijanovi , An elko Velji , Arif Tanovi i Mila Dor i . Najstariji lan ovog rukovodstva imao je 21 godinu, a svi su ve bili prekaljeni borci.

⁷⁾ Vidi list »Oslobo enje«, br. 49. od 17. maja 1945. godine, str. 6.

Prva Narodna vlada Bosne i Hercegovine

Masovni skupovi bili su svakodnevna pojava i u preduze ima. Pored dogovora o tome kako e da obnove proizvodnju i podignu produktivnost rada, u radnim kolektivima prišlo se organizovanju sindikalnih podružnica. Radnike nije bilo teško uvjeriti u potrebu pristupanja u redove jedinstvenih sindikata, jer su shvatili da e jedino tako organizovani mo i bolje da rješavaju probleme proizvodnje, kontrole i zaštite svojih prava u proizvodnji, snabdijevanja svoga lanstva putem zadruga, kao i organizovanja kulturno-zabavnog i sportskog života. Tako je do kraja juna organizovano oko 60 sindikalnih podružnica. Naro ito impresivno djelovali su zborovi radnika. Posebno treba ista i onaj koji je održan 14. aprila u dvorištu bivšeg Sokolskog doma u Novom Sarajevu. Zboru su pristupovali svi radnici Željezni ke radionice i ložionice Sarajeva, a govorili su Rato Dugonji i Vaso Miskin Crni.

Rezultati takve aktivnosti bili su impresivni, kako po masovnom odzivu gra ana, tako i po težnji i želji da daju od sebe što je mogu e više. Možda najreljefnije o tome poletu svjedo e manifestacije održane povodom pada Berlina. Još je trajao rat. U gradu je bila na snazi naredba o zabrani kretanja no u. Te ve eri imao je sjednicu Mjesni komitet SKOJ-a. Negdje iza 21 sat uli su se pucnji na ulici. Prekinuta je sjednica, a prisutni su sa oružjem izletjeli na ulaz zgrade. Tu su, sklonjeni iza kapije, osmatrali okolinu, pretpostavljaju i da je došlo do borbe naših patrola sa nekom zaostalom, otkrivenom neprijateljskom grupicom. Me utim, ubrzo su se uvjerali da su to pucnji oduševljenja i radosti izazvani viješ u da je pao Berlin. Spontano se i pored zabrane kretanja, formirala duga ka kolona gra ana koja je krenula Titovom ulicom — do Alipašine džamije i nazad, sadašnjom Mis Irbinom ulicom i Ulicom JNA — na Obalu, pa Obalom do Baš aršije, i ponovo niz Titovu ulicu. U povorci se odnekud našla i muzika. Mnogi gra ani, probu eni, uklju ivali su se u povorke u pidžamama i spavaticama sa papu ama na nogama, samo ogrnuti mantilima.

Bila je pono kada je povorka gra ana stigla na Titovu ulicu. Tu se spontano organizovao miting na kome nije bilo mjere ni kraja izlivismi radosti i oduševljenja. Dovu en je i džip i postavljen na trotoar kod bivše Hipotekarne banke, danas Narodne banke — sa koga su manifestantima, sa istim oduševljenjem, govorili Rato Dugonji , pukovnik Pero Kosori i lan Predsjedništva NOF-a BiH Ljubo Babi .

Izuzetnu i neponovljivu sliku gradu su davali igranke, pjesme, muzika i brojni drugi oblici narodnog veselja koje je, na ulicama grada, organizovala omladinska organizacija. Duga ka kozara ka kola, u koja su se hvatale stotine ljudi, jedno do drugoga, gotovo svako ve e, desetinama dana ispunjavala su ulice grada i prostore ispred Narodne banke, Doma JNA, Katedrale, Marijin-dvora, Vratnika, Bistrika i pred sadašnjom zgradom Predsjedništva SRBiH.

I pored pozitivnog politi kog raspoloženja naroda i povjerenja u Komunisti ku partiju Jugoslavije, politi kom rukovodstvu i svim poštenim graanima bili su jasni predstoje i napori i teško e. Na to su upu ivale i rije i Josipa Broza Tita izre ene na mitingu u Beogradu 27. marta. Tako je stvorena politi ka atmosfera koja je obezbje ivala masovnu podršku naroda politici nove narodne vlasti.

Pred novoformiranim organima vlasti stajali su nesagledivo teški zadaci, odnosno teško e i problemi svake vrste susretali su se na svakom koraku. Zasta, nisu bili ni mali ni jednostavni: rad privrednih organizacija bio je obustavljen, grad je bio su eljen sa oskudicom svake vrste. Njegovo stanovništvo bilo je pritisnuto socijalnim i zdravstvenim problemima. Grad je etiri godine rušen i razaran pa je, na sam dan oslobo enja, odavao izgled sumorne i umorne varoši.

Iako je pozitivno političko raspoloženje bilo vidno na svakom koraku, situacija u gradu nije bila nimalo jednostavna. Treba imati na umu da je Sarajevo bilo četiri godine pod okupacijom, da su okupator i njegove sluge, njihova svakodnevna propaganda, morali ostaviti traga u svijesti jednog dijela stanovništva. Pored toga, jedan dio građana dođe manji broj, pretežno iz redova buržoazije i reakcije, imao je svoj klasni pogled i interes, koji su ispoljavali negativnim ponašanjem prema našoj politici i prema mjerama nove vlasti. U tom pravcu su vršeni pritisci i iz inostranstva, odnosno, ovi krugovi su se nadali pomoći iz drugih zemalja, sa težnjom da se obnovi aktivnost starih građanskih partija i restauracija kapitalizma kroz forme buržoaske parlamentarne demokracije.

Grad Sarajevo je imao i neke specifične karakteristike. U prvom redu, Sarajevo nije, niti je bilo, nacionalno homogen grad. U njemu su četiri stotine godina živjeli zajedno Muslimani, Srbi, Hrvati i Jevreji. Politika vladajućih krugova bila je »zavadi — pa vladaj«, koja je kao šovinistička mržnja naročito raspirivana i dobila široke razmjere poslije raspada Kraljevine Jugoslavije i okupacije zemlje. Pokolji Srba od strane ustaša, zatim pokolji Muslimana i Hrvata od etnika i genocid nad Jevrejima, prijetili su da završavaju zajednički život naših naroda. Samo je Komunistička partija Jugoslavije imala snage da podigne glas za bratstvo i ravnopravnost naših naroda i da ih povede u borbu za jedinstvo i za slobodu i spasi od tragičnog samouništenja. Međutim, sve to što se zbilo i što se desilo za četiri godine okupatorskog i izdajničkog pritiska i terora nije moglo da ne ostavi traga u svijesti građana. Zato je bila nužna daljnja uporna politička borba da se jedinstvo i bratstvo međunarodima i dalje, kroz zajednički rad, kroz zajedničku borbu, razvija.

Za četiri ratne godine značajno je promijenjena struktura stanovništva grada. Gotovo ni u jednom drugom jugoslovenskom većem gradu nije u tolikoj mjeri porastao broj stanovnika u toku rata kao u Sarajevu. Ali, grad je pretrpio i velike gubitke. U prvom redu, izvršen je genocid nad Jevrejima, koji su u gradu živjeli četiri stotine godina i kojih je bilo oko 10 hiljada, a jedva se deseti dio vratio poslije rata u Sarajevo. U ratu, u borbi za slobodu, s puškom u ruci ili po stratištima širom zemlje, preko Italije i Njemačke sve do Norveške, izgubile su živote hiljade njegovih stanovnika većinom mladi ljudi i djevojaka, pripadnika svih naroda, cvijet sarajevske omladine. Jedan broj građana Srba, 1941. godine pobjegao je od ustaških prijetnji u Srbiju. Tako je značajno smanjen broj stanovnika Sarajeva, koje je pred rat imalo negdje oko 90 hiljada. Međutim, prvi popis stanovništva, izvršen u Sarajevu već negdje u maju mjesecu 1945. pokazao je da Sarajevo ima 115 hiljada stanovnika. Ta razlika u broju stanovnika rezultat je velikog priliva izbjeglica. To su bile pretežno muslimanske porodice, ogromnom većinom iz sela i to većinom najzaostalijih, koje su pred prijetnjama etnika, spašavale svoju glavu i bježale u grad, a u gradu živjeli u najvećoj bijedi — većinom od pomoći i milostinje.

S ciljem što bržeg prevazilaženja svega što nam je u nasljeđe ostavila prošlost, pristupilo se organizovanju posebnih razgovora i sa predstavnicima svake nacionalnosti. Prvi takav sastanak održan je 13. aprila sa predstavnicima Srba, a sutradan, 14. aprila, održani su sastanci i sa predstavnicima Muslimana i Hrvata.)

*) List »Oslobođenje«, br. 33. od 16. aprila 1945, str. 2.

Ovim sastancima prisustvovali su Rodoljub Olakovi, Suiejman Filipovi, dr Zaim Šarac, Avdo Humo i dr Ante Martinovi. Govornici su isticali izdajni ku ulogu etnika Draže Mihailovića, kapitulantstvo i reakcionarne stavove srpskih političkih građanskih partija. Jugoslovenske muslimanske stranke i Hrvatske seljačke stranke. Posebno je istaknuta neminovnost i potreba zajedništva u novoj narodnoj socijalističkoj republici i uključivanje Muslimana, Hrvata i Srba u jedinstvenu političku organizaciju Narodnooslobodilački front. Time je otvoren proces u kome su se pristalice bivših građanskih partija svakodnevno ograđivale od svog izdajničkog vodstva i pristupale Narodnooslobodilačkom frontu. Tako su ukinule i pristalice bivših reformističkih sindikata, ograđivši se na jednom skupu krajem maja od svog bivšeg vođe Živka Topalovića, potpisale su izjavu o pristupanju Jedinistvenim sindikatima radnika i namještenika.

Trinaest dana nakon oslobodilačku funkciju vlasti u gradu, koju je dotad obavljala organizacija Narodnooslobodilačkog fronta, preuzima privremeni Gradski narodnooslobodilački odbor, koga je 19. aprila 1945. godine imenovao ZAVNOBiH.) Ovom odboru stavljeno je u zadatak da obavlja funkciju vlasti u gradu do narednih izbora, kada je trebalo da se izabere stalni Gradski narodnooslobodilački odbor.

Organi vlasti imali su izuzetno teške zadatke. Grad je i uoči samog rata imao ograničene industrijske i druge privredne kapacitete. Na dan oslobodilačkog Sarajeva, njihove proizvodne mogućnosti bile su znatno umanjene dotrajalošću u sredstava za proizvodnju i oštećenjima koja je okupator nanio prilikom povlačenja. Teško su oštećene sve ceste i željezničke pruge. Nije bilo saobraćajnice kojom se normalno mogla održavati veza sa drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

Treba odmah reći i to da je tadašnje Sarajevo, kao i ono predratno, bilo strogo odvojeno od svoje okoline. Granice grada bile su trošarinske stanice — malte na ulazima u grad — gdje se naplaćivala gradska trošarina od svakog ko bi donosio bilo kakvu robu u grad. Područje izvan ovih granica svrstavano je u seosko, što je i bilo po svim svojim karakteristikama.

U samom gradu, i pored njegove pitoreskosti sa mnogobrojnim munarama, bašama, jablanovima i drugog ukrasnog drveta, vodovodom još iz turskog doba, prvim tramvajem u Evropi — asfalt ili kaldrmu imale su jedino sadašnje ulice: Titova, Vojvode Putnika, Vase Miškina, Štrosmajerova, Kralja Tomislava i širi prostor Bašaršije. U svim ostalim ulicama bio je makadam. Vladimir Perić Valter, legenda ilegalne borbe grada, poginuo je braneći Električnu centralu. A ta centrala, koja je bila osnovni izvor za snabdijevanje grada električnom energijom, imala je snagu manju od one koju danas troši zgrada Energoinvesta.

U zapisnicima sa prvih sjednica Narodnooslobodilačkog odbora govori se i o naporima koji se činili na organizovanju službe za odvoženje smetljava i iščepavanje.

*) Za predsjednika Odbora imenovan je Husein Brkić, profesor, za potpredsjednike dr Dušan Vasiljević, advokat, i Mate Šerka, trgovac a za sekretara Ferid Bešlić, tipografski radnik. Za članove Odbora imenovani su: Marko Marković, javni radnik, Ivan Brkić, službenik, Redžep Gorušić, piljar, Alojz Stanarević, tipografski radnik, Mitar Dozet, krojač, Ahmed Novalija, trgovac, Ante Bošnjaković, advokat, Gliša Stojkanović, trgovac, Muhamed Čomara, sudija, dr Nedo Zec, ljekar, ing. Braco Prpić, Nezir Škaljić, službenik, Bude Bokan, bravar, Hasan Ljubunčić, učitelj, Risto Galetić, učitelj u penziji, Dževahira Midžić, učiteljica, dr Sveto Teofanović, ljekar, Cilika Hajnrih, krojač, Ismet Nikšić, industrijalac, Nikola Džebić, knjigovezac, dr Avram Baruh, sudija, Vejsil Krivošić, krojač, dr Borivoje Knežić, Mira Engel—Stanišić i ing. Vjekoslav Cindrić. — Dokumentacioni centar Skupštine opštine Sarajevo, knjiga Zapisnika GNOO iz 1945., vidi zapisnik od 20. aprila 1945. godine.

nje ulica, uz konstatacije da u gradu nema nijednog motornog vozila koje bi se moglo upotrijebiti za takve svrhe. Zate en je samo jedan autobus.¹⁰⁾ . A trebalo je organizovati ishranu stanovništva; borbu protiv zaraznih bolesti koje su harale; organizovati zdravstvenu zaštitu; staviti u pogon ošte ene privredne kapacitete; u initi napor na mobilizaciji ljudskih i materijalnih snaga za našu narodno-oslobodila ku vojsku koja je zadavala posljednje pobjedonosne udarce okupatoru. I baš u takvoj situaciji, bremenitoj pravim iskušenjima nova narodna vlast dokazala je svoju sposobnost i snagu.

Na prvoj sjednici, održanoj 20. aprila, istaknuta je potreba približavanja vlasti narodu, pa je ve sutradan, 21. aprila, usvojena Odluka o podjeli grada na devet kvartova: Centar, Bjelave, Kova i, Vratnik, Bistrik, obanija, Kova i i, Marijin-dvor i Novo Sarajevo.¹¹⁾ Polovinom maja umjesto ove teritorijalne podjele, usvojena je nova, kojom je Sarajevo podijeljeno na etiri kvarta odnosno rejon. Cilj te izmjene bio je da se dijelovi Centra, kao najbogatije gradske etvrti, povežu sa periferijom sa kojom grani e i da se tako formiraju jedinice me u kojima ne bi bilo osjetnih razlika u ekonomskim i drugim mogu nostima.¹²⁾ Istoga dana ZAVNOBiH je dodijelio Gradskom narodnooslobodila kom odboru 20 vagona brašna.¹³⁾ To brašno je podijeljeno najsiromašnijim porodicama i to 3 kg po osobi, na kupone koje su izdali kvartovski odbori. Nešto kasnije, odjeljenje za socijalnu politiku privremenog Gradskog narodnooslobodila kog odbora podijelilo je besplatno još 34 hiljade kilograma brašna i manje koli ine masnoa, še era i soli, kao prvu pomo za etiri hiljade socijalno najugroženijih porodica.

Snabdijevanje gra ana prehrambenim proizvodima bio je najteži problem, pogotovu kada se zna da su i u bližoj i široj okolini rezerve hrane i drugih prehrambenih artikala bile iscrpljene plja kom koju su organizovale neprijateljske vojske, ali i ishranom velikog broja naših jedinica koje su se pripremale da napadnu grad. Stanje u snabdijevanju prehrambenim proizvodima samo unekoliko se popravilo kada je Gradski odbor, uz pomo željezni ara i naroda, uspio osposobiti jedan manji voz, koji je jednom dnevno išao do Visokog i otuda dovezio izvjesne, dosta oskudne koli ine prehrambenih proizvoda koji su se tamo mogli na i. Stoga je u junu mjesecu veoma prijatno odjeknula vijest o tome da su radnici preduze a »Vistad« iz Valjeva, odvajaju i od svoga skromnog zaloga ja sakupili hiljadu i pet stotina kilograma brašna i uputili ih svojim drugovima u Sarajevu. Pored materijalne pomo i, taj gest valjevskih radnika predstavljao je »dokaz neraskidivog jedinstva svih naših trudbenika u zajedni kim nastojanjima na obnovi i podizanju naše mlade države.«.) Zahvaljuju i udarni kom radu rudara Breze i željezni ara, ubrzo se normalizovalo snabdijevanje grada ugljem.¹⁵⁾ Bilo je obezbijeno po 300 kilograma uglja mjese no po doma instvu.

¹⁰⁾ U zapisnicima sa sjednica Gradskog narodnooslobodila kog odbora stoji konstatacija da je grad u prvim dekadama oslobo enja imao jednu jedinu motornu cisternu za polijevanje ulica. Da bi se grad zaštitio od prašine, bilo je nare eno upravi gradskog tramvaja da odvoji i osposobi jedna tramvajska kola za polijevanje vodom onih ulica u kojima su se nalazile tramvajske šine.

¹¹⁾ Dokumentacioni centar Skupštine opštine Centar — Sarajevo, knjiga zapisnika sa sjednica Gradskog narodnooslobodila kog odbora iz 1945. godine, zapisnik sa 2. sjednice, održane 21. aprila 1945. godine.

¹²⁾ List »Oslobo enje«, br. 50. od 19. maja 1945. godine, str. 7.

¹³⁾ Dokumentacioni centar Skupštine opštine Centar — Sarajevo, knjiga zapisnika sa sjednica Gradskog narodnooslobodila kog odbora iz 1945. godine, zapisnik sa 2. sjednice, održane 21. aprila 1945. godine.

¹⁴⁾ Isto - Zapisnik sa plenarne sjednice GNNO od 24. juna 1945. godine,

¹⁵⁾ List »Oslobo enje«, broj 47, od 13. maja 1945. godine.

Kako se saobraćaj uspostavljao do pojedinih mjesta, stanje u snabdijevanju grada se pomalo popravljalo, iako je grad još dugo oskudijevao u mnogim artiklima. Stoga je dugo bila na snazi odluka ZAVNOBiH-a od 2. februara 1945. godine, o zabrani klanja nekih vrsta stoke i obaveznom uvođenju tri bezmesna dana u sedmici.⁶⁾ Značajnu i neprocjenjivu pomoć u ishrani stanovništva nešto kasnije pružila je UNNR-a, čiji su predstavnici boravili u Sarajevu u maju 1945. godine.

Trgovina prehrambenim proizvodima bila je, u principu, slobodna. Ali, trebalo je onemogućiti špekulante i crnoberzijance, koji su pokušali da se obogate na nevoljama naroda, ne pridržavajući se naredbi organa narodne vlasti o radnom vremenu i cijenama. Nisu otvarali radnje, a ukoliko su ih i otvarali, bili su uporni u svojim namjerama da prikriju robu i da je, na crnoj berzi, prodaju po veoma visokim cijenama. Protiv ovog zla, narodna vlast je preduzimala razne mjere. U prvom redu, uloženi su napori da se organizuje trgovina kao mreža koja bi mogla da zadovolji najnužnije potrebe u robama po maksimiranim cijenama. U maju je osnovan i Gradski nabavno-prodajni ured čiji je zadatak bio da se brine o snabdijevanju stanovništva.⁷⁾ Kako ni to nije bilo dovoljno, vlast je u borbi protiv špekulanata zatražila podršku naroda. U ovoj aktivnosti organizacije Narodnog fronta, u svim rejonima pozivan je najprije narod na konferencije na kojima su prisutni upoznavani sa ponašanjem špekulanata, a zatim bi se formirale povorke građana koje su išle ulicama uzvikujući i parole protiv gulikoža, ratnih bogataša i crnoberzijanaca, zahtijevajući i da se najstrože kazne."⁸⁾

Da bi se pošteli trgovci uključiti u napore za obezbjeđenje neophodnih potreba u namirnicama i drugoj robi, pa i na taj način suziti prostor špekulantima, organizovana je u Sarajevu konferencija trgovaca, 17. aprila 1945. godine, kojoj je prisustvovao Duro Pucar, potpredsjednik ZAVNOBiH-a, sa povjerenikom za trgovinu i industriju.⁹⁾ Na tome skupu ukazano je na značaj koji može da ima privatna inicijativa u obnavljanju privrede uz radni ko-zadugarstvo i državni sektor. U isto vrijeme, pozvani su svi vlasnici privatnih radnji da stave svoj kapital u službu oživljavanja privrede i obezbjeđenje većeg broja potrošnih dobara. Zaključeno je da prisutni što prije otvore svoje radnje i da se roba prodaje po maksimiranim cijenama, kao i da se raspodjela pojedinih artikala racionalizira. Prisutnima je obećano i to da će se preduzeti sve kako bi se omogućilo da robu nabavljaju na oslobojenoj teritoriji. Dva dana ranije, istim sastanak organizovalo je i Udruženje industrijalaca, gdje je takođe govoreno o aktiviranju industrijskih potencijala.

Nova narodna vlast odlučno se uhvatila u koštac i sa veoma brojnim i akutnim socijalnim problemima, kakvih je u gradu bilo mnogo i prije rata, a koje je rat i po broju i po težini mnogo puta povećao.

Prva akcija koju je Gradski narodnooslobodilački odbor preduzeo na ovom planu bila je briga i pomoć porodicama mobilisanih i poginulih boraca, ratnih zarobljenika, žrtava fašističkog terora, te penzionerima i svima koji su bili ugroženi. Do 6. avgusta utvrđeni su i stalni iznosi koji su isplaćivani svakog mjeseca pripadnicima pomenutih kategorija.¹⁰⁾

⁶⁾ List »Oslobođenje«, broj 32. od 14. aprila 1945. godine, str. 2.

⁷⁾ List »Oslobođenje«, broj 50. od 19. maja 1945. godine, str. 7.

⁸⁾ List »Oslobođenje«, broj 47. od 13. maja, str. 7 i br. 50. od 19. maja, str. 5.

⁹⁾ »Oslobođenje«, br. 36. od 21. aprila 1945, str. 3.

¹⁰⁾ Sarajevski dnevnik, broj 31. od 6. avgusta 1945. str. 4.

Posebna briga poklanjana je djeci. Ratna siročad su, u prvo vrijeme, zbrinjavana tako što su raspoređivani u porodice koje su se prihvatile obaveze da se brinu o njima, dok je najveći broj bio u kratkom vremenu smješten u domove. Oko 5500 ratne siročadi primalo je svakog mjeseca stalnu novčanu pomoć. Po školama su otvarane kuhinje i kuhinje, pa je svako dijete dobivalo dnevno po četvrt litre mlijeka i 15 dkg hljeba. Te prve školske kuhinje pocele su da rade zahvaljujući sredstvima koja je gradu uputilo, za tu svrhu, Ministarstvo socijalne politike NRBiH, a koja su se sastojala od 7 hiljada kilograma brašna i 600 hiljada dinara. Ministarstvo socijalne politike obezbjeđivalo je i sredstva za stalne mjesečne novčane pomoći. Do 20. juna 1945. godine izvršene su sve pripreme za otvaranje tri obdaništa, koja su uskoro otvorena sa radom. Ove i mnoge druge akcije izvršavane su, pored ostalog, i uz pomoć građana. Kao primjer nesebične pomoći koju su građani pružali Gradskom narodnooslobodilačkom odboru u takvim akcijama, služi postupak Alberta Maestra koji je za potrebe obdaništa poklonio vlastitu kuću.²¹⁾

Veliki priliv stanovništva u toku rata izazvao je brojne tegobe u vezi sa stambenom problematikom. Stoga se neminovno pred nove organe vlasti i društveno-političke organizacije nametao zadatak planske i brižljive repatrijacije izbjeglica u njihova rodna mjesta, što, takođe, nije išlo bez teškoća. Među izbjeglicama bilo je mnogo takvih koji nisu imali gdje da se vrate, a nije bio mali broj i onih koji nisu htjeli da se vrate. Stambeni problemi zaoštravani su još više time što su se mnoge sarajevske porodice — koje su bile izbjegle iz Sarajeva 1941. godine — vraćale svojim kućama. Tada se još nisu mogli uiniti veći zahvati na izgradnji stanova, iz više razloga. U prvom redu, nedostajalo je svih vrsta građevinskih materijala, a ako ih je i bilo, uglavnom su trošeni za gradnju mostova, obnovu i popravku željeznih pruga i cesta.

Gradski narodnooslobodilački odbor uspio je osposobiti neke objekte za smještaj stanovništva. Dovršene su započete kućne radove na Grbavici, ali ni u ovom vidu aktivnosti — zbog oskudice kadrova svake vrste i modernijih sredstava za rad — nije bilo garancije za brže rješavanje stambenih problema, barli dogledno vrijeme. Jedinu mogućnost da se bar donekle, naravno privremeno, riješe najizrazitiji problemi stanovanja, Gradski narodnooslobodilački odbor je vidio u stješnjavanju porodica koje su raspolagale većim stanovima. Stješnjavanje je zahtijevano i od vojske i civilnih organa i organizacija.

Higijensko-zdravstvena situacija u gradu bila je takode vrlo teška. Trebalo je preduzeti hitne mjere da se grad opusti, kanalizacija osposobi i obezbijedi snabdijevanje vodom. Najveći problem je predstavljala epidemija pjegavog i trbušnog tifusa, koja nije ni prestajala od 1941. godine. Nova vlast uspjela je da formira zdravstvene ekipe koje su danonoćno radile na zaprašivanju i dezinfekciji kuća i rublja, na organizovanju masovnog kupanja stanovništva, što se obavljalo u dosta tijesnim kupatilima u Berzi ruda, kupatilu Crvenog krsta i Bembaši, gdje je samo za tri do četiri mjeseca okupano blizu 30 hiljada lica.

Uz pomoć saveznih stručnjaka, već u aprilu, počela je vakcinacija. Sarajlijci su se obradovali kada su na oglasnim mjestima ugledale Oglas Komande grada u kome je pisalo: »Ovih dana počela se sa vakcinacijom stanovništva u kvartovima u kojima se pojavio pjegavi tifus. Pozivam da se stanovništvo u svom vlastitom i opštem javnom interesu odazove pozivu zdravstvenih organa«.

Mali broj ljekara, svega tri ambulante, veoma pretrpana bolnica ranjenicima i opšta oskudica u prostoru, činili su ogromne poteškoće, ali nisu mogli biti

²¹⁾ List »Oslobođenje«, broj 68. od 20. juna 1945. godine

smetnja da se sa puno uspjeha riješe najakutniji problemi zdravstva. Gradski narodnooslobodilački odbor i društveno-političke organizacije pristupili su organizovanju omladinskih ekipa koje su pomagale zdravstvenim radnicima, u suzbijanju vašljivosti pomoću tzv. »partizanskih buradi«. Suzbijena je epidemija tifusa, što potvrđuje podatak da je u junu bilo svega 50 slučajeva oboljelih od ove bolesti. Organizovana je služba prikupljanja krvi od dobrovoljnih davalaca, pa je do kraja maja dalo krv preko 177 građana, iako u našem gradu nije bilo nikakve tradicije u dobrovoljnom davanju krvi.

Interesantan medicinski fenomen tih dana bili su tzv. »živani«. Svakodnevno na ulicama, a naročito na masovnim skupovima susretale su se osobe koje su padale u neku vrstu transa, tresu i se i viču i kao da ih neko napada ili kao da se nalaze u borbi. Bila je to dosta mučna pojava kod nekih demobilisanih ratnika i drugih osoba koje su u ratu doživjele izuzetno teške trenutke.

Izuzetan zadatak narodne vlasti i političkih organizacija bio je pokretanje industrijskih kapaciteta. Zahvaljujući i samoprijegoru radnika naročito ispoljenom u takmičenju u maju, u svakodnevnom prekovremenom radu gotovo svih zaposlenih i u dobrovoljnim radnim akcijama organizovanim nedjeljom i praznicima — za nepuna dva mjeseca grad je bio opet na ispravnom, a privredni život ušao je u normalnije tokove.

Radnici Željezničke radionice, u maju Praznika rada, osposobili su 34 lokomotive, od kojih su trinaest lijepo dekorisali i izložili na Marijin-dvoru,") a Tkaonica ilima dosegla je raniju, predratnu proizvodnju.

Novi izmijenjeni odnosi radnika prema radu mogli su se najbolje vidjeti u Fabrici duvana. Radnici su danonoćnim radom uspjeli da oprave gotovo uništene mašine, da opet iste prostorije i otpornu proizvodnju koja je u nekim odjeljenjima, takođe, ubrzo dosegla predratni nivo. Pri tome su se naročito istakli radnici šefa Glibo, Karlo Sihrovski i još desetina drugih pregalaca. Prebacivane su norme i preko dva puta, razvila se međusobna drugarska solidarnost, a bivši saradnici okupatora su isključivani iz kolektiva.

U Tvornici arapa »Klju« organizovano je 40-satno takmičenje, kada je proizvedeno blizu 10 hiljada pari arapa. Tako su i u ovom kolektivu prebačene sve dotadašnje norme. Na isti način su se ponašali radnici Tvornice »Šik« i svih drugih kolektiva. Štampa je isticala primjere udarnika, koji su to posebno zvanje dobijali i po nekoliko puta.

Posebne teškoće u privredi dolazile su zbog nestašice sirovina, kojima je naročito oskudijevala tekstilna industrija. S toga su od posebnog značaja bile masovne akcije koje su organizovale organizacije Narodnog fronta i omladina na »akupljanju najraznovrsnijih otpadaka, naročito starih krpa i željeza.»)

Kao i u narodnooslobodilačkoj borbi, u cijeloj našoj zemlji osnovni pečat života i borbi davala je omladina. U toku aprila uključeno je iz Sarajeva i bliže okoline u redove Narodnooslobodilačke vojske oko deset hiljada omladinaca i omladinki, koji su učestvovali u bitkama za oslobođenje zemlje sve do završetka rata.

²⁾ Na Dan oslobođenja u Sarajevu je zatečena svega jedna ispravna lokomotiva, i to u krugu Glavne željezničke radionice.

) Samo šesti bataljon Šeste armije do 16. avgusta prikupio je 20 vagona starog gvožđa. Sarajevski dnevnik, br. 40 od 16. avgusta 1945. godine, str. 4.

Građanstvo Sarajeva do 22. avgusta uspjelo je da sakupi 1000 tona starog gvožđa. — Sarajevski dnevnik, br. 45. od 22. avgusta, str. 4.

Uz uključivanje u jedinice naše Jugoslovenske armije, glavni zadatak omladine bio je da pritekne u pomoć organima vlasti u oslobađanju grada od ubrta svake vrste. Tako su se od prvoga dana oslobođenja na ulicama grada mogle vidjeti brojne radne brigade koje su organizovali Narodnooslobodilački front i omladinska organizacija, u kojima je bilo najviše omladine — pripadnika svih naroda i narodnosti. U njima su ljudi složni, sa izrazom ljubavi i volje i uz pjesmu obavljali svoj zadatak. To su bili prvi značajni poduhvati izvedeni zajednički snagama i naporima, a pokazali su da se tako sa uspjehom otklanjaju i najteži problemi. Poseban značaj akcije su imale za međusobno upoznavanje i zbližavanje ljudi. Isticano je uvjerenje da se samo zajednički naporom može postići i »nemoguće«. Te i takve akcije bile su značajan faktor u izgradnji zajedništva i produbljivanja jedinstva i bratstva naših naroda.

Omladina Sarajeva našla je vremena da pruži pomoć i svojim vršnjacima na selu. Na radne akcije u obnavljanju poljoprivrede, u ljeto 1945. godine, otišlo je u Vojvodinu oko dvije stotine omladinaca i omladinki pod parolom »nijedan komad zemlje ne smije ostati neobrađen«.

Okupljaju i omladinu na rodoljubivim tradicijama, povodom I kongresa USAOBiH-a, 7. maja je obnovljena Spomen-ploča Gavrila Principa, koju su Nijemci prvog dana okupacije skinuli i uništili, a Gradski odbor USAOBiH-a je 28. juna organizovao povorku i zbor kod grobnica pripadnika »Mlade Bosne«. U svim kvartovima su organizovani omladinski domovi kao centri omladinske aktivnosti i zabave. Okupljaju i omladinu svih nacionalnosti, obnovljen je i rad nacionalnih kulturnih društava koja su djelovala do drugog svjetskog rata: »Prosvjeta«, »Napredak«, »Gajret«, ali sa novim zadatkom da okupljaju omladinu i odrasle sa ciljem da, ispoljavaju i slobodno nacionalni identitet, djeluju na stvaranju i produbljivanju jedinstva i bratstva naših naroda na temeljima njihove pune ravnopravnosti i zajedništva.

Polovicom maja održana je prva sportska omladinska konferencija, na kojoj je osuđen rad bivših sportskih funkcionera i sportista koji su se kompromitovali saradnjom sa okupatorom i narodnim izdajnicima. Uz opšte oduševljenje, donesena je odluka o formiranju novog omladinskog sportskog kluba »Sloboda«²⁴). Nešto ranije, 9. i 10. maja održano je u sastavu Prvog kongresa USAOBiH-a i prvo fudbalsko takmičenje, na kome su učestvovali: »Crvena zvezda«, mostarski »Velež«, »Jedinstvo« iz Tuzle, A reprezentacija Bosne i Hercegovine i B reprezentacija Sarajeva.

Naporima nove vlasti i radnim akcijama omladine, pionira i žena osuđene su mnoge školske zgrade i njihova dvorišta, opravljani su namještaji i učionice. Tako je do kraja maja otvoreno 11 osnovnih škola, od 14 koliko ih je radilo prije rata. Upisano je 7 hiljada djece, među kojima se nalazio znatan broj preraslih koji u toku rata nisu mogli pohađati školu. Školska godina trajala je do 1. novembra. Vršene su pripreme i za otvaranje partizanske gimnazije za koju se prijavilo 1500 kandidata, uglavnom partizana, ali je školovanje bilo prekinuto ratom.

Sarajevo se uključilo i u opštu akciju suzbijanja nepismenosti, pa je već krajem maja izdat oglas da se podružnim školama i prosvjetnom odjeljenju prijave svi nepismeni od 16 do 50 godina. Zahvaljujući i angažovanju učitelja, omladine i žena, ova akcija dobila je široke razmjere i dala je dobre rezultate. Krajem jula radilo je u gradu 46 analfabetskih tečajeva sa oko 1200 polaznika.²⁵)

24) »Oslobođenje«, broj 47. od 13. maja 1945. godine, str. 7.

25) »Oslobođenje«, br. 55. od 28. maja 1945. godine, str. 7.

Prvih dana osloboenja injeni su napori na stvaranju uslova i za najraznovrsnije kulturne aktivnosti. Centralna pozorišna grupa BiH, koja je osnovana na osloboenoj teritoriji još septembra 1944. godine, dala je svoju prvu predstavu za narod u zgradi Narodnog pozorišta. Nekoliko dana ranije, u istoj zgradi je kulturno-umjetnička grupa Trećeg korpusa izvela priredbu za Sarajlije. Na programu je, pored ostalog, bila i recitacija »Biografija o Titu«. Prvo domaće dramsko djelo, izvedeno 13. maja, bilo je Nušićeva »Sumnjivo lice«. Sve ove predstave bile su dobro posjećene i toplo pozdravljene.

Krajem maja otpočeo je i rad Narodnog univerziteta u Sarajevu, a prvo predavanje održao je Rodoljub Čolaković na temu »O razvitku narodnooslobodilačke borbe«. O značaju ovog univerziteta govorio je Nika Milićević.

Nakon opravke i ureenja, otvorena je svečano tradicionalna politička i kulturna ustanova radničke klase Sarajeva — Radnički dom, 27. maja, kada su govorili Rodoljub Čolaković, Mladen Knežević, Traktor, Franjo Raušer i Zora Nikolić. Do kraja maja otvorena je i Centralna biblioteka.

Pored najvećeg broja radnih ljudi i građana koji su prihvatili program narodnooslobodilačkog pokreta i narodnu vlast — u Sarajevu je, kao i u drugim mjestima, bilo i takvih koji su se deklarirali kao nepomirljivi protivnici. Takvi su u najvećem broju, kroz čitavo vrijeme rata, kolaborirali sa okupatorom direktno ili kao aktivni učesnici i pomagači nasilja što su ga nad nedužnim narodom činili ustaški i etnički zlikovci. Neki od njih nisu uspjeli da se povuku sa okupatorskim jedinicama, pa su se skrili u podrumima i tavanima ili pokušavali da se zakamufiraju u nadi da će tako moći da izbjegnu ili, bar za duže vrijeme, odgode zasluženu kaznu. Neki od njih su težili da se na javnim skupovima dodvore novoj vlasti. Muftija Alija Aganović se, na prvom mitingu u Sarajevu, popeo na tribinu uz predstavnike vlasti i vojnih komandi, ali je odatle odveden u zatvor. Organi bezbjednosti su činili velike napore da pronađu takve, da utvrde stepen njihove krivice i dođu do istine u vezi sa mnogim nejasnim događajima iz vremena okupacije kao i da krivce predaju sudu.

Jedan od značajnih zadataka organa bezbjednosti bila je borba protiv ostataka oružanih etničkih i ustaških bandi. Takvih je bilo i u okolini Sarajeva, a činile su zločin i sijale nemir među stanovništvom.

Specifičnost jugoslovenske socijalističke revolucije bila je, uz ostalo, i to što je buržoazija svih nacionalnosti, velikim dijelom saradivala sa okupatorom i što je stoga i eksproprijirana. Druga riječ nije bilo ni u Sarajevu, gdje su, takođe, sudovi narodne vlasti obavili veliki posao utvrđujući i odgovornost saradnika okupatora i donosili presude, koje su pored vremenskih kazni, sadržavale i presude o oduzimanju imovine i građanskih prava.

Nepun mjesec nakon osloboenja u Sarajevu je organizovana proslava Prvog maja, koja je bila izuzetno svečana. To je, u stvari, bila prva slobodna proslava ovoga praznika, bez straha od policije, bez potrebe da se ljudi kriju po šumama i stanovima, bez sukoba sa žandarima, bez žrtava koje su u minulom vremenu bile neminovane pratilice proslave Praznika rada. Stoga i nije čudo što je proslava toga prvoga maja ostala u neizbrisivoj uspomeni svima koji su učestvovali u defileu i na trotoarima. Proslava je počela tridesetog aprila uveče, snopovima raznobojnih raketa i svečanom akademijom u zgradi Narodnog pozorišta, na kojoj je Vaso Miskin podnio referat. Čitav grad je djelovao impresivno. Svi prozori i balkoni, okrenuti prema ulicama — na stambenim i drugim zgradama — bili su oki čitavi Titovim slikama, cvijećem, državnim, partijskim i republikanskim zastavama i zastavama. Na ulicama se našao toliki broj građana što Sarajevo ni-

kad ranije nije zapamtilo. Kada je prošla duga ka kolona sve anog defilea, na
ijem elu su se nalazili predstavnici svih rodova vojske, održani su i prigodni
govori, a poslat je i telegram naroda Sarajeva voljenom Titu, uz freneti ne ova-
cije odobravanja.

Samo nekoliko dana kasnije, devetog maja, stigla je i dugo o ekivana vi-
jest o kona noj pobjedi nad fašisti kom Njema kom. Zasvirale su sirene, od-
jeknuli pobjedni ki pucnji topova, a narod je pohitao na ulice u istom oduševlje-
nju sa kojim je do ekao oslobodioce grada. Mitingu održanom u znak pobjede
prisustvovalo je preko pedeset hiljada gra ana, me u njima su i delegati Prvog
kongresa USAOBiH-a koji je upravo toga dana po eo sa radom.

Aktivnosti društveno-politi kih organizacija i gra ana Sarajeva bile su is-
punjene i sadržajima koji su zna ili pripremu za još jedan svijetli, veliki praznik
— Dvadeset i peti maj, pedeset i tre i ro endan velikog vode i u itelja, maršala
Jugoslavije Josipa Broza Tita. Taj dan proslavljen je na stadionu bivše »Slavije«,
uz bogat sportski program i u prisustvu preko 5000 radnika, omladinaca, pioni-
ra koji su na stadion došli organizovano, po kolektivima, školama i kvartovima.

Bili su to veliki dani mobilizacije materijalnih i ljudskih snaga grada na ob-
novi porušene zemlje.

UKAZOM PREDSEDNIKA FEDERATIVNE NARODNE
REPUBLIKE JUGOSLAVIJE

JOSIPA BROZA TITA

ZA ISTAKNUTI BESPRIMJERNI HEROIZAM U BORBI PROTIV
NARODNIH NEPRIJATELJA I OSVJEDOCENO JUNAŠTVO I ZASLUGE
U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA OD 1941. DO 1945. GODINE

SA PODRUČJA SARAJEVA I SARAJEVSKE OBLASTI

ODLIKOVANI SU ORDENOM
NARODNOG HEROJA JUGOSLAVIJE

Pri utvrđivanju imena svrstanih u ovo poglavlje posvećeno ličnostima koje su primile ovo visoko odlikovanje, Uredništvo edicije »Sarajevo u revoluciji« polazilo je od kriterija da ovdje treba da budu uvršteni oni uesnici narodnooslobodilačkog rata, koji su organizovano djelovali kao vojni i politički radnici u oružanim jedinicama NOV i POJ, u organizacijama KPJ, SKOJ-a i drugim organima NOP-a na teritoriji grada Sarajeva i sarajevske oblasti. Uvršteni su i članovi Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu koji su neposredno funkcijom ili drugim zadatkom bili angažovani u revolucionarnoj akciji na ovom regionu. Isto tako uvršteni su i aktivisti predratnog revolucionarnog pokreta iz Sarajeva, koji su stupili u redove španske republikanske vojske, a po povratku u zemlju, u toku NOR-a, borili se u raznim jedinicama NOVJ.

ALBAHARI ABRAHAMA NISIM

Roden je 28. januara 1916. godine u Tešnju. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu gdje se svrstao u red napredne omladine. Poslije završetka srednje škole zaposlio se kao knjigovodstveni službenik. Kao aktivista u omladinskom i sindikalnom pokretu primljen je u KPJ 1935. godine. Državni sud za zaštitu države 1936. godine u Beogradu osudio ga je na godinu dana strogog zatvora. Kaznu je izdržao u Sarajevu, Subotici, na Adi Ciganliji i u beogradskoj »Glavnja i«. Bio je više puta hapšen zbog revolucionarne aktivnosti. Po odsluženju vojnog roka, u aprilu 1940. godine, uključen je u Mjesni komitet KPJ Sarajevo. U decembru 1940. godine interniran u koncentracioni logor u Ivanjici, gdje je zadržan do 29. marta 1941. godine. Aktivno učestvuje u pripremama oružanog ustanka i u formiranju prvih oružanih grupa i odreda u okolini Sarajeva (Semizova kašeta i NOP odred »Zvijezda«). Zarobljen od ustaša avgusta 1941. godine. Bjekstvom iz zatvora u Sarajevu, zajedno sa još tri druga, nastavlja borbu u partizanskim jedinicama istočne Bosne i kao politički radnik na terenu. U toku rata obavlja dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ »Zvijezda«, zamjenika političkog komesara bataljona u VI proleterskoj istočno-bosanskoj brigadi, sekretara Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, člana Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu i šefa Odsjeka za zaštitu naroda za područje Trećeg NOU korpusa NOVJ. Poslije rata član Gradskog komiteta i sekretar Sreskog komiteta SK za Sarajevo. Predsjednik Saveza sindikata Sarajeva, član CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i član Izvršnog komiteta CK SKBiH, ministar rada u vladi NRBiH, sekretar Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH, sekretar Skupštine SRBiH i predsjednik Organizaciono-političkog vijeća Skupštine SRBiH, član Savjeta federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine

BALORDA DOKE JANKO

Rođen je 9. maja 1917. godine u Odžaku kod Ilijaša. Gimnaziju je pohađao u Visokom i u Sarajevu. Školske ferije bio je prisiljen da provodi u Brezi gdje je u rudniku zaradivao za zadovoljavanje životnih potreba i za školu. Teškoće i nevolje, koje je dijelio sa ostalim rudarima, podstakle su ga da se uključi u napredni omladinski pokret. Zbog širenja naprednih ideja među svojim kolegama, već u šestom razredu gimnazije isključen je iz škole. Ljeta 1937. godine našao se na radu u Posavini. Tu okuplja seosku omladinu podstičući je u borbu protiv seoskih gazda, pa je u Odžaku bio uhapšen, a u Tuzli osuđen na osam mjeseci zatvora. U osmom razredu Franjevačke gimnazije u Visokom, 1939. godine, postao je član KPJ. U Visokom, gdje je jedno vrijeme bio sekretar MK KPJ, kao i u cijeloj okolini, bio je poznat kao dosljedan borac za prava naroda, a među omladinom uživao je posebno veliko povjerenje. Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije zatekla ga je kao studenta prve godine Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu. U aprilskim danima 1941. godine Janko se uključuje u pripreme ustanka. Našao se među prvim komunistima, jula 1941. godine u okolini Semizovca, koji su se latili oružja i krenuli u partizane. Obavlja odgovorne dužnosti — politički komesar Visoke ete, zamjenik političkog komesara Vareškog bataljona u NOP odredima »Zvijezda«. U maju 1942. godine, zajedno sa Visokom etom stupa u sastav grupe Udarnih isto nobosanskih bataljona, odnosno u sastav Šeste proleterske isto nobosanske brigade. U avgustu 1942. godine, na Ozrenu kod Sarajeva pao je u ruke neprijateljima koji su ga ubili i bacili u jamu na Visojevići. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 23. jula 1952. godine.

BATKO VALENTINA KARLO DRAGO

Roden je 17. maja 1907. godine u Sarajevu. U svojoj sedmoj godini zajedno sa roditeljima odselio se u Mostar. Tu je završio osnovnu školu i bravarski zanat. Još kao mladi radnik mostarske željezničke ložionice počinje da se interesuje za životne probleme radničke klase. Kao vrijedan i aktivan pripadnik naprednog radničkog pokreta, primljen je u KPJ 1928. godine, u 21. godini života. U vrijeme šestojanuarske diktature 1929. godine, osuđen je na dvije godine robije koju je izdržao u Sremskoj Mitrovici. Po izlasku sa robije, sa revolucionarnom aktivnošću nastavlja u Mostaru. Izmeće u 1931. i 1941. godine bio je član Mjesnog komiteta KPJ za Mostar i član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu.

U početku ustanka 1941. godine nalazi se među prvim komunistima koje je rukovodstvo KPJ uputilo iz Mostara da pomognu ustaničkim snagama istočne Hercegovine. U novembru 1941. godine upućen je na područje sarajevske oblasti gdje mu je povjerena dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za područje Kalinovog NOP odreda. U julu 1942. godine, zajedno sa borcima Kalinovog NOP odreda uključuje se u Desetu hercegovačku brigadu u kojoj obavlja dužnost zamjenika političkog komesara Petog bataljona. Njegovo junaštvo i ugled kao rukovodioca došli su naročito do izražaja na Neretvi, u bici za ranjenike, u borbi za Prozor i Konjic, gdje ga je 2. marta 1943. godine, u blizini sela Bijela, smrtno pogodio geler od avionske bombe. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1951. godine.

BEŠIREVI MUSTAFE HAMID

Rođen je 7. januara 1919. godine u Višegradu. Školske 1938/39. godine završio je Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu. Iste godine, još kao gimnazijalac, uključio se u napredni omladinski pokret. Godine 1940. primljen je u članstvo SKOJ-a.

Poslije okupacije zemlje napušta Sarajevo i vraća se u rodni Višegrad. Tu se povezuje sa Živkom Gavrilovićem i drugim naprednim omladincima. Istoga dana kada je formirana Prva proleterska brigada, Hamid je zajedno sa svojim drugom Jusufom Dorićem stupio u Prvi crnogorski (Lovenski) bataljon. Tada se Hamid odmah uključuje u rad SKOJ-a i prima puškomitraljez, inače, povjeravan samo najhrabrijim borcima. U proljeće 1942. godine, kao neustrašivi borac i primjeran u svakom pogledu, primljen je u KPJ. Hrabro se borio po vrletnim planinama i preko rijeka Crne Gore, istočne Bosne, Hercegovine i Krajine. Njegov lik borca krunisan je nizom pravih junakih podviga. U novembru 1942. godine na Carevom polju kod Jajca, samo sa dva druga uništava neprijateljski bunker sa cijelom posadom. U vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive kao zamjenik političkog komesara predvodi grupu bombaša koja nanosi teške gubitke neprijateljima. Prvih dana aprila 1943. godine, u rejonu Ustikoline, prilikom forsiranja Drine, Hamid u borbi sa neprijateljima i Talijanima pokazuje vanredno junaštvo kada prsa u prsa, nakon likvidacije nekolicine neprijateljskih vojnika, uzvikuje: »E, sada ne žalim poginuti!« A baš u toj borbi neprijateljski metak pogodio ga je u ruku. Smrtonosnoj rani pridružuje se tifus i Hamid umire po etkom junaka, u jeku najžeših borbi na Sutjesci. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

BJELAKOVI VIDAKA MIHAJLO

Roden je 12. oktobra 1912. godine u Vidri ima (Sokolac). Dijete imu njihovih zemljoradnika, poslije završene osnovne škole, bavio se poljoprivrednom proizvodnjom. U julu 1941. godine našao se među prvima koji su na poziv KPJ stupili u partizanske redove. Kao uvijek koji se isticao hrabrošću u svakoj borbi i koji se od početka ustanka angažovao na liniji NOB protiv etničke izdaje, primljen je u KPJ krajem 1941. godine. U Romanijskom odredu istaknuti borac, koji vrlo brzo izrasta u vojnog starješinu Prvog proleterskog bataljona, što već početkom 1942. godine dolazi do izražaja. U Šestoj proleterskoj isto nobosanskoj brigadi postao je komandir voda, zatim komandir čete pa zamjenik komandanta bataljona. U drugoj polovini 1943. godine, poslije pete neprijateljske ofanzive, postavljen je za komandanta Romanijskog NOP odreda, a 1944. godine za zamjenika komandanta Dvadesete romanijske brigade.

Ranjen je u borbi sa etnicima na Maleševcima na Majevidi. Potvrđuje se u svim borbama u kojima učestvuje, naročito u petoj neprijateljskoj ofanzivi, na Košuru, gdje u borbi sa Nijemcima biva ranjen. U oktobru 1943. godine Romanijski odred i jedan bataljon Druge krajiške brigade u selu Sijerci na Glasincu razbija dvije hiljade Ra i evanjskih etnika. U istom mjesecu, sa grupom boraca iz Romanijskog odreda napada njemačku motorizovanu jedinicu, zapljenjuje kamion, jedan top, mnogo municije i drugog ratnog materijala. Pokazao je izuzetnu hrabrost i poginuo u borbi sa ustašama 10. juna 1944. kod sela Kutuzera, na Srebrenici. Nijemci su ubili njegovog oca, majku, ženu i brojne članove porodice, a njegov mladi sin, gotovo dijete, poginuo je kao kurir Dvadesete romanijske brigade. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1951. godine.

BOJOVI RISTE ALEKSA BRKO

Rođen je 11. septembra 1906. godine u Kasindolu. Po završetku osnovne škole ostao je na selu. Volio je da čita pa je sve svoje slobodno vrijeme provodio u drugovanju sa knjigom. Tako je dolazio do saznanja i o nevoljama sa kojima se nosila radnička klasa i radno seljaštvo. Već 1938. godine se povezuje sa mladim komunistima i uključuje se u brojne političke akcije. Istovremeno se politički komunistički borbom protiv kapitulantske vladajućeg režima pred fašističkom opasnošću. Krajem 1940. godine primljen za član KPJ. Svrstava se u red onih komunista koji su osnovali prvu ogranaku KPJ u Kasindolu. Svojom aktivnošću u Brko vrlo brzo stiče ugled među seljacima na području između Sarajeva i Trnova. Radi na organizovanju naroda u sakupljanju oružja i municije. On je među prvima koji organizuju oružanu borbu u ovom kraju. Brojni su Brkini podvizi u toku rata. Prilikom napada trebevičkih partizana na ustaško-domobransku posadu na Jahorini 29. avgusta 1941. sam je razoružao dvadeset domobranskih vojnika. Poslije ove akcije imenovan je za komandira Trebevičke čete. U oktobru iste godine, sa nekoliko svojih boraca kao komandant Trebevičkog bataljona Kalinovičkog NOP odreda prihvatio je borbu sa 150 ustaša. Poslije kratke borbe, natjerao ih je u bjekstvo. Odmah zatim, na Klancu kod Kijeve, sa svojom jedinicom zarobljava oko 100 domobranskih vojnika i veliki ratni plijen."

U borbi kod Žepča istakao se naročito prilikom likvidiranja blindiranog voza i oslobodjenja te varoši. Ranjen je u toku marša od Skender-Vakufa prema Imljanima februara 1943. godine, a podlegao ranama u blizini Prozora. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

BRKI MAHMUTA HASAN ACO

Rođen je 16. jula 1913. godine u Livnu. Gimnaziju je pohađao u Bihaću i Banjaluci, a pravne nauke završio u Beogradu. Kao gimnazijalac pristupio je naprednom omladinskom pokretu. Na fakultetu svrstao se u red najistaknutijih aktivista studentskog pokreta. Član KPJ postao je 1933. godine. Kao predstavnik Beogradskog univerziteta učestvovao je na kongresu Svjetske federacije studenata u Pragu 1936. godine zajedno sa Ivom Lolom Ribarom i Veljkom Vlahovićem. U toku 1938. godine, zapošljava se u Sarajevu kao advokatski pripravnik i radi na obnavljanju partijske organizacije (poslije velike provale 1936. godine). Živom političkom aktivnosti bori se za sprovođenje Titove linije na ostvarivanju šireg oslonca Partije u radnoj klasi i u redovima inteligencije. Učestvuje na IV pokrajinskoj partijskoj konferenciji BiH u Mostaru, 1938. godine, kao predstavnik sarajevskih komunista. Početkom 1939. godine odlazi na odsluženje vojnog roka, a koncem iste godine, po povratku, ulazi u rad MK KPJ u Sarajevu.

Godine 1940. imenovan je za sekretara Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije radi na pripremanju ustanka u sarajevskoj oblasti. U julu 1941. godine imenovan je za političkog komesara Štaba partizanskih odreda za sarajevsku oblast. Oktobra 1941. godine imenovan je za političkog komesara NOP odreda »Zvijezda«. U ljeto 1942. godine postaje zamjenik političkog komesara Šeste proleterske istohercegovačke brigade, a potom sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istu oblast u Bosni. Poslije V neprijateljske ofanzive postavljen je za političkog komesara Dvadeset i sedme NOU divizije, a od novembra 1943. do oslobođenja je sekretar ZAVNOBiH-a, pa ministar u Prvoj vladi Narodne Republike BiH. Obavljao je funkciju člana Savezne vlade i člana SIV-a. Bio je član CK SKBiH i CK SKJ. Vršio je mnoge funkcije u organima vlasti, a umro kao predsjednik Izvršnog vijeća SRBiH, 14. juna 1965. godine. Marksistički obrazovan, doprinio je umnogom procesu ekonomskog razvoja i nacionalne ravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

BU IBRAHIMA ADEM

Roden je 15. decembra 1914. godine u Bivoljem Brdu (Mostar). etiri razreda gimnazije završio je u Mostaru i upisao se u geodetski odsjek Srednje tehničke škole u Beogradu, gdje se uključuje i u napredni omladinski pokret. Po završetku škole, zapošljava se u Daruvaru, a 1939. godine poslije odsluženja vojnog roka, vratio se u Mostar i radio u Geodetskoj upravi. Iste godine primljen je u SKOJ, a naredne, 1940. i u KPJ. Poslije aprilskog sloma, po odluci KPJ, iz vojske dolazi u Mostar, gdje se uključio u rad na pripremama ustanka. U redovima partijske organizacije kvarta Carina, gdje je obavljao i dužnost sekretara, Adem vrijedno sakuplja oružje i municiju i iskazuje se kao hrabar i sposoban ilegalac. U septembru 1941. godine uspio je da kamionom sa njemačkim oznakama iz talijanskog magazina izveze značajne količine oružja, municije i druge opreme za partizanski odred. U jednoj takvoj akciji bio je i uhapšen, ali se uspio izvukti iz kandži okupatorskih i ustaških drželata.

Aprila 1942. godine odlazi u Mostarski bataljon, gdje mu je povjerena dužnost političkog radnika. Adem se istakao hrabrošću u prvim akcijama — sukobima sa etnicima i u proboju prema Bjelašnici. U akciji na neprijateljsko uporište u Hadži ima, ranjen je ljeta 1942. godine, pa je bio prisiljen da se sa falsifikovanom legitimacijom, ilegalnim kanalima, prebaci u Sarajevo. Zali je ranu u bolnici uz pomoć sarajevskih ljekara. U septembru 1942. godine Adem Bu postaje član Mjesnog komiteta KPJ Sarajeva. Po etkom decembra 1942. godine pao je u ruke ustašama koje su ga, zbog njegovog herojskog držanja, 9. decembra iste godine bacile sa sprata policijske zgrade kroz prozor, a javnost pokušale obmanuti izjavom da je izvršio samoubistvo. Građani Sarajeva ubrzo su saznali pravu istinu. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 26. jula 1949. godine.

BUŠATLIJA HUSEINA MAHMUT BUŠ

Roden je 17. februara 1913. godine u Bugojnu. Svoj borbeni i revolucionarni duh ispoljava već u gimnaziji koju je pohađao u Bihaću, Trebinju, Mostaru i Banjaluci. Student Pravnog fakulteta u Beogradu postao je 1933. godine, gdje njegov revolucionarni zanos poprima izraze svjesne i zrele političke akcije. Na Beogradskom univerzitetu učestvuje u svim političkim akcijama koje je organizovala KPJ u 1935. i 1936. godini. Učestvuje u demonstracijama organizovanim tokom 1937. godine u znak protesta protiv dolaska u Jugoslaviju predstavnika fašističkih država (grofana i fon Nojrata), kao i u svim akcijama organizovanim s ciljem izražavanja zahtjeva o potrebi priprema za odbranu zemlje, a koje su organizovane od 1938. g. do napada fašističkih sila na Jugoslaviju. Sa grupom bosansko-hercegovačkih studenata doprinio je da se u upravu Udruženja »Petar Kočić«, 1936. godine, izaberu pripadnici naprednog studentskog pokreta umjesto nacionalista. Član KPJ postao je 1937. godine, a 1939. godine postaje član univerzitetskog rukovodstva KPJ. Buš je jedan od organizatora skopjevske škole pri PK SKOJ-a za BiH, koji je održan avgusta 1940. godine u Pršljanim kod Bugojna. Odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije dolazi u Sarajevo, gdje radi na raznim partijskim zadacima. Poslije Majskog savjetovanja KPJ 1941. godine, PK KPJ za BiH uvrstio ga je u Vojni komitet za pripremu ustanka. U Sarajevu ostaje do sredine oktobra 1941. godine i radi, pored ostalog, na raznim obavještajnim i drugim zadacima zajedno sa drugim članovima NOP-a i partizanskih jedinica. U tom svojstvu odlazio je u razne krajeve Bosne i Hercegovine. Šesnaestog oktobra 1941. godine, kada je krenuo iz Tuzle u partizanski odred na Majevici, Mahmut je zajedno sa još nekim drugovima upao u zasjedu. U borbi sa ustašama teško je ranjen. Tako ranjenog ustaše su ga dovele u tuzlansku bolnicu gdje je umro u teškim mukama. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 26. jula 1945. godine.

CVIJETI LAZARA NIKOLA

Rođen je 19. aprila 1913. godine u selu Lukavcu kod Nevesinja. Poslije osnovne škole otišao je u Mostar gdje radi kao trgovac pomoćnik sve do 1931. godine. Krajem 1931. godine dolazi u Sarajevo, zapošljava se u Fabrici duvana i aktivira u radu sindikata. U članstvo KPJ primljen je 1940. godine, kada je postao i sekretar partijske ćelije u fabrici. Rat ga je zatekao u vojsci iz koje se vraća u Sarajevo odmah nakon kapitulacije. Uključuje se u rad partijske organizacije po istom zadatku odlazi u Sjetlinu i radi na pripremanju ustanka u dolini Prašćeva. Pono-vo se vraća u Sarajevo, gdje ostaje na ilegalnom radu do početka 1942. godine, kada ga ustaška policija hapsi. U zatvoru je proveo 45 dana. Nakon izlaska iz zatvora stupa u partizane, u udarnu ćeliju Odreda »Zvijezda«. Obavljao je dužnost zamjenika političkog komesara ćelije u Šestoj proleterskoj istočnohercegovačkoj NOU brigadi. U borbama u Bosutskim šumama u Sremu bio je ranjen krajem 1942. godine. U Sremu je ostao do maja 1943. godine, a od tada do aprila 1944. godine je partijski radnik u Semberiji i na Majevecima, te član Okružnog komiteta KPJ za Romaniju i član Okružnog komiteta KPJ za Biračicu. Po oslobođenju Tuzle, septembra 1944. godine, sekretar je Okružnog komiteta KPJ za Tuzlu. Oktobra 1944. do februara 1945. radi kao sekretar Okružnog komiteta KPJ za Posavinu i Trebavu. Poslije rata biran je za poslanika Narodne skupštine BiH i Savezne narodne skupštine u više saziva. Bio je i sekretar Okružnog komiteta KPJ za Tuzlu, sekretar Gradskog komiteta KPJ u Sarajevu i sekretar Sreskog komiteta KPJ za srez Sarajevo. Kao član CK SKBiH bio je predsjednik Kadrovske komisije i u Skupštini SRBiH predsjednik Socijalno-zdravstvenog vijeća. Sada je član Savjeta Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

CVITKOVI DANE MILJENKO

Rođen je 18. marta 1914. godine u Sarajevu i tu je završio gimnaziju. Već kao srednjoškolac uključuje se u napredni omladinski pokret. Svoju revolucionarnu aktivnost nastavlja u studentskom naprednom pokretu na Beogradskom univerzitetu gdje je studirao pravne nauke. Godine 1937. primljen je u KPJ i otišao u Španiju da se bori na strani španske republikanske vojske u sastavu bataljona »Dimitrov«. U borbama na Ebru u Aragonu tri puta je teže ranjen. Za osvjeđenu hrabrost bio je odlikovan i dobio je čin narednika. U februaru 1939. godine, tek što se oporavio od rana i bolesti, povukao se iz Španije u Francusku, gdje je više od godinu dana proveo u logorima Sent Cipriena i Girsu. Aprila 1940. vraća se u Jugoslaviju i u Sarajevu nastavlja da se bavi revolucionarnom aktivnošću, a potom i pripremama oružanog ustanka. Radi velikog iskustva u radu sa omladinom, uključuje se u PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. U julu 1941. godine uelstvuje u organizovanju partizanskih jedinica u okolini Banjaluke, a u avgustu imenovan je za zamjenika komandanta Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu. U borbama kod Drvara, Manjača, Mrkonjić-Grada i Jajca ispoljava osobine neustrašivog borca. Novembra 1941, poslije savjetovanja Glavnog štaba za BiH, ostaje na terenu istočne Bosne gdje se istakao svojim vojnim sposobnostima i hrabrošću. U 1942. godini kao komandir i zamjenik komandanta bataljona ističe se u borbama u Bosutskim šumama, u Sremskoj, na Maleševcima, na Majevecima, u Biranju, u borbama koje je stalno vodila sa Nijemcima i drugim neprijateljskim snagama njegova Šesta proleterska istočno-bosanska NOU brigada. U martu 1943. godine postavljen je za komandanta Prvog bataljona u Prvoj masevičkoj brigadi (XV masevička NOU brigada), ističe se u velikim bitkama koje su vođene sa Nijemcima u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Poginuo je na Vučevu prvog juna 1943. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 22. juna 1949. godine.

OLAKOVI MI E RODOLJUB RO KO

Ro en je 7. juna 1900. godine u Bijeijini. Trgova ku akademiju završio je u Sarajevu, 1919. godine. Visoku školu za trgovinu i promet završio je u Zagrebu. Aprila 1919. godine postao je lan SRPJ — komunista. U Sarajevu je 1919. godine bio sekretar u prvoj omladinskoj komunisti koj organizaciji a 1921. pristupio je organizaciji »Crvene pravde« i sa Alijom Alijagi em u estvovao u atentatu na ministra unutrašnjih poslova Kraljevina SHS Draškovi a, zbog ega je su en sa dvanaest godina teške robije. Kaznu je izdržao u kaznionama Lepoglave, Mitrovice i Maribora. Na robiji je sa Mošom Pijadom preveo I tom Marksovog »Kapitala« i »Bijedu filozofije«, a sam je preveo Lenjinovo djelo »Država i revolucija«. U mariborskoj kaznioni tamnovao je i djelovao sa Josipom Brozom. Po izlasku iz kaznionice po etkom 1933. godine, po odobrenju CK KPJ, otišao je u Moskvu gdje završava aspiraturu na Me unarodnoj Lenjinovoj školi. Ljeta 1936. godine vratio se u zemlju. Krajem iste godine postao je lan Politbiroa CK KPJ. Po etkom 1937. godine olakovi je urednik »Proletera« i »Klasne borbe«. Do 1939. godine više puta odlazi u inostranstvo obavljaju i važne partijske zadatke. Maja 1939. godine vra a se definitivno na rad u zemlju. U estvuje u organizaciji ustanka u Srbiji gdje je bio lan Glavnog štaba NOPO Srbije, a u septembru 1941. godine prelazi u Bosnu i Hercegovinu kao politiki komesar Glavnog štaba NOPOBiH. Vije nik je svih zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a bio je izabran za sekretara Predsjedništva. Poslije oslobo enja zemlje biran je za prvog predsjednika Vlade NRBiH. Bio je ministar za nauku i kulturu Savezne vlade i lan i potpredsjednik SIV-a. Biran je za lana CK SKJ i CK SKBiH. Kao publicista i književnik objavio je više djela koja su dobila veliku popularnost i publicitet. Nosilac je nagrade AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. lan je Savjeta federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

VORO ARSENA MIHAJLO

Roden je 15. septembra 1905. godine u selu Mioši i u opštini Pale. Kada je dorastao za školu, nije bio u mogućnosti da je pohađava, pa je ostao na selu gdje se bavio zemljoradnjom i sam naučio da čita i piše. Samoukom je savladao i tesarski zanat što mu je omogućilo da nalazi posla i na izgradnji seoskih kuća i da tako u održavanju porodice sastavlja kraj s krajem. Spada u red onih boraca sa Glasinca i Romanije koji su još u julu 1941. godine, na poziv KPJ, krenuli odlučno u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Prilikom formiranja prvih oružanih grupa, povjerena mu je dužnost komandira voda, zvanog "vovski", po tome što su se u njemu pretežno nalazili borci iz porodice Vora. U oktobru 1941. godine Mihajlu je povjerena dužnost komandira Prve prajanske (vovske) čete, a u martu 1942. godine i zamjenika komandanta Praanske bataljona. Njegov vod postigao je zapažene uspjehe u borbama u okolini Prae, Soica, Han—Stjenica. U oktobru 1941. godine Mihajlo je sa etom u Podgrabu zaustavio ja u formaciju domobrana koja je krenula sa namjerom da prodre do Rogatice. U toj borbi, koja je trajala itav dan, poginulo je dvadeset, a zarobljeno dvadeset i pet domobrana i dvadeset tovara municije. U borbi na Prutinama, gdje je ubijeno 200 ustaša, Mihajlo je zaplijenio top. U kratkom vremenu između decembra 1941. i sredine januara 1942. godine bio je dva puta ranjen. Primljen je u KPJ decembra 1941. godine. U drugoj polovini 1942. godine nalazio se po zadatku Partije na dužnosti političkog radnika na terenu Prae i Mioša. U tome svojstvu poginuo je 5. septembra iste godine u sukobu sa jednom grupom četnika. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

DANILOVI JOVE UGLJEŠA

Roden je 7. februara 1913. godine u Gnionici (Odžak). Po završetku osnovne škole i bravarskog zanata zaposlio se kao najamni radnik. Privatno je završio osam razreda gimnazije. Na Poljoprivrednom fakultetu u Beogradu je diplomirao 1939. godine. Kao omladinac pristupa naprednom radni kom pokretu.

Ilan SKOJ-a od 1933. godine, a ilan KPJ od 1935. godine. Radio je na zadacima u univerzitetskom i fakultetskom rukovodstvu SKOJ-a i u Mjesnom komitetu KPJ za grad Beograd. Od 1938. godine radi na obnavljanju skojevske i partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. U estvuje na IV pokrajinskoj partijskoj konferenciji 1938. godine u Mostaru, kada je postao ilan PK KPJ za BiH. Na sjednici PK KPJ za BiH od 13. jula 1941. godine, kada je donesena odluka o dizanju ustanka u Bosni i Hercegovini, Uglješa dobiva zadatak da ide u tuzlansku oblast sa zadatkom da tamo radi na sprovo enju te odluke. Od septembra do decembra 1941. godine djeluje u Hercegovini. Za lana Glavnog štaba NOPO BiH imenovan je poslije Savjetovanja u Stolicama, septembra 1941. godine. Po etkom 1942. godine postavljen je za politi kog komesara a zatim i komandanta Operativnog štaba za isto nu Bosnu. Poslije pete neprijateljske ofanzive nalazi se u Hercegovini gdje, u svojstvu lana PK i Glavnog štaba NOV i PO, rukovodi partijsko-politi kim i vojnim akcijama. Biran je za vije nika Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Bio je prvi na elnik Odjeljenja za zaštitu naroda Bosne i Hercegovine, ministar unutrašnjih poslova u Prvoj vladi Bosne i Hercegovine, ilan Saveznog izvršnog vije a i potpredsjednik Izvršnog vije a Bosne i Hercegovine. Biran je za lana CK KPJ i organizacionog sekretara CK KPBiH i SKJ. Clan Savjeta Federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

DOVADŽIJA AHMEDA MUSTAFA

Rođen je 8. oktobra 1921. godine u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i bravarski zanat. Još kao mladi osjetio je sve tegobe kapitalističke eksploatacije. Već 1939. godine, u svojoj osamnaestoj godini, prilazi naprednom radničkom pokretu. U organizaciju SKOJ-a primljen je 1940, a u KPJ 1941. godine. U početku ustanka obavljao je dužnost kurira Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Njemu je bila povjerena ta važna i teška dužnost, a on ju je vrlo uspješno obavljao. On i njegovi drugovi Avdo Hodžić i Jusuf Lončarić postali su omiljeni i poverljivi kuriri Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu. Oni su mnogo puta izlazili iz Sarajeva do partizanskih odreda Romanije i Zvijezde, i obratno, sa oslobođene teritorije u Sarajevo, noseći važnu poštu i materijal ili prebacujući i istaknute partijske radnike i mnoge borce, uvijek spremni na borbu. Njihova maršruta sezala je i do Užica i Foče, do Vrhovnog štaba ili drugih krajeva, preko bosanskih planina.

Mustafa je postao legendarni kurir Sarajeva. Za njega su znali svi partizani, ali i mnogi omladinci iz Sarajeva, naročito oni sa Vratnika, gdje je bio popularan još prije rata. Uvijek je i druge da rukuju oružjem i hrabrio ih da se ne plaše fašista. Jednom prilikom, osam ustaških agenata opkolilo je kuću u trenutku kada se u njoj zatekao i Mustafa. On je sa još jednim drugom skočio kroz prozor, pištoljem ranio jednog ustašu i tako uspio da se izvuče iz opasne klopke. Drugom prilikom, u samom centru grada, usred dana uspio je da uđe u zgradu Velike župe i da za potrebe partizanskih odreda »digne« šapirograf sa matricama i zatim, bez posljedica, zametne trag ustaškoj potjeri. Po etkom maja 1942. godine, vraćajući se iz Sarajeva na oslobođenu teritoriju, partizanci su ga uhvatili i ubili na najsvirepiji način. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. jula 1951. godine.

DUGONJI ILIJE RATOMIR RATO

Rođen je 10. januara 1916. godine u Trebinju. Gimnaziju je završio u Sarajevu, a Pravni fakultet u Beogradu. U napredni omladinski pokret uključuje se od srednjoškolskih dana. Član KPJ je od 1937. godine. U tom periodu radi na organizovanju skojevskih organizacija. U 1939. godini postao je sekretar PK SKOJ-a za BiH i član CK SKOJ-a. Zbog revolucionarne aktivnosti bio je izložen teškim progonima policije, pa je krajem 1940. godine bio nekoliko mjeseci u istražnom zatvoru u Sarajevu. Radi na pripremama i organizovanju oružanog ustanka u Sarajevu i okolini i formiranju Semizovačke i Igmanske partizanske grupe. Poslije Savjetovanja u Stolicama septembra 1941. godine, kao sekretar PK SKOJ-a radi na organizovanju skojevskih i omladinskih organizacija u Bosni i Hercegovini. Organizacioni sekretar CK SKOJ-a postao je u septembru 1942. godine, a sekretar CK SKOJ-a u novembru 1943. godine. Biran je za vicepredsjednika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a svih saziva, a poslije oslobođenja zemlje za poslanika Republike i Savezne skupštine u više saziva. Bio je ministar u vladi FNRJ i predsjednik Skupštine SRBiH, ambasador SFRJ u Egiptu i Poljskoj, sekretar Gradskog komiteta Partije u Beogradu i Sarajevu. Od 1948. godine biran je u najviše organe KPJ (SKJ) Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, a 1976. i za člana Predsjedništva CK SKJ-e. Obavljao je i funkciju predsjednika Republike i Savezne konferencije SSRN, predsjednika Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i člana Predsjedništva SFRJ. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

OKI PERE DANILO

Rođen je 18. marta 1909. godine u selu Sedovcima (Sokolac). Poslije završene osnovne škole, ostao je da živi u roditeljskoj kući. Brojne su bile nevolje sa kojima se najviše i broj stanovnika njegovog kraja sukobio u borbi za goli život. Relativno mlad stupio je u politički život upoznajući i sve više prirodu klasnog društva. U članstvo KPJ primljen je 1938. godine, od kada nastavlja da djeluje još odlučnije. Već tada postaje narodni tribun, koji se svojom političkom zrelošću i neobičnom smjelošću uspio uzdići na nivo velikog borca romanijskog područja. Aktivan organizator i nepokolebljiv borac, on se, u vrijeme izbora za jugoslovensku skupštinu 1938. godine, ističe u borbi protiv fašizma i reakcije, policije i žandarmerije. U saradnji sa komunistima-studentima Grujom Novakovićem, Slobodanom Principom Seljom i drugim stekao je solidno marksističko obrazovanje. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, Danilo se, kao sekretar partijske organizacije za Rogatički srez, svrstava u red najistaknutijih organizatora ustanka na Romaniji. U avgustu 1941. godine postao je komandir Glasinske četete Romanijskog partizanskog bataljona, a u oktobru iste godine i zamjenik komandanta Romanijskog NOP odreda. Među stanovnicima Romanije poznat je kao uvijek i rukovodilac koji se sa pažnjom i drugarstvom odnosio prema borcima. Romanija pamti Danila Dokića kao neustrašivog junaka. U prvim danima ustanka, samo za nekoliko dana, Danilo je sa svojim borcima razoružao više ustaša i oružnika u okolini Sokoca i kod Rogatice, uništio više kamiona i na nekoliko mjesta razrušio prugu između Sjetline i Mesina. Njegov lik i junačke podvige opjevao je narod Romanije i Glasinca. Poginuo je novembra 1941. godine na Crvenim stijenama. Ordenom narodnog heroja odlikovan je novembra 1942. godine.

ONLI OSMANA JUSUF

Roden je 11. jula 1920. godine u Livnu. Završio je dva razreda gimnazije i Željezni ku zanatsku školu u Sarajevu. Po završenom školovanju zaposlio se kao bravar u Glavnoj željezni koj radionici u Sarajevu, gdje je primljen u SKOJ 1940. godine. Maja 1941. godine primljen je u Komunisti ku partiju Jugoslavije. U prvim mjesecima narodnooslobodila ke borbe obavljao je važne kurirske zadatke izme u partijske organizacije Sarajeva i partizanskih štabova u okolini grada. Kratko vrijeme je bio mobilisan u domobranstvo, ali je potom, u aprilu 1942. godine, stupio, po uputi Partije, u Prvi proleterski isto nobosanski bataljon, odnosno u VI proletersku isto nobosansku brigadu. Iz brigade je povremeno obavljao specijalne kurirske zadatke po zadacima PK KPJ za BiH i GŠ NOPOBiH. Zapažen je me u drugovima kao siguran i pouzdan borac, naro ito zbog svoje hrabrosti i hladnokrvnosti. Oktobra 1942. godine Jusuf je, kada je u inio poznati podvig i preplivao nabujalu Savu, prenio izvještaj iz Srema na Majevicu.

Istakao se u borbama koje je vodila VI isto nobosanska brigada oktobra 1942. u Bosutskim šumama i novembru 1942. na Maleševcima, zatim 1943. godine na Jabuci kod Goražda, na Zavajitu, Humi u, Vu evu, Košuru i mnogim drugim, kada je obavljao dužnost politi kog komesara ete u Prvom bataljonu. Od septembra 1943. godine obavlja dužnost partijskog rukovodioca (zamjenika politi kog komesara) u I muslimanskom bataljonu VI proleterske isto nobosanske brigade, koji e ubrzo prerasti u XVI muslimansku NOU brigadu. I u sastavu ove brigade istakao se u borbama protiv Nijemaca, u borbama za oslobo enje Tuzle i na Trebavi. Prilikom drugog napada na Tuzlu, kod sela Vukovija bio je teško ranjen i od posljedica ovog ranjavanja umro je u februaru 1944. godine u partizanskoj bolnici u Mihajlovi ima (Šekovi i). Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

DŽINDO AMILA RAGIB

Rođen je 28. 8. 1923. g. u selu Okruglo (Rogatica). Po završetku osnovne škole završio je građansku školu u Rogatici. Rat ga je zatekao u drugom razredu Srednje tehničke škole u Sarajevu. Kao mlad član SKOJ-a, bio je odstranjen sa redovne nastave zbog komunističke aktivnosti. U avgustu 1941. godine zajedno sa ocem i bratom stupa u redove romanijskih partizana. Istoga mjeseca kod Borika, zajedno sa još pet drugova, prisiljava na bjekstvo kompletnu četu zloglasne muslimanske ustaške milicije koja je pošla ovamo sa namjerom da pali srpska sela. Kao oprobani borac, u svemu je služio za primjer. Ubrzo je postao desetar. Član KPJ postao je novembra 1941. godine. Po etkom 1942. godine postavljen je za političkog komesara čete u Muslimanskom bataljONU Romanijskog NOP odreda. U martu 1942. godine kao borac ulazi u sastav Prvog proleterskog isto nob. bataljONA. Sa grupom bombaša omogućava bataljONU da ovlada neprijateljskim uporištem na željezničkoj stanici u selu Petrovi ima kod Olova. Svojim junaštvom Ragib se isticao u svim bitkama, posebno u onima što ih je, sa Nijemcima u Sremu i sa etnicima na Maleševcima u 1942. godini, vodila Šesta proleterska isto nobosanska brigada u kojoj je Ragib bio komandir voda i čete. Kao junak i vješt starješina, Ragib se potvrdio i u petoj neprijateljskoj ofanzivi 1943. godine, naročito u borbama na Vučevu, Košuru i Ozrenu. U oktobru 1943. godine imenovan je za komandanta četvrtog bataljONA Šesnaeste muslimanske NOU brigade. Ragib se stalno potvrđivao kao junak u bitkama sa neprijateljem i u šestoj neprijateljskoj ofanzivi. Poginuo je 3. januara 1944. godine kod sela Poljice (Lukavac) u borbi protiv ustaša i legionara. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1951. godine.

E IMOVI MANOJLA MARKO

Rođen je 19. januara 1909. godine u selu Mandra (opština Sokolac). U 1932. godini odlazi u žandarmeriju, gdje je imao čin podnarednika. Godine 1936. svjesno napušta ovu službu, vraća se kući i bavi se zemljoradnjom. Ubrzo se uključuje u politički život, a 1940. godine postaje član KPJ. On spada u redove onih koji u julu 1941. na Romaniji organizuju oružani ustanak. Poslije oslobođenja Sokoca u avgustu 1941. godine, Marko je postavljen za komandanta kasarne u Podromaniji u kojoj su bile smještene važne radionice, magacini hrane, odjeća, prva radionica ručnih bombi, kao i veliki broj zarobljenih neprijateljskih vojnika. U martu 1942. godine stupa u Prvi proleterski isto-nobosanski bataljon gdje postaje komandir voda, a malo kasnije i komandir četvrte čete, da bi po etkom 1943. godine postao komandant Trećeg bataljona Šeste proleterske isto-nobosanske NOU brigade. On i njegova četa naročito su se istakli u borbi sa Nijemcima u Bosutskim šumama, oktobra 1942. godine, kada je ubijeno i ranjeno oko dvije stotine njemačkih vojnika. Marko je ispoljio visok stepen hrabrosti i umješnosti u komandovanju i u borbi protiv četnika na Maleševcima novembra 1942. godine i protiv ustaša na Han-Kramu marta 1943. godine. U maju 1943. godine u toku V neprijateljske ofanzive, kod Kušlata (Foča) Markov Treći bataljon razbio je potpuno bataljon Nijemaca. Tom prilikom ubijeno je 55 i zarobljeno 19 neprijateljskih vojnika. Marko je u toj borbi teško ranjen. Umro je po etkom juna 1943. godine kod Čelebića. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

ENGEL ALEKSANDRA ELIAS ILIJA - ANDŽIĆ

Rođen je 19. marta 1912. godine u Jajcu. U Sarajevu je završio osnovnu i Srednju tehničku školu gdje počinje njegovo djelovanje u naprednom omladinskom pokretu. Kao član četvrtog razreda hapsi ga policija. Na Praškom univerzitetu, studirao je tehničke nauke. Tamo postaje član Udruženja naprednih jugoslovenskih studenata. Godine 1934. izabran je za sekretara, a 1935. godine i za predsjednika Zadruga hrvatskih akademika »Matija Gubec« u Pragu. Elias je kao komunist bio evidentiran i u spiskovima praške policije. Član KPJ postao je 1936. godine, a u februaru 1937. odlazi u Spaniju, u redove španske republikanske vojske. U bataljonu »Dimitrov« komandovao je protivtenkovskom baterijom u kojoj je bio veći broj dobrovoljaca iz Jugoslavije. Od 1939. do 1941. godine nalazio se u koncentracijskim logorima u Francuskoj, u kojima su bili smješteni španski borci. Po direktivi i uz pomoć KPJ, prebacuje se 1941. godine u Jugoslaviju i odmah se angažuje na radu u ilegalnoj štampariji CK KP Hrvatske u Zagrebu, gdje su štampani »Srpski list«, »Vjesnik radnog naroda«, »Proleter« i drugi partijski materijali. U okršaju sa ustaškim agentima, 24. decembra 1941. godine bio je ranjen, ali je uspio da se probije u Zumberački NOP odred. U prvoj polovini 1942. godine postaje komandant Banijskog bataljona, a zatim i Primorsko-goranskog NOP odreda. Docnije je bio na čelu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske. Ilija je 1943. godine prebolio tifus. Kada je ozdravio, postavljen je za pomoćnika na čelu pozadine Glavnog štaba Hrvatske. Na toj dužnosti, u činu pukovnika, smrtno ga je pogodio geler avionske bombe 29. maja 1944. godine, kod sela Gornjeg Mikleuša blizu Pazme. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 24. jula 1953. godine.

FETAHAGI RAMADANA AHMED ELIK

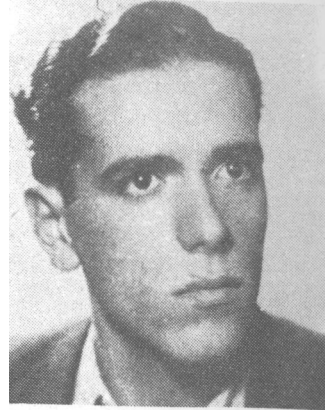
Roden je 14. maja 1913. godine u Zavidovi ima gdje je i završio osnovnu školu. Niže razrede gimnazije i Srednju tehničku školu završio je u Sarajevu. Tehničke nauke studirao je u Pragu. Tu je bio aktivan među studentima-marxistima toga vremena. Godine 1937. primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije. Iste godine sa grupom jugoslovenskih studenata otišao je iz Praga u Spaniju, gdje je učestvovao u borbama na strani Španske republikanske vojske i tu je četiri puta bio ranjavan. Bio je komandir voda u četvrtom korpusu. Zbog izuzetne hrabrosti njegovi saborci dali su mu nadimak » elík«. Od februara 1939. godine Ahmed se nalazio u koncentracijskim logorima u Francuskoj. U ljeto 1941. godine sa grupom španskih boraca, u okviru organizacije i uz pomoć CK KPJ, stiže u Jugoslaviju, jer su ovi kadrovi, kao iskusni, bili od značaja za organizaciju i potporu ustanka. Tako on stiže u istočno Bosnu, na Romaniju i u odred »Zvijezda«. U prvoj polovini 1942. godine nalazi se u grupi udarnih bataljona, odnosno, u VI proleterskoj istočno-bosanskoj brigadi, odakle je u ljeto 1942. godine bitno upućen na ilegalan rad u Sarajevu. U Sarajevu u jesen 1942. godine postaje član MK KPJ. Maja 1943. godine odlazi iz Sarajeva u Travnik u NOP odred, kada je bitno postavljen za načelnika Štaba tog Odreda. U ljeto iste godine postavljen je za načelnika Štaba IX krajiške NOU brigade. Kao čovjek koji je pokazao veliki smisao i sposobnost u organiziranju i izvođenju borbenih dejstava, elík je početkom maja 1944. godine postavljen za načelnika Štaba Dvadesete dalmatinske divizije, a u jesen iste godine i za zamjenika komandanta Unsko-hercegovačke operativne grupe IV korpusa Narodnooslobodilačke vojske. Na toj funkciji poginuo je 25. decembra 1944. godine u selu Izačić kod Bihaća. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. septembra 1949. godine.

GORANIN MAVRE PAVLE ILIJA

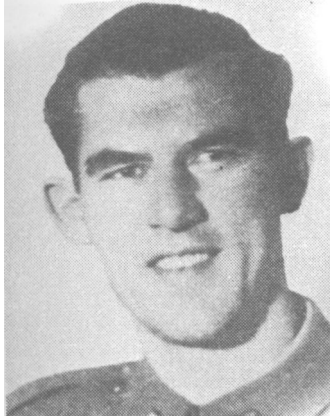
Rođen je 13. oktobra 1915. godine u Varaždinu. U Sarajevu je završio osnovnu školu i gimnaziju, gdje se i opredjeljuje za napredni omladinski pokret. Svoju revolucionarnu aktivnost naročito ispoljava kao aktivista studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu gdje je 1936. godine postao član KPJ. Pavle spada u red pokreta i potpisnika poznatih proglašavanja bosanskohercegovačkih studenata 1937-1939. godine. U 1938. advokatski je pripravnik u Sarajevu, gdje je zapažen među najaktivnijim komunistima. Godine 1939. član je Mjesnog komiteta KPJ i istovremeno se u organizovanju partijskog i omladinskog rada. U istoj godini je član Komisije PK KPJ za BiH za rad sa omladinom. Kao delegat učestvuje na V partijskoj konferenciji KPJ za BiH, jula 1940. godine. Jedan je od organizatora skojevskog kursa u Pršljanima kod Bugojna. U septembru 1940. godine na VI zemaljskoj konferenciji SKOJ-a izabran je za člana CK SKOJ-a, a oktobra 1940. član je OK KPJ za sarajevski okrug. Učestvuje u pripremama i organizaciji oružanog ustanka u sarajevskoj oblasti. Julskih dana 1941. godine na Romaniji sa Hasanom Brkićem, Slavišom Vajnerom i drugima formira prve oružane jedinice. On je prvi politički komesar prve Romanijske partizanske čete, Romanijskog bataljona i Romanijskog NOP odreda. Sredinom 1942. godine Pavle je politički komesar Prvog bataljona VI istočno bosanske brigade. Marta 1943. godine zamjenik je političkog komesara Prve (XV) Majevečke NOU brigade. Novembra 1943. godine Pavle je imenovan za političkog komesara 27. NOU divizije. Na toj dužnosti je poginuo 2. januara 1944. godine kod sela Žunovi (Sokolac). Bio je vijekom I zasjedanja ZAVNOBIH-a. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 15. maja 1944. godine.

HAZIM HASANA MIDHATović

Rođen je 17.9.1917. god. u Bratuncu. Kao dijete u Italiji, koji je često mijenjao mjesta službovanja, Midhat se školovao u više mjesta Bosne i Srbije, a završio je srednju geodetsku školu. Po završenom školovanju zaposlio se u Prištini kao geometar. Još kao srednjoškolac uključio se u napredni omladinski pokret i učestvovao u brojnim akcijama koje organizuje KPJ, član je od 1940. godine. Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije zatekla ga je u Boki kotorskoj, u vojsci, odakle je donio pet pištolja i nekoliko bombi. U Mostaru, gdje se tada nalazila njegova porodica, uključio se u pripreme oružanog ustanka. U augustu 1941. godine stupa preko sarajevske partijske organizacije u partizane i ubrzo se nalazi među ustanicima na Romaniji, gdje je u oktobru iste godine postavljen za komandanta bataljona. Hamza, kako mu je bio partizanski nadimak, postao je uzoran vojni starješina. U proljeće 1942. godine u Prvom proleterskom bataljonu, prilikom njegovog formiranja, Midhatu je povjerena dužnost komandira Treće muslimanske brigade. Umješnost u komandovanju i heroizam pokazuje u svim borbama u kojima je učestvovao 1941. i 1942. godine na Romaniji, u Proleterskom bataljonu i kasnije u Šestoj proleterskoj istohercegovačkoj brigadi. U avgustu 1942. godine Šesta brigada, poslije dugog marša, stigla je na Miljkovac na Konjuhu. Tu su je, u trenutku predaha, iznenada napale ustaške snage. Midhat je bio među prvima koji su se na vrijeme snašli, otvorio je vatru na neprijatelja i sa jednom grupom boraca uspio je da otkloni opasnost u kojoj su se tada zatekli i članovi Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, u blizini su najneposredniju blizinu ustaševih snaga bile stigle. Midhat je štitio i ostale borce koji su se povla ili sve do trenutka kada ga je neprijateljski metak smrtno pogodio. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

HAMOVI MILANA RADE

Rođen je 12. februara 1916. godine u Stocu. Nakon završene gimnazije u Sarajevu, upisao se u Vojnu akademiju u Beogradu. U njen potporu nika bivše jugoslovenske vojske proizveden je 1936. godine i upućen na službu u Sarajevu. Za vrijeme aprilskog rata 1941. godine izbjegao je zarobljeništvo i krio se u Sarajevu. Na poziv za ustanak, u avgustu 1941. godine odlazi na Romaniju, gdje je bio postavljen za načelnika štaba Romanijskog NOP odreda. U oktobru 1941. godine Hamovi je postao član KPJ i imenovan za komandanta novoformiranog Kalinovi kog narodnooslobodila kog partizanskog odreda. Od sredine februara pa do maja 1942. godine obavljao je i funkciju komandanta Operativnog sektora Kalinovi-Foča. Od maja 1942. godine član je Vrhovnog štaba NOV i POJ. Avgusta 1942. formiranjem Desete hercegovačke brigade imenovan je za načelnika štaba brigade. Sa tom brigadom prošao je kroz sve bitke u IV i V neprijateljskoj ofanzivi. U decembru 1943. godine Hamovi je postavljen za načelnika štaba 29. hercegovačke divizije, a jula 1944. i za načelnika štaba Drugog korpusa NOVJ. Od septembra 1944. radi u Vrhovnom štabu (Generalštabu). Kao delegat Vrhovnog štaba uskladio je operacije u proboju Sremskog fronta. Poslije oslobođenja zemlje završio je Visoku vojnu akademiju JNA. Obavljao je odgovorne dužnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji kao komandant Armije i načelnik Generalštaba JNA. Penzionisan je u činu general-pukovnika 1968. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. jula 1952. godine.

HODŽI MEHMEDA AVDO HODŽA

Roden je 2. jula 1921. godine u Sarajevu gdje je završio bravarski zanat i zaposlio se u Sekciji za održavanje pruge u Sarajevu. Još prije rata pristupa revolucionarnom radni kom pokretu. U 1938. godini bio je hapšen, imao je sedamnaest godina. član Saveza komunisti ke omladine Jugoslavije postao je 1940. godine, a KPJ 1941. Poslije sloma Kraljevine Jugoslavije radi na Vratniku na partijskim zadacima i na prenošenju oružja i prebacivanju istaknutih partijskih funkcionera. Zajedno sa svojim drugovima Vratni anima, Mustafom Dovađijom i Jusufom onli em, legendarnim kuririma, bio je kurir Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPO BiH. Provla io se izme u ustaških bunkera i straža u Sarajevo, nose i poruke Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba rukovodstvu NOP-a u gradu, i obratno na oslobo enu teritoriju. Obezbeđivao i pratio članove Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta KPJ koji su išli u Užice, Fo u i druge dijelove zemlje. Marta 1942. godine stupio je u Prvi udarni proleterski isto nobosanski bataljon. U Šestoj proleterskoj isto nobosanskoj brigadi bio je politički komesar ete. Isti e se u borbama koje je vodio Prvi bataljon kod Olova, na Vlasenici, Han-Pijesku. Decembra 1942. godine, u borbi koju je Šesta brigada vodila sa ustašama na Capardima (Kalesija), Avdo je teško ranjen. Hrabroš u iskusnog borca i starješine isti e se i u borbama u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Poginuo je 23. maja 1943. godine kod Zlatnog bora (Fo a) kao politički komesar ete II bataljona. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1951. godine.

HUMO SALIHA AVDO

Roden je 1. februara 1914. godine u Mostaru gdje je i pohađao gimnaziju. U višim razredima gimnazije, kao pripadnik naprednog omladinskog pokreta, bio je isključen iz škole u Mostaru, pa ju je završio u Bihaću. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu diplomirao je književnost i svrstao se među pripadnike revolucionarnog studentskog pokreta. Član je SKOJ-a od 1934. i KPJ od 1935. godine. U godinama pred II svjetski rat radi na obnavljanju organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini, a 1940. godine izabran je za člana Pokrajinskog komiteta KPJ. Kao član PK KPJ za BiH i kao član Glavnog štaba NOPO BiH Avdo Humo se od oktobra 1941. do kraja 1943. godine povremeno nalazi na oslobojenoj teritoriji, povremeno u okupiranom Mostaru i Sarajevu, pružajući pomoć partijskim organizacijama i organizujuju i obavještajnu službu. Jedno vrijeme u 1942. godini obavljao je dužnost zamjenika političkog komesara u Šestoj proleterskoj istočnohercegovačkoj brigadi. Bio je potpredsjednik ZAVNOBIH-a i član AVNOJ-a. Poslije oslobođenja, sve do 1963. godine biran je za poslanika u Republici koja je bila članicom Savezne skupštine. Biran je i za člana CK SKBiH u kome se nalazio na funkcijama organizacionog sekretara i člana Izvršnog komiteta. Za člana CK KPJ (SKJ) biran je neprekidno od Petog do Osmog kongresa. Na Devetom kongresu izabran je za člana stalnog dijela Konferencije SKJ. Humo je bio član Jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine, ministar i potpredsjednik vlade NRBiH, predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine BiH, državni sekretar za finansije Vlade FNRJ, potpredsjednik Saveznog vijeća Narodne skupštine Jugoslavije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

JAHI MUŠANA SULJO

Roden je 15. januara 1921. godine u selu Živaljevi i (Rogatica). Do početka drugog svjetskog rata bavio se zemljoradnjom, a radio je i kao sezonski radnik u šumarstvu, jer sa svog siromašnog posjeda nije mogao da obezbijedi sredstva za izdržavanje porodice. U Narodnooslobodilačku vojsku stupio je u novembru 1941. godine. Nalazio se u Muslimanskom bataljonu Romanijskog partizanskog odreda. Jahi spada među najhrabrije borce Muslimanskog bataljona koji se borio protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu na ustaničkoj Romaniji. U martu 1942. godine nalazi se u redovima Treće i Prvog proleterskog istočnohercegovačkog bataljona, a potom u sastavu Šeste proleterske istočnohercegovačke NOU brigade. Svojom hrabrošću i odgovornošću u izvršavanju zadataka bio je primjer ostalim borcima. Posebno se istakao u borbama za Vareš, zatim u borbama protiv četnika kod sela Brezika na Ozrenu, 18. aprila 1942. godine. Četnici su tada, iznenada, brzo uspjeli da prodru do škole gdje se nalazio Štab bataljona. Suljo je neustrašivo bombama zaustavio napredovanje četnika što je omogućilo Štabu bataljona i Suljinoj jedinici da se izvuku iz kritične situacije. Petnaestog juna 1942. godine, u okršaju na Han-Pogledu u borbi za Vlasenicu, potvrđuje svoju hrabrost i odanost revoluciji. Tada je primljen u članstvo KPJ. U poznatoj borbi Šeste brigade protiv četnika na Maleševcima novembra 1942. godine, Suljo je, kao vođa bombaša svoje jedinice, i sam doprinio porazu majevičkih četnika. Svega mjesec dana kasnije, kao desetar i puškomitraljezac, izuzetnom hrabrošću, Suljo se istakao i u bitkama protiv ustaša i Nijemaca na planini Jelici, čime je omogućio Šestoj brigadi da izvrši prodor prema Biru. Tada, 18. decembra 1942. godine, dok je jurišao, smrtno ga je pogodio neprijateljski metak. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 23. jula 1952. godine.

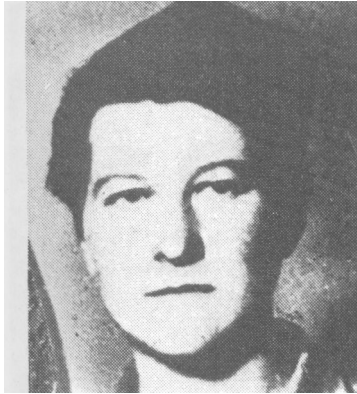
JANKOVI KOSTE GLIŠA

Rođen je 16. avgusta 1913. godine u selu Osijeku (Sarajevo). Do rata 1941. godine radio je u Bakovi ima kod Fojnice kao pekarski radnik. Avgusta 1941. godine stupio je u Semizova ku partizansku četu gdje je postao komandir voda. U novembru 1941. godine u jurišu na njemačke, ustaške i domobranske jedinice, koje su napale njegovu četetu u selu Riječici blizu Reljeva, Gliša je sa svojim vodom razbio neprijateljsku kolonu. Kao komandir voda Visoke ete Semizova kog bataljona NOP odreda »Zvijezda«, istovremeno se u borbama protiv ustaša kod Olova i protiv četnika na Okruglici kod Vareša. U Prvom proleterskom bataljonu u Grupi udarnih bataljona istočne Bosne, kao i u Šestoj proleterskoj istočno bosanskoj brigadi, Gliša je odmah bio na dužnosti vodnika u četvrtom bataljonu. Istovremeno se Gliša istovremeno junaštvom i osobinama svjesnog borca i člana KPJ koji služi za primjer drugima. Sa Šestom brigadom u Sremu, on se naročito istovremeno u borbi protiv Nijemaca u Bosutskim šumama, oktobra 1942. godine, kada je jedan njemački bataljon potpuno uništen. Na Maleševcima 28. novembra 1942. god. sa vodom boraca Gliša je upao među četnike i tom prilikom nekoliko ih zarobio. U toku pete neprijateljske ofanzive, kao dobar starješina, nalazi se na dužnosti komandira druge ete Prvog bataljona. Poslije bitke na Sutjesci, ponovo se nalazi u semizovom kraju, gdje je i poeoboru u ustaničkim danima. On istovremeno jedno vrijeme radi na političkim zadacima i na okupljanju boraca u ovom kraju, a koncem septembra 1943. godine imenovan je za komandanta Visokofojničkog NOP odreda. Cijenjen i voljen od boraca i naroda, ubrzo je, u borbi sa ustaškom milicijom kod sela Bukve u blizini Kreševa, 28. januara 1944. godine, junački poginuo. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

JANKOVI ALEKSE JOVO

Rođen je 20. januara 1909. godine u selu Krnije (Sokolac). Poslije završene osnovne škole bavio se zemljoradnjom. U toku 1938. godine odlazi u artiljerijsku podoficirsku školu, gdje ga je i aprilski rat 1941. godine zatekao. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije vraća se u rodno selo, uključuje se u aktivnosti na prikupljanju oružja i obavljanju drugih poslova koje je organizovala partijska organizacija na Romaniji u pripremama za oružani ustanak. U julu 1941. godine uvrstio se u red prvih Crvenih partizana, na Postjen-Polju, gdje je postavljen za komandira Glasinačke grupe boraca, a mjesec dana kasnije i za komandira Glasinačke partizanske čete. Već prije imenovanja za komandira čete, on je uživao ugled među borcima ne samo kao hrabar borac nego i veoma odan borbi, a svojim ličnim osobinama bio je primjer drugima. Tako popularan, pominje se i u narodnim pjesmama iz prvih ustaničkih dana. U prvim sukobima sa oružanim snagama okupatora, Jovo je u borbi za likvidaciju oružničke postaje u Žljebovima bacio prvu bombu, a par dana kasnije sa jednom desetinom, takođe bombama, likvidirao je jedan neprijateljski kamion na romanijskoj cesti ispod Lisine. Jovo je pokazao izuzetnu hrabrost 18. avgusta, u prvoj borbi protiv Nijemaca kod škole na Romaniji, kada su likvidirana dvadeset i dva njemačka vojnika. Sve osobine neustrašivog borca krasile su Jovu i u bitkama za Sokolac, Rogaticu i u drugoj neprijateljskoj ofanzivi, na Crvenim stijenama. Kao junak i umješan rukovodilac, primljen je u KPJ već avgusta 1941. godine. U martu 1942. godine razbolio se od tifusa pa je smješten u bolnicu, u selu Šiš, koju su istog mjeseca napali četnici i poubijali mnoge ranjenike i bolesnike, među kojima i Jovu. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 24. jula 1952. godine.

JANKOVI SIME RAVIJOJLA RAVA

Rođena je 16. septembra 1919. godine u selu Osijek (Ilidža). Završila je osnovnu i dva razreda građanske škole. Kao šesnaestogodišnja djevojka opredijelila se za napredni omladinski pokret. Jula 1941. godine, u prvim danima organizovanja ustanka, ona u dva maha kao kurir odnosi prve informacije na partijsku vezu u Sarajevo. U septembru 1941. godine stupila je u Igmanski vod koji se tada nalazio u sastavu Semizovačke partizanske čete.

Od novembra 1941. godine nalazi se u redovima boraca Visoke partizanske čete. Poslije ustaških zločina i teških borbi u njenom kraju i okolici, Rava je sa svojom četom prešla u Okruglicu i učestvovala u borbama za oslobođenje Vareša decembra 1941. godine. U martu 1942. godine stupila je u Prvi proleterski istočnobosanski bataljon, gdje je svojom hrabrošću i plemenitošću ušla u plijenila, dobijala priznanja i hvale drugova saboraca. Uvijek vedra i raspoložena, nije znala za strah i umor. Kao mladi komunistica stekla je ljubav cijele Šeste proleterske istočnobosanske brigade. Ona se u brigadi isticala i kao borac i kao bolničarka. Kada je u oktobru 1942. njena brigada napala ustaško uporište Vrbanju (Županja), Rava iznosi ranjene borce izlažući se opasnosti i vlastiti život. Poslije te bitke primljena je u KPJ. U oktobru 1943. godine u borbama za oslobođenje Tuzle, Rava je pod kišom kuršuma i topovskih granata uspjela za kratko vrijeme da previje i spasi četrdeset i tri ranjenika, a kada je saznala da je jedan ranjeni partizan ostao na bodljikavoj žici, neustrašiva Rava pošla je da ga spasi iako je znala da su prethodno u takvim pokušajima poginula četiri njena druga. Krajem oktobra 1943. godine, kao poručnik NOVJ, postala je referent saniteta u 19. NOV brigade. Dvadeset i devetog oktobra 1944. godine poginula je kod Luvnjaka na Romaniji. Ordenom narodnog heroja odlikovana je 20. decembra 1951. godine.

JOVANOVI MATIJE ISO

Roden je 24. aprila 1906. godine u Izbištu (Vršac). Mehani arski zanat završio je u Vršcu, gdje se 1921. godine kao šegrt uključio u sindikalni pokret. Zaposlio se 1924. godine u Beogradu gdje postaje član Nezavisnih sindikata. U KPJ primljen je 1928. godine. Iste godine je hapšen i progonjen. Krajem 1936. godine izabran je za člana MK KPJ za Beograd. Od oktobra 1938. godine u strogoj je ilegalnosti, a juna 1939. godine izveden pred Sud za zaštitu države u Beogradu. U jesen 1939. godine je na partijski rad u Sarajevu, gdje ubrzo postaje sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Delegat je na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu, oktobra 1940. godine. Po izbijanju aprilske rata odlazi, po odluci Partije, u vojsku. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije vraća se u Sarajevo, na istu dužnost. Učestvuje na majskom savjetovanju CK KPJ u Zagrebu i u pripremama oružanog ustanka u Bosni i Hercegovini. Organizuje sastanak PK KPJ za BiH, 13. jula 1941. godine, na kome je donešena odluka o dizanju ustanka. Radi na organizovanju diverzija 1941. godine u Željezničkoj ložionici u Sarajevu i Zeni kod željezari, pa je u vezi s tim uhapšen i podvrgnut teškoj torturi. Uspijeva da pobjegne iz zatvora i nastavi svoj revolucionarni rad. Organizuje poznato Pokrajinsko partijsko savjetovanje 7. i 8. januara 1942. godine u Ivanjici. U julu 1943. godine odlazi na novu dužnost u Vojvodinu, gdje postaje član Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine i organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. Više puta je biran za poslanika u Saveznu narodnu skupštinu, u skupštine SR Srbije i SAP Vojvodine. Za člana CK KPJ biran je na V kongresu KPJ i na narednim kongresima SKJ. Danas je član Savjeta federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

JOVI ORLIĆ

Rođen je 1. januara 1919. godine u selu Gučevu (Rogatica). Poslije završene osnovne škole ostaje na očetovom imanju, bavi se zemljoradnjom, a ponekad radi i kao najamni radnik kod imućnijih seljaka u okolini. U julu 1941. godine odazvao se pozivu Partije i stupio je u prvu Sjemeničku partizansku grupu kod Rogatice, koju je organizovao Danilo Čokić. Bio je zamjenik komandira i komandir Gučevske čete, zatim komandant Rogatičkog bataljona Romanijskog NOP odreda. Bio je i komandir čete u Glasinac komandnom udarnom bataljonu koji se nalazio u sastavu Prve proleterske brigade 1942. godine. U Šestoju proleterskoj istohercegovačkoj brigadi, u koju je stupio decembra 1942. godine, obavljao je dužnost komandira čete. Učestvuje u borbama u V neprijateljskoj ofanzivi, kada je teško ranjen. Godine 1944. postavljen je za komandanta Drugog bataljona u Dvadesetoj romanijskoj NOU brigadi, a nešto kasnije i za zamjenika komandanta ove brigade. Završetak rata dočekao je na funkciji komandanta Devetnaeste biranijske NOU brigade. Kao smion i odvažan borac, više puta ranjavan, Jovi Orlić je stekao veliki ugled među borcima i u narodu. Pored toga što se pokazao kao izvanredan borac i vojni starješina, Ratko je bio neprekidno aktivan i u političkom radu. Primljen je u KPJ sredinom 1942. godine. Poslije rata Ratko je obavljao niz odgovornih dužnosti na sektoru unutrašnjih poslova grada i okruga Sarajeva i Republike. Istovremeno je vršio a i sada vrši razne društveno-političke funkcije u SKJ, SSRN, SUBNOR-u. Iman je Savjeta SR Bosne i Hercegovine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

KOSORI RADE PERO

Rođen je 5. februara 1918. godine u Sokocu. Gimnaziju je učinio u Bosanskoj Gradišci i Sarajevu. Godine 1937. upisao se na Pravni fakultet u Beogradu i tu je pristupio naprednom studentskom pokretu. Kao student održava vezu sa romanijskim područjem i učestvuje u raznim akcijama napredne omladine. Rat ga je zatekao kao studenta u Beogradu. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije dolazi u Sokolac, gdje se ističe u pripremama za ustanak. U maju 1941. godine primljen je u KPJ.

U julu 1941. godine bio je među prvim ustanicima na Romaniji. U drugoj polovini avgusta odlazi sa grupom romanijskih boraca da pomogne u organizovanju oružanog ustanka na području Jahorine, Trebevića i na sektoru Trnovo — Kalinovik, a novembra 1941. godine bio je na istaknutoj dužnosti u Štabu Kalinovičkog NOP odreda. U februaru 1942. godine postavljen je za glavnog Operativnog štaba za istočnu Bosnu. Kada je formirana Šesta proleterska istočno-bosanska NOU brigada, Pero Kosori je postavljen za zamjenika njenog komandanta. Marta 1943. godine imenovan je za komandanta Petnaeste majske NOU brigade. Od jula 1943. do oktobra 1944. godine obavljao je funkciju zamjenika komandanta 17. NOU divizije, a potom komandanta 27. NOU divizije. U novembru 1944. godine postavljen je za komandanta Trećeg korpusa NOVJ. Pored vojnih dužnosti, u toku rata biran je i za člana Zemaljskog odbora USAOJ-a, CK SKOJ-a, vijećnika ZAVNOBiH-a I, II i III zasjedanja. Poslije oslobođenja obavljao je dužnosti komandanta korpusa, načelnika štaba armije, komandanta vojne oblasti, te zamjenika državnog sekretara za narodnu odbranu. Isto tako, Pero je biran i za člana CK SKBiH, CK SKJ i za poslanika Savezne narodne skupštine. Umro je 7. jula 1969. godine u činu general-pukovnika. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

KOSORI JOSIFA SVETOZAR

Roden je 12. avgusta 1913. godine u Kusaama (Han-Pijesak). Do 1941. godine bavio se zemljoradnjom, a dosta vremena provodio je i kao sezonski šumski radnik. Vrlo rano se uključio u politički život. Svetozar je 1938. godine stupio u sindikat šumskih radnika, gdje se, uz ostalu aktivnost, istakao i kao jedan od organizatora štrajka u Han-Pijesku. Kao uticajni komunista i sindikalni funkcioner bio je izložen istim progonima policije i režima. U jednom sukobu bio je uboden bajonetom. U partijskoj organizaciji u Han-Pijesku, koja je formirana 1940. godine, biran je za sekretara odbora. Poslije kapitulacije stare Jugoslavije uključio se u pripreme za ustanak. Tako se prvih dana ustanka Svetozar našao među onim borcima koji su puške oglasile po etak oružane borbe protiv okupatora. Kao neustrašiv borac i pouzdan rukovodilac jedne od prvih partizanskih grupa, postao je ubrzo komandant Planinskog odreda, koji je uključeno u Romanijski NOP odred. Neustrašivim junakom pokazao se i u borbama za Rogaticu u septembru i oktobru 1941. godine. U Romanijskom NOP odred obavljaio je i dužnost komandira Kusačke čete, sa kojom je 20. januara 1942. godine učestvovao u borbama na Pjenovcu. Svetozar je bio beskompromisan borac i već od prvih dana energično se suprotstavljao etnicima Aima Babića i Jezdimira Dangića. Po prirodi je bio tih, manje je govorio, ali zato mnogo činio. U šestoj istočnobosanskoj brigadi, postao je juna 1943. godine komandant III bataljona. U toku pete neprijateljske ofanzive na području sela Zavajita lično je u velikoj mjeri doprinio da se likvidira njemački položaj u kome je uništen gotovo cijeli njemački bataljon. U drugoj polovini 1943. godine postavljen je za komandanta obnovljenog Planinskog partizanskog odreda koji je djelovao u okolini Han-Pijeska. Poginuo je 19. oktobra 1943. godine u borbi protiv etnika u Malom polju kod Han-Pijeska. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1951. godine.

KOVA EVI SIME BORIŠA ŠEPAN

Rođen je 2. decembra 1908. godine u Duvnu. Gimnaziju je završio u Sarajevu, a Filozofski fakultet u Beogradu. U KPJ primljen je 1930. godine. Boriša pripada onoj generaciji studenata koji su otpočinili borbu protiv diktature i udarili temelje buduće snažnoj organizaciji naprednih studenata Beograda. Zbog revolucionarne aktivnosti, često je hapšen i progonjen. Boriša je jedan od onih zaslužnih boraca i komunista koji su, u vrijeme dolaska Tita na čelo Partije, preuzeli na sebe tako težak i odgovoran zadatak kao što je obnavljanje partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. U obnovljenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1938. godine Boriša je član, a jedno vrijeme i sekretar Komiteta. Kao član PK KPJ za BiH u godinama neposredno pred drugi svjetski rat, veoma je zaslužan za snaženje i organizaciono izvršenje partijske organizacije u Sarajevu, a posebno u radu sa naprednom inteligencijom. Boriša je bio član onog užeg dijela Pokrajinskog komiteta koji je poslije donošenja odluke o ustanku naroda i narodnosti BiH-a ostao u Sarajevu i bio zadužen da usmjerava rad na organizovanju ustaničkih jedinica. Ubrzo, u septembru 1941. izlazi na Romaniju gdje pruža veliku pomoć u organizovanju ustanka, naročito u političkom radu i na organizovanju prvih organa narodne vlasti. U prvoj polovini oktobra 1941. godine učestvuje u formiranju Kalinovičkog NOP odreda. Tada je postao politički komesar Odreda i član istoimenog Okružnog komiteta KPJ, čijem uspješnom radu je dao značajan doprinos. Stekao je veliku popularnost u narodu toga kraja i poznat je pod imenom »Šepan«. Sredinom 1942. godine Boriša se priključio glavnini partizanskih snaga u okolini Livna, kad je postavljen za instruktora CK KPJ na ovom području. U novembru 1942. godine biran je za vijećnika AVNOJ-a, a nešto kasnije postavljen je za rukovodioca politodjela Desete hercegovačke brigade. Poginuo je 13. juna 1943. godine u Miljevini. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 22. jula 1949. godine.

LAKI OR A RADOJKA

Rođena je 12. oktobra 1917. godine u Skender-Vakufu. Otac Radojkin bio je u činu koji je često mijenjao mjesta službovanja pa se i Radojka školovala u više mjesta. Tako su iz Tuzle njeni roditelji premješteni u Bijeljину, gdje je Radojka završila šest razreda gimnazije. Sedmi razred gimnazije završila je u Sarajevu, a osmi sa maturom u Šapcu. Član SKOJ-a postaje 1935. godine, još kao srednjoškolka. Poslije završene gimnazije upisala se 1936. godine na Tehnološki fakultet, a zatim je prešla na studije filozofskih nauka u Beograd, gdje kao provjereni revolucionar u godinama pred rat postaje član KPJ. Kao student bila je u teškom materijalnom položaju, zbog čega je napustila redovno studiranje i u decembru 1940. godine zaposlila se u Beogradu u Pošti kao dnevni radnik. U Beogradu se sa velikim žarom posvećuje revolucionarnom radu u okviru naprednog studentskog pokreta i njegovih raznih udruženja, a posebno u društvu »Petar Kočić« . U avgustu 1940. godine nalazi se na poznatom skojevskom kursu u Pršljanima kod Bugojna.

Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije napušta Beograd i odlazi u Bijeljину, a ubrzo, po zadatku KPJ, dolazi u Sarajevo. Kao provjerenom i pouzdanim revolucionaru, u Sarajevu joj Partija povjerava veoma delikatne zadatke i ona radi u tehničarstvu Pokrajinskog i Mjesnog komiteta KPJ, organizuje sanitetski kurs, kao i kurs radio-telegrafista, a posebno joj se povjeravaju i drugi konspirativni specijalni zadaci. U ljeto 1941. godine uhapšena je prilikom prenošenja Proglasa CK KPJ o dizanju ustanka i drugog materijala. Poznato je da je u zatvoru mnogo zlostavljana i da se prilikom samog hapšenja oduprla policijskim agentima. Ustaški Pokretni prijedlog sud osudio ju je na smrt strijeljanjem 29. septembra 1941. godine i istog dana izvršena je kazna na Vracama. Ordenom narodnog heroja odlikovana je 8. juna 1945. godine.

LOJO HALIMA ŠERIF

Rođen je 20. avgusta 1920. godine u Brodu na Drini (Foča). Poslije završetka osnovne škole, zapošljava se u Foču. Tako je sve do aprilskog rata 1941. godine obavljao teške poslove splavara na Drini. Kada je došlo za pojavu prvih ustanika, Šerif se opredjeljuje za narodnooslobodilački pokret. U februaru 1942. godine stupa u novoformiranu Fočansku omladinsku četu koja je ušla u sastav Kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade. U brigadi on ispoljava sve osobine koje krase lik mladog proleterskog borca potvrđujući i time Titovu ideju o značajnosti formiranja omladinskih četova. Tako je i primljen u KPJ 1942. godine. Već u prvoj borbi, u napadu na četničke položaje pored puta Medveđa—Peruši i—Dub, prema Rogatici, Lojo služi za primjer ostalim borcima omladinske čete. On se stalno ističe u jurišima, u bombaškim napadima, u mnogobrojnim bitkama i teškim okršajima sa neprijateljem. Tako se mladi proleter pokazao u napadu na kasarnu u Konjicu juna 1942; u napadu na Bugojno 20/21. jula 1942; u borbi sa ustaškom posadom u Livnu avgusta iste godine; u Sitnici kod Ključa u jesen 1942. godine, a u 1943. godini u borbama u toku četvrte neprijateljske ofanzive na brdu iznad Bistrice kod G. Vakufa; u jurišima na četničke položaje na Bukvicama iznad Kalinovika, na Krčinom brdu; na prelazu preko Drine i na Kapku, na Čelebiću i na Tari; na Sutjesci i sve do pogibije na Borovnu 5. juna 1943, u V neprijateljskoj ofanzivi. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

MASLI SALKE OMER

Roden je 21. novembra 1913. godine u Mrkonji -Gradu. Poslije završene osnovne i drugog razreda građanske škole odlazi u Jezero kod Jajca gdje završava kovački zanat, a potom se zapošljava u Jajcu. Pod uticajem komunista metalčkih radnika vrlo se rano uključuje u napredni radnički pokret. Iz Jajca 1937. godine prelazi u Sarajevo i zapošljava se u Glavnoj željezničkoj radionici. Njegova politička aktivnost među radnicima i omladinom biva vrlo zapažena, a kod obnavljanja partijske organizacije, koncem 1939. god., među prvima je primljen u KPJ. Tako Omer stiče veliki ugled u radničkom klasi Sarajeva i spada u red najborbenijih i zaslužnih komunista radnika u obnavljanju partijske organizacije uoči drugog svjetskog rata. On je uvijek ispoljavao odanost Partiji, najiskreniju pripadnost radničkom klasi i vrline beskompromisnog borca. Prilikom hapšenja komunista, juna 1941. godine, pada u ruke ustaške policije, ali on pruža otpor i pokušava bježati, iako ranjen u nogu. Sproveden je u bolnicu, a početkom avgusta uspio je da pobjegne uz pomoć sarajevske partijske organizacije. Izvjesno vrijeme nakon bijega, liječio se na Vratniku u Sarajevu, a zatim odlazi u odred »Zvijezda« gdje je uključiven u Okružni komitet. Ubrzo zatim biva upućen u zenički kraj, radi jačanja političkog rada i daljeg razvoja ustanka na tom području odreda »Zvijezda«. Odmah tamo raste broj boraca i četa, a dolazi i do mnogobrojnih diverzantskih akcija, među kojima treba naročito napomenuti napad na Begov Han, na pruzi Sarajevo—Brod, februara 1942. godine, kada je zarobljena cijela domobranska satnija sa velikom ratnom opremom. U maju 1942. godine, prilikom formiranja Grupe udarnih bataljona, a potom u 6. istočno-bosanskoj proleterskoj brigadi Omer se nalazi u 3. bataljonu, gdje ispoljava sve svoje vrline i kao borac i kao partijski rukovodilac. Poginuo je u borbi protiv četnika kod sela Bukovica Gornja, 3. oktobra 1942. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

MI I DIMITRIJA SPASOJE

Rođen je 27. maja 1921. godine u Travniku. Tu je završio građansku školu. Pohađao je i Željezničku zanatsku školu pri Glavnoj željezničkoj radionici u Sarajevu 1941. godine. Ubrzo poslije formiranja tzv. NDH, izbačen iz škole i nakon kraćeg vremena odlazi u Kraljevo, gdje se kao bravar zaposlio u tamošnjoj Željezničkoj radionici. Septembra 1941. godine stupio je u Kraljevački NOP odred. Krajem 1941. godine prešao je u Romanijski NOP odred, a 13. marta ušao je u sastav Prvog proletarskog istočno-bosanskog bataljona. Kao provjereni i hrabar borac u junu 1942. godine primljen je u KPJ. Sa 6. proletarskom istočno-bosanskom brigadom učestvuje gotovo u svim borbama do marta 1944. godine, gdje vrši funkciju političkog komesara čete, a zatim političkog komesara bataljona. Jula 1944. godine imenovan je za zamjenika komandanta II bataljona 20. romanijske NOU brigade, a septembra iste godine za zamjenika komandanta u 19. biranijskoj NOU brigadi. U novembru 1944. godine postavljen je za komandanta 16. muslimanske NOU brigade sa kojom je uspješno učestvovao u borbama za oslobođenje Sarajeva. Sa jedinicama 27. NOU divizije učestvuje u borbama sve do konačnog oslobođenja zemlje. Godine 1968. penzionisan je u čin general-majora. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

MILUTINOVIC PERE BRANKO OBREN

Rođen je 10. oktobra 1917. godine u Sarajevu. Kao metalski radnik, 1938. godine zapošljava se u Glavnoj željezničkoj radionici u Sarajevu. Tu se povezuje sa najboljim radnicima pripadnicima revolucionarnog radničkog pokreta. Bio je među prvim aktivistima radnicima koji su se, na poziv KPJ, svrstali u red romanijskih partizana u julu 1941. godine. Branko je jedan od sedam narodnih heroja Glavne željezničke radionice. Hrabroš i odvažnoš u istakao se u napadu na oružni ku postaju u Žljebovima, 31. jula, i na ustaško-domobransku posadu u Mokrom, 8. avgusta 1941. godine, gdje je teško ranjen u ruku. Izuzetni kvaliteti borca i ovjeka u prvim okršajima sa okupatorom, doveli su ga u redove KPJ u avgustu 1941. godine. Ubrzo je postao poznat širom Romanije i ljubimac svojih drugova. I pored toga što je postao invalid u ruku, Branko je nastavio da se bori kao bombaš i puškomitraljezac. Trinaestog marta 1942. godine stupio je u poznati Prvi proleterski isto nobosanski bataljon. I u sastavu ovog bataljona, a kasnije i u Šestoj isto nobosanskoj brigadi bio je među onim koji su svojom hrabroš u prednjačili. Kao neustrašivi borac potvrdio se u borbama protiv etnika na Brezicima na Ozrenu, protiv ustaša na Han-Pogledu kod Vlasenice i na Miljkovcu kod Kladnja, protiv Nijemaca u Bosutskim šumama i u drugim borbama — uvijek primjeren i siguran. Takav je bio i u poznatoj bici na Maleševcima protiv etnika sa Majevice i Trebave, 28. novembra 1942. godine. U toj borbi Prvi bataljon Šeste brigade uspio je da se približi etničkim položajima na Mramorju, a Branko, kao desetar, uprkos smrtonosnoj vatri koja je plamtjela iz etničkih zaklona, primakao se bunkerima do odstojanja sa koga je ubacio bombe u etnički rov. Branko je smrtno pogođen u momentu kada je dohvatio cijev neprijateljskog teškog mitraljeza. Borci ga nikada nisu prežalili, jer su Branka pored hrabrosti krasile mnoge vrline, a posebno skromnost i drugarstvo. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1953. godine.

MINI GRUJE MITAR

Rođen je 6. oktobra 1918. godine u Odesi (SSSR). Do 1936. godine pohađao je I gimnaziju u Sarajevu. Od tada živi u Mokrom (Pale), gdje su mu živjeli roditelji do 1939. godine, kada odlazi na odsluženje vojnog roka, gdje se bori u ratu i kapitulacija Kraljevine Jugoslavije. Julskih dana 1941. godine svrstava se u red i drugih partizana na Romaniji i odmah se uključuje u borbama kod Mokrog, na Romaniji i oko Pala. Hrabrost i snalažljivost doveli su Mitra vrlo brzo na položaj komandira čete u Romanijskom partizanskom odredu. U novembru 1941. godine primljen je u KPJ. U martu 1942. godine imenovan je za zamjenika komandanta Prvog udarnog isto nobosanskog bataljona. Nešto kasnije, u Šestoj isto nobosanskoj brigadi postao je i komandant bataljona. Tu su došle do punog izražaja sve Mitrove osobine neustrašivog borca i pronicljivog vojnog starješine koji se znao snaći i u najtežim situacijama. Te osobine još više se razvile u daljem toku rata, što mu stvorilo ugled i među borcima i u višim štabovima naših jedinica. Poslije pete neprijateljske ofanzive komandovao je 4. bataljonom 6. proleterske i naročito se istakao u borbama za oslobođenje i odbranu Tuzle. Nakon toga, postavljen je za komandanta Romanijskog NOP odreda, a kada je u maju 1944. godine formirana Dvadeseta romanijska NOU brigada postavljen je za njenog komandanta i tu ostaje do početka 1945. godine. Kao istaknuti borac i vojni starješina, biran je za vijećnika ZAVNOBiH-a u sva tri zasjedanja. Po završetku NOR-a ostaje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji i obavlja niz odgovornih vojnih dužnosti. Završio je višu vojnu akademiju i ratnu školu JNA. Penzionisan je 1970. godine kao general-major JNA. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 24. jula 1953. godine.

MIŠKIN RISTE VASO CRNI

Roden je 14. januara 1918. godine u Orašju (Trebinje). Po završetku građanske škole dolazi u Sarajevo, gdje u Željezničkoj zanatskoj školi pri Glavnoj željezničkoj radionici završava bravarski zanat. U istoj radionici se zapošljava i tu otpočinje i njegove veze sa radničkim pokretom. Već od 1938. godine učestvuje u političkim akcijama radnika i omladine Sarajeva. U KPJ primljen je 1939. godine. Sekretar je jedne od prvih partijskih jedinica u obnovljenoj organizaciji ovog, u Sarajevu, značajnog uporišta radničkog pokreta. Njegovi kvalitativni brzi napori dovode ga na položaj sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu. Na Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH, jula 1940. godine, izabran je u Pokrajinski komitet. Sve do 22. juna 1941. obavlja veoma složenu i odgovornu dužnost sekretara Mjesnog komiteta i jedinica PK. Poslije kapitulacije radi na pripremama oružanog ustanka. Njegovo hapšenje 22. juna 1941. godine i držanje u zatvoru potvrdilo je istovremeno njegovu odanost Partiji i ličnu hrabrost. Septembra 1941. godine uspio je pobjeći iz zatvora. Odmah zatim odlazi na Romaniju gdje obavlja zadatke na organizovanju narodne vlasti i širenju partijske organizacije. Početkom 1942. godine, poslije ulaska na Savjetovanje u Ivanjicu, Miskin je upućen na partijski rad u Hercegovinu. Sredinom juna 1942. godine postavljen je za zamjenika političkog komesara Hercegovačkog NOP odreda, a avgusta iste godine za zamjenika političkog komesara Desete hercegovačke NOU brigade. Od novembra 1943. godine sekretar je Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Godine 1944. Miskin je postao član Oblasne narodnooslobodilačke skupštine, Izvršnog odbora Oblasnog NOO za Hercegovinu, sekretar Oblasnog odbora NOF za Hercegovinu, član ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Na svim funkcijama ispoljavao je zapažene političke i organizacione sposobnosti. Poslije šestog aprila 1945. godine postao je prvi sekretar MK KPJ u oslobođenom Sarajevu. Umro je četvrtog jula 1945. godine u Sarajevu. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 26. jula 1945. godine.

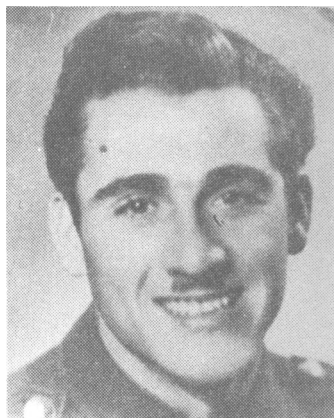
NAO STJEPANA KOŠTA

Roden je 13. maja 1911. godine u Petrovaradinu. Kra e vrijeme poha ao je gimnaziju, a potom završio podoficirsku školu u Bile i. Kao podoficir opredijelio se za napredni radni ki pokret. Zbog revolucionarne aktivnosti osu en je 1935. godine na dvogodišnju robiju. Uspio je da pobjegne iz zatvora. Kao aktivista revolucionarnog pokreta u Zagrebu, poslije više poteško a i hapšenja, prebacuje se u redove španske republikanske vojske, 1937. godine. Tamo je proizveden u in kapetana i postavljen za komandanta Balkanskog bataljona. U toku 1937. godine primljen je u lanstvo KPJ i KP Španije. U estvuje u borbama na frontu oko Madrida, Estramadure, Ebra i mnogim drugim širom Španije. Ranjen je etiri puta. Po okon anju španskog gra anskog rata našao se u koncentracionom logoru u Francuskoj, odatle se u 1941. godini, po direktivi Partije, ilegalnim kanalima prebacio u zemlju. U estvuje u partizanskim jedinicama na Kordunu. U jesen 1941. godine imenovan je za lana Glavnog štaba NOPO Bosne i Hercegovine, u kome je svojstvu rukovodio operacijama na sektoru Pala. Krajem januara i po etkom februara 1942. godine obavljao je i funkciju komandanta Kalinovi kog operativnog sektora. Od februara 1942. godine obavljao je dužnosti: komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, komandanta Prvog bosanskog korpusa, komandanta Tre eg korpusa, komandanta Glavnog štaba NOV Vojvodine i komandanta Tre e armije. Poslije rata obavljao je funkcije komandanta Armije, komandanta Armijske oblasti, pomo nika državnog sekretara za narodnu odbranu. Proizveden je u in generala armije. Biran je za lana CK SKJ na VI, VII i X kongresu SKJ, za lana Saveznog odbora SSRNJ i za poslanika u Saveznoj skupštini u više saziva. Bio je i predsjednik Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

NOVAKOVI MITRA GRUJO

Rođeni je 23. aprila 1913. godine u Sokocu. Gimnaziju je pohađao u Fochu, Bosanskoj Gradskoj, Sarajevu i Banjoj Luci, a pravo je studirao na Beogradskom univerzitetu. Član je SKOJ-a od 1933. a KPJ od 1936. godine. Brzo se na Romuniji afirmisao kao istaknuti politički radnik. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije učestvovao je u pripremama oružanog ustanka i organizovanju prvih partizanskih grupa na Romuniji. U avgustu 1941. godine postaje prvi komandant mjesta i predsjednik prvog Narodnooslobodilačkog odbora u oslobođenom Sokocu. U oktobru iste godine postaje član Okružnog komiteta KPJ za Romuniju, a u januaru 1942. godine imenovan je za političkog komesara Romunijskog NOP odreda. Ljeta 1942. godine izabran je za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Romuniju. Maja 1944. godine imenovan je za političkog komesara Dvadesete romunijske NOU brigade. Biran je za vijećnika ZAVNOBiH-a u sva tri zasjedanja i za vijećnika AVNOJ-a. Krajem 1944. godine izabran je u Izvršni odbor Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za istočnu Bosnu, a pred kraj rata za predsjednika Okružnog NOO za okrug Sarajevo. Poslije oslobođenja član je Okružnog komiteta KPJ za okrug Sarajevo, predsjednik Okružnog NOO, pomoćnik generalnog sekretara vlade FNRJ, predsjednik Komisije državne kontrole NRBiH, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sarajevo, sekretar i član Izvršnog vijeća BiH, predsjednik Sreskog NOO za srez Sarajevo, član Izvršnog komiteta CK SKBiH. Biran je u više saziva za poslanika Republike i Savezne skupštine. Od 1964. do 1969. godine predsjednik je Kontrolne komisije SKJ, a na Devetom kongresu izabran je za člana CK SKJ i predsjednika Statutarne komisije SKJ. Umro je kao član Savjeta federacije, 6. oktobra 1977. godine u Beogradu. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

OMEROVI MAHMUTA SULEJMAN CAR

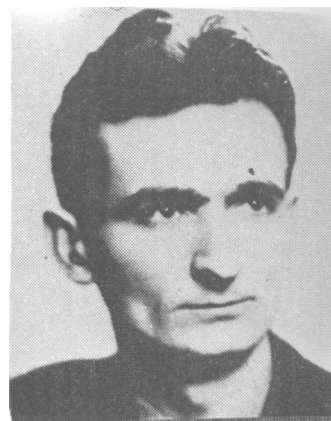
Rođen je 8. maja 1923. godine u Maglaju. U Sarajevu je pohađao Šerijat-sku gimnaziju, gdje ga je kao član i član SKOJ-a zatekao rat. Još kao srednjoškolac se našao u policijskom zatvoru zbog širenja naprednih ideja među učenicima, u školi i internatu. U vrijeme uspostavljanja ustaške vlasti Sulejman nepokolebljivo nastavlja svoju aktivnost kao član SKOJ-a. U okupiranom Sarajevu hrabro i vješto izvršava svaki zadatak. Februara 1942. godine sa grupom skojevaca iz Sarajeva izlazi u partizane, a početkom marta raspoređen je u Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske brigade, gdje je ostao do jula 1943. godine, kada je bio i ranjen. Za cijelo vrijeme njegovog učestvovanja u partizanskim jedinicama i NOV-i ispoljava vrline hrabrog i disciplinovanog borca i rukovodioca. Bio je borac, sekretar aktiva SKOJ-a, politički komesar čete, komesar bataljona, zamjenik komandanta i komandant Treće vojvođanske brigade. Bio je uvjereni borac za jedinstvo i bratstvo naših naroda i narodnosti, na čemu je stalno i neumorno radio, kako u jedinici, tako i sa građanima sa kojima je dolazila u dodir njegova jedinica. Uvijek je služio kao primjer svojom hrabrošću i toplim drugarskim odnosom. U toku 1942. godine primljen je u KPJ. Neustrašivim se pokazao u borbama 1942. godine na Durmitoru, Konjicu, Livnu i na Kupresu, kao i 1943. godine u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, na Neretvi, Drini, Vučevu, Milinkladama, Balinovcu i Miljevini, a zatim u Sremu, Majevidi, Beogradu, Baranji i mnogim drugim bitkama sve do oslobođenja. Kao komandanta Pete vojvođanske brigade i potpukovnika JA ubili su ga iz zasjede ustaški teroristi, kod Našica 27. novembra 1945. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

PAJI —DAŠI VASE DUŠAN

Rođen je 14. novembra 1912. godine u selu Kotorac (Sarajevo). Do rata bavio se zemljoradnjom i obavljao prevozne poslove. Od 1935. godine počinje njegova opredjeljenja za napredni radnički pokret. Od 1938. godine učestvuje u brojnim političkim akcijama koje u njegovom kraju organizuju KPJ i napredna omladina. Zahvaljujući toj aktivnosti, 1940. godine postaje kandidat za člana KPJ, a aprila 1941. godine član KPJ. U avgustu 1941. godine bio je među prvim partizanima na Trebeviću, a u septembru postao je komandir voda u Kijevskoj jedinici. U oktobru imenovan je za komandira Krupačke jedinice Kijevskog bataljona Kalinovičkog NOP odreda. Na svim ovim dužnostima Dušan se isticao kao neustrašiv borac u brojnim okršajima sa neprijateljem, koje je njegova jedinica vodila u rejonu Trebevića, Pala, Krupca i Vojkovića. U ljeto 1942. godine sa dijelom Kalinovičkog NOP odreda prebacio se na teritoriju kod Prozora. Zbog hrabrosti i uspješnosti u komandovanju, imenovan je za komandanta Duvanjskog partizanskog bataljona, a potom 1943. godine Dušan je postavljen za komandira artiljerijske baterije Desete hercegovačke brigade. I na ovim dužnostima Dušan je u svakom pogledu služio kao primjer. Svojim junaštvom i drugarskom pažnjom prema saborcima posebno je plijenio drugove, a u borbama oko Livna, Žepča i Vranduk naročito se istakao. Izvršavajući naredbu druga Tita »Prozor nas mora pasti«, u nezadrživom jurišu na talijansku posadu u Prozoru, u noć između 16. i 17. februara 1943. godine, Dušan Paji je teško ranjen i prenesen u partizansku bolnicu u selo Duge, gdje je kroz nekoliko dana preminuo. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

PERI MILOŠA VLADIMIR VALTER

Rođen je 28. decembra 1919. godine u Prijepolju gdje je završio četiri razreda gimnazije, a trgovinu akademiju 1938. godine u Beogradu. Zapošljava se u Hipotekarnoj banci. U naprednom pokretu aktivira se još kao srednjoškolac, a po zapošljavanju postaje član sindikalne organizacije SBOTI. Istovremeno upisao se u Visoku komercijalnu školu pa se aktivira i u studentskoj organizaciji. U Partiju je primljen u jesen 1940. godine. Zbog njegove aktivnosti, biva premješten januara 1941. u filijalu Hipotekarne banke u Sarajevu. U Sarajevu se uključuje u partijski rad, a u julu 1941. godine postaje član Mjesnog komiteta KPJ. Valter sa uspjehom i upornošću radi, kako na pripremama oružanog ustanka, tako i na organizovanju ilegalnih oblika NOP-a u okupiranom gradu. U martu 1942. godine izišao je na oslobođenu teritoriju, gdje je u maju primio dužnost zamjenika političkog komesara Trećeg bataljona VI proleterske istohercegovačke brigade. Na toj dužnosti ostao je do oktobra 1942. godine, kada je upućen u Tuzlu kao partijski instruktor. Septembra 1943. godine, PK za Bosnu i Hercegovinu upućuje ga kao člana Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu na ilegalni rad u Sarajevo, gdje treba obnoviti MK KPJ. Kao iskusan ilegalac i neustrašivi borac, uspio je da obnovi partijsku organizaciju i da organizuje i u vrsti i druge ilegalne organe NOP-a: Gradski NOO, Komitet SKOJ-a, USAOJ-a, AFŽ i NOF. Naravno, izuzetne rezultate postigao je na organizovanju mreže obavještajne službe i radio-veza NOP-a. Organizovao je, preko brojnih udarnih grupa, odbranu važnih objekata u Sarajevu koje su Nijemci i ustaše htjeli da unište prilikom povlačenja. U tim borbama 6. aprila 1945. godine, minobacačka granata prekinula je njegov burni život. Zahvaljujući mnogim podvizima, postao je legenda ilegalne borbe Sarajeva. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 22. jula 1949. godine.

PEROVI SAVI A PUNIŠA

Rođen je 5. maja 1911. godine u Šobaji ima (Danilovgrad). Poslije završene gimnazije u Nikšiću upisao se na Beogradski univerzitet. Učestvuje u akcijama revolucionarnog studentskog pokreta. U KPJ je primljen 1933. godine. Biran je i za člana Univerzitetskog komiteta KPJ, a obavljao je i dužnost predsjednika studenata komunista u Radnom odboru Ujedinjene studentske omladine. Hapšen je dva puta: prvi put poslije velike provale 1935. godine, a drugi put 1939. godine, kada je izveden pred Sud za zaštitu države u Beogradu. U julskim danima u Crnoj Gori, jedan je od organizatora ustanka u danilovgradskom srezu. Od jeseni 1941. do januara 1942. godine nalazi se na partijskom radu u istoj Hercegovini. U januaru 1942. godine imenovan je za sekretara Okružnog komiteta KPJ za područje Foča—Kalinovik, gdje je djelovao do juna 1942. godine. Obavljao je i funkcije rukovodioca političkog odjela u Petoj i četvrtoj crnogorskoj i Drugoj proleterskoj brigadi. U toku 1943. godine upućen je na partijski rad u Crnu Goru, gdje je sve do oslobođenja zemlje vršiti veoma važne partijske i državne funkcije. U poslijeratnom periodu, od 1948. godine direktor je partijske škole »urošakovi«, pomoćnik ministra prosvjete u Saveznoj vladi, predsjednik Savezne komisije za visoko školstvo, glavni urednik u listu »Borba«, direktor Instituta za narodni radnički pokret. Za člana CK SKJ biran je na VI i VII kongresu. Autor niza publikacija o narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Imenovan je Savjeta federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

PERVIZ OSMANA IBRAHIM

Roden je 12. marta 1898. godine u selu Mutniku (Cazin). Još kao mladi radnik, od šesnaeste godine, radio je u mnogim mjestima naše zemlje — Zagrebu, Sisku, Rijeci, Boru, rudniku Trep i i Zenici. Rano je pristupio revolucionarnom radni kom pokretu u kome je izrastao u organizatora mnogih štrajkova, demonstracija i drugih revolucionarnih akcija koje su pokretane inicijativom KPJ. Ian KPJ postao je 1935. godine. Bio je organizator štrajkova u Boru i Trep i, zbog čega je hapšen i proganjan. U Zenicu je došao po direktivi Partije i zaposlio se u Rudniku 12. januara 1940. godine. On se odmah ističe i u sindikalnoj aktivnosti i u radu Partije. Kao ugledan radnik, biran je u Upravu podružnice rudarskih radnika i u Upravu Radni kog doma. Kao partijski radnik, sekretar jedne od partijskih ćelija i član MK KPJ u Zenici, on se ističe odlučnošću i spremnošću da obavlja svaki zadatak. Doprinosi širenju partijske organizacije i razvija njen uticaj u svim borbenim aktivnostima u borbi protiv ljote evaca, protiv kapitulantskog režima, u akcijama za izbor radničkih povjerenika, u akcijama protiv otpuštanja radnika iz Željezare itd. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, Perviz je uložio sve svoje snage u rad na pripremama oružane borbe protiv okupatora. Bio je najodlučniji u prihvatanju akcija za izvršenje velike diverzije u Željezari. U veoma složenoj situaciji, i pored činjenice da je policija prodorom u redove Partije u Zenici, oslabila njenu akcionu sposobnost, kao i pored pojave oportunitizma kod nekih kadrova, Perviz je dokraja ostao dosljedan i uporan u borbi za liniju KPJ. Sa grupom zeničkih radnika radi na organizovanju partizanskih odreda u okolini Zenice. Početkom augusta 1941. godine vraća se u Zenicu sa zadatkom da uspostavi veze između organizacije i prve partizanske grupe. Kod izvršavanja tog zadatka, 6. augusta 1941. pao je u ustašku zasjedu, prihvatio neravnopravnu borbu i teško je ranjen. Sam sebi je oduzeo život da ne bi živ pao neprijatelju u ruke. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 24. jula 1953. godine.

PRIČA UROŠA OGNJEN

Rođen je 27. novembra 1899. godine na Ilidži (Sarajevo). Maturirao je na I muškoj gimnaziji u Sarajevu. Godine 1918. upisao se na Filozofski fakultet u Zagrebu. Još kao dječak i kao student opredijelio se za revolucionarni omladinski pokret. Već 1918. godine u Sarajevu član je socijaldemokratske stranke, a od 1919. član SRPJ (komunista). U Zagrebu, kao student, intenzivno proučava marksističku literaturu i radi na stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog omladinskog pokreta (SKOJ-a). Zbog te aktivnosti zagrebačka policija ga protjeruje u Sarajevo na pet godina. Umjesto u Sarajevo, on emigrira u Beograd, odakle odlazi u Prag i Berlin, a zatim se ponovo vraća u Beograd, gdje nastavlja da studira matematiku, fiziku i filozofiju. U Beogradu radi i u birou Balkanske komunističke federacije i saraduje u njenom listu »Balkanska federacija«. Krajem 1923. godine vraća se u zemlju gdje ga u Beogradu policija hapsi i osuđuje na mjesec dana zatvora. Potom je dobio namještenje u Drugoj gimnaziji u Sarajevu; nastavlja rad na stvaranju partijskih organizacija, bori se protiv frakcionaštva, saraduje u časopisu »Radnički pokret« i 1927. godine postaje član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Ognjen je u Sarajevu poznat kao istaknuti intelektualac-marksista i ima najveće zasluge za širenje marksističke misli među naprednom inteligencijom i radničkom klasom. Na izborima za vijećnike grada Sarajeva oktobra 1928. godine, nosilac je liste kandidata Republikanskog radničko-seljačkog saveza. Iste godine otpušten je iz službe, poslije čega je otišao u Zagreb i postaje glavni urednik »Borbe«, organa KPJ. U toku 1929. godine Ognjen je uhapšen. Marta 1930. na čelu sarajevske grupe komunista izveden je pred Državni sud za zaštitu države u Beogradu i osuđen na sedam godina robije, koju je izdržavao u Sremskoj Mitrovici. Na robiji se istovremeno aktivno učestvovao u teoretskom i prevodilačkom radu. Po izlasku sa robije 1936. godine, Ognjen je ponovo interniran, ali je dobio odobrenje da se nastani u Zagrebu. S Božidarom Adžijom uređivao je mnoge časopise: »Znanost i život«, »Kultura«, »Izraz«, »Književni savremenik« i druge, pa slovi kao jedan od najistaknutijih marksističkih publicista i teoretičara toga vremena. Mađarski nosioci vlasti su ga uhapsili 30/31. marta, a potom predali ustašama. Ovi ga, zajedno sa grupom istaknutih komunista, strijeljaju 9. jula 1941. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 26. jula 1945. godine.

PRINCIP JOVE SLOBODAN SELJO

Rođen je 25. maja 1914. godine u Hadži ima. Poslije završene gimnazije, koju je pohađao u Sarajevu, odlazi u Beograd i upisuje se 1933. godine na Tehnički fakultet. Kao srednjoškolac i student Slobodan je radio na stvaranju revolucionarnih omladinskih organizacija i naprednih kulturno-prosvjetnih i sportskih društava. U revolucionarnom studentskom pokretu postao je jako zapažen i primljen je u KPJ. Bio je inicijator i radnik štrajka na pilani u Dobrom Polju. Dugo vremena bio je član, a zatim i predsjednik studentskog društva »Petar Kočić« u Beogradu, koje je odigralo značajnu ulogu u okupljanju i vaspitanju studenata, školske i seoske omladine. Seljo se nalazi u prvim borbenim redovima radničko-studentskih demonstracija i drugim oblicima javnog istupanja. Pripada generaciji koja se odlučno bori za naprednu orijentaciju studentske omladine na liniji KPJ, pa kao takav, postaje jedan od najznačajnijih revolucionara Beogradskog univerziteta. Naročite zasluge ima u prodiranju uticaja KPJ na selu u sarajevskom regionu. Kao član MK KPJ u Sarajevu, a posebno kao član Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug, stekao je veliki ugled formirajući i partijske organizacije i druge oblike aktivnosti. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, koja ga je zatekla u vojsci u činu potporučnika, vratio se u Sarajevo i odmah angažovao u pripremama oružanog ustanka. Juna 1941. godine imenovan je za člana Vojnog komiteta pri PK KPJ za BiH, a jula iste godine odlukom o dizanju ustanka postao je komandant partizanskog štaba za sarajevsku oblast, u kome svojstvu odlazi na Romaniju, gdje organizuje prve partizanske čete i sam se ističe velikom hrabrošću. Radi popularnosti koju je uživao, narod mu je dao nadimak Seljo. U septembru 1941. godine bio je na Savjetovanju u Stolicama, a odmah potom imenovan je za člana Glavnog štaba NOP odreda za BiH. Po etkom februara 1942. godine imenovan je za komandanta Operativnog štaba NOPO i DV za istočnu Bosnu i na toj dužnosti je umro od tifusa 25. aprila 1942. godine, na Šepan-Polju. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 6. septembra 1942. godine.

PUCAR MILANA URO STARI

Roden je 13. decembra 1899. godine u Kesi ima (Bosanko Grahovo). Kovački zanat završio je u Pečuju u Mađarskoj. Kao šegrt pristupio je naprednom radničkom pokretu. član SKOJ-a postao je 1920. godine, a u KPJ primljen je 1922. godine. Od tada obavlja više godina razne dužnosti u Partiji i u sindikatima u Osijeku i Subotici. Jula mjeseca 1929, Sud za zaštitu države osudio ga je na osam godina robije. Zbog učestvovanja u akcijama protiv režima u Kaznionici, osuđen je 1934. godine na još dvije godine. Svih deset godina uro je proveo u kaznionama Lepoglave i Sremske Mitrovice. Kao član Kaznioničkog komiteta KPJ na čelu sa Mošom Pijadom, on se u Mitrovici nalazi u grupi najpouzdanijih i najborbenijih komunista. Po izlasku sa robije 1939. godine, na partijskom radu je u Sarajevu, ulazi i u Pokrajinski komitet KPJ za BiH. Na V pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH izabran je za delegata za Petu zemaljsku konferenciju KPJ u Zagrebu, oktobra 1940. godine, na kojoj je izabran za člana CK KPJ. Poslije slovačke Kraljevine Jugoslavije rukovodi pripremama organizacije oružanog ustanka u Bosanskoj krajini. Novembra 1943. godine postaje politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Vijećnik je sva tri zasjedanja AVNOJ-a. Jedan je od organizatora Osnivačke skupštine ZAVNOBIH-a i njegov potpredsjednik. Godine 1944. izabran je za sekretara Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta BiH. Poslije oslobođenja, uro Pucar, kao sekretar PK KPJ za BiH odnosno CK Saveza komunista, gotovo tri decenije stoji na čelu borbe za izgradnju socijalističkih društvenih odnosa u ovoj republici. Bio je član i Politburoa CK KPJ odnosno Predsjedništva SKJ, predsjednik Prezidijuma BiH i potpredsjednik Prezidijuma Narodne skupštine Jugoslavije, zatim predsjednik Izvršnog vijeća BiH, predsjednik Narodne skupštine BiH, predsjednik Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije. Za cijelo vrijeme revolucionarnog rada stekao najveći ugled u Partiji, radnici, vojsci i narodu. Umro je 13. aprila 1979. godine na dužnosti člana Savjeta federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 11. marta 1951. godine.

RADOJEVIĆ JOVE MILADIN

Rođen je 5. maja 1914. godine u Stocu. U Sarajevu pohađao gimnaziju i Srednju tehničku školu drvarskog smjera. Radio je kao službenik u Banskoj upravi u Sarajevu. U 1939. godini uključio se u revolucionarni pokret, a član KPJ je od 1940. godine. Učestvuje u pripremama oružanog ustanka, a u augustu 1941. godine radi na organizovanju Trebevičke partizanske čete. Desetog augusta, u prisustvu komandanta Štaba sarajevske oblasti Slobodana Principa Selje, Miladin je postavljen za komandira novog odreda. Pod njegovim rukovodstvom malobrojni Trebevički odred ruši telefonske linije Pale — Jahorina, pravi zasjede neprijateljskim snagama. Njemu se priključuju novi borci, tako da je do kraja avgusta u Odred stupilo nekoliko desetina boraca. Dvadeset i devetog avgusta Miladinov odred napada na ustaško-domobranski garnizon na Jahorini i postiže veliki vojni uspjeh, nakon čega je formirana Trebevička četa sa preko stotinu boraca. Narednih dana ustaničkim aktivnostima zahvaćen je i taj prostor između Sarajeva i Kalinovika, pa su formirane još tri čete — Kijevska, Rogojska i Zagorska. Tako je 19. septembra 1941. godine formiran Trebevički bataljon za kojeg je komandanta postavljen Miladin. Jedinice ovog bataljona uspjele su da poruše mostove na rijeci Željeznici u Kijevu i Vojkovićima i u Dobrom Polju, na rijeci Dobropoljki. Pored toga na mnogim mjestima razrušena je cesta između Sarajeva i Trnova i Trnova i Kalinovika, a telefonske veze između Sarajeva i Kalinovika krajem septembra bile su potpuno onesposobljene. Na čelu Rogojske i Zagorske čete, Miladin je 1. oktobra neustrašivo jurišao na betonska utvrđenja Kalinovika. U toj borbi poginuo je zajedno sa još 16 svojih drugova. Sa mjesta pogibije, ispod same tvrđave Vezac, seljaci su ga prenijeli u Šivolje i sahranili u seosko groblje. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

RAŠTEGORAC ANDRIJE ANTE

Rođen je 8. septembra 1923. godine u Zloسلu (Kupres). U Travniku je završio dva razreda gimnazije nakon čega je završio elektromehaničarski zanat u Ložionici Sarajevo, a 1941. godine prešao na rad u Glavnu željezničku radionicu. Vrlo rano je pristupio naprednom radničkom pokretu. Član SKOJ-a je od 1939. i član KPJ od 1941. godine. Aktivan je u danima priprema ustanka. Oktobra 1941. godine stupio je u Igmansku partizansku četu koja se tada nalazila u sastavu Kijeuskog bataljona Kalinovičkog NOP odreda. U Prvu proletersku brigadu stupio je 5. marta 1942. u kojoj se istakao kao hrabroš u bitkama kod Mojkovca, u Dobrom Dolu na Durmitoru, zatim na Duvnu, Šitovu, Bugojnu, Livnu, Ključu, Bosanskom Grahovu i Jajcu. Decembra 1942. godine, kao mitraljezac učestvovao je u podvigima u borbama sa četnicima na Jošavki i oko Mrkonjić-Grada. U danima četvrte neprijateljske ofanzive Ante se sukobio sa neprijateljem na Ivan-planimi, u Ravnoj i Glavati Ravni, a u aprilu 1943. godine borio se među prvima i najhrabrije kod Ustikoline da, pod neprijateljskom vatrom, preko nabujale i podivljale Drine pređe na istočnu obalu rijeke i osvoji bunkere koje su držali Talijani i četnici. Sa istim samopožrtvovanjem se svrstava među one koji prednjače i u borbama u petoj ofanzivi — oko Brodareva, na Zlatnom Boru, Vučevu, Popovom Mostu, na Balinovcu, a kasnije i u borbama u istočnoj Bosni. Avgusta 1943. godine, zbog svoje izuzetne hrabrosti upućen je u Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Tri puta ranjavan i imao je 14 rana na putu od borca do na elnika Štaba brigade. Poslije rata bio je: komandant brigade, komandant divizije, viši savjetnik u SUP-u Jugoslavije. Sada je član Savjeta Republike. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

ROMAC RAĐETA PAŠKO

Rođen je 17. maja 1913. godine u Vukšiću (Benkovac) u siromašnoj seljačkoj porodici, odakle odlazi na izučavanje krojačkog zanata u Hrvatsku Kostajnicu, zatim radi u Vodica i u selu Tomašu gdje se uključuje u krug komunističkih i njihovih revolucionarnih akcija. Učlanjen u KPJ postao je 1935. godine. Komunističku aktivnost nastavlja i na odsluženju vojnog roka i zbog toga je izveden pred vojni sud koji ga je osudio na osam i po godina robije. Kaznu je izdržavao u Skoplju, Nišu i Sremskoj Mitrovici gdje je biran i za člana Kaznioničkog komiteta KPJ. Aktivno učestvuje i u pripremanju bijekstva iz kaznionice avgusta 1941. godine, nakon čega po etkom septembra zajedno sa grupom sremskih komunističkih učestvuje u formiranju prvih partizanskih jedinica na Fruškoj gori. U oktobru 1941. godine, po direktivi CK KPJ, dolazi na partijsko-politički rad na području sarajevske oblasti, gdje je po oslobođenju Rogatice biran za člana Okružnog komiteta KPJ za Romaniju. U toku rata obavljao je još ove dužnosti: političkog komesara čete i bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi, člana političkog odjela Druge dalmatinske brigade, političkog komesara Prve vojvođanske NOU brigade, komesara Šesnaeste vojvođanske divizije, člana PK KPJ za Vojvodinu u kome je obavljao i dužnost organizacionog sekretara Politbiroa. Poslije oslobođenja biran je za člana CK KP Srbije, CK SKJ, za sekretara Kontrolne komisije SKJ i predsjednika Komisije za materijalno-finansijska pitanja CK SKJ. Biran je za narodnog poslanika u Republici koja skupštini SR Srbije i u Skupštini SFRJ gdje je obavljao dužnost predsjednika Vijeća proizvođača, predsjednika Komisije za društveni nadzor. Bio je i potpredsjednik Centralnog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije. Biran je članom Savjeta Federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953.

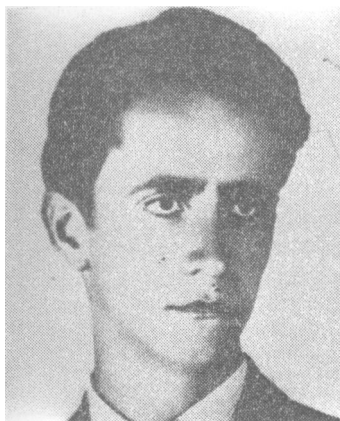
SIMOVI DANILA MILAN

Roden je 12. jula 1909. godine u selu Šipu (Pale), u seljačkoj porodici. Poslije odsluženja vojnog roka radio je najprije kao nadni radnik, a zatim na željezničkoj stanici kao skretni radnik i čuvar pruge. Od 1937. godine opredjeljuje se za napredni radnički pokret i spada u red onih radnika—aktivista na romanijskom području koji su bili pod najneposredijim uticajem Partije. Kao veoma provjereni odan komunisti, primljen je u KPJ u prvim danima ustanka 1941. godine. Poslije okupacije zemlje i uspostavljanja ustaške vlasti, Milan u svom kraju radi na pripremanju ljudi na oružanu borbu. Bio je među prvima koji su se puške oglasile protiv fašističkih silnika, a za kratko vrijeme izabran je za komandira Viteškog voda, odnosno Viteške čete Romanijskog NOP odreda. Od prvih dana ustanka isti je se kao jedan od najboljih komandira četa među romanijskim partizanima. Pročuo se i po tome da avionske neeksplozirane bombe koristi kao mine kojima uspješno razara željezničke kompozicije, trašnice i mostove duž višegradske pruge. Tako on doprinosi onesposobljavanju ove važne željezničke komunikacije za duže vrijeme. Svojom hrabrošću i primjernošću u svemu Milan je bio uzor borcima i oni su ga neobično poštovali. U borbi na Šiljcima uspio je sa svojom četom da natjera u bjekstvo nekoliko stotina ustaša i domobrana. U borbama kod Majdana, Kosmaja, Prutine, Gračanice i Prašine, tako je su došle do izražaja njegova snalažljivost i sposobnost. I dalje, u borbama za zauzimanje željezničke stanice u Sjetlini, prilikom napada na Stambol i , prilikom borbe za Pale, Milan sa svojom četom gotovo svakodnevno zarobljava i likvidira veoma i broj domobranskih i njemačkih vojnika. Time se proslavlja Milanova Viteška četa i s njom ovaj istaknuti romanijski borac. 21. januara 1942. godine, na putu za Focu, upada u ustašku zasjedu. Ranjen je u borbi u obje noge. Ustaše su ga takvog uhvatile i zaklale. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 6. septembra 1942. godine.

ŠARAC MANOJLA MILAN

Roden je 8. aprila 1920. godine u Sedovcima (Sokolac). Osnovnu školu je završio u Han-Stjenicama, a 1938. godine otišao je u podoficirsku školu bivše jugoslovenske vojske gdje ga je i rat zatekao. Poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske vraća se u svoje selo na Romaniji. U zajednici sa poznatim herojima njegovog sela Danilom Dokićem i Milanom Vitomirom učestvuje u svim pripremama oružanog ustanka, jer je bio i od ranije pod uticajem revolucionarnog pokreta. U julu 1941. godine stupa u prve ustaničke redove legendarne Romanije. U Romanijskom partizanskom odredu bio je veoma zapažen borac, desetar, vodnik i komandir čete. Bio je i komandir čete u Romanijskom udarnom bataljONU koji je, početkom maja 1942. godine, jednim dijelom stupiti u Prvu proletersku brigadu. U Prvoj proleterskoj brigadi bio je postavljen za komandira Druge čete Šestog beogradskog bataljona, a nešto kasnije postao je prvo zamjenik komandanta, a zatim i komandant istog bataljona. Kao komandant Šestog beogradskog bataljona Prve proleterske brigade pokazao je pored hrabrosti, odlično poznavanje vojne vještine, pa je po tome bio posebno cijenjen. Njegove ljudske i vojne sposobnosti mnogo su doprinijele pobjedama u mnogim bitkama ove brigade. U bitkama sa neprijateljem Milan se ističe podvizima i time stiče ugled velikog junaka. Takav je bio i u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi u borbama kod Bijelog Polja i na Golom Brdu, kada je izbacio iz stroja oko 70 ustaša i razbio čitavu ustašku bojnu iz Mostara. U borbi na Carevom Polju, prilikom oslobođenja Jajca, jedna njegova četa izbacila je iz stroja oko stotinu njemačkih vojnika. I tako se redaju uspjesi njegovog bataljona i u toku pete neprijateljske ofanzive kod Čelebića i na drugim mjestima u toku ove velike bitke. Poginuo je na Sutjesci, na Košuru, juna 1943. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1951. godine.

ŠURBAT ILIJE BRANKO BANE

Rođen je 6. maja 1920. godine u Sarajevu gdje je završio gimnaziju. U Sarajevu se 1940. godine upisao i na novoosnovani Poljoprivredno-šumarski fakultet. U višim razredima gimnazije uključio se u napredni omladinski pokret. U SKOJ je primljen krajem 1939. godine, a u članstvo KPJ početkom 1941. godine. Spada u red onih mladih komunista koji su učestvovali u organizovanju revolucionarnih akcija napredne omladine Sarajeva od 1938. do 1941. godine. U omladinskom pokretu Sarajeva neposredno pred rat, naročito među srednjoškolicima bio je omiljena i popularna ličnost na koju su se ugledali mnogi omladinci, a on je svojim djelom i borbenom aktivnošću ostao takav sve do svoje pogibije. Pred okupaciju bio je član Srednjoškolskog komiteta i član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Sarajevu. Ustaški režim je po okupaciji za njim, kao osvjeđenim komunistom, raspisao potjernicu. Kada je počeo ustanak, najprije se nalazio na području Semizovca, Vogošće i Srednjeg, a od formiranja NOP odreda »Zvijezda«, oktobra 1941, imenovan je za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a i članom OK KPJ toga područja. Kao uzoran omladinac uvijek je služio drugima za primjer. Istakao se i u borbama za oslobođenje Srednjeg i Ljubine, zatim u napadu na Vareš, kao i u borbama protiv četnika 1942. godine. U januaru 1942. godine učestvuje na poznatom Pokrajinskom partijskom savjetovanju KPJ za BiH u Ivanjici. Bio je na dužnosti komesara čete u Prvom proleterskom istočnohercegovačkom bataljonu. Svojom neustrašivošću isticao se u borbama 1942. na Krivaji, kod Vlasenice, Gračanice i na rijeci Spre i u drugoj polovini juna. Sve odlike provjerenog i iskusnog borca pokazao je i krajem 1942. godine, u borbama koje je vodila Šesta brigada u Sremu, zatim protiv četnika na Maleševcima i protiv ustaša kod Han-Krama 9. marta 1943. godine. Osobine neustrašivog borca i oduševljenog revolucionara ispoljio je i u borbama sa neprijateljem u petoj neprijateljskoj ofanzivi — kod Iksara, Korlat-Šume i Zavajita. Poginuo je u teškim borbama na Trovrhu (Foča) 23. maja 1943. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine.

TODOROVI ZAHARIJA VOJO

Rođen je 12. marta 1914. godine u Mostaru. U Sarajevu je završio gimnaziju, a u Zagrebu studirao, najprije veterinu, a zatim agronomiju. Godine 1933. postao je član SKOJ-a, a 1934. i član KPJ. Zbog revolucionarne djelatnosti bio je hapšen u Sarajevu, kada je odležao u zatvoru preko 9 mjeseci u 1936. godini. Od 1937. do 1939. godine učestvovao je u španskom građanskom ratu, u bataljonu »Uroš Đaković«. Februara 1939. našao se sa ostalim španskim dobrovoljcima u koncentracionim logorima u Francuskoj, odakle se ljeta 1941. godine partijskim vezama prebacio u domovinu. Po dolasku na ustanički teritorij Bosanske krajine obavljao je razne vojne i političke dužnosti: komandanta bataljona »Gavrilo Princip« u okolini Grahova, komandanta Glamočkog bataljona i zamjenika komandanta Prvog krajiškog odreda. U februaru 1942. godine imenovan je za komandanta Grupe udarnih bataljona, a maja 1942. godine za zamjenika komandanta Prve krajiške NOU brigade. Nešto kasnije postaje komandant ove slavne brigade. Potom dolazi na dužnost zamjenika komandanta četvrte krajiške NOU divizije, kao i komandanta 39. NOU divizije. Kraj rata zatekao ga je na dužnosti komandanta Desete bosanske udarne divizije, kada učestvuje u borbama za oslobođenje Sarajeva. Pod njegovom komandom Prva krajiška brigada je izvršila veliki podvig u noći između 10/11. avgusta 1943. godine, kada je uništila i onesposobila 34 aviona na neprijateljskom aerodromu u Rajlovcu. Vojo se u toku rata svrstao u red najsposobnijih vojnih starješina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i mnoge pobjede krajiških brigada i divizija vezane su i za njegovo ime. Poslije oslobođenja Vojo je bio pomoćnik glavnog inspektora JNA, zamjenik načelnika Prve uprave Generalštaba JNA, pomoćnik predsjednika Planске komisije FNRJ za vojni sektor, načelnik četvrte i Treće uprave Generalštaba i Uprave pješadije JNA. General-pukovnik JNA. Od 1965. je član Kontrolne komisije SKJ, a od 1967. član Savjeta Federacije. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

VAJNER DUŠANA SLAVIŠA I A

Roden je 27. juna 1903. godine u Novom Vinodolskom (Crikvenica). U Bjelovaru je pohađao gimnaziju gdje se uključio u napredni omladinski pokret. Iz osmog razreda gimnazije isključen je kao jedan od organizatora štrajka. Maturu je položio privatno u Koprivnici. Poslije toga upisuje se na Tehnički fakultet u Zagrebu. Tu pristupa revolucionarnom studentskom pokretu. U Udruženju studenata, u kojem je obavljao funkciju predsjednika, svesrdno se borio za objedinjavanje aktivnosti udruženja studenata tehničkih fakulteta iz Zagreba, Beograda i Ljubljane, što posebno dolazi do izražaja na skupštini ovih udruženja, održanoj u decembru 1926. godine u Ljubljani. Nakon odsluženja vojnog roka, 1929. godine zapošljava se kao građevinski inženjer u Higijenskom zavodu u Zagrebu, gdje se povezuje sa partijskom organizacijom. U decembru 1929. godine Slaviša je premješten u Banjaluku, gdje nastavlja sa progresivnom i revolucionarnom aktivnošću. U februaru 1930. godine policija ga hapsi kao ličnost koja je bila aktivna u širenju komunističkih ideja u Zagrebu - kom Higijenskom zavodu. Poslije provale u partijsku organizaciju Banjaluke 1936. godine, Slaviša je kao politički »nepoćudan« premješten na službu u Higijenski zavod u Sarajevu, gdje, takode, nastavlja da djeluje na liniji KPJ. U 1938. godini izabran je za tajnika Sarajevske sekcije Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata. U tome svojstvu, zalaže se za rad među naprednom inteligencijom i za saradnju sa naprednim slikarima, udruženjem profesora, pravnika, sa sindikatima i drugim. U KPJ u Sarajevu uključio se 1939. godine. U njegovom stanu u Odobašinoj ulici 27. i 28. jula 1940. godine održana je Peta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Već 16. jula 1941. godine izlazi na područje Romanije radi organizovanja ustanka. Kao vojni stražar i politički rukovodilac ističe se ličnom hrabrošću, vještinom i smjelošću u komandovanju i veoma pažljivim i principijelnim odnosom u ophođenju sa borcima i narodom, što mu je obezbijedilo veliki ugled u ustaničkoj sredini. Za njegovo ime vezani su brojni uspjesi Romanijskog NOP odreda. U relativno kratkom periodu borbe, još za života, postaje legenda Romanije i narodnooslobodilačke borbe. Od kraja decembra 1941. godine član je Glavnog štaba NOPO za BiH. Poginuo je 21. januara 1942. godine kod Pjenovca u borbi sa Nijemcima. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 25. septembra 1944. godine.

VERKI MIRKA MILENKO

Roden je 16. oktobra 1912. godine u Obrežu (Peinci kod Zemuna) gdje je završio i osnovnu školu. Poslije radi kao građevinski radnik. Tada se opredijelio za revolucionarni radnički pokret. Od 1936—1939. godine borio se u Španiji na strani Republikanske vojske, gdje je bio i teško ranjen. Iz Francuske Verki se prebacuje u Jugoslaviju i u septembru 1941. godine preko Sarajeva odlazi u Romanijski partizanski odred pod imenom Ivana Kumišića. Tamo je bio politički komesar Romanijskog bataljona u Romanijskom NOP odred. U ovom odred bio je politički komesar Crepoljske brigade koja operiše u neposrednoj blizini Sarajeva i služi kao jedna od veza sa ilegalnom organizacijom NOP-a iz Sarajeva. Više puta je sa borcima ove brigade upadao na periferiju okupiranog Sarajeva gdje je likvidirao neprijateljska uporišta i objekte koji su služili neprijatelju. U martu 1942. godine Verki je postavljen za komandira brigade u Prvom proleterskom isto nobosanskom udarnom bataljonu. Kao komandir brigade isti je se naročito u VI proleterskoj isto nobosanskoj brigadi, u borbama protiv ustaša na Han-Pogledu, u borbi kod Rogatice, kod Vrbanje (Županja), protiv Nijemaca kod Dvorca u Bosutskim šumama, protiv četnika na Maleševcima i protiv Nijemaca na Jelici. Verki je bio veoma hrabar i dobar starješina, ljudi su ga posebno cijenili i zbog tih vrлина, a posebno zbog otvorenosti i drugarstva. Poginuo je nastojeći da sa položaja izvuče mrtvog političkog komesara svoje brigade u Sremskom bataljonu u koji je Milenko prešao kada je taj bataljon ušao u sastav VI proleterske isto nobosanske brigade. Poginuo je na Majevidici u noći između 19. i 20. decembra 1942. godine. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

VITOMIR JEFTE MILANKO

Rođen je 17. maja 1917. godine u Sedovcima (Sokolac). Osnovnu školu je završio u Han-Stjenicama. Kao dijete iz siromašne seljačke kuće rano je počeo da radi kao nadničar na imanjima bogatih seljaka. Vrlo rano se uključuje u aktivan politički život, pa se već 1937. godine počinje družiti sa naprednijim omladincima na Glasincu, a 1940. godine i sam postaje član KPJ. Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije zatekla ga je kod kuće. Po direktivi KPJ odmah se uključio u akciju na prikupljanju oružja i municije i pripremanju ljudi za ustanak. U oružanu borbu stupa u julu 1941. godine kada postaje komandir partizanske grupe koja je upućena na sektor Mesi i—Vražalice—Goražde radi širenja ustanka. Nakon uspješno obavljenog zadatka, vraća se na Romaniju gdje je postavljen za komandira I romanijske čete. Isti mjesec se hrabrošuje u prvoj borbi sa Nijemcima 19. avgusta 1941. godine, kada su ubijena 22 njemačka vojnika, uništena tri kamiona i zaplijenjeno dosta municije i oružja. Već tada je narod Romanije opjevao junaka Vitomira »Sjajna zvijezdo, preko Šenkovića, pozdravi mi Danila Đokića i junaka Vitomir Milanka«. Danilo Đokić, Milan Šarac i Milanko Vitomir tri su heroja malenog sela Sedovaca, poznatog ustaničkog partizanskog sela. Prilikom oslobođenja Sokoca 26. avgusta 1941. godine, Milanko se privukao do samog zida oružničke postaje u koju je kroz prozor ubacio bombu i prisilio na predaju čitavu posadu. Isti mjesec se i u drugim borbama, na Han-Stjenicama, Kramer-Selu, u borbama za oslobođenje Rogatice itd. Prilikom drugog napada na Rogaticu oktobra 1941. godine, koji je trajao nekoliko dana, Milanko se kao komandir Romanijske čete odlučio za juriš u namjeri da upadne u grad, ali je u tom pokušaju bio smrtno pogođen. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

REGISTAR
LI NIH
IMENA

REGISTAR LI NIH IMENA

A

- Abadžić Džemal - 500
Abinun Binko — 586
Abinun Izidor — 635, 643, 656
Abinun Ješua Ješko — 585, 586, 589
Abinun Markus Mordo — 155, 156, 157
Abinun Moric — 527
Abinun Šani — 586
Abdomerović Halil - 161, 364, 365, 366
Abromajt Franc - 92, 640
A imović Milan — 104
Adžemović Šerif — 156, 359, 360
Adžemović Šerif - 187
Adžemović Muhamed — 187
Adži Branko - 251, 253, 286, 288, 289, 291, 344
Adžija Božidar - 489, 802
Adžović Ibrahim — 146
Aganović Alija - 194, 763
Agi Safet - 617, 620, 621, 622
Ajanović Fahrija - 485, 501, 512, 547, 551, 579
Ajanović Salko — 164
Ajdin Hasib - 284
Ajdin Nazif - 287, 289
Ajdin Safet - 287
Ajdin (porodica) — 291
Ajhman Adolf — 540
Aksenti Aleksa - 527, 529, 616, 617
Aksenti Bosa — 311
Aksenti Dušan — 311
Akšamović Antun — 31
Alagi Rahila - 131
Alajbegović Muhamed — 140
Alaupović Nada - 262
Albahari Abraham — 752
Albahari Jozef u o - 540, 595, 596
Albahari Nisim - 143, 154, 323, 326, 336, 455, 456, 752
Albahari Salom - 643, 656
Al az Zdravko — 617
Aleksander Harold — 671
Aleksi Nikola - 173
(Alendar) Ibro — 185
Alendar Sulejman — 185
Alender Mujo — 361
Alhalel Avram — 587
Alhalel Moric — 587
Alibegović Ilija — 60, 150
Ali Avdo - 289, 290
Ali Fehim - 222, 251, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 344
Ali Himzo - 49, 51, 251, 284, 289, 344, 369
Ali Mujo - 266, 284, 287
Ali Mušan - 287
Ali (bra a) - 408
Ali (porodica) - 291
Ali ehaji Kemal - 153, 164
Aliefendi Emina Stana — 164, 172
Alijagi Alija — 763
Alijevi Mensur - 60, 150
Alikadi Kasim - 627, 630
(Alikadi) Omer - 187
Alikadi Rasim — 187
Alikalfi Fazlija - 464
Alikavazović Abdulah Avdo oro — 494, 586
Alkalaj Mošo - 171
Alkalaj Silvijs - 581, 584, 587
Altarc Avram Majer — 644
Altarc Danko — 587
Altarc David - 586
Altarc Hanika Vuja — 155, 156
Altarc Isak — 494
Altarc Izidor — 587
Altarc (Lea) Rafael Ratko - 318
Altarc Moric — 587
Altarc Nisim Bulat — 586
Altarc Samuel — 586
Aman (Amann Hans) — 91
Ambrozi (Eduard) Edo Aco — 241, 244, 246, 247, 286, 287, 290, 302, 407
Ani Grga — 554

Andri Filip - 253
 Andri Vladimir Vlado - 60,150,151,152
 Andri (etnik) - 107
 Andrijaševi Josip — 253
 Andrijevi Ivica — 343
 Andrijevi Karlo - 630
 Andeli Novak — 737
 An i Košta - 314
 Andi Milka - 319
 An i Nedo (Bjelko) - 319
 An i Petar - 311
 An i Vukašin - 311, 312, 319
 Antoli Franjo — 630
 Antoni Zdravko — 538
 Antonijevi Dragoslav — 450
 Apostolski Mihajlo — 475
 Arnautovi Mile — 575
 Arnautovi Fadila — 165
 Arnautovi (porodica) — 165
 Arneri Nikola — 595
 (Arslanagi) Hasan — 190
 Arslanagi Mahmut — 190
 Arsov Ljub e — 475
 Artukovi Andrija - 21, 541, 644
 Aš i Ema - 137, 138
 Aš i Ibrahim — 137
 Aškovi M. - 627
 Aškraba Vlado - 311
 Atijas Albert - 587, 589, 611, 615
 Atijas Juda - 523
 Aufferber Miro — 586
 Ausi Boro — 203
 Avdalovi Mirko - 100
 (Avdi) Arif - 190
 Avdi Halil - 217, 218, 219
 Avdi Hamid - 190
 Avdi Hamza - 190
 Avdi Mustafa Š ot - 340, 346, 479
 Avdi Pašo - 190
 Avram Aleksa — 312, 313
 Azabagi Ferid — 358
 Ažman Fanica — 173

B

Babi Aco - 675
 Babi A im - 425, 428, 786
 Babi Anto - 12, 65, 67, 117, 119, 128,
 249, 294, 295
 Babi Branko - 587
 Babi Ilija - 629
 Babi Ljubo - 298, 739
 Babi Radomir - 675
 Babi Šimo - 293
 Babi Šime - 348, 371, 377, 378
 Babunovi - 184, 236
 Ba vi Džemal - 362
 Ba evi Petar - 103, 109
 Badenjok Pavle — 630
 Bader Paul — 624, 640

Badnjevi Ešref — 295
 Bagari Danica — 590, 604, 606, 609
 (Bahtijarevi) Ibrahim — 187
 Bahtijarevi Kemal — 187
 Bajagi Veljko - 523
 Bajalica Dmtar — 675
 Baji Bogdan — 254
 Baji Duško - 253
 Baji Fuad - 225
 Baji Ilija - 290
 Baji Ratko Rodo - 243, 244, 245, 246,
 247, 249, 289, 293, 295, 349, 368,
 370, 678
 Baji Savo - 488
 Baji Svetko - 305, 368
 Bajovi Vlado - 557, 558
 Bajraktarevi Esad - 203
 Bajraktarevi Zahid — 150, 152
 Bajron (Džordž Gordon) - 420
 Bakarši Kemal — 204
 Baki Abdulah - 717
 Baki Mitar - 475
 Bakoti Ante - 170, 498, 510, 512, 579,
 580, 585, 587
 Bakoti -Kati Lela - 585
 Bakoti Luka — 585
 Bakovi Dragutin, Bakan Drago — 181,
 202, 203, 205, 208, 209, 221
 Bakran Ivan Ivo - 171, 343, 365
 Bakši Mustafa - 288
 Balorda Doko - 291, 753
 Balorda Janko - 279, 285, 646, 753
 Balorda Nedo - 287
 Balorda Ranko - 242, 286, 305, 368
 Balorda Savka — 285
 Balorda Veljko - 286, 287
 Ban Niko - 259, 262
 Bani evi Doko — 375
 Bani evi Vlado — 370
 Banovi Bogdan — 60, 150
 Banovi Mato — 253, 258
 Banovi (Gojko) - 109, 110
 Banjanin Uroš — 166
 Barbari Rade Jasen - 122, 176, 205
 Barbari Stjepan Stipe - 194, 236
 Barbi Sr an - 203
 Bari Franjo — 630
 Bariši Emilijan — 126
 Baron Dragutin — 630
 Baroš Franjo — 587
 Bartocci Feltar — 612
 Baruh Avram — 741
 Barun Marijan — 431
 Basari Huso — 40, 366
 Basta Marko — 527
 Baši Pavle — 298
 Baši Rade - 675
 Baši Stevo - 617, 618
 Bašovi Milorad — 327
 Batagelj August Marko — 32, 133, 176
 Batko Karlo Drago — 754
 Batko Valentin - 754
 Batalja Roberto — 612

Begi (Moriseta) Marsela — 122
 Begi Midhat - 122, 345, 347, 365
 Begi Mulija — 290
 Begovi Vlajko - 469, 470, 471, 473
 Behmen Mustafa — 723
 Behmen Šefkija - 28
 Belak štefica - 657
 Bele Herkules - 243
 Belenzada Stevo - 164
 Berne Franc - 672, 673, 677, 684, 685, 691, 693, 694, 695, 701, 702, 707, 709, 711
 Bendelja Božo - 223
 Beneš Eduard - 466, 467
 Bergen Egon — 582
 Berger Gotlob - 78, 90
 Beribaka Vlado - 60, 150, 151
 Beri Franjo — 358
 Berus Nikola - 128
 Besarovi Mišo - 122, 170, 172, 177, 367, 700
 Besarovi Savo — 23
 Bešagi Ibrahim Ilija - 146, 221
 Beševi Dragomir Dragutin — 621
 Beširevi Hamid — 755
 Beširevi Mustafa — 755
 (Bešlagi) Nuraga — 187
 Bešlagi Rešad - 187
 Bešlagi Salko - 254
 (Bešli) Akif - 480
 Bešli Mumin - 623, 627, 630
 Bešli šefkija - 480
 Bešli (porodica) - 147, 480
 Beus Petar - 217,
 Bevanda Stanko — 496
 Bibanovi Esad - 248, 249, 267, 268, 269, 278
 Bijedi Džemal - 144, 160, 166, 480, 645
 Bilal Ilija - 253, 284, 286, 289, 291, 344
 Bilal Mirko - 251, 253, 286, 289, 291, 344
 Bilal Pero - 254, 289, 290, 291
 Bilal Petko - 277
 Bilalovi Bego — 407
 Bilandži Tomislav Tomo Rebula — 138, 145, 146, 164, 201, 203, 204, 221, 225
 Bilbija Boško - 124, 146, 367
 Bilbija Vladeta - 577
 Bili Nikola - 138
 Bili Salih - 630, 657
 Bilik Ferdinand Ferdo - 494, 587
 Biljetar Nikolaj - 353
 Biogradli Enes — 222
 Birak Mirko - 618, 619
 Biser Nadžija Nada — 737
 Biš evi Ibrahim — 630
 Bjelakovi Mihajlo - 323, 327, 331, 756
 Bjelakovi Veljko — 336
 Bjelakovi Vidak - 756
 Bjelica Janko — 450
 Bjelica — Pe anac Danica — 156
 Blagojevi Aco — 164
 Blagojevi Boba — 164
 Blagojevi Mihajlo — 436
 Blagov anin Boško — 279, 283
 Blagov anih Gavro — 283
 Blagov anin Grozdana Grozda — 189, 279
 (Blagov anin) Ilija — 189
 Blagov anin Jokica — 279
 Blagov anin Lazar — 283
 Blagov anin Milka — 279
 Blagov anin Mirjana — 279
 Blagov anin Mom ilo — 266 267 277 279
 Blagov anin Nikola — 267, 279, 283
 Blagov anin Sekula : 279
 Blagov anin Slavko — 279
 Blagov anin Spasoje — 243, 244 254 279, 305
 Blažek Branka — 155
 Blažek Marija - 130, 137, 511, 567
 Bleher Gustav - 92
 Blum Emerik - 469, 485, 505, 507, 508 549, 579
 Blum Mihajlo - 492
 Bobar Rajko - 326
 (Bobi) Be ir - 185
 Bobi Mustafa - 185
 Bogdanovi Stevo - 582, 586, 587
 Bogi evi Savo - 334, 335
 Bogovac Mile — 434
 Boguni Refik - 630
 Bogunovi Roca — 675
 Bohunicki Adela — 473
 Bojani Gojko - 252
 Bojani Ljubomir Ljubo — 523, 529, 617, 620, 621, 622
 Bojovi Aleksa Brko - 646, 757
 Bojovi Blaško - 314, 317
 Bojovi Pero — 311
 Bojovi Risto — 757
 Bojovi Spasoje - 314, 315, 616
 Bokan Budimir Budo — 119, 741
 Bokonji Jovo — 171
 Bokonji Nenad — 159, 203
 Bokonji Rajko — 159
 Bolani Slavko - 159, 366
 Bona i Mira - 132
 Bordevi Veljko - 298
 Bori Hasko - 124
 Bori Nenad - 432
 Bori Nikola - 613
 Borota Gojko - 19, 24, 25, 26, 28, 56, 90, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 246, 348, 352, 357, 640, 707
 Borov anin Mirko — 420
 Borovski — 90
 Bosilj i Bogdan - 305
 Bosilj i Bojo - 244, 246
 Bosilj i Danilo - 369
 Bosilj i Duško - 261
 Bosilj i Ljubomir Ljubo - 146, 221
 Bosilj i Savka - 266
 Bosilj i Živko - 246, 266
 Bosiljevi - 630

Bosio i Duško - 253, 268
 Bosni Bogumil — 97
 Bosni Milan - 266, 267
 Bostandži Agan Asim - 22, 53, 147, 169,
 464, 465, 466, 467, 470, 471, 472,
 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479,
 480, 481
 Bostandži Safija - 169, 480, 481
 (Bostandži) Smajo - 464
 Bostandži Zulfo — 464
 Boškovi Boro - 369, 378
 Boškovi D Mitar — 579
 Boškovi Mile - 510, 568, 579
 Bošnjak Ivan — 191
 Bošnjak Mijo - 261, 262
 Bošnjakovi Ante - 117, 119, 130, 494,
 567, 575, 741
 Boži Ana - 164
 Boži Ljubo - 295, 298
 Boži Milan Mile - 279, 577
 Bra kovi Salko - 369, 372, 377
 Bradula Franjo — 205
 Braji Zlata - 173
 Brajkovi Bogomir — 30, 294
 Brajkovi Olga - 122, 160
 Brankovi Hasan — 150, 152
 Braši Ranko — 107
 Br i Rafael - 57, 58, 434, 534, 642
 Brekalo Zvonimir Zvonko — 503
 Brekalovi Zehra — 130
 Brekovi Ivan — 253
 Bretler Maks - 523
 Bri i Vojislav (Brico) — 204
 Bril Slavko - 498
 Brki Esad — 155
 Brki Hasan Aco - 61, 67, 71, 159, 165,
 294, 299, 417, 421, 422, 423, 430,
 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437,
 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444,
 445, 446, 447, 448, 453, 477, 705,
 758, 774
 Brki Husein - 117, 119, 124, 125, 741
 Brki Ibro - 171
 Brki Ivan - 741
 Brki Mahmut - 758
 Brklja Behija - 131, 172
 Brklja Nusret - 144, 172
 Brodarac Ivan — 363
 Broz Josip Tito - 10, 11, 30, 35, 43, 44,
 59, 63, 65, 69, 70, 71, 73, 74, 80, 84,
 87, 88, 122, 155, 158, 171, 200, 203,
 213, 214, 220, 223, 224, 225, 228,
 229, 230, 231, 232, 233, 247, 248,
 253, 265, 276, 300, 322, 323, 385,
 390, 418, 424, 425, 432, 435, 439,
 441, 442, 453, 457, 460, 512, 514,
 532, 538, 542, 552, 613, 621, 632,
 641, 646, 671, 672, 679, 703, 705,
 706, 719, 729, 736, 739, 748, 749,
 763, 787
 Brusi Milan - 548
 Bu Adem - 144, 159, 160, 407, 646, 759
 Bu Ibrahim - 759

Budak Mile - 486, 537, 642, 654
 Budimli Adem - 252
 Budni - Miskin Stana - 449, 450, 455
 Budimir Franjo Bundi — 575
 Budiseli - 370
 Buden An a — 191
 (Budeni) Savo - 191
 Bujak Risto - 254
 (Bujak) Zagorka - 254
 Buji Branko - 489, 494
 Buji Gina - 203
 Bujukali Hajrudin — 294
 Bukarac Vojno — 276
 Bukovac Stevo - 340
 Bukovac Vlasta Mira - 22, 33, 54, 138,
 164, 196, 198, 200, 201, 204, 214,
 229, 231
 Bukovac Zdravko - 164, 200
 Bukurevi Vahid - 578, 579, 589
 Bukurevi Zahid - 512, 578, 586, 587
 Bukvi Božo - 577
 Bukvi Cvija - 130
 Bulat Milan - 567
 Bulatovi Radovan — 97
 Buljan Andrija — 656
 Buljan Ljiljo - 262
 Buljan Mato Šarac - 259, 262
 Bura Husein — 254
 Burdževi Rifat - 417, 434
 Burekovi Ferid - 223
 Buri Savo — 675
 Bušatli Hasan - 208
 Bušatlija Husein — 760
 Bušatlija Mahmut - 417, 418, 419, 422,
 432, 646, 760
 Butozan Vaso — 294
 Buzaljško Ahmet - 221

C

Cankar (Ivan) - 418
 Cen i (domobranski pukovnik) — 394,
 397
 Ceri Ešref - 723
 Ceri Halid - 208
 Ceri Mira - 221
 Ceri Miralem — 419
 Cerjak Stjepan - 189
 Cesarac August — 489
 Cicmil Obrad - 426
 Cigale Vlado - 554
 Cigoje Milan - 184, 236, 353
 Cimer Oskar - 297
 Cindri Vjekoslav — 741
 Cindorf Albert - 587
 Coli Mladen - 535
 Crkvenjaš Mladen — 244
 Crni Vera - 130
 Crnogorac Risto — 369, 375
 Cvijanovi Ostoja — 289

Cvijeti Lazar — 761
Cvijeti Milan - 132, 177
Cvijeti Nikola - 326, 761
Cvijeti Uroš - 101
Cviji Bogdan — 170
Citanovi Darinka — 221
(Cvitkovi -Martinovi) Branka — 165
Cvitkovi Dane - 762
Cvitkovi Ljerka - 132,133,165, 170, 410
Cvitkovi Miljenko - 178, 646, 723, 762
Cvitkovi Natalija - 178
Cvitkovi (porodica) — 163
Cvjetkovi Desimir — 469

aki Avdo - 627
ako Mustafa Muto — 267
al i Mujo - 630
amo Edhem - 156, 158
ankovi Abdulah - 222
ankovi Dane — 203
ankovi Miodrag — 62
apelj Vilma — 262
apri Milan - 627
arki Lepa - 130, 132, 344, 408, 496
e o Zikrija - 737
elik Ibro - 326
elik Trifko - 248, 287, 288, 348, 370
elonja Rajko — 111
engi Enes - 222
engi Esad Matoš - 31, 52, 53, 129,
130, 159, 161. 163, 247, 343, 477,
480, 481
engi Hamdija - 106
engi Ibrahim Ferid Fi o — 12, 65, 310, 737, 741
er il (Vinston) - 10
erkez Aziz - 252, 253
erkez Franjo — 404, 564
erkez Ljubo - 376
erkez Štefanija Štefica - 191, 564, 659
erkez Vladimir — 556
erkez Zorka — 564
erkez (porodica) — 138
erni Jaroslav — 545, 568
ernozubov Nektropolion — 156
i i Ante - 122
iki Cvijo - 191
iki Miloš - 191
izmi Salem — 262
olakovi Mi o — 763
olakovi Rodoljub Ro ko - 61, 65, 66,
420, 421, 424, 425, 428, 452, 470,
552, 725, 727, 736, 741, 747, 763
oli Hamdo - 252, 253
olo Ljubica — 244
olpa Mustafa - 60, 150, 151
omara Muhamed — 741
omara Mustafa — 625
oralni Mustafa - 221, 224

orbo Muradin — 190
(orbo) Omer - 190
osi Esad - 221
ovi Jovanka — 737
ovi Stevo Dikan — 243
ovi Uroš - 519
ulina Anselmo — 503
voro Arsen — 764
voro Mihajlo — 764

ano (Galeaco) — 760
ati (Hivzija) Hivzo Safet - 723
atipovi Davor — 186
(atipovi) Nikola - 186
ehi amil - 147
(emalovi) Adila — 192
(emalovi) Alija — 191
emalovi Mustafa — 191, 192
emalovi Narcisa — 267
emalovi (porodica) 370
emerli Hamdija — 12, 65, 66, 67, 249
288, 294
eri Šalim - 674
iri Slobodan — 523
iri Stevan - 577
orovi Aleksandar — 523
osi Vladeta - 617
ui Nikola - 617
uk Ilija - 299
uk Savo - 370
uk Vukašin - 432
ulum Dušan — 578
ulum Ilija — 161
(umurija) Ahmedaga — 186
umurija Mehmed — 186
upi Jozo — 173
uri Vaso - 253, 267, 277

D

Dadi Slavko - 181
(Damjanovi) Franjo — 187
Damjanovi Reofil — 187
Dangi (Jezdimir) - 425, 426, 428, 786
Danilovi Jovo — 765
Danilovi Stanko - 474, 475
Danilovi Uglješa - 154, 180, 249, 293,
341, 393, 405, 417, 418, 421, 422,
426, 433, 435, 453, 765
Daniti Blankica Brankica — 156
Daniti Mira — 155, 156
Danajlovi Milan — 222
Danon Aco — 587
Danon Ašer — 643, 656
Danon Hermina Mina — 607
Danon Jozef — 527, 529

Danon Mišo — 505
 Danon Moric — 578
 Danon Oskar Cigo - 12, 65, 423
 Danon Sara — 595
 Daši — 544
 Dauel Mek - 105
 David Artur - 523
 Davidovi Gojko - 612, 613
 Davidovi Jelena — 164
 Debelac Hamdo Saša — 277
 Dedi Hamica — 251
 Dedi Fikret - 432
 Dedi Omer - 716, 720
 Dedi Zaim — 251
 Defterdarevi Nazif — 477
 (Dejali) Mušan - 190
 Delali Omer - 190
 Deljanis Konstantin — 159
 Demajo Avram - 581, 582, 586, 587
 Demi Miron - 469, 471, 473
 Demirovi Ahmed — 359
 Demirovi Sulejman Suljo Joco — 345,
 347, 370
 Derikonja Savo - 90, 96, 97, 98, 100, 102,
 103, 104, 110, 111, 114, 246, 280,
 333, 343, 357, 640, 666
 Derper Hans — 90, 92
 Derviškadi Šefkija — 225
 Deši Irfan - 237, 353
 Deši Nikola - 523
 Dezuana Alfred Bunco — 552
 Die Lujo — 133
 Dimi Tonka — 567
 Dimitrijevi Vojo — 312
 Divljan Miloš - 311
 Divljan Nikola - 314
 Dizdar Hamid — 137
 Dizdarevi Esad - 224
 Dizdarevi Mustafa - 182
 Dizdarevi Nusret — 156
 Dizdarevi Nijaz — 415
 Dizdarevi Raif - 302
 Dizdarevi Rešad - 242, 268
 Dizdarevi Šamija Tempo - 146, 220, 221
 Dizdarevi Zijo - 160, 419, 494, 568, 569,
 570, 571, 573, 574
 Dlaki Mulo - 254
 Dodik Alojz - 253
 Dofek Jaroslav — 376
 Dogdibegovi Fadil Dikan — 267
 Dolami Hasan - 549, 589
 Dolami Huso - 262
 Dombaj Josip - 225, 511
 Dombaj Karlo - 164, 544, 579
 Dominik (domobranski general) — 373
 Dopuda Jelena - 153, 154
 Dori Jusuf - 755
 Dori Šefik Šedo - 155, 157, 172
 (dr) Dori - 159
 Dori (porodica) - 172
 Došen Ilija - 417, 675
 Došlo Anda - 376

Došlo Cvijan - 371
 Došlo Jefija - 376
 Došlo Nedo - 370
 Dovadžija Ahmed — 766
 Dovadžija Mustafa Mujo - 169, 646, 766,
 777
 Dozet Dušan - 675
 Dozet Mitar — 741
 Dragaš Stevo - 504
 Dragi evi Marijan - 261, 262
 Dragi evi Veljko - 390, 403
 Dragni Mensur - 523, 524
 Dragovi Milan — 579
 Dragovi Vlado - 675
 Dragutinovi Zora — 286
 Drapi Jovo - 370
 Drapi Todor — 370
 Draškovi Adela - 133, 178
 Draškovi (Boro) Borko - 178
 Draškovi (Milorad) - 763
 Drejsner Janek — 498
 Drezer Franjo — 343
 Drina Fadil - 222
 Drobac Anka - 268
 Drulovi edo - 675
 Du i Milan - 523
 Dugandži Marijan Ivan - 47, 379, 394,
 395, 398, 400, 401, 402, 403, 404,
 405, 677
 Dugonji Ilija — 767
 Dugonji Ratimir Rato- 12, 65, 67, 143,
 252, 347, 423, 424, 433, 435, 734,
 737, 739, 767
 Dugonji Zvonko — 357
 Dui Boro - 523
 Duki Milan - 103, 104
 Durakovi Hasan — 343
 (Durbeši) Ivo - 188
 Durbeši Ljerka Jelena — 155
 Durbeši Neven — 188
 Duri Mahmud - 186
 (Duri) Omer - 186
 Duri Vahida - 186
 Dursun Ljilija — 155, 156
 Dursun Ljubo — 587
 Dursun Nada — 155
 Dutina Cvetko - 370
 Duvnjak Mile - 285

DŽ

Džafi Avdo - 370
 Džakula — Perendija Nada — 156
 Džalo (ustaški oficir) — 498
 Džankovi Hugo — 159
 Džeba Anto - 122
 Džebi Nikola - 741
 Dželebdži Milovan - 26
 Džemidži Mesud Meca - 188, 203, 208,
 231, 659

Džemidži Munir — 222
(Džemidži) Smail - 188
Džilit Vlado - 311
Džini Bakir - 156, 164, 169, 171
Džini Mehmed - 144, 166, 632, 636, 645
Džindo amil — 770
Džindo Ragib - 770
Džindo Rasim - 156, 157, 425
Džinovi Safet Safa Mirko - 32, 34, 35,
37, 49, 51, 54, 119, 128, 135, 138,
145, 165, 169, 170, 171, 175, 176,
203, 207, 209, 210, 234, 251, 291,
359, 362, 364, 370, 372, 410, 411,
479, 723, 737
Džonlagi Esmā — 141
Džonlagi Rizah - 222
Džudža Muhamed - 161, 164, 167, 169,
173, 494
(Džumhur) Abduselam — 186
Džumhur Džema — 186

Dafi Mehmedalija — 60
Dakovi Josip — 627
Dapi Drago - 127
Deki (Radomir) - 426
Derek (ustaški oficir) - 586
Deri Vlado - 97
Diki (Osman) — 419
Dikovi Branko - 651, 652
or i Mila - 737
Doja Fabijan - 262
Dojo - 251
Doki Ana - 266, 267, 277, 279
Doki Danilo - 420, 768, 784, 808, 814
Doki Desa - 279
Doki Dušan - 369
Doki Milan - 87, 368, 378
Doki Milorad - 279, 280
Doki Mirko - 279
Doki Mišo - 244
Doki Pero - 768
Doki Rade - 370
Doki Trifko - 242, 243, 244, 254, 279,
282, 283, 305, 420
Doki Vlado - 420
Dokovi Simo - 188
(okovi) Vlado - 188
Donlagi Ahmet - 701, 713
Donli Jusuf - 226, 646, 723, 766, 769,
777
Donli Osman - 769
or evi Svetozar — 532
ukanovi Drago — 675, 679
uki Bahra - 172, 510
uki Dobrica - 323
Duki Mustafa - 146, 224, 225
Duki Tonka - 130, 145
Duki Svetomir — 107

Dulbi Safet - 222
umiši -Berberijan Šadija — 153 156
169, 172, 479, 480
Durakovi Slavomir — 97
uraškovi Ljubomir — 225
uraškovi Milutin — 438 453 454 455
456
ur ev Branislav — 527
uri i Blažo - 56, 674, 714
uri i Nedeljko - 101
uri i Stanimir — 164
Duri An ika Tanja — 31, 32, 33, 34 37
43, 49, 51, 52, 54, 130, 131, '145'
176, 196, 203, 207, 209, 214 219'
364
Duri Dragoslav — 100
Duri uro — 243
uri Stojan - 319
uriši Mitar - 707
uriši Pavle - 108, 109
urovi uro — 104
urovi Ljubomir — 204

E

E imovi Manojlo — 771
E imovi Marko — 771
E imovi Milja — 327
El Huseini Muhamed Emin — 539, 641
Elazar - 167
Eleta Stevo - 65, 426
Elez Mile - 312
Elezovi Meho - 630
Engel Aleksandar — 772
Engel Elias Ilija Andži - 469, 473, 598,
646, 772
Engel Josip Joža - 527, 528, 529
Engel Mavro Miki - 156, 598
Engels (Fridrih) - 420, 524
Erak Petar Pjer - 364
Erceg Boro — 369
Ergarac Marko — 173
Eri Jovo - 253
Eri Sreto - 111, 246
Erlih Evald - 595, 598
Erzumli Ahmed - 225
Ešenbaum — 474

F

Fabijanac (ustaški satnik) - 164, 165, 353
Faleskini Branko — 341
Farlofi Ivanko - 28
(Fazil) Mehmed - 190
Fazil Omer - 190
Fazlagi Džemal - 221
Fazlagi Mehmedalija — 319
Fazlagi Rifat - 146

Fazli Fata - 285
 Feber (Hans Gustav) — 77
 Feji Esad - 160, 234
 Fejzagi Meho - 268
 Ferdinand (Franjo) - 415
 Fertig Hajnrih - 492
 Feruši Greta - 604, 605, 609, 610
 Fest Anton - 20, 90, 91, 231, 640
 Fešta Galib - 60, 136, 137, 150, 151, 195, 668
 Fetahagi Ahmed elik - 144, 469, 646, 773
 Fetahagi Meho - 164, 268
 Fetahagi Muhamed — 155
 Fetahagi Nedžad - 155
 Fetahagi Ramadan — 773
 Filliponi Pasquale Alfred - 613
 Filipovi Adem — 225
 Filipovi Ante — 127
 Filipovi Drago — 243
 Filipovi Dušan — 675
 (Filipovi) Emina — 140
 Filipovi Emira — 140, 164
 Filipovi Enver - 203, 222
 Filipovi Hamdija - 153, 169, 171
 Filipovi Ibrahim Ibro - 51, 52, 135, 223
 Filipovi Ivica - 262
 Filipovi Jusuf - 511, 627
 Filipovi — Majstorovi Miroslav Satana - 488, 497, 503, 544, 561, 572
 Filipovi Nedim - 122, 171
 (Filipovi) Razija - 140, 164
 Filipovi Safet Fric - 500, 501, 568, 572
 Filipovi Sulejman - 12, 65, 67, 117, 140, 341, 346, 736, 741
 Finci Jahiel — 295
 Finci Jakob - 585, 587, 589
 Finci Loni Vera - 603, 610
 Finci Moise Mišo — 523
 Finci Zak - 158
 Finci - 167
 Fink - 171
 Fišer (njema ki oficir) — 104
 Fleps Artur - 640
 (Foht) Ivan Ivica - 178, 186
 Foht Josip Joško - 178, 186, 353, 659
 Foht Ozmo Sara šarlota - 131, 178, 186, 188, 353
 Foht Vlatko - 178, 353
 Foht (porodica) — 40
 Forkapi Alfred - 294
 Foti Konstantin - 105
 Francekovi Josip — 359, 360
 Franceti Jure — 455
 Fran evi Anto - 259, 262
 Franen K. Z. - 607
 Frankovi Zvonko — 494, 553
 Franji — 298
 Fricke Gert — 84
 Frik Erih - 90, 640
 Frkovi Ivica - 92, 95, 185, 194
 Frkovi Vladimir Lulo - 494, 505, 559, 567, 575

From Verner - 20, 27, 89, 90, 91, 93, 104
 Fruik G. - 102
 Fukarek Pavle - 225, 292
 Furtula Tihomir — 577

G

Gacki Dika - 289
 Gacki Edo - 286
 Gacki Ešref Fiko - 287, 289, 408
 Ga anovi Fehim — 370
 Ga o Mustafa - 261, 277
 Ga eša Stanko - 579, 581, 582, 584, 586
 Ga inovi Vladimir — 419
 Gajer Alfred - 343, 347
 (Gajer) Ivan — 188
 Gajer Emilija — 188
 Gajger Ružica - 130
 Gaji Milorad - 432
 Gakovi Dorde Doko - 255, 268
 Galeb Branko - 341, 342
 Galeb Risto - 741
 Gali Nikola - 473
 Gali Stevo - 97
 Galovi Mujo — 186
 (Galovi) Sulejman - 186
 Gan evi An elko — 389, 390
 Gandura Muhamed — 494
 Ganibegovi Abid — 187, 659
 (Ganibegovi) Šemso - 187
 Gaon B. — 666
 Gaon Jakob - 527, 528
 Gaon Jerko — 589
 Gaon Marta — 607
 Gari Jozo — 30
 Gaš i (domobranski general) — 189, 359
 Gašparevi Branko
 Gavran (ustaša) — 554, 555
 Gavrankapetanovi Džemil — 156
 Gavrankapetanovi Zijo — 156
 Gavri Zora - 469, 473
 Gavrilovi Živko — 775
 Gec - 629
 Gerl Ljudevit - 343, 345, 354, 379
 Germogen Gligorije Ivanovi — 641
 Georgijevi Emil — 294
 Georgijevi Nikola — 172
 Gerdes Hugo - 19, 20, 28, 92
 Gering Herman — 540
 Gigovi Hamdija — 174
 Glane Duro — 488
 Glavadanovi Marko — 258, 262
 Glibo Sa ir - 745
 Gluhovi Mile - 539
 Glez fon Horsteneau Edmund — 76, 77, 79, 80, 86, 94
 Gliši Mom ilo - 289, 290
 Glušac Vlado - 576, 577,
 Gobac Ivan — 612
 Godler Vlado - 422
 Gogi Vaso — 111

Gojkovi Milenko — 171
 Gojmerac Milan — 294
 Gološ Ahmed - 361
 Gološević Reuf Aco — 127
 Gon in Milorad — 39
 Goranin Mavro — 492, 774
 Goranin Pavle Ilija - 12, 65, 321, 327, 329,
 417, 418, 423, 433, 435, 438, 443,
 453, 646, 723, 774
 Gorki Maksim - 471
 Gorušanovi Redžep — 119
 Govsejev — 364
 Govoruši Kata — 130
 Gozo Salih - 643, 656
 Grabovac Marijan — 554
 Grabovac Mirko — 369
 Grabri Stanko 341

 Grbac Zvonko Putnik - 33, 34, 35, 37, 39,
 44, 47, 49, 52, 132, 159, 171, 199,
 232, 275, 285, 286, 287, 288, 339,
 343, 366, 398, 407, 408, 478, 699
 Grebo Adil - 494, 511, 629
 Grebo - Džubur Azra - 133, 165, 511
 Gregori Drago — 651
 Gregori - 92, 95
 Grgi Ante — 188
 Grgi Emil - 371
 (Grgi) Nikola - 188
 Grinbaum Laci — 587
 Griner Simeon — 155
 Grinvald - 583
 Grof Oskar - 520, 523
 Grozdanovi Dragan — 268
 Gruba Dragica — 164
 Grubiši Ivan — 612
 Grubor Dušan Duško - 527, 529, 617,
 618, 620
 Grubor Rade — 527
 Grulih Kazimir - 194, 237, 353
 Gu evac Mila — 133
 Gutalj Jovan — 523
 Gutalj Risto - 128
 Guti Viktor - 537, 654

H

Habunek Višnja - 511, 567
 Hadius (njem. pukovnik) — 683
 Ha am Hasan — 775
 Ha am Midhat A im — 775
 Ha imi Huso — 173
 Ha imi Meho — 173
 Hadžiahmetovi Muris — 284
 Hadžibegi Vejsil - 347
 Hadži Ahmet - 222
 Hadži Jusuf - 122, 137
 Hadži Nusret iro — 234
 (Hadžiibrahimovi) Ahmed — 187
 Hadžiibrahimovi Galib — 187

Hadžihasanovi Uzeir — 26
 Hadžikari Salko - 222
 Hadžimahmutovi Vedat — 222
 Hadžimejli Abdulatif - 262
 Hadžimuratovi Halil — 675
 Hadžimurtezi Huso — 360
 Hadžimusi Abid — 358
 Hadžimusi Zumreta — 657
 Hadžiomerovi Emina — 187, 204
 Hadžiomerovi Hasan Haso Žarko — 33
 47, 145, 196, 198, 200, 201, 202,
 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211
 213, 214, 221, 229, 277
 Hadžiomerovi Irfan — 208
 (Hadžiomerovi) Mahmut — 187
 Hadžiomerovi Meho — 34, 54
 Hadžiomerovi Vejsil — 224
 (Hadžiselimovi) Be ir — 187
 Hadžiselimovi Ferid - 187, 359, 360
 Hadžiselimovi Salih Cico — 267
 Hadživukovi Rosa — 156
 (Hadžovi) Ahmed - 187
 (Hadžovi) Ferhat - 190
 Hadžovi Hajro - 190
 Hadžovi Mustafa — 365
 Hadžovi Nazif - 144, 552
 Hadžovi Salih - 187
 Hafizbegovi Omer - 60, 146, 150, 151,
 222, 225
 Hafizovi Mustafa — 145
 Hajdarevi Hasan — 190
 Hajdarevi Mustafa — 171
 (Hajdarevi) Salko - 190
 Hajdrih Rajnhard - 639
 Hajne (Hajnrh) - 420
 Hajnrh Alfred - 567, 640, 652
 Hajnrh Cilika - 33, 34, 52, 129, 131, 133,
 177, 496, 510, 567, 741,
 Hajon Majo 595
 Hajon Viktor - 595, 598
 Hajro Vahid - 164
 Hajrudinovi Alija — 135
 Hakirevi Avdo - 293, 305, 368, 370
 Hala evi Salko - 165
 Halilbaši Ragib - 170
 Hamovi Milan — 776
 Hamovi Rade — 776
 Hamzi Izet - 188
 (Hamzi) Mustafa - 188
 Hamzi Osman — 145
 Handži Akif - 189, 194
 Hanžekovi — 576
 Hara i Nasid — 627
 Hasanagi Mustafa — 253
 Hasanagi Omer — 161
 Hasanbegovi Rabija — 164
 Hasanbegovi Safet - 222
 Hasandedi Šefkija - 141, 346, 347, 351,
 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361,
 373
 Hase i Mušan - 290
 Haški — 554
 Haveri Džavid - 635, 636, 643, 645, 656

Haveri Semso — 150
 Hebrang Andrija — 505
 Helender Geza - 498
 Heljevi Omer - 630
 Henjel Antonija — 155
 Hercegljija Osman — 253
 Heri Muhamed - 208
 Herljevi Franjo — 674
 Herman Ginter - 89, 95
 Hidi Esad - 361
 Himier Hajnrih - 77, 78, 83, 89, 90, 91, 489, 640
 Hitler (Adolf) - 18, 27, 56, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 90, 92, 94, 163, 194, 234, 451, 454, 469, 474, 475, 486, 487, 492, 512, 513, 534, 535, 577, 639, 640, 646, 650, 674, 684
 Hodak Anka - 133, 154
 Hodak Slavica 133, 154
 Hodak (sestre) — 154
 Hodovi Avdo — 358, 360
 Hodži Alija - 158, 164, 494, 496, 544, 645
 Hodži Asim - 674
 Hodži Avdo Hodža - 452, 646, 723, 776, 777
 Hodži Hamdija — 191
 (Hodži) Ibrahim - 191
 Hodži Mehmed - 777
 Hodži Mujo - 420, 422, 425
 Holjac Vjekoslav — 127
 Hondžo Be ir - 221
 Hopek Rudolf - 567
 Hornov Aleksandar Saša — 286, 348
 Horvat Artur - 155, 161, 171, 343, 365, 366, 370
 Horvat Zdenko — 171
 (Hoti) Fadil - 140
 (Hoti) Ferid - 140
 (Hoti) Feriha - 140
 (Hoti) Hajra - 140
 Hoti Mesud - 140, 141, 675
 Hozo Muharem — 362
 Hrisafovi Uroš — 577
 Hrnji evi Halil - 122
 Hrnji evi Salko - 172, 236
 Huber edomir — 585
 Humar Zdenka - 161, 170
 Humel Fric — 92
 Humo Avdo - 144, 247, 298, 341, 477, 734, 741, 778
 Humo Salih - 778
 Hurem Rasim - 25, 26
 Huseinbaši Fehim - 259, 262
 Huselji Muharem - 146, 224
 Huski Rešad - 253, 258
 Huski Šukrija - 363
 Huskovi Ibrahim - 187
 (Huskovi) Mujo - 187
 Huša Franjo - 473
 Huzbaši Ahmed - 225, 262, 295, 302
 Huzbaši Ferid - 258, 259, 262
 Huzbaši Sabira - 261, 262
 Huzbaši Seid - 242, 253, 254, 262, 305
 Iblizovi Muhamed - 171, 172
 Ibrahimbegovi Esad — 146, 224
 Ibrahimbegovi Haso — 221
 Ibrahimovi Ajnizar — 358, 359
 Ibrahimovi Uzeir — 251
 Ibrulj Fahir Fajo - 249, 253
 Idrizbegovi Ekrem — 153, 165, 170
 Ili Miloš - 674
 (ijji Vladimir) Lenjin - 470, 524
 Ili i Marica — 261
 Ili Risto - 419
 Imamovi Derviš — 627
 Imamovi Fehim — 285
 Imamovi Ibrahim — 290
 Imamovi Omer — 291
 Islamovi Bajro — 190
 Islamovi Huso — 190
 Iširljija Avdo - 717, 722
 Ivanšek Vladimir - 630
 Iv evi (domobranski oficir) — 343
 Ivanovi Obren — 315
 Ivkovi Obren — 677
 Ivkovi Olga - 130, 131
 Ivez i Dušan - 294
 Jaganjac Bajro — 388
 Jahi Fadil Spanac — 156, 457
 Jahi Ferid — 150
 Jahi Mušan — 779
 Jahi Suljo - 779
 Jakovljevi Danilo — 537, 643
 Jakovljevi Stevan — 532
 Jakši (Dura) - 418
 Jakši Mara - 318
 Jakši Mila - 318
 Jakobovi Vahid - 133, 140, 203
 Jakupovi Jusuf — 457
 Jankovi Aleksa — 781
 Jankovi Branko — 369, 370, 371, 375
 Jankovi Duško — 222
 Jankovi Gliša - 242, 248, 254, 305, 646, 780
 Jankovi Jovo — 781
 Jankovi Košta — 780
 Jankovi Marko — 237
 Jankovi Mirko — 353
 Jankovi Rade — 341
 Jankovi Ravijojla Rava — 158, 646, 782
 Jankovi Simo — 782
 (Janjac) Bedrija — 137
 Janjac Salih — 137
 Janji Janko — 319
 Janji Kosara — 318
 Janji Ne o — 313
 Janji Rade — 315
 Janjuševi Milutin — 489 577
 Jašarevi Dušan — 323
 Javorac Dor e - 157, 161, 173
 Jefti Rade - 289
 Jefti Spaso — 577
 Jelaškovi Mujo -.164

Jeli -Buti Fikreta - 14, 79, 86
 Jerko Baro - 346, 355, 356, 379, 380, 381,
 383, 387, 388, 389, 391, 393, 394,
 395, 397, 398, 404, 405, 410
 Jerkovi Bogdan — 432
 Jesenjini (Sergej) — 420
 Jev eni Miron - 298, 639
 Jevdevi Dobroslav - 94, 97, 98, 103, 104,
 108, 640
 Jež Stojan — 306
 Jilek Drago - 92, 95, 576, 638, 664
 Jodl Alfred - 84
 Jojki Milan — 436
 Jokanovi Mišo — 12, 67
 Joki evi -Lalovi Ljubica — 312
 Jordanovi Dušan - 527, 529, 617, 619
 Jošilo Živko - 489, 494
 Jovanovi Boško — 587
 Jovanovi Branko — 567
 Jovanovi Drago — 222
 Jovanovi Dušan Duško — 65, 256, 321,
 325
 Jovanovi Iso - 453, 455, 456, 783
 (Jovanovi Jovan) Zmaj — 418
 Jovanovi Matija — 783
 Jovanovi Momir — 523
 Jovi evi Niko — 675
 Jovi i or e — 784
 Jovi i Ratko - 321, 323, 784
 Jovovi Mirko — 313
 Jugovi Stevan — 333
 Juki Tomo — 253, 258
 Juri i Vjekoslav — 95
 Juri Ilija — 353
 Juri Katica — 253
 Juri Petar - 191
 Juri Slavko — 238
 Juriši Lukas — 353
 Jurman Bogoslav — 166
 Južni Antun — 137

K

Kabiljo Aron — 588
 Kabiljo Avram Mamillo — 581, 587
 Kabiljo Danica — 155, 156

 Kabiljo David Aco — 598
 Kobiljo Jakov — 588
 Kabiljo Joži - 582, 586, 587, 598
 Kabiljo Moric - 581, 586, 587
 Kabiljo Samuel — 498
 Kabiljo Zlata - 155
 Ka mar ik Jozo — 406
 Kadi Irfan - 150
 Kadi Muhamed - 469, 471, 473
 Kadruši Sadik Dik - 714, 723
 Kajmakovi Ismet — 236
 Kajon — Rikov Bukica — 156, 169
 Kajtel Vilhelm - 83, 86

Kalamuji Mehmed — 60, 150
 Kalauzovi Muharem — 222
 Kaleja Marica — 370
 (Kalini) etko - 188
 Kalini Dušan — 370
 Kalini Nikola - 188
 Kaljanac Nusret — 243
 Kamber Dragutin — 655
 Kamberovi Edhem — 146
 Kamenica Ibro — 172
 Kamenica Junuz — 172
 Kamerhofer Konstantin — 89, 91
 Kam hi Ašer - 588
 Kam hi Samuel - 523
 Kampos Moric Moco — 596, 598
 Kanaet Tvrtko — 147
 Kapetanovi Hajra — 496
 Kapetanovi Hajro — 256
 Kapetanovi Ibrahim Ibro — 345, 477, 479
 Kapetanovi Midhat Mirza — 203, 204, 231
 (Kapetanovi) Mustafa — 476
 Kapetanovi Osman — 117, 169, 346, 476
 477, 479
 Kapetanovi Salko — 172, 186
 Kapetanovi Zaim — 186
 Kapetanovi Zlata — 169
 Kapetanovi - 572, 573
 Kapi šefkija - 511
 Kapidži Ejub - 146, 208, 221, 224
 Kapidži Hamdija — 148
 Kapoferi Lui i — 164
 Kapor Milorad — 97
 Kapri Drago — 494, 567
 Kapri-Stija i Emilija - 130, 133, 164, 251
 Kapuzzi Pietro — 612
 Karabegovi Osman - 65, 66, 432
 Kara i Hasan — 616
 Karadža Ruža — 496
 Kara or evi Aleksandar - 416, 467, 474
 Karadordevi Petar II - 25, 69, 73, 74, 99
 Karahasanovi Alija — 569
 Karahasanovi Hajrudin Kiko — 169
 Karahasanovi Hilmo — 169
 Karahasanovi -Serdarevi Munira — 153,
 169, 569
 Karahasanovi (porodica) — 172, 477, 479
 Karaklaji Uglješa — 319
 Karamehi Subhija — 244
 (Karamehmedovi) Abaz — 191
 Karamehmedovi Džavid - 266, 268
 Karamehmedovi Mehmed — 191
 Karanovi Nikola — 675
 Karaoglanovi Simo — 519, 524, 532
 Karapandži — 106
 Karasijevi Drago - 637, 639
 Kardelj Edvard - 198, 252, 441, 461, 539
 733, 736
 Kardun Ivica — 579
 Karga Hamid — 630
 Karikli Boško - 270, 271, 277, 370
 Karikli Ljubica — 188
 (Karikli) Svetozar — 188
 Karikli Vukosava — 188
 Karimanovi Sreten — 530, 532

Karkelji or o — 577
 Kaserla Majer — 588
 Kaše Zigfrid - 77, 79, 80, 81, 82, 84, 86,
 89, 94, 640, 641
 Kašikovi Milojka - 277
 Kašikovi Relja - 367
 Kašikovi Sveto - 291
 Katan Albert - 529
 Kati Olga Olivera - 130, 132, 133
 Katini Arsenije — 627
 Katner Hajnc - 37, 92, 93, 95, 182, 191,
 351, 353, 373, 376, 640, 673, 682,
 683, 684, 685
 Katunari Ratomir — 364
 Kauk ija Asim - 222
 Kautski Benedikt - 601
 Kavuri Zvonko — 471
 Kazazovi amil — 717
 Kazazovi Esad — 248
 Kažini Džemil - 187
 (Kažini) Hasan - 187
 Kecmanovi Vojislav Oedo — 67, 68, 444,
 705, 736
 (Keketovi) Mustafa - 187
 Keketovi Osman — 187
 Kelez Jakov Jakica - 188, 377, 378
 (Kelez) Luka - 188
 Kenji Relja — 311
 Keršovani Otokar — 489
 Kesi Aleksandar - 221, 225
 Kesi Zvonko — 90
 (Keško) Daniel - 191
 Keško Stanislav - 191
 Kezunovi Slobodan — 318
 Klari Božo - 314
 Klari Gavro - 314
 Klari Šimo — 312
 Klari Š epan - 310, 312
 Klem uro - 554, 555
 Kliki Ivan - 185, 186, 347, 351
 367
 (Kliki) Stjepan - 186
 Klisura (porodica) - 297
 Kljaji Milan - 309, 315
 Kneževi Danilo - 675
 Kneževi Dobrila - 188
 (Kneževi) Ivan - 188
 Kneževi Jelka - 161, 171
 Kneževi - Kovanjko Irina - 156
 Kneževi Mladen Traktor - 105, 127, 421,
 438, 737, 747
 (Kneževi) Nikola - 188
 Kneževi Rade - 294
 Kneževi Ratko - 293, 295, 298, 370
 Kneževi Slavko - 225
 Kneževi Stanko - 169
 Kneževi Stipe — 188
 Kneževi Živan - 105
 Kneževi - 161
 Kneži Borivoje Boro - 24, 34, 35, 115,
 122, 124, 128, 153, 291, 293, 370,
 533, 741
 Kobašli Nail - 434
 Ko an Luka — 100
 Ko i (Petar) - 420
 Kohen Sado Davko — 555
 Koji Luka - 191
 Kojo Ljubo - 327
 Kokoljevi Mihajlo - 523
 Kokoruš Marko — 368
 Kolari Salem - 222
 Koluder Aziz Aza - 241, 242, 243, 246,
 305, 511
 (Koluder) Mustafa - 185
 Koluder Pašo - 185
 (Kolumbi) Marijan — 188
 Kolumbi Nikola Šaka - 146, 147, 188,
 375, 659
 Kolundžija Ljilja — 370
 Komnenovi Danilo — 677, 689, 696, 707,
 709
 Kon Bela - 596
 Kon ar Rade - 144
 Konforti Cezar - 527
 Konforti Jozef — 156
 Konforti Regina Gina — 604, 605, 606
 Konstantinovi Branislav Branko — 576
 Konjevi Milan — 29
 Kop i Enisa — 164
 Kopor i Pavle — 471
 Kopri evi Zvonimir — 237, 353
 Koprivica Ilija - 254, 368
 Koprivica Milivoje — 97
 Koprivica Mirko - 246, 262
 Koprivica Ratko — 370
 Koradži Sulejman — 146
 Koradži Vahida - 203
 Kordi Zdenka - 243
 Kore Noset Emil - 625
 Korkut Besim — 137
 Kos Marija - 130
 Kos Veljko - 576
 Koši Janko — 577
 Kosori Josif — 786
 Kosori Pero - 58, 60, 65, 152, 327, 426,
 428, 674, 679, 680, 703, 705, 707,
 714, 721, 722, 730, 789
 Kosori Rade — 785
 Kosori Radivoje — 111, 325, 330
 Kosori Svetozar - 325, 326, 786
 Kosovac Branko — 500
 Kosovac Dragutin — 734, 737
 Kosovac Sofija — 737
 Kosovel Viktor - 627
 Kostadinovi Pero — 164
 Kostić Boško — 109
 Kostić Konstantin - 576
 Kostić Uroš - 671
 Koš Egon - 527
 Koš Erih - 299
 Koš Marija — 737
 Košarac Krsto - 420
 Kotjeljnikov Fetko — 332
 Kotur Simo - 504
 Kova Gojko - 111
 Kova evi Adem — 675

Kova evi Blagoje - 34, 117, 122, 124
 125, 132, 140, 156, 157, 158, 159,
 161, 163, 170, 251, 283, 291, 293,
 365, 366, 370
 Kova evi Boro — 618, 646
 Kova evi Boriša Š epan - 417, 425, 431,
 453, 787
 Kova evi etko — 310
 Kova evi Dimitrije ile — 244, 302, 343
 Kova evi Dušan — 318
 Kova evi Doko — 434
 Kova evi Jovo — 261
 Kova evi Leopoldina Beba — 122, 132
 Kova evi Ljeposava — 170
 (Kova evi) Matilda - 132
 Kova evi Mihajlo Mišo Mijo — 310
 Kova evi Nedo - 311, 628
 Kova evi Nikola - 242, 248, 253
 Kova evi Rajko - 627
 Kova evi Risto — 311
 Kova evi Simo — 787
 Kova evi Stana — 170, 171
 Kova evi Stjepan — 454
 Kova evi Vaso — 500
 Kova i Ivan Goran — 415, 421
 (Kova i) Jakob - 188
 Kova i Maks - 122, 188, 343, 357
 Kovalenko Aleksandar — 514, 527, 529
 Kozak Nikola - 165
 Kozi Simo — 577

 Kraja i Ivan (Stevo Brko) — 354, 355,
 356
 Kraja i Marijan - 469, 471
 Kralj Ivan — 253
 Kraljevi -Gerškovi Inge - 269, 511, 641,
 737
 Kranjc - 353
 Kr okajac Hilmo — 187
 (Kr okajac) Mehmed — 187
 Krdžali Remzo — 363
 Kre o Mustafa - 222
 Kreft (Bratko) - 418
 Krehi Nusret - 146, 221
 (Kreho) Mustafa - 190
 Kreho Ragib — 190
 Krema Dragutin - 21, 57, 194, 359, 366,
 392
 Kresitch - 236
 Kreso Muharem — 39, 51, 58, 76, 78, 81,
 671, 678, 689, 696, 707, 709
 Kreso Remzija Risto — 165, 359
 Kristi evi Mato - 253
 Kristovi Vlaho - 450
 Kristovi (porodica) — 450
 Krivoševi Vejsil — 741
 Krkbeševi Ismet — 60, 151
 Krleža (Miroslav) - 418, 420
 Kmdelj Ivan — 489
 Krndija Drago — 294
 Krneta Dimitrije — 523 >
 Krneta Konstantin — 567
 Krneta Seka — 567
 Krneta Vojin — 523

 Kronja Tomislav — 363
 Krošnjar Vlado — 244
 Krsman Boško — 370
 Krsmanovi Boro — 267
 Krsmanovi Gliša — 188
 Krsmanovi Lazo — 277
 (Krsmanovi) Risto — 188
 Krsti Mihovil - 259
 Krši Jovan - 465, 494, 575, 654
 Kršlak Jakub - 138
 Krupi Safet - 568, 570, 572, 573, 574
 Krvavac Derviš — 122
 Krvavac Džemil Džemo — 494, 505 512
 559, 563, 564, 567, 568, 571, 573
 574
 Krvavac Hajrudin Šiba — 229
 Krzi Enver Franjo Muhamed Arap — 39
 122, 132, 135, 177, 207, 347, 367
 405, 410, 411
 Ku inski Ante — 204
 Ku ukali Hikmet - 361
 Ku ukali Irfan - 187
 (Ku ukali) Mehmed - 187
 Kujundži Alija — 253
 Kuku Hamid - 520, 523
 Kuku Vinko - 454, 455
 Kulenovi -Bostandži Feriha — 169, 172,
 479, 481
 Kulenovi Dževad — 137
 Kulenovi Kamila — 163
 Kulenovi Mele a — 137
 Kulenovi Nedžad — 137
 Kulenovi Nihad - 172, 340, 569
 Kulenovi Osman — 174
 Kulenovi Skender — 295
 (Kulenovi) šemsa — 174
 Kuli Ferid - 575
 Kun Bela — 596
 Kuna Andrija — 630, 631
 Kundurovi Muhamed — 160, 635
 Kunorti Salamon Buki — 173
 Kupusovi Salih — 135
 Kureš Branko — 514, 529
 Kurili Dragan — 494, 567
 Kurili Jovan - 494, 567
 Kurili Luka - 169
 Kurili Mira - 340, 567
 Kurt Husnija — 293
 Kurto Mustafa — 547
 Kurtovi Alija - 52, 122, 150, 179, 393,
 405, 700
 Kurtovi Danica — 449
 Kurtovi Šmilja - 52, 131, 150, 179, 393
 Kurtovi Šukrija - 124
 Kurtovi (porodica) - 47, 178, 179
 Kustura Muhamed - 60, 150
 (Kusturica) Ahmed — 190
 Kusturica Edhem — 190
 Kušec Vjera - 127, 155, 156, 455
 Kutla a Boško - 311
 Kutla a or o - 314, 369
 Kuzmi Dragutin - 106, 709
 Kuzmi Ivan — 39

Kvartler David - 523
Kvasina Robert - 224
Kvaternik Eugen Dido — 489, 638
Kvaternik Slavko — 644

L

Labovi Durica — 530, 532, 617
La evi Jakub — 165
Laki Dušan — 575
Laki or e - 788
Laki Radojka - 154, 340, 635, 643, 645,
646, 656, 788
Lakiši Enver Beg - 154, 155, 156, 160,
242, 243, 244, 246, 247, 287, 288,
289, 345, 349
Lakovi Svetozar Toza — 612, 613, 615
Lalatovi Mirko — 109
Lali Bogdan - 494
Lali Milinko - 370
Latas Branko — 26
Latifi Alija - 363
Latifi Safet - 159, 365
Latinovi Lazar — 469
Lazarevi Strahinja — 523
Lazi (porodica) 172
Lazeti An elko - 422
Lebl Tibor - 581, 582, 584, 586
Lefler Helman — 92
Lejzer fon Ernest — 95, 373, 672, 674,
677, 684, 685
Leli Lamberto — 618
Leli Alo - 629
Ler Aleksandar - 55, 85, 86, 93, 94, 352,
376, 640, 672, 673
Leskošek Franc — 144
Lešnik Ferdo - 172
Levi Klara Dragica — 156
Levi Oto - 419
Levi Rafael — 588
Levi Salamon Moni - 153, 155, 156, 159
Levi - 167
Levinger Mirko - 594
(Levnaji) Jovo — 191,
Levnaji Mane - 191, 659
Liki Joco - 191
(Liki) Jovo - 191
Lion Brale - 583
Lion Slavko - 583
Lipman - Polak Sidonija - 156
Lipovac Zvonko — 503
Lisac Dara - 137
Lisac Ivica - 137, 232
Lisak Sejda — 285
Liters Rudolf - 76, 640
Loji Ibrahim - 721
Lojo Halim - 789
Lojo Šerif - 789
Lokmi Be ir - 575
Lonco Milja — 130

Lon ari (ustaški oficir) — 353
Longo Luigi — 615
Lontoš Risto - 254, 268, 277, 279, 280,
282
Lorkovi Mladen - 19, 23, 29, 84, 86, 248,
486
Loši Asim - 567, 575
Lov evi — Jeger Simon — 102, 343
Lovri Pero — 262
Luburi Vjekoslav Maks - 21, 22, 57, 95,
133, 164, 182, 183, 184, 185, 186,
188, 189, 191, 192, 194, 196, 203,
236, 237, 238, 353, 371, 372, 373,
376, 488, 497, 541, 561, 570, 639,
645, 657, 673, 700, 736
Lu i Boro - 111, 335
Lu i Nedo - 244
Lu i Stjepan - 98, 100, 102, 111, 324,
333, 334, 335
Lugi Munever - 222
Luka evi Musa — 400
Luka evi Vojislav - 103, 108
(Lukavac), Nazif - 190
Lukavac Šu rija — 190
Lukenda Jelica - 138, 210
Luki or e Cigo - 406
Luki Milan - 370
Luki - 161
Lunava Bogoljub Ljubo — 511

Lj

Ljoti Dimitrije — 108
Ljubibrati Dragoljub — 294
Ljubibrati Mi o - 449
Ljubibrati - 576
Ljubovi Derviša — 159
Ljubun i Abaz - 32, 137,
Ljubun i Hasan - 27, 35, 40, 117, 122,
124, 125, 137, 172, 334, 741
Ljubun i Rabija — 169
Lju a - 722
Ljuji Vojo - 12, 65, 67, 674
Ljutika Halid - 222

M

Ma ek Vlatko - 13, 28, 29, 30, 79, 106,
107, 802
Madžar Božo - 649
Maestro Albert - 588, 744
Maestro Leon - 548, 566, 588, 589
Mahmutbegovi Zijo Struja — 145
Mahmutovi Edhem — 630
(Majer) Josip — 186
Majer Libuša — 130, 186
Maji (ustaški bojnik) — 503

Majkalovi Tomo — 65
 Makera Trifko - 369, 375
 Maksimovi Milan — 577
 Malenica Bogdan — 500, 588
 Malenica Ivelja — 261
 Malesija Anton - 579, 581, 582
 Mali Lohija - 130, 251
 Malinovi Vlado — 268
 Malko Ibrahim - 627
 (Maljevi) Ahmet - 185
 Maljevi Arslan — 185
 Mandi Nikola - 27, 28, 79
 (Mandi) Risto - 186
 Mandi Stana - 186
 Mandi (ustaša) — 498
 Mandrapa Spasoje — 576
 Mandži Ahmed — 164
 Mandžuka Smajo - 242, 244, 246, 249,
 266, 286, 287, 289, 290, 305, 368
 Manfred Farhi Fredi — 416
 Manojlovi Ananije — 159
 Manojlovi Nada — 419
 Marasovi Olga - 143, 159, 160, 172, 173,
 342, 419, 635, 645, 736, 737
 Mari Branko - 137, 347
 Mari Grujo — 285
 Mari Mato - 262
 Mari Savo — 519
 Mari Milisav — 327
 Mari Milivoje — 327
 Mari Slavko - 255, 305
 Mari Zdravko - 270, 271, 277
 Mari — 586
 Marinkovi B. — 627
 Marinkovi Nebojša — 471
 Marinovi — 418
 Marjanovi Hajra — 14
 Marek Juraj — 737
 Markone uzepe Ramiro — 86, 641
 Markovi Ivan Irac — 156, 457
 Markovi Marko - 128, 741
 Markovi Svetko — 327
 Marks (Karl) - 420, 524
 Markulj Ivan - 347, 351, 373
 Markulj Ivica — 164
 Marovi Ivan - 47, 379, 383, 385, 387,
 388, 389, 391, 393, 394, 401, 402,
 403, 404, 405, 406, 407, 677
 Marovi Milan - 619
 Martinovi Ante - 34, 117, 119, 122, 124,
 125, 165, 177, 299, 734, 741
 (Martinovi) Ante — 188
 Martinovi Stjepan — 188
 Martinovi (porodica) — 165
 Masarik T. G. — 466
 Masleša Veselin - 417, 432, 434
 Masli Ismet Hari - 199, 275, 285, 288,
 347, 366, 397, 407, 409
 Masli — Nemastil Ljubica — 156, 157
 Masli Omer - 159, 646, 790
 Masli Salko - 790
 Masli šukrija - 172
 Maši Mahmut - 268, 271
 Maši Salko - 290
 Materi Lazo — 47, 202, 210, 211, 245,
 247, 249, 256, 264, 266, 267, 268,
 269, 276, 282
 (Mati) Filip - 186
 Mati Stjepan Stipe - 171
 Mati Ratko - 186
 Matijevi Josip Joso — 488, 497, 503
 Matkovi Ivica - 496, 497, 570
 Matoši Josip — 627
 Matovi Milan — 114
 Mazi Mara - 157, 161, 170
 Mazi Tihomir — 156, 161
 Mažar Drago - 550, 687, 704, 706
 Me ikuki Boro — 612
 Me o Tomo - 65, 311, 312, 314, 319
 Mehi Hasan — 164
 Mehi Osman — 254
 Mehmedagi Aliosman — 159
 Mehmedagi Mugdim — 627
 Mehmedbaši Nasiha - 170, 187, 659
 (Muhmedbaši) Mahmut — 187
 Memija Atif — 261
 Memišević Smajo — 326
 Mendeš Tomo — 279
 Mengele (Jozef) — 610
 Merdan Meho - 259, 262
 Meretli Alija — 190
 (Meretli) Salko - 190
 Mesi Tomislav — 194, 236
 Mesihovi Halid - 222
 Mešanovi Ismet — 140
 Mešanovi Salih — 150
 Meši Muhamed - 208
 Mi i Dimitrije — 791
 Mi i Slobodan - 568
 Mi i Spasoje Spaso - 226, 716, 717, 791
 Mi i Veljko - 370
 Mi i Vojno - 370
 Mi unovi Vule — 674
 Midži Dževahira - 133, 741
 Midži Fuad - 60, 150, 151, 171, 498, 512,
 585, 668
 Miška Spiridon — 23
 Miha Marinko — 144
 Miha Jozo - 259
 Mihailovi Dragoljub Draža - 13, 19, 24,
 25, 26, 29, 56, 73, 82, 83, 84, 86, 87,
 94, 96, 99, 101, 102, 103, 104, 105,
 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
 113, 259, 324, 331, 352, 442, 528,
 538, 539, 673, 707, 711, 741
 Mihajlovi Sergije — 428
 Mihali Zlatan - 203, 204, 208, 231
 Mihi Janko - 262
 Mihi Jerko - 494
 Miholj i Savo - 588
 Mijanovi (Vukašin) Bato — 737
 Mijatovi Cvjetin Majo - 47, 125, 349,
 350, 417, 421, 426, 430, 658, 675
 Mijatovi Mato - 253, 258, 259
 Mijovi Rade — 315
 Mijuškovi Milisav — 532

Mikailovi Milosav — 191
 (Mikailovi) Radoslav - 191
 Mikuli Mario - 44, 159, 202, 208, 227, 228
 Milakovi Draginja - 266
 Milanovi Dordo — 254
 Milanovi Milica - 130, 132, 155
 Milanovi Vlado - 253
 Milavi Ismet - 341, 346, 477
 Miler Dragan - 469, 471, 473
 Miler Ervin - 587
 Miler Hajnrih - 78, 638, 643
 Mileti Anton - 504
 Mileti Uroš - 547, 575, 589, 656
 Mili evi edomil edo — 370, 471
 Mili evi Ivan - 262
 Mili evi Milan - 451
 Mili evi Nika - 119, 747
 Mili evi Slavica - 130, 492, 510
 Mili Vaso - 252, 253
 Milidrag Vojo — 172
 Milinkovi Vinko — 627
 Miloš Ljubo - 194, 497, 546, 552, 553, 554, 561, 563, 570, 658
 Miloševi Anto - 130, 132, 177, 559, 567
 Miloševi Ljubica — 256
 Miloševi Miroslav — 253
 Miloševi Slobodanka Seka — 406
 Miloševi Vid - 130, 559, 567
 Milovan ev Peja — 164
 Milovan i Blaž — 253
 Milovanovi Nikola — 107
 Milutinovi Pero — 792
 Milutinovi Branko Obren — 646, 792
 Miljkovi Goša - 449
 Mini Grujo — 793
 Mini Mitar - 65, 327, 331, 793
 Miri or e - 153, 160, 161, 170, 171
 Miri Mirko - 289
 Mirkovi Radomir Rade — 144, 494, 512
 (Mirkovi) Risto - 191
 Mirkovi Vjladimir — 191
 Mirojevi Šefkija Šefko — 159
 Misilo Alojzije — 261
 Misilo Ljubica - 253, 262
 Misirli Hamdo - 253, 293, 547
 Misirli Vehid - 146, 221
 Miskin or o — 449
 Miskin Risto - 449, 450, 794
 Miskin Vaso Crni - 226, 293, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 646, 737, 739, 747, 794
 Miskin (porodica) - 449
 Misovi Natalija Nada - 131, 155, 492, 494, 511
 Miškovi Ivica — 164
 Mitrovi Boro — 111
 Mitrovi Drago — 330
 Mitrovi Milena Drinka - 33, 54, 138, 201, 203, 204, 209, 221
 Mo evi Dušan — 191
 Mo evi Milenko - 523

Mo evi Mirko - 315, 318
 (Mo evi) Triša - 191
 Mojsilovi Sofija - 286
 Moljevi Stevan - 106
 Mom ilovi Milorad - 97, 98, 100, 315
 Mom inovi Ivica - 242, 257
 Monteneri Geravasio — 612
 Montiljo Izidor - 588
 Montiljo Mojsije — 529
 Montiljo Moric — 547
 Montiljo Šabetaj šabi - 588
 Montiljo Šimon — 588
 Mora a Milutin - 241, 242, 318
 Moro Mirko - 270, 271, 277, 370
 Motl - 560
 Mrkonji Fuad Tošo - 33, 37, 43, 44, 47, 49, 54, 196, 198, 201, 202, 205, 206, 214, 215, 216, 229, 277
 Mrkonji Suad - 146, 222
 Mrzi Reuf - 358
 Mu ibabi Andrija — 170
 Mufti - 169
 Muidovi Zehra - 154, 340, 479
 (Mujkanhodži) Mušan - 190
 Mujkanhodži Salih - 190
 Mujki Mustafa - 137
 Mujki Salko - 369
 Mulahasanovi Avdo — 190
 (Mulahasanovi) Derviš — 190
 Mulali Mustafa - 25, 106
 Muminagi (Džemal) Džemo — 341
 Munasip i Mustafa — 225
 Muratspahi Salko - 326
 Murti Enver - 225
 Musafia Rudi — 588
 Musakadi Asim - 165, 166
 Musakadi Fehim — 106
 Muser E. - 601
 Musi Sabrija Eugen - 189, 285, 358, 360, 361, 362
 Musolini (Benito) — 75, 475
 Mustagrudi Neko — 150
 Mušanovi Hamdo — 251
 Mušanovi Sinan - 154, 169, 171
 Muteveli Mehmed - 153, 159, 234
 Muzurovi Šu ro - 243, 350

N

Nad Košta - 795
 Nad Stjepan - 795
 Nahod Nikola - 577
 Najdhart Juraj - 128
 Najman Josip — 588
 Naki Olga - 154, 406, 511
 Naki enovi Slobodan — 390
 (Nal adži) Avdo - 187
 Nal adži Husein - 187
 Nali Zahid - 241
 Naran i (bra a) — 145

Našold Fric - 20, 89
 Navratil Fridrih — 79
 (Naze i) Aiša - 236, 238
 Naze i Džemal Džemo — 239
 Naze i Halid Rus - 187, 192, 194, 231,
 234, 235, 236, 237, 238, 239, 659
 Naze i Mustafa - 124, 187, 236, 237,
 238
 Nedi Milan - 83, 84, 94, 99, 108, 428,
 442, 514, 520, 526, 538, 539, 629
 Nemeć Martin — 489
 Nenadi Vojo — 323
 Neri Boško - 111
 Nestorovi Jovo - 244, 248, 253, 254, 289
 Neškovi Radomir — 110, 111, 330
 Nevjesti Stevo - 232
 Nezirhodži Abdulah - 187, 361
 (Nezirhodži) Hadži Husein - 187
 Nigl Adalbert - 153, 172
 Nik Alfred - 156, 165
 Nik Jelisaveta — 156
 Nikolajevi Ko o - 369, 370, 371, 372,
 378
 Nikolajevi Niko - 252, 254, 370
 Nikoli Blažo - 122
 Nikoli Boro - 312
 Nikoli Ilija - 577
 Nikoli Jelena — 171
 Nikoli Joko - 504
 Nikoli N. - 537
 (Nikoli) Savo - 191
 Nikoli Slobodan - 191
 Nikoli Voja - 675
 Nikoli Žora - 12, 65, 747
 Nikoli Žarko — 588
 Nikšić Hamdija - 119
 Nikšić Ismet - 124, 741
 Nikšić Zlata - 244, 253, 261, 268
 Nojbaheć Herman - 77, 82, 83, 84, 86, 94,
 104, 108
 Nojman Alfred - 294
 Nojrat (von Konstatin) — 760
 Novak Franjo Frani — 595
 Novak Viktor - 537
 Novakovi Grujo - 65, 67, 256, 323, 326,
 327, 331, 417, 419, 423, 432, 768,
 796
 Novakovi Lazo — 331
 Novakovi Mitar - 796
 Novakovi Pavle — 109
 Novakovi Vojo — 156
 Novalija Abid - 369, 373, 378
 Novalija Ahmed — 741
 Novalija Meho — 378
 Novkovi Bibijana — 252, 253
 Novkovi (Nora i) — 128
 Novosel Milorad — 241, 305
 Novosel Ranko — 254
 Numić Derviš - 159, 723
 Nušić (Branislav) - 747

O

Obar anin Adem — 359, 360
 Oberhofer Branko — 171, 365
 Oberson Durica — 289
 Obrenovi Mihailo — 325
 Obu ina Branko — 504
 Odi Olga - 131
 Odi F. Slavko - 638, 639, 642
 Odobašić Šefko - 720
 Odobašić - 160
 (Odovi) Trifko - 191
 Odovi T. Veljko - 191
 (Odovi) Veljko - 191
 Odovi Žorka — 191
 Odovi Žarko - 101, 102, 191
 Odovi (porodica) — 404
 Olbina Dane - 60, 452, 455, 737
 Olja a Ruža - 155, 156
 Omanovi Esad — 145, 147
 Omanovi Ilija — 101
 Omanovi Nusret — 403
 Omanovi Remzija — 144, 494, 505, 507
 512
 Omerhodži Meho - 290
 Omerovi Mahmut — 797
 Omerovi Sulejman Ćar — 646, 797
 Omersoftić Bekir - 137, 140, 347
 Opa in Osman — 291
 Opat Josip — 311
 Opija Afan — 190
 (Opija) Salko - 190
 Oplakan Milenko — 244
 Oplakan Stevo — 268
 Ordujčić Jozefina — 189
 (Ordujčić) Marko - 189
 Orjehov - 399
 Orlić Nikola - 523
 Orlović Spiro - 101
 Orozović Pero — 370
 Oru Ibrahim - 244, 254
 Oru Salko-Plavi - 146, 266, 267, 271, 277
 Osmanović Suljo — 567
 Osmokrović Vojo - 150, 152, 176, 177,
 179, 195, 393, 405, 410, 411
 Ostojić Milenko - 266, 267, 268, 277
 Ostojić Nedo - 97
 Ostojić — Obradović Zaga — 169
 Ostojić Zaharije - 96, 100, 103, 107, 109,
 110
 Ostrolić anin Mi o — 340
 Otadžić Rašid — 630
 Otije - 621
 Ozmo Danijel - 178, 494, 498, 509, 512
 Ozmo Haim — 186
 Ozmo Hana - 130, 178, 494
 Ozmo Isak - 520, 522

p

- Pa ariz Sulejman — 56
 Padovan Josip — 128
 Paji —Daši Dušan - 646, 798
 Paji Duško - 293
 Paji Lujza - 133, 154
 Paji Vaso - 797
 Paji Osman - 262
 Pami Mujo - 253, 258
 Pandurevi Novo — 335
 Pandža Muhamed - 26, 27
 Pantl Rajko - 289, 290
 Pantl Slavica - 137
 Paolo Rossi Alberto — 408
 Papak Mirko - 527, 530
 Papi Augustin — 295
 Papist Rudolf - 379, 380, 383, 394, 399, 400

 Papo Berta — 567
 Papo Izidor — 588
 Papo Jahijel — 523
 Papo Moize — 664
 Papo Jakob - 513, 527
 Papo Jozef u o — 588
 Papo Joža — 512
 Papo Leon - 520, 522
 Papo Mirjana (Dragi) Mira - 600, 604, 605, 606, 608, 610
 Papo Rašela Mar ela - 603, 610
 Papo Roza — 156
 Parac Matija - 106
 (Parlov) Nikola - 188
 Parlov Stjepan - 188
 Pašali Edhem - 255
 Pašali Esad - 343, 347
 Pašali Ivanko - 146, 200, 201, 221, 225
 (Pašali) Maši Antonija - 200
 Pašali Safet - 122
 (Paši) Derviš - 191
 Paši Haša - 132
 Paši Mustafa Mujo - 106, 371
 Paši Suljo - 191, 218
 (Paukovi) Alojz - 191
 Paukovi Anka Ana - 138, 145, 191, 209, 659
 Paukovi Braco — 145
 Paukovi Ivan Ivica — 145, 146, 209
 Paukovi (porodica) - 219
 Pauli Efrem - 188
 (Pauli) Ivan - 188
 Pauli Marija — 188
 Paunovi Marko — 547
 Paveli Ante - 18, 21, 23, 27, 56, 57, 79, 80, 84, 85, 86, 93, 95, 102, 107, 163, 182, 194, 371, 486, 490, 503, 534, 535, 536, 577, 639, 646, 673, 731, 732
 Pavi i Ivan Ivo — 194, 195
 Pavi i Nikola - 262
 Pavi Nikola - 262
 Pavi Strahinja - 145

 (Pavlin) Josip - 191
 Pavlin Pavle - 191
 Pavlovi — Albahari Ankica — 155, 156, 456
 Pavlovi Andrija — 519
 Pavlovi uro — 347
 Pavlovi Ivo - 108
 Pavlovi Pavle - 620
 Pavlovi Rajko - 108
 Pavlovi Ratko - 469
 (Peci) Hamid - 185
 Peci Muhamed — 185
 (Pe ek) Ivan - 189
 Pe ek Mila 189
 Pe anac Košta — 539
 Pehlivanovi Remzija — 723
 Pehovac Ivo — 170
 Pejanovi Milutin — 674
 Pejanovi Nada — 221
 Pejanovi Nikola - 509, 510, 579
 Pej inovi Ivan — 253
 Pekuša Mehmed — 164
 Pelc (njema ki oficir) — 489
 Penc Viktor - 454, 455
 Perera Donkica — 155, 156, 157
 Perera Lezo - 130, 435, 483, 494
 Perera Sado — 512
 Peri Borivoj - 191
 (Peri) Božidar - 191
 Peri Branko - 153, 155, 229
 Peri Ivica — 155
 Peri Jeremija Ješo — 109, 539
 Peri Leon - 155, 173, 494
 Peri Milka - 122, 137, 138
 Peri Miloš - 799

 Peri Vladimir Valter Vlado Braco Ivica (Petrovi) - 23, 25, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 60, 71, 72, 74, 87, 88, 92, 112, 118, 122, 124, 125, 128, 132, 133, 138, 145, 146, 148, 150, 152, 154, 161, 163, 165, 171, 175, 176, 177, 179, 181, 191, 195, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 205, 209, 210, 213, 224, 225, 232, 242, 244, 251, 275, 276, 277, 289, 292, 293, 296, 336, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 359, 361, 367, 372, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 397, 398, 401, 402, 404, 405, 410, 411, 479, 480, 481, 646, 668, 676, 699, 700, 703, 721, 722, 723, 734, 736, 741, 799
 Perinec Kristina — 630
 Periši Branko - 205, 345
 Perkovi Mile - 143, 202, 277
 Perovi Lepa — 129
 Perovi Puniša - 800
 Perovi Savica - 800
 Perovi Todor — 104
 Perovi Tomaš — 432
 Perovi (ustaša) - 639

Peršen Mirko - 479, 480, 481
 Pertef Osman - 155, 366
 Perviz Ibrahim - 801
 Perviz Osman — 801
 Peši Bogdan - 613, 615
 Pešut Pero - 126, 494, 575
 Petani Stjepan - 508
 Petkovi Divna — 170
 Petkovi Petar - 17
 Petovar Rudolf Rudi - 405, 639, 674
 Petranovi Branko — 19, 65
 Petri evi Ovijan - 369, 370
 (Petri evi) Gospava - 378
 Petri evi Nikola - 369, 371, 373, 375, 377, 378
 Petrini Josip — 170
 Petrovi Boško - 465
 Petrovi Dušan — 243
 Petrovi Lj. - 627
 Petrovi Ljubica — 244
 Petrovi Milorad - 191
 Petrovi Pero - 169
 (Petrovi) Radomir - 191
 Petruši Arsen — 111
 Petruši Duško - 244
 Pezdirc Olga - 131
 Pi ili Hinko - 498
 Pijade Moša - 252, 552, 763, 804
 Pikula Jefto - 315
 Pije (papa) — 537
 Pilav Mustafa - 326
 Pilavdži Alija - 185
 (Pilavdži) Osman - 185
 Pilavdži Senija — 154
 Pilipovi Milka - 248, 267, 268
 Piljevi Košta - 370
 Pindžo Dordo - 252, 369
 Pindžo Milan - 49, 119, 360, 361, 370
 Pinto Avram - 523
 Pinto David - 155, 158, 166, 588
 Pinto Leon - 155, 171, 365, 522
 Pinto Sara - 159, 161, 170, 171
 Pirolj Meho - 368
 Plehanov Georgij Valentinovi — 420
 Plemi Božo - 98, 100, 102, 333
 Plen a Dušan - 11, 29
 Pletili Teufik - 676
 Pocen Drago — 553
 Podolšak Ljubica - 132
 Poje Kazimir - 341, 346
 Poluga Borislav Boro — 164
 Poljani Feliks - 353
 Popara Miro - 417, 418, 419
 Popi Blagoje - 252
 Popi Boško - 252, 289
 Popi Grujo - 277
 Popi Mom o - 289, 291
 Popi Sekula - 291
 Popi Risto - 267, 270, 277, 284
 Popi Vasilije - 253, 289
 Popivoda Mašut — 627
 Popovac Ismet — 106
 Popovi Branko — 473
 Popovi Dragan — 369
 Popovi Ivo Dani - 363
 Popovi - Lerer Enka - 164
 Popovi Mihajlo Teški - 643, 656
 Popovi Milentije — 457
 Popovi Milorad — 83
 Popovi Nikola — 523
 Popovi Vasilije — 289
 Popovi Vlado - 144
 Potogija Muhamed — 191
 (Potogija) Tahir — 191
 Pozderovi Almasa — 140
 Požegija Alija - 160, 161, 170, 171, 370
 (Prašelj) Franjo — 188
 Prašelj Matija — 188
 Predavec Vladimir — 106, 107
 Pre a Savo — 24, 39, 56, 96, 100 144
 318, 319, 323, 327, 336, 349, 350'
 425, 539, 643
 Pregelj Franc - 618, 619
 Prel ec Rudolf - 60
 Preljubovi Muhamed Beg — 106
 Premuži Branko - 164, 567
 Pri a Beba - 132, 177
 Pri a Ognjen - 132, 489, 646, 802
 (Pri a) Sr an - 132
 Pri a Uroš - 802
 Priganica Hajrudin — 222
 (Princip) Ana — 415
 Princip Boro - 248, 268, 269
 Princip Gavriilo - 415, 419, 650, 746
 Princip Jovo — 415, 803
 Princip Slobodan Seljo Boba — 415, 416,
 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423,
 424, 425, 426, 427, 428, 429, 433,
 435, 438, 439, 440, 646, 768, 803,
 805
 Princip Vukica — 342, 415
 Prni Dominik - 627
 Prodanovi Milica — 155
 Prodanovi Vojo - 510, 512
 Prohaska (Dragutin) — 347
 Prohi Nusret — 164
 Prole Mile - 305
 Proti Danilo - 523
 Prpi Ivan Braco — 345, 741
 Prpi (Ivan) - 639
 Prpi Mica - 169
 Prskalo Mara - 350
 Prtvar Dor e - 277
 Prtvar Jovo — 290
 Prželj Ivan - 106
 Pucar Duro Stari - 65, 248, 293, 295, 743,
 804
 Pucar Milan - 804
 Pudar Milenko — 370
 Pudari Biserka - 203
 Pudari Nevenka - 203
 Pudari Tota - 203
 Puhalo Miloš - 318
 Puhalo Rade - 312
 Pupovac edo — 97
 Puški Vera - 138
 Puti a Jozo — 173
 Rackovi Veso - 323

Ra i Dragoslav - 324, 756
Ra i Mustafa - 221
Radan Pavo — 432
Radasli Mustafa Mi o — 341
Radi iro - 277
Radi Josif — 451
Radi Rajko - 268
Radi Relja - 267
Radi Risto - 282, 283
Radi Pavle - 267
Radi Stjepan - 23
Radmilovi Lazar — 225
Rado Karola - 344
Radojevi Jovo — 805
Radojevi Miladin — 646, 805
Radojevi Svetozar — 675
Radosavljevi Lazar — Lazo — 186, 347
(Radosavljevi) Lazar — 186
Radoš (Franjo) - 652
Radoševi Lazo - 242, 258, 305
Radovanovi Aleksandar Crni — 529
Radovanovi Ljubomir — 532
Radovanovi Milan — 312
Radovi Borko - 110, 111
Radovi Miloš - 312
Radulaški Katica - 165
Radulovi Mi o Babi — 326
Ra a - 576
Raguz (funkcioner HSS-a) — 30
Rajbah Izidor - 527
Raj evi uro — 101
Rajkovi Stjepan — 627, 630
Rajnike (njema ki general) — 373
Rajs Oto - 523
Raki Ruža - 432
Rako Mirko — 390
Rako evi Nikola — 527
(Raljevi) Alko - 186
Raljevi Ibrahim — 186
Ramadanovi Derviš — 122, 153, 156, 159,
160, 161, 163, 164, 165, 170, 171,
174, 229, 251, 293, 365

Ramadanovi Hiba - 52, 122, 124, 133,
153, 251, 293
Ramljak Mate - 667
Ramljak (ustaški agent) - 398
Rankovi Aleksandar - 247
Rašica Drago Gvozden — 595
Raštegorac Andrija — 806
Raštegorac Ante — 806
Rauš Stevo - 675
Raušer Franjo - 747
Rebac Ahmed - 185
Rebac Remzija - 509, 510, 512, 547, 578,
579
(Rebac) Salih - 185
Rebi Alojz - 130
Rebi Ante - 367
Redeker Helmut — 20
Regoje iro - 311, 315, 319
Regoje Marko — 310
Regoje Petar - 313

Rehi Mustafa - 222
Rekvard Vilim - 20
Reli Erna - 652
Rendulic Lotar - 77, 94, 640
Repovac Bakir — 186
(Repovac) Ismet — 186
Repovac Naših — 14
Resulovi Avdo — 510, 579
Resulovi Nijaz — 148
Resulovi Šalim - 501, 547
Rezakovi Ahmet - 259, 261, 262
Rezakovi Enver - 252, 341, 345
Ribar Ivan - 65, 252
Ribar Ivo Lola - 252, 417, 434, 758
Ribar Jovo — 370
Ribar Savo - 267, 268
Ribar Stanko — 277
Ribentrop Joakim — 83
Richberg Erich Schmidt — 684
Ri anovi Muhamed — 184, 353
Rihtman Cvjetko - 128, 177
Ringel Julijus - 86, 94
Risti evi Miladin - 314, 315
Ritirž Franjo - 133
(Rizvani) Hasan — 186
Rizvani Omer — 186
Rodi Gojko - 247, 256, 737
Rodi Jovo - 371, 372, 373, 375
Rodi Slavko - 370, 675, 679, 680, 705,
734

Rogli Stanislav - 450
Rojnik Stanko — 191
(Rojnik) Vinko - 191
Romac Paško — 807
Romac Rade - 807
Romano Betika — 737
Romano Jozef — 588
Romano Mario - 156, 166
Romo Alibeg - 261
Ron evi — 169
Ropert Anica — 138
Rosta (talijanski general) — 618
Rozenberg — 498, 546, 554
Rozenčvajg Jakov — 582, 584, 586
Rozenčvajg Ignjac - 582, 586, 587
Roznik Franc — 104
Ru nov uro — 589
Rukavina Ivan — 363, 622
Rukavina Joso — 490
Rup i (Mate) - 384, 387, 388
Ruso (Žan Žak) - 466
Ruzvelt (Delano)
Ruži ka Božo - 122

S

Sabljak Ivo - 507
Sabljakovi Jusuf - 346, 507, 509, 512,
579
Sabljakovi Husein — 146
Sal inovi Osman — 254

Sadikovi Semha - 204
 Sadovi Izet - 222
 Sadovi Mehmed - 172
 Saha i Sulejman - 187
 (Saha i) Suljo - 187
 Sahani Ismet - 243
 Salcberger Aleksandar Šani — 636, 643,
 656
 Salcberger Alfred — 492
 Salcberger (porodica) - 492
 Saletovi Akif - 241
 Salihagi Ejub — 261
 Salihagi Fadil - 261, 262, 268
 Salihagi Meho - 253, 258, 259
 Salihbegovi Avdo — 636
 Salihodži Nijaz - 507
 (Salkovi) Ahmed - 185
 Salkovi Salem - 185
 Salom Danko — 578
 Salom Miko — 598
 Salom Riko — 530
 Salopek Tomo — 547, 553
 Samardži Grujo — 576
 Samardži Ines — 191, 659
 Samardži Pero — 164
 Samardži Ranko — 277
 Samardži Ratko - 514, 620
 (Samardži) Vlado - 191
 Samokovlija Ela — 595, 596, 598
 Samokovlija Isak — 155, 165
 Santra Nikola - 582, 586
 Sanar Miroslav — 262
 Sara evi Mustafa - 241, 252, 370, 371,
 407, 408
 Sara evi SeacT — 203
 Sara evi — 205
 (Sari) Avdo - 190, 191
 Sari Edhem - 191
 Sari Kasim — 191
 Sari Ragib — 190
 Sari Sulejman Sula - 384, 407
 Savi evi Mito — 363
 Savi Goluban — 575
 Savi Ravijojla - 492, 511
 Savojski Eugen — 633
 Scherici Sandro — 620
 Se en Josip Pepo — 171, 365
 Sedlan Božo - 619
 Seibol Ružica — 191
 Sefi - 159
 Sekuli Boro — 266
 Selmanagi Reuf Crni — 252, 369, 370,
 371
 Semi Ferid — 277
 Serdarevi Hašim — 419
 Sesar — Himerlajh Marica Marija — 153,
 169, 170, 172, 585
 Sfiligoj Aleksandar — 375
 Sigmund Josip - 222, 478, 636
 Sihrovski Karlo — 745
 Sijer i lbro — 395
 Sikimi Milan - 618, 619
 Silajdži Alija - 254, 288
 Simani Doko — 311
 Simitovi Jakub — 222
 Simovi Danilo — 808
 Simovi Milan — 808
 Sion Isak - 474, 475
 Sipi Risto - 588
 Sir o Ahmed - 146, 222
 Sir o Halid - 627
 Sijer i lbro - 252
 Skaka Mustafa 494
 (Skando) Ahmed - 190
 Skando amil - 190
 Skari Bosa — 344
 Skopljak Alija — 173
 Skopljak Rade - 287
 Skopljak Sulejman — 578
 Skrivaneli Niko - 159
 Sladi Ramiz - 314, 317, 319, 349
 Stama Katica - 130, 132
 Slapernik Pavao — 357
 Slijep evi A im — 104, 109
 Slijep evi Marko — 103
 Slini Asim - 150, 151, 152
 Slipi evi (Mustafa) - 150
 Smaiiš Abdulah - 225
 Smajlaji Džemal — 191
 Smajlaji Ilijas — 191
 Smiljani Staniši Radojka — 189
 (Smiljani) Uroš - 189
 Smoljan Bariša — 30
 Sofrenovi Miloš — 523
 Softi Dževad - 60, 142, 225, 682, 699
 Softi Ešref - 169, 171, 365, 367
 Softi Mustafa - 13, 106
 Sokal (Rudolf) - 652
 Sokni Boro - 261
 Sokni Grujo - 243
 Sole Živko Brko - 172
 Sop i Dragutin — 341
 Sopi Marko - 248, 252, 262, 266, 283
 Spahali Mustafa - 190
 (Spahali) šaban - 190
 Spahi Branko Španac — 341
 Spaho Hasan — 141
 Spaho Muhamed - 288
 Spaho - 369
 Srdi Dražen - 419
 Srdi Milorad - 138
 Srzenti Špiro - 677
 Srzenti (Mirko) - 418
 Staji Staja - 518, 532
 Staki Drago - 243, 369
 Staljin (Josif Visarionovi Džugašvili) —
 10, 84, 454
 Stanarevi Alojz - 741
 Stani Miroslav - 343
 Stani Radovan - 97
 Staniši Boško - 370
 Staniši Milan - 252
 Staniši Milenko - 283
 Staniši Niko - 3?0
 Staniši - Eng0'-Popovi Mira - 32, 47,
 124, 127, 128, 132, 133, 155, 175,
 201, 349, 385, 410, 477, 700, 741

Stankov Veselin Braca — 627
 Stankovi Bogoljub — 625
 Stankovi Borislav — 465
 Stankovi Radoje - 310
 Stankovi Siniša — 736
 Stara ek Mijo - 576
 Star evi Ante - 23
 Star evi Boro - 588
 Stepanovi - 109, 110
 Stepinac Alojzije Alojz - 30, 113, 535, 537
 (Stevi) Mihajlo - 191
 Stevi Vidoje - 191
 Stija i Radovan — 737
 Stipeti Julije - 126, 127, 341
 Stipkovi (ustaški oficir) — 321
 Stjepanovi Risto - 588, 589
 Stojadinovi (Milan) - 420, 436, 451
 Stojakovi Milan — 255
 Stoj i Ivica - 252, 289
 Stojkanovi Gliša - 122, 124, 741
 Stojkovi Ljubomir — 170
 Stopa Konstantin — 164
 Štrik Ismet - 47, 380, 381, 382, 383, 388,
 389, 391, 392, 393, 395, 397, 399,
 400, 402, 404, 406, 677
 Su i Ante - 222
 Sudar Franjo - 194, 321, 349, 373
 Sudar Joja Ivan — 503
 Sudžuka Muhamed - 65, 67
 (Sulejmanovi) Izah — 186
 Sulejmanovi Kemal — 186
 Sultanovi Esad - 150
 Sumbul Avdo — 419
 Sunari Jozo - 165, 166
 Sunari Mijo - 130, 505, 512, 559, 567
 Sundhausen Holm — 78, 89, 90
 Suša Atif - 253, 258
 Suši Milka - 496
 Suši Vera - 567
 Sviježi Oktavijan - 184, 237, 353

Š

Šabanovi hadži-Asim - 140
 Šabanovi Muhamed - 172
 Šabi Muharem - 358, 359, 360, 361
 Ša a Edhem - 186
 (Ša a) Ša ir - 186
 Sa iragi Mustafa Hari - 138, 343
 šahinovi Hasan - 266
 Šahinpaši Hilmija - 319
 (Šahinpaši) Enver - 188
 šahinpaši Fatima - 188
 Šahinpaši Šahin Josip - 65, 342, 343,
 345, 355, 357, 381, 479
 šajer Eduard Edo - 588
 Šajer Mavro — 588
 Šaki Marko - 249, 261, 288, 293, 302

Šamanek Emanuel — 124, 473
 Šami Bahra — 161
 Šami Midhad - 159
 Šanti (Aleksa) - 418, 420
 Šaponji Branko — 523
 Šaraba Borislava Borka Bora — 176, 179,
 180, 410, 411, 700
 Šaraba Predrag — 370
 Šaraba (porodica) — 47
 Šarac Asaf - 117, 159, 161, 164, 170
 Šarac Džemil - 155, 241, 246, 248, 300,
 305
 Šarac Josip — 471
 Šarac Manojlo — 809
 Šarac Milan — 809, 814
 Šarac Nedim — 9, 229
 Šarac Zaim - 34, 35, 117, 119, 121, 122,
 124, 125, 365, 477, 722, 734, 741
 Šaran Lutvija — 190
 (šaran) Mušan — 190
 (šarenkapa) Mehmed — 188
 šarenkapa Safet — 188, 659
 Šari Ivan - 30, 535, 641
 Šepanovi Mileva — 327
 Šepanovi Radomir — 331
 Šefki Muhamed Marko - 87, 370, 372,
 373, 374
 Šefki (bra a) - 172
 Šegovi Nikola — 186
 Šegrt Vlado - 459, 460, 461, 675
 Šehovi Mustafa — 171
 Seljo Jusuf - 185
 (Seljo) Salko - 185
 Šeparevi — 159, 164
 Šerbi Hajrija — 165
 Šeremet Akif - 431, 432
 Šerka Mate - 741
 Šerki Andrija — 262
 Šerki Jozo — 262
 Šešelj Sre ko - 128
 Šimi Petar - 224
 šimovi Luka — 293, 294
 šimrak Janko — 31
 šimši Strahinja Plavi Kiko - 171, 173
 Šimunovi Ante — 169
 Šimunovi Josip Braco — 246, 248
 Šimunovi Luka — 156
 Šinko Ervin (špicer Franjo) — 596, 598
 šinikovi Dejan — 203
 Šiši Abduselam — 137
 Šiši Edhem - 253
 Šiši Mustafa - 254
 Šiši Šemsudin — 346
 Šiši Zlata - 122
 Šiškovi - 161
 Šitun Mladen - 576, 577
 Škalji Nezir - 124, 741
 škalji Sejo - 122
 Škarica Nevenka - 370, 371, 372
 Škari Ivanka — 132
 Škec Ivan — 402
 Škerovi Slobodan — 469

Škerovi Zaharije - 674, 702
 Škobi Rade - 369, 375
 Škufica Emilija — 370
 Škrba Nikola - 370
 Škrpati Drago - 578, 579, 585
 Slander Joža - 294
 Smit Rihberg Erih - 93
 Šmitran Milivoj - 523
 Šnajder Marcel - 179, 494
 (Šnajder) Milica - 179
 Šnajder - Popovi Vera - 117, 119, 122,
 159, 178
 Šoja Jeftan Jefto - 146, 221
 Soja Nedo — 370
 Soji Mirko - 49, 165, 241, 251, 291, 360
 špiri Milan — 370
 Šrajber Marko - 520, 522, 523
 Šremi Franc - 689
 Štajnberg Karlo — 588
 Štaka Danilo - 240, 241, 244, 245, 286,
 289, 293, 305, 368, 370, 416, 594
 Štefani Ana — 253
 Šterker Rudolf - 104, 108
 Sternberg Arnold — 173
 štiglajter Franjo - 137, 369, 378
 Štimac Slavko - 37, 244, 248, 287, 350
 Štrajber (njema ki oficir) — 489
 (Štromar) Josip — 186
 Stromar Miroslav Ivan — 161, 171, 174,
 186, 659
 Šubaši Ivan - 30, 43, 87, 253, 340
 Šu ur Aleksa — 279
 (Šu ur) or e - 282
 šu ur Janko — 279
 Šu ur Jefija — 370
 Šu ur Lazar — 420
 Šu ur Milan - 279
 Šu ur Mitar - 243, 254
 Šu ur Nedeljko - 279
 Šu ur Radovan - 243, 279, 305, 368, 420
 Šu ur Stoja - 282
 Šu ur Todor — 252
 Suh Ferdinand Ferdo Brzi — 33, 37, 54,
 122, 124, 196, 207, 208, 209, 214,
 215, 216, 225, 229
 Šukalo Ramiz — 366
 Šukri Rasim — 236
 Šukrin Hašim — 191
 (Šukrin) Sukrija - 191
 Šulenti Milan - 321, 326
 Šuput Branko — 628
 Šurbat Branko Bane - 143, 646, 723, 810
 Šurbat Ilija - 810
 šutej Jure — 30
 šutej Zdravko — 30
 Šuti Milan - 145
 Šutkovi Muhamed — 60, 150
 Švarc Gideon Gvido Guido — 92, 346
 351, 356, 682

T

Tabakovi Hajrudin — 225
 Tadi Mi entije - 191
 (Tadi) Mido - 191
 Tafo Ahmed - 244, 293, 479
 Taji Silvije - 350
 Talhajmer — 420
 (Talovi) Alija — 190
 Talovi Hamid - 190
 Tanovi Arif — 737
 Tanovi Muharem Perka — 203, 205, 208
 Tarailo (porodice) — 449
 Tatarevi Avdo — 225
 Tavorzi Angelo — 60, 150
 (Teftedarevi) ula - 169
 Teftedarevi Ediba - 169
 Teftedarevi Zumreta — 122
 Teofanovi Dušanka — 154
 Teofanovi Sveto - 122, 154, 171, 741
 Teofanovi Vera — 171
 Tepav evi Gligor - 312, 315
 Teri Vojo - 675
 Terzi Hilmija - 627
 Terzi Ibrahim - 187, 359, 361
 (Terzi) Mustafa - 187
 Terzimehi Ismet - 477, 479, 581
 Tešanovi Gliša - 369
 Tešanovi Tošo — 311
 Tešanovi Vlado - 97, 111
 Teši Dragutin — 127
 Tintor Dragojlo — 370
 Todorovi Ana — 279
 Todorovi Danica — 279
 Todorovi Danilo — 371
 Todorovi Kojo - 248, 253, 254, 287
 Todorovi Ljubomir — 171
 Todorovo Milanija — 267
 Todorovi Milena — 279
 Todorovi Nedo — 310
 Todorovi Rade — 305
 Todorovi Sekula - 243, 244, 279, 368
 Todorovi Stanko - 279
 Todorovi Vasilije Vaso - 132, 293, 473
 Todorovi Vojo - Lerer - 295, 675, 811
 Todorovi Zaharije — 811
 Todorovi Žarko — 145, 147
 Todorovi (Boško) - 428
 Togonal Herman Krešo — 638
 Toholj Avdo - 122, 150, 702
 Toholj Zijo - 150
 Tolbuhin Fjodor I. — 671
 Tolo Nikola Niko - 65, 67, 246, 247
 Tolj Ivan - 644, 652
 Toljevi Svetozar — 267, 277
 Toman Stevan — 627
 Tomanovi Vlado — 460
 Tomaševi Jozo - 56, 105, 106, 107, 109
 Tomaševi Višnja — 189
 (Tomaševi) Vlado — 189
 Tomi i štefan - 138
 Tomi Alija - 155, 157, 158, 161, 165, 171

Tomi Danilo — 277
 Tomi Franjo — 675
 Tomi Zdravko — 370
 Tonši Vuko - 675
 Topalovi Živko — 741
 Top i Zaim - 153, 161, 171, 173, 565
 Topi Mahmut Mašo — 155
 Toši Bosa - 246, 248, 249, 253
 Toši Boško - 266
 Toši Jelena - 252
 Toši Milojka - 266
 Toši Mirko - 246, 252, 369, 370
 Toši Persa - 253, 266
 Toši Savo - 252, 253, 369, 370
 Tošovi Risto - 312, 318, 319
 Tošovi Strahinja — 169
 Trako Ibrahim — 365
 Tremi Emilijan - 563, 564
 Trifunovi Miroslav Dronjo — 106, 108
 Trgov evi Mirko — 311
 Trgov evi Stana — 311
 Trivun i Radovan — 504
 Trnovljakovi Ahmed — 479
 Trogran i Branko — 261, 268
 Trogran i Ilija (Milko) - 259, 261, 262
 Trogran i Jozo - 261, 262
 Trogran i Marica — 258, 259
 Trogran i Marko — 261
 Trogran i Niko — 262
 Trogran i Slavko — 261
 Trogran i Stjepan Stijepo — 253, 258
 Trogran i Vlado — 261
 Trogran i Zlata - 261
 Troj Rudolf - 19, 92, 102, 640
 Tropani Fanika — 408
 Trtko Salko - 225
 Trumbi Ante - 23
 Tucu Jovo — 567
 Tuk Emil - 21, 194, 217, 218
 Turkalj - 164
 Tuševljak Marinko — 191
 (Tuševljak) Vasilije — 191
 Tuvi Nisim — 527
 Tvrtkovi An elko - 242, 244, 245, 246,
 249, 295
 Tvrtkovi Reuf - 122, 156, 364

U

U ambarli Muris - 222
 Udovi ki Lazar — 469
 Ugljen Asim — 140
 Ugljen azim - 117, 242, 249, 288, 293,
 294, 295
 Ugljen Zoran - 369, 370, 372
 Uherka Marica - 130, 131, 132, 251
 Ukropina Dušan - 576
 Ukropina Rade - 473
 Urbanovski Albe - 127, 298

Uzelac Dušan - 39, 51, 58, 671, 672, 677,
 678, 685, 709
 Uzunovi Šukrija — 255
 Uži anin Muhamed — 636

V

(Vagner) Josip — 186
 Vagner Ljudevit — 186
 Vahter Oskar - 288
 Vajs Albert - 542
 Vajs Marcel - 598
 Vajks Maksimilijan Freither — 76, 78, 79,
 80, 82, 83, 104, 639, 673
 Vajner Dušan - 812
 Vajner Slaviša i a - 126, 127, 321, 423,
 424, 437, 456, 646, 713, 774, 781,
 812
 (Vajner) Slavka - 127
 Vaner (Jozef) - 91, 469
 Vanjifatov - 399
 Varlimont Valter - 84, 640
 Vašari (Julio) - 91
 Vasi Dragiša - 109
 Vasi Duro — 243
 Vasi Slavko - 582
 Vasi Stanko - 586
 Vasiljevi Dragiša — 110
 Vasiljevi Dušan — 741
 Vasiljevi Radmila — 576
 Vasiljevi Relja - 252
 Vasiljevi Savo — 576
 Vaskovi Relja - 325
 Vedel Fridrih - 191, 683, 684
 Vegar Branko — 341
 Vejo Jakub - 205, 208
 Veki Ilija - 577
 Velagi Sulejman - 205, 208
 Velicki Ružica — 156
 Velk Franjo - 366
 Velji An elko - 737
 Velji Nikola - 97
 Veljo Dušan — 97
 Verki Milenko (Ivan Kumi i) - 813
 Verki Mirko - 813
 Veselinovi Aleksandar - 203, 204
 Vida i Nikola - 675
 Vidakovi Mom ilo — 159
 Vidakovi Risto - 251
 Vidovi Ivica - 500
 Vidovi Jela - 244
 Vidovi Milan - 343, 344
 Vidovi Tadija - 261
 Vidovi Vinko — 243
 Vidovi Žarko - 627
 Vilogorac Ahmed — 190
 (Vilogorac) Omer - 190
 Vinaver Stanislav — 532
 Viner — 498
 vinšbah Aco — 153, 163

Vinterhalter Vilko - 432
 Vitas Branko — 145
 Vitas Jelena - 131, 169, 492, 494, 510
 Viti Pero - 325
 Vitomir Jefto - 814
 Vitomir Milanko - 809, 814
 Vla ar Janja - 172
 Vlačo Bogdan - 282
 Vladuši Niko - 370
 Vlahovi Veljko - 417, 433, 434, 469, 758
 Vlaški Mirko - 616
 Vlaški Mladen - 318
 Vodenik Milan - 344, 347
 Vodušek Jakov - 327, 331, 674, 721
 Vodušek Poldi - 284
 Vojinovi Petar — 675
 Vojnovi Branko — 576
 Vojnovi Stevo — 97
 Vojvodi David - 370
 Voki Ante - 19, 29, 84, 86
 Volari Ivan Ivo - 137, 347, 348, 356
 Voljgin - 420
 Vondrak Stevo — 145
 Vrabac Tomo - 627
 Vran i Vjekoslav - 24, 94, 185
 (Vrani) Hajrija - 364
 Vrani Mustafa - 124, 153, 159, 165, 171, 351, 363
 Vrani Stevo - 327, 346
 Vri ko Duško - 253
 Vri ko Riko - 253, 258, 259, 295, 298
 Vražali Ešref - 340, 346
 Vu i evi Mom ilo — 159
 (Vu ijakovi) Hamid — 185
 Vu ijakovi Muhamed — 185
 Vuja i Dinka — 164
 Vujanovi Nikola - 522, 529, 531, 532
 Vujasinovi Drago — 188
 (Vujasinovi) Tomo — 188
 Vujevi Milan - 186
 (Vujevi) Strahinja - 186
 Vujovi Ratko - 469
 Vujovi Vlado - 613
 Vuk Vehbija - 165
 Vukadinovi Ilija — 310
 Vukalovi Vaska - 133, 138
 Vukanovi Radovan — 148, 675, 679, 680, 681, 698, 705, 734
 Vuk evi Vaso - 289
 Vuki evi Radivoje — 675
 Vukmanovi Svetozar Tempo — 342, 425
 Vukmanovi Vilma — 137
 Vukovi Drago — 675
 Vukovi Duro - 268
 Vukovi Ivo — 258
 Vukovi Mato - 259, 262
 Vukovi Saja - 539
 Vukovi Slavko - 305
 Vukovi Veljko - 298
 Vukovi Vojin Vojno - 114, 360

Z

Zafirovski Jelena — 156
 Zagorac Mira - 419
 Zagorac Marija — 567
 Zagorac Rudi - 567
 Zagorac Toni — 567
 Zalihi Ibro - 627
 Zari — 586
 Zarubica Jakov — 159 366
 Zavil V. - 601
 Zazula Vladimir Vlado — 236, 239
 (Zazula) Sergej - 239
 Zderi Savo — 138
 Zec Anuša — 277
 Zec Nedo - 117, 122, 124, 157, 161, 163, 164, 171, 173, 203, 365, 547, 567, 734, 741
 Ze evi Dika — 161
 Ze evi Ibrahim Ibrahimbeg — 146, 247, 287, 344
 Ze evi Nail - 288, 370
 Ze evi Salko - 247
 Ze evi - 576
 Zekan Marija — 132
 Zeki Miloš - 150, 331, 421, 674, 716, 719
 Zekovi Veljko — 611
 Zelin evi Selim - 714, 716
 Zemunovi Hajrudin — 187
 (Zemunovi) Ragib — 187
 Zerdo Osman - 254, 370
 (Zerdo) Osmo — 370
 Zgerm Mira — 132
 Zidanšek Rafko - 289, 354, 408,
 Zimonji Bogdan — 122, 157, 159, 161, 170, 171, 365
 Zimonji Petar - 489, 494, 577, 654
 Zirojevi or ije or e - 161, 171, 173
 Zirojevi Maksim — 173
 Zirojevi Vojin — 431
 Zlatar Muhamed - 172
 Zlikovac Ostoja - 370
 Zon Mojsije Milan — 156, 157
 (Zubac) Franjo — 185
 Zubac Ivan — 185
 Zubec Ivan — 553
 (Zub evi) Hasan — 190
 Zub evi Salko - 190
 Zubi Ankica - 172
 Zubi Josip- 569, 651, 665
 Zubi (bra a) - 172
 Zuli Salko - 366
 Zulfikarpaši - 137

Ž

Žagar Roman - 60, 150, 151
 Žagovec Fanika — 286
 Žagovec Franjo — 290

Žagovec Rudi — 559
Žagovec Toni — 122, 559
Žakula Sokrat - 523
Žalica Marko — 287
Žeraji Jovo — 164
Žeraji Slobodan — 547
Žigart Ivan — 188
(Žigart) Ivan - 188
Žigi Duško - 651
Živak Milan — 191

Živak Jovo — 191
Živanovi Mate — 584, 586
Živanovi (ustaša) — 586
(Živkovi) Braco - 375
Živkovi Milan — 369, 375
Živkovi Petar - 467
Živojinovi Mladen — 244, 350
Žiži Veljko - 675
Žmuki Ruža — 312
Žuža Vojo - 370

SADRŽAJ

PREDGOVOR UREDNIŠTVA

Dr NEDIM ŠARAC

USLOVI I PRAVCI RAZVOJA NARODNOOSLOBODILA KOG
POKRETA U SARAJEVU OD NOVEMBRA 1943. DO APRILA 1945.
GODINE 9

MIODRAG ANKOVI

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a i Drugo zasjedanje AVNOJ-a —
prelomni događaji u razvoju NOP-a 62

Mr RAFAEL BR I

Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile 75

SAVO PREDRA

Slom i rasulo etnika 96

Dr BORIVOJE KNEŽI

Konstituisanje gradskih organa narodne vlasti i
Narodnooslobodilačkog fronta 115

EMILIJAN BARIŠI

O aktivnosti u NOF-u 126

CILIKA HAJNRIH

Nešto o mom radu u toku NOR-a 129

IBRAHIM FILIPOVI

Prikupljanje oružja i narodne pomoći i kao i pomaganje porodica
boraca i žrtava fašizma 135

Dr DŽEVAD SOFTI

Udarne grupe — oblik borbe NOP-a u gradu 142

Dr HIBA RAMADANOVI

Uloge ljekara, apotekara i drugih zdravstvenih radnika u NOP-u 153

MIRA STANIŠI - POPOVI	
Posljednji sastanak Mjesnog komiteta u okupiranom gradu	175
SLAVKO DADI	
Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu	181
FERDO ŠUH	
O organizaciji i nekim akcijama omladine	196
FUAD MRKONJI	
Bili smo delegati za kongres USAOBiH-a	206
Dr. HASAN HADŽIOMEROVI	
Izbjegli smo provalu policije u skojevsku organizaciju	213
ŠAMIJA DIZDAREVI	
Aktivnost omladine Željezni ke zanatske škole	220
MARIO MIKULI	
Plakati i Titove slike širom okupiranog Sarajeva	227
Dr. MEHMED MUTEVELI	
Neispaljeni hitac Halida Naze i a	234
DANILO ŠTAKA	
Aktivnost Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo	240
VICA MOM INOVI	
O organizovanju narodne vlasti i NOF-a u Fojnici i Visokom kraju	257
-AZO MATERI	
Omladinski pokret na sarajevskom okrugu	264
MILO ILO BLAGOV ANIN	
Omladina Vogošće nije poklela	279
MIRO ALI	
Uticaj sarajevskih radnika na razvoj NOP-a u Podlugovima i okolini	284
MIROSLAV PAVLE FUKAREK	
Na radu i sprovođenju zadataka ZAVNOBiH-a	292

DŽEMIL ŠARAC	
Viso ko-fojni ki NOP odred	300
MILAN KLJAJI	
Jahorinski NOP odred	309
RATKO JOVI I - DUŠAN JOVANOVI	
Borbe obnovljenog Romanijskog NOP odreda	321
FETKO KOTJELJNIKOV	
Ispoljavanje okupatorskih i etni kih interesa na paljanskoj opštini (1943-1945)	332
ZVONKO GRBAC	
O vojnoobavještajnom radu za NOP u neprijateljskim vojnim i drugim institucijama	339
LJUDEVIT GERL	
Na obavještajnom radu za NOP u neprijateljskoj vojsci	354
FERID AZABAGI	
Vozila »Samovozne bojne« prebacuju aktiviste Sarajeva u partizane	358
Dr MUSTAFA VRANI	
Kao vojni ljekar — aktivista NOP-a u Sarajevu	363
MILAN DOKI	
O radu posebnog centra V korpusa NOVJ za informacije iz Sarajeva	368
MARIJAN DUGANDŽI	
Uspostavljanje i funkcionisanje radio-veze NOP-a iz Sarajeva	379
IVAN MAROVI	
Radio-veze NOP-a u »Centru dojavništva« u Kova i ima	394
ISMET ŠTRIK	
U radio-centru u Rajlovcu i Kova i ima u službi NOP-a	399
SULEJMAN SARI SULA	
Izvukao sam radio-stanicu talijanskog konzulata	407
BORISLAVA ŠARABA	
Vladimir Peri Valter i radio-stanica u mom stanu	410

NIJAZ DIZDAREVI	
Slobodan Princip Seljo	415
CVIJETIN MIJATOVI	
Hasan Brki Aco	430
DANICA KURTOVI	
Vaso Miskin Crni	449
Akademik FAZLIJA ALIKALFI	
Agan Bostandži	464
EMERIK BLUM - FAHRIJA AJANOVI	
Građani Sarajeva u koncentracionim logorima	485
JAKICA PAPO	
Građani Sarajeva u zarobljenim logorima	513
Dr BORIVOJE KNEŽI	
Genocid nad stanovništvom	533
KARLO DOMBAJ	
U ustaškim logorima Jasenovcu, Staroj Gradiški i Lepoglavi	544
VLADIMIR ERKEZ	
Riječi o ljudskoj patnji	556
ZAIM TOP I	
U Jasenovcu su zločinci ubili i poznate mlade književnike	565
UROŠ MILETI	
Gotovo četiri godine u koncentracionim logorima	575
ZAHID BUKUREVI	
Proboj iz logora Jasenovac (aprila 1945. god.)	578
DANICA BAGARI	
Sudbina partizana zarobljenih u bici na Sutjesci	590

MIRKO LEVINGER	
U logoru na Rabu	594
Dr MIRJANA PAPO	
Patnje žena u nacisti kim logorima	600
Dr ALBERT ATIJAS	
U jugoslovenskom bataljonu »Tito« brigade »Antonio Gramši«	611
ALEKSA AKSENTI	
U italijanskom zarobljeništvu u Bergamu i na Sardiniji	616
MUMIN BEŠLI	
U njema kim koncentracionim logorima u Norveškoj	623
MEHMED DŽINI	
Vraća — stratište nepokorenih i nepobije enih	632
Dr BOŽO MADŽAR	
Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svjetskog rata	649
DUŠAN UZELAC - Mr MUHAREM KRESO	
Sarajevska operacija (1. mart — 12. april 1945. godine)	671
AHMET ONLAGI	
Kroz drevne vratni ke kapije u Sarajevo	713
RODOLJUB OLAKOVI	
Tri aprila u Sarajevu	725
DRAGUTIN KOSOVAC	
Uspostavljanje narodne vlasti u oslobo enom gradu	734
PREGLED ODLIKOVANIH ORDENOM NARODNOG HEROJA SA TERITORIJE SARAJEVA I SARAJEVSKJE OBLASTI	749
REGISTAR LI NIH IMENA	817

**SARAJEVO U REVOLUCIJI
U BORBI DO PUNOG OSLOBOĐENJA
(novembar 1943 - april 1945)**

DOKUMENTACIJA:

Marija Divić, šef Odsjeka za sređivanje
i obradu arhivske građe Istorijskog arhiva
Sarajevo

TEHNIČKI UREDNIK:

Hrvoje Mali

LEKTOR:

Azra Bakšić

KOREKTURA:

Foto-slog

ŠTAMPA:

NIŠRO »OSLOBOĐENJE« - SARAJEVO

ZA ŠTAMPARIJU:

Graf. inž. Petar Skert